
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1

1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 1

Studije i članci

Aleksandar Grličkov
Nacionalno i internacionalno 3

Ivo Paić
Filozofija između nepovijesnog kategorijskog konstruktivizma i autoriteta rada 28

Duško Popovski
Samoupravljanje i idejno osposobljavanje komunista 49

Nikola Balog
Načelo slobodne razmene rada i njegova primena 65

Dragutin V. Marsenić
Institucionalni oblici raspodele dohotka u našem privrednom sistemu 80

Prilozi

Sava Živanov
Sovjetska radnička klasa 105

Jokica Hadži Vasileva
Karakteristike političkog organizovanja u Africi 125

Branislav Vuković
Narodni pokreti u nekim zemljama Afrike 137

Savremena društvena misao

Antonio Rubbi
Novi internacionalizam 146

Osvrti

Veljko Radović
Živa misao Miroslava Krleže 152

Prikazi

Zoran Marković
Dr Bojana Tadić: Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa 156

Vojo Rajčević
Milica Damjanović: Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta I—II 158

Nenad I. Kecmanović
Dr Predrag Radenović i Živko Surčulija: Marksizam i samoupravljanje 163

Borisav Lazarević
Dr Bogdan Trifunović: Francuska levica i samoupravljanje 165

Dragiša Maksimović
Reviews of National Science Policy — Yugoslavia 168

Franjo Kožul
Dr Safet Šerifović: Naučno-tehnički progres i društveno-ekonomski razvoj 171

Jovan Gagrica
Dr France Vreg: Opštestveno komuniciranje 174

Dragoljub Moračić
„Përparimi", br. 1, 2 i 3/76. 176

Đura Laćak
„Švetlosc", čsl. 3 i 4/76. 178

Živorad Đorđević
„Marksistička misao", br. 6/76. 180

Содержание

Студии и статьи

Александр Грличков
Национальное и интернациональное 3

Иво Паич
Философия между неисторической категорией конструктивизма и авторитета труда 28

Душко Поповски
Самоуправление и идейное воспитание коммунистов 49

Никола Балог
Принцип свободного обмена труда и его применение 65

Драгутин В. Марсенич
Институциональные формы распределения дохода в нашей экономической системе 80

Приложения

Сава Живанов
Советский рабочий класс 105

Йокица Хаджи Василева
Характеристики политических организаций в Африке 125

Бранислав Вукович
Народные движения в некоторых странах Африки 137

Современная общественная мысль

Антонио Рубби
Новый интернационализм 146

Обозрения

Велько Радович
Живая мысль Мирослава Крлежи 152

Рецензии 156

Contents

Studies and Articles

Aleksandar Grličkov
The National and the International 3

Ivo Paić
Philosophy Between Non-Historical Categorical Constructivism and the Authority of Labour 28

Duško Popovski
Self-Management and the Ideological Capacitation of Communists 49

Nikola Balog
Principle of the Free Exchange of Labour and Its Implementation 65

Dragutin V. Marsenić
Institutional Forms of the Distribution of Income in the Yugoslav Economic System 80

Contributions

Sava Živanov
The Soviet Working Class 105

Jokica Hadži Vasileva
The Characteristics of Political Organization in Africa 125

Branislav Vuković
Popular Movements in some of the Countries of Africa 137

Contemporary Social Thought

Antonio Rubbi
The New Internationalism 146

Surveys

Veljko Radović
The Living Thought of Miroslav Krleža 152

Reviews 156

Aleksandar Grličkov

Nacionalno i internacionalno

1. Odnos između nacionalnog i internacionalnog u sistemu i strukturi odnosa između radničkih klasa pojedinih naroda, između pojedinih komunističkih i radničkih partija i dalje predstavlja jedno od najsloženijih pitanja. Ukupnost odnosa između nacionalnog i internacionalnog stalna je preokupacija marksističke nauke i revolucionarne prakse. Od odnosa prema nacionalnom pitanju, od odnosa nacionalnog i internacionalnog zavisili su usponi i padovi komunističkog i radničkog pokreta u istoriji njegovog razvoja, kao i u savremenim uslovima borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma.

Različiti prilazi i shvatanja pojedinih komunističkih i radničkih partija zasnovani su na objektivno različitim interesima i uslovima u kojima one vode borbu za socijalizam i izgradnju socijalizma u svojim zemljama. Međutim, to očigledno nije dovoljno i potpuno objašnjenje o tome zašto o tako važnom i složenom pitanju kao što je odnos nacionalnog i internacionalnog ne postoji konzistentna naučna teorijska koncepcija koja bi bila prihvatljiva za sve socijalističke snage, komunističke i radničke partije i koja bi neposredno mogla da služi revolucionarnoj praksi. Objektivno različiti revolucionarni uslovi ne mogu biti jedini pravi odgovor na pitanje zašto su različita shvatanja o odnosu nacionalnog i internacionalnog u istoriji komunističkog i radničkog pokreta bila i jesu faktor produbljavanja protivrečnosti, a neretko i izvor konflikata među komunističkim i radničkim partijama pojedinih zemalja.

Odsustvo zaokrugljene, konzistentne, univerzalne i za sve prihvatljive teorijske koncepcije samo po sebi povećava složenost

problema u odnosima između radničke klase, a naročito između komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja. Osnovna obeležja savremene teorijske misli: nedorečenost, dvosmislenost, nepreciznost, jednostranost, pa i falsifikovanje, doprinose da se ona sve više udaljava od nasleđa marksističke nauke, od realnih potreba u kojima se odnos nacionalnog i internacionalnog ostvaruje u savremenim revolucionarnim uslovima borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Teorijsko nasleđe Marksa, Engelsa i Lenjina bogato je trajnijim vrednostima o odnosima klasnog i nacionalnog, a nešto skromnije o odnosima nacionalnog i internacionalnog. Iz te konstatacije, međutim, ne bi se smeli izvlačiti zaključci da se u marksističko-lenjinističkom teorijskom nasleđu potcenjuju i ignorišu ti složeni odnosi nacionalnog i internacionalnog, da u njemu nema validnih stavova za formulisanje konzistentne teorijske osnove koju nameću savremeni konkretni revolucionarni uslovi i istorijska zbilja. Teorijsko nasleđe o odnosima klasnog i nacionalnog jeste, samo po sebi, bitna polazna osnova i za razvijanje teorijske koncepcije o odnosima nacionalnog i internacionalnog.

2. Razlike u shvatanjima o odnosima nacionalnog i internacionalnog ne mogu se objašnjavati i objasniti jedino odsustvom konzistentne, marksistički zasnovane teorijske koncepcije. Činioci koji odlučujući utiču na razvoj odnosa između nacionalnog i internacionalnog, na izgradnju konzistentne i prihvatljive teorijske koncepcije i revolucionarne prakse jesu, pre svega, objektivnog karaktera. Borba radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma u pojedinim zemljama ostvaruje se u objektivno različitim unutrašnjim i međunarodnim uslovima. Razlike u stepenu i strukturi razvitka materijalnih proizvodnih snaga, nejednakost uslova za razvoj pojedinih zemalja, kao i razlike u istorijskim, kulturno-duhovnim i drugim oblastima samo su izraz i odraz specifičnosti i osobenosti koje se u procesu razvoja odnosa između pojedinih zemalja javljaju u funkciji objektivnih protivrečnosti. Revolucionarna praksa potvrđuje da radničke klase, komunističke i radničke partije, da bi postale vodeće snage društva nužno treba da se podignu do nivoa nacionalne snage, da se potvrde kao autentični zastupnik i klasnog i nacionalnog interesa u svojim zemljama. U tom jedinstvu, u kome dolazi do dijalektičkog prožimanja klasnog i nacionalnog, jedino i može da se ostvaruje dijalektičko jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog. Time se, dakako, automatski ne uklanjaju objektivne protivrečnosti koje u sebi sadrže različiti nacionalni interesi pojedinih zemalja u procesu razvoja njihovih međusobnih odnosa.

Istorija razvoja nacionalnog pitanja ukazuje na to da su protivrečnosti između pojedinih zemalja sastavni deo samog nacionalnog interesa u njegovom totalitetu izražavanja u odnosima prema drugim nacijama. Razume se, ovde se ne radi o prostom identitetu, izjednačavanju društvenog sadržaja tih protivrečnosti [u]slovima kada je radnička klasa istovremeno nosilac i klasnog

i nacionalnog interesa ili kada je nosilac tih interesa kapitalistička klasa. Nepostojanje takvog identiteta, međutim, ne uklanja prisustvo protivrečnosti u nacionalnim interesima u njihovoj ukupnosti. Istorija razvoja radničkog i komunističkog pokreta, kao i razvoja odnosa među socijalističkim zemljama, gde je radnička klasa istovremeno nosilac, reprezentant, kako klasnog tako isto i nacionalnog interesa, potvrdila je postojanje objektivnih protivrečnosti, nezavisnih i autonomnih od subjektivne volje radničke klase, komunističkih i radničkih partija. Zbog toga i objektivna potreba subjektivnih snaga da traže, istorijski prihvatljiv, teorijski i politički društveni okvir za uspešno prevazilaženje tih objektivnih protivrečnosti, a ne da ga jednostavno ignorišu i negiraju.

Istorija je, isto tako, potvrdila da se odnosi među komunističkim i radničkim partijama, pa i odnosi između nacionalnog i internacionalnog interesa radničke klase pojedinih zemalja, objektivno ne mogu usklađivati na pretpostavci o primatu jednog — internacionalnog, nad drugim — nacionalnim interesom. Jer odnos između nacionalnog i internacionalnog nije u linearnoj funkciji ni nacionalnog ni internacionalnog interesa u borbi radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Internacionalno nije i ne može biti prost mehanički zbir nacionalnih interesa, ali isto tako ne može biti ni apstraktni interes van okvira konkretnih nacionalnih interesa radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja. Insistiranje na primatu internacionalnog nad nacionalnim uvodi internacionalni interes u sferu iracionalnog, apstraktnog interesa i na taj način se neposredno suprotstavlja nacionalnom interesu. Takvo shvatanje je upravo u funkciji produbljavanja objektivno postojećih protivrečnosti u interesima radničke klase pojedinih zemalja, jer ne otvara perspektive za njihovo prevazilaženje na osnovu poštovanja principa nezavisnosti i samostalnosti.

3. Odnos između nacionalnog i internacionalnog interesa radničke klase u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma nije jednosmeran i jednoznačan, već naprotiv. Njegov društveno-ekonomski i politički smisao i sadržaj nije dat jednom zauvek. Podložan je stalnom procesu ponovnog ispitivanja u skladu s izmenjenim revolucionarnim uslovima. Smisao i sadržaj tog odnosa menjaju se u zavisnosti od svetskih političkih i ekonomskih prilika, od uslova borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma u svetu i u pojedinim zemljama. Odnos između nacionalnog i internacionalnog, kao što je to i dosadašnja istorija pokazala, u neposrednoj je funkciji stanja i prilika u samom komunističkom i radničkom pokretu. Proces promena i prilagođavanja ne mimoilazi ni oblike njegovog izražavanja, osobito u pojedinim istorijskim deonicama borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma u pojedinima zemljama. Razume se, oblici izražavanja odnosa između nacionalnog i internacionalnog zavise i od stepena razvoja socijalizma kao svetskog procesa na istorijskom putu njegovog prerastanja u svetski sistem.

nije zaobišao ni odnose nacionalnog i internacionalnog. Dijalog koji, kao što je poznato, ima različite teorijske prilaze, političke osnove i na njima zasnovanu različitu političku praksu.

Bilo bi pogrešno, a i neobjektivno, ne uvažiti činjenicu da su napred spomenute konstituišuće odredbe i principi, i na njima zasnovana teorija i politička praksa, na kojima je formiran komunistički i radnički pokret, u svoje vreme, pozitivno uticali na brzi razvoj i širenje komunističkog pokreta u svetu. Za relativno kratko vreme organizovane su komunističke partije u velikom broju zemalja, gotovo na svim kontinentima, dok to nije slučaj sa drugim krilom radničkog pokreta — socijalistima i socijaldemokratima, koji su se, u osnovi, zadržali na starom kontinentu, u Evropi, gde je, kao što je poznato, i nastao radnički pokret, marksistička teorija i ostvarena prva socijalistička revolucija.

Međutim, ne treba, isto tako, gubiti iz vida ni to da su ta pozitivna kretanja, u istorijskom smislu, relativno brzo iscrpljena, pa su spomenuti principi, kao i revolucionarna praksa na kojima je u početku bio organizovan komunistički pokret u svetu, počeli da deluju negativno na njegov razvoj u celini, posebno na razvoj komunističkih partija u pojedinim zemljama.

Među brojnim tendencijama koje su poznate iz razvoja komunističkog i radničkog pokreta, a koje su negativno uticale na taj razvoj, treba spomenuti one koje su imale univerzalnije i trajnije dejstvo. Reč je o tome da su „nacionalni odredi" jedinstvene komunističke organizacije, sa jedinstvenom generalnom političkom linijom, sve više dolazili u sukob s realnim društvenim, političkim i ekonomskim prilikama u svojim zemljama. Taj proces udaljavanja jedinstvene generalne političke linije od realnih nacionalnih uslova usporavao je njihovo prerastanje u nacionalne snage i onda kada su revolucionarni uslovi, društveni, politički, ekonomski i socijalni, bili njima naklonjeni. Udaljavanje od realnih nacionalnih uslova uticalo je na to da su zatvaranje i sektaštvo sve više postajali hronični nedostatak većine komunističkih i radničkih partija u svetu, odnosno da one nisu imale sopstvenu revolucionarno-nacionalnu političku liniju, ni autentičnu strategiju i taktiku.

Ukoliko je jedinstvena politička linija, utvrđivana u centru, postepeno gubila spone sa realnim nacionalnim uslovima, utoliko su se komunističke i radničke partije udaljavale od realnog društvenog bića svojih zemalja i time sve manje bile nacionalne političke snage, a sve više prihvatane kao političke snage čija je aktivnost usmeravana od strane spoljnog međunarodnog centra radi ostvarivanja njegovih interesa. To je objektivno i subjektivno usporavalo njihovo izrastanje u nacionalne političke snage sopstvenih zemalja. Tako je „anacionalnost" postala glavno oružje u rukama buržoazije protiv komunističkih i radničkih partija.

5. Promene u međunarodnim političkim prilikama, naročito brzi rast fašizma i opšte pripreme za drugi svetski rat, uticale su na jačanje snaga u pojedinim komunističkim i radničkim partijama,

šanja svih članova tako postavljene organizacije. Jedinstvena međunarodna komunistička organizacija zasnivala se na pretpostavci „neposredno predstojeće svetske socijalističke revolucije".

Jedinstvena međunarodna komunistička organizacija, jedinstvena politička linija, jedinstvena strategija i taktika, demokratski centralizam u međunarodnim razmerama i na njemu zasnovano monolitno jedinstvo, kao i međunarodna klasna disciplina jesu faktori koji su određivali društveno-politički okvir, teoriju i revolucionarnu praksu u razvoju ukupnosti odnosa u komunističkom i radničkom pokretu. To je, ujedno, bilo i ishodište za konstituisanje pojedinih kategorija, pa i za odnos klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, za smisao i sadržaj radničke solidarnosti, proleterskog i socijalističkog internacionalizma, za karakter jedinstva i drugo. Na tim osnovama zasnovani odnosi uticali su na to da je, i u teoriji i u revolucionarnoj praksi, uspostavljen hijerarhijski odnos između nacionalnog i internacionalnog. Hijerarhijski odnos, koji je davao primat internacionalnom u odnosu na nacionalni interes, svodio je nacionalne revolucionarne snage samo na „nacionalne odrede" jedinstvene međunarodne komunističke organizacije.

Prema takvom teorijskom pristupu i političkoj praksi, internacionalni interes je univerzalan, primaran, a nacionalni — sekundaran, prateći. Po tom shvatanju, hijerarhijski odnos između internacionalnog i nacionalnog je i pretpostavka njegovog organskog jedinstva. Ono previđa i zapostavlja objektivne protivrečnosti između ta dva odnosa; potcenjuje čak i protivrečnosti u samom nacionalnom interesu. Insistiranje na ravnopravnosti nacionalnog i internacionalnog interesa radničke klase u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma, isticanje da je internacionalni interes konkretan a ne apstraktan i da kao takav proizlazi i naslanja se na nacionalne interese, po tom shvatanju, predstavlja odstupanje, devijaciju koja gotovo neminovno vodi u „nacionalizam" i „izolacionizam" pojedinih „nacionalnih odreda", komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja.

Bitno izmenjeni uslovi u delovanju komunističkog pokreta, u kome više ne postoji ni institucionalno ni praktički jedinstvena svetska komunistička organizacija sastavljena od nacionalnih sekcija, već od samostalnih komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja — nisu doveli do radikalnih promena ni u teorijskom pogledu, ni u praksi, sistemu i strukturi odnosa između komunističkih i radničkih partija, pa — u okviru toga — ni u odnosu između nacionalnog i internacionalnog. Moglo bi se reći da u osnovi još nije napušten stari teorijski model i zamenjen novim, koji odgovara novim, revolucionarnim uslovima. Stara shvatanja će, uz neka ipak važna prilagođavanja, koja nisu mogla biti mimoiđena zbog izmenjenih uslova, pratiti sadržaj nacionalnog i internacionalnog i u njegovim savremenim relacijama. Smisao dijaloga, koji je i danas prisutan u komunističkom i radničkom pokretu, o svim pitanjima sistema i strukture međusobnih odnosa

nije zaobišao ni odnose nacionalnog i internacionalnog. Dijalog koji, kao što je poznato, ima različite teorijske prilaze, političke osnove i na njima zasnovanu različitu političku praksu.

Bilo bi pogrešno, a i neobjektivno, ne uvažiti činjenicu da su napred spomenute konstituišuće odredbe i principi, i na njima zasnovana teorija i politička praksa, na kojima je formiran komunistički i radnički pokret, u svoje vreme, pozitivno uticali na brzi razvoj i širenje komunističkog pokreta u svetu. Za relativno kratko vreme organizovane su komunističke partije u velikom broju zemalja, gotovo na svim kontinentima, dok to nije slučaj sa drugim krilom radničkog pokreta — socijalistima i socijaldemokratima, koji su se, u osnovi, zadržali na starom kontinentu, u Evropi, gde je, kao što je poznato, i nastao radnički pokret, marksistička teorija i ostvarena prva socijalistička revolucija.

Međutim, ne treba, isto tako, gubiti iz vida ni to da su ta pozitivna kretanja, u istorijskom smislu, relativno brzo iscrpljena, pa su spomenuti principi, kao i revolucionarna praksa na kojima je u početku bio organizovan komunistički pokret u svetu, počeli da deluju negativno na njegov razvoj u celini, posebno na razvoj komunističkih partija u pojedinim zemljama.

Među brojnim tendencijama koje su poznate iz razvoja komunističkog i radničkog pokreta, a koje su negativno uticale na taj razvoj, treba spomenuti one koje su imale univerzalnije i trajnije dejstvo. Reč je o tome da su „nacionalni odredi" jedinstvene komunističke organizacije, sa jedinstvenom generalnom političkom linijom, sve više dolazili u sukob s realnim društvenim, političkim i ekonomskim prilikama u svojim zemljama. Taj proces udaljavanja jedinstvene generalne političke linije od realnih nacionalnih uslova usporavao je njihovo prerastanje u nacionalne snage i onda kada su revolucionarni uslovi, društveni, politički, ekonomski i socijalni, bili njima naklonjeni. Udaljavanje od realnih nacionalnih uslova uticalo je na to da su zatvaranje i sektaštvo sve više postajali hronični nedostatak većine komunističkih i radničkih partija u svetu, odnosno da one nisu imale sopstvenu revolucionarno-nacionalnu političku liniju, ni autentičnu strategiju i taktiku.

Ukoliko je jedinstvena politička linija, utvrđivana u centru, postepeno gubila spone sa realnim nacionalnim uslovima, utoliko su se komunističke i radničke partije udaljavale od realnog društvenog bića svojih zemalja i time sve manje bile nacionalne političke snage, a sve više prihvatane kao političke snage čija je aktivnost usmeravana od strane spoljnog međunarodnog centra radi ostvarivanja njegovih interesa. To je objektivno i subjektivno usporavalo njihovo izrastanje u nacionalne političke snage sopstvenih zemalja. Tako je „anacionalnost" postala glavno oružje u rukama buržoazije protiv komunističkih i radničkih partija.

5. Promene u međunarodnim političkim prilikama, naročito brzi rast fašizma i opšte pripreme za drugi svetski rat, uticale su na jačanje snaga u pojedinim komunističkim i radničkim partijama,

koje su zahtevale prilagođavanje političkih linija svojim nacionalnim, političkim, ekonomskim i socijalnim uslovima. Reč je o procesu koji će kasnije, a i danas, predstavljati novu orijentaciju u organizaciji komunističkog i radničkog pokreta i odnosa u njemu. Takvim težnjama i zahtevima pogodovao je i razvoj međunarodnih odnosa. Koincidencija brojnih međuzavisnih i uslovljenih činilaca u toku drugog svetskog rata uticala je na odluku o ukidanju Kominterne, kao jedinstvene međunarodne komunističke organizacije, jedinstvenog centra za rukovođenje komunističkim i radničkim pokretom. Kominterna je, kao što se zna, ukinuta sredinom 1943. godine.

Ukidanje Kominterne, a kasnije i pobeda socijalističkih revolucija u brojnim zemljama u Evropi i Aziji, podstakli su i ojačali težnje i zahteve za promenama u organizaciji, sistemu i strukturi odnosa između komunističkih i radničkih partija. Međutim, politika hladnog rata, koja je usledila ubrzo posle završetka drugog svetskog rata, usporila je i zaustavila pozitivne promene u izgradnji novog sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija na principima nezavisnosti i samostalnosti. Naprotiv, otvoren je proces vraćanja nazad, uz poznate krize i konflikte u odnosima između komunističkih i radničkih partija.

Proces vraćanja nazad nalazi svoje političko i institucionalno rešenje u osnivanju Informacionog biroa (Kominform), kao novog oblika izražavanja rukovodećeg centra u komunističkom i radničkom pokretu u novim, izmenjenim međunarodnim uslovima, kao i u izmenjenim uslovima u samom komunističkom i radničkom pokretu, čija je osnovna karakteristika tada bila pobeda socijalizma u brojnim zemljama, izrastanje nekih komunističkih partija u nacionalne snage svojih zemalja i drugo. Radi se o deonici istorije koju karakterišu konflikti u komunističkom i radničkom pokretu. Konflikti čije je javno obeležje sukob Komunističke partije Jugoslavije s Informbiroom 1948. godine. Rezolucija Informacionog biroa o osudi Komunističke partije Jugoslavije je izraz i odraz tadašnjeg stanja i tendencija u komunističkom i radničkom pokretu, čije su osnovne karakteristike, kao što smo napomenuli, bile težnje za vraćanjem na stare, i u životu već prevaziđene, odnose, s jedne, i borba za nove međusobne odnose, s druge strane.

Međutim ta, a i ostala, konfliktna i protivrečna stanja u odnosima između određenih komunističkih i radničkih partija uticala su da se pokrenu, sa većim ili manjim intenzitetom, sva krucijalna strateška pitanja odnosa u komunističkom i radničkom pokretu sveta. Reč je o pitanjima sistema i strukture odnosa zasnovanih na principima nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti, nemešanja u unutrašnje stvari i odgovornosti pred svojom radničkom klasom i svojim narodom; reč je o zameni jedinstvene generalne političke linije političkom linijom koja odgovara nacionalnim društvenim, političkim i ekonomskim uslovima; reč je o zameni

demokratskog centralizma u međunarodnim razmerama principom odgovornosti svake partije pred svojom radničkom klasom i svojim narodom; o zameni monolitnog jedinstva jedinstvom u razlikama i drugo. Dijalog o tim pitanjima sve više okupira i marksističku teoriju i revolucionarnu praksu, pa je i neposredno uticao na razvoj odnosa između komunističkih i radničkih partija, između socijalističkih zemalja, tako da se taj dijalog javlja i kao uzrok i kao posledica realnog razvoja odnosa u komunističkom i radničkom pokretu.

Panorama strateških pitanja razvoja međusobnih odnosa između komunističkih i radničkih partija sama po sebi govori o značaju započetog dijaloga za sâm proces transformacije međusobnih odnosa. Duboke po svom sadržaju, dugoročne po svom karakteru, transformacije u odnosima između komunističkih i radničkih partija izražavaju svu složenost problema sa kojima se susreću komunističke i radničke partije u međusobnim odnosima. Reč je o tome da se jedinstvena međunarodna komunistička organizacija, koja je kao početni oblik organizacije komunista trajala skoro četvrt stoleća, zameni nacionalnim, samostalnim i nezavisnim komunističkim i radničkim partijama pojedinih zemalja, samostalnim nacionalnim političkim linijama prilagođenim društvenim, političkim, ekonomskim i socijalnim uslovima u pojedinim zemljama. Za taj proces transformacije sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija vezani su trajni pozitivni rezultati u razvoju komunističkog i radničkog pokreta. No, isto tako, za taj proces transformacije sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija vezani su i zapamćeni i promašaji i stranputice sa negativnim posledicama. Proces transformacije sistema i strukture odnosa zahtevao je pozitivne odgovore na sva pitanja daljeg razvoja međusobnih odnosa; na primer: na kojim osnovama je moguće ostvariti internacionalnu saradnju između pojedinih komunističkih i radničkih partija; kako i na kojim osnovama se može izražavati međusobna solidarnost, kao i na kojim osnovama je moguće zasnovati teoriju i praksu odnosa između nacionalnog i internacionalnog i drugo.

6. Različiti uslovi borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma, kao i izmenjeni revolucionarni uslovi u svetu, podstakli su i zahtevali preispitivanje celine sistema i strukture odnosa u komunističkom i radničkom pokretu, a u tome, razume se, i odnosa između nacionalnog i internacionalnog u međusobnim odnosima radničke klase, komunističkih i radničkih partija. Kao što su u sukobu stara i nova, savremenim istorijskim revolucionarnim uslovima adekvatnija shvatanja o osnovnim strateškim pitanjima sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija, isto tako su u sukobu i stara i nova shvatanja o odnosima između nacionalnog i internacionalnog. Reč je o mogućnostima, uslovima i potrebama za uspostavljanje organskog jedinstva u sistemu međusobnih odnosa komunističkih i radničkih partija u kome je odnos

nacionalnog i internacionalnog samo jedan od značajnih opredeljujućih činilaca.

Nedorečenost, nepreciznost, često i dvosmislenost i izvitoperavanje javljali su se i javljaju se kao smetnja na putu izgradnje konzistentne naučne osnove i političke prakse, kako za celinu međusobnih odnosa tako i za pojedine njene sastavne delove. Zaostajanje teorije, odsustvo odgovora na brojna pitanja koja su istorijski izmenjeni revolucionarni uslovi postavljali češće nego što je to neophodno i prihvatljivo, uvodilo je komunistički pokret u svet konflikata, produbljavanja međusobnih protivrečnosti, koji su imali negativne posledice na pozitivni, istorijskim uslovima adekvatniji razvoj sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija. Odnos između nacionalnog i internacionalnog nije bio van okvira tih opštih političkih i teorijskih kretanja.

Razume se, dijalog i njemu svojstveni konflikti, naročito u prvim decenijama posle drugog svetskog rata, iako ni danas nisu isključeni, ne mogu se knjižiti jedino u bilans pasive u razvoju komunističkog i radničkog pokreta u svetu i odnosa u njemu, već naprotiv. Konfliktna stanja u razvoju odnosa između komunističkih i radničkih partija, među njima poznati sukob Komunističke partije Jugoslavije i ostalih komunističkih partija članica Informacionog biroa 1948. godine, događaji u Mađarskoj, Poljskoj i Čehoslovačkoj, kao i sukob između Komunističke partije Sovjetskog Saveza i Komunističke partije Kine, imaju i svoje značajne pozitivne podsticaje u razvoju odnosa između komunističkih i radničkih partija, komunističkog pokreta u celini, razvoja teorije i revolucionarne prakse u sistemu odnosa između nacionalnog i internacionalnog.

7. Okončanje sukoba između Komunističke partije Sovjetskog Saveza i Saveza komunista Jugoslavije je početak kraja dotadašnje političke prakse u međusobnim odnosima u komunističkom i radničkom pokretu. Beogradska deklaracija iz 1955. godine o odnosima između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, kao i Moskovska deklaracija iz 1958. godine o principima odnosa između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza, dva su dokumenta od istorijskog značaja za razvoj međusobnih odnosa između komunističkih i radničkih partija, kao i za razvoj odnosa između socijalističkih zemalja. Treba istaći, u pozitivnom smislu, i izjavu vlade SSSR i Centralnog Komiteta KPSS o principima odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih partija iz 1956. godine Ti su dokumenti, u istorijskom smislu, početak jednog novog perioda razvoja odnosa, na novim osnovama i prilazima, u komunističkom i radničkom pokretu.

Smisao Beogradske deklaracije sadržan je u nekoliko opredeljujućih principa od istorijskog značaja za razvijanje odnosa između socijalističkih zemalja: „Nedeljivost mira na kome jedino može da počiva kolektivna bezbednost; poštovanje suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti među državama u uza-

jamnim odnosima i odnosima sa drugim državama; priznavanje i razvijanje miroljubive koegzistencije među narodima, bez obzira na ideološke razlike u društvenom uređenju, što podrazumeva saradnju svih država na području međunarodnih odnosa uopšte, a posebno ekonomskih i kulturnih; pridržavanje načela uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari iz bilo kakvih razloga — ekonomske, političke ili ideološke prirode — pošto su pitanja unutrašnjeg uređenja, različitih društvenih sistema i različitih formi razvitka socijalizma stvar isključivo naroda pojedinih zemalja; unapređivanje međusobne i međunarodne ekonomske saradnje i uklanjanje svih ovih faktora u ekonomskim odnosima koji otežavaju razmenu dobara i koče razvitak proizvodnih snaga u svetu i u okviru nacionalnih privreda, pružanje pomoći kroz odgovarajuće organe OUN, kao i u drugim oblicima koji su u skladu sa principima Povelje OUN, kako nacionalnim ekonomijama, tako i privredno nerazvijenim područjima u interesu naroda tih područja i razvitka svetske privrede; uklanjanje bilo kakvih oblika dezinformacije, kao i drugih postupaka i akata koji seju nepoverenje i na bilo koji način otežavaju stvaranje atmosfere konstruktivne međunarodne saradnje i miroljubivu koegzistenciju među narodima; osuda svake agresije i svakog pokušaja da se nametne politička i ekonomska dominacija drugim zemljama; priznavanje da politika vojnih blokova pojačava međunarodnu zategnutost, podriva poverenje među narodima i povećava opasnost rata."

Moskovska deklaracija je potvrdila principe Beogradske deklaracije, ocenjujući da je ona „na zdravu osnovu postavila odnose između dve socijalističke zemlje i da načela objavljena u njoj nalaze sve širu primenu u njihovoj međusobnoj saradnji". Polazeći od tih principa i uvažavajući ih kao osnovne važeće principe za odnose između svih socijalističkih zemalja, Moskovska deklaracija ulazi u svet odnosa između komunističkih i radničkih partija, između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Smisao načela i principa sadržanih u Moskovskoj deklaraciji o odnosima između SKJ i KPSS svodi se na sledeće osnovne činioce: „Obe strane će se pridržavati gledišta da su putevi socijalističkog razvitka u raznim zemljama i uslovima različiti; da bogatstvo formi razvitka socijalizma doprinosi njegovom jačanju i polazeći od činjenice da je i jednoj i drugoj strani tuđa svaka tendencija za nametanjem svoga mišljenja u određivanju puteva i formi socijalističkog razvitka, složile su se u tome da gore pomenuta saradnja treba da se temelji na punoj dobrovoljnosti i ravnopravnosti, na prijateljskoj kritici i na drugarskom karakteru razmene mišljenja o spornim pitanjima između naših partija."

Kao što je već rečeno, unilateralna Izjava sovjetske vlade i Komunističke partije Sovjetskog Saveza o principima odnosa između socijalističkih zemalja doprinela je da novi principi odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih partija dobi-

ju punu afirmaciju. Sadržaj te izjave, date povodom poznatih mađarskih događaja iz 1956. godine, sastoji se u utvrđivanju sledećih osnovnih principa: „...Socijalističke zemlje mogu da grade svoje uzajamne odnose samo na principima potpune ravnopravnosti, poštovanja teritorijalnog integriteta, nacionalne nezavisnosti i suvereniteta i nemešanja u unutrašnje poslove". Pošto je konstatovano da je u dosadašnjim odnosima između socijalističkih zemalja bilo grešaka, koje su predstavljale „umanjivanje principa ravnopravnosti", naglašava se i potreba da se u budućem razvoju ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama učine napori kako bi se oni dalje razvijali i kako bi se „uklonila svaka mogućnost povrede principa nacionalnog suvereniteta, uzajamne koristi i ravnopravnosti u ekonomskim odnosima". Poseban značaj deklaracije CK KPSS i sovjetske vlade je i u tome što je sovjetska strana unilateralno deklarisala principe odnosa među socijalističkim zemljama i što je izričito naglasila ravnopravnost, uz istovremeno otvoreno priznanje da je u okviru tih odnosa do tada bilo i narušavanja tog principa.

Svi ti dokumenti imaju istorijski značaj jer su utemeljili društveno-politički okvir u kome su se već počeli i u kome će se razvijati sistem i struktura odnosa između socijalističkih zemalja i između komunističkih i radničkih partija, nezavisno od toga da li su one na vlasti ili nisu. Time su utemeljeni radikalno novi principi i nova teorijska osnova, sistem odnosa između komunističkih i radničkih partija. Revolucionarna praksa je i sama sve više morala već da izražava te nove sadržaje i sistem odnosa i da im se prilagođava. Teorijski i politički dijalog o sadržaju pojedinih kategorijalnih vrednosti celine sistema i strukture odnosa između komunističkih i radničkih partija nije, razume se, mogao biti cilj za sebe, već sredstvo za uklanjanje objektivnih protivrečnosti, za prilagođavanje sistema međusobnih odnosa novonastalim uslovima. Ali dosadašnji razvoj je pokazao da je i proces prilagođavanja novoj teorijskoj osnovi i revolucionarnoj praksi veoma složen, protivrečan i međusobno uslovljen, kao rezultat objektivno različitih uslova borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Praksa je pokazala da se ne radi samo o složenom i protivrečnom i međusobno uslovljenom procesu već i o procesu koji nije mimoišao ni konfliktna stanja. Drugačije nije ni moglo biti. Objektivno različiti uslovi i u njima sadržani različiti interesi zahtevali su neprekidan proces prilagođavanja i usklađivanja različitih interesa i shvatanja. Taj proces je i danas u toku; i danas je i teorijski i politički dijalog o tim pitanjima još prisutan, sa nesmanjenim intenzitetom, u komunističkom i radničkom pokretu.

8. Poniranje u sve sadržaje odnosa nacionalnog i internacionalnog, barem u one koji čine njegovu osnovu i koji deluju na društveno-politički okvir u kome se on realizuje, ukazuje na to da se radi o odnosu koji opredeljuje više osnovnih činilaca od posebnog značaja. Kao i svaki društveni odnos, njegov smisao i sa-

držaj, tako, razume se, i smisao i sadržaj nacionalnog i internacionalnog podležu procesu stalnog prilagođavanja, u zavisnosti od izmenjenih političkih prilika u životu, od stepena razvoja radničkog i komunističkog pokreta, njegovih međusobnih odnosa. Međutim, neka osnovna pitanja opredeljuju teorijsku i političko-praktičnu osnovu tog odnosa. Radi se o pitanjima koja su stalno u žiži interesovanja marksističke nauke i revolucionarne prakse. Reč je o pitanjima: da li u odnosima između nacionalnog i internacionalnog može biti hijerarhijske podređenosti i nadređenosti; da li se internacionalni interes može smatrati nadnacionalnim interesom; da li internacionalni interes može da postoji nezavisno od nacionalnog interesa, kao apstraktan interes, ili je i on konkretnoistorijski interes i slično.

9. Za organsko jedinstvo nacionalnog i internacionalnog od presudnog je značaja i saznanje da internacionalni interes ne postoji sam po sebi i za sebe. To nije nikakav apstraktni interes, već interes koji proizlazi i koji se naslanja na konkretnoistorijske, nacionalne interese radničke klase. Taj interes, dakle, pretpostavlja postojanje nacije, a time i nacionalnog interesa u njegovoj ukupnosti, u savremenim istorijskim uslovima borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Tu se moramo obratiti marksističkoj baštini, poznatom marksističkom opredeljenju „da samo slobodne nacije mogu da ostvaruju internacionalističke obaveze" (Marks). Tu smo na pravoj trasi mogućnog uspostavljanja organskog jedinstva, spojnice između nacionalnog i internacionalnog, dva lika jedinstvenog društvenog, političkog i ekonomskog bića proletarijata u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma. Sadržaja koji je istovremeno, na isti način, odbojan i prema hegemonizmu i prema nacionalizmu koji povremeno zahvataju radničku klasu i njenu avangardu u procesu revolucionarne borbe.

Polazeći od te bitne pretpostavke i prihvatajući je kao opredeljujuću, nužno se moraju uvažavati poznati principi i načela, bilo da su u funkciji moralno-političkih bilo pravnih normi u sistemu i strukturi odnosa između radničke klase, komunističkih i radničkih partija ili socijalističkih država. Reč je o poznatim principima poštovanja nezavisnosti, samostalnosti, suvereniteta, nemešanja u unutrašnje poslove i odgovornosti svake partije pred svojom radničkom klasom i svojim narodom. Razume se da za jedinstvo nacionalnog i internacionalnog interesa ne manji značaj pripada internacionalističkoj dobrovoljnoj saradnji radničke klase, komunističkih i radničkih partija, kao izrazu težnji same radničke klase za međusobnom solidarnošću.

Snažna naklonjenost radničke klase međusobnoj solidarnosti jedan je od bitnih činilaca njene objektivne i zakonomerne težnje i strategije da odnos nacionalnog i internacionalnog izvuče iz sfere neposrednog odnosa samo između komunističkih i radničkih partija i da ga uvede i u svet neposrednog odnosa između radničkih klasa različitih zemalja, organizovanih u svoje države i partije različitih ideoloških orijentacija. Time se izražava sva ši-

rina, no istovremeno i složenost problema odnosa nacionalnog i internacionalnog u savremenoj istorijskoj deonici razvoja sveta i socijalizma kao svetskog procesa.

Razume se da se i u odnosu nacionalnog i internacionalnog ne radi o mehaničkom odnosu, niti o odnosu koji bi bio prosto linearna funkcija klasne internacionalističke svesti i solidarnosti radničke klase, već naprotiv. Posredi je odnos između interesâ radničkih klasa pojedinih zemalja, koji su ne samo protivrečni već u određenim prilikama i antagonistički. Tendencija prevazilaženja takvog odnosa nije prosto data u preuzimanju vlasti od strane radničke klase, već zahteva uvažavanje objektivnih različitih interesa i na njima zasnovanih protivrečnosti, uključujući i pokušaj njihovog usklađivanja na poznatim principima ravnopravnosti i nezavisnosti. U takvoj strukturi odnosa internacionalni se interes ne javlja u apstraktnom, već u konkretnom obliku koji proizlazi iz nacionalnih interesa pojedinih zemalja i njihove radničke klase u funkciji jednovremenog nosioca i klasnog i nacionalnog interesa. Teorijsku i praktičnu političku pretpostavku, koja ovom odnosu postavlja ne samo vremensku ograničenost već i konačno i potpuno organsko jedinstvo, nalazimo u marksističkom stavu da je „ukidanje nacija čin ukadanja i klase".

Raspravljajući s Buharinom o tom pitanju, Lenjin je ukazivao na to da ne postoji apstraktni internacionalni interes, već da on proizlazi i naslanja se na nacionalne interese. Po njemu, o internacionalnom se ne može raspravljati apstraktno već konkretno, u realnostima istorijske deonice i u dijalektičkom jedinstvu. Istorija razvoja sveta, kao i istorija razvoja odnosa između komunističkih i radničkih partija i između socijalističkih zemalja, osporava shvatanje da se „sadržaj nacionalnog pitanja u svojoj biti poklapa sa internacionalnim interesom". Za tu tezu nemamo verifikaciju u dosadašnjem razvoju međusobnih odnosa komunističkih i radničkih partija i socijalističkih zemalja; razume se, izuzimajući najopštiji cilj: borbu za socijalizam i razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

U pomenutoj polemici Lenjin je insistirao na internacionalnom ne kao apstraktnom, već kao konkretnom interesu koii proizlazi iz ukupnosti klasnog i nacionalnog interesa radničke klase u njenoj ulozi jednovremenog nosioca i klasnog i nacionalnog interesa. U tom međusobno uslovljenom i zavisnom odnosu sadržana je i sva složenost nacionalnog i internacionalnog ne samo u savremenim uslovima borbe radničke klase za socijalizam već i u prošlom razvoju odnosa između komunističkih partija u svetu i između komunističkih partija na vlasti i socijalističkih zemalja.

10. **Protivrečnosti između nacionalnog i internacionalnog nisu,** razume se, rezultat subjektivističkog konstruktivizma, isključivo različitih shvatanja, mada i to ne treba potcenjivati, već pre svega različitih uslova borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Shvatanje da internacionalni interes nije apstraktan već konkretan interes i da on proizlazi i da se oslanja na nacio-

nalni interes u njegovom totalitetu, omogućava ne samo lakše prevazilaženje objektivnih protivrečnosti u odnosima između nacionalnog i internacionalnog već i, na toj osnovi, uspostavljanje njihovog međusobnog organskog jedinstva u procesu razvoja socijalizma kao svetskog procesa. Na tim društveno-političkim osnovama uspostavljeno organsko jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog onemogućava uvođenje u svet odnosâ komunističkih i radničkih partija neprihvatljivog shvatanja koje dovodi do produbljavanja protivrečnosti između njih, kao, na primer, shvatanje da „u slučaju sukoba nacionalnog i internacionalnog interesa treba dati preimućstvo internacionalnom interesu". Podvajanje internacionalnog i nacionalnog interesa, na ovaj način, čini nacionalni interes apstraktnim i iracionalnim, nadnacionalnim, prekida prirodnu vezu s internacionalnim, onemogućava njihovo organsko jedinstvo, produbljuje protivrečnosti među njima činom hijerarhijskog podvajanja u dva suprotstavljena interesa. Bogatstvo istorije i iskustava komunističkog i radničkog pokreta govori nam da su se na tlu takvog podvajanja razvijale dve ekstremne, suprotne, obe neprihvatljive i neodržive linije u komunističkom i radničkom pokretu: hegemonistička i nacionalistička. Hegemonistička i nacionalistička skretanja nalazila su svoju teorijsku i praktično-političku motivaciju i inspiraciju, pored ostalog, upravo u tom antagonističkom podvajanju.

Pobeda socijalističkih revolucija u više zemalja i zamena nosioca nacionalnog interesa — umesto buržoazije, nastupanje proletarijata kao nosioca i klasnog i nacionalnog interesa — ostvarile su, ili su na putu da ostvare, radikalne promene u samoj društveno-ekonomskoj osnovi, u stvaranju novih proizvodnih odnosa. Te su promene uticale i na društveno-politički okvir u kome se ostvaruje sistem odnosa između nacionalnog i internacionalnog.

Karakter društvene proizvodnje i proizvodnih odnosa jedan je od najvažnijih objektivnih uslova, a time i protivrečnosti, koji opredeljuju društveni okvir, smisao i sadržaj, kao i oblike izražavanja nacionalnog i internacionalnog. Robna proizvodnja, njene zakonitosti i protivrečnosti, iako u procesu transformacije u uslovima novih društveno-ekonomskih odnosa na bazi novog oblika svojine, opredeljujući utiču na sadržaj i vidove izražavanja nacionalnog i internacionalnog. Protivrečnosti robne proizvodnje uopšte, pa i socijalističke, utiču i na druge protivrečnosti sa kojima se susreće radnička klasa u procesu ispoljavanja svog i klasnog i nacionalnog interesa. Susret sa tim problemom nije manje složen ni u uslovima kada je radnička klasa, makar u principu i po tendenciji, istovremeno nosilac i klasnog i nacionalnog interesa.

Kada se govori o ekonomskoj sferi kao značajnom području izražavanja nacionalnog i internacionalnog interesa — razume se, bez ikakvog potcenjivanja njihovog uticaja i na druga područja nadgradnje (politiku, na primer) — reč je zapravo o ukupnosti

tih odnosa. Tačnije, o odnosima koji proizlaze iz zakonomernog i za robnu proizvodnju karakterističnog neravnomernog razvitka u odnosima između radničke klase industrijski razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja, o ulozi sistema i mehanizma funkcionisanja svetskog tržišta. To je univerzalna osnova s opredeljujućim uticajem na odnos nacionalnog i internacionalnog u sistemu odnosa između radničke klase pojedinih zemalja, između komunističkih i radničkih partija. Razume se, oblici tog izražavanja su različiti, u zavisnosti od političkih snaga na vlasti, klase na vlasti, od toga da li su komunističke i radničke partije na vlasti, da li određena zemlja pripada institucionalizovanoj međunarodnoj ekonomskoj organizaciji kakve su Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), Evropska ekonomska zajednica (EEZ), ili neke druge.

Uspostavljanje ekonomskih odnosa na ravnopravnim osnovama u neposrednoj je funkciji nacionalnog i internacionalnog u sistemu i strukturi odnosa između radničke klase, između komunističkih i radničkih partija. Takvi ravnopravni ekonomski odnosi predstavljaju nezaobilaznu osnovu u kojoj se izražava i prožima organsko jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog u međusobnim odnosima radničke klase.

Socijalizam postepeno menja društvenu prirodu nacije, pa i same robne proizvodnje i na njoj zasnovane neravnomernosti razvitka. Premda je činjenica da je biće radničke klase internacionalno i da je njena internacionalistička solidarnost jedna od zakonitosti njenog samopostojanja, to međutim još nije razlog za izvlačenje zaključka da je internacionalno u odnosima između radničke klase, komunističkih i radničkih partija primarno u odnosu na nacionalno, kako u borbi radničke klase za socijalizam, isto tako i u njenoj borbi za izgradnju socijalizma.

11. Shvatanje, pristup nacionalnom kao drugorazrednom pitanju, jer ono „izražava samo konkretan interes i konkretnu formu borbe radničke klase za socijalizam u datoj zemlji", uvodi nas u svet neprihvatljivih i prevaziđenih zaključaka. I takvo shvatanje dijalektičko jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog svodi na hijerarhijski sistem nadređenosti i podređenosti, a time i na direktan konflikt sa poznatim i priznatim moralno-političkim principima važećim za odnose između komunističkih i radničkih partija, kao što su: poštovanje nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti, apsolutnog nemešanja u unutrašnje stvari drugih, odgovornost svake partije pred svojom klasom i narodom i drugo. Hijerarhijsko shvatanje onemogućava i zakonomerno, prirodno formiranje i ostvarivanje dijalektičkog jedinstva između nacionalnog i internacionalnog u procesu razvoja međusobnih odnosa radničke klase. Onemogućava i narušava zakonomeran i međusobno uslovljen i međuzavisan odnos između nacionalnog i internacionalnog u revolucionarnom procesu i revolucionarnoj borbi radničke klase za društvene preobražaje i socijalizam, a time uvodi hegemonizam u sistem odnosa između radničkih klasa pojedinih zemalja, komunističkih i radničkih partija.

nalni intere
vazilaženje
nalnog i inte
hovog međuso
jalizma kao sv
vama uspostavlj
ternacionalnog on
i radničkih partija
dubljavanja protivı
da „u slučaju sukob
ba dati preimućstvo
ternacionalnog i nacio
nalni interes apstraktnim
prirodnu vezu s internacio
jedinstvo, produbljuje pro
hijskog podvajanja u dva s
rije i iskustava komunisti
da su se na tlu takvog podv
ne, obe neprihvatljive i ne
ničkom pokretu: hegemonist
i nacionalistička skretanja n
-političku motivaciju i inspi
antagonističkom podvajanju.

Pobeda socijalističkih r
nosioca nacionalnog interesa
proletarijata kao nosioca i klas
rile su, ili su na putu da ost
društveno-ekonomskoj osnovi,
nosa. Te su promene uticale i
me se ostvaruje sistem odnos
cionalnog.

Karakter društvene proizvo
je od najvažnijih objektivnih usl
opredeljuju društveni okvir, smi
žavanja nacionalnog i internacio
ne zakonitosti i protivrečnosti, i
uslovima novih društveno-ekonom
lika svojine, opredeljujući utiču
nacionalnog i internacionalnog. P
uopšte, pa i socijalističke, utiču
jima se susreće radnička klasa
klasnog i nacionalnog interesa. Su
nje složen ni u uslovima kada je
cipu i po tendenciji, istovremeno
interesa.

Kada se govori o ekonomsko
izražavanja nacionalnog i internac
bez ikakvog potcenjivanja njihovo
nadgradnje (politiku, na primer)

oji proizlaze iz zakonomernog
stičnog neravnomernog razvit-
ase industrijski razvijenih i ne-
i sistema i mehanizma funkcio-
erzalna osnova s opredeljujućim
internacionalnog u sistemu od-
nih zemalja, između komunistič-
se, oblici tog izražavanja su raz-
aga na vlasti, klase na vlasti, od
čke partije na vlasti, da li odre-
ovanoj međunarodnoj ekonom-
uzajamnu ekonomsku pomoć
a (EEZ), ili neke druge.
sa na ravnopravnim osnova-
alnog i internacionalnog u
dničke klase, između komu-
opravni ekonomski odnosi
oj se izražava i prožima
nternacionalnog u među-

nu prirodu nacije, pa i
neravnomernosti raz-
e klase internacional-
ost jedna od zakoni-
ije razlog za izvla-
između radničke
u odnosu na na-
m, isto tako i u

nom pitanju,
rmu borbe
as u svet
nje dija-
onalnog
sti, a
-poli-
rad-
sti,
d-

Hijerarhijski sistem odnosa ne jača internacionalno u sistemu odnosa nacionalnog i internacionalnog, već — naprotiv: jednovremeno podstiče i jača i nacionalističke i hegemonističke tendencije. Istorija razvoja odnosa u komunističkom i radničkom pokretu je pokazala da takva shvatanja i politička praksa negativno utiču na razvoj odnosa između komunističkih i radničkih partija. Vraća celinu odnosa na ono što marksistička revolucionarna teorija i praksa smatraju recidivom prošlosti.

12. Teorijski i politički sadržaj odnosa nacionalnog i internacionalnog nije bez uticaja i na ostale osnovne vrednosti iz sistema i strukture odnosa između radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja. Ovom prilikom biće reči samo o nekima.

Kriterijum internacionalizma, kao sastavni element odnosa nacionalnog i internacionalnog, jedno je od pitanja koje okupira revolucionarnu marksističku teoriju i praksu. Prvi polazni odgovor na to pitanje nalazi se u poznatom Marksovom stavu „da samo slobodna nacija može da ostvaruje svoje internacionalističke obaveze". Ta Marksova postavka uvažava i utvrđuje načelo da internacionalizam nije automatska funkcija međusobnih odnosa radničke klase, komunističkih i radničkih partija, već funkcija njihovog slobodnog izražavanja nacionalnog i internacionalnog interesa u sistemu i strukturi međusobnih odnosa. Prema Marksovom opredeljenju, dobrovoljnost i konkretnost su dva principa izražavanja kriterijuma internacionalizma, koji su antiteza kako obaveznosti tako i apstraktnosti.

Razume se, kao i sve ostale kategorije poznate u sistemu i strukturi odnosa između socijalističkih snaga, radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja, tako i internacionalizam menja i svoj smisao i sadržaj, i oblike svoga izražavanja, u skladu s opštim međunarodnim političkim prilikama i odnosima u svetu i odnosima između socijalističkih snaga, komunističkih i radničkih partija.

Pobeda oktobarske socijalističke revolucije i potom stvaranje prve zemlje socijalizma, koja se dugo nalazila u uslovima imperijalističkog okruženja i spoljne intervencije, uslovili su da se internacionalistička solidarnost radničke klase, kriterijum internacionalizma komunističkih i radničkih partija, izražavala u vernosti i spremnosti za odbranu prve socijalističke zemlje.

U izmenjenim istorijskim uslovima, posle drugog svetskog rata, nakon stvaranja brojnih socijalističkih zemalja, u uslovima izmenjenog sistema odnosa između komunističkih i radničkih partija izraženih u težnji za njihovom nezavisnošću i samostalnošću, menjaju se i osnovni sadržaji i oblici izražavanja internacionalističke solidarnosti. Kriterijum internacionalizma, izražen u vernosti bilo kojoj partiji, sve više je dolazio u objektivan sukob s težnjama komunističkih i radničkih partija za nezavisnošću, sa-[illegible]stalnošću, suverenitetom, nemešanjem i odgovornošću pred [illegible] radničkom klasom i svojim narodom. S druge strane,

u savremenim uslovima borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma sadržaji i oblici izražavanja internacionalističke solidarnosti sve više proširuju i područja svoga izražavanja i svoje sadržaje. Teškoće bivaju tim veće ako novonastali složeni odnosi, a u tome i izražavanje kriterijuma internacionalizma, ne uvaže činjenicu postojanja objektivnih i zakonomernih različitosti između komunističkih i radničkih partija, ako ne uvaže to da je njihovo uspešno rešavanje mogućno jedino na osnovama poštovanja nezavisnosti, samostalnosti, dobrovoljnosti, postojanja različitih puteva borbe za socijalizam i u izgradnji socijalizma.

Shvatanje da je „vernost socijalističkom sistemu" savremeni i opredeljujući kriterijum internacionalizma pojedinih partija isto je tako u sukobu s upravo pomenutim principima. U konfrontaciji je s principima nezavisnosti, samostalnosti, s različitim putevima borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma. U sukobu je s uvažavanjem različitih uslova i interesa na kojima se zasnivaju različite političke linije pojedinih komunističkih i radničkih partija.

Takav teorijski i politički prilaz „kriterijumu vernosti jednoj partiji" znači potcenjivanje doprinosa, uloge i značaja svake partije u skladu s njenim realnim uticajem na razvoj socijalizma kao svetskog procesa i na njegovo postepeno, u istorijskom smislu, izrastanje u svetski sistem.

Kriterijum internacionalizma radničke klase, komunističkih i radničkih partija jeste uspešno organizovanje borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma u svojoj zemlji i internacionalna međusobna dobrovoljna saradnja radničke klase, komunističkih i radničkih partija. Lenjin je tome pridavao veliki značaj. Po njemu, „internacionalizam na delu je jedan, i samo jedan, pre svega na razvoju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u svojoj zemlji, podrška (propaganda, politički pozitivnim stavom i materijalno) istoj borbi i istoj liniji i samo njoj u svim zemljama bez izuzetka". Dosadašnja revolucionarna praksa je pokazala da bez uspešne borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma u nacionalnim razmerama, oslonjene na nasušne potrebe radničke klase, ni jedna komunistička i radnička partija ne može s uspehom izvršavati svoje internacionalističke obaveze. To Lenjinovo opredeljenje, nesumnjivo, suspenduje shvatanje o hijerarhijskom odnosu između nacionalnog i internacionalnog, o vernosti pojedinim partijama ili grupama partija itd. Kriterijum internacionalizma je, kao što i Lenjin, s pravom, ističe, pružanje pomoći (propagandne, političke i materijalne). Iz tog njegovog opredjeljenja ne mogu se izvlačiti zaključci o tome da je pružanje pomoći, kako to neki autori žele da formulišu, „juridističko pravo svake socijalističke zemlje na primanje pomoći od drugih socijalističkih zemalja i ne može da označava pravnu obavezu pružanja pomoći drugim socijalističkim zemljama". Pružanje i primanje pomoći jesu dobrovoljni akti svake zemlje, ukoliko to nije, prema ugovoru s drugom zemljom, drukčije regulisano.

Ali to ne može biti univerzalna pravna norma. Reč je o univerzalnoj moralnoj i političkoj normi, ali samo kao dobrovoljnoj po svom karakteru i političkom sadržaju. Izgradnja međunarodnog pravnog sistema i za odnose među socijalističkim zemljama zahteva dobrovoljnost, to jest pravno bilateralno ili multilateralno regulisanje. Zahteva konkretizaciju i preciziranje kako se ne bi i pravno regulisani međusobni odnosi — u ime njihove „specifičnosti" — sukobljavli s univerzalnim međunarodnim opšteважećim moralno-političkim i pravnim normama i principima poštovanja nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti i drugo. Duže zadržavanje na ovome proizlazi iz dosta kontroverznih stavova koji o tome postoje i u teoriji i u praksi izgradnje odnosa među socijalističkim zemljama.

Solidarnost radničke klase s narodima koji vode antikolonijalnu i antiimperijalističku revoluciju u njenom totalitetu jedan je od važnih kriterijuma internacionalizma. U tome je podrška ravnopravnim međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, novom međunarodnom ekonomskom poretku, svakako ključno opredeljenje izražavanja internacionalizma radničke klase, komunističkih i radničkih partija industrijski razvijenih zemalja prema narodima i radničkoj klasi industrijski nedovoljno razvijenih zemalja, nezavisno od toga je li ili nije radnička klasa na vlasti.

Ti oblici izražavanja solidarnosti ne zahtevaju nikakvu institucionalizaciju radničkog i komunističkog pokreta, postojanje zajedničkog rukovodećeg centra bilo u kom obliku. A zajednička pomoć (propagandna, politička i materijalna) mora biti od interesa i u skladu s političkom linijom, strategijom i taktikom radničke klase, komunističke i radničke partije koja prima pomoć; u skladu s njenim interesima i shvatanjima.

Kriterijum internacionalizma, internacionalističke dobrovoljne solidarnosti i saradnje treba sve više bogatiti raznovrsnijim sadržajima i oblicima, unositi ih u svest radničke klase i radnih ljudi, i to ne samo u organizacije komunističke ideološke orijentacije već i u socijalističke partije i pokrete, u svet različite ideološke i partijske pripadnosti radničke klase. To su zahtevi savremene revolucionarne borbe radničke klase za društveni preobražaj i socijalizam.

13. Drugi sastavni deo, značajan za celinu razmatranja odnosa između nacionalnog i internacionalnog, jeste pitanje: kako i na kojim osnovama je u savremenim istorijskim i revolucionarnim uslovima moguće uspostaviti jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog?

Jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog, po svemu sudeći, moguće je uspostaviti samo na osnovu poštovanja principa nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti, nemešanja i odgovornosti svake komunističke i radničke partije pred svojom radničkom klasom i svojim narodom, i to na konkretnim pitanjima od [illegible]ičkog interesa. Polazeći od tog ishodišta, ovo shvatanje je [illegible]ifikovati u teoriji i revolucionarnoj praksi pojedinih par-

tija i zemalja, pogotovu onda kada se insistiranje na tim principima smatra „prenaglašavanjem", koje je samo predznak, antiteza stvarnoj internacionalističkoj solidarnosti. U tome je, zapravo, sadržana teza koja sukobljava i antagonizira principe nezavisnosti, samostalnosti i suverenosti s internacionalističkom solidarnošću. Razbija u svojoj suštini i teorijsku mogućnost uspostavljanja dijalektičkog jedinstva između nacionalnog i internacionalnog. To shvatanje, kao što je poznato i kao što je do sada isticano, suprotno je Marksovom opredeljenju po kome „samo među slobodnim nacijama (nezavisnim i suverenim — A. G.) može postojati internacionalistička dobrovoljna saradnja".

Imajući na umu tu teorijsku polaznu osnovu, marksistički zasnovanu, a u praksi komunističkog i radničkog pokreta isticanu u dosadašnjoj njegovoj istoriji razvoja, razume se, prirodno se dolazi do zaključka o neodrživosti i drugog njemu srodnog shvatanja, koje zastupa stanovište „da internacionalno u sebi uključuje i nacionalni suverenitet". Ta teorijska i politička pretpostavka nije usamljena. U njenoj osnovi je shvatanje da nema protivrečnosti između nacionalnog i internacionalnog interesa u sistemu odnosa između radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja. Na toj teorijskoj i političkoj osnovi o odnosima nacionalnog i internacionalnog razvijala su se i zasnivala i druga njoj slična shvatanja koja proizlaze ili samo apliciraju tu teoriju. Reč je o tome da postoji navodna „opasnost koja u sebi krije prenaglašavanje nacionalnog suvereniteta, ravnopravnosti i samostalnosti partija"; da „suverenitet kao odraz nacionalnih interesa socijalističkih zemalja ima internacionalnu osnovu svoga obezbeđenja"; da je „internacionalna zaštita nacionalnog i državnog suvereniteta socijalističkih zemalja jedan od najviših stepena ispoljavanja internacionalizma"; da je „dužnost komunista da svim raspoloživim sredstvima brane socijalizam u svim zemljama, na svakom mestu gde socijalističke tekovine budu ugrožene". Ta i sva njima slična shvatanja polaze, kao što smo rekli, od pogrešne teorijske i političke pretpostavke o nepostojanju protivrečnosti između nacionalnog i internacionalnog u sistemu odnosa između radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja, a to je suprotno realnoj zbilji u kojoj se razvijaju odnosi u komunističkom i radničkom pokretu. Istorija toga razvoja pokazuje ne samo prisustvo objektivnih protivrečnosti već i njihovo povremeno antagoniziranje. Konfliktna stanja u odnosima između komunističkih i radničkih partija i između onih koje su na vlasti, u socijalističkim zemljama, samo su izraz postojanja objektivnih protivrečnosti. Dosadašnji „slučajevi" „ekskomunikacije" i druga konfliktna stanja samo su oblik izražavanja prisustva objektivnih protivrečnosti, s jedne strane, i potvrda da se njihovo prevazilaženje može ostvarivati samo uz uvažavanje i striktno poštovanje principa nezavisnosti, ravnopravnosti, suverenosti, nemešanja i odgovornosti svake par-

tije pred svojom radničkom klasom i svojim narodom, s druge strane.

Istorija razvoja odnosa između radničke klase i komunističkih i radničkih partija ukazuje na to da promene koje nastaju u društvenom sadržaju nacionalnog pitanja u socijalizmu, kao rezultat promena u svojinskim odnosima, u nosiocima nacionalnog interesa, ne uklanjaju objektivne i zakonomerne protivrečnosti između nacionalnog i internacionalnog. Automatsko mehaničko poklapanje ta dva interesa ne postoji. Razume se da drugačiji socijalno-politički uslovi stvaraju bolje mogućnosti za njihovo usklađivanje i postepeno prevazilaženje. Prevazilaženje kao rezultat postepenog nestajanja objektivnih faktora u samoj suštini robne proizvodnje i njenim zakonitostima. Taj proces nije ni trenutan ni jednosmeran. Zbog toga se proces savlađivanja tih protivrečnosti ne može rešiti apelima „da internacionalno ima prednost nad nacionalnim"; „da internacionalno u sebi uključuje i nacionalan suverenitet"; „da postoji opasnost koju u sebi krije prenaglašenost nacionalnog suvereniteta, ravnopravnosti i samostalnosti partija" i drugo, već naprotiv. Dijalektičko jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog moguće je uspostaviti njihovim dobrovoljnim usklađivanjem i na principima nezavisnosti i samostalnosi. Marks je imao na umu upravo te teorijske i političke pretpostavke.

14. Istoriji nisu nepoznata ni hipertrofiranja, jednostranosti i uprošćavanja prilikom objašnjavanja nekih pojava u odnosima u komunističkom i radničkom pokretu, pa i u odnosima između nacionalnog i internacionalnog, što se donekle moglo videti iz dosad iznesenih primera. Nije, naravno, nepoznato ni hipertrofiranje nacionalnog i njegovo suprotstavljanje internacionalnom, što je objektivno vodilo ka nacionalnom zatvaranju, nacionalnoj uskogrudosti, pa, u krajnjem vidu, nacionalizmu. Hipertrofiranje internacionalnog neposredno vodi u hegemonizam, u hijerarhijski sistem odnosa između radničke klase, komunističkih i radničkih partija pojedinih zemalja, dok hipertrofiranje nacionalnog rađa uskogrudi nacionalizam, izolacionizam i nepovezanost radničke klase u borbi za socijalizam.

Iako nacija nije najsavršeniji oblik ekonomske i socijalne organizacije društva (čak je na određenom stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga i smetnja prirodnom procesu internacionalizacije proizvodnje, nauke i tehnologije), ona je na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga i odnosa realni oblik ekonomske i socijalne organizacije društva sa svojim protivrečnostima, a time i protivrečnostima između nacionalnog i internacionalnog. Internacionalno na savremenom stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga nije ni mehanički zbir nacionalnih interesa, ali ni apstraktni interes van pojedinačnih nacionalnih interesa.

Formiranje nacije i pojava nacionalnog interesa u istoriji bili su progresivan korak u procesu razvijanja međunarodne podele

rada i integrisanja društvene svesti. To je značilo razbijanje dubokog ekonomskog, političkog i društvenog partikularizma karakterističnog za prethodno društvo. Razume se, formiranje nacije nije moglo i konačno da razbije faktore partikularizma i zatvorenosti. Društvo organizovano u nacije i dalje je zatvoreno društvo, s ograničenom međunarodnom podelom rada, s brojnim limitirajućim faktorima za procese šire integracije, koja se javlja kao rezultat internacionalizacije proizvodnje, nauke i tehnologije. Međutim, i pored protivrečnog delovanja, izvanredno brz razvitak materijalnih proizvodnih snaga sve više radikalno jača međuzavisnost i uslovljenost procesa razvoja pojedinih nacija. To je trenutak istorije kada nacionalni okviri postaju suviše tesni za normalnu reprodukciju nacionalnog interesa u njegovoj ukupnosti. Nacionalni okviri su sve više u sukobu s procesom internacionalizacije proizvodnje i nauke.

Međuzavisnost i uslovljenost u procesu razvoja istovremeno su razvili osećanja i ojačali težnje za nezavisnošću i samostalnošću, a miroljubivu koegzistenciju nametnuli kao društveni okvir u kome treba da se kreću i ostvaruju međunarodni politički i ekonomski odnosi. U tim uslovima pred svim socijalističkim snagama u svetu, pa i pred radničkom klasom, komunističkim i radničkim partijama pojedinih zemalja, postavilo se pitanje kako i na kojim osnovama povezati klasnu borbu i miroljubivu koegzistenciju, borbu za društvene preobražaje i socijalizam, kako i na kojim osnovama ostvariti jedinstvo nacionalnog i internacionalnog. Javila se suprotnost interesâ klasa i nacija koja u konfliktu s težnjama za internacionalizacijom proizvodnje, nauke i tehnologije, naučno-tehnološke revolucije, ne mimoilazi ni radničku klasu, nezavisno od toga da li je ona ili nije jednovremeni nosilac klasnog i nacionalnog interesa.

Da li će se ti procesi, zakonomerni i protivrečni, razvijati pod dominacijom i uticajem politike imperijalizma i hegemonizma, interesa monopolističkog kapitala i centara ekonomske i političke moći, ili će ga ostvarivati slobodni i ravnopravni narodi i radni ljudi u okviru demokratskog svetskog sistema međusobne saradnje i uzajamnih prava i odgovornosti — pitanje je istorijske alternative savremene epohe. Razume se da postoje razlike u karakteru tih zakonomernosti i tendencija koje proizlaze iz razlika u društvenim, klasnim, ekonomskim i političkim sistemima u pojedinim zemljama, kao i iz razlika koje proizlaze iz njihovog međunarodnog položaja. Čovečanstvo će se osloboditi njih prvenstveno borbom radničke klase i drugih progresivnih snaga unutar svake zemlje za takve strukturne promene društvenih, političkih i ekonomskih odnosa koje će u okviru tih nacionalnih zajednica ukidati izvore odnosa koji proizvode klasnu i nacionalnu eksploataciju i tendencije ekonomskog i političkog hegemonizma. U tome je smisao i izmenjenog vida nacionalnog pitanja u kome se ono danas postavlja, izmenjenog društvenog položaja nacije u s[illegible]menom svetu. Savremeni procesi međusobnog povezivanja [illegible]osti

i uslovljenosti i procesi integrisanja čovečanstva danas su objektivnog karaktera, a mogu se ostvarivati samo među slobodnim, nezavisnim i samostalnim narodima. Savremeno poimanje nacionalnog i internacionalnog proizlazi i naslanja se na ove i druge transformacije koje doživljava sámo nacionalno pitanje u savremenim uslovima.

15. Bilo je reči o tome da internacionalni interes svaka radnička klasa, komunistička i radnička partija ostvaruje dobrovoljno i na svoj način. Društveni sadržaj i oblik toga ispoljavanja proizlaze iz unutrašnje, ekonomske i socijalne organizacije društva u pojedinim zemljama. Jedinstvo između nacionalnog i internacionalnog ne može se, zbog toga, uspostavljati negiranjem različitih puteva u borbi radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma; različitih puteva koji se javljaju kao objektivna zakonitost u savremenoj istorijskoj etapi razvoja socijalizma kao svetskog procesa. To jedinstvo ne može se uspostavljati ako se jedno određeno iskustvo, bilo koje socijalističke snage, komunističke i radničke partije, proglašava kao univerzalno iskustvo, od sveopšteg značaja za sve zemlje, kao jedino iskustvo zasnovano na nepogrešivoj teoriji i praksi „koja je proverena i potvrđena u praksi prve zemlje socijalizma".

Borba za socijalizam i njegovu izgradnju se ostvaruje u različitim uslovima. Razume se, ne može se isključivati prisustvo opštih zakonitosti u procesu kretanja i razvoja socijalizma kao svetskog procesa. Međutim, te opšte zakonitosti ne omogućuju zaključak da različiti putevi borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma nisu objektivna zakonitost, a još manje da se razvoj socijalizma u pojedinim zemljama ostvaruje na osnovi opštih zakonitosti s pretenzijama da one sadrže iste društvene sadržaje i oblike izražavanja. Istorija borbe za socijalizam pokazuje da postoje krupne suštinske razlike, kako u putevima borbe za socijalizam komunističkih partija Italije, Španije, Francuske, Japana i drugih, na primer, tako isto i u borbi za izgradnju socijalizma u pojedinim zemljama (socijalističke zemlje Istočne Evrope, Azije, Jugoslavija, Tanzanija i druge).

Različiti putevi u socijalizam su najjača potencija razvoja socijalizma kao svetskog procesa u savremenim uslovima, a ne faktor „koji ne sme zadirati u glavne interese socijalizma kako u nacionalnim okvirima, tako i u svetskom socijalističkom sistemu u celini". To shvatanje objektivno umanjuje one izrazite potencije koje proizlaze iz različitih puteva u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma. Za odnose nacionalnog i internacionalnog to ima svoje posebno značenje.

16. Razmatranje nacionalnog i internacionalnog neposredno je uslovljeno i dijalogom o funkciji monolitnog jedinstva u sistemu odnosa između komunističkih i radničkih partija. Koja su osnovna svojstva monolitizma, šta je njegov smisao i sadržaj u sistemu odnosa između komunističkih i radničkih partija — ta pitanja [illegible]sističkoj teoriji nisu obrađivana ni približno potrebama

revolucionarne prakse i to ima posledica po odnose nacionalnog i internacionalnog.

Akciono i političko jedinstvo međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta bilo je, jeste i biće jedan od strateških ciljeva. To nije sporno. Međutim, postoje različita shvatanja o uslovima i mogućnostima, oblicima i metodima njegovog ostvarivanja. Jedinstvo zasnovano na monolitizmu je prošlost. Prošlost čiji su društveni okviri nerazvijeni radnički i komunistički pokret, organizacioni okvir Kominterne, kao jedinstvene međunarodne komunističke organizacije, demokratski centralizam u međunarodnim razmerama itd. Dovoljno je bilo četvrt veka da bi se iskustva monolitizma uknjižila kao negativan saldo u rezultatima razvoja međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta.

Monolitno jedinstvo zahteva visok stepen istovetnosti interesa, pogleda i shvatanja, jedinstveno definisanje ciljeva, visok stepen centralizacije u rukovođenju međunarodnim komunističkim i radničkim pokretom. Zahteva centar, bilo u kom obliku izražavanja, koji formuliše generalnu političku liniju, strategiju i taktiku, kontroliše ostvarivanje jedinstvene političke linije. Komunistička internacionala je bila organizacioni oblik u kome se jedino moglo izražavati monolitno jedinstvo. Monolitizam objektivnu protivrečnost između nacionalnog i internacionalnog rešava u korist internacionalnog. Podstiče neravnopravnost u odnosima. Zbog toga je monolitizam još ranije počeo da biva u sukobu s novim realnim stanjem u komunističkom i radničkom pokretu, s principima na kojima se zasnivaju odnosi između komunističkih i radničkih partija.

U radikalno izmenjenim uslovima i odnosima insistiranje na monolitnom jedinstvu činilo ga je sve više formalnim. A formalno jedinstvo je sa svoje strane podsticalo inače prisutne protivrečne potencije, obuzdavalo prirodne procese uspostavljanja akcionog jedinstva na novim osnovama; izolovalo brojne komunističke partije od sopstvenih masa i naroda; zatvaralo partije u sektaške grupe; udaljavalo ih od cilja da postanu nacionalne snage, nosioci i klasnog i nacionalnog interesa. Za monolitno (i formalno) jedinstvo karakteristična je nestabilnost i odsustvo unutrašnje ravnoteže u odnosima između komunističkih i radničkih partija. Natureno, nametnuto jedinstvo u međunarodnom radničkom pokretu jedan je od uzroka velikih poraza celine međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta. Faktor dramatičnih, poznatih događaja u sistemu i strukturi odnosa.

Istorija razvoja komunističkog i radničkog pokreta potvrdila je da su jedino samostalne i slobodne partije sposobne da razvijaju saradnju, crpući za to inspiracije iz sopstvenih snaga i uticaja u svojoj zemlji, iz poverenja radničke klase i narodnih masa. Pokazalo se da je nemoguće jedinstvo izgrađivati i o svim pitanjima, i u svako vreme, i na isti način. Jedinstvo u različitostima, zasnovano na različitim strategijama, različitim putevima u izgradnji socijalizma, nije u suprotnosti sa stvarnim i istinskim

internacionalizmom. Jedinstvo u različitostima otvara mogućnost prilagođavanja pojedinih komunističkih partija vlastitim uslovima. Omogućuje izgradnju jedinstva radničkog pokreta u širem smislu. Razumljivo, kada se razmatra nacionalno i internacionalno ne može se zapostavljati i taj vid problema. Zato se nacionalno i internacionalno mogu svesti na uprošćenu definiciju. Jedinstvo u razlikama se i samo po sebi ne razume. Treba ga identifikovati po sadržaju i oblicima ispoljavanja. U tom smislu i njegov uticaj na odnose između nacionalnog i internacionalnog.

17. Istorijska deonica u kojoj živimo karakteriše spektakularni rast materijalnih proizvodnih snaga, radikalnih transformacija socijalne strukture stanovništva sadržanih u impozantnom porastu učešća radničke klase u ukupnom broju stanovništva i njenim zahtevima i težnjama za socijalizmom.

Razumljivo, u takvim revolucionarnim uslovima impozantno raste internacionalna težnja radnih ljudi za međusobnom dobrovoljnom saradnjom, za međunarodnom solidarnošću radničke klase. Međuzavisnost i uslovljenost savremenog sveta sve više predstavljaju i sami autonomni podsticaj na traganje za pravim putevima ostvarivanja internacionalističke solidarnosti i saradnje radničke klase. U tome je i značaj sve življeg dijaloga o smislu i sadržaju međunarodne solidarnosti radnih ljudi, internacionalističke dobrovoljne drugarske saradnje, proleterskog internacionalizma, kao i socijalističkog, ali i deoba i kontroverzi koje dolaze do izražaja u pojedinim partijama i zemljama.

Novi revolucionarni uslovi omogućuju ostvarivanje izvanredno pozitivnih rezultata u razvoju socijalizma u svetu, u pojedinim zemljama, u prerastanju komunističkih i radničkih partija u nacionalne snage, u napuštanju sopstvenog sektaštva, zatvorenosti prema ostalim progresivnim snagama, u povećanju gladi za socijalizmom i u rastu socijalizma kao svetskog procesa.

Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope, ponirući u smisao i sadržaj međunarodne internacionalističke dobrovoljne solidarnosti i saradnje, došla je do zaključka koji odgovara savremenim uslovima i potrebama. „U tom smislu — kaže se u završnom dokumentu tog skupa — one će razvijati svoju internacionalističku drugarsku dobrovoljnu saradnju i solidarnost, na osnovu velikih ideala Marksa, Engelsa i Lenjina, uz striktno poštovanje ravnopravnosti i suverene nezavisnosti svake partije, nemešanja u unutrašnje poslove i uvažavanje slobode izbora različitih puteva u borbi za progresivne društvene preobražaje i socijalizam. Borba za socijalizam u svojoj zemlji, odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom, povezani su sa uzajamnom solidarnošću radnih ljudi svih zemalja, svih progresivnih pokreta i naroda u borbi za slobodu i učvršćenje nezavisnosti, za demokratiju, socijalizam i mir u celom svetu."

Širina internacionalističke saradnje, o kojoj je reč, odgovara novim revolucionarnim uslovima, izraz je stalnih težnji prilagođavanja i osmišljavanja, adekvatno novim revolucionarnim

uslovima. Dosledna odbrana takve internacionalističke dobrovoljne drugarske saradnje dužnost je svakog komuniste, svakog progresivnog čoveka angažovanog na dalje poboljšavanje revolucionarnih uslova i rasta socijalizma kao svetskog procesa. Na toj osnovi u savremenim uslovima leži najveća mogućnost i snaga internacionalističke solidarnosti, te spremnosti i mobilnosti radnih ljudi u borbi za društvene preobražaje i socijalizam. Time je moguće prevladati ono što je u teoriji i revolucionarnoj praksi zastarelo u pogledu tumačenja internacionalističke solidarnosti, proleterskog internacionalizma i drugog. Na toj osnovi se komunistički i radnički pokret ne samo „ažurira" adekvatno novim revolucionarnim uslovima već i onemogućava da to pitanje bude hrana reakcionarnim, kontrarevolucionarnim snagama u njihovom angažovanju da se razlikama u pogledima koriste za produbljavanje protivrečnosti između komunističkih i radničkih partija i svih drugih progresivnih snaga angažovanih na društvenim preobražajima i razvoju socijalizma kao svetskog procesa.

Internacionalna saradnja i solidarnost radničke klase, komunističkih i radničkih partija, u savremenim uslovima, sadrže u sebi i borbu protiv imperijalističkih i svih drugih oblika eksploatacije i dominacije. Sadrže u sebi političko, moralno i materijalno pomaganje nacionalnooslobodilačkih pokreta u borbi protiv kolonijalizma i neokolonijalizma; razvijanje novih međusobnih što ravnopravnijih političkih i ekonomskih odnosa. To su i objašnjenja, mogućna i verovatna, što savremeni uslovi borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma nose sa sobom nove sadržaje u sistemu i strukturi odnosa nacionalnog i internacionalnog.

Lenjin je sa svom svojom upornošću dokazivao da internacionalizam nije ništa apstraktno (njegova poznata polemika s Buharinom), već konkretno za svaku istorijsku deonicu. Samo na takvoj osnovi se i može ostvarivati njegovo dijalektičko jedinstvo sa nacionalnim. Apstraktni internacionalizam, odvojen od realnih konkretnih uslova klasne borbe, jeste, po Lenjinu, obična fraza, jer „svaka apstraktna istina postaje fraza ukoliko se primeni na ma koju konkretnu situaciju" (V. I. Lenjin, *Sabrana dela*, t. 35, str. 396).

Drugo strateško opredeljenje značajno za odnose nacionalnog i internacionalnog jeste da se internacionalna solidarnost i saradnja ne mogu svoditi samo na pitanja odnosâ između komunističkih i radničkih partija. Internacionalna solidarnost i saradnja su mnogo širi pojam, jer obuhvataju sve progresivne demokratske snage koje se bore za društveni preobražaj i socijalizam u nacionalnim i internacionalnim razmerama. Savezi i saradnja svih progresivnih snaga u savremenim uslovima borbe za društveni preobražaj i socijalizam sastavni su deo internacionalne solidarnosti u nacionalnim i internacionalnim razmerama. „Oslobođenje rada nije lokalni i samo nacionalni problem, već društveni problem koji obuhvata sve zemlje..." (K. Marks — F. Engels, *Dela*, t. 16, str. 12).

Ivo Paić

Filozofija između nepovijesnog kategorijskog konstruktivizma i autoriteta rada

U dijelu marksizma duboko je ukorijenjeno nastojanje koje teži za izgradnjom „marksističke filozofije" kao sistema nepovijesnih iskaza o biću. U temelju takvoga nastojanja nalaze se i ove pretpostavke: prvo, budući da je marksizam „jednim dijelom" i filozofija, onda njena razvijenost mora biti izražena u broju i kvaliteti iskaza što čine filozofijski sistem; drugo, kao filozofija, marksizam demonstrira svoju moć uopće i nadmoć nad građanskim filozofiranjem upravo sustavom načelâ, kategorija i pojmova o biću raščlanjenih u područja pojedinih filozofijskih disciplina.

Privremeno zanemarimo moguće drukčije implikacije tvrdnje po kojoj je marksizam i filozofija; također, ostavimo po strani ovih razmatranja (bar što se tiče njihove izričitosti) pitanje o bîti istine i istinitosti iskaza u zahvatu Marxovih temeljnih uvida programatskog značenja za revolucionarno mišljenje i uvjete njegova sudjela u praksi zajednice, uvida nesvodivih na klasična (aristotelovska, na primjer) shvaćanja koja drže da je mjesto istine u

sudu (mišljenju, teoriji, sistemu), a ne u suglasnosti zbilje bivstvovanja s mogućnostima jednokratnog, povijesno svagda individuiranog zbivanja u kojem čovjek mora „dokazati istinu, to jest zbilju i moć, ovostranost svoga mišljenja"[1], puninu svojih povijesnih moći u proizvodnji cjeline vlastitog života i života društva.

U okružju naznačenih i neproblemski prihvaćenih početnih pretpostavki — na kojima se utemeljuje ideja „marksističke filozofije" kao sistema — mogu se razvijati različni načini sustava kategorijskog nepovijesnog mišljenja. Takvi se sustavi još njeguju u dijelu marksizma.

Pokušat ćemo ovim bilješkama naznačiti osnovne značajke misaonog postupka izgradnje nepovijesnog kategorijskog sustava približno njegovu *paradigmatičkom liku:* htjeli bismo, zapravo, promisliti *bit* kategorijskog nepovijesnog konstruktivizma kakav se inače nastoji legitimirati izvorno marksističkim nazorom, iako — slikovito govoreći — prebiva na suprotnoj obali i s onu stranu zadaće kakvu je Marx namijenio mišljenju. U dijelu bilježaka i teza (čije raščlanjenje pada izvan ambicija ovoga napisa) pokazat će se: da izdvajanje filozofije iz cjeline marksizma vodi bitnom narušavanju značenja izvornih iskaza klasikâ marksizma; da je oštro razgraničenje filozofije i znanosti u marksizmu jedan vid likvidacije revolucionarnoga mišljenja o temelju i biti cjeline povijesne proizvodnje života; zatim, da nepovijesno kategorijsko mišljenje spram povijesne zbilje očituje vlastitu promatračku bit koja je upravo predmet Marxove i Engelsove kritike u *Njemačkoj ideologiji;* da je materijalistička preinaka Hegela, u stavu koji apstrahira od povijesti, praćena gubitkom samokritičke pozicije marksizma u njegovoj sistemsko-kategorijskoj orijentaciji. U drugom dijelu bilježaka riječ je o krizi građanskog svijeta, praksi njena revolucionarnoga prevladavanja i, s tim u vezi, bezbitnosti sistemsko-kategorijskog nepovijesnog mišljenja; i, naposljetku: naznačit ćemo kako proces rada — kao jezgro životnog procesa društva, kao bitna povijesno ontološki osigurana pozicija revolucionarnog mišljenja — svojim učincima tek može iznijeti praktičku korjenitu kritiku nepovijesnog konstruktivizma i svakog mišljenja koje nije spremno da podnese „autoritet" rada kakav nastaje na socijalističkim samoupravljačkim zasadama.

Mjestimice, bilješke ćemo popratiti primjerima koji, čini nam se, govore da nepovijesno kategorijsko mišljenje ne ostaje u „sferi" filozofije, nego se proteže i na takozvane marksističke društvene znanosti tamo gdje je njihova predmetno disciplinarna određenost izvedena po načelima podjele ljudskog znanja kakva su neprimjerena biti marksizma.

Na kraju ovih uvodnih napomena evo i teze unutar koje stoje bilješke: naša marksistička filozofijska misao i društvena znanost još nisu posve prevladale *napetost* između (jako uzdrmanih) nastojanja sistemsko-kategorijskog konstruktivizma i odlučnih koraka otvaranja prema autoritetu sadržaja i lika rada čije

[1] K. Marx, II teza o Feuerbachu.

nastajuće socijalističko udruživanje i konstruktivističko mišljenje ne idu zajedno.

Ovdje ističemo samo jedan vid tog *praktičkog* pitanja.

Izdvajanje filozofije iz cjeline marksizma i promjene značenja Marxovih iskaza

Izvjesno je da želje za izgradnjom sistema isprva stoje pred zadatkom izdvajanja svega što je filozofijsko na izvornoj marksističkoj književnosti, a zatim i pred zadatkom da izdvojeni „materijal" razmotre unutar cjeline nazora o svijetu.

Međutim, historija izdvajanja „filozofijskog jezgra" iz cjeline marksizma (prvenstveno razlaganje Marxova i Engelsova djela na filozofiju i znanosti) pokazuje se i kao put apstrahiranja od povijesnih sadržaja proizvodnje života. Marxovi i Engelsovi iskazi — u kojima je na djelu razumijevanje i objašnjenje povijesnih oblika i sadržaja *odnosa* čovjeka, prirode i bića u horizontu povijesno individuirane zajednice — oslobađaju se određenosti povijesnim odnosom, te se svode na nepovijesna načela, kategorije i pojmove. Tako se Marxovi opisi prikrivanja biti pojavom pretvaraju u načela razumijevanja društvenog oblikovanja materije uopće, a ne karakteristikom građanske neprozirne proizvodnje života[2]. Protivurječnosti oblika vrijednosti postaju primjer Marxove „primjene" i konkretne emanacije zakona jedinstva i borbe protivurječnosti.[3] Zbiljski povijesni slijed oblika vlasništva postaje sistemsko-kategorijskom mišljenju primjer zakona negacije negacije, unatoč tome što Marx izrijekom dovodi u pitanje takvo i svako preuzimanje hegelovskog konstruktivizma u poimanju zbilje: „Prisvajanjem totalnih proizvodnih snaga pomoću ujedinjenih individuuma", piše Marx, „prestaje privatno vlasništvo"[4], pa tu nije više riječ o nekakvoj poziciji, negaciji i negaciji negacije; riječ je o zadaći istraživanja koje, trijadama usprkos, mora otkriti da revolucionarnom praksom proizvedeno nije ozbiljenje nečega ontologički već pretpostavljenoga, nego narušavanje „reda stvari" u proizvodnji *novoga*. Ili: nepovijesno mišljenje, za volju „reda i rasporeda" kategorija u sustavu, pravi od Marxovih pregnantnih zaključaka — nerijetko datih u metaforičkom diskursu[5] — kategorije „baze", „nadgradnje" i slično, bez istraživanja Marxovih teorijskih raščlanjenja i bez istraživanja zbilje kao probnog ka-

---

[2] Uspor.: *Kapital*, III, glava 48 — stavak o razlici biti i pojave.

[3] Vrijedilo bi jednom posve strpljivo hermeneutički istražiti: koliko je Marx — na nagovor Engelsov — u Dodatku prve glave *Kapitala* prihvatio od *forme* Hegelove *Enciklopedije filozofskih znanosti* i tako, nehotično, dao povoda kasnijim panlogičkim interpretacijama oblika vrijednosti u marksizmu sistemsko-kategorijske orijentacije.

[4] Marx — Engels, *Njemačka ideologija*, „Naše teme", br. 5/1967. str. 922.

[5] Uspor. zanimljiva razmatranja o „bazi" i „nadgradnji" kao velikim Marxovim metaforama, u: Lodovico Silva, *Osnovne osobine Marxova stila*, časopis „Teka", br. 4.

mena svakog, pa i kategorijskog, mišljenja kad nastoji legitimirati svoju zbiljsku relevantnost.

Slijedeći je korak odlučan za izgradnju sistema. Teorijske tvorevine, očišćene od povijesnog sadržaja i neovisno o legitimnom području njihova važenja, razmještaju se na „odgovarajuća mjesta" shemâ dvočlane, tročlane ili višečlane — iz historije filozofije preuzete — podjele „filozofije marksizma" na pojedine discipline. No odlučan korak u izgradnji sistema istovremeno je i odlučan korak kojim kategorijsko-sistemsko mišljenje razvijeno u djelu marksizma sebe izbacuje s onu stranu bitnog promišljanja. Naime, Marxove teorijske tvorevine žive u specifičnoj „arhitektonici", u naročitom poretku izraslom na spoznajama povijesnog predmeta jednim postupkom koji se odlučno opire tradicionalnoj i novovjekovnoj podjeli globusa ljudskog znanja na filozofiju, znanosti i znanstvene discipline. Prebačene u *novi poredak* i njima neprimjeren element filozofijskog sistema i sistemâ znanosti, Marxove misaone tvorevine nužno mijenjaju neke dimenzije značenja, gube neke dimenzije značenja i, što je najbitnije, gube izvorni dodir s predmetom o kojem govore. I doista, nakon svih razlaganja i preseljavanja u filozofiju, političku ekonomiju, sociologiju, politikologiju — iskazi konstitutivni, na primjer, za knjigu *Kapital*, za razumijevanje i objašnjenje kapital-odnosa, te kapitala kao Apsoluta građanskog društva, postaju nešto drugo: sada pojmovi *Kapitala* i kapital-odnosa važe kao pojmovi određenog filozofijskog sustava ili nekog znanstvenog sustava. Filozofijska i predmetno-disciplinarna, Marxovu djelu *izvanjska*, narušavanja reda i veze pojmova izvedenih na spoznaji povijesnog nedjeljivog predmeta poremećuju i vidokrug spoznavanja: ono što je vidljivo iz Marxove znanstveno-revolucionarne pozicije, pozicije mišljenja ukorijenjenog u temelju i biti povijesnog predmeta, nije vidljivo iz drukčije pozicije, iz novog i nepovijesnog poretka iskaza — i kad je sačuvano posljednje slovo Marxova teksta u novim sistemima.

Jednom uspostavljen, filozofijski sistem produžava vlastiti život. Sistem svoju kategorijalnu aparaturu ispunjava dostignućima posebnih znanosti, osobito prirodnih znanosti čija sistemnost i sistematičnost napostljetku i više odgovaraju ideji sistema i uređenosti njegovih iskaza. Stvaraju se bar dva privida:

Privid općosti: filozofija želi mjerodavno govoriti o biću u cjelini i povijesnim oblicima ljudskog opstanka, iako sama ne istražuje biće i područja bića, nego naknadno (budući da svoj predmet prepušta znanostima) ontologistički, spoznajnoteorijski, epistemologijski i metodologijski reflektira nad dostignućima posebnih znanosti.

Tu je i privid konkretnosti: kao da se tako izravnim preuzimanjem i sistemskim interpretiranjem rezultatâ posebnoznanstvenih istraživanja postiže dovoljna sadržajna određenost iskaza filozofije, unatoč činjenici da je apstrahiranje od cjeline veza jedan od metodičkih uvjeta posebnoznanstvenog, to jest unutar predmetno-disciplinarnih ograda usmjerenog istraživanja.

Naravno, filozofija ne može bez znanosti. No ako „marksistička filozofija" — slijedeći i ponešto od uzora pozitivizma građanske filozofije kao znanosti — upravlja svoj pogled gotovo bez ostatka prema iskazima znanosti kao *svome predmetu*, onda drugi neotklonjivi i na znanost nesvodivi načini misaonog prisvajanja svijeta ostaju po strani njena interesa i dosega njenih misli: po strani sistemsko-kategorijskog mišljenja ostaju brojne dimenzije ljudske osjetilnosti, što hoće reći da i takva „filozofija" ostaje po strani onoga što — da ponovimo, čak, za Feuerbachom — u čovjeku ne filozofira, što nije znanstveno osviješteno ni prožeto znanošću, a ipak pripada čovjeku. Prave teškoće nastaju čim takva „marksistička filozofija" spoznajnoteorijski odnos pokuša protegnuti na sve odnose, čim svoje odražavajuće stajalište pretvara u poziciju mišljenjâ bitno stvaralačkih modusa ljudskog djelovanja. Primjerice, umjetnička proizvodnja mora biti svedena na rang nedovoljno objektivnog (nedovoljno znanstvenog) odražavanja, a revolucija na način ozbiljenja načela i zakona već sadržanih u kategorijskom sistemu filozofijskog svjetonazora — iako i jedna i druga, umjetnost i revolucija, proizvode nova bića — dakle, nešto *ontološki* novo aktualizacijom i ozbiljenjem cjeline ljudskih stvaralačkih moći pojedinca i „stvaralaštva masa"[6].

Razgraničenje filozofije i znanosti u marksizmu kao način likvidacije mišljenja o temelju i biti cjeline

Dosljedno izdvajanje „filozofijskog jezgra" iz cjeline marksizma podrazumijeva i dosljedno razgraničenje posebnoznanstvenih područja marksizma. Sistemsko-kategorijska misao unosi u marksizam *oštru podjelu* ljudskog znanja, pa lažna općost i lažna konkretnost formaliziranog nepovijesnog sustava bivaju dopunjene fragmentarnim uvidima i fragmentirajućim *učincima* posebnih znanosti kojima se olako pripisuje riječ „marksističke" — premda se u temeljnim stavovima i rezultatima Marxova naukâ ne mogu naći odlučujući razlozi takve podjele. Pitanje o tome zašto u dijelu „marksističke filozofije" i „marksističkih znanosti" izostaje refleksija o povijesnom temelju filozofiranja i jedinstvu znanosti, nije djelotvorno sve dok ne spori samo sebe, to jest dok ne dovodi u sumnju sâm temelj nepovijesnosti jedne filozofijske orijentacije

---

[6] Althusserova strukturalistička epistemologija, njegova Teorija teorijske prakse, rezultirala je obnovom aporija „nepovijesni kategorijski sustav — povijesna zbilja" kakve su se očitovale u dijalektičkom materijalizmu izgrađenom na epistemologizaciji Marxovih i Engelsovih povijesno-materijalističkih iskaza i ilustraciji njihove suvremenosti na rezultatima prirodnih znanosti. U *Elementima samokritike* Althusser to implicite i priznaje. Svemu tome treba dodati: ako je strukturalizam i reakcija na neutemeljeni Sartreov humanizam, točno je da se Sartreova dvije decenije stara dijagnoza o strukturalizmu kao neživotnim arheologijskim slojevima i nanosima znanja — danas pokazuje u osnovi ispravnom.

u marksizmu i gubitak jedinstva društvenog znanja u marksizmu ugroženom sistemsko-kategorijskim mišljenjem i razlaganjem znanosti po uzoru na predmetno-disciplinarnu podjelu ljudskoga znanja kakva *odgovara* građanskom razdrtom i na posebne sfere podijeljenom životu čovjeka i društva. Mora se, naime, dovesti u pitanje *prvi korak* neutemeljenoga i neobrazloženoga razlaganja marksizma, a zatim i vidljiv raskorak između kategorijskog nepovijesnog mišljenja i Marxova razumijevanja zadaće filozofije (kao misli o borbama svoga vremena), te njegova i Engelsova — nedovoljno izričita, ali u misaonom djelu provedena — razumijevanja „znanosti povijesti" koja prodiru u sve „sfere" društvenog bitka nesputana onto-logičkim i apriornim epistemologijskim načelima: u Marxa je riječ o istraživanju pod autoritetom povijesnog odnosa koji konstituira društveni bitak *bez obzira* na predmetno-disciplinarno rasprostiranje predmeta analize i *s obzirom* na njegov status u zahvatu aktualne i potencijalne prakse radništva kao subjekta proizvodnje ljudskog života.

Provjeravanje tvrdnji — čijom postulativnošću više naglašujemo paradigmatičku stranu sistemsko-kategorijskog mišljenja i neproblemski prihvaćenog razlaganja marksizma na posebne znanosti nego što predmet naših bilježaka raščlanjujemo — pada izvan svrhe ovoga napisa. Tek usputno možemo ukazati i na poneki pravac provjeravanja njihove zasnovanosti.

Kapital je temeljna i još *nepročitana* knjiga marksizma. Činjenica je da, ponovimo za Althusserom, „svi čitamo *Kapital*". Dodajmo: *Kapital* čitamo s predrasudama. Pred-rasuda je, kako i sama riječ kazuje, sve ono što kao znanje, mnijenje ili uvjerenje prethodi rasuđivanju u čitanju *Kapitala* i upravlja njime često na štetu razumijevanja biti te velike knjige. Predrasuda u pristupu *Kapitalu* prvenstveno je na djelu tamo gdje prevladavaju teze koje *unaprijed* fiksiraju moguće odgovore o tome što je *Kapital* sa stajališta *izvan Kapitala*. Primjeri se prosto nameću. Lukàcs je godinama čitao *Kapital* iz vidokruga teze o paralelama Hegelove *Fenomenologije duha* i Marxove knjige s obzirom na središnje značenje rada u dijalektici: Lukàcs je, nedvojbeno, pokazao bliskost i razlike Hegelova i Marxova shvaćanja u zahvatu vlastite teze. Dijalektički materijalizam i historijski materijalizam — svaki za svoje potrebe i u vidokrugu teza o značenju *Kapitala* za „zatvoreni pogled na svijet" u dimenzijama opće znanstvene metodologije, dijalektike prirode i dijalektike povijesti (od Deborina do danas) — ne ostavljaju po strani svojih ekspertiza ni jednu rečenicu *Kapitala*, ali je ipak izostao pravi odgovor o tome što *jest Kapital*. Althusser već ima raščlanjenu ideju strukture: *Kapital* nije mjesto postavljanja pitanja, nego traženja odgovora o strukturi. Iljenkovljeva naslovna sintagma „Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marxovu *Kapitalu*" već objelodanjuje onaj uvriježeni izvanjski pristup iz samorazumljivog stava o neprijepornosti kategorijalnog sustava marksističkog svjetonazora: iako je riječ o istraživanju koje rezultatima nadmašuje sve slične pothvate, ono ostaje u granicama

Kapitalu izvanjske teze, naime, ono ima pojam „apstraktnog" i pojam „konkretnog" i sve stoji do toga da se raspitamo kako stoji s „apstraktnim" i „konkretnim" na stranicama *Kapitala*. Dakako, pred-rasuda je na djelu i kad se *Kapital* čita kao ekonomsko, sociologijsko ili filozofijsko djelo; mistifikacija je na djelu i kad se *Kapital* olako proglasi jedinstvom filozofije i brojnih društvenih znanosti — što revnosne istraživače odvodi na put traženja filozofijske, sociologijske, politekonomijske ili neke druge posebnoznanstvene „dimenzije" *Kapitala*.

Ako i ne znamo cijeli odgovor na pitanje što je *Kapital* (u čemu ne vlada potpuna suglasnost, pogotovu ako se uzima da su odgovori već nekako samorazumljivi i unaprijed u osnovi poznati), ipak je raspoznatljivo kako ta knjiga pogađa mišljenje u njegovoj sistemsko-konstruktivističkoj i posebnoznanstvenoj nepovijesnosti. Marxova je povijesno-materijalistička analiza kapitalističkog društva zahtijevala primjeren slijed kategorija *Kapitala*. Kako je moguće da dio udžbeničke i priručničke literature (danas i u nas) mahom ponavlja kategorijalni slijed *Kapitala* u analizi *nastajuće* nove ekonomijske zbilje? I ne samo ekonomijske! Vjerovatno bi traženje odgovora na takvo pitanje moralo poći od hipoteze da na postavkama o „nefilozofičnosti" ekonomijske zbilje te strogog posebnoznanstvenog fiksiranja predmeta političke ekonomije (kao pozitivne znanosti) nije moguće otkriti ono do čega je Marxu stalo i u čemu uspijeva — nakon toliko izmjena plana *Kapitala:* riječ je, dakako, o otkrivanju temeljnog povijesnog odnosa koji (ne samo u „sferi" ekonomije) osvjetljava sve odnose proizvodnje života određenog društva, ali riječ je i o otkrivanju one temeljne „kategorije" znanstveno-revolucionarnoga mišljenja koja drži na okupu bivstveni (povijesno-ontologijski) status marksističkih iskaza o zbilji. Međutim, temeljni i utemeljujući odnos ne može biti dostatno zahvaćen posebnoznanstvenim mišljenjem koje pred sobom svagda ima nešto već oblikovano kao ekonomijsko, sociološko, političko, pravno itd. Taj je odnos stalno oblikujući i nikad oblikovan (oposebljen kao predmet neke znanosti), pa ga treba „prepoznavati" na likovima života.[7] Sva je neprilika u tome što je on neponovljiv, pa je i posve problematično ponavljanje Marxova kategorijalnoga *slijeda* u analizi zbilje (dakle i ekonomijskog područja) upravo toliko koliko se povijesna zbilja mijenja u svome temeljnom i utemeljujućem odnosu.

I „sociologijska situacija" nosi poneki biljeg marksizma razbijenog na filozofiju i posebne znanosti, neovisno o povijesnosti predmeta mišljenja. Prijelomni moment razgraničenja historijskog materijalizma i sociologije u nas se zbio otprilike prije dvije decenije. Dio današnjih udžbenika opće sociologije doživio je tada

---

[7] Na ono predoblikovano, utemeljujuće, upućuje, na primjer, i član 2. Zakona o udruženom radu (odnosno Ustav SFRJ, Osnovna načela II) kad „osnovu socijalističkog samoupravnog udruženog rada" uvjetuje *odnosom* činilaca koji je konstituiraju, činilaca koji uzeti za sebe u svojoj pojedinačnoj oblikovanosti, *ne mogu* postojati mimo to- [illegible]sa.

svoja prva izdanja. Kasnije izmjene i dopune njihova sadržaja s velikim teškoćama obračunavaju s pretpostavkama i dometima određenog načina razgraničenja sociologije i historijskog materijalizma. Naime, ako su zasnovane primjedbe na dijelove „teorijskog polja" sociologije, posebno na djelotvornost njenih metoda i tehnika istraživanja, onda u okviru tih primjedaba ima mjesta i pitanju: koliko današnja sociologijska situacija nosi na sebi biljeg rasprave s historijskim materijalizmom koji tada tek izlazi iz shematike mišljenja svijeta kakvu nalažu onaj dijalektički i historijski materijalizam u čijim sadržajima nema mjesta izvornosti i neponovljivosti povijesnog zbivanja? Ne ulazeći u potankosti, možemo reći da u jednom tipu razgraničenja sociologija prihvaća određenje historijskog materijalizma kakvo joj pridolazi iz polja sistemsko-kategorijskog nepovijesnog mišljenja: historijski materijalizam je prihvaćen kao najopćija (filozofijska) teorija oblikovanja materije kao društva i generalna metoda društvenih znanosti. Kako pak posebne znanosti (promatrano sa njihova stanovišta) zaposjedaju cjelinu predmeta historijskog materijalizma, on za sociologiju važi kao teorija bez predmeta i metoda, koja se ne razvija u dodiru sa svojim predmetom. Ukratko: sociologija takvog tipa razgraničenja koristi se jednom teorijom i jednom metodom oslobođenim predmeta, pa je i izvjesno da takva teorija i takva metoda postepeno postaju *bespredmetne* za istraživanja u sociologiji, jer se najopćija teorija i generalna metoda društvenih znanosti zasnivaju na rezultatima istraživanja (sociologije, politikologije...), a ne na vlastitim istraživanjima. Tu je historijski materijalizam shvaćen, dakle, kao puki rezultat, kao „goli leš" fiksiran u određenom broju kategorija za kojima sociologija — kao za nečim *izvanjskim* — poseže da bi legitimirala svoje „marksističko određenje", dok u istraživanja nerijetko ulazi s punim povjerenjem u teorijske konstrukcije, metode i tehnike pozitivistički orijentirane sociologije — duboko uvjerena da djeluje na historijsko-materijalističkim zasadama.

Nepovijesno kategorijsko mišljenje i njegovo promatračko držanje

U misaonom obzoru „marksističke filozofije" kao kategorijskog nepovijesnog mišljenja i dosljedne provedbe razgraničenja „marksističkih znanosti" po uzoru na podjelu njihova predmeta na „sfere" i „segmente" jednog jedinstvenog života živi svijest o izostanku jedinstva filozofije, znanosti i povijesne proizvodnje života. Ta je svijest raspoznatljiva u ideji i praksi takozvanog međudisciplinarnog istraživanja. Ono se svodi na posebnoznanstveno razlaganje nekog fenomena i na njegovo naknadno spajanje objedinjujućim djelovanjem naddisciplinarne epistemologije i metodologije. Fenomeni dobivaju značenja iz stava nepovijesne (epistemologijske i metodologijske) sinteze u kojoj ne dolazi do riječi stvarni povijesni složaj činjenica i zakon povijesnog mjesta kojem

pripadaju. Cjelokupan postupak ne izlazi iz granica jednom neprimjereno izvedene podjele marksizma, podjele znanja, pa i cjelokupnog spoznavanja. Nasuprot tome i po strani međudisciplinarnog istraživanja stoji marksistički (u Marxovu *Kapitalu* razvijeni) *transdisciplinarni* prodor kroz slojeve povijesne zbilje u kojem se „stvar" prati od bogatstva njenih likova do njena bitka ili do one ireducibilne točke (povijesnog odnosa) iz koje se otvara prava mogućnost prevrednovanja spoznaja o svakom pređenom sloju — držeći se jedinstva znanosti i filozofije na tlu povijesti i po mjeri povijesti. Dakako, razumljivo je i što se na putu apstrahiranja od mjerodavnog značenja temeljnog povijesnog odnosa proizvodnje života gubi iz vida Marxov *reduktivni*, a zatim i *konstruktivni* postupak, na primjer, od robe koja se prikazuje *(erscheint) kao* bogatstvo društva do povijesnog odnosa momenata procesa rada kojima je omogućeno da se ljudska svrhovita djelatnost uopće opredmeti kao „stvar" sa svim osjetilno-nadosjetilnim prividima; idući pak od rada natrag prema robi, taj postupak u najmanju ruku pokazuje (otkriva) ne samo „fetišizam robe" nego i temelj proizvodnje robe-fetiša. Naravno, to izmiče svim naporima otkrivanja „cijele istine" otuđenja isključivo u poglavlju o fetiškom karakteru robe, poglavlju u kojem se najčešće traži filozofijska dimenzija *Kapitala*. Načelno metodički takva očekivanja podrazumijevaju i krivo odgonetanje Marxovih upozorenja o teškoćama čitanja *Kapitala*. Istina je da Marx preporuča strpljenje čitatelju. Međutim, teškoće čitanja početka *Kapitala* i potreba ustrajnosti u tome čitanju ne mogu se obrazložiti samo „problemima" stila izlaganja građe, nego se u bitnosti tiču načelno nedovoljne prozirnosti Marxovih iskaza sve dok analiza (i čitatelj) ne dospije u sferu procesa rada kao stalno oblikujućeg čina, „ontološkog skoka" (Lukàcs), pravog „ključa" razumijevanja svega oblikovanog u njegovu djelokrugu, pa naravno i robe s obzirom na njen društveni bitak.

Sistemsko-kategorijsko konstruktivističko mišljenje, ali i nepovijesna humanistička kritika toga mišljenja i zbilje sustaju pred zadaćom istraživanja konkretnog složaja činjenica. Tako marksizam ove orijentacije, u dijelu svojih karakteristika, zadobiva obilježja teorije kakva je predmet Marxove i Engelsove *kritike,* osobito na stranicama *Njemačke ideologije*.

Riječ je o teoriji koja apstrahira od povijesne zbilje: ona, s primjesama Aristotelove ideje „teorijskog područja" kao čuvara istine u najvišem stupnju, teži kanoniziranju „principa" i „zakona" univerzuma, videći u praktičkom djelovanju reziduum Općega, nešto svedeno na moment kojemu temelj i bit pridolaze iz apstraktne Cjeline. Sistemsko-kategorijsko konstruktivističko mišljenje shvaća istinu (suglasnost „stvari" sa svojim povijesnim bitkom i povijesnom bîti) kao teorijsko pitanje i pitanje teorije, u smislu adekvacije suda i stvarnosti, pa je mjesto istine u sudu, a ne u zbilji oslobađanja cjeline povijesnih mogućnosti čovjeka u horizon[illegible]ajednice. Naposljetku, riječ je o mišljenju koje građansko

filozofiranje kritizira u granicama *ideologijskog* odnosa, u tipu odnosa „svijest — svijest", umjesto da uspostavi marksistički primjerenu relaciju „povijesni društveni bitak — svijest", s osloncem na zbivanja u procesu rada, u odnosima proizvodnje i njima uvjetovanim cjelokupnim saobraćanjem individuuma.

Zaobilaženjem odlučujućeg značenja povijesti i zakona povijesnog mjesta za izgradnju marksističkih iskaza marksizam — gubeći povijesno tlo — postaje dijelom i kategorijsko panlogičko učenje. To zaobilaženje zaklanja vidik u ono po čemu marksizam tek može biti i jest suvremena misao, po čemu — pored ostalog — očituje svoju bitnu nadmoć nad građanskim mišljenjem što ga i osposobljava za samokritičku refleksiju u prevladavanju taloga građanskog filozofiranja (građanskog mišljenja) u dijelu vlastitih orijentacija jučer i danas, posebice onih koje jednom uspostavljenu „istinu" dijalektike univerzuma ili nepovijesne „biti čovjeka" nekritički protežu na zbilju.

Sistemsko-konstruktivistička bit te orijentacije slovi ponegdje izvan marksizma kao njegovo izvorno određenje. Poučan je primjer udesa marksizma u građanskim profesorskim nasilno izvedenim shemama „moderne filozofije": na razlici vjere i znanja filozofija se dijeli na fideizam i znanstvenu filozofiju; na strani fideizma nalaze se neotomizam i filozofija egzistencije, a na strani znanstvene filozofije „dijamat" i neopozitivizam; između „dijamata" i neopozitivizma postoje veze spoznajnoteorijskog realizma, optimističkog ocjenjivanja čovjeka, optimizam napretka; bliskost marksističke filozofije (kao „dijamata") i neotomizma (!) očituje se u uniformnosti mišljenja, dogmatičkom autoritetu i ontologizmu.[8] Posebno je pitanje kakav je doprinos dijela filozofijske produkcije unutar marksizma njegovu legitimiranju kao uniformiteta misli, dogmatičkog autoriteta, ontologizma i slično. Nepovijesni filozofijski sistemi, kakvi se još „obrađuju" u nekim orijentacijama marksizma, njihova mreža pojmova oslobođenih životnosti — izgleda da nisu loša podloga i „dokaz" naznačenim građanskim kvalifikacijama marksizma.

Materijalistička preinaka Hegela i gubitak samokritičke pozicije marksizma kao nepovijesnog kategorijskog mišljenja

Marxove i Engelsove spomenute primjedbe teoriji-promatranju sa stranica *Njemačke ideologije*, protiv *starohegelovaca* osobito, a zatim protiv mladohegelovaca i Feuerbacha — imaju metodičko značenje. One pogađaju svaku misao toliko koliko zanemaruje vlastite povijesne pretpostavke i domašaj vlastitih tvrdnji s obzirom na zbiljski život.

Dakle, takva metodička upravljenost misli klasikâ ne pogađa samo Feuerbacha — čije je djelo postalo „slučaj", primjer,

[8] Uspor.: F. Austeda, *Moderne Philosophie*, Verlag Rembach, Freiburg, 1972, str. 144—145.

ilustracija kontemplacije na zgodnim usporedbama i skolastičkim dokazivanjima, a ne na istraživanju zbilje — nego pomaže otkrivanju čak i paradoksalnog sjedinjavanja materijalizma i idealizma kad nastupa mišljenje odvojeno od života. Veza mišljenja i povijesnog života izostaje i u povijesnom zbiljom neposredovanom obrtanju Hegela s „glave na noge", u naporima da se izgradi sistem koji bi sustavnošću nadmašio Hegelovu „apsolutnu znanost", koji bi uređenosti Hegelova idealističkog sistema suprotstavio jednako tako perfektan sistemski i sistematično izveden skup onto-logičkih materijalističkih iskaza o svemu što jest. Korjenito obrtanje Hegela s mišljenja na materiju kao bitak — bez posredovanja povijesnih sadržaja oblikovanja materije ljudskim teleološkim postavljanjem u radu, proizvodnji i cjelokupnoj praksi — vodi prema obnovi, prema materijalističkom reproduciranju strukture „apsolutne znanosti", sa svim nedostacima apstraktno razvijene djelatne strane, *respective* nepovijesne dijalektike i kad je ona na materiji fundirana.[9] Materijalistička preinaka Hegela (materija kao *physis*, namjesto mišljenja kao supstancije i vinovnika svega što povijesno jest) nosi na sebi i znake obnove mišljenja kojem se posebno i pojedinačno svode na puki moment *pojma* cjeline, *pojma* kretanja i kretanja *pojma*. Kao što u Hegela „ne postoji" društvo, nego moment kretanja pojma (Ideja na tlu konačnosti), tako nepovijesni materijalizam prikriva govor činjenica u njihovoj povijesnoj *navlastitoj* dijalektici kakva činjenicama ne pridolazi sa strane. Budući da se na povijesnu zbilju — u konstruktivističkim intencijama sistema — u krajnjoj liniji primjenjuju zakoni „druge regije" bića[10], promatrački (dijalektički nepovijesni) materijalizam promašuje u ocjeni značenja nekih bitnih pojava suvremenosti:

Prvo, primjereno svojoj nepovijesnoj poziciji, odvaja znanstveno-tehničku proizvodnju od *odnosa* proizvodnje cjeline života: znanstveno-tehnička proizvodnja zadobiva izgled subjekta *mjerodavnog* za ishod revolucionarnih promjena uopće, rješavajuće samodovoljne snage racionalizacije života uopće.[11]

---

[9] Prva teza o Feuerbachu nije samo teza protiv idealističke dijalektike, nego i postavka za izgradnju povijesno-materijalističkog dijalektičkog mišljenja u kojem nema — s obzirom na vezu mišljenja i djelovanja — mjesta nepovijesnim kategorijskim sistemskim konstrukcijama.

[10] „Primjena" kategorija, pojmova iz sfere logike i dijalektike prirode na društvo, dobrim dijelom korespondira Hegelovu prikazu puta ideje od logike (element čistog mišljenja), njena otuđenja u prirodi i njena raščlanjenja na tlu konačnosti obitelji, građanskog društva granicno, i države.

[11] *Civilizacija na raskršću,* knjiga R. Richte i suradnika, početno izvanredno problematizira znanstveno-tehničku proizvodnju u sferi rada kao stalnog transformiranja materije u određenim *odnosima.* No došavši u blizinu pitanja koja traže razmatranje društvenog karaktera te proizvodnje, knjiga se akomodira na lakše, neupitno promišljanje upadajući u privide o rješavajućem značenju znanstveno-tehničke proizvodnje za sadržaj dijalektike revolucionarnih promjena.

Drugo, primjereno svome nepovijesnom stajalištu, usprkos svim elastifikacijama kategorijalnog sistema, taj materijalizam ne može problematizirati dijalektiku revolucionarnih promjena kako se ona razvija na tlu specifične „konfiguracije" epohe prelaženja iz građanskog društva u nove, revolucionarne sadržaje proizvodnje života: priznanje moći pojedinačnog i posebnog bilo bi — s obzirom na bitne posljedice — poricanje glavne uporišne točke kategorijskog mišljenja; naime, uvjerenja da su jednom izgrađene kategorije dostatne za pokrivanje povijesne zbilje u njihovu *a priori* nabačaju na nju, s eventualnim preinakama koje dovode u pitanje zbilju, a ne sustav iz kojega su izvedene.

Kako sistemsko-konstruktivistička orijentacija gubi iz vida povijest, a olakom preinakom Hegela obnavlja u njegovu djelu očitovane aporije „sistem-zbilja", u njen vidokrug ne može ući pitanje niti odgovor na pitanje po čemu je jedno filozofiranje građansko. Naime, građanski se karakter filozofiranja ne otkriva samo u idealističkom shvaćanju bitka svijeta, kao što se i materijalističkim tematiziranjem bitka bića *ne ulazi nužno u marksizam*. Pitanja prirodnoznanstvenog materijalizma (oko kojega se sabire sistemsko-konstruktivističko mišljenje) nisu nastala u dijalogu s povijesnom zbiljom, dakle, ni s odnosima konstitutivnim za građanski društveni bitak niti s odnosima nastajućeg društvenog bitka socijalističkog-komunističkog sadržaja ljudskog društvenog opstanka. K tome ide odlučujuće pitanje: budući da spomenuta orijentacija ne istražuje povijesno oblikovanje materije, a kako neko filozofiranje zadobiva svoje građansko određenje po odnosima građanskog društvenog bitka kojima je zahvaćeno, onda ostaje „tajna": *po čemu ta orijentacija zna da njene misaone tvorevine zbiljski i svojom upravljenošću prelaze obzor građanskog svijeta.*

Međutim, marksističko mišljenje ne može živjeti u okružju nekoliko „principa" i „zakona" pomoću kojih se na makrokozmičkim razinama olako varira moć i nadmoć marksizma. Kao revolucionarno i znanstveno, ono pod autoritetom povijesne zbilje probija zid „vrtnje" u krugu razvijenom na pogrešnim pitanjima i odgovorima u kojima se umnožavaju pogreške pitanja — bar kad je riječ o nastojanjima sistemsko-konstruktivističkog mišljenja zbilje. Izlazak iz kruga zaštićenosti mišljenja mrežom pojmova sistema jest izlazak u polje povijesti, u složeno područje protivurječne proizvodnje života. To se područje opire svim deduktivnim zahvatima, osobito uvriježenim deduktivističkim obmanama, u ime produkcije života samoga. U povijesno-materijalističkoj parafrazi jedne Hegelove rečenice[12] može se reći:

moć je znanstveno revolucionarnoga mišljenja (i njegova nadmoć nad građanskim filozofiranjem) kolika je i njegova spo-

---

[12] „Snaga je duha tolika koliko je njegovo ospoljenje, njegova je dubina samo tolika koliko se on u svome izlaganju usuđuje da sebe proširi i da sebe izgubi" (*Phänomenologie des Geistes*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1952, str. 15).

sobnost da u sebe primi sve što je povijesno osigurano, što ima snagu opstanka i moć da se prometne u novo, revolucionarno;

dubina je znanstveno revolucionarnoga mišljenja tolika koliko se ono usuđuje da napusti konstruktivizam sistema promatranja svijeta radi orijentacije u bîti svoga vremena.

Takva odlučnost (a ona podrazumijeva i stavljanje u pitanje istine vlastitih pretpostavki) nedostaje sistemsko-konstruktivističkom mišljenju u njegovu sustezanju pred kritičkim i za svaki sistem dekonstruirajućim nagovorima zbiljskog života; ta odlučnost i disciplina misli pred moćima povijesnog svijeta nedostaje I mišljenju sabranom oko „bîti čovjeka" kao nečeg pomišljenog-pretpostavljenog za idealitet „carstva slobode" kojem nikako ne priliči ova nepomišljena *osnovica* toga „carstva" — iako je baš ona nezaobilazni topos života, domena prakse, pa se u njoj mora moći slobodno živjeti u praktičkom dijalogu čovjeka sa silama povijesnog svijeta.

Vratimo se početnoj tvrdnji. Ako i nema dvojbe o postojanju „filozofijske dimenzije" marksizma, iz toga ne slijedi *marksistički* zaključak o potrebi konstruiranja sustava pojmova u čijem sadržaju treba adekvatno izraziti biće u cjelini refleksijom koja unatoč materijalističkim osnovama hegelovski racionalizira zbilju. Problematično je i u krajnjim ishodima neodrživo svako nastojanje da se marksistička filozofija, kao misao o „borbama svoga vremena" (Marx), uredi po ugledu bilo na koji sistem filozofijske tradicije — posebno njenog vrhunca dostignutog s Hegelom — u jednom vremenu koje ne traži filozofijsku racionalizaciju postojećega, nego dekonstrukciju svega građanskoga i, načelno, svega povijesno prevladivog, svega što je *na putu stalno prodirućih* moći rada, proizvodnje i sila u njihovu prostoru, smjerom razvijanja sadržaja slobodnog udruženog vladanja ljudi cjelinom proizvodnih snaga.

Zbiljnost zbilje i kao *stalnost promjena* pokazuje se sistemsko-konstruktivističkom mišljenju kao *načelo* i „pojavni oblik" emanacije načela u zbilji: tako se i događa da problem (to jest jednokratno povijesno zbivanje, sama mijena proizvodnje života) biva apriornim nabačajem načela *de facto unaprijed deproblematiziran*, „preveden" u primjer, u slučaj ponašanja koje se može objasniti „prisjećanjem" na načelo (pa smo svjedoci oživljavanja platonizma gdje se to najmanje očekuje: u materijalizmu koji je podlegao nepovijesnosti i sistemskom konstruktivizmu). Nasuprot tome, stalnost promjena postaje tek problem čim u vidokrug mišljenja uđe pitanje *o bitku promjena*, o povijesnom temelju društvenih mijena. Sada pak „prisjećanje" na načela i primjena načela ne mogu orijentirati mišljenje u bîti vremena, jer smjeraju na konstruktivističko blokiranje vremena u „slici svijeta": za konstruktivističko „prisjećajuće" mišljenje, za mišljenje pod direktivnim uplivom načela vrijeme se odslikava u „slici svijeta", slika ne može biti dovedena u pitanje zbivanjem. Skrutnuti, okamenjeni *su*[illegible]*oimovlja*, zadobivši vlastiti život, želi stupiti u odnos

sa svijetom ne dovodeći u pitanje vlastite jednom i olako deproblematizirane pretpostavke.

Kriza građanskog svijeta, njeno prevladavanje i bezbednost sistemsko-kategorijskog nepovijesnog mišljenja

Bitna kritika nepovijesnog sistemsko-kategorijskog mišljenja nije stvar mišljenja, nego mogućnosti povijesne zbilje čije temeljno zbivanje izbacuje svaku, pa i dijalektiziranu nepovijesnu shematiku svijeta na rub zadataka misaonog i praktičkog djelovanja čovjeka i radničke klase. Uostalom, Marx je svjestan da sudjelovanje filozofije u bitnom zbivanju proizvodnje života nije ovisno tek o „dobroj", „pozitivnoj", pogotovu ne sistemsko-konstruktivističkoj nakani filozofije. Prema Marxovu sudu filozofija nije (još nije) stupila u pravi odnos s vremenom, ali „mora doći vrijeme kad filozofija stupa u dodir i uzajamno djelovanje sa zbiljskim svijetom svoga vremena"; tada ona postaje „filozofija suvremenog svijeta".

O čemu govori Marxova misao? Što je to o čemu je u njoj riječ?

Marxu je vrijeme prostor razvoja čovjeka, pa je „nadolazak"[13] vremena u kojem filozofija stupa u dodir i uzajamno djelovanje sa zbiljskim svijetom mišljen kao nadolazak bivstvovanja koje traži sudjelovanje misli u oslobađanju svega povijesno oslobodivog, radi oslobađanja prostora razvoja čovjeka. To je *zbilja* koja dekonstruira konstruktivizam filozofijskih sistema ili te sisteme (uključujući i njihove „marksističke verzije") naprosto ostavlja po strani bitnog zbivanja kao nekakve „idealne dopune" svijeta. Orijentirano u bîti svoga vremena, otvoreno za govor činjenica životnog procesa, oslobođeno od sustezanja pred praksom koja odudara od „mirnog tkanja pojmova", mišljenje — u toj otvorenosti, nezaštićenosti — stoji pred izgledom vlastitog sudjelovanja u borbama svoga vremena. Kao sastavni dio samosvijesti snaga revolucionarnoga mijenjanja svijeta, filozofija — i svako misaono držanje ukoliko je marksističko — već je na putu u povijesno mišljenje i djelo revolucionarnog obrata.

Kriza građanskog svijeta je temeljna značajka povijesnog zbivanja unutar kojega leži domena šansi sudjela mišljenja u mijenjanju svijeta; tu je i šansa radikalnog napuštanja zatočenosti misli u krletki bitnograđanskog sistema misli *o svijetu*, promatranja svijeta.

Prvo. Riječ je o krizi građanskog društva koja je totalna: ona se tiče njegova bitka, bîti toga društva i bîti čovjeka građanskog svijeta.

Drugo. Ta kriza zahvaća i filozofiju, osobito njen novovjekovni lik izgrađen na uzlaznoj crti građanskog društva (zaključno

[13] „Nadolazak" bivstvovanja nije u Marxa nekakvo očekivanje „nagovora bitka" (kao u Heideggera), nego stalnost prakse promicanja povijesnih moći u domeni ljudske ukupne društvene djelatnosti.

s Hegelom) i u svim pokušajima (kamo idu i „marksističke" obnove sistemsko-konstruktivističkog mišljenja) da se nakon Marxa — također Kierkegaarda i Nietzschea — izgradi sistem misaone totalizacije zbilje čije je bitno određenje *kriza* što potresa temelje života i mišljenja.

Treće. Pitanje o temelju kritike građanskog filozofiranja — dakle, i kritike građanskih natruha na marksizmu pojedinih, posebno sistemsko-konstruktivističkih orijentacija — pada u okružje *socijalističke revolucije* kao djelatnosti prevladavanja krize građanskog svijeta smjerom izgradnje novog bitka društva, njegove nove bîti i nove bîti čovjeka.

Ako je marksizam (uključujući i njegovu „filozofijsku dimenziju") stalno na putu dodira i *uzajamnog* djelovanja sa zbiljskim moćima povijesnog svijeta krize građanskog društva i prakse prevladavanja te krize, on je na putu prelaženja u nešto više od filozofijskog sistema i, općenito, nešto više od filozofije.

To „nešto više" od filozofijskog sistema i filozofije ne može biti prelaženje u znanost niti jednostavno napuštanje filozofijske refleksije za račun neupitnog i na prirodni stav svedenog odnosa prema temelju bića i povijesnoj artikulaciji bića. Takvo „prevladavanje" filozofije ipak je izvodivo, ali u polju ideologijskog rješavanja „problema". U granicama ideologijskog ostaju sva ona rješenja sudbine filozofije koja u dijalogu tipa „svijest-svijest" naprosto ukidaju filozofiju i na njeno mjesto stavljaju, recimo, znanost ili bilo koje mišljenje kojem nedostaje jasna osviještenost s obzirom na temelj i bit bića, posebno na temelj i bit povijesne proizvodnje života. Takvih je nastojanja bilo, takva nastojanja i danas postoje.

„Marksistička filozofija" kao nepovijesni sustav kategorija nije izložena pritisku realnih moći znanosti i političke ideologije. To indicira njenu zbrinutost, njenu zaštićenost uz cijenu odustajanja od dijaloga s poviješću: ona hladnim objektivističkim okom naknadno reflektira nad rezultatima ljudskoga djelovanja; ona svoj sistem popunjava sistemskim odražavanjem svega što može ući u njegove dijelove. Zato je ona od nesumnjive činjenice postojanja odraza povukla krajnju konsekvenciju vlastite pasivističke pozicije razvivši *teoriju* odraza. Između odraza i teorije odraza nalazi se provalija. U Marxa, Engelsa i Lenjina postoji niz izjava o odrazu kao modusu prisvajanja svijeta, kao stupnju spoznavanja „glavom koja misli", koja *proizvodi pojmove unutar ljudskih sustava značenja*, koja — kako Einstein piše Popperu — *izmišlja* teorije.[14] Međutim, pretvoriti odraz u *teoriju* odraza, na razini filozofijskih uopćavanja, znači *de facto* prihvatiti nazor po kojem se

---

[14] „Ukratko, ja stvarno uopšte ne volim sada pomodnu „pozitivističku" tendenciju čvrstog vezivanja za ono što se dâ posmatrati. Smatram trivijalnim da u domenu atomskih veličina ne mogu da se prave predviđanja sa svakim željenim stepenom preciznosti, i mislim (...) da teorija ne može da se napravi na osnovu rezultata posmatranja, već jedino može da se izmisli" (Poper, *Logika naučnog otkrića*, „[illegible]", Beograd, 1973, str. 491).

cjelokupno ljudsko prisvajanje svijeta obavlja po *načelu* odražavanja kojem priliči i sustav teorijskih tvorevina kao odrazâ i sustav ljudskih djela na temelju odraza. Istina je pak da teorija odraza odgovara poziciji čovjeka u okvirima građanske zbilje: vladanje stvari i odnosa nad čovjekom svodi bivstvovanje na odražavanje kretanja njemu vanjskih osamostaljenih sila rada, proizvodnje i cjelokupnog saobraćanja.

Kao epoha prelaženja, kao sâmo prelaženje u nove sadržaje ljudskog opstanka, revolucija je i put prevladavanja čovjeka građanskog društva, dakle, prevladavanja bîti čovjeka kao radnika, prevladavanja proizvodnje čovjeka kao radnika — praktičko ništenje svega što se kao vanjska sila, kao biće naglašena ranga nameće čovjeku, radničkoj klasi (pa i cijelim narodima), osim povijesti same koja je topos i najopćiji autoritet slobodnog bivstvovanja.

Sjedinjavanje svega što je klasna povijest rastavila i suprotstavila — prvenstveno: sjedinjavanje materijalnih i duhovnih potencija rada, ne može biti izvedeno bez mišljenja i znanja, oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito svjesno djelo (Marx).

Pitanje je, međutim, koje i kakvo mišljenje sudjeluje u tome sjedinjavanju?

Izvjesno je da to ne može biti ono mišljenje koje, apstrahirajući od povijesne proizvodnje života, postaje *životu izvanjsko, zato i sâmo zapreka na putu revolucionarne prakse* prevladavanja rastavljenosti ideje i zbilje, nevremenite istine i istine bivstvovanja, svijesti o bitku i bitka samoosvještenog u revolucionarnom činu. Tamo gdje je marksizam zaodjenut u ruho čiste znanstvenosti, gdje se još trsi oko filozofijskog nadmašivanja građanskog filozofiranja, gdje izostaje refleksija takvih orijentacija i s obzirom na u njima sadržane sedimente građanskog mišljenja — posve su rijetki nagovještaji njegova dijaloga s moćima povijesnog svijeta, pa dakle i pravog nadmoćnog dijaloga s građanskim filozofiranjem i građanskim mišljenjem uopće.

Naprotiv, zadaću sudjelovanja u nastajućoj novoj proizvodnji života može iznijeti samo ono mišljenje koje, raskidajući s konstruktivizmom građanske tradicije mišljenja i kvazipobunama mišljenja u okvirima građanskog obzora (čemu se primiču i neke nepovijesne antropocentričke orijentacije u marksizmu) — sabrano misli temelj i bit krize građanskog svijeta i njena revolucionarnoga prevladavanja.

Proces rada: jezgro životnog procesa društva i pozicija revolucionarne kritike sistemsko-konstruktivističkog nepovijesnog mišljenja

Temelj i bit krize građanskog svijeta omogućeni su, proizvode se, naročitim sadržajem odnosâ materijalnih pretpostavki koje konstituiraju društveni bitak (životni proces društva), bit toga društva i bit bića — uključujući i čovjeka — zahvaćenih tim *odnosima*.

Te su pretpostavke: zbiljski individuumi, njihova djelatnost i njihovi materijalni uvjeti života.[15] Protivurječnost tih pretpostavki međusobno i protivurječnost unutar svake pretpostavke tvore bitak građanskog društva, njegov životni proces. Specifično zbivanje u *procesu rada*, proizvodnje i odnosa rada i proizvodnje jest *jezgro* toga životnog procesa: iz njega se nadaje, „odmotava" povijesno-ontološka određenost građanske proizvodnje života u cjelini, on je *arhé*, izvor građanske određenosti odnosâ i likova materijalne i duhovne proizvodnje.

Proces rada se razvija u protivurječnosti vlastitih prostih momenata: svrha rada prebiva izvan procesa rada kao *spoljašnja* sila kapitala, države... koja sam rad, to jest svrsi primjerenu djelatnost zadovoljavanja ljudskih potreba, čini predmetom očitovanja i reproduciranja svoje osamostaljene moći. Kapitalsko udruživanje svih prostih momenata procesa rada (rad, predmet i sredstvo rada) i svako njihovo *izvanjsko* udruživanje prikriva njihovu zbiljsku razbijenost. Marx će pokazati u „Trojnoj formuli" spajanja *prima facie* nespojivog: kapital-profit, zemlja-renta i rad-najamnina[16], čime je zaokruženo izvanjsko kapitalsko udruživanje momenata procesa rada i čime je označen načelan kraj građanskog društva upravo s obzirom na ontologijsko značenje građanskog zbivanja procesa rada. Rekonstrukcija toga „spajanja nespojivog", ili kapitalskog udruživanja rada, traži promišljanje kretanja kapitala od „procesa rada" — kao ontološke točke njegova početka[17], pa do Marxove „trojne formule" — kao točke iza koje *nema* razvitka građanskog društva kao građanskog, nego je na djelu „vrtnja" u krugu već mistificiranih, izobličenih odnosa i likova života kojima mjeru daje rečeno građansko zbivanje procesa rada. Sistemsko-konstruktivistička i takozvana antropocentrička orijentacija u marksizmu ignoriraju rad u smislu obuhvaćenosti života njegovim povijesnim društvenim likom. Međutim, ne bez razloga: pitanje o povijesnom liku procesa rada dovodi u pitanje sistemsko-kategorijsko mišljenje zahtijevajući od njega da legitimira svoje porijeklo u onome što ga kao povijesno-ontološki *prvo* uopće omogućuje; pitanje o radu dovodi u pitanje uzlete misli u njihovu nastojanju da se otrgnu od povijesnog zbivanja rada i njegova autoriteta u sferi mišljenja i djelovanja. U zahvatu takvoga pitanja otvara se vidokrug istraživanja: prvo, koliko sistemsko-konstruktivističko mišljenje, postulirajući neideologijski status znanosti, pa dakle i znanstveno-tehničke proizvodnje, zamagljuje ideologijsku funkciju znanosti u nerazvijenim društvenim odnosima njene upotrebe; pripomaže li sistemsko-konstruktivističko mišljenje učvršćenju shvaćanja i prakse rada ispražnje-

---

[15] Bitne Marxove i Engelsove rečenice najčešće su „začuđujuće" jednostavne i toliko „neproblematične" da mišljenje olako prolazi pokraj njih, iako se odnose na temelj proizvodnje života, dakle i mišljenja. Tako je, čini nam se, i s gornjim pretpostavkama (uspor.: *Njemačka ideologija*, str. 875).

[16] *Das Kapital*, Bd. III, Dietz Verlag, Berlin, 1969, str. 822. i dalje.

[17] Isto, I, str. 192. i dalje.

nog od osjetilnosti koja ponajprije objelodanjuje njegov društveni-revolucionarni lik, a ne samo znanstveno-tehničko prodiranje u strukturu tvari; drugo, ako humanistički orijentirano nastojanje svodi rad na nešto prirodno-tehničko same proizvodnje, a političku praksu (kao obradu ljudi pomoću ljudi) kao nešto drugo, valja se upitati: nije li istraživanje „političke proizvodnje" zahvaćeno povijesnim odnosom procesa rada upravo iza leđa mišljenja koje se „oslobodilo" autoriteta rada njegovim olakim degradiranjem na prirodno-tehničko, kao da „ontološki skok" u radno-proizvodnom postavljanju čovjeka pod određenim odnosima nema posljedica za mišljenje i djelovanje u drugim „sferama bitka".

Povijesno-ontološka veza „potreba-proizvodnja" oblikuje se u građanskom društvu kao potiskivanje ljudskih potreba djelovanjem vanjskih sila: ljudske potrebe i ljudska jedinka tendencijski se oblikuju po mjeri kapitala ili države kao bića naglašena ranga prema proizvođačima.

Proizvodnja bića, odnosâ institucija građanskog društva, otuđena je *od rada:* ekonomija, politika i kultura oblikuju se kao odvojene „sfere" života upravo na temelju razbijenog jedinstva rada i proizvodnje bića.

Za marksističku misaonu i praktičku poziciju građansko je društvo prije svega proizvodnja čovjeka kao radnika[18], na temelju bîti privatnog vlasništva, čiju definiciju (po strani svih posebnoznanstvenih, osobito definicija pravne znanosti) konstituira, u osnovnim crtama naznačeno, zbivanje procesa rada, proizvodnje i njihova međusobnog odnosa. Iz te pozicije onda postaje razumljiva i već navedena programatska intencija Marxove tvrdnje o prevladavanju bîti privatnog vlasništva praksom vladanja slobodnih udruženih proizvođača cjelinom proizvodnih snaga društva, dakle, svime što kao odnos konstituira društveni bitak (osobito njegovo radno proizvodno jezgro) i što je tim odnosima omogućeno u horizontu zajednice. Ta je povijesno-ontološka karakteristika „privatnog vlasništva" ostala po strani prirodnoznanstvene i općenito sistemsko-konstruktivističke orijentacije marksizma, po strani njenih spoznajnoteorijskih derivacija ontologijskih pitanja. To vrijedi i za slijedeću Marxovu rečenicu: „Proces društvenog života... skinut će sa sebe mističnu maglenu koprenu samo kad, kao proizvod slobodno udruženih ljudi, bude stajao pod njihovim svjesnim planskim nadzorom."[19] Dakako, s riječima „svijest" i „plan" moguće su svakojake zloupotrebe. Na primjer, ako se „svijest" jednoznačno odredi kao čista znanstvena objektivnost ispražnjena od osjetilnosti, a „plan" kao nabačaj čisto znanstvenog modela na društveno polje, lako se — često i neosjetno — dospijeva do perfekcije reda i rasporeda ljudi, stvari i odnosa.

---

[18] Zato je indeks napredovanja socijalizma upravo prevladavanje proizvodnje čovjeka kao radnika, odnosno samouspostavljanje čovjeka (radnog čovjeka) koji udružen prisvaja cjelinu proizvodnih snaga društva, prekoračujući tako okvire egzistencije čovjeka kao radnika.

[19] *Das Kapital,* Bd. I, str. 46.

Ideja totalne racionalizacije života po paradigmi objektivistički primljene znanosti nije izvorno marksistička. To što je Descartes tek razmišljao na crti razvijanja jedne „mathesis universalis", jedne znanosti čija je metoda sva u redu i rasporedu stvari na koje je upravljen ljudski um, moderna znanost — tamo gdje je preobraćena u sredstvo osamostaljenih društvenih sila — obećava birokratskom planiranju života. Međutim, svjesno udruženo vladanje slobodnih proizvođača cjelinom proizvodnih snaga društva, ta praksa prevladavanja bîti privatnog vlasništva, ne može se razviti proizvodnjom čovjeka kao radnika, dakle, bića čija se bit ograničava (i stalno reproducira) na puko trošenje radne snage u kapitalskom ili nekom drugom proizvodnom obliku pod autoritetom *vanjske* sile, čak kad je riječ o „znanstvenoj objektivnosti" koja prikriva svoje ideologijsko porijeklo. Naime, radnik se ne može naprosto ukinuti (kao ni filozofija). Radnik, radnička klasa sebe moraju prevladati. Nepovijesni konstruktivizam — bilo da je pod ruhom znanstvene objektivnosti ili „oslobodilačkih" fraza nepovijesno shvaćene čovječnosti — postupa suprotno: gdje govori o znanstvenom upravljanju proizvodnjom života ili pak gdje se zalaže za stvaralaštvo ne ulazeći u praktički dijalog s moćima postvarenja — upravo totalizira čovjeka kao radnika izdvajanjem svrhe djelovanja iz procesa rada (u ime svrhe, recimo, države koja instrumentalizira tu znanstveno-konstruktivnu poziciju), ili kad ignorirajući zbilju suspendira stvarne odnose „proizvodnje vrijednosti" — on zaboravlja da je rad još uvijek povijesno nezaobilazna, neprevladana osnova i mjera čovjekova položaja u društvu. Uostalom, kretanje revolucije *kroz* povijest izvodljivo je — upravo s obzirom na temeljne domete dijalektike revolucionarnih promjena — prije svega kao kretanje *kroz* zatečene i proizvedene sadržaje dijalektike procesa rada i proizvodnje prema „točkama" prevladavanja građanske određenosti te dijalektike.

Kao što filozofija prelaženja od građanskog prema novim sadržajima života, živeći u dodiru i uzajamnom djelovanju sa suvremenim svijetom, postaje „nešto više od filozofije", tako i čovjek kao radnik (po mjeri toga prelaženja) postaje nešto više od radnika: svjesni udruženi proizvođač cjeline života društva, biće čija se *bit razvija* (ne: „ponovno zadobiva" — kao da je jednom postojala pa se izgubila; ona se „ne vraća čovjeku" — kao da je jednom nekud i nekamo otišla) *kao sveukupnost odnosa slobodnog udruženog vladanja cjelinom uvjeta proizvodnje života.*

U temelju udruženog vladanja cjelinom života, dakle, i proizvodnje ljudske društvene bîti nalazi se (a) udruženi proces rada: dijalektika prostih momenata procesa rada u kojoj je na djelu stalno podređivanje svega što je u okružju rada ili svrsi primjerene djelatnosti koja čovjeku nije izvanjska, (b) dijalektika „potreba-proizvodnja" u kojoj je razvitak proizvodnje radi zadovoljavanja potreba istovetan razvitku ljudske društvene prirode kao sveukupnosti slobodnog udruženog vladanja proizvodnjom života

i (c) jedinstvo rada i proizvodnje: svjesno udruženo vladanje proizvođača cjelinom odnosa, bića i institucija zajednice.

Zbiljski povijesni raspon između ovih dviju paradigmi (građanska proizvodnja života — asocijacija slobodnih proizvođača) pokazuje da se kriza građanskog svijeta i praksa njena prevladavanja ne mogu tek kronologijski datirati, nego ih je nužno upravo *povijesno-ontologijski problematizirati.* Mišljenje dobiva i time ako na razini povijesno-ontologijskih uvida može fiksirati „točke" početka krize građanskog svijeta i ishoda njena revolucionarnog prevladavanja: početak krize je star koliko i dovršenje povijesno-ontoloških pretpostavki građanskog društva — iza te točke građansko društvo, kao građansko, u bitnosti se ne razvija, jer ne može proizvesti ništa *bitno novoga* a da ne dovede u pitanje vlastiti društveni bitak, prvenstveno odnose njegova radno-proizvodnog jezgra. Raspon krize i praksa njena prevladavanja idu od građanskog razbijanja dijalektike momenta procesa rada do vanjskim silama nesputane dijalektike procesa rada; od razbijene dijalektike „potreba-proizvodnja" do jednoznačno pozitivnog razvitka proizvodnje i ljudske društvene prirode[20]; od otuđenosti proizvodnje od rada do mjerodavnosti ljudske svrhovite udružene djelatnosti za svaku proizvodnju odnosa i bića u zajednici; to je, naposljetku, raspon prelaženja od proizvodnje čovjeka kao radnika prema proizvodnji *ljudske bîti* kao sveukupnosti *odnosa* slobodnog udruženog vladanja ljudi vlastitim životom i životom društva.

*

Pri kraju bilježaka vratimo se njihovu početku: je li mišljenje (dakle, ne samo filozofska refleksija) doista pripravno za „opuštenost" pred nagovorima *autoriteta* već pokrenute dijalektike procesa rada kao jezgra nastajućeg životnog procesa („društvenog bitka") novog, socijalističkog-samoupravljačkog sadržaja ljudskog opstanka; dijalektike čiji sadržaj naznačuje „udruženi rad" kao sintagma svakodnevnog govora, dijalektike čiji postajući autoritet najpribližnije izražava geslo *„interes* udruženoga rada", geslo koje je također zaposjelo prostor svakodnevnog govora. Napokon, potrebno je reći da je zbivanje rada (socijalističko samoupravljačko udruživanje njegovih konstitutivnih momenata i učinaka) pokrenuto suradnjom mišljenja u djelovanju. U toj suradnji mišljenje je po mjeri svoje djelotvornosti za sobom ostavilo, „putujući" prevladalo, mnoge naslage pripadne shematici svijeta i ukrasima tankog humanizma: na putu prema *problemskoj* strukturi procesa rada, prema uvidima u *odlučujuće* značenje te dijalektike za izgradnju povijesno-ontoloških osnova socijalizma ovdje i u nas, mišljenje se postupno odricalo formula koje su (kao nepovijesne, mahom prirodnoznanstvene konstrukcije ili antro-

[20] U značenju III Marxove teze o Feuerbachu: *podudarnost* mijenjanja okolnosti i ljudske samopromjene.

pocentričke prividne destrukcije građanskog života) po strani „tvrdog" povijesnog materijala unaprijed sadržavale rješenja zadataka života. Međutim, čini nam se da više nije riječ o tome kako i dalje *napuštati* i odbacivati ostatke ljuske konstruktivizma. Ako danas pitamo o otvorenosti mišljenja za jednom pokrenuto zbivanje u kojem je to mišljenje i samo sudjelovalo, onda, *volens-nolens*, pitamo i kako djelo obavezuje mišljenje. Po strani djelimice prikazane konstruktivističke paradigme i njenih prirodnoznanstvenih i jednako tako konstruktivističkih antropocentričkih izdanaka, trebalo bi odlučno proslijediti smjerom teze o mjerodavnom značenju povijesnog sadržaja dijalektike procesa rada i proizvodnje za izgradnju temelja, bîti i lika zajednice i, dakako, bîti čovjeka.

Takva teza jedva da je istraživanjem dodirnuta?

Duško Popovski

Samoupravljanje i idejno osposobljavanje komunista

Idejnim kretanjima u Savezu komunista Jugoslavije osnovno obeležje daju borba za ostvarenje programskih opredeljenja SKJ, stavovi i odluke Desetog kongresa SKJ i kongresâ i konferencijâ SK u republikama i pokrajinama, novi Ustav i Zakon o udruženom radu, a u tom sklopu borba za svestran razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa, nesvrstana spoljna politika SFRJ i nezavisna politika SKJ, kao sastavni delovi koji izviru iz idejnih opredeljenja Saveza komunista. S druge strane, razvoj teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja — kao vladajućeg društveno-ekonomskog odnosa, kao osnove konstituisanja udruženog rada i osnove organizovanja ekonomske strukture društva, kao načina konstituisanja političkog organizovanja društva i oblika organizovanja diktature proletarijata, kao istorijskog okvira i procesa oslobađanja rada i stvaralaštva iz klasno-najamnih odnosa i istorijsko-klasne ograničenosti uopšte — povratno deluje na Savez komunista i na celokupnu njegovu aktivnost. Tako se formiraju i razvijaju odnosi uzajamnosti, u kojoj SKJ, kao vodeća idejno-politička snaga i avangarda radničke klase, i ostva-

ruje takvu svoju ulogu, prilagođavajući celokupnu svoju organizaciju, sistem i sadržinu rada potrebama socijalističkog samoupravljanja, utičući istovremeno na proširivanje i produbljavanje socijalističkog karaktera samoupravnih odnosa i na njihov neprekidni razvoj.

Iz tih i takvih odnosa izvire i realnost u kojoj se Savez komunista i ne može shvatiti bez njegove veze s razvojem socijalističkog samoupravljanja, kao što i sâm razvoj socijalističkog samoupravljanja nije zamisliv bez svestrane i stalne angažovanosti Saveza komunista.

Ako se analizira celokupna teorijska svest, ogroman istorijski i empirijski materijal povezan s razvojem sistema socijalističkog samoupravljanja, koji zajedno s društvenom organizacijom tog sistema obuhvata tri osnovne oblasti — ekonomsku strukturu i organizaciju, političku strukturu i organizaciju, duhovnu sferu i njenu organizaciju —, onda se otkriva da je za Savez komunista borba za razvoj socijalističkog samoupravljanja neprekidna aktivnost koju on vodi na čelu akcije radničke klase; u toj akciji neposredni proizvođači i radni ljudi otpočinju da, postepeno ali sigurno, ovladavaju uslovima, rezultatima i sredstvima društvenog rada, koja su u dugom istorijskom procesu bila od njih otuđena. Govoreći o toj otuđenosti, Marks* ju je istorijski povezao s prvobitnom akumulacijom kapitala, ističući da ova „ne znači ništa drugo do niz istorijskih procesa, koji su završili s raspadanjem prvobitnog jedinstva koje je postojalo između radnog čoveka i njegovih sredstava za rad", te ukazuje na činjenicu da „kada je ovo razdvajanje radnog čoveka od sredstava za rad već jednom izvršeno, onda se takvo stanje zadržava i reprodukuje na sve višem nivou, sve dok jedan nov i temeljan preokret u načinu proizvodnje ne izmeni dato stanje i ponovo ne uspostavi prvobitno jedinstvo u novom istorijskom obliku".

Jugoslovenska socijalistička revolucija je izvršila ono što je morala da učini kao svoju obavezu u prevazilaženju te suprotnosti. Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja nisu više samo težnja i nastojanje već i stvarnost, ostvarena u istorijskom pohodu ka uspostavljanju tog jedinstva. O našoj se istorijsko-društvenoj stvarnosti zato sada više i ne može suditi izvan analize teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja, odnosno bez te analize.

Stepen razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa jeste, prema tome, osnovno merilo i ogledalo teorijskog i idejnog nivoa, organizacione, kadrovske i akcione osposobljenosti Saveza komunista i njegove celokupne aktivnosti u uslovima razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Svako usko prilaženje idejnoj sferi i ideološkom radu, prilaz koji nema u prvom planu idejne osnove i kretanja koja daju osnovna obeležja materijalno-društvenim, duhovnim i političkim odnosima u sklopu socijalističkog samoupravljanja i njegovih društvenih, ekonomskih, političkih i duhovnih kategorija, rizikuje

---

* K. Marks — F. Engels, *Ekonomski spisi.*

da izgubi iz vida osnovni određujući faktor našeg razvoja i protivrečnosti koje je izazvao intenzitet njihovog ostvarivanja u realnoj praksi razvoja socijalističkog samoupravljanja. To i idejnu borbu i ideološki rad odvlači od središnjih tačaka života ka perifernim, tako da izlazi da se idejna opredeljenja socijalističkog samoupravljanja i socijalistički odnosi sami od sebe ostvaruju i razvijaju, to jest samim tim što su zapisani u ustavnim opredeljenjima ili zakonskim i drugih rešenjima. To, zatim, ima za posledicu unošenje na mala vrata verbalizma u idejni život i ideološki rad, koji ne vrši funkciju pronicanja u suštinu fenomena socijalističkog samoupravljanja.

Zato, u idejnoj sferi borba za dalji razvoj teorijskog nivoa, za produbljavanje teorije o socijalističkom samoupravljanju jeste primaran, nezamenljiv faktor i pretpostavka idejno-političkog i akcionog osposobljavanja Saveza komunista da deluje u uslovima socijalističkog samoupravljanja i tako doprinosi osposobljavanju radničke klase i radnih ljudi da slobodno i suvereno ovladaju celokupnim sistemom socijalističkih samoupravnih odnosa.

Razvoj prakse, društvene svesti i teorije socijalističkog samoupravljanja nerazdvojni je deo bržeg i življeg, snažnijeg kretanja društva napred. Otuda i nužnost još jače aktivnosti Saveza komunista u idejnoj sferi. Ovo se utoliko pre ne sme ispuštati iz vida kada se zna da neprijatelji socijalističkog samoupravljanja kao osnovnu metu imaju baš idejne osnove samoupravljanja. To nije ni slučajno ni neshvatljivo, pošto socijalističko samoupravljanje i njegove idejne osnove, i socijalistička samoupravna praksa kao negacija nejedinstva između radnog čoveka i sredstava za rad, duboko zadiru u klasno-socijalne interese onih koji se bore da zadrže društveni proces u okvirima koji omogućuju podvojenost sredstava i rada, odnosno monopol nad sredstvima i nad radom, sasvim svejedno u kojem obliku tog monopola: privatnosopstveničkom, državnosopstveničkom ili tehnokratsko-menadžerskom.

I

Razmatranje bitnih elemenata koji sačinjavaju idejne osnove socijalističkog samoupravljanja i njegove prakse znači solidno se pripremati za akciju. To je uslov za sigurno kretanje kroz društvenu, ekonomsku, političku i duhovnu strukturu socijalističkog samoupravnog društva, pretpostavka razotkrivanja njegovih unutrašnjih zakonitosti, uslov razumevanja protivrečnosti i puteva njihovog prevladavanja. To je i uslov da komunisti, neposredni proizvođači i svi radni ljudi proniknu u suštinu svoje sopstvene uloge i odgovornosti u procesu emancipacije rada i njegovog razotuđenja kao istorijskog ishodišta i negacije odnosa najamništva i potčinjenosti bilo koje vrste. Najzad, to je uslov da se sagledaju sva složenost i sve teškoće i prepreke koje stoje na tom putu.

1) Praksa socijalističkog samoupravljanja već je i sama snažno uticala na razvoj teorije, kao što su idejne i teorijske osnove socijalističkog samoupravljanja našle pogodno tlo u praksi miliona ljudi. Radnička klasa u realnosti sistema socijalističkog samoupravljanja predstavlja osnovnu pokretačku društvenu snagu kao izraz individualnog, zajedničkog i društvenog interesa neposrednih proizvođača, i kao faktor koji integriše interese i svih drugih segmenata društveno-socijalne strukture društva.

Problemi i suprotnosti koji se javljaju u tom složenom procesu ostvarivanja društvene uloge i transformacije u osnovnoj društvenoj snazi opredeljuju i društveno-istorijske zadatke, ulogu i odgovornost Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage i avangarde radničke kalse. U tom pogledu postoji suštinska razlika između položaja u kome se nalaze Savez komunista i njegovi članovi danas u poređenju s periodom koji je prethodio sistemu socijalističkog samoupravljanja. Promenjena pozicija Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage u uslovima kada neposredni proizvođači i radni ljudi neposredno odlučuju o uslovima i rezultatima društvenog rada ukazuje ne samo na činjenicu da Savez komunista predstavlja unutrašnju snagu samoupravljanja već i na njegov izuzetno složen položaj u ostvarivanju te uloge. Komunisti i organizacije SK koji ne shvataju kvalitativno promenjeno stanje ne mogu suštinski ostvarivati svoj uticaj u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

2) Pronicanje u društvene odnose zasnovane na socijalističkom samoupravljanju otkriva društveno-ekonomske kategorije sistema socijalističkog samoupravljanja: socijalistički samoupravno udruženi rad i društveno-ekonomski odnosi radnika u udruženom radu; odnosi u sticanju, raspodeli i rasporedu dohotka upravljanje društvenim sredstvima; konstituisanje organa samoupravljanja, način odlučivanja; odgovornost u vršenju samoupravnih funkcija, uključujući i ostvarivanje radničke kontrole sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja kao elementa samoupravnog planiranja u uslovima socijalističke robne proizvodnje; zakonitosti tržišta tako organizovane proizvodnje.

Teorijski rad, idejna sfera i ideološki rad moraju stoga komunisti i radnom čoveku pomoći u demistifikaciji ekonomskih kategorija, koje su u čitavim epohama bile monopol i privilegija upravljačkih slojeva, tehnobirokratskih struktura i obrazovane elite, iako je, istini za volju, svest klase danas znatno razvijenija i sposobnija da sama „dešifruje" pomenute mistifikacije.

3) Politička organizacija socijalističkog samoupravnog društva i njegove strukture izražava se preko: delegatskog sistema, kao osnove političke organizacije socijalističkog samoupravnog društva; položaja delegata i delegacije u delegatskom sistemu; organizacije političke vlasti i funkcionisanja skupštinskog sistema u opštini, socijalističkim republikama i pokrajinama, odnosno u federa... zajedno s njihovom organizacijom i karakterom društveno...

odlučivanja u njima; mesta i uloge nosilaca izvršno-političkih funkcija u okvirima skupština i u društveno-političkim zajednicama; odnosa u okvirima jugoslovenske zajednice i ostvarivanja celovite ravnopravnosti između naroda i narodnosti, zajedno s instrumentima ostvarivanja te ravnopravnosti; mesta, uloge i oblikâ ostvarivanja sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i slično.

Zalaženje u sadržinu političke organizacije društva zasnovanog na sistemu socijalističkog samoupravljanja znači spoznaju o tome dokle je stigao proces podruštvljavanja funkcija vlasti, kao rezultat odumiranja države. To, s druge strane, znači shvatanje stepena koji je dostignut u procesu negacije i radikalnog raskida s građanskoklasnom ograničenošću predstavničke demokratije.

4) Područje međunacionalnih odnosa u našoj zajednici pruža nam stvarnu sliku pitanja povezanih sa: putevima dalje afirmacije naroda i narodnosti; višenacionalnim karakterom jugoslovenske federacije; zajedničkim interesima koje radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju u okvirima federacije; oblicima i načinom ostvarivanja tih interesa i položajem i funkcijama socijalističkih republika i pokrajina, kao nosilaca sopstvenog razvoja i razvoja jugoslovenske zajednice kao celine.

Razvoj međunacionalnih odnosa u okvirima socijalističkog samoupravljanja jeste bitka za produbljavanje senzibiliteta svestrane emancipacije i razvoja odnosa ravnopravnosti i ravnopravan razvoj svakog naroda i narodnosti u jugoslovenskoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici, zajedno s njihovim uzajamnim prožimanjem, u kome se ne gubi, već se otkriva identitet svakog naroda i narodnosti, odstranjuju se pritisci hegemonizma i mentalitet provincijskog hermetizma koji narodima i narodnostima uskraćuje mogućnost uzajamnog prožimanja i kada to predstavlja uključivanje rezultata njihovog društveno-ekonomskog i kulturnog uspona u širi, zajednički fond društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja, što je uticaj svakog naroda na opšte tokove i rezultate tog razvoja, a i kada to znači i sopstvenu otvorenost za uticaje društvenog i kulturnog razvoja drugih.

5) Međunarodni odnosi i problemi te suprotnosti u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima i odnosima u međunarodnom radničkom pokretu, spoljna politika SFRJ i međunarodna aktivnost SKJ ukazuju na klasno-socijalnu suštinu borbe za razvoj mira i miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja te ekonomskog i društvenog progresa: kao alternativu pritiscima sa pozicije sile i pretnji ratom, kao put prevazilaženja blokovske podele sveta; kao uslov prevladavanja jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju; kao faktor razvijanja svestrane saradnje na principu ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje poslove, razvijanja dobrosusedskih odnosa i rešavanja otvorenih pitanja koja se tiču prava nacionalnih manjina; kao faktor razvijanja saradnje u međunarodnom radničkom pokretu, koji poštuje specifičnosti, samostalnost svake partije i njenu odgovornost pred svojom rad-

ničkom klasom i svojim narodom i koji je solidaran s borbom na
rodâ za oslobođenje od svakog oblika zavisnosti i potčinjenost

6) Duhovna sfera sagledava se preko: razvoja naučnog umetničkog stvaralaštva, tehničkog i naučnog progresa čovečan tva; razvoja obrazovanja i vaspitanja na svim njegovim step nima i u svim njegovim oblicima; urbanizacije i uređivanja pr stora, zajedno s racionalnim korišćenjem biosfere i zaštite čov kove sredine; širenja komunikacija i difuzije informacija i zn nja u proizvodno-stvaralačkom procesu čoveka itd.

7) Pitanje materijalnog i društvenog razvoja u uslovim sistema socijalističkog samoupravljanja izražava se preko: step na razvoja društva koji je već ostvaren; nosilaca materijalnog društvenog razvoja; faktora koji omogućuju njegovo ubrzanje onih koji deluju kao elementi njegovog limitiranja; strateških konkretnih ciljeva razvoja materijalne, duhovne i socijalne sfer strukturnih pitanja materijalnog i društvenog razvoja i prevaz laženja dugoročnih i kratkoročnih uticaja na neravnomernost m terijalnog i socijalnog razvoja.

U vezi s podizanjem nivoa materijalne proizvodnje javljaj se različni, često i suprotni interesi u samom udruženom rad u odnosima proizvodnje i raspodele, a pre svega suprotnost i među nastojanja koja izviru iz ostvarivanja zakonitosti raspod le prema radu i faktora koji naginju tome da naruše ostvar vanje tog prevashodnog principa u odnosima raspodele. Deo t suprotnosti rešava automatizam koji se razvija u okvirima o nosa socijalističke robne proizvodnje i tržišta, a drugi se deo r šava u okvirima svesnog, planskog usmeravanja, socijalističke s lidarnosti i procesa socijalističkog samoupravnog sporazumevan i dogovaranja u sklopu organizacija udruženog rada, samoupra nih interesnih i društveno-političkih zajednica, razume se, sa svi teškoćama i problemima koji zakonito iskrsavaju u tom slož nom procesu.

Namera ovog rada nije bila da sistematizuje sve element koji sačinjavaju sistem socijalističkog samoupravljanja u oblas društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa, a još m nje da zalazi u potanku analizu toga koji se od pomenutih el menata rađaju na tlu socijalističkog samoupravljanja kao sist ma i vladajućeg odnosa, pa su samo njemu imanentni, a koji o njih izviru iz društveno-ekonomskih odnosa koji prethode epoh socijalističkog društva, a sada doživljavaju transformaciju u sv joj sadržini koja proizlazi iz karaktera i razvoja socijalističk samoupravnih odnosa.

Isticanje osnovnih opredeljenja Saveza komunista, idejni osnova samoupravljanja i pojedinih elemenata društveno-ekonom skih, političkih i duhovnih činilaca sistema socijalističkog samo upravljanja, ovde činimo jedino sa ciljem:

— da se podstakne već započet pozitivan preokret u sistem ideološkog delovanja koji će otvoriti put i prostor za svestran

usmeravanje ideološkog rada kako bi komunisti bili sposobni da deluju u složenim uslovima razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u svim oblastima materijalnog, društvenog, političkog i kulturnog života;

— da se celokupna organizacija delovanja komunista u idejnoj sferi saobrazi s procesom razvoja, s oblicima i metodama konstituisanja mehanizama socijalističkog samoupravljanja na svim nivoima organizovanja i udruživanja društvenog rada, a pre svega u osnovnim organizacijama udruženog rada, u mesnim i interesnim zajednicama, u svim mehanizmima samoupravljanja opštine i republike;

— da se saobrazi sadržina ideološkog rada Saveza komunista kako bi se zadovoljile potrebe i zahtevi koji izviru iz različitog položaja komunista, njihove aktivnosti i organizovanja, pri čemu će se uzeti u obzir dinamičnost promena u delovanju komunista, raznolikost i višestranost njihovog angažovanja, koje se ostvaruje na više „lokacija" i naporedno, — u osnovnoj organizaciji, u mesnoj zajednici, u okvirima delegatske strukture skupštinskog sistema i slično;

— da se odstrani formalistički i pragmatistički odnos prema problemima idejnog života i ideološkog rada do čega dolazi u slučaju kada se on razvija nezavisno od bila pravog života, proizvodne društvene i socijalističke samoupravne prakse neposrednih proizvođača;

— da se menja shvatanje o idejnom životu i ideološkom radu kao dêlu izolovanom od drugih elemenata života Saveza komunista i, naročito, od samoupravne prakse neposrednih proizvođača, o nezavisnom „sektoru rada", izabranom za „elitu" u Savezu komunista i slično.

II

Aktivno postavljanje Saveza komunista prema problemima ideološke izgradnje članstva u uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja ne sme da deluje isključivo kao agitacija i propaganda samoupravljanja, kao nekritički i apologetski usmerena delatnost. Idejna sfera i ideološki rad ovde se javljaju u dva svojstva: *prvo,* kao potreba stvaranja i razvijanja svesti o socijalističkom samoupravljanju, kao afirmacija pre svega žive i neposredne socijalističke samoupravne prakse u društveno-ekonomskim odnosima, i, *drugo,* kao potreba za dubokim pronicanjem u suprotnosti i ograničenosti društvenog, ekonomskog, političkog i duhovnog bića koje se rađaju u procesu razvoja socijalističkog samoupravljanja, a to znači isti odnos i prema razvijanju kritičke svesti u pogledu same prakse socijalističkog samoupravljanja, čiji je trajni cilj produbljavanje i proširivanje njegovih osnova i vidika na višem stepenu.

U svom odnosu prema idejnoj sferi, kao, uostalom, i u celokupnoj svojoj akciji, dakle kao i prema složenim procesima razvoja socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista jasno i nedvosmisleno stavlja osnovni akcenat na ono što je njegova osnovna preokupacija, opredeljenje, pozitivan program, ne ostavljajući ni najmanje prostora za verbalno i deklarativno izjašnjavanje o socijalističkom samoupravljanju.

Prenošenje težišta na razvoj socijalističkog samoupravljanja, odnosno na odlučivanje o uslovima, procesima i rezultatima društvenog rada i o svim društvenim poslovima u osnovnim ćelijama rada — na društveno odlučivanje uopšte, pomera i celokupnu društveno-političku akciju u te ćelije rada, a to znači i na idejnu akciju Saveza komunista u osnovnim organizacijama SK. Takvo prenošenje težišta na odlučivanje u osnovne ćelije rada i u osnovne ćelije organizovanja vlasti radnih ljudi i građana, kao i društveno-političkog organizovanja, ima sve izrazitiji značaj u razvoju društva u kome se, na osnovu primata odlučivanja u osnovnoj ćeliji rada i društvenog organizovanja, razvija i proširuje upravljačka moć, pravo i odgovornost neposrednih proizvođača i radnog čoveka. Taj, dosad najkrupniji korak napred istorijski je interes radničke klase i Saveza komunista, kao njene vodeće idejno-političke snage i avangarde. Tom i takvom položaju neposrednih proizvođača i radnih ljudi u odlučivanju Savez komunista mora stalno da saobražava celokupno svoje idejno-političko delovanje, političku i idejnu borbu, organizacionu strukturu i metod rada. U svojoj idejnoj i političkoj borbi Savez komunista nema važniji i aktuelniji zadatak od borbe za što snažnije razvijanje tog procesa istorijske transformacije, koja izvire iz njegovih idejnih i programskih opredeljenja.

Prenošenjem težišta svoje akcije u osnovne ćelije rada i društvenog organizovanja na osnovu socijalističkog samoupravljanja Savez komunista ne zanemaruje brigu o funkcionisanju mehanizama socijalističkog samoupravljanja u širim oblicima organizovanja i povezivanja udruženog rada, kao što su složene organizacije, razni proizvodno-prometni, finansijski i drugi proizvodni kompleksi, poslovna i druga udruženja, različni punktovi i oblici interesnog povezivanja i udruživanja, zatim brigu o organizovanju skupštinskog sistema i funkcionisanju delegatskog sistema, o radu izvršno-političkih i izvršnih organa, delovanju organa ustavne, samoupravne i sudske zaštite, razvitku mehanizama opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i slično. Ali i ti mehanizmi i njihove funkcije zasnivaju se na primatu odlučivanja u osnovnim ćelijama rada i osnovnim punktovima društvenog odlučivanja i zajedno s ustavnim sistemom i zakonodavno-pravnom aktivnošću čine celinu sistema socijalističkog samoupravljanja kao dominantnog društveno-ekonomskog odnosa u našem društvu. Jedino u tim okvirima ti mehanizmi i ostvaruju samostalnu društvenu funkciju i odgovornost.

Komunisti i organizacije Saveza komunista koji rade na tim područjima moraće da shvate njihov objektivno protivrečan položaj. On izražava činjenicu da ta područja, zahvaljujući razvoju socijalističkog samoupravljanja i deetatizaciji, ne mogu opstati kao faktori iznad društva i osnovnog društvenog odnosa — socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, potrebno je da oni efikasno, samostalno i odgovorno izvršavaju svoju funkciju utvrđenu ustavima, zakonima i drugim opštim aktima koji regulišu njihova ovlašćenja i odgovornosti u sklopu funkcionisanja socijalističkog samoupravljanja. Shvatanje te stvarnosti jeste i osnovni uslov borbe komunista iz tih oblasti protiv bilo kakvog pokušaja vraćanja ka birokratskoj samovolji, ali i protiv bilo kakvog ponašanja koje ih čini neefikasnim u vršenju njihovih odgovornosti i ovlašćenja, a te dve krajnosti se ne tako retko sreću u našoj praksi.

III

Borba za razvoj i produbljavanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i njihovih idejnih osnova ne razvija se izolovano, samo na osnovu sopstvene logike. Ta borba radničke klase i Saveza komunista ne rešava samo pitanja njihove moći da unapređuju materijalne i društvene odnose, da razvijaju i produbljuju svest o sopstvenom biću, sopstvenim suprotnostima i njihovom prevazilaženju, kao oblicima kretanja napred. Naprotiv, ta je borba skopčana i s pritiscima snaga koje su bile i ostale izraz starih odnosa i njihovog nastojanja da zadrže probijanje novog u okvirima odnosa socijalističkog samoupravljanja, različitog karaktera i različitih idejnih osnova i opredeljenja te različitih interesa.

Odmah posle pobede izvojevane u oružanom delu revolucije sreli smo se s pritiscima ostataka svrgnute buržoazije i njenim nastojanjima da zaustavi proces socijalističkog razvoja naše socijalističke zajednice, oslanjajući se na idejne osnove društva organizovanog na principu privatnosopstveničkih odnosa. Pritisak privatnosopstveničke stihije i svesti obnoviće se u periodu od 1953. godine. Malograđanski pak konzervativizam ponovo će pokušati da se javi u periodu oko sedamdesetih godina.

Borba za demokratizovanje odnosa u društvu i razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja naći će se pod udarom staljinizma i pritiska birokratsko-etatističke i dogmatske svesti pre i tokom 1948. godine, preko rankovićevštine sredinom šezdesetih godina i preko najnovijih pokušaja vaskrsavanja informbirovštine i neoinformbirovskih pritisaka. I pritisci ka vraćanju na privatnosopstvenički i državnosopstvenički monopol stalno traže oslonac u tehnokratiji i tehnobirokratskoj uzurpaciji.

S druge strane, i privatnosopstvenička stihija i birokratsko-etatistička svest kao da se, svojim pritiscima, takmiče u iznalaže-

nju različnih oblika sprege s hegemonističko-unitarističkim, separatističkim i iredentističkim oblikom nacionalizma.

Ali u svim slučajevima pritisaka, i privatnosopstveničke stihije i birokratsko-etatističke svesti, računalo se prvenstveno na diskvalifikaciju i potiskivanje Saveza komunista, nezavisno od toga da li se pri tome nastupalo s parolama o nespojivosti socijalističkog samoupravljanja s osnovama naučnog socijalizma ili pak s parolom o samoupravljanju bez Saveza komunista. Razume se, sve je to bilo u funkciji odvajanja Saveza komunista od njegove društvene baze, radničke klase, pokušaj njegovog potiskivanja sa društvene scene, njegovog odstranjivanja iz bitke za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa.

Kretanja u razvoju socijalističkog samoupravljanja i razrešavanje suprotnosti tog razvoja nikada, međutim, nisu dovodili Savez komunista u dilemu: produbljavanje i proširivanje neposrednog odlučivanja od strane neposrednih proizvođača i radnih ljudi u društvenom udruženom radu i u vezi s društvenim poslovima ili pak suspendovanje neposrednog odlučivanja u korist vraćanja Saveza komunista na pozicije neposrednog odlučivanja.

Položaj u kome Savez komunista nije neposredan nosilac odlučivanja ne znači, međutim, napuštanje njegove odgovornosti kao vodeće idejno-političke snage i avangarde radničke klase u sopstvenoj borbi te klase za izlazak na istorijsku scenu kao odlučujuće društvene snage, odnosno napuštanje odgovornosti za socijalistički karakter odlučivanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja. U vezi s tim javile su se izvesne, Savezu komunista i njegovom programu tuđe i neprihvatljive platforme, idejne konfuzije, čiji su nosioci bili i kadrovi s birokratsko-malograđanskim i karijerističkim opterećenjima, koji su, koristeći se metodama frakcionaškog grupašenja, pokušali da unesu idejnu dezorijentaciju u Savez komunista oko karaktera, mesta, načina i metoda ostvarivanja vodeće idejno-političke i avangardne uloge u uslovima socijalističkog samoupravljanja, i koji su, takvom svojom delatnošću, okrenuli leđa SK i morali objektivno doći u sukob s njegovim programskim opredeljenjima. Danas te snage ne nude ništa novo — osim nastojanja da umanje svaki rezultat koji je Savez komunista postigao, ali i da smišljeno rade na zataškavanju suštine pitanja oko kojih su oni došli u sukob sa SK. Jedini kriterijum vođenja akcije SK za idejno-političku diferencijaciju s njima jesu programska opredeljenja Saveza komunista i politika utvrđena na Desetom kongresu SKJ i Šestom kongresu SKM, koji predstavljaju i jasnu osnovu za tu diferencijaciju i dovoljno širok prostor za uključivanje u borbu za ostvarenje Programa i politike Saveza komunista onih koji teže tome cilju.

Otvorena idejna borba pokazuje da se ona ne završava u sklopu bitke za razvoj idejnih osnova socijalističkog samoupravljanja, već je to istovremeno otvorena idejna i politička borba na otvorenoj društvenoj sceni, s pritiscima idejnih osnova i političkih formi već prevladanih faza društvenog razvoja, koje objek-

tivno stoje nasuprot socijalističkom samoupravljanju, zato što je ono njihova neposredna negacija.

Savez komunista je mogao odoleti tim pritiscima zahvaljujući svojoj sposobnosti i smelosti da uđe u beskompromisan obračun s njihovim nosiocima, zahvaljujući spremnosti da brani autentični i autonomni karakter naše socijalističke revolucije, te zahvaljujući svojoj čvrstoj rešenosti da na čelu radničke klase istraje u borbi za ubrzanje procesa neposrednog povezivanja sredstava i rada. S druge strane, Savez komunista je mogao odoleti tim pritiscima zahvaljujući stalnom nastojanju da produbljava svoju teorijsku svest, koja je duboko pronicala u suštinu tendencija u istorijsko-društvenom razvoju, da poveže tu svest sa zahtevima i praksom radničke klase i radnih ljudi u svim presudnim fazama razvoja revolucije, da u svim fazama razvoja obezbedi osnovno idejno i akciono jedinstvo.

Time se mogu objasniti i rezultati koje je Savez komunista posle 21. sednice Predsedništva SKJ, Pisma, 36. i 37. sednice CK SKM, Šestog kongresa SKM i Desetog kongresa SKJ, postigao u organizacionom, kadrovskom, akcionom i političkom osposobljavanju, u izgradnji svog idejnog jedinstva, u jačanju svoje borbenosti, odnosno spremnosti da se uhvati ukoštac sa svim teškoćama i otvorenim pitanjima koja se tiču daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja na unutrašnjem planu i nesvrstane spoljne politike SFRJ i nezavisne aktivnosti SKJ na međunarodnom planu.

IV

Razume se, ni dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i društveno-ekonomskih i političkih odnosa koje ono sa sobom nosi neće proticati bez suprotnosti. Njih će rađati sam tok razvoja — stalno kretanje društva napred, objektivne materijalne i druge okolnosti i delovanje subjektivnih socijalističkih snaga —, ali će se, takođe, javljati kao izraz daljeg pojedinačnog ili simultanog pritiska birokratskog, odnosno malograđanskog konzervativizma. Ako komunisti ne budu svesni da će te suprotnosti pratiti celokupan prelazni period, njihova akcija može dobiti karakter kampanjskog rada i rutinerstva, s primesama pragmatizma, što je česta pojava, ponekad praćena i brzopletošću. Obrnuto, ako komunisti shvate suštinu tih suprotnosti i njihove nosioce, karakter, dubinu njihovih korena i oblika preko kojih se izražavaju, tada će akcija SK uvek biti kreativna i odgovaraće vremenu i uslovima u kojima se razvija naša revolucija. Samo tako se mogu prevladavati suprotnosti, uklanjati prepreke i odstranjivati nosioci negativnih pojava i tendencija.

Naoružan tim saznanjima, Savez komunista kao celina — osnovne organizacije i njihova rukovodstva, od fabričkih konferencija do najviših organa — biće kadar da istraje na takvom pravcu svoje akcije, svestan da celokupan sadržaj budućeg svog

idejno-političkog i akcionog osposobljavanja zavisi najvećma od njega samoga.

Član SK, kao ličnost, kao pojedinac, mora u tome pogledu sam da nosi ogroman, reklo bi se, najveći teret. On najbolje zna da otkriva i svoja dostignuća i svoje nedostatke, da opredeli i dimenziju svojih potreba i napore sopstvenog idejno-političkog rasta, koji kao pretpostavke imaju i osnove naučnog socijalizma, odnosno marksizma, i pulsacije neposredne socijalističke samoupravne prakse. To umesto komuniste ne može niko drugi da učini. Taj napor pojedinca komuniste se ponegde i ponekad nedovoljno oseća. Otuda i presija samo, ili uglavnom, na kolektivne forme marksističkog obrazovanja. A te forme, razume se, nisu za potcenjivanje. Naprotiv, njih razvijamo i moramo ih proširivati naročito u sklopu institucionalnog sistema marksističkog obrazovanja i idejno-vaspitnog rada koji se razvija u političkim školama, večernjim školama za novoprimljene komuniste, za samoupravljače, zatim preko rada radničkih i narodnih univerziteta i, u određenoj meri, preko sredstava javnog informisanja (radija, štampe, publicističke delatnosti, časopisa), a takođe preko sistema redovnog obrazovanja — od osnovnog do univerziteta.

Što se tiče marksističkog obrazovanja, u narednom periodu predstoji veliki posao na osposobljavanju osnovne organizacije kako bi bila kadra da, kao najodgovorniji faktor u tom pogledu, pomogne komunistima u njihovim individualnim naporima da podignu sopstveni idejni nivo. Ali ona će ubuduće morati da se mnogo više angažuje i na idejno-političkom osposobljavanju komunista u njoj samoj, kao celini. Jer u praksi imamo nemalo slučajeva da individualno uzdignutim komunistima, u pojedinim organizacijama, ne odgovara i celokupna osposobljenost osnovne organizacije SK kao celine, kao kolektivne snage, kao faktora sposobnog da, stojeći na čelu akcije klase, to obezbedi, kroz celokupnost socijalističkosamoupravnog i društvenog organizma, u sredini u kojoj se ostvaruju socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi i donose socijalističke odluke u praksi. Pred tim velikim zadatkom stojimo danas, kao uostalom i uvek, upravo zato što želimo da u praksi ostvarimo devizu iz Komunističkog manifesta, prema kojoj za komuniste i njihovu organizaciju nema druge privilegije osim one da se „komunisti javljaju kao najodlučniji deo radničkih partija koji uvek vuče napred, a u teorijskom pogledu ima prednost pred drugim masama proletarijata u razumevanju uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta". Samo komunist, organizacija i rukovodstvo koji u svakodnevnoj praksi teže dostizanju te maksime stvarno imaju i šansu da stoje na čelu klase.

Da bi se obezbedio jedan tako krupan napredak u idejnoj sferi i ideološkom radu, neophodni su napori u Savezu komunista ka odgovarajućem saobražavanju i razvijanju sistema ideološkog rada koji će poći od novih zahteva. Prilikom sagledavanja tih potreba polazi se od nužnosti stvaranja širokih tematskih smernica

za ideološki rad i marksističko obrazovanje, koje će imati na umu celinu prakse delovanja Saveza komunista na području razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, izgradnju i produbljavanje samoupravnih materijalnih i duhovnih osnova, razvijanje i ekonomskog i političkog sistema, zajedno s međunacionalnim odnosima u našoj višenacionalnoj zajednici, nesvrstanu spoljnu politiku i nezavisnu i samostalnu aktivnost SKJ na međunarodnom planu, osnovne pokretačke društvene snage tog razvoja, radničku klasu i radne ljude, socijalističke snage organizovane u jedinstvenom frontu sa Savezom komunista na čelu.

Široko postavljene tematske smernice dopuštaju neprekidno proširivanje, dodavanje i reduciranje same problematike, u zavisnosti od novih potreba i specifičnih uslova u kojima deluju komunisti, kao i od formi delovanja u kojima se oni organizuju.

Osnovni subjekt ideološkog rada i ideološkog delovanja jeste sâm član Saveza komunista, njegove potrebe i obaveze u podizanju vlastitog idejnog nivoa, koje mu omogućuju da izgradi aktivan odnos prema svim pitanjima ličnog delovanja i delovanja Saveza komunista.

Osnovna organizacija Saveza komunista jeste središnji činilac organizovanog ideološkog rada i marksističkog obrazovanja. Ona organizovano pomaže individualne napore članova SK u podizanju sopstvenog nivoa i faktor je osposobljavanja celokupnog članstva, a kao osnovna organizacija osigurava celinu idejne osposobljenosti u delovanju i glavni je činilac građenja idejnog i akcionog jedinstva u sredini u kojoj deluje: u osnovnoj organizaciji udruženog rada u materijalnoj proizvodnji ili u oblasti društvenih službi, u mesnoj i interesnoj zajednici, na selu, u organima uprave i mehanizmima opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, u aktivima komunista i slično.

Pomeranje težišta ideološkog rada, s naglaskom na obaveze članova SK i njihovih organizacija, ne slabi — razume se — već jača odgovornost svih rukovodstava u Savezu komunista u procesu idejne borbe i ideološkog rada među članstvom i u osnovnoj organizaciji, u njenoj transformaciji u bazi u kojoj deluje Savez komunista. S druge strane, jača i njihova odgovornost za dvosmerno strujanje informacija i analiza o sadržini idejnih kretanja i ideološkom radu. Najzad, jača njihova briga i odgovornost za unapređivanje rada na razvoju institucija čija je delatnost u najneposrednijoj vezi s idejnom sferom i ideološkim radom.

V

U tako širokom postavljanju sistema ideološkog rada i idejnog delovanja i povećanom interesu za marksizam i marksističko obrazovanje pokazuje se i neadekvatnost i ograničenost institucionalnih, kadrovskih i drugih kapaciteta, i pored toga što u tom pogledu ima znatno povoljnije uslove nego bilo kada ranije, pošto je

opšteobrazovni nivo članstva Saveza komunista danas viši u poređenju s onim od pre deset ili dvadeset godina, a u celokupnoj toj delatnosti sada mogu uspešnije da posreduju: celokupni sistem osnovnog, usmerenog i univerzitetskog obrazovanja; velika snaga emitovanja savremenih sredstava masovnog komuniciranja kao što su štampa, radio, televizija, film, izdavačka delatnost; institucije za difuziju rezultata naučnog i umetničkog stvaralaštva — biblioteke, scensko-umetničke institucije, galerije i institucije za otkrivanje, obradu i prezentovanje kulturno-istorijskog nasleđa, ustanove za masovno komuniciranje i korišćenje slobodnog vremena i slično. Briga o takvom njihovom celokupnom razvoju, orijentaciji i osavremenjavanju, koji će proširivati celokupni obrazovni nivo, delovaće na demokratizovanje obrazovnog, stvaralačkog i kulturnog procesa, na osnovu idejnih opredeljenja SK o slobodi naučnog i umetničkog stvaralaštva, i izrastaće u snažan faktor razvijanja idejnog života, marksističkog obrazovanja i obrazovno-vaspitnog rada u celini.

Savez komunista će u periodu koji predstoji morati mnogo brže i obuhvatnije da se angažuje u analizi i rešavanju suštinskih pitanja razvoja naučnoistraživačkog rada, naročito u oblasti društvenih nauka, ekonomskih, sociološko-političkih, onih naučnih disciplina koje integralno istražuju područje socijalističkog samoupravljanja, istoriografiju, međunarodne odnose i, posebno, područje balkanoloških istraživanja, povezanih s istorijskim i sadašnjim vezama i interesima balkanskih zemalja i ostalog sveta za područje Balkana, za njegovu kulturologiju i slično. To je važna komponenta idejnog života koja ima i osobit značaj u naučnom osvetljavanju suštinskih elemenata našeg materijalnog, društvenog i duhovnog razvoja, i dinamičnih kretanja u našem društvu i u savremenom svetu u kome živimo.

Da bi se ostvarilo tako široko angažovanje društvenih nauka, to znači da se i Savez komunista mora mobilisati za brže rešavanje aktuelnih pitanja i uklanjanje određenih problema u toj oblasti. To je (1) razrada sistema prioriteta, koji će prevazići izvesnu parcijalnost i odstraniti periferne stvari u pogledu tematske orijentacije; i (2) napuštanje institucionalne, kadrovske i organizacione zatvorenosti, koja zadržava i sužava prožimanje nauke i materijalnog, društvenog i duhovnog života, nasuprot širokih potreba i mogućnosti koje nudi sistem slobodne razmene sredstava i rada u toj oblasti u poređenju s drugim oblastima društvenog rada.

Razvoj nauke, naučnog i umetničkog stvaralaštva oduvek je bio praćen razvojem kritike i kritičke misli. Kao rezultat toga su u naučnoj i umetničkoj kritici ostvareni značajni rezultati u vrednovanju dostignuća makedonskog naroda u njegovom nacionalnom usponu, istorijskom, društveno-političkom i materijalnom razvoju, uključujući i vrednovanje kulturnoistorijskog nasleđa. Ostvareni su značajni rezultati u celokupnom razvoju kulture albanske i tu[illegible] narodnosti u Makedoniji.

U delu kritike, međutim, srećemo pojedinačne pojave slične onima u samom naučnom i umetničkom stvaralaštvu; one proizlaze iz nastojanja koja teže da se naučno stvaralaštvo i naučna kritika, naročito u društveno-istorijskoj i sociološko-kulturološkoj oblasti, potčine subjektivizmu, propraćenom ličnim opterećenjem i netrpeljivošću, pri čemu se napuštaju norme i okviri naučnog postupka i naučnog dijaloga, a što u krajnjoj liniji vodi potčinjavanju te oblasti pragmatsko-političkim i dnevno-konjunkturnim potrebama i ciljevima. Nasuprot takvih pokušaja pragmatističko-političkog potčinjavanja baš i stoje opredeljenja SK o slobodi naučnog i umetničkog stvaralaštva, nezavisno od toga da li se ti pokušaji oslanjaju na idejne osnove nihilizma, lakirovke ili esnafskog mentaliteta. Odstranjivanje tih usputnih pojava u naučnoj i umetničkoj kritici jeste činilac ostvarivanja adekvatnije veze između stvaralaštva i kritike u procesu razlučivanja pravih vrednosti od nevrednosti.

Uporedo s rešavanjem pitanja koja se tiču unutrašnjeg života same nauke i stvaralaštva Savez komunista mora energično savlađivati otpore koji se javljaju u obliku potcenjivanja značaja te oblasti u celokupnom razvoju socijalističkog samoupravnog društva, u primeni naučnih i tehničkih dostignuća, u bržem prenošenju naučnog i umetničkog stvaralaštva u obrazovne programe i planove. Zatvaranje pred pravim dostignućima u naučnom i umetničkom stvaralaštvu biće stalna kočnica bržeg razvoja naučnog stvaralaštva, a što je još važnije, predstavljaće jedan od faktora koji najozbiljnije limitira celokupni naš materijalni, društveni i duhovni progres.

Zato se Savez komunista mora založiti za: brzo, efikasno i trajno povezivanje naučnog, kulturnog i umetničkog stvaralaštva, obrazovanja i vaspitanja sa tokovima materijalnog i društvenog života u celini i posebno u okvirima sistema interesnog i samoupravnog udruživanja, a to je, u stvari, sadržina slobodne razmene rada, razmene preko koje se vrši stalno preispitivanje, saobražavanje i reformiranje u tim oblastima, koje polazi od stvarnih potreba (trajnih i neposrednih) društvenog života i materijalne proizvodnje radnog čoveka i slobodnog i svestranog razvoja duhovnog stvaralaštva, nauke, obrazovanja i vaspitanja, kao suštinskih faktora čovekovog slobodnog kretanja u prirodi i društvu na sve višem stepenu društveno-istorijskog razvoja.

Ovde nisu obuhvaćena pitanja koja se tiču brige i zadataka komunista u razvijanju idejno-vaspitnog rada u sklopu drugih društveno-političkih organizacija: Socijalističkog saveza, sindikata, Saveza socijalističke omladine, boračke organizacije, kao i brige i zadataka komunista u oblasti informiranja delegacija i delegata u mehanizmima socijalističkog samoupravljanja, ali ne zbog toga što ta briga i ti zadaci nisu sagledani u Savezu komunista, već pre svega zbog složenosti, specifičnosti i potrebe da se to pitanje posebno razmatra u svakoj od tih organizacija. Takvo razmatranje obećava više rezultata: u otkrivanju specifičnih potreba i okolnosti

u kojima se ostvaruje idejno-vaspitni rad u svakoj pomenutoj organizaciji; u odstranjivanju slabosti koje se javljaju kao nepotrebno ponavljanje sadržine, nasuprot širokog spektra pitanja koja mogu rad u svakoj od tih organizacija učiniti još bogatijim, polazeći od njihove specifične uloge u celini fronta socijalističkih snaga, od potreba razvijanja većeg stepena međusobne koordinacije između samih društveno-političkih organizacija i institucija koje su po svojoj prirodi upućene da deluju u oblasti idejno-vaspitnog rada i marksističkog obrazovanja.

Ali o pitanjima idejno-vaspitnog rada u tim organizacijama neophodno je potrebna temeljita rasprava u njima samima, a obezbeđivanje toga je, pre svega, zadatak komunista koji u njima rade ili su u njihovim rukovodstvima i organima. Konkretnije angažovanje komunista u rukovodstvima društvenih organizacija u jedinstvenom frontu socijalističkih snaga u idejno-vaspitnom radu, a na idejnim osnovama Saveza komunista, obezbediće da te idejne osnove, u svojoj nerazdvojnoj vezi sa sistemom socijalističkog samoupravljanja, još intenzivnije i brže postaju svojina svih neposrednih proizvođača i radnih ljudi, celokupnog članstva sindikata, čitave mlade generacije, organizovane u Savezu socijalističke omladine i drugim organizacijama koje okupljaju omladinu, celokupnog članstva organizacije boraca i celokupnog članstva Socijalističkog saveza, kao sveobuhvatne organizacije masa u širokom frontu socijalističkih snaga.

Nikola Balog

Načelo slobodne razmene rada i njegova primena

Državnobudžetski način finansiranja društvenih delatnosti

Načelo slobodne razmene rada, jednostavno rečeno, smenilo je budžetski, odnosno državni, etatistički način finansiranja društvenih delatnosti. Osnovu budžetskog i etatističkog načina finansiranja čine državnosvojinski odnosi i u ovoj sferi delatnosti, a načelo slobodne razmene rada odgovara društvenosvojinskim odnosima. Ta konstatacija traži argumente.

Sâm budžetski način finansiranja ne može se svesti samo na finansijske odnose, na obezbeđenje sredstava za nesmetan i normalan rad, na priliv sredstava za proširenje materijalne osnove delatnosti u oblasti obrazovanja, nauke kulture, zdravstva, socijalnog staranja i drugih sličnih delatnosti (sve one su zakonom proglašene da vrše delatnosti, odnosno poslove od posebnog društvenog interesa). Državni način finansiranja ima implikacija od principijelnog značenja za društveno-ekonomski i politički sistem.

Državnobudžetski način finansiranja sadrži u sebi pravo predstavničkih tela, skupština društveno-političkih zajednica: opština,

pokrajina, republika i federacija, da, s jedne strane, obezbeđuju sredstva iz opšteg priliva budžetskih sredstava, to jest prihoda budžeta putem doprinosa i poreza za ustanove koje obavljaju društvene delatnosti; s druge pak strane, ista tela odobravaju ili utiču na programe tih ustanova. Pri tome, te dve strane, inače neodvojivo vezane — finansiranje i programiranje (u jedinstvu: planiranja rada i razvoja) —, mogle su biti na datim nivoima i spojene. S principijelnog stanovišta, svakako. U praksi su ta dva smera rastavljana. To je imalo za posledicu neusklađenost između tih delatnosti i njihovog finansiranja i unutar njih samih, a naročito sa stanovišta potrebe privrede i društva. Osnovni defekt ovog sistema je bio u tome da su radni ljudi i građani mogli, u načelu, samo *posredno* uticati na vršenje delatnosti i njihovo finansiranje u navedenim oblastima. *Neposredne* međusobne povezanosti nije moglo biti.

Radnici i radni ljudi i njihove organizacije plaćali su doprinose i poreze budžetu iz kojeg su se finansirale društvene delatnosti, osim zdravstva i osiguranja, u kojima su sami osiguranici plaćali doprinose za zdravstveno i drugo osiguranje. Budžet je distribuirao sredstva za navedene ustanove (zato se ovde i govori o budžetskodržavnom načinu finansiranja) i uspostavljao sve druge odnose povezane s tim. Dakle, proširenje (u svakoj delatnosti bez izuzetka) materijalne osnove rada je u rukama države, što je od izuzetnog interesa za razvoj ne samo tih delatnosti.

Prema tome, država je *„dominus rei"* — gospodar stvari. Ona utvrđuje doprinose i poreze i ona, sa daleko pretežnim uticajem svoje administracije, distribuiše ta sredstva. Takva kritika države, međutim, ne bi smela navesti na brzoplet zaključak da je nadležnost države, odnosno državnih organa, negativna po sebi. Naime, prvo je pitanje „kvaliteta" same države. To je država radnika i radnih ljudi, koja, u načelu, izražava volju cele radničke klase i svih radnih ljudi. Ona je postavljena tako da unapređuje položaj te klase i radnih ljudi. Ona, u načelu, ima plemenite ciljeve. Nije poenta kritike u tome da država nije obezbeđivala sredstva za društvene delatnosti prema svojim mogućnostima (pa i iznad toga), da nije razvila te delatnosti i da nije zabeležila dobre rezultate u svim oblastima o kojima je ovde reč, naročito u obrazovanju i zdravstvu. Naprotiv. U pitanju je principijelno isključivanje neposredne povezanosti davalaca usluga i korisnika usluga — u apsolutnoj ulozi državnog *posredovanja* koja je odlučujuća. Radi se i o principijelnom otuđenju radnika i radnih ljudi i njihovih organizacija u kojima se vrše pomenute delatnosti, to jest onih koji te delatnosti vrše i onih koji ta sredstva stvaraju. Država je na taj način imala *ukupnost* prava, a radnici koji vrše društvene delatnosti su se nalazili u nekoj vrsti najamnog odnosa prema državi, koja je određivala sredstva, delatnosti i programe (međusobno u praksi rastavljene) i međusobne odnose koji otuda proizlaze. Radnici društvenih delatnosti nisu, u pogledu svog

položaja, prava i obaveza, bili izjednačeni s radnicima u materijalnoj proizvodnji i u vršenju drugih privrednih delatnosti.

Država, jedino ona, odlučivala je o svim vitalnim pitanjima tih delatnosti, što i jeste izraz državne svojine. Time nije rečeno da je ona to loše činila, ali se to ne može ni isključiti. Takav odnos može dovesti do strukturnih poremećaja i do neusklađenosti potreba privrede i društva i unutar tih delatnosti, a sigurno dovodi i do otuđenja, usled razdvojenosti, i onih koji daju i onih koji primaju, jer u celini država raspolaže sredstvima za obavljanje društvenih delatnosti, što je samo paralelan defekt državnog raspolaganja sredstvima društvene reprodukcije u materijalnoj proizvodnji.

U nas se sama država transformiše, najviši njeni organi postaju delegati radnika, radnih ljudi i građana. Dakle, sa svim značajnim posledicama delegatskog sistema, koji se ostvaruje postepeno s učvršćivanjem praktične primene načela na osnovu kojih deluje. Takva država ne prestaje da ima značajnu ulogu ne samo u oblasti društvenih delatnosti, ali značajno je da ne raspolaže dohotkom, što ne znači da neće ostvarivati širok dijapazon uticaja svojom zakonodavnom delatnošću i planiranjem, a u ovom slučaju i usmeravanjem delatnosti i sredstava. Uostalom, usmeravanje vrše delegati, oni koji stvaraju dohodak, pa tim pre njihova volja dolazi do potpunog izražaja u telima skupština društveno-političkih zajednica. A potom, to jest istovremeno, opet u načelu, spajaju se uslovi rada (u ovom slučaju materijalna osnova rada) i delatnost, odnosno rezultati rada, a ne rastavljaju kao u svakom društvu na silazećim stepenicama razvoja. Rastavljanje upravljanja od prisvajanja jeste daleko pretežna pojava u kapitalističkoj društvenoj formaciji. Ali ona se zadržava i u uslovima državnosvojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju. Uostalom, ta relacija država — društvo i u nas će imati još dugo određenu ulogu, i to ne samo u oblastima vršenja društvenih delatnosti, ali s tom kvalitativnom razlikom što država u našim uslovima ne raspolaže dohotkom, već zadržava samo regulativno-usmeravajuće funkcije, koje se, opet, dimenzioniraju Ustavom i zakonima, društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima.

Planiranje postepeno postaje sinteza volje radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, kao i radnih ljudi i građana u društveno-političkim zajednicama i mesnim zajednicama, a posebno udruženih u samoupravnim interesnim zajednicama. Dohotkom sada u celini raspolažu oni koji ga stvaraju, to jest radnici osnovnih organizacija udruženog rada, u međusobnoj zavisnosti i povezanosti, a država i društvo imaju mogućnosti da ih, opet na osnovu njihovih dogovora i interesa, usmeravaju putem planiranja. Tu, na tim tačkama (usmeravanja sredstava i planiranja) leže zahtevi i mogućnosti ka progresivnim kretanjima.

To je jedna krupna strana stvari u izgrađivanju države i društva i korišćenju instrumenata kojima oni raspolažu, gde sama

država sve više postaje instrument radničke klase i radnih ljudi kojim se oni koriste za obezbeđivanje njihove rukovodeće uloge u društvu i zaštitu njihovih interesa.

Sadržina načela slobodne razmene rada

Druga strana stvari je, možda, čak i značajnija. Reč je o dohodovnim odnosima radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika društvenih delatnosti i o spajanju njihovih interesa, i to neposredno, na osnovu njihove volje, u samoj bazi, što vodi likvidaciji otuđenja i jednih i drugih u ovoj oblasti društvene reprodukcije, tako izvanredno važne za život, znanje i svest čoveka.

Predmet načela slobodne razmene rada je stvaranje, sticanje, utvrđivanje, raspored dohotka i čistog dohotka i raspodele ličnog dohotka, što proističe iz prava rada na društvenim sredstvima, kao i iz međusobnih odnosa radnika osnovnih organizacija udruženog rada i drugih oblika udruživanja. Reč je, zapravo, o produkcionim odnosima — dakle, o onoj drugoj strani koja se izražava u društvenoj svojini.

Novu vrednost radnik stvara u materijalnoj proizvodnji. U svom i društvenom interesu on raspolaže dohotkom koji stvara, uz ustavnu i zakonsku obavezu da ga udruži u skladu sa tim interesima. Zakonske obaveze su mu utvrđene: dužan je da sredstva za obrazovanje, nauku, kulturu, zdravstvo, socijalnu zaštitu udruži preko samoupravnih interesnih zajednica ili neposredno. Ili na jedan ili na drugi način.

Udruživanje rada i sredstava preko samoupravnih interesnih zajednica označava, prema tome, spajanje interesâ radnika u materijalnoj proizvodnji i onih radnika koji su „proizvođači" usluga. Dakle, korisnikâ sa davaocima koristi. Ne ulazeći ovde šire u to kako bi trebalo izgrađivati samoupravne interesne zajednice, ipak iznosim neka načela: spajanje određenih, veoma raznovrsnih interesa kroz ta samoupravna tela (samoupravne interesne zajednice) treba da bude što *neposrednije* i što *bliže* i jednima i drugima — po teritorijalnom principu ili po principu onih koji pružaju usluge. Ako to (ili pre toga) doprinosi da članovi samoupravnih interesnih zajednica uspostavljaju međusobne odnose i da budu osposobljeni da deluju svestranije u ostvarivanju njihovih delegatskih svojstava — onda je to spajanje i uspelo. (Kada ovde govorim o samoupravnim interesnim zajednicama, uvek imam na umu njihova delegatska tela i njihove organe, a ne stručno-administrativni aparat.)

Odnosi koji se stvaraju između osnovnih organizacija udruženog rada i jedne i druge sfere jesu društveno-ekonomski odnosi, a u tome bitna, čak prejudicijelna, komponenta jeste u dohodovnim odnosima između jednih i drugih, kao i unutar njih, kao odlučujući faktor društveno-ekonomskih odnosa. Iz dohodovnih ...a između korisnika usluga i davalaca usluga proističu orga-

nizacione forme, prava i dužnosti samoupravnih interesnih zajednica, a ne obrnuto. I tu, kao što je slučaj i u materijalnoj proizvodnji, unutrašnje organizacione forme proističu iz materijalnih, dohodovnih, a ne iz organizacijskih — dohodovni (odnosno društveno-ekonomski odnosi). I samoupravne interesne zajednice mogu i treba da budu raznovrsne — i po teritoriji i, naročito, po međusobnim pravima i dužnostima, bez obzira na načelnu sličnost oblikâ i istovetnost naziva, to jest opšte nominacije. Dohodovni odnosi u kojima se izražavaju interesi radnika ove dve sfere delatnosti ne mogu biti istovetni. Reč je o različnim materijalnim uslovima rada, a posebno o različnim delatnostima s različnim programima. Prema tome, dohodovni odnosi različite sadržine ne mogu se smestiti u Prokrustovu postelju.

O tome se malo govori, a trebalo bi više, pri čemu praksa ima odlučujuću reč. Teorijski, ako smem to da kažem, van sumnje je da su samoupravne interesne zajednice, po pravilu, raznovrsne po pravima, dužnostima i odgovornostima, pa i po teritoriji koje zahvataju u celini, a posebno njihovi delovi. Ne može biti prepreka u utvrđivanju različnih dohodovnih odnosa unutar njih, između osnovnih organizacija udruženog rada, radnih ljudi i građana, jer je samoupravna interesna zajednica *oblik ostvarivanja međusobnih dohodovnih* i društveno-ekonomskih odnosa.

Pri svemu tome jedna je stvar odlučujuća: dohodak pripada (ne u svojinskopravnom smislu) osnovnoj organizaciji udruženog rada, pa na taj način o njegovoj raspodeli odlučuju radnici u njima ili delegati tih radnika u društveno-političkim zajednicama, odnosno odlučuju i jedni i drugi. Ta dva pravca odlučivanja radnika čine osnovni uslov deetatizacije međusobnih odnosa radnika proizvođača vrednosti — korisnika usluga i radnika „potrošača" sredstava, „proizvođača" usluga. Tim putem se likvidira svaki odnos nadređenosti i podređenosti, a zajemčuje *ravnopravnost* i jednih i drugih. Takav je odnos uslov ujedinjenja procesa reprodukcije, to jest da radnici društvenih delatnosti prestaju da budu potrošači novostvorene vrednosti i postaju sudeonici u stvaranju nove vrednosti.

Pre ulaženja u društveno-ekonomske i dohodovne odnose treba utvrditi šta, zapravo, znači pojam „slobodna razmena rada".

Zakonodavac nije mogao nazvati međusobne odnose korisnika i davalaca usluga — kupoprodajom, prosto zato što oni to nisu. Ne može se kupiti obrazovanje i zdravlje, kultura i nauka, ne postoji tržište na kome bi se razmenjivale robe i usluge. U stvari, i u ovoj sferi se razmenjuju vrednosti, samo s tim što ih tržište ne može valorizovati (kao, uostalom, i u nekim delovima materijalne proizvodnje); u društvenim delatnostima tu ulogu valorizacije ne može ni u kom slučaju imati tržište. Međutim, i u društvenim delatnostima se razmenjuju vrednosti — bez obzira na to što su one neprocenjive u kolokvijalnom smislu (obrazovanje, kultura i zdravstvo). Ali usluge koje se na tim neprocenjivim područjima po ukupnoj vrednosti vrše — ipak se mogu proceni-

vati u pogledu uloženog ljudskog rada i sredstava rada. Rezulta rada je, takođe, u kolokvijalnom smislu neprocenjiv. Ali te delat nosti, društvene delatnosti, izražavaju se u podizanju opšteg zna nja i stabilnosti ljudi u fizičkom smislu, kao i u drugim oblicima rezultiraju u povećanju reproduktivne sposobnosti privrede, u po većanju proizvodnje, proširenju drugih uslova rada, a naročito opšte produktivnosti rada. Odlika jeste (ili treba da postane) da radnici i radni ljudi naoružani znanjem, obrazovanošću i duhom zdravstveno zaštićeni stvaraju veću intenzivnost i stabilnost u ra du, postižu veću produktivnost i time ukupni veći dohodak. A to nije cilj koji je svojstven samo samoupravnom društvu danas. Ono što je samoupravnom društvu potrebno, to je da što neposredni je povezuje međusobne interese radnika i jedne i druge sfere (d kažem, baze i nadgradnje), odnosno da se to međusobno poveziva nje vrši (prvenstveno, a nikako jedino) radi ostvarivanja što veće dohotka. To je interes radnika u materijalnoj i društvenoj proiz vodnji i društva kao celine, i to bezuslovno na osnovu samoupra ljanja.

Ako je tačna polazna osnova, i izvođenje iz nje bi trebalo d bude da su i zavisnosti ciljeva uzajamne i paralelne, i to svi radnika i radnih ljudi koji svojom delatnošću, u krajnjoj linij doprinose da se uvećavaju proizvodne moći društvenog rada celini. U tome se, zapravo, i sastoji istovetnost ciljeva svih radni ljudi jednog socijalističkog samoupravnog društva, bez obzira n to u kojoj sferi društvenog rada oni obavljali svoju delatnost.

Prema tome, dohodak radnika u materijalnoj proizvodnj (misli se ovde i na sve ostale privredne delatnosti) jeste cilj radnika u društvenim delatnostima. Da li je to pejorativna i uprošćena slika ciljeva društvenih delatnosti, da li je to iskrivlj ni pravac kretanja idejnih osnova koje se ovde izlažu?

Ako bi se društvene delatnosti i njihovi ciljevi poklapali s ciljevima radnika u materijalnoj proizvodnji (sticanje dohotka), n bi li to bilo vulgarizovanje veoma delikatnog rada radnika u dru tvenim delatnostima i etike u njihovom radu, koja bi u samo upravnom društvu morala da se širi, a ne da se sužava. Ti radnic kao ni radnici u privredi, ne postaju *„homo economicus"*. Nij o tome reč, i takva ili slična misao se mora odbaciti. Međutin istina je da zdrav čovek, obrazovan i kulturan, stalno proširuju te svoje odlike, postaje bolji samoupravljač, a to je čak i pretpo stavka ostvarivanja njegovih prava, dužnosti i odgovornosti. Dela nosti društvenih službi rezultiraju u dohotku, ali, kako je rečeno pod uslovom da svaki radnik obavlja pošteno i sa svim zalaganjem onu delatnost za koju je pozvan, to jest da unapređuje delatnos organizacije udruženog rada i svih radnih ljudi i građana po sv joj etici i po svom moralu, odnosno po nekom kodeksu one struk koju obavlja.

Slobodna razmena rada je institucionalizacija razmene rad između radnikâ u materijalnoj proizvodnji i radnikâ u društveni delatnostima.

Osnovni odnos iz koga proističe princip slobodne razmene rada ne može se jednostrano shvatiti. Rečeni princip se ostvaruje u odnosu između radnikâ u materijalnoj proizvodnji i radnikâ u određenim društvenim delatnostima. Međutim, i radnici društvenih delatnosti, na primer radnik u obrazovanju, dužni su da plate doprinos za obrazovanje; ili, radnik u zdravstvu je dužan da izdvaja doprinos za zdravstvo, i, naravno, i za obrazovanje; radnik u državnoj upravi, koji, očigledno kao i ostali navedeni, iako ne stvara novu vrednost, dužan je da izdvaja sredstva za sve doprinose samoupravnim interesnim zajednicama. Jedno opšte pravilo zavisnosti rada radnika i njihovih opštih rezultata od dohotka, odnosno zavisnosti od produktivnosti — ne može se proširiti na sve delatnosti sa istom zavisnošću. Dohoci i lični dohoci tih radnika, to jest u tim delatnostima, zavise od opšteg, a konkretno od ostvarivanja dohotka u privredi. Takvo njihovo povezivanje s opštim nivoom dohotka ne samo što je opravdano već je i pretpostavka jedinstva. Ali ne i u konkretnom obliku.

Prema tome, ove obaveze radnika i radnih ljudi u društvenim delatnostima mogu biti samo indirektno vezane za povećanje dohotka, a to pravilo je u suštini derivat prava i dužnosti i radnika u materijalnoj proizvodnji. Derivat — idejni, koji se izražava (i u zakonu) u obavezi radnika da izdvaja sredstva za sve doprinose samoupravnim interesnim zajednicama i u tim delatnostima, koje postaje opšte zakonsko pravo i dužnost, a time istovetno za svakog radnika i radnog čoveka bez obzira na to koju delatnost obavlja, odnosno iako se ne nalazi u osnovnoj organizaciji udruženog rada koja stvara novostvorenu vrednost. Time se, međutim, ne može dovesti u pitanje *izvorno* pravilo, to jest izvorna ideja iz koje deriviraju, proističu prava i dužnosti ostalih. U odnosu na sve društvene delatnosti, prava, dužnosti i obaveze radnika su jedinstveni i jednaki. Čak, ako je reč o opštem i potpunom (na primer, zdravstvenom) osiguranju ili pravu i dužnosti svakog na osnovno obrazovanje.

Vraćajući se na osnovnu temu načela slobodne razmene rada, prvo bi trebalo imati na umu izvore sredstava za finansiranje društvenih delatnosti i uslove i posledice takvog finansiranja.

Načelo koje tu važi je sledeće: svi izvori za finansiranje su ostvareni, ali pod određenim uslovima. Istovremeno se ističe da nije reč samo o finansiranju (na što se najčešće svodi državni i budžetski odnos), već o ukupnosti društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa. Ali, ipak, prvo o finansijskom aspektu ove stvari. Izvori su:

a) dohodak;

b) materijalni troškovi;

c) čist dohodak — sredstva zajedničkih potreba;

d) lični dohodak radnika;

e) ujedinjeni zajednički samoupravni fondovi;

f) budžetska sredstva:

Ad a) Zakon o udruženom radu u članu 53. utvrđuje sledeće:

„Odlučujući o zajedničkim i opštim uslovima rada i razvoja društva, radnici osnovne organizacije u skladu sa načelima uzajamnosti i solidarnosti i mogućnostima osnovne organizacije i potrebama njenog razvoja, stvaraju trajne i stabilne uslove unapređivanja rada i proizvodnje i ličnog i društvenog standarda u skladu sa porastom ukupnog društvenog dohotka i sa potrebama opšteg društvenog napretka.

Iz dohotka osnovne organizacije, kao zajednički i opšti uslov rada i razvoja društva, obezbeđuju se:

1) sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba u oblasti obrazovanja, nauke i kulture, zdravstva, socijalne zaštite i drugih društvenih delatnosti koja se ostvaruju slobodnom razmenom rada...;

2) sredstva za zadovoljavanje opštih društvenih potreba u okviru društveno-političkih zajednica;

3) sredstva za druge potrebe određene na osnovu zakona."

O zajedničkim „(potrebama) koje se obezbeđuju iz dohotka osnovne organizacije odlučuju radnici u osnovnoj organizaciji zajedno i ravnopravno s drugim radnicima u udruženom radu, u skladu sa obavezama koje su preuzeli samoupravni sporazumi o osnovama planova i drugim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, kao i putem svojih delegacija i delegata donošenjem zakona, odnosno odluka u skupštinama društveno-političkih zajednica"*.

Ovim načelima Zakona o udruženom radu utvrđuje se ne samo izvor sredstava za finansiranje zajedničkih potreba već prvenstveno metode tog ostvarivanja, to jest *slobodnom razmenom rada* se i utvrđuju osnovni dohodovni odnosi sa stanovišta korisnika usluga. Slobodna razmena rada nalazi svoje mesto u Zakonu o udruženom radu u članu 5, stav 1, alineja 4, u članu 16, stav 8. i 9, a razrađuje se u članu 92. i 99.

O tim odnosima će biti reči i ovde.

Originerno, radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju, u skladu sa svojim potrebama i interesima, kao i svojim mogućnostima, doprinose društvenim delatnostima. To je izvorno njihovo pravo, odnosno to je pravo radnika svake osnovne organizacije udruženog rada. Međutim, oni to čine zajedno i ravnopravno s radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada. To čine u skladu s obavezama preuzetim putem samoupravnih sporazuma i osnova planova rada i razvoja, kao i prihvaćenim (ili zaključenim) društvenim dogovorima.

Uzajamnost i solidarnost u pokrivanju potreba društvenih delatnosti čine koherentnost sistema slobodne razmene rada. U

* ZUR upotrebljava pojam, termin, *zajedničke potrebe* ili zajedničke potrebe društva, i to za potrebe u oblasti koje su navedene u tački 1. Upotrebljava se i termin „zajednički uslovi rada", koji, u datom kontekstu, ima isto značenje.

sferi društvenih delatnosti uzajamnost i solidarnost su postulat. Stoga Zakon ne govori o origineronom pravu radnika osnovne organizacije udruženog rada, već to podrazumeva, ali ga bezuslovno vezuje za uzajamnost i solidarnost s radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada, prihvatajući načelo ravnopravnosti takođe kao postulat svakog samoupravnog — sporazumnog odnosa (kao i svakog ugovora u smislu formalne ravnopravnosti kao uslova sadržinske ravnopravnosti, koja je često ipak dubiozna). Vredi se boriti za stvarnu ravnopravnost.

Druga stvar od izuzetnog značaja je da se doprinosi mogu kretati u okvirima planova društveno-političkih zajednica. Pri tom je principijelno obezbeđeno (pravno, za sada) *jedinstvo* takozvanih makro-planova i mikro-planova, što znači sinteza planova osnovnih organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih formacija, s jedne, i planova društvene zajednice izraženih kroz planove društveno-političkih zajednica, s druge strane.

Doprinosi se, dakle, na teret (bruto) *dohotka* mogu kretati samo u zakonskim granicama. Pretpostavlja se da se izdvajanja iz ukupnog prihoda vrše zajedno s izdvajanjima za opšte društvene potrebe (poreze i druge dažbine), ali kada nema dovoljno dohotka, ti doprinosi verovatno dobijaju prioritet, što je predmet poreskog zakonodavstva. Ipak, svojim mestom u strukturi ukupnog prihoda, kao komponenta ukupnog dohotka, ne oporezuje se u načelu izdvajanje za društvene delatnosti (to jest za njihove interesne zajednice). Time se postižu dve krupne stvari: prvo, što ta izdvajanja imaju ekonomski (ne pravni) kvalitet materijalnih troškova. To, zapravo, znači da imaju ekonomski kvalitet izdataka neophodnih za vršenje društvenih delatnosti (član 105. Zakona o udruženom radu), a time se *izjednačuje* proizvodni rad s radom radnika u društvenim delatnostima, što čini jedinstvo društvene reprodukcije, a to je, opet, izuzetno važno za definisanje dohodovnih odnosa. I, drugo, radi postizanja jedinstva u strukturi dohotka i jednakih osnovnih uslova privređivanja država — društvo ograničava zakonom (i odlukom opštine zasnovanom na zakonu) doprinose koji se mogu izdvajati iz ukupnog (bruto) dohotka. To čine, zapravo, republike i pokrajine putem zakona koje donose delegati tih istih radnika.

Ad b) Na teret materijalnih troškova mogu se pokrivati izdaci „za tekuće potrebe stručnog obrazovanja i naučnoistraživačkog rada koji se obavlja u okviru procesa rada" (član 105. ZUR-a).

Reč je o troškovima prekvalifikacije ili dokvalifikacije radnika za investiciona održavanja kada je to neophodno potrebno u samom procesu rada, ili o sticanju znanja za rad radnika na novim kapacitetima i slično.

Definitivno stanovište o tome se teško može zauzeti do donošenja odgovarajućih bližih propisa. Ali iz date formulacije proizlazi da terećenje materijalnih troškova i izdacima za obrazovanje ne može biti opšte pravilo, već samo u specifičnim slučajevima

osposobljavanja radnika u procesu rada. Izdvajanje sredstava ne vrši se u ovom slučaju putem doprinosa čija je visina ograničena, već se ograničava na faktičke potrebe samog procesa rada, niti se po zakonu izdvajaju u korist, to jest preko samoupravnih interesnih zajednica, iako je i to moguće. Određene ingerencije treba da ima i samoupravna interesna zajednica.

Ad c) Doprinosi za društvene delatnosti izdvajaju se i na teret čistog dohotka. Poznato je da je čist dohodak deo dohotka kojim raspolažu radnici osnovnih organizacija udruženog rada. Čist prihod raspoređuju radnici te organizacije na lični dohodak, i to putem samoupravnih opštih akata u kojima se utvrđuju osnove i merila za raspodelu čistog dohotka osnovne organizacije, i na zajedničku potrošnju radnika, na rezerve i na proširenje materijalne osnove rada. Svi ti fondovi su namenski. Iz sredstava zajedničke potrošnje mogu se, po mom mišljenju, izdvajati sredstva i za potrebe društvenih delatnosti. Naime, sredstva zajedničke potrošnje mogu se upotrebiti i za investiciona ulaganja u objekte, između ostalog, kulture, stvaralaštva i druge potrebe zajedničke potrošnje (član 118, stav 1, Zakona o udruženom radu). Međutim, sva sredstva koja se izdvajaju za zajedničku potrošnju smatraju se u pogledu plaćanja poreza i doprinosa sredstvima ličnog dohotka, ako zakonom nije drukčije određeno (član 117, stav 2, ZUR-a). Prema tome, prvo se oporezuje bruto-dohodak, a potom i (bruto) lični dohodak. Sredstva koja bi osnovna organizacija udruženog rada unela u sredstva zajedničke potrošnje, a u korist društvenih delatnosti, relativno su „skupa".

Prema tome, i fond zajedničke potrošnje ostvaren iz čistog dohotka predstavlja takođe izvor finansiranja društvenih delatnosti, ali s ekonomskim otežicama, koje taj izvor čine veoma ograničenim, ako se zakonom ne predvide izuzeci. Reč je o republičkom i pokrajinskom zakonu, koji to mogu učiniti.

Zakon o udruženom radu (član 120. stav 1) takođe utvrđuje da se sredstva za unapređivanje i proširenje materijalne osnove rada mogu upotrebiti delimično i za unapređivanje naučnoistraživačkog rada. Pojam „unapređivanje naučnoistraživačkog rada" treba definisati pratećim propisima, ali po užem, strožem shvatanju može se i bez takvih propisa, u restriktivnom smislu, deo ovih sredstava nameniti za unapređivanje naučnoistraživačkog rada.

Ad d) Lični dohodak radnika je jedan od izvora finansiranja društvenih delatnosti (član 125. ZUR-a). Ovaj član predviđa da lični dohodak služi za zadovoljavanje ličnih potreba radnika, kao i za zadovoljavanje zajedničkih i opštih potreba. Visina izdvajanja iz ličnog dohotka utvrđuje se samoupravnim sporazumima u skladu sa zakonom ili samim zakonom. Zakonska obaveza odnosi se i na sve ostale radnike i radne ljude. Na taj način utvrđena obaveza predstavlja *zakonsku obavezu*. Ali radnik može odlučiti da plaća za društvene delatnosti i iz svog ličnog dohotka, i to bez ograničenja, posebno za svoje obrazovanje, dokvalifikaciju ili sticanje viših kvalifikacija. To je van sumnje. Ograničenja mogu

biti na strani organizacija udruženog rada koje vrše društvene delatnosti.

Ad e) Budžetska sredstva nisu namenjena finansiranju društvenih delatnosti. Ali se ne može isključiti i ta mogućnost.

Prema tome, svi izvori u kojima se stiču društvena sredstva i sredstva građana mogu služiti finansiranju društvenih delatnosti. Međusobno se razlikuju po osobenostima izvora prihoda i najvećma zavise od interesa radnika, radnih ljudi, građana i zakona.

Ali izvori prihoda su tako postavljeni da čine izazov. U najvećoj dosad mogućnoj meri povezuju se neposredno interesi radnika osnovnih organizacija udruženog rada, radnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i radnika društvenih delatnosti. Povezuju se samoupravnim sporazumima u kojima utvrđuju obostrane interese: u pogledu obavljanja delatnosti koje predstavljaju zajedničke potrebe radnika u odgovarajućim sferama delatnosti. Samoupravni sporazumi obuhvataju cenu usluga, to jest obavezu, s jedne strane, onih koji vrše usluge, kao i način obavljanja odgovarajuće društvene delatnosti. Ti međusobni odnosi su, zapravo, društveno-ekonomski.

Sem toga, mogu postojati i ugovori između pojedinaca i osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti koji moraju biti u skladu sa samoupravnim sporazumima.

Sticanje dohotka u osnovnim organizacijama koje obavljaju društvene delatnosti

Zakon o udruženom radu utvrđuje da radnici stiču dohodak osnovne organizacije iz ukupnog prihoda koji ona ostvaruje prodajom proizvoda i usluga, učešćem u zajednički ostvarenom dohotku i slobodnom razmenom rada, kao i na ime kompenzacije, regresa, premija, dotacija i po drugim zakonskim osnovama (član 60. ZUR-a).

Ni jedna se od navedenih osnova sticanja dohotka za radnike društvenih delatnosti ne isključuje. Dolazi u obzir i „prodaja" usluga (egzaktnije: vršenje usluga uz naplatu), učešće u zajednički ostvarenom društvenom dohotku, pa i premije, dotacije i drugi zakonski osnovi sticanja dohotka. Svi ti osnovi dolaze u obzir i za ustanove društvenih delatnosti ako ih zakon ne isključi. Koliko mi je poznato, ni jedan osnov nije do sada isključen. Razume se da samoupravni socijalistički moral može biti empediment, kao i akt o osnivanju takve ustanove. Treba, dakle, osnove sticanja dohotka shvatiti u ograničenom smislu. Ustanove društvenih delatnosti stiču dohodak po osnovu slobodne razmene rada. To je pravilo. Ali ne isključivo.

Načelo slobodne razmene rada ima dva osnovna smera.

Prvi smer je: sticanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada iz navedenih izvora prihoda koji su napred navedeni (na teret materijalnih troškova, dohotka, čistog dohotka itd.).

Drugi smer je: sticanje, utvrđivanje i raspored dohotka, kao i raspodele ličnih dohodaka *unutar* osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti. I jedno i drugo čini se po principu slobodne razmene rada.

Za međusobne odnose osnovnih organizacija udruženog rada i jedne i druge sfere — i društvenih delatnosti, s jedne, i materijalne proizvodnje sa svim derivatima, s druge strane — prvi smer je osnova za utvrđivanje međusobnih društveno-ekonomskih, to jest dohodovnih odnosa, dok drugi smer čini *pristup* međusobnom praktičnom regulisanju društveno-ekonomskih odnosa.

Razmišljanja idu ovim putem: radnici društvenih delatnosti imaju isti položaj, prava i obaveze kao i radnici u materijalnoj proizvodnji. To je, uostalom, ustavni i zakonski postulat. Zakon o udruženom radu ne razlikuje u pogledu opštih prava, dužnosti i odgovornosti radnike u osnovnoj organizaciji udruženog rada materijalne i nematerijalne proizvodnje. To ne može biti ni idejni stav, bez obzira na to što se nova vrednost stvara u materijalnoj proizvodnji i što se višak rada tamo manifestuje. Pošto je idejni i zakonski postulat, to se može konstatovati da radnici u osnovnoj organizaciji stiču dohodak iz ukupnog prihoda koji ostvare. Iz ostvarenog ukupnog prihoda podmiruju se materijalni troškovi i „amortizacije". Pošto se to pokrije, ostali deo ukupnog prihoda predstavlja dohodak ustanove (to jest osnovne organizacije udruženog rada). Iz ukupnog dohotka pokrivaju se zakonske i ugovorne obaveze, kao i u materijalnoj proizvodnji, pa, pošto se one pokriju, ostatak čini čist dohodak ustanove, to jest njene osnovne organizacije udruženog rada, koji se deli na napred navedeni način.

Ovo je uprošćena shema ukupnog prihoda.

Ulazeći u svaki element ukupnog prihoda, ovde potrebnog za razjašnjenje, treba se približiti odgovarajućim solucijama. Izneću ih u nekoliko „stepena". *Prvi stepen:* materijalni troškovi i amortizacija ustanova su dati i definisani Zakonom o udruženom radu (član 105). To isto važi i za zakonske i ugovorne obaveze (član 110. ZUR-a). Njihova kvantifikacija može biti ili jeste predmet samoupravnog sporazumevanja, odnosno društvenog dogovaranja.

Lični dohodak i zajednička potrošnja su predmet samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja.

Visina sredstava rezervi treba da bude minimalna, jer su ustanove društvenih delatnosti izložene, s obzirom na načelo slobodne razmene rada, malom riziku u poslovanju.

Sredstva za proširenje materijalne osnove rada nalaze se u ceni usluga, — ukoliko se smatra da su neophodna i u skladu s planovima rada i razvoja ustanove, s jedne, i mogućna i celishodna u skladu s planovma društveno-političke zajednice, s druge strane. Mogu, dakle, da budu minimalna, ali i znatna — sve zavisi od konkretne i opšte situacije. Inače, pored ovih sredstava za proširenje materijalne osnove rada (to jest novih investicija) postoje

i posebna, namenska sredstva za te svrhe. Ova materija je u celini regulisana u članu 93. ZUR-a.

Drugi stepen: svi elementi ukupnog prihoda treba međusobno da budu usklađeni na nivou samoupravnih interesnih zajednica, po teritorijalnom i granskom principu, a i unutar *jedinica* samoupravnih interesnih zajednica. Bilo bi veoma preporučljivo da se utvrde normativi i za materijalne troškove i za amortizaciju, a ne uzeti *troškovni* princip (koliko ko ima faktične troškove). Jer po tom principu: ko ima veće troškove — i dobija više, što može biti veoma nepravedno.

Ne bi trebalo da samoupravni sporazum o osnovama i merilima raspodele ličnih dohodaka bude proširen tako da svaka ustanova, recimo, računa onoliko profesora, nastavnog i pomoćnog osoblja koliko hoće, već mora poštovati „pedagoški optimum", kontrolisan (za tu svrhu!) putem sistematizacije radnih mesta u ustanovi.

Kada se usaglase i usklade ti elementi ukupnog prihoda putem sporazuma, odnosno dogovora delegata u odgovarajućoj samoupravnoj interesnoj zajednici, onda to čini „račun" jedne strane, a drugu stranu sačinjavaju delegati korisnika usluga, onih koji prihvataju ili koriguju takav „račun". Treba razmisliti o tome kako da se ukupan iznos potreban za rad i razvoj ustanove, utvrđen i usaglašen na rečeni način, svede na takozvanog uslovnog studenta, što bi moglo da predstavlja cenu usluge (član 93, tačka 1. ZUR-a).

Ove radnje su veoma složene i predstavljaju prvenstveno kvantifikovane pokazatelje. To ima svojih dobrih strana. Ipak, one ne predstavljaju predlog, već eventualni osnov za bližu analizu „cene usluga". Ima sigurno boljih, skladnijih i prihvatljivijih rešenja. Ali ne bih ovo razmatranje „cene usluga" izneo da ne mislim da ima izvesne, čak pretežne kvalitete. One se otkrivaju i u dosadašnjoj skromnoj praksi. Nema nikakve sumnje da je korisnik usluga zainteresovan za smanjenje svih troškova, za uštede, racionalizaciju i usaglašavanje uslova rada, zatim da logika date „sheme" proističe iz potreba kvaliteta obrazovne delatnosti i radi privlačenja studenata (bez obzira na to što njihov broj nije u skladu s normalnim kapacitetima itd.).

Svi elementi ukupnog prihoda utvrđivali bi se, dakle, prema normalnim kapacitetima nastavnika, pomoćnog nastavnog osoblja, stručne administracije, zgrada, opreme i slično. Element „uslovni student" više i visoke škole ima i druge namene, širu primenu, kao što je vanredno studiranje, posebni kursevi, specijalizacija itd. Svuda onda dolazi u obzir kao osnova „uslovni student", s koeficijentima i ispravkama, koji se izračunavaju na toj osnovi kao „cena usluga" — za veoma različite svrhe. To predstavlja element planiranja, sporazumevanja i dogovaranja, a njegova konkretizacija daje mogućnosti i za uspostavljanje drugih odnosa neposredne povezanosti s organizacijama udruženog rada, naknade za vanredne studente itd. Ali, nikako ne bi mogao biti odlučujući

element rasporeda dohotka i raspodele ličnih dohodaka radnika unutar organizacije udruženog rada.

Treći stepen u uspostavljanju društveno-ekonomskih odnosa je *kvalitativne* prirode. Prvi i drugi stepen predstavljaju pravac utvrđivanja *kvantitativnih* odnosa između ustanova društvenih delatnosti i osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i svih onih koji su obavezni da plaćaju doprinose društvenim službama (preko SIZ-a), ali takav sistem, kako je prikazan, ipak ima izvesne slabosti. Trebalo bi da rezultati rada dođu većma do izražaja. Ovde iznosim neke mogućnosti.

Samoupravna interesna zajednica mogla bi sadržati izvesne izmene za nagrađivanje *kvaliteta* rada ustanova društvenih delatnosti. Reč je o unapređivanju tih visokoškolskih ustanova koje su uspešno obavile svoje zadatke — program nastave, a naročito u pogledu korišćenja ljudskih i materijalnih kapaciteta i slično. U tu svrhu samoupravna interesna zajednica bi mogla imati svoje inspektore koji bi predlagali rešenja, ali ne bi ocenjivali nastavnike, već samo određenim merilima objektivizirali stanje. Radili bi na osnovu pravilnika. Ne bi bilo suprotno sistemu kada bi to bila samoupravna radnička kontrola. Konačnu ocenu bi donosili organi upravljanja.

Veća bi se važnost mogla pridati i osnovnim organizacijama udruženog rada čiji se radnici nalaze u tim ustanovama radi dokvalifikacije ili prekvalifikacije. Ako bi se dohodak tih osnovnih organizacija udruženog rada povećao dejstvom rada tih kadrova, deo tako povećanog dohotka bi, na osnovu samoupravnog sporazuma, mogao da se sliva u obrazovnu ustanovu radi njenog stimulisanja.

Sticanje dohotka može se ostvarivati i između ustanova društvenih delatnosti i organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, kao i između ovih prvih i prvih i drugih, učešćem u zajednički ostvarenom dohotku na osnovu udruženog rada i sredstava. Ta problematika se razmatra na isti način kao što je ona utvrđena i u članu 64—91. Zakona o udruženom radu. Prema tome, ustanove društvenih delatnosti su subjekti udruženog rada i sredstava, kao i druge organizacije udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, saglasno ciljevima i delatnostima tih ustanova. To može biti predmet i posebnog razmatranja, iako u slobodnoj razmeni rada to ima značajnu ulogu.

Ove mogućnosti se iznose samo radi toga što bi stimulisanje za kvalitet celine, to jest u ovom slučaju ustanova za visoko obrazovanje, trebalo da nađe svoje mesto u primeni načela slobodne razmene rada. Ovi predlozi samo ukazuju na širinu problema, a mogu se uzeti kao orijentacija, a ne kao čvrst stav. Pronalaženje oblikâ stimulacije za kvalitetan rad organizacija udruženog rada u društvenim delatnostima nalazi se u samoj suštini načela slobodne razmene rada. Dakle, ne samo u stabilnom i kontinuiranom prilivu sredstava za visoke škole i druge obrazovne ustanove (u čemu ne može zaostati iza budžetsko-etatističkog načina finansi-

ranja), ne samo u prevazilaženju otuđenosti od uslova i rezultata rada korisnika usluga, već i u elementima stimulisanja kvaliteta tih ustanova. Dohodovni odnosi bi time samo dobili u snazi, ali pod uslovom da su prihvatljivi i za jednu i za drugu stranu.

Samoupravna interesna zajednica ne bi smela da postane posrednik u uspostavljanju odnosa između dve strane. Ako ima samo tu ulogu, onda se nije učinilo mnogo, nego, umesto državno-posredničke uloge, tu ulogu povezivanja i spajanja sada treba da ima samoupravno formirani organ upravljanja (što ipak nije malo), ali koji se — tokom dužeg vremena — ipak može etatizirati i birokratizovati. Samoupravna interesna zajednica nije samo kanal finansiranja, već društveni okvir u kome se uspostavljaju neposredni odnosi, ali time ne gubi u svojoj ulozi samoupravne normativne delatnosti, u sporazumnom utvrđivanju uslova i merila međusobnih društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa između proizvođača roba i usluga i davalaca usluga u oblasti društvenih delatnosti. Tako utvrđeni gipki uslovi i merila se ovde protežu i na one organizacije udruženog rada u kojima se vrši povremeni i privremeni rad, na vanredne studije, na više stepene obrazovanja za vanredne studije i kurseve.

Inače, u ovom radu se ne ulazi potanje u strukture samoupravnih interesnih zajednica, ni ustanova kao njihovih članova, već samo toliko koliko su one mesto za sporazumno utvrđivanje društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa, to jest samoupravni organ sa značajnim uticajem na te odnose.

Dragutin V. Marsenić

Institucionalni oblici raspodele dohotka u našem privrednom sistemu

Raspodela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada ima dve faze. Jednom od njih se deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada odvaja i usmerava u različite oblike opšte i zajedničke potrošnje. Pošto se za sticanje dohotka u razmeni roba (ili u slobodnoj razmeni rada kada se ova ostvaruje među osnovnim organizacijama udruženog rada u privredi) ustalio naziv primarna raspodela, to se deoba tako stečenog dohotka na društveno-političke zajednice (za opštu potrošnju) i samoupravne interesne zajednice (za zajedničku potrošnju), na jednoj, i organizacije udruženog rada, na drugoj strani, obično naziva sekundarnom raspodelom. Najzad, dohodak koji u sekundarnoj raspodeli „pripada" osnovnoj organizaciji udruženog rada i koji se naziva čist dohodak, predmet je dalje raspodele. Njega osnovna organizacija udruženog rada deli na lične dohotke, akumulaciju, rezerve i zajedničku potrošnju (koju osnovna organizacija finansira sama ili zajedno s drugim osnovnim organizacijama i prema odgovara-

jućem samoupravnom sporazumu.[1] Svrha je ovog rada da se kritički analiziraju dve pomenute faze raspodele u našem privrednom sistemu i ukaže na neke mogućnosti usavršavanja institucionalnih oblika te raspodele.

Sekundarna raspodela

1. Sekundarna raspodela je raspodela dohotka što ga u procesu realizacije roba i usluga (ili slobodnom razmenom rada) stiču osnovne organizacije udruženog rada u privredi na deo koji njima ostaje na raspolaganje i na deo koji zahvataju društveno-političke zajednice i ostale neprivredne institucije. U tako širokom definisanju sekundarne raspodele ne može se reći da ona u svakom svom obliku ima karakter namenske raspodele. U prvim posleratnim godinama sekundarna raspodela je bila oblik zahvatanja od strane države i budžetskog centralizovanja celokupnog viška rada. Presudan uticaj na upotrebu celokupnog viška rada imala je federacija, to jest centralni državni upravljački organi. Namenski karakter te raspodele dolazio je do izražaja samo u tome što je deo koji je ostajao preduzećima imao karakter plana zaposlenih i namenski je služio njihovoj ličnoj potrošnji. U daljem razvojnom toku sekundarna raspodela sve više prima namenski karakter tako što se razgranava broj instrumenata sekundarne raspodele, što se svakim instrumentom sekundarne raspodele, po pravilu, obezbeđuju sredstva za određene namene i što se kao neposredni učesnici u sekundarnoj raspodeli najpre, pored federacije, pojavljuju republike, pokrajine i opštine, a zatim i mnogobrojne institucije iz oblasti društvenih delatnosti i socijalne zaštite stanovništva. Promene u sekundarnoj raspodeli bile su uveliko barometar razvijanja društvenih odnosa i privrednog sistema uopšte. Ovo se, pre svega, ogledalo u tome što je povećavanje broja neposrednih učesnika u sekundarnoj raspodeli s neposrednim sticanjem sopstvenih prihoda u toj raspodeli značilo razvijanje procesa decentralizacije u međusobnim odnosima federacije, republika, pokrajina i opština i deetatizacije, to jest unošenja elementa samoup-

[1] Za taj oblik raspodele u našoj literaturi i svakodnevnom rečniku bila su u upotrebi, a često su to i danas, dva termina. Po jednom, to je interna raspodela, jer se vršila u preduzeću, odnosno danas osnovnoj organizaciji udruženog rada. Po drugom, to je namenska raspodela, jer za razliku od sekundarne raspodele, kojom se dohodak deli na različite subjekte društvene strukture, ovom se raspodelom dohodak kod jednog te istog subjekta deli samo na različite namene. Prvi naziv (interna raspodela) potekao je iz shvatanja po kome se samoupravljanje dobrim delom izražava u pravu preduzeća da samostalno i bez „mešanja" spolja deli dohodak na različite namenske kategorije. On je danas, u uslovima društvenosti dohotka, to jest podruštvljenosti njegove raspodele, sasvim neupotrebljiv. Naziv namenska raspodela takođe nije upotrebljiv jer ne izražava specifičnost te raspodele, budući da i izdvajanja iz dohotka za društveno-političke zajednice i samoupravne interesne zajednice imaju strogo namenski karakter.

ravljanja u društvenim delatnostima. U tom razvojnom toku od 1951. do početka sedamdesetih godina izdvajaju se sledeća četiri momenta kojima je bitno obeležena sekundarna raspodela u pojedinim fazama ili u celokupnom periodu.

Prvo, odvajanje sredstava za zajedničku potrošnju i za proširenu reprodukciju od budžeta i osnivanje posebnih fondova za te svrhe sa sopstvenim izvorima prihoda u sekundarnoj raspodeli.[8] Taj je momenat karakterističan za sekundarnu raspodelu sve do sredine šezdesetih godina. Nastojanja su bila usmerena na to da se u funkcionisanje društvenih delatnosti unesu elementi društvenog upravljanja i da se, umesto jednostavne budžetske distribucije sredstava za investicionu izgradnju u ranijem periodu, finansiranje investicija podvrgne ekonomskim kriterijumima. Svi su fondovi bili osnovani za teritorije društveno-političkih zajednica i ove su presudno uticale na njihovo funkcionisanje i poslovanje.

Drugo, neposredno i posredno, sukcesivno jačanje ekonomske pozicije ostalih društveno-političkih zajednica naspram federacije. Neposredno jačanje republika, pokrajina i opština bilo je samo nagovešteno ustavnim amandmanima iz 1968. godine, a radikalan je zaokret učinjen tek ustavnim amandmanima iz 1971. Decentralizacija zajedničke potrošnje i investicija preko pomenutih fondova i uticaj republika, pokrajina i opština na njihovo funkcionisanje posredno su, u stvari, jačali njihov ekonomski položaj u sekundarnoj raspodeli i zajedničkoj potrošnji.

Treće, postupna deetatizacija sredstava za investicije započeta nakon donošenja Ustava SFRJ iz 1963. godine i okončana 1971. ukidanjem kamate na poslovni fond i njenim zamenjivanjem obaveznim zajmom osnovnih organizacija udruženog rada fondu federacije za kreditiranje nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

Četvrto, obaveze koje su plaćala preduzeća društveno-političkim zajednicama, odnosno fondovima imale su u različnim fazama različne osnove. One su u gotovo celom posmatranom periodu bile zasnivane na vrednosti faktora proizvodnje (kamata na

---

[8] Tako se već 1952. u okviru stope akumulacije i fondova odvaja poseban deo sredstava u visini od 45% prema platnom fondu preduzeća koji služi za finansiranje socijalnog osiguranja. Ta su sredstva bila prihod tada osnovanih fondova socijalnog osiguranja. Dalja evolucija teče u pravcu razgranavanja tih fondova na fondove: (a) zdravstvenog (b) penzionog i (c) invalidskog osiguranja, zatim na: (d) fondove za dečju zaštitu i (e) fondove za dodatak na decu. Od 1954. fondovi socijalnog osiguranja stiču sopstvene izvore prihoda u sekundarnoj raspodeli u formi doprinosa iz ličnog dohotka iz radnog odnosa. Počev od 1952. obrazuju se društveni investicioni fondovi za finansiranje investicija u privredi sa sopstvenim izvorima prihoda u sekundarnoj raspodeli od 1954. godine. Od 1955. građenje stanova se finansira preko fondova za stambenu izgradnju osnovanih na nivou opština i republika, koji u doprinosu za tu izgradnju iz ličnog dohotka iz radnog odnosa imaju od 1956. sopstveni izvor prihoda u sekundarnoj raspodeli. Od 1961. se ni školstvo ne finansira iz budžeta društveno-političkih zajednica, već iz fondova za školstvo.

poslovni fond i doprinos iz ličnog dohotka iz radnog odnosa) i na vrednosti prometa proizvoda i usluga (porez na promet). U privrednoj reformi se porez na promet prebacuje na krajnjeg potrošača tako da ne ulazi u ukupan prihod preduzeća i kao takav ne predstavlja njegovu obavezu. Prirodni izvori kao faktor proizvodnje oporezivani su u obliku rudničkog doprinosa (uvedenog 1961, a ukinutog 1963) i nekih drugih instrumenata (zemljarina i renta). Najveći broj obaveza se zasnivao na rezultatima proizvodnje. Tako je do 1957. godine zahvatan deo dobiti, a od 1957. do 1965. deo dohotka preduzeća (doprinos iz dohotka koji je do 1961. bio plaćan po progresivnoj skali, a od te godine do ukidanja proporcionalno). Od 1961. godine rezultati proizvodnje se opterećuju i dažbinama kao što su doprinosi društvenim investicionim fondovima (koji se ukidaju s ukidanjem tih fondova krajem 1963. i tokom 1964), doprinos na vanredni prihod preduzeća (koji se takođe ukida 1963). Prvi od dva poslednja pomenuta doprinosa imao je za osnovicu onaj deo čistog prihoda koji je preduzeće izdvajalo u poslovni fond, dok je drugi doprinos za osnovicu imao čist prihod preduzeća.

Kao što se vidi iz poslednje (četvrte) tačke prethodnog teksta, veliki broj instrumenata sekundarne raspodele je ukinut u razdoblju od donošenja Ustava iz 1963. godine do privredne reforme sredinom 1965 (doprinos iz dohotka, doprinos društvenim investicionim fondovima, rudnički doprinos, doprinos na vanredni prihod, preduzeće je prestalo biti obveznik plaćanja poreza na promet). Ukidanje tih obaveza izražavalo je osnovnu orijentaciju na to da se u privrednom sistemu uskrati mogućnost društveno-političkim zajednicama da raspolažu sredstvima za investicije i donose investicione odluke.

2. Od sredine 1965. godine do kraja posmatranog perioda (1971) u sistemu sekundarne raspodele preduzeća plaćaju doprinose iz ličnih dohodaka iz radnog odnosa (u pitanju su bruto lični dohoci) i kamatu na poslovni fond (za koju je u reformi odlučeno da se ukine s istekom sedamdesetih godina, što je i učinjeno 1971). Kamata na poslovni fond je bila izvor sredstava za fond za kreditiranje nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, a nekoliko vrsta doprinosa iz ličnog dohotka iz radnog odnosa bili su izvor sredstava za opštu potrošnju (čije su stecište bili budžeti društveno-političkih zajednica) i sredstava za zajedničku potrošnju (koja su priticala društvenim fondovima). Uobičajena razlika između doprinosa kao davanja za zajedničku potrošnju sa strogo određenom namenom i očekivanom protivuslugom i poreza kao davanja za opštu potrošnju koje nije strogo namenski određeno i za koje se ne očekuje protivusluga, u sekundarnoj raspodeli se ne pravi. Davanja preduzeća zasnovana na vrednosti faktora proizvodnje imala su troškovni karakter. Preduzeća su ih uračunavala u cenu svojih proizvoda i usluga kao odgovarajući trošak upotrebe sredstava ili radne snage. Svaki porast tih obaveza preduzeća (povećavanje stopa doprinosa iz ličnog dohotka) za

preduzeća je faktički bio trošak i ona su ga uračunavala u cenu. Na taj su način takvi doprinosi preduzeća društveno-političkim zajednicama i fondovima inflatorno delovali u meri u kojoj su ispoljavana nastojanja za preraspodelom dohotka u korist opšte potrošnje (društveno-političke zajednice) i zajedničke potrošnje društveni fondovi).[3]

S druge strane, vitalnost, odnosno relativno trajnija održivost faktorskih davanja preduzeća neprivrednim institucijama izražava interes ovih poslednjih za stabilnim primanjima, jer su lični dohoci najmanje elastična kategorija u odnosu na iznenadne poremećaje u proizvodnji i realizaciji roba koji dovode do smanjivanja dohotka ili usporavanja njegovog rasta. Davanja koja za osnovu imaju poslovni fond, po prirodi stvari su potpuno nezavisna od poslovnih rezultata preduzeća. Na taj način društveno-političke zajednice i fondovi stiču sredstva po određenom društvenom automatizmu i ne snose rizik stagnacije u proizvodnji i dohotku kome su preduzeća stalno izložena. Celokupna neprivredna sfera značajno utiče na poslovne rezultate privrede, ali ne deli rizik tih rezultata kada svoje učešće u sekundarnoj raspodeli tih rezultata zasniva na vrednosti angažovanih faktora proizvodnje.

Zasnivanje obaveza preduzeća u sekundarnoj raspodeli na vrednosti faktora proizvodnje dovodi u neravnopravan ekonomski položaj preduzeća onih grupacija i grana koje su zbog prirode delatnosti što ih obavljaju radno intenzivne u poređenju s preduzećima kapitalno-intenzivnih grupacija i grana. Ovo zbog toga što su obaveze po osnovu sredstava sasvim neznatne prema obavezama koje za osnovicu imaju bruto lične dohotke.[4] Po pravilu su obaveze za fondove i društveno-političke zajednice većma opterećivale radno intenzivne grane i grupacije i ove su više doprinosile podmirivanju potreba opšte i zajedničke potrošnje nego što to odgovara njihovim mogućnostima na osnovi dohotka stečenog u primarnoj raspodeli i posmatranog po uslovnom radniku. Takav način obezbeđivanja sredstava za opštu i zajedničku potrošnju je i inače, već u primarnoj raspodeli, povoljni položaj kapitalno intenzivnih grupacija i grana učinio još povoljnijim.

Najzad, u odsustvu društvenih mehanizama za regulisanje raspodele dohotka u preduzeću i posebno ličnih dohodaka, što je inače bila bitna osobenost i nedostatak našeg privrednog sistema u drugoj polovini protekle decenije, zasnivanje obaveza u sekun-

---

[3] Šire o ovome videti u studiji *Sistem oporezivanja dohotka organizacija udruženog rada*, Ekonomski institut, Beograd, 1972, str. 17—21. Takođe iscrpniji osvrt o sekundarnoj raspodeli u našem privrednom sistemu u ovom periodu čitalac može naći u radu M. Petrovića i M. Samardžije *Sekundarna raspodela*, objavljenom u zborniku *Dohodak u radnim organizacijama*, „Rad", Beograd, 1970.

[4] Primera radi pomenimo da su od 1968. do 1970. preduzeća platila po osnovu bruto ličnih dohodaka sukcesivno (po godinama): 18,8, 19,5, i 19,0, a po osnovu vrednosti sredstava (kamata na poslovni fond): 3,0, 2,8 i 2,2% neto-produkta (to jest dohotka). (Izvor: Privredni bilans Jugoslavije 1970. godine. Radni dokument Saveznog zavoda za statistiku od 12. aprila 1972, str. 29).

darnoj raspodeli na vrednosti činilaca proizvodnje samo je povećalo razlike u dohotku po uslovnom radniku nastale u primarnoj raspodeli. Time je stvarana mogućnost prenošenja tih razlika i na lične dohotke i narušavanja raspodele prema radu.

3. Ustavni amandmani iz 1971. godine unose radikalne promene u celokupan sistem sekundarne raspodele. Pre svega se jasno distanciraju opšta i zajednička potrošnja i u oblasti obaveza organizacija udruženog rada u sekundarnoj raspodeli. Razlikovanje nije samo formalne i terminološke prirode, već i suštinske. Organizacije udruženog rada deo svog dohotka plaćaju budžetima društveno-političkih zajednica iz kojih se finansira opšta potrošnja. Opštom potrošnjom se obezbeđuje funkcionisanje društveno-političkih zajednica. Ta plaćanja su porezi. Doprinosi su prihodi društvenih fondova, odnosno nešto kasnije samoupravnih interesnih zajednica. Njima se finansira zajednička potrošnja. Sredstvima zajedničke potrošnje osigurava se funkcionisanje društvenih delatnosti (školstvo, zdravstvo, nauka, kultura itd.).

Striktno razlikovanje doprinosa i poreza izražava proces defiskalizacije prihoda namenjenih zajedničkoj potrošnji, odnosno defiskalizacije obaveza osnovnih organizacija udruženog rada prema društvenim delatnostima.

A. U onom delu sekundarne raspodele koji ima fiskalni karakter i kojim se obezbeđuju sredstva za opštu potrošnju, odnosno za funkcionisanje društveno-političkih zajednica, promene koje su nastale usvajanjem ustavnih amandmana iz 1971. godine i njihovom daljom normativnom razradom ogledaju se, uglavnom, u sledećem.

Prvo, bitno je smanjena uloga federacije u ovom delu sekundarne raspodele, i to u dvostrukom smislu. Najpre, ona neznatan deo sredstava za obavljanje funkcija poverenih joj Ustavom stiče neposredno u sekundarnoj raspodeli. Njeni izvorni prihodi u tom smislu su carine i obavezne takse. Osim toga, njoj pripadaju i prihodi od rada saveznih organa i organizacija koji se, vršeći usluge privredi na osnovi razmene rada, javljaju kao neposredni učesnici u sekundarnoj raspodeli. Glavninu prihoda federacije čine „... doprinosi republika i autonomnih pokrajina utvrđeni u skladu sa načelom ravnopravnosti i zajedničkom odgovornošću republika i autonomnih pokrajina za finansiranje funkcija federacije" (član 279. Ustava SFRJ). S druge strane, uloga federacije u regulisanju ovog dela sekundarne raspodele bitno je umanjena i svedena je samo na mogućnost propisivanja granica „... u kojima društveno-političke zajednice mogu utvrđivati svoje prihode iz dohotka organizacija udruženog rada i prometa proizvoda i usluga", i to samo u izuzetnim slučajevima, „... kada je to neophodno radi sprečavanja većih poremećaja u privredi ili kad to zahtevaju interesi narodne odbrane ili druge vanredne potrebe zemlje ..." (član 267. Ustava SFRJ).

Drugo, analogno radikalno smanjenoj ulozi federacije u regulisanju poreskih obaveza organizacija udruženog rada i bitnom

sužavanju njenog neposrednog učešća u tom delu sekundarne raspodele, povećano je učešće republika i pokrajina. One normativno regulišu poreske obaveze organizacija udruženog rada, neposredno ubiraju najveći deo sredstava po osnovu tih obaveza, deo svojih prihoda ustupaju federaciji, pri čemu bitno utiču na visinu rashoda federacije u čijem finansiranju dogovorno učestvuju.

Treće, sve republike i pokrajine su uvele porez na dohodak osnovnih organizacija udruženog rada. Time je prestalo oporezivanje ličnih dohodaka osnovnih organizacija udruženog rada u privredi koji su bili najizdašniji izvor budžetskih prihoda od sredine 1965. do 1973. godine, kada je uveden porez na dohodak osnovnih organizacija udruženog rada. Društveno-političke zajednice ne ubiraju, međutim, svoje prihode samo od osnovnih organizacija udruženog rada u privredi već i od onih iz društvenih delatnosti. Osim toga, poreski obveznici nisu samo osnovne organizacije udruženog rada već i radne zajednice. U veoma raznovrsnoj praksi republika i pokrajina prevlađuje pravilo da osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice u privredi plaćaju porez na dohodak, a radnici zaposleni u njima ne plaćaju porez na lični dohodak. To se pravilo u svim republikama i pokrajinama proteže i na deo osnovnih organizacija i radnih zajednica u neprivredi. Radnici osnovnih organizacija i radnih zajednica koje ne plaćaju porez na dohodak (uglavnom je reč o neprivredi) plaćaju porez čiju osnovicu čine njihovi lični dohoci.

Četvrto, povećana nadležnost republika u ovom delu sekundarne raspodele dovela je do velikih razlika u fiskalnioj politici od jedne do druge republike. U kontekstu ovog razmatranja značajan je samo porez na dohodak organizacija udruženog rada i radnih zajednica, pošto je on njihova jedina poreska obaveza. (Porez na lični dohodak ne plaćaju osnovne organizacije u privredi.) S njim u vezi, od jedne do druge republike i pokrajine različito je definisan dohodak kao poreska osnovica. Isto tako, primenjuju se različite vrste poreskih stopa i različit je stepen poreskih opterećenja organizacija udruženog rada po republikama i pokrajinama.[5]

Najzad, peto obeležje ovog dela sekundarne raspodele u periodu primene ustavnih amandmana iz 1971. godine i Ustava SFRJ iz 1974. sastoji se u veoma izdašnom, ali i u neujednačenom korišćenju poreza na dohodak ne samo kao izvora prihoda za opštu potrošnju već i kao instrumenta vrlo pogodnog za usmeravanje aktivnosti i ponašanja organizacija udruženog rada u pravcu

---

[5] Na primer, u 1976. godini su proporcionalne poreske stope imale socijalističke republike Bosna i Hercegovina (10%), Crna Gora (0,10%), Makedonija (1,0%), Slovenija (5,5%) i SAP Vojvodina (7,8%). U SR Hrvatskoj su stope proporcionalne za delatnosti, ali su progresivne u samim delatnostima. Raspon stopa među delatnostima iznosi za 1976. od 0,8 do 4,6%. U SR Srbiji i SAP Kosovo u primeni su progresivne stope. Osnov za oporezivanje je dohodak po uslovnom radniku. Najniži dohodak po uslovnom radniku u Srbiji se oporezuje sa 1,6%, a na Kosovu sa 1,1%, dok je poreska stopa za najviši iznos dohotka po uslovnom radniku iznad 21%.

ostvarivanja raznovrsnih ciljeva ekonomske i socijalne politike. Primera radi navodimo da su se republike pokrajine, po pravilu, odricale tog poreskog prihoda kod onih grupacija i grana privrede za čiji su razvoj posebno zainteresovane. Pri tome su ustupanje poreza na dohodak uslovljavale organizacijama udruženog rada njegovom strogo namenskom upotrebom u proširenoj reprodukciji, određujući ponekad i način upotrebe (obavezno udruživanje ustupljenih sredstava i slično). Tim su oslobađanjima republike i pokrajine nastojale da granski (u posebno značajne grane) i regionalno (u nerazvijena područja) usmeravaju ulaganja organizacija udruženog rada. Njima se podstiču tehničko-tehnološke inovacije u proizvodnji, stimulišu organizacije udruženog rada da zapošljavaju nove kadrove. Uopšte je već kratkotrajna upotreba tog poreskog instrumenta pokazala da se njime može doprinositi ostvarivanju raznovrsnih ciljeva ekonomske i socijalne politike.

B. Pogledajmo sada promene u onom delu sekundarne raspodele kojim se obezbeđuju sredstva za zajedničku potrošnju (to jest funkcionisanje društvenih delatnosti) i koje su inicirane ustavnim amandmanima iz 1971. godine. Kao što smo već ranije naglasili, izvor za finansiranje te vrste potrošnje nisu porezi već doprinosi. Te se promene mogu najkraće sažeti u sledećih nekoliko tačaka.

Prvo, učinjena su nastojanja i ostvareni rezultati u potpunom odvajanju finansiranja društvenih delatnosti, odnosno zajedničke potrošnje od budžeta i dominirajuće posredničke uloge društveno-političkih zajednica. Priticanje sredstava za zajedničku potrošnju putem odgovarajućih doprinosa i njihovo trošenje primaju sopstvenu logiku i formiraju se kao paralelan ali odvojen tok od priticanja i trošenja sredstava za opštu potrošnju, „... sa svim karakteristikama jednog zaokruženog i samostalnog podsistema"[6].

Drugo, osnovno načelo na kome se zasniva priticanje sredstava za zajedničku potrošnju je slobodna razmena rada. Osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice delom svoga dohotka plaćaju usluge društvenih delatnosti u kojima je uložen rad radnika zaposlenih u tim delatnostima. Rastuće potrebe privrede i radnih ljudi za tim uslugama i razvojni programi društvenih delatnosti orijentisani na njihovo zadovoljavanje nalaze se u osnovi povećavanja sredstava organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti na osnovu slobodne razmene rada. Radni ljudi i organizacije udruženog rada u privredi ostvaruju slobodnu razmenu rada s organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama društvenih delatnosti i socijalnih institucija neposredno ili posredstvom, odnosno u okviru samoupravnih interesnih zajednica. Slobodna razmena rada ima karakter sekundarne raspodele tek kada se razvija unutar samoupravnih interesnih zajednica i njihovim posredstvom. Ostali oblici slobodne razmene rada, kada,

[6] Ksente Bogoev, *Koordinancija društvenog finansiranja*, „Finansije", br. 3—4/1976, str. 107.

na primer, radni čovek kao građanin neposredno plaća usluge čiji je korisnik (dopunsko školovanje, poseta pozorištu, korišćenje sportskih centara i slično) ili kada neka osnovna organizacija udruženog rada organizuje seminar za stručno usavršavanje svojih radnika ili zatraži od neke naučne ustanove rešenje nekog problema iz okvira svoje delatnosti, ne potpadaju pod sekundarnu raspodelu u smislu ovog razmatranja. Prvi slučaj već po definiciji ne spada u sekundarnu raspodelu jer je reč o razmeni rada u kojoj se uslugom organizacije udruženog rada koristi i plaća je, to jest javlja se u ulozi subjekta razmene ne osnovna organizacija udruženog rada ili radna zajednica iz privrede, već pojedinac. Tu slobodna razmena rada nije praćena preraspodelom dohotka osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice iz privrede nezavisno od toga šta služi kao osnova za tu preraspodelu (ukupan dohodak ili bruto lični dohodak), već isplaćeni neto lični dohodak pojedinca. Drugi pomenuti slučajevi ne idu u sekundarnu raspodelu ako se plaćanje navedenih usluga može računati kao trošak proizvodnje. Ali i kada ide iz dohotka organizacije udruženog rada, ima karakter uobičajenog trošenja dohotka. Sekundarna raspodela, bilo u kom se obliku ispoljavala, mora imati kao svoje bitno obeležje solidarnost organizacija udruženog rada. Svako neposredno korišćenje i plaćanje usluge kao akt slobodne razmene rada ne sadrži tu bitnu osobenost sekundarne raspodele.

Treće, samoupravne interesne zajednice su oblik udruživanja rada i sredstava organizacija udruženog rada i radnih zajednica iz privrede i onih iz društvenih delatnosti. Samoupravni sporazumi (a ne zakonska prinuda) jesu društveni oblik okupljanja organizacija udruženog rada i radnih zajednica iz privrede i društvenih delatnosti u interesne zajednice. Traženje načina najboljeg zadovoljavanja interesa jednih i drugih organizacija, relativiziranje konflikata među njima u uslovima ograničenih sredstava i velikih potreba za razvojem društvenih delatnosti, te u krajnjoj liniji stalno ujednačavanje ekonomskog i društvenog položaja radnih ljudi iz privrede i onih što svoju aktivnost razvijaju u društvenim delatnostima — osnovne su pobude osnivanja samoupravnih interesnih zajednica. Razume se, i ovde kao i u drugim područjima privrednog sistema važi, pod određenim uslovima, princip obaveznosti. Naime, „... može se utvrditi obaveza osnivanja, odnosno osnovati samoupravna interesna zajednica kada su određene delatnosti odnosno poslovi takve zajednice, od posebnog društvenog interesa, kao i utvrditi načela za njenu organizaciju i za međusobne odnose u njoj i propisati obaveza plaćanja doprinosa toj zajednici" (član 58. Ustava SFRJ). Funkcionisanje ovako osnovanih interesnih zajednica pod velikim je uticajem ili je bitno određeno zakonom, odnosno odlukom kojom su osnovane.

Četvrto, osnivanje samoupravnih interesnih zajednica na principu dobrovoljnosti i neposredno spoznatih interesa zahteva visok stepen organizovanosti i integrisanosti udruženog rada, visok stepen njegove neposredne podruštvljenosti. Pošto taj uslov

nije ispunjen, to jest pošto će njegovo ispunjavanje biti relativno trajniji proces, republike i pokrajine su krajem 1974. i tokom 1975. godine, koristeći se citiranim ustavnim stavom, zakonom regulisale osnivanje interesnih zajednica od posebnog društvenog interesa. Tako su i nastale brojne interesne zajednice na nivou republika i pokrajina u poslednje dve godine. Razume se da su republike i pokrajine, regulišući njihovo osnivanje, odredile i instrumente kojima se ove pojavljuju kao neposredni učesnici u sekundarnoj raspodeli.

Pored samoupravnih interesnih zajednica, u ovom periodu postoje i fondovi kao neposredni učesnici u tom delu sekundarne raspodele. Ima ih više, ali pomenimo fondove zajedničkih rezervi, fondove za izgradnju stanova radnika, za otklanjanje posledica elementarnih nepogoda, za zaštitu od štetnog delovanja voda, za izgradnju stanova učesnika NOB-a itd. Njima se, kao što se vidi, pokrivaju raznovrsni oblici potrošnje. Obaveze organizacija udruženog rada prema fondovima znatno su manje od onih koje imaju prema interesnim zajednicama, te se njihovo postojanje i ne može smatrati nekim markantnijim obeležjem tog dela sekundarne raspodele.[7]

Peto, dva su osnovna instrumenta tog dela sekundarne raspodele. To su doprinos iz dohotka organizacije udruženog rada i doprinos iz ličnog dohotka iz radnog odnosa. Oba se instrumenta pojavljuju kao oblici zahvatanja sredstava kako na nivou republičkih i pokrajinskih interesnih zajednica tako i onih formiranih na međuopštinskom nivou ili samo za teritoriju pojedinih opština. Doprinosi o kojima je reč su brojni i raznovrsni. To je uslovljeno time što su za društvene delatnosti na sva tri nivoa političko-teritorijalne organizovanosti (republika, pokrajina, opština) osnovane i interesne zajednice i što svaka interesna zajednica ima svoje prihode koje obezbeđuje doprinosima. Tome treba dodati i doprinose fondovima preko kojih se finansiraju raznovrsni oblici potrošnje koji nisu u vezi s društvenim delatnostima niti se njima obezbeđuje vršenje klasičnih državnih funkcija.

Za razliku od radikalnog zaokreta na oporezivanje dohotka umesto ličnog dohotka, u tom delu sekundarne raspodele lični je dohodak ostao najvažniji izvor prihoda interesnih zajednica i fondova. Tako se, prema podacima završnih računa organizacija udruženog rada, prihodi interesnih zajednica i fondova sastoje od oko 3/4 (tačnije: 73,76%) od doprinosa koji za svoju osnovu imaju lične dohotke, a s preostalim delom (26,24%) od doprinosa čiju osnovu čini ukupni dohodak osnovne organizacije udruženog rada stečen u primarnoj raspodeli. Objašnjenje za ovo treba tražiti prven-

---

[7] Na primer, prema završnim računima, ukupna sredstva koja su po osnovu doprinosa pritekla fondovima u 1975. iznosila su 17.276 miliona dinara, naspram 64.724 miliona dinara, koliko su iznosili prihodi samoupravnih interesnih zajednica. Tu su uključena i sredstva koja su pomenutim institucijama priticala i od individualnog sektora privrede.

stveno u tome što su lični dohoci najsigurnija osnova za ubiranje prihoda.[8]

Doprinosi za zajedničku potrošnju i oni za raznovrsnu potrošnju koja se finansira preko društvenih fondova i iz tih fondova još nisu oslobođeni određenog fiskalnog karaktera. Posredi je to što odlučivanje o njihovom uvođenju i o njihovoj visini još nije postalo funkcija udruženog rada. Republike i pokrajine odlučuju za koje će se namene doprinosi plaćati iz dohotka, a za koje iz ličnog dohotka. One odlučuju o vrstama i visini doprinosa za društvene fondove i republičke, odnosno pokrajinske interesne zajednice koje osnivaju ili o čijem osnivanju donose odluku. Jedan je broj interesnih zajednica osnovan odlukama opštinskih skupština i za njih su takođe od strane opštinskih skupština propisani prihodi u obliku obaveznih doprinosa. Na taj način su jednim delom interesne zajednice sada poludržavne tvorevine s prihodima koji nisu lišeni fiskalnih karakteristika. Ustavna koncepcija interesnih zajednica nije našla svoju potpunu potvrdu u njihovom dosadašnjem formiranju.[9]

Što se tiče sekundarne raspodele, može još biti od interesa da se ukaže na međusobni odnos (a) fiskalnih obaveza i obaveza koje nemaju karakter poreza i na odnos (b) poreza i doprinosa zasnovanih na ličnim dohocima naspram poreza i doprinosa zasnovanih na dohotku. Mi smo sekundarnu raspodelu na početku označili kao raspodelu primarno stečenog dohotka organizacija udruženog rada u privredi na deo koji njima ostaje (čist prihod) i na deo koji se od njih odliva u opštu i zajedničku potrošnju. Međutim, organizacije udruženog rada u društvenim delatnostima javljaju se u dvostrukoj ulozi. Na jednoj strani, one u sekundarnoj raspodeli stiču sredstva za obavljanje svoje delatnosti, to jes

---

[8] Značajno je s tim u vezi navesti da se u Društvenom dogovor republika i pokrajina o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstav za lične dohotke u SFRJ ukazuje na to da se izdvajanje za opštu i zajedničku potrošnju vrši u zavisnosti od sposobnosti organizacij udruženog rada, čime je implicite rečeno da osnovu doprinosa treb da čini dohodak, a ne lični dohodak (videti tačku 2 drugog dela pomenutog dokumenta, „Službeni list SFRJ", broj 24/1975).

[9] Načelo slobodne razmene rada na kome se zasniva finansiranj i funkcionisanje društvenih delatnosti relativno je novo i kao takv teorijski još nedovoljno istraženo. To se isto odnosi i na samoupravn interesne zajednice kao društvenu formu posredstvom koje se i ostvar je slobodna razmena rada. Ta pitanja, nesumnjivo, tek očekuju svoj teorijsku razradu. U dosta oskudnoj literaturi iz tog područja izdvajamo studiju Momčila Dimitrijevića *Samoupravna interesna zajednica*, Izdavački centar, Beograd, 1975. U predgovoru te studije (monografije) Jovan Đorđević s pravom ističe: „U stvari još uvek dana nije pravo vreme da se mogu pisati potpune, na činjenicama zasnovane i kritički ocenjene studije o samoupravnim interesnim zajednicama" (str. 6). Izvestan činjenični materijal i određena teorijska razmatranja sadrži i zbornik *Samoupravne interesne zajednice — teorija praksa*, izdanje Zajednice klubova samoupravljača, Beograd, 197 Skrećemo pažnju u tom zborniku na rad Radivoja Marinkovića *Teorijske i u... ne osnove samoupravnih interesnih zajednica.*

ostvaruju dohodak. S druge pak strane, one iz tako stečenog dohotka, odnosno ličnih dohodaka radnika zaposlenih u njima, plaćaju poreze i doprinose. To je razlog što ćemo — u ovom posmatranju — uključiti i njihove obaveze u sklop ukupnih obaveza koje organizacije udruženog rada i zaposleni u njima plaćaju za opštu i zajedničku potrošnju. Proporcije o kojima je reč posmatramo na primeru 1975. godine koristeći se podacima završnih računa. Od ukupnih prihoda koji se sekundarnom raspodelom stiču u budžetima društveno-političkih zajednica, društvenim fondovima i kod interesnih zajednica i koji služe za opštu i zajedničku potrošnju, a potiču iz društvenog sektora, 91,9% otpada na prihode po osnovu doprinosa iz dohotka organizacija udruženog rada i radnih zajednica i doprinosa iz ličnog dohotka koji su prihodi samoupravnih interesnih zajednica i društvenih fondova, dok preostalih 8,1% otpada na poreske prihode budžeta.[10] Time je data i globalna predstava o odnosu u kome se nalaze opšta potrošnja naspram zajedničke (zajedno s još nekim vidovima potrošnje koja se finansira iz društvenih fondova). Dodajmo tome da od pomenutih 91,9% na zajedničku potrošnju za društvene delatnosti koja se razvija preko samoupravnih interesnih zajednica otpada više od 9/10, dok na ostale oblike potrošnje koji se finansiraju preko društvenih fondova otpada preostali neznatan deo.[11]

Već je napred ukazano na to da organizacije udruženog rada i radne zajednice u privredi plaćaju porez na dohodak, a da porez na lični dohodak iz radnog odnosa plaćaju radnici iz organizacija udruženog rada koje ne plaćaju porez na dohodak (uglavnom su u pitanju organizacije udruženog rada i radne zajednice iz društvenih delatnosti). Glavnina sredstava koja se ubiraju po osnovu doprinosa zasnovana je na ličnim dohocima. U ukupnoj masi sredstava koja se ubiraju sekundarnom raspodelom njihov daleko najveći deo ima svoj izvor u ličnim dohocima. Ilustracije radi navodimo da su u 1975. godini porezi i doprinosi iz ličnih dohodaka zaposlenih u organizacijama udruženog rada činili 71,27% ukupnih poreza i doprinosa, dok je preostalih 28,73% poreza i doprinosa imalo za osnovicu plaćanja dohodak organizacija udruženog rada (i radnih zajednica). Time je praktično zadržan troškovni karakter doprinosa i poreza, te se kritičke napomene koje smo učinili sistemu sekundarne raspodele za period od privredne reforme 1965. do ustavnih amandmana iz 1971. i koje se odnose na osnovicu po kojoj se vrše zahvatanja mogu uputiti i sistemu sekundarne raspodele.

4. Najzad, zaključujući ova razmatranja o sekundarnoj raspodeli, čini nam se neophodnim da učinimo nekoliko kritičkih napomena. Kao što smo mogli videti, decentralizacija prava regulisanja sekundarne raspodele i sredstava koja se njome ubiraju

---

[10] Ukupna masa tih prihoda je iznosila 202.105 miliona dinara.

[11] Od 91,9%, na društvene fondove otpada 8,02%, a na interesne zajednice 83,88% (91,9=8,02+83,88).

njena su osnovna obeležja. Ona proističu iz potenciranja suverenosti republika i pokrajina, jačanja samoupravnih ovlašćenja opština i opštih nastojanja da udruženi rad ovlada celokupnim viškom rada, što će reći i onim njegovim delom koji se namenjuje opštoj i zajedničkoj potrošnji. Nastojanja su, takođe, bila usmerena na to da se naporedo s tim održava i jača jedinstvo jugoslovenske privrede i privrednog sistema, u čemu posebnu ulogu treba da ima jedinstveno jugoslovensko tržište. S tim u vezi je od značaja ustavna obaveza po kojoj „republike i autonomne pokrajine sarađuju u oblasti poreske politike i međusobnim dogovorima usklađuju osnove poreske politike i poreski sistem, ako to zahteva obezbeđivanje jedinstva i stabilnosti jugoslovenskog tržišta" (član 265. Ustava SFRJ).

Za sekundarnu raspodelu u celini se može reći da je u procesu njenog decentralizovanja uveliko zanemaren momenat njenog jedinstva u nekim osnovnim elementima za celu zemlju.

Sa stanovišta poreske politike, to, naravno, znači različitost obaveza organizacija udruženog rada na različitim teritorijama ali i različitost uslova za realizaciju roba (kada su različite stope poreza na promet). Republike i pokrajine, koje su, inače, po saveznom ustavu i po svojim ustavima obavezne da štite jedinstvo jugoslovenskog tržišta i da usklađuju osnove poreske politike i poreski sistem, formirale su poreske sisteme na svojim teritorijama s velikim razlikama među njima. „U ekstremnoj konsekvenciji, da citiramo mišljenje Ksente Bogoeva, to bi moglo poprimiti tendencije izrastanja u osam različitih poreskih sistema na jedinstvenom unutrašnjem tržištu."[12]

Jedno takvo stanje ne bi, dakako, doprinosilo jačanju jedinstva jugoslovenskog tržišta jer bi diferenciralo uslove sticanja dohotka organizacija udruženog rada, u zavisnosti od toga gde su locirane, odnosno gde prodaju svoje robe. To bi imalo dalje ekonomske implikacije na teritorijalnu i gransku alokaciju resursa, odnosno nudilo bi mogućnost velikih razlika među republikama i pokrajinama u ekonomskoj politici koju vode. Time može biti dovođeno u pitanje jedinstvo jugoslovenske ekonomske politike, pa dakle i privrede.

Zbog toga je preko potrebno ostvariti ustavnu obavezu republika i pokrajina o njihovoj saradnji u toj oblasti.

Na uslove poslovanja organizacija udruženog rada bitno utiču i njihove obaveze u onom delu sekundarne raspodele kojim se osiguravaju sredstva za zajedničku potrošnju i druge društvene potrebe. Deo tih obaveza je propisan zakonom, pa različite osnove i različite stope deluju na položaj organizacija udruženog rada otprilike slično kao i poreske obaveze. Njima se istovremeno diferencira položaj organizacija udruženog rada na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Ksente Bogoev, *op. cit.*, str. 109.

Ovde je, međutim, izvanredno složen problem kompozicije zajedničke potrošnje. Svi vidovi zajedničke potrošnje nisu od podjednakog značaja za životni standard radnih ljudi i ukupnog stanovništva i za privredni razvoj. Zajednička potrošnja je sistem složen od mnogobrojnih komponenata koje se u svakoj aktivnoj ekonomskoj i socijalnoj politici moraju rangirati, mora se utvrđivati stepen njihove prioritetnosti prema njihovom značaju i uticaju na privredni i društveni razvoj. Razume se, taj prioritet je suvereno pravo organizacija udruženog rada u okviru pojedinih republika i pokrajina, jer je vrlo različit stepen potreba za zadovoljavanjem pojedinih elemenata zajedničke potrošnje. Ali u uslovima ograničenosti sredstava za tu potrošnju, njihov raspored na pojedine njene vidove ne može biti ekonomski i društveno racionalan ako se vrši parcijalno i za svaki vid potrošnje odvojeno. U tom slučaju preti opasnost ekspanzije pojedinih vidova zajedničke potrošnje zbog nekih drugih činilaca, a ne zbog značaja tih vidova potrošnje. Posebno je situacija opterećena rizikom da se razvija zajednička potrošnja s kratkoročnim i neposredno vidljivim efektima. Izdvajanja u nauku i obrazovanje daju efekte tek na dugi rok, što nije slučaj s nekim drugim oblicima zajedničke potrošnje. Stoga će biti potrebno da se u toj oblasti izgrađuje sistem informisanja koji bi organizacijama udruženog rada omogućavao pregled nad celinom zajedničke potrošnje prilikom svakog odlučivanja o doprinosima za pojedine njihove vidove. Po svome broju i teritorijama koje pokrivaju, po vrstama društvenih delatnosti za koje su osnovane ili će se osnivati, te najzad zbog značaja i mnogostrukosti potrošnje koja se preko njih finansira, samoupravne interesne zajednice će izrasti u veoma složen i značajan podsistem ukupnog privrednog sistema. Uspešnost njegovog funkcionisanja zavisiće od toga koliko je uspešno uspostavljena harmonizacija delova u celini, kako funkcioniše sistem informacija i kakve su mogućnosti za reagovanje, za vraćanje sistema na uslove normalnog funkcionisanja kada u njemu dođe do iznenadnih poremećaja. To su, uostalom, uslovi stabilnog funkcionisanja svakog socijalnog, pa samim tim i ekonomskog sistema, ali to ne znači da rešavanje tih problema treba tražiti u vraćanju na neki centralizovani, unitaristički sistem koji smo napustili.

Raspodela čistog prihoda

1. Pošto izmiri zakonom propisane ili samoupravnim sporazumima prihvaćene obaveze u sekundarnoj raspodeli, osnovnoj organizaciji udruženog rada ostaje čist dohodak. To je, zapravo, razlika između dohotka stečenog u primarnoj raspodeli i obaveza plaćenih u sekundarnoj raspodeli. Tu načelnu određenost čistog dohotka valja još upotpuniti time što se u odbitke iz dohotka stečenog u primarnoj raspodeli osnovne organizacije (da bi se dobio čist dohodak) uključuju i (a) amortizacija preko iznosa obračunatog po

minimalnim stopama, (b) izdaci za usluge koje osnovnoj organizaciji čine jedna ili više radnih zajednica i neki drugi izdaci (članarine komorama, novčane kazne za privredne prestupe, premije osiguranja i slična manja odlivanja dohotka iz osnovne organizacije koja, zbog njihovog manjeg značaja, nismo pominjali kod sekundarne raspodele).

Čist dohodak se deli na lične dohotke, deo za uvećavanje materijalne osnove rada (akumulacija ili izdvajanje u poslovni fond); jednim delom se njime obezbeđuje zajednička potrošnja radnika organizacije udruženog rada i iz njega radni kolektiv osnovne organizacije udruženog rada obnavlja i uvećava „svoje" rezerve.

Značaj čistog dohotka kao društvene kategorije raspodele proističe iz činjenice da se u raspolaganju njime udruženi rad ispoljava u funkciji obezbeđivanja lične potrošnje radnika i akumulacije, da se u njemu (čistom dohotku) „... izražava jedinstvo upravljanja radom i društvenim kapitalom u rukama radnika".[13]

2. Iako je sam naziv *čist dohodak* u upotrebi od stavljanja na javnu raspravu Nacrta zakona o udruženom radu, po društveno-ekonomskoj svojoj suštini ta kategorija raspodele nastaje s uvođenjem prvih elemenata sistema dohotka. Već od 1958. godine preduzećima se prepušta na slobodno raspolaganje deo dohotka iz koga ona podmiruju lične dohotke (čiju visinu i dinamiku, po pravilu, sama određuju) i vrše izdvajanja za akumulaciju. Iz početka je taj deo dohotka bio tek toliki da su se iz njega, uglavnom podmirivali lični dohoci. S razvojem privrednog sistema i sistema raspodele učešće tog dela dohotka u ukupnom dohotku bilo je u porastu.[14] Taj porast je naročito bio intenzivan u periodu posle 1963. godine. To se objašnjava prepuštanjem preduzećima onog dela viška rada koji je država ranije od njih zahtevala da bi umes to njih obavljala funkciju proširene društvene reprodukcije. Afirmacija čistog dohotka kao onog dela dohotka kojim raspolaž radni ljudi u organizacionom obliku u kome se javljaju kao učes nici primarne raspodele (bez obzira na razlike u nazivima te ka tegorije od jedne do druge godine) u vezi je, prema tome, sa d etatizacijom proširene reprodukcije. Nastojanja su bila usmeren na ovladavanje proširenom reprodukcijom od strane radnih ljud u preduzeću. Preduzećima je povereno da samostalno raspodelju ju oko dve trećine dohotka stečenog u primarnoj raspodeli. Dv su, međutim, krupna društvena uverenja bila u osnovi osamost ljivanja preduzeća u toj raspodeli. Prvo, s osamostaljivanjem pr

[13] Edvard Kardelj, *Idejna, društveno-ekonomska i političk opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu*, „Socijalizam", b 4/1976, str. 504.

[14] O ponašanju koje su radne organizacije ispoljile u ovoj ra podeli videti u mom radu, a o heterogenosti uslova primarnog stic nja dohotka u radu M. Koraća i M. Pavlovića u knjizi *Politika dohot u samoupravnoj robnoj privredi*, „Rad" i Institut za ekonomiku inv sticija, Beograd, 1972.

duzeća uopšte i posebno u oblasti te raspodele, u naglašavanju njenog internog karaktera identifikovano je samoupravljanje. Drugo, upravljanje u preduzeću u odsustvu državnog upravljanja njime, po definiciji je uzimano kao samoupravljanje. Prvo je uverenje gubilo iz vida neophodnu potrebu društvenog organizovanja u oblasti raspodele i njenog usmeravanja u najširem smislu reči. Pitanje je takvog značaja da individualne preferencije i ponašanja ne mogu dati željene rezultate uopšte, a osobito ne u veoma heterogenim uslovima primarnog sticanja dohotka. Drugo je uverenje gubilo iz vida da je preduzeće kao složen društveni oblik organizovanja proizvodnje, s većim ili manjim brojem jedinica raznovrsne delatnosti u strukturi svoje organizacije, takođe podložno procesima raznovrsnih uzurpacija upravljačkih prava radnih ljudi u njemu. Faktički smo i imali u drugoj polovini prethodne decenije prilično snažno izražene pojave centralizacije sredstava, dohotka i upravljanja u preduzećima.

Zbog iznetih momenata valjalo je pristupiti podruštvljavanju raspodele u preduzeću i podruštvljavanju upravljanja njime uopšte. Taj je proces nužno morao teći u dva pravca. Prvo, bilo je neophodno da se samoupravljanju daju šire dimenzije od onih koje su određene granicama preduzeća. Ono je moralo postajati širok društveni proces zajedničkog odlučivanja mnogobrojnih privrednih subjekata i u saradnji s drugim institucijama samoupravnog društva i privrede. Nije slučajno što je taj proces najpre počeo da se razvija u oblasti raspodele[15], i to u obliku društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o njoj. Drugo, u traženju oblika u kojima bi trebalo da se osigura neposrednije učešće radnika u upravljanju, u nastojanjima da se razbije centralizovana organizaciona struktura preduzeća (pokušaji osnivanja radnih jedinica) pokazalo se da samoupravna privreda mora tražiti nov osnovni oblik organizovanosti radnih ljudi koji bi odgovarao prirodi njenih odnosa proizvodnje i sâm izražavao te odnose. Taj oblik je nađen u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Na taj način je od početka sedamdesetih godina radni kolektiv osnovne organizacije udruženog rada osnovni subjekt raspodele onog dela dohotka koji preostaje posle izvršene sekundarne raspodele i on tu raspodelu vrši kao učesnik u širokom društvenom procesu njenog regulisanja samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje o raspodeli onog dela dohotka koji preostaje nakon izvršenih izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju (izdvajanja u sekundarnoj raspodeli) institucionalno su najavljeni kao sastavni deo sistema raspodele Osnovnim zakonom o utvrđivanju i raspodeli dohotka

---

[15] Ovo zbog toga što se upravo u oblasti raspodele višak rada stavlja na upotrebu određenim društvenim snagama, određujući im na taj način ukupan uticaj u društvu. U oblasti raspodele se ostvaruje jedan od osnovnih principa socijalističkog društva uopšte — raspodela prema radu.

u radnim organizacijama, usvojenim sredinom 1968. i s važnošću od početka 1969. godine. Tim je zakonom prvi put celovito kodificiran sistem dohotka sa samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem o njegovoj raspodeli kao sastavnim njegovim delom.

U pomenutom zakonu je dogovaranje samoupravnih organizacija udruženog rada motivisano ostvarivanjem zajedničkih interesa radnih ljudi, a predmet dogovaranja su (a) uslovi sticanja dohotka i (b) načela koja služe kao kriterijumi pri utvrđivanju osnova i merila za raspodelu dohotka.

Subjekti društvenog dogovaranja prema pomenutom zakonu su asocijacije radnih organizacija, sindikati i izvršni organi društveno-političkih organizacija. Društveno je dogovaranje motivisano usklađivanjem pojedinačnih i zajedničkih interesa radnih ljudi i stvaranjem zajedničkih osnova za rešavanje pojedinih pitanja iz oblasti sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka.

Praksa sporazumevanja samoupravnih organizacija udruženog rada se u početku razvija kao sporadičan proces, jer joj nedostaju širi društveni podsticaji. Posebno se sporo pristupa aktivnosti na društvenom dogovaranju u oblasti raspodele. Taj se proces, međutim, ubrzava tokom pripreme i nakon usvajanja ustavnih amandmana iz 1971. godine. To je imalo za rezultat da se raspodela dohotka u samoupravnim organizacijama udruženog rada već u 1973. godini zasniva na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima kao oblicima njene podruštvljenosti.

Ne možemo ovom prilikom ulaziti u opis društvenih dogovora[16], koji su predstavljali i širu normativnu osnovu za samoupravno sporazumevanje osnovnih organizacija udruženog rada. Ocenjujući, međutim, da je izvanredno značajno što je raspodela dohotka u organizacijama udruženog rada tim dogovorima postala predmet širokog društvenog interesa i aktivnosti, ukazujemo na sledeća četiri značajna momenta.

Prvo, društveni su dogovori koncipirani posebno za svaku republiku i pokrajinu bez ikakve prethodne zajedničke platforme za njihovu izradu sem opštih načelnih društvenih opredeljenja izraženih u dokumentima Drugog kongresa samoupravljača (maj 1971) i ustavnim amandmanima iz iste godine. Izostalo je društveno dogovaranje među republikama i pokrajinama o tome.

Drugo, postojale su značajne razlike u društvenim dogovorima sa stanovišta eksplicitnog određenja predmeta na koji se odnose. Na primer, društveni dogovor Srbije (a takođe i Crne Gore) sadrži pravila za određivanje učešća u dohotku i ličnih dohodaka i akumulacije u zavisnosti od dohotka kojim raspolaže osnovna organizacija udruženog rada (obračunatog po uslovnom radniku). U društvenom dogovoru Slovenije određuju se kalkulativni lič

[16] Kratak opis tih društvenih dogovora dali smo u radu *Sister i politika namenske raspodele dohotka u radnim organizacijam*, „Ekonomska misao", br. 1/1973, str. 52—71.

dohoci i stimulativni deo ličnih dohodaka, dok akumulacija predstavlja rezidualnu veličinu.

Treće, polaznu osnovu i kriterijum raspodele nekih društvenih dogovora predstavlja dohodak po uslovnom radniku (u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj), dok je kod nekih drugih to na različite načine definisan poslovni uspeh.

Četvrto, u nekim društvenim dogovorima je eksplicitno određena makroproporcija raspodele na nivou cele republike i eksplicitno date formule s mogućnošću neposredne primene u organizacijama udruženog rada (Srbija i Crna Gora, te Vojvodina i Kosovo), dok to nije slučaj s društvenim dogovorima u ostalim republikama.

Najzad da dodamo da je u svim društvenim dogovorima postojala snažna orijentacija na eliminisanje velikih raspona u ličnim dohocima, na definisanje minimalnog i ograničavanje maksimalnog ličnog dohotka.

Usvajanje Ustava iz 1974. godine zahtevalo je da se praksa društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o raspodeli dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada s njim usklađuje. To je istovremeno bila prilika da otpočne uklanjanje nekih nedostataka već pominjanih društvenih dogovora. U tekstu koji neposredno sledi izložićemo osnovnu problematiku i rešenja društvenih dogovora nastalih posle usvajanja Ustava iz 1974. godine i na kojima se sada zasniva raspodela dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada, imajući pri tome na umu i sadržinu Zakona o udruženom radu.

3. Raspodela dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada vrši se posredstvom funkcionisanja složenog i višestepenog sistema samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Ta se raspodela u svom najoperativnijem obliku (kao stvarno raspoređivanje dohotka na različite fondove i lične dohotke, te na dalje određivanje visine ličnih dohodaka) vrši u osnovnoj organizaciji udruženog rada, i to prema samoupravnom sporazumu radnih ljudi članova radnog kolektiva osnovne organizacije. Osnovna organizacija je subjekt sporazumevanja o toj raspodeli s drugim osnovnim organizacijama unutar radne organizacije i složenih oblika udruženog rada. Na nivou republike i pokrajine, ta raspodela je predmet društvenog dogovaranja, dok se zajednički pristup njenom načelnom tretiranju obezbeđuje Društvenim dogovorom o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke u SFRJ, usvojenom aprila 1975. od strane Veća Saveza sindikata Jugoslavije, Savezne privredne komore, Saveznog izvršnog veća i njima odgovarajućih organa na nivou republika i pokrajina.

Regulisanje raspodele u osnovnim organizacijama udruženog rada postalo je preokupacija i područje aktivnosti gotovo svih najodgovornijih činilaca u društvu i privredi. Organizacije udruženog rada i njihove asocijacije, društveno-političke zajednice sa svojim predstavničkim i izvršnim organima i društveno-po-

litičke organizacije aktivno su uključene u taj proce. Deklarisana su nastojanja da se pomenutim dogovaranjem i sporazumevanjem zahvati i širi krug pitanja; da se njima obuhvate i uslovi sticanja dohotka u primarnoj raspodeli (cene), te da se u njih uključi i problematika izdvajanja sredstava za opštu i zajedničku potrošnju. Društveni dogovor na nivou federacije i oni na nivou republika i pokrajina sadrže, s tim u vezi, čitav niz načelnih stavova i opredeljenja, čije sprovođenje mora teći postupno i u dugoročnom procesu.

Mi ćemo, međutim, izložiti samo najvažnija pitanja i opredeljenja u vezi s raspodelom čistog dohotka. Umesto ekstenzivnog opisivanja društvenih dogovora po svim republikama i pokrajinama i onog na nivou federacije, izložićemo osnovne principe te raspodele uglavnom važećim za celu zemlju.

Prvo, raspodela čistog dohotka sastavni je deo ukupne delatnosti osnovne organizacije u kojoj ona teži ostvarivanju proširene reprodukcije i, na toj osnovi, uvećavanju dohotka. Stoga se ona posmatra u kontekstu ostvarivanja razvojnih programa organizacija udruženog rada. U razvojnim programima izdvajanja za akumulaciju nalaze svoju neposrednu svrhu. Oni (razvojni programi) postaju činilac okupljanja i međusobnog povezivanja osnovnih organizacija u složenije oblike udruženog rada. Njihovo ostvarivanje daje osnovu za povećavanje ličnih dohodaka na bazi rastuće produktivnosti rada. Povezivanje raspodele čistog dohotka u osnovnim organizacijama s razvojnim programima složenijih oblika udruženog rada u koje je uključena osnovna organizacija bila je prilika za afirmaciju programiranog dohotka kao nove i uz to značajne kategorije sistema raspodele. Programirani dohodak je unapred ustanovljeni rezultat investicija kojima se ostvaruje zajednički razvojni program organizacija udruženog rada. On sadrži unapred određene lične dohotke kojima se obezbeđuje materijalna i socijalna sigurnost radnika i minimalnu akumulaciju kao unapred dogovoreni nivo rentabilnosti uloženih sredstava. Od manjeg je značaja iz ovog ugla posmatranja to što programirani dohodak u svim društvenim dogovorima nije definisan na potpuno isti način. Štaviše, u jednom društvenom dogovoru umesto programiranog dohotka uzima se normalni poslovni uspeh (SR Slovenija), a u nekim se društvenim dogovorima kategorija programiranog dohotka eksplicitno i ne pominje (SR Srbija — uže područje, te Kosovo i Vojvodina), već se samo načelno ukazuje na povezanost raspodele dohotka i razvojnih programa. Programirani dohodak je izvanredno značajan za ekonomiju ukupnih društvenih sredstava, za eliminisanje neracionalnih ulaganja. On je utoliko značajniji ukoliko se određuje za što veći broj organizacija udruženog rada obuhvaćenih sporazumom o raspodeli i zajedničkim razvojnim programom. Tako programirani dohodak postaje osnova za programiranje razvoja na nivou društveno-političkih zajednica. Planiranje rasta dohotka na nivou opštine, pokrajine ili republike

javlja se kao sinteza programiranih dohodaka organizacija udruženog rada.[17]

Ostaje, naravno, potreba da se kategorija programiranog dohotka dalje razvija, da izrasta u jedan kriterijum efikasnosti upotrebe društvenog rada i sredstava i osnova za upoređivanje uspešnosti poslovanja organizacija udruženog rada bilo u kom delu zemlje ili ekonomskog sektora ove bile locirane ili poslovale.

Drugo, raspoređujući dohodak na različite namenske kategorije, osnovna organizacija je u obavezi da prethodno izdvoji deo dohotka stečen u primarnoj raspodeli po osnovu pogodnosti u formiranju cena, sniženja carina, olakšica u obavezama u sekundarnoj raspodeli i slično i da taj deo usmeri u namene određene unapred od strane društva (obično u proširenu reprodukciju). Ona, takođe, mora da izdvoji i usmeri u proširenu reprodukciju deo dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uslovima ili potiče od izuzetnih pogodnosti na tržištu ili drugih pogodnosti i koji je u krajnjoj liniji ekstradohodak. Pomenuta izdvajanja imaju svrhu da eliminišu mogućnost upotrebe za lične dohotke, odnosno i za ličnu potrošnju uopšte onih delova dohotka koji nisu zasnovani na zalaganju i radnim rezultatima radnog kolektiva. Dok se prvi od dva pomenuta dela dohotka lako evidentira i izdvaja za određene namene, izrada metodologije i preduzimanje postupaka za odvajanje drugog dela dohotka nailaze na ozbiljne teškoće i za sada se u tome nije daleko odmaklo, a osnovne su organizacije u tome bez šire društvene pomoći.

Treće, u raspoređivanju dohotka na različite namene primenjuju se dva sledeća osnovna pravila ili načela:

a. osnovne organizacije udruženog rada koje ostvaruju veći dohodak po radniku od proseka u grupaciji, grani, delatnosti ili u odgovarajućim oblicima udruživanja rada i sredstava, relativno više sredstava izdvajaju za proširenje materijalne osnove udruženog rada i za rezerve nego što se prosečno izdvaja u grupaciji, grani, delatnosti ili odgovarajućem obliku udruživanja rada i sredstava, ali da u njima radni ljudi mogu imati veće lične dohotke od proseka;

b. osnovne organizacije udruženog rada koje ostvaruju manji dohodak po radniku od proseka mogu izdvajati relativno ma-

[17] Značajno je i to da je dohodak najvažnija kategorija planiranja. U Zakonu o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije o tome se kaže: „Dohodak je osnovna kategorija planiranja, ekonomskih analiza i ocena ostvarivanja planova samoupravnih organizacija i zajednica i planova društveno-političkih zajednica.

Planiranje dohotka u samoupravnim organizacijama i zajednicama i u društveno-političkim zajednicama obuhvata planiranje uslova i osnove za ostvarivanje i povećanje dohotka i njegovo raspoređivanje za ličnu, zajedničku i opštu potrošnju, za proširivanje materijalne osnove udruženog rada i za rezerve" (član 5. pomenutog zakona, citirano prema publikaciji *Osnove sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije*, u ediciji *Biblioteka Skupštine SFRJ*, kolo XIII, sveska 2, 1976, str. 30).

nje za proširenje materijalne osnove udruženog rada i za rezerve od proseka, s tim da i za ličnu i zajedničku potrošnju izdvajaju manje od prosečnih izdvajanja u grupaciji, grani, delatnosti ili odgovarajućem obliku udruživanja rada i sredstava.

Dva navedena pravila raspodele u osnovnim organizacijama dovode u zavisnost sve namenske kategorije od visine dohotka po zaposlenom. Ta se zavisnost, međutim, kvantitativno utvrđuje u samoupravnim sporazumima u zavisnosti od uslova pod kojima se u osnovnim organizacijama, grupacijama, granama i oblastima privrede razvija rad i stiče dohodak. U te uslove svakako idu tehnička opremljenost rada, tehnološki uslovi, stepen korišćenja kapaciteta, produktivnost rada, odnosi cena itd.

Navedena dva pravila u raspodeli dohotka u osnovnoj organizaciji čine raspone u ličnoj potrošnji između osnovnih organizacija manjim od raspona u dohotku po zaposlenom. Njima se, takođe, osigurava da lična potrošnja po zaposlenom (lični dohodak uvećan za alikvotni deo zajedničke potrošnje) sporije raste od dohotka po zaposlenom kod osnovnih organizacija kod kojih je dohodak po zaposlenom veći od proseka. Tim se pravilima štiti lična potrošnja kod osnovnih organizacija s dohotkom po zaposlenom manjim od proseka.

Pravila koja smo naveli eksplicitno su sadržana u pomenutom društvenom dogovoru na nivou federacije i u pretežnom broju društvenih dogovora republika i pokrajina (Srbija, Kosovo, Vojvodina, Crna Gora, Makedonija). U SR Hrvatskoj se osnovne organizacije razvrstavaju na one kod kojih je planirani dohodak iznad proseka grupacije i na one kod kojih je taj pokazatelj ispod proseka. Pomenuta se pravila primenjuju polazeći od planiranog (a ne ostvarenog) dohotka po radniku. U Sloveniji se, umesto dohotka po radniku, kao polazni osnov uzima poslovni uspeh. Osnovne organizacije izdvajaju za akumulaciju i rezerve više ili manje — već prema tome da li im je ostvareni poslovni uspeh veći ili manji od normalnog. U društvenom dogovoru u Bosni i Hercegovini umesto dohotka po radniku uzima se dohodak ostvaren po jedinici uloženog rada i korišćenih društvenih sredstava. Organizacije udruženog rada kod kojih je taj pokazatelj veći od proseka na nivou grupacije, grane i delatnosti, u obavezi su da u proširenu reprodukciju usmeravaju i relativno veći deo dohotka nego što se to čini u proseku na nivou grupacije, grane ili delatnosti.

Društvenim dogovorima se daju samo pravila ponašanja, a ova se, zatim, konkretizuju samoupravnim sporazumima. To praktično znači da se u jednom broju republika (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Slovenija) proporcija raspodele nacionalnog dohotka na akumulaciju (i rezerve), na jednoj, i lične dohotke (i zajedničku potrošnju), na drugoj strani, uspostavlja kao rezultat odnosa u raspoređivanju dohotka u mnogobrojnim samoupravnim sporazumima. Postoji, doduše, određena veza između celine privrede i organizacija udruženog rada, učesnika

samoupravnog sporazumevanja o raspoređivanju dohotka. Ona se sastoji u obavezi ovih poslednjih da u raspoređivanju dohotka svoje ponašanje usklađuju „...sa smernicama i postavkama rezolucije o ekonomskoj i socijalnoj politici, tekućim i srednjoročnim planovima organizacija, društvenim planovima i drugim činiocima koji utiču na ekonomski položaj organizacije"[18]. Ta veza, međutim, nije dovoljno čvrsta i određena i nije svagda sigurno da će biti u interesu osnovnih organizacija da svoje ponašanje u samoupravnom sporazumevanju usklađuju sa širim društvenim nastojanjima u ekonomskoj politici. U društvenim dogovorima Srbije (uže područje), Crne Gore, Kosova i Vojvodine proporcija raspodele nacionalnog dohotka na akumulaciju (i rezerve) i na ličnu potrošnju (lični dohoci i zajednička potrošnja) javlja se kao unapred znana, planirana veličina za celu privredu. Planiranje tako značajne veličine kao što je osnovna proporcija raspodele nacionalnog dohotka nesumnjivo je značajan indikator za ponašanje organizacije udruženog rada u raspodeli. Ono je istovremeno obavezuje na preduzimanje aktivnosti od odgovornih društvenih činilaca i udruženog rada da se planirana proporcija i ostvari. Planiranje jedne takve proporcije za svaku godinu znači i stalno praćenje mogućnosti privrede da akumulira i na toj osnovi ostvaruje svoj rast. Planiranje globalne raspodele nacionalnog dohotka pretpostavlja i uspostavljanje odgovarajuće veze između nje i proizvodne strukture. U proizvodnoj se strukturi, u krajnjoj liniji, potvrđuje realnost svake kategorije globalne raspodele nacionalnog dohotka. Prostorni horizonti republika i pokrajina su stoga uski za planiranje proporcije akumulacije i potrošnje u raspodeli nacionalnog dohotka. Tu je proporciju neophodno potrebno utvrđivati za ukupnu jugoslovensku privredu. Zbog toga bi u daljem razvijanju sistema raspodele valjalo u njega uključiti i utvrđivanje globalne makroproporcije raspodele nacionalnog dohotka na akumulaciju i potrošnju, i to kako na nivou svake republike i pokrajine tako i na nivou federacije. Društvenim dogovorima bi trebalo predvideti postupak utvrđivanja te proporcije kao što je to već sada predviđeno u društvenim dogovorima nekih republika i pokrajina.

Četvrto, veoma složen kompleks pitanja raspodele dohotka u osnovnoj organizaciji udruženog rada vezan je za lične dohotke. Najvažniji problemi koji su se u toj oblasti javljali jesu: (a) brži rast ličnih dohodaka od produktivnosti rada i preraspodela na toj osnovi nacionalnog dohotka u korist potrošnje i (b) velike razlike u ličnim dohocima radnika istog nivoa kvalifikacija zaposlenih u osnovnim organizacijama različitih grana i grupacija (razlike u ličnim dohocima po uslovnom radniku)[19]. Osim toga, u području

[18] Društveni dogovor o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke u SFRJ, „Službeni list SFRJ", br. 24/1975. tačka 16.

[19] U uvodnoj studiji *Samoupravno uređivanje odnosa u stic... i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka*, objavljenoj u knjizi *Dru...*

ličnih dohodaka nisu dovoljno bila zastupljena (c) ekonomska i socijalna sigurnost radnika i (d) pitanje maksimalnog nivoa ličnih dohodaka.

Uglavnom za sve navedene probleme tražena su određena rešenja u postojećem sistemu usmeravanja raspodele dohotka u osnovnim organizacijama putem društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. Društvenost dohotka i prihvaćeno stanovište da dohodak koji stiče osnovna organizacija nije rezultat samo njenog već i ukupnog društvenog rada osnova su rešenja koja u sistemu raspodele postoje za navedene četiri grupe problema.

a. Problemi prve grupe se u postojećem sistemu raspodele rešavaju na taj način što je individualna produktivnost rada svakog radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada samo jedan, ali ne i jedini, kriterijum za određivanje visine njegovog ličnog dohotka. Drugi, isto tako značajan, kriterijum je društvena produktivnost rada. U sistem raspodele je ugrađeno pravilo da organizacije udruženog rada moraju usklađivati kretanje ličnih dohodaka svojih radnika s kretanjem produktivnosti ukupnog društvenog rada. To praktično znači da osnovne organizacije udruženog rada koje zahvaljujući boljoj tehničkoj opremljenosti i delovanju tehničko-tehnoloških inovacija imaju natprosečni rast produktivnosti rada treba rast ličnih dohodaka da svode na nivo rasta društvene produktivnosti rada. Obrnuto, osnovne organizacije kod kojih je zbog prirode delatnosti kojom se bave rast produktivnosti rada ispod društvenog proseka mogu svoje lične dohotke povećavati i iznad rasta sopstvene produktivnosti rada, poštujući pri tome limit koji je dat rastom produktivnosti ukupnog društvenog rada. Navedeni pristup nije jednostrano usmeren na potpuno izjednačavanje rasta realnih ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje s produktivnošću društvenog rada u svakom periodu posmatranja. Politika ubrzanijeg privrednog rasta zahtevaće povremeno zaostajanje rasta ličnih dohodaka za produktivnošću rada i preraspodelu nacionalnog dohotka u prilog akumulaciji. Moguće su, razume se, i obrnute situacije. Takve situacije nalaze mesta u tekućoj ekonomskoj politici. Odnosi u kojima će se nalaziti rast produktivnosti rada i realnih ličnih dohodaka biće, prema tome, i pod uticajem te politike.

---

dogovori o sticanju i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka (Službeni list SFRJ, Beograd, 1975), Milijan Popović ukazuje na to da je sistem društvenog usmeravanja raspodele dohotka i ličnih dohodaka zasnovan na društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima imao cilj, prvo, da se njegovom primenom obezbedi potpuniji sklad u kretanju ličnih primanja radnika i produktivnosti ukupnog društvenog rada i, drugo, da se u isto vreme otklanjaju i dalje onemogućavaju pojave neopravdanih razlika u nivoima ličnih primanja radnika istih zanimanja zaposlenih u različitim delatnostima, odnosno granama delatnosti (str. 2). Popović navodi da je produktivnost rada merena nacionalnim dohotkom po zaposlenom u privredi u stalnim cenama u periodu 1966—1970. rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 5,2, dok su realni lični dohoci po zaposlenom rasli po stopi od 7,3%. Na svaki procenat rasta produktivnosti rada realni lični dohoci su rasli za 1,4% umesto predvi[illegible] 1,3%.

b. Problem razlika u ličnim dohocima radnika istog nivoa kvalifikacija zaposlenih u osnovnim organizacijama različnih grupacija i grana delimično se već rešava na način opisan u prethodnoj tački. To je, u stvari, problem usklađivanja ličnih dohodaka između grupacija i grana. Razlike u ličnim dohocima po zaposlenom među granama i grupacijama ne mogu proizlaziti iz razlika u dohotku po zaposlenom koje među njima postoje. Posebna argumentacija za ovo nije potrebna pošto je već napred i u više navrata rečeno da je raspodela prema radu vladajući princip raspodele ličnih dohodaka, te da dohodak stečen u primarnoj raspodeli nije samo rezultat rada osnovne organizacije koja ga stiče. Usklađivanje ličnih dohodaka između grana i grupacija prema već navođenom Društvenom dogovoru republika i pokrajina, potpisanom na nivou federacije, vrši se po načelu da se za jednak rad ostvaruje približno isti lični dohodak bez obzira na to u kojoj se grani i grupaciji taj rad obavljao, te da razlike u ličnim dohocima radnika grupacija i delatnosti treba prvenstveno da proističu iz različnih uslova rada, kvalifikacione strukture i odnosa utvrđenih u programima razvoja, a ne iz razlika u visini dohotka i akumulativnosti koje su posledica neravnomernosti tehničko-tehnološkog razvoja grupacije i delatnosti (tačka 21. pomenutog dogovora). Taj stav, s manjim modifikacijama, sadržan je i u društvenim dogovorima svih republika i pokrajina. Operativan društveni mehanizam njegovog ostvarivanja društveni dogovori ne sadrže, već je to ostavljeno samoupravnim sporazumima.[20]

Valja s tim u vezi imati na umu da navedeni princip ne treba nikako razumeti tako da radnici istog stepena kvalifikacija moraju imati isti lični dohodak bilo gde da su zaposleni. Težina uslova i radnih napora mora se ogledati i u različnim ličnim dohocima radnika istih zanimanja i stručnih profila u različnim granama i grupacijama. Bez toga bi, inače, bilo teško zamisliti međugransku i međugrupacijsku pokretljivost radnika. Izvesne razlike u ličnim dohocima između grana i grupacija moraju postojati i kao sredstvo za vođenje odgovarajuće politike zaposlenosti.

Verovatno da kruto propisivanje međugrupacijskih i međugranskih raspona u ličnim dohocima ne bi bitnije poboljšavalo sistem raspodele. Preciziranje, međutim, u društvenim dogovorima društvenog mehanizma putem koga se taj momenat mora uvažavati u samoupravnim sporazumima doprinosilo bi koherenciji sistema raspodele.

---

[20] Verovatno je to razlog što Dragomir Vojnić ističe da su „neka pitanja u praksi namjenske raspodjele ostala još uvijek otvorena. Ta otvorena pitanja se odnose na u proteklom periodu ispoljenu tendenciju da su se prilikom utvrđivanja i definiranja kriterija namjenske raspodjele u većoj mjeri respektirala individualna rentabilnost, koja je često bila determinirana izborenim povoljnijim (monopolskim i drugim) položajem u raspodjeli, te individualna produktivnost rada, nego oni kriteriji koji proizilaze iz društvenog (a ne grupnog) vlasništva i društvenog karaktera dohotka, a to je društvena produktivnost rada" (*Neki aspekti problema daljeg razvoja sistema proširene reprodukcije na temeljima socijalističkog samoupravljanja,* „Finansije", br. 3—4/197[illegible] str. 165).

c. U sistemu raspodele dohotka kao njegova konstanta postoje garantovani minimalni lični dohoci. Oni su društvena kategorija raspodele s ekonomskom i socijalnom funkcijom. Njihova obaveznost proističe uz Ustava SFRJ. Oni su u relativnom izrazu (kao odgovarajući procenat od njima uporedive veličine — prosečan lični dohodak u republici ili pokrajini u tekućoj ili prethodnoj godini) za normalni radni doprinos i puno radno vreme dosta precizno određeni u društvenim dogovorima jednih republika, odnosno pokrajina, dok se u drugim republičkim i pokrajinskim dogovorima predviđa njihovo određivanje zakonom.

Garantovani minimalni lični dohodak ukazuje i na prisustvo principa solidarnosti u raspodeli ličnih dohodaka. Ti se lični dohoci isplaćuju iz rezervi osnovne organizacije ili organizacije udruženog rada u koju je osnovna organizacija uključena samoupravnim sporazumom. Oni se, kada pomenuti izvori nisu dovoljni, isplaćuju iz zajedničkih rezervi organizacija udruženog rada formiranih na nivou opštine, pokrajine ili republike. Solidarnost je osnova njihove isplate kad god oni izvor svoga pokrića ne nalaze u rezervnom fondu osnovne organizacije.

d. Sistem raspodele sadrži elemente stimulacije već samim tim što su količina i kvalitet rada osnov za lična primanja pojedinaca. Elementi stimulacije u sistemu ogledaju se, međutim, i u tome što visina ličnog dohotka nije ograničena, nije dakle određen njegov maksimalni nivo u svakoj organizaciji u kojoj su utvrđeni osnovi i objektivna merila za merenje rezultata rada i radnog doprinosa pojedinaca. Elementi stimulacije ogledaju se i u posebnim nagradama i naknadama radnicima za inovacije i racionalizacije i druge vidove stvaralaštva u radu društvenim sredstvima. Društveni dogovori, međutim, predviđaju ograničavanje ličnog dohotka kada nisu predviđena objektivna merila i kriterijumi za merenje rezultata rada i radnog doprinosa svakog pojedinca. U maksimalni nivo tako određenog ličnog dohotka ne ulaze nagrade i naknade koje pojedinac dobija za inovacije, racionalizatorstvo i slično. Maksimalni nivo ličnog dohotka društveni dogovori definišu kao minimalni (garantovani) ili prosečni lični dohodak u republici ili pokrajini u prethodnoj godini pomnožen određenim koeficijentom.

Najzad je potrebno pomenuti još jedno važno načelo u raspodeli ličnih dohodaka. Nivo i dinamika ličnih dohodaka u prometnim organizacijama moraju se usklađivati s nivoom i dinamikom ličnih dohodaka u proizvodnim organizacijama sa kojima ostvaruju odgovarajuću saradnju. Lični dohoci radnih ljudi u raznovrsnim radnim zajednicama u privredi i van nje moraju se usklađivati s ličnim dohocima organizacija udruženog rada za koje vrše usluge, odnosno s ličnim dohocima u privredi na teritoriji opštine, republike ili pokrajine na kojoj vrše usluge. Na taj se način nastojalo da se prevlada privilegovan položaj u sistemu raspodele svake, odnosno bilo koje grupacije radnih ljudi.

Sava Živanov

Sovjetska radnička klasa

(Gledišta sovjetskih naučnika o društvenom biću i socijalnim granicama radničke klase u SSSR-u)

Izučavanje radničke klase u Sovjetskom Savezu novijeg je datuma. Nakon prvih istraživanja i radova o sovjetskoj radničkoj klasi koji su se pojavili krajem dvadesetih godina, u celokupnom periodu staljinizma ta problematika nije izučavana. Šezdesetih godina ponovo počinju da se istražuju neki značajni vidovi promena u društvenom biću, strukturi, položaju i ulozi radničke klase u socijalizmu, a u poslednjih desetak godina objavljeni su mnogi naučni radovi i održane brojne naučne konferencije o tim pitanjima. Uz mnoge istovetnosti i sličnosti, ti radovi pokazuju i veće ili manje razlike u pristupu i ocenama o svim značajnijim pitanjima te problematike. Stavove i ocene sovjetskih naučnika o radničkoj klasi u socijalizmu uvelike prihvataju mnogi naučnici u drugim istočnoevropskim socijalističkim zemljama. Svi su ti radovi sastavni deo velike ideološke borbe koja se na svetskom planu vodi o socijalnom biću i o društvenoj ulozi radničke klase u savremenoj, prelaznoj eposi iz kapitalizma i socijalizam. Zbo

toga analize i rasprave o radničkoj klasi u savremenom svetu, a u tom okviru i o radničkoj klasi u socijalizmu, imaju izuzetno veliko i aktuelno teorijsko i praktično značenje. Po oceni akademika Fedosejeva, pitanje o prirodi, o mestu i ulozi radničke klase u „kapitalizmu i u socijalizmu u središtu je ne samo istraživačkog rada u oblasti marksističko-lenjinističke teorije nego i političke borbe na međunarodnoj areni. Reč je o ostvarenju svetskoistorijske misije radničke klase u savremenoj eposi..."[1]

U poslednjih desetak godina publikovano je mnoštvo materijala o raznim stranama i pitanjima sovjetske radničke klase. To su rezultati konkretnih socioloških istraživanja, radovi naučnika posebnih društvenih nauka, a pojavila su se i određena teorijska uopštavanja. U radovima i raspravama o radničkoj klasi u SSSR-u razmatraju se brojna pitanja. Sva ona se mogu svrstati u tri grupe:

prvo, izučavanje socijalnog razvitka radničke klase kroz prizmu transformacija sovjetskog društva u celini;

drugo, analiza radničke klase kao klase, njenih socijalnih i strukturnih karakteristika, i

treće, istraživanje društvenog položaja radničke klase, različnih vidova njene organizacije i, pre svega, njene socijalne uloge u procesima izgradnje i razvoja socijalizma i kretanja prema komunizmu.

U ovom prilogu biće izložena gledišta i ocene sovjetskih naučnika o dva ključna pitanja iz prve dve nabrojane grupe koja se odnose na društveno biće sovjetske radničke klase i na njene istorijski pokretljive granice.

I

Razvoj sovjetske radničke klase rezultat je i bitni sastavni deo ukupnog razvitka sovjetskog društva. Prema sovjetskim autorima, u socijalnom razvitku sovjetske radničke klase, kao i radničke klase većine drugih istočnoevropskih socijalističkih zemalja, karakteristične su dve osnovne etape.[2]

Prva etapa obuhvata početno burno razdoblje industrijalizacije i za nju je karakterističan snažan tempo porasta radničke klase na račun svih ostalih socijalnih slojeva, a pre svega seljaštva, a isto tako široko uključivanje žena u proizvodnju. Time je iz osnove promenjena socijalna struktura zemlje i ogromna masa ljudi povezana je s modernom krupnom proizvodnjom. Na taj način industrijalizacija je ne samo stvorila i razvila materijalno-tehničku bazu socijalizma nego je i proširila i učvrstila njegovu socijalno-klasnu osnovu. Uporedo s promenom ukupne socijalne strukture

[1] Videti njegovo učešće u raspravi na naučnom skupu „O mestu i ulozi radničke klase u socijalnoj strukturi socijalističkog i kapitalističkog društva", časopis „Научный коммунизм", br. 3/1973, str. 78.

[2] Videti prilog В. Г. Гельбрас, u zborniku *Рабочий класс — главная революционная сила*, Moskva, 1973, str. 338—344.

odigravaju se značajne promene u samoj radničkoj klasi. Industrija, pre svega teška, koncentriše mladu, kvalifikovanu radnu snagu. Time se obrazuje osnovno industrijsko jezgro sovjetske radničke klase. Likvidira se nepismenost i podiže kulturno-tehnički nivo radničke klase.

Druga etapa u razvoju sovjetske radničke klase — kako to ističu sovjetski autori — povezana je s intenzifikacijom proizvodnje, skladnijim razvojem celokupne privrede i razvitkom naučno-tehničke revolucije. U ovoj fazi se nastavlja brzi rast radničke klase[3], tako da radnici sa članovima svoje porodice danas čine preko tri petine ukupnog stanovništva SSSR-a. I dok to u prvoj etapi nije bio slučaj, sada se, međutim, radnička klasa pre svega proširuje iz redova gradskog stanovništva. Znatnim delom dolazi do samoreprodukcije radničke klase. Strukturne promene u privredi ogledaju se na unutrašnjem prestrukturiranju radničke klase. Sve to prati i brzi rast opšteobrazovnog, tehničkog, kulturnog i političkog nivoa radničke klase, naročito mlađih pokolenja.

Proizvodno industrijsko jezgro sovjetske radničke klase iznosilo je 1974. godine 48%. Najveći deo tih radnika (68,7%) koncentrisan je u velikim preduzećima savremene industrijske proizvodnje (sa preko 1.000 zaposlenih), gde postoje povoljniji uslovi za povećanje profesionalnog, obrazovnog i kulturnog nivoa radnika i za njihovu radnu i društvenu aktivnost.[4]

II

Šta predstavlja savremena sovjetska radnička klasa, koja su njena suštinska obeležja i gde su njene socijalne granice?

U nizu pitanja koja se među sovjetskim naučnicima postavljaju u vezi s *osnovnim svojstvima društvenog bića* sovjetske radničke klase dva su osnovna:

prvo, da li se o radničkoj klasi u socijalizmu može govoriti kao o klasi, i

drugo, ukoliko je ona klasa, koja su njena klasnoformirajuća obeležja i kriteriji i u kakvom je ona odnosu prema predrevolucionarnoj radničkoj klasi, prema proletarijatu kapitalističkog društva iz koga je potekla?

Odgovori na ta pitanja povezani su sa kompleksom pitanja o *socijalno-klasnoj prirodi socijalizma*, te je potrebno u osnovnim crtama ukazati na pristupe tom kompleksu i odgovorima koji iz toga slede.

U radovima i raspravama o socijalno-klasnom sadržaju i prirodi socijalizma, poglavito u filozofsko-sociološkoj literaturi, zapažaju se tri osnovna pristupa i tri glavne grupe odgovora koji iz

[3] Brz rast sovjetske radničke klase u obe etape ilustruje porast udela radničke klase u ukupnoj socijalnoj strukturi društva: 1928. godine 14,6%, 1939 — 33,5%, 1959 — 49,5%, 1975 — 60,9%.

[4] Videti: „Проблемы мира и социализма", br. 4/1976, str. 89—91.

njih proizlaze.[5] Neki sovjetski autori — na šta će kasnije biti ukazano — u jednoj ili drugoj varijanti u suštini ignorišu bitno novu prirodu klasa u socijalizmu prema klasama antagonističkog društva, te i o radničkoj klasi u socijalizmu govore polazeći od Lenjinovih određenja proletarijata kapitalističkog društva. Nasu-prot njima, neki sovjetski autori (R. G. Vartanov, E. Vjatra, S. I. Solncev i drugi) pojam klasa vezuju za antagonističko-eksploa-tatorska društva, te zaključuju da s uništenjem kapitalističke eks-ploatacije nestaje i klasnog društva. Socijalizam je po njima bes-klasno društvo, jer u njemu ne samo što ne postoje antagonističke klase nego ne postoje ni prijateljske trudbeničke klase. O tome poljski sociolog V. Veselovski kaže: „U Marksovoj teoriji klasna struktura je atribut antagonističkih društava. Ona se prvenstveno sastoji od dve društvene klase koje se nalaze na suprotnim „polo-vima" jedna u odnosu na drugu. Te klase su na poseban način me-đusobno povezane: ne mogu postojati jedna bez druge ... Proleter-ska revolucija likvidira tako shvaćenu klasnu strukturu. Nacionali-zacija kapitalističke svojine na sredstvima za proizvodnju pred-stavlja likvidaciju jednog od sastavnih delova antagonističkog od-nosa: kapitalisti—radnici. S tim u vezi nestaje i osnovni klasni odnos, tipičan za kapitalističko društvo.

Radnici, lišeni „drugog pola", prestaju da budu klasa u st-rom smislu te reči. Nestala je osnovna stvar koja ih konstituiš kao klasu u kapitalističkom društvenom uređenju: eksploatacij od strane sopstvenika sredstava za proizvodnju. Kao „klasa" marksističkom shvatanju oni bi *pre bili „bivša" nego „sadašnj* klasa"[6].

Treće stanovište zastupa najveća grupa sovjetskih naučni (N. A. Aitov, G. E. Glezerman, R. I. Kosolapov, M. N. Rutkevi V. S. Semjonov, S. L. Senjavski i drugi). Oni smatraju da socij lizam uništava privatnu svojinu i na njoj zasnovanu eksploatacij te zajedno s tim i neprijateljske antagonističke klase, ali upore sa tim radnička klasa i kolhozno seljaštvo ostaju kao posebne, ra ličite, međusobno prijateljske klase. „U vezi s likvidacijom klasn -socijalnih antagonizama i obrazovanjem društva koje se sasto samo od socijalističkih po svojoj prirodi trudbeničkih klasa i s cijalnih grupa, postavlja se pitanje o upotrebljivosti u novim u lovima pojma „klasa", kako je on bio formulisan u radovin klasika marksizma-lenjinizma. Većina istraživača s razlogom sm tra da taj pojam zadržava svoj značaj i u etapi razvijenog so jalizma i da treba, kao i ranije, da se primenjuje za karakteris nje sovjetske radničke klase i kolhoznog seljaštva, za ocenu n hovog mesta i uloge u svetskom revolucionarnom procesu. Dru je stvar kad razmatramo ne klase same po sebi, nego njihove m

[5] Videti II glavu monografije: С. Сенявский, *Изменения в со альной структуре советского общества 1938—1970*, изд. *„Мысл* Москва, 1973.

[6] V. Veselovski, *Marksova teorija klasne strukture i socijalist ko društvo* (u zborniku: *Promena klasne strukture savremenog ju slovenskog društva*, Beograd, 1967).

đusobne odnose unutar sovjetskog društva u situaciji aktivnog brisanja klasnih granica. U tom slučaju pojam „klasa" ne odražava dovoljno jasno socijalne realnosti, kao u analizi klasno antagonističke strukture, jer se on sada primenjuje u odnosu na principijelno novi objekt koji ima u izvesnom smislu protivrečnu prirodu u odnosu na besklasno društvo koje nastaje ..."[7]

U tom smislu radnička klasa, po oceni ove najbrojnije grupe sovjetskih naučnika, ostaje i u socijalizmu kao posebna klasa, iako već nije klasa u starom, pravom smislu te reči.

Na osnovu takvih razlika u pristupu i oceni klasne strukture socijalističkog društva javljaju se različni pristupi i ocene karakteristika društvenog bića i kriterija radničke klase u socijalizmu.

U određivanju *karakteristika radničke klase u socijalizmu* većina autora se slaže da su svojina nad sredstvima za proizvodnju i vodeća uloga u društvu ona osnovna svojstva koja razlikuju socijalističku radničku klasu od proletarijata kapitalističkog društva. Međutim, razlike nastaju pri interpretiranju smisla tih promena i trenutka kada one nastaju.

Jedna grupa autora smatra da se oktobarskom revolucijom 1917. godine u korenu promenila priroda radničke klase, ili pak da se stvorila potpuno nova radnička klasa. Drugi takve promene vezuju za sredinu tridesetih godina, kada je potpuno likvidirana privatna svojina na sredstvima za proizvodnju. Najveća je pak grupa onih autora koji, poput Senjavskog, smatraju da se „izmenio samo sadržaj, priroda ruskog proletarijata, koji se kao rezultat pobede socijalizma pretvorio u politički i ekonomski vladajuću klasu, uz gubitak jednih a očuvanje, izmenu i razvitak drugih svojih klasnih obeležja, u skladu s promenom mesta i uloge u sistemu društvene proizvodnje, s promenom same društveno-ekonomske formacije"[8].

Po Vorožejkinovoj oceni, oktobarskom se revolucijom ruski proletarijat pretvorio u vladajuću klasu, što je bio jedan od osnovnih uslova za konstituisanje njegovih novih klasnih osobina. Ali tek u „toku izgradnje socijalizma ruski proletarijat se pretvorio u kvalitativno drugu klasu — radničku klasu socijalističkog društva. Ta promena njegove socijalne prirode ostvarivala se i ostvaruje se na osnovama korenitih promena u ekonomici i kulturi ..."[9]

Nasuprot toj oceni o pretvaranju ruskog proletarijata u kvalitativno novu klasu, poznati istraživač razvoja sovjetske radničke klase Matjugin zaključuje da je „posle potpune pobede socijalizma radničke klasa SSSR-a prestala biti klasa u pravom smislu te reči", da je „proizašlo iščezavanje njenih specifičnih klasnih obeležja"[10].

---

[7] Р. И. Косолапов, *Социализм. К вопросам теории*, изд. „Мысль", Москва, 1975, str. 429.

[8] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 108.

[9] *Вопросы историографии рабочего класса СССР*, Москва, 1970, str. 41, 45.

[10] *Формирование и развитие советского рабочего класса*, Москва, 1964, str. 51.

U nizu određenja sovjetske radničke klase ovde se navode ona koja su karakteristična za određenu grupu gledišta. Prema Škaratanovim ocenama, koje su predmet brojnih kritika, posle socijalističke revolucije radnička klasa ostvaruje nove društvene funkcije koje su „rezultat korenite promene celokupnog sistema socijalnih odnosa u društvu". Vršeći te nove društvene funkcije, radnička klasa u procesu izgradnje socijalizma stiče nova socijalna svojstva, kojima se i izražava priroda sovjetske radničke klase:

„1. Radnička klasa je, u uslovima socijalizma, klasa koja ujedinjava radnike zaposlene proizvodnim radom u preduzećima ili ustanovama koji pripadaju celom društvu i ulaze u sastav „ukupnog radnika".

2. Radničkoj klasi u socijalizmu svojstven je neposredan društveni odnos kolektivnosti prema sredstvima za proizvodnju koji se zasniva na korišćenju, zajedno s drugim socijalnim grupama društva, opštenarodnih sredstava za proizvodnju, to jest svi radnici su ekonomski ravnopravni u odnosu prema svojini. Oni su ravnopravni članovi socijalističkih proizvodnih kolektiva kojima pripadaju, radeći u konkretnim preduzećima.

3. Radničkoj klasi socijalističkog društva pripada rukovodeća uloga u društvenoj organizaciji rada, koja se ispoljava u neposrednom raspolaganju i u neposrednom korišćenju opštenarodnih sredstava za proizvodnju, a isto tako u odlučujućem doprinosu za njihov razvitak.

4. Materijalno blagostanje celokupne klase neposredno zavisi od stepena razvitka socijalističke privrede; raspodela prihoda pak unutar radničke klase vrši se prevashodno prema količini i kvalitetu rada koji je uložen u stvaranje celokupnog društvenog proizvoda.

5. Osnovna socijalno-politička funkcija radničke klase je rukovođenje socijalističkim društvom. „Izvršenje svoje uloge rukovodioca društva radnička klasa će završiti izgradnjom komunizma, kada iščeznu klase" — ističe se u Programu KPSS."[11]

Vorožejkin ovako definiše sovjetsku radničku klasu: „Obeležja i osobine sovjetske radničke klase mogu se izraziti na ovaj način: sovjetska radnička klasa je klasa socijalističkog društva, koja je, za razliku od proletarijata u kapitalizmu, vlasnik oruđa i sredstava za proizvodnju, radi u preduzećima koja predstavljaju najvišu opštenarodnu formu socijalističke svojine, neprekidno raste brojčano, povećava svoje materijalno blagostanje i kulturni nivo, na osnovu visoke svesti ispoljava stvaralačku aktivnost u političkom, privrednom i kulturnom životu države i ostvaruje rukovodeću ulogu u društvu sve do izgradnje komunizma."[12]

Senjavski prihvata Vorožejkinovu definiciju sovjetske radničke klase zato što ona formuliše one „bitne osobine socijalističke

---

[11] О. И. Шкаратан, *Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР*, изд. „Мысль", Москва, 1970, str. 97—98.

[12] E. E. Vorožejkin, *op. cit.*, str. 45.

radničke klase po kojima se ona razlikuje od proletarijata". Međutim, on raščlanjuje obeležja proletarijata koja su data u radovima klasika naučnog socijalizma i analizira koja su od tih obeležja i u kojoj meri ostala socijalističkoj radničkoj klasi, koja su se transformisala, a koja su iščezla. Zato predlaže da se pri određenju sovjetske radničke klase, osim onih njenih svojstava po kojima se ona razlikuje od proletarijata, navedu i one „napredne tradicionalne osobine proletarijata koje je od njega nasledila socijalistička radnička klasa". Te osobine, po Senjavskom, jesu rad u sferi materijalne proizvodnje i stvaranje viška proizvoda, bavljenje pretežno fizičkim radom, „visoka organizovanost i zbijenost u kolektive koje proizlaze iz njenog položaja u proizvodnji; ona je najdosledniji nosilac napredne revolucionarne ideologije marksizma-lenjinizma i najrevolucionarnija klasa epohe opšte krize imperijalizma, što je rezultat svih gore nabrojanih osobina"[13].

Takvo proširenje definicije sovjetske radničke klase Senjavski obrazlaže sa dva bitna razloga:

„Prvo, zato što je socijalistička radnička klasa nastavljač proletarijata. Mada je ona u korenu i promenila svoju socijalnu prirodu izgubivši neke osobine proletarijata a dobivši niz kvalitativno novih osobina, ipak je ona, u svojoj osnovnoj strukturi, ostala ista ona klasa, radnička klasa, jer socijalizam ne rađa nove klase, već vodi ka njihovom postepenom iščezavanju... Drugo, ukazati na ta obeležja u određivanju socijalističke radničke klase neophodno je i zato što se baš time ona razlikuje od inteligencije i službenika..."[14]

III

Ovim drugim razlogom prešli smo, u stvari, na drugo osnovno pitanje ovog priloga — na pitanje *socijalnih granica sovjetske radničke klase.* U pogledima na to pitanje među sovjetskim autorima postoje dublje razlike i o tome se vodi oštrija debata.

Pitanje o granicama radničke klase ima dva vida: teorijsko-metodološki i praktično-politički. Prvi se svodi na definisanje kriterija prema kojima će se određivati pripadnost radničkoj klasi. Drugi se svodi na pitanje o tome koje društvene slojeve uključiti u radničku klasu. Političko značenje toga pitanja sastoji se u tome što iz različitog odgovora na njega proizlaze i različiti pravci socijalne politike u Sovjetskom Savezu. Taj aspekt je posebno značajan za diskusije koje se vode u svetu, naime, koji društveni sloj treba stvarno da ima rukovodeću ulogu u društvu: da li industrijsko jezgro radničke klase ili tzv. nova radnička klasa, mesto i uloga inženjersko-tehničke inteligencije itd. Zato, kako ocenjuje Fe-

---

[13] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 109—111. Do sličnih zaključaka sličnim metodološkim postupkom dolazi i Kosolapov (videti njegov citirani rad, str. 429—433).

[14] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 111—113.

dosejev, „suština pitanja nije u tome koliko su se te granice proširile, niti koliko su se stare profesije smanjile, već u priznavanju radničke klase kao glavne pokretačke socijalne snage sadašnjice i u buržoaskom i u socijalističkom društvu. Reč je o mestu i ulozi radničke klase u društvenom životu i u klasnoj borbi za pobedu socijalizma i komunizma"[15].

U određivanju *kriterija* pripadnosti socijalističkoj radničkoj klasi, kao i pri formulisanju osnova klasne deobe u socijalizmu, među sovjetskim autorima takođe postoje znatne razlike, koje logički slede iz već naznačenih razlika u prirodi klasa socijalističkog društva. Autori koji negiraju postojanje klasa u socijalizmu (Vartanov, Vjatra, Solncev i drugi) i ne bave se pitanjima klasnih kriterija pri analizi socijalne strukture socijalizma. Ostali sovjetski autori polaze od kriterija koje su formulisali klasici naučnog socijalizma, a pre svega od onih koje je naznačio Lenjin pri određivanju klasa u svome radu *Velika inicijativa*. To naročito ističe Kosolapov: „Marksističko-lenjinistička metodologija ne dopušta da se ignoriše ni jedan od tih jasnih kriterija međuklasnih razlika, ili da se oni zamenjuju bilo kakvim drugim obeležjima."[16]

Međutim, sovjetski autori koji polaze od Lenjinove definicije klasa međusobno se razlikuju pri odgovoru na pitanje kako primeniti te kriterije na socijalističko društvo. Na jednoj strani je često kritikovani Škaratan, koji smatra da su klase u socijalizmu „preostala pojava antagonističke formacije", te da toj „preostaloj iščezavajućoj socijalnoj pojavi ne treba davati nikakve druge karakteristike osim onih koje joj se daju u periodu rascvata (to jest u antagonističkom klasnom društvu — S. Ž.), kada se sva obeležja klasa potpuno razgovetno ispoljavaju"[17]. Po njemu, dakle, Lenjinovi kriteriji klasa uopšte, pa i radničke klase, podjednako važe za kapitalističko i za socijalističko društvo. Većina sovjetskih autora, nasuprot tome, smatra da treba uvažavati „promenjene uslove razvitka društva pri primeni određenja klasa koje je dao Lenjin u svojstvu metodološke osnove za analizu socijalno-klasne strukture razvijenog socijalizma"[18]. Oni polaze od toga da lenjinističke kriterije treba stvaralački i konkretno primenjivati za analizu određenih aspekata i problema, da se treba koristiti različnim stepenom i karakterom njihove upotrebe „u skladu s izmenjenim istorijskim uslovima, a takođe i s evolucijom njihovih međusobnih odnosa. Ali u svim okolnostima ne sme se ni preuveličavati ni smanjivati značenje ni jednog od tih kriterija", već se moraju primenjivati kompleksno i u dijalektičkom skladu.[19]

U tom smislu je *odnos prema sredstvima za proizvodnju* osnovni kriterij deobe na klase (dve forme svojine), uz određeni značaj i ostalih kriterija, dok su *karakter rada i uloga u organizaci*

---

[15] P. N. Fedosejev, *op. cit.*, str. 83.
[16] R. I. Kosolapov, *op. cit.*, str. 430.
[17] O. I. Škaratan, *op. cit.*, str. 92.
[18] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 92.
[19] *Ibid.*, str. 93, 94.

proizvodnje osnovni kriteriji pri razlikovanju radničke klase od inteligencije.[20]

Diskusije sovjetskih naučnika o granicama radničke klase započele su kao rezultat promena u socijalnoj strukturi sovjetskog društva, s nastankom novih pojava koje se nisu mogle uvrstiti u postojeće klasifikacije. Te su rasprave, po nekim ocenama, produbljene i zaoštrene i pod uticajem diskusija koje su se tada vodile u komunističkom pokretu. U njima je dosta pristalica stekla Garodijeva ocena o novoj radničkoj klasi koja se stvara pod uticajem naučno-tehničke revolucije.[21]

U tom sklopu se diskusije o granicama radničke klase dobrim delom kreću oko interpretacije Marksovih pojmova *ukupni radnik* i *ukupni trudbenik*.

Prema odgovorima na pitanje o granicama radničke klase, sovjetski autori se, uz individualne razlike, mogu podeliti u dve grupe. Jedna od njih se zalaže za prošireno tumačenje granica savremene sovjetske radničke klase, a druga ostaje u okvirima tradicionalnih interpretacija. Predstavnici šireg tumačenja obima radničke klase polaze od toga da se granice radničke klase istorijski proširuju. Do toga proširivanja dolazi, pre svega, usled socijalnih promena sovjetskog društva na putu ka socijalnoj jednorodnosti, a ostvaruje se slivanjem određenih društvenih grupa u radničku klasu. Tome u prilog idu i socijalne promene koje nosi naučno-tehnička revolucija. Nasuprot tome, predstavnici tradicionalnog shvatanja ocenjuju da se na savremenom stupnju razvoja sovjetskog društva može govoriti samo o zbližavanju drugih socijalnih grupa s radničkom klasom, a ne o njihovom slivanju. Zato oni ostaju na tradicionalnim kriterijima pri određivanju granica radničke klase.

Najreprezentativniji predstavnik šireg tumačenja granica radničke klase je Škaratan i njegovi su stavovi najviše razvijeni i argumentovani. On polazi od toga da se „pripadnost konkretnih socijalnih grupa radničkoj klasi treba da određuje na osnovu tri uzajamno povezana kriterija koji odražavaju njen položaj, funkcije i svojstva u tri osnovne sfere:

„1. U proizvodnoj sferi, — pripadnost „ukupnom radniku".

---

[20] Videti: *ibid.*, str. 87—94. i rad M. N. Rutkeviča u zborniku *Классы, социальные слои и группы в СССР*, Москва, 1968, str. 138—139; В. Д. Кузнечевский, *Рабочий класс СССР*, Москва, 1975, str. 17—19. i druge.

[21] Početkom šezdesetih godina redakcija časopisa „Проблемы мира и социализма" pokrenula je diskusiju među marksističkim teoretičarima okupljenim u komunističkom pokretu o socijalnoj strukturi savremene radničke klase. U toj diskusiji, koja je većim delom publikovana, iznesena su mnoga zanimljiva gledišta kao pokušaj da se na nov način osvetle promene u sastavu radničke klase. Garodijeve ocene stekle su dosta podrške i zbog samih stavova koje je zastupao, i zbog toga što je on bio u to vreme član Politbiroa CK KP Francuske. U to vreme su neki njegovi stavovi počeli da nalaze rezonance i kod nekih sovjetskih autora.

2. U socijalno-ekonomskoj sferi... b) u socijalizmu — p padnost radnicima (trudbenicima) državnih preduzeća i ustanc koji ostvaruju zaradu kao svoj deo u raspodeli materijalnih bara prema količini i kvalitetu rada.

3. U socijalno-političkoj i idejno-psihološkoj sferi — pripa nost ljudima koji su sazdali svoje klasno jedinstvo i svoje klas interese i ciljeve, koji učestvuju u borbi protiv eksploatacije socijalno oslobođenje, a posle pobede socijalističke revolucije koji učestvuju u poslovima rukovođenja društvom i proizvodnjo

Prva dva kriterija dopuštaju da se odrede objektivno pos jeće granice radničke klase kao „klase po sebi", prema uslovin datih socijalno-ekonomskih odnosa; treće obeležje služi kao o ređenje granica radničke klase kao „klase za sebe". Takvim se p lazom radnička klasa može posmatrati kao socijalna celovitost ko ujedinjuje ljude jedinstvom društvenih funkcija i svojstava u p cesu proizvodnih socijalno-političkih i ideoloških odnosa...

Skaratan ne prihvata da se kao kriterij klasne pripadno uzme podela na fizički i umni rad, te da se u radničku klasu ubro samo fizički radnici. Polazeći od pojma ukupnog radnika, u koji Marks sem fizičkih radnika uvrstio i inženjere i tehničare, Ška tan naglašava da se granice ukupnog radnika i radničke klase socijalno-ekonomskom smislu „znatno poklapaju". Kako on isti naročito u uslovima naučno-tehničke revolucije „granice izme umnog i fizičkog rada gube svoju određenost, a naglo raste ud radnika umnog i nefizičkog rada", koji se sve više uključuju neposredni proces proizvodnje". Uz to se menja „socijalno p reklo tih ljudi, njihove socijalne veze i njihov klasni položaj". rast obrazovnog nivoa radničke klase i naučno-tehnička revoluci sa druge strane, „likvidira „monopol" radnika prevashodno fiz kog rada na proizvodni izvršilački rad".

Škaratan smatra da „između umnih i fizičkih radnika posto ozbiljne socijalne razlike, ali ih one ne dele u klasnom pogled To su relativno samostalne unutardruštvene razlike, koje deluju na međuklasne i na unutarklasne uzajamne odnose. Istovetno odnosa prema sredstvima za proizvodnju *sve većma zbija* u jedi stvenu klasu radnike fizičkog i nefizičkog kvalifikovanog umno rada zaposlene u oblasti materijalne proizvodnje i prometa (ind strija, transport, veze, trgovina itd.), u preduzećima i ustanovan u opštenarodnoj svojini"[23]. Na osnovu svega toga Škaratan zaklj čuje: „Razlike u nivou kvalifikacija stvaraju uslove za specifičn ulogu inteligencije u društvu, koja još nosi breme podele na pr sti i složeni, kvalifikovani i nekvalifikovani rad. Ipak se te razlik s gledišta klasne podele društva, sve više javljaju kao aspekt un tarklasnih, iako i veoma suštinskih razlika. Deo inteligencije ko radi u tvornicama, konstruktorskim biroima i istraživačkim org nizacijama može se smatrati naučnoobrazovnim slojem radničk klase. Isto se tako može posmatrati i klasna pripadnost kancelari

[22] O. I. Škaratan, *op. cit.*, str. 100—101.
[23] *Ibid.*, str. 110—118.

skih i trgovinskih radnika, jer svi radnici sovjetskih preduzeća ulaze u sastav „ukupnog radnika". Svi su oni suvlasnici socijalističke opštenarodne svojine, ravnopravni članovi socijalističkih proizvodnih kolektiva kojima pripadaju. Konačno, svi oni poseduju socijalno-politička svojstva radničke klase: svest o značaju svoga rada i svoje društveno-političke delatnosti u rešavanju zadataka izgradnje novog društva u zemlji, kao i svog internacionalnog duga pred trudbenicima sveta."[24]

Na osnovu istraživanja socijalnog razvitka sovjetske radničke klase i socijalne strukture sovjetskog grada, dvojica sovjetskih sociologa, Gordon i Klopov, došli su do zaključka sličnog Škaratanovom. Po njihovim ocenama ostvaruje se premeštanje delova naučno-tehničke inteligencije u radničku klasu, a u celini ozbiljno se smanjuje „socijalna distanca" između „specijalista koji su zaposleni u materijalnoj proizvodnji i radničke klase, a isto tako i između službeničkog osoblja i radničke klase". Na osnovu toga oni zaključuju da su te promene „zašle tako daleko da se može govoriti o visokom stepenu preodolevanja socijalnih razlika između njih i radničke klase. Mnoge grupe inženjera i tehničara neposredno se spajaju s radničkom klasom". Isto tako, oni na osnovu rezultata konkretnih socioloških istraživanja zaključuju „da su u savremenom sovjetskom društvu, u krajnjoj meri u savremenom sovjetskom gradu, faktički prevladane suštinske socijalne razlike između rada radnika i nekvalifikovanog umnog rada službenika-nespecijalista". Dalji razvoj društva, a naročito progres nauke i tehnike, čini osnovanom ocenu „da će u bliskoj budućnosti i ta grupa još organskije ući u sastav radničke klase"[25].

I neki Kosolapovljevi stavovi daju razloga da i njega ubrajaju u zastupnike šireg tumačenja granica radničke klase, premda ta širina nije takvih razmera kao kod Škaratana. U svojim ranijim radovima Kosolapov je pisao da je sovjetsko društvo na putu ka socijalnoj jednorodnosti već dostiglo takav stupanj da se vrši „brzo brisanje klasnih granica", da se „sve više brišu" oni elementi koji dele „postojeće klase sovjetskog društva", te da je došlo do takvog učvršćivanja saveza između njih „koji se graniči s organskim slivanjem u određenu jedinstvenu celinu, u besklasnu zbijenu radnu asocijaciju". Što se tiče inteligencije, Kosolapov smatra da odgovarajuće njene kategorije već poseduju „osnovna obeležja ili radničke klase ili kolhoznog seljaštva", a u ranijim tekstovima je išao i dalje, tvrdeći da se „sovjetska inteligencija bukvalno pred našim očima zbližava s drugim kategorijama industrijskih radnika, pretvarajući se u *intelektualni odred radničke klase.*"[26] Premda je kasnije neke od tih stavova izostavio ili ubla-

---

[24] *Ibid.*, str. 118—119.

[25] Л. А. Гордон, Э. В. Клопов, *Развитие социальной структуры советского города*, „Рабочий класс и современный мир", № 6/1973, str. 31—34. I u drugim radovima ovi sovjetski naučnici zastupaju i obrazlažu slične ocene.

[26] Videti njegove priloge u časopisima „Вопросы философии", br. 5/1971. i „Проблемы мира и социализма", br. 5/1973.

žio, Kosolapov ipak u suštini ostaje zastupnik šireg tumačenja granica radničke klase.[27]

I mnogi drugi sovjetski autori ubrajaju se u zastupnike šireg tumačenja granica radničke klase.[28] Najdalje je u tome otišao Zabelin, koji je inteligenciju ne samo proglasio delom radničke klase nego je i ocenio da je ona „vodeća klasa savremenog društva", da je ona „liderska revolucionarna klasa... koja je iznikla uoči kosmičke ere", da je to klasa „kojoj će u budućnosti biti suđeno — na vjeki vjekov — da bude jedina klasa ljudskog društva"[29].

Predstavnici tradicionalnih shvatanja odmah su poveli borbu protiv ovih širokih tumačenja granica radničke klase. Ta je borba naročito zaoštrena početkom sedamdesetih godina, u okviru intenziviranja ideološke borbe protiv tzv. savremenog revizionizma (Garodi, Fišer i drugi). U toj akciji značajan je Fedosejevljev referat na savetovanju rukovodilaca katedara društvenih nauka SSSR-a decembra 1971. godine[30] i veća studija koju je pod njegovom redakcijom pripremila grupa naučnih radnika.[31] Godine 1972. tri vodeće partijske naučne institucije održale su naučno savetovanje „O mestu i ulozi radničke klase u socijalnoj strukturi društva u socijalizmu i kapitalizmu"[32], na kojem su takođe ozbiljno kritikovana gledišta zastupnika šireg tumačenja granica radničke klase. Uz to se 24. kongres KPSS, 1971. godine, mada nije ulazio u te sporove, pretežno služio pojmovima koje su upotrebljavali zastupnici tradicionalnog tumačenja. U takvim su se uslovima predstavnici šireg tumačenja granica radničke klase morali ili formalno odreći nekih svojih stavova ili ih ublažiti[33], iako su faktički ostali na širem tumačenju obima radničke klase.

Zastupnici tradicionalnih shvatanja takođe polaze od toga da su „granice radničke klase... stvarno promenljive", da se one menjaju s razvitkom proizvodnje, te da bi bio „ne samo dogmatizam nego i teorijsko slepilo ne videti promene granica radničke klase"[34]. I ovi sovjetski autori smatraju da se granice radničke klase šire i zbog razvitka same radničke klase i zbog „socijalno-

---

[27] Videti odgovarajuće delove u njegovoj citiranoj knjizi, str. 454—457.

[28] U zastupnike ovog tumačenja granica i obima radničke klase ubrajaju: J. V. Arutjana, T. S. Batalina, A. I. Golota, B. I. Koroljeva, N. K. Kristosepurjana, S. A. Kugelja i druge.

[29] И. Забелин, *Человек и человечество*, Москва, 1970, str. 166.

[30] Videti njegov referat u časopisu „Коммунист", br. 1/1972.

[31] *Научный коммунизм и фальсификация его ренегатамы*, Москва, 1972.

[32] Skraćeni materijal s ovog savetovanja objavljen je u časopisu „Научный коммунизм", br. 3/1973.

[33] Škaratan je priznao da su njegovi zaključci da je „proizvodno-tehnička inteligencija ušla u sastav radničke klase" netačni, premda i dalje tvrdi da „deo inteligencije, koji neposredno učestvuje u proizvodnom procesu u preduzećima,... može da se smatra visokoobrazovanim slojem radničke klase" (Блахман Л. С., Шкаратан О. И., *НТР, рабочий класс, интелигенция*, Москва, 1973, str. 161, 163).

[34] N. Fedosejev, *op. cit.*, str. 79.

-ekonomskog progresa u celini"[35]. Proces zbližavanja svih klasa i socijalnih grupa, ocenjuju oni, dostigao je u sovjetskom društvu već visok stupanj, što se, sem ostalog, izražava i u tome da više od 80% aktivnog stanovništva u SSSR-u „zasniva svoj rad neposredno na društvenoj svojini"[36]. Međutim, upozoravaju oni, to ne daje osnova za preširoko tumačenje granica radničke klase, a pogotovu je nenaučno uvrstiti u radničku klasu sve one koji rade na društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju.

Prema njihovom shvatanju, „pitanje o granicama radničke klase u uslovima socijalističkog društva oslanja se na rešenje dva važna, korenita pitanja: o odnosu klasnoformirajućih kriterija u uslovima socijalizma i o tzv. celokupnom trudbeniku (celokupnom radniku) ..."[37]

Što se tiče prvog pitanja, ovi autori ne prihvataju da je odnos prema sredstvima za proizvodnju jedini kriterij klasne pripadnosti. Polazeći od Lenjinove definicije klasa, oni u ove kriterije ubrajaju i ulogu u organizaciji društvene proizvodnje, karakter rada i način sticanja i raspodele dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Polazeći od svih tih kriterija, između kojih na prvo mesto stavljaju *karakter rada*, ovi autori ističu da u sovjetskom društvu još postoji jasno izražena podela na radničku klasu, kolhozno seljaštvo i inteligenciju.

Zastupnici tradicionalnog shvatanja granica radničke klase osporavaju da se na osnovu Marksovog pojma „ukupni radnik" mogu da šire granice radničke klase, kao što čine Garodi i neki sovjetski autori. Pri tome oni ističu dva momenta:

prvo, netačno se prevodi Marksov izraz „Gesamtarbeiter" kao „ukupni radnik"[38], jer se u francuskom izdanju *Kapitala*, koji je redigovao Marks, upotrebljava precizni termin koji znači „ukupni trudbenik", a ne „ukupni radnik", i

drugo, izjednačavanjem pojmova „ukupni radnik" s radničkom klasom izopačuje se suština tih pojmova i „revidira principijelna metodološka postavka marksističko-lenjinističke teorije" o podeli rada na umni i fizički i o uslovima i putevima „likvidacije suprotnosti i bitnih razlika između intelektualnog i fizičkog rada"[39].

Prema tome tumačenju, pojam „ukupni trudbenik" (a ne „ukupni radnik") Marks je upotrebljavao „za definiciju svih trudbenika u celini koji učestvuju u proizvodnji materijalnog produkta, koji rade u uslovima kooperacije i tehnološke podele rada ... Upotrebivši pojam „ukupni trudbenik" u gore pomenutom proizvodno-tehnološkom smislu, a takođe kao personifikaciju subjekta proizvodnje, Karl Marks ga nipošto *nije izjednačavao s radničkom klasom*, već je, naprotiv, skretao pažnju na unutrašnju *socijalnu raznorodnost* proizvodnog osoblja preduzeća koje se podra-

[35] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 113.
[36] M. N. Rutkevič, *op. cit.*, str. 35.
[37] *Ibid.*, str. 36.
[38] Nemački izraz *Arbeiter*, naime, znači i radnik i trudbenik.
[39] Videti naznačenu studiju pod redakcijom P. N. Fedosejeva, str. 21—22, 28.

zumeva pod tim izrazom. Između ostalog, Karl Marks je naročito isticao *suprotnost između umnog i fizičkog rada*"[40].

Realna ocena dostignutog stupnja razvoja sovjetskog društva na putu prema socijalnoj jednorodnosti, zaključuju ovi autori, „pokazuje da za sada u celini još postoje bitne razlike između sadržaja rada i kulturno-tehničkog nivoa inženjersko-tehničke i naučne inteligencije, s jedne, i osnovne mase radničke klase i seljaštva, s druge strane. Te razlike mogu potpuno nestati tek u zrelom komunističkom društvu, u društvu svestrano, harmonično razvijenih ljudi"[41].

Svoditi pojam radničke klase na „ukupnog radnika", smatra Senjavski, znači lišiti je niza obeležja koja joj pripadaju kao klasi, i to takvih kao što su visoka politička svest, organizovanost, revolucionarnost, zbijenost na osnovi kolektivnih formi rada, napredna klasna ideologija itd. „Baš svim tim osobinama radničke klase ne raspolažu — ni u uslovima kapitalizma ni za sada u uslovima socijalizma — ni seljaštvo, ni inteligencija, niti bilo koja druga socijalna grupa. Revolucionarnost i visoka politička svest pojedinih predstavnika, pa čak i celih slojeva inteligencije, još je ne uzdižu u celini kao socijalni sloj na nivo radničke klase." Tome dodaje „da napredni predstavnici inteligencije postaju napredni tek kada pređu na klasne pozicije proletarijata"[42].

Odbacujući preširoko tumačenje granica radničke klase, koje na osnovu pojma „ukupni radnik" („ukupni trudbenik") u radničku klasu uključuje celokupno osoblje koje radi u oblasti materijalne proizvodnje (manuelni radnici, inženjersko-tehničko osoblje i službenici), predstavnici ovog shvatanja u isto vreme osporavaju i preuska shvatanja obima radničke klase. Za njih je, dakle, neprihvatljiva i takva granica radničke klase u socijalizmu koja se svodi na „prosti zbir lica fizičkog rada u opštenarodnoj privredi"[43].

Sastav i granice sovjetske radničke klase proširuju se i menjaju uporedo s „naučno-tehničkim progresom socijalističkog društva, a, pre svega, s tendencijom intelektualizacije rada u proizvodnoj sferi, pretvaranja nauke, koja je otelovljena u savremenoj tehnici, u neposrednu proizvodnu snagu. Ta tendencija izražava se: *prvo*, u porastu apsolutne i relativne brojnosti radnika koji se bave umnim radom u društvu u celini i u sferi proizvodnje, i *drugo*, u intelektualizaciji fizičkog rada, koja zahteva od radnika sasvim novi obrazovni nivo . . ."[44]

Ipak, smatraju ovi autori, u radničku klasu treba uvrstiti „ljude slobodnog rada, koji zasnivaju svoj rad na društvenoj svojini i koji svojim neposrednim delovanjem na materijalna sredstva za proizvodnju stvaraju društveno bogatstvo". To su proizvođači materijalnih dobara, lica „prevashodno fizičkog rada" —

[40] *Ibid.*, str. 22—24.
[41] *Ibid.*, str. 46.
[42] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 115—116.
[43] M. N. Rutkevič, *op. cit.*, str. 39.
[44] *Ibid.*, str. 38.

izraz koji se sve više sreće u sovjetskoj literaturi i koji u „osnovnom tačno izražava materijalni i neposredni karakter delovanja radnika na sredstva za proizvodnju"[45]

Ali i ovakvo definisanje kriterija na osnovu kojih se određuje granica radničke klase već ne obuhvata sve radnike, pošto proces automatizacije proizvodnje rađa i tzv. radnike-intelektualce, u čijoj se delatnosti „kvalifikovani umni rad spaja s ne manje kvalifikovanim fizičkim radom", u kome se organski sjedinjuju fizički i umni rad.[46]

S druge strane, smatraju zastupnici tradicionalnog shvatanja, u sastav radničke klase mogu se uključiti oni inženjeri i tehničari „koji vrše funkcije kvalifikovanih radnika u proizvodnji", ali koji ostaju na radničkim mestima, a njih je sve više u SSSR-u.

Na osnovu ovakvih tumačenja radnička klasa sovjetskog društva ima svoje industrijsko jezgro, dok su „poljoprivredni radnici i radnici uslužne sfere periferni slojevi radničke klase"[47].

Prema tim kriterijima Amvrosov na sledeći način određuje obim i definiciju radničke klase: „Radnička klasa sovjetskog socijalističkog društva — to su trudbenici državnih preduzeća u gradu i u selu koji su neposredno zaposleni u procesu stvaranja materijalnih vrednosti, u prenosu tereta i u pružanju drugih materijalnih usluga, koji imaju najviši stepen organizovanosti i socijalističke svesti i koji imaju vodeću ulogu u svim oblastima društvenog života."[48]

Kakva je *perspektiva sovjetske radničke klase* u viđenjima sovjetskih autora?

I u odgovoru na to pitanje još ima razlika u pristupu i u pogledima. Neki autori, poput pomenutog Zabelina, smatraju da će razvoj naučno-tehničke revolucije i društveni razvoj u celini dovesti do pretvaranja radničke klase i svih drugih trudbenika u inteligenciju, te da će inteligencija biti jedina klasa ljudskog društva. Nasuprot tome, drugi sovjetski autori zastupali su tezu o tzv. orabočivanju inteligencije i seljaštva, to jest o njihovom pretvaranju u radničku klasu. Oba ta pristupa i pogleda, koji na jednoj strani sadrže elitističke i tehnokratske, a na drugoj uvrijerističke primese, temeljno su kritikovana.[49] Nasuprot njima afirmisana je koncepcija prema kojoj „osnovni smer u kome se razvija i usavršava struktura socijalističkog društva u SSSR-u jeste zbližavanje svih klasa i socijalnih grupa, postepeno prevladavanje suštinskih razlika i brisanje socijalnih granica među njima. Rastuće zbližavanje predstavlja smanjivanje postojećih razlika po objektivnim

---

[45] *Ibid.*, str. 39.
[46] *Ibid.*
[47] S. L. Senjavski, *op. cit.*, str. 120.
[48] А. А. Амвросов, *Ведущая роль рабочего класса...*, изд. „Мысль", Москва, 1974, str. 34.
[49] Na Drugoj opštesovjetskoj konferenciji o socijalnoj strukturi sovjetskog društva (Sverdlovsk 1972) posebno je kritikovana koncepcija o orabočivanju inteligencije i službenika. Videti i naznačeni Kosolapovljev rad, str. 452—453.

kriterijima, a istovremeno se odražava i u svesti ljudi koji više ili manje tačno shvataju svoj socijalni položaj kao „radnici", „kolhoznici", „službenici", „inženjersko-tehnički radnici" itd."[50]

Međutim, i unutar ove grupe pogleda postoje razlike.

Sredinom prošle decenije pojavila se teza da se u socijalnoj strukturi sovjetskog društva uz radničku klasu, seljaštvo i inteligenciju izdvaja nova socijalno-istorijska kategorija — radnici koji poseduju svojstva trudbenika budućeg komunističkog društva. Tu grupu čine predstavnici trudbenika svih slojeva i njenim širenjem ostvarivao bi se proces kretanja ka socijalnoj jednorodnosti. Ta teza je takođe osporavana.[51]

Dokle se stiglo na putu brisanja klasnih razlika i kretanja ka socijalnoj jednorodnosti? Kao što je već rečeno, predstavnici šireg tumačenja granica radničke klase zastupali su i u modifikovanom vidu još zastupaju tezu o već znatno odmaklom procesu „brzog brisanja klasnih razlika", o „organskom slivanju" inteligencije i radničke klase u „jedinstvenu celinu, u besklasnu zbijenu radnu asocijaciju"[52]. Većina pak sovjetskih autora kritikuje tu ocenu kao nerealnu. Po njima sada se vrši samo *zbližavanje* postojećih klasa i slojeva i *socijalno premeštanje* predstavnika jednih u druge. *Slivanje* postojećih klasa i društvenih grupa će „se ostvariti u budućnosti, kada sve socijalne razlike između njih budu prevladane. Slivanje dolazi kao rezultat procesa zbližavanja i kao tendencija koja je unutar njega prisutna. Danas je isuviše rano govoriti o slivanju klasa i socijalnih grupa u SSSR-u, iako već postoje prve klice slivanja koje se jasnije od svega ispoljavaju u položaju graničnih socijalnih slojeva"[53].

Kako se ostvaruje to zbližavanje društvenih klasa i grupa, kao etapa na putu njihovog slivanja?

Osnovni pravci i forme tih procesa, po Amvrosovljevoj oceni i oceni drugih autora, jesu u sledećem:

„1. Zbližavanje radnika, kolhoznika, inteligencije, gradskog i seoskog stanovništva i unutarklasnih grupa po karakteru svoga rada i po njihovoj ulozi u društvenoj organizaciji rada.

2. Brisanje razlika između radnika i kolhoznika po mestu u sistemu društvene proizvodnje i po odnosu prema sredstvima za proizvodnju.

3. Postepeno nestajanje razlika između klasa i unutar klasa, grada i sela, radnika koji se bave fizičkim i umnim radom po načinima dobijanja i razmerama raspodele materijalnih dobara, kao i po ustrojstvu svakidašnjeg života.

4. Duhovni progres društva i zbližavanje svih socijalnih grupa prema kulturno-tehničkom nivou, prema razvitku socijalističke svesti i socijalne aktivnosti."[54]

---

[50] M. N. Rutkevič, *op. cit.*, str. 40

[51] Videti navedeni Kosolapovljev rad, str. 442—444.

[52] *Ibid.*, str. 426—430.

[53] M. N. Rutkevič, *op. cit.*, str. 41—42.

[54] А. А. Амвросов, *От классовой дифференциации к социальной однородности общества*, изд. „Мысль", Москва, 1972, str. 184.

Ti pravci i oblici su međusobno povezani i uslovljeni i predstavljaju različite strane „jedinstvenog socijalnog procesa — procesa formiranja socijalne jednorodnosti društva"[55].

Većina sovjetskih autora, međutim, dosta jednostrano povezuje te procese prevashodno s razvitkom proizvodnih snaga — sa stvaranjem materijalno-tehničke baze komunizma i sa korišćenjem dostignuća naučno-tehničke revolucije. Kod znatnog dela od njih rast proizvodnih snaga i porast obrazovnog nivoa radničke klase, manje-više sami po sebi vode ka prevazilaženju podele rada na umni i fizički i na taj način i ka brisanju klasnih razlika.

Retki su sovjetski autori koji to pitanje povezuju i s promenom produkcionih odnosa, s prevladavanjem razlika između upravljačkog i izvršilačkog rada i s orijentacijom vodećih socijalističkih snaga na razrešavanje tih pitanja. Ipak, u radovima nekih sovjetskih naučnika razmatra se i taj kompleks pitanja, ili bar pojedini vidovi tih pitanja.

Po Kosolapovu, prevazilaženje podele ljudi na one koji se bave organizatorskim i na one koji se bave izvršilačkim radom sastavni je deo istorijskog procesa prevazilaženja podele na ljude koji se bave umnim i na ljude koji se bave fizičkim radom. Taj proces je započela oktobarska revolucija u sferi politike, a s razvojem socijalizma on se prenosi i na oblast upravljanja proizvodnjom. „Vrši se svojevrsna *preraspodela odgovornosti*. Izvršilačke i organizatorske funkcije spajaju se u radu sve većeg broja sovjetskih ljudi. Sjedinjavanje u delatnosti jednih lica istih funkcija umnog i fizičkog, stvaralačkog i mehaničkog, organizatorskog i izvršilačkog rada — eto šta je u suštini smisao lenjinske formule o radnicima koji umeju sve da rade. Upravo takvi su okviri ostvarenja promene rada u razvijenom, novom društvu". Time se, kako on smatra, daje svima mogućnost da „učestvuju i u stvaranju predmeta i u formiranju novih ideja", da se svi radnici uključe u proces stvaralačkog traganja, u organizaciju proizvodnje i u upravljanje društvenim poslovima.[56]

Neki sovjetski autori i na osnovu konkretnih socioloških istraživanja naglašavaju da je učešće radnika u upravljanju glavna sadržina neprekidnog razvitka socijalističke demokratije, put pretvaranja radnika „u aktivne subjekte upravljanja društvom, a u prvom redu proizvodnjom", a da sve to proizlazi iz prirode razvijenog socijalističkog društva i njegovog razvoja ka komunizmu.[57] Drugi idu dalje i, poput Karpinskog, tvrde da podruštvljavanje upravljanja kao proces sjedinjavanja organizatorsko-upravljačkih i izvršilačkih funkcija sve više proizlazi i iz samih tehničkih uslova proizvodnje koji nastaju s naučno-tehničkom revolucijom. Proiz-

---

[55] *Ibid.*, str. 184—185.

[56] Videti njegov prilog u časopisu „Вопросы философии", br. 5/1971, str. 25—26.

[57] Videti radove: Ю. Е. Волкова, Л. М. Карапетяна, В. И. Мухачева, В. С. Боровика.

vodna demokratija tako postaje unutrašnji imperativ samog procesa proizvodnje. Održavanje stare podele na organizatore i izvršioce „sve više postaje ili pitanje inercije ili veštačkog samoodržavanja"[58].

Uključenje radnika u upravljanje proizvodnjom, kako ocenjuju neki sovjetski autori, sve više postaje neophodna potreba koja proizlazi i iz stepena razvijenosti proizvodnih snaga i iz prirode socijalističkog društvenog uređenja. „Očigledno je da nije moguće biti stvaralac i tvorac, istupajući samo u ulozi izvršioca tuđih odluka, dobijenih „odozgo". Naprotiv, učešće u upravljanju poslovima radnog kolektiva i društvene organizacije, učešće u upravljanju državom daje trudbeničkim masama uverenost u sebe, rađa inicijativu, stvara osećanje domaćinske odgovornosti za ono što se događa u datoj sredini, povećava njihovu socijalnu aktivnost." A najvažnija sfera u kojoj se ispoljava „društvena aktivnost trudbenika u socijalizmu i u kojoj se razvija trudbenikova ličnost jeste upravljanje društvenom proizvodnjom".[59] Odluke koje se donose uz učešće trudbeničkih masa „pretvaraju se iz naređenja u lično uverenje svakog trudbenika, a sami ti izvršioci u koautore ideja, koji poseduju svest o ličnoj odgovornosti za njihovo pretvaranje u život"[60].

I u Sovjetskom Savezu, dakle, postoje autori koji smatraju da je uključivanje radničke klase u neposrednije upravljanje proizvodnjom bitan sastavni deo procesa razvoja socijalizma na sadašnjoj etapi razvoja sovjetskog društva. Znatan broj sovjetskih naučnika, isto tako, uspešno osporava buržoaske teze o nekompetentnosti radničke klase da učestvuje u upravljanju proizvodnjom. Međutim, i pored toga, učešće radnika u upravljanju proizvodnjom u SSSR-u ima samo savetodavno-kontrolni karakter. Takođe i sâm pojam *uvlačenja* radnika u upravljanje proizvodnjom, koji se koristi u SSSR-u, nesaglasan je s tezom o radničkoj klasi kao vodećoj snazi sovjetskog društva. Taj pojam govori više o objektu nego subjektu socijalne aktivnosti, više o vođenoj nego vodećoj snazi društva.

*

To su značajniji stavovi istaknutijih sovjetskih autora o nekim važnijim pitanjima koja se odnose na prirodu društvenog bića i na granice sovjetske radničke klase. Naravno, u ovako kratkom prilogu nisu mogli biti izloženi svi stavovi svih autora koji se bave tom problematikom. Međutim, i na osnovu prezentiranih stavova može se ostvariti uvid u to kojim se pitanjima bave sovjetski na-

---

[58] Л. Карпинский, *Новая рабочая арена*, „Новый мир", br. 5/1972, str. 203—206.

[59] В. И. Мухачев, В. С. Боровик, *Рабочий класс и управлени[е] производством*, Политиздат, Москва, 1975, str. 9. i 11.

[60] Г. Х. Шахназар[ов], *[Со]циалистическая демократия*, Политиздат, Москва, 1974, st[r.]

učnici, kakva su im gledišta i kakve se koncepcije na tim gledištima zasnivaju.

Nakon svega toga se ipak javljaju brojna pitanja, od kojih su dva osnovna: da li su to ključna i fundamentalna pitanja egzistencije sovjetske radničke klase i kakve su društveno-ekonomske i političke implikacije tih rasprava o radničkoj klasi? Iscrpni odgovori na ta pitanja zahtevaju dalja istraživanja, a uz to i prevazilaze naznačenu namenu i karakter ovog priloga. Ipak, potrebno je, makar i u vidu teza, dati neke elemente za odgovor na ova pitanja.

Radovi koji se u Sovjetskom Savezu objavljuju o radničkoj klasi i debate koje se o tome vode impresivni su, i po broju angažovanih snaga i obimu produkcije, i po rezultatima, jer se tu nalaze odgovori na niz značajnih pitanja o razvoju sovjetske radničke klase, o njenoj strukturi i granicama, kao i o mnogim drugim karakterističnim obeležjima. Zajedno s radovima o ulozi radničke klase u Sovjetskom Savezu, koji, kao što je na početku ovog priloga napomenuto, nisu ovde prezentirani, prikazani stavovi o društvenom biću i o granicama sovjetske radničke klase omogućuju da se sagledaju mnogi bitni elementi o radničkoj klasi u SSSR-u. Međutim, čini nam se da se uz rasprave o tim značajnim pitanjima neki suštinski problemi zaobilaze. To je, pre svega, pitanje o društvenom položaju sovjetske radničke klase, o njenom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, o njenom mestu u produkcionim odnosima.

Sovjetsko društvo postoji već šezdeset godina. Posle rasprava koje su se vodile nakon završenog građanskog rata o položaju i ulozi radničke klase i sindikata u sovjetskom društvu, na partijskim kongresima (IX i X kongres RKP(b), 1920. i 1921) prihvaćena su rešenja koja su predstavljala odgovore na tadašnje uslove i probleme sovjetskog društva. Sovjetski Savez je nakon toga ostvario krupne promene. Prezentirani radovi pokazuju bitne kvantitativne i kvalitativne promene u razvoju sovjetske radničke klase. Ali ti radovi sasvim malo govore o tome kako se uporedo sa svim tim promenama menja i socijalni status sovjetske radničke klase. U SSSR-u se piše o budućoj asocijaciji slobodnih udruženih proizvođača komunističkog društva. Sovjetski Savez se nalazi, kako se tamo ocenjuje, u etapi razvijenog socijalističkog društva koja predstavlja stepenicu prelaza ka komunizmu. Ali šta se promenilo u društvenom položaju radničke klase, kakvi su koraci učinjeni i kakvi se čine na putu ka asocijaciji slobodnih udruženih proizvođača, kakvi su rezultati u tome postignuti — o tome sovjetski naučnici uglavnom ne pišu, pa čak takva pitanja i ne postavljaju.

Stoga se i stiče utisak da prezentirane polemike više liče na akademske diskusije nego na društveno angažovane rasprave. Takav utisak možda i nije sasvim tačan. Diskusije koje se vode o sovjetskoj radničkoj klasi i stavovi koji se o tome zauzimaju imaju određene reperkusije na socijalnu politiku sovjetskog društva, pa se na taj način reflektuju na materijalni položaj određenih društvenih grupa, a u izvesnoj meri i na njihovu društvenu aktivnost i

ulogu. Ipak, neka značajna pitanja ostaju van vidokruga naučnika, pre svega pomenuto pitanje o socijalnom položaju sovjetske radničke klase. Međutim, za to verovatno ne treba prevashodno kriviti naučnike. To je, pre svega, posledica sovjetskog društveno-ekonomskog i političkog sistema, u kome je i pored svih promena država bila i ostala osnovna poluga ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka, „glavno oruđe izgradnje socijalizma i komunizma"[61].

[61] Е. М. Чехарин, *Советская политическая система в услов развитого социализма*, изд. „Мысль", Москва, 1975, str. 44.

Jokica Hadži Vasileva

Karakteristike političkog organizovanja u Africi

Transformacija političkih pokreta

Društvena praksa je pokazala da su politička kretanja u nerazvijenim, pa i afričkim zemljama dobila posebne oblike, različite od onih kakve su upoznala evropska društva (kapitalistička i socijalistička). Stepen ekonomskog razvoja, stanje društveno-ekonomskih odnosa i socijalna struktura afričkih društava toliko su svojevrsni da su se morali izraziti i kao specifičan raspored političkih snaga i odnosa. Otuda i težnja ka izgradnji specifičnih političkih sistema. Pokušaji presađivanja tuđih političkih sistema (a osobito onih iz razvijenih kapitalističkih zemalja) ne mogu uspeti niti se održati jer nemaju osnove, pa ni izgleda. Specifični uslovi afričkog kontinenta izbacili su na površinu nov tip političkih organizacija — višeslojne i višeklasne organizacije, tipa širokih političkih pokreta, koje su se razlikovale i po svom poreklu i po svojoj prirodi od političkih partija razvijenih društava, to jest partija određenih društvenih klasa, iskrslih na političku scenu kao oruđa klasne borbe. Afrički politički pokreti ponikli su kao oruđa antikolonijalne borbe, ne kao eksponent jedne klase, već raznih

društvenih slojeva i klasa na osnovi zajedničkog interesa za izvo-jevanje nacionalne nezavisnosti a zatim za obezbeđenje suvere-niteta i izgradnje zemlje.

S izvojevanjem nezavisnosti većina afričkih političara vide-la je u postojanju samo jedne političke organizacije (partije-po-kreta) rešenje brojnih problema, podrazumevajući i one vezane za ekonomski razvoj i socijalističku usmerenost. Politička orga-nizacija na vlasti nastojala je da pod svoje okrilje okupi sve društve-ne snage u takozvanom jednopartijskom sistemu. Treba odmah reći da termin „jednopartijski sistem" nije potpuno adekvatan jer ovde nisu posredi političke partije u pravom smislu reči, ma da mnoge političke organizacije u Africi nose naziv partija. U stvari, one po svom karakteru pretežno još predstavljaju polič-ke pokrete. Ali političke pokrete u transformisanju.

U teoriji postoji šarolikost napora da se definiše partija, a ta šarolikost nije mnogo manja ni kad je u pitanju politički po-kret, odnosno takozvana jedinstvena partija u nerazvijenim zem-ljama. Razlike proizlaze iz različitog pristupa ovom fenomenu, al postoje i zbog toga što se partije i pokreti nalaze u procesu me-njanja naporedo s promenom društvenih uslova. U nastojanju da objasne „jedinstvenu partiju", neki autori pišu o pojavi nove poli-tičke institucije: jedinstvene afričke partije. Prema R. Aronu[1] narodima koje ne karakteriše koherentnost, svest zajedničke vo-kacije — njima ne odgovara ni totalitarna ni liberalna formula. Je totalitarna zahteva, po njemu, više ideološki nego nacionalni sa-držaj, dok liberalna dopušta slobodne tokove svim centrifugalnim snagama. Znači, jedinstvena partija bez idejnog sadržaja, to b bila afrička formula. Međutim, analiza celokupne dosadašnje prak-se afričkih partija pokazuje da i pored velike doze pragmatizma koji karakteriše znatan broj afričkih političkih partija — one nisu sasvim bezidejne organizacije.

Tipologije koje nude savremene građanske političke nauke — bilo da je reč o političkim organizacijama bilo o sistemima — neadekvatne su za proučavanje političkog organizovanja u ne-razvijenom svetu. Polazi se od okamenjenih premisa i izvlače ne-tačni zaključci o nerazvijenom svetu. Ako se uzme u obzir struk-tura partije, videće se da mnoge od afričkih političkih organiza-cija ne podležu klasifikaciji na kadrovske i masovne (prema kla-sifikaciji Duvergera), čak i onda kada partija predstavlja kohe-rentnu strukturu, kada ima svoj statut. Odrediti prirodu partije na osnovu statutarnih pravila isto je što i definisati politički re-žim na osnovu ustavnog teksta. Uzimajući ovo u obzir teško je shvatiti klasifikaciju političkih partija u Africi na „masovne" i „elitne"[2], koju daje Thomas Hodgkin, odnosno „masovne" i „pa-tronatske"[3], kako ih deli Rut Schachter Morgenthau, a kojom se ko

---

[1] R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, 1961, p. 377

[2] T. Hodgkin, *African Political Parties*, London, 1961.

[3] R. Schachter Morgenthau, *Political Parties in Frenc Speaking West Africa*, London, 1964.

riste mnogi naučnici i publicisti. Ta klasifikacija partija na „masovne" i „elitne", zasnovane na primerima iz sociologije političkih partija, nema u vidu sve specifičnosti afričkog političkog organizovanja. Sem toga, u „masovne partije" i Hodgkin i Morgenthau uključivali su partije veoma različite po svojoj prirodi.

Kad su u pitanju Hodgkin i Morgenthau, reč je o prvim pokušajima klasifikacija političkih partija, a pri tome su uzeti u obzir takvi kriterijumi kao što su brojnost članstva, teritorijalni princip (teritorijalne i interteritorijalne organizacije), organizaciona struktura. Ako bi se sledile klasifikacije koje su dali Hodgkin i Schachter, to jest ako bi se uzela u obzir organizaciona struktura (onako kako je ona data u statutima partija) i mogućnost lakog učlanjenja u partiju, težnja rukovodilaca da okupe veliki broj pristalica, ili pak postojanje programske orijentacije — došlo bi se do toga da se „masovnim" partijama mogu podjednako nazvati i KANU i TANU. Međutim, ako hoćemo da vidimo šta one u praksi znače, kakva je njihova stvarna organizovanost, stepen mobilizacije masa, kakvog je karaktera programska usmerenost političkih organizacija, onda dolazimo do drugačijeg zaključka. Nije od prevashodnog značaja imati usvojen program, već da li taj program izražava interese širokih slojeva društva, kakva je unutrašnja i spoljna politika koju zastupaju rukovodstva partija. Nije osnovno imati statut i statutom predviđenu dobro struktuiranu organizaciju, nego taj statut i sprovesti u delo. Nije, svakako, bez značaja da li u stvarnosti postoji široka mreža osnovnih organizacija po ustanovama, preduzećima, kvartovima, selima.

Sve dok društvena diferencijacija nije jače izbila na površinu, dok se nisu mogla dovoljno uočiti rešenja i poduhvati u unutrašnjoj i spoljnoj politici političkih organizacija — teško su se drugi kriterijumi i mogli efikasno primeniti. Međutim, s izbijanjem na površinu različnih društvenih interesa (koji su u vreme oslobodilačke borbe bili potisnuti u drugi plan) sa sve vidnijim različnim političkim i idejnim opredeljenjima i rezultatima u praksi — sve je više moguće, bez obzira na nepotpunu klasnu oformljenost u velikom delu Afrike, ukazivati na klasnu orijentisanost političkih organizacija u smislu veće zastupljenosti interesa ovih ili onih društvenih slojeva.

O prirodi jedne političke organizacije može se suditi po tome čije interese ona izražava, za kakve se društvene odnose zalaže kada je na vlasti i pored toga što nije lako tvrditi da je to partija ove ili one društvene klase. Da bi se ocenio osnovni smisao političke prakse pojedinih političkih snaga, nužno je posmatrati njihovo opšte delovanje, opšti odnos prema svim značajnijim društvenim procesima u zemlji i svetu. Potrebno je poći od toga kakav je odnos prema svemu što unapređuje ili unazađuje borbu za društveni progres i za socijalizam. Kada se to uzelo u obzir, moglo se prilično rano, već i u prvim godinama nezavisnosti afričkih država, uočiti u gruboj podeli dve grupe afričkih

političkih partija. Jedna od njih se pokazala radikalnom u praktičnoj borbi za društveni napredak, što se videlo u odlučnoj borbi protiv neokolonijalizma, razvijanju političke i društvene aktivnosti radnih masa, u traženju oslonca na siromašno seljaštvo i radničku klasu. Drugu grupu političkih partija karakterisalo je tolerisanje neokolonijalista i domaćih kapitalističkih snaga, kao i usko političko organizovanje birokratske elite, koja se nije oslanjala na šire narodne slojeve.

Pojačana diferencijacija u uslovima nezavisnosti pružala je sve više materijala za jasnije određivanje prirode političkih organizacija. Transformacija političkih pokreta postajala je sve očevidnija, kao i diferencijacija između samih pokreta. Ranije se nastojalo da se sagledaju bitne razlike između klasičnih partija i političkih pokreta u nerazvijenim zemljama, a sada se sve više nastoji da se sagledaju razlike između tih pokreta, ne zanemarujući i dalje razlike između evropskih partija i političkih organizacija nerazvijenih društava. Pa ipak, još je znatan broj onih koji nisu skloni da uvide značajnije razlike među političkim pokretima. Sve njih, prema nekima, karakteriše „ideologija razvoja" ili pak „ideologija nacionalnog razvoja" i slično. Kao što i sam pojam „strategija razvoja" (pojam veoma često korišćen u poslednje vreme) izgleda neprihvatljiv, jer ne govori o kakvom tipu razvoja je reč, isto nam izgleda neodgovarajuće idejno kvalifikovanje političkih pokreta korišćenjem gore navedenih pojmova, koji su izraz zanemarivanja značajnih razlika među raznim političkim organizacijama u nerazvijenom svetu, pa i u Africi. Sve manje se o političkim pokretima, političkim partijama u Africi može govoriti — uopšteno, neizdiferencirano, a toga još dosta ima u literaturi i usmenoj reči.

U kojoj meri politički pokreti i dalje igraju ulogu na političkoj sceni nerazvijenih društava? U odgovoru na to pitanje možemo zapaziti različitosti. Neki autori smatraju da su politički pokreti potpuno prevladani, da su zastareli, da pripadaju prošlosti, da su ove višeslojne organizacije prerasle u partije u uobičajenom smislu reči, da predstavljaju klasne organizacije. Drugi pak, polazeći od specifičnih uslova i specifičnih zadataka političkih organizacija u nerazvijenim društvima, ne smatraju nužnim preobražaj političkih pokreta u partije (konzervativne ili revolucionarne), uviđajući jedino izvesne promene u samim tim pokretima, njihovu evoluciju i transformaciju. Oni govore o prevazilaženju partijsko-političkog organizovanja.

Analiza društvene prakse afričkih zemalja pokazuje da široki politički pokret iz perioda oslobodilačke borbe, s nepostojećom ili slabom organizacijom i neodređenom ideologijom, ne može zadovoljiti potrebe političke akcije u izdiferenciranijim uslovima, uslovima borbe za konsolidaciju nacionalne nezavisnosti, za ubrzani ekonomski razvoj i društveni progres. Različito idejno i klasno postavljanje uticaće na različitu orijentisanost pokreta — na specifičan kapitalistički ili socijalistički razvoj. U okviru svak

od tih težnji možemo zapaziti različite varijante. Ideologija i delatnost partija Obale Slonovače, Kenije i Senegala nisu istovetne, a i radikalnost alžirskog FLN-a i TANU nije ista što i opredeljenja onih pokreta i partija koji usvajaju kao svoju idelogiju naučni socijalizam (DR Kongo, Angola, Somalija...), a takvih je danas sve više, i to u Tropskoj Africi.

Nacionalna povelja Alžira, usvojena juna 1976. godine, govori o socijalizmu kao nauci, ali shvatanja socijalizma izražena u toj povelji ipak nisu istovetna s onim u DR Kongu ili Angoli. Tom poveljom definisani su osnovni okviri alžirskog, odnosno, što je sve više u upotrebi, „islamskog socijalizma". Od 1. jula 1976. godine u Somaliji je počela da deluje Socijalistička revolucionarna partija Somalije, koja će „voditi zemlju ka progresu i prosperitetu, na bazi postavki naučnog socijalizma". Ovde nije reč, kao, na primer, u Angoli, o pretvaranju pokreta u partiju, već o stvaranju partije nakon toga što je u zemlji nekoliko godina (posle vojnog udara) bio na snazi sistem bez političkih partija. Centralni komitet Narodnog pokreta za oslobođenje Angole (MPLA), u „Akcionom programu" od oktobra 1976. godine, odlučio je da Pokret preraste u Partiju, i to partiju radničke klase, sposobnu da sprovede u praksu zadatke predviđene programom druge etape nezavisnosti u borbi za nacionalnu obnovu. Za Narodni pokret za oslobođenje Angole postoji samo naučni socijalizam Marksa, Engelsa i Lenjina, a ne takozvani afrički socijalizam. Početkom 1976. rukovodioci MPLA i vlade NR Angole u više su navrata upozoravali na „politički autonomizam" nekih grupa unutar pokreta, osuđujući pre svega pojave rasističkog i „gošističkog" pogleda na stvari. Predsednik vlade NR Angole Lopo de Našimento nagovestio je čišćenje pokreta MPLA od elemenata koji ne prihvataju njegovu liniju i naglasio potrebu za reorganizacijom MPLA. To se tumačilo kao prvi korak ka postepenom ideološkom „sažimanju" MPLA i njegovom pretvaranju u partiju, utoliko pre što je nagovešteno i stvaranje škole za kadrove MPLA. Prema rečima Lopo de Našimenta, MPLA je oslobođenjem Angole ispunio svoju istorijsku misiju kao oslobodilački pokret, pa se dalje, prema njemu, može razvijati samo kao klasna partija, a u slučaju Angole to može biti jedino partija proletarijata, nadahnuta ideologijom marksizma-lenjinizma.

Tendencije transformisanja političkih organizacija u državada s radikalnim kursom razvoja ogledaju se ne u znatnijem suavanju baze političkih partija (premda ima i toga) koliko u njihovom organizacionom sređivanju i jačanju (stroži kriterijumi a prijem u partijska rukovodstva i članove partije; formiranje snovnih organizacija ne samo na teritorijalnom već i na proizodnom principu), u borbi protiv unutrašnje reakcije, u traženju nažnijeg oslonca u određenim društvenim slojevima — radništvu siromašnom seljaštvu. Njihovu transformaciju prati, obično, i naliza ranijih idejnih koncepcija, što je često prožeto unutarparijskim diskusijama.

Politički pokret može se transformisati unutar sebe, može se transformisati u jednu partiju, ali i u više partija. Danas poseban interes pobuđuje pretvaranje egipatske ASU u specifičan višepartijski sistem. Egipatska varijanta reorganizovanja pokreta sastojala se, prvo, u tome da se u okviru pokreta obrazuje kadrovsko jezgro buduće avangardne partije. S Naserovom smrću je ovo, kao i mnogo štošta drugo, bilo stornirano. Izvesne promene (delimična denacionalizacija, stimulacija jačanja domaće buržoazije) nisu značile da se odustaje od reorganizacije ASU. Jedino je trebalo da se ona sprovede u drugačijim uslovima i na drugačiji način, u uslovima jačanja konzervativnih snaga i u znaku pripreme za uvođenje višepartijskog sistema. Novembra 1975. godine predsednik Sadat je govorio da obrazovanje partija nije stvar bliske budućnosti, a do stvaranja partija je došlo faktički samo godinu dana kasnije. Evolucija je tekla od osnivanja takozvanih foruma (desnice, centra i levice) početkom 1976. godine, u okviru ASU, koji su od samog početka protumačeni kao začetak višepartijskog sistema — do obrazovanja samostalnih partija novembra 1976. godine, i to, kako se ukazuje, „partijâ novog tipa"[4]. Samostalni nastup na izborima i borba za većinu u parlamentu, što je „centru" donelo i mandat za sastav vlade, označavaju ishod dosadašnjeg procesa reorganizacije ASU. Višepartijskoj budućnosti Egipta protivili su se mnogi, a najviše radnici preko svojih sindikalnih organizacija. Stvaranje partija ne znači — kako se navodi — da se ASU ukida kao pokret. Ona i dalje ima svoje mesto u okupljanju pomoćnih društvenih organizacija (ženskih omladinskih, sindikata), ima pravo da učestvuje u vlasništvu listova i da preko centralnog komiteta, sastavljenog od svih poslanika i predstavnika masovnih udruženja, održava „savez narodnih snaga". Partije će biti potpuno samostalne „u okviru zakona i ustava", pod uslovom da poštuju tri osnovna principa: „nacionalno jedinstvo, neizbežnost socijalističkih rešenja i društveni mir bez raspaljivanja klasne borbe, osvete i mržnje". „Demokratija je proces bez kraja", kaže predsednik Sadat u svom govoru, što znači da se mogu očekivati i novi koraci u „socijalističkom eksperimentu" Egipta.

Ne iznenađuje to što je u Egiptu došlo do ovakvog političkog razuđivanja, čija intencija ipak nije bila da se pruže ve[...] šanse za ispoljavanje levih snaga. Na izborima za egipatsku skupštinu „desnica" je prošla neslavno, ali je „levica" doživela pravi [...]jasko (samo dva izborna poslanička mesta). Gde su uzroci krah[a] „levice"? Smatra se da je „levica" dobijala manje prostora [u] sredstvima informisanja u toku izborne kampanje. Sem toga, [u] toj kampanji došlo je od strane protivnika do intenzivnog pois[to]većivanja čitave „levice" s marksizmom, što je izraženo preko [an]tikomunističke kampanje određenih snaga u Egiptu, a to je [...]

[4] „Desnica" je osnovala „Socijalističku liberalnu organizacij[u]", „centar" — „Egipatsku arapsku socijalističku partiju" i „levicu" — [par]tiju Progresivnog nacionalnog [...]

ralo negativno uticati na šanse „levice". Ali to nisu i jedini razlozi. Njima treba dodati i labav savez progresivnih snaga u okviru „levice", propuštanje šanse da se igra na kartu jednog levo orijentisanog pokreta. Egipatski komunisti su, inače, rado prihvatili već prvo nagovešteno stvaranje posebnih političkih organizacija, videli su u sprezi s ostalim progresivnim snagama šansu za svoje delovanje. Ali „levica" nije uspela da se konsoliduje i dobro pripremi za nove uslove delovanja, za zaokret ka parlamentarnom demokratizmu.

Egipatska ASU je očit primer pretvaranja pokreta u partije, s tim što je ovde reč o većem broju partija, a ne o jednoj. U vezi s ovim „egipatskim eksperimentom" kao da se ponovo otvara pitanje validnosti višepartijskog ili „jednopartijskog sistema" u Africi. Poznato je da se većina afričkih političara s izvojevanjem nezavisnosti izjasnila protiv višepartijskog sistema, smatrajući da on ne odgovara afričkim uslovima. Opredeljivalo se za sistem jedne partije koja je trebala da okupi svenarodne snage, ukloni sukobe, osigura razvoj i socijalističku usmerenost.

I pored neuspeha u većem broju država sa takozvanim jednopartijskim sistemom, ideja postojanja i delovanja jedne partije nije prestala biti aktuelna. Nije iskorenjena težnja za njihovim formiranjem, pa čak i u nekim od onih država u kojima su partije vojnim udarima skidane sa vlasti. Izvesni primeri pokazuju da sistem jedne partije može iščeznuti da bi bio zamenjen vladavinom više partija, koje je zbačena partija ranije eliminisala. Svrgnuta partija može za sobom ostaviti na partijskom planu prazan prostor za duže vreme u nekom vojnom režimu — ali i ustupiti mesto nekoj drugoj „jedinstvenoj" partiji. Sistem jedne partije nesumnjivo je opravdan kada uspešno obavlja funkciju ekonomsko-političkog i kulturnog razvoja, kada je to sistem koji izražava interes širokih narodnih slojeva, a ne uske grupe ljudi. Da bi „jedinstvena partija" obezbedila ekonomski i društveni prosperitet, nužno je učešće masa u društvenim poslovima. A takvu težnju — da se široki narodni slojevi uključe u poslove upravljanja, primećujemo u programskoj orijentaciji i praksi alžirskog FLN-a, Demokratske partije Gvineje, Tanganjikanske nacionalne unije (koja sada radi na objedinjavanju sa Afroširazi partijom) i drugih, koje, kao što smo već naveli, i nisu partije u pravom smislu reči, već uveliko nose i odlike pokreta.

Transformacija pokreta je raznovrsna — tamo gde je reč o jačanju buržoaskih snaga, u dubljoj klasnoj diferencijaciji ispoljavaju se jasne tendencije pretvaranja pokreta u partije. Tamo gde su na vlasti snage socijalistički orijentisane, takođe je očevidna transformacija pokreta, ali drugog tipa. Potreba progresivnog razvoja dovodi do transformacije pokreta u avangardne političke organizacije. A stvaranje avangardne političke organizacije ne mora značiti i anuliranje narodnog pokreta, anuliranje potrebe organizovanja narodnih masa kroz pokret. Reč je o promenama u samom pokretu, bez ozbira na to što će se ti pokreti najčešće naz-

vati partijama. S jedne strane, izražava se težnja da se održi pupčana vrpca s tradicijom pokreta, uz uključivanje elemenata karakterističnih za partije, dok, s druge strane, postoje tendencije za izražavanjem užih društvenih interesa. Ali i u jednom i u drugom slučaju izražava se proces socijalne diferencijacije afričkog društva, koji je u toku, pa stoga ni političke organizacije, što je sasvim nesumnjivo, ne mogu imati onaj profil i karakter političkog organizovanja kakvi su istorijski nastali u zemljama Zapadne Evrope.

Pitanje stvaranja avangardne partije

Najprogresivniji afrički političari govore o potrebi stvaranja avangarde. Ali ta avangarda će se shvatati i tumačiti na različite načine. Za jedne, to treba da bude avangardna partija proletarijata, za druge, nije reč o avangardi radničke klase, mada se radničkoj klasi u toj i takvoj partiji daje veoma značajno mesto. Ta avangardnost je u ovom drugom slučaju povezana s organizacionim jačanjem i sređivanjem partije, s povećanom odgovornošću članova i rukovodilaca, preciziranjem njene političke (a ne upravne) uloge. Ona implicira da partija počiva na određenoj idejnoj bazi (a često će ta idejna baza ostati nejasna) i politici jasno preciziranoj. Razvijanje radničkog učešća u upravljanju preduzećima, sprovođenje agrarne reforme, širenje demokratije zahteva, prema alžirskoj Nacionalnoj povelji, i odgovarajuće jačanje partijskih struktura. U Alžiru se ne govori o avangardi radničke klase, već o avangardnoj partiji, ali kako stoji u spomenutoj povelji, „radnici i seljaci treba da imaju dominantnu poziciju u krilu partije", s obzirom na ulogu koju treba da zauzmu u socijalističkom društvu. Reč je, u stvari, o avangardi „svih svesnih elemenata koji teže ka uspostavljanju istog cilja" — socijalizma. Takva partija treba ma ima „veoma preciznu idejnu i političku bazu", te da iz svojih redova očisti sve one koji kompromituju ideale revolucije.

Promene koje zapažamo kod najprogresivnijih afričkih partija u prisnoj su vezi sa shvatanjem jednog broja afričkih rukovodilaca o potrebi da se masovno nedovoljno organizovana i idejno nedovoljno oblikovana partija pretvori u avangardu. Isticanje potrebe za avangardnom partijom izražava promenjen stav o jedinstvenom političkom frontu kakav je bio u periodu borbe za sticanje nacionalne nezavisnosti, odslikava neminovnu diferencijaciju u samom masovnom političkom pokretu u uslovima nezavisnog razvitka. Moglo bi se reći da parola avangardne partije, koja se sve više čuje na afričkom tlu, izražava nužnost nove etape u razvoju afričkih država.

Predsednik Gvineje Seku Ture bio je jedan od prvih afričkih političara koji je počeo govoriti o potrebi stvaranja avangardne partije. U svojoj knjizi *Afrika i revolucija*, još sredinom šezdesetih godina, on je analizirao odnos između narodne i avan-

gardne partije. Seku Ture piše o transformisanju narodne partije takve koja je „odraz i izraz naroda" i koja se „stavlja na nivo naroda"[5] u avangardnu, koja se postavlja na viši nivo, ispred naroda, inspirišući ga, upravljajući njime, osvetljavajući mu put progresa, — u partiju koja je „instrument njegovog budućeg"[6]. Kada narodna partija neprestano usavršava svoje strukture, principe i praksu; kada eliminiše rasističke i plemenske mržnje i kastinske predrasude koje su stvarale konfrontaciju u partiji, kada se rukovodi zahtevom za progresom i jedinstvom — ona se neminovno, kako kaže Seku Ture, transformiše u avangardnu partiju. Ali time što teži avangardnoj partiji, Demokratska partija Gvineje, po rečima Seku Turea, nije prestala biti istovremeno i narodna. Spoj narodnog i avangardnog Seku Ture vidi u tome što su narodne mase uključene u partiju i u tome što partija orijentiše taj narod ka progresivnim ciljevima.[7]

U to vreme Seku Ture još nije obraćao dovoljno pažnje radničkoj klasi i klasnim suprotnostima, što će naročito doći do izražaja na Osmom kongresu DPG 1967. godine i kasnije. Pa i tada se avangardna uloga partije nije povezivala sa priznanjem rukovodeće uloge radničke klase, odnosno s klasnim karakterom avangardne partije. To treba da bude partija koja u svojim redovima neće trpeti eksploatatorske elemente, špekulante, i koja će svoj glavni oslonac nalaziti u radničkoj klasi. Imajući na umu svoju stvarnost, to jest malobrojnost radničke klase, potrebu objedinjavanja svih slojeva društva u borbi za razvoj i progres i uviđajući opasnost od shematskog i dogmatskog prilaza problemima političkog organizovanja, Seku Ture gotovo da i nije mogao govoriti drugačije.

Ono što vredi istaći u Seku Tureovoj analizi avangardne partije jeste to da avangardne partije može biti i tada kada ona nije isključivo proleterska partija. On je, u stvari, izneo neke osnovne karakteristike avangardne političke organizacije. Naime, za avangardu je bitno da bude ona snaga u društvu koja, s jedne strane, neprekidno otvara perspektivu, ukazuje na sredstva i oblike akcije za ostvarivanje te perspektive i koja, s druge strane, mora biti sposobna da tako mobiliše mase da se one same osposobe za ostvarivanje te perspektive.

Pojam avangarde vezan je za radnički pokret, za političke snage koje su socijalistički usmerene. To je zbog toga što je ta avangarda ona idejno-politička snaga koja insistira na bitnoj negaciji postojećeg stanja i viziji novog društva. Celokupna praksa pokazuje da je savlađivanje nerazvijenosti nemoguće na tlu kapitalizma, što ne isključuje da se određene tendencije kapitalizma ne mogu javljati i nametnuti.

Na planu razvoja političkog sistema ne može se ostati na pokretu slabo organizovanom i idejno nedefinisanom. Tamo gde se

---

[5] Sékou Touré, *L'Afrique et la Révolution*, tom XIII, p. 132.
[6] Ibid., p. 132.
[7] Ibid., p. 133.

uspe da se održi kurs kretanja ka socijalizmu ispoljava se potreba da se formira i konsoliduje jedna avangardna politička snaga. Ona ne može biti ništa drugo do organizacija najnaprednijih elemenata socijalistički usmerenih snaga. Takva tendencija mora u idejnom pogledu težiti ka marksizmu, a u organizacionom pogledu ka razvoju radničke klase, stavljanju oslonca na nju i njenom ukorenjivanju kao vodeće snage društva.

Nezavisno od toga šta u pojedinim momentima subjektivni nosioci te tendencije — organizovanja avangardne snage — misle, takva je tendencija uvek izraz interesa borbe radničke klase, siromašnog seljaštva i ostalih eksploatisanih slojeva. Drugo je pitanje što će takva avangarda, s obzirom na nezrele uslove i pod pritiskom nerazvijenosti, izraziti u sopstvenoj ideologiji mnoge nedoslednosti i nejasnosti. Idejni faktor i revolucionarna teorija pokretačka su snaga avangardne uloge jedne političke organizacije, ali se ta teorija izgrađuje s potrebom artikulisanja same avangardnosti. Revolucionarna teorija je potrebna da bi se sagledalo i postiglo ono što se postavlja kao cilj, ali u određenoj fazi razvoja ona nosi obeležja lutanja, što ne mora da apriorno isključuje avangardnost jedne političke organizacije, već pokazuje stepen njene uobličenosti, koji je neodvojiv od uslova u kojima ona deluje. Ako su afrička društva u punom prestrojavanju, ne mogu ni njihove političke organizacije biti idejno, organizaciono i politički stabilno isklesane, ali ne moraju zato biti manje avangardne, shodno zadacima koje izvršavaju. Naravno, ako ih avangardno izvršavaju. Uostalom, da li je jedna politička organizacija avangardna snaga radničke klase, to nije nikad zavisilo od subjektivne pozicije i proklamacije same te političke organizacije, već od toga šta je ona na delu kao takva potvrdila.

Drugi jedan momenat je značajan u razmatranju avangardne partije u nerazvijenim zemljama, pa i u Africi. Zapaža se težnja da se široki pokret pretvori u avangardnu partiju. Ali u takvim istorijskim uslovima možemo biti sigurni da makar koliko takva avangardna socijalistička partija postaje objektivna potreba — to ne znači da jedan široki pokret masa prestaje takođe da bude neophodan. Naime, reč je o potrebi da se jedna avangardna snaga oslanja na front najširih narodnih slojeva. Reč je o stvaranju avangarde, ali ne po cenu izvojevanih tekovina. Potreban je, znači, jedinstven širok front, ali i avangardna snaga koja će uspešno objedinjavati široke narodne slojeve. To organizaciono može da bude izvedeno na različit način (avangardna partija i pokret, avangardna snaga unutar pokreta).

Na osnovu toga kako je organizovana, kako se vrši prijem u partiju, iz kojih se slojeva stanovništva popunjavaju njeni redovi, koji se zahtevi postavljaju članu partije — može se donekle suditi o klasnom karakteru svake političke partije, uključujući radničke. Ali ma koliko značajnu ulogu imao sastav partije u formiranju njenog proleterskog karaktera, samo to obeležje — kako je isticao V. I. Lenjin — nije dovoljno da bi ta partija bila pra

revolucionarna avangarda. Avangarda podrazumeva klasnu opredeljenost, a ta se klasna opredeljenost može sagledati ne samo kroz socijalni sastav partije i analizom rukovodstva, već, što je značajnije, analizom sadržaja njene delatnosti. Može se reći da klasni karakter partije određuje celina dijalektički povezanih faktora, od kojih je najvažnija sadržina njene delatnosti, njene politike, to jest sve ono što ukazuje na to čije interese izražava partija.

Od Marksa, preko Lenjina, do danas u komunističkom pokretu je opšteprihvaćen stav da bez rukovodeće avangarde ne može biti uspešnog revolucionarnog pokreta radničke klase. Osnovno je, međutim, to što se vodeća uloga partije uvek ostvaruje konretnoistorijski i u pogledu oblika i u pogledu metoda, a to znači: 1) karaktera istorijske epohe, 2) specifičnosti nacionalnog radničkog pokreta, i 3) nivoa zrelosti klasnog bića proletarijata.[8] Avangarda, znači, deluje u zavisnosti od uslova. Forme političkog organizovanja ne mogu se shematizovati. One svagda nose pečat određenih istorijskih uslova, stupnja razvijenosti samosvesti klase (ili klasa) na koju utiču i tradicije i civilizacija sopstvenih naroda.

Nisu sve snage koje doprinose revolucionarnoj borbi za socijalizam potpuno svesne suštine savremenih revolucionarnih zbivanja, pa ni onih u kojima same učestvuju. Nisu sve te snage izrasle do teorijskog stepena marksizma. Ima među njima i takvih koje izričito ističu da su im pojedine strane marksističke teorije neprihvatljive, što ipak ne dovodi u pitanje određeni njihov doprinos revolucionarnim kretanjima. Mada je revolucionarna praksa uslovljena revolucionarnom teorijom — proces sazrevanja revolucionarne svesti je veoma složen i protivrečan. Zato svaki autentični doprinos revolucionarnoj praksi označava i neminovno idejno kretanje ka marksizmu i predstavlja njegovu svojevrsnu potvrdu.

Mogli bismo reći da su u datim uslovima najdoslednije one socijalističke snage koje svojom društvenom i političkom akcijom omogućuju svojoj sredini da ostvari maksimum socijalističke sadržine u razvoju društvenih odnosa, to jest kad su u pitanju zemlje socijalistički orijentisane — maksimalni korak ka socijalizmu. Može se desiti da određene snage ne dođu do marksističkog saznanja o budućim ciljevima razvoja socijalizma, da to nemaju u svojim shvatanjima i da ipak u praksi ostvare revolucionarni korak ili, čak, značajnije revolucionarne preobražaje. Marks je smatrao prirodnim da se antikapitalistička borba radnih masa izrazi spontano i u teorijskim oblicima koji nisu izgrađeni na potpunoj osmišljenosti celokupnih uslova kapitalizma, u onom smislu u kojem ih je on sagledao. On je smatrao da je njegova koncepcija samo najpotpuniji i najviši izraz tih shvatanja, odnosno da će ona postati zajednička koncepcija svih antikapitalističkih snaga — ta-

[8] Vidi diskusiju Milenka Markovića o partiji, „Međunarodni radnički pokret", br. 1/1973, str. 137.

da kada uslovi borbe i razvitak klasne svesti to omoguće. Ali on nije smatrao da su zbog toga one antikapitalističke i antiimperijalističke snage koje njegove koncepcije nisu potpuno usvojile od manje važnosti ili da daju manji doprinos borbi protiv kapitalizma. To je, nesumnjivo, od značaja i za savremenu borbu za socijalizam.

Ako borbu protiv kapitalizma vode sve one snage prema kojima se kapitalizam pokazuje kao neprijatelj, tada se u toj borbi moraju javljati i snage koje svoje koncepcije izražavaju u formama „submarksističkih" teorija i pogleda.[9] To je, uostalom, uslovljeno i karakterom tih snaga i složenošću uslova borbe protiv savremenog kapitalizma i neokolonijalizma. Marksizam u tom slučaju znači samo razvijeniji oblik teorije antikapitalističke borbe, ali nije jedini oblik koji ispoljava interese i snage što u toj antikapitalističkoj borbi učestvuju.

Neravnomernost u razvoju koju je nametnuo imperijalizam ogleda se i u neravnomernosti snaga koje se bore protiv kapitalizma, u to se, opet, izražava na neravnomernosti u razvoju njihove svesti, ideologije i politike. Međutim, sve te snage čine jedinstven front borbe protiv kapitalizma u koji ulazi i sitna buržoazija, i seljaštvo, i druge socijalne grupacije, do malobrojne inteligencije i radničke klase, s tim što će predstavnici radničke klase i revolucionarne inteligencije svoje poglede razvijati doslednije, sa više marksističkih teorijskih i političkih postavki. Pri tome se mora uzeti u obzir da se marksistički pogled na pitanja savremenog razvoja društva i revolucionarne borbe protiv kapitalizma ne ispoljava u prihvatanju neke određene političke strukture kao obavezne formule. Ne postoji jedna jedinstvena i obavezna strategija antikapitalističkih snaga koja bi važila za sve i za sva vremena. Otuda je ispravna takva strateška orijentacija u međunarodnom radničkom pokretu koja teži ujedinjavanju svih antikapitalističkih i antiimperijalističkih snaga na osnovu njihove globalne socijalističke usmerenosti.

---

[9] Vidi referat prof. M. Filipovića na naučnom skupu u Cavtatu, tembra 1976, o temi „Socijalizam u savremenom svetu".

Branislav Vuković

Narodni pokreti u nekim zemljama Afrike

Oblici i sadržaji političkog organizovanja ne mogu se proučavati i određivati izvan datih društvenih i istorijskih uslova. Otuda se u ovom napisu polazi sa stanovišta da voljno političko organizovanje u zemljama Afrike ima svoje posebnosti u oblicima i klasno-socijalnim sadržajima u odnosu na klasične oblike političkog organizovanja. Naime, pored klasičnih oblika i sadržaja političkog organizovanja, kao što su političke partije, građanske ili radničke, koje takođe imaju svoje specifičnosti, u ovom području ima i pojava koje bi se mogle odrediti kao novi oblici i sadržaji političkog organizovanja, iako se još nalaze u procesu razvoja i potpunijeg oblikovanja. Osobito je značajno da se takve organizacije deklarišu kao nosioci razvoja ka socijalizmu i vrše značajne društvene promene u tom pravcu.

1. Razmatranje te teme zahteve raščišćavanje brojnih prethodnih teorijskih pitanja, što prelazi okvire ovog rada. Ipak, ukazali bismo samo na neke polazne premise:

Oblici političkog organizovanja radničke klase i revolucionarnih snaga uopšte ne mogu biti unapred dati za sve zemlje i faze revolucionarnog preobražaja savremenog ljudskog društva. Još

je Marks u *Komunističkom manifestu* ukazivao, na primer, na to da komunisti nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama, već da se od ostalih proleterskih partija razlikuju po tome što u različnim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata, teorijski prednjače ostaloj masi proletarijata itd. To praktično znači prihvatanje ne samo jednog već mogućnosti postojanja više teorijskih i idejnih koncepcija i organizacionih oblika borbe za socijalizam. Ukoliko je to bilo tačno u doba Marksa, kada su radnički pokret i borba za socijalizam bili ograničeni na relativno mali prostor industrijski razvijenih i manje razvijenih kapitalističkih zemalja pre epohe imperijalizma, to stanovište je utoliko tačnije danas, u znatno izmenjenim prilikama, kada borba za socijalizam dobija univerzalne razmere i vodi se u vrlo različnim društvenim uslovima usled zakonomerno neravnomernog razvoja kapitalizma, što neminovno vodi stvaranju sve većeg bogatstva oblika i sadržaja te borbe. To ne znači potpunu relativizaciju oblika i sadržaja borbe za socijalizam, jer se karakter i stvarna uloga političkih organizacija koje tu borbu vode, bez obzira na to kako se deklarišu, utvrđuju pre svega time koliko one u datim istorijskim uslovima i konkretnim protivrečnostima društva doprinose kretanju ka socijalizmu.

Ne može se, dakle, bilo koji oblik političke organizacije uzeti kao jedino mogućan, kao univerzalan i isključiv način izražavanja interesa i istorijske uloge radničke klase i kao nosilac revolucionarnih promena u savremenom svetu. Pogotovu se političke partije nastale u klasičnim uslovima kapitalizma — koje buržoaska teorija tretira kao jedini i za sva vremena i uslove važeći oblik političkog organizovanja — ne mogu uzeti kao jedini i univerzalni organizaciono-politički oblik izražavanja interesa, klasne i političke borbe radničke klase, niti pak marksizam shvaćen kao završen i zatvoren sistem ideja i unapred datih, gotovih rešenja za sve uslove, pogotovu u uslovima postojanja njegovih različnih tumačenja, kao jedino moguća ideološka osnova takvih političkih organizacija. Polazimo, dakle, od stanovišta da tokom dubokih promena u savremenom ljudskom društvu mogu nastati i drugi oblici i sadržaji političkog organizovanja radničke klase, da se u borbi protiv kapitalizma a za socijalizam u specifičnim uslovima nekih zemalja mogu razviti i druge idejne i teorijske koncepcije a koje nisu u svemu identične s marksizmom kao najrazvijenijim oblikom teorije antikapitalističke borbe, ali prihvataju neke njegove bitne postavke o razvoju društva i konkretna iskustva izgradnje socijalizma u drugim zemljama.

Novi oblici i sadržaji političkog organizovanja nastaju u posebnim ili drukčijim društvenim uslovima i istorijskim situacijama od klasičnih, u procesu prevazilaženja parcijalnog partijsko-političkog organizovanja i posrednog karaktera predstavljanja interesa radničke klase i ostalih radnih slojeva, kao i prevazilaženja politike kao osamostaljene i otu[illegible]re.

2. Među bitne karakteristike uslova u kojima nastaje političko organizovanje u Africi mogli bi se navesti sledeći elementi:

— Političko organizovanje u Africi nastaje istorijski znatno kasnije nego u kapitalističkim zemljama, a nešto kasnije nego i u ostalim delovima područja nerazvijenih zemalja. Političke partije u kapitalističkim zemljama nastaju u periodu narastanja, uspona i političkog konstituisanja buržoazije, u zemljama u kojima se kapitalizam razvijao kao integralan unutrašnji društveni sistem, u uslovima neposrednog sučeljavanja industrijske buržoazije i industrijskog proletarijata i na tome zasnovanim idejnim, kulturnim, političkim i drugim karakteristikama. Međutim, političko organizovanje u Africi nastaje i razvija se u okvirima njene podređenosti kapitalizmu kao svetskom sistemu, i ne u periodu uspona, već „umirućeg kapitalizma", odnosno imperijalizma, koji svoje unutrašnje protivrečnosti razrešava, sem unutrašnjim transformacijama, i eksploatacijom podređenih manje razvijenih zemalja. Političko organizovanje u Africi se, dalje, razvija u uslovima prelazne epohe ljudskog društva od kapitalizma ka socijalizmu, započete velikom oktobarskom revolucijom, u uslovima prerastanja socijalizma u svetski proces, kada se njegovi elementi razvijaju u mnogim društvima, uključujući i ona na niskom stepenu državne i društvene organizacije; zatim, u uslovima razvijanja i jačanja doktrine i pokreta nesvrstavanja kao sastavnog dela revolucionarnih preobražaja savremenog ljudskog društva, što doprinosi jačanju samostalnosti, progresivnih autentičnih revolucionarnih i demokratskih procesa u nerazvijenim zemljama. S pravom se može pretpostaviti da takvi društveni i istorijski okviri doprinose da se u Africi, iako se ona nalazi na najnižem stepenu razvoja, srazmerno veliki broj političkih organizacija deklarativno izjašnjava za socijalistički razvitak.[1]

— Strukturu afričkog društva karakteriše izuzetno velika zastupljenost ostataka tradicionalnih, prekapitalističkih odnosa i zajednica, naročito plemenskih i odgovarajućih oblika kolektivnog vlasništva nad zemljom, društvene svesti itd. — posebno u delu južno od Sahare, a feudalne organizacije — u Etiopiji, delu Nigerije i arapskim zemljama na severu. Pri tome, međutim, tradicionalne zajednice nisu ostale izolovane, samostalne, već ih je svetski kapital uključio u svoje funkcionisanje, oslanjajući se politički, po pravilu, na njihove gornje slojeve, konzervirajući postojeću strukturu društva. Afrika je najkasnije potpala pod kolonijalnu dominaciju i u najmanjem obimu bila zahvaćena ranijim metodama kolonijalizma (njihova specifičnost je trgovina robovima u zapadnom delu za rad na plantažama obe Amerike), investicijama krupnog stranog kapitala (izuzev krajnjeg juga), razvojem

[1] Prema nekim podacima, od 60 značajnijih političkih partija u Africi južno od Sahare sredinom sedme decenije ovog veka, 43 su se opredeljivale za socijalističku privredu, 13 za liberalnu i 4 za mešovitu (Luj Vensan-Toma, *Razmišljanje o sadašnjosti i budućnosti Afrike*, „Međunarodni radnički pokret", (Dokumentacija), br. 4, Beograd, str. 99).

robno-novčanih i kapital-odnosa. Razbijajući embrione industrije tamo gde ih je zatekao, u oblastima zahvaćenim privrednim razvojem strani kapital je razvijao isključivo primarne delatnosti, rudarstvo, plantaže i proizvodnju sirovina i hrane za svetsko tržište, u kome pravcu su bile usmerene i sve komunikacije, transport i osnovna prerada proizvoda. U tim delatnostima i oblastima stvarali su se embrioni radničke klase i sitni seoski posed usmeren na proizvodnju za svetsko tržište i podvrgnut eksploataciji stranog kapitala, ali je praktično izostalo stvaranje ne samo industrijskog proletarijata već i domaće buržoazije, izuzev donekle u trgovini, rentijerstvu i veleposedu sa primitivnom tehnikom proizvodnje. Mada po obimu skromni, takvi društveni odnosi i na njima zasnovane društvene grupe su ekonomski, društveno i politički bili najznačajniji i dominantni i činili su osnovu savremenih oblika političkog organizovanja. Osim toga, i pored niskog stepena njenog razvoja, eksploataciju Afrike strani kapital ostvaruje ne samo eksploatacijom njenih prirodnih bogatstava i jeftine radne snage već i mase sitnih proizvođača za svetsko tržište, a na posredan način i globalnih društava na osnovu različnih nacionalnih nivoa produktivnosti rada i nametnute strukture privrede itd. koja traje dok se takvi strukturni elementi održavaju i posle sticanja političke nezavisnosti. Zbog niskog opšteg stepena razvoja, eksploatacija stranog kapitala utoliko teže pogađa afričke narode. Proizvodni odnosi uspostavljeni u okvirima kapitalizma kao svetskog sistema blokiraju dalji razvoj, postaju i pored njihove nerazvijenosti prepreka razvoju proizvodnih snaga, unutrašnjem ekonomskom i društvenom povezivanju, formiranju nacija itd. Na taj način su i narodi Afrike i pored ograničenog razvoja bili uvučeni u neravnomerni razvoj i protivrečnosti najviše faze razvoja kapitalizma, što je delovalo i deluje na svest grupa i pojedinaca i na njihovo ideološko i političko opredeljenje.

3. S nastajanjem savremenih društvenih grupa, s razvojem nacionalne svesti, sa zaoštravanjem protivrečnosti imperijalizma, saznanjima o idejnim i društvenim procesima u ostalim delovima sveta itd., politička borba koju su kolonijalne vlasti kanalisale u parlamentarne reformističke okvire dobija obim nacionalne borbe, koja, za razliku od nacionalizma u kapitalističkim zemljama, ima progresivnu i demokratsku sadržinu bez obzira na to koje je snage vode. Uklanjanje kolonijalne dominacije javlja se objektivno kao pretpostavka rešavanja ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih problema. Stoga se nacionalna borba u Africi preplića s ekonomskom i socijalnom borbom. Težnja za nacionalnom nezavisnošću, nacionalnim identitetom, formiranjem nacija itd., u stvari je i borba za zadržavanje u nacionalnim okvirima viška rada koji prisvaja strani kapital i nacionalnog suvereniteta nad svojim prirodnim bogatstvima. Stoga ta borba ima opšti antiimperijalistički karakter. Rešavanje nacionalnog pitanja pojedinih zemalja Afrike nije više samo unutrašnje pitanje tih zemalja, već je sastavni deo opšte borbe protiv imperijalizma i opšte demokratske borbe u

svetu. Na toj osnovi dolazi do različnih oblika povezivanja te borbe i, štaviše, panafrički pokret, u kome su značajnu ulogu imali i socijalistički opredeljeni pojedinci, čak je prethodio stvaranju nacionalnih pokreta u pojedinim zemljama.

U tim okvirima, na osnovama objektivno postojećeg nacionalnog interesa u većem broju afričkih zemalja, pored političkih partija stvaraju se i širi oblici političkog organizovanja, nacionalnooslobodilački pokreti kao jedinstvene političke organizacije u nacionalnim okvirima. U nekim afričkim zemljama političke partije su imale privremen karakter i marginalan značaj, a u većini se, pored sindikata, nisu ni formirale posebne radničke partije, već se radnička klasa politički organizuje i konstituiše u okvirima širih pokreta. Orijentacija na progresivan demokratski i socijalistički razvitak posle sticanja političke nezavisnosti po pravilu je, uz prirodno nestajanje političkih partija, vodila stvaranju širih i u nacionalnim okvirima jedinstvenih političkih organizacija, koje se u ovom napisu određuju kao narodni pokreti. Šire objedinjavanje društvenih snaga na osnovu zajedničkog interesa u okvirima nacionalnooslobodilačkih pokreta jačalo je njihovu snagu u borbi protiv kolonijalizma i imperijalizma, a jedinstvo progresivnih snaga u okvirima narodnih pokreta njihovu snagu i uticaj.

U ovom napisu se polazi sa stanovišta da nacionalnooslobodilački i narodni pokreti predstavljaju nove oblike političkog organizovanja. Buržoaska politička teorija, koja polazi od političkih partija kao jedinog i univerzalnog oblika političkog organizovanja, ne priznaje navedene pokrete kao posebnu kategoriju, već ih tretira kao privremenu i prelaznu pojavu koja će s daljim razvojem prerasti u političke partije i nestati sa političke scene. Takvo gledište je i šire prihvaćeno, a preovlađuje i u političkoj teoriji u pojedinim socijalističkim zemljama. Međutim, mi zastupamo gledište da, iako ima i takvih pojava, razvitak narodnih pokreta u stvarnosti ne ide u tom pravcu. Ali pošto se nacionalnooslobodilački pokreti i narodni pokreti po pravilu poistovećuju, odnosno obuhvataju pojmom nacionalnooslobodilački pokreti, potrebno je ukazati na razlike između ta dva oblika, a i drugih oblika političkog organizovanja.

Nacionalnooslobodilački pokreti nastaju u periodu borbe za ostvarivanje nacionalne nezavisnosti i vezani su za tu borbu. I pored izvesnih razlika među njima, ti su pokreti, po pravilu, klasni savezi svih manjih ili većih delova socijalnih grupa domaćeg društva — od elemenata buržoazije, feudalaca, plemenskih starešina do seljaštva i radničke klase. Međutim, tako široko jedinstvo i klasna saradnja mogući su do onog perioda posle sticanja političke nezavisnosti — premda takvo diferenciranje može početi i ranije — kada u prvi plan političkog života izbijaju unutrašnje suprotnosti, pitanje vlasti i pravaca budućeg razvoja društva u interesu privilegovanih ili eksploatisanih društvenih grupa. Na toj osnovi se nacionalnooslobodilački pokreti transformišu u političke organizacije s različnim klasno-socijalnim i političkim sadrža-

jima, organizacionim i drugim karakteristikama: u dvopartijske ili višepartijske sisteme, jedinstvene političke organizacije u nacionalnim okvirima u kojima preovlađuju interesi i uticaj nastajuće ili rastuće domaće buržoazije i osamostaljene birokratije oslonjene na strani kapital, suprotstavljene interesima osnovnih masa naroda, ili mogu biti uklonjeni uspostavljanjem vojnih režima. I, na kraju, nacionalnooslobodilački pokreti mogu evoluirati u pravcu izražavanja interesa siromašnog seljaštva i radničke klase i usvajanja socijalističke orijentacije, konstituisati se kao narodni pokreti. Takvi pokreti se mogu stvarati i u politički nezavisnim zemljama kao rezultat evolucije progresivnih, socijalistički usmerenih vojnih režima.[2]

Narodni pokreti kao svoju socijalnu osnovu deklarišu pre svega siromašno seljaštvo i radnike, ali i druge slojeve, kao zanatlije, progresivnu inteligenciju itd. U tim okvirima jedino socijalizam kao ideologija radničke klase, pa i kada je ona sama u konkretnoj zemlji malobrojna, zaostala i nedovoljno svesna, može u krajnjoj liniji činiti osnovu ideoloških i političkih koncepcija i prakse društvenog razvoja. Izražavanje interesa osnovnih masa naroda ispoljava se u ideološko-političkim koncepcijama i društvenoj praksi narodnih pokreta, njihovom klasno-socijalnom sastavu, njihovom položaju u političkom sistemu, organizacionim principima itd. Osnovnu determinantu njihovih ideoloških i političkih koncepcija čini opredeljivanje za socijalizam, pri čemu se neposredno ili posredno — bez deklarativnog izjašnjavanja — usvajaju i u praksi ostvaruju neke bitne postavke naučnog socijalizma, odnosno marksizma-lenjinizma o razvoju društva. Pri tom se i kad ga deklarativno usvajaju integralno, postavke naučnog socijalizma „prerađuju" prema konkretnim uslovima i potrebama, uz prihvatanje elemenata i drugih ideoloških pogleda, ali evoluirajući sve više ka naučnom socijalizmu. Jer „teorija se u jednom narodu uvek samo toliko ostvaruje ukoliko je ostvarenje njegovih potreba" (Marks). Otuda se borba protiv kapitalizma a za socijalizam u Africi ispoljava i kao pojava specifičnih teorijsko-političkih saznanja o konkretnim uslovima i iskustvima te borbe. Razvoj zemalja u kojima se narodni pokreti nalaze na vlasti usmeren je ka eliminisanju političkih, ekonomskih i društvenih pozicija buržoazije, feudalaca, stranog kapitala; sprečavanju osamostaljivanja i otuđivanja nosilaca upravnih funkcija i njihove birokratizacije u

---

[2] Zaoštrene unutrašnje protivrečnosti i kriza društvenih i političkih sistema, višepartijskih i tradicionalnih autokratskih, u nekim zemljama Afrike rešavaju se i preuzimanjem vlasti od strane revolucionarno orijentisanih delova oružanih snaga koje se poistovećuju s interesima najširih slojeva naroda, pre svega radnika i seljaka, prihvataju socijalističku orijentaciju i u tom pravcu usmeravaju razvoj društva. Ovakvi vojni režimi predstavljaju novu pojavu i suštinski se razlikuju od klasičnih vojnih državnih udara u interesu reakcionarnih snaga, kakvih ima i u ovom području. Progresivno i socijalistički orijentisani vojni režimi po pravilu formiraju ili predviđaju formiranje jedinstvenih političkih organizacija u nacionalnim okvirima, mada se neki vojni režimi konstituišu i bez političkih organizacija.

uslovima odlučujuće uloge državnog sektora privrede kao nosioca daljeg razvoja; decentralizaciji i demokratizaciji političkog odlučivanja; uvođenju saodlučivanja i elemenata radničkog samoupravljanja itd. Navedeni elementi nipošto ne karakterišu kapitalistički sistem, već sadrže bitna obeležja razvoja u pravcu socijalizma. Položaj, uloga i organizacioni principi narodnih pokreta usklađeni su sa zadacima koje oni treba da ostvare i imaju niz dodirnih tačaka s revolucionarnim radničkim partijama. Ti pokreti, na primer, prihvataju načelo vodeće uloge političke organizacije u političkom procesu, što je regulisano i ustavima tih država. Oni, takođe, imaju vrlo razuđenu organizacionu strukturu, naročito u bazi društva gde postoje ćelije ili osnovni komiteti na proizvodnom i teritorijalnom principu; usvajaju princip demokratskog centralizma; pridaju veliki značaj političkom i ideološkom obrazovanju članstva i širih slojeva; ostvaruju kontinuelnu političku aktivnost na svim nivoima itd.

Stoga je i sasvim ispravan stav da narodni pokreti predstavljaju poseban oblik političkog organizovanja. Oni se ne mogu poistovetiti s nacionalnooslobodilačkim pokretima koji mogu imati različitu klasno-socijalnu sadržinu i vezani su za borbu za sticanje nacionalne nezavisnosti, dok narodni pokreti imaju određenu klasno-socijalnu sadržinu i rešavaju unutrašnje suprotnosti razvoja. Oni se ne mogu svesti na buržoaske partije jer su usmereni i u praksi eliminišu ekonomske i socijalne osnove buržoazije i stranog kapitala, imaju bitno drukčije ideološke koncepcije, organizacione metode itd. Iako imaju nekih zajedničkih karakteristika u pogledu ciljeva, organizovanja itd. s radničkim partijama — a radnička klasa čini jedan od njihovih konstitutivnih elemenata — narodni pokreti se ne mogu svesti ni na radničke partije jer se ne deklarišu kao takvi, niti je radnička klasa nezavisno organizovana niti ima neposredno vodeću ulogu. To se odnosi i na one političke organizacije u Africi koje usvajaju naziv radnička partija ili deklarativno usvajaju marksizam-lenjinizam. Štaviše, narodni pokreti se ne mogu svoditi ni na političke partije uopšte uzev, jer ne izražavaju interese samo jedne klase ili užeg sloja, već imaju širi klasno-socijalni sastav i sadrže elemente prevazilaženja parcijalnog partijsko-političkog organizovanja, a s razvojem instituta neposredne demokratije — i embrionalne elemente prevazilaženja posredničkog sistema izražavanja interesa društvenih grupa. Narodni pokreti ne predstavljaju pluralizam višepartijskog tipa, niti monolitizam jednopartijskog tipa, već pluralizam integrativnog tipa. U njima se razvijaju procesi sukobljavanja interesa koji, međutim, nemaju klasni karakter. Narodni pokreti, kao i radničke partije, stoje nasuprot svim partijama buržoazije.

Premda je prvenstveni zadatak ovog napisa sadržinsko a ne terminološko određivanje ove pojave, za nju je kao najadekvatniji usvojen naziv narodni pokret. Pri tom se pojam narod, koji ima više značenja, ne primenjuje u pravnom značenju građana jedne države niti u značenju naroda kao etničke zajednice, već klasno-

-socijalne kategorije, u smislu naroda kao obezvlašćenog, obespravljenog i ugnjetenog dela društva. U buržoaskoj političkoj teoriji narod se tretira kao vanklasna ili natklasna kategorija, kao amorfna masa, nesposobna za kreativno delovanje u istoriji. U političkoj praksi i terminologiji savremenih revolucionarnih pokreta pojam naroda u napred navedenom značenju posebne klasno-socijalne kategorije široko se primenjuje, ali nije šire prihvaćen u teoriji i preciznije određen. Međutim, i u radovima klasika marksizma nalaze se stavovi koji mogu činiti osnovu naučno zasnovanog pojma narod u navedenom značenju. Na primer, Lenjin u delu *Država i revolucija* brani od plehanovaca i menjševika Marksovu formulaciju iz *Pisama Kugelmanu* o „stvarno narodnoj revoluciji na kontinentu" i dalje razvija pojam narodne revolucije, ukazujući na to da se taj izraz Marksu nije „omakao". Lenjin, zatim, u pomenutom radu navodi da 1871. godine proletarijat ni u jednoj zemlji nije činio većinu stanovništva, i da je „narodna revolucija, koja u pokret uvlači stvarno većinu, mogla biti takva samo ako obuhvati i proletarijat i seljaštvo". U *Prilogu istoriji pitanja o diktaturi*, povodom revolucije od 1905. godine, Lenjin govori o „elementima naučnog pojma: diktatura revolucionarnog naroda". Posle drugog svetskog rata mnoge su se zemlje u kojima su izvršene socijalističke revolucije, u kojima je seljaštvo činilo ogromnu većinu stanovništva i uzelo širokog učešća u revoluciji, deklarisale kao narodne ili narodnodemokratske republike. Pojam naroda u revolucionarnom radničkom pokretu vezuje se, dakle, za šire političke pokrete u kojima se na neposredan ili posredan način ostvaruje vodeća uloga radničke klase. U savremenim nerazvijenim zemljama ne može se govoriti o neposrednoj vodećoj ulozi radničke klase u narodnim pokretima, već o efikasnom uticaju radničke klase, koja čini njihov konstitutivni elemenat, na političku vlast. Taj se uticaj ispoljava, između ostalog, i prihvatanjem socijalističke ideologije i na njoj zasnovane prakse društvenog razvoja. Ne menja suštinu činjenica što radnička klasa u njima nije nezavisno politički organizovana već se zajedno politički konstituiše s ostalim proletarizovanim i neeksploatatorskim društvenim grupama. Otuda i gledište da i u tim okvirima radnička klasa može razvijati svoju klasnu svest, političko organizovanje i voditi borbu za socijalizam. Pri tom se stvarna društvena sadržina narodnih pokreta izražava ne samo njihovim klasno-socijalnim sastavom i ideološko-političkim koncepcijama već i stvarnom ulogom koju oni vrše u fundamentalnom procesu menjanja osnovnih produkcionih i političkih odnosa u korist radničke klase, siromašnog seljaštva i ostalih eksploatisanih i neeksploatatorskih društvenih grupa u datim društvenim uslovima i istorijskoj situaciji.

Primena naziva pokret u značenju određenog oblika političkog organizovanja proizlazi iz šire klasno-socijalne sadržine pojave koja je predmet tog određivanja. Naime, zanemarujući na ovom mestu druga značenja, polazi se od stava da pokret predstavlja najširi oblik političkog grupisanja u savremenom svetu.

Njihovo postojanje nije vezano samo za nacionalnooslobodilačku borbu već i za period dubokih ekonomskih, socijalnih i političkih promena usmerenih ka socijalizmu. U teoriji i politikološkoj literaturi često se susreću gledišta o pokretu kao difuznoj, labavoj organizaciji, nasuprot političkim partijama kao ideološki homogenijim, organizaciono čvrstim i sposobnim za revolucionarnu i avangardnu ulogu, mada većina građanskih partija ima labavu, pa i nepostojeću organizacionu strukturu, izuzev na nacionalnom nivou, i teži održavanju postojećeg stanja. Odrednica pokret se, dakle, izvodi iz šire klasno-socijalne sadržine pojave, pri čemu se kod nje mogu razviti i čvršći organizacioni oblici i sposobnost revolucionarne i avangardne uloge, i ne moraju se zakonomerno transformisati u političke partije.

Antonio Rubbi

Novi internacionalizam*

Diskusiju koja je otvorena u radničkom pokretu o temi internacionalizam ocenjujemo kao veoma značajnu.

Reč je o izvanredno važnoj temi koja, ispravno postavljena, mimo rasprava oko definicija i epiteta, može biti odlučujuća u determinisanju stava i doprinosa koji okupljene snage bez presedana mogu pružiti pozitivnom rešavanju hitnih problema koji su danas otvoreni u svetu.

Smatramo da u jedno ne može biti nikakve sumnje — činjenica je da je internacionalizam objektivna potreba i da se danas, više nego ikada, idejna orijentacija i politička akcija velikih narodnih, demokratskih i progresivnih snaga, snaga levice i komunističkih i radničkih partija, moraju zasnivati na širokoj viziji međunarodnog okvira i na doslednom angažovanju u međunarodnoj solidarnosti.

Tu potrebu prati snažna svest da isto tako ni problemi koji pritiskuju nacionalna društva, od ekonomske krize do inflacionističkih procesa, ne mogu naći odgovarajuće rešenje ako se suš-

* Autor je član CK KP Italije i ovaj tekst je napisao specijalno časopis „Socijalizam".

tinski ne bi izmenili uzroci međunarodnog karaktera koji su ih dobrim delom izazvali.

Nema danas onoga koji nije svestan problemâ koji se nameću na svetskom nivou. Pre svega problema očuvanja mira, što postaje izvesno u jednoj politici koja je kadra da blokira i potisne snage rata i agresije, snage imperijalizma.

Međutim, politici popuštanja zategnutosti, politici koja je ovih poslednjih godina postigla značajne ciljeve (mislimo u Evropi, na konferenciji u Helsinkiju), potrebno je sada, da bi postala trajna, političko rešenje ozbiljnih sukoba na Srednjem istoku i u Južnoj Africi, potrebno joj je da se pothranjuje konkretnim koracima ka smanjenju trke u naoružavanju, koja je dostigla krajnje opasne granice; da se pothranjuje konkretnim merama razoružanja usmerenim ka postepenom prevladavanju suprotnih blokova.

Posle snažnog procesa u kojem je veliki deo bivših kolonijalnih i potlačenih naroda izvojevao nacionalnu nezavisnost, politika oslobođenja i samoopredeljenja narodâ zahteva danas, na svim područjima, nove odnose između tih naroda i onih industrijski razvijenih. Tu se postavlja neodložna potreba svetske multilateralne saradnje, bez koje bi ne samo ekonomski razvoj zemalja koje su nedavno stekle nezavisnost postao veoma problematičan nego bi i razvijenije zemlje bile sve više uslovljavane, ostajale bi bez izlaza i našle se pred, ne tako dalekom, perspektivom opadanja ekonomske snage, pred uništavanjem demokratskih dostignuća, pred kulturnom i građanskom dekadencijom.

Dovoljno je ukazati na nove probleme koji bi mogli postati dramatični za sudbinu čovečanstva kao se odmah ne priđe njihovom rešavanju: neuravnoteženost između razvijenosti i nerazvijenosti; između snažnog porasta populacije i širenja područja nedovoljne uhranjenosti; između propadanja i uništavanja prirodne sredine i umnožavanja pojava elementarnih nepogoda. Sve to zahteva novo ustrojstvo međunarodnih odnosa, nov svetski ekonomski i monetarni sistem, široke i usklađene programe ekonomskog, naučnog i tehničkog istraživanja, obnovu struktura i idejnih, kulturnih i moralnih vrednosti nacionalnih društava.

Mislimo da su to dobrim delom novi sadržaji koje treba da ima akcija na međunarodnom nivou.

Međutim, svetska stvarnost se duboko izmenila ne samo svojim objektivnim nego i subjektivnim činjenicama.

Ogromno se proširilo područje snaga spremnih da se bore za pozitivno rešenje tih problema. Tu su snage socijalističkih zemalja, kao i snage nesvrstanih zemalja i oslobodilačkih pokreta. Svakako, radnički i progresivni pokret računa sa snagom komunističkih partija, ali ih daleko nadmašuje i obuhvata široke snage socijalističke i socijaldemokratske orijentacije, snage hrišćanske inspiracije. Radnička klasa je i dalje osnovna snaga, ali u jednom radijusu socijalnih snaga koji nikada nije bio tako razuđen i širok kao danas.

Da bi nade u uspešno odmeravanje s tom novom stvarnošću sveta i ogromnim problemima koji se postavljaju na dnevni red bile konkretne, potrebno je da sve te snage budu protagonisti zajedničkog angažovanja i konvergentnih inicijativa.

Međunarodna solidarnost našeg vremena, da bi bila efikasna i kadra da sudbinu sveta usmeri u korist mira i bezbednosti, saradnje i progresa, demokratskog razvitka i društvene obnove, mora voditi brigu o novim sadržajima svetske realnosti i o novoj dimenziji međunarodnog okupljanja.

Koji bi uslov omogućio da se taj ogromni potencijal snaga potpuno izrazi? Mogućnost i sposobnost autonomne i sasvim nezavisne razrade adekvatne politike — to je uslov za postizanje tih velikih ciljeva. A odakle, prema tome, poći ako ne od konkretnog terena na kome te snage deluju? Internacionalizam koji se ne bi povezao s krupnim nerešenim svetskim pitanjima, polazeći od činjenica i potreba koje odgovaraju nacionalnoj realnosti, ne bi imao drukčiju sudbinu nego da se iscrpe u jalovoj propagandi, ne bi mogao uticati ni na konkretne inicijative solidarnosti i ostao bi dalek i stran radničkoj klasi i širokim radnim i narodnim slojevima.

Smatramo da jedan od najjačih elemenata naše linije i političke akcije, postignutih rezultata, predstavlja kombinovanje politike inspirisane nacionalnim interesima naše zemlje s politikom koja nikad nije gubila iz vida međunarodni okvir, ciljeve solidarnosti i akcije koje su neophodne na tom terenu. Sigurno je da nismo radili bez grešaka, bez zakašnjavanja, ali mislim da je teško dovesti u pitanje doslednost te naše linije jedinstva između nacionalnog i internacionalističkog karaktera naše partije i kontinuiteta našeg prisustva i naše angažovanosti na oba terena.

Jedna takva linija može biti samo plod sopstvene analize, sopstvenog teorijskog istraživanja i sopstvene političke akcije, linija koja se mora nezavisno manifestovati ne samo u pogledu unutrašnjih problema nego i kroz osnovne pravce međunarodnog svrstavanja i spoljne politike vlastite zemlje. Mislimo da delo u kojem se toliko angažujemo za novu politiku Italije i Evrope ima vrednost ne samo kao doprinos nastojanju da se izađe iz krize, oslobodi uslovljavanja i opasnosti od potčinjavanja, nego i kao težnja da se u Italiji i u Evropi izgrade novi odnosi saradnje i uzajamne koristi sa zemljama Istočne Evrope, s arapskim i mediteranskim zemljama, kao i sa zemljama u razvoju. Tako bi Italija i Evropa mogle biti protagonisti politike saradnje i progresa, doprineti, na našem kontinentu i u svetu, razvitku, popuštanju zategnutosti i novim međunarodnim odnosima.

Bitan uslov za stvarnu i efikasnu akciju međunarodne solidarnosti su nezavisnost i autonomija.

U Berlinu su komunističke i radničke partije mogle naći zadovoljavajuću konvergentnost oko krupnih ciljeva mira, bezbednosti, saradnje i društvenog progresa, jer su spoznale da je pretpostavka i uslov za borbu u tom pravcu, „... politička linija, auto-

nomno razrađena i prihvaćena od svake partije u punoj nezavisnosti, u skladu s društveno-ekonomskim i političkim uslovima i nacionalnim osobenostima odgovarajuće zemlje..."

Mi smo prihvatili tu liniju jer smatramo da je najznačajniji doprinos koji jedna partija može dati internacionalizmu određen autonomnim i konkretnim učešćem u razvoju borbe na sopstvenom terenu za stvar međunarodnog popuštanja, novih međunarodnih odnosa, nezavisnosti i progresa naroda.

Autonomija u elaboraciji i političkoj akciji jeste isto tako neophodan uslov da bi se, u ovoj novoj međunarodnoj situaciji, dalje razvila borba za socijalizam na svetskom planu. Svakako je tačno da sve snage koje se bore za stvar svetskog mira, saradnje među narodima i za društveni progres nisu odmah spremne da se bore za preobražaje socijalističkog karaktera. Mada, pred dubinom i složenošću krize koja danas zahvata kapitalističke zemlje i s novim problemima koji se postavljaju pred zemlje koje su nedavno stekle nezavisnost, nastupa drugačije svrstavanje društvenih i političkih snaga i raste zahtev za demokratskim i socijalističkim preobražajima kao odgovor na uzroke krize i kao kvalitativno napredniji nivo društvenog razvitka.

Međutim, taj se progresivni razvoj dešava u periodu u kome su izvršeni duboki preobražaji i u klasnim i u društvenim strukturama koje se ne mogu više definisati shematskom podelom društva na „buržoaziju" i „proletarijat". Ti se preobražaji izražavaju u jednom raščlanjenom i pluralističkom sistemu predstavničkih institucija i demokratskih oblika, struja mišljenja i ideja, i različnih političkih i društvenih snaga.

Ostaje bez dvoumljenja tačno da se u središtu pokreta snaga kadrih da iznesu obnovu i socijalistički preobražaj društva nalazi radnička klasa, koja je, svojom prirodom i ciljevima borbe, najdoslednije upravljena ka tom cilju. Ali je isto tako tačno da se zajedno s radničkom klasom, osobito u zemljama razvijenog kapitalizma, bore različite socijalne snage: seljaštvo, srednji slojevi, snage nauke, tehnike i kulture. Isto onako kao što u nacionalnim pokretima zemalja koje su nedavno stekle nezavisnost konvergira pluralitet snaga.

S obzirom na nove dimenzije tog pokreta koji se razvija na međunarodnom nivou, definiciju „proletarijata" smatramo ograničenom i neadekvatnom novoj društvenoj stvarnosti. Međutim, problem nije u definicijama, nego u suštini. Na Berlinskoj konferenciji ta je formulacija bila prevaziđena, jer bi predstavljala objektivno ograničavanje predloga o jedinstvu kojim su se komunističke i radničke partije obratile političkim snagama radničkog i demokratskog pokreta radi politike konvergiranja i saradnje u odgovarajućim zemljama i na evropskom nivou.

Nesumnjivo je tačno da komunističke i radničke partije svojom idejnom inspiracijom i akcionim programima imaju prvorazrednu ulogu u razvijanju politike demokratske obnove, socijalističkog preobražaja. Ali se radnička klasa i društvene snage n

koje se pozivamo ne nalaze samo u komunističkim partijama. Danas se radnički pokret, naročito na Zapadu, politički izražava i izvan komunističkih partija, a ponekad i mimo marksistički inspirisanih partija. Svest o kvalitativnom menjanju društvenog ustrojstva i zahtev za socijalizmom jačaju i preko drukčijih političkih izražavanja. To je krupna pozitivna činjenica i tendencija koja karakteriše našu epohu, te smatramo svojom dužnošću da, koliko smo kadri, doprinesemo ostvarivanju te težnje.

Međutim, da li je u skladu s tom, znatnim delom, novom i originalnom situacijom određivati jednom takvom pokretu opšte, univerzalne zakone razvitka socijalističke revolucije i izgradnje socijalističkog društva koji zanemaruju objektivna istorijska stanja u kojima sve te snage deluju? A zar, suprotno tome, nije nužno izgraditi strategiju napredovanja prema socijalizmu koja odgovara uslovima i potrebama sopstvenog društva, izvlačeći iz njega principe i opredeljenja na osnovu kojih treba delovati?

To je ono što, kao komunistička partija, razvijamo u Italiji i Evropi da bi se s novom perspektivom razvitka izašlo iz kapitalističke krize, pozivajući široke radne i narodne slojeve, političke snage komunističke, socijalističke i socijaldemokratske orijentacije, kao i hrišćanske inspiracije, da budu protagonisti tog širokog plana obnove i preobražaja. Upućena nam je primedba da je u odnosu na „postojeći i stvarni" socijalizam taj plan još čista hipoteza.

Svesni smo da je rad na teorijskom i političkom produbljavanju da bi se u Italiji i Evropi napredovalo prema socijalizmu daleko od definitivnih rešenja. Isto tako, ni konkretna akcija na političkom terenu, ni borba radnih masa još nisu postigle rezultate koji bi promenili obeležja sistema unutar koga delujemo. Osim toga, svesni smo da to ne može biti samo naš zadatak, nego da je, naprotiv, prvi uslov pozitivnog ishoda delovanja na preobražaju, koji, dakako, neće biti ni brz ni uskog obima, — stvaranje široke konvergencije cilja, napora, jedinstvene saradnje u širokom radijusu političkih snaga. Na prvom mestu između komunističkih, socijalističkih i socijaldemokratskih snaga, prevladavajući onaj istorijski rascep koji je na Zapadu više od pola veka održavao podeljenost radničke klase.

Kada ovo kažemo, svesni smo, isto tako, da ideja socijalizma koju razvijamo nije bez zaleđa utemeljenog na iskustvima i učvršćenog u svesti. Za sobom već imamo više od trideset godina oštre i uporne demokratske i narodne borbe: postoji već isprobana praksa jedinstvenog upravljanja javnim poslovima u velikom delu naše zemlje, postoje značajna dostignuća koja se ogledaju u demokratskoj slici zemlje, pravima slobode i političkom učešću narodnih masa. Postoji, pre svega, tekovina saglasnosti s našom strategijom, koja je postepeno jačala — onoliko koliko smo uspevali da naša politika prodre u nove radne slojeve, u nove generacije, u demokratske i progresivne sektore nacionalnog života. Postoje, dakle, već ostvarene tekovine u širokom i mnogovrsnom

preobražajnom procesu koji se kreće ka socijalizmu. Mi polazimo od ideje da je napredovanje socijalizma u svetu proces koji će imati različite načine, sadržaje i oblike, i da će iz tih procesa proisteći među sobom različita društva ne samo kao ekonomsko-društvene formacije nego i kao nov sistem demokratskih institucija i zajednica idejnih i moralnih vrednosti novog tipa.

Prema postignutim ciljevima i iznetim ograničenostima, tekuća iskustva izgradnje socijalizma su, nesumnjivo, značajan vid tog procesa i znače veliki doprinos i uticaju koji vrše u menjanju međunarodne situacije, što međunarodnom radničkom pokretu omogućava nove i povoljnije uslove za borbu, zbog dometa preobražaja u pogledu ekonomskih, društvenih i kulturnih dostignuća nastalih na tako konsistentnom delu planete.

Smatramo da su tom procesu potrebna nova iskustva. Zbog konkretnih istorijskih uslova u kojima deluje, radnički pokret u ovom delu sveta može i mora u taj složeni proces uneti iskustvo u kome izgrađivanje materijalnih socijalističkih odnosa društva treba da prati dalji razvoj demokratije; u kome oslobađanje čoveka od izrabljivanja treba da nastaje u maksimalnom razvoju prava i slobode čoveka; u kome pluralitet društvenih, političkih, kulturnih i idejnih izražavanja koji izvire iz istorije tih zemalja treba da bude ne samo obezbeđen nego i da se puni novim idejnim i humanim vrednostima. U našoj zemlji i u drugim zemljama Zapadne Evrope zahtev za socijalizmom sadrži u sebi te sadržaje i moramo biti sposobni da ih izrazimo u odgovarajućoj strategiji i konkretnim programima naše političke akcije.

Kada unutar radničkog pokreta tako snažno postavljamo pitanje preke potrebe nezavisnosti i autonomije u strateškoj izgradnji i političkoj praksi, kao i u pogledu borbe za socijalizam, zaista ne smatramo da se time suprotstavlja „nacionalno" i „internacionalno". Štaviše, uvereni smo da samo idući tim putem možemo odgovoriti potrebama naše zemlje, naših radnih i narodnih masa, i istovremeno, upravo na taj način, dati naš najveći doprinos opštem procesu napredovanja ka socijalizmu na svetskom planu.

Stoga ne nameravamo da se zatvorimo u usku nacionalnu dimenziju, unutar koje imamo sasvim malo mogućnosti da doprinesemo i samom rešenju problema naše zemlje. Ono što postavljamo jeste novi internacionalizam; ukratko, to je potreba novih odnosa zasnovanih na priznavanju autonomije i jednakosti svake partije koja je, uostalom, prihvaćena i u zaključnom dokumentu Evropske konferencije komunističkih i radničkih partija.

Isto tako smo uvereni da je to put kojim bi se stiglo do pravilnog razumevanja uzroka što su izazvali razlike u međunarodnom radničkom pokretu i da bi se od tog razumevanja, preko potrebnog napora u teorijskom i političkom osavremenjavanju, stiglo do novog, višeg jedinstva.

S italijanskog prevela:
Mirjana Janković

Veljko Radović

Živa misao Miroslava Krleže

(Miroslav Krleža: Panorama pogleda, pojava i pojmova; izdavači: NIŠP „Oslobođenje", Sarajevo, i „Mladost", Zagreb, 1975; izbor i obrada citata: dr Anđelko Malinar)

Nedavno je štampan i peti, završni tom velike *Panorame pogleda, pojava i pojmova,* koja se, već sada, u trenutku kad se pojavljuje, popularno naziva *Krležijana.* Tako smo, konačno, dobili ovo izdanje, enciklopedijski zasnovano i oblikovano, u kome su predstavljene sve osnovne ideje koje su neprestano i potpuno zaokupljale velikog hrvatskog i jugoslovenskog pisca Miroslava Krležu. To je, inače, „jubilarno izdanje u povodu 80-te godišnjice života autora", kako piše u prvom tomu *Panorame.* Dr Anđelko Malinar, koji je izvršio izbor i obradio citate, piše u svom pristupnom tekstu: „Ova *Panorama pogleda, pojava i pojmova,* poznatija pod svojim radnim naslovom *Krležijana,* sadržava niz citata izabranih iz gotovo cjelokupnog proznog djela Miroslava Krleže (eseji, politička i ostala publicistika, beletristika, dnevnici i tako dalje), objavljenog u vremenskom rasponu od 1913. do 1975. godine. Citati su birani prema načelu da svaki od njih dade što zaokruženiju, što cjelovitiju autorovu misao o jednoj ličnosti iz bogate Krležine galerije domaćih i stranih likova svih epoha ili o jednom problemu: književnom, slikarskom, kiparskom, muzičkom, filo-

sofskom u najširem smislu, moralnom, društvenom, povijesnom, medicinskom ili na kojem drugom".

Misao Krležina je neposredna i neuvijena, misao rođenog enciklopedista koja definiše i osvjetljava svaki problem na mnogoplanski, „kubistički" način. O svemu se ovaj polemički duh „izjasnio", i to na način izuzetno upućenog stvaraoca koji sve obasjava jasnom krležijanskom „svjetiljkom" što za tolike godine ne samo što nije utrnula nego nije ni malaksala. Mađari kažu da njihovi pisci mogu učiti od Krleže višeplansku stvarnost njihove Ugarske, a nešto slično Austrijanci su rekli u slavu Miroslava Krleže na svečanoj dodjeli Herderove nagrade, koja mu je pripala za internacionalističku i humanu prirodu njegova cjelokupnog djela (dakle, svestrano i duboko on je spoznao stvarnost ne samo naše zemlje nego i stvarnost Austro-Ugarske, i to dublje nego oni sami, nego njihovi najbolji pisci!) u kojem nema slabih mjesta, u kojem se sve posmatra kroz krležijanski prodorni „teleskop" (katkad i „mikroskop"). Po toj začuđujućoj svestranosti sličan je Andre Malrou, a ta sveobuhvatnost mišljenja — kad su u pitanju ličnosti manjeg intelektualnog formata — gotovo uvijek se pretvara u upućenost u površinske strane problema. To je bilo moguće samo istinski enciklopedijski obdarenom čovjeku s jasnim i preglednim uvidima u sve osnovne probleme epohe. Pored tog izuzetnog talenta da prepozna bitno u haosu nebitnog, tu mu je pomogla i nevjerovatna radna i stvaralačka energija.

Krležijana ima, na primjer, više od četiri hiljade stranica i više od 10.500 indeksnih jedinica! Valja zamisliti koliko je tu pojava, pojmova, enciklopedijskih jedinica, i to u djelu samo jednog čovjeka! Nagrada za izdavački poduhvat godine 1975. data je na XX međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu, upravo ovoj *Panorami*, u kojoj se ogleda čitava jedna vjetrometna epoha u svoj svojoj neobuhvatnoj višeslojnosti i mnogolikosti. Ta nagrada je, bez ikakve sumnje, otišla u zaslužne ruke, jer je u ovaj neobično zamršeni posao valjalo uložiti mnogo truda i dara.

Prema njegovoj osnovnoj temi, njegovom glavnom motivu, svakom citatu u *Panorami* određen je naslov, i po tome se, pored ostalog, mogu jasno uočiti neke „opsesivne" Krležine teme: čovjek, čovječanstvo, sloboda — prije svih. Krleža se, neprestano preocjenjujući vrijednosti, bavio — za sve ove 62 godine — samo osnovnim pitanjima ljudske sudbine i smisla čovjekovog života. „Svrstani po abecednom slijedu svojih naslova, od Friedricha Adlera do Otona Župančiča", piše dr Malinar, „ovi citati daju svojevrstan enciklopedijski pregled Krležinih misli." Dr Malinar je, dakle, pokušao da „već dâni sadržaj, jedno veliko književno djelo, organizira *per analogiam encyclopaediam*". To je bio više nego složen zadatak, jer je trebalo Krležine misli, ukorijenjene u „već dani sadržaj", pretvarati u enciklopedijske pojmove i čupati ih iz prirodnog konteksta. Sigurno je da mu to nije uvijek polazilo za rukom, jer pojedini pojmovi ostaju pomalo neobjašnjeni, ovlašnije definisani. Ipak, može se reći da gotovo svi pojmovi u *Pa-*

norami, to jest svi citati među toliko hiljada, djeluju enciklopedijski „strogo" zaokrugljeno i cjelovito. Uostalom, Krleži nije ni bilo stalo do „objašnjenja" u tradicionalnom smislu riječi, jer se ovdje radi o izvacima iz jednog *proznog* djela-rijeke. U tom smislu, ne bi valjalo ove citate strogo enciklopedistički prosuđivati, mada bi i tako oni izdržali, vjerujem, sve kriterije te vrste. Inače, uz svaki citat navedena je godina kada je ta misao sročena, tako da se ima utisak vanredne preglednosti i istoričnosti, jer u ovom djelu nema postdatiranih mudrosti i prorokovanja — unazad. „Potrebno je na ovome mjestu istaknuti ulogu koju je pri dugogodišnjem pripremanju ovog djela imao autor ovih tekstova, Miroslav Krleža", piše dr Malinar. „Njegova je suradnja bila vrlo intenzivna u toku svih faza rada ... Mnoge svoje sugestije, primjedbe, savjete i upute Krleža je stavljao u pismenoj formi, i o tome postoji u arhivu *Krležijane* opsežna dokumentacija." Tako piše, osjećajući se dužnikom velikog pisca, dr Malinar, sistematizator i „antologičar" ovih tekstova koji su „iščupani" iz svog prirodnog poretka, ali pri tom nisu lišeni vlastite višeznačnosti koju su posjedovali u živom kontekstu djela iz kojih su „vađeni".

U petom tomu *Krležijane* objavljeni su popisi izvora, abecednih jedinica (tema), imena i citata, tako da ova *Panorama* posjeduje unutrašnju povezanost i primjernu preglednost. Nije bilo lako, zaista, iz tog izuzetno složenog opusa, odabrati tolike pojmove, ideje i citate koji će tu živu misao, neukrotivu i burnu, reprezentovati u sasvim drugoj formi.

I ova *Panorama*, kao svako pojedinačno djelo Krležino, samo potvrđuje jednu stvaralačku stalnost i moć velikih dijalektičkih vizija istorije s jasnim uvidima u odsudna pitanja vremena čiji je Krleža sublimator. Svi tekstovi *Panorame* djeluju kao enciklopedijske jedinice kojima Krleža vrednuje pojedine pojave i pojmove. To su prostudirane projekcije sveukupnosti i zakonitosti istorijskih, kulturnih i političkih prilika i naših vjekovnih „dezagregacija". Njegovo djelo velika je cjelina u kojoj sve vri od problema postavljenih i nepostavljenih, od pitanja i krležijanski oštrih i kategoričnih odgovora, planova i „spratova". To je živa misao koja ne kanonizuje postojeće stanje, nego ga neprestano izvodi iz nestvaralačkog mirovanja. Sve je tu pokret, nezaustavljiva akcija koja stvari mučno pokreće naprijed, što dalje od pećine — ka očovječenju čovjeka. Sklon revizijama i demistifikacijama, Krleža produbljuje i istražuje nekoliko osnovnih tema: prije svega, to su teme primitivnih mitomanija, lažnog, kafanskog domoljublja, etnocentrizma, provincijalne uskogrudosti i zatvorenosti ... Krleža je priroda sklona povredi tabua, ikonoklast, i on je to činio, i čini, sve do dana današnjeg. Njegovo sveukupno stvaralaštvo djeluje skladom svoje jedinstvene cjelovitosti, i nosi zaštitni pečat jedne — može se tako reći — od posljednjih renesansnih, erazmijanskih ličnosti našega vremena koja se bori protiv gluposti u akciji i njene moćne „velevlasti". Krleža se nikad nije izuzimao, na sve je reagovao, sve ga se ticalo.

Evo samo nekoliko tema i jedinica koje je razmatrao Krleža u ovoj petotomnoj *Panorami:* „Agitpropovske metode u umjetnosti", „Angažirana umjetnost", „Aprilski slom 1941", „Apriorne hipoteze", „Boljševička partija", „Čizma", „Demokratija", „Dogma", „Evropski apatridi", „Fašistički mentalitet", „Ideologije", „Ikonoklasti", „Oslobođenje čovjeka", „Proleterska birokracija", „Staljinska estetika", „Dimitrije Tucović", „Televizija", „Ubijanje", „Vlast", „Zdravo-bolesno", „Ždanovština"... Prava krležijanska abeceda!

Za Krležino stvaralaštvo, i za njegovo javno i publicističko djelovanje tokom decenija — to se vidi u ovoj *Panorami* ponajbolje, jer je tu sve preglednije — karakteristično je da je oslobođeno skučenih, ograničenih, fiksiranih horizonata. Njegov način mišljenja oduvijek je bio kritički i neprovincijalan. To mišljenje usmjereno je i protiv istorijskih falsifikata i romantičarskih adealizacija, što je sve „osnov našeg fatalnog zakašnjenja u prostoru i vremenu".

Krleža je, kao što je svima poznato, i pokretač *Enciklopedije narodâ Jugoslavije* u okrilju Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, koja je, u nizu retrospektivnih enciklopedija, pokazala svijetu istorijske i duhovne vrijednosti našeg tla. „Enciklopedija treba da trajno ima na umu viziju cjeline, i ona treba da promatra čitav reljef našega, kroz vjekove razbijenog torza, na periferijama jakih političkih, ekonomskih, strateških i kulturnih centara, koji su kroz vjekove djelovali na sistematsko razjedinjavanje naše narodne svijesti", napisao je Miroslav Krleža u *Prolegomeni Enciklopedije narodâ Jugoslavije,* pozivajući pri tom na preocjenjivanje i na „naučnu reviziju mnogobrojnih mutnih pojmova i krivih vrijednosti". I u *Enciklopediji,* i u ovoj *Panorami* kao svojevrsnoj enciklopediji, vidi se ta stalna težnja i briga za jugoslovensku cjelovitost u kojoj se narodi razlikuju, ali i uklapaju u jedinstvenu, nerazdruživu i homogenu cjelinu.

Enciklopedijski duh Krležin nije ostavio na miru ni jedan bitni problem čovjeka i naše epohe. To su hiljade i hiljade pojmova, povoda i razvijenih ili nagoviještenih tema za razmišljanje. Po ovoj *Panorami,* koja, u izvodima i „popularno", predstavlja djelo jednog čovjeka epohe, rasute su mnogobrojne misli kojih se valja stalno sjećati, otkrića, neočekivane asocijacije, nepredvidljive opaske o pojedinim ličnostima i događajima... To su pravi izvori saznanja iz glave čovjeka našeg vremena a koji je isto to vrijeme posmatrao i sa rastojanja i izbliza, da se sve to napokon sklopi u moćnu cjelinu u kojoj se prepoznaje, na početku kao i sada, osobenost jednog posebnog, krležijanskog mišljenja. Krleža jeste čovjek-epoha, on je sav u njoj takvoj kakva jeste, a *Panorama pogleda, pojava i pojmova* divot-izdanje posvećeno djelu velikog mislioca koji u svojoj prostranoj ličnosti sjedinjuje dramatičara, političkog publicista, filosofa, pjesnika, estetičara, putopisca, enciklopedista, novelista! I u svakome tome području — često tako dalekom i nepodudarnom — on se ostvario na zadivljujuće potpun način, kao malo ko u našoj sredini.

Dr Bojana Tadić: Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1976, strana 362)

Knjiga dr Bojane Tadić *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa* ima 362 stranice teksta, jedan prilog sa dve statističke tabele i dva rezimea — na engleskom i ruskom jeziku. Popis izabrane literature sastoji se od: 10 izvora dokumenata, 105 naslova knjiga i 157 članaka objavljenih u domaćoj i stranoj štampi.

Knjiga je, osim uvoda, u kome je određen pojam nesvrstanosti, podeljena u tri dela. Prvi deo sadrži: „Faktore koji su uticali na nastanak i razvoj nesvrstanosti", u drugom delu se analizira „Istorijski razvoj pokreta nesvrstanih zemalja — programi i zahtevi", u trećem delu se tretiraju „Efekti delovanja pokreta nesvrstanih u međunarodnim odnosima — ostvarenja". Tu su još zaključak i *post scriptum*.

Osnovna nastojanja dr Bojane Tadić moguće je svesti na njen pokušaj doprinosa potpunijem razumevanju nesvrstanosti, njene suštine i osobenosti, oblika u kojima se javlja, razvojnog puta koji je prošla, kao i efekata koje proizvodi u uslovima strukturalnih promena u savremenim međunarodnim odnosima.

U tom kontekstu nesvrstanost je posmatrana kao deo celine odnosa u međunarodnoj zajednici, pa samim tim i kao fenomen na koji utiču pojave i procesi u svetskim razmerama, ali i kao činilac koji i sam podstiče, ubrzava ili izaziva promene u ukupnosti međunarodnih odnosa.

Ova knjiga znatnim delom obuhvata i kritičku analizu određenih, već objavljenih istraživanja nesvrstanosti, ali i one rezultate polazne osnove za nova istraživa- koji su se u praksi pokazali kao

nja, ili su, kako autor ističe, „uključivali i pokušaj sinteze koja se, međutim, može smatrati samo jednim korakom u saznajnom procesu vezanom za ovu pojavu čija je evolucija još uvek u toku".

U uvodu autor određuje pojam nesvrstanosti, napominjući da se nesvrstanost javlja „kao doktrina međunarodnih odnosa, kao određeni put spoljnopolitičke orijentacije ili ponašanja velikog broja zemalja u savremenom svetu i kao svojevrsni međunarodni politički pokret". Tako koncipirana, nesvrstanost sažima dve bitne komponente koje su međusobno čvrsto povezane i koje se mogu smatrati njenim bitnim sastavnim delovima i osnovnim njenim obeležjem. To je, s jedne strane, nezavisnost koja u sebi uključuje antikolonijalizam i suprotstavljanje blokovskoj politici, zapravo svemu što bilo na koji način dovodi u pitanje ovu vrednost, a, s druge strane, to je borba za nove kvalitete u odnosima među narodima i državama. Još nešto: — nesvrstanosti autor pristupa kao složenoj pojavi, kako s obzirom na njenu sadržinu tako i s obzirom na oblike u kojima se javlja. Pri tome se najvažnija obeležja sadržine nesvrstanosti sastoje u njenom insistiranju na očuvanju i učvršćenju nacionalne nezavisnosti u političkom i ekonomskom domenu, kao i u spremnosti na zajedničku borbu za menjanje postojećeg sveta i stvaranje novih odnosa među državama. Po dr Bojani Tadić, spomenuta svojstva se ispoljavaju u svim oblicima u kojima se nesvrstanost javlja, među kojima, kako to ona kaže, „... treba izdvojiti — nesvrstanost kao doktrinu međunarodnih odnosa, kao oblik spoljnopolitičke orijentacije velikog broja zemalja u savremenom svetu i kao međunarodni pokret koji se bori za izmenu postojećih i unošenje novih vrednosti u savremeni sistem međunarodnih odnosa".

U prvoj glavi, pod naslovom „Faktori koji su uticali na nastanak i razvoj nesvrstanosti", nesvrstanost se tretira kao pojava izrasla iz specifičnih prilika i uslova posleratnog stanja u svetu — u međunarodnim odnosima i u pojedinim zemljama i delovima sveta. Konkretno, govori se o društvenim pretpostavkama nastajanja i razvoja nesvrstanosti, odnosu nesvrstanosti i socijalizma, zatim međunarodnim pretpostavkama nastanka i razvoja nesvrstanosti, a u okviru toga i o antikolonijalnoj revoluciji, faktoru nerazvijenosti, bipolarizmu hladnog rata, kao i Ujedinjenim nacijama. Na kraju prve glave obrađeni su „Podsticaji i motivi opredeljenja država za nesvrstanu spoljnopolitičku orijentaciju", i to na konkretnim primerima Indije, Jugoslavije i Egipta — triju zemalja osnivača pokreta nesvrstanih, sa posebno naglašenim uticajem rukovodećih ličnosti tih zemalja: Tita, Nehrua i Nasera. Drugim rečima, autor naglašava ulogu i značaj ovih progresivnih i dalekovidih vizionara, boraca, državnika i revolucionara, koji su, snagom svoje misli i svojim ljudskim i političkim kvalitetima, dali presudan doprinos nastanku i razvitku nesvrstanosti. Govoreći o njima, dr Tadić navodi da su i među njima samima postojale „nesumnjive razlike koje proističu iz idejnih opredeljenja i društvenog ambijenta iz kojeg su potekli", mada „sve njih spaja ideja o ostvarivosti vizije o ulozi njihovih zemalja kao nezavisnih i aktivnih činilaca u međunarodnim odnosima, kao i misao o neophodnosti borbe za jedan novi svet, demokratski i human, svet mira i ravnopravne međunarodne saradnje".

U drugoj glavi se analizira geneza istorijskog razvoja pokreta nesvrstanih zemalja. Reč je o periodu koji seže od druge polovine četrdesetih godina ovoga veka, kada je nesvrstanost počela da se oblikuje kao svojevrstan pogled na međunarodne odnose i oblik spoljnopolitičke orijentacije jednog broja zemalja, zaključno sa Četvrtom (Alžirskom) konferencijom nesvrstanih, koja je bila 1973. godine. U *post scriptumu* autor je, posle zaključnih razmatranja, izložio i glavne osobenosti pokreta nesvrstanosti u periodu nakon Alžirske konferencije nesvrstanih, odnosno u razdoblju priprema za

Petu konferenciju šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja — održanu u Kolombu avgusta 1976. godine.

Vreme od petnaest godina zacelo je kratko razdoblje. Međutim, upravo toliko je vremena proteklo od Beogradske konferencije 1961. godine do ministarske konferencije nesvrstanih u Limi 1975. i Pete konferencije nesvrstanih.

U vremenskom razdoblju od jedne i po decenije nesvrstane zemlje su stasale u zreo pokret koji se neprekidno omasovljavao i dobijao nove pristalice: od 25 punopravnih učesnika u Beogradu, preko 47, odnosno 55 učesnika u Kairu i Lusaki, pa sve do 75 na Konferenciji u Alžiru. Ocenjujući pomenuti period, dr Tadić ističe i tezu da je pokret nesvrstanosti rastao i sazrevao, korak po korak, na konferencijama šefova država ili vlada u Beogradu 1961, Kairu 1964, Lusaki 1970, Alžiru 1973. i ministarskim konferencijama u Džordžtaunu 1972. i Limi 1975. godine.

Zaključujući drugo poglavlje svoje genetičke analize pokreta nesvrstanosti, autor konstatuje da je nesvrstanost u svojoj evoluciji dobila karakter univerzalnog faktora koji se ne ograničava na odbijanje postojećeg poretka, već gradi i novi sistem međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Zato su, po mišljenju autora, svi održani skupovi nesvrstanih zemalja značili svagda korak napred u poređenju s prethodnim periodom i prethodnom konferencijom.

U trećem delu knjige, u kome se tretiraju efekti delovanja pokreta nesvrstanih u međunarodnim odnosima, izloženi su glavni rezultati konkretnih akcija nesvrstanih, koji su grupisani u nekoliko područja aktivnosti nesvrstanih — dekolonizacija, očuvanje mira, učvršćenje bezbednosti i podsticanje ekonomskog razvoja. Rezultati i akcije nesvrstanih posmatrani su u celokupnom razdoblju razvoja nesvrstanosti od završetka drugog svetskog rata do Alžirske konferencije. Ovaj deo knjige je karakterističan i po tome što se u njemu podrobno prate ostvarenja konkretnih zahteva nesvrstanih zemalja, koji su u prethodnim delovima knjige izdvojeni u kategoriju predloga i odluka pojedinih konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja.

Ukoliko bi se želela potencirati poruka knjige *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa,* onda bi se moralo ukazati na autorovu konstataciju da su koreni politike nesvrstanosti doista duboki i da ona izvire iz objektivnih međunarodnih uslova, ali i iz večite težnje narodâ, zemalja i ljudi u svetu za slobodom, ravnopravnošću i nesmetanim razvojem.

Zoran Marković

Milica Damjanović: Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta I—II

(Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije i „Nolit", Beograd, 1966. i 1974, strana 174 i 406).

Dugogodišnji istraživački rad na jednoj neobrađenoj temi dovodi svakog naučnog radnika u iskušenje: da li svoju „zlatnu žicu" monopolistički istorijski utilitarističkom linijom, ili pak uz materijalne žrtve i odricanja stvoriti djelo trajne vrijednosti. Dva toma historije naprednog studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu Milice Damjanović ne ostavljaju mjesta pitanju za koji se put autor opredijelio. (Prvi tom, koji obuhvaća razdoblje od 1919. do 1929, objavljen je još 1966; drugi, u kojem je prikazan razvitak tog pokreta uoči drugog svjetskog rata, pojavio se u knjižarskim izlozima 1974).

Napredni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu jedno je od onih malobrojnih djela u našoj suvremenoj historiografiji koja ne zastrašuju obimom ali se nameću značenjem, ne briljiraju frazom već čvrstom faktograf-

skom podlogom, ne donose „konkluzije" iz jednog izvora, ni „apodiktičke" teze iz jednog jedinog dubioznog fonda. Ono osnovno što odlikuje ovo djelo, pa i nekoliko manjih studija (predradnja) istog autora, jest analitička obrada, akribičnost, sistematičnost i izbjegavanje svake improvizacije.

Pojava tih dviju knjiga popraćena je u časopisima i dnevnim listovima s desetak bilježaka i osvrta. Sve su to mahom puke bibliografske registracije ili dobronamjerna dociranja na sitnim propustima autorovim. Nitko se međutim nije zapitao dokle seže okvir teme „studentski pokret": gdje je granica koja u monografskoj obradi dijeli revolucionarni dio tog pokreta od revolucionarnog pokreta radničke klase kao cjeline, a gdje granica cijelog pokreta koji je fiksiran u naslovu ovog rada. I to je razlog koji nas potiče, makar i dvije godine nakon izlaska druge knjige iz štampe, da se još jednom osvrnemo na ovaj rad.

Već u uvodnim napomenama Milice Damjanović vide se elementi koji su joj diktirali metodološki pristup. Prvo, područje svog istraživanja ona svodi na isključivi okvir međuratnog razdoblja. Spominje borbene tradicije Beogradskog univerziteta — od Svetozara Markovića, pa preko Mite Cenića do Tucovića i Dušana Popovića, od prvog socijalističkog kluba studenata devedesetih godina prošloga stoljeća do osnivanja Kluba studenata socijaldemokrata —, ali se na tome ne zadržava. Samo je naznačila izvorište kasnijeg revolucionarnog pokreta studenata Beogradskog univerziteta i činjenicu da je taj univerzitet i prije prvog svjetskog rata, bar u političkim pokretima mladih, bio pošteđen tada već klasičnog balkanskog tapkanja za Evropom.

Drugi elemenat istaknut u uvodu jest činjenica da studentski pokreti obiluju specifičnostima koje proistječu iz njihove *heterogene socijalne prirode*. Milica Damjanović odmah objašnjava zašto se studentski pokreti kao *društvena pojava* na političkoj pozornici rijetko javljaju samostalno. Zato, kaže, jer su „u stvari više izraz oštrijih klasnih sudara i kretanja u jednome društvu i po pravilu javljaju se u periodima istorijskih zaokreta". A motivi koji ih čine samostalnijim, značajnijim faktorima u političkoj borbi jesu jedino u njihovu vezivanju ili oslanjanju na druge narodne pokrete (nacionalne, revolucionarno-demokratske, a naročito socijalističke pokrete radničke klase) „koji ih najviše privlače i inspirišu i u čijim okvirima mogu da ispolje do maksimuma svoju vrednost".

Treći značajan elemenat jest *raznovrsnost* borbenih istupa studenata po njihovim ciljevima, metodama i obimu; raznovrsnost uslovljena karakterom režima, utjecajima određenih građanskih političkih partija i slično, a ukoliko se radi o revolucionarnim, komunističkim pokretima studenata — i stanjem revolucionarnog radničkog pokreta u zemlji. Ovdje je objašnjen i termin *autonomija univerziteta*, to jest što se pod tim terminom podrazumijevalo u međuratnom razdoblju.

Četvrti bitni elemenat za razumijevanje autorova metodološkog pristupa jest naglašena činjenica da se ne samo studentski nego omladinski pokret u cjelini nakon prvog svjetskog rata „našao u potpuno izmenjenim uslovima". A ti „izmenjeni uslovi" izazvali su i izmjenu njegova *karaktera*. Ni građanski omladinski pokreti ni revolucionarni socijalistički pokreti mladih više nemaju avangardnu ulogu. Još je Keršovani (1925) u našim omladinskim pokretima zapazio ciklus od prijeratnog vala nacionalizma do poratnog vala ljevičarstva, a Masaryk je (1924) na jednoj od svojih tradicionalnih čajanki koje je godinama priređivao za studente Praškog univerziteta upozorio prisutne da je revolucionarno vrijeme prijeratnih omladinskih pokreta čiji su lideri sada postali istaknuti građanski političari nepovratno prošlo. Pa ni komunističke omladinske organizacije pod Trećom internacionalom nemaju funkciju koju su socijalističke omladinske organizacije *morale* imati pod Drugom.

Peti značajan elemenat je izvjesna razlika između užeg revolucionarnog studentskog pokreta

na univerzitetima i šireg omladinskog pokreta radne omladine, mada ih vezuje jedna ideologija. Prvi ima prijeratnu tradiciju (u socijalističkom pokretu), drugi je nema; prvi djeluje i na institucijama koje imaju kakvu-takvu autonomiju, drugi nema bilo kakvih zidina koje bi ga štitile. Otuda i manja odstupanja u intenzitetu studentskog pokreta i mogućnost da se univerziteti u čitavom međuratnom razdoblju održe kao središta i studentskog i cjelokupnog pokreta mladih.

Uzimajući zajednički sve te elemente, Milica Damjanović se opredijelila za sintagmu *napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*. Svjesna da se sam *revolucionarni* pokret studenata, kao jezgra *naprednog*, ne može obraditi bez praćenja djelatnosti i one građanske komponente u studentskom pokretu koja je bar u izvjesnim razdobljima nosila atribute progresivnosti i pružala značajnu podršku lijevim snagama, ona se unaprijed ispričava čitaocu da će u prikazu tih organizacija, odnosno klubova „biti i praznina, koje se jedino mogu objasniti samo posebnim teškoćama u pogledu izvora", a i time što te organizacije „nisu imale kontinuiteta u radu i što su oscilirale prema promenama stanja međupartijskih odnosa i opšte političke situacije u zemlji".

Već iz prve glave ovog rada („Revolucionarna delatnost studenata Beogradskog univerziteta u legalnom periodu, 1919—1920") vidi se da je Milica Damjanović ostala dosljedna uvodnom objašnjenju i da je vješto izbjegla sve zamke koje autora jedne uže monografije mogu iznenaditi u tom razdoblju revolucionarnog vrenja. S mirnoćom i ležernošću iskusnog istraživača ona prikazuje okupljanje sturdenata 1919. i ponovno otvaranje Beogradskog univerziteta, koji je sve vrijeme prvog svjetskog rata bio zatvoren. Govori o aprilskom sastanku predstavnika socijalističkih studentskih klubova 1919, osnivanju Kluba studenata komunista na Beogradskom univerzitetu, o njegovim prvim akcijama, te na izvornoj i memoarskoj građi stvara faktografsku podlogu. To je, rekli bismo, prva bitka za faktografiju, ali uz konstantan oprez — da se ne pređu zacrtane *granice rada*. Jedina tema iz ove glave koju je već ranije obrađivalo više autora jest uloga studenata komunista u osnivanju SKOJ-a. No i o toj temi Milica Damjanović daje nekoliko značajnih novih podataka. U uskoj vezi s tim istorijskim događajem ona dotiče i pitanje odnosa između SKOJ-a i SRPJ(k), koja kao cjelina nije imala neposredno udjela pri stvaranju prve općejugoslavenske revolucionarne organizacije mladih. Tom problemu Milica Damjanović je posvetila poseban odjeljak, pod naslovom „Veća pomoć Partije u razvijanju komunističkog omladinskog pokreta", a stalno će se vraćati na nj i u prvoj i u drugoj knjizi. Među značajnijim događajima iz tog razdoblja najviše prostora posvećuje 4. aprilu 1920, koji je po zlodjelu vlastodržaca bio repriza događaja iz 1903. No taj je događaj bio i početak stvaranja zajedničkog fronta revolucionarnih studenata i njihovih kolega iz progresivnijih građanskih organizacija, a i početak akcione suradnje naprednih studenata svih jugoslavenskih univerziteta. Ovdje se posebno zadržava i na izborima za upravu „Pobratimstva" koji su svojim rezultatima potvrdili da su studenti komunisti već 1920. bili vodeća politička grupa na Beogradskom univerzitetu.

U drugoj glavi prikazane su posljedice koje je objavljivanje „Obznane" i Zakona o zaštiti države izazvalo u redovima intelektualne omladine. To je prvi ozbiljniji udarac nanesen našem klasnom radničkom pokretu, pa i naprednom studentskom pokretu. Ali već u drugoj polovini 1921. počinje obnavljanje brojnih skojevskih organizacija, pa i najviših instanci u kojima je, uz radničku, opet u znatnom broju i intelektualna omladina. Poslije Zemaljske konferencije SKOJ-a avgusta 1922, o kojoj Milica Damjanović govori samo toliko koliko je potrebno za razumijevanje njezinih odluka o potrebi novih oblika djelovanja mladih, i na Beogradskom je univerzitetu osnovano Udruženje studenata marksista. To je udruženje

koje se samo formalno bavi „širenjem teorije marksizma kao nauke o razvitku društva, a ne marksizmom kao neposrednim revolucionarnim političkim pokretom i praksom" (M. D.). U stvari, to je izrazito politička komunistička organizacija koja će sve do 1929. nastaviti revolucionarne tradicije nekadašnjeg Kluba studenata komunista.

U trećoj glavi knjige Milica Damjanović se više zadržala na samom osnivanju Udruženja studenata marksista, na radu njegovih članova u okviru Nezavisne radničke partije Jugoslavije, na borbi za autonomiju Univerziteta i na akcijama međunarodne solidarnosti. No svakako je najzanimljiviji odjeljak posvećen uvlačenju Udruženja studenata marksista u partijske razmirice na početku 1924. Ne izbjegavajući ni najdelikatnije teme, ona je upravo na idejnim sukobima u KPJ i njihovim refleksima na druge revolucionarne organizacije pružila primjere do kojih granica autor jedne monografije može zalaziti u „tuđe" područje istraživanja a da ipak ne prekorači granice osmišljenih koncepcija vlastitog rada. Premda u vrijeme kada je objavljena prva knjiga još nije raspolagala dovoljnim brojem izvora za čvršći zaključak, ona je ipak posegnula za dubljim uzrocima krize u Udruženju studenata marksista i s razumljivim oprezom iznijela pretpostavku da „ima osnova za zaključak o postojanju izvesnog uticaja partijske desnice" na vođstvo beogradskog udruženja. Pri tome nije poštedjela ni „ljevicu", koja je svojom sektaškom intrasigencijom pokušala izolirati Udruženje, navodno zbog toga što je „divlje i otrgnuto od pokreta". Izvorna građa o tim događajima u posljednjih je deset godina znatno obogaćena i u cijelosti potvrđuje hipoteze Milice Damjanović (iz 1966), pa i njezin zaključak da su to u osnovi bila „neka idejna neslaganja između pojedinih rukovodilaca ili grupa u tim organizacijama, a da ona nisu toliko uticala na opštu aktivnost Udruženja".

U četvrtoj glavi govori o kraćoj stagnaciji koja je zahvatila Udruženje studenata marksista nakon tzv. male „Obznane" i više se zadržava na „Progresu", „Pobratimstvu", stručnim klubovima i borbi studenata protiv vladinih pokušaja ukidanja pojedinih fakulteta itd. Razmatra i neka pitanja ideološke izgradnje tadašnjih generacija studenata, a onda se opet vraća na idejne sukobe 1928. u KPJ, odnosno na ulogu Udruženja studenata marksista u provođenju Otvorenog pisma Kominterne i Titove „zagrebačke linije". Na kraju prve knjige dan je i kraći zaključak i pogovor.

Druga je knjiga znatno obimnija od prve (16 glava), što je i razumljivo, jer se tek pod Aleksandrovom diktaturom razvio masovni napredni studentski pokret, koji je dosegao svoju kulminacionu tačku u razdoblju od 1936. do 1941. Svojom širinom, stupnjem organiziranosti, klasnom svješću, političkom snagom i idejnim utjecajem na svoje suvremenike, taj je pokret u vrijeme Lole Ribara i plejade kasnije legendarnih narodnih heroja pretvoren u takvu eruptivnu revolucionarnu snagu da je poređivan samo sa sličnim pokretima u Madridu i Šangaju. Ako su poređenja uopće mogućna.

No razvoj tog pokreta nije tekao pravolinijski. Njegove razvojne faze, počevši od 1919. pa do 1941, samo potvrđuju činjenicu da je on bio organski dio šireg klasnog radničkog pokreta pod vođstvom KPJ. U tom je smislu Milica Damjanović i plastičnom kompozicijom — ostajući ipak u granicama svoje teme — pokazala u kolikoj je mjeri taj pokret bio ovisan o stanju u KPJ. Čak i u momentima kad je avangardistički „trčao" pred Partijom, identificirajući se s njom, bio je motiviran upravo tim stanjem. Tu bitnu stranu pokreta Milica Damjanović je odavno zapazila i stalno je prati. Jednom, vrlo polemičnom poglavlju iz druge knjige dala je, na primjer, naslov „Razvitak, oblici rada i uloga partijske i skojevske organizacije u studentskom pokretu (...)", ali taj „partijski okvir" ostaje prisutan čak i u poglavljima u kojima govori o „čisto

studentskim" političkim i ekonomskim akcijama.

Osjećaj za „granicu" ove monografije nije autoru dopustio da napušta granice Univerziteta i da šire prikaže i onu revolucionarnu djelatnost studenata komunista koja je bila vezana za radničke sredine, pa i pokrajine. Umjesto toga je Milica Damjanović detaljno prikazala posljedice koje je uvođenje diktature unijelo u studentski život i njihov pokret, kao i osnovne determinante koje su tridesetih godina uvjetovale rađanje kvalitativno novog masovnog naprednog studentskog pokreta. Centar joj je, razumije se, revolucionarni pokret. Ali toj komponenti ne pripisuje apsolutnu dominaciju u vrijeme prvih znakova studentskog revolta protiv diktature, već prati i onu opozicijsku građansku komponentu u kojoj su komunisti povremeno nalazili akcionog saveznika u borbi protiv režima ili njegovih ekspozitura na Univerzitetu.

Zbog ograničenog prostora, sadržaj druge knjige može se dati samo orijentaciono — u grubim crtama. Razdoblje od 1929. do 1931, koje karakteriziraju napori naprednih studenata da izbjegnu repriizu 1921, da se odrvu naletu diktature (uz povremene propagandne akcije putem letaka), mogli bismo nazvati razdobljem kristalizacije preostalih ili novopridošlih snaga, prepoznavanja i pripremanja za osnivanje čvršćih političkih organizacija studenata — od komunista do sljedbenika opozicijskih građanskih političkih partija. Drugo razdoblje teče od čuvenih novembarskih demonstracija u povodu Aleksandrovih parlamentarnih izbora 1931 (tim demonstracijama je Milica Damjanović s razlogom posvetila čitavu drugu glavu, jer su zabilježene i kao prva erupcija nezadovoljstva mladih režimom, ali i kao prvi općejugoslavenski simptom obnove revolucionarnog pokreta) — do 1934. U tom je razdoblju osobita pažnja poklonjena obnovi komunističke studentske organizacije, koja se već od početka 1932. sa svojim sljedbenicima predstavlja kao najjača politička grupacija na Univerzitetu, zatim stručnim studentskim udruženjima (sada glavnim uporištima naprednog studentskog pokreta), antifašističkim akcijama i borbi studenata protiv uvođenja taksa i školarine kao plutokratskog nameta na intelektualnu omladinu. Treće razdoblje teče od osnivanja Akcionog odbora stručnih studentskih udruženja, kao legalnog rukovodećeg tijela stručnih studentskih udruženja — preko događaja oko prvog koncentracionog logora za studente u Višegradu — do čuvenog aprilskog štrajka svih jugoslavenskih univerziteta 1936. I dalje: od prikaza mirovnog pokreta jugoslavenske omladine i sudjelovanja beogradskih studenata na svjetskim proturatnim omladinskim skupovima (Brisel, Ženeva) do stvaranja Ujedinjene studentske omladine, uloge studenata u provođenju linije KPJ na obrani zemlje i, konačno, njihovoj djelatnosti u uvjetima kapitulacije jugoslavenskog režima pred pritiskom sila Osovine. Razumije se da je sadržaj knjige znatno bogatiji od ovog kratkog prikaza.

No vrijednost ovog djela nije samo u impresivnoj faktografskoj podlozi već i u autorovom smislu za kompoziciju, u osjećaju za „granicu" i u kontroli da se sporedno nikad ne izdigne na razinu bitnog, i obrnuto. Može se autoru ovog rada nabrojiti još stotine „neobrađenih tema", područja revolucionarnog rada na kojima su bili angažirani i studenti. Ali se isto tako možemo i zapitati: gdje oni nisu bili prisutni? Dr Vladimir Bakarić je u svom referatu na Drugom kongresu SKH rekao i ovo: „Ovaj je polet kod studenata išao vanrednom brzinom u širinu, tako da se iz svih partijskih dokumenata onog vremena može vidjeti kako gotovo nema partijskih organizacija u kojima ne bi bilo studenata i u razvoju kojih oni ne bi igrali neku ulogu". To je drug Bakarić rekao misleći na Hrvatsku, ali se njegova konstatacija, izvan svake sumnje, odnosi na čitavo područje Jugoslavije.

Vojo Rajčević

Dr Predrag Radenović i Živko Surčulija: Marksizam i samoupravljanje

(Službeni list, Beograd, 1976)

Sedamdesete godine XX vijeka neposredno su donijele spektakularan povratak marksizmu u „njegovoj autentičnoj, otvorenoj, revolucionarnoj verziji", njegovu reafirmaciju u svjetskim relacijama. Nakon dotadašnjeg relativno dugog perioda zamrlosti radničkog pokreta, integrisanog u stabilizovani visokorazvijeni kapitalizam, kada su i najoptimističkije raspoloženim marksističkim teoretičarima revolucionarnog proletarijata ponestajali argumenti i realno socijalno uporište, pokazaće se da „na Zapadu ima ipak nešto novo". Burno i iznenadno pokazalo se da se ispod mirnog društvenog epiderma „postindustrijskog društva blagostanja" kumulirala nova energija osporavanja. Što je najznačajnije, danas je sasvim očigledno da je ljeto 1968. godine u Francuskoj, Zapadnoj Njemačkoj, Italiji, u Kentu (SAD) označilo samo dramatičan početak procesa strukturalne krize građanske „države blagostanja". Masovna zasićenost materijalnim standardom, koja je do tada bila osnova umirenja eksploatisanih i garancija klasne harmonije, postala je podloga postavljanja na dnevni red revolucionarne radničke borbe: potreba i ciljeva višeg nivoa. Zajednički signum svih tih novih zahtjeva za mijenjanje društvenih odnosa u kojima će radnik postati subjekt odlučivanja u tvornici, na radnom mjestu, u političkom životu, u kulturnim i obrazovnim procesima — ukratko, postati nosilac vlastitog samoodređenja u svim elementima društvenog života — bilo je i jeste samoupravljanje. U tom smislu u današnjoj situaciji možemo govoriti ne samo o susretu marksizma i proletarijata, kako je to još Marks nagovještavao, nego još konkretnije — o susretu marksizma i samoupravljanja, odnosno samoupravljanjem „inficiranog" proletarijata. „Samoupravljanje više nije pionirski eksperiment Jugoslovena" niti ideja koja treba da povrati vjeru u „socijalizam sa ljudskim likom" i bude alternativa staljinizmu; samoupravni socijalizam je imperativ ili praksa marksizma našeg vremena. Otuda sveza pojmova marksizam i samoupravljanje u naslovu izbora tekstova koji su sačinili profesor dr Predrag Radenović i Živko Surčulija nije samo izraz specifično našeg, jugoslovenskog poimanja i prakticiranja Marksove vizije novog društva, nego jedno realno viđenje interesa modernog proletarijata bez obzira na to zvali ga „novom radničkom klasom", „novim istorijskim blokom", „novim revolucionarnim subjektom", „nosiocem istorijskog kompromisa", „lijevom koalicijom", „proširenim agensom revolucije" i slično. Takvo obrazloženje naslova, koje istovremeno objašnjava i koncepciju ovog obimnog djela, autori su dali na četrdesetak stranica uvodne studije, a potvrdili ga na sledećih šest stotina stranica izabranih tekstova i time ispoljili primjeren naučni pristup materiji i pedagoški vrlo prihvatljiv način njene obrade.

Knjiga je podijeljena na četiri tematske cjeline. Prvu: „Pojam marksizma i glavna područja marksističke misli", koja obuhvata pojmovnu određenost, nasljeđe, nastanak te osnovna područja i komponente marksizma; drugu: „Marksistička kritika građanskog društva. Neokapitalizam. Radnička klasa — istorijski subjekt revolucionarnih promjena", koja predstavlja reprezentativan izbor zanimljivih tekstova iz pera najautoritativnijih marksističkih i lijevo orijentisanih građanskih analitičara savremenog razvijenog kapitalizma i teoretičara radničko-klasne borbe u okvirima tih društava; treću: „Socijalističko društvo: tokovi i osnovne perspektive daljeg razvoja", i četvrtu: „Razvoj samoupravljanja u jugoslovenskom socijalističkom društvu", koje su posebno zanimljive po tome što, pored priloga klasika marksizma, predočavaju či-

taocu niz najvrednijih fragmenata iz djela naših uglednih revolucionara — teoretičara i graditelja samoupravnog socijalizma.

U originalne tekstove unutar svakog dijela knjige, autori uvode čitaoca sa po nekoliko instruktivnih napomena. To posebno ističemo zato što je knjiga, iako neosporno otvara mogućnost mnogo šire upotrebe, prvenstveno zamišljena kao univerzitetski udžbenik. Kada su društvene, političke, ideološke i obrazovne potrebe u našoj zemlji, naime, nametnule intenzivan rad na marksističkoj edukaciji, pojavio se problem odgovarajuće literature, koja, naravno, nije mogla biti samo prevedeno djelo klasika marksizma nego je podrazumijevala sintetički prikaz ključnih rezultata marksističkog mišljenja od Marksa do danas u svjetskim i u našim okvirima. Ti vrhunski rezultati upravo po prirodi svoje eminentne marksističnosti prevazilaze disciplinarne međe međe podignute na prelazu između filozofske, ekonomske, sociološke, politoške, antropološke itd. dimenzije jedinstvene Marksove misli o čovjeku, istoriji i društvu. Savremeni marksisti su, međutim, s druge strane, slijedili ovu aspektološku podjelu (naučnoistraživačkog i teorijskog) rada i tako se formirali kao poznavaoci prvenstveno jednog sektora problematike. Zato se danas vode, na žalost, ne uvijek samo principijelni sporovi o tome ko bi trebao da pravi marksističku udžbeničku literaturu. Tako se nerijetko i aprioristički osporava mogućnost uspješnog individualnog autorskog napora, sa tvrdnjom da kompleksnost i interdisciplinarna obuhvatnost Marksovog nauka zahtijeva grupni rad više autora. Kolektivnim pokušajima, opet, prirodno, manjka homogenost, ujednačenost, sistematičnost, dosljednost, zaokrugljenost, cjelovitost itd. Prof. dr P. Radenović i Ž. Surčulija pružili su, čini nam se, optimalno rješenje. Antologijskim izborom oni su jednostavno pustili da o marksizmu i samoupravljanju govore sami najznačajniji marksisti i teoretičari socijalis[illegible] samoupravljanja. Idući od Marksa, Engelsa, Lenjina, R. Luksemburg, Korša, Gramšija i Lukača, preko Toljatija, J. B. Tita, E. Kardelja, V. Vlahovića, B. Kidriča i kongresnih dokumenata SKJ, Pašića, Pečujlića do Markuzeovih, Maleovih, Garodijevih i Goldmanovih analiza savremenog radničkog pokreta na Zapadu, ova široka panorama nije zaobišla ni rezultate vanevropskog iskustva izgradnje socijalizma izražene, na primer, u citatima Mao Ce Tunga. Naravno, fragmentarno predstavljanje tekstova tih autora podrazumijeva određen nemali stupanj predznanja, pa je ovakav oblik namijenjen univerzitetskom studiju problematike i može korisno poslužiti kao priručnik za „ljude od struke".

Naročito priznanje zaslužuju oni dijelovi knjige koji se neposredno odnose na problematiku kritike savremenog razvijenog kapitalizma i strategije radničkog pokreta na Zapadu u današnjim uslovima borbe. Naime, koliko god naša društveno-naučna i politička misao budno reflektira la dinamiku zbivanja i promjena u kapitalističkom svijetu ovoga vremena, posebno s obzirom na uslove i perspektive borbe radničkog pokreta, rezultati tih saznanja relativno sporo stižu na stranice odgovarajuće udžbeničke literature. Kao da se autori udžbenika iz osnova nauke o društvu i uvođenja u marksizam nerado upuštaju u najaktuelniju problematiku i po navici se zaustavljaju na klasičnim analizama i spoznajama građanskog društva. Te analize i spoznaje svojom dugotrajnom prisutnošću mogu djelovati provjerenije i pouzdanije, pa su, takve, i primjerenije udžbeničkom štivu, ali one sve manje odgovaraju „pravom stanju stvari" u savremenom kapitalizmu. Korekcije koje su u tom smislu, pored mnogih drugih pisaca, učinili i autori knjige koja je pred nama, imaju ne samo naučni nego i veliki deološki i politički značaj. Otvorenost našeg društva prema svijetu, međunarodna razmjena rada u koju smo se mi intenzivno uključili i čiji su nosioci, naravno, ponajviše mladi ljudi, podrazumijeva i određene obra-

zovne pretpostavke za marksističko kritičko suočavanje s iskustvima drugih društveno-političkih opredjeljenja. Klasične analize građanskog društva Marksovog vremena o progresivnom osiromašenju proletarijata, o neminovnom i skorom slomu kapitalizma itd., više bi mogle da zbune i obeshrabre kritički pristup nego što bi bile pogodan kritički instrumentarij za razumijevanje i interpretaciju procesa u savremenom razvijenom kapitalizmu. Zato su profesor dr P. Radenović i Ž. Surčulija analize klasika dopunili najkreativnijim aktualizacijama izvornog marksizma, i to prije svega iz pera domaćih teoretičara marksizma i socijalističkog samoupravljanja te fragmentima iz najzanimljivijih djela svjetske marksističke literature, ne zaobilazeći ni neke instruktivne priloge građanskih teoretičara osvjetljavanju promjena u modernom kapitalizmu.

Nenad I. Kecmanović

Dr Bogdan Trifunović: Francuska levica i samoupravljanje

(„Radnička štampa", Beograd, 1976, strana 210)

Dugo zapretana ideja, nerazdvojna komponenta socijalizma i akciona parola radničke klase (prisutna u Pariskoj komuni, Lenjinovim sovjetima i svim autentičnim socijalističkim revolucijama), samoupravljanje se danas snažno reafirmiše u celom svetu, a posebno u radničkom pokretu Zapadne Evrope, naročito u Italiji i Francuskoj. U radničkom pokretu tih zemalja su poslednjih godina očevidna nastojanja da se daju adekvatniji i razrađeni teorijski odgovori na pitanje: kako, kojim sredstvima i putevima, sa kojim društvenim snagama se može delovati u zemljama visokorazvijenog kapitalizma na radikalnoj promeni kapitalističkih ekonomskih i političkih odnosa i na uvođenju novih, socijalističkih društvenih odnosa. Postepeni izlazak partija i sindikatâ u tim zemljama iz okoštalih staljinističkih i socijaldemokratskih shema — koje su sve manje odgovarale izmenjenim ekonomskim, političkim, kulturnim i drugim uslovima života i borbe radničke klase — neizbežno ih je uputio ne samo na ozbiljna razmišljanja nego i na političko opredeljivanje prema samoupravljanju.

Predmet ove studije dr B. Trifunovića je upravo „analiza programsko-političkih dokumenata partija i sindikata levice u Francuskoj u pogledu njihovog odnosa prema samoupravljanju, društveni uzroci takvih orijentacija, njihova klasna i idejna zasnovanost, smisao i domet". Autor nastoji da odgovori na sledeća pitanja: zašto se u jednoj visokorazvijenoj kapitalističkoj zemlji evropskog Zapada kakva je Francuska gotovo sve glavne organizovane političke i sindikalne snage sve većma bave tim pitanjem, šta podrazumevaju pod samoupravljanjem i u kojoj meri „operacionalizuju" tu ideju kao element svojih političkih programa. U tom okviru autor nastoji da posebno utvrdi koliko je sazrelo shvatanje subjektivnih snaga na francuskoj levici da orijentacija na samoupravljanje podrazumeva ne samo promenu u upravljanju preduzećima, odnosno šira demokratska prava radnikâ itd., nego da je najdublji smisao samoupravljanja u promeni celine društvenih odnosa — u promeni oblika svojine, položaja i odnosa radnika prema sredstvima za proizvodnju, i rezultatima njihovog rada, uključujući i osvajanje političke vlasti.

Analizirajući programsko-politička opredeljenja CFDT (Francuska demokratska konfederacija rada — drugi po snazi sindikat u Francuskoj), PSU (Ujedinjena socijalistička partija), Socijalističke partije, KP Francuske i CGT (Generalna konfederacija rada — najveća sindikalna organizacija u Francuskoj) prema samoupravljanju i izdvajajući iz programâ tih

partija i sindikatâ ona pitanja koja su i najznačajnija (ocena krize kapitalizma, koncepcija novog društva — odnos prema samoupravljanju, društvena svojina, samoupravljanje u preduzeću, planiranje, osvajanje vlasti i politički sistem), — autor u drugoj glavi, koja ima središnje mesto, argumentovano i — po našoj oceni — vrlo uspešno odgovara na gore postavljena pitanja. U stvari, on prikazuje i analizira najznačajnije stavove, shvatanja i opredeljenja partija i sindikatâ levice u Francuskoj o nekim bitnim pitanjima samoupravljanja i transformacije francuskog društva.

Uspešnom analizom programsko-političkih dokumenata i opredeljenja tih partija i sindikatâ, autor nam je omogućio ne samo da upoznamo njihove idejne i političke poglede, dugoročna opredeljenja i praktično-političke akcije u borbi za uvođenje novih, socijalističkih društvenih odnosa, nego i da sagledamo svu složenost društvenih i političkih uslova, idejna i politička kolebanja progresivnih snaga francuskog društva i niz teškoća i prepreka kako u koncipiranju tako i u praktično-političkoj borbi za „uvođenje", odnosno ostvarivanje samoupravljanja u jednoj visokorazvijenoj kapitalističkoj zemlji kakva je Francuska.

S druge strane, ma koliko proces transformisanja u pravcu socijalizma takvog društva kao što je francusko bio složen i dugotrajan; ma koliko saradnja pojedinih partija i sindikatâ (KPF i SP, na primer) bila opterećena određenim suštinskim razlikama u pogledima na neka bitna pitanja (od kojih je jedno upravo samoupravljanje) i bez obzira na to što su njihovi međusobni odnosi (posebno Zajednički program KPF i SP) izraz kompromisima usaglašenih stavova; ma koliko u današnjoj situaciji samoupravljanje za te dve najveće partije francuske levice, možda, izgleda kao pitanje budućnosti o kojem je moguće i kasnije sporazumevati se, te ma koliko u programima i opredeljenjima i drugih partija i sindikatâ levice ima kolebanja, nedoumica, kompromisâ, političke taktike itd. — ipak se bez dvoumljenja može konstatovati da danas ni jedna politička partija ni sindikat, niti ijedna druga progresivno orijentisana društvena grupacija (ne samo u Francuskoj) ne može više u svojoj strategiji i taktici borbe za osvajanje vlasti zaobilaziti samoupravljanje. Naime, ni jedna politička partija, sindikat i druge progresivne društvene snage koje iole ozbiljnije pretenduju na osvajanje vlasti i izgradnju društva na socijalističkim osnovama ne mogu više — u svojim programsko-političkim opredeljenjima i praktično-političkim akcijama — da zaobilaze samoupravljanje. Jer ostavljanje u borbi za osvajanje vlasti pitanja samoupravljanja „za kasnije", „za budućnost", odnosno odsustvo jasnog stava prema samoupravljanju, danas znači — najblaže rečeno — umanjivanje šansi da se zadobije poverenje radničke klase i drugih radnih slojeva, odnosno odlaganje suštinske transformacije društva na socijalističkim osnovama.

To saznanje, proizlazeći iz autorove analize konkretnih programa i opredeljenjâ partija i sindikatâ francuske levice, iako za nas nije novo, veoma je dragoceno. U evoluciji pogleda i stavova sindikatâ i partija francuske levice prema samoupravljanju — u kojoj su neki postepeno došli do takvog saznanja — nalazi se još jedan dokaz više o ispravnosti našeg opredeljenja. Razume se, naša opredeljenja, a pogotovu društvena praksa izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa u Jugoslaviji nikad nisu tražili potvrdu i priznanja u opredeljenjima i stavovima drugih. Ali ako je samoupravljanje danas postalo ne samo tema o kojoj partije i sindikati francuske levice razmišljaju nego i pitanje na koje moraju da daju odgovor i da se u svojim programsko-političkim dokumentima opredele, čak i oni koji su samoupravljanje ranije „žestoko" kritikovali — i kao koncepciju i kao praksu —, a u jugoslovenski put izgradnje socijalističkog samoupravljanja često i sumnjali, onda je to i dokaz njihovog saznanja da se samoupravljanje, u procesu transformacije društva na

socijalističkim osnovama, ne može više zaobilaziti, a istovremeno je to i afirmacija našeg opredeljenja i prakse.

Autor je deo rada posvetio „analizi ideje, a delimično i prakse participacije, to jest određenih vidova učešća radnika u upravljanju preduzećima u Francuskoj". Reč je o kategoriji koja se suštinski razlikuje od socijalističkog samoupravljanja. Analizom participacije i objašnjenjem pojmova kao što su: saodlučivanje (saučestvovanje), industrijska demokratija i radnička kontrola, autor je izvršio razgraničenje tih pojmova spram socijalističkog samoupravljanja.

Takvo preciziranje i razgraničenje bitno je ne samo zato što se time dobija potpuniji uvid u raznovrsne oblike borbe radničke klase u kapitalističkim zemljama za jačanje njene društvene uloge, nego pre svega zato što neke partije i sindikati levice na Zapadu (u SR Nemačkoj i Francuskoj, na primer, a i u nekim drugim zemljama) — boreći se za određene vidove učešća radnikâ u upravljanju preduzećima — ponekad padaju u „iluziju da će sama forma izmeniti sadržinu određenog društvenog odnosa". Istina, najveće sindikalne centrale i radničke partije u Francuskoj bile su, a i danas su protiv zahteva za takozvanu reformu preduzeća kao pokušaja integrisanja radničke klase u kapitalistički sistem. Jer inicijativa za „reformu preduzeća" dolazi i od određenih buržoaskih struktura koje — pod pritiskom snage i akcije radničke klase za radikalnu izmenu njenog društvenog položaja — moraju da se „više pozabave" pitanjem „odnosa rada i kapitala" i takvih reformi koje će pružiti izglede za veći „socijalni mir", a neće dovoditi u pitanje osnove kapitalističkog sistema".

Zato se ni participacija niti drugi vidovi učešća radnika u upravljanju preduzećima ne mogu izjednačiti sa socijalističkim samoupravljanjem. Jer socijalističko samoupravljanje nije „reforma preduzeća", a pogotovu ne na bazi *učešća* radnika u deobi dela „preduzimačke dobiti", odnosno u rešavanju određenih socijalnih odnosa u preduzeću. Socijalističko samoupravljanje je oblik proizvodnih i društveno-ekonomskih i političkih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i na toj osnovi na slobodnom i ravnopravnom udruživanju rada i društvenih sredstava pod neposrednom kontrolom radnikâ, kao i na njihovim jednakim pravima i uzajamnim odgovornostima, u celovitom sistemu udruženog rada.

Razgraničenje pojmova, odnosno raznih vidova učešća radnikâ u upravljanju preduzećima spram socijalističkog samoupravljanja, na primeru programsko-političkih dokumenata i tekućih političkih akcija partija i sindikatâ levice u Francuskoj i analiziranje tih dokumenata i akcija, značajno je kako za teoriju socijalističkog samoupravljanja uopšte tako, u određenom smislu, i za društvenu praksu ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja i u našoj zemlji. Jer u meri u kojoj se samoupravljanje ispoljava kao bitna i univerzalna programska itd. tendencija u radničkim partijama i sindikalnim organizacijama mnogih zemalja (što znači i u različnim društvenim uslovima i s različnim intenzitetom), prelazeći postepeno iz sfere teorije na područje političke i društvene prakse, — sve je neophodnije i upoznavanje iskustva drugih i objektivno naučno analiziranje toga iskustva. U toj svetlosti su gledišta francuskog radničkog pokreta o samoupravljanju od naročitog interesa.

Ovde ćemo još ukazati samo na neka zaključna autorova razmatranja koja potpunije i reljefnije ilustruju neke naše napomene i ocene.

Autor konstatuje da se političke snage na levici francuskog društva opredeljuju za samoupravljanje pre svega iz ova dva osnovna razloga: (a) proizvodni odnosi u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama (kakva je

Francuska) postaju neodrživi; (b) klasna borba, koja se zaoštrava, ne svodi se na radnički zahtev za veće nadnice, već prerasta u borbu za novi položaj radnikâ u društvu — kao samoupravljačâ i slobodnih i stvaralačkih ličnosti u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. Reč je, u stvari, o postepenom probijanju saznanja da samoupravljanje „kuca na vrata" celog savremenog sveta kao mogućna i realna alternativa kako kapitalističkim odnosima i političkom monopolizmu reprezentativne buržoaske demokratije tako i etatističkom tehnokratskom centralizmu.

Autor zaključuje da samoupravna koncepcija razvijenog francuskog društva (koja, naravno, nije jedinstvena, jer su razlike u mnogim esencijalnim pitanjima znatne) ipak postepeno postaje jedna od bitnih političkostrategijskih crta programâ nekih partija i sindikatâ levice u Francuskoj. Te snage računaju da će baš oko samoupravne platforme široko okupiti manuelne i intelektualne najamne radnike. I one snage na levici koje su ranije odbacivale samoupravljanje (KPF, CGT) donekle menjaju odnos prema njemu. Ceo taj proces je izvanredno složen, a u budućnosti će biti još složeniji, s verovatnim krizama i padovima u ostvarivanju takve, dugoročno uvez, nove orijentacije. Njen uspeh zavisiće od opštih društvenih, ekonomskih i političkih uslova i kretanja u Francuskoj, a posebno od odnosa klasnih i političkih snaga, od pritiska radničke klase u pravcu doslednijeg prihvatanja i razrade samoupravnog projekta, od idejnih tokova, pa i od spoljnih uticaja naročito na neke francuske političke formacije.

Na kraju ukazujemo na veoma obimnu literaturu kojom se služio dr Bogdan Trifunović, kao i na izuzetno jasan stil izlaganja ove veoma složene materije.

Borisav Lazarević

Reviews of National Science Policy — Yugoslavia

(OECD, Paris, 1976, p. 259)

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) nedavno je objavila studiju o naučnoj politici Jugoslavije u okviru svoje serije „Pregledi nacionalnih naučnih politika". Ima više ozbiljnih razloga zbog kojih na ovu knjigu treba skrenuti pažnju naše javnosti.

U našoj naučnoj i stručnoj literaturi dosta su retke knjige koje bi za temu imale naučnu politiku u širem smislu te reči. Ovom prilikom vredi podsetiti na knjige (1) *Science Policy and the Organization of Scientific Research in SFR Yugoslavia,* koju je pripremila grupa domaćih autora i objavio 1967. godine UNESCO u svojoj seriji „Science Policy Studies and Documents", a koja, na žalost, nije objavljena kod nas, (2) *Nauka i tehnologija u privrednom razvoju Jugoslavije,* koju je pripremila grupa autora pod redakcijom dr Vidosava Tričkovića, a izdao Institut ekonomskih nauka u Beogradu 1970. godine, i (3) na *Uvod u nauku o nauci* nedavno preminulog dr Uroša Tomina, koju je izdao Ekonomski institut u Beogradu 1974. godine. Sudeći po malobrojnim, mada pozitivnim, recenzijama u štampi, ta je vrsta literature malo poznata u našoj naučnoj i stručnoj javnosti i širem krugu čitalaca. Članci o toj problematici, naročito oni vredniji, takođe su retki. Karakteristično je da među nekoliko stotina naučnih časopisa nema ni jednog za pitanja naučne politike i uopšte odnosa nauka—društvo. U ovome se na svoj način reflektuje poznata težnja naučnih radnika da se zatvaraju u okvire svoje nauke i da isključivo iz tog ugla posmatraju odnos nauke i društva, a isto tako neshvatanje da se naučna politika danas može uspešno stvarati i ostvarivati jedino na samoupravnom i demokratskom konceptu, što zahteva dobru

informisanost i javne diskusije o svim važnijim pitanjima kao preduslov za kvalifikovano i kvalitetno učešće u procesu rada i odlučivanja.

Nećemo biti daleko od istine ako kažemo da smo u našoj naučnoj politici prilično opterećeni praktiicizmom i da nedovoljno uočavamo potrebu za dubljim kritičkim proučavanjem ove složene problematike.

Način na koji je stvarana ova knjiga je u izvesnom smislu zanimljiv. OECD, koji okuplja najrazvijenije zemlje kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema i koji rado ističe da njegove članice poseduju oko 70% naučnoistraživačkog potencijala celog sveta, bavi se skoro već dve decenije istraživanjem nacionalnih naučnih politika svojih članica. On je podsticao zemlje članice da prikupljaju podatke*, da analiziraju i proučavaju sopstveni naučni razvoj i njegov uticaj na tehnologiju i ukupna društvena kretanja, kao i planove, mere i sredstva koje posvećuju nauci i tehnologiji — i da na taj način sa nasleđenog fragmentarnog i parcijalnog pristupa pojedinim delovima ili vidovima naučnih delatnosti dolaze do ukupnog stanja, proporcija, potreba itd., kao elemenata za razvijanje sopstvene nacionalne naučne politike.

Smatra se da ni jedna zemlja ne može za sebe tvrditi da ima dobru naučnu politiku, da su iskustva i primenjeni metodi nepotpuni i nedovoljni i da treba unapređivati međusobnu saradnju i razmenu iskustava na tom planu. Upravo stoga je OECD preduzeo na širokom planu svoj program *Kritičkog ispitivanja nacionalnih naučnih politika* koji je obuhvatio sve zemlje članice OECD, a evo sada i Jugoslaviju.

Po usvojenom metodu rada na osnovu domaćih studija, dokumenata i podataka, stručnjaci iz Sekretarijata OECD pripremaju tzv. osnovnu studiju o nauci i naučnoj politici određene zemlje, koja je više faktografskog karaktera. Potom se imenuju tzv. egzaminatori, u svetu poznati stručnjaci za tu problematiku. Pošto se upoznaju s osnovnom studijom, oni posećuju zemlju koja je u pitanju i po određenom programu razgovaraju s naučnicima, privrednicima i političarima, posećuju određene institucije itd., sve radi obogaćivanja svog saznanja i „ulaženja" u problematiku. Oni sastavljaju svoj izveštaj koji je usmeren problemski i kritički i na kraju tog izveštaja postavljaju niz pitanja na koja organi za naučnu politiku date zemlje naknadno daju odgovore. Na osnovu svega ovoga organizuje se tzv. konfrontacioni sastanak, koji se, obično, drži u zemlji o kojoj se radi, da bi se omogućilo što šire učešće naučne javnosti te zemlje. Na konfrontacionom sastanku vodi se diskusija između egzaminatora i reprezentativne grupe zemlje koja je u pitanju, uz učešće domaćih stručnjaka i stručnjaka za naučnu politiku iz drugih zemalja članica OECD. Osnovna studija, izveštaj egzaminatora, njihova pitanja i odgovori na njih i glavni momenti iz diskusije na konfrontacionom sastanku objavljuju se u posebnoj knjizi u okviru pomenute serije kao studija o naučnoj politici te zemlje.

Kada je u pitanju naučna politika Jugoslavije, koja nije član OECD, ali po posebnom ugovoru učestvuje u njegovom radu u određenimn oblastima, među kojima je i nauka, postupljeno je po istom prosedeu. Za egzaminatore su bili određeni istaknuti stručnjaci: H. Dahl, bivši predsednik Centralnog norveškog komiteta za istraživanja, profesor C. Freeman, direktor u svetu poznate Istraživačke jedinice za naučnu politiku Univerziteta u Saseksu, i dr A. King, dugogodišnji generalni direktor za naučne poslove OECD, jedan od najistaknutijih i najuticajnijih stručnjaka za tu oblast i pokretač „Rimskog kluba". Kon-

* Radi međunarodne uporedivosti podataka, OECD je pre svih drugih međunarodnih organizacija još 1963. godine predložio *Tipsku metodu za statistiku o istraživanju i eksperimentalnom razvoju* (poznatu pod popularnim nazivom *Priručnik Fraskati*), koja je prihvaćena u svim zemljama članicama OECD. Jugoslovensko udruženje „Nauka i društvo" je nedavno objavilo prevod treće revidirane verzije tog priručnika.

zadnjih časopis
pitanja nauk
odnose nauk
se na svoj
moraju
misle i da isključ
posmatraju odnos
ru, a isto tako nest
naučna politika dan
stvarati i ostva
samoupravnom

na
c u
OECD
je zem
o-ekon
o ističe
tuju oi
potenci
skoro
njem
tika svoj
o zemlje
podatke"
vaju sops
egov utica
a društve
ve, mere
ju nauci
taj način
itarnog i
ojedinim
naučnih
pnog stanja
itd., kao
je sopstve
politike.
tra se da ni
e za sebe
naučnu politi
i primenje
i i nedovolj
đivati međus
enu iskustava
pravo stoga
na širokom pl
Kritičkog ispi
naučnih poli
atio sve zem
, a evo sada

Radi međunarod
ka, OECD je
arodnih organi
predložio Tip
ku o istraživanju
razvoju (poznat
zivom *Priručnik*
vačena u svim
OECD. Jugoslov
Nauka i društv

cipi i praksa našeg socija-
g samoupravnog društve-
ema, kao okvir u kome se
ostvaruje naučna politika,
i su opširno i korektno,
propraćeni izvesnom skep-
mešanom s dobronamer-
ima i ohrabrenjima za
h na tom putu. Stoga
etko upotrebljavaju ter-
slovenski eksperiment",
ako kažu da je naš
prilaz planiranju i
litici vrlo značajan za
e i da će biti praćen
nteresovanjem.
ra na pomenute i
uočljive nedostatke,
le i shvatljivi jer su
stručnjaci koji su
da ne znaju, da ne
ja o naučnoj poli-
svakako zaslužuje
ao uspela i višes-
na obogaćuje ina-
iterature o nauč-
lavije i svakako
od nas prevede
vana na dva
će doprineti
isanju svetske
goslaviji, nje-
društveno-
i naučnoj
uensu tog

ksimović

gres
ki

'976,

nje
ed-
je-
te
u
ji-
s,
a-
li
e

OECD.

169

frontacioni sastanak bio je u oktobru 1973. godine u Herceg-Novom, a na njemu je učestvovalo oko sto domaćih i dvadesetak stranih stručnjaka. Knjiga se pojavila u septembru 1976 — dakle s velikim zakašnjenjem. Sretna je okolnost što je knjiga posle konfrontacionog sastanka u Herceg-Novom dopunjena nekim novim momentima koji se odnose na suštinske promene u organizaciji naučnih delatnosti u periodu 1974—1975.

Kao svojevrstan uvod u ovaj rad poslužila je napred pomenuta studija *Nauka i tehnologija u privrednom razvoju Jugoslavije*, koja je bila pokrenuta zajednički od Saveznog izvršnog veća i OECD (1968—1970), a dosta je korišćena pri izradi ove studije. Predlog *Naučne politike u SFRJ*, koji je 1974. godine pripremio Odbor za koordinaciju nauke i tehnologije u SFRJ, takođe je privukao pažnju autorâ i mnogi stavovi tog programskog dokumenta su u ovoj studiji diskutovani i kritički razmatrani.

Ima se sasvim pouzdan osećaj da su egzaminatori i drugi učesnici u pripremanju ove knjige bili dobronamerni i prijateljski orijentisani, kao i da su uložili dosta truda i dobre volje da shvate našu stvarnost i njene ideje vodilje. Oni sasvim dobro znaju s kakvim teškoćama se bore njihove zemlje kada je u pitanju naučna politika koja je pod pritiskom državne birokratije (pošto budžeti finansiraju 40—60% naučnih istraživanja), posebno vojne birokratije, zatim nasleđenih tendencija „nauka naučnicima" i novog fenomena — da nauka i tehnologija postaju oruđe u rukama multinacionalnih kompanija. U njihovim zemljama se traže neke vrste korektora putem participacije javnosti u programiranju naučnih i tehnoloških istraživanja, pa je otuda sasvim razumljiva njihova zainteresovanost za naše samoupravne interesne zajednice za naučne delatnosti, koje su u vreme konfrontacije još bile samo u Nacrtu ustava, a i danas su na početku svog delo[illegible] i sticanja iskustava.

Strogo govoreći, u knjizi nema ocena o stanju niti ideja o tome šta bi trebalo raditi koje na neki način kod nas nisu već izrečene u diskusiji ili zapisane u dokumentima o naučnoj politici — i to je sasvim razumljivo. Ono što se može smatrati novim jesu prioriteti, težina i naglasak koji se daju određenim problemima i ocenama s namerom da se označe kao ključne tačke u tom kompleksu i procesu njegovog stalnog razrešavanja. Prostor ne dopušta da se u ovo šire ulazi. Pomenućemo samo neke ocene i predloge koji su stavljeni u prvi plan: nikakva pokretljivost i nepovoljna starosna struktura istraživačkog kadra, koja će se stalno pogoršavati ako se nešto energično ne preduzme; usitnjenost i fragmentarnost u istraživanjima i nedovoljna koordinacija istraživačkih programa; potreba za pokretanjem većih istraživačkih projekata uz učešće srodnih, odnosno komplementarnih instituta iz više republika i pokrajina; potreba za radnom integracijom i postepenom specijalizacijom naučnih ustanova; studije i procene na mikro-planu, to jest po pojedinim naukama, područjima istraživanja odnosno privrednim granama; malo se investira u opremu i instrumente, a to je preduslov za viši nivo i međunarodnu kompetitivnost jugoslovenske nauke; sopstveni istraživački rad na visokom nivou kao preduslov za izbor, prihvatanje i usavršavanje uvezene tehnologije; nedovoljna zastupljenost studenata i istraživača iz prirodnih nauka u ukupnom broju studenata i istraživača; stvaranje povoljnih uslova za razvijanje aktivnog naučnog duha i naučne vitalnosti, posebno na univerzitetima, i tako dalje.

Izgleda da pogledi i ocene stranih stručnjaka koji su „neopterećeni" našim tekućim problemima mogu pomoći da bolje sagledamo i realnije ocenimo nešto što nam je stalno pre[illegible] očima i čemu upravo zbog [illegible] blizine nismo svakad mogli d[illegible] damo pravu težinu i dimenzije. Uostalom, egzaminatori nam n[illegible] jednom mestu izričito kažu da s[illegible] nedovoljno služimo vlastitim po[illegible]

zitivnim iskustvima. Oni, zatim, pišu da smo veoma kritični prema svojim dostignućima i da je naš kriticizam možda preoštar, jer ne uzimamo u obzir to kako se druge zemlje uz velike teškoće bore sa sličnim problemima u nastojanju da razviju svoje sisteme naučne politike koji će odgovarati njihovoj kulturi i društvenoj organizaciji.

Potrebnu pažnju autori su poklonili i istraživačko-razvojnom radu u privredi i za privredu. Bili smo impresionirani vrstom i novoom rada u nekim preduzećima za telekomunikacije i proizvodnju mašina, pišu oni. Mada ne želimo da prenaglasimo sposobnost Jugoslovena za inovacije, ipak treba da istaknemo da su samoupravno organizovana preduzeća sposobna za to. Posle ovakvih konstatacija treba se zaista zapitati zašto mi u našoj naučnoj politici godinama potcenjujemo istraživačko-razvojni rad u našoj privredi.

Autori takođe ističu da je Jugoslavija jedna od malog broja zemalja koja je uspela da razvije krupna poljoprivredna preduzeća i krupnu poljoprivrednu proizvodnju na osnovi najmodernije tehnologije. Mogle bi se navesti, dakako, i druge pozitivne i podjednako interesantne ocene.

Najmanje uspelo poglavlje ove knjige je ono koje je posvećeno ekonomskom razvoju Jugoslavije. Ovde se se autori previše oslonili na jedno poglavlje pomenute studije *Nauka i tehnologija u privrednom razvoju Jugoslavije* (iz 1970), u kome je naglasak stavljen na tadašnje probleme i dileme nastale tri do četiri godine posle privredne reforme. Stoga oni ulaze i u neka sasvim sporedna pitanja, naročito kada se ona posmatraju iz današnje perspektive, a zapostavili su mnoge bitne stvari. Umesto toga, mogli su jezgrovito prikazati privredni razvoj naše zemlje i izneti najvažnije probleme tog razvoja u najnovijem periodu. Isto tako su i statističke podatke o našoj nauci (institucije, kadrovi, sredstva) mogli prezentirati znatno adekvatnije.

Principi i praksa našeg socijalističkog samoupravnog društvenog sistema, kao okvir u kome se stvara i ostvaruje naučna politika, prikazani su opširno i korektno, ali su propraćeni izvesnom skepsom pomešanom s dobronamernim željama i ohrabrenjima za naš uspeh na tom putu. Stoga autori neretko upotrebljavaju termin „jugoslovenski eksperiment", ali isto tako kažu da je naš jedinstven prilaz planiranju i naučnoj politici vrlo značajan za druge zemlje i da će biti praćen s velikim interesovanjem.

Bez obzira na pomenute i druge sasvim uočljive nedostatke, koji su donekle i shvatljivi jer su autori strani stručnjaci koji su mogli ponešto da ne znaju, da ne shvate — studija o naučnoj politici Jugoslavije svakako zaslužuje da se prihvati kao uspela i višestruko korisna. Ona obogaćuje inače oskudni fond literature o naučnoj politici Jugoslavije i svakako zaslužuje da se kod nas prevede i štampa. Publikovana na dva strana jezika, ona će doprineti objektivnom informisanju svetske stručne javnosti o Jugoslaviji, njenom samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu i naučnoj politici kao konstituensu tog sistema.

Dragiša Maksimović

Dr Safet Šerifović: Naučno-tehnički progres i društveno-ekonomski razvoj

(„Svjetlost", Sarajevo, 1976, strana 248)

Uopšte nije začudno što je pitanje naučnog i tehničkog progresa jednako zanimljivo kako u razvijenim i nerazvijenim zemljama, te u zemljama u razvoju, tako i u svim socijalnim i političkim sistemima. Takav epohalni progres, isto tako, nije mogao ostati samo u okvirima puke naučne ili laboratorijske radoznalosti, jer je

izazvao promjene tektonske snage u čitavom svjetskom sistemu, i ne samo u domenu tehnike i tehnologije, nego i u društvenim odnosima, statusnim pozicijama društvenih slojeva i klasa.

Pošto se „naučno-tehnička revolucija" začela i razvijala u najrazvijenijim zemljama, često se misli da je riječ o prvorazrednom problemu razvijenih zemalja, a da se manje razvijene i nerazvijene zemlje samo koriste rezultatima u formi licenci ili prenošenja iskustva. S druge strane, insistira se na ograničavanju dometa tehničkog progresa na sferu tehnike i tehnologije izvan socijalnih korelacija i refleksija na ukupno stanje odnosa.

Međutim, konačno je postalo evidentno da je naučno-tehnički progres važan za sve sfere društvenog života i za sve oblasti naučnog interesovanja — od tehnike, ekologije, biologije, sve do ekonomije i ostalih društvenih nauka. To nije ni samo tehničko pitanje niti fenomen zanimljiv samo za sferu tehnike, kao što nije ni rezervisan jedino za zemlje u kojima se začeo i razvio do najvišeg dometa. Za oblast sociologije i političkih nauka naučno-tehnički progres — očito revolucionaran — jedno je od centralnih pitanja.

U tom smislu, knjiga dr Safeta Šerifovića koja ispituje korelacije naučnog progresa i tehničkih dostignuća, na jednoj strani, i socijalno-ekonomskih pojava u socijalnom prostoru Jugoslavije, na drugoj, predstavlja novi prilog teorijskom rasvjetljavanju tog složenog svjetsko-istorijskog procesa koji izravno zahvata i u našu stvarnost. Autor ne ispituje problem naučno-tehničkog progresa kao izolovano pitanje krupnog teorijskog značaja, nego otkriva i analizira korelacije „progresa" i socijalnog stanja, „progresa" i ekonomskih pojava u konkretnim istorijskim, društveno-ekonomskim i političkim uslovima. Baveći se problemima utjecaja i međuzavisnosti na različitim stepenima uopštavanja, on uvodi u analizu tri nivoa — personalni, grupni i globalni, kao i sve stepene institucionalne hijerarhije. Posebnu pažnju poklanja genezi i istoriji procesa, zatim se zadržava na sadašnjosti, a u indikativnoj formi naznačava i budućnost koju naslućujemo. Tako je on na jednom mjestu „sabrao" mnoštvo činjenica i spoznaja i ukazao na njihove izvore, te omogućio čitaocu da na zgusnutom prostoru nađe bitne sadržaje i njihova objašnjenja, neophodne za razumijevanje racionalnog jezgra tog krupnog problema našeg vremena.

Knjiga nije „čist" teorijski rad, niti se oslanja isključivo na teorijske izvore, kao što nije ni plod meditacije ni maštovitog predviđanja budućnosti. Dobro odabranim metodom ona je ostvarila, u svim fazama istraživanja svog složenog predmeta, izuzetno aktuelan spoj teorijskog saznanja i empiričkih činjenica. Po strukturi i kompoziciji, metodu izlaganja i objašnjenja, te po načinu zaključivanja, ona predstavlja veoma uspjelu kombinaciju teorijske politološke analize fenomena i sociološkog istraživanja zbiljske prakse u fiksiranom prostoru i odabranom uzorku. Ona je, očevidno, u svemu izbjegla standardne metodološke sheme, kao i klišea empirijskih i teorijskih istraživanja, jer je autor sve izvore saznanja, bez obzira na njihovu formu, izravno stavio u funkciju svog osnovnog zadatka: Šta znači naučno-tehnički progres za jugoslovensku stvarnost, a posebno za bosanskohercegovačku? Samo po sebi se razumije da se ispitivanje korelacija, utjecaja, međuzavisnih stanja, ne može izvesti samo na bazi iskustvenih činjenica, i to bi, onda, bio puki izvještaj o rezultatima određenog empiričkog istraživanja. Zbog toga, autor nastoji da domisli temeljne oblike međuzavisnosti i međuutjecaja socijalnih procesa u savremenom svijetu, kao i zakonomjernosti razvoja tih procesa, od elementarnih do najrazvijenijih. Zahvaljujući tome, Šerifović naučno-tehnički progres u istoriji čvrsto veže za proizvodne snage, odnosno materijalno-ekonomske uslove i proizvodne odnose, da bi čitavu ana-

lizu temeljio na toj osnovnoj pretpostavci.

Knjiga je podijeljena u pet glava, od kojih se dvije odnose na stvarnost u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini. Međutim, po obimu su zapravo dvije trećine knjige posvećene stanju, procesima i problemima u našoj zemlji.

U prvoj glavi autor polazi od opšteg, od začetaka procesa. U okviru te glave izgrađuje teorijske i skicira društveno-ekonomske pretpostavke, rasvjetljava terminološke i pojmovne naznake i ostvaruje precizne definicije osnovnih pojmova. Osim toga, u prvoj glavi naznačava hipotetičke premise i opredjeljuje se (hipotetički) za okvire u kojima se studija realizira. Usljed toga, on i ne istražuje ukupnost problema, pa da tek onda izvede zaključke, nego unaprijed postavlja teorijske premise i okvir istraživanja, da bi zaključna razmatranja čvrsto opredijelio analizom stanja i problemima u Bosni i Hercegovini, odnosno u Jugoslaviji.

U drugoj glavi su omeđeni osnovni trendovi, u formi naznaka glavnih tendencija i pratećih pojava, pa je analiziran i utjecaj naučnog i tehničkog progresa na ekonomski razvoj savremenog svijeta. U vezi s tim, autor pokazuje da je revolucija u sferi proizvodnih snaga, zapravo, osnov i okvir same naučno-tehničke revolucije. Isto tako, analizira statusne uloge socijalnih grupa koje se mijenjaju pod utjecajem naučno-tehničkog progresa, sa posebnim naglaskom na izmjenama koje se zbivaju u strukturi radničke klase u uslovima kapitalizma. Ali, Šerifović ne ostaje na razini slikanja stanja, na deskripciji postojećeg, nego ukazuje i na moguća rješenja.

U trećoj glavi analizirana je korelacija naučno-tehničkog progresa i društvenih odnosa u kapitalizmu, a zatim i korelacija naučno-tehnološke revolucije i mogućnosti socijalnih promjena. U tom smislu, zahvaćen je cjelokupan sklop promjena u svijetu kapitala, kako u njegovoj klasno-socijalnoj strukturi tako i u načinu kapitalističke proizvodnje, odnosno kapitalističke ekonomike.

Čitav sistem analize pokazuje da je autor naučno-tehnički progres koncipirao kao energiju koja izaziva promjene, ne samo u okvirima ili domenu proizvodnje, jer izravno utječe na sistem odnosa, na strukturne promjene, kao promjene u načinu privređivanja, u vlasničkim odnosima itd. Stoga Šerifović analizira korelacije, utjecaje i statuse i u uslovima izgrađivanja socijalističkog društva, posebice u uslovima socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

U tom smislu, autor postavlja i dva osnovna pitanja: da li će naučno-tehnička revolucija izazvati doista kobne posljedice dehumanizacije čovjeka i društva uopšte, i kako taj proces dehumanizacije zaustaviti i onemogućiti u uslovima socijalističkih društvenih odnosa? Naravno, kako tehnika i tehnologija nisu datosti po sebi, kako nisu nezavisne varijable, nego društveno-istorijski rezultat, autor ukazuje na mogućnost tehnokratske dehumanizacije i u građenju novih društvenih odnosa, na mogućnost izdizanja tehnostrukture u dominantni faktor, posebice u procesu proizvodnje, gdje su tehnika i tehnologija našle svestranu primjenu i sve je više nalaze. Pošto je granicu tehničkog i društvenog upravljanja teško precizno utvrditi, kao što je teško i onemogućiti da se transferom tehnologije transferira i ideologija, odnosno svijest iz drugih socijalnih struktura, autor je posebno upozorio na opasnost da tehnokratija i u novim uslovima reafirmira birokratsko reglementiranje, kao što je upozorio i na prijeteću opasnost njenog uspona na bazi primjene nove tehnike i tehnologije u kojoj tehnostruktura nalazi i svoje ekonomsko i svoje etičko uporište. Posvećena „naučno-tehničkoj revoluciji" ova knjiga ne glorificira njen značaj, pogotovo je ne tretira kao zasebnu silu koja tobož djeluje nezavisno od čovjeka i društva, što se nerijetko tvrdi u tekstovima građanske provenijencije, a ponekad i u nas.

U četvrtoj glavi Šerifović se „vraća" na opis stanja i evolucije u Jugoslaviji, da bi istom metodom pokazao stepen utjecaja naučno-tehničkog progresa na taj razvitak. U ovoj glavi autor je posebno zaokupljen markacijom problema, a ocjenom pređenog puta ukazuje i na tačke zastoja i usporavanja, te na njihove uzroke i moguće posljedice. Na kraju, sugerira „šta činiti" — kako bi se ti zastoji otklonili, a osnažio utjecaj nauke na materijalni progres uopšte, sa posebnim naglaskom na potrebi istraživanja korelacija različitih faktora koji utječu na progres ili su u funkciji usporavanja. Spoj tehnologije, nauke i tehnike sa socijalističkim samoupravljanjem, u svim stratama društvenosti, predstavlja za autora pravo ishodište.

U posljednjoj glavi osvijetljeni su problemi tehničkog i naučnog progresa u Bosni i Hercegovini kao strukturi koja je u rapidnom razvoju, ali po opštim parametrima nerazvijene zemlje. „Brzina" uspona, prema autoru, nije argument za tvrdnju da je relativno zaostajanje prouzrokovano neadekvatnom primjenom nauke i tehnike. Šerifović ukazuje, takođe, na potencijale i ekonomsku osnovicu Bosne i Hercegovine kao bitne pretpostavke bržeg razvitka, pod uslovom da se uklone uzroci lomljenja trendova — ne samo u osnovici, nego i u nadgradnji, u samom sistemu.

U ovoj glavi se autor služi primarno rezultatima vlastitih istraživanja privrednog razvoja i oni čine osnovni fond argumenata za izvođenje zaključaka, sugestija i sudova o ukupnom razvoju Bosne i Hercegovine. Riječ je o uzorku istraživanja koji je, po kvaliteti sadržaja, bitno relevantan za izvođenje zaključaka i predlaganje rješenja.

Idući od opšteg ka pojedinačnom, od apstrakcije ka konkretnoj društvenoj stvarnosti, Šerifović je znalački i cjelovito analizirao ovu izuzetno složenu pojavu, a prezentirao je kritički i izvore najnovijih spoznaja, što je od posebnog značaja kako za one koji se tom pojavom bave specijalistički, tako i za one koji traže konkretna rješenja u zbiljskom društvenom životu.

Pisana jasnim, tečnim i razumljivim jezikom i stilom, što je dakako samo jedna od brojnih njenih kvaliteta, ova knjiga Safeta Šerifovića je osobit i veoma značajan doprinos i našoj politološkoj literaturi, kojom, uzgred rečeno, nismo naročito bogati, posebno u Bosni i Hercegovini.

Franjo Kožul

Др Франце Врег: Општествено комуницирање

(ООЗТ „Комунист", Скопје, 1976, страна 350)

Izdavanjem knjige *Društveno komuniciranje* Franca Vrega, profesora Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo u Ljubljani, Novinsko-izdavačko preduzeće „Komunist" iz Skoplja ostvarilo je višestruko značajan poduhvat. Ali da bi ta konstatacija bila jasnija, a uvid u aktuelnost dela i značenje njegovog objavljivanja na makedonskom jeziku potpuniji, potrebno je odmah ukazati (makar i sažeto) na „stanje" komunikologije — jedne od mlađih, ako ne i najmlađih naučnih disciplina. Naravno, ujedno je potrebno podsetiti na to da se Vregovo delo pojavilo 1975. godine i na hrvatskosrpskom, odnosno srpskohrvatskom jeziku u izdanju Centra za informacije i publicitet u Zagrebu.

Svest o potrebi konstituisanja posebne naučne grane o komunikacijama i komunikacijskim procesima u društvu sporo je prodirala u tvrdokorno tradicionalno naučno „tlo". Mada su komunikacijski procesi stari gotovo koliko i samo čovečanstvo, dugo je, čak i u najnovije doba, dominiralo mišljenje da se ta problematika može dublje i celovitije zahvatiti i objasniti jedino primenom

znanja iz arsenala širokog kruga postojećih naučnih disciplina. Međutim, tokom vremena je postajalo sve očiglednije da komuniciranje znatno izmiče poduhvatima pojedinih disciplina kojima taj „kompleks" nije primarno u „predmetnom fokusu". Otuda je danas i kod nas sve prisutnija teza-zahtev o neophodnoj potrebi samostalnog i jedinstvenog — dakle: komunikologijskog — pristupa tome „kompleksu".

Prva ozbiljnija nastojanja u tom pravcu javila su se — da podsetimo — u najrazvijenijim zemljama Zapada, a razlozi za to bili su bar dvojake prirode: (1) sistemi masovnih komunikacija postali su toliko razvijeni, rasprostranjeni i moćni da je sama društvena praksa tražila naučna objašnjenja; (2) razvijena politikologija, sociologija, psihologija, socijalna psihologija, teorija sistemâ, sociokibernetika, kibernetika, organizacione nauke, semantika, retorika, teorija informacije itd. i same su bacile manje ili više svetlosti na pojedine aspekte fenomena komuniciranja. I pored početnih rezultata, o komunikologiji se još i danas uglavnom govori kao „nauci u konstituisanju", a kod nas je ona imala tako neznatan odjek da za nju zna tek najuži krug stručnjaka specijalista. Nije stoga ni čudno odsustvo bilo kakve naučne literature kod nas o toj značajnoj i složenoj oblasti društvene delatnosti.

Pojava knjige Franca Vrega *Društveno komuniciranje* utoliko je pre pravovremeno ohrabrenje i podsticaj da fenomen komuniciranja dobije adekvatniji naučni tretman i objašnjenje, jer iza toga zahteva stoji i ozbiljna društvena potreba.

Već u uvodu knjige, respektujući doprinose politikologije, sociologije, psihologije, socijalne psihologije i drugih nauka koje su iz ovog ili onog ugla rasvetljavale fenomen društvenog komuniciranja, Vreg pregnantno ukazuje na potrebu da se taj fenomen obuhvati jedinstvenom naučnom disciplinom koja će ga tretirati svestrano, a ne samo parcijalno. To je i ponukalo autora da na samom početku knjige definiše predmet te nauke: „Komunikologija proučava sadržinu, oblike i načine čovekovog međusobnog i masovnog komuniciranja, smisao, svrhe i efekte simboličke interakcije, kojom se ljudi sporazumevaju, kooperiraju i podstiču na delatnosti, kao i strukture i funkcije društvenih komunikacijskih sistema" (str. 12).

Strukturalno gledano, knjiga se sastoji od šest poglavlja. U prvom je dat pregled osnovnih teorija o komunikacijskim procesima kako bi se utvrdio „uticaj različitih disciplina i pravaca na nastajanje komunikacijske znanosti". U prilici smo da se već na prvim stranicama knjige upoznamo s tradicionalnim teorijama i modelima masovnog komuniciranja, koji se kreću u relativno širokom rasponu: od državnopravnih teorija javnosti i komuniciranja i ranih biologističkih S-R-teorija, do prvih teorija sa sociološkim interakcionističkim pristupom. Činjenica da je pre reč o nizu prilaza, pretpostavki i hipoteza nego o razvijenim i konzistentnim teorijama komunikacijskih procesa jasno govori o težini zadatka pred kojim se autor našao. Međutim, cilj prikazivanja razvoja komunikacijskih teorija svakako je dostojan takvog truda, a sastoji se u težnji, eksplicira Vreg, da se buduće formulisanje teorija komunikacija i modelâ zasniva na spoznajama opšte teorije, jer je to jedini način da komunikacijske procese gledamo kao sastavni deo društvenih procesa i odnosa, a ne kao usamljene, apstraktne procese, kao psihičko doživljavanje ili kao metafizičko „sporazumevanje" (str. 15—16).

Polazeći od postulata da je komuniciranje jedinstvena društvena pojava i od stava da je komunikacijski sistem integralni deo društvenog sistema, Vreg u drugom poglavlju („Funkcija masovnog komuniciranja u društvu") kritički interpretira i vrednuje one teorijske modele masovnog komuniciranja koji nastoje da zahvate celinu komunikacijskih procesa u društvu. Tri su grupe takvih teorijskih modela: 1. modeli sociološkog interakcij-

skog pristupa (Šram); 2. modeli funkcionalnog komuniciranja (Rajli, Bejls, Kij, Troldal, Malecke, De Fler, Prake, Kosik, Prujs) i 3. modeli koji podstiču kritiku funkcionalističkog pristupa (Gerbner).

U trećem delu knjige, pod naslovom „Simboličko komuniciranje", autor razmatra komunikacijske teorije i modele koji svoj teorijski osnov crpu iz takozvanog društvenog bihejviorizma. Tu nas autor upućuje na dve grupe teorija. Predstavnici prve grupe su simbolički interakcionisti (Mid, Siers, Berlo, Halit, Dankan i drugi), koji polaze od teze da se ljudsko komuniciranje u osnovi svodi na simboličko komuniciranje, a zasniva se na „razmeni simbola" s istim značenjem za oba „pola" procesa komuniciranja. Druga grupa teorija takođe nalazi glavna uporišta u bihejviorističkoj sociologiji.

Kritičkom interpretacijom tih teorija i modela Vreg utvrđuje da oni sadrže funkcionalističke elemente. To ga je i ponukalo da se u četvrtom poglavlju („Komuniciranje i funkcionalizam") podrobnije osvrne na modele masovnog komuniciranja koji se zasnivaju na premisama funkcionalističke teorije društva.

Peto poglavlje („Informacijski procesi i sistemska teorija") predstavlja pokušaj — veoma uspešan — sagledavanja kako savremena sistemska teorija prilazi komunikacijskim fenomenima i procesima. S obzirom na to da teoretičari koji polaze od postulata sistemske teorije (Miler, Kripendorf, Tejer i drugi) posmatraju informacione procese integrirane u složenu društvenu strukturu, to nužno pokreće i niz izuzetno važnih pitanja koja se odnose na „funkcije komuniciranja u organizaciji i društvu". Vreg ističe samo ona najkarakterističnija („Je li komunikacijski sistem društva relativno autohton „organizam" ili je integralni deo socijalnog sistema odnosno njegov podsistem? Ima li komunikacijski sistem vlastite, imanentne funkcije ili obavlja samo funkcije koje mu daje društveni sistem kao celina? Ima li komunikacijski sistem organizacije ili društva vlastite podsisteme odlučivanja ili je samo informacijska mreža kojom upravlja centralni odlučivač?.. Mora li komunikacijski sistem čuvati ravnotežu i integritet sistema u smislu homeostatičkih procesa ili mu je imanentna i funkcija dovođenja inovacijskih tokova iz unutrašnjosti sistema i iz okoline?" — str. 228), jer ta pitanja otvaraju probleme dvosmernosti informacionog toka, otvorenosti i razvojnosti komunikacijskog sistema, fidbeka, tenzije, moći, konflikta, entropije, organizacije, upravljanja itd.

U zaključnom, šestom poglavlju („Komunikacijski sistemi i razvojne promene") Vreg teži da kritičkom „rekonstrukcijom" bogate i raznovrsne panorame komunikacijskih teorija i modela afirmiše one njihove elemente i principe koji govore o morfogenezi komunikacijskih sistema. Krunu autorovih nastojanja svakako predstavlja pokušaj da bar u opštim crtama izloži sistemski razvojni model, koji počiva na temeljnoj hipotezi da svako društvo — ako se želi razvijati — mora izgraditi takav komunikacijski sistem koji će ubrzavati njegovo razvojno menjanje (str. 272).

Analizirajući podsistemski status informativno-komunikacijskog sistema, Vreg takođe utvrđuje sve njegove osnovne odlike, funkcije i determinante razvojnog menjanja. Kako se centralne komponente analize prelamaju zapravo kroz prizmu potreba, zahteva i mogućnosti naše socijalističke samoupravne društvene prakse, to i poslednje poglavlje Vregove knjige ima i posebno inspirativnu i podsticajnu vrednost i ulogu.

Jovan Gagric

„Përparimi", br. 1, 2 i 3/76.

(Revistë shkencore)

Posle neuobičajenog zastoja, d[o] koga je došlo iz tehničkih razl[o]ga, nedavno su izašla iz štamp[e]

tri prva prošlogodišnja broja časopisa za nauku „Përparimi", koji kao dvomesečnik izlazi u Prištini, na albanskom jeziku.

U broju 1 ovog časopisa objavljeni su prilozi iz oblasti prava, istorije, socijalne geografije, etnografije i obrazovanja.

U članku *Razvoj porodičnog zakonodavstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji posle ustavne reforme 1971* dr Surja Pupovci izložio je karakteristike i promene koje su nastale u oblasti porodičnog prava u jednom od najznačajnijih perioda razvitka našeg socijalističkog društva, u kome je zakonodavna nadležnost i u ovoj, složenoj i delikatnoj pravnoj oblasti prešla sa federacije na socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine.

Zasnivajući zaključke na rezultatima arheoloških, lingvističkih i drugih naučnih istraživanja koja su vršena u svetu i u našoj zemlji, Zef Mirdita obrađuje zanimljivo pitanje o Ilirima i o etnogenezi albanskog naroda, o čemu, inače, postoje različni stavovi u nauci.

Problem emigracije i imigracije stanovnika iz jedne opštine u drugu, odnosno iz jedne republike u drugu, Aslan Puška razmatra u članku pod naslovom *Kretanje stanovništva kao indikator različitog teritorijalnog razvoja na primeru Kosova.*

U ovom broju časopisa „Përparimi" pobuđuje pažnju i članak Pira Tome; u njemu ovaj autor daje opis kula (utvrđenih kuća) u nekim selima đakovičke Malesije, iznoseći njihove arhitektonske i ostale karakteristike.

Radovan Bakić i Zećir Bajrami, kao koautori, u članku *Obrazovne karakteristike stanovništva Kosova* bave se promenama koje su nastale u obrazovnoj strukturi stanovništva Kosova u posleratnom periodu.

U ovom broju objavljeni su i prikazi Alija Rahmanija (u vezi sa nekim jezičkim pitanjima u prevodu romana *Oliver Tvist)* i dr Branislava Markovića *(Na marginama Zakona o javnoj upravi Kosova).*

U časopisu „Përparimi" broj 2/76, Fehmi Agani obrađuje aktuelnu problematiku koja se pojavljuje u savremenom međunarodnom radničkom pokretu *(Pitanje odnosa u međunarodnom radničkom i socijalističkom pokretu).*

U članku *Delegatski sistem u teoriji i praksi* dr Esat Stavileci se osvrće na funkcionisanje tog sistema u organizacijama udruženog rada, u mesnim zajednicama i u samoupravnim interesnim zajednicama, zadržavajući se posebno na pitanju odgovornosti u delegatskom sistemu.

Zanimljiv je prilog Bojke Sokolove *O nekim osobenostima govornog albanskog jezika u selu Mandrici u Bugarskoj,* jezika koji je, i pored očitog bugarskog, grčkog i turskog uticaja, zadržao svoje specifične osobine.

Povodom stogodišnjice pojave prve karte na kojoj je označeno i područje Kosova *(Kosovo prvi put na karti srednje razmere 1876. godine)* Muharem Cerabregu daje bliže podatke o ovoj karti koju je, na osnovu plana i skica jedne geodetsko-topografske ekspedicije sa Robertom fon Šternikom na čelu, izradio Vojnogeografski institut u Beču 1876. godine.

U prilogu *Zanatstvo u Prizrenu* Esat Haskuka piše o razvoju i sadašnjem stanju pojedinih zanata u Prizrenu, mestu poznatom u istoriji kao centar zanatstva na Kosovu.

Sali Dočić se bavi aktuelnim pitanjem uvođenja usmerenog informativnog sistema, piše o merama koje treba preduzeti za uvođenje INDOK-sistema za celo područje Kosova i ističe njegov značaj za dalji razvoj informatike.

Koristeći se jednim francuskim izvorom, Ali Viško, u prilogu pod naslovom *Jedan pokušaj turskih vlasti za reforme u albanskim krajevima početkom 1912. godine,* iznosi nastojanja otomanske vlasti da reformama u oblasti administracije, policije i žandarmerije i drugim akcijama povrati red i mir u ovom delu nemirnog Balkana.

Tri prikaza Rifata Bljakua, objavljena u ovom broju, odnose se na problem ekonomskih mig-

racija, na značaj Norberta Vinera i njegovog epohalnog dela iz oblasti kibernetike i na rad Četvrte konferencije Saveza komunista Kosova, na kojoj je razmatrano pitanje zaštite čovekove sredine. Dragoljub Moračić dao je opširan prikaz rada savetovanja Jugoslovenskog udruženja za krivično pravo i kriminologiju, održanog početkom 1976. godine u Budvi povodom predstojeće izgradnje republičkog i pokrajinskog krivičnog zakonodavstva.

Prva tri priloga u broju 3/76. časopisa „Përparimi" posvećena su pitanjima produktivnosti rada, koja su, inače, bila glavna tema Jugoslovenskog simpozijuma o produktivnosti rada, održanog prošle godine u Peći. Tu je, najpre, uvodni referat Mahmuta Bakalija o temi „Produktivnost rada kao osnovni faktor socijalističkih samoupravnih odnosa". U sledećem radu, Đuro Vekić razmatra pitanja odnosa između produktivnosti rada i stabilizacije privrede, dok se prilog Hajredina Hodže odnosi na uticaj nekih društvenih faktora na produktivnost rada, s posebnim osvrtom na neke specifčne činioce kao što su ostaci štetnih i nazadnih običaja (verski običaji, krvna osveta, neodrživi običaji u vezi s položajem žene u društvu itd.).

Zekerija Cana je, u opširnijem prilogu o temi „Albansko pitanje u štampi srpske socijaldemokratije 1908—1912", izložio stavove poznatih srpskih socijaldemokrata Dimitrija Tucovića, Dragiše Lapčevića, Dušana Popovića i drugih o ovom značajnom pitanju.

Koristeći se obilato domaćim i stranim izvorima, Ejup Statovci u radu pod naslovom *Neka pitanja o izvorima građanskog prava i o regulisanju nekih građanskopravnih odnosa u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo* dao je istorijski prikaz tih izvora počev od otomanskog perioda do današnjih dana.

Nuri Bašota obrađuje aktuelno pitanje zaštite čovekove sredine i njen uticaj na dalji razvoj Kosova.

U ovom broju objavljeni su i prilozi Muharema Cerabrega (u vezi s kartografisanjem teritorije Kosova kroz istoriju), Hasana Mujaja (o glagolskim pridevima u albanskom jeziku) i Rifata Bljakua (o demografskom razvoju višenacionalnog stanovništva na primeru Kosova). Ovaj autor dao je i prikaz Desetog kongresa geografa Jugoslavije, održanog u Beogradu septembra 1976. godine.

Dragoljub Moračić

„Шветлосц", чсл. 3 н 4/76.

(Часопис за литературу, културу и друштвени питаня)

Poslednja dva prošlogodišnja broja časopisa „Švetlosc" zaslužuju da se koncepcijski jedinstveno sagledaju, zbog toga što zaokružuju jednu značajnu etapu u njegovom izlasku. Upravo se navršava deset godina otkako je obnovljeno izlaženje ovog časopisa.

Treći broj, pored priloga pet književnika iz redova rusinske narodnosti, svojim čitaocima predstavlja vojvođanskog mladog pesnika Đorđa Sudarskog Reda sa devet pesama u prevodu Agnete Bučko, a savremenu makedonsku poeziju preko *Pogleda na trodecenijski razvoj makedonske poezije (1945—1975)* iz pera Aleksandra Spasova, tri pesme Blaža Koneskog, dve pesme Vlada Uroševića, dok su sa po jednom pesmom zastupljeni Aco Šopov, Cane Andrejevski, Gane Todorovski, Mateja Matevski i Ante Popovski, sve u prevodu mladog rusinskog pesnika Mihajla Ramača.

U rubrici „Prikazi, kritike, recenzije" Irina Hardi Kovačević objavljuje zanimljiv analitički prikaz međusobnog uticaja književnog stvaralaštva srpskih i rusinskih pisaca XIX veka, pod naslovom *Janko Veselinović i Marko Vovčok* (Marija A. Vilinska).

Rubrika „Savremene teme" popunjena je prilogom diskusiji Gojka Dapčevića na VIII kongresu Saveza književnika Vojvodine, o

temi „Književno stvaralaštvo i udruženi rad". Dapčević ističe da je osobito značajno da radni ljudi koji sada prvi put samoupravno odlučuju o kulturnoj politici na svom području već od samog početka prevladaju tradicionalnu kulturnu zatvorenost u granice vlastitog naroda, odnosno jezika, i da vrednosti književnog i opštekulturnog stvaralaštva postanu vlasništvo celog našeg društva, da se utkaju u život širokih slojeva radnih ljudi. Po njemu, udružen rad je politička i kulturna revolucija. On navodi da se kulturno stvaralaštvo, kao i radnička klasa, rađa i formira na tlu određene nacije u istorijski određenim uslovima, ali da je ono, po svojoj suštini i nastojanjima, po ciljevima i dometima, poput same radničke klase i internacionalno i ljudsko. Radnička klasa je subjekat kulture i stvaralaštva; ona je nosilac interesa istorije, ona ukida klasne granice kulture. Stvaralaštvo — književno, kao i svako drugo, treba sagledavati kao revoluciju — antidogmatsku i antisektašku sa stanovišta Marksovog materijalističkog shvatanja istorije Zadatak je predvodničkih i kreativnih snaga revolucije da se, marksistički inspirisane, udube u analizu stvarnosti, da uđu u suštinu društvenih pojava, da podstiču revolucionarnu borbu. Gojko Dapčević smatra da književno stvaralaštvo i stvaraoci treba da polaze od interesa radnog čoveka u udruženom radu, od samoupravne osnove, kako se to inače ispravno kaže. Tada će biti lakše ostvariti i svoju ulogu, svoj lični interes, usklađen sa širim, društvenim interesom. Udruženi rad ne traži nikakvu svoju, posebnu kulturu. Zato i nije reč o prostom povezivanju umetničkih vrednosti s radom, nego o tome da se stvaraoci nađu i razmahnu unutar samog rada, jer kultura nije poseban dodatak radu, već lepota i snaga rada samog. Ona je rad, a rad je kultura. U tome treba videti mogućnost i put da se stvaralac umetničkih vrednosti i radnik iz materijalne proizvodnje sretnu bez ikakvih ograničenja.

Uvrstivši ovu reč u diskusiji u časopis „Švetlosc", redakcija je izrazila i svoje opredeljenje spram književnog stvaralaštva i udruženog rada — da podstakne na dalju razradu ove veoma aktuelne i zanimljive teme i da tako doprinese da stvaraoci iz redova rusinske narodnosti bolje shvate svoj stvaralački put i pravac.

Mladi rusinski pesnik Mihajlo Ramač u rubrici „Kulturni spektar" objavljuje članak pod naslovom *Pitanja koja zahtevaju akciju,* u kome obaveštava da je u okviru XV festivala kulture jugoslovenskih Rusina i Ukrajinaca „Crvena ruža" u Ruskom Krsturu održano savetovanje pisaca rusinske narodnosti o temi „Osmi kongres Saveza književnika Jugoslavije". Na tom savetovanju su osnovne teme bile: sloboda umetničkog stvaranja, međusobni dodiri višejezičnosti jugoslovenskih literatura, i odnos pisac — udruženi rad. U vezi s tim, autor članka navodi da je na savetovanju pokrenut i niz drugih pitanja, kao što je nedovoljno međusobno poznavanje literatura koje se stvaraju na više jezika, nerešen status slobodnih umetnika, nezadovoljavajući položaj književnosti na radiju i televiziji, koji nisu dovoljno otvoreni za knjigu, nedovoljna materijalna stimulacija književnog stvaralaštva, nedovoljno razvijena marksistička književna kritika itd. Sve su to, prema autoru, pitanja koja zahtevaju akciju za njihovo razrešavanje.

Kao prilog trećem broju časopisa objavljen je prevod komedije N.V. Gogolja *Ženidba.* Autor likovnih priloga u ovom broju je poznata rusinska tepiserka Nada Volčko.

Četvrti, poslednji prošlogodišnji broj „Švetlosci" zaokružuje desetogodišnji period obnovljenog izlaženja časopisa. Pored dva uvodna članka iz pera Đure Kohuta, direktora NIP „Ruske slovo", i Đure Papharhaja, glavnog i odgovornog urednika časopisa, pozivu Redakcije su se odazvala dvadeset i tri pisca iz redova rusinske narodnosti i svojim prilozima popunila rubriku „Dela naših pisaca", Četiri saradnika

dala su svoje priloge u rubrici „Za razvoj našeg jezika", dva saradnika su svojim prilozima popunila rubriku „Pitanja etnografije", dok je prilog *Iz ukrajinske književnosti* posvećen rusinskom i ukrajinskom piscu i istaknutom revolucionaru-demokrati Ivanu Franku, povodom 120-godišnjice njegovog rođenja i 60-godišnjice njegove smrti.

Kao poseban prilog objavljena je originalna drama rusinskog pisca Vladimira Kostelnika *Zarzaše konji na dvorištu* inspirisana životom Rusina u XVIII veku, neposredno uoči doseljenja u Bačku.

Likovne priloge za ovaj broj dalo je deset rusinskih likovnih umetnika, koji su u časopisu sarađivali u proteklih deset godina.

Iz dosadašnjeg pregleda se može zaključiti da je ovaj broj časopisa „Švetlosc", predstavljajući čitavu plejadu stvaralaca iz redova rusinske narodnosti, dobio donekle reprezentativnu funkciju, obeležavajući i na takav način postignute rezultate u neprekinutom toku svog desetogodišnjeg izlaženja u obnovljenom ruhu. Međutim, poslužićemo se zaključkom Đure Kohuta, koji napominje da su se u tom periodu na stranicama časopisa pojavljivali mnogi rusinski kulturni i javni radnici, da su u njemu stekli svoju afirmaciju, ali da ne treba zaboraviti da su stranice časopisa bile otvorene i pripadnicima drugih naših naroda i narodnosti, pa je časopis vršio i ulogu afirmatora kulture — kako rusinske tako i ostalih naroda i narodnosti. Istovremeno — ističe Đura Kohut — na stranicama časopisa našla su mesto i kulturna, i društveno-politička, i naučna i druga pitanja.

Đura Papharhaji napominje u svom članku da je časopis otvorena tribina za sve koji stvaraju, bez obzira na kojem jeziku. On takođe napominje da je časopis u svom desetogodišnjem obnovljenom izlaženju uvelike odigrao i značajnu ulogu stimulatora književnog stvaralaštva. Neprekidne prisne veze s Društvom književnika Vojvodine, Društvom za rusi[illegible] jezik i književnost, kao i sa drugim kulturnim i društvenim institucijama — ističe Papharhaji — znatno su doprinele toj osnovnoj funkciji časopisa. Sem toga je časopis razvio i značajnu međuredakcijsku saradnju s drugim časopisima kako na rusinskom tako i na jezicima naših naroda i narodnosti, i ta je saradnja umnogome doprinela sve široj afirmaciji rusinskog umetničkog stvaralaštva. Na primer, u navedenom periodu su dela rusinskih stvaralaca predstavljena u ovim časopisima: „Letopis Matice srpske", „Lumina" (na rumunskom), „Novi život" (na slovačkom), „Hid" (na mađarskom), „Bagdala", „Rukovet", „Stražilovo", „Venac", a izbor iz dela rusinskih pisaca objavili su i neki časopisi u Ukrajinskoj SSR („Vitčizna" i „Žovtenj", na primer). Baš zahvaljujući prisnoj saradnji s Društvom književnika Vojvodine — naglašava Papharhaji — rusinska književnost postaje sve poznatija kako u SAP Vojvodini tako i u našim republikama i SAP Kosovo, kao i izvan naše zemlje. Papharhaji na kraju svoga članka obaveštava čitaoce da sledeća razvojna etapa časopisa „Švetlosc" počinje upravo 1977. godine i da će biti obeležena učestalijim izlaženjem, to jest da će se pojavljivati svaka dva meseca.

Đura Laćak

„Марксистичка мисао", бр. 6/76.

(Часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког самоуправљања)

Sa svojim šestim i poslednjim prošlogodišnjim brojem, „Marksistička misao", časopis Marksističkog centra CK SK Srbije, navršila je dve godine uspešnog izlaženja. Prilika je to da konstatujemo da je ona za tako kratko vreme okupila mnoštvo autora iz svih republika i pokrajina i da je

istovremeno pružila šansu mnogim mladim stvaraocima, što je zapravo i bio — da podsetimo — jedan od odlučujućih razloga njenog pokretanja. S druge strane, „Marksistička misao" je — zahvaljujući i tome — iz broja u broj sve određenije zadobijala i postojano afirmisala svoju karakterističnu fizionomiju.

U rubrici „Naša osnovna tema" objavljeni su prilozi o mogućnostima socijalističkog samoupravnog preobražaja sela. O sadašnjim prilikama na našem selu, faktorima koji pospešuju ili usporavaju njegov socijalistički preobražaj, organizovanom uticaju Saveza komunista na društveno-ekonomske promene i o drugim pitanjima, u „šestici" su objavljeni prilozi Svetozara Livade, Radenka Stanića, Videna Ranđelovića, Mladena Stojanova, Miloša Tomina, Save Čukanovića, Vladimira Roganovića i Zaima Pružljanina.

Po mišljenju Radenka Stanića, agrarna politika Saveza komunista Jugoslavije u praksi je potvrdila svu svoju opravdanost. Autor najpre ukazuje na izražen proces deagrarizacije, pod kojim podrazumeva višestruk proces progresivnih društveno-ekonomskih promena karakterističnih za naše selo. Te promene se odnose, pre svega, na napuštanje poljoprivrede kao izvora dohotka. Ali se istovremeno u procesu deagrarizacije suočavamo i s nekim elementima stihije: veliki pritisak na gradove, koji je izvan stvarnih mogućnosti industrije i drugih vanpoljoprivrednih delatnosti da prihvate radnike što dolaze sa sela, napuštanje poljoprivrede i, usled toga, širenje površine neobrađenog zemljišta, napuštanje stambenih i drugih kapaciteta na selu, odlazak u inostranstvo i ostalo. Druga bitna promena na koju ukazuje R. Stanić ogleda se u oslobađanju od mukotrpnog rada na selu putem mnogih inovacija u proizvodnji i u domaćinstvu.

Miloš Tomin ističe da je analiza reprodukcije individualnih poljoprivrednih gazdinstava jedan od najsloženijih teorijskih problema. Primarna je karakteristika reprodukcije individualnih poljoprivrednih gazdinstava, smatra autor, „raskidanje sa tradicionalnim kvalitetima svojine, rada i prihodovanja u naturalnom i vrednosnom obliku". Iza nas su ostale tvrdokornosti autarkične naturalne proizvodnje, tradicionalna podela rada prema polu i uzrastu i druge odlike ovog tipa poljoprivredne proizvodnje. Danas je individualno poljoprivredno gazdinstvo otvoreno stoga što je preovladalo saznanje da materijalna egzistencija sve više zavisi od proizvodne snage rada. Ogroman odliv radne snage sa sela i veliki priliv modernih sredstava rada su činjenice koje govore da se rastući obim proizvodnje ostvaruje stalnim smanjivanjem učešća živog rada uz stalno uvećavanje obima minulog rada.

Svetozar Livada smatra da kod našeg seljaka više ne postoji „mistična ljubav prema zemlji", a to dokazuju „subminimalni međuseljački promet zemlje", zatim niska cena zemljišta i činjenica da na zemlji ostaju samo oni koji ne mogu sa nje otići. Prema tome, zaključuje on, „pravo na „parče zemljine kugle" postaje i u svijesti seljaka apsurd našeg doba". Stoga autor smatra apsurdnim zahteve za povećanjem agrarnog maksimuma.

Živko Surčulija, u tekstu *O regresivnoj društvenoj prirodi nacionalizma*, pod nacionalizmom podrazumeva „nedemokratske manifestacije nacionalne svesti, odnosno istorijsku zloupotrebu čovekovog osećanja pripadnosti nacionalnoj zajednici (kao istorijskom tipu integracije ljudskog društva) od strane otuđenih upravljačkih slojeva da bi se očuvao određeni konzervativni socijalni koncept uređenja, te da je stvarnu socijalnu prirodu nacionalizma nemoguće razumeti izvan šireg socijalnog konteksta u kome ovaj nastaje". Na međunacionalnom planu nacionalizam je, nastavlja autor, manifestacija klasnih odnosa eksploatacije, neravnopravnosti i hegemonije koji vladaju u naciji. Zato nacionalizam posmatra kao društveno-regresivnu pojavu, odnosno podrazumeva društvenu praksu, ideje,

ljudsko ponašanje, društveno-ekonomske, političke i kulturno-jezičke koncepcije koje apsolutizuju i zloupotrebljavaju nacionalno osećanje radi očuvanja raznih oblika klasne dominacije, hegemonije, neravnopravnosti, eksploatacije i u naciji i u odnosima između pojedinih nacija.

U svom prilogu *Smisao i sadržaj organizovanja radničke klase kao subjekta revolucije* Zoran Vidojević ističe da je revolucionarno organizovanje klase posredujući oblik koji omogućava „ostvarivanje dijalektičkog jedinstva onog što ta klasa jeste i što može postati. Ono je činilac pretvaranja potencijalnih u aktuelne mogućnosti njenog formiranja kao novog istorijskog subjekta". Udruženi rad i radnička klasa, udruženi proizvođači, smatra Z. Vidojević, u svojoj biti su usmereni ka dokidanju proizvodnje viška vrednosti, spajanju viška rada i potrebnog rada, unutrašnjem povezivanju i potvrđivanju radničke klase kao odlučujuće snage na globalnom društvenom planu. „Ovladavanje viškom rada", nastavlja autor, „onemogućavanje njegovog otuđivanja od proizvođača, razvijanje samoupravljanja kao integralnog procesa i sistema u celokupnom društvenom životu, organizovanje radničke klase i njeno osposobljavanje da realizuje te istorijske ciljeve, čine epohalni smisao borbe za socijalizam u savremenoj etapi našeg društvenog razvoja."

U rubrici „Razgovor sa stvaraocem" objavljen je intervju sa generalom i književnikom Veljkom Kovačevićem, pod naslovom *Nema u revoluciji poslova koji su manje važni.* U veoma živom i zanimljivom razgovoru proslavljeni ratnik iznosi, između ostalog, i svoje viđenje revolucije. Revolucija, kaže V. Kovačević, nije jednočinka: „Revolucija je, u isto vrijeme, i čin i proces. Proces koji dugo traje i koji svjesne sn ge neprestano dopunjuju nov kvalitetima. Dok sam ratova mislio sam da je posljednjim m kom označen završetak. Međut to je bio samo privid, još bo i preciznije rečeno — to je b samo radost što se više neće m rati da gine na bojištu. Ona razumije se, nastavila. I da traje, i to u mnogo složeni oblicima nego što je samo ra vanje". Govoreći o motivima o laska u borbu za slobodu špa skog naroda, prekaljeni špans borac kaže: „Nisam otišao u Šp niju što volim pušku i ratovanj Otišao sam zato što volim slob du, ali sam znao da se do n dolazi samo oružanom borbom" Recimo, na kraju, da je ova ru rika za dve godine izlaženja č sopisa stekla ugled i poveren čitalaca, kako izborom sagovo nika i tema tako i kvalitetom ra govora.

U ovom broju „Marksističk misli" objavljena je studija Bo dana Šešića *Smisao marksističk filozofije*, analiza Vinka Trček *Poslednja borba Mao Ce Tun* i prilozi Vojislava Vučkovića *U tav i teritorijalna organizacija oština* i Miloša Prelevića *Staljinov shvatanja vojne organizacije so cijalističkog društva*. Zatim sled tekstovi Radisava Ničkovića *(vrednosnim opredeljenjima naš pedagoške misli* i Milorada Ber tolina *Napomene o naučnoj kri tici*, te osvrt Vukašina Pavlović *Savremeni svet i socijalizam* Objavljen je i interesantan odlo mak izveštaja Konferencije OUN o stanju ishrane u svetu pod nas lovom *Savremeni svet i problem ishrane*. Na kraju ovog broj „Marksistička misao" donosi pri kaze knjiga i tematsku bibliogra fiju iz oblasti ekonomskih i soci jalnih procesa u poljoprivredi selu.

Živorad Đorđevk

CENA 15.— DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 2

Tema broja:

Produktivnost rada 185

Mika Špiljak
Sindikati i produktivnost rada 187

Rade Galeb
Društvena akcija na povećanju produktivnosti rada 193

Dragomir Vojnić
Društvena produktivnost rada i efikasnost privređivanja 200

Miloš Sinđić
Produktivnost i organizacija rada 210

Ivo Vinski
Kretanje produktivnosti rada u Jugoslaviji 222

Dragutin Radunović
Produktivnost rada u našoj privredi 228

Mirjana Pavlović
Samoupravno planiranje i produktivnost rada 244

Živko Marković
Samoupravna organizacija radnog procesa i društvena organizacija rada 253

Petar Stanišić
Regionalni aspekt produktivnosti rada u Jugoslaviji 264

Risto Vukčević
Produktivnost rada i zapošljavanje kao komplementarni faktori privrednog razvoja 273

Prilozi

Dragan Taškovski
Koreni velikobugarskog nacionalizma 283

Milo Bošković
Položaj slovenačke i hrvatske manjine u Austriji 305

Osvrti

Veljko Radović
Svijet u očekivanju promjene 326

Prikazi

Kamber Avdiu
Tito na Kosovu 337

Kasim Suljević
Todo Kurtović: Komunisti i nacionalne slobode 339

Žarko Milošević
Socijalistička Republika Makedonija 342

Laslo Rehak
Ištvan Seli: Nacionalna književnost — književnost narodnosti 345

Mile Pavlin
Slovenija 1945—1975. 348

Mirko Prelas
„Pogledi", br. 19 351

Bogoljub Ilijev
„Most", kn. 41 353

Jindřich Stanja
„Jednota" 1976. 356

Drago Radonjić
„Praksa", br. 5 i 6/76. 358

Nenad I. Kecmanović
„Pregled", br. 7—8, 9, 10 i 11—12/76. 361

Содержание

Тема номера:

Производительность труда 185

Мика Шпиляк
Профсоюзы и производительность труда 187

Раде Галеб
Активность общества в увеличении производительности труда 193

Драгомир Войнич
Общественная производительность труда и ее эффективность 200

Милош Синджич
Производительность и организация труда 210

Иво Вински
Развитие производительности труда в Югославии 222

Драгутин Радунович
Производительность труда в нашей экономике 228

Мирьяна Павлович
Самоуправленческое планирование и производительность труда 244

Живко Маркович
Самоуправленческая организация трудового процесса и общественная организация труда 253

Петар Станишич
Региональный аспект производительности труда в Югославии 264

Ристо Вукчевич
Производительность труда и занятость факторы экономического развития 273

Приложения

Драган Ташковски
Корни болгарского национализма 283

Мило Бошкович
Положение словенского и хорватского меньшинств в Австрии 305

Обозрения

Велько Радович
Мир в ожидании перемен 326

Рецензии 337

Contents

The theme of this issue:

Productivity of Labour 185

Mika Špiljak
The Trade Unions and Labour Productivity 187

Rade Galeb
Social Action to Raise the Productivity of Labour 193

Dragomir Vojnić
Social Productivity of Labour and Efficiency of Economic Activities 200

Miloš Sindić
Productivity and Organization of Labour 210

Ivo Vinski
Movement of Labour Productivity in Yugoslavia 222

Dragutin Radunović
Productivity of Labour in the Economy of Yugoslavia 228

Mirjana Pavlović
Planning on a Self-Management Basis and the Productivity of Labour 244

Živko Marković
The Organization of the Labour Process along the Lines of Self-Management and the Social Organization of Labour 253

Petar Stanišić
Regional Aspect of the Productivity of Labour in Yugoslavia 264

Risto Vukčević
Labour Productivity and Employment as Complementary Factors of Economic Development 273

Contributions

Dragan Taškovski
The Origins of Greater-Bulgarian Nationalism 283

Milo Bošković
The Position of the Slovene and Croatian Minorities in Austria 305

Surveys

Veljko Radović
The World in Anticipation of Changes 326

Reviews 337

Produktivnost rada

Borba za veću produktivnost rada i racionalnije i efikasnije privređivanje predstavlja okosnicu sadašnjih društveno-ekonomskih i političkih akcija za stabilizaciju naše privrede. U njenom odsustvu ni jedan bitan zadatak društvenog i ekonomskog razvoja ne bi bio lako ostvarljiv, a težnja ka smanjivanju jaza koji nas još uvek deli od razvijenih zemalja ne bi bila realna. Zbog toga stalno povećavanje novostvorene vrednosti i širenje i jačanje reproduktivnih sposobnosti privrede, putem produktivnijeg rada i racionalnijeg angažovanja svih faktora proizvodnje i nauke — jeste prvorazredni, tekući i dugoročni, zadatak svih organizacija udruženog rada i svih subjektivnih snaga našeg društva.

Veći dohodak je polazna pretpostavka za jačanje materijalne osnove udruženog rada i akumulativne sposobnosti privrede, za povećanje ličnog i društvenog standarda. Sve su to temeljna i trajna opredeljenja zapisana u programskim dokumentima Saveza komunista, posebno u odlukama Desetog kongresa SKJ i projekcijama srednjoročnog društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije.

Činjenica je da društvena produktivnost rada, a posebno produktivnost rada u industriji, ne raste zadovoljavaju-

ćim tempom. Razumljivo je zato interesovanje koje pokazuju društveni i politički faktori u nastojanju da se otkriju objektivni i subjektivni činioci i razlozi tih nepovoljnih kretanja. Produktivnost rada i efikasnost privređivanja su postali najaktuelnija tema o kojoj se raspravlja u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim, stručnim i naučnim krugovima. Sindikati su sa svoje strane inicirali širu društvenu akciju u nastojanju da se prevaziđe sadašnje stanje. Savez komunista, svi njegovi forumi i organizacije, naročito u poslednje vreme, nastoje da unutar organizovanih društvenih snaga podstaknu široku inicijativu da se prevazilaze pojedine slabosti u našem privrednom životu, a pre svega one koje koče i ometaju brži rast produktivnosti rada i efikasnost poslovanja.

Ovim tematskim brojem časopis „Socijalizam" se pridružuje toj organizovanoj društvenoj akciji, nastojeći u prvom redu da odslika postojeće stanje i da ukaže na pojedine faktore koji utiču na brži ili sporiji rast produktivnosti i efikasnosti poslovanja. Istaknuti su i mnogi takozvani interni i eksterni činioci, subjektivne slabosti i objektivne teškoće.

Razume se, prezentiranim prilozima se dokraja ne iscrpljuje tako složena materija kao što je produktivnost rada, pogotovu ne ona strana kojom se produktivnost vezuje za socijalističke samoupravne produkcione odnose i njima odgovarajuću organizaciju društvenog rada. No, pokrenuta su i mnoga pitanja iz te oblasti i izneto dosta empirijskih činjenica, pa verujemo da će to podsticajno delovati na dalja naučna istraživanja u ovoj sferi. Stoga će časopis „Socijalizam" u sledećim brojevima ovoj tematici posvećivati odgovarajuću pažnju, što je u skladu s njegovom programskom orijentacijom u ovoj godini.

Mika Špiljak

Sindikati i produktivnost rada

Radnička klasa je životno zainteresirana za povećanje produktivnosti rada, jer samo boljim radom i većim dohotkom, u našem samoupravnom sistemu, može rješavati sva pitanja svog materijalnog i društvenog položaja koja se pojavljuju u ovoj etapi našeg razvoja.

Ta, inače, dobro poznata istina dobila je posebno u značenju posljednjih godina, osobito u periodu 1971—1975. godine. U tom periodu, u odnosu na prethodni 1966—1970, stopa produktivnosti rada opala je u cijeloj privredi sa 5,8% na 2,5%, a u industriji sa 5,6% na 3,0%. Također je opalo učešće produktivnosti rada u porastu društvenog proizvoda, i to u cijeloj privredi sa 86,6% na 36,8%, a u industriji sa 82,4% na 37,0%. Tada je Sindikat, zajedno sa Privrednom komorom, Društvom inženjera i tehničara, uz punu podršku Saveza komunista i Socijalističkog saveza, pokrenuo opsežnu društvenu akciju za povećanje produktivnosti rada.

Rezultati postignuti u prošloj godini prilično su skromni. Usprkos velikim naporima nije došlo do preokreta, tako da će 1976. ostati godina u kojoj je ostvaren najmanji porast produktivnosti rada ne samo u posljednjoj deceniji nego i u cijelom poslijeratnom razdoblju.

Pa ipak, nema razloga za pesimizam. Jer, vrijeme nije izgubljeno. Upravo su prošle godine učinjeni značajni napori, stvarani su i stvoreni mnogi preduslovi da produktivnost rada ponovo krene uzlaznom linijom. Uvjeren sam da će ove i narednih godina uloženi trud dati ploda.

Od vremena pokretanja akcije za povećanje produktivnosti rada, u jesen 1975, do trenutka kad se ovaj tekst priprema za štampu, početkom 1977. došlo je do značajnih promjena u udruženom radu i društvu uopće koje omogućuju aktiviranje ogromnih rezervi što postoje za povećanje produktivnosti rada i ekonomije poslovanja. Prije svega, poslije donošenja Zakona o udruženom radu znatno je ojačan položaj radnika i njegov utjecaj na donošenje odluka: radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju ne samo o uvjetima i rezultatima svoga rada već, sve više, i o cjelini društvene reprodukcije — u poziciji su da budu stvarni gospodari dohotka koji stvaraju radeći na društvenim sredstvima. Široko je, zatim, prevladalo shvaćanje da uzroci mnogim nedaćama, koje su se pojavljivale i pojavljuju se — inflacija, nestabilnost privrede, teškoće u zapošljavanju i drugo, leže upravo u niskoj produktivnosti rada, skupoj proizvodnji koja ne može izdržati konkurenciju.

Rješenja za to se ne mogu tražiti isključivo u sferi državne regulative, u poduzimanju trenutnih i sistemskih mjera, nego, prvenstveno, tamo gdje i jest glavni problem: na području produktivnosti rada, shvaćenoj u širem, a ne samo u njenom užem značenju.

Dosadašnji samoupravni razvoj našeg društva, rezultati koje je ostvarila radnička klasa, vrlo su krupni: Jugoslavija je od 100 dolara po stanovniku, neposredno poslije rata, stigla do 1.300 dolara i svrstala se u srednje razvijene industrijske zemlje. Ali, mogućnosti za daljnji ubrzan razvoj, uz porast produktivnosti rada, također su vrlo velike. Utoliko prije što je Jugoslavija, na osnovu općih ocjena, po nivou dostignuća u produktivnosti, mada stalno smanjuje zaostajanje, još dva do tri puta iza privredno razvijenih zemalja.

Zaostajanje ne proizlazi iz tehničkog nivoa opreme i opremljenosti rada, posebno u industriji, gdje je većina opreme ispod 10 godina starosti, već iz nedostataka u općedruštvenoj konkretnoj organizaciji rada.

U mnogim kolektivima, na samom radnom mjestu u proizvodnji, produktivnost rada dostiže vrlo visok nivo, često je jednaka, pa čak i veća od produktivnosti rada radnika u razvijenim industrijskim zemljama, ali se ona postupno „topi" što se više udaljuje od radnog mjesta. Zato smo često isticali da se najveće rezerve uopće ne skrivaju u povećavanju fizičkog naprezanja radnika na samom radnom mjestu. Ima ih i tamo, ali najveće rezerve su, upravo, u oblasti organizacije rada i poslovanja. To su, da spomenemo samo neke: nizak stupanj korištenja kapaciteta, često nedozvoljeno visok postotak škarta, pa zato i povećan utrošak sirovina, energije i ostalih elemenata proizvodnje, veliki izo-

stanci s posla, velike razlike u produktivnosti rada i, uopće, ekonomiji poslovanja između organizacija udruženog rada, ali i grana i grupacija.

Za akciju koju vodimo važno je što je sada već široko shvaćen značaj samoupravne organizacije rada za povećanje produktivnosti. Jer, ako nema organizacije rada, koja omogućuje svima zaposlenima da ispolje svu svoju inicijativu i energiju u povećanju proizvodnje i produktivnosti, u poboljšanju rada i poslovanja, onda za takvu organizaciju ne možemo reći ni da je efikasna, niti samoupravna. Samo organizacija koja omogućuje da dođu do izražaja svi stvaralački potencijali radničke klase — a oni su ogromni, jer je većina radnika kvalificirana i visokokvalificirana — može za nas biti prihvatljiva.

Ako organizacija rada nije tako podešena da omogućuje korištenje inicijative pet milijuna radnika, onda rezultata neće biti, onda cijeli sistem samoupravljanja koji izgrađujemo neće dati efekte koje želimo. A ako taj sistem to ne bi dao, vratili bismo se ili na odnose tehnomenadžerstva ili administrativnog sistema. Mi, na žalost, još nismo uspjeli da izgradimo svoju samoupravnu organizaciju rada na širokom frontu. Sadašnja organizacija, naslijeđena mahom iz kapitalizma, ili, ponegdje još, iz administrativnog razdoblja, ne odgovara našem samoupravnom sistemu.

Mislim da bismo zbog toga, a to nam Ustav i Zakon o udruženom radu omogućuju, organizaciju rada morali brže podesiti našem sistemu i podržati sve one snage — naučne i druge — koje nam mogu pomoći da dođemo do samoupravne organizacije rada. To, naravno, ne mogu riješiti samo stručnjaci. Ali, ako znamo što nam nedostaje i ako odlučno potražimo prava rješenja, stručnjaci sa milijunima radnika mogu i moraju dati našu novu samoupravnu organizaciju proizvodnje i poslovanja.

To je izvanredan zadatak i tu je najveća rezerva našeg sistema u borbi za veću produktivnost rada.

Ali, ni te inicijative, niti stvaralačka snaga radničke klase, neće moći da se oslobode ako se samoupravna organizacija rada ne bude zasnivala na logici dohotka. Logika dohotka ne vodi ni zatvaranju, niti autarkiji, već, naprotiv, većem povezivanju organizacija udruženog rada, radnih organizacija, privrede i neprivrede, udruženog rada u cjelini.

Samo dosljedna primjena principa dohotka, onako kako je zapisano u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, omogućit će da se u cijeloj privredi postignu maksimalno dobri rezultati i poveća ukupna društvena produktivnost. Ako se to ne bi shvatilo, a ima i nerazumijevanja i otpora, onda bi se naglasak previše stavljao na tehničko-organizaciona pitanja, umjesto prvenstveno na dohodovne — dakle, društveno-ekonomske odnose.

Dosljedna primjena dohodovnih odnosa na širem planu omogućit će da se brže i odlučnije krene na još jedno područje značajno za povećavanje produktivnosti rada: to je oblast stjecanja i raspodjele dohotka i, posebno, raspodjele ličnih dohodaka.

Nagrađivanje prema radu i rezultatima rada ima presudan utjecaj na produktivnost rada, na zainteresiranost ili nezainteresiranost radnika za rezultate rada i na njihov odnos prema radu.

I danas se kod nas, upravo na tom području, nalaze ogromne rezerve i neiskorištene mogućnosti. Sigurno je da je jedan od razloga sporog povećanja produktivnosti, upravo, u nestimulativnoj raspodjeli (davanju prednosti formalnim kvalifikacijama, stažu i radnom mjestu), a ne kvantitetu i kvaliteti rada, radnom doprinosu.

Opsežna društvena akcija, koja je na tom području vođena, došla je, na žalost, tek na prag mnogih osnovnih i radnih organizacija. Dosta je vremena izgubljeno u pripremanju društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, tako da u mnogim organizacijama udruženog rada još nije ni počela prava izgradnja kriterija i mjerila za vrednovanje rezultata rada.

U najgorem položaju, gotovo u činovničkoj poziciji, na žalost, još su ostali, upravo, oni koji najviše mogu pridonijeti poboljšavanju organizacije rada, otkrivanju rezervi i porastu produktivnosti: organizatori proizvodnje, stručnjaci i, uopće, kreativni radnici — racionalizatori, novatori. Dakle, oni na čijim su područjima najveće rezerve i koji mogu najviše pridonijeti povećanju produktivnosti.

Zbog nedostatka kriterija i, rekao bih, još više zbog pomanjkanja političke hrabrosti, u mnogim sredinama se plaše da onaj tko je svojim radom, znanjem i sposobnošću stvorio nešto novo, značajno, pridonio povećanju produktivnosti rada i porastu dohotka, ne dobije previše, da se ne obogati.

Prodori koji su prošle godine u pojedinim sredinama napravljeni upravo u oblasti stimulativne raspodjele, kao i Zakon o udruženom radu, koji obavezuje sve organizacije da razrade kriterije i mjerila, utjecat će sigurno, uz prevladavanje raznih vrsta straha, da bude manje uravnilovke, a više razlika na osnovu rada i radnog doprinosa.

Mi kao društvo sve više se moramo pitati zašto neki radnici, grupe radnika, čitave osnovne organizacije ili grane zarađuju malo, a ne zašto je netko svojim radom zaradio mnogo. Nitko se u ovoj zemlji nije obogatio radom, pa se toga najmanje treba bojati i ubuduće.

I, na završetku ovog uvodnog teksta, u kojem nema pretenzija da se o produktivnosti rada govori iz svih aspekata, nego samo da se ukaže na neke od njih, koji se nama u Sindikatu, na temelju saznanja do kojih smo došli, čine značajnim, želim nešto da kažem i o uspoređivanju produktivnosti rada i rezultata poslovanja.

Sindikat je postigao to da se takvo uspoređivanje obavlja, prvenstveno, između radnih i osnovnih organizacija udruženog rada u grupacijama. Dakle, među radnim organizacijama koje posluju pod približno jednakim uvjetima privređivanja. Služba društvenog knjigovodstva priprema redovno takve pokazatelje, pa je uspoređivanje realno moguće.

Uspoređivanja, koja su već obavljena, pokazala su kolike se rezerve skrivaju u pojedinim osnovnim i radnim organizaci-

jama. Jer, na primjer, razlike u produktivnosti rada između dviju srodnih organizacija, koje rade pod približno istim sistemskim uslovima, kreću se od 1:2, 1:3 do 1:4, što je normalna pojava gotovo u svim grupacijama, a da ne govorimo o čestim razlikama i od 1:10, pa i preko toga.

Ali, ta su iskustva — a upravo se inzistiralo na prenošenju iskustava najboljih — sporo stizala do slabijih organizacija. S njima se nisu upoznavali ni stručni kadrovi, pogotovu ne radnici, koji bi morali znati za njih, pa niti društveni faktori u komuni i republici. To se stanje ponekad i svjesno prikrivalo, kako se ne bi vidjelo da je netko slab i zašto je slab, pa bi mnogi rukovodilac ili rukovodeća garnitura — svejedno je li to stručna, partijska ili sindikalna — ostala bez lažnog oreola, jer bi se vidjelo da ti „izvanredni rezultati", uspoređeni s drugima, to doista nisu.

Bilo bi dobro da i svi faktori — a ne samo strukovni sindikati, koji su nosioci ovog posla — inzistiraju na uspoređivanju rezultata, da se njima služe i da, koristeći se tuđim iskustvima, unaprijede svoje poslovanje. Svi radnici treba da budu upoznati sa tim rezultatima, jer će tako najdirektnije utjecati na stalno stvaranje uslova za veću produktivnost. Uspoređivati se, međutim, treba ne samo sa sobom, na osnovu rezultata iz prethodne godine, niti samo s onim što su ostvarili drugi u istoj grupaciji, nego i sa svjetskim dostignućima.

Šta se time može postići i koliki može biti doprinos unapređenju naučne organizacije rada, proizvodnje i produktivnosti najbolje pokazuje poljoprivreda koja je u gajenju nekih kultura postigla svjetske rezultate. Uzmimo, na primjer, pšenicu. Kad je prosječan prinos u Jugoslaviji bio 12 do 15 metarskih centi po hektaru uvozile su se talijanske sorte pšenice i talijanska tehnologija. Tako su prinosi povećani na 30 do 40 metarskih centi po hektaru. Međutim, jugoslavenska nauka i naučenjaci se nisu zadovoljili samo korištenjem tuđih iskustava nego su krenuli dalje. Osvajali su i nove sorte i novu tehnologiju. Danas domaće sorte daju prinose koji su i za 20 metarskih centi veći od nekadašnjih rekorda i bolje kvalitete zrna od onog što smo nekada uvozili.

Očito je da je naša poljoprivredna nauka počela izbijati u svjetski vrh, što nije slučaj u mnogim drugim oblastima, upravo zbog nedovoljne orijentacije tih oblasti na razvijanje vlastite tehnologije.

Nisu, razumije se, ostali jugoslavenski inženjeri — strojari, tehnolozi, električari i drugi stručnjaci — manje sposobni od agronoma. Ali, u najvećem broju drugih oblasti nije bilo izrazite orijentacije na osvajanje i razvijanje vlastite tehnologije, pa otuda ni mogućnosti da se licence umjesto da se uvoze, prodaju.

*

Zaključak se sâm po sebi nameće. Točno znamo šta produktivnost znači za proizvodnju i razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Jasno nam je i gdje su glavne rezerve za povećanje pro-

duktivnosti rada. Poznat nam je i način na koji se mogu otvoriti vrata bržem povećavanju produktivnosti rada. Imamo snage da sve to iskoristimo i podredimo daljem intenzivnijem razvoju ekonomike uopšte.

Iako je pred nama teži dio posla, sve se to može ostvariti jednakim zalaganjem i ponašanjem na najširem frontu: od federacije, republika i pokrajina, kroz čitavu zgradu udruženog rada, sve do radnika pojedinca. A zadatak subjektivnih snaga, posebno Sindikata, jeste da se započeta bitka za produktivnost nastavi još intenzivnije i organiziranije.

Rade Galeb

Društvena akcija na povećanju produktivnosti rada

Reafirmacijom i aktueliziranjem orijentacije i konkretnim naporima organizovanih društvenih snaga na povećanje produktivnosti rada u našoj zemlji, što je izraz potrebe bržeg razvoja privrede i društva, ponovo su potencirane već poznate dileme teorijske i praktične prirode koje proističu iz različitih pristupa ovoj oblasti.

Utvrđivanje bitnih faktora koji su uslovili nepovoljan opšti nivo produktivnosti rada u nas, a posljednjih godina i nezadovoljavajuću stopu rasta produktivnosti[1], koja je u nekim godinama čak i stagnirala, važan je preduslov za izvlačenje pravilnih zaključaka i utvrđivanje odgovarajućih pravaca, metoda i sredstava borbe svih činilaca u udruženom radu i društvu za mijenjanje postojećeg stanja. Dok je karakterističan relativno visok stepen saglasnosti o nezadovoljavajućem stanju produktivnosti i efikasnosti naše privrede, a posebno industrije, o bitnim faktorima koji uslovljavaju to stanje saglasnost je neuporedivo manja. Opšte je poz-

[1] Rast produktivnosti rada od 1970. godine: 1971 — 5,2%; 1972 — — 3,4%; 1973 — 2,5%; 1974 — 5,8%; 1975 — 0,9%; 1976 — 0,3%; prosek 1971—1975 — 3%.

nato da postoji više faktora koji determinišu nivo produktivnosti jedne ekonomije.

Ako bismo pokušali da izdvojimo glavni faktor, onda nam se čini da je to odnos prema produktivnosti i efikasnosti rada; drugim riječima, to je pitanje osnovne orijentacije u radu i poslovanju organizacija udruženog rada. Posljednjih godina, što se poklapa s periodom za koji je karakterističan najveći porast cijena, došlo je do pojave zapostavljanja orijentacije na kvalitativne elemente privređivanja i prakse da se rješenje svih teškoća i situacija traži u eksternim uslovima privređivanja, prije svega u povećanju cijena.[2] Ovdje je riječ o klasičnim efektima inflacije u smislu devalviranja kvalitativnih rezultata. U uslovima takvog porasta cijena objektivno se ne isplati unapređivati internu ekonomiju rada, što normalno dovodi do toga da se svi orijentišu na povećanje cijena, da se u potrošnji i poslovanju u cjelini prilagođavaju inflaciji. Tome se adaptira i organizacija, način rada, a sve zajedno rađa odgovarajuće ponašanje i mentalitet. I površno posmatranje, na primer, organizacije zajedničkih i stručnih službi pokazuje da su se rasformirale ili potpuno stagniraju službe za organizaciju, ekonomiku, studije procesa rada, raspodjelu i slično.

U radnim kolektivima je perfektna informisanost, na primjer, o cijenama, carinama i drugim sistemskim pitanjima, i to svih radnika. U isto vrijeme, vrlo sposobni inženjeri, konstruktori ili organizatori proizvodnog procesa vrlo složenih i kvalitetnih proizvoda vrlo malo znaju o cijeni koštanja, o efektima u realizaciji tih proizvoda na različitim tržištima itd.

Najsposobniji kadrovi u radnim organizacijama veliki dio vremena posvećuju „sistemskim problemima", a oni su u centru interesovanja i kolektiva u cjelini, organizacija SK i sindikata. Često se svi problemi svode na uslove privređivanja, pri čemu se zanemaruje sve drugo od čega zavise bolji ili slabiji rezultati poslovanja. Druga oblast, koja vrlo mnogo angažuje kadrove ne samo u organizacijama udruženog rada nego i u organima društveno-političkih zajednica, jeste sektor razvoja i investicione politike, što je prirodno, s obzirom na to da je riječ o zemlji u procesu intenzivne industrijalizacije. Loše je u tome što su napori za ostvarenje odgovarajuće akumulacije za pokriće potreba i ambicija radi bržeg razvoja odvojeni od napora za povećanje produktivnosti i efikasnosti tekuće proizvodnje kao osnove za veći dohodak i veća izdvajanja za akumulaciju. Pribjegava se lakšim metodama pribavljanja sredstava, pretežno od banaka, inostranih izvora i slično, što je neophodno, ali u mjeri koja neće destimulirati orijentaciju na povećanje sopstvenog dohotka i akumulacije.

Mjere društva, naročito u oblasti ekonomske politike, nisu naročito povoljno uticale na povećanje efikasnosti i produktivnosti rada. Neki tokovi u zajedničkoj, opštoj i investicionoj potrošnji, a naročito do posljednje reforme sistema plaćanja i obra-

---

[2] Porast cijena po godinama: 1971 — 15%; 1972 — 10%; 1973 — 3%; 1974 — 30%; 1975 — 22%; prosek 1971—1975 — 17,7%.

čuna, direktno su bili suprotstavljeni orijentaciji na kvalitetno privređivanje. Funkcionisanje institucija društvene organizacije, koje direktno ili indirektno utiču na produktivnost, dosta je neefikasno. Time se objašnjava nenormalno velika razlika između produktivnosti radnika na radnom mjestu i društvene produktivnosti rada.

Prije šest-sedam godina zavodi, koji su pratili produktivnost rada u nas i u svijetu, prestali su time da se bave, orijentišući se na poslove koji im stvaraju dohodak s obzirom na to da djelatnost o kojoj je riječ niko nije finansirao. Stoga je danas u Jugoslaviji teško doći do osnovnih komparativnih podataka o elementima produktivnosti u nas i u drugim zemljama.

Tim momentima treba dodati i angažovanje teorije u ovoj oblasti. Analiza bi, bez sumnje, pokazala da se i teorija prema ovoj problematici ranije odnosila kao i drugi faktori u društvu. Bez pretjerivanja se može reći da je u proteklој godini organizirano više savjetovanja, simpozijum i napisano rasprava iz oblasti produktivnosti rada nego za prethodnih 7—8 godina.

Naznačili smo neke momente s namjerom da ilustrujemo tvrdnju da je opšti odnos i orijentacija u privređivanju bitan faktor kojim se objašnjava nepovoljno stanje, bez namjere da ih dublje analiziramo. U tome je sadržan i odgovor na pitanje gdje se realno može tražiti izlaz. Promjeniti shvatanja i praksu, savladati inerciju i odnose nasleđene iz prethodnog perioda, istinski se orijentisati na povećanje efikasnosti, produktivnosti, ekonomičnosti i, na toj osnovi, na stvaranje većeg dohotka, preduslov je za promjene nezadovoljavajućeg stanja. To zahtijeva da se izvrše radikalne promjene metoda i sredstava u borbi za veći dohodak, što je nemoguće bez svestranog angažovanja svih radnika, inženjera, tehničara, stručnjaka svih profila, organa samoupravljanja, sindikata i omladine i, prije svega, kao preduslov za sinhronizovan i jedinstven napor svih jeste angažovanje i predvodnička uloga Saveza komunista, njegovih članova, organizacija i organa.

Jedno od prvih pitanja koja su iznova aktuelizirana kada je pokrenuta intenzivnija aktivnost na povećanju produktivnosti rada je određivanje sadržine ove kategorije, ili, tačnije, pitanje šta je produktivnost rada. Začuđuje koliko je malo saglasnosti o suštini ove kategorije, s obzirom na to da se još Marks njome bavio. Izgleda da stvaranje nejasnoća o smislu i suštini društveno-ekonomskih kategorija, koje po svom karakteru ne bi trebalo da izazivaju sporove i stvaraju dileme tamo gde ih zaista nema, postaje svojevrsni oblik otpora društvenim kretanjima i aktivnostima koje su usmjerene na mijenjanje odnosa i nekih situacija, a sa tim u vezi i pozicije određenih grupa i pojedinaca.

Po nekima se produktivnost ne može definisati jer nema formule u kojoj su sadržani svi elementi od značaja za iskazivanje rezultata poslovanja. Drugi, opet, produktivnost svode na pojedine elemente, kao što je, na primer, dohodak po sredstvima, dohodak po radniku i slično. Naročito je rasprostranjeno tretiranje produktivnosti kao odnosa broja zaposlenih i ostvarenog fizičkog obima

proizvodnje, što nije netačno, ali je nepotpuno i jednostrano, jer produktivnost svodi samo na efikasnost živog rada. U uslovima stalnog tehničko-tehnološkog progresa, kada je vrednost opreme rada sve veća, korištenje opreme, odnosno produktivnost rada, zauzima jedno od centralnih mjesta u internoj ekonomiji. S druge strane, definisanje produktivnosti rada na već kazani način predstavlja osnovu na kojoj se razvio i učvrstio sistem raspodjele ličnih dohodaka zasnovan na normama koje sadrže odnos vremena i količine proizvoda. U stvari, riječ je o prevaziđenom modelu najamnine koji može biti manje ili više stimulativan, ali je činjenica da se sve više napušta i u sistemima organizacije rada u kapitalizmu.

Klasičan sistem normi je nespojiv sa socijalističkim samoupravnim odnosima, jer reprodukuje najamnu psihologiju i ponašanje, dok je u ekonomskom smislu nestimulativan i u direktnoj suprotnosti sa načelima udruživanja rada i dohotka. Mnogi nesporazumi i konflikti u organizacijama udruženog rada rezultat su upravo nasleđene raspodjele po norma-sistemu. Tada nastaje jednostavna situacija. Kada izvrše ili prebace normu radnici traže odgovarajući lični dohodak, bez obzira na to ima li ga dovoljno ili ne. Često je razlika između ostvarenog fizičkog obima proizvodnje i dohotka i 50—60% u korist prvog. Jer ta razlika između visokoostvarenog fizičkog učinka i niskog dohotka otišla je na visoke materijalne troškove, energiju i škart. Tome bismo mogli dodati i jednostavan slučaj kada se ostvari visoki obim proizvodnje koja se ne realizuje, što u tržišnoj privredi nije redak slučaj. Zbog toga je ponekad — i teorijski i praktički — vrlo naivno kada se kao izuzetno pozitivan primjer u nekoj proizvodnoj jedinici ističe da radnik na kraju svakog radnog dana tobože tačno zna koliko je „zaradio", jer je to u našim uslovima naprosto nemogućno i nespojivo sa odnosima dohotka, principima udruženog rada i robnom privredom uopšte.

Polazeći od karaktera i suštine produkcionih odnosa u nas produktivnost rada može samo da predstavlja zajednički nazivnik za ukupnost elemenata i faktora čiji je cilj i smisao u maksimalizaciji dohotka. To je, u suštini, sinonim kvalitativnih elemenata privređivanja, pri čemu je nemoguće odvajati produktivnost, efikasnost, ekonomičnost i rentabilnost. Riječ je o organskom jedinstvu bitnih elemenata privređivanja i svako izdvajanje ili zanemarivanje nekog od njih direktno je u suprotnosti sa samim karakterom i svrhom društvene proizvodnje u našim uslovima.

U nas je, u nekim sredinama, a u svijetu i znatno više, zamjereno sindikatu što insistira na većoj produktivnosti, koja znači i veća naprezanja radnika, a cilj svake sindikalne borbe je manje naprezanje i napor radničke klase. Naš pristup produktivnosti rada je, prije svega, humanistički i polazi od Marksova stava: uz isti ili manji napor veći rezultati. Očito je da na današnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga nema šanse ona orijentacija na povećanje produktivnosti rada koja bi polazila od „cijeđenja radničkog znoja". Jer u eri kibernetike, elektronike i robota smanjuje

se uloga manuelnog, fizičkog rada, a tehnika se razvija do neslućenih razmjera. Koliko je u uslovima samoupravljanja besmisleno suprotstavljati tehniku čovjeku toliko je neodrživo shvatanje da u strukturi rada, kvalifikacijama i obrazovanju nema ništa da se mijenja. Naprotiv, dinamičan razvoj tehnike i tehnologije izaziva i sve će više izazivati promjenu u strukturi procesa rada i uticati na sistematsko mijenjanje odnosa između radnika koji rade na oblikovanju materije i ideja u korist ovih posljednjih. To niukoliko neće promijeniti odlučujuću ulogu ljudskog faktora i produkcionih odnosa u kojima će stvaralaštvo čovjeka uvijek predstavljati odlučujući faktor.

Nastojanje da se šematski podijeli i prikaže društvena orijentacija na povećanje produktivnosti i efikasnosti društvenog rada pokazalo je svu složenost stanja i dejstva raznih tendencija u ovoj oblasti. U tom smislu naročito je zanimljiv pokušaj da se upoređuju rezultati istih ili sličnih organizacija udruženog rada koje posluju u istim ili približno istim institucionalnim i tržišnim uslovima. Posmatrani su osnovni elementi iz završnih računa osnovnih organizacija udruženog rada, kao što su ukupan prihod, utrošena sredstva, amortizacija, dohodak, zakonske i ugovorne obaveze, dohodak za raspodjelu, lični dohodak, sredstva za fondove i pokazatelji produktivnosti, ekonomičnosti i rentabilnosti.[8] Karakteristične su nenormalno velike razlike u svim navedenim pokazateljima, a naročito u visini dohotka po zaposlenom u istim grupacijama koji, ipak, predstavlja indikator u kojem je najbolje izražena uspješnost poslovanja. Tako su razlike u dohotku, na primjer, u grupaciji namještaja 1 : 24, velikohemijske proizvodnje 1:11, krupne kože 1:6,1, sitne kože 1:11, vagona i lokomotiva 1:5,8, tvornica građevinskih mašina 1:5,5 itd.

Ovdje je riječ o indikatorima uspješnosti poslovanja, a ne o analizi koju treba napraviti da bi se u svakom konkretnom slučaju utvrdili faktori koji uslovljavaju razlike u rezultatima poslovanja i mjere za njihovo otklanjanje. Uporedni pokazatelji služe za opsežnu raspravu radnika u OOUR-ima, na sastancima sindikalnih organizacija i zborovima radnika o rezultatima poslovanja i predstavljaju osnov za ocjenu valjanosti poslovne i razvojne politike, a s tim u vezi i o uspješnosti i kvalifikovanosti stručnih i poslovodnih timova. U organizacijama udruženog rada preovladava praksa da se vlastiti rezultati ocjenjuju upoređivanjem s prethodnim periodom, što u uslovima relativno visoke stope inflacije može stvoriti povoljan utisak i zamagliti sliku o pravom stanju stvari i odnosa. Izvorima informacija raspolažu mahom stručne službe, a one imaju i odlučujuću ulogu u interpretaciji iskazanih rezultata. Zbog toga je logično što su se, po pravilu, sve teškoće, problemi i neuspjesi objašnjavali dejstvom spoljnih faktora. Organizacije sa najslabijim poslovnim rezultatima nosioci su inicija-

[8] Uporedne pokazatelje za 103 grupacije u oblasti industrije i rudarstva Jugoslavije, na temelju završnih računa radnih organizacija za 1974. i 1975. godinu, izradila je stručna služba Saveznog odbora Sindikata radnika industrije i rudarstva Jugoslavije.

tiva, a vrlo često i pritisaka na sistem i ekonomsku politiku — tačnije, na društvenu zajednicu, sa zahtjevima za najrazličitije povlastice i privilegije, prije svega za povećanje cijena, koje postaju račun na koji se knjiži sve, od očitih promašaja i nesposobnosti pojedinih stručnih timova, pa do nerealnih ambicija i želja. U praksi, organizacije s najmanjim uspjehom u poslovanju sve se više nameću, s težnjom da postanu mjera i kriterij ekonomske politike i sistemskih rješenja. U pogledu cijena, suprotno svim ekonomskim kriterijima, zakonitostima tržišta, politici društva, sve je snažniji pritisak da se cijene formiraju na temelju troškova i uspješnosti poslovanja najslabijih.

Zato je bilo normalno očekivati da će pokušaj da se rezultati ocjenjuju na osnovu upoređivanja naići na otpor. Prije svega, jake su tendencije da se problemi efikasnosti i produktivnosti, odnosno slabijih rezultata u poslovanju, objasne uticajem mjera ekonomske politike i privrednog sistema, to jest neravnopravnim uslovima privređivanja ili uprosječavanjem faktora koji uslovljavaju manji ili veći dohodak u jednoj privrednoj grupaciji. Efikasnost metoda upoređivanja je upravo u tome što pokazuje da u istoj ili sličnoj proizvodnji, u istim institucionalnim i tržišnim uslovima, pokazuje ogromne razlike, što nedvosmisleno svjedoči o tome da se uzroci ne mogu naći u tradicionalnoj argumentaciji, već na drugoj strani, odnosno u oblasti dejstva najrazličitijih subjektivnih činilaca.

Da bi se osporila valjanost metoda upoređivanja navode se razni argumenti; različiti prirodni, geografski, tehničko-tehnološki i drugi uslovi. Mnogi od tih argumenata objektivno postoje, ali se oni mogu „iščistiti", te upoređivati samo ono što je rezultat rada i politike jedne organizacije. Međutim, i realne razlike koje postoje, na primer, u načinu konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada u pojedinim djelatnostima, zatim u tome da li su u pitanju OOUR-i udruženi u radnu organizaciju, itd., ne umanjuju značaj upoređivanja, već omogućavaju da se izvlače odgovarajući zaključci o karakteru ekonomskih odnosa između OOUR-a povezanih u faznoj proizvodnji, kao i druge za praktičnu društvenu aktivnost relevantne pouke.

Najveća slabost u društvenoj akciji za povećanje produktivnosti rada, u kojoj se ispoljava i otpor toj orijentaciji, jeste činjenica da se uporedni pokazatelji kao objektivna informacija o bitnim elementima poslovanja vrlo teško i sporo probijaju do radnika. Snažna je tendencija da se radnicima daju „dozirane" informacije o radu i poslovanju, da mjeru informisanosti određuju poslovodne strukture u zavisnosti od vlastitih interesa. To je normalno u situacijama kada objektivna informacija baca sasvim drugo svjetlo na znanje, sposobnost, kvalitet i uspješnost rada pojedinaca i grupa u kolektivu, koji često na neobaveštenosti radnika stvaraju oreol oko svoje sposobnosti i nezamjenjivosti, uz zadržavanje udobnih pozicija na mršavim rezultatima koji se os-
ruju. Istovremeno su karakteristična shvatanja da ishod bitke
ću efikasnost i produktivnost zavisi, prije svega i jedino, od

stručnih kadrova. Riječ je o tipičnim tehnicističko-tehnokratskim shvatanjima. U pitanju je vrlo jednostavna formula — stručnjaci kreiraju rješenja, a radnici treba da rade.[4]

U sredinama gdje su prevladala shvatanja da je trajno rješenje svih problema vezano isključivo za vlastite napore postižu se i zadovoljavajući rezultati. Kada se u jednoj tekstilnoj fabrici postavilo pitanje šta je uslovilo preokret u rezultatima, odgovor je bio vrlo jednostavan: „Kada smo prestali da izlaz tražimo u sistemu i okrenuli se sami sebi". Radnici, organi samoupravljanja, Savez komunista i Sindikat u mnogim organizacijama, kada su utvrdili svoje nezadovoljavajuće rezultate u poređenju s drugima, prestali su da se žale na sistem, napravili programe i preduzeli konkretne organizacijske, kadrovske, tehničke i druge mjere radi sustizanja onih koji postižu veće rezultate.

Rasprave o uzrocima različitih rezultata upućuju na zaključak da je riječ o mnogobrojnim faktorima koji pojedine organizacije čine inferiornim u poređenju s drugima. Riječ je o inicijalnim faktorima, odnosno uslovima podizanja određenih objekata, o neoptimalnim serijama i kapacitetima, o „uskim grlima" u procesu proizvodnje, o nesinhronizovanosti, neadekvatnoj podjeli rada, nerazvijenim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, slaboj organizaciji, lošoj kadrovskoj strukturi, uslovima rada, radnoj i tehnološkoj nedisciplini, a kao zajednička slabost većine organizacija udruženog rada (podjednako i u svim granama i grupacijama) ispoljava se nerazvijen sistem raspodjele dohotka i ličnih dohodaka koji nije u skladu s rezultatima rada i doprinosa pojedinaca povećanju dohotka. Dublje analize u svakom konkretnom slučaju u OOUR-ima, složenim radnim organizacijama, posebno u grupacijama, treba tek da otkriju sve faktore koji utiču na nepovoljne rezultate. To može da bude osnova akcionih mjera u tekućoj i dugoročnoj politici za povećanje efikasnosti poslovanja kao osnove unapređenja materijalnog i društvenog položaja radničke klase, što je i cilj cjelokupne politike samoupravnog socijalističkog društva.

[4] Na jednom savjetovanju o produktivnosti rada u organizaciji Saveza inženjera i tehničara, Sindikata radnika industrije i rudarstva Jugoslavije i Privredne komore Jugoslavije osporavan je dosta uporno sledeći stav predloga zaključaka toga skupa: „Konferencija ukazuje na štetnost pojave da se akcija za povećanje produktivnosti rada vodi u užim grupama poslovodnih struktura bez šireg angažovanja i učešća radnika u iznalaženju i primeni najoptimalnijih rešenja za produktivnije i efikasnije privređivanje. Zbog toga je ogranizovanje radnika osnovnih organizacija udruženog rada u pokrenutoj akciji za veću produktivnost rada osnovni zadatak i obaveza organizacija sindikata."

Dragomir Vojnić

Društvena produktivnost rada i efikasnost privređivanja*

Iz ekonomske teorije i prakse je opće poznato da porast društvene produktivnosti rada predstavlja najviše kondenziran i najviše sintetički izraz kvalitativnih faktora razvoja svakog, pa i našeg socijalističkog samoupravnog društva.[1]

Ostavljajući za momenat po strani poznatu Marksovu analizu faktora i komponenata, koji opredjeljuju kretanja društvene produktivnosti rada, mislim da treba istaknuti barem dvije zakonitosti porasta društvene produktivnosti rada.

Prva zakonitost se odnosi na to da se proces porasta društvene produktivnosti rada manifestira na taj način što su utrošci živog (tekućeg) rada po jedinici proizvoda sve manji, a utrošci minulog (opredmećenog) rada po jedinici proizvoda sve veći, ali s tim da se ukupna masa i tekućeg i minulog rada po jedinici proizvoda smanjuje. To, drugim riječima, znači da se u ovom slučaju, u stvari, manifestira pojava povećanja globalne produktivnosti rada.

* O istoj temi autor je govorio i na XXV sjednici Saveznog ekonomskog savjeta, održanoj 26. oktobra 1976. u Beogradu.

[1] Vidi: Dušan Čalić, *Produktivnost rada u ekonomskoj politici SFRJ*, „Ekonomist", br. 2/1976, Zagreb.

Druga zakonitost u procesu porasta društvene produktivnosti rada se ispoljava na taj način što je društveno korisnog, direktno produktivnog rada (neposrednih proizvođača) sve manje, a društveno korisnog i direktno neproduktivnog (ili neproizvodnog) rada sve više.

I prva i druga zakonitost vuku svoje korijenje iz činjenice da je čitav privredni razvoj funkcija porasta društvene produktivnosti rada, a sam porast društvene produktivnosti je, u krajnjoj liniji, funkcija tehničkog progresa.[2]

Svi veliki teoretičari privrednog razvoja, počev od Marksa pa dalje, tretirali su fenomen privrednog razvoja kao funkciju akumulacije kapitala, odnosno kao funkciju investiranja i akumulacije fiksnih, odnosno osnovnih i obrtnih fondova. U stvari, u procesu investiranja i akumuliranja osnovnih fondova mijenjaju se i strukturne karakteristike privrede dvojako. Prvo, u smislu povećanja organskog sastava sredstava, odnosno fondova; drugo, povećanja i poboljšanja koeficijenta kapitalne opremljenosti živoga rada, čime se on oplemenjuje i postaje produktivniji.

To je, zapravo, simultani proces u kojem se i jedan i drugi smisao sintetički slivaju i izražavaju u podizanju općeg nivoa tehničkog progresa i društvene produktivnosti rada.

Iz takvog toka misli slijedi da proces investiranja i akumuliranja fiksnih fondova (u kojem se istovremeno poboljšava i organski sastav sredstava i kapitala, opremljenost živog rada i tehnički progres) predstavlja transmisiju preko koje se funkcionalna međuovisnost investicija i privrednog razvoja svodi na međuovisnost privrednog razvoja i porasta društvene produktivnosti rada.

U poslijeratnom razvojnom periodu, posebno u periodu razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja, bio je u toku proces brzog privrednog razvoja i brzih promjena strukturnih karakteristika jugoslavenske privrede.

Unutrašnja projekcija tog procesa ogledala se i u relativno brzom porastu društvene produktivnosti rada. Na osnovu podataka i rezultata istraživanja, koje, pored ostalih, navodi i profesor Ivo Vinski, ostvarena dinamika kretanja društvene produktivnosti rada omogućila je osjetno smanjivanje povjesno naslijeđenih velikih razlika u nivou razvijenosti Jugoslavije u odnosu na razvijene zemlje Zapada.[3]

Budući da, s obzirom na poznate teškoće metodološkog karaktera, ne raspolažemo adekvatnim podacima o kretanju globalne produktivnosti rada (u smislu kvantifikacije odgovarajućih proizvodnih funkcija), većina radova u kojima se tretiraju ti problemi temelji se ili na analizi produktivnosti živog (tekućeg) rada, ili na ekonomskoj efikasnosti i društvenoj rentabilnosti investicija, odnosno odgovarajućih sredstava i predmeta rada. No, bez obzira

---

[2] Vidi: Rikard Lang (redakcija) i grupa suradnika, *Društveno planiranje i proširena reprodukcija*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976, str. 109—115.

[3] Vidi: Ivo Vinski, *Društveni proizvod svijeta*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976.

na to što (vjerojatno i zbog različitih izvora podataka i neujednačenih metodoloških pristupa) svi relevantni podaci nisu u dovoljnoj mjeri usklađeni, ipak se može nazreti dosta izražena tendencija da su u proteklom razvojnom periodu od 1953—1975. godine kvalitativni faktori razvoja (i u pogledu produktivnosti živog rada i u pogledu ekonomske efikasnosti i društvene rentabilnosti investicija i sredstava) bili nešto bolji u prvoj nego u drugoj polovini promatranog razdoblja.

Pri tome, međutim, treba imati u vidu da je proces relativno brzog rasta društvene produktivnosti rada u proteklom razvojnom periodu velikim dijelom tekao na temelju osnovnih promjena u strukturnim karakteristikama jugoslavenske privrede. Te su promjene, kao što je poznato, uslijedile kao rezultat ubrzavanja procesa privrednog razvoja, i to prvenstveno primjenom metoda industrijalizacije. Odgovarajuće promjene u socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva išle su u pravcu transfera većeg dijela živog rada (odnosno sve većeg dijela zaposlenih) iz niže produktivnih poljoprivrednih u više produktivne nepoljoprivredne sektore jugoslavenske privrede.

Intencije ekonomske politike, posebno u periodu koji je uslijedio poslije društveno-ekonomske reforme, išle su u pravcu intenzifikacije privređivanja, odnosno unošenja više kvalitativnih faktora u proces privrednog razvoja, sa težnjom da se u ostvarenim stopama rasta društvenog proizvoda maksimizira učešće porasta društvene produktivnosti rada i minimizira učešće povećanja novoangažirane količine živog rada, odnosno novozaposlenih.

I premda je u proteklom razvojnom periodu jugoslavenske privrede (s obzirom na njene strukturne karakteristike i fazu razvoja) bilo moguće u pojedinim razdobljima ostvarivati relativno visoke stope rasta proizvodnje, koje su se temeljile i na zadovoljavajućim (relativno visokim) stopama rasta društvene produktivnosti rada i na zadovoljavajućim (također, relativno visokim) stopama zaposlenosti, ipak se na osnovu proteklog razvojnog iskustva može konstatirati činjenica (inače poznata i u teoriji privrednog razvoja) da su limiti intenzifikacije privređivanja (shvaćene u klasičnom, to jest u navedenom smislu) u osnovi determinirani datom fazom razvoja, odnosno strukturnim karakteristikama svake, pa i naše socijalističke samoupravne privrede.

Neke analize i ocjene naše društveno-ekonomske reforme, također, daju dosta argumenata koji direktno ili indirektno potvrđuju tu konstataciju.[4]

Sa stanovišta aktuelnosti problema u sferi društvene produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja je u ovom momentu našeg društveno-ekonomskog razvoja od posebnog značaja to da su u nizu posljednjih godina, posebno u periodu proteklog petogodišnjeg razdoblja 1971—1975, kvalitativni faktori razvoja u, gotovo bi se moglo reći, kontinuiranom opadanju. I pored toga što

[4] Vidi: Grupa autora, *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*, Ekonomski institut i „Informator", Zagreb, 1969.

se ova pojava može i treba da objasni činjenicom da smo na početku društveno-ekonomske reforme nešto prenaglasili stavljanje težišta ekonomske politike na intenzifikaciju privređivanja i porast društvene produktivnosti rada, ipak ova konstatacija mora privući pažnju svih relevantnih faktora našeg socijalističkog samoupravnog društva, i to počev od osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, pa preko svih oblika i nivoa samoupravno organizirane privrede i društva, sve do društveno-političkih zajednica i organizacija u socijalističkim republikama i pokrajinama, a, isto tako, razumije se, i u federaciji.

Ova konstatacija mora, dakako, biti predmet posebne pažnje i naše nauke, odnosno odgovarajućih instituta i naučnih institucija uopće.

Navedena konstatacija o opadajućem trendu društvene produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja posljednjih godina dobija posebno značenje u svjetlu činjenice da je upravo u to vrijeme u toku bio veoma intenzivan proces poboljšavanja koeficijenta kapitalne opremljenosti živog rada, što bi u načelu trebalo da oplemenjuje živi rad i povećava njegovu produktivnost.

Sve se to može dobro ilustrirati podacima da je gotovo 3/4 postojeće opreme u upotrebi (a to je, upravo, dio sredstava koji se neposredno odražava na produktivnost živog rada) instalirano u posljednjih desetak godina. Automatske i poluautomatske mašine sačinjavaju oko 2/3 ukupne vrijednosti opreme.

Dodamo li tome veoma povoljne opće institucionalne razmjere, koje karakteriziraju razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva, što se sve mora ispoljavati i u angažiranosti i zainteresiranosti najvažnijeg faktora razvoja — ljudskog faktora, onda se pomenutom opadajućem trendu društvene produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja mora, sa svih aspekata gledano, obratiti odgovarajuća dužna pažnja.

To treba istaći tim više što se u proteklој deceniji odigravao ne samo proces intenzivnog kapitalnog i tehničkog opremanja živog rada nego je, paralelno s time, tekao i proces intenzivnog podizanja nivoa radnih kvalifikacija, odnosno u to je vrijeme bitno poboljšana kvalifikaciona struktura zaposlenih.

Podaci o popisu stanovništva iz godine 1971. pokazuju da je u toj godini bilo oko 2,4 miliona zaposlenih sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem, te visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika, što je predstavljalo oko 58% ukupno zaposlenih. Nema ni potrebe naglašavati da su ovi odnosi u posljednjim godinama još povoljniji. Slobodno se može reći da — komparativno posmatrano — u tom pogledu ne zaostajemo za industrijski razvijenim zemljama Zapadne Evrope.[5]

Broj i struktura naših naučnih kadrova i institucija (i pored ispoljenih slabosti u smislu prenaglašenog i nedovoljno koordini-

---

[5] Vidi: Dragutin Radunović, *Problemi produktivnosti rada u jugoslavenskoj privredi*, referat na XXV sjednici Saveznog ekonomskog savjeta, Beograd, 1976.

ranog uvoza znanja) u toku protekle decenije u nešto većoj mjeri su se prilagođavali potrebama ove faze razvoja.

Kada ističem ovu fazu razvoja, onda, sa stanovišta ocjene momenta, posebno mislim na to da je Jugoslavija po dostignutim strukturnim karakteristikama dospijela među zemlje u kojih je privredni razvoj u sve većoj i neposrednijoj funkcionalnoj međuzavisnosti sa tehničkim progresom, odnosno na toj osnovi postignutim porastom društvene produktivnosti rada. Sve to pokazuje da postoje veoma dobri institucionalni, kadrovski i materijalni, odnosno tehničko-tehnološki i naučni uvjeti za popravljanje pomenutog opadajućeg trenda u kretanju društvene produktivnosti rada, odnosno za nastavljanje pozitivnih kretanja u sferi kvalitativnih faktora privređivanja.

Međutim, za nastavljanje pozitivnih kretanja u sferi porasta društvene produktivnosti rada i kvalitativnih faktora privređivanja neophodno je tim pitanjima dati veoma veliki ekonomsko-politički, moglo bi se reći i idejno-politički i idejno-teorijski značaj, a to znači da im se u sklopu naše društveno-ekonomske razvojne politike mora posvetiti odgovarajuća pažnja i briga. Namjerno naglašavam i idejno-politički značaj tih pitanja zbog toga što se bez stalnog, kontinuiranog i dugoročnog porasta društvene produktivnosti rada ne mogu adekvatno reproducirati u proširenim razmjerima socijalistički samoupravni društveno-ekonomski produkcioni odnosi.

Marks, a kasnije i Lenjin, isticao je da se bitka za nove socijalističke društveno-ekonomske produkcione odnose mora dobiti i na osnovu komparativne prednosti ovih odnosa u sferi podsticanja dinamičkog porasta društvene produktivnosti rada.

Sa stanovišta kretanja društvene produktivnosti rada u protekloj deceniji, odnosno sa stanovišta traženja uzroka zaostajanju, te odgovarajućih rješenja za nastavljanje ranijih pozitivnih trendova, od posebnog je interesa uočiti da je stopa društvene produktivosti rada u ukupnoj privredi i industriji u petogodišnjem periodu 1971—1975. bila gotovo prepolovljena u odnosu na prethodni petogodišnji period 1966—1970. U vezi sa ovom konstatacijom je, također, važno naglasiti da je protekli petogodišnji razvojni period bio istovremeno karakteriziran i najnižim stopama rasta društvene produktivnosti rada i najvišim stopama rasta cijena i troškova života. To znači da su se negativni trendovi u sferi kvalitativnih faktora privređivanja isprepleli s negativnim trendovima u sferi stabilnosti privrednih kretanja, odnosno u sferi inflacionih žarišta i pritisaka.

U našoj se privrednoj praksi još jedanput potvrdila činjenica (inače, poznata iz teorije privrednog razvoja i teorije privrednog sistema) da temeljni uzroci inflaciji, u krajnjoj liniji, vuku svoje korijene iz nezadovoljavajućih kretanja u sferi društvene produktivnosti rada. Iz toga bi slijedio jedan od važnih zaključaka, a i preporuka za ekonomsku politiku u tom smislu, da je bitka za povećavanje stablnosti privrednih kretanja u isto vrijeme i bitka za povećavanje društvene produktivnosti rada. S tim u vezi nije

ni potrebno posebno naglašavati da je bitka za veći stupanj stabilnosti privrednih kretanja i adekvatniju valorizaciju kvalitativnih faktora privređivanja u isto vrijeme i veoma bitan preduvjet za daljnji razvoj naših društveno-ekonomskih produkcionih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

U ekonomskoj teoriji i praksi se mogu razmatrati, u širokom spektru, problem i uzroci zaostajanju, u poželjnoj i potrebnoj dinamici, društvene produktivnosti rada, te se u tom smislu mogu navoditi i različiti prijedlozi i sugestije koji su relevantni i za osnovne i druge organizacije udruženog rada i za nosioce inicijative ekonomske politike na raznim nivoima i u raznim strukturama samoupravno organizirane privrede i društva.

U sklopu ovih problema ograničiću se, međutim, samo na to da u najkraćim crtama pomenem neke aspekte problema međuzavisnosti privrednog sistema i kretanja društvene produktivnosti rada. Pri tome ću, u osnovi, istaći samo neka pitanja sistema raspodjele i akumulacije.

Kao što je poznato, funkcija cilja (u smislu osnovnog motiva i pokretača privređivanja) u ovoj fazi razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva može se izraziti u konceptu dohotka, odnosno njegovog maksimiranja.[6]

Tako izražena funkcija cilja u konceptu dohotka, odnosno njegovog maksimiranja, mora, kako je iz teorije privrednog sistema poznato, predstavljati polaznu osnovu i za sistem raspodjele i za sistem akumulacije, a i za sve druge podsisteme, odnosno sve druge sistemske komplekse.

Do izvjesnih nesporazuma u našoj ekonomskoj teoriji i praksi je u toku proteklog razvojnog perioda u vezi sa ovako izraženom funkcijom cilja nerijetko dolazilo i zbog neadekvatne konkretne sistemske operacionalizacije postavke o konceptu jedinstvenog i homogenog dohotka. Naime, ponekad se zaboravljalo na to da koncept jedinstvenog i homogenog dohotka ima, prije svega, određeno idejno-političko i idejno-teorijsko značenje u tom smislu da radnici organizirani u osnovne i druge organizacije udruženog rada imaju neotuđivo pravo odlučivanja u svim fazama i komponentama društvene reprodukcije, a to, u stvari, znači da imaju neotuđivo pravo odlučivanja o cjelini dohotka, uključujući tu i njegov najplemenitiji dio, to jest akumulaciju i višak rada.

Ovakvo definiranje koncepta jedinstvenog i homogenog dohotka samo determinira karakter socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa, ali nikako ne negira njegovu objektivno danu ekonomsku strukturu u tom smislu da razlike u organskom sastavu sredstava imaju za rezultat različitu produktivnost živog rada, odnosno da u različitim uvjetima ista količina živog rada proizvodi različite veličine dohotka. Sve se to, zapravo, svodi na opće poznatu činjenicu da je u različitim uvjetima tehničke opremljenosti dohodak po radniku veoma različit.

---

[6] Vidi: Jakov Sirotković, *Cijene u samoupravnom socijalističkom sistemu Jugoslavije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975.

Na ove razlike (u smislu objektivno dane ekonomske strukture dohotka), isto tako, utječu i opći uvjeti privređivanja. A u taj sklop ulaze i svi aspekti koji determiniraju položaj proizvodnih grupacija, odnosno organizacija udruženog rada u raspodjeli dohotka, uključujući i sve prirodne i druge monopole i rente.

Polazeći od nekih temeljnih postulata razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva, koji se posebno manifestiraju u društvenom karakteru sredstava i dohotka, sama se po sebi nameće potreba definiranja određenih društveno objektiviziranih kriterija u svim fazama njegove raspodjele, počevši od primarne, preko sekundarne, pa sve do namjenske i interne raspodjele dohotka.[7]

I premda su pomenute postavke o društvenom karakteru sredstava i dohotka veoma decidirano došle do izražaja i u Ustavu SFRJ i u odlukama Desetog kongresa SKJ i, posebno, u Zakonu o udruženom radu, ipak su nedovoljno (a ponekad i neadekvatno) definirani kriteriji i odnosi u sferi stjecanja i raspodjele dohotka dovodili do određenih slabosti i deformacija u odgovarajućim sistemskim rješenjima u toku promatranog desetgodišnjeg razvojnog perioda.[8]

Nedovoljno definirani kriteriji i odnosi u primarnoj raspodjeli imali su za rezultat stalne promjene u relativnim cijenama, što je sobom povlačilo i stalno podizanje općeg nivoa cijena i troškova života. Postojeći odnosi u primarnoj raspodjeli, također, ukazuju na niz problema u sferi relativnih cijena.

U uvjetima veoma izrazitog i dinamičnog porasta cijena i troškova tokom proteklog petogodišnjeg perioda organizacije udruženog rada bile su mnogo više stimulirane na to da probleme svoje dohodovnosti rješavaju borbom za promjenu relativnih cijena nego povećanjem produktivnosti rada, boljim iskorištenjem kapaciteta, sniženjem proizvodnih troškova — jednom riječju, borbom za povećanje efikasnosti privređivanja.[9] Stoga je inflacioni trend snagom društveno-ekonomske logike degradirao i demobilizirao borbu udruženog rada za unošenje više kvalitativnih faktora u privređivanje i gospodarenje sredstvima društvene reprodukcije.

Ti poremećaji u procesu društvene reprodukcije, koji su bili izazvani u sferi sistema primarne raspodjele, nastavljeni su uz dodatne impulse i u sistemu sekundarne, namjenske i interne raspodjele dohotka.

Stalna borba za povećavanje nominalnih ličnih dohodaka, koji su posljednjih godina uz velike teškoće slijedili troškove života, imala je za posljedicu snižavanje raspona u internoj raspodjeli u pojedinim organizacijama udruženog rada (što, u stvari, označa-

---

[7] Vidi: Dragomir Vojnić, *Sistem akumulacije i raspodjela dohotka u socijalističkom samoupravnom društvu*, „Socijalizam", br. 3/1976.

[8] Zoran Popov (redaktor) i grupa suradnika, *Sticanje i raspodjela dohotka*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1976.

[9] Vidi: Marijan Korošić i Dragomir Vojnić, *Problemi inflacije u jugoslavenskoj privredi*, „Ekonomski pregled", br. 5—6/1975, Zagreb.

va tendencu uravnilovke) i povećanje raspona za isti kvalitet i kvantitet rada između različitih organizacija udruženog rada.[10] Sa stanovišta provedbe principa raspodjele prema radu i stimuliranja ljudskog faktora na povećanje produktivnosti rada i na borbu za kvalitativne faktore privređivanja to je, svakako, jedna od najgorih solucija.

U vezi sa istaknutim kretanjima može se reći da su posebni problemi ispoljeni u sferi sistema namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju. Tu je uslijed nedovoljno definiranih društvenih kriterija, u smislu respektiranja ekonomske strukture dohotka, često dolazilo do pojave raspodjele dijelova dohotka, koji nisu rezultat rada u odgovarajućim organizacijama udruženog rada, u lične dohotke. Time je u praksi privrednih zbivanja bio devalviran i društveni karakter sredstava i društveni karakter dohotka. S druge strane, ispoljavalo se prenaglašeno deficitarno financiranje proširene reprodukcije, i to kako posredstvom centralne emisije (klasično), tako i pretjeranim međusobnim kreditiranjem i zaduživanjem izvan granica raspoloživog dohotka.

Na taj način je uslijed nedostataka u sferi sistema raspodjele, odnosno uslijed nedovoljno dosljednog provođenja principa raspodjele prema radu, simultano dolazilo i do deformacije društvenih odnosa (u smislu manifestiranja određenih pojava grupnog vlasništva) i do narušavanja stabilnosti privrednih kretanja.[11]

Sve je to imalo direktno za posljedicu degradiranje funkcije cilja u izrazu maksimiranja dohotka, jer napori udruženog rada nisu u dovoljnoj mjeri bili usmjereni na probleme produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja, već su se rješenja, čak i tamo gdje to nije bilo objektivno nužno i potrebno, tražila u promjenama relativnih cijena.

U mnogim analizama i ocjenama funkcioniranja našeg privrednog sistema posljednjih godina uočeni su, pored ostalog, i navedeni nedostaci u sistemu raspodjele, a i u sistemu akumulacije, odnosno njenom formiranju i korištenju. Zbog toga je u Ustavu SFRJ (i socijalističkih republika i pokrajina), odlukama Desetog kongresa SKJ i, posebno, u Zakonu o udruženom radu velika pažnja posvećena društvenom karakteru dohotka i društvenom karakteru sredstava, a konzekventno tome i potrebi dosljedne provedbe principa raspodjele prema radu.

I premda je u postojećim dogovorima i sporazumima o uvjetima stjecanja i raspodjele dohotka učinjen korak naprijed u pravcu dosljednijeg rješavanja tretiranih problema, ipak je još niz pitanja i iz sfere sistema raspodjele sistema akumulacije (što

---

[10] Vidi: Gorazd Nikić, *Osobna potrošnja u 1976. godini*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Zagreb, 1976, str. 31—38.

[11] Vidi: Rikard Lang i Dragomir Vojnić, *Neki aktuelni problemi razvoja privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, str. 167—183, Zagreb, 1976.

je sve u neposrednoj vezi sa unošenjem više kvalitativnih faktora u sistem privređivanja i razvojnu politiku) ostao otvoren.

Dobar dio tih pitanja se odnosi na potrebu definiranja društveno-ekonomski objektivizirаnih kriterija u svim fazama društvene reprodukcije, odnosno u svim fazama raspodjele dohotka. Poseban značaj u tome ima društveno objektivizirana akumulacija kao kriterij namjenske raspodjele dohotka.

Jedna grupa ekonomista razradila je koncept programirane akumulacije. Profesor Milutin Ćirović (autor koncepta programirane akumulacije) ističe da „u krajnjoj liniji programirana akumulacija izrasta iz programiranih investicija i društvenih planova privrednog razvoja na bazi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, ali je i bitna komponenta namjenske raspodjele dohotka i bitan uvjet za efikasno djelovanje planskih komponenata u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja.[12]

Polazna idejno-teorijska osnova koncepta programirane akumulacije je neposredno povezana s funkcijom cilja u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Ta se funkcija cilja, kao što je već spomenuto, manifestira u maksimiranju dohotka.

Budući da koncept maksimiranja dohotka, implicite, sadrži pretpostavku o optimalizaciji investicija, to u stvari znači takve proporcije namjenske raspodjele koje će omogućiti da se u više godišnjim vremenskim periodima maksimira i proizvodnja (odnosno dohodak) i potrošnja.

Sledstveno navedenoj ekonomskoj logici su radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada veoma ekonomski zainteresirani za to da se objektivizacijom kriterija namjenske raspodjele dohotka, to jest konceptom programirane akumulacije omogući maksimiranje njihovog dohotka u višegodišnjim razvojnim periodima, a to znači i maksimiranje životnog standarda kako u sferi materijalne baze, tako i društvene nadgradnje.

Prema tome, koncept programirane akumulacije polazi o[d] postavke da je, pored maksimiranja dohotka i po radniku i p[o] prosječno angažiranim i korištenim sredstvima, potrebno maksi[-] mirati i akumulaciju i po radniku i po prosječno angažiranim [i] korištenim sredstvima. To znači da prema ovom konceptu treb[a] maksimirati i stopu akumulacije u odnosu na dohodak.

Na kraju, u vezi s konceptom programirane akumulacije tre[-] ba spomenuti i to da on, u načelu, izjednačava komponente na[-] mjenske raspodjele dohotka u normalnim uvjetima privređivanj[a]. Kada, međutim, osnovna (ili druga) organizacija udruženog rad[a] dospije (uslijed objektivnih ili subjektivnih razloga) u određen[e] teškoće, pa ne može ostvariti programiranu akumulaciju, ili, čak posluje s gubitkom, prednost ima isplata osobnih dohodaka. Sa[-] mim tim je data i odgovarajuća definicija gubitaka. Zakon o udru[-] ženom radu u tom slučaju predviđa odgovarajuće mjere za druš[-] tvenu zaštitu samoupravnih prava i društvenog vlasništva.

---

[12] Vidi: Milutin Ćirović, *Sistem akumulacije*, Ekonomski institut Z... 1975.

Na osnovu svega navedenog može se sa dosta osnova pretpostaviti da bi koncept programirane akumulacije mogao, sa raznih aspekata gledano, doprinijeti rješavanju nekih važnih problema, čiji su korijeni u postojećim mehanizmima funkcioniranja privrednog sistema, odnosno mogao bi pospješiti dalji razvoj i sistema raspodjele, posebno sistema akumulacije, a i čitavog privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Ovdje ističemo samo neke od njih:

(1) Afirmacija društvenog vlasništva i društvenog karaktera sredstava i dohotka;

(2) Dosljednija provedba principa raspodjele prema radu, respektirajući kao osnovu i živi i minuli rad;

(3) Jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti jugoslavenske privrede;

(4) Smanjivanje i otklanjanje postojećih razlika između stvarno opredmećenih bruto-investicija (u osnovna i obrtna sredstva) i novčane akumulacije;

(5) Smanjivanje i svođenje na najmanju moguću mjeru deficitno financiranje investicione potrošnje;

(6) Smanjivanje postojećih neopravdano velikih razlika u ličnim dohocima za jednak kvantitet i kvalitet rada, uz uvažavanje, s obzirom na povjesna nasljeđa, regionalne, odnosno međurepubličke razlike;

(7) Bitno smanjivanje mogućnosti da se dio dohotka koji nije rezultat rada u odgovarajućim organizacijama udruženog rada raspodjeljuje u lične dohotke;

(8) Bolje povezivanje akumulacije i proširene društvene reprodukcije sa samoupravnim društvenim planiranjem, a to znači i bolje povezivanje privrednog sistema sa razvojnom politikom;

(9) Povećanje stabilnosti privrednih kretanja i otklanjanje nekih značajnih uzroka inflaciji, i

(10) Jačanje institucije samofinanciranja.

Programirana akumulacija bi, dakle, mogla pospješiti simultano rješavanje nekih postojećih problema i u sferi povećanja društvene produktivnosti rada i efikasnosti privrednog sistema i u sferi daljeg razvoja socijalističkih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Postoji, razumije se, i niz drugih aspekata i u sferi privrednog sistema i u sferi razvojne politike, koji su veoma relevantni za povećanje društvene produktivnosti rada i poboljšanje efikasnosti privređivanja, i to počev od onih koji se odnose na bolje korištenje živog i minulog rada, pa sve do onih koji se odnose na naučnoistraživački rad, izbor tehnike i tehnologije, organizaciju i intenzitet rada itd. Zato svim ovim pitanjima moraju posvećivati kontinuiranu brigu i pažnju i odgovarajuće strukture samoupravno organizirane privrede i društva i društveno-politički faktori. Tim problemima se moraju, razumije se, kontinuirano baviti i odgovarajuće znanstvenoistraživačke institucije.

Miloš Sinđić

Produktivnost i organizacija rada

„Proizvodnu snagu rada određuju razne oko
nosti, između ostalog, prosečni stupanj ume
nosti radnika, stupanj razvitka nauke i njezin
tehnološke primenljivosti, društvena kombin
cija procesa proizvodnje, obim i delotvorno
sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi" (K
Marks, *Kapital*, tom I, str. 47—48, „Prosveta
Beograd, 1970; K. Marks — F. Engels, *Del*
tom 21)

Da li se u nas danas problematika produktivnosti rada može sv
sti na pitanje obima i domašaja udruženosti rada, odnosno p
dele i kombinacije ili samoupravne organizacije rada? Da li je t
strana društvenosti i društvene efektivnosti limitirajući faktor pr
izvodne snage rada, odnosno produktivnosti rada? S obzirom n
kompleks organizacije rada, gde su težišta politike ubrzanog p
rasta produktivnosti rada?

Ta pitanja razmatra ovaj prilog, no bez pretenzija na iscr
nost i definitivnost.

Problematika postojećeg stanja

Dostignut stepen i tempo porasta produktivnosti rada ne čin
stanje zadovoljavajućim, pogotovu kada se imaju u vidu rasp
' mogućnosti i otvoren proces socijalističkog samoupravno

društvenog i ekonomskog oslobađanja rada. Taj problem je utoliko interesantniji što se može konstatovati da, u načelu, gotovo i ne postoje depresivni faktori u materijalnoj i društvenoj sferi, kako u oblasti razvojne i ekonomske politike, zaposlenosti i investicija, tako ni u politici dohotka i životnog standarda, obrazovanja i socijalne pokretljivosti, koji bi, po sebi, mogli uticati na produktivnost rada.

(1) U protekle tri decenije (1945—1975) okosnicu našeg materijalnog razvitka činila je industrija. Po svojoj ekonomskoj vrednosti proces industrijalizacije dosegao je prvu trećinu potencijala industrijski najrazvijenijih zemalja Evrope, a ta srazmera ostaje i kada se meri produktivnost rada naše i tih zemalja. (Približno: ono što mi proizvodimo za tri časa, tamo se proizvodi za jedan čas.) Ravnopravno uključivanje u sve razvijenije oblike međunarodne podele rada podrazumeva ubrzano smanjivanje tehnoloških i ekonomskih razlika, na šta posebno upućuje protekli period.

(2) Za deset proteklih godina (1966—1975) obim industrijske proizvodnje je gotovo udvostručen (stopa rasta iznosila je 7,5%), pri čemu je broj zaposlenih u industriji porastao za gotovo 36% (stopa rasta 3,5%), dok se produktivnost rada povećala za oko 44% (stopa rasta oko 4,2%), uz tendenciju usporavanja poslednjih godina. Treba dodati da je to bila decenija u kojoj je industrija dobila dominirajuće mesto u jugoslovenskoj ekonomici.

(3) Iz prethodnog sledi da je udeo produktivnosti rada u porastu društvenog proizvoda industrije bio veći od udela zaposlenosti, što je značajan pokazatelj kvaliteta. Ali ako se primene nešto stroži kriterijumi analize, onda se uočava da je društveni proizvod industrije porastao isto onoliko koliko i njena angažovana sredstva, to jest za 63% (stopa rasta oko 5%). Iz toga, međutim, proizlazi da produktivnost rada (shvaćena u užem smislu te reči — koja se vezuje za živi rad) jedva da pokazuje tendenciju porasta.[1]

Ove i slične činjenice ukazuju na to da je naša privreda, upravo, pred barijerom višeg ekonomskog kvaliteta, u fazi kraja pretežno ekstenzivnog i početka pretežno intenzivnog razvoja karakterističnog sa dubljih kvalitativnih transformacija, u prelasku na višu trajektoriju, to jest na složeniji međuodnos svih proizvodnih snaga rada.

Tu fazu obeležava naglašena uloga organizovanosti, nauke i znanja, rada i stvaralaštva, opšte inovativnosti, kao i samoprevazilaženje društvenog bića, koje se sve više označuje kao društvo proizvođača, a time kao negacija ostataka starih klasnih neproizvođačkih društava i novih, birokratskih, tehnokratskih i sličnih pojava.

---

[1] To isto otkriva i analiza tehničkog progresa i kapitalnih koeficijenata, analiza korišćenja fonda radnog i proizvodnog vremena (pogonskog, fabričkog, granskog), zatim i analize potrošnje energije i sirovina u odnosu na porast proizvodnje i dohotka, broj novoosvojenih proizvoda i nove tehnologije, korišćenje kapaciteta itd.

Savlađivanje te barijere, taj skok u stanje više produktivnosti rada, skopčan je sa revolucionarnim preobražajem samih temelja proizvodnih snaga i društva u celini, njegove baze i nadgradnje. Po opštoj analogiji sličan je fisionom i fuzionom oslobađanju atomske energije u nuklearnoj fizici (kritičnoj masi) i, uglavnom, vezuje se za dosezanje datog stepena organizovanosti, odnosno udruženosti (samoorganizovanja).

Zato izgrađivanje sistema udruženog rada kao istorijski novog načina proizvodnje i novog oblika oslobađanja društvene energije i jeste veliki skok — radikalno ubrzanje kretanja ka socijalizmu. Naravno, za ovo prelazno stanje neizbežna je i mešavina prelaznih oblika, u kojima se moraju nalaziti rešenja za prevazilaženje niske produktivnosti rada. Otuda i sva aktuelnost i neodložnost politike stabilizacije i ubrzanog razvoja, koja je zasnovana, pre svega, na transformacijama kvalitativne prirode, a što i jeste u biti donetih planova, koji se još utvrđuju i razrađuju, pri čemu se planska aktivnost pretvara u stalni i sve efektivniji oblik odlučivanja.

Stanje prakse, pa i misli o produktivnosti u nas prate neki paradoksi i prividi, za koje dugujemo razjašnjenje radi razotkrivanja njihove suštine, a i određivanja pravog smera za rešenje odnosnih protivrečnosti, i to sa ciljem kretanja napred, ka višoj produktivnosti rada. Evo nekih od tih paradoksa:

(1) *Porast kvalifikacionog sastava* (uzet nominalno) *ne rezultira porastom produktivnosti rada* (uzetim realno). Istina, u nas i ne postoji neposredno razlikovanje formalne (nominalne) od primenjene (radne) kvalifikacije kao apsolutnih oblika i od stvarne (rezultativne), odnosno relativne angažovanosti po osnovi kvalifikacije. U takozvanom kadrovskom profilu i formaciji rada uopšte se još ne razlikuju „kvalitetni sastojci" proizvodne sposobnosti, proizvodne umešnosti i radnih navika, svega onog što popularno obeležavamo sa: hoće, može, zna i ume.

(2) *Porast angažovanih sredstava* (društvenog kapitala) *ne rezultira odgovarajućim porastom dohotka* (ekonomskog efekta). Istina, u nas i ne postoji razvijena ekonomija sredstava (stalnih i opticajnih), a ni samo razlikovanje organskog sastava sredstava, zatim njihovog obrta, cirkulacije i koncentracije, obezvređenja i restitucije itd. Neke analize, pak, pokazuju da u strukturi vrednosti godišnjeg bruto-društvenog proizvoda industrije preneti minuli rad učestvuje sa oko 80%, a novododati živi rad sa oko 20%. Vrlo često visokoopremljeni pogoni (mehanizovani i automatizovani) rade s gubicima[2], pa tehnički progres nadomešćuje skupi modernizam. Zbog toga, delom, dolazi i do zastoja u progresu, što se uviđa prilikom razmene proizvoda sa svetom (u broju osvojenih novih tehnologija, materijala, mašina, uređaja, alata i proizvoda uopšte).

---

[2] Kategorija gubitka u ovim uslovima nije ekonomski jasna sa stanovišta produktivnosti rada, te je tek treba rešiti u sistemu bilansiranja poslovnog rezultata.

(3) *Velike organizacije ne daju i velike ekonomske efekte — porast organizacija ne rezultira porastom produktivnosti rada.* (Mnoge krupne organizacije su u velikim ekonomskim teškoćama. Zakon integracije: produbljivanje podele i širenje kombinacija rada kao osnova za viši stepen proizvodne snage rada, za dodatne efekte — veće od prostog zbira integrisanih jedinica itd. ne ispoljava ta svoja dejstva.) Istina, u našoj organizacionoj teoriji, zakonodavstvu i praksi, sve do novog Ustava i Zakona o udruženom radu, ova zakonitost nikad nije sasvim uvažavana, a kritika stare kapitalističke i etatističke organizacije (na primer, preduzetništva, hijerarhijskog upravljanja, rukovođenja „u ime" raznih normiranja monopola i slično) počela je da dobija i rešenja s nagoveštajem koncepcije samoupravnog udruženog rada. Nju treba dovršiti da bi se jasnije uočavalo to novo, kako se ne bi desilo da se pod novim nazivom reafirmišu stara suština i stari odnosi. Kriza stare organizacije ne mora da znači uvek i rađanje nove, iako bez prve nema druge.

U praksi paradoksalnih stanja i slučajeva ima više; oni se mogu i klasifikovati. Česta je, na primer, pojava da većina radnika — kako istraživanja pokazuju — ne vidi vezu između svog rada i dohotka i smatra da se raspodela prema radu u osnovi ne primenjuje i ne deluje. Čak u mnogim radnim sredinama radnici izjavljuju da radno isticanje, inicijative i stvaralački činovi i nisu poželjni, jer donose neprijatnosti. Po pravilu se to i događa u sredinama koje čvrsto stoje na stečenim pozicijama privilegija, uravnilovke i „socijale", u kojima dominira mentalitet „plata za radno mesto", bez obzira na rezultate rada. Objektivno, to su raznoimeni frontovi iza kojih je nerad i niska produktivnost rada. Njih ne može slamati pojedinac. Upravo je zbog toga povećavanje produktivnosti rada, pre svega, društveno pitanje — idejno, društveno i materijalno, političko i psihološko, moralno, kao što je to i sama raspodela prema radu.

Treba ukazati, takođe, i na mogućnost hipertrofiranja raspodele usled njene relativne samostalnosti prema proizvodnji, kada ona postaje kočnica razvitku proizvodnje i produktivnosti rada. Naime, iako je raspodela deo i faza organskog jedinstva društvene reprodukcije (proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja), ona je — kako Marks kaže — i preekonomska činjenica i tako „prema pojedinačnoj individui raspodela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uslovljava njeno mesto u proizvodnji u čijem okviru ona proizvodi, dakle, tako da prethodi proizvodnji"[8].

Iako ovim nije narušena zakonitost po kojoj struktura proizvodnje određuje strukturu raspodele, način proizvodnje, način raspodele, kao ni opšta postavka o raspodeli kao celini raspodele uslova rada (sredstava za proizvodnju), samog rada (mesta u podeli rada) i rezultata rada (dohotka, pre svega), ostaje činjenica da sama raspodela kao društveno stanje odnosâ, usled rečene sa-

---

[8] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, „Kultura", Beograd, 1969, str. 222.

mostalnosti, može kočiti ili podsticati porast proizvodne snage ra da, to jest može delovati usporavajuće, neutralno (što je, uglav nom, samo teorijski slučaj) ili ubrzavajuće na stvarno kretanj produktivnosti rada. Prema tome, od najvećeg je značaja da ras podela bude u funkciji društvene reprodukcije, njene organizacij i da je aktivni element te organizacije. Ako okolnosti otvaraj mogućnosti, onda treba zapaziti da su sadašnji rasponi u dohocim i ličnim dohocima (kao preekonomska činjenica ili činjenica dati okolnosti) manji od raspona u produktivnosti rada. Još smo da leko od takozvanog „zakona trećine", po kojem se uzima da j ekonomski optimalan odnos 1:3 u dohocima po visini izmeđ prve i treće trećine pripadnika nekog dovoljno homogenog radno kolektiva.

Međutim, predugo izolovano bavljenje raspodelom proizvod neželjene, suprotne efekte, pa i paradoksalne situacije, te je dakle, nužna društvena akcija radi prevazilaženja datog stanja. Al to iziskuje dublju transformaciju rada kao prve životne potreb i neizostavnog uslova čovekove organizacije. Zbog toga se mor svestranije razjasniti sama priroda produktivnosti i organizacij rada i njihove međuodređenosti, odnosno zakonitosti.

Generalizacija

1. Analitički se uvek može dokazati visoka korelacija između or ganizacije i produktivnosti rada, između pojedinačne, zajedničke društvene organizacije rada, na jednoj, i pojedinačne, zajedničke i društvene produktivnosti rada, na drugoj strani. U te dokaze spa da i već toliko puta isticani prevrnuti „levak" produktivnosti, po kojem produktivnost rada opada što se više udaljavamo od pro izvodnog radnog mesta, sa signifikantnim obrazloženjem o sku poj i neefikasnoj nadgradnji, odnosno prevelikom udelu nepro duktivnog rada, slaboj organizaciji rada i niskoj društvenoj efek tivnosti u uređivanju procesa društvene reprodukcije uopšte

Ali nas ovde ne interesuje prosta deskripcija problema, ve ono što približava rešavanju problematike produktivnosti rada sa izgledom na njen ubrzan porast, pre svega sama težišta tog re šavanja, te kvalitativne transformacije rada i privređivanja i pre laska na viši stepen produktivnosti rada. Naravno, polazi se od ostvarenih nesumnjivo pozitivnih rezultata, od iskustava i raspo loživih mogućnosti, uslova i same politike produktivnosti rada, od samog raspoloženja radnika, prvenstveno.

2. U odgovoru na prethodno pitanje poslužićemo se generali zacijom po kojoj su tehnologija, organizacija i ekonomija rada razne strane istovetnosti proizvodne snage rada — produktivnosti. Produktivnost se kao kvalitativna strana zasniva na tehnologiji i organizaciji, na ekonomiji kao svojoj kvantitativnoj osnovi. No, bez obzira na analitičku širinu ovog spektra kategorija, uvek je u centru konstelacije sam rad — radni princip, radna aktivnost, radna ·ktivisanost, radna inicijativa, radni napor, radno stvara-

laštvo. Opšti učinak, efekat ili snaga rada može se predstaviti kao proizvod ukupno uloženog rada i njegove intenzivnosti čiji je eksponent produktivnost. Razmera razvijenosti ovih kategorija data je objektivnim stanjem podele i kombinacije rada, tom najmoćnijom od svih poluga u razvoju proizvodnih snaga (F. Engels); dakle, stepenom razvijenosti društvene kombinacije proizvodnje ili organizacije, odnosno samoorganizacije — udruživanja.

3. Pošto je objasnio da je za kapitalistu proizvodni rad samo onaj najamni rad koji proizvodi višak vrednosti, odnosno kapital, i da je „to vid proizvodnosti najamnoga rada koji čini osnovu bitisanja kapitala", Marks kaže: „No, pretpostavimo da nikakav kapital ne postoji i da radnik prisvaja sam svoj višak rada, višak od njega stvorenih vrednosti nad vrednostima koje je upotrebio. Samo pri tom stanju stvari moguće bi bilo reći da je rad takvoga radnika zaista proizvodan, tj. stvara nove vrednosti."[4] Odnosno, proizvodan je onaj rad radnika koji nadomešta prethodnu vrednost i stvara novu time što opredmećuje u svom proizvodu više radnog vremena nego što je opredmećeno u proizvodima koje je on potrošio. Radničkoj klasi pripada budućnost upravo zato što je to klasa proizvođača, to jest što proizvodi više nego što troši, a ne zato što je eksploatisana, ugnjetavana i ponižena klasa takozvanih donjih slojeva, iako su i te činjenice od najvećeg društvenog značaja, pogotovo za samo društvo u kojem te činjenice egzistiraju.

Uvećavanje proizvodne snage rada — koja je ravna količini proizvodnje i obrnuto srazmerna količini utrošenog vremena za tu proizvodnju — rezultira smanjivanjem količine vremena po jedinici proizvodnje, ali tako da brže opada količina živog rada u odnosu na opadanje količine minulog rada, čiji udeo relativno raste prema udelu živog rada usled porasta organskog sastava proizvodnje, i tako sve do takozvanog besplatnog služenja nagomilanog minulog rada društvenoj reprodukciji visokog stepena razvijenosti, do komunizma.

Nasuprot procesu manuelizacije, moćne snage savremene proizvodnje, sve šira primena mehanizacije, automatizacije, automatike, kao i efemeralizacije — svode ulogu živog rada na funkciju upravljanja i planiranja, na kreaciju, ali i na rad sve veće složenosti, kvaliteta, produktivnosti.[5] Dakle, čovek-pripadnik mašine postaje čovek-upravljač mašine u vladajućem sistemu, čovek-mašina. Namesto potčinjenosti mašini i vladanja nad licima dolazi samoupravljanje lica i upravljanje stvarima i rukovođenje procesima rada i proizvodnje.[6]

I tako, ovladavajući svojim društvenim odnosima taj društveni čovek (udruženi radnik, društveno kombinovani radnik pro-

---

[4] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 26, deo I, Moskva, 1962, str. 134 (na ruskom).

[5] Vidi tačku 4.

[6] Uporedi: F. Engels, *Anti-Diring*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 306. — „Namesto vladanja nad licima dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje".

izvođač) stavlja pod svoju svesnu, plansku, upravljačku kontrolu celinu procesa proizvodnje i razmene vrednosti, celinu društvene reprodukcije.

„Postajući gospodar svih sredstava za proizvodnju, da bi ih društveno-planski primenjivalo, društvo uništava dosadašnje robovanje ljudi njihovim vlastitim sredstvima za proizvodnju. Društvo se, razume se, ne može osloboditi a da se ne oslobodi i svaki pojedinac. Dakle, stari se način proizvodnje mora iz osnova revolucionisati, a naročito mora nestati stare podele rada. Na njeno mesto mora doći takva organizacija proizvodnje u kojoj, s jedne strane, nijedan pojedinac ne može svaliti na drugoga svoj udeo u produktivnom radu, tom prirodnom uslovu čovekove egzistencije, u kojoj, s druge strane, produktivan rad, umesto da bude sredstvo za porobljavanje, postaje sredstvo za oslobođenje ljudi pružajući svakom pojedincu priliku da sve svoje sposobnosti, kako telesne tako i duhovne, usavršava i primenjuje u svim pravcima i u kojoj se on tako pretvara u zadovoljstvo mesto da bude teret."[7]

4. Pod mehanizacijom se podrazumeva primena mehanizma, mašine i sistema mašina u obavljanju operacija *izvršenja*, a pod automatizacijom obavljanje operacije *kontrole* primenom automata i sistema automatskih mašina; pod automatijom obavljanje operacije *pripreme* primenom programiranih mašina adaptivne prirode i njihovih tehničkih sistema. Čoveku uvek pripada operacija *planiranja*, odnosno kreacije. Efemeralizacijom se označuje proces direktnijeg opredmećenja informacije uz što manje posredovanje sredstava za proizvodnju (oruđa za rad i predmeta rada), pri čemu se sa što manje utroška mase i energije ostvaruje (opredmećuje) što više informacija, kada se dato prirodno kretanje uzima kao osmišljena tehnologija (na primer, direktno pretvaranje goriva u fluidnu energiju). Uporedo sa razvitkom mehanizma i mašinizacije ide razvitak hemizma i hemizacije.

U generalizovanom smislu, pobrojanim stepenima tehnoekonomije odgovaraju i stepeni društveno-ekonomskog, pa i društveno-materijalnog, civilizacijskog razvitka (materijalizacija kao dominirajući proces), time što je uz čoveka alat dao robovlasniku roba kao oruđe koje ogvori *(instrumentalum vocale)*, a onda su mlinski, satni i drugi mehanizmi oslonjeni na snagu mašina, vode, vetra i drugih pokretača (mehanizacija kao dominirajući proces) dali feudalcu kmeta kao oruđe koje daje radnu, naturalnu i novčanu rentu.

Dalje, uz detaljniju podelu rada, obimnija primena mehanizacije, a kasnije i automatizacije, dala je kapitalisti najamnog radnika koji „slobodno" proizvodi višak vrednosti. Međutim, širenjem procesa automatizacije, automatije i drugih najsavremenijih rešenja nastupa objektivno proces podruštvljavanja rada kao uslov za društveno i ekonomsko oslobađanje radnika.

[7] F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 321.

U takvim uslovima slobodno udruženi radnik nastupa kao proizvođač vrednosti veće od one koju troši, stavljajući pod svoju samoupravnu kontrolu celinu uslova, sredstava i rezultata društvene reprodukcije u korist svojih pojedinačnih, zajedničkih i opštih društvenih potreba, to jest neposrednih i trajnih, istorijskih interesa radničke klase koji istovremeno predstavljaju interese društva budućnosti.

Tako, dakle, stepeni razvitka proizvodne snage rada objektivno uslovljavaju stepen razvitka društva, opredeljujući samu društveno-ekonomsku formaciju društva. Zbog toga proizvodna snaga rada, odnosno produktivnost rada, i jeste ključno pitanje pobede društva koje nastupa, sve do pobede komunizma, a koji se jedino može graditi od najboljih vrednosti ljudske civilizacije i sa najvišim stepenom proizvodne snage rada (Lenjin). Društvo visoke proizvodne snage i društvo obilja samo su dve strane istovetnosti.

Ovim procesom umnožavanja proizvodnih snaga, a pre svega proizvodne snage rada, dat je i objektivni dijalektičko-istorijski proces univerzalizacije proizvodnih snaga (Marks) i slivanja narodâ i nacionalnih ekonomija (Lenjin) u svetske kategorije opšteg jedinstvenog smisla. Naravno, to je dug istorijski proces složene, protivurečne i revolutivne prirode u kojem su neravnomernost, polaritet, jazovi i konvergencija samo neki od neizostavnih pratećih činilaca, kao što su iscrpenost, zagušenost i zagađenost životne sredine u samoj prirodi — i, uopšte, kao što je to stalno revolucionarno menjanje postojećeg stanja u smeru kretanja napred.

5. Ista količina rada, u smislu trajanja i intenzivnosti, daje veću ili manju količinu proizvoda u zavisnosti od stepena razvijenosti uslova za prozivodnju, a ovi se, opet, vezuju za oblik društvene proizvodnje i za prirodne uslove (za prirodu čoveka i prirodu oko njega). Time se i određuje proizvodna snaga rada. Iako se ova snaga vezuje, u krajnjoj liniji, samo za prirodne uslove (kao darove i supstancije prirode), za vladavinu čoveka nad prirodom, za hegelovsko otimanje sila prirode tako da deluju protiv prirode kao čovekove proizvodne sile, ipak se ova vladavina nad prirodom svodi na društvenu čovekovu stranu i na istoriju njegove zajednice. Marks je pisao: „Zatečena proizvodnost rada,... nije dar prirode, već istorije koja obuhvata hiljade stoleća"[8].

Sve dublja podela rada i sve šira kombinacija, odnosno društvena organizacija procesa proizvodnje, postaje ključni faktor proizvodnosti rada. Otuda i visok stepen korelacije proizvodnosti rada i opšte opremljenosti rada (tehničke, energetske, sredstvima uopšte), tako da visok stepen organskog sastava proizvodnje (uzet kao odnos živog i minulog rada) rezultira u visokoj proizvodnosti rada. Ova društvenost proizvodnje ima za posledicu svesnu tehnološku primenu nauke koja postaje odlučujući činilac proizvodnosti

[8] K. Marks, *Kapital*, tom I, str. 450. i K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 21, „Prosveta", Beograd, 1970.

rada, pri čemu se i sâm opseg proizvodnog rada proširuje obuhvatajući sve radove koji se obavljaju u razuđenom procesu proizvodnje"... Kao što u sistemu prirode glava i ruka idu zajedno, tako i proces rada sjedinjuje umni i fizički rad. Docnije se oni rastavljaju do neprijateljske suprotnosti. Od neposrednog proizvoda individualnog proizvođača proizvod se pretvara u društven, zajednički, proizvod ukupnog radnika, tj. kombinovanog radnog osoblja čiji su udovi bliži ili dalji od rukovanja predmetom rada. Stoga se samim kooperativnim karakterom procesa rada nužno proširuje i pojam proizvodnog rada i njegovog nosioca, proizvodnog radnika. Da bi proizvodno radio, on sad više ne mora fizički da radi; dovoljno je da bude organ ukupnog radnika, da ispunjava koju bilo njegovu potfunkciju. Gornja prvobitna definicija proizvodnog rada, izvedena iz same prirode materijalne proizvodnje, ostaje uvek tačna za ukupnog radnika posmatranog kao celinu. Ali ne važi za svaki njegov ud uzet ponaosob."[9]

6. Porast proizvodne snage rada uslov je oslobađanja rada, odnosno put ka carstvu slobode, skraćivanju radnog dana, „pošto ovo carstvo leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje". Jer „sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno uredi svoj promet materije s prirodom, da ga dovede pod svoju zajedničku kontrolu, da ga obavi s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji njegove ljudske prirode. Ali to uvek ostaje carstvo nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici"[10].

7. Marks je ukazao i na to da i „posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, a zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti u tom smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različite grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji no ikada"[11].

8. Između ostalog, ovde treba konstatovati i metodološku postavku o merilu produktivnosti rada kao odnosu proizvedene vrednosti, odnosno dohotka (i viška rada) po radniku, odnosno zaposlenom i po stanovniku, već prema nivou iskazivanja.

Kao što je pokazano, iz odnosa proizvod—vrednost sleduje odredba proizvodne snage rada ili odredba o produktivnosti rada, odnosno manja količina vrednosti u proizvodu obeležava viši stepen proizvodne snage rada, i obrnuto.

Odavde se može uočiti analitički sled odnosa: radnik—stanovnik, rad—radnik, proizvod—rad, proizvodnja—radnik, proizvod—radnik... i dalje, dohodak—radnik i dohodak—sredstva itd. Naravno, pod radnikom se podrazumeva ukupni udruženi radnik date zajednice rada (društveno kombinovan radnik), a pod radom ukupan, živi i minuli rad, što svakako treba analitički razlikovati. Isto je i

[9] K. Marks, *Kapital*, tom I, str. 447.
[10] *Isto*, str. 682.
[11] *Isto*, tom III, deo 23, str. 708.

sa prosečno angažovanim sredstvima (stalnim i opticajnim), sa proizvodnjom i proizvodima itd. (Članom 140. Zakona o udruženom radu jedan broj ovih pokazatelja je bliže opredeljen.)

9. Dakle, uzeto objektivno i istorijski, društvena organizacija proizvodnje, odnosno razvijanje samoupravno udruženog rada, ključni je faktor porasta produktivnosti rada. I zato je samo razvijanje sistema samoupravno udruženog rada uslov porasta produktivnosti rada. Novi proizvodni, ekonomski i širi društveni odnosi socijalističkog samoupravljanja (udruženog rada) otvaraju najširi prostor za porast produktivnosti rada. Put udruživanja i put produktivnosti rada se međusobno izjednačuju. Ono što smeta širenju opsega udruživanja rada smeta i porastu produktivnosti rada.

10. Organizacija rada u mikro i makro-razmeri može se opisati kao usklađivanje ličnog i materijalnog činioca proizvodnje u kvalitativnom, kvantitativnom, vremenskom i prostornom pogledu, saglasno nekom kriterijumu koji proizlazi iz cilja kao aktivirajućeg elementa (ovde se ima u vidu, pre svega, ekonomski motiv — dohodak, to jest materijalna zainteresovanost). Ovo usklađivanje podrazumeva diferenciranje (podelu) i integrisanje (kombinaciju) kao osnovne principe organizacije rada, proizvodnje i razmene vrednosti kao današnje objektivne istorijske zakonitosti društvene reprodukcije. I uvek je reč o celini fonda rada i o individualnom (razdvojenom), zajedničkom (integrisanom) i opštem (naučnom) radu u ukupnosti društvenog rada.[12]

Pred nama je krupan zadatak kritičke analize celokupnosti postojeće organizacije rada i stvaralačkog građenja nove, pre svega zbog toga što bi to trebalo da bude samoorganizacija visoke produktivnosti i visoke društvene efikasnosti. Ova stvaralačka kri-

---

[12] Treba primetiti da je ovo usklađivanje danas jedna od najsuperiornijih nauka i da ta nauka, nauka rada (organizacija, upravljanje itd.) koristi više od 200 naučno-tehnoloških sistema složenih od mnogobrojnih metoda i tehnika analiza, predviđanja, odlučivanja itd. Ulaženjem u stanje u nas se može nabrojati tridesetak tih sistema u delimičnoj primeni. A bez tih sistema, bez nauke rada, informacija nije organizacija, a resursi nisu efekti.

Među naučno-tehnološke sisteme, organizacione i upravljačke, između ostalih, ubrajaju se i sledeći:

1) Sistem industrijske dinamike — dinamička predmetno-fazna matrična organizacija složene prirode.

2) Sistem permanentne inovacije znanja i umešnosti — stalno povratno obrazovanje za rad, iz rada i uz rad.

3) Sistem permanentne ekonomske analize i predviđanja prihoda i rashoda; programiranja, planiranja, pripremanja i bilansiranja, takozvanog ZPB, za koji se tvrdi da je po značaju jedno od prvih deset otkrića ovog veka.

4) Sistemi tehnoekonomije proizvodnje — procesiranja, merenja i evaluacije rada, operacionalizacije takozvane mikroekonomije. To su i sistemi optimalnih ekonomskih kvantiteta — kapacitet, serija, zaliha i slično.

5) Sistemi generacije razvoja — generacije i diseminacije informacija, transfera tehnologije, inovacija i unapređivanja organizacije rada i poslovanja itd.

tika mora početi od takozvanog radnog mesta, koje smo mi i Za-
konom o udruženom radu odbacili kao ostatak starog sistema or-
ganizacije rada i zamenili poslom, odnosno obavljanjem datih za-
dataka i preuzimanjem i vršenjem odgovornosti u procesu zajed-
ničkog rada.[18] Mora se razlikovati nominalna od radne i radna o-
stvarne kvalifikacije, kao što se razlikuju tkač, tkanje i tkanina, ka-
ko bismo raspodelu obavili prema rezultatu rada, a ne prema rad-
nom mestu.

Na ovom početnom stepenu organizacije, saglasno Zakonu
udruženom radu, mora se izmeniti i ekonomski tretman sredstav
za proizvodnju, tako da ekonomisanje njihovom primenom i eko-
nomija kruženja (obrtanja) sredstava reprodukcije dođu u prv
plan — i postanu rubrike od kojih zavisi „platni spisak", to jes
elemenat u strukturi ličnog dohotka radnika. Potom sleduje sâm
oblikovanje procesa udruživanja rada i sredstava do najširih ra-
mera, obuhvatajući osnovnu organizaciju udruženog rada, radn
organizaciju, složenu organizaciju, poslovnu zajednicu organiza-
cija udruženog rada, poslovna i opšta udruženja i samoupravne za-
jednice — do ukupnih razmera društva.

Težišta povećanja produktivnosti

Motorna snaga stvaralaštva jeste čovek koji radi i stvara mater-
jalne i druge vrednosti, njegovo društveno i ekonomsko oslobođe-
nje, njegova inicijativa i radni napor. To je svakako odlučujuć
Uzeto tako uprošćeno, imamo stav da sâm kapacitet produkti-
nosti rada opredeljuje obim dejstvujućeg rada i opseg primenje-
nog znanja ili opseg složenosti rada. Ta dva opsega su reflaksivn
međusobno određujuća.

Izostavljajući sve dalje interpretacije naznačene u general-
zaciji, proizlazi da su težišta daljeg povećavanja produktivnos
rada kao okosnice naše razvojne i ekonomske politike i proces
naznačene kvalitativne transformacije rada i privređivanja sledeća

1. *Radna motivacija*, a pre svega radno stvaralaštvo ili mo-
tivacija stvaralaštva i stvaralačka motivacija, u kojoj su mater-
jalna zainteresovanost i ekonomska motivacija za sada odlučujuć

2. *Udruživanje rada i sredstava*, a prvenstveno produbljiva-
nje podele i širenje samoupravne kombinacije rada ili samoupra-
ne integracije i integracije samoupravljanja, pri čemu su odluču-
jući obim i domašaj udruživanja u smislu ovladavanja funkcijam
proširene reprodukcije ili zajedništva.

3. *Nauka rada*, odnosno širenje primenjenog znanja i umenja
ili radna emanacija i emanacija rada, gde je opseg i kvalitet de-
stvujućeg znanja (u smislu organizovanog ili operativnog znanja
ovladavanju funkcijama proizvodnje i razmene vrednosti kao p

[18] Zanimljivo je da je mentalitet radnog mesta, to jest nomina-
nih kvalifikacija (diplome, staža, hijerarhije i slično), uticao i na t
da se tehnika analitičke procene poslova u nas pretvori u analitičk
proc[illegible]adnih mesta.

rasta individualne, zajedničke i društvene produktivnosti rada), odnosno ergonomika, odlučujući činilac.

Naravno, svako od ovih težišta, pojedinačno i zajedno, treba dalje razviti.

Dakle, radna motivacija, udruživanje rada i nauka rada, odnosno rad, udruživanje i nauka ili, uslovno rečeno, naučno udruživanje rada težište je povećavanja pojedinačne, zajedničke i društvene produktivnosti rada. Da bi se krenulo brže napred i da bi obilnije potekli rezultati rada nužan je opšti pokret svestrane kreacije, u kojem niko nije po strani. (Vredi podsetiti se da je produktivnost rada odlučujuća za pobedu socijalizma i da je socijalizam stvar milionskih masa radnih ljudi.) Kako u našoj politici razvoja društva nema depresivnih faktora u odnosu na produktivnost rada, zaista je prvorazredno pitanje kako otkloniti naznačene paradokse i protivrečnosti. Naravno, to je složen i mukotrpan proces praktične prirode koji se na opštem planu iskazuje kao društveno i ekonomsko oslobađanje rada. Pa ipak, sada da bismo taj proces ubrzali, treba, izgleda, najpre otkloniti ispoljena kolebanja i dileme između starog i novog i pred novim. Ohrabrenje ove vrste podstaklo bi masovnu inicijativu i stvaralaštvo. Svakako je nužan uslov ovog ohrabrenja kritička analiza same problematike produktivnosti rada sa ciljem suzbijanja nerada i parazitizma, a afirmacije rada i stvaralaštva sa stanovišta moralnog, društvenog i materijalnog, to jest sa ciljem ostvarivanja principa raspodele prema radu kao ključne odredbe proizvodnih, ekonomskih i širih društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Ivo Vinski

Kretanje produktivnosti rada u Jugoslaviji

Svrha je ovog rada razmatranje nivoa i kretanja produktivnost rada u jugoslavenskoj privredi od godine 1953. do 1973. Produkti nost rada shvaćena je kao odnos između veličine realnog društve nog proizvoda i broja zaposlenih.

Društveni je proizvod za sve godine promatranog dvadeseto godišnjeg razdoblja valoriziran po stalnim cijenama iz godine 1972. Društveni proizvod poljoprivrede u toj je razradi obračunan u go dišnjem prosjeku prethodne, promatrane i naredne godine.

Zaposlenost obuhvaća društveni i privatni sektor. Broj za poslenih u društvenom sektoru objavljen je u statističkim edici jama.[2] Zaposlenost u privatnom sektoru naša je procjena.[3] Valja naglasiti da su u obračun zaposlenih u privatnom sektoru privrede uključene ne samo osobe u radnom odnosu sa privatnim poslo

---

[1] *Društveni proizvod i narodni dohodak po cenama 1972. 1952—1973.* Bilten Saveznog zavoda za statistiku, 909, Beograd, 1975.

[2] Bilteni o zaposlenosti u izdanju Saveznog zavoda za statistiku.

[3] Vinski I., *Osnovna sredstva i zaposleno osoblje u privatnom sektoru privrede Jugoslavije.* Štampano u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije,* Ekonomski institut, Zagreb [illegible] str. 119—232.

davcima nego i samostalni privrednici — individualni poljoprivrednici, prijevoznici, ugostitelji i zanatlije, te pomažući članovi obitelji, bez obzira na to da li rade za nagradu u novcu ili ne.

U proračun zaposlenosti u društvenom i privatnom sektoru privrede nisu uključeni učenici u privredi. Stambeno-komunalna djelatnost isključena je u toj razradi iz skupina zaposlenosti i društvenog proizvoda.

Produktivnost rada cjelokupne društvene i privatne privrede

Broj zaposlenih u cjelokupnoj jugoslavenskoj privredi iznosio je 6,68 milijuna u 1953. godini. Od toga je petina bila zaposlena u društvenom sektoru (1,38 milijuna osoba) i četiri petine u privatnom (5,3 milijuna osoba).

Dvadeset godina posilje, to jest u 1973, broj zaposlenih u cjelokupnoj jugoslavenskoj privredi veći je gotovo za desetinu u usporedbi sa godinom 1953. i iznosi 7,2 milijuna osoba. No, u tom se razdoblju povećao broj zaposlenih u društvenoj privredi za dva i pol puta (od 1,38 do 3,44 milijuna). Broj zaposlenih u privatnoj privredi smanjen je za tri desetine (sa 5,31 na 3,76 milijuna).

U razmatranom dvadesetogodišnjem periodu realni je društveni proizvod cjelokupne privrede Jugoslavije porastao za tri i tri četvrtine puta. Društveni proizvod društvene privrede povećao se gotovo pet puta, privatne privrede za četiri petine.

Navedena kretanja cjelokupnog realnog društvenog proizvoda i broja zaposlenih rezultirala su povećanjem produktivnosti rada cjelokupne jugoslavenske privrede za tri i pol puta u godini 1973. u usporedbi s godinom 1953. Tabela 1 prikazuje kretanje produktivnosti rada u cjelokupnoj jugoslavenskoj privredi, po petogodištima razdoblja 1953—1973, raščlanjenoj na društveni i privatni sektor.

Tabela 1

Društveni proizvod po zaposlenom
(na temelju obračuna u stalnim cijenama 1972)

— Iznosi u tisućama din. —

Godina	Privreda ukupno	Društveni sektor	Privatni sektor
1953.	10,2	31,5	4,6
1958.	14,3	32,2	6,7
1963.	20,3	40,9	7,3
1968.	26,7	48,7	11,7
1973.	35,5	61,3	11,8

Produktivnost rada u privredi u cjelini porasla je u tom dvadesetogodišnjem razdoblju za tri i pol puta. Godišnja stopa rasta produktivnosti rada iznosi 6,4 posto prosječno. Raščlanjivanjem tog razdoblja na petogodišta proizlazi da stopa za prvo petogodište

iznosi 7 posto godišnje, za drugo 7,3 posto, za treće 5,6 posto za četvrto 5,9 posto. Dakle, stope rasta produktivnosti rada prvom i u drugom petogodištu tog dvadesetogodišnjeg razdobl za četvrtinu su više od stopa rasta u trećem i četvrtom petogodišt

Produktivnost rada u društvenom sektoru privrede osjetn je viša u usporedbi s privatnim sektorom. U godini 1953. društve sektor privrede nadvisio je privatni sektor gotovo sedam puta, 1958. četiri i četiri petine puta, u 1963. pet i pol puta, u 1968. če ri puta i u 1973. oko pet puta. Razlika u razini produktivnosti r da među društvenim i privatnim sektorom privrede smanjila u razmatranom razdoblju za tri desetine, budući da je privat sektor zabilježio za dvije petine brži porast produktivnosti rad od društvenog.

Produktivnost rada u društvenom sektoru privrede, uzev ga u cjelini, gotovo se udvostručila u razdoblju od 1953. do 197 U prvom petogodištu porast produktivnosti rada bio je neznata U drugom petogodištu društveni sektor privrede doživio je p rast produktivnosti rada za četvrtinu, u trećem petogodištu za p tinu, u četvrtom petogodištu za četvrtinu. Stopa rasta produkti nosti rada u cijelom društvenom sektoru privrede iznosi 3,4 pos godišnje za cijelo dvadesetogodišnje razdoblje. U prvom desetlj ću iznosila je 2,6 posto, u drugom 4,1 posto.

U privatnom sektoru privrede produktivnost se rada pov ćala dva i pol puta u tom dvadesetogodišnjem razdoblju. Ta pojava znatnim dijelom proizašla iz osjetnog smanjenja broj aktivnih osoba u poljoprivredi, a porasta poljoprivredne proizvo nje. Dio prekobrojnih aktivnih osoba napustio je, u stvari, polj privredu i zaposlio se u nepoljoprivrednim djelatnostima. U r zmatranih dvadeset godina broj aktivnih individualnih poljopr vrednika smanjio se za trećinu, to jest sa 5.101 tisuću u 1953. n 3.382 tisuće u 1973. U istom razdoblju društveni proizvod priva nog sektora poljoprivrede povećao se gotovo za tri petine. Stop rasta produktivnosti rada cijelog privatnog sektora privrede izno 4,8 posto prosječno godišnje u tom dvadesetogodišnjem razdo lju. Za dvije petine je viša od prosječne stope rasta produktivnos rada u društvenom sektoru privrede koja je 3,4 posto. Stope rast produktivnosti rada u privatnom sektoru poljoprivrede ne ra likuju se znatnije međusobno u promatrana dva desetljeća.

Kretanje produktivnosti rada po privrednim oblastima

Nakon pregleda kretanja produktivnosti rada u cjelokupnoj jugo slavenskoj privredi, izloženog u prethodnom odjeljku, razmotri ćemo u ovom odjeljku kretanje produktivnosti rada po privrednim oblastima u prvom i u drugom desetljeću razdoblja 1953—1973. U tabeli 2 izložena je veličina realnog društvenog proizvoda po za poslenom u svakoj privrednoj oblasti u godinama 1953, 1963. i 1973 Prikazane su i godišnje stope rasta produktivnosti rada po pri

vrednim oblastima u prvom i u drugom deceniju razdoblja 1953—1973.

Oblast šumarstvo nije posebno iskazana zbog razlika u evidentiranju zaposlenih u šumarstvu. Podaci nisu usporedivi među promatranim godinama, pa indikatori produktivnosti nisu usklađeni za tu oblast. No, u global za cijelu privredu uključena je i oblast šumarstvo.

Tabela 2

Nivo i stope rasta produktivnosti rada

(na temelju obračuna u stalnim cijenama 1972)

Oblast	Društveni proizvod po zaposlenom 1953. (000 din.)	Godišnja stopa rasta 1953—1963. (%)	Društveni proizvod po zaposlenom 1963. (000 din.)	Godišnja stopa rasta 1963—1973. (%)	Društveni proizvod po zaposlenom 1973. (000 din.)
Privredne oblasti ukupno	10,2	7,1	20,3	5,7	35,5
Društveni sektor	31,5	2,6	40,9	4,1	61,3
Privatni sektor	4,6	4,7	7,3	4,9	11,8
Industrija i rudarstvo	24,5	4,2	36,9	3,9	54,3
Poljoprivreda i ribarstvo	4,5	5,5	7,7	4,6	12,1
Građevinarstvo	39,8	1,8	47,6	4,0	70,3
Saobraćaj i veze	24,6	6,1	44,3	1,0	49,1
Trgovina i ugostiteljstvo	59,9	3,8	87,3	1,3	99,4
Zanatstvo	17,3	1,6	20,2	4,2	30,6

Podaci tabele 2 pokazuju da najvišu razinu realnog društvenog proizvoda po stanovniku među privrednim oblastima bilježe oblasti trgovina i ugostiteljstvo, pa građevinarstvo, industrija i rudarstvo. Nakon toga na ljestvici produktivnosti rada slijede saobraćaj i veze.

Na drugoj strani ljestvice produktivnosti rada nalazi se oblast poljoprivreda i ribarstvo. Produktivnost rada u toj je oblasti niža u 1953. za gotovo tri petine, u 1963. za nešto više od tri petine i u 1973. je niža za dvije trećine od prosječne u cijeloj privredi.

Najbrži porast produktivnosti rada ostvarila je oblast poljoprivreda i ribarstvo u tom dvadesetogodišnjem razdoblju. Godišnja stopa rasta iznosi 5,1 posto. Promatrano po desetljećima vidimo odstupanja za oko desetinu naviše i naniže od godišnje stope rasta za cijelo dvadesetogodišnje razdoblje. Stopa rasta u desetljeću 1953—1963. bila je za petinu viša od stope rasta u desetljeću 1963—1973. U prvom je iznosila 5,5 posto godišnje, u drugom 4,6 posto.

Drugo mjesto na ljestvici brzine rasta produktivnosti rada zauzima industrija i rudarstvo. Stopa rasta produktivnosti rada industrije i rudarstva iznosila je 4,1 posto godišnje u promatranom dvadesetogodišnjem razdoblju. U prvom deceniju rast je bio

nešto viši (4,2 posto), u drugom nešto niži od godišnje stope rasta za cijelo dvadesetogodišnje razdoblje.

Treće mjesto na ljestvici brzine rasta produktivnosti rada zauzima oblast saobraćaja i veze. Godišnja stopa rasta za cijelo dvadesetogodišnje razdoblje iznosi 3,5 posto. Stopa rasta u drugom desetljeću promatranog razdoblja niža je za pet šestina u usporedbi sa stopom rasta u prvom. U prvom je iznosila 6,1 posto godišnje, u drugom 1 posto.

U razdoblju 1953—1973. oblasti građevinarstvo, zanatstvo i trgovina i ugostiteljstvo ostvarile su razmjerno niske stope rasta produktivnosti rada. U građevinarstvu i zanatstvu iznose po 2,9 posto, u trgovini i ugostiteljstvu 2,6 posto prosječno godišnje u razdoblju 1953—1973.

Građevinarstvo i zanatstvo bilježe osjetno niže stope rasta produktivnosti rada u drugom deceniju u usporedbi s prvim. U građevinarstvu je viša u drugom desetljeću za dva i četvrt puta i u zanatstvu za dva i pol puta u usporedbi sa odnosnim stopama rasta produktivnosti rada u prvom deceniju razmatranog perioda. Suprotnu pojavu vidimo u oblasti trgovina i ugostiteljstvo. U prvom deceniju ona je doživjela tri puta višu stopu rasta produktivnosti rada u usporedbi s drugim.

Komparativni nivo produktivnosti rada privrednih oblasti

Kretanje produktivnosti rada veoma je različito među privrednim oblastima u promatranom dvadesetogodišnjem periodu. To pokazuje usporedba stopa rasta produktivnosti rada među privrednim oblastima raspravljena u prethodnom odjeljku. Razlike u stopama rasta produktivnosti rada među privrednim oblastima izazvale su promjene komparativnog nivoa produktivnosti rada privrednih oblasti u razmatranom razdoblju od dva desetljeća. Za ilustraciju te pojave tabela 3 prikazuje indeksne brojeve realnog društvenog proizvoda po zaposlenom za privredne oblasti u godinama 1953, 1963. i 1973.

Tabela 3

Komparativni nivo produktivnosti rada

Indeksi (cjelokupna privreda = 100)

Oblast	Društveni proizvod po zaposlenom 1953.	Društveni proizvod po zaposlenom 1963.	Društveni proizvod po zaposlenom 1973.
Privredne oblasti ukupno	100	100	100
Društveni sektor	309	201	173
Privatni sektor	45	36	33
Industrija i rudarstvo	240	182	153
Poljoprivreda i ribarstvo	44	38	34
Građevinarstvo	390	234	198
Saobraćaj i veze	241	218	138
Trgovina i ugostiteljstvo	587	430	280
Zanatstvo	170	100	86

U razmatranom su razdoblju 1953—1973. nastupile krupne promjene komparativnog nivoa produktivnosti rada među privrednim oblastima u Jugoslaviji. U početnoj godini tog razdoblja izrazito najviši nivo produktivnosti rada bilježi trgovina i ugostiteljstvo, zatim slijede građevinarstvo, saobraćaj i veze i industrija i rudarstvo. U središnjoj godini tog perioda komparativni nivo trgovine i ugostiteljstva za četvrtinu je niži, građevinarstva za dvije petine, saobraćaja i veza za desetinu, industrije i rudarstva za četvrtinu u usporedbi s početnom godinom. U završnoj godini promatranog razdoblja komparativni nivo trgovine i ugostiteljstva niži je za trećinu, građevinarstva za dvije petine, saobraćaja i veza gotovo za dvije petine i industrije i rudarstva gotovo za petinu u usporedbi s pozicijama tih oblasti na komparativnoj ljestvici produktivnosti rada u središnjoj godini tog razdoblja.

Poljoprivreda i ribarstvo pokazuje sniženje komparativnog nivoa produktivnosti rada za četvrtinu u 1973. u usporedbi s 1953. godinom.

Valja istaknuti da su osjetno smanjene razlike u komparativnom nivou produktivnosti rada među privrednim oblastima u promatranih dvadeset godina. Produktivnost rada industrije i rudarstva u 1953. bila je pet i pol puta viša od produktivnosti u poljoprivredi; u 1973. viša je četiri i pol puta.

Nivo produktivnosti rada u društvenom sektoru privrede, uzevši ga u cjelini, bio je gotovo sedam puta viši od nivoa produktivnosti rada u privatnom sektoru u 1953. U godini 1973. produktivnost rada u društvenom sektoru nadvisuje privatni sektor za pet i jednu četvrtinu puta. Dakle, razlika u komparativnom nivou produktivnosti rada smanjena je za oko tri desetine između oba sektora u razmatranom dvadesetgodišnjem razdoblju.

Dragutin Radunović

Produktivnost rada u našoj privredi

U borbi za opstanak čovek je uvek težio da uz što manji utrošak rada i ostalih činilaca proizvodnje proizvede što veću količinu upotrebnih vrednosti. U tom svetlu se povećanje produktivnosti rada manifestuje kao ekonomska zakonitost i potreba svakog društva. Ova potreba i zakonitost posebno dolaze do izražaja u socijalizmu. U pitanju je društvo koje ima za cilj da na osnovi veće produktivnosti rada i humanijih odnosa među ljudima stvori materijalne uslove za bolji i lepši život svakog čoveka. „Stoga ekonomija vremena", pisao je K. Marks, „isto kao i planska raspodela radnog vremena na različite grane proizvodnje, ostaje prvi ekonomski zakon na osnovi kolektivne proizvodnje. To postaje, čak, u mnogo većem stepenu zakon." Tim povodom podsetimo se uvek aktuelnih mobilizatorskih reči V. I. Lenjina i njegovog članka *Velika inicijativa* u kojem ističe da je produktivnost rada „najvažnija, najglavnija, za pobedu novog društvenog poretka". U kontekstu Marksovih i Lenjinovih misli u savremenoj marksističkoj literaturi opstaju stavovi da produktivnost rada kao ekonomski zakon svih društveno-ekonomskih formacija treba da se u socijalizmu transformiše u zakon *neprekidnog porasta* produktivnosti rada. Transformaciji pomenutog zakona pogoduje društveni karakter sredstava za proizvodnju, plansko usmerava-

nje privrednog razvoja, samoupravljanje, raspodela prema radu itd.

Produktivnost rada obično se vezuje za živi rad. U suštini je reč o naturalnom pokazatelju ekonomije koji ima svoju sadržinu i fizionomiju. „Veća količina upotrebne vrednosti sačinjava sama po sebi veće materijalno bogatstvo, dva kaputa više su no jedan. Sa dva kaputa mogu se odenuti dva čoveka, a jednim samo jedan, itd.... Otuda će korisni rad postati bogatiji ili siromašniji izvor proizvoda upravo u srazmeri prema penjanju ili padanju svoje proizvodne snage", pisao je K. Marks u svom *Kapitalu.*

Međutim, u procesu proizvodnje sudeluju ne samo lični već i materijalni činioci proizvodnje. S napretkom naučno-tehničkog progresa uloga ovih činilaca postaje sve značajnija (npr. elektronika, automatizacija i slično). To znači da se vrednost robe konstituiše ne samo od živog već i od minulog rada koji se prenosi sa sredstava za proizvodnju. Zbog toga postoji opasnost, bar u principu, da se uštede u živom radu neutrališu nesrazmernom potrošnjom minulog rada. To bi po rečima K. Marksa dovelo samo do premeštanja rada. Posledice takve „ekonomije" ne bi bilo teško ustanoviti. Zbog toga porast produktivnosti živog rada igra progresivnu ulogu samo ako je propraćen porastom produktivnosti ukupnog rada (živog i minulog). Povećanje produktivnosti rada „sastoji se, upravo, u tome što se smanjuje udeo živog, a povećava udeo minulog rada, ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koja se nalazi u robi, dakle da se živi rad smanjuje više nego što se minuli rad uvećava" (K. Marks, *Kapital,* tom III, str. 221, Beograd, 1947).

Prema tome, u radovima K. Marksa ima dosta upozorenja da se na produktivnost (živog) rada ne gleda izolovano, već u sklopu sa ostalim principima ekonomije. U kontekstu takvih pogleda on je na pojedinim mestima u *Kapitalu* i drugim radovima govorio i o produktivnosti ukupnog rada. S obzirom na to da naučno-tehnički progres podstiče supstituciju živog rada minulim, drukčiji pristup predstavljao bi ekonomski apsurd. To što se u našim analizama, naročito na makro-planu, oslanjamo na produktivnost živog rada uslovljeno je dobrim delom metodološkim razlozima (merljivost i uporedivost). Srećna je okolnost što se u procesu povećanja produktivnosti rada „smanjuje ukupna suma rada koja se nalazi u robi". Zbog velike korelacije između trošenja živog i minulog rada produktivnost (živog) rada se često, pre svega, u globalnim analizama, koristi ne samo kao izraz proizvodne sposobnosti (plodotvornosti) ljudskog rada već i kao sintetički izraz efikasnosti privređivanja. Sve to, naravno, ne smanjuje potrebu za tim da kreativne snage traže rešenja na liniji statističkog merenja i praćenja produktivnosti ukupnog rada.[1]

---

[1] Opširnije vidi: Dr D. Radunović, *Teorijsko-metodološki problemi produktivnosti rada,* zajedničko izdanje Instituta za ekonomska istraživanja i „Savremene administracije", Beograd, 1970.

Prema tome, problemima produktivnosti rada u jugosloven skoj privredi prilazimo sa veoma široke platforme. U akciji z veću produktivnost polazimo od produktivnosti živog rada, ali s na nju ne ograničavamo. Tržište na kojem se verifikuju ostvaren rezultati u proizvodnji zahteva povoljnu cenu, dobar kvalitet odgovarajući asortiman.

Stope rasta i dostignuti nivo produktivnosti rada

Lenjin je u *Velikoj inicijativi*, pored ostalog, rekao da je pove ćanje produktivnosti rada „vrlo težak i vrlo dug posao, ali j on započeo i to je ono najvažnije". Da je to vrlo težak i vrlo du posao uverili smo se na sopstvenom iskustvu. Započeli smo g u prvim godinama socijalističke Jugoslavije i sa više ili manj rezultata razvijali do današnjih dana. Početak se zasnivao na en tuzijazmu radnih ljudi koji su se dali na posao da izgrade u rat razorenu privredu. U daljem razvoju sve više su dolazili do i ražaja tehnika i tehnologija, a delimično i ostali faktori produk tivnosti rada. Znatan uticaj na opštu društvenu produktivnos rada imali su takozvani strukturalni faktori koji su se manifesto vali u smanjivanju seoskog i povećanju gradskog stanovništva na toj osnovi sve većoj ulozi industrije u privrednom razvoju Zahvaljujući tome je produktivnost rada rasla, iako neujednač nom i ne uvek programiranom dinamikom. Bliža predstava o to me može se dobiti na osnovu ovih podataka:

Prosečna godišnja stopa produktivnosti rada i udeo produktivnos u porastu društvenog proizvoda

(obračun po stalnim cenama 1966)

	Produktivnost rada		Udeo produktivnosti porastu društvenog proizvoda	
	privreda	industrija	privreda	industrij
1952—55.	−0,5	3.7	—	26,2
1956—60.	4,8	5,3	42,9	40,2
1961—65.	4,8	5,7	51,6	51,4
1966—70.	5,8	5,6	86,6	82,4
1971—75.	2,5	3,0	36,8	37,0

Izvor: *Stanje i razvoj produktivnosti u Jugoslaviji*, „Sindikati", br. 4/7 Obračun izvršen na osnovu podataka iz SGJ, tab. 102—6 i 102—5. Z 1971—75. procena Saveznog zavoda za privredno planiranje.

Na temelju prezentiranih podataka lako je uočiti da je proteklom periodu od gotovo dve i po decenije naša privred beležila permanentan porast produktivnosti rada. Taj porast j posebno bio impozantan u periodu 1966—70. godine, dakle u vre menu koje se poklapa sa opštim naporima privrede i društva d

se ostvare ciljevi reforme iz 1965. godine. U ovom periodu ostvaren je i najveći udeo produktivnosti u porastu društvenog proizvoda. Valja primetiti da je u ovom periodu došlo do smanjivanja zaposlenosti, jer su privredne organizacije, s obzirom na intenzifikaciju privređivanja, nastojale da se oslobode tehnoloških viškova radne snage. Prezentirani podaci ukazuju na značajan udeo produktivnosti rada u porastu društvenog proizvoda. Permanentan porast produktivnosti rada doprineo je, svakako, i porastu industrijske proizvodnje koja je u 1975. godini bila veća u odnosu na 1952. godinu za 9,01, a u odnosu na 1939. za 14,80 puta.

Veoma je karakteristično što je u proteklom periodu, sve do petogodišta 1971—75, jugoslovenska privreda beležila više stope rasta u odnosu na neke razvijene zemlje. Tako se u periodu 1955—1968. produktivnost rada zemalja OECD povećavala po prosečnoj godišnjoj stopi od 3,7%, a evropskih zemalja OECD po stopi od 4,3%. Prema proračunima naših stručnjaka, u periodu 1958—1971. godine, produktivnost rada u industriji Jugoslavije povećavala se brže od svetske prosečne i od prosečne u zemljama tržišne ekonomije.[8]

Međutim, u proteklom petogodišnjem planu, 1971—1975, došlo je do znatnog sniženja stopa rasta produktivnosti rada. Planirana stopa rasta od 5% za celu privredu ostvarena je samo sa 2,5% i po godinama se kretala ovako:

Stope rasta produktivnosti rada u periodu 1971—75.
(po godinama)

	Privreda	Industrija	Udeo produktivnosti u porastu industrijske proizvodnje
1971.	5,2	4,7	48,0
1972.	1,0	2,2	28,9
1973.	2,1	3,0	48,4
1974.	4,5	4,8	46,6
1975.	0,4	0,3	5,5

Izvor: *Osnovni problemi bržeg porasta produktivnosti rada i ukupne ekonomije korišćenja postojećih resursa* (radni materijal od marta 1976), Privredna komora Jugoslavije, Beograd.

Kao što se vidi, stope rasta produktivnosti počele su u poslednjem petogodišnjem planu da se smanjuju, i to nešto sporije u industriji u odnosu na privredu u celini. Kao posledica takvog razvoja smanjen je udeo produktivnosti rada u porastu društvenog proizvoda u privredi sa 86,6% na 36,8%, a u industriji sa 82,4% na 37,0% u odnosu na prethodni period (vidi raniju tabelu). Posebno zabrinjava to što je produktivnost rada u 1975. godini kao završnoj godini petogodišnjeg plana, praktično, zabeležila

[8] *Produktivnost rada i efikasnost privređivanja*, analitički separat za Nacrt dogovora o društvenom planu Jugoslavije za period 1976. do 1980, Savezni zavod za privredno planiranje, Beograd, 1975.

stagnaciju u odnosu na prethodnu godinu. Situacija se na ovom području nije bitnije popravila ni u 1976, u kojoj je produktivnost rada porasla samo za 0,7% u odnosu na prethodnu godinu (procena). Malaksavanje i stagnacija stopa rasta produktivnosti rada, do čega je došlo poslednjih godina, bili su značajan razlog za pokretanje društvene akcije koju vode sindikati, komore, društvene organizacije i ostale subjektivne snage društva. To je bio, ujedno pravi čas za reafirmaciju ove prilično zanemarene društvene teme.

Osnovni problemi i pravci akcije za povećanje produktivnosti rada

Nepovoljni trendovi u kretanju produktivnosti rada, zbog ekonomskih posledica koje ostavljaju za sobom, treba da podstaknu aktivnost za proučavanje i otklanjanje smetnji radi njenog povećanja. U tu svrhu podsećamo da na produktivnost rada utiču mnogobrojni faktori. K. Marks u prvom tomu *Kapitala* ističe da proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosečan stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i tehnike i njene tehnološke primenljivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodne okolnosti. U delu *Nadnica, cena i profit* Marks ukazuje i na neke druge faktore produktivnosti rada koji proističu iz „proizvodnje u velikim razmerama, iz koncentracije kapitala i kombinacije rada, iz dalje podele rada, iz primene mašina i poboljšanih metoda, iz primene hemijskih i drugih prirodnih snaga, iz smanjivanja vremena i prostora pomoćnih sredstava za vezu i saobraćaj, kao i iz svih drugih pronalazaka pomoću kojih nauka primorava prirodne snage da služe radu i na osnovu kojih razvija društveni i kooperativni karakter rada". U jednoj knjizi Međunarodnog biroa rada (*Kako se meri produktivnost rada)* nabraja se 37 raznih faktora od kojih zavisi produktivnost rada. Ovi faktori su u knjizi razvrstani na opšte, organizaciono-tehničke i ljudske. Naša situacija zahteva da se iz ovih mnogobrojnih faktora izdvoje oni koji predstavljaju unutrašnju rezervu čijim bi se aktiviranjem najbrže i sa najmanje ulaganja došlo do boljih rezultata. U tom kontekstu trebalo bi po našem mišljenju pravac akcije usmeriti na bolje korišćenje proizvodnih kapaciteta i ljudskog potencijala, unapređenje organizacije i odnosa prema radu, stimulaciju inovacija i ostale vidove stvaralaštva, veću povezanost proizvodnje sa okruženjem i slično. Da bi ovi napori dali i odgovarajuće ekonomske efekte, organizacije udruženog rada kao nosioci privređivanja treba u svojim planovima da polaze od potreba tržišta i mogućnosti plasmana. Zato ćemo se pre prelaska na razmatranje osnovnih faktora i puteva povećanja produktivnosti rada u sadašnjim uslovima zadržati na tržišnim aspektima ove obimne i značajne problematike.

Tržišni aspekti produktivnosti rada

Stručnjaci Međunarodnog biroa rada svrstavaju obim i organizaciju tržišta u opšte faktore produktivnosti rada. Dejstvo tržišta na produktivnost rada je, manje-više, posredno, ali poslednjih desetak godina veoma izraženo. Zbog toga društvena akcija u oblasti povećanja produktivnosti treba da bude od strane privrednih subjekata osmišljena i opredeljena saznanjem i o potrebama tržišta i mogućnostima plasmana. U tom slučaju moglo bi se očekivati manje beskorisno utrošenog rada i sredstava i drugih gubitaka.

Tržište može da deluje kao podsticajni ili kao ograničavajući faktor produktivnosti rada. Položaj pojedinih privrednih delatnosti, grana i grupacija je u tom pogledu različit. Tako, na primer, prema podacima Centra za istraživanje konjunkture, deo industrijske proizvodnje koji 1975. godine nije raspolagao dovoljnim porudžbinama u odnosu na proizvodne mogućnosti iznosio je 27% u anketiranim delovima ove grane, od čega se 9% odnosilo na proizvodnju sredstava za rad, 11% na proizvodnju reprodukcionog materijala i 42% na proizvodnju robe široke potrošnje. U prvom kvartalu 1976. godine stanje porudžbina bilo je još lošije. Nedostatak porudžbine usporavao je porast industrijske proizvodnje, a samim tim i produktivnost rada.

S druge strane, ignorisanje tržišta i mogućnosti plasmana, što nije redak slučaj u našoj privredi, dovodi u pitanje ekonomsku i društvenu svrsishodnost povećanja proizvodnje i na toj osnovi produktivnosti rada. Kao da se zaboravlja da samo proizvodnja koja nalazi kupca zadovoljava društvene potrebe i donosi ukupan prihod i dohodak njenim proizvođačima. To zahteva tržišno ponašanje organizacija udruženog rada, kako u tekućoj, tako i u razvojnoj politici. Na žalost, ovo saznanje, verovatno zbog naturalnog mentaliteta u privređivanju koji nosimo u sebi, sporo se pretvara u praksu. Istraživanja pokazuju da su skladišta mnogih proizvođača opterećena zalihama gotovih proizvoda koji se teško plasiraju pod normalnim uslovima.

Iz toga bi se mogao izvući zaključak da sve oštriji zahtevi tržišta u pogledu cena, kvaliteta, dizajna i asortimana čine borbu za produktivnost rada sve složenijom. U tome svakako leži deo razloga zbog kojih su stope rasta produktivnosti rada u novije vreme srazmerno niže, iako je u međuvremenu došlo do poboljšanja osnovnih preduslova za veću produktivnost rada. Ekstenzivan prilaz problemima produktivnosti rada mogao je da odgovara uslovima „gladnog" tržišta. Danas se u akciju za veću produktivnost rada ne može ići bez usklađivanja proizvodnog programa sa zahtevima tržišta (domaćeg i inostranog). To se u podjednakoj meri odnosi i na planove razvoja, s obzirom na spoznaju da investicioni promašaji dugoročno otežavaju borbu za produktivnost i veći dohodak. Teško je, međutim, zamisliti adekvatnu proizvodnu i razvojnu orijentaciju privrednih subjekata bez većeg oslonca na informacije koje se dobijaju istraživanjem tržišta.

U tom cilju potrebno je organizaciono i kadrovsko osposobljavanje odgovarajućih službi koje bi mogle, samostalno ili u kooperaciji sa drugim zavodima i institutima, da se uhvate u koštac sa ovim problemima. Sa takve polazne platforme pristupamo identifikovanju unutrašnjih rezervi i ostalih faktora produktivnosti rada u našoj privredi, ali se ovog puta ograničavamo na ljudski faktor produktivnosti, organizaciju i okruženje, da bismo na kraju insistirali na merenju i upoređivanju produktivnosti između organizacija udruženog rada.[3]

Ljudski faktor u kompleksu produktivnosti rada

U analizi naše produktivnosti rada ne bismo smeli mimoići čoveka kao subjektivnog činioca proizvodnje, njegovu umešnost, odnos prema radu, materijalnu zainteresovanost i slično.

Polazeći od uloge čoveka u povećanju proizvodnje i produktivnosti rada, naša zemlja je godinama izdvajala značajna sredstva za školovanje mladih ljudi i podizanje stručnog nivoa radnika. Samo između dva popisa stanovništva (1961. i 1971) neto-prirast kadrova sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, iznosi preko 800.000 U 1971. godini se njihov broj popeo na blizu 2,4 milona ili 57,6% ukupno zaposlenog osoblja.[4] Danas je ovaj odnos, svakako, još povoljniji. Zahvaljujući tome, može se reći da imamo stručno obrazovanu radničku klasu. Iako, verovatno, formalna i stvarna kvalifikacija nisu uvek identične, nepobitno je da su u našoj industriji i celoj privredi jačala dva značajna činioca produktivnosti: rad, tehnička snabdevenost rada i stručnost radnika.[5] To svakako, zbunjuje analitičare produktivnosti rada od kojih se očekuju dijagnoze nepovoljnih trendova u ovoj oblasti. Zato se naše dalje istraživanje mora preneti na korišćenje radnog vremena i materijalnu zainteresovanost radnika.

Najnovija istraživanja Privredne komore Jugoslavije upućuju na zaključak da kadrovi s visokom stručnom spremom nisu

---

[3] U referatu za sednicu Saveznog ekonomskog saveta posebno sam obradio i ukazao na rezerve koje leže u neiskorišćenim kapacitetima, predimenzioniranosti proizvodnih kapaciteta u nekim granama kao posledicu nedovoljne koordinacije i dogovaranja u investiranju (takozvani palalelni kapaciteti), zatim na tehnološke inovacije u svetu produktivnosti rada. U pomenutom referatu dao sam, pored ostalog, komparativni pregled stopa rasta produktivnosti rada u nekim drugim zemljama, pre svega evropskim (vidi: „Ekonomika udruženog rada" br. 1—2/1977).

[4] *Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije*, (Konzorcijum ekonomskih instituta), str. 23.

[5] To ne znači da je stručni profil radnika adekvatan stvarnim potrebama, jer u praksi postoji deficit jednih i suficit drugih profila što upućuje na potrebu veće saradnje između obrazovnih ustanova udruženog rada. U našoj obrazovnoj politici sve veći značaj treba d... ima inovacija znanja, a u kadrovskoj politici adekvatan raspored ra... a po principu — pravi čovek na pravo mesto.

adekvatno raspoređeni i dobro iskorišćeni.[6] Prosečna vremenska efektivna iskorišćenost stručnjaka sa visokom stručnom spremom iznosi 71%, i to:

— 86 ili 3,4% stručnjaka iskorišćeno je do 25%, — 383 ili 15,0% iskorišćeno je od 26—50% — 645 ili 25,4% nalazi se u intervalu od 51—75% i — 1429 ili 56,2% nalazi se u grupi iskorišćenosti od 76—100%.

U poređenju sa odgovarajućom analizom iz 1972. godine stepen iskorišćenosti se pogoršao. Tada je vremenska iskorišćenost iznosila 75%.

Prosečna iskorišćenost na poslovima za koje je potrebna visoka stručna sprema (tzv. puna zaposlenost) iznosi 59% (1972. godine 66%). Podaci pokazuju da su najbolje iskorišćeni pravnici, zatim ekonomisti, pa tek onda inženjeri. U uzroke nedovoljnoj iskorišćenosti stručnjaka, prema pomenutoj anketi PKJ, spadaju: rad nije dobro organizovan ni koordiniran, stručnjaci su opterećeni nestručnim poslovima, nedovoljno je organizovan timski rad, ljudi s visokom stručnom spremom su loše nagrađeni i često nemaju saradnika s nižim obrazovanjem.

U celini uzev, radno vreme u mnogim organizacijama udruženog rada se slabo koristi. U pojedinim analizama ove vrste ističe se da se od utvrđenog radnog vremena u velikom broju OUR koristi dnevno 5—6 časova, a u nekim novijim 4—5 časova. Tako je bolje korišćenje radnog vremena postalo hroničan problem naše privrede. Pretpostavka da će skraćivanje radne sedmice na 42 časa (sa zakonskim pauzama u toku rada na 39,5 časova) popraviti stanje, nije se ostvarila.

Hronični su postali i izostanci sa posla. Iz podataka za 1974. godinu proizilazi da svakog dana odsustvuje sa posla 250.000 ljudi. Time je izgubljeno 65 miliona radnih dana. Iako su ovi izostanci najvećim delom pokriveni bolovanjima, motivi izostajanja su obimniji i mnogobrojniji. Na to posebno ukazuje frekvencija izostanaka u sezoni poljskih radova. Zapaženo je manje gubitaka usled izostanaka sa posla u organizacijama koje imaju orgnizovanu zdravstvenu službu.

Nesrazmerno veliki gubici u raspoloživom fondu radnog vremena, uz nisko korišćenje proizvodnih kapaciteta, ukazuju na to da radni moral u mnogim OUR nije na zavidnom nivou. Zbog njihove društvene dimenzije, na ove probleme ukazuju i pojedini istaknuti političari. Navodimo reči S. Dolanca koji, pored ostalog, ističe:

„Mnogi od naših problema nastali su i nastaju — treba otvoreno reći — usled toga što se, posmatrano u širim razmerama, nedovoljno radi, što još ima dosta neodgovornog ponašanja, nediscipline i slično. Pojave nerada, nediscipline i zabušavanja na

[6] U pitanju je analiza o stanju korišćenja kadrova sa fakultetskim obrazovanjem koju je izvršila stručna služba Komisije za rad i stručno obrazovanje PKJ. Analiza je izvršena na osnovu ankete kojom je obuhvaćeno 2.619 stručnjaka iz 317 OUR iz svih republika i pokrajina. Rezultati ove ankete saopšteni su javnosti septembra 1976.

poslu, aljkavosti i sličnog ponašanja, treba otvoreno žigosati i kr tikovati. Takvo ponašanje u odnosu na ostale učesnike u posl koji savesno ispunjavaju radne obaveze, po svojoj suštini i posl dicama, predstavlja oduzimanje dohotka od onih koji ga stv raju". U nastavku izlaganja S. Dolanc kaže da „ne možemo oč kivati neki značajniji uspeh u borbi protiv neradnika, lenjivac zabušanata i sličnih — to jest postići radnu disciplinu — ako s mo ukazujemo i apeliramo na svest čekajući da se takav jeda čovek odobrovolji, pa da postane odgovorni učesnik u proces proizvodnje i života kolektiva. Moraju se preduzeti i adekvatn samoupravne mere i, posebno, dosledno sprovoditi socijalistič princip nagrađivanja prema radu"[7].

Neradnici su, svakako, naučili da izdašno koriste prava radnog odnosa. Ponekad im se gleda kroz prste zbog relativn složene procedure dokazivanja povrede radne dužnosti, nezamer nja i sličnih razloga. U tom smislu trebalo bi svakako preispita i izoštriti pojedine odredbe samoupravnih akata koje se odno na disciplinu i izvršavanje radnih obaveza. To se u punoj me odnosi i na samoupravne sporazume o raspodeli dohotka.

Materijalna stimulacija ubraja se u izvanredno značaj faktore produktivnosti rada. U sredinama gde se teži većoj s mulaciji postalo je nepisano pravilo da se merljivi rezultati ra ne nagrađuju po vremenu, te se zamenjuju nagrađivanjem učinku. Naravno, od ovog pravila ima opravdanih izuzetaka. zavisnosti od intenziteta i pravca materijalne stimulacije u li raturi kapitalističkih zemalja navodi se niz sistema nagrađivan Naša zemlja pristupa problemu stimulacije na temelju socijal tičkog principa raspodele prema radu. Ovaj princip ima za na društvo posebnu vrednost jer ozakonjuje rad kao jedini izv dohotka. Raspodela prema radu u uslovima samoupravljanja tavlja širok prostor za stimulaciju radnika ne samo u pogledu zultata na radnom mestu već i po osnovi rezultata organizac ne jedinice kojoj radnik pripada, sve do OOUR. Na žalost, pra sa pokazuje da mnoge organizacije udruženog rada u samoupra nim sporazumima o raspodeli nisu našle odgovarajuće osnove merila koji stimulišu na povećanje produktivnosti rada, štedn materijala, bolje korišćenje opreme i ostalih osnovnih sredsta itd. Nedovoljnoj angažovanosti OUR na usavršavanju unutrašn raspodele, a posebno u pravcu stimulacije, doprinela je i opš ekonomska situacija. U deobi sredstava za lične dohotke sve vi se vodilo računa o kompenzaciji troškova života, a sve manje vezivanju ličnog dohotka za ostvarene rezultate. To je vodilo stalnog smanjivanja raspona u ličnim dohocima između nek lifikovanih i kvalifikovanih radnika. Tako su u 1975. godini kvalifikovani i polukvalifikovani radnici primili 50% prosečne rade svih zaposlenih. Najkvalifikovaniji su primili 200% pros

[7] Iz govora S. Dolanca na otvaranju Devetog takmičenja met ih radnika Jugoslavije („Politika", 18. oktobar 1975). Godinu da nije, S. Dolanc je ponovo govorio o ovim problemima u Novo ju („Politika", 2. oktobar 1976).

ne zarade. U 1974. godini nekvalifikovani i polukvalifikovani primili su 75%, a najkvalifikovaniji 150% prosečne zarade.[8] Ovakvi odnosi, koji teže tzv. uravnilovci, destimulišu glavne nosioce povećanja produktivnosti rada.

Po pozitivnoj praksi, koja srećom postoji u pojedinim organizacijama udruženog rada, može se zaključiti da bi usavršavanje unutrašnje raspodele usmerilo ljudski faktor produktivnosti na otklanjanje subjektivnih slabosti i aktivniji odnos prema radnim obavezama.

Najzad, da bi se imala celina pogleda na ulogu ljudskog faktora produktivnosti u našoj privredi spomenuli bismo i problem zapošljavanja. U periodu 1971—75. godine, koji, inače, koincidira sa opadanjem stopa rasta produktivnosti, zaposleno je 727.000 lica, a samo u 1975. godini — 248.000. Naša privreda će, svakako, morati i ubuduće da se zalaže za rešavanje ovoga teškog društvenog problema. Međutim, veoma je karakteristična i druga strana medalje. U ovom periodu došlo je do smanjivanja stopa rasta produktivnosti, a samim tim i do porasta troškova po jedinici proizvoda. Novo zapošljavanje, međutim, ne bi trebalo da „razvodnjava", već da podstiče produktivnost rada. Do razvodnjavanja produktivnosti mora doći ako se po jedinici tehničkog kapaciteta zapošljava više ljudi nego što je stvarno potrebno. Zapošljavanje i otvaranje novih radnih mesta ne bi smelo da zadržava tehnički progres i zastarele metode rada. Društvenu podršku trebalo bi, po našem mišljenju, da imaju propulzivne oblasti delatnosti kojima se postižu oba cilja.

Organizacija i produktivnost rada

U nas je dugo egzistiralo, u osnovi, investitorsko shvatanje produktivnosti rada. Ono je polazilo od toga da se pitanje produktivnosti rada može rešavati samo novim ulaganjima u kapacitete i opremu. Međutim, praksa je pokazala da kapaciteti i oprema, uz odgovarajuću umešnost radnika, čine samo polazne preduslove veće produktivnosti, a da bi se oni efektuirali u rezultatima privređivanja potrebni su skladni odnosi između materijalnih i ličnih činilaca proizvodnje, zatim između pojedinih organizacionih jedinica OOUR, između OOUR u radnoj organizaciji i slično. Potrebna je, takođe, veća organizovanost i povezanost u grani i grupaciji, potom u privredi kao celini. Neophodna je i veća sinhronizovanost između proizvodnih i razvojnih planova OUR koje sarađuju posredstvom kooperacije, poštuju preuzete rokove isporuke itd. Na žalost, u praksi se često oseća disharmonija između navedenih struktura. Jednom prilikom sam pisao da američke, nemačke i druge mašine, kojima raspolažu mnoge organizacije udruženog rada, ne daju američku ili nemačku produktivnost, jer ne postoji odgovarajuća organizacija rada. Za ilustraciju organi-

[8] Podaci Saveznog zavoda za privredno planiranje (vidi cit. materijal pod 2).

zacionih slabosti naveo sam kolektiv koji je izgubio 40.000
sova pre svega usled ovih nedostataka[9]: promene u mat
jalu, čekanje na materijal, nesinhronizovana proizvodnja, n
pravnost materijala utvrđena u toku proizvodnje, čekanje zb
prekida struje, čekanje zbog nedostatka posla, čekanje zbog k
ra mašina, čekanje zbog oštećenja i grešaka nastalih u drug
odeljenjima fabrike, čekanje zbog promena alata, čekanje zb
menjanja konstrukcija u toku proizvodnje itd. U neracionalno
rišćenje radnog vremena spada, svakako, i održavanje sastana
u radnom vremenu.

Kao što se vidi, gubici su nastali usled nedovoljne koo
nacije i nepovezanosti pojedinih akcija i procesa. Preispitivanj
i usavršavanjem organizacije otkrivaju se prazni hodovi i reze
u kapacitetima, radnoj snazi i materijalu. Na taj način, i sa
organizacija predstavlja unutrašnju rezervu. Aktiviranje ovih
zervi, kao što je već jednom prilikom rečeno, ne zahteva doda
ulaganja. U tome je poseban kvalitet organizacije kao fakt
produktivnosti rada.[10]

Zbog međusobne povezanosti privrednih subjekata organi
cija se ne može ograničiti na OOUR. „Podela rada učinila je
svet postane radionica u kojoj jedni proizvode za druge"
Smit). Otuda potreba za usklađivanjem opsežnijih planova i p
grama, za izvršenje preuzetih obaveza i slično.[11] Udruživanje r
i sredstava u više organizacione oblike (radne i složene organi
cije, reprodukcione celine, gransko udruživanje itd.) otvara m
ga pitanja organizacione prirode. Samoupravnim sporazume
njem i dogovaranjem treba stvoriti organizaciju koja će omogu

---

[9] Dr D. Radunović, *Problemi i faktori produktivnosti rada*, „Ra
Beograd, str. 132—133.

[10] U tom kontekstu istaći ćemo vidovitost V. I. Lenjina koji
znao da razgraniči tehničko-organizacione prednosti naučne organiz
je rada od društvenih odnosa u kojima je nastala i služila za to da
radnički znoj pretvara u kapitalistički profit. S obzirom na pomen
prednosti Lenjin se zalagao za proučavanje i korišćenje naučne or
nizacije rada. On je stvorio političku klimu za njeno prilagođavanj
dalje razvijanje u uslovima socijalizma. Na Lenjinov poziv da se tr
učiti radu početkom dvadesetih godina razvio se snažan pokret za N
(naučnu organizaciju rada). NOT je imao svoje ogranke po školam
fabrikama. Za Lenjinova života je publicistička delatnost iz ove
lasti dobila obimne razmere.

[11] Septembra 1976. godine je „Crvena zastava" saopštila javno
da je podbacila u proizvodnji automobila zbog toga što joj je neured
isporučivao motore „21. maj". To je imalo za posledicu pomeranje
kova isporuke automobila kupcima, gubitak u dohotku i slično. Iz „
maja" stigao je odgovor, opet preko novina, da oni nisu krivi za o
podbačaj, jer nisu dobili potrebnu količinu odlivaka, da su jedan
odlivaka morali da odbace kao škart i slično. Fabrika odlivaka, p
javila se sa svojim argumentima ističući da sa zastarelom opremom
može ni da bude bolje, da je u toku rekonstrukcija, da su o tome „
maj" i „Crvena zastava" morali na vreme da vode računa i da svoj
razvojnim planovima pomognu livnici da se osposobi za kooperan
spada da je neorganizovanost proizvodnje posledica neblagovreme
ogovaranja i sporazumevanja u fazi programiranja razvojnih plan
pribavljanja sredstava za investicije.

ti da OUR nastale udruživanjem rada i sredstava skladno funkcionišu. Dosadašnje iskustvo pokazuje da organizaciono prilagođavanje i prestruktuiranje na principima Ustava SFRJ prilično dugo traje, da nisu uvek nađena najcelishodnija organizaciona rešenja, da se u procesu traženja ovih rešenja uvek nešto od nekoga iščekuje i slično. Udruživanje u više organizacione oblike nije uvek shvaćeno kao prilika da se objedinjavanjem pojedinih poslova postigne ekonomija vremena. Tendencija OOUR da formiraju organizacionu strukturu kao bivša preduzeća dovela je do porasta administracije i konjunkture nekih činovničkih profesija. Kao posledica ovakve prakse nije redak slučaj da se odnos između proizvodnog i neproizvodnog rada kreće u relaciji 1:1.[12] Zbog toga se udaljavanjem od radnih mesta u neposrednoj proizvodnji produktivnost rada smanjuje (topi) znatno brže nego što je logično i ekonomski opravdano.

Organizacija u našem društvu treba da predstavlja instrumenat udruženog rada. Uređuje se odgovarajućim samoupravnim aktima o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta, a delimično i drugim aktima. Čak i samoupravni sporazumi o raspodeli predstavljaju dodatni instrumenat organizacije i imaju povratno dejstvo na organizaciju. Međutim, uz statiku organizacija ima i svoju dinamiku. Posmatrana u dinamici, organizacija predstavlja neprekidan proces usklađivanja činilaca proizvodnje i raznih organizacionih struktura. Za sprovođenje samoupravno utvrđene organizacije, za njeno stalno prilagođavanje realnim potrebama života, potrebna je odgovornost i disciplina (radna, tehnološka i proizvodna disciplina, disciplina u izvršavanju obaveza o roku i slično). Narušavanje discipline dezorganizuje proizvodnju i nanosi direktne štete radnoj zajednici i poslovnim partnerima. Zato je disciplina elemenat organizacije i uslov za njeno funkcionisanje.[13] Odgovorno ponašanje i disciplina su utoliko potrebniji ukoliko se razvija potreba za koordinacijom i usmeravanjem činilaca proizvodnje. Ove potrebe su, zahvaljujući razvoju proizvodnih snaga, posebno širenju podele rada i specijalizacije, u stalnom porastu. Disciplina je saveznik proletarijata, govorio je P. M. Keržencev, jedan od teoretičara iz lenjinskog perioda naučne organizacije rada. Organizacije udruženog rada treba znalački da koriste ovo savezništvo.

---

[12] Ovaj odnos spominje se u nekim analizama. Navodi ga i K. Gligorov u svom izlaganju na sednici Predsedništva SKJ i upozorava na „dalekosežne posledice takvog kretanja" („Politika", 6. oktobar 1976). Tim povodom želimo da skrenemo pažnju na to da se primenom tehničkog progresa proizvodnja sve više „intelektualizira". To povlači promenu strukturne zaposlenosti u korist stručnjaka sa visokim obrazovanjem. U ovom slučaju, međutim, odnos 1 : 1 nije nastao kao posledica tehničkog progresa, već neadekvatnih organizacionih rešenja i težnji pojedinih OOUR da se i administrativno zaokruže. Porast administracije podstaknut je zahtevima spoljnih faktora da se pripreme izveštaji, odgovori na ankete, osiguraju načini obračuna doprinosa itd.

[13] Značajni elementi za razmatranja discipline mogu se naći u napisu F. Engelsa o autoritetu.

Okruženje i produktivnost rada

Glavna bitka za povećanje produktivnosti rada vodi se u organi zacijama udruženog rada, u njihovim proizvodnim pogonima, stru čnim službama koje projektuju, istražuju, programiraju, ugova raju itd. Međutim, na produktivnost rada proizvođača utiče i ta kozvano okruženje. U pitanju su najčešće razne društvene, ko munalne i uslužne delatnosti, zatim organi uprave i sudstva i slič no. Radnici ovih delatnosti žive od dohotka, koji se stvara u ob lasti materijalne proizvodnje, i ne bi smeli prema ovoj krupno društvenoj akciji da se ponašaju nezainteresovano. Zato radnic u organizacijama udruženog rada ovih delatnosti treba pri od ređivanju radnog vremena da vode računa o širim potrebama interesima. Odnos prema strankama (traženje suvišnih dokume nata, na primer) može, takođe, da prouzrokuje odsustvovanje s posla radnika iz materijalne proizvodnje i drugih privrednih de latnosti. Zbog toga akcija, koju je pokrenuo Sindikat, da se radn vreme i organizacija ovih delatnosti prilagodi potrebama udruže nog rada zaslužuju pažnju i podršku.[14]

U akciji za povećanje produktivnosti rada ne bismo sme samo da poučavamo već, prema svojim mogućnostima, i da uče stvujemo. Ne možemo, na primer, da kritikujemo organizacije ud ruženog rada zbog porasta režije, a da zanemarujemo porast re žije u organima uprave, komorama, samoupravnim interesnim za jednicama i drugim strukturama društvene nadgradnje. Poras režije (čitaj: administracije) u OUR dovodi do topljenja produkti nosti rada dotične OUR, dok porast režije u drugim strukturam umanjuje opštu društvenu produktivnost rada.

Mere ekonomske politike nisu uvek razmatrane i sa stano višta njihovog dejstva na produktivnost rada. Rasterećenje pri rede kao jedan od ciljeva ove politike, koji je dosta davno prokla movan, sporo se ostvaruje. Uska materijalna baza ne samo št ograničava razvoj već pothranjuje tendencije uravnilovke. Zakaš njenja u donošenju društvenih planova i raznih instrumenata, ko jima se regulišu uslovi privređivanja, stvaraju atmosferu iščeki vanja, umesto akcije na početku godine. Česte promene in strumenata unose elemente nestabilnosti u poslovanje OUR, što svakako, otežava dugoročno predviđanje i programiranje razvo ja. Prostora za veću produktivnost ima i u uprošćavanju ev dencije i obračuna raznih doprinosa koji se uplaćuju društveno zajednici. Nesinhronizovane mere društveno-političkih zajednic takođe mogu da prouzrokuju dodatni utrošak radnog vremen u privredi.[15]

[14] *Organizacija i radno vreme u društvenim delatnostima u funk ciji povećanja produktivnosti rada*, Sindikat radnika društvenih dela nosti Jugoslavije, Beograd, aprila 1976.

[15] Zbog nesinhronizovanih odluka društveno-političkih zajednic (federacije, republika i opština) o promeni stopa poreza na prome rgovinske organizacije su prinuđene da u kratkom roku po tri put pisuju robu i obračunavaju cene. Koliko ovakva praksa prouzro je prekovremenog rada, zastoja u prometu, a samim tim i u celo rodukciji i OUR sa po 10.000 i više artikala, nije teško pretpostavit

U kritičkom preispitivanju odnosa prema ovom toliko značajnom društvenom problemu ne možemo da ne konstatujemo da je produktivnost rada prilično dugo bila zanemarena kao tema od šireg privrednog i društvenog značaja. Zato akcija, koju su počele društvene snage na povećanju produktivnosti rada, ne bi smela da se karakteriše kampanjom, već kontinuiranim praćenjem i preduzimanjem odgovarajućih mera na svim nivoima. Drugim rečima, duh produktivnosti treba da zahvati ne samo bazu već i nadgradnju. Umesto stihije treba izgraditi sistem povratnih veza koje će na širem planu delovati u pravcu veće produktivnosti[16]. U tom cilju produktivnost rada treba da zauzme odgovarajuće mesto u ekonomskoj politici zemlje i poslovnoj politici organizacija udruženog rada.

Merenje, praćenje i upoređivanje produktivnosti rada

Ovakvo opredeljenje iziskuje merenje, praćenje i upoređivanje produktivnosti rada kao društvene teme smanjilo je interes za adekvatnih mera za kretanje napred. Na žalost, zanemarivanje produktivnosti rada kao društvene teme smanjilo je interes za javnost nekih specijalizovanih organizacija (Jugoslovenski zavod za produktivnost rada i druge), za nastavak traženja odgovarajućih metodoloških rešenja. Zvanična statistika ograničava se, uglavnom, na praćenje indeksa produktivnosti rada u industriji. To je značajno, ali nedovoljno za svestraniju analizu i odlučivanje. Zbog toga smo došli u situaciju da se u istraživanju produktivnosti rada služimo podacima iz heterogenih izvora za koje nemamo garancije da su sasvim adekvatni i uporedivi.

Sa indeksima produktivnosti rada treba, po našem mišljenju, nastaviti. „Ako se produktivnost dveju različitih oblasti proizvodnje upoređuje, to može da se čini samo relativno", pisao je K. Marks u svojim *Teorijama o višku vrednosti*. Ovaj dinamički aspekt praćenja i međugranskog upoređivanja produktivnosti rada je veoma značajan. Ovoga puta je poslužio kao signal za pokretanje obimne društvene akcije.

Međutim, nama, sa malim izuzecima (ugalj, čelik, cement i još neke grane) nedostaju podaci o *nivou* produktivnosti rada. Samo upoređivanjem nivoa produktivnosti srodnih proizvođača u grupaciji i grani, domaćim i stranim, možemo doći do pravih informacija. U odsustvu ovakvih podataka svako ima svoju interpretaciju ostvarenih rezultata privređivanja. Onaj ko loše posluje obično hipertrofira objektivne teškoće, neadekvatne instrumente i slično. Ovakav postupak u merenju, praćenju i upoređivanju produktivnosti (takozvane uporedne analize) srećemo u praksi mnogih inostranih ustanova za produktivnost, granskih udruženja proizvođača i slično. U tom kontekstu komparativni

[16] O ovoj strani problema dosta opširno i argumentovano raspravlja dr Dušan Čalić u članku *Produktivnost rada u ekonomskoj politici SFRJ*, „Ekonomist", br. 2/1976.

podaci o ostvarenom nivou produktivnosti i ostalim rezultatima privređivanja, koje nam s vremena na vreme pružaju sindikati, ukazuju na to kakve se analitičke mogućnosti kriju u ovakvom metodu. Upoređivanja i uporedne analize otkrivaju velike razlike u produktivnosti i ostalim rezultatima privređivanja između OUR iste grane i delatnosti[17]. S obzirom na jednake ili približno jednake uslove privređivanja, ove razlike ukazuju, pored ostalog, na različit nivo tehnike i tehnologije, različitu organizovanost privrednih subjekata, različita rešenja u pogledu materijalne stimulacije, različit odnos prema radu i slično. Dalja analiza i razmena iskustava otkrila bi prave uzroke i pokazala puteve za prevazilaženje niske produktivnosti rada. To bi bio svojevrstan oblik tehničke pomoći organizacijama udruženog rada koje zaostaju. Drugim rečima, merenje, kontinuirano praćenje i upoređivanje produktivnosti rada postalo bi dodatni faktor njenog povećanja.

*

Naš posleratni razvoj karakteriše, pored ostalog, i porast produktivnosti rada. Po stopama rasta produktivnosti dugo smo zauzimali čelno mesto u poređenju s mnogim razvijenim zemljama Evrope. Poslednjih godina naša pozicija u odnosu na ove zemlje počinje da se menja. Do promena dolazi zbog smanjivanja stopa rasta produktivnosti rada. Stopa rasta produktivnosti u proteklom petogodišnjem planu iznosila je 2,5%, što je znatno ispod ostvarenja u prethodnim petogodišnjim periodima. Ovakvim kretanjima, uz tendenciju daljeg pada, makaze između naše i evropske produktivnosti počinju da se šire. Takav razvoj, ukoliko bi se nastavio, imao bi negativne posledice po našu poziciju u robnoj razmeni sa inostranstvom, slabio bi napore usmerene na stabilizaciju privrede, porast životnog standarda i ostale strategijske ciljeve razvoja. Zato je povećanje produktivnosti rada postalo centralno pitanje naše privrede i društva.

Od većeg broja uzroka koji su uslovili smanjivanje stopa rasta produktivnosti rada posebno se ističe nedovoljno korišćenje proizvodnih kapaciteta s jedne, i radnog vremena, s druge strane. Zato se u akciji za veću produktivnost treba okrenuti rezervama koje leže u kapacitetima i ljudskom potencijalu. Da bi se

[17] Zahvaljujući ovakvim upoređenjima otkrivamo da je razlika između minimalnie i maksimalne produktivnosti rada, izražena časovima rada za 1 mc na 8 gazdinstava (1972), iznosila: pšenica 1 : 2,84, kukuruz 1 : 5,91, šećerna repa 1 : 3,18, suncokret 1 : 3,68. U proizvodnji cementa razlika između minimalnih i maksimalnih rezultata u 1973. godini kretala se u odnosu: proizvodnja cementa po 1 zaposlenom 1 : 5,06, utrošak kalorija na 1 kg klinkera 1 : 2,30, utrošak električne energije na 1 t cementa 1 : 1,50, dohodak po radniku (grupacija = 100) 1 : 2,93.

Publikovanje ovakvih informacija ne bi moglo ostaviti indiferentnim samoupravne organe, društveno-političke zajednice i ostale zainteresovane faktore. Pravi odgovor, koji bi se tražio, bio bi ujedno i put za prevazilaženje zaostajanja u produktivnosti rada.

ove rezerve materijalizovale potrebna je obimna akcija, kako u bazi, tako i nadgradnji. Bolje korišćenje proizvodnih kapaciteta uslovljeno je u velikoj meri urednim snabdevanjem repromaterijalom i plasmanom povećane proizvodnje, dok bolje korišćenje radnog vremena zavisi, u ovom momentu, najviše od materijalne zainteresovanosti i odnosa prema radu, a i jedno i drugo su sastavni deo organizacije rada. Time bi bio opredeljen i pravac akcije za veću produktivnost rada. Stoga ekonomska politika treba, po našem mišljenju, da podržava tehnološke inovacije i stvaralački rad u privredi, da otežava i onemogućava ulaganja u paralelne kapacitete koji su predimenzionirani u odnosu na mogućnost plasmana, da podstiče brže i adekvatnije organizovanje privrede, njeno povezivanje i udruživanje rada i sredstava, da kreditno-monetarnim merama otvara nove puteve za plasman proizvoda na domaćem i inostranom tržištu. Organi uprave i sudstva, razne komunalne i slične delatnosti kao sastavni deo udruženog rada, treba da usklade radno vreme i svoju organizaciju potrebama radnih ljudi i time smanje njihovo izostajanje sa posla. Jednom reči, ekonomska politika i sve ono što čini okruženje privrede treba da je u funkciji produktivnosti rada.

Proizvođači, sa svoje strane, treba akciju za veću produktivnost da vode u procesu prilagođavanja proizvodnje zahtevima tržišta, da stalno preispituju i usmeravaju organizaciju rada, da na temelju udruživanja rada i sredstava podstiču koncentraciju i, na toj osnovi, veću efikasnost njihovog korišćenja, da objedinjavanjem zajedničkih poslova sprečavaju porast neproizvodnog rada, da se u tehnološkim inovacijama sve više oslanjaju na rezultate sopstvenog istraživačkog rada i stvaralaštva i slično. Ovakva orijentacija u velikoj meri zavisi od materijalne zainteresovanosti radnih ljudi. U tom cilju treba stalno usavršavati politiku i metode unutrašnje raspodele. Veza između dohotka i ostvarenih rezultata u samoupravnim sporazumima o raspodeli treba da dođe znatno više do izražaja. Takođe bi trebalo preispitati i izoštriti odredbe samoupravnih sporazuma koje se odnose na odgovornost i disciplinu u ispunjavanju radnih obaveza.

Akciona sposobnost OUR i njihovih asocijacija zavisiće u izvesnoj meri i od priticanja informacija koje su relevantne za produktivnost rada. U tom cilju treba naći rešenja za metodološka pitanja vezana za merenje i praćenje produktivnosti rada. Upoređenja i uporedne analize produktivnosti rada i ostalih rezultata privređivanja doprineli bi razmeni iskustava i blagovremenom preduzimanju odgovarajućih mera u organizacijama udruženog rada. Time bi se učinio kraj sadašnjoj zatvorenosti i osećanju samodovoljnosti, zbog čega se akcija za veću produktivnost ograničava na pojedinačne privredne subjekte.

Mirjana Pavlović

Samoupravno planiranje i produktivnost rada

Značaj planiranja za produktivnost rada i celokupan društveni ra zvoj i dan-danas se više podrazumeva nego što proizilazi iz adek vatno urađenih analiza. Radovi o planiranju su u posleratnom periodu mnogobrojni, ali ih i danas prate nedostaci koji znatno umanjuju njihov značaj: pretežno normativni prilaz na štetu empirijskih istraživanja; objektivistička analiza modela, mehanizma i globalnih rezultata planiranja, a nedovoljno obraćanje pažnje klasnoj sadržini i stepenu stvarnog odlučivanja radnika; najzad, sa stanovišta teme ovog priloga, retko dovođenje u direktnu vezu planiranja uopšte i pojedinačnih problema iz te oblasti s produk tivnošću rada, odnosno ukupnim ekonomskim i društvenim razvojem.

Tome ima niz uzroka od kojih su neki nužno proizašli iz stepena razvoja samog sistema planiranja. U grupu takvih uzroka spada, pre svega, to što je, za razliku od ranijih koncepata, sadašnji model samoupravnog planiranja prvi put zasnovan na central- n položaju primarnih ćelija, odnosno osnovnih organizacija ud- nog rada u sistemu i na odlučivanju radnika kao osnovnom uslovu i motornoj snazi celokupnog društveno-ekonomskog

sistema i sistema planiranja. Takav model postavlja i nove metodološke i sadržinske zahteve pred svaku analizu sistema, procesa i rezultata planiranja.

Značaj novog modela organizovanja društvene reprodukcije treba da bude u prevazilaženju (idejno i teorijski već dobrim delom prevaziđenih) metoda organizovanja etatističkim planiranjem i povezivanjem u procesu reprodukcije posredstvom pretežno spontane tržišne regulative, izgradnjom integralnog sistema samoupravnog planiranja kao opšteg oblika drušvene organizacije rada. Konture tog modela su date u Ustavu, a konkretizovane u Zakonu o osnovama sistema društvenog planiranja koji je usvojen početkom 1976. godine. Svrha nekoliko narednih napomena o osnovnim obeležjima novog sistema planiranja nije da se ostane na isticanju vrednosti normativnih rešenja datih u Zakonu, već da se dobije polazište za konfrontiranje početnih praktičnih rezultata i bazičnih postulata modela planiranja.

Zakon je pošao od ustavnog načela o pravu, dužnosti i odgovornosti radnika u OOUR i drugim OUR, u samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama da samostalno donose planove i programe rada i razvoja svojih organizacija, da ih usklađuju s planovima drugih subjekata i time usmeravaju celokupnu društvenu reprodukciju. Razrađujući i razvijajući ustavne odredbe, Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja je:

— dao osnovne postavke kompleksnog multidimenzionalnog planiranja, to jest planiranja koje sadrži ekonomsku, socijalnu, kulturnu i prostornu komponentu na svim nivoima planiranja;

— postavio dohodak kao centralnu kategoriju planiranja, a produktivnost rada kao jedan od osnovnih elemenata plana;

— odredio srednjoročni plan razvoja za petogodišnji period kao osnovni oblik planiranja;

— ključnim mestom u pripremi svih planova, od OOUR do društveno-političkih zajednica, i u usvajanju planova radnih i složenih organizacija udruženog rada radnici OOUR su dobili značajnu političku ulogu u utvrđivanju smernica plana OOUR i osnova za samoupravne sporazume o širim planovima, kao i pravo da te šire planove i plan svoje osnovne organizacije prihvate većinom pre nego što ga radnički savet proglasi usvojenim.

Usvajanjem programa i srednjoročnih planova razvoja za period 1976—1980. godine počeo je obimnije da se realizuje novi sistem planiranja. Može se uočiti nekoliko pozitivnih obeležja tih praktičnih iskustava. Prvo, u proces planiranja uključen je neuporedivo veći broj subjekata, odnosno nosilaca planiranja, jer je najveći broj osnovnih organizacija udruženog rada usvojio srednjoročne planove, za razliku od prethodnog perioda u kojem veliki broj radnih organizacija nije uopšte donosio takve planove. Drugo, karakter planiranja i sadržaj planova je počeo kvalitativno da se menja, jer su, težeći kompleksnom planiranju društvene reprodukcije, probijene uske granice ekonomsko-tehničkog sadržaja plana. Planira se obrazovanje, kadrovske potrebe, dinamika

zapošljavanja, kompleks razvoja standarda radnika i drugo.[1] Treće, i najvažnije sa stanovišta razvoja socijalističkih produkcionih odnosa i trajnih osnova povećanja produktivnosti rada, bitno je počeo da se menja položaj radnika u procesu planiranja. Radnici su počeli da se uključuju u ovu do sada udaljenu sferu odlučivanja, koja je u svojoj dosadašnjoj — pretežno ekonomističko-tehnicističkoj — varijanti bila monopol tehno-političke strukture. Podrazumevajući samo takvo planiranje, zasnovano na odlučivanju radnika kao motorne snage društvene produktivnosti rada, u daljem tekstu se pažnja obraća na dva najvažnija aspekta i mogućnosti afirmacije planiranja kao poluge ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja: na mobilizaciju ljudskog faktora, u čemu je bitno to što radnici mogu u procesu planiranja stvarno da odlučuju; na širu samoupravnu plansku organizaciju rada, koja proizilazi iz planiranja bazičnih ćelija udruženog rada, prevazilazi njihov obim i tek time daje pun smisao planiranju osnovnih nosilaca planiranja (osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica).

Položaj osnovne organizacije udruženog rada i odlučivanje radnika u samoupravnom planiranju

Odlučivanje radnika u procesu planiranja, koje pretpostavlja odlučivanje o celokupnom dohotku i svim odnosima u društvenoj reprodukciji, osnovni je uslov razvoja celokupnog sistema planiranja i jedan od najvažnijih faktora produktivnosti rada. Planiranje osnovnih organizacija udruženog rada i drugih OUR i odlučivanje na tim nivoima često se izjednačava sa odlučivanjem radnika. Međutim, čak i pod pretpostavkom da OOUR u potpunosti ostvaruju svoj dohodovni položaj, ne može se automatski pretpostaviti da je u njima razvijeno samoupravno odlučivanje. S druge strane, analize stvarnog položaja osnovnih organizacija udruženog rada u sistemu planiranja pokazuju da nisu dosledno ostvarene neke njene temeljne funkcije.

Sadašnji položaj osnovnih organizacija udruženog rada još je dosta daleko od intencija Ustava i Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja prema kojima je u njima *začetak ukupne politike* razvoja udruženog rada, jer one pripremaju elemente za samoupravne sporazume o osnovama plana ne samo radne i složene organizacije udruženog rada već i samoupravnih interesnih zajednica, mesnih zajednica, banaka i zajednica osiguranja s kojima su povezane, pa čak i elemente za dogovore o osnovama planova

[1] Analize srednjoročnih planova OOUR pokazuju da je ipak relativno mali broj organizacija koje planiraju sve elemente predviđene Zakonom, ali je isto tako vrlo mali broj organizacija u kojima se ništa nije promenilo u sadržini i obuhvatnosti planova. Ovi zaključci su potkrepljeni istraživanjem u 45 OOUR iz cele zemlje i podacima o srednjoročnim planovima koji su dobijeni u izvesnom broju ovih kolektiva.

društveno-političkih zajednica. U OOUR ova faza kreiranja politike razvoja nije još dobila svoj pravi smisao, a težište odlučivanja prebačeno je na drugu fazu — na izjašnjavanje o gotovim predlozima dokumenata čije se osnove formiraju izvan OOUR, u organu ili organizaciji koja ga predlaže. Dok se planovi radnih organizacija uglavnom zasnivaju na planovima OOUR, ostali planovi su izvan njihovog domašaja u fazi priprema, a često se OOUR ne izjašnjavaju ni o datim nacrtima.

Kada je reč o širim planovima, praksa je različita. O planovima i programima samoupravnih interesnih zajednica radnici OOUR se najčešće izjašnjavaju, ali mali broj učestvuje u njihovoj pripremi; planovi mesnih zajednica su do sada gotovo potpuno ostali van domašaja OOUR, a i planovi društveno-političkih zajednica; nešto je razvijenija praksa da OOUR učestvuju u donošenju planova banaka (uglavnom internih) i zajednica osiguranja čiji su osnivači. Očigledno je da tek predstoji značajnije angažovanje u tome da OOUR dobiju adekvatnije mesto u sistemu planiranja i da postanu njegova osnovna ćelija.

Odlučivanje samih radnika u osnovnim organizacijama, takođe, nije dovoljno razvijeno, što je pokazalo iskustvo u usvajanju srednjoročnih planova razvoja za period 1976—1980. Treba, međutim, istaći da je praksa vrlo različita. U nekim organizacijama je odnos radnika prema planiranju bitno izmenjen, pokazano je veliko interesovanje i obaveštenost, a o planovima se živo raspravljalo i na više zborova radnika. U drugim organizacijama je plan faktički ostao vrlo daleko od radnika, o ciljevima i prioritetima u razvoju oni nisu uopšte raspravljali, već se o tome odlučuje u kolegijumu direktorâ, u stručnim službama ili, eventualno, uz učešće najužeg političkog aktiva u kolektivu. Ocenjujući praksu u najvećem broju kolektiva, za razliku od pomenutih ređih slučajeva, može se konstatovati da se do sada već uveliko afirmisala demokratska procedura usvajanja programa i planova razvoja OOUR na zborovima radnika.[8] Međutim, istovremeno se ispoljila *tendencija formalizovanja* tog odlučivanja. Ona se ogleda u tome što se plan kao gotov nacrt i predlog stručnih službi dostavlja zboru na usvajanje; učestvujući prvi i poslednji put u donošenju plana u toj završnoj fazi, bez odgovarajućih političkih priprema, zbor se vrlo često bez ikakve diskusije izjašnjava, odnosno prihvata predlog plana bez ikakve izmene. Ova tendencija je uočena i u samim OOUR, ali uzroci nisu dovoljno analizirani. Neki od važnijih uzroka su ovi:

a) U praksi nije pridat odgovarajući značaj pripremnoj fazi planiranja i nije shvaćen pravi značaj smernica za planove kojima se kreiraju konture razvojne politike i koje treba da budu delo samih radnika. (Pitanje davanja smernica za planove nije ni normativno regulisano u samoupravnim aktima OOUR.) Zapostavlje-

[8] Analiza normativnih akata OOUR pokazala je da je najveći broj OOUR statutima i drugim aktima stavio usvajanje srednjoročnih planova u nadležnost zborova radnika, a vrlo mali broj se opredelio za potvrđivanje planova na referendumu.

[illegible] ili S[illegible]
[illegible] načrta pla[illegible]
[illegible] i [illegible]
[illegible]

[illegible] kao ins[illegible]
[illegible] su se ne ispoljav[illegible]
[illegible] za njegovu re[illegible]
[illegible]

[illegible] plana mogu[illegible]
[illegible] radnika[illegible]
[illegible] obično jedn[illegible]
[illegible] plana i u krać[illegible]
[illegible] su nedo[illegible]
[illegible] gde[illegible]
[illegible] samoupravno [illegible]
[illegible] nije ušlo u praksu [illegible]
[illegible]

[illegible] za realiza[illegible]
[illegible] plana takođe [illegible]
[illegible] samoupr[illegible]
[illegible] odgovorno[illegible]
[illegible] u praksi [illegible]
[illegible] samoupravnih p[illegible]
[illegible] radaci[illegible]
[illegible] radnika[illegible]
[illegible] efektivni uzr[illegible]
[illegible] ima i subjekt[illegible]
[illegible] nije dovede[illegible]
[illegible] Razgovori [illegible]
[illegible] s grupama, [illegible]
[illegible] investi[illegible]
[illegible] jedan od uzro[illegible]
[illegible] nije us[illegible]
[illegible] i razumlji[illegible]
[illegible] Usvajanjem p[illegible]
[illegible] rokove [illegible]
[illegible] za usvajanje o[illegible]
[illegible] savet, što je [illegible]
[illegible] samo radnič[illegible]
[illegible] plana i dele[illegible]
[illegible] o sadržini plana[illegible]
[illegible]

[illegible] samoupravn[illegible]
[illegible] razgovori sa č[illegible]
[illegible] nedovoljno ob[illegible]
[illegible] o planiranju tako i [illegible]
[illegible] i druge društv[illegible]
[illegible] za osposobljavanj[illegible]
[illegible] organizacija [illegible]
[illegible] obaveze da [illegible]

.icima svi materijali u vezi s planovima na vreme dostave, bez .ra na to što se često intimno pretpostavlja da ih oni uopšte .itaju.

Društveno-političke organizacije u OOUR bi morale da se rotstave i fetišizaciji planova i širenju uverenja da su oni u .ini, ipak, nedostupni radnicima. Umesto zadovoljavanja time će se plan dostaviti na izjašnjavanje, mora se naći način da se ki radnik uputi u osnove metodologije planiranja i iskazivaplanova, sigurno ne toliko da bi plan mogao i sam da sačini, toliko da svoje odluke o politici razvoja može da oceni i kvalivno i kvantitativno i da kontroliše njihovu realizaciju. Na tome sada nije mnogo urađeno i svaki takav stav samo ide naruku atanju o ekskluzivnosti planova i planiranja.

d) Pored nekoliko pomenutih uzroka postoji još niz drugih tora koji usporavaju afirmaciju odlučivanja radnika u prou planiranja: od višegodišnjeg zapostavljanja planiranja u prakdruštvenoj teoriji, do preopterećenosti zborova radnika na koa se o planu često diskutuje između mnogih drugih nebitnih anja.

Period izgradnje novog planskog sistema je izuzetno kratak bi ocene i zaključci o rezultatima bili pouzdani i obuhvatni, je vrlo važno na vreme ukazati i na pozitivne tendencije i na štinske nedostatke. To je posebno značajno kada se ima u vidu primena Zakona o udruženom radu pruža mogućnost da se nkretizacijom njegovih načela i odredaba doslednije razviju novni uslovi sistema samoupravnog planiranja i smanji raskok između prakse i načelnih opredeljenja.

aniranje i integracioni procesi udruženom radu

dan od osnovnih uzroka niskoj produktivnosti rada u protekm periodu bilo je dugogodišnje odsustvo samoupravnog planinja i organizovanog zajedničkog planiranja izvan radnih organicija. Uzroci stagnaciji i opadanju stope rasta produktivnosti ıda često se traže među faktorima čije se dejstvo ispoljava u peodu koji se analizira, ili među faktorima koji deluju poslednjih ekoliko godina. U pitanju su, međutim, i posledice dugogodišjeg zanemarivanja planiranja, čije se dejstvo oseća punom snaom tek nekoliko poslednjih godina, o deformacijama u privred.oj strukturi koje se ne mogu ispraviti kratkoročnim merama konomske politike i prevazići jednim srednjoročnim planom.

Tek u novijem razdoblju osećaju se prave posledice odsustva onzistentne i dosledno realizovane dugoročne razvojne politike, dsustva podele rada i specijalizacije proizvodnje, postojanja lupliranih kapaciteta, veštačkog održavanja tražnje u mnogim proizvodnim sektorima. Često se zanemaruje to da je nedovoljno korišćenje kapaciteta vezano i za ranije pogrešne investicije, pa se analiza usmerava isključivo na aktuelne probleme organizacije

no je, dakle, odlučivanje radnikâ u njegovoj najvažnijoj fazi. Svođenje uloge radnika samo na sankcionisanje gotovih nacrta planova mora da vodi formalizovanju odlučivanja i dezinteresovanju radnika za sudbinu plana.

b) Radnici još nisu dovoljno prihvatili planiranje kao instrument sopstvenog i društvenog razvoja zato što se ne ispoljavaju njegovi efekti i što nije razvijena odgovornost za njegovu realizaciju.

Rezultati planiranja, pogotovo pojedinačnog plana, mogu se utvrditi i meriti, što je veliki podsticaj zainteresovanosti radnika za ostvarenje plana. Do sada je postojala praksa da se, obično jednom godišnje, analizira ostvarivanje srednjoročnog plana i u kraćim periodima ostvarenje godišnjih planova. Te analize su, međutim, ostajale u krugu članova radničkih saveta ili izvršnih tela, gde se obično ocene usvajaju. Za radnike je nužno i stimulativno da znaju kako se ostvaruju zadaci plana, ali još nije ušlo u praksu da se sa tim pokazateljima izlazi pred radni kolektiv.

S druge strane, bez zaoštravanja odgovornosti za realizaciju plana i diferenciranja uzroka neostvarivanju planova takođe se gubi zainteresovanost radnika za planiranje. U većini samouprav nih normativnih akata OOUR neke formulacije o odgovornost postoje, ali su one sasvim načelne i bez subjekta, a u praksi se uglavnom, ne primenjuju. Analizom sadašnjih srednjoročnih pla nova može se videti da su u njih unošeni i neostvareni zadaci i ranijih planova OOUR. U nekim slučajevima je zbor radnika tome raspravljao i zaključio da su bili u pitanju objektivni uzroc neostvarivanju plana, a negde je konstatovano da ima i subjektiv nih uzroka, ali analiza tih subjektivnih uzroka nigde nije doveden do kraja, niti je ustanovljena nečija odgovornost. Razgovori s članovima nekih kolektiva, koji hronično posluju s gubicima, po kazali su da su oni svesni toga da su greške u fazi izrade investic onih projekata i druge greške subjektivne prirode jedan od uzrok trajno lošem poslovanju, pa se, ipak, ničija odgovornost nije usta novila. Time se degradira značaj planova i planiranja i razumljiv je što interesovanje radnika za odlučivanje opada. Usvajanjem pla nova do 1980. godine OOUR su uglavnom predvidele rokove z analizu realizacija plana, ali ne uvek i nadležne za usvajanje oc ne. Neke organizacije su za to ovlastile radnički savet, što je n prihvatljivo zato što srednjoročni plan nije delo samo radničko saveta, niti se posao radnika završava usvajanjem plana i deleg ranjem u radnički savet radi daljeg odlučivanja o sudbini plana razvoju OOUR.

c) Izuzetno značajan faktor izgradnje sistema samoupravno planiranja je informisanost radnika. Neposredni razgovori sa čl novima radnih kolektiva pokazuju da su radnici nedovoljno ob vešteni, kako o intencijama novog Zakona o planiranju tako i planovima sopstvene OOUR, kao i da sindikalne i druge društv no-političke organizacije nisu dovoljno radile na osposobljavan radnika za odlučivanje. Uloga društveno-političkih organizacija može da se svede samo na formalno ispunjavanje obaveze da

radnicima svi materijali u vezi s planovima na vreme dostave, bez obzira na to što se često intimno pretpostavlja da ih oni uopšte ne čitaju.

Društveno-političke organizacije u OOUR bi morale da se suprotstave i fetišizaciji planova i širenju uverenja da su oni u suštini, ipak, nedostupni radnicima. Umesto zadovoljavanja time što će se plan dostaviti na izjašnjavanje, mora se naći način da se svaki radnik uputi u osnove metodologije planiranja i iskazivanja planova, sigurno ne toliko da bi plan mogao i sam da sačini, već toliko da svoje odluke o politici razvoja može da oceni i kvalitativno i kvantitativno i da kontroliše njihovu realizaciju. Na tome do sada nije mnogo urađeno i svaki takav stav samo ide naruku shvatanju o ekskluzivnosti planova i planiranja.

d) Pored nekoliko pomenutih uzroka postoji još niz drugih faktora koji usporavaju afirmaciju odlučivanja radnika u procesu planiranja: od višegodišnjeg zapostavljanja planiranja u praksi i društvenoj teoriji, do preopterećenosti zborova radnika na kojima se o planu često diskutuje između mnogih drugih nebitnih pitanja.

Period izgradnje novog planskog sistema je izuzetno kratak da bi ocene i zaključci o rezultatima bili pouzdani i obuhvatni, ali je vrlo važno na vreme ukazati i na pozitivne tendencije i na suštinske nedostatke. To je posebno značajno kada se ima u vidu da primena Zakona o udruženom radu pruža mogućnost da se konkretizacijom njegovih načela i odredaba doslednije razviju osnovni uslovi sistema samoupravnog planiranja i smanji raskorak između prakse i načelnih opredeljenja.

Planiranje i integracioni procesi u udruženom radu

Jedan od osnovnih uzroka niskoj produktivnosti rada u proteklom periodu bilo je dugogodišnje odsustvo samoupravnog planiranja i organizovanog zajedničkog planiranja izvan radnih organizacija. Uzroci stagnaciji i opadanju stope rasta produktivnosti rada često se traže među faktorima čije se dejstvo ispoljava u periodu koji se analizira, ili među faktorima koji deluju poslednjih nekoliko godina. U pitanju su, međutim, i posledice dugogodišnjeg zanemarivanja planiranja, čije se dejstvo oseća punom snagom tek nekoliko poslednjih godina, o deformacijama u privrednoj strukturi koje se ne mogu ispraviti kratkoročnim merama ekonomske politike i prevazići jednim srednjoročnim planom.

Tek u novijem razdoblju osećaju se prave posledice odsustva konzistentne i dosledno realizovane dugoročne razvojne politike, odsustva podele rada i specijalizacije proizvodnje, postojanja dupliranih kapaciteta, veštačkog održavanja tražnje u mnogim proizvodnim sektorima. Često se zanemaruje to da je nedovoljno korišćenje kapaciteta vezano i za ranije pogrešne investicije, pa se analiza usmerava isključivo na aktuelne probleme organizacije

rada. Sve te konstatacije nisu ni nepoznate niti same sebi cilj, već se ističu zato da bi se sa stanovišta tih otvorenih problema ocenjivao sadašnji proces udruživanja. Kada se ima u vidu da je, na primer, u toku 1975. godine gotovo svaka grupacija industrije i rudarstva bila suočena s nerešenim odnosima u reprodukcionoj celini i problemima u horizontalnom povezivanju srodnih proizvođača, da je niz grupacija (i cele grane) bio suočen s nedovoljnim korišćenjem kapaciteta i neizvesnim plasmanom proizvoda, mora se doći do zaključka da bi proces samoupravnog povezivanja udruženog rada morao da teče mnogo brže ako se računa s efikasnijim prevazilaženjem posledica stagnacije u društvenoj organizaciji rada i bržim porastom produktivnosti.

U povezivanju istovrsnih i srodnih proizvođača su poslednjih godina postignuti zapaženi rezultati, a u tome je bilo dosta neposredne inicijative organizacija udruženog rada. Dosadašnji rezultati horizontalnog povezivanja se ne mogu zanemarivati, posebno zato što je reč o oblastima u kojima je izrazito razvijena konkurencija i, često, hiperprodukcija. Mada ni ovde usklađivanje programa i planova razvoja i dogovaranje o zajedničkom istupanju na tržištu i drugo još nije dobilo u širini i efikasnosti, (često izvan takvih sporazuma ostaju najveći proizvođači), ipak su problemi horizontalnog povezivanja u proteklom periodu bili manje složeni nego odnosi u reprodukcionim celinama. Proces dohodovnog povezivanja međusobno zavisnih učesnika u reprodukcionom ciklusu znatno zaostaje za stvarnim potrebama. U vezi sa tim treba istaći dve stvari koje su zapažene u istraživanjima u protekloj godini: u reprodukcionim celinama još su izraženiji nelojalni konkurentski odnosi nego između istovrsnih proizvođača, mada bi se moglo pretpostaviti da će međusobno zavisni subjekti sarađivati pre nego direktni konkurenti; može se uočiti i *tendencija zaokruživanja* sopstvenih reprodukcionih celina time što proizvođači otvaraju nove kapacitete i sopstvenu novu proizvodnju umesto povezivanja sa postojećim proizvođačima koji gube tržište i minimalno koriste svoje kapacitete.

Pre napomena o ostalim uzrocima sporom dohodovnom povezivanju treba reći da osnovni nedostatak svakako još predstavlja uska materijalna baza udruženog rada, a posebno osnovnih organizacija udruženog rada. (Između ostalog, prilikom usvajanja srednjoročnih planova pokazalo se da ovi osnovni subjekti planiranja računaju sa vrlo malim iznosom sopstvenih sredstava. u narednom periodu.) Ostali važniji uzroci koji ometaju brže povezivanje udruženog rada su:

Tržište u udruženom radu se još velikim delom tretira kao spoljni, dat i neizmenjiv uslov privređivanja, a ne kao mogućnost da se pomoću njega upravo otkrije i sazna ekonomska logika, svrha i neophodnost povezivanja organizacija udruženog rada i time dobije kvalitet novog samoupravno regulisanog i usmerenog mehanizma. U organizacijama koje su suočene sa otežanim plasmanom proizvoda često se ističe da im je onemogućeno planiranje u uslovima nesređenog tržišta i da „federacija na tome ništa nij

uradila". U tim uslovima se čeka da se problemi plasmana nekako reše, pa da se počne s planiranjem, umesto da se samo planiranje i planovi koriste kao metod i instrumenti samoupravnog organizovanja i svesnog usmeravanja razvoja na osnovu objektivnih ekonomskih podsticaja koji dolaze sa strane tržišta.

Ovakav prilaz tržištu manifestuje se ovim činjenicama:

a) U srednjoročnim planovima su OOUR mnogo manju pažnju posvetile prilagođavanju svoje proizvodnje potrebama nego proširenju kapaciteta. Analizom prioriteta koji su uneti u planove (OOUR u kojima je provedeno istraživanje) dolazi se do zaključka da vrlo mali broj kolektiva među prioritetne zadatke stavlja izmenu proizvodnih programa, tržišno i programsko prilagođavanje proizvodnje, povećanje produktivnosti rada u sklopu postojećih kapaciteta, poboljšanje kvaliteta proizvoda i drugo, a da se među onima koji proširuju kapacitete nalaze i proizvođači iz već predimenzioniranih oblasti. Analiza prilaza planiranju u osnovnim organizacijama udruženog rada pokazala je da su zapostavljene svestrane ocene razvoja u prethodnom periodu, razvojne mogućnosti, kompleks uslova privređivanja, a posebno analize tržišta.

b) Smetnja bržem povezivanju bili su i problemi nastali postojanjem monopola u delovima udruženog rada, otpori podeli rada i specijalizaciji proizvodnje i razni oblici diskreditovanja zajedničkog planiranja koji do sada nisu dovoljno analizirani.

Monopol u odlučivanju velikih organizacija udruženog rada, za koje je napomenuto da često ostaju izvan sporazuma koje sklapaju istovrsni proizvođači, više puta je anulirao velike napore za međusobno usklađivanje proizvođača koji posluju u uslovima oštre konkurencije.

Otpori podeli rada i specijalizaciji su u nekim organizacijama, koje posluju na granici rentabiliteta (zbog nekonkurentne svaštarske proizvodnje), često osuđivani bez ikakvog ulaženja u konkretne uzroke. Jedan od tih uzroka je vrlo često to što organizacija uopšte nema jasnog programa prekvalifikacije radnika i njihovog perspektivnog zapošljavanja u uslovima preorijentacije proizvodnje.

Najčešće se površno osuđuje i težnja za formiranjem sopstvenog reprodukcionog kompleksa, koja zaista i ima negativne ekonomske i društvene efekte. Uzrok pojavi ove tendencije je, međutim, često nepostojanje bilo kakvog ekonomskog interesa da se uđe u udruživanje s postojećim proizvođačima i drugim učesnicima reproceline. To je, između ostalog, pokazao i niz slučajeva odbijanja saradnje s postojećom trgovinom jednostavno zbog toga što ona odnosi najveći deo dobiti organizacije koja sa njom posluje. (Ili, slučajevi zaobilaženja proizvođača delova koji ne daju odgovarajući kvalitet proizvoda.) Očigledno je da se na jednu organizaciju ne može jednostavno uplivisati da uđe u integraciju od koje ima samo ekonomske štete, već se analiza mora okrenuti i kooperantima koji ne ispunjavaju uslove za ulazak u proces udruživanja. Udruživanje rada i sredstava nije svačije političko pravo. Proces udruživanja je samo izneo na videlo i aktuelizovao po-

trebu postavljanja poslovanja svih učesnika udruživanja na zdrave ekonomske osnove.

c) U nekim slučajevima su napori OUR da usklade svoje programe i planove i da se organizuju na domaćem i inostranom tržištu anulirani rešavanjem egzistencijalnih pitanja mimo njih. To se odnosi na slučajeve u kojima je, uprkos zahtevu postojećih proizvođača da se ne otvaraju novi kapaciteti (u proizvodnji cementa, na primer), dozvoljavano širenje proizvodnje, čime je samo zaoštravan problem već nedovoljne iskorišćenosti kapaciteta i opstanka na tržištu.

U ove i druge uzroke sporom procesu udruživanja trebalo bi ulaziti dublje i svestranije nego do sada, upravo zato što se u društvenoj samoupravnoj organizaciji rada nalazi jedna od najvećih rezervi produktivnosti.

*

Opredeljenje za dva problema, izneta u ovom prilogu, nikako ne znači da su to jedina relevantna pitanja sa stanovišta izgradnje novog sistema planiranja i njegovog doprinosa ekonomskom i društvenom razvoju. Još manje znači da su to jedini faktori društvene produktivnosti rada. Neosporno je, međutim, da se bez mobilizacije ljudskog faktora na temelju stvarnog odlučivanja, i bez razvijanja samoupravnog planiranja u društvenim razmerama, ne mogu izgraditi trajni i stabilni uslovi ekonomskog i celokupnog društvenog razvoja na samoupravnim osnovama.

Živko Marković

Samoupravna organizacija radnog procesa i društvena organizacija rada

I

Ako se pođe od pretpostavke da je organizacija rada uopšte jedan od bitnih faktora produktivnosti, onda uspostavljanje i razvijanje samoupravne organizacije treba da dovede do povećanja produktivnosti rada, jer je samoupravna organizacija viši oblik društvene organizacije od svih prethodnih. To, međutim, ne znači da će se poboljšanjem organizacije uvek povećavati i produktivnost. Ako se nastale promene posmatraju parcijalno, bilo prostorno bilo vremenski, može se desiti da se organizacija poboljša, a da produktivnost ostane nepromenjena, ili se smanji, i obrnuto. Pošto je organizacija rada samo jedan od faktora produktivnosti, ne može se à priori izvoditi zaključak da je organizacija dobra kad produktivnost raste, ili da je slaba kad produktivnost opada.

Zbog toga se mora postaviti pitanje koliko su osnovani pokušaji da se usporavanje porasta produktivnosti objasni promenama koje su nastale u organizaciji rada primenom novog Ustava. Mogu se sresti uglavnom dva različita polazišta takvih pokušaja. Po jednome, radikalne promene u organizaciji rada nužno prouz-

rokuju privremene zastoje u produktivnosti, dok drugo negira samu mogućnost samoupravne organizacije rada.

Prvo polazište se oslanja na neka praktična iskustva, koja sama po sebi nikako ne dokazuju nužnost zastoja, jer u praksi postoje i suprotni primeri. Ukoliko uvođenje savršenije organizacije rada ima za posledicu privremeno usporavanje produktivnosti, to može biti uslovljeno pre neadekvatnim rešenjima nego samom promenom. Istraživanja u Veću SSJ pokazuju da je u relativno velikom broju organizacija udruženog rada došlo do promašaja u praktičnoj primeni Ustava kojih sigurno ne bi bilo da je organizacionim promenama prethodila solidna politička, društveno-ekonomska i stručna priprema.

Polazište, koje isključuje mogućnost samoupravne organizacije rada, zasniva se na uverenju da je organizacija određena samo tehnikom i tehnologijom rada i da zbog toga mora biti jednaka u svim društvenim sistemima sa sličnom tehnikom i tehnologijom. A pošto organizacija rada u kapitalizmu i u uslovima državnog upravljanja ima u osnovi hijerarhijska obeležja, smatra se da ona ne može biti drugačija ni u samoupravnom društvu. Pri tom se gubi iz vida da se organizacija rada stalno menja i u kapitalizmu i da u sličnim tehničko-tehnološkim uslovima ima drugačija obeležja u odnosima državnog i privatnog vlasništva.

Već to pokazuje da je organizacija rada određena i karakterom vlasništva, a ne samo tehnikom i tehnologijom. Ni pri najvećim skokovima u razvoju tehnike i tehnologije ne može doći do revolucionarnih promena u organizaciji rada bez određenih izmena i transformacija koje menjaju i same produkcione odnose.

Uslovljenost organizacije produkcionim odnosom određena je, u suštini, odlučujućom ulogom u usklađivanju različitih činilaca rada onoga ko raspolaže sredstvima i rezultatima rada. Pošto je uvek u funkciji ostvarivanja određenih radnih rezultata, organizacija rada nužno pretpostavlja kako interes za postizanje tih rezultata tako i mogućnost raspolaganja odgovarajućim činiocima rada. Zbog toga se menjanjem društvenih uslova rada neizbežno menja i organizacija.

Međutim, uticaj produkcionog odnosa na organizaciju rada nije nezavisan od tehničko-tehnološkog faktora. Organizacija proističe, u stvari, iz njihovog uzajamnog dejstva. Otuda se uporedo s tehničko-tehnološkim progresom i razvojem produkcionih odnosa razvija i organizacija rada. Otuda različitim fazama razvoja društva odgovaraju različiti oblici organizacije rada.

U uslovima zanatske proizvodnje vlasnik sredstava za proizvodnju je istovremeno i proizvođač i organizator rada. S obzirom na to da autonomno raspolaže svim neposrednim činiocima rada, on je, na prvi pogled, u poziciji da ostvaruje optimalno racionalnu organizaciju. Međutim, zanatlija se u sve tri funkcije pojavljuje kao usamljeni pojedinac. Zbog toga je on, nasuprot apsolutnoj svemoći u sopstvenoj radionici, potpuno nemoćan u odnosu na društvene faktore proizvodnje koji mogu znatno umanjivati mogućnosti racionalne organizacije radnog procesa. Da bi uticao na

ove faktore zanatlija je, nasuprot individualističkoj prirodi svog bića, prinuđen da se udružuje. Tako se već u uslovima zanatske proizvodnje začinju pokušaji organizovanog prevladavanja društvene stihije.

Razvojem industrijske proizvodnje se protivrečnost između društvene stihije i organizacije radnog procesa sve više zaoštrava, pa se i put za njeno prevazilaženje traži u sve obimnijem i neposrednijem povezivanju koje, na kraju, vodi stvaranju društvene organizacije rada. Već danas to povezivanje znatno prevazilazi nacionalne granice, tako da društvena organizacija rada sve više dobija internacionalna obeležja.

Razvoj industrijske proizvodnje je doveo do stvaranja i zaoštravanja protivrečnosti i u organizaciji samog radnog procesa. Već u manufakturi počinju da se razdvajaju osnovne funkcije koje su u individualnoj zanatskoj proizvodnji sjedinjene u istom subjektu. Proizvođač ne samo što prestaje biti vlasnik sredstava za proizvodnju nego od subjekta organizacije postaje njen objekat. I organizatorska funkcija se sve više prenosi na specijalne organizatore, jer je vlasnik sve manje u mogućnosti da neposredno upravlja sredstvima rada.

U uslovima državnog vlasništva organizatorska funkcija pripada državnom aparatu; čak su i neposredni organizatori proizvodnje produžena ruka države, odnosno njeni organi. Zahvaljujući tome, ovde se, u odnosu na privatno vlasništvo, ostvaruje znatno viši stepen jednoobrazne organizacije rada, koja i samoj organizaciji radnog procesa nameće spoljne norme, oblike i sheme. U potpuno podržavljenoj zajednici to dostiže takav nivo da celo društvo faktički liči na jedno preduzeće organizovano na isti način.

Međutim, što se više podiže tehničko-tehnološki nivo rada, i država je objektivno sve manje u mogućnosti da ovladava društvenom reprodukcijom, pa samim tim i da ostvari racionalnu organizaciju. Automatizacija proizvodnje sve više dolazi u sukob s najamnim odnosom, jer zahteva da se proizvođač prema sredstvima rada odnosi kao prema vlastitoj imovini. Svaka spoljašnja kontrola tog odnosa je utoliko neefikasnija ukoliko su sredstva rada savršenija, jer svaki zastoj u sistemu automatizovane proizvodnje može imati neuporedivo teže posledice od zastoja u poluмehanizovanoj radionici.

Društveno vlasništvo, međutim, podrazumeva neposredno raspolaganje sredstvima i rezultatima rada od strane proizvođača. Time se sve tri funkcije u procesu rada sjedinjuju u istom subjektu. Radnik sada deluje kao udruženi proizvođač koji ravnopravno s ostalim radnicima zajednički ostvaruje sve tri funkcije.

Samoupravna organizacija rada nastaje, prema tome, kao nužan rezultat i tehničko-tehnološkog progresa i razvoja produkcionih odnosa. Ona, u stvari, predstavlja neposredni izraz socijalističkog produkcionog odnosa jer, raspolažući ukupnim društvenim sredstvima, udruženi radnik deluje kao isključivi subjekt usklađivanja svih činilaca rada. Pošto usklađivanje uslovljava raspola-

ganje činiocima koji se usklađuju, niko se mimo udruženog radnika ne može naći u ulozi organizatora rada.

Fundamentalni problem svake organizacije rada predstavlja usklađivanje proizvodnih snaga i produkcionih odnosa. Kad god je potreba za ovim usklađivanjem dolazila u sukob s interesima vladajuće klase, nastajali su zastoji u društvenom razvoju organizacije rada koji se nisu mogli prevazilaziti bez revolucionarnih promena u produkcionim odnosima. Pošto samoupravno udruženi rad sjedinjuje u sebi sve svoje činioce, samoupravna organizacija se oslobađa takvih sukoba, što joj omogućuje da se kontinuirano razvija.

Osnovni motiv kontinuiranog razvijanja samoupravne organizacije rada je dohodak, koji, za razliku od profita i učešća u podeli viška vrednosti, čini osnovu opšte zainteresovanosti svih učesnika društvene reprodukcije za racionalnu organizaciju. Podsticanjem inicijative svakog radnika dohodak pokreće sve snage udruženog rada na stalno traganje za takvim rešenjima u organizaciji rada koja doprinose ostvarivanju što većih radnih rezultata. To, upravo omogućuje da organizacija rada stalno prati razvoj tehnike i tehnologije.

Pošto je dohodak rezultat ukupnog društvenog rada (rada društvenim sredstvima), njegovo ostvarivanje čini okosnicu jedinstva samoupravne organizacije, pa samim tim i jedinstva organizacije radnog procesa i društvene organizacije rada. Ukoliko se pak, dohodovni princip potpunije ostvaruje, ne samo što se postiže veće jedinstvo organizacije u celini nego i podela na organizaciju radnog procesa i društvenu organizaciju rada sve više gubi smisao. Razvojem samoupravljanja organizacija radnog procesa se sve više ispoljava kao društvena organizacija rada, a društvena organizacija rada kao organizacija radnog procesa.

U skladu s prirodom socijalističkog produkcionog odnos[a] jedinstvo samoupravne organizacije rada uspostavlja se na sasvi[m] drugačiji način nego u državnoj organizaciji. Pošto je u odnosim[a] državnog vlasništva raspolaganje sredstvima rada odvojeno o[d] samog rada, jedinstvo organizacije je nužno nametnuto i oslonj[e]no na državnu prinudu. Time je određen hijerarhijski karakt[er] organizacije, koji omogućuje da se iz jednog centra lančano pr[e]nose proizvodni zadaci i kontroliše njihovo izvršavanje.

S obzirom na to da je u društvenom vlasništvu raspolaganj[e] sredstvima rada i viškom rada sjedinjeno s radom, jedinstvo s[a]moupravne organizacije imanentno je udruženom radu i proistič[e] iz zajedničkog interesa udruženih radnika. Organizacija rada s[e] ovde ostvaruje neposrednim i ravnopravnim dogovaranjem sam[ih] radnika. Dok su u državnoj organizaciji radnici izvršioci odluk[a] koje organizatori rado donose bez njihovog učešća, u samoupra[v]noj organizaciji se organizatorski poslovi izvršavaju na temelj[u] zajedničkih odluka radnika.

Takav način odlučivanja je nužan da bi samoupravna o[r]ganizacija rada bila u funkciji zajedničkog interesa udruženih r[adnik]a. Utvrđivanje ovog interesa ne svodi se, međutim, na pros[…]

izražavanje zajedničkih želja, već podrazumeva, pre svega, objektivno ustanovljenje zajedničkih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Zbog toga samoupravna organizacija rada mora da se oslanja na objektivne ekonomske zakonitosti, a i na nauku, odnosno da se u suštini zasniva na naučnim saznanjima.

Oslanjanje na nauku utoliko je potrebnije što zajednički interes udruženih radnika ne znači samo interes ove ili one organizacije već se odnosi na ceo udruženi rad. Pošto je subjekt ukupne organizacije udruženog rada, radnik mora biti u toku svih društvenih kretanja da bi pravovremeno utvrdio zajedničke potrebe i mogućnosti, što je praktično nemoguće bez oslanjanja na kontinuiran naučnoistraživački rad koji uvek respektuje logiku objektivnih ekonomskih zakonitosti. Maksimalni efekat sa stanovišta produktivnosti i dohotka mogla bi dati samo organizacija koja bi potpuno uskladila sve činioce rada. Odnosi između različitih činilaca se, međutim, stalno menjaju, i to tim brže što je rad društveno-ekonomski više kombinovan, to jest integrisan. Da bi se sačuvao dostignuti stepen usklađenosti, često promena samo jednog činioca zahteva da se promene i mnogi drugi. Zbog toga je proizvoljnim i parcijalnim usklađivanjem pojedinih činilaca praktično nemoguće ostvariti racionalnu organizaciju udruženog rada.

Sve to ukazuje na neophodnost stalnog izučavanja promena koje mogu uticati na organizaciju rada. Prednost samoupravne organizacije u odnosu na sve ranije oblike organizacije rada je u tome što može do kraja da koristi naučna saznanja, ali ona na tome mora i objektivno da insistira. Odnosi između različitih činilaca udruženog rada, koji znače optimalno racionalnu organizaciju, mogu se utvrđivati samo stalnim naučnim istraživanjem.

Za samoupravnu organizaciju rada relativno najveći značaj ima utvrđivanje skladnih odnosa između nivoa proizvodnih snaga i stepena razvijenosti socijalističkih produkcionih odnosa, živog i opredmećenog rada, društvenih potreba i strukture rada različitih grana i delatnosti. Od stepena usklađenosti ovih činilaca zavisi u osnovi društvena efikasnost samoupravne organizacije rada. Osnovni problem za postizanje optimalne usklađenosti nije, međutim, u samom utvrđivanju odgovarajućih odnosa, već u tome što se između različitih činilaca rada uvek javljaju protivrečnosti koje treba prevladati. Nauka te protivrečnosti može otkriti i objasniti, ali je za njihovo prevladavanje neophodna organizovana društvena akcija.

Zbog toga samoupravna organizacija rada nužno podrazumeva društveno-političku akciju udruženih radnika. Po tome se ona bitno razlikuje od ranijih oblika organizacije u kojima se politika postavlja izvan i iznad rada. Pošto se rad i raspolaganje sredstvima rada sjedinjuju u društvenim razmerama, nosilac ukupne društvene aktivnosti postaje sam udruženi radnik. Na taj način se i političko delovanje stavlja direktno u funkciju udruženog rada.

Osnovni smisao društveno-političke akcije u samoupravnoj organizaciji rada vezan je za uklanjanje protivrečnosti između raz-

ličitih činilaca rada. Kad god takve protivrečnosti postoje neophodna je politička rasprava kojom se pre donošenja samoupravnih odluka definiše zajednički interes i način njegovog ostvarivanja. A da bi se politički dogovori potvrđivali samoupravnim odlukama, njihovi subjekti moraju biti isti, to jest sami udruženi radnici.

Definisanje zajedničkog interesa javnom raspravom je istovremeno najefikasnija zaštita od svih pokušaja njegovog narušavanja i podređivanja parcijalnim interesima. Javno opredeljenje ima, po pravilu, veću moć zaštite zajedničkog interesa od bilo kakve administrativne zabrane. Samoupravna organizacija rada ne može, međutim, do kraja da isključi ni prinudu kao sredstvo zaštite zajedničkog interesa radnika, ali se ova mora nalaziti u rukama samih udruženih radnika da bi zaista služila svojoj nameni.

Za samoupravnu organizaciju rada sve mere spoljašnje zaštite radnog poretka imaju, ipak, sekundaran značaj i neophodne su samo ako je još nerazvijen njen vlastiti mehanizam. Pošto se samoupravna organizacija rada temelji na dohotku, svaki doprinos njegovom ostvarivanju ili neostvarivanju služi kao mera učešća u njegovoj raspodeli. A kada u jednom reprodukcionom ciklusu dođe do lančanog poremećaja u procesu rada, sve posledice automatski snose učesnici čijom je krivicom nastao takav poremećaj. To uslovljava da se umesto spolja nametnute discipline uspostavlja svesna samodisciplina svakog učesnika u procesu društvene reprodukcije.

Takav poredak podrazumeva, međutim, do kraja objektivizirane kriterijume samoupravne organizacije. Da bi svaki radnik mogao pratiti ostvarivanje zajedničkog interesa, moraju unapred biti dogovoreni i normirani uslovi i način tog ostvarivanja. Time se u osnovi isključuje mogućnost voluntarizma, koji, manje ili više, odlikuje sve ranije oblike organizacije rada. Veću slobodu rada samoupravna organizacija može ostvariti samo posredstvom razvijene samoupravne regulative, koja umesto samovolje profesionalnih organizatora „ozakonjuje" zajedničku volju udruženih radnika koja, razume se, ne odbacuje, već nužno pretpostavlja „princip stručnog autoriteta" (Engels).

U tom smislu poseban značaj za samoupravnu organizaciju rada ima samoupravno planiranje kao oblik demokratskog normiranja društvene reprodukcije. Pošto prostorno i vremenski „ozakonjuje" odnose između različitih činilaca rada, planiranje je nezamenjivi instrumenat i jedan od najznačajnijih činilaca samoupravne organizacije. Samoupravni plan, kao unapred utvrđen redosled aktivnosti, predstavlja istovremeno značajnu orijentaciju za tekuću organizaciju rada.

II

Samoupravna organizacija rada se do sada razvijala, uglavnom, u onoj meri u kojoj su sami radnici preuzimali raspolaganje sredstvima rada. Pošto je raspolaganje udruženih radnika ukupnim sredstvima društvenog rada kompleksnije ozakonjeno tek Usta

vom 1974, time su stvoreni i institucionalni preduslovi za razvijanje integralne samoupravne organizacije. Primena Ustava upravo je dala primat osnovnim problemima razvoja takve organizacije, obelodanjujući sve nedostatke nasleđene i zatečene organizacije rada.

Državno-samoupravno dvojstvo, koje je u raspolaganju sredstvima rada vladalo u početnoj fazi samoupravljanja, nalazilo je odgovarajući izraz i u organizaciji rada. Takvo dvojstvo rađalo je tendencije novog podvajanja organizacije radnog procesa i društvene organizacije. Ali, pošto je glavninom sredstava društvene reprodukcije raspolagala država, radnik ni u organizovanju radnog procesa nije imao odlučujuću ulogu. Organizatorsku funkciju je, u suštini, zadržala administracija preduzeća koja je ostajala vezana za državu ukoliko je i sudbina preduzeća zavisila od države.

Decentralizacija upravljanja vodila je osamostaljivanju preduzeća, ali i osamostaljivanju njegove administracije ako sami radnici nisu postajali stvarni subjekti upravljanja. Radnici, međutim, objektivno ne mogu imati odlučujuću ulogu u upravljanju bez zajedničkog ovladavanja ukupnim sredstvima društvene reprodukcije. Zbog toga je decentralizacija upravljanja, bez stvarne deetatizacije i samoupravne integracije rada, vodila razbijanju društvene organizacije i stvaranju opšte autarkije koja se ponegde graničila i sa stihijom.

Prenošenjem raspolaganja ukupnim sredstvima društvene reprodukcije u nadležnost udruženih radnika Ustav iz 1974. je istovremeno na udružene radnike preneo i funkciju celokupne organizacije rada. Po Ustavu i Zakonu o udruženom radu sami radnici „ostvaruju povezivanje celokupnog društvenog rada sredstvima u društvenoj svojini u sistem samoupravnog udruženog rada". Stoga se osnovna organizacija udruženog rada utvrđuje kao „osnovica" svih oblika udruživanja rada i sredstava i svih oblika poslovne saradnje.

Primenom Ustava praktično je tek počela da se ostvaruje odlučujuća uloga radnika u organizovanju društvenog rada. Po Ustavu i Zakonu se udruživanje rada i sredstava mora provesti neposrednim izjašnjavanjem radnika. Ali, da bi neposredno izjašnjavanje značilo stvarno odlučivanje, neophodni su, pored zakonskih obaveza, i drugi društveni preduslovi. Prema istraživanju, koje je početkom 1976. godine obavila Informativno-analitička služba Veća SSJ i saveznih odbora SSJ, pri sklapanju samoupravnih sporazuma o udruživanju rada i sredstava u većini ispitivanih slučajeva još je preovlađivao formalizam u neposrednom izjašnjavanju radnika.

Proces samoupravne integracije rada teče sporo pre svega zato što odlučujuću ulogu u društvenoj organizaciji rada još zadržavaju određeni centri van udruženog rada. A to, sa svoje strane, bitno umanjuje ulogu radnika i u organizovanju radnog procesa u organzaciji udruženog rada. Pomenuto istraživanje je pokazalo da o promenama u organizaciji radnog procesa još, uglavnom, odlučuju poslovodni organi ili organi upravljanja. Od svih pitanja,

koja su 1975. i početkom 1976. u ispitivanim OUR razmatrali zborovi radnika, na organizaciju proizvodnje otpada 10%, dok u 22% OUR nije organizacija rada uopšte bila na dnevnom redu zborova. Radnici su samo u 16% OUR na neki način učestvovali u davanju mišljenja i predloga u vezi s poboljšanjem organizacije rada.

Kolika je moć samoupravne organizacije rada najbolje pokazuju primeri OUR u kojima se svi radnici angažuju u organizovanju i usavršavanju organizacije radnog procesa. Takve OUR postižu, po pravilu, natprosečne rezultate u produktivnosti rada. Ali, angažovanja u usavršavanju organizacije rada ima, uglavnom, tamo gde je evidentan njen uticaj na ostvarivanje dohotka.

Nedovoljna motivisanost za racionalizaciju predstavljala je jednu od najslabijih strana državne organizacije rada. Decentralizacijom upravljanja problem motivacije samo je delimično rešen, jer je povećan interes preduzeća za vlastiti, ali ne i za ukupan nacionalni dohodak. Otuda uprave mnogih preduzeća nisu prvenstveno isticale borbu za produktivnost, već borbu za veći dohodak koji se u uslovima neravnopravnog sticanja mogao ostvariti i na račun ostalih učesnika u procesu društvene reprodukcije. Borba za monopolizaciju tržišta i usluga, pa i trka u povećavanju cena, najbolji su izraz takve prakse.

Institucionalizacijom principa, prema kojem udruženi radnici odlučuju o celokupnom dohotku kao rezultatu ukupnog društvenog rada i u njegovoj raspodeli učestvuju srazmerno doprinosu koji daju njegovom ostvarivanju, Ustav je u osnovi rešio problem opšte zainteresovanosti za podizanje produktivnosti i usavršavanje organizacije rada. Udeo u raspodeli dohotka postaje sada direktno zavisan od udela u povećanju ukupne produktivnosti rada.

Zbog toga se pitanje produktivnosti i organizacije rada zaoštrava, upravo, u onoj meri u kojoj se praktično ostvaruju principi dohotka. Karakteristično je da se najveći napori za poboljšanje organizacije rada čine u OUR koje isključivo vlastitim radom stiču dohodak i njime samostalno raspolažu. Nasuprot tome, organizacija rada se obično zapostavlja u OUR koje imaju monopolski položaj, ili su merama ekonomske politike favorizovane, ali i u onima koje su tim merama destimulisane.

Gde god se doprinos ostvarivanju dohotka ne uzima za merilo učešća u njegovoj raspodeli, zainteresovanost za usavršavanje organizacije rada je slaba i među radnicima i organizatorima posla. Ukoliko za glavni osnov raspodele ličnih dohodaka služi kvalifikacija, ili radno mesto, zainteresovanost za veći radni učinak, pa samim tim i za bolju organizaciju rada, mala je. Čak i kad se daju, predlozi za poboljšanje organizacije se često ne uzimaju u razmatranje, ili se odbijaju bez obrazloženja.

Nestimulativnost raspodele ličnih dohodaka pokazuje se i kao glavni uzrok narušavanju radne discipline. U ispitivanim OUR, u kojima je u 1975. godini na svakih 100 radnika napravljeno 10—20 prestupa, koje su kažnjavali disciplinski organani, nije bilo ... ovo nikakve materijalne stimulacije. Na ovu korelaciju ukazu-

je i povećanje broja izostanaka sa posla u vreme gomilanja zaliha i zastoja u isplati ličnih dohodaka i, obrnuto, smanjenje izostanaka tamo gde je uvedena posebna stimulacija za uredan dolazak na posao.

To što u odnosu na organizaciju rada važi za raspodelu ličnih dohodaka važi, u suštini, i za sticanje dohotka OOUR. Gde su odnosi između OOUR uspostavljeni na principu dohotka izvršene su kvalitativne promene i u organizaciji rada. Ukoliko su, međutim, zadržani kupoprodajni odnosi, ne samo što nema bitnih promena u organizaciji rada nego često dolazi do kršenja međusobnih obaveza, što pojedine OOUR iznenada dovodi u težak položaj. Zastoji u isporuci ugovorenih proizvoda zbog trenutno povoljnijih uslova na tržištu često dovode do poremećaja u celom reprodukcionom lancu.

Najevidentnije na organizaciju rada utiče položaj stručnih službi u radnim organizacijama. Ukoliko sredstva, koja se izdvajaju za rad ovih službi, ne zavise od ostvarenog dohotka OOUR-a, one nisu zainteresovane za bolju organizaciju rada, što, s obzirom na njihovu ulogu, može biti presudno za poslovne rezultate. Mnogi zastoji u procesu rada nastaju, upravo, zbog toga što stručne službe ne obavljaju, ili neblagovremeno obavljaju svoje zadatke. A gde god je u ispitivanim OUR rad stručnih službi nepovoljno ocenjen, sredstva koja su im dodeljivana za lične dohotke i zajedničku potrošnju nisu zavisila, ili su samo delimično zavisila, od poslovnih rezultata OOUR.

Nedovoljna zainteresovanost za usavršavanje organizacije rada uticala je na njeno zaostajanje za promenama u tehnici i tehnologiji. O tome, pored ostalog, svedoči i relativno nizak stepen prilagođenosti sistematizacije poslova u OOUR. Od ispitivanih OOUR ocenjeno je da samo 26% ima odgovarajuću sistematizaciju radnih mesta, dok u 12% ona uopšte ne odgovara stvarnim potrebama. Nesrazmerno veliki broj zaposlenih van neposrednog procesa proizvodnje, koji u pojedinim OUR dostiže i do 50%, nema gotovo nikakvog opravdanja sa stanovišta racionalne organizacije.

I na osnovu rasporeda kadrova može se zaključiti da je u oblasti organizacije rada primena Ustava zatekla relativno nizak stepen racionalnosti. U 60% ispitivanih OUR nivo kvalifikacione strukture bio je ispod stvarnih potreba, a u 20% više od 1/4 zaposlenih bilo je bez potrebne kvalifikacije. U isto vreme, nemali broj radnika bio je raspoređen na radna mesta za koja se sistematizacijom traži niža sprema od one koju imaju. Prema istraživanju u Privrednoj komori Jugoslavije, 41% stručnjaka s visokom spremom obavlja poslove za koje je potrebna znatno niža sprema.

O nivou organizacije rada svedoči i stepen iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta, jer ona spada među faktore koji iskorišćenost najviše određuju. U najvećem broju ispitivanih OUR stepen iskorišćenosti oruđa rada kretao se između 60% i 90%, a stepen

iskorišćenosti radnog vremena između 70% i 90%. Mnogi nedostaci u organizaciji rada direktno umanjuju iskorišćenost.

Međutim, problemi organizacije rada teško se mogu rešavati izolovanom akcijom pojedinih OOUR, jer danas gotovo i nema problema koji se tiču samo njih. Nedovoljnu iskorišćenost proizvodnih kapaciteta u velikoj meri uslovljava neusklađenost proizvodnje s društvenim potrebama i zahtevima tržišta, a ona se ne može otkloniti izolovanim merama pojedinih OOUR. Mogućnosti usklađivanja kvalifikacione strukture sa zahtevima tehnike i tehnologije određuju i faktori van OOUR, pre svega potrebe i drugih organizacija za osposobljavanjem odgovarajućih kadrova. Koliko ovo usklađivanje u svakoj pojedinoj OOUR uslovljava društveno usmeravanje najbolje potvrđuje to što se mnoge struke koje traži privreda uopšte ne pripremaju u redovnim školama, dok se u njima istovremeno osposobljava kadar koji ne može da nađe zaposlenje. Čak i svakodnevni zastoji u procesu rada često nastaju krivicom drugih učesnika u reprodukcionom ciklusu, a oni su često izraz nedostatka određenih profila stručnjaka.

Na integralnost samoupravne organizacije rada upućuje i neophodnost njene naučne zasnovanosti. Bilo bi neracionalno da svaka OUR za sebe izučava probleme rada i poslovanja, zbog čega je neophodno stvaranje zajedničkih istraživačkih organizacija i službi. Organizacije, koje su pokušale da same stvore sve neophodne službe zastale su pred problemom racionalnosti, jer su radni kapaciteti takvih službi znatno prevazilazili njihove potrebe. Većina organizacija nije, međutim, u mogućnosti da obezbedi ni najneophodniji stručni kadar. Ocenjeno je da od ispitivanih OUR samo 12% ima dobro opremljene stručne službe, dok je u nekima stanje, čak, veoma kritično, jer, na primer, nemaju nijednog pravnika, niti ekonomistu.

Ukoliko se samoupravno udružuju rad i sredstva, neophodno je ne samo zajedničko praćenje već i zajedničko usklađivanje različitih činilaca udruženog rada. Neusklađenost kapaciteta, koja je često posledica nasleđenih razlika u stepenu tehničke i kadrovske opremljenosti, dosta ozbiljno otežava funkcionisanje reprodukcionih celina. Sasvim je izvesno da se ovi problemi ne mogu uspešno rešavati bez zajedničke akcije.

Zajednička akcija za rešavanje problema samoupravne organizacije rada mora već zbog prirode takve organizacije biti akcija samih udruženih radnika. Pokušaji da se usklade različiti činioci rada u ime radnika najčešće ne daju odgovarajuće rezultate, pored ostalog, i zbog toga što pojedine organizacije nastoje sačuvati stečene pozicije koje se ne mogu pomiriti s principima samoupravno udruženog rada. Otpori samoupravnoj organizaciji rada teško se mogu savladati bez organizovane društvene akcije čiji su nosioci udruženi radnici i koja ima i idejno-politički karakter.

Organizovana društvena akcija neophodna je radi savlađivanja otpora i u samim osnovnim organizacijama udruženog rada. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su promene u organizaciji rada često uslovljene i odgovarajućim kadrovskim promenama. Tako

su u 1/3 ispitivanih OUR, koje su unele neke kvalitativne promene u organizaciju rada, istovremeno smenjeni kadrovi na određenim organizatorskim mestima.

Poslovodni kadrovi nisu se gotovo ni u jednom slučaju mogli smeniti bez angažovanja političkih organizacija. Ukoliko se, međutim, u političkoj akciji ne angažuju svi radnici, njen ishod zavisi isključivo od odnosa snaga u političkom aktivu, gde često preovlađuje uticaj poslovodnih struktura. Ali, za savlađivanje otpora u određenoj OUR nije dovoljno angažovanje samo njenih radnika. Akcije osnovnih organizacija Sindikata i Saveza komunista davale su najveće rezultate kada su vođene sinhronizovano i u sklopu opštedruštvene akcije.

Integralna društvena akcija pogotovu je neophodna za povezivanje udruženog rada u jedinstven samoupravni sistem. Stvaranje ovakvog sistema praktično je nemoguće bez organizovanog angažovanja svih udruženih radnika. Mobilizacija i ujedinjavanje svih socijalističkih snaga u borbi za ostvarivanje Ustava sve više se pokazuje kao jedini put za uspostavljanje i razvijanje samoupravne organizacije rada.

Petar Stanišić

Regionalni aspekt produktivnosti rada u Jugoslaviji

Za privredni život jednog društva izuzetno važnu ulogu ima odnos između proizvođača i proizvoda, to jest odnos između utrošenog rada (živog i minulog) u proizvodnom procesu i dobijene količine materijalnih dobara.

Produktivnost rada u ekonomskoj teoriji i privrednoj praksi definiše se na razne načine. U ovom radu produktivnost rada biće izražena u nominalnim pokazateljima, kao odnos vrednosti dobijen deljenjem društvenog proizvoda brojem privredno aktivnog stanovništva, s obzirom na to da je reč o društvenoj produktivnosti rada. Ovo polazište zasniva se na Marksovoj definiciji pojma produktivnosti rada pod kojom se podrazumeva sposobnost jednog društva da stvara upotrebne vrednosti, a ta se sposobnost ispoljava srazmerom ili odnosom između mase proizvedenih dobara, s jedne, i mase živog i minulog rada utrošenog za dobijanje te mase novih dobara, s druge strane. Društvo pokazuje tendenciju i napore da stalno povećava tu sposobnost za proizvodnju upotrebnih vrednosti, odnosno raznih vrsta dobara, i to na taj način što se smanjuje udeo živog rada, a uvećava udeo minulog rada, ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koja se nalazi u

robi — dakle, da se živi rad smanjuje više nego što se minuli rad uvećava.[1]

I Aleksandar Bajt u svojoj monografiji[2], posvećenoj ovom problemu, definiše produktivnost rada kao sposobnost privređivanja, ali smatra neprihvatljivom i suviše uskom definiciju po kojoj je produktivnost rada samo odnos između proizvoda i radnog vremena utrošenog za njegovu proizvodnju. U toj raspravi on ne potcenjuje ulogu živog rada prilikom određivanja pojma produktivnosti rada. Međutim, on posebno ističe da postizanje visoke produktivnosti rada ukupnog stanovništva zavisi od mnogobrojnih faktora, među kojima su najvažniji nivo i obim sredstava za proizvodnju kojima raspolaže neka privreda i nivo društvene i tehničke organizacije procesa proizvodnje.

Lenjin u svom radu *Velika inicijativa*, definišući produktivnost rada, kaže: „Produktivnost rada, to je, u krajnjoj liniji, najvažnije, najglavnije za pobedu novog društvenog poretka. Kapitalizam je stvorio produktivnost rada kakva je u feudalizmu bila nepoznata. Kapitalizam može biti konačno pobeđen i biće konačno pobeđen time što socijalizam stvara novu, kudikamo veću produktivnost rada. To je vrlo težak i vrlo dug posao, ali on je započet i to je ono najglavnije". Te Lenjinove reči o „teškom i dugom putu" porasta produktivnosti rada potvrdila je praksa izgradnje socijalizma i u nas i u drugim socijalističkim zemljama.

Ostvarivanje bržeg privrednog razvoja, kako u privredno nedovoljno razvijenim krajevima Jugoslavije tako i u ostalim, postaje jedan od najprimarnijih ciljeva ekonomske politike. Stepen i tempo razvoja zavisi od mnogih faktora, a među njima su, neosporno, najvažniji nivo proizvodnih snaga i stepen društveno-ekonomskih odnosa.

Povećanje produktivnosti rada u privrednom razvoju jedan je od odlučujućih faktora, jer povećanje proizvoda i usluga po stanovniku znači i porast društvenog i životnog standarda. Za naše samoupravno društvo porast produktivnosti rada ima još veći i širi značaj, jer je porast produktivnosti jedan od činilaca bržeg razvoja samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa. Zbog toga se u našem društvu čine posebni napori da se u ekonomsku politiku i privredni sistem ugrade instrumenti za podsticanje faktora koji određuju prosečnu društvenu produktivnost rada.

Za nas je veoma značajna ne samo društvena produktivnost rada, na nivou naše društvene zajednice, već i šire, s obzirom na učešće u međunarodnoj podeli rada (Jugoslavija oko 25% svojih proizvoda izvozi na svetsko tržište). Kakvo ćemo mesto zauzeti u međunarodnoj podeli rada zavisi od odnosa naše proizvodnosti rada i proizvodnosti rada na svetskom tržištu. Smanjenjem razlika u produktivnosti rada između naše zemlje i drugih zemalja stvaraju se uslovi za izvoz naših proizvoda, što, opet, ima za rezultat stvaranje uslova za veću proizvodnju i višu produktivnost rada.

---

[1] K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 210.

[2] A. Bajt, *Produktivnost rada i društveno-privredni uslovi njenog povećanja*, Beograd, 1960, str. 4, 6, 7, 38, 39.

Za određivanje kvantitativnog izraza ukupne količine proizvodnih dobara uzet je društveni proizvod iskazan sistemom stalnih cena, jer je to jedina mogućnost da se prati dinamika produktivnosti rada po pojedinim periodima. S druge strane, problem kvantifikacije radne snage u ekonomskoj teoriji rešava se na mnoge načine. Kao broj ljudi, koji su ostvarili određenu proizvodnju u određenom vremenskom periodu, uzima se u nekim analizama celokupno stanovništvo, negde samo njegov aktivni deo, a najčešće samo aktivno proizvođačko stanovništvo, jer se polazi od toga da je ono učestvovalo u stvaranju društvenog proizvoda i da je ono najadekvatniji izraz uloženog tekućeg živog rada. Kako svaki od ovih pokazatelja ima neke prednosti, zavisno od toga šta se želi iskazati, mi ćemo u ovom radu kombinovati neke od pomenutih pokazatelja, i to prvo za Jugoslaviju u celini, a onda po pojedinim republikama i pokrajinama.

Indeksi produktivnosti rada u privredi Jugoslavije

1954=100

	Ukupna Proizvodnja		Proizvodnja društ. sekt.			Proiz. po zapos. u delat. društ. sekt.			
	po stanovniku	po aktivnom stanovniku	po zaposlenom	po zaposlenom u privredi	po zaposlenom u proizvodnji	industriji	poljoprivredi	šumarstva	građevinarstva
1955.	113	114	101	101	101	104	85	95	92
1956.	106	107	102	102	103	108	73	97	89
1957.	130	132	111	111	113	117	117	88	92
1958.	131	133	113	114	115	119	114	105	95
1959.	152	155	122	122	124	127	153	110	106
1960.	159	163	128	128	130	135	148	106	112
1961.	166	171	128	127	130	136	122	94	128
1962.	171	177	133	132	138	143	153	105	132
1963.	190	198	149	147	153	159	172	121	154
1964.	209	219	159	157	162	172	188	116	161
1965.	211	221	162	161	166	177	182	119	166
1966.	226	236	176	176	182	188	244	132	190
1967.	230	244	181	182	191	191	275	140	206
1968.	238	252	191	193	204	204	297	154	215
1969.	259	276	204	205	218	220	322	149	222
1970.	273	292	213	214	230	233	313	154	232
1971.	296	317	223	224	242	245	378	153	231
1972.	304	327	226	227	245	249	378	149	236
1973.	318	343	230	232	251	254	394	155	237
1974.	343	372	241	242	261	268	421	159	238

Izvori: Podaci za izvedene obračune uzeti su iz SGJ—74. str. 107. i 140. i SGJ—75. str. 80, 81, 132. Porast aktivnog stanovništva procenjen je na osnovu pretpostavke o ravnomernom prirastu od 0,65% godišnje (prema prosečnom u 1948—1971).[8]

[8] *Statistički dokumenti,* br. 8, Savezni zavod za statistiku, Beo-ad, 1976.

Produktivnost rada, posmatrana u dvadesetogodišnjem periodu, pokazuje stalni porast. Posmatrana s aspekta odnosa ukupne proizvodnje prema broju stanovnika, produktivnost je u periodu 1954—1974. godine porasla za 3,4 puta, dok je ukupna proizvodnja po aktivnom stanovniku imala porast za 3,7 puta. To pokazuje da izdržavano stanovništvo raste brže od ukupnog stanovništva. Ovo posebno važi za nerazvijene krajeve Jugoslavije koji imaju najveći procenat izdržavanog stanovništva. Tako, na primer, Kosovo, sa 65,7% izdržavnog u ukupnom stanovništvu u 1953. godini, 63,9% u 1961. godini i 61% u 1971. godini dolazi na prvo mesto po relativnom obimu izdržavanog stanovništva. I ostali nedovoljno razvijeni krajevi Jugoslavije nalaze se iznad jugoslovenskog prosečnog obima. Prema poslednja dva popisa stanovništva ova grupacija je zabeležila porast od 0,8%. godišnje. Relativno visoko učešće izdržavanog u ukupnom stanovništvu u ovoj pokrajini posledica je, između ostalog, nepovoljne starosne strukture, u kojoj preko 50% svih stanovnika čine oni ispod 15 godina starosti. I dok je u svim regionima blago poraslo učešće izdržavanog u ukupnom stanovništvu, u SAP Kosovo postepeno, ipak, počinje da se smanjuje učešće izdržavanog stanovništva.

Pored toga, ova razlika nastaje i usled izmena u starosnoj strukturi stanovništva, to jest usled produženja životnog veka jugoslovenskog stanovništva, jer je opadanje stope mortaliteta opšta karakteristika svih razvijenih i nedovoljno razvijenih krajeva Jugoslavije. Tako, na primer, u periodu od četiri decenije (1931—1971) opšta stopa mortaliteta opala je za 55%. Brži tempo opadanja ove stope imali su privredno nedovoljno razvijeni krajevi Jugoslavije.

Razlika između produktivnosti rada po stanovniku i po aktivnom stanovniku proizlazi i otuda što u broj stanovnika ulaze i lica koja se nalaze na privremenom radu u inostranstvu, kao i njihove porodice. Ako bismo umanjili brojke za ovaj broj lica, onda bi se produktivnost povećala i po stanovniku i po aktivnom stanovniku.

Upoređujući indekse produktivnosti rada ukupne proizvodnje i proizvodnje društvenog sektora može se zaključiti da je tempo porasta produktivnosti rada u društvenom sektoru bio nešto sporiji nego u ukupnoj proizvodnji. Tu činjenicu treba posebno ispitati i pored toga što treći deo navedene tabele pokazuje da je poljoprivreda u 20-godišnjem periodu imala porast produktivnosti rada od 4,2%, to jest više od industrije, šumarstva, građevinarstva i drugih grana.

Neka istraživanja[4] pokazuju da se suštinski odgovor na pitanje o razlici tempa porasta produktivnosti rada u celoj privredi i njenom društvenom sektoru ne nalazi u snažnom porastu produk-

---

[4] M. Nikolić, *Rast produktivnosti rada u Jugoslaviji*, Beograd, 1976, str. 18 (*Statistički dokumenti*, br. 8/1976).

tivnosti rada u individualnom sektoru privrede, odnosno da taj porast nije ubrzao prosečni porast celokupne društvene produktivnosti, već da to ubrzanje potiče od strukturnih promena, to jest od prelaza radne snage iz delatnosti sa niskom produktivnošću rada u delatnosti koje imaju viši nivo produktivnosti rada.

Relativno velika razlika u dinamici produktivnosti postoji u društvenom sektoru, posmatrana po pojedinim privrednim delatnostima. Izuzetno visok porast produktivnosti u 20-godišnjem periodu zabeležen je u društvenom sektoru poljoprivrede, zahvaljujući, pre svega, faktorima koji u svim granama imaju presudan značaj za produktivnost rada: tehničkoj opremljenosti rada i agrotehničkim merama. Društvena poljoprivreda je s povećanjem proizvodnje po zaposlenom od 4,2 puta znatno ispred industrije koja je u istom periodu imala porast produktivnosti od 2,7 puta. No i industrija je, kao i građevinarstvo, imala relativno visok porast produktivnosti rada koja je postignuta uz brzi porast ukupne proizvodnje i dosta brz porast zaposlenosti.

Regionalni aspekt produktivnosti rada, posmatran po pojedinim republikama i pokrajinama, pokazuje znatno veće razlike od onih kada se produktivnost upoređuje po pojedinim privrednim delatnostima. U tom pogledu je presudnu ulogu odigrala struktura privrede, a prvenstveno struktura industrije po granama, kao i tehnički napredak u njoj. Marks je, razmatrajući značaj industrijske revolucije, između ostalog, pisao:

„U onoj meri u kojoj se razvija velika industrija, stvaranje pravog bogatstva postaje sve manje zavisno od radnog vremena i količine upotrebljenog rada, već mnogo više zavisi od opšteg stanja nauke i napretka tehnologije ili od primene nauke u proizvodnji."[5]

Ovaj Marksov zaključak objašnjava i velike razlike u nivou produktivnosti rada po pojedinim jugoslovenskim regionima. Nedovoljno razvijeni krajevi Jugoslavije imaju izrazito nižu prosečnu društvenu produktivnost rada, koja sve manje zavisi od uloženog kapitala po radniku, a sve više od drugih faktora, među kojima primarno mesto ima kvalitet radne snage, tehnološki napredak, organizacija rada i drugi faktori.

S obzirom na to da neto-dohodak po stanovniku predstavlja jedan od najvažnijih pokazatelja privrednog razvoja nekog regiona, to će se društvena produktivnost rada po pojedinim regionima iskazati kao neto-produktivnost, to jest odnos neto-društvenog proizvoda i broja stanovnika, i kao bruto-produktivnost rada — odnos društvenog bruto-proizvoda i broja stanovnika određenog regiona.

---

[5] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, 1953, str. 592.

Društveni neto-dohodak po stanovniku

— cene 1966. godine
— u novim dinarima
— Jugoslavija =100,0

	1953.	Indeks	1961.	Indeks	1971.	Indeks	1974.	Indeks
Jugoslavija	2.179	100,0	3.473	100,0	6.041	100,0	6.988	100,0
Razvijenija područja	2.450	112,4	4.098	118,0	7.327	121,8	8.590	122,7
Hrvatska	2.413	110,7	4.153	120,0	7.418	122,8	8.486	121,3
Slovenija	3.224	148,0	6.261	180,0	11.127	184,2	13.495	192,8
Uža Srbija	2.137	98,1	3.392	98,0	5.982	99,0	7.003	100,0
Vojvodina	2.671	122,6	3.953	96,5	7.312	121,0	8.747	125,0
Nedovoljno razvijena područja	1.598	73,3	2.213	63,4	3.645	60,3	4.142	59,2
Bosna i Hercegovina	1.832	84,1	2.484	71,5	3.826	63,3	4.382	62,6
Crna Gora	1.493	68,5	2.340	67,4	4.060	67,2	4.792	68,5
Makedonija	1.507	69,2	2.163	62,3	4.373	72,3	4.923	70,5
Kosovo	977	44,8	1.235	35,6	1.959	32,4	2.192	31,3

Izvori podataka: Obračunato na temelju podataka Kretanja društvenog proizvoda i narodnog dohotka Jugoslavije 1952—1968. godine, po cenama 1966. godine, po oblastima privrede u socijalističkim republikama, po principu čistih delatnosti, studije, analize i prikazi, 45, SZS, Beograd, 1969. str. 59 — za nacionalni dohodak (za 1953. i 1961. god.), SGJ—1974 — za stanovništvo 1953. i 1961. godine po popisima, SGJ——1975., str. 400 — za nacionalni dohodak, (za stanovništvo SGJ—1975, str. 368. — popisom (za 1971) i SGJ—1975, str. 400 — za nacionalni dohodak — prethodni rezultati, SGJ—1975. str. 369 — za stanovništvo — procena sredinom godine (za 1974).

Napomena: Podaci ne obuhvataju komunalne delatnosti za 1953. i 1961. godinu.

Podaci iz ove tabele pokazuju da postoji velika razlika u društvenom neto-dohotku po stanovniku po pojedinim republikama i pokrajinama. Iako smo proklamovali načelo bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, navedeni podaci pokazuju da su procesi drugačiji i da se u njima i dalje produbljuju razlike između privredno razvijenih i privredno nedovoljno razvijenih krajeva Jugoslavije. Tako je, na primer, pre 30 godina razlika u nivou privrednog razvoja između Kosova i Slovenije bila oko tri puta veća u korist Slovenije, dok je danas razlika između ove dve društveno-političke zajednice šest puta veća. Pored toga, sva razvijena područja Jugoslavije imaju veće učešće u društvenom neto-proizvodu u 1974. godini nego u ranijim periodima, dok je u nedovoljno razvijenim područjima situacija obrnuta, jer sva ova područja imaju manje učešće u neto-društvenom dohotku Jugoslavije danas nego 1953. godine, osim Makedonije koja je zabeležila neznatan porast u odnosu na 1953. godinu. Analiza kretanja neto-društvenog dohotka u poslednje dve decenije pokazuje da se nastavlja proces produbljivanja razlika u nivou privrednog razvoja, suprotno našim željama za smanjivanje razlika i proklamovanom načelu o uravnoteženom privrednom razvoju svih jugoslovenskih regiona, odnosno republika i pokrajina.

Dok su svi privredno razvijeni krajevi Jugoslavije relativno napredovali u posmatranom periodu, među nedovoljno razvijenim postoje određene razlike. Kosovo i Bosna i Hercegovina su još više povećali svoje zaostajanje u odnosu na jugoslovenski prosečan nivo, a Makedonija je u tom periodu neznatno poboljšala svoj položaj u odnosu na pomenuti nivo.

Posebna istraživanja ukazuju na to da je i Crna Gora povećala svoje učešće u društvenom neto-dohotku Jugoslavije u dvadesetogodišnjem periodu, što pokazuju ovi podaci:

Nivo dohotka po stanovniku (Jugoslavija =100)*

	SFRJ	BiH	C.G.	H.	M.	Sl.	Sr.	U.S.	V.	K.
1952—54.	100	78	55	112	68	189	84	88	90	50
1962—64.	100	70	62	121	70	191	92	98	112	33
1966—68.	100	63	63	122	67	179	97	105	115	34
1972—74.	100	66	63	124	70	195	92	99	114	31

I ovi podaci pokazuju da je relativno najveće opadanje učešća u društvenom dohotku u periodu 1952—1974. godine bilo u SAP Kosovo, koja je u 1952. godini imala upola manji dohodak po stanovniku od jugoslovenskog prosečnog, dok se u 1974. godini ta razlika povećala: Kosovo ima samo jednu trećinu prosečnog dohotka po stanovniku Jugoslavije.

Najveći broj autora društvenu produktivnost rada definiše s aspekta ukupno uloženog rada, to jest živog i minulog rada. Posmatrana i sa ovog gledišta, produktivnost rada izražava neravnomernost u nivou i porastu po pojedinim republikama i pokrajinama. Društveni proizvod po stanovniku pokazuje veoma velike razlike. Prema podacima iz 1973. godine, ta razlika je između najrazvijenije republike — Slovenije i najnerazvijenijeg regiona — Kosova šest puta veća u Sloveniji, dok se ostale nedovoljno razvijene republike nalaze u znatno povoljnijem položaju, jer su razlike manje od tri puta. Regionalne razlike su znatno manje ako se u obračun uzima samo društveni sektor privrede, jer individualni sektor u nedovoljno razvijenim regionima znatno više zaostaje za individualnim sektorom u privredno razvijenim regionima nego što zaostaje društveni sektor u nedovoljno razvijenim za društvenim sektorom privredno razvijenih regiona Jugoslavije. Te razlike između Slovenije i Kosova se smanjuju na svega dva puta kada se posmatra proizvodnja u društvenom sektoru po jednom ukupno zaposlenom radniku, ili po zaposlenom radniku u privredi, ili po zaposlenom radniku u proizvodnji. To znači da velike regionalne razlike u nivou društvene produktivnosti rada ne potiču samo od velikih razlika u nivou produktivnosti u istim delatnostima i granama već i iz različite strukture privrede ovih

* SGJ — razna *godišta* i podaci iz rada grupe autora (V. Farkaš, B. Kubović, J. Sirotković, V. Stipetić), *Ekonomika Jugoslavije*, „Informator", Zagreb, 1976, str. 308.

regiona, budući da je u Sloveniji i drugim razvijenim regionima učešće društvenog sektora veće nego u nedovoljno razvijenim regionima.

Nivo produktivnosti rada 1973.

	SFRJ	BiH	C.G.	H.	M.	Sl.	Sr.	U.S.	V.	K.
Proizvodnja po stanovniku	100	66	71	124	69	193	92	97	119	33
Proizvodnja društ. sektora										
— po 1. uk. zaposl.	100	87	76	111	78	127	92	97	94	59
— po zap. u priv.	100	87	79	108	80	123	95	98	93	67
— po zap. u proizv.	100	82	86	116	75	120	94	100	89	61

Izvori podataka: SGJ—74, str. 387 i SGJ—75, str. 369, 407 i 411. Obračun izvršen na osnovu podataka u cenama 1973. godine (tekućim).

Ovi podaci upućuju na to da se najveće rezerve za povećanje društvene produktivnosti rada nalaze u privredno nedovoljno razvijenim regionima. Ako se pođe od toga da su uzroci nestabilnosti u prošlom srednjoročnom periodu, između ostalog, bili u niskoj društvenoj produktivnosti rada i nepovoljnoj strukturi privrede, prirodno se nameće zaključak da je brži razvoj nedovoljno razvijenih područja jedan od bitnih uslova stabilizacije jugoslovenske privrede.

Na nedavno održanom simpozijumu o produktivnosti rada[7] većina autora je pošla od toga da zaostajanje produktivnosti rada u nedovoljno razvijenim krajevima Jugoslavije ne proizlazi iz niske tehničke opremljenosti rada industrije i drugih privrednih grana, već je, u velikoj meri, posledica nedostataka u organizaciji rada i poslovanja.

Poslednjih godina došlo je do opadanja produktivnosti rada u pojedinim delatnostima. Uzroci tome leže u mnogim od ranije nagomilanih problema u našoj privredi. Gledajući u celini, ima više različitih faktora koji su, u većoj ili manjoj meri, ometali porast produktivnosti rada. Razmatrajući pitanje faktora produktivnosti, A. Bajt s pravom ističe „...da nema nijedne promene u privrednom i društvenom životu jedne zemlje koja ne utiče na određivanje produktivnosti rada"[8]. Ovde ćemo navesti najvažnije faktore koji nepovoljno utiču na produktivnost. To su: nestabilni tržišni uslovi s nedovoljno organizovanim tržištem reprodukcionog materijala; napregnuti platni bilans i preterana investiciona izgradnja nisu uvek omogućavali redovno snabdevanje preduzeća sirovinama i drugim materijalom, što je dovodilo do niskog korišćenja kapaciteta i niske produktivnosti rada; problem plasmana nekih proizvoda na domaćem i stranom tržištu i drugo.

[7] 22—24. septembra 1976, Peć.

[8] A. Bajt, *Produktivnost rada i društveno-privredni uslovi njegovog povećanja,* „Nolit", Beograd, 1960.

Pored tih spoljnih faktora, koji su negativno delovali na produktivnost rada, postoje i faktori koji su delovali u radnim organizacijama: slaba organizacija proizvodnje, nedostatak tehničke dokumentacije, česta promena asortimana, nedostatak visokokvalifikovanih kadrova i stručnjaka za savremenu organizaciju proizvodnje. Nedostatak inženjersko-tehničkih kadrova i visokokvalifikovane radne snage otežavao je prelazak na savremenu proizvodnju i pored toga što se neka preduzeća u pogledu tehničke opremljenosti rada nalaze na nivou modernih evropskih preduzeća.

Iskustva drugih zemalja[9], a naročito privredno nedovoljno razvijenih zemalja, „koje nastoje da podignu produktivnost rada, pokazala su da porast produktivnosti rada, koji ima za cilj poboljšanje životnog standarda stanovništva, ne može da bude stvar pojedinačnih mera, nego je to dugotrajan proces koji mora, ukoliko želimo da se uspešno završi, obuhvatiti celokupnu privredu na svim područjima. Pojedinačne mere, iako mogu biti same po sebi sasvim pozitivne, imaće neznatno dejstvo, ili će, čak, i negativno delovati ukoliko ne budu koordinirane s drugim merama sa drugih područja".

Zbog toga se prilikom određivanja osnovnih smernica naše ekonomske politike, a u cilju ostvarivanja njenih najvažnijih postavki, permanentno moraju studirati i iznalaziti pogodne metode i mere pomoću kojih će se uticati na porast produktivnosti rada u privredi uopšte i posebno u pojedinim privrednim granama.

---

[9] Isto, str. 69.

Risto Vukčević

Produktivnost rada i zapošljavanje kao komplementarni faktori privrednog razvoja

Problem nedovoljne zaposlenosti u našoj zemlji je aktuelan, dugoročan i postaje teži i složeniji u posljednjih desetak godina. Nezaposlenost se ispoljava u različitim vidovima, počev od traženja posla preko zavodâ, odnosno zajednica za zapošljavanje u zemlji, pa do traženja posla u inostranstvu. Problem se pojavljuje u dosta opsežnim dimenzijama koje predstavljaju neku vrstu granice do koje mogu samo nepotpuno biti ostvarena osnovna načela socijalističkih samoupravnih odnosa. Pored toga, težina i složenost rješavanja tog problema proizlaze iz dugoročnog porasta broja lica koja traže zaposlenje, s jedne, i dugoročnog porasta broja zaposlenih potrebnih da stvore sredstva za nova radna mjesta, s druge strane.

U sklopu pomenutih konstatacija postoje mnogobrojna pitanja, ali ćemo navesti samo tri i pokušati, makar načelno, da na njih odgovorimo. To su sljedeća pitanja: prvo, kakva je tendencija u kretanju broja lica koja traže zaposlenje; drugo, kakva je tendencija u kretanju broja zaposlenih koji stvaraju potrebna

sredstva za novo radno mjesto, i treće, koja su to strategijska investiciona opredjeljenja, odnosno osnovne dugoročne investicione varijante, na kojima može biti zasnovano uspješno rješavanje problema nezaposlenosti.

Tendencija nezaposlenosti

Broj lica koja traže zaposlenje je u porastu. Ovu konstataciju ilustruju ovi osnovni podaci: 1) Krajem 1960. godine je zaposlenje preko zavoda tražilo 184,9 hiljada lica, 1965 — 266,9 hiljada, 1970 — 289,7 hiljada i krajem 1975. godine 584,0 hiljada.[1]

Na kretanje broja lica koja traže zaposlenje preko zavoda, odnosno zajednica, utiču mnogi faktori, a ne samo ukupan broj onih koji žele i treba da se zaposle, to jest ne samo ukupan broj nezaposlenih. Ne postoji poklapanje, niti srazmjernost u kretanju broja onih koji traže zaposlenje i ukupno nezaposlenih. Razlike su, uglavnom, uslovljene: variranjem izgleda za zapošljavanje preko zavoda, odnosno zajednica za zapošljavanje; promjenom mogućnosti za zapošljavanje u zemlji i inostranstvu mimo zavoda; promjenom uslova za nastavljanje školovanja poslije završetka neke niže ili srednje škole.

Kada se, međutim, ima u vidu da je broj prijavljenih za zapošljavanje krajem 1975. godine bio veći nego krajem 1970. oko 2,0 puta, 2,2 puta veći nego 1965. i približno 3,2 puta u odnosu na 1960. godinu, tada je jasno da se povećao broj lica koja su bila nezaposlena.[2]

2) Drugi značajan pokazatelj je odnos broja zaposlenih i broja radno sposobnog stanovništva, kao i pokazatelj marginalnog odnosa tih dviju veličina. Stasalo radno sposobno stanovništvo, prema popisima 1948, 1961. i 1971. godine, i broj zaposlenih bili su u ovakvom odnosu:

Radno sposobno i zaposleno stanovništvo (u 000)[3]

	1948.	1961.	1971.
Radno sposobno stanovništvo	9.486	11.243	12.846
Zaposleni	1.517	3.242	4.034
Postotak zaposlenog radno sposobnog stanovništva	16,0	28,8	31,4

[1] Vidjeti: SGJ/1970, str. 97, SGJ/1975, str. 121 i SGJ/1976, str. 123.

[2] Broj lica koja traže zaposlenje bliži je broju ukupno nezaposlenih pri većem stepenu industrijalizacije nego u slučaju dominacije agrarne strukture privrede. U vezi sa ovim treba ukazati na sljedeće: (1) proces industrijalizacije i opšti porast produktivnosti rada, na temelju promjena privredne strukture, podstakao je znatan broj ranije „zaposlenih" u tradicionalnim granama privrede (prvenstveno u individualnom sektoru poljoprivrede) da traže zaposlenje; (2) prema strukturi lica koja traže zaposlenje može se zaključiti da je, bar u poslednjih desetak godina, sve manji udio onih koji neposredno dolaze iz poljoprivrede.

[3] Podaci su izvedeni na osnovu SGJ/1954, str. 55, i SGJ/1975, str. 80 i 100. U radni kontingent su uračunati muškarci od 15—64 godine i žene od 15—59 godina.

Postotak zaposlenog radno sposobnog stanovništva je u porastu, ali je dinamika porasta znatno blaža u periodu 1961—1971. godine nego u periodu 1948—1961. To najbolje ilustruju ovi podaci:

Povećani broj radno sposobnog i zaposlenog stanovništva (u 000)

	1948—1961.	1961—1971.
Povećani broj radno sposobnih stanovnika	1.757	1.603
Povećani broj zaposlenih	1.725	792
Odnos (2 : 3) × 100	98,2%	49,2%

Kao što se vidi, značajno je smanjen postotak povećane zaposlenosti u odnosu na povećani broj radno sposobnih u periodu 1961—1971. godine. Procentualno smanjenje dijelom proizlazi iz okolnosti što je u periodu 1961—1971. znatno povećan obuhvat generacija od 15—20 godina sa srednjim, višim i visokoškolskim obrazovanjem. Međutim, kada se ima u vidu da je od povećanog broja radno sposobnog stanovništva zaposleno samo nešto ispod polovine, tada je sasvim izvjesno da je problem nezaposlenosti više naglašen polovinom sedamdesetih nego početkom i polovinom šezdesetih godina.

3) Najzad, kako su godišnja kolebanja broja novozaposlenih i broja koji traži zaposlenje preko zavoda, odnosno zajednica, uslovljena raznim faktorima kratkoročnog dejstva, to je interesantno posmatrati prosječne brojčane vrijednosti za nekoliko godina[4]:

Godišnji prosječan broj (u 000)

	Zahtjevi za zapošljavanje preko zavoda (na osnovu stanja krajem godine)	Povećanje broja zaposlenih	Odnos u % (2 : 1) × 100
1956—1965.	190,4	145,7	76,5
1956—1960.	154,7	153,4	99,2
1961—1965.	226,1	138,0	61,0
1966—1975.	357,3	100,5	28,1
1966—1970.	297,8	37,6	12,6
1971—1975.	416,8	163,4	39,2

Kada se izuzme period 1966—1970. godine, u kojem je odliv radne snage u inostranstvo radi zaposlenja bio znatan, proizlazi da opada relativni odnos između broja radnika koji se zapošljava u odnosu na broj koji traži zaposlenje. Tendencija opadanja zapošljavanja u odnosu na prispjeli broj za uključivanje u radni odnos vrlo je izražena te zabrinjava.

[4] Ibid.

Kretanje produktivnosti rada i „cijene" radnog mjesta

Produktivnost rada se, po pravilu, posmatra kao odnos proizvodnje po radniku u određenoj vremenskoj jedinici. Međutim, kada želimo da posmatramo produktivnost rada i zapošljavanje kao faktore u interakciji, tada produktivnost moramo mjeriti i „produkcijom" novih radnih mjesta. Na taj način se neposredno izražava međuodnos produktivnosti i zapošljavanja.[5]

Društveni sektor privrede
(na bazi cijena 1966. godine)

	1956—1960.	1961—1965.	1966—1970.	1971—1975.
Bruto investicije u osnovna sredstva (u mil. dinara)	45.884	70.597	88.010	147.000
Godišnji prosjek zaposlenih (u 000)	2.085	2.917	2.952	3.524
Povećani broj zaposlenih (u 000)	624	564	123	732
Ostvareni društveni proizvod (u mil. dinara)	180.814	305.933	428.051	613.300
Učešće investicija u društv. proizv. u % (1:4)	25,4	23,1	20,6	24,0
„Cijena" radnog mjesta[6] (1:3) u 000 din.	73,5	125,2	715,5	200,8

[5] Izvor: — broj zaposlenih prema SGJ/1976, str. 80; — investicije prema SGJ/1976, str. 82, u materijalu Instituta za ekonomiku investicija *Investicije 1947—1969, stalne cene*, Beograd, 1971. i prema publikaciji SZS *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972*, Beograd, 1973.

Za 1975. godinu investicije su procijenjene.

[6] Stvarna „cijena" novog radnog mjesta (zaposlenja jednog radnika) obuhvata potrebna ulaganja u osnovne i obrtne fondove da bi se zaposlio jedan radnik. Međutim, ovdje su iskazana ulaganja samo u osnovne fondove privrede i zaposlenost u privredi. Pri tome su računata sredstva kako za nova radna mjesta tako i ulaganja u modernizaciju i rekonstrukciju postojećih radnih mjesta, to jest ulaganja koja su potrebna za održanje postojeće zaposlenosti. Drugim riječima, računato je koliko je postojeći broj zaposlenih proizvodno sposoban da poveća zaposlenost. Kako je svrha ovog istraživanja da pokaže vezu između produktivnosti rada zaposlenih i zapošljavanja, to je ovakav metod ispravan. Naravno, usljed sve dinamičnijeg tehničkog progresa potrebno je sve više ulaganja u održavanje postojeće zaposlenosti, to jest amortizacija sve više učestvuje u bruto-investicijama. Stoga je u ovom pregledu „cijena" novog radnog mjesta (računato ulaganjima u osnovne fondove) uvećana i za ulaganja koja su potrebna za reprodukciju postojećih radnih mjesta. No, time se ne mijenja odnos koji je predmet posmatranja u ovom prilogu (proizvodna sposobnost postojećeg broja zaposlenih da stvaraju uslove za novu zaposlenost).

Na osnovu ovih podataka može se izvesti pokazatelj koji informiše o tome koliko je bilo potrebno radnika da se stvore sredstva za jedno novo radno mjesto; naravno, uključujući i sredstva potrebna za održavanje postojeće zaposlenosti.

Godišnji prosjeci (cijene 1966)

	1956—1960.	1961—1965.	1966—1970.	1971—1975.
Bruto investicije po zaposlenom (u 000)	4,40	4,84	5,96	8,34
„Cijena" radnog mjesta	73,5	125,2	715,5	200,8
Potreban broj radnika za „proizvodnju" novog radnog mjesta (2 : 1)	16,7	25,9	120,1	24,1

Iz pregleda se može izvesti nekoliko važnijih konstatacija:

— Bruto investicije po zaposlenom (pod pretpostavkom da one potiču samo iz društvenog proizvoda zemlje) povećane su, godišnje prosječno, u periodu 1971—1975. godine prema periodu 1956—1960. godine za 89,5%. U istom periodu „cijena" novog radnog mjesta sa održavanjem postojećih radnih mjesta povećana je za oko 2,7 puta.

— Broj zaposlenih radnika, takođe posmatrano prosječno u godini, koji je potreban da stvori sredstva za novo radno mjesto povećan je u periodu 1971—1975. prema periodu 1956—1960. godine za 44,3%.

— Udio investicija u društvenom proizvodu bio je veći u periodu 1956—1965. godine (23,9%) nego u desetgodištu 1966—1975 (22,6%). Kako je u periodu 1956—1965. godine amortizacija učestvovala sa 8,6%, a u periodu 1966—1975. godine sa oko 9%, to proizlazi da je relativno opala akumulacija u investicijama.

— Tehnička opremljenost rada je rasla brže od produktivnosti rada, a to znači da je rastao kapitalni koeficijent, odnosno opadala je efektivnost investicija.[7]

[7] Kretanje tehničke opremljenosti rada i produktivnosti rada u privredi društvenog sektora bilo je sljedeće:

Prosječne godišnje stope rasta

	Ukupna društvena privreda		Industrija	
	Teh. oprema rada	Produktiv. rada	Teh. oprema rada	Produktiv. rada
1956—1960.	0,7	4,6	1,0	4,5
1961—1965.	5,0	4,8	4,3	5,7
1956—1965.	2,8	4,7	2,6	5,1
1966—1970.	7,0	5,8	6,5	5,6
1971—1974.	4,8	3,7	2,9	2,9
1966—1974.	5,8	4,7	4,7	4,2

Tehnička opremljenost je iskazana kao nabavna vrijednost osnovnih sredstava po zaposlenom, a produktivnost rada kao društveni proizvod po zaposlenom.

Konstatovano stanje logično nameće pitanje: koja su to strategijska investiciona opredjeljenja na kojima može biti zasnovano uspješno rješavanje nezaposlenosti.

Prilog koncipiranju rješenja komplementarnosti zapošljavanja i produktivnosti rada kao faktora razvoja

1) U traženju zadovoljavajućeg rješenja zapošljavanja mora se poći od osnovnog cilja društvenog sistema. S obzirom na karakter naših društveno-ekonomskih odnosa i stepen razvijenosti materijalne osnove, društveni cilj u oblasti zapošljavanja, dugoročno posmatrano, sastoji se u punom radnom angažovanju svih radno sposobnih članova društva. To praktično znači da treba ostvariti stopu rasta zaposlenosti i stopu produktivnosti rada koje će se komplementarno ponašati, to jest koje će omogućavati intenzivan razvoj privrede. Naime, raspoloživi ljudski radni potencijal je vrlo obiman i zahtijeva visoku stopu zapošljavanja da bi bio radno angažovan. Istovremeno, tako visoka stopa rasta zaposlenosti može se realizovati samo pri visokoj stopi rasta produktivnosti. Bez visoke stope rasta produktivnosti nema stvaranja sredstava za potreban broj novih radnih mjesta. Dakle, neophodne su visoke stope i zapošljavanja i produktivnosti rada. To znači da je neophodno ostvariti relativno visoku stopu rasta privrede. Međutim, u kratkom vremenskom periodu vrlo je teško uskladiti visoki porast zaposlenosti s visokim porastom produktivnosti rada i, obrnuto, da visoka stopa produktivnosti rada bude u skladu s visokom stopom rasta zaposlenosti. Drugim riječima, kratkoročno posmatrano, odnos zapošljavanja i produktivnosti rada se manifestuje kao opozitni faktor, i samo na dugi rok može u procesu privrednog razvoja biti komplementaran. Pored toga, treba istaći da je samo u uslovima dugoročno visoke stope rasta privrede taj odnos u zadovoljavajućoj mjeri uticao na povećanje zaposlenosti i produktivnosti rada. Može se to ilustrovati i praksom jugoslovenskog privrednog razvoja.

Prosječne godišnje stope rasta u društvenom sektoru*

(na temelju cijena 1966. godine)

	Društv. proizvod	Investicije	Zaposlenost	Produktiv. rada
1948—1956.	5,2	4,2	7,4	2,2
1948—1952.	4,2	3,0	8,3	4,1
1953—1956.	6,4	5,8	6,4	0,0

* Produktivnost rada je računata kao odnos društvenog proizvoda i ukupno zaposlenih u društvenom sektoru.

1957—1965.	11,4	9,9	5,8	5,3
1957—1960.	9,3	17,2	7,7	6,1
1961—1965.	9,3	4,5	4,3	4,7
1966.—1974.	6,9	6,4	2,4	4,5
1966—1970.	6,7	8,1	1,0	5,6
1971—1974.	7,3	4,2	4,1	3,1
1948—1974.	7,8	8,8	5,2	2,5

Vrlo je interesantno da je, kad god su bile velike razlike između stopa rasta zaposlenosti i produktivnosti, i stopa privrednog rasta bila relativno niža nego u periodima ujednačene dinamike zapošljavanja i produktivnosti. To se jasnije vidi iz sljedećih poređenja:

Poređenje prosječnih stopa rasta

	Odstupanje u poenima između stope zapošljavanja i stope produktivnosti	Stopa rasta društvenog proizvoda
1948—1952.	12,5	4,2
1953—1956.	6,4	6,4
1957—1960.	1,6	14,1
1961—1965.	0,4	9,3
1966—1970.	4,6	6,7
1971—1974.	1,0	7,3
1948—1956.	9,6	5,2
1957—1965.	0,3	11,4
1966—1974.	2,1	6,9

Nema sumnje, na razliku odnosa stopa rasta zaposlenosti i produktivnosti uticao je niz faktora, posebno struktura investicija u pojedinim fazama i etapama, ali je očigledno i to da je svako preterivanje u zapošljavanju, po cijenu zapostavljanja produktivnosti, i obrnuto, bilo praćeno opadanjem stope privrednog rasta. Ekstremnosti u jednom ili drugom pravcu bile su izazvane dijelom promjenom strukture investicija, a dijelom tekućom politikom i odnosom prema zapošljavanju.

Analiza prošlosti ne može biti isključivi, pa čak ni glavni osnov za određivanje stavova o budućnosti, pogotovo u uslovima brzog naučno-tehničkog progresa i značajnijih promjena činilaca proizvodnje u njihovom procesnom kombinovanju. Međutim, iskustva se moraju uvažavati, pogotovo kada se iz prošlosti prenosi nasljeđe čije će značajno dejstvo na privredni razvoj prestati tek posle relativno dugog vremenskog perioda.

Na osnovu izloženog može se izvući zaključak da u narednom periodu treba tražiti globalne i pojedinačne investicione varijante, koje ne iziskuju značajnije razlike u stopi rasta zaposle-

nosti i stopi rasta produktivnosti rada, pri čemu i jedna i druga stopa treba da omoguće ostvarenje relativno visoke stope privrednog rasta.

2) Bitan faktor dugoročnog porasta produktivnosti rada je povećanje tehničke opremljenosti rada. Međutim, može se, a to pokazuje i praksa jugoslovenskog privrednog razvoja, čak i dugoročno, ostvariti veća stopa rasta tehničke opremljenosti od stope rasta produktivnosti rada. Ipak, to su ređi slučajevi i, po pravilu, posljedica raznih subjektivnih faktora.[9] Osnovni faktor zapošljavanja je „proizvodnja" novih radnih mjesta.

Kako elemente tehničke opremljenosti rada tako i ostale materijalne elemente novih radnih mjesta (to su, zapravo, sadržaji proizvodnje koji se međusobno u velikoj mjeri poklapaju) proizvodi I odjeljak društvene proizvodnje, pa je očigledno da stopa rasta ovog odjeljka mora dobiti prioritet u budućem dugoročnom razvoju zemlje.

Ne upuštajući se ovom prilikom u ranija kontroverzna shvatanja o zakonu pretežnog rasta I odjeljka društvene proizvodnje, o kojem se ranije dosta raspravljalo, a koja nisu mimoišla ni jugoslovensku ekonomsku misao, treba istaći sljedeće[10]:

— Zaostajanje I odjeljka društvene proizvodnje u posljednjih petnaestak godina bilo je jedan od vrlo značajnih uzroka stvaranju materijalnih disproporcija u jugoslovenskoj privredi. Otuda su i proizišle mnoge teškoće u razvoju privrede (nepovoljan spoljnotrgovinski bilans, nedovoljno korišćenje kapaciteta usljed nedostatka dovoljnih količina repromaterijala, netipiziranost tehnike, zaduženost inostranim kreditima itd.).

— Jednostranost razvoja, koja se ogleda u pretjeranom forsiranju I odjeljka društvene proizvodnje u početnoj etapi socijalističke izgradnje (1947. do približno 1956. godine), imala je za posljedicu stvaranje disproporcija usljed zaostajanja II odjeljka društvene proizvodnje. Ta disproporcija je relativno brzo savladana izmjenom strukture investicija i bržim porastom II odjeljka društvene proizvodnje. Međutim, kasnije nije uslijedilo dovoljno snažno pomjeranje strukture investicija u korist I odjeljka i potreb

---

[9] U periodu 1956—1965. godine stopa rasta tehničke opremljenosti rada u društvenom sektoru privrede iznosila je 2,8%, a stopa produktivnosti rada 4,7%. U periodu 1956—1974. godine ove stope se znatnije mijenjaju, tako da tehnička opremljenost raste po stopi od 5,8%, a produktivnost po stopi od 4,7%. Znatnije zaostajanje produktivnosti rada za porastom tehničke opremljenosti, u posljednjih desetak godina, bilo je u velikoj mjeri, bar neposredno, uslovljeno tzv. izgradnjom paralelnih kapaciteta, njihovim niskim korišćenjem i drugim nedaćama koje su pratile razvoj u posljednjih nekoliko godina.

[10] Pitanje odnosa tempa porasta I i II odjeljka društvene proizvodnje bilo je predmet vrlo žive diskusije u istočnoevropskim socijalističkim zemljama. O ovom pitanju imali smo i različite poglede naših ekonomista. (Vidjeti: Dr Radmila Stojanović, *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu*, Beograd, 1964; Dr Branko Horvat, *Još jednom o zakonu pretežnog porasta I odjeljka društvene proizvodnje*, „Ekonomist", br. 1/1961, Beograd; Dr Jakov Sirotković, *Planiranje u sistemu samoupravljanja*, Zagreb, 1966.

no ubrzanje porasta njegove proizvodnje, tako da se sadašnje disproporcije izražavaju zaostajanjem nekih važnijih proizvoda ovog odjeljka.[11]

Prema tome, uklanjanje postojećih disproporcija iziskuje da se u narednom periodu brže povećava proizvodnja I odjeljka društvene proizvodnje, a time ostvari i dugoročna maksimalna (znači, optimalna) stopa privrednog rasta.

3) Zastupajući gledište bržeg porasta I odjeljka društvene proizvodnje, posmatrano u razmjerama zemlje kao cjeline, u narednom periodu (od 8—10 godine), smatramo, mora postojati dobro izvršena selekcija grana i sektora koji pripadaju I odjeljku. To bliže određenje grana i sektora važno je radi toga što se neki krupni privredni zadaci mogu ostvariti različitim investicionim varijantama, ali čiji je društveno-ekonomski kvalitet, u našim uslovima, vrlo različit. Pri tome se mora ozbiljno voditi računa o mogućnostima razmjene sa inostranstvom na temelju valjano izvršenih poređenja domaćih sa inostranim uslovima.

Investicione varijante, kojima se rješava pitanje povećanja proizvodnje energije, sirovina, hrane, saobraćajnih usluga, mogu biti vrlo različite. Brojnost mogućih rješenja se povećava uključivanjem spoljnoekonomske razmjene, tako da se dobija niz varijanata. Primjera radi: vrlo je delikatno pitanje izbora optimalne varijante povećanja energetike (koliko hidro-izvori, koliko ugalj, koliko tečna goriva, koliko nuklearni), na kojim izvorima i kojim prioritetom koristiti izvore. Ovdje se pojavljuje niz pitanja čiju društveno-ekonomsku vrijednost ne možemo izmjeriti samo dosadašnjim i sada važećim kriterijumima. Sličan je slučaj u proizvodnji sirovina, hrane, izgradnje saobraćajnica. Naši izbori su ponekad pritiješnjeni mogućnostima dobijanja dodajne akumulacije iz inostranstva u vidu tehnologije i opreme na kredit. Međutim, vrlo je značajno utvrditi koliki su i kakvi su dugoročni efekti nešto veće domaće akumulacije po cijenu usporavanja potrošnje, zatim po cijenu nešto nižeg organskog sastava sredstava u nekim

[11] Dinamika porasta fizičkog obima industrijske proizvodnje bila je sljedeća:

Stope rasta fizičkog obima industrijske proizvodnje

	Sredstva rada	Reprommaterijal	Roba široke potrošnje	Ukupno
1956—1960.	14,3	11,9	14,7	13,3
1961—1965.	9,6	8,7	11,4	10,6
1966—1970.	5,8	6,1	6,2	6,1
1971—1974.	7,4	8,4	9,3	8,7
1956—1974.	9,3	9,2	10,6	9,5

Naročito je izraženo zaostajanje proizvodnje energije, sirovina i hrane. (Vidjeti: *Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985,* Konzorcijum ekonomskih instituta, Beograd, novembra 1974).

granama privrede, te koncentracije akumulacije za rješavanje problema značajnih uskih grla privrede.

Neophodno pomjeranje strukture investicija u korist grana čiji ubrzani razvoj treba da omogući skladniju strukturu proizvodnje i dinamizira stopu rasta cjelokupne privrede moralo bi se ostvariti atraktivnijim efektima naše spoljnotrgovinske razmjene i većom stopom domaće akumulacije. Izbor investicionih varijanata mora posebno biti argumentovan sa stanovišta tih zahtjeva.

4) Naša privreda, naročito u dijelu prerađivačke industrije, ima mnogobrojne „paralelne" i „sitne" kapacitete. Baš zbog takvih svojstava ovi kapaciteti se slabo koriste i ostvaruju nedovoljne i nepovoljne ekonomske efekte. Grane i sektori, koji obiluju neiskorišćenim kapacitetima, morali bi investicionu potrošnju svesti samo na reinvestiranje amortizacije u modernizaciju i biti stimulirane na povećano korišćenje kapaciteta. Zapošljavanje i povećanje produktivnosti u ovim granama prvenstveno bi se moralo zasnivati na zahvatanju unutrašnjih rezervi, a naročito na povećanom korišćenju postojećih kapaciteta.

5) Postojeće rezerve u našoj privredi su mnogobrojne i raznovrsne, počev od nedovoljno iskorišćenih kapaciteta, raznih nesinhronizovanosti i neusklađenosti, pa do znatnih neobrađenih poljoprivrednih zemljišta. Postoje obimne mogućnosti da se aktiviranjem tih rezervi poveća produktivnost rada i istovremeno poveća zaposlenost. Relativno malim investicionim ulaganjima mogu se osvojiti mnoge „komponente" koje sada uvozimo za potrebe proizvodne potrošnje, a naročito u metalnoj i elektroindustriji.

Prema tome, u domenu investicija, njihovog usmjeravanja i usaglašavanja, njihovog multisinhronizovanja, postoje mogućnosti da se postigne relativno visok porast produktivnosti rada i relativno visok porast zaposlenosti, a time i visoka stopa privrednog porasta. To zahtijeva, opšte posmatrano, da se u narednom periodu dâ veći prioritet porastu proizvodnje I odjeljka i da se ostvari brži porast akumulacije od porasta lične potrošnje. Za postizanje takve orijentacije neophodno je instituisanje određenih faktora u privrednom sistemu, a naročito u pogledu stvaranja povoljnijeg odnosa akumulacije i potrošnje u korist akumulacije, zatim u stvaranju povoljnije strukture izvoza i uvoza i u promjeni relacije cijena pojedinih faktora proizvodnje. U tako stvorenim uslovima biće porast produktivnosti rada i porast zaposlenosti, kao dugoročno komplementarni faktori, i u kraćim vremenskim periodima u manjoj koliziji i pod većim međusobnim pozitivnim uticajima.

Dragan Taškovski

Koreni velikobugarskog nacionalizma

U posleratnoj bugarskoj istorijskoj i političkoj publicistici, u vreme kada su Bugarska komunistička partija (BKP) i otečestvenofrontovska bugarska vlada ne samo priznale makedonsku naciju već počele i da se obračunavaju s velikobugarskim nacionalizmom, svojim i onim u redovima buržoaske opozicije, napisano je više članaka i brošura koje obrađuju tu pojavu.[1] Karakteristično je da se u većini tih radova koreni velikobugarskog nacionalizma i šovinizma, uglavnom, vezuju za koncepciju sanstefanske Bugarske, dakle za onu predimenzioniranu Bugarsku koju je ruska carska vlada 1878. godine projektovala radi svojih imperijalističkih ciljeva na Balkanu, a koju su velike evropske sile na Berlinskom kongresu, juna 1878. godine, „raskomadale". Kao posledica toga se,

[1] U sklopu ovih napisa navešćemo samo nekoliko: Hr. Kalajdžiev, *Federalna Makedonija i velikob'lgarskija šovinizam*, Sofija, 1945; Ž. Natan, *Velikob'lgarskija šovinizam v istoričeskata knižnina v nas*, „S'vremenik", god. I, kn. 3, Sofija, 1945; Ž. Natan, *Korenite na velikob'lgarskija šoviniz'm*, „S'vremenik", god. II, kn. 2, Sofija, 1946 T. Vlahov, *Velikob'lgarskija šovinizam i makedonskija v'pros*, „S'vremenik", god. II, kn. 13, Sofija, 1946; K. Dramaliev, *Teorija i praktika na velikob'lgarskija šoviniz'm*, Sofija, 1947. i drugi.

prema navedenim radovima, tobože i „rodio" velikobugarski nacionalizam koji je osvajanjem tuđih teritorija i porobljavanjem nebugarskih naroda težio da nametne bugarsku hegemoniju na Balkanu.[2]

Nema sumnje da je Sanstefanskim mirom od 3. marta 1878. godine, tim međunarodnim aktom koji je diktirala carska Rusija radi zadovoljenja svojih interesa na Balkanu, velikobugarski nacionalizam, koji podrazumeva ideju stvaranja „Velike Bugarske", definitivno dobio čvrst i formiran program. Predimenzionirane granice Bugarske, koje su se prema shvatanjima Jurija Venelina protezale na ogromne balkanske i vanbalkanske prostore (pri čemu je Bugarin S. Rakovski u „bugarsku zemlju" uvrstio čak i Ukrajinu), Sanstefanskim mirom su u suštini „stešnjene" na balkanske prostore, tačnije — na Bugarsku Trakiju, Dobrudžu, Makedoniju i jugoistočnu Srbiju, pa je na osnovu toga definitivno bila nastala i sanstefanska ideologija i politika velikobugarskog nacionalizma. u kojem je, osobito posle Plovdivskog prevrata 1885. godine, Makedonija postala Arhimedov punkt celokupne ove ekstremne hegemonističko-geopolitičke doktrine. Ta doktrina je potisla gotovo sve druge velikobugarske političke aspiracije tokom stotinak godina i bitno uticala na to da se zbog navodno neostvarenih sanstefanskih „ideala" pojavi i pothranjuje velikobugarski nacionalizam.

Međutim, bez obzira na to što se čak i danas velikobugarski nacionalizam izražava i identifikuje sa sanstefanskim mitom ili fikcijom, neosporno je da se koreni velikobugarskog nacionalizma ili velikobugarskog šovinizma, te rak-rane na živom telu bugarskog naroda — kako ga je okarakterisao Georgi Dimitrov[3] — ni u

---

[2] Velikobugarizam ili ideja o „Velikoj Bugarskoj", po kojoj bi Bugarska, kao najveća država na Balkanu, postala hegemon na balkanskim prostorima, jeste, u suštini, ideologija agresivnog imperijalizma bugarske buržoazije, koja, u svojoj ekspanziji ka novim zemljama i tržištima, pod zastavom „ujedinjenja bugarskog plemena", teži da pored Mizije, odnosno današnje severne Bugarske, i nešto južnije od nje, gde faktički i postoji bugarsko nacionalno biće, u granice bugarske države uklopi i nebugarske zemlje kao što su Trakija, Dobrudža, Makedonija i jugoistočna Srbija, tačnije polovina Balkanskog poluostrva, „ocrtana, kako veli velikobugarski šovinist St. Čilingirov, mačem starobugarskih careva Simeona i Asena". Ova reakcionarna ideologija, koja je svoje otelotvorenje našla u sanstefanskoj fikciji, danas ponovo oživljava u NR Bugarskoj, mada je nju osudio ne samo Georgi Dimitrov već mnogo pre njega i Dimitar Blagoev-Dedoto, Hristo Kabakčiev i drugi lideri bugarske Socijaldemokratske partije.

[3] „Danas ni za koga kod nas (u Bugarskoj — D. T.) ne može biti tajna", kaže G. Dimitrov, „da jedan od najvažnijih korena svih nacionalnih nesreća i katastrofa, koje su pogodile naš (bugarski — D. T.) narod u poslednjim decenijama, leži u *velikobugarskom šovinizmu*, u velikobugarskoj ideologiji i politici (Bugarske — D. T.) hegemonije na Balkanu i gospodstvu nad susednim narodima. Na tom tlu je, godinama, fašizam kod nas vršio nasilje. Na tom tlu je nemačka agentura u vreme cara Ferdinanda i cara Borisa predala Bugarsku Nemcima, koji su je pretvorili u oruđe nemačkog imperijalizma protiv naših oslobodilaca i naših suseda, zapadnih i južnih. U ime „Velike Bugarske" velikobugarski šovinizam — izdajice (bugarske — D. T.)

kom slučaju ne temelje isključivo na ovom istorijskom događaju. Naprotiv, ako pažljivo razmotrimo sve što se dogodilo u bugarskom političkom i naučnom životu, ne samo neposredno pre stvaranja sanstefanske Bugarske već i pre stvaranja Bugarske egzarhije 1870. godine (kada se bugarska politička i crkvena efektiva borila za to da pod jurisdikciju Bugarske egzarhije, kao tobož slovenske crkve, stave i eparhije Makedonije, Trakije, jugoistočne Srbije sa Kosovom i Dobrudžom, kao projekat granica buduće bugarske države), jasno ćemo videti da ideja o „Velikoj Bugarskoj" nije isključivo plod Sanstefana, nego je nastala mnogo ranije.

Sigurno je, s druge strane, da korene velikobugarskog nacionalizma ili šovinizma ne možemo tražiti u ideološkoj sferi, već u realnim društvenim odnosima koje je u sebi oblikovao kapitalistički način proizvodnje; tačnije, te korene treba izvlačiti iz prirode same bugarske buržoaske klase i njenih eksploatatorskih interesa. Međutim, u takvoj analizi ne treba, svakako, izgubiti iz vida i misaoni faktor, u ovom slučaju — istorijsku svest i tradiciju, istorijski „kulturni fond" koji je bio veoma značajan ne samo u konstituisanju bugarske nacije već i u stvaranju osnova za velikobugarski nacionalizam i šovinizam. U spletu ta dva momenta, u imperijalističkoj prirodi bugarske buržoazije i istorijskim uslovima, u kojima je bugarski narod počeo svoje nacionalno konstituisanje, treba uglavnom tražiti korene i genezu velikobugarskog nacionalizma i velikobugarskog šovinizma, zapravo mnogo više nego u sanstefanskoj fikciji koja je u suštini bila ograničeni izraz tog velikobugarskog nacionalnog kompleksa. Taj kompleks je svojevremeno ocrtao Rus Jurij Venelin u svojoj *Istoriji drevnih i sadašnjih Bugara* 1829. godine, a na njega se nadovezala ne samo politika bugarskih vođa već i politika ruske carske vlade za ostvarenje njenih imperijalističkih ciljeva na Balkanu. Drugim rečima, velikobugarski nacionalizam nije produkt sanstefanske Bugarske, već sopstvenog bugarskog razvitka na koji su se prirodno nadovezali Sanstefano i politika ruske carske vlade.

Nacionalna svest i istorijski „zaborav"

Kada početke velikobugarskog nacionalizma analiziramo na tlu sopstvenog bugarskog razvitka i stremljenja poletne bugarske buržoazije, pa i buržoaske istoriografije još pre Sanstefana i stvaranja Bu-

---

nacije i nemački agenti — doveo je našu otadžbinu po treći put na prag katastrofe i umalo je nije uništio. Bez nemilosrdnog uništenja velikobugarskog šovinizma, te rak-rane na živom telu naše zemlje, nije moguće izgraditi preporođenu novu Bugarsku. „Nužno je", napominje G. Dimitrov, „uporedo sa obezglavljenjem nosilaca te smrtonosne zaraze, provesti, iscrpno objašnjavajući ga, ideološki rad među narodom (bugarskim — D. T.) i njegovom inteligencijom, da ne bi od velikobugarske ideologije i avanturističke politike ostalo ni spomena. Neophodno je gvozdenom metlom očistiti Augijevu štalu od mračnog, podlog i sramnog nasledstva, da bi se pročistio društveni i politički vazduh nad bugarskim nebom". (Pismo Georgi Dimitrova Centralnom komitetu Bugarske radničke partije (komunista) od 28. septembra 1944. godine, „Rabotničesko delo", 2. oktobra 1944).

garske egzarhije 1870. godine, nameće se prirodno pitanje: koje j
to vreme u kojem se pojavio velikobugarski nacionalizam? Ovo uto
liko pre što znamo da sve do Vasila Aprilova, N. Palauzova i drugih
bugarskih pregalaca nacionalnog preporoda, tačnije do tridesetih
godina prošloga veka, sama slovenska masa u Bugarskoj nije bila
svesna svog nacionalnog identiteta, pa nije ni mogla zastupati ove
ekstremne velikobugarske ideje. Možda je to iznenađujuće za čitao
ca nedovoljno upućenog u svu kompleksnost bugarskog pitanja. Na
ime, govorenje o nedostatku narodne svesti bugarskog čoveka izne
nadilo bi mnoge s obzirom na usvojeno mišljenje u evropskoj na
uci da današnji bugarski narod, budući slovenski, ima u prošlost
„veliku" i „slavnu" istoriju, s „velikim carevima i grandioznim po
duhvatima". Bilo bi logično da je on u svom krilu, kao što je to u
svih „istorijskih" naroda Evrope, negovao ne samo narodna pre
danja o velikim ličnostima i istorijskim poduhvatima već i ideje
o svom sopstvenom biću, a da ne govorimo o bugarskom imenu
Međutim, ma koliko iznenađivala takva konstatacija, činjenica j
da sve do pojave knjige karpatskog Rusa Jurija Venelina *Drevn*
i sadašnji Bugari, koja je izašla iz štampe 1829. godine [osim usko
bukureškog kruga oko Sofronija Vračanskog koji je svoje „bu
garstvo" stekao kao prepisivač Pajsijeve *Istorije*], niko od sloven
skih stanovnika današnje Bugarske nije imao „istorijsku" svest
odnosno istorijsko „pamćenje" o toj „slavnoj prošlosti", niti je ik
od njih znao da su Bugari. Takvo „pamćenje" je na tlu današnj
Bugarske egzistiralo samo u preostalih pravih Asparuhovih Bugar
neslovenskog porekla, koje mi danas znamo pod imenom Gagauza
i iz čije je sredine u jedan mah, za vreme rusko-turskog rata 1820—
—1829. godine, povlačenjem carske ruske vojske sa balkansko
bojišta krenulo njih oko 130.000 iz starobugarskih predela, tačnij
iz onih predela današnje severoistočne Bugarske iz kojih je neka
kan Asparuh svoje saplemenike Turano-Bugare naselio u Besara
biji, Moldaviji i Ukrajini.[4] Otuda, i *Istorija slavjano-bolgarsk*
oca Pajsija iz 1762. godine, za koju su V. Aprilov i N. Palauzo
doznali tek sredinom XIX veka, nije ni imala odjeka među selja
cima i građanima Bugarske, koji su u ta vremena još predstavlja
amorfnu masu bez narodnog imena i političke i nacionalne svest
Tačnije, predstavljali su „telo bez kostiju", što je prisililo prep
sivača Pajsijeve *Istorije* Sofronija Vračanskog da u „ovoj bednos

---

[4] Problem takozvanih Gagauza i Gadžalija, koji je bio izvan
redno aktuelan u vreme konstituisanja bugarske kneževine i nepo
sredno posle toga, prvim popisom stanovništva u kneževini Bugar
skoj 1880. godine bio je naglo potisnut u stranu. Jer, deklarisanje Ga
gauza kao starih Asparuhovih Bugara ne samo što je obezvređival
bugarsku istoriju onakvu kakvom ju je stvorio M. Drinov i K. Jir
ček, već je zatvaralo i sve puteve bugarskoj politici da na osnovu te
rije o „pretapanju" Asparuhovih Bugara u Slovene, savremeni Bugar
-Sloveni prisvajaju ne samo starobugarsko državno nasledstvo već d
na osnovu toga grade i svoju budućnost, tražeći bugarski narod međ
Slovenima van etničkog bugarskog prostora. O ovome vidi u knjizi I
Taškovskog, *Kon etnogenezata na makedonskiot narod*, „Naša kniga"
Skopje, 1974, str. 69—87.

svoga naroda", slično ocu Pajsiju, preko čije se *Istorije* i sam „osaznao" kao Bugarin, uzvikne: „O, nerasudni Bolgarino i velika glupavino, probudi se, ne idi tako slepo po tami, već otvori oči i razum svoj i poslušaj mene sada smirenog arhijereja, koji sam iz vašeg bolgarskog roda."[5] I Srbin Konstantin Ognjanović, u predgovoru svoje zbirke stihova iz 1833. godine, upitaće se: „Da li i vi niste potomci istog naroda kao što su Rusi, Srbi i drugi? Nije li sramotno da se stidite svoga slavnog (bugarskog — D. T.) imena? Zato vas pitam i povišenim glasom kažem: O, narode, da li će blesnuti nekada u Bugarskoj plemenita baklja premudrosti? Međutim, ja padam duhom i suze mi teku niz lice, jer svuda kod nas vidim suprotno od toga".[6]

U suštini, slovensko stanovništvo Bugarske, zbog specifičnih istorijskih uslova u kojima je živelo u srednjem veku, nije bilo formirano kao slovenski narod pod bugarskim imenom. Naprotiv, nalazeći se kao slovenski narod u senci tuđih vladavina i tuđih istorija, anoniman i nemoćan, ne samo što je bio sveden na „opštu masu" bez utvrđene istorijske biografije već je, kao što konstatuje i sam osnivač bugarske istorije Marin Drinov, predstavljao gomilu ljudi, potisnutu, ugušenu i razbivenu, (pri čemu je i sama reč narod bila izgubljena i zamenjena grčkom rečju hora koja označava ne narod u etničkom smislu reči, nego obične ljude — horate), osuđenu — kako on zaključuje — na svakojake vrste teškog rada i muka.[7] To je, u stvari, bila „razbijena gomila pojedinaca, koja je, po oceni E. Golubinskog, bila svesna svoje pripadnosti samo određenim selima i gradovima, ali koja nije bila svesna ma kakvog, koliko-toliko unutrašnjeg (narodnog — D. T.) jedinstva"[8]. Tačnije, to je bio impozantan broj hrišćanske raje koju je u svetovnom životu ugnjetavao feudalac Osmanlija, a u duhovnom vladika Grk. „Takva masa", kako kaže K. Jireček, „nije uopšte imala pojma o svom sopstvenom broju i svojoj rasprostranjenosti, a još manje znala da na zemljinoj kugli postoje njima slična plemena"[9]. Tako je pojava knjige Jurija Venelina ne samo „osaznala" V. Aprilova, N. Palauzova i druge bugarske nacionalne pregaoce 30—40-tih godina prošloga stoleća o njihovom „bugarstvu" već i „otkrila" njihov "broj, veličinu i rasprostranjenost".

Čak ni učeni ljudi u Rusiji, koji su se posebno interesovali za brojnost i prostiranje slovenskih naroda u Evropi, a da ne govorimo o drugim, neslovenskim naučnicima, zbog ovakvog stanja budućih Sloveno-Bugara, uopšte nisu znali da na bugarskim prostorima, osim ostataka Asparuhovih Turano-Bugara u licu današnjih Gagauza i Gadžalija, postoji nekakav slovenski narod pod bugarskim imenom. Zato se u knjizi *Uporedni rečnici* 200 raznih

---

[5] E. Georgiev, Sofronij Vračanski, *Istorija na b'lgarskata literatura*, kn. 2, izd. BAN, Sofija, 1966—67—68.

[6] B. Penev, *Paisij Hilendarski*, Sofija, 1918, str. 91, 92.

[7] M. Drinov, *Otec Paisij, Negovoto vreme, negovata istorija i učenicite mu*, „Periodičesko spisanie", kn. 4, Braila, 1871, str. 4.

[8] E. Golubinski, *Kratkij očerk istorii pravoslavnih crkvej, bolgarskoj, serbskoj i rumunskoj ili moldavlaškoj*, Moskva, 1871, str. 177.

[9] K. Jireček, *Istorija na B'lgarite*, Sofija, 1929, str. 384—385.

jezika, koju je po nalogu ruske carice Katarine II izdao nemački prirodnjak Petar Simon Palas u Sankt-Peterburgu (Rusija 1787—1789. godine), među 12 navedenih slovenskih jezika uopšte ne spominje jezik nekih Sloveno-Bugara. Prema tadašnjim vladajućim naučnim saznanjima i iskazima Šlocera i Tunmana bili su za bugarsko ime vezani Asparuhovi Turano-Bugari, a ne Sloveni, koji su sebe počeli nazivati Bugarima tek 30—40-tih godina XIX veka. Tako sastavljač *Uporednih rečnika* nije Bugare ni uvrstio u slovenski narod. Josip Dobrovski, otac slavistike i jedan od prvih naučnika, koji se još 1814. godine interesovao za domovinu Kirila i Metodija, a nešto kasnije i Pavle Šafarik, 1826. godine, rekli su da je bugarski jezik samo „narečje srpskog jezika". Jan Kopitar je dodao još i to da reči tog jezika na kraju završavaju članom. Čak i Vuk Karadžić, koji je o bugarskom jeziku kao slovenskom nešto više kazao u pismu Frušiću, objavljenom kao prilog u „Srbskim novinama" 1821. godine, o Bugarima je znao vrlo malo. Tako je on, u svom *Dodatku Sanktpeterburškim uporednim rečnicima* iz 1822. godine, sa preko 27, i to makedonskih pesama iz Razloga, koje je smatrao „bugarskim", afirmisao Sloveno-Bugare, iz čega je učeni slovenski svet, a preko njega i poneko u Evropi prvi put dobio nekakve mutne predstave o postojanju nekakvog slovenskog naroda pod bugarskim imenom.

Venelinova teorija o „veličini" bugarskog naroda

A kada je posle svega ovog 1829. godine došla na svet knjiga Jurija Venelina *Drevni i sadašnji Bugari*, pitanje bugarskog naroda kao slovenskog naroda na Balkanu dobilo je druge dimenzije.

U toj knjizi, koja je, nema sumnje, imala presudan uticaj na bugarski nacionalni preporod, J. Venelin je ne samo dokazivao da su slovenska pokolenja u Bugarskoj Bugari već je Slovenima proglasio, čak, i same Asparuhove Bugare, pa je time uspostavio most između novopečenih Sloveno-Bugara i starih Asparuhovih Turano-Bugara. Mada su sa „naučne strane", kako je konstatovao i E. Golubinski, Venelinova istraživanja bila s velikim nedostacima, i za to doba nauke sasvim zastarela (Golubinski misli na 1871. godinu — D. T.), ipak je njegova zasluga za idejnost i svest bugarskog naroda bila velika ne samo zato što je Venelin stvorio bugarsku istoriju već što je vaskrsnuo i sâm bugarski narod, koji je poverovao da zaista potiče od starih Asparuhovih Bugara koje je, pak, u svojoj *Istoriji* J. Venelin prikazao kao Slovene.[10] Drugim rečima, Venelinova zasluga bila je u tome što je među slovenskim stanovništvom Bugarske uticao na svest o njihovom „bugarstvu" koja faktički nije postojala pre toga. Tačnije, ta svest nije izrastala iz njihovog društvenog bića i istorijskog razvitka, odnosno nije prenošena iz generacije u generaciju, već je u jednom trenutku, tako reći, ulivena spolja.

[10] E. Golubinski, cit. delo, str. 180.

I ne samo to. Knjiga J. Venelina i njegovo veliko oduševljenje za Sloveno-Bugare pobudila je za njih posebno interesovanje u samoj Rusiji. Ne samo što je bila prvi iscrpniji informator za Ruse o istoriji i savremenom stanju Slovena na Balkanu pod Osmanlijama, koje je Venelin u ogromnom broju prikazao kao „Bugare", već je doprinela i intenziviranju ruske carske politike na ovim prostorima Balkana. A kada je carska Rusija, posle izgubljenog krimskog rata 1856. godine, pod pritiskom zapadnih evropskih sila koje su diktirale Pariski mir 1856. godine, napustila kartu pravoslavlja i počela da igra na kartu slovenstva[11], tada se u Rusiji, kako kaže A. Šopov, ubrzo pojavila struja koja je prihvatila ovu mrtvu sredinu, koju nije uzbuđivao ni srpski, niti grčki ustanak, pa čak ni ideje francuske revolucije nisu uspele da je bace u život, da je probude i podignu na visinu istorijskog naroda.[12] Međutim, ono što nije uspela ni francuska revolucija, ni srpski, ni grčki ustanak, uspela je knjiga Jurija Venelina. Ona je „odjeknula", po rečima E. Golubinskog, „neočekivano, kao zaglušujući udar groma iz vedra neba". Tačnije, „njegov poziv je imao snagu da probudi nesrećnike i mrtve..."[13]. Iz Venelinove knjige

[11] Naklonost carske Rusije prema Slovenima Balkana, a posebno Bugarima, nije bila emotivno-psihološke prirode zato što tamo žive Sloveni, iako je ruska carska politika računala i sa tom komponentom utičući na prosečnog ruskog čoveka. Naprotiv, ona je imala dublje materijalne i političke korene. Rusija, koja je imala izlaz na otvorena mora samo preko severnih, koja su većim delom u toku godine bila zamrznuta i neupotrebljiva za plovidbu, težila je da izbije na južna topla mora, na Persijski zaliv i Sredozemlje. Međutim, da bi se došlo do njih trebalo je u tom odnosu sila naći pogodnu kariku na koju bi se oslonila njena vojna akcija. Zato je i politika ruskih vlastodržaca od Petra Velikog, pa do poslednjeg Romanova, uvek bila u traganju za uzrokom mešanju u unutrašnje stvari Otomanske Imperije, preko čijih teritorija je jedino i mogla da prodre ka Dardanelima i Solunu. Sve do krimskog rata ruska carska vlada je maskirala svoje aspiracije ka Dardanelima i Solunu parolom „zaštite pravoslavnog hrišćanstva", nastojeći da to ostvari preko Carigradske patrijaršije i Grka, koji su Patrijaršiju držali u svojim rukama. Tada se Rusi uopšte nisu interesovali za Slovene, a posebno za „bratuške"-Bugare, pa J. Venelin, ljut što ruska vojska u rusko-turskom ratu 1828—1829. godine ne obraća pažnju na njih, uzvikuje: „Vi sada idete po njihovom mraku, a ne vidite svoju sopstvenu braću (Bugare — D. T.) i neprekidno sanjate o Grcima" (M. Prelog, *Slovenska renesansa*, Zagreb, 1924, str. 159). Međutim, posle izgubljenog krimskog rata, kada Rusija nije više mogla da igra na kartu „pravoslavlja", jer su „zaštitu hrišćana" uzele na sebe zapadne velike sile, došlo je do preokreta. Otada je ruska carska politika počela da igra na kartu „odbrane" slovenstva, odnosno bugarstva. To je uslovio ne samo stav srpske vlade prema ruskoj politici na Balkanu, koji je bio fiksiran u Garašaninovom „Načertaniju" već i to „što bugarska teritorija, u geografskom pogledu, ima čak i prednost u odnosu na Srbiju pošto su njene granice na vratima Carigrada" (Archivio Santa Congregazio de propagadne fida. Indice della Ponenza di Aprile 1878. Semm. XI, 70—84 — Ruski dokument od 18. II 1878. — Citirano prema: S. Damevski, *Svedoštvo i dokumenti*, „Večer", Skopje, 30. XII 1969).

[12] A. Šopov, *Materijali za b'lgarskoto v'zraždane v Makedonija*, Periodičesko spisanie, kn. XVIII, Sofija, 1885, str. 444.

[13] E. Golubinski, cit. delo, str. 180.

su rani pregaoci bugarskog nacionalnog preporoda — V. Aprilo N. Palauzov, Iv. Seliminski, S. Toškovič, A. Kipilovski, H. Popovi i mnogi drugi — prvi put saznali da se bugarsko ime, koje je n kada bilo plemensko ime Asparuhovih Bugara, odnosi na njil Slovene, a da su nekadašnji Asparuhovi Bugari njihovi „direktni slovenski preci.[14] U vreme kada, kako ističe Lj. Karavelov, ni jednoj knjizi nisu sretali imena Bolgarin i Bolgarija[15], budući B gari su kao i svaka kolebljiva masa, ne baš lako, ipak prihvata bugarsko ime kao svoje, iako je u suštini bilo tuđe, pogotovo š su na osnovu Venelinovih pisanija, u kojima je on i Asparuho Turano-Bugare prikazivao kao „Slovene", uspostavljali nepost jeći istorijski kontinuitet, pa u tom svom nacionalnom romanti mu poverovali da su, zaista, direktni potomci protobugara i tim prisvojili i starobugarsko državno nasledstvo.

Nova saznanja i „novi šokovi"

Umesto da slovensku „neodređenost" povežu sa svojom „neist rijskom" prošlošću, oni su još onda, uz pomoć ruskih slavjanofil tačnije bugarofila, iskonstruisali teoriju po kojoj je do „zabor va" bugarskog imena među ovim slovenskim masama tobože doš

---

[14] „Pravilno je da izjavim", kaže V. Aprilov u svojoj *Denici*, b 91—92 i 122—123, „da sam po povratku iz Konstantinopolja, početko 1831. godine, slučajno naišao na prvi tom knjige pokojnog Jurija Iv noviča Venelina *Bolgara*. Smelost kojom je on bio naoružan prot učenih Areopaga i kako se raspravljao s njima zaprepastila me j On je izazvao entuzijazam među Slovenima, a mene je prvog izoštr u tom zanimanju. Prvi njegov tom probudio je ljubav u meni (bugarsku — D. T.) nacionalnost" (M. Arnaudov, Aprilov, *Život, d nost, s'vremenici* (1789—1847), Sofija, 1935, str. 80). Slično V. Ap lovu, N. Palauzov kaže: „Venelin je svojom plamenom ljubavlju p budio naše (Sloveno — D. T.) Bugare iz dubokog smrti podobn sna, u kojem su oni počivali toliko vekova" (N. Palauzov, *Biogra jata na Jurij Venelin)*. Treći, pak, Iv. Seliminski, u svojim *Memoa ma*, između ostalog, piše: „Ta knjiga (J. Venelina — D. T.) izazvala veliku buru u Bugarskoj i otvorila je oči najučenijim ljudima. K posledica toga ceo bugarski narod probudio se iz dubokog petvek nog sna" (Iv. Seliminski, *Memoari*, Biblioteka na d-r. Iv. Selimins III, str. 44). Slično ovim izjavama da navedemo i onu koju je dao Karavelov. On je pisao da prvi tom Venelinovih istraživanja o S venima *Drevni i sadašnji Bugari*, koji je izašao 1829. godine, ima o bitu važnost ne toliko za nauku koliko za Bugare i Bugarsku, jer tom knjigom, kako su govorili onda, Venelin prvi put otkrio pos janje neizvesnog bugarskog plemena zaboravljenog od sveta, ali k je imalo svoju istoriju, bogatu događajima, svoju pismenost, svoj ž jezik. I ta knjiga, kao i putovanje samog Venelina po Bugarskoj, prinela je mnogo, zaključuje Karavelov, moralnom preporodu bug skog naroda". Neizmerno, pak, zahvalni Bugari — emigranti u Rus — na nadgrobnom spomeniku, koji su podigli na Venelinovom gro na Danilovskom groblju u Moskvi, uklesali su: „Podsetio je svet zaboravljeno nekadašnje slavno i silno pleme Bugara i imao plame želje da vidi njegov preporod" (D. Pesčani, *Jurij Ivanovič Venelin nacionalno-kulturnoto v'zraždane na B'lgarija*, „Istoričeski pregle god. XXV, 1, Sofija, 1969, str. 97—101).

[15] A. Šopov, *Materiali za b'lgarskoto v'zraždane v Makedoni* Periodičesko spisanie, kn. XVIII, Sredec, 1885, str. 444.

usled dugog osmanlijskog ropstva i grčkog duhovnog tutorstva, kao da Srbi i drugi narodi na Balkanu, koji su sačuvali „pamćenje", nisu bili pod Osmanlijama i pod pritiskom grčkih vladika. Međutim, ubrzo posle toga su P. Šafarik i K. Cojs, prvi 1837, a drugi 1839. godine, podvrgnuli kritici „slovensku" teoriju bugarstva koju je plasirao J. Venelin. Pisali su o Asparuhovim Turano-Bugarima ne kao o Slovenima, već su dokazivali — kako je to tvrdio P. Šafarik — da je to bio narod uralo-čudskog ili finskog porekla, odnosno hunskog porekla, kako je tvrdio Cojs. To je izazvalo prve pometnje u bugarskom nacionalnom preporodu koje su se zatim pretvorile u pravi šok kada je A. Popov 1866. godine obelodanio novootkriveni *Imenik prabugarskih kanova*.[16] Ovi momenti su, naravno, bili kritični i izvanredno su uzbudili nosioce bugarskog nacionalnog preporoda, jer ne samo što se nauka, kako kaže T. Panov, ovim otkrićima najednom našla na raskrsnici i nije bukvalno znala šta da kaže na sve to[17], već je nastupila prava panika među prosečnim novopečenim Bugarima, koji su, po rečima E. Golubinskog, počeli na sav glas da viču: „Kakva Bugarska i Bugari, kada nema ništa od toga. Nek se ne smeju našoj lakovernosti pričajući nam izmišljotine i neka nas ostave, nas nesrećnike bez otadžbine — sirotinju, na miru".[18] U ovakvoj nejasnoj i neizvesnoj situaciji po bugarski nacionalni preporod pojavili su se i otpori u samim ruskim naučnim i političkim sredinama, odakle je ranije bio počeo da duva ohrabrujući vetar. „Neka lica na visokim položajima u Rusiji", kaže V. Teplov, „nalazila su da se ne isplati (u ovakvim uslovima — D. T.) stvarati neku bledu (bugarsku — D. T.) narodnost, već da treba ulagati napore za njihovo prisajedinjenje jasno razgraničenoj srpskoj narodnosti pod opštim nazivom — južnoslovenska narodnost."[19] „Jer, čak 1867. godine", piše V. Teplov, „ovi viđeniji Rusi smatrali su Bugare politički nezrelim i nepripremljenim za samostalan život. U tom vremenu, nastavlja on, onaj ko želi da stvori bugarsku nezavisnu državu uzaludno će tražiti u zemlji (Bugarskoj — D. T.) elemente nužne za to, pa, čak, ne može biti uveren da će narod njegovim nastojanjima odati dužno priznanje."[20]

I, zaista, bugarski nacionalni preporod u ovom izvanrednom trenutku našao se na kritičnoj tački razvoja. Ako se nije mogao pronaći spoj između novopečenih Slovenobugara i starih Asparuhovih Bugara, koji je J. Venelin veštački uspostavio svojom pogrešnom tezom da su Asparuhovi Bugari slovenski narod (iz čega se i izvlačio pogrešan zaključak da su današnji Bugari potomci starih Bugara, koji je novim otkrićima bio potpuno odbačen), onda se stavljao pod znak pitanja i sam započeti nacionalni preporod Slovena u Bugarskoj pod bugarskim imenom. To je nužno name-

---

[16] A. Popov, *Obzor hronografov russkoj redakcii*, Moskva, 1866.

[17] T. Panov, *Psihologija na b'lgarskija narod*, Sofija, 1914, str. 58.

[18] E. Golubinski, cit. delo, str. 179.

[19] V. Teplov, *Greko-bolgarskij cerkovnij v'pros po neizdanim istočnikam*, Sankt Peterburg, 1889, str. 34.

[20] Isto, str. 34.

talo i napuštanje celokupnog istorijsko-državnog nasleđa staril Bugara, na kojem se i gradila ne samo nova bugarska narodnos već i velikobugarska koncepcija. To nije bilo prihvatljivo, pre sve ga, za bugarske nacionalne vođe, koji su se upinjali da formiraju bugarsku naciju na bugarskom prostoru, jer su istovremeno pre duzimali i prve ozbiljne korake da se to „bugarstvo" proširi i na druge balkanske prostore — Trakiju, jugoistočnu Srbiju sa Ko sovom, osobito Makedoniju. Drugo, to nije bilo prihvatljivo ni z ondašnje ruske političke krugove, koji su, pomažući učvršćenje ovakve bugarske nacije, imali u vidu devizu: „Što veća Bugarska to čvršći oslonac Rusa na Balkanu".

S obzirom na to da je „velika" i „svetla" budućnost nove bugarske nacije zavisila od istorijskog kontinuiteta sa starim Bu garima i protobugarskom državom od Asparuha do cara Simeo na i Borisa II, koja je propala pod udarima ruskog kneza Sveto slava, a koju je dokrajčio vizantijski car Jovan Cimisk 971. godine bugarski nacionalni vođi, pomagani od ruskih slavjanofila, odnos no bugarofila, bili su spremni na sve, samo ne na napuštanje ovog „istorijskog" kontinuiteta sa starim Bugarima turanskog porekla Taj kontinuitet bio je potreban ne samo za nacionalni, bugarski identitet već je otvarao i perspektivu imperijalistički nastrojeno mladoj i poletnoj bugarskoj buržoaziji, koja bi u želji da zaštit „istorijska prava" nastojala da u granice buduće bugarske nacio nalne države uklopi ceo onaj potencijal naroda i narodnosti, oso bito slovenski koji je nekada bio u sastavu starobugarskog kon glomeratnog carstva.

Nova „teorija" Marina Drinova

U takvoj žurbi da se ne „izgubi" starobugarsko državno nasleđe a osobito starobugarska državna tradicija, koju su novi Bugar već uključili u svoju „tazbinu", Bugarin Marin Drinov, inače pro fesor Harkovskog univerziteta, izvukao je iz zaborava Šafarikov neargumentovanu hipotezu, lansiranu u „Slovenske starožitnosti iz 1837. godine, prema kojoj su se tobož Asparuhovi Bugari ka neslovenski narod, pošto su pokorili osam slovenskih plemena n prostoru današnje severoistočne Bugarske, nametnuvši im svoj vlast, za kratko vreme u tom dodiru „pretopili" u Slovene „be ostatka", pa je iz te mešavine stvoren nov narod, slovenski p sadržaju, bugarski po imenu. Ta teorija P. Šafarika ne samo št je za neslovenske evropske naučnike bila nerazumljiva, već je nis prihvatili ni slovenski naučnici, pa je, tako reći, zaboravljena. Sad ju je Marin Drinov, kada je A. Popov *Imenikom prabugarskih k* *nova* definitivno oborio Venelinovu teoriju, ne samo prihvatio ve je bez ikakvih istorijskih dokaza uzdigao na nivo neoborive istine Tada je počela da se širi i teorija da su Asparuhovi Bugari u po ređenju sa Slovenima bili „šaka" ili „kašika kukuruzovine" koj se, stavljena u vreću slovenskog brašna, pomešala i potpuno izgu bila, kako bi se dokazalo da sadašnja nova bugarska pokolenja

:oja su „po nekoj slučajnosti" — kako kaže M. Drinov — „uzela ɴugarsko ime za svoje narodno", nisu slovenizirani Bugari, već isti Sloveni, među kojima su zbog malobrojnosti i „bez ikakvog raga" iščezli Asparuhovi Bugari.[21] Ovim je u suštini bila napuštena /enelinova teorija, ali u biti se nije mnogo izmenilo, jer umesto la bude srušen mit o genetskoj vezi „novih" sa „starim" Bugarima, on se nastavlja u novom, izmenjenom vidu. Otuda novom eorijom o „pretapanju" starih Asparuhovih Bugara u Slovene i ›rikazivanjem starobugarske državne tradicije kao svoje vlastite — slovenske novi Bugari nisu izgubili ništa. Naprotiv, u novoj teoriji oni su našli opravdanje ne samo za započeti rad na učvršćivaɲju svoje nove bugarske nacionalnosti već su počeli da izgrađuju zajedničku volju da se ta „slavna starobugarska prošlost" nastavi u „veliku budućnost".

Pod dejstvom ovih ideja o „velikoj budućnosti", zasnovanoj na „slavnoj velikoj prošlosti", počeo je da se širi romantičarski zanos za koji su se tako smišljeno zalagali bugarski nacionalni vođi koji su do krajnjih granica iskrivljavali sliku bugarske nacionalne svesti. Na toj osnovi su se učvršćivali temelji velikobugarskog nacionalizma i šovinizma. Preterivanjima nije bilo mere ni granice, o čemu najbolje svedoči primer najuzavrelije bugarske političke figure tog vremena Save Rakovskog, koji je u patriotskom i romantičarskom zanosu ne samo „dokazivao" da se Stefan-beg, sin kneza Lazara, sa svojom vojskom borio za „bugarska prava", a slovensko stanovništvo Makedonije, Trakije, velikog dela Srbije i Bosne smatrao „Bugarima", uključujući, čak, i Ukrajince[22], već je to potvrđivao i nastupima Bugara nastanjenih u Carigradu, o čemu izveštavaju ruski poslanici u Bitolju Jakubovski i Tuminski. „Teško se moglo sumnjati u dobronamernost ustalasanog bugarskog pokreta u Carigradu; ali, na žalost, osećanjima njegovih pripadnika ubrzo je zavladalo isključivo usko bugarsko nacionalističko samoljublje dobivši razmere karikature. Po mišljenju tih samoniklih i samozvanih narodnih predstavnika maltene je Bugarska kolevka cele današnje evropske civilizacije, što bi se (po shvatanju bugarskih nacionalista — D. T.), bez sumnje, moglo potkrepiti spomenicima bugarske literature da ih (tobož — D. T.) nisu zavidljivi neprijatelji uništili tokom progona njihovog nesrećnog naroda. Ovi ultra-Bugari, a njihov se broj, na žalost, svakim danom povećava, ne zadovoljavaju se okrivljavanjem za to jedino lukavih Grka, već svoje žalbe proširuju na Srbe i Rusiju, čineći

---

[21] M. Drinov, *Pogled v'rhu proizhoždenieto na b'lgarskija narod i načaloto na b'lgarskata istorija,* Plovdiv, Ruse, Veles, 1869, str. 41.

[22] „U svom oduševljenju Rakovski", piše K. Todorov, „verujući u veličinu Bugarske, smatrao je Bugarima ne samo one (Slovene — D. T.) sa Balkanskog poluostrva, već i Ukrajince. Međutim, to njegovo preterivanje i fantazija podržavali su bugarski duh i pobuđivali nacionalni ponos, da se iz tmine probije na širok put (velikobugarski — D. T.) budućnosti" (K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske,* Beograd, 1938, str. 30).

ih (ove — D. T.) sve odgovornim za nesreću svoga naroda."[23] „Nećemo da im zameramo", dopunjuje ga Tuminski, „ali treba podsetiti ljude koji ovim narodom upravljaju da su to samo zlatni snovi kojima se neiskusna deca mogu zabavljati. Ozbiljni ljudi moraju znati da se istorija bilo kojeg naroda ne ponavlja. Tokom vremena menjaju se uslovi opstanka i života naroda, a nova država mora da uvažava te promene, i to ne samo sebe radi već i susednih naroda radi. U srednjem veku su se mogle silom osnivati i sačuvati države; danas to nije moguće, jer živimo u vremenu zakonitosti naroda. Svaki narod je svestan prava koja može da koristi. Ako bi danas jedno poluostrvsko pleme htelo da gospodari ostalim plemenima, želelo da osnuje isključivo što veću državu, samo bi izložilo sebe neprestanim borbama koje bi mu iscrple snagu i ujedno doprinele zaostajanju materijalnog razvitka i opadanju moralne snage; spolja bi se, pak, izložilo neprijatelju koji bi želeo da se sveti."[24]

U tom romantičarskom zanosu, bez mogućnosti da naučno provere svoje pretpostavke, a, s druge strane, pomagani i podsticani od ruskih slavjanofila i ruske carske politike, odakle je, kako kaže i Patrijarh Kiril, počeo da duva snažan kulturni i politički vetar, hrabreći bugarske nacionalne vođe i obećavajući skoro oslobođenje od Osmanlija[25], bugarski istoričari, u službi dnevne politike, nisu bili u stanju da uoče i razmotre sve dimenzije ovog veoma kompleksnog problema.[26] Tome je još više doprineo i vladajući naučni metod u radu evropskih istoričara i naučnika toga vremena, koji su hronikama i starim spisima prilazili s formalno-logičke, a ne sa dijalektičke strane. Tamo gde su u istorijskim izvorima nailazili da su Balkanski Sloveni nazvani imenom „Vulgari" ili „Bulgari", a bez dubljeg zalaženja u pitanje je li to ime državno-pravnog, tematskog ili pejorativnog značenja[27], jednostavno su i ove Slovene i novopečene Bugare uvrstili u „bugarski" narod.[28] Tako su pod zaštitom ovakve „nauke", koja je

[23] Arhiv SR Srbije — iz Zbirke dokumenata Ilije Garašanina. Citirano prema: K. Džambazovski, *Tragom naše prošlosti.* Ruski diplomati o velikobugarskom nacionalizmu, „Politika", 18. februar 1968.

[24] „Svetovid" od 7. XI 1867. Citirano prema: K. Džambazovski, cit. delo, str. 6.

[25] Kiril Patrijarh B'lgarski, *Egzarh Antim,* Sofija, 1956, str. 73.

[26] Iako je „idealizacija (bugarske — D. T.) istorije i istorijske prošlosti bila snažno oružje bugarskih patriota, ipak ta idealizacija, kako kaže Ž. Natan, nije imala ničeg zajedničkog s naukom. Ona je dovodila do falsifikovanja nauke, bez obzira na to što je imala duboku vrednost za uspostavljanje bugarskog naroda. Duh prošlosti odigrao je svoju ulogu u eposi bugarskog preporoda" (Ž. Natan, *B'lgarskoto v'zraždane,* Sofija, 1945, str. 114).

[27] Opširnije o tome vidi u knjizi: Dragan Taškovski, *Kon etnogenezata na makedonskiot narod,* „Naša kniga", Skopje, 1974, gl. III i IV.

[28] Tipičan primer primene formalno-logičkog metoda je autoritivni P. Šafarik, čiji je autoritet, kako kaže St. Čilipirov, bio teži objektivne istine. Ne ulazeći u problem šta je ohridski arhiepiskop ofilakt podrazumevao pod imenom Bugarska i Bugari, Šafarik je lnostavno Klimenta Ohridskog uvrstio u „Bugare", „jer, kako kaže

tuđe bugarsko ime punila slovenskom sadržinom, mitovi dobijali ne samo oblik istorijskih istina već su pred užarenim očima tadašnjih bugarskih nacionalista počele da oživljavaju aveti starobugarskog carstva, uobrazivši da su potomci tih istorijskih ličnosti, zaželevši da se, u savremeno doba, i sa sasvim drugim etničkim masama, dostigne ta davnoprošla „istorijska veličina". U tom romantičarskom nastupu i mitskoj samoidentifikaciji sa starim Bugarima počeli su ne samo da prizivaju duhove prošlosti već, da bi našli svoju sopstvenu sadržinu, počeli su da pozajmljuju — kako bi rekao K. Marks — „imena, bojne parole, kostime i datume" starobugarske istorije, da bi prerušeni u to prečasno ruho i uz pomoć tog pozajmljenog jezika stvarali ne samo novu bugarsku naciju sa slovenskom sadržinom već i obnovili starobugarsko carstvo.

Ruska carska politika i sanstefanska fikcija

I sve to ne bi bilo toliko opasno ako iza ovih želja ne bi bili isprepleteni politički interesi, kako bugarske buržoazije tako i imperijalističke težnje carske Rusije, koja je — stremeći da izbije na Dardanele i Jegejsko more — počela, osobito posle krimskog rata (1853—1856), sve više da forsira novu bugarsko-slovensku narodnost. Ta stremljenja ruske carske politike umešni bugarski nacionalni vođi mogli su da iskoriste za svoje uske interese. Tako je i grof Ignatiev, „koji je" — kako kaže S. Radev — „prvobitno, pre stvaranja Bugarske egzarhije (šezdesetih godina prošlog stoleća — D.T.), ulagao napore da ograniči Bugare između reke Dunava i planine Balkana, pošto su ga izigrali bugarski nacionalisti koji su mislili samo na svoju budućnost"[29], ne samo stvorio Bugarsku egzarhiju u širokim balkanskim granicama 1870. godine već je osam godina kasnije, posle munjevite pobede ruske carske vojske nad osmanlijskom u ratu 1877—1878, stvorio i fikciju nazvanu sanstefanska Bugarska. U njoj su se pored Bugarske, u granicama ove „ruske zadunavske gubernije" na Balkanu, kako ju je jednom nazvao grof Trubeckij, našli i Makedonija, Trakija, jugoistočni deo Srbije i Dobrudža. Time se, praktično, u modernom XIX veku, ostvario san velikobugarske nacionalističke buržoazije o obnovi starobugarskog carstva Simeona i Asena II na Balkanu.

Mada pod pritiskom velikih sila nije došlo do ostvarenja sanstefanske fikcije, jer su okolnosti učinile da one prihvate jedino oslobođenje Bugarske u razumnim etničkim granicama, ali ne i jednu predimenzioniranu Bugarsku, koju je stvarala carska vlada radi svojih imperijalističkih interesa na Balkanu, ipak je san-

on, to se vidi iz najstarijeg njegovog (Klimentovog — D. T.) *Životopisa* (P. Šafarik, *Cvetosbranie na staroslovenskata knižnina v B'lgarija 1847* — preveo na srpski J. Šafarik 1848, a na bugarski đakon Hrisont Ivanović iz Kalofera, štampano u Beogradu 1849). Znači, u *Žitiju* tako stoji i tako ga treba tumačiti.

[29] S. Radev, *Makedonija i b'lgarskata prerodba v XIX vek*, Sofija, 1925.

stefanska Bugarska posle Berlinskog kongresa postala opsesija mlade bugarske kneževine. Postala je, po rečima Dimitra Blagoeva-Dedota, „nacionalni ideal", „veliki nacionalni zadatak" za bugarke patriote i političare[30], pa je svaki bugarski državnik, „ukoliko bi odstupio od toga da" — kako primećuje D. Rizov — „Rodope i Strumu prihvati kao zapadne granice Bugarske, bio okrivljen za veleizdaju i zločin"[31].

Pod lažnom predstavom da su makedonski Sloveni „Bugari", a Makedonija „bugarska zemlja", što je u predstavama prosečnog čoveka umišljeno sejala i širila bugarska istorijska nauka i politika, ceo bugarski narod, „koji je", kako kaže K. Todorov, „imao tu tragediju da svoju nezavisnost dobija spolja, a političku slobodu lako i, tako reći, bez borbe"[32], tačnije „na gotovo i najedanput prešao" — kako ga dopunjuje N. Žekov — „iz vekovnog ropstva u najširu slobodu, nepripremljen da je ceni i da se njome služi razumno"[33]. Zajedno sa svojom vladom naličio je na onog ludog Engleza iz Bedlema, koji je — kako je K. Marks ironično primetio — poverovao da živi u vreme faraonâ, a oni u vreme starobugarskih kanova i careva Kruma, Borisa i Simeona. U takvoj romantičarskoj atmosferi, a neprestano „punjen" raznim stereotipima, prosečan bugarski čovek video je sebe kao deo tog istorijskog procesa koji se proteže nazad u rani srednji vek turano-bugarskog carstva, pa je sada, verujući da je on, zaista, njegov zakoniti naslednik, želeo da u modernom XIX veku ostvari to „istorijsko pravo". Tačnije, to je te ljude s novostečenim saznanjima o svom vremenskom i prostornom postojanju (što je dolazilo od ovakve istorijske „nauke" a ne usled stvarnog istorijskog kontinuiteta starih sa novim Bugarima) dovelo do toga da u ime budućnosti budu u sadašnjosti okrenuti prošlosti, tačnije da misaono prolaze iz starobugarskog u novobugarsko vreme. Umesto iz pijanstva da pređe u mamurluk, a iz ovog u trežnjenje, bugarska istorijska nauka je pod uticajem ne-

---

[30] Kritikujući sanstefansku fikciju, D. Blagoev, između ostalog, kaže: „Planovi ruske vlade (u ratu sa Turcima 1877—78 — D. T.) bili su, nesumnjivo, veliki. Oslobođenje „bratuške" (Bugara — D. T.) bilo je zaista „carsko" (jer su Bugarima dali celu polovinu Balkana, uključujući tu i Makedoniju — D. T.). Ali, pod Carigradom, u San Stefanu, „veliki planovi" ruske carske diplomatije pretvorili su se u potpuni fijasko. Ona je trebalo da prekine okupaciju i povuče armiju natrag i da ode pred sud, na Berlinski kongres. Da bi spasla svoj renome pred „bratuškama" i stvorila teren za buduća „pokroviteljstva" nad Bugarskom, ona je stvorila fikciju — sanstefansku Bugarsku. I ta Bugarska, posle Berlinskog kongresa (gde je i s pravom uništena, jer je u sebi obuhvatala zemlje i narode koji nisu bugarski — D. T.), za bugarske patriote je postala — ironično kaže D. Blagoev — „nacionalni ideal", „veliki nacionalni zadatak bugarskih političara" (D. Blagoev, *Otnošenijata na ruskoto pravitelstvo k'm B'lgarija i makedonskija v'pros. S'činenija*, 8, Sofija, 1958, str. 526).

[31] Vendel — Rizov — Tomić, *O Makedoniji i Makedoncima*, Krv. 1918, str. 29.

[32] K. Todorov, cit. delo, str. 161.

[33] N. Žekov, *Politički život na B'lgarija i voinstvoto*, Sofija, 1924, str. 5—6.

posredne politike pojačavala dozu pijanstva, pa time i iracionalne impulse u želji da što brže ostvari starobugarsko carstvo na Balkanu koje je u sanstefanskoj fikciji našlo svoju inkarnaciju.

Budući da su i sami bugarski politički vođi dobro znali ovaj fiktivni kontinuitet starih s novim Bugarima i da je sve to izmišljotina, a ne istorijska istina, bugarska istorijska nauka nije odmah posle oslobođenja i stvaranja kneževine Bugarske 1878. godine ni preduzela temeljno i detaljno antropološko, etnografsko, lingvističko i istorijsko istraživanje na samom terenu Bugarske, osobito istočne Bugarske, gde je nekada trebalo da se obavi pomenuti etnogenetski proces pretapanja Turano-Bugara u Slovene, pa da se na osnovu takvog svestranog naučnog izučavanja utvrdi novi tip bugarskog savremenog čoveka — Slovena, u koji se odavno pretopio gospodareći turano-bugarski elemenat, što bi poslužilo kao neoboriv dokaz da se takav etnogenetski proces zaista završio, a time i dokazalo da se starobugarsko carstvo zaista „sloveniziralo". Bugarska istorijska nauka ne samo što nije pristupila tome da pretpostavke uz pomoć činjenica pretvori u istorijske istine već je — kada je saznala rezultate prvog popisa stanovništva u kneževini Bugarskoj 1880. godine, kada su se kao feniks iz pepela pojavili ostaci Asparuhovih Bugara, i to u impozantnom broju, pa nasuprot „novim Bugarima" slovenskog porekla izričito zahtevali da budu upisani u popisne spiskove ne kao Gagauzi, kako su ih u pogrdnom smislu nazivali balkandžije doseljenici među njima, već kao „stari Asparuhovi Bugari" — u svojoj zbunjenosti i nemoći[34], ćutke prešla preko toga kao da se nije ništa ni dogodilo. Štaviše, ona je nastavila sa starim teorijama o „pretapanju" starih Bugara u Slovene i „sloveniziranju" turano-bugarskog carstva

---

[34] „Izvršen prvi put, popis stanovništva u kneževini Bugarskoj 1880. godine, najedanput je", kaže G. Danailov, „učinio smušenim čak naše velike (bugarske — D. T.) istoričare, kakvi su bili K. Jireček i M. Drinov, jer je popis pokazao da se na mestima gde se očekivala slovenska nadmoć (zbog teorije o „pretapanju" Turano-Bugara u Slovene još pre hiljadu i više godina — D. T.), tursko (turano-bugarsko osmanlijsko — D. T.) stanovništvo pojavilo grupisano, i to sa velikom nadmoćnošću u odnosu na (sloveno — D. T.) bugarsko" (G. T. Danailov, *Isledvanija v'rhu demografijata na B'lgarija*, sbornik BAN, kn. XXIV, deo III, Sofija, 1931, str. 385). Koliko je ovo prebrojavanje stanovništva u kneževini Bugarskoj izazvalo šok u bugarskom društvu, posebno među inteligencijom, koja je bila kljukana istorijskim lažima o „pretapanju" Turano-Bugara i Slovena i njihovom konačnom iščezavanju bez ostatka", pored navedenog potvrđuje i M. Sarafov koji je rukovodio ovim popisom. „Svršena li je obrada materijala sa prebrojavanjem naroda? Koliko Turaka ima u severnoj Bugarskoj?" — takva pitanja dobijao sam svaki dan od mnogih prijatelja, „kao da ni jedan drugi rezultat", kaže Sarafov, „nije toliko interesovao bugarsku inteligenciju koliko tačan broj raznih narodnosti u kneževini" (M. K. Sarafov, *Narodnostite v istočnata čast na Knjaževstvoto*. Periodičesko spisanie, V, Sredec, 1883). I to je bilo normalno, jer se turano-bugarski elemenat (dakle, dva elementa) koji je, prema tvrđenju bugarskih istoričara, ušao u etnogenetske procese sa Slovenima i u njima se još u ranom srednjem veku „pretopio", i to „bez ostatka", sada, posle hiljadu i više godina, ponovo pokazao živim, s jasnom bugarskom svešću i istorijskim pamćenjem, onim što je nedostajalo slovenskom elementu u Bugarskoj pre nacionalnog preporoda.

koje su novi Bugari slovenskog porekla sada prisvajali i prikazivali kao svoju „baštinu". U suštini je to bio najobičniji mit, izmišljen za praktičnu političku upotrebu, bez bilo kakve realne podloge.[25]

Faustovski san o bugarskom carstvu na Balkanu

Da bi se nagovestilo da nema zaustavljanja, već da će se po svaku cenu ići napred, na obnovu starobugarskog carstva, tačnije na ostvarenje sanstefanske fikcije, bugarski knez Ferdinand, ta „fantastična figura dvadesetog veka", kako to u ironiji kaže H. Dž. Vels, proglašava se 1908. godine carem.[26] U suštini je taj akt pro-

[25] Kažem mit, jer bugarski istoričari o formiranju bugarskog naroda, slovenskog po sadržini, bugarskog po imenu i takozvanom „sloveniziranju" starobugarskog carstva, do danas, praktično, nisu izneli ni jedan dokumenat koji bi potvrdio tu tezu, već su zaključci u bugarskoj istoriografiji, uglavnom, izvučeni iz misaonih špekulacija i opštih generalizacija bez istorijskih fakata, pa za nauku nemaju nikakve vrednosti. To možemo videti ne samo u začetnika bugarske istorije Marina Drinova koji u nedostatku izvornih dokaza o ovom izvanredno složenom procesu jednostavno zaključuje: „Mi ovde ne nameravamo detaljno da iznosimo istoriju tog ujedinjenja (između Turano-Bugara i Slovena — D. T.), već ćemo prihvatiti (bez argumenata — D. T.) da je to uspešno krenulo" (M. Drinov, *Pogled v'rhu proizhoždenieto na b'lgarskija narod i načaloto na b'lgarskata istorija*, Plovdiv, Rusluk, Veles, 1869, str. 43), nego i u drugih vodećih bugarskih istoričara. Dok V. Conev, u vezi s ovim, kaže: „Kako je nastalo to pretapanje dvaju različitih plemena u jedno (Turano-Bugara u Slovene — D. T.), to je pitanje koje i za same (bugarske — D. T.) istoričare nije još potpuno jasno" (V. Conev, *Istorija na b'lgarskija ezik*, Sofija, 1919, str. 64—65), dotle današnji vodeći medievist D. Angelov, na pitanje: Šta znamo mi o stvaranju bugarske narodnosti?, odgovara da je to „jedan od najznačajnijih, ali još malo proučenih procesa bugarske istorije" (D. Angelov, *S'zdavaneto na b'lgarskata narodnost*, „Narodna armija", Sofija, 5. XII 1968). Slično kaže i Iv. Dujčev, koji ističe da „bugarski istoričari ni do današnjeg dana ne poznaju proces izgrađivanja nove bugarske narodnosti (od mešavine Turano-Bugara u Slovene — D. T.) u svim njegovim detaljima, kako sa unutrašnje, tako i sa spoljne strane" (Iv. Dujčev, *Slavjani i prab'lgari*. Izvestija na Institutot za b'lgarska istorija, BAN, 1—2, Sofija, 1951, str. 191). Ako bugarski istoričari čak i danas, zaista, ne poznaju proces izgrađivanja bugarskog naroda, slovenskog po sadržaju, bugarskog po imenu, već sinteze izvlače, kako to kaže J. Sakazov, iz „opštih sudova", a ne iz faktografskog materijala (J. Sak'zov, *B'lgarite v svojata istorija*, Sofija, 1922, str. 39), odnosno, kako kaže A. Strašimirov, da je o „ovom pitanju bugarska literatura dokumentaciono bedna" (A. Strašimirov *Kniga za B'lgarite*, Sofija, 1918, str. 56), onda, zaista, postaje jasna ne samo „naučnost" ovih izvoda, koji su neargumentovano, čak kao „neoborive istine", ušli u kolotečinu bugarske istoriografije, već i to na kakvim se „naučnim" temeljima zasniva bugarska teza o „bugarstvu" Makedonskih Slovena, odnosno današnjih Makedonaca.

[26] Da bi ovaj „svečan" akt što više pritiskao svest prosečnog bugarskog građanina, knez Ferdinand ovom ritualu daje potpuno mističan karakter, čime je, praktično, misaono vraćao Bugare, podsećao ih na ono „slavno" vreme Asena II. Dana 23. septembra 1908. godine on, zajedno sa celim ministarskim savetom i visokim klerom, kreće iz Sofije u Trnovo, penje se na istorijski „Carevac", na kojem poč-

glašavanja bugarske kneževine carevinom donekle i iznenadio svet, osobito carsku Rusiju, koja se — kako tvrdi K. Todorov — već bila odrekla ideje o sanstefanskoj Bugarskoj, smatrajući je preživelom i romantičarskom prošlošću.[87] Ovaj akt je, međutim, posebno značajan za Makedoniju i Makedonce, jer je krunisanjem kneza Ferdinanda Koburškog za bugarskog cara carstvo bilo ne samo proklamovano već je trebalo i da se ostvari u doglednom vemenu.

Bolesne ambicije, koje su se bile ugnezdile u vrhovima bugarske države, posebno u glavi cara Ferdinanda, dobile su osobiti dinamizam u bugarskoj istoriografiji, koja se pretvorila u fabriku iluzija i falsifikata istorijskih činjenica, a tendencioznim prikazivanjem makedonske istorije kao „bugarske" postala snažno sredstvo za manipulisanje ljudima u samoj Bugarskoj. Za relativno kratko vreme ne samo što je proizvedena ogromna literatura o Makedoniji koja je imala za cilj da u prosečnog bugarskog čoveka usadi svest o „bugarstvu" Makedonaca i o Makedoniji kao „kolevci bugarstva" već je umnogome doprinela tome da u toku nepunih šest godina 1912—1918. politički vrhovi uvuku bugarski narod u tri krvava rata koja su se završila katastrofalno po Bugarsku.

Tako je i došlo do toga da se na osnovu zamršenih političkih interesa i isfabrikovanih teorija, koje su lansirane kao „konačne" istine, proglasi i konstantno obnavlja kontinuirana mitska koncepcija o „veličini" današnjeg bugarskog naroda i njegovog „istorijskog zadatka" da obnovi starobugarsko carstvo na Balkanu. Tako je i car Ferdinand, po izgubljenom ratu 1913. godine, umeo ponovo da izjavi: „Mi zavijamo zastave za bolja vremena." U tom smislu, da bi se ubedio bugarski narod da su njegovi zahtevi u odnosu na slovensku Makedoniju „pravedni" i „istorijski", politika se i prihvatila posla da zajedno sa istorijskom naukom do kraja „naučno" odbrani velikobugarski koncept, bolje rečeno da u svest svakog Bugarina ulije i oblikuje takve fetišističke stereotipe preko kojih bi prema političkim potrebama izazivala odgovarajuća reagovanja, iskorišćavajući ih za velikobugarske političke ciljeve. Na toj iluziji o obnovi starobugarskog carstva i o „oslobođenju bugarskog plemena" u Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji uspevalo se da se bugarske mase pokrenu na organizovano nasilje nad drugim nebugarskim, susednim narodima — prema Srbima, a posebno prema Makedonicima, što je došlo do izražaja ne samo tokom prvog već i drugog svetskog rata, kada su Bugari, radi Makedonije i jugoistočne Srbije, bili uvučeni u rat na stranu Nemačke.

Međutim, uvlačenje Bugarske u rat 1915. godine na strani Centralnih sila sa osloncem na Nemačku, koja je za razliku od

---

vaju uspomene na Drugo bugarsko carstvo, i pred okupljenim narodom, kao inkarnacija Asena II, čita svoj Manifest i proglašava se za „cara Bugara", čime teatralno objavljuje obnovu starobugarskog carstva koje pod njegovim pokroviteljstvom treba da se ostvari (K. Todorov, cit. delo, str. 172).

[87] K. Todorov, cit. delo, str. 172.

Rusa nudila Bugarima Makedoniju, imalo je za posledicu reafirmisanje jedne marginalne bugarske teorije o etnogenezi bugarskog naroda koju je propovedao G. Krstovič u prvim decenijama druge polovine XIX veka. Ta teorija je zastupala gledište da današnji Bugari nisu Sloveni, već Huni ili Turano-Tatari. Tako je došlo do toga da, prema „potrebama" tekuće politike u bugarskoj istoriografiji, sve dok sovjetske trupe 9. septembra 1944. godine nisu oslobodile Bugarsku, naporedo egzistiraju dve teorije o etnogenezi bugarskog naroda — jedna, da su današnji Bugari „čisti" Sloveni i, druga, da su Turano-Huni, pa čak i Goti — dakle, slučaj jedinstven u istoriji naroda u svetu. U suštini, ta dvojnost u etnogenezi bugarskog naroda, koja je u bugarskoj nauci varirala prema političkim prilikama, jeste izraz i „prilog" bugarske istorijske nauke takozvanoj politici na „dva konja", pri čemu jedan simbolično predstavlja carsku Rusiju, a drugi Nemačku. O tome se Stefan Stambolov izrazio ovim rečima: „Kada se umori jedan konj, onda ćemo skočiti na drugog, da bismo sigurno stigli do cilja — do Makedonije." Dok su bugarski nacionalisti čekali da im carska Rusija rešava crkvena i teritorijalna pitanja u drugoj polovini XIX veka, pre oslobođenja od Turaka, proglašavali su sebe ne samo za „čiste" Slovene, kakvi su i Rusi, već su i Asparuhove Bugare, kako smo ranije videli, preobrazili u „Slovene". Međutim, kada je došlo do hlađenja odnosa sa Rusijom i kada se bugarska spoljna politika, osobito posle Plovdivskog prevrata 1885. godine počela okretati Nemačkoj, slovenstvo Bugara počelo je da im smeta, pa su isticali teoriju da nisu Sloveni, već Turano-Huni, pa čak i Goti, slično onome što je činila turkofilska bugarska struja pre oslobođenja Bugarske na čelu sa St. Čomakovim, G. Krstovičem i drugima. Verujući da će bugarsko pitanje rešiti Turci u sklopu Otomanske Imperije, u kojoj bi Bugari uz pomoć Turaka igrali ulogu koju su Madžari igrali u Austro-Ugarskoj Monarhiji, turkofilska bugarska struja je isticala pred turskim državnim vrhovima da u žilama sadašnjih Bugara teče turano-turska krv, pa su time i srodnici Turaka, pri čemu je slovenski jezik kojim govore sada samo spoljašnje obeležje.[38]

---

[38] O ovoj bugarskoj politici na „dva konja" ne govori u ironiji samo J. Sakazov koji kaže: Ranije smo s Nemcima krivili kalpak prema Rusima (misli na vreme St. Stambulova — D. T.), sada ćemo sa Rusima kriviti kalpak prema Nemcima" (J. Sak'zov, *Pogled v'rhu novata istorija na B'lgarija i mjastoto na b'lgarskite socijalisti*, Sofija, 1906, str. 60), već i Hitler. „Kada je Hitler primio pismo koje mu je poslao knez Kiril, tražeći dozvolu od Hitlera za povlačenje Bugarske iz rata u neutralnost, Hitler, namršten i ljut", kaže Bekerle, nemački poslanik u Sofiji, „rekao je: I ove smo Bugare nazivali Prusima na Balkanu! Scheiserei! U pismenom odgovoru knezu Kirilu Hitler je, među ostalim, napisao: Kada je Nemački Rajh pobeđivao, Vi ste bili uz nas. Sada, kada smo počeli da trpimo udarce sudbine, odmah ste nam okrenuli leđa, odrekli ste se nas i počeli da tražite nove gospodare" (A. Kolendić, *Bugarska jesen 1944. Sadbonosni dani carske Bugarske*. Dosije XX stoljeća, Osijek, 1976, br. 1, 9).

BSDP i kritika velikobugarskog nacionalizma

U nacionalističkoj indoktrinaciji bugarskog društva, koju je dirigovala bugarska vlada i koburški dvor svim raspoloživim sredstvima masovnog komuniciranja i frustracije, nije bila pošteđena ni sama radnička klasa i njena avangarda bugarska Socijaldemokratska partija (BSDP), stvorena 1819. godine. To se moglo dogoditi iz više razloga od kojih su dva bila presudna: prvo, što su i sami osnivači Socijaldemokratske partije u Bugarskoj i sama radnička klasa bili pod jakim uticajem ove velikobugarske indoktrinacije, koja se od iluzije o veličini bugarske nacije vremenom pretvorila u celovitu ideologiju, pa su i sami ušli u pokret delimično sa ovim shvatanjima; drugo, zbog opšteg stava evropske socijaldemokratije prema nacionalnim problemima, kada se u ime „čistote" klasne borbe zapostavljao nacionalni kompleks. „Činjenica je da je grupa tesnih socijalista u BSDP podržavala, kako navodi i Ž. Natan, pravilan put za rešavanje makedonskog pitanja i davala punu podršku Unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaci (VMRO) na čelu sa Gocetom Delčevim, Janetom Sandanskim i drugim".[39] Međutim, tačno je da ni tesni socijalisti, a još manje široki, koji su sačinjavali dve posebne grupe u BSDP, nisu bili u mogućnosti, već daleko od toga, da ceo velikobugarski kompleks savladaju sa marksističkih pozicija. Nesporno je da je bilo ljudi u redovima BSDP koji su osuđivali velikobugarizam, poput Hrista Kabakčieva, koji je prvi još 1914. godine upotrebio ovaj izraz u smislu osude velikobugarske ideje bugarske buržoazije o stvaranju „Velike Bugarske" na račun drugih naroda, osobito makedonskog. Međutim, sve do oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine i obe nacionalne katastrofe, koju su Bugari doživeli tokom 1912—1918. godine u ime ostvarenja „Velike Bugarske", ovo pitanje nije dobijalo veće razmere. Tek su ovi događaji, a posebno Dekret o miru, koji je pripremio Lenjin a usvojio Drugi sveruski kongres sovjeta 8. novembra 1917. godine, delovali na lidere BSDP (t.s.) da otvoreno ustanu protiv velikobugarskih pretenzija prema drugim narodima na Balkanu, a posebno u odbranu Makedonaca na samoopredeljenje u vreme najžešće velikobugarske nacionalističke euforije. To su uradili ne samo Dimitar Blagoev-Dedoto i Hristo Kabakčiev, kao poslanici socijaldemokratije u Bugarskom parlamentu 1917. i 1918. godine, već i drugi lideri kao što su bili Gorgi Bakalov, Krstju Rakovski i drugi. Tačno je i to da je i pre ovoga bilo Bugara koji su ustajali u odbranu makedonske samobitnosti, kao što je bio slučaj s Petrom Draganovim, koji je još 1887. godine kao profesor Bugarske gimnazije u Solunu otvoreno ustao protiv velikobugarske ideologije kojom se u ime panbugarizma nastojalo od makedonskih učenika stvoriti „Bugare".[40] Međutim, kao organizovana sila, koja je sa pozornice narodne skupštine napala ve-

[39] Ž. Natan, *B'lgarskoto v'zraždane — Korenite na veliko-b'lgarskija šovinizam*, Sofija, 1950, str. 374.

[40] D. Taškovski, *Rađanje makedonske nacije*, Beograd, 1969, str. 202—203.

likobugarski nacionalizam, bili su pomenuti lideri BSDP (t.s.). Dimitar Blagoev-Dedoto je kao socijaldemokratski predstavnik u Bugarskom parlamentu u razobličavanju imperijalističke politike bugarskih buržoaskih vlada u prvom svetskom ratu prema Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, Dobrudži i Belomorskoj Trakiji, koje su svoje težnje za hegemonijom na Balkanu prikrivale lažnom parolom „borbe za ujedinjenje bugarskog plemena", rekao: „Rat koji vodi bugarska buržoazija nije ni za kakvo ujedinjenje bugarskog plemena, već za bugarsku hegemoniju na Balkanu, tačnije za to da se zavlada mestima neophodnim bugarskoj buržoaziji za to da se izađe na velike vodene puteve i na Egejsko more ... Ako ste ubeđeni, gospodo poslanici, da u Dobrudži žive Bugari, da u Pomoravlju ili u Makedoniji žive Bugari, da su u Seresu, Drami i Kavali Bugari, zašto se onda plašite formule koju predlaže ruski mir (koju je definisao Lenjin u pomenutoj Deklaraciji o miru — D. T.), „mir bez aneksija, bez obeštećenja, sa pravom nacija na samoopredeljenje". Ako ste ubeđeni da u nekim od ovih mesta ima Bugara, neka se sprovede referendum i videćemo šta će on da kaže."[41] Hristo Kabakčiev je, godinu dana kasnije, 1918. godine, u istom parlamentu rekao: „Bugarska buržoazija teži da stvori veliku i snažnu državu na Balkanu, „Veliku Bugarsku", prikrivajući je (parolom — D.T.) „nacionalnog ujedinjenja". Stvaranje „Velike Bugarske" koja ima za cilj bugarsku hegemoniju na Balkanu, jeste takva politika koja se može ostvariti jedino osvajanjem tuđih teritorija i tuđih naroda ratom ... Ako bugarska buržoazija slepo i uporno ide tim putem, to čini ne radi toga što teži ujedinjenju bugarskog naroda, već zato što nju interesuju tržišta i trgovački putevi kroz Rodosto (na Mramornom moru — D.T.) ka Maloj Aziji, preko Soluna ka Egejskom i Sredozemnom moru, nju interesuju mase koje će plaćati danak (plodna polja sa duvanskim i drugim kulturama). Bugarska je nezadrživo išla putem pobeda. Ona je (u prvom svetskom ratu — D. T.) zavladala Makedonijom, polovinom Srbije i celom Dobrudžom, pri čemu je prvi ministar Bugarske (dr Radoslavov — D.T.) izjavio: „Dokle je stupila bugarska noga, dotle će ostati bugarsko." „Ovim osvajanjem u mašti bugarske patriotske buržoazije" — kaže dalje Kabakčiev — „Bugarska je stvarno postala jedna „velika" država od Morave do Crnog mora i od ušća Dunava do Soluna. Takva je bila Bugarska u željama bivših bugarskih vlada. Međutim, samo za dve-tri nedelje cela ova kula, izgrađena od kartona na pesku, srušila se, razdrmala i iščezla. Zašto? Zato što bugarska vlada teži „velikim nacionalnim zadacima", pa traži da svim balkanskim narodima nametne nacionalističku osvajačku politiku". „Bugarska treba" — apeluje Kabakčiev — „da počne jednu svoju istinsku nacionalnu, narodnu politiku. Ali, šta to znači? To znači, gospodo, da bugarska država treba da prestane da stremi plodnim poljima Make-

---

[41] O. Ivanovski, *Iskažuvanja na Dimitar Blagoev za narodnosta na Makedoncite pred bugarskiot parlament vo 1917 godina*, „Sovremenost", Skopje, januar, 1967, str. 77—81.

donije, poreskim obveznicama Srbije, pristaništima na Egejskom i Mramornom moru."[42]

Na ovim stavovima markantnih figura bugarske socijaldemokratije, čiji su pogledi bili realan izraz samog makedonskog nacionalnog postojanja i makedonskog nacionalnog razvitka, temeljio je svoj stav o makedonskoj nacionalnoj posebnosti i Georgi Dimitrov, koji ne samo što je u pismu Centralnom komitetu Makedonskog narodnog saveza u Detroitu (SAD) od 13. maja 1934. godine jasno i kategorično govorio o posebnosti makedonske nacije[43] već se i u Kominterni zalagao i tada, kao i 1924. godine, da se makedonskoj naciji dâ status posebne slovenske nacije na Balkanu, što je potvrdio i svojom praktičnom politikom, kada se našao na kormilu bugarske države i bugarskog naroda u otečestvenofrontovskoj Bugarskoj posle 1945. godine. Razume se, u svemu tome je imala uticaj i KPJ koja je pravilnim rešenjem makedonskog pitanja još 1923. godine uplivisala ne samo na BSDP već i na samu Kominternu i Balkansku komunističku federaciju.[44]

BKP na velikobugarskim pozicijama

Međutim, ono što je bilo negativno u celom ovom pitanju jeste što BSDP, odnosno Bugarska komunistička partija (BKP), nije borbu protiv velikobugarskog nacionalizma u svojim redovima vodila energično i podigla na potrebnu visinu, već je dozvolila da zajedno s marksističko-lenjinističkim shvatanjima nacionalnog pitanja u pokretu koegzistira i velikobugarski nacionalizam, kojim su bili bremeni ne samo obični članovi Partije već i pojedini rukovodeći kadrovi kao što je slučaj s Vasilom Kolarovim i drugima. Zato je i dolazilo do poznatih oscilacija po makedonskom pitanju u samoj BKP, a u određenim periodima, kao što je to bilo tokom drugog svetskog rata, kada je velikobugarski naciona-

[42] Hr. Kabakčiev, *Vinovnicite za katastrofata*, Sofija, 1919, str. 14—17.

[43] „Ja se", kaže G. Dimitrov u pomenutom pismu, „osećam neraskidivo vezanim za sudbinu makedonskog naroda i kao bugarski proleterski revolucionar i kao sin porodice koja potiče iz Razloga — doline istorijskog ilindenskog ustanka. Makedonski pokret ima mnogo neprijatelja. Međutim, najopasniji njegov unutrašnji neprijatelj jesu agenti bugarskog imperijalizma, bugarskog monarhizma, bugarskog fašizma i, pre svega, banda (Vanča — D. T.) Mihajlova. Zato i ne može biti usmerene borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja i oslobođenja makedonskog naroda bez konačne izolacije makedonskih masa od te opasne bande, bez punog eliminisanja njene judinske uloge u makedonskom pokretu u unutrašnjem životu Bugarske (gde je ona našla svoje pribežište — D. T.). *Samo jedinstvena revolucionarna borba makedonskog naroda i najtešnjem savezu sa radnicima i seljacima Bugarske, Jugoslavije i Grčke može da dovede do pobede makedonske oslobodilačke revolucije*" (O. Ivanovski, *Značajno pismo na Georgi Dimitrov za predvodničkite sili i sojuznicite na makedonskata revolucija*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, god. XVII, br. 1, Skopje, 1973, str. 183—185).

[44] D. Taškovski, *O makedonskoj naciji*, Sarajevo, 1975, str. 98—108.

lizam bio toliko ovladao Bugarskom komunističkom partijom, i do toga da je CK BKP okupaciju Makedonije, poput bugarske buržoazije, proglasio „oslobođenjem". O teškoćama i tendencijama velikobugarskog nacionalizma u Bugarskoj komunističkoj partiji govorio je Moši Pijade i Veljku Vlahoviću lično i Georgi Dimitrov prilikom razgovora o federaciji, u prisustvu tadašnjeg predsednika Otečestvenofrontovske vlade Bugarske Kimona Georgieva. „Dimitrov je zastupao gledište", kaže V. Vlahović, „da velikobugarski nacionalizam ne samo što nije dobio odlučujući udarac tokom drugog svetskog rata već je dobio u intenzitetu i pustio dublje korene, zapljuskujući i Bugarsku komunističku partiju. Vi u Jugoslaviji, govorio je Dimitrov, sa puškom u ruci razbili ste velikosrpsku četničku ideologiju, odnosno velikohrvatsku porazom ustaša, dok se nešto slično nije dogodilo u Bugarskoj, pa se iz tih razloga bojim mnogo za odnose u budućoj federaciji. Lično sam više naklonjen stvaranju konfederacije. Treba da se prepusti vremenu da i mi savladamo naš nacionalizam."[45]

Velikobugarski nacionalizam, koji je imao tako duboke korene u bugarskom društvu da je čak, kako kaže G. Dimitrov, zapljuskivao i samu Komunističku partiju Bugarske, nije mogao u veoma kratkom dimitrovskom periodu tako lako da iščezne. Štaviše, i sama BKP nije uspela u svojoj sredini, a kamoli na širem frontu da se definitivno razračuna sa ovom reakcionarnom ideologijom. Koliko je sama BKP, osobito delovi njene vodeće strukture, bila opterećena velikobugarskim nacionalizmom najbolje ilustruje ponovni preokret po makedonskom nacionalnom pitanju koji je došao s Rezolucijom Informbiroa i smrću Georgi Dimitrova, kada je priznavanje makedonske nacije ne samo od strane CK BKP već i bugarskih državnih institucija, Sobranja i vlade, ubrzo proglašeno „greškom", a stav bugarske buržoazije i fašističkih snaga, koje su negirale makedonsku naciju, proklamovan kao „ispravan". U tom duhu je danas u Bugarskoj i oživela velikobugarska politika u kojoj Makedonija ponovo predstavlja Arhimedov punkt. Međutim, za razumevanje tog izvanredno složenog problema u samoj Bugarskoj komunističkoj partiji, za taj faustovski san oko stvaranja „Velike Bugarske", sa kojim mislima su legali i ustajali svi protagonisti velikobugarskog nacionalizma, nužna je i posebna analiza, jer ovaj problem po svojoj kompleksnosti prevazilazi domen ovog rada i predstavlja poglavlje za sebe.

---

[45] V. Vlahović, *Teze o makedonskom nacionalnom pitanju*, Beo-
' 1975.

Milo Bošković

Položaj slovenačke i hrvatske manjine u Austriji

Stav austrijskih vlasti prema manjinama

Realizaciju Državnog ugovora i manjinskih prava u Austriji treba posmatrati s aspekta formalnog izjašnjavanja austrijske vlade, koja u deklarativnim izjavama ne negira svoje obaveze, i praktične politike koja izvire iz stava vladajuće stranke i njenih prisnih veza sa Socijalističkom internacionalom na Zapadu, te njenih kompromisa sa opozicionim strankama u borbi za uticaj na birače i vlast u austrijskom parlamentu.

Vladajuća Socijalistička stranka Austrije, koja je poslednjih šest godina na vlasti, broji oko 700.000 članova i važi, pored britanskih laburista, zapadnonemačkih i švedskih socijaldemokrata, za najjaču partiju Socijalističke internacionale. U izjavama stranke se navodi da je manjinsko pitanje „nerešeno" i da ga opozicija želi „prebaciti na leđa" vladajuće partije. Ne nalazeći snage, mogućnosti i volje da odredbe iz Državnog ugovora dosledno sprovede, Socijalistička partija u borbi za prestiž u zemlji radije pribegava kompromisu sa opozicijom nauštrb ispunjavanja međunarodnih obaveza. U pravdanju ovakve politike socijalisti idu do

da gubljenje glasova na poslednjim izborima pravdaju stavovima prema nacionalnim manjinama, prilagođavajući, pri tom, i kadrovsku politiku ovom problemu.[1]

Za rešavanje pitanja manjina austrijska vlada je formirala Koordinacionu komisiju, čija je nadležnost da „razmatra opšta pitanja" položaja slovenačke narodnosti u Koruškoj. Komisija je 1973. godine imala zadatak da pripremi dokumenat o „utvrđivanju stanja slovenačke narodnosti na osnovama popisa stanovništva iz 1951, 1961. i 1971. godine i drugih podataka". Pošto predstavnici manjina nisu imali mogućnosti da u Komisiji utiču na ispunjavanje predviđenih obaveza, na njihovu inicijativu je formiran Stalni komitet za vezu od predstavnika savezne vlade, pokrajinske vlade i slovenačkih manjinskih organizacija, koji, međutim, sem saglasnosti o osnivanju, nije imao mogućnosti da funkcioniše onako kako su to predstavnici manjine predlagali.

Dvolično ponašanje austrijskih vlasti ogleda se i u različitim stavovima i zahtevima za zaštitu manjinskih prava u južnom Tirolu i poštovanja tih prava kad je reč o hrvatskoj i slovenačkoj manjini u Koruškoj. Kao razloge za različito ponašanje u pogledu zahteva prava za svoje i pružanja zaštite manjinama u sopstvenoj zemlji austrijske vlasti navode da su njihove manjine u Tirolu kompaktne celine, što se za slovenačku i hrvatsku manjinu ne može reći, jer navodno žive u područjima koja su nacionalno mešovita.

Dokle ide austrijska zvanična politika u tom pogledu pokazuju i primeri kojima se, čak, negira i samo postojanje manjina u Austriji. Naime, prilikom zasedanja Komiteta za uklanjanje rasne diskriminacije u Njujorku, aprila 1974. godine, na primedbu jugoslovenskog predstavnika da se u Austriji ne ispunjavaju odredbe Konvencije o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije i odredbe Državnog ugovora, predstavnik Austrije je izneo gledište da u njegovoj zemlji ne žive nikakve nacionalne manjine, već da su to religiozne ili lingvističke grupe na koje se ne odnose odredbe Državnog ugovora. Isto gledište predstavnici Austrije izneli su i na zasedanju Trećeg komiteta Generalne skupštine, koji se bavi socijalnim i humanitarnim pitanjima, decembra 1974. godine, na kojem je razmatran četvrti godišnji izveštaj posebnog odbora za uklanjanje rasne diskriminacije.

Zbog obaveza da u unutrašnje zakonodavstvo ugradi norme iz Državnog ugovora, Austrija je, donoseći takva akta, izbegavala da na odgovarajući način prizna i zaštiti prava manjina. Tim zakonskim aktima njihova prava su, čak, i osporavana; manjine se i ne pominju, a sami zakonski tekstovi znače očiglednu reviziju prava sankcionisanih Ugovorom, dok se praktična politika u priz-

[1] Pod pritiskom vladajuće stranke je 12. aprila 1974. godine Hans Sima podneo ostavku na dužnost zemaljskog poglavara Koruške (mada je praktično razrešen dužnosti). Njemu je stavljeno na teret donošenje Zakona o dvojezičkim oznakama i posledice koje su proizašle iz njegovog sprovođenja 1972. godine, kada su njegovo izvršenje sprečili pripadnici velikonemačke i neonacističke organizacije Hajmatdinsta.

navanju prava svodila na postepeno sužavanje, osporavanje i sprečavanje korišćenja jezika, škola, nacionalnih institucija i organizacija.

Uskraćivanje prava počelo je odmah posle donošenja Državnog ugovora. Već 1958. godine, kada je poništena Uredba o teritoriji obaveznih dvojezičkih škola, Zakonom o manjinskim školama od 19. marta 1959. godine ukinuta je obavezna dvojezička škola u Štajerskoj, a Zakonom iz 1962. godine dvojezička škola u Gradišću. Njima je ukinuta odluka pokrajinske vlade iz oktobra 1945. godine o obaveznim dvojezičkim školama, a uveden institut da roditelji dobrovoljno prijavljuju decu za ovu nastavu, i to više puta u toku školske godine, potpisivanjem posebnih prijava i obaveza. Slične je posledice izazvao i Zakon o školstvu u Gradišću koji je, takođe, suzio prava hrvatske manjine u poređenju s dotadašnjim propisima. Naime, u Gradišću nastava na maternjem jeziku postoji samo do 4 razreda osnovne škole, a u takozvanim glavnim školama hrvatski jezik se tretira kao jedan od stranih jezika. Osim toga, Gradišćanski Hrvati ne samo što nemaju nijedne škole na maternjem jeziku već nemaju ni mogućnosti da prate nastavu ni u jednoj srednjoj školi na hrvatskom jeziku.

Od škola na slovenačkom jeziku postoji samo jedna gimnazija[2], jedna privatna poljoprivredna škola i samo dva dečja vrtića u kojima je u upotrebi slovenački jezik, čime je bitno ograničena odredba Državnog ugovora po kojoj srazmerno potrebama i teritorijalnom principu treba da postoji određeni broj srednjih škola na slovenačkom jeziku. Pored toga, i jedina gimnazija na slovenačkom jeziku u Celovcu prvi put je tek 1975. godine dobila mogućnost i olakšicu da časove na slovenačkom jeziku drži pre podne, ali nisu prihvaćeni zahtevi slovenačkih roditelja da se nastava na slovenačkom proširi i na niže razrede. Ta prava se novim predlogom manjinskih zakona još više uskraćuju. Njima se uopšte i ne pominju hrvatski ili slovenački jezik, već se — saglasno negiranju postojanja manjina — uvodi termin „upotreba dijalekata", čime se na veštački način i indirektno osporava postojanje nacionalnih manjina, a upotreba slovenačkog i hrvatskog svodi na nivo pomoćnog jezika. Zakonskim predlozima se pitanje jezika manjina postavlja na principu dobrovoljnosti i dozvoljenosti, bez obaveza na njegovu upotrebu kao službenog jezika. Njihova upotreba je vezana za izjašnjavanje roditelja i manjine uopšte, što vodi njihovom daljem osporavanju i diskriminaciji. Međutim, i u ovako postavljenim uslovima školovanje dece na hrvatskom i slovenačkom jeziku nailazi na razne teškoće i prepreke zbog pritiska nacističkih snaga i reakcionarnih krugova koji se još zanose idejama o „fašističkoj Koruškoj". Zvanična politika, kad je reč o školovanju dece manjina, navodi izvesne statističke i druge podatke u kojima pokušava dokazati usitnjenost i međusobnu nepo-

[2] Naporima slovenačkih entuzijasta, i pored svih prepreka, Gimnazija u Celovcu je postigla zavidne rezultate. Za proteklih 13 godina u njoj je maturiralo 403 učenika slovenačke narodnosti. Sada Gimnazija ima 18 odeljenja sa blizu 500 učenika.

vezanost područja na kojima živi manjinsko stanovništvo, „činjenice" po kojima je to stanovništvo u Koruškoj podeljeno na deset, a u Gradišću na pet jezičkih grupa, što je, takođe, svojevrsna politička manipulacija sračunata na psihološki pritisak i usmerena na razbijanje političkog jedinstva manjina.

Školstvo nije jedina oblast u kojoj se diskriminiše jezik manjine. Hrvatska i slovenačka manjina, u stvari, nema nikakvih mogućnosti da prati svoj vlastiti televizijski program, a njihova želja za praćenjem programa iz Jugoslavije nailazi na otvoren otpor austrijskih vlasti, čime se onemogućava njihov dalji kulturni i nacionalni razvoj. Drastičan primer otpora manjinskom jeziku je pokušaj austrijske vlade da sprovede jednu od odredaba člana 7. Državnog ugovora, 1972. godine, kada su postavljeni dvojezički topografski natpisi naselja u Koruškoj. Ova mera isprovocirala je snage reakcije i ostataka nacizma za vandalsko skidanje i uništavanje oznaka. Na koruškom radiju postoji samo jedna emisija od 45 minuta dnevno na slovenačkom jeziku, koja je uvedena još u periodu engleske uprave posle rata, a celokupni sistem informisanja isključuje manjinske jezike.

Iako Državni ugovor kao obavezu predviđa učešće predstavnika manjine u javnoj upravi i na višim položajima u državnom aparatu, današnja zastupljenost na ovim položajima je izrazito nepovoljna. Od devet sudskih područja u Koruškoj slovenački jezik[3] je dopušten samo u tri, ali i tu degradiran u pomoćni.[4]

Pripadnici manjine su zapostavljeni u društvenom životu, nema ih u javnoj upravi i na višim dužnostima u državnoj upravi. U pokrajinskom parlamentu nema nijednog Slovenca, a administrativnim i drugim birokratskim postupcima onemogućava se rad manjinskih nacionalnih institucija i njihov kulturni razvoj.[5]

Kao bitna obaveza Austrije Ugovorom su postavljeni zahtevi da se manjinama garantuje odgovarajući ekonomski položaj i finansijska pomoć za kulturni i materijalni razvoj. Međutim, ta po-

---

[3] Za vreme boravka kancelara Krajskog u okrugu Borovlje, marta 1976, slovenački opštinski većnik Vizer rekao mu je da mu nije dozvoljeno u opštinskom veću da govori slovenački i da se onaj ko govori ovim jezikom tretira kao čovek „druge klase". Primena slovenačkog jezika nailazi i na druge otpore. Prilikom dočeka austrijskog olimpijskog pobednika u smučarskim skokovima Karla Šnabla, februara 1976, predsedniku lokalnog smučarskog kluba dr Vigeleu, nije dozvoljeno da ga pozdravi na maternjem, slovenačkom jeziku.

[4] Zakon iz 1959. godine ograničio je sudsku upotrebu slovenačkog jezika samo na okruge Borovlje, Pliberk i Železna Kapla, dok njegova primena u državnoj upravi, i pored nekoliko okružnica, nikada nije sprovedena.

[5] Samo tri časa posle dolaska na funkciju poglavara Koruške Leopold Vagner je na konferenciji za štampu, aprila 1974. godine, izjavio da je posebnom naredbom ukinuo Ured za informacije i mesto referenta za narodno obrazovanje Koruških Slovenaca, koje je pre toga uveo njegov prethodnik Sima. Birokratskim mahinacijama je, sredinom 1975. godine, onemogućena izgradnja Kulturnog doma u Celovcu. Zemljište, koje je manjina pre toga kupila za izgradnju doma, odlukom opštine u Celovcu promenilo je „status" i slovenačke organizacije onemogućene u nameri da podignu taj objekat.

moć je, na primer, Gradišćanskim Hrvatima ograničena na simboliku i smanjena sa ranijih 500.000 šilnga na 200.000, tako da su postojeće kulturne institucije izgrađene isključivim naporima i izdacima manjine. Pripadnici manjine, koji se bave poljoprivredom, nemaju ravnopravan status pri dobijanju kredita od banaka, a dve trećine slovenačkog življa u Koruškoj nije u mogućnosti da se zaposli u svom mestu, već su prinuđeni da putuju u okolna mesta, u druge pokrajine, pa i izvan Austrije, najčešće u susednu Švajcarsku. Slovenačka manjina se zaobilazi i u svim institucijama gde se o njoj odlučuje.

Sasvim identično, u nekim primerima i izrazitije, krše se obaveze Državnog ugovora i prema hrvatskoj manjini u Gradišću i slovenačkoj u Štajerskoj. Predstavnik Hrvatskog kulturnog društva u Gradišću dr Miler izjavio je 10. avgusta 1976. godine da pokrajinska vlada Gradišća (Burgenlanda) nije nikada pokretala razgovore s predstavnicima hrvatske manjine u smislu realizacije obaveza iz člana 7. Ugovora. U pogledu upotrebe jezika dr Miler je rekao da na glavnim i višim školama hrvatska manjina nema nikakve zaštite i da nema gimnazije na maternjem jeziku.

Prihvatajući obaveze da odredbe Državnog ugovora, koje se odnose na manjine, ugrade u unutrašnje zakonodavstvo, austrijske vlasti su to iskoristile da projektima zakonskih propisa izvrše njegovu reviziju i suze prava manjinama koja su na izričit način u Ugovoru određena. Zaobilazeći manjine i ne uvažavajući njihovo mišljenje, austrijski zakonodavci su doneli tri zakonska predloga o manjinama: o školstvu, o upotrebi jezika u sudstvu i topografskim znacima. Doneseni zakoni ili zakonski predlozi imaju za cilj reviziju Državnog ugovora u smislu: sužavanja i ograničavanja teritorije na kojoj bi se primenjivale zakonske odredbe, nastojeći da se ona ograniči na čiste enklave slovenačkog stanovništva, a ne i na „mešovita" područja; ograničavanja razmera upotrebe jezika na celokupni manjinski živalj „utvrđivanjem manjina", „specijalnim popisima", koji imaju „instruktivni karakter"; i izbegavanja unošenja posebnih obaveza i zaštite manjina koje su izričito navedene u Državnom ugovoru.

Teritorijalni princip primene Državni ugovor je jasno precizirao za područja u kojima je nacizam pokušavao da uništi slovenačku manjinu. Ta područja su posle rata utvrđena i zvaničnim dokumentima pokrajinske vlade.[6]

Novi zakonski projekti o prebrojavanju manjina i Zakon o narodnim grupama bitno negiraju ove granice i imaju za cilj da „dokažu" da prava iz Ugovora treba nužno smanjiti i da „novoutvrđena" prava treba primeniti samo na područjima u kojima je manjina koncentrisana, ne obazirući se na to što Državni ugovor za priznavanje postavljenih prava ne uslovljava „utvrđivanje" manjine.

---

[6] Primena Državnog ugovora određena je odredbama Koruške pokrajinske vlade o dvojezičkim školama, od 3. oktobra 1945. g. i pokrajinskim Zakonom o školstvu, od 10. jula 1959. godine, kao i definicijom utvrđenom u koruškom parlamentu 17. jula 1957. godine.

„Prebrojavanje" kao metod asimilacije manjina i revizije obaveza iz Državnog ugovora

Stav austrijskih vlasti prema manjinama u Koruškoj proizlazi poslednjih godina iz politike vladajuće Socijalističke stranke i njenih odnosa sa opozicionim partijama u zemlji i obaveza koje proističu iz Državnog ugovora. Time je status slovenačke manjine bio rezultat laviranja austrijske politike između kompromisa sa desnicom i reakcijom u zemlji i međunarodne politike, odnosno nužnosti očuvanja međunarodnog ugleda formalnim poštovanjem obaveza koje proističu iz pomenutog Ugovora i međunarodnih dokumenata koji regulišu prava i slobode čoveka.

Posle neuspeha u pokušaju delimičnog ispunjavanja Ugovora postavljanjem topografskih oznaka (1972) i poraza na opštim izborima u Koruškoj, vladajuća Socijalistička stranka je promenila unutrašnji kurs prema opozicionim partijama, tražeći u saradnji sa njima na manjinskom pitanju kompromis, a nauštrb međunarodnih obaveza i ugleda Austrije. Već početkom aprila 1973. godine Socijalistička partija je donela odluku da pitanje položaja Koruških Slovenaca rešava njihovim „prebrojavanjem", nalazeći u tome način da se ovaj problem sve više odugovlači i izbegava njegovo rešavanje, strahujući da će u pokušaju ispunjavanja odredaba Ugovora naići na ozbiljan otpor desnice i gubljenje pozicija među biračima. Tada se za „prebrojavanje" manjina posebno zalagala Slobodarska stranka, oko koje se okupljaju velikonemački i neonacistički elementi u Koruškoj. Ova stranka je, zajedno sa Narodnom, uoči izbora vodila opsežnu kampanju i agitaciju da njihovi članovi ne daju glasove za „dvojezičke oznake". Od tada je pitanje „prebrojavanja" i „ustanovljavanja" manjine imalo protivrečnu i veoma čudnu hroniku. Početkom aprila 1973. godine, Komisija austrijske vlade za pitanja slovenačke narodnosti u Koruškoj razmatrala je izveštaj svog „specijalnog komiteta", čiji je zadatak bio da razjasni „pojmove" manjinske — narodnosne pripadnosti i mešovitog stanovništva. Posle ovog sastanka, pod utiskom izgubljenih birača i neuspelog sprovođenja Zakona o dvojezičkim oznakama, Komisija je kancelaru Krajskom predložila da se u Koruškoj na osnovu određenog „tehničkog modela" izvrši „specijalni" popis stanovništva. Kao kriterijum za ovaj popis predložen je jezik. Tada je već koruški Hajmatdinst prikupljao potpise stanovništva za „jezičko" prebrojavanje, koje je opozicija postavila kao uslov saradnje na manjinskom pitanju. U narednoj godini takva odluka je u austrijskih vlasti sve više sazrevala zbog čega su predstavnici slovenačkih organizacija odbili dalju saradnju sa vladinim Komitetom za vezu s manjinama, ne želeći da o utvrđenim obavezama razgovaraju sa organizacijama koje sprovode direktnu politiku germanizacije. Zalažući se za „specijalni popis", zemaljski poglavar Koruške izjavio je tada da je on nužan, jer „teritorijalni princip ne može biti priznat, pošto u Koruškoj nema zatvorene slovenačke narodne grupe na posebnoj teritoriji"[7].

[7] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 10. oktobar 1974).

Krajem 1974. godine kapitulaciju Socijalističke stranke i austrijske vlade pred desnicom i opozicionim snagama priznao je i sam kancelar Krajski kada je izjavio da „u svakom slučaju, bez saglasnosti dve velike stranke neće biti nikakvog rešenja" pitanja manjina. On je početkom naredne godine (1975) izjavio da će biti izvršen tajni popis na području na kojem živi manjina, obuhvatanjem celokupnog stanovništva odnosnih oblasti, da se pri tom dobiju određeni podaci o tome ko tu govori kakvim jezikom, koliko ima muškaraca i žena, podaci o religiji itd.

Krajski je popis pravdao potrebom dobijanja „specijalnih" podataka koji bi mogli biti „interesantna pomoć u odlučivanju" i daljem postupku prema manjinama. Konačna odluka o sprovođenju popisa „posebne vrste" ili „tajnog popisa manjina" donesena je na osnovu trostranačkog dogovora 20. februara 1976. godine i upućena je saveznom parlamentu na usvajanje. Pri tom je određeno da se za novo postavljanje topografskih oznaka u Koruškoj kao „ključ" primeni princip „25-procentni" odnos slovenačke manjine u naseljima. Koliko je vladajuća stranka podlegla pritisku i kompromisima u ovom slučaju pokazuje i to što je u predlozima za procentualni odnos bilo različitih varijanata, od predloga od deset odsto i stavova opozicionih partija od trideset odsto, a usvojeno je rešenje od dvadeset pet procenata. Predlog stranaka je usvojila austrijska vlada 24. februara 1976. godine. Povodom njegovog usvajanja su u izjavi Krajskog uočene sve nedoslednosti politike vladajuće stranke. Krajski je ranije davao izjave da neće tražiti rešenja koja su uperena protiv i mimo volje manjina, ali je ovoga puta promenio mišljenje, smatrajući da manjine nikada nisu zadovoljne datim pravima i da „specijalni popis" ne znači „ustanovljavanje manjina" već omogućavanje „da stvorimo sliku o tome kojim se jezicima govori u austrijskim porodicama"[8]. Kao datum „specijalnog popisa" određen je 14. novembar 1976. godine.

Takva politika austrijske vlade prema slovenačkoj manjini izazvala je normalna reagovanja demokratske javnosti[9] u Austriji, međunarodne javnosti uopšte, slovenačke manjine i naše zemlje, videći u tome zaobilaženje i kršenje odredaba Državnog ugovora, pogoršanje položaja slovenačke i hrvatske manjine, koja postepeno treba da dovede do njihove germanizacije i etnocida. Među organizacijama i institucijama koje su prve uočile posledice austrijskih mera prema manjinama bio je i austrijski Savet za mir. Savet je „prebrojavanje" ocenio kao „atmosferu zastrašivanja i šovinističkog pritiska", pozivajući se na obaveze Helsinške konferencije prema kojima je Austrija dužna da odredbe iz Državnog

---

[8] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 23. oktobar 1976).

[9] Skupština „Akcije kritičkog hrišćanstva" u Lincu u svojim zaključcima je istakla: „Zahtev za ustanovljavanje manjina u prošlosti su uvek postavljale nemačko-nacionalne, manjini neprijateljske snage, dakle one snage koje su odbile opredeljenja za austrijsku naciju. Sprovođenje ustanovljavanja manjina značilo bi pobedu nemačko-nacionalnih, antiaustrijskih, antidemokratskih snaga u našoj zemlji" (vidi izveštaj Tanjuga, „Politika", 29. jun 1976).

ugovora ispuni „potpuno, bezuslovno i velikodušno". U izjavi se ocenjuju i posledice po međudržavne odnose Austrije i Jugoslavije i u vezi sa tim kaže: „Ako Austrija želi da se njena istupanja za prava van naših granica ozbiljno prime, ako ona želi da na sebe preuzme odgovornost za pogoršanje odnosa sa svojim susedom Jugoslavijom, ako želi da bude smatrana demokratskom zemljom, koja manjinama pruža puna prava, onda ne sme da korača putem netolerancije i ograničavanja prava manjina."[10]

U međuvremenu je u Austriji formiran i Akcioni komitet protiv ustanovljavanja manjina i za prava Koruških Slovenaca u kojem se nalazi veći broj uglednih ličnosti iz političkog, kulturnog i javnog života Austrije, a u celoj državi niču komiteti solidarnosti sa Slovencima. Septembra 1976. godine u Glabosnici kod Pliberka održan je protestni zbor predstavnika deset manjinskih organizacija na kojem su aktivno učestvovali i predstavnici Federalističke unije za ravnopravnost narodnosnih grupa, Međunarodne asocijacije za odbranu ugroženih jezika i delegati Komiteta solidarnosti, pa je na njemu ocenjeno da planirani popis predstavlja najdirektniju reviziju Državnog ugovora i egzekuciju nad slovenačkim življem u ovoj pokrajini.[11]

Poslanik vladajuće Socijalističke stranke u Koruškoj Gutenbruner još prilikom pojave ideje o popisu posebne vrste, a u znak neslaganja s merama austrijske vlade, dao je ostavku u Saveznoj vladinoj komisiji eksperata za Korušku. On je tom prilikom (oktobra 1974. godine) izjavio: „Moje je shvatanje da prebrojavanje manjine ili popis stanovništva posebne vrste, kako je to sada nazvano, ne treba da se sprovede, pošto nije reč o pitanju jezika, nego o utvrđivanju mesnih važećih područja za ispunjenje člana 7. Državnog ugovora. A pošto je sigurno da će se zbog toga — na obe strane — voditi ogorčena borba za svaku dušu, moram da se zapitam — koliko je tu čovek slobodan uprkos tajnom glasanju."[12]

Značajno mišljenje u rasvetljavanju pravne suštine problema popisa posebne vrste dao je i poznati austrijski i evropski ekspert za manjinsko pravo prof. dr Teodor Fajter, rekavši da je za međunarodni ugled Austrije bitno da vodi politiku unapređivanja manjina u duhu čl. 7. Državnog ugovora. Politiku sadašnje austrijske vlade on je ocenio kao „muzejsku", jer vodi diskriminaciji narodnosnih grupa, a očito je usmerena na nestajanje slo-

---

[10] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 31. mart 1976).

[11] Generalni sekretar Federalističke unije evropskih narodnosnih grupa (FUEV) Olaf Majnhart rekao je na zboru: „Video sam dosta problema u životu nacionalnih manjina raznih zemalja, ali ovo što se događa ovde u Koruškoj, to je najteža diskriminacija. Zato ćemo u ime naše organizacije od austrijske vlade zahtevati donošenje novog zakona o manjinama koji će zadovoljiti interese obe pogođene manjine u ovoj zemlji". Na sličan način podršku manjinama dao je u pismu upućenom tom protestnom zboru i generalni sekretar Međunarodne socijacije za odbranu ugroženih jezika i kultura — Zaradi Kosta Roka.

[12] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 29. oktobar 1974).

venačke narodnosne grupe u Koruškoj. Navodeći kao primer pravilnog postupka dvojezičke oznake i korišćenje drugih manjinskih prava u Istri, koja nisu uslovljena nikakvim procentom, dr Fajter je ocenio da u austrijskoj politici prema slovenačkom jeziku u Koruškoj „ima primera pritiska radi sprečavanja nastave s pozicija očuvanja čiste rase".[13] Ukazujući na posledice preduzimanja akcija „prebrojavanja", on je predvideo da će Slovenci najverovatnije odbiti da se izjašnjavaju i da u tom slučaju „nijedan austrijski zakonodavac ne sme da ozakoni takvo ustanovljavanje manjine ukoliko zemlji želi unutrašnji mir i očuvanje njenog ugleda u inostranstvu".[14]

I slovenačka i hrvatska manjina u Austriji od samog početka ideje o „popisu posebne vrste" izrazile su svoje neslaganje. Predstavnici Koruših Slovenaca su, 28. juna 1973. godine, u razgovoru sa saveznim kancelarom Krajskim, odlučno izneli svoj stav da odbijaju svaku formu prebrojavanja. Na izjavu Krajskog da se na takvu akciju neće ići bez saglasnosti manjine, Koruški Slovenci su prihvatili da sarađuju u vladinom Komitetu za vezu, kojem su predložili rokovnik prioritetnih zadataka i otvorenih pitanja. Međutim, posle trostranačkog sporazuma o „popisu posebne vrste" oni su odbili dalju saradnju u Komitetu i odlučili da upoznaju međunarodnu javnost sa neispunjenjem međunarodnih obaveza Austrije proisteklih iz Državnog ugovora, pošto „utvrđivanje manjine" po Ugovoru nije nikakav uslov njegovog izvršenja. Od tada su manjine u Austriji uputile austrijskoj vladi preko 40 raznih protesta i memoranduma u kojima su izražavali svoje negodovanje protiv stava austrijskih vlasti i zahtevali ispunjenje obaveza iz Ugovora, podsećajući na to da je „popis posebne vrste", u stvari, nemački veštački i asimilatorski izum „vindiš". Koruški Slovenci su u više navrata izražavali spremnost i odazivali se pozivima Krajskog na razgovore i tom prilikom pokazivali maksimum tolerancije, ali su sasvim opravdano odbijali da takav dijalog vode sa organizacijama čija je osnovna aktivnost usmerena protiv prava manjina i njihove egzistencije. Manjine u Koruškoj su održale više protestnih mitinga i upozorile javnost na kršenje odredaba Državnog ugovora, na austrijske pokušaje njegove revizije i na to da se popisom vrši „statistički genocid" nad slovenačkim življem. Tim zahtevima Slovenaca pridružili su se predstavnici Komunističke partije, deo socijalista i većeg broja verskih organizacija i drugih demokratskih organizacija u Austriji, izražavajući svoju solidarnost sa njihovim zahtevima. Pošto ti apeli u zemlji nisu dali željene rezultate, Koruški Slovenci su, imajući u vidu da je reč o međunarodnim obavezama Austrije, odlučili da pitanje svojih prava internacionalizuju time što će se obratiti međunarodnim organizacijama za prava čoveka i matičnoj zemlji.

---

[13] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 3. aprila 1976).
[14] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 10. januar 1976).

Delovanje neonacističkih i neprijateljskih organizacija

Državnim ugovorom (čl. 9) Austrija se bezuslovno obavezala da iz celokupnog života zemlje (političkih, privrednih i kulturnih odnosa) odstrani sve tragove nacizma, da osim fašističkih raspusti i „sve druge organizacije koje se bave neprijateljskom delatnošću protiv bilo koje članice Ujedinjenih nacija, ili koje imaju za cilj da narod liše njegovih demokratskih prava". To je, pored tačke 5. člana 7. Državnog ugovora, odredba kojom se zabranjuje delovanje svih organizacija sa antidemokratskom platformom čije bi posledice, između ostalog, bile lišavanje narodnosnih grupa nacionalnog identiteta i njihova nasilna asimilacija u „čistu rasu". Političke prilike, zakonodavna aktivnost, delovanje nacionalističkih i neonacističkih organizacija[15], pritisak na slovenačku i hrvatsku manjinu, osporavanje njihovih prava i isključivanje zaštite su činjenice koje nedvosmisleno pokazuju da austrijska vlada nije pokazala ni minimum dobre volje i spremnosti da udovolji ovim međunarodnim obavezama.

Položaj nacionalnih manjina u Austriji najbolja je potvrda „demokratizovanih odnosa" u novoj Austriji i on je veoma sličan položaju ovih narodnih grupa iz perioda 1920, 1937, 1938, i 1945. godine. Takav položaj manjina proizlazi iz unutrašnjih međustranačkih i političkih odnosa u Austriji, u kojoj su se u udruženom frontu našle obe opozicione građanske stranke, Socijalistička stranka i ekstremističke neonacističke organizacije. Na liniji zajedničke antimanjinske asimilatorske politike potiskivanja i zapostavljanja slovenačke i hrvatske narodnosti, koja je izražena naročito u poslednjoj predizbornoj kampanji, kada su se sve tri stranke utrkivale u antimanjinskim istupima, usled izraženih nacionalističkih i šovinističkih pretenzija doneseni su manjinski zakoni kojima su zadovoljene velikonemačke i neonacističke struje pogromaških organizacija Hajmatdinsta i Abverkempferbunda.

Politika popuštanja Hajmatdinstu[16] i ostalim ekstremističkim

[15] Posle potpisivanja Državnog ugovora, već 19. maja 1955. godine, obnovljena je nacionalistička organizacija školske omladine Kärthner Schulverein Südmark, a zatim još dve nacionalističke organizacije koje su zajedno sa prethodnom formirale novu fašističku družinu pod nazivom Kärthner Heimatdinst.

[16] Nacionalistički Hajmatdinst (Domovinski savez) osnovan je kao „patriotska" organizacija odmah posle Plebiscita u Koruškoj 1920. godine iz redova velikonemačkih nacionalističkih i šovinističkih krugova, čija je platforma bila negacija i likvidiranje slovenačke manjine u Koruškoj, njena germanizacija, kao i antisemitizam. Između dva rata Hajmatdinst je politički delovao protiv slovenačke afirmacije, optužujući svaki zahtev Slovenaca za manjinska prava kao iredentistički, neprijateljski prema Austriji, videći u njima opasnost od slovenizacije Koruške.

U politici eliminisanja slovenačke nacionalne misli i razvoja Hajmatdinst je preduzimao dve vrste mera: podelu manjina na kategoriju „odanih" domovini — „vindišare" i na „iredentiste", nazivajući tako one koji su zahtevali ispunjavanje prava manjina; druga vrsta je masovno naseljavanje nemačkih porodica u koruške krajeve. Hitler

grupama nije karakteristika samo opozicionih partija, niti se pokazala kao isključivi kompromis Socijalističke stranke sa njima; ta politika se našla i u samom programu vodstva koruške Socijalističke stranke, čiji je predstavnik[17] u izbornoj kampanji za pokrajinski parlament koristio tipične nacističke parole, napuštajući time principe zapadnoevropske socijaldemokratije.

Velikonemačka organizacija koruški Hajmatdinst oživela je samo dve godine posle potpisivanja Državnog ugovora kao naslednica desničarskih i nacističkih organizacija iz ranijeg perioda. Ona je već tada pravo lice pokazala pritiscima za „utvrđivanje" manjine, sa ciljem da se slovenački jezik u školama eliminiše ili svede na „sporedan". Međutim, njegova izrazita aktivnost počela je od 1970, od godišnjice Plebiscita. Tada se pokazalo da unutrašnji odnosi u Austriji nisu oslobođeni snaga prošlosti. Na političku pozornicu su izbile razne šovinističke i velikonemačke družine i parole pod plaštom demokratičnosti i rodoljublja, pozivajući „patriotske"snage na konačnu germanizaciju i likvidaciju slovenačke manjine, koja je tom prilikom oglašena i kao tobožnja opasnost od komunizma za Korušku, za razliku od ranije politike kada je ta manjina tretirana kao opasnost od slovenizacije. Njihova delatnost naročito je eskalirala od pokušaja austrijske vlade da delimično ispuni obaveze iz Ugovora i postavi dvojezičke oznake u 205 naselja u Koruškoj gde živi mešovito stanovništvo.[18]

Od tada delatnost nacističkih organizacija u Austriji je usmerena u nekoliko pravaca i izražava se: (a) pritiscima na političke stranke, vladu i manjine radi provođenja „specijalnog" popisa stanovništva i donošenja „manjinskih" zakona u kojima će se prava određena Državnim ugovorom revidirati srazmerno broju manjine; (b) ispoljavanjem nacionalističkih strasti, rušenjem spomenika poginulim partizanima i drugih simbola borbe protiv na-

---

je Hajmatdinst posle „anšlusa" uključio u svoj nacistički pokret i dao mu punopravno članstvo u NSDP. Koliko se ovaj pokret razvio u toku drugog svetskog rata pokazuje i podatak da je Komisija za denacifikaciju u Koruškoj 1946. godine registrovala 46.752 aktivna nacista, a — prema kasnijim procenama — pored ovog broja ostalo je neotkriveno još oko 15.000 bivših nacista. (Podaci iz studije dr Tona Zorna, naučnog saradnika Instituta za nacionalna pitanja u Ljubljani.)

[17] Predsednik vladajuće Socijalističke stranke u Koruškoj i zemaljski poglavar Koruške dr Leopold Vagner izjavio je bečkom dnevniku „Noje kronen cajtung", povodom izbora za zemaljski parlament — Landtag 2. marta 1975, da veruje da je uvažavan u nacionalnim krugovima jer je nekada bio „visokostepenovani Hitlerov mladić" (Hitlerjugend). On smatra da su dve nacionalističke organizacije Kameradšaftsbund i Hajmatdinst veoma bliske socijalistima, vodeći tako propagandu za glasove u neonacističkim krugovima kojih se, izgleda, ni sam još nije oslobodio.

[18] Većinom glasova, 6. jula 1972. godine, u austrijskom parlamentu usvojen je Zakon o postavljanju dvojezičkih topografskih oznaka u 205 mesta u južnoj Koruškoj. Pošto su septembra iste godine počeli sa postavljanjem natpisa, koruški Hajmatdinst je, uoči godišnjice Plebiscita 10.oktobra 1972, organizovao akciju skidanja i uništavanja topografskih oznaka. Prema austrijskim izvorima tada je izvršeno preko 150 takvih akcija, ali za te vandalske akte niko u Austriji nije odgovarao.

cizma, održavanjem skupova posvećenih nacističkim tradicijama i direktnim napadima na austrijske građane slovenačkog porekla i (c) uticajem koji ove organizacije imaju na lokalne vlasti i njihov odnos prema nacionalistima u zemlji i demokratskim snagama.

Mnogobrojni su primeri nacističkog divljanja desničarskih organizacija u Austriji od tog perioda, zbog čega je i naša zemlja u dva navrata uputila protestnu notu austrijskoj vladi.[19]

U svom organu „Rut der Hajmat" „patriotska" organizacija Kerntner Hajmatdinst poziva, prilikom proslava Plebiscita 1970. godine, na konačnu fizičku likvidaciju slovenačkog življa kao jedinog rešenja nacionalnog pitanja u Koruškoj, dok istovremeno druga nacionalistička organizacija u Gracu podiže spomen-ploču „izgubljenoj i nezaboravnoj domovini", u koju ubrajaju i deo SR Slovenije koji je Hitler 1941. godine priključio Rajhu, čime se izražavaju neskrivene teritorijalne pretenzije prema našoj zemlji.

Prema nacionalnim manjinama vodi se propaganda usmerena na utapanje i likvidiranje slovenačkog življa. Od Slovenaca se traži da prisustvuju proslavi 1.000-godišnjice Koruške, čime se želi isključiti i negirati istorija Koruških Slovenaca i postojanje nekadašnje slovenačke kneževine. Austrijski nacionalisti pribegavaju propagandnim trikovima u javnosti, želeći svakog Slovenca da predstave kao neprijatelja domovine, gurajući ih u izolaciju i predstavljajući ih iredentistima. Za to se koriste najrazličitiji izgovori i povodi. Posle masovnog opredeljenja boraca slovenačkog porekla za Listu koruškog jedinstva dr Pavela Apovnika nacionalističke organizacije su to iskoristile za masovno raspirivanje šovinističkih strasti i izazivanje antislovenačkog raspoloženja. Takođe, prilikom formiranja nove vlade u Koruškoj, predsednik novoizabranog parlamenta je slovenačke birače sa liste dr Apovnika otvoreno nazvao iredentistima.

Stav austrijske vlade prema nacističkim organizacijama najbolje pokazuju primeri ponašnja austrijskih vlasti i policijskih organa. Na čestim mitinzima velikonemačkih nacionalista govornici Hajmatdinsta i Abverkempferbunda otvoreno napadaju Slovence u Koruškoj, traže njihovo prebrojavanje i ukidanje utvrđenih prava Državnim ugovorom. Na jednom od takvih mitinga u St. Kancianu, avgusta 1976. godine, pripadnici Abverkempferbunda otkrili su spomenik velikonemačkim ratnicima koji su se borili na strani Hitlera protiv saveznika. Na mitingu, na kojem je bilo preko 3.000 nacionalista, a koji je pretvoren u tribinu velikonemačkog iživljavanja i antimanjinskih provokacija, oko 40 mladih Slovenaca je mirno transparentima demonstriralo u blizini spomenika. Umesto da ukloni provokatore i šoviniste, austrijska policija je surovo nasrnula na pripadnike slovenačke narodnosti i tom prilikom uhapsila 26 mladića.

---

[19] Notama od 6. 11. 1972. i 13. 2. 1973. jugoslovenska vlada je upozorila austrijsku vladu na tolerisanje rada šovinističkih i neonacističkih snaga koje traže oduzimanje prava nacionalnim manjinama. Austrijska vlada je odbila zahtev za zabranu tih organizacija, tvrdeći da u njoj ne deluju nikakve nacističke i neonacističke snage.

I drugi primeri velikonemačkog nacizma potvrđuju da se u Austriji sve više pojavljuju recidivi fašizma. Niču novi listovi, koji deluju s nacističkih antimanjinskih pozicija[20], podižu se spomenici istaknutim fašistima i protagonistima nasilne germanizacije u prošlosti[21], dok se na drugoj strani ruše oni koji simbolizuju borbu protiv nacističke prošlosti.[22]

Austrija postaje i država u kojoj se razvijaju ne samo unutrašnje nacionalističke snage već se na njenom tlu održavaju i međunarodni skupovi fašista[23] i aktivnosti uperene protiv susednih i prijateljskih zemalja.[24] Zbog eskalacije nacionalizma u austrijskom društvu poslanik austrijske Socijalističke stranke i član vladine Komisije za Korušku Jozef Gutenbruner izjavio je bečkom magazinu „Profil" 1974. godine sledeće: „Strahujem stoga što to, na žalost, nije samo pravno pitanje već pitanje klime u kojoj se vodi zajednički ili razdvojeni život nemačke većine i slovenačke manjine u Koruškoj, što se ispoljavaju i učvršćuju kategorije fašističkog i totalitarističkog mišljenja."[25]

Kao izraz i logična posledica takve politike sve više se u unutrašnjim odnosima u Austriji formira „međunarodni centar za negativno propagandno delovanje protiv SFRJ i njenih interesa i širenje raznih špekulacija i dezinformacija o SFRJ kojima ponekad podležu, čak, i zvanični krugovi Republike Austrije"[26].

---

[20] U Koruškoj su nacionalističke snage pokrenule takav list pod nazivom „Naša Koruška", čiji je urednik Robert Drehsler, dobrovoljac bivše SS divizije Brandenburg. List objavljuje antijugoslovenske napise iz ostalih austrijskih časopisa, a finansiraju ga krupni industrijalci i najveće političke partije.

[21] U Pliberku su početkom 1973. godine nacionalističke organizacije Hajmatdinst i Grenchajm otkrile spomenik „žrtvama" partizana, uprkos upozorenju jugoslovenske vlade upućenom austrijskoj. Povodom otvaranja „zavičajnog muzeja" i dokumentacije o „odbranašima" u Velkovcu je 2. maja 1976. godine pod patronatom neonacističkih organizacija otkrivena spomen-bista počasnom građaninu „odbranašu" i kasnije istaknutom nacisti Štajnaheru. Ovom činu su prisustvovali zemaljski poglavar Vagner, predstavnici pokrajinske vlade, austrijske armije i crkve.

[22] U Robežu kod Apača austrijski šovinisti su uništili septembra 1973. godine spomenik koji simbolizuje prvi sukob između partizana i jedinica SS u Koruškoj. Ove snage su ranije, juna 1971. godine, u Žrelecu premazale bojom spomenik slovenačkim i poljskim partizanima i išarale ga kukastim krstovima.

[23] U Krivoj Vrbi (Krumpendorf) je 5. oktobra 1974. godine održan međunarodni skup bivših pripadnika hitlerovskih SS jedinica na kojem je, između ostalog, tražena otvorena rehabilitacija fašizma, pripadnika SS jedinica i oslobođenje nacističkih ratnih zločinaca. Skupu su prisustvovali i zvanični predstavnici austrijske vlade i armije.

[24] Nedoslednost i tolerisanje delovanja ustaških zločinaca u Austriji vlasti ove zemlje su u više slučajeva pokazale simboličnim osudama terorista koji su aktivno učestvovali u vršenju diverzantskih akcija u Jugoslaviji, a pripremali se na austrijskoj teritoriji. S austrijske strane u našu zemlju je ušla i grupa od 19 terorista 1972. godine, dok se u Blajbergu organizuju stalne ustaške manifestacije mitingovanja, u kojima učestvuju i ustaški emigranti iz drugih zemalja, a sve se to toleriše od strane austrijskih vlasti.

[25] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 22. januar 1974).

[26] Iz teksta note jugoslovenske vlade od 29. oktobra 1974. godine.

Jugoslovensko-austrijski odnosi u svetlosti austrijskih obaveza iz Državnog ugovora

Državni ugovor i obaveze koje su iz njega proistekle za austrijsku stranu predstavljaju osnov i uslov njene državnosti. Jugoslavija mu je pristupila sa uverenjem da će takvi odnosi u Austriji biti garancija i osnova saradnje među državama u ovom delu Evrope. Međutim, činjenice ukazuju na to da u proteklih dvadeset godina Austrija nije pokazala dovoljno spremnosti da ispuni ni najosnovnije međunarodnopravne obaveze iz Ugovora i drugih dokumenata UN koji se odnose na prava čoveka i saradnju među državama. Kao posledica takvog stanja u jugoslovensko-austrijskim odnosima, i pored relativne stabilnosti, kao ozbiljna smetnja bržem i svestranijem razvoju međusobne saradnje pojavljuju se događaji koji je sprečavaju, a pre svega: (a) odbijanje austrijske vlade da ispunjava međunarodne obaveze koje proističu iz čl. 7. Državnog ugovora koje se odnose na prava slovenačke i hrvatske manjine u Austriji; (b) tolerisanje raznih oblika i recidiva neofašizma ispoljeno nicanjem i aktivnošću neonacističkih organizacija koje sistematski deluju na antimanjinskoj liniji i protiv demokratizacije odnosa, pokušavajući da rehabilituju fašizam i nametnu totalitarnu ideologiju i odnose u Austriji; (c) omogućavanje delovanja raznih neprijateljskih organizacija političke emigracije koje austrijsku teritoriju koriste kao tribinu za antijugoslovensku propagandu i za obučavanje naoružanih grupa za terorističke akte protiv Jugoslavije; (d) pretvaranje Austrije u centar međunarodne propagandne aktivnosti protiv naše zemlje iz kojeg se organizuju i šire razne klevete, špekulacije i dezinformacije međunarodne javnosti i (e) izbegavanje austrijske vlade da ispuni svoje međunarodne obaveze u pogledu vraćanja jugoslovenskih zvaničnih arhiva i kulturnih dobara.

Jugoslavija kao potpisnica Državnog ugovora ima sva legitimna prava da interveniše u cilju zaštite svojih nacionalnih manjina u Austriji, da sprečava oživljavanje nacističkih organizacija i ekstremističkih grupa koje deluju protiv manjina i Jugoslavije, kao i da zahteva vraćanje svojih kulturnih dobara. To se nikako ne može kvalifikovati kao mešanje u austrijske unutrašnje odnose, jer odredbe Državnog ugovora imaju međunarodni karakter i značenje i nisu samo unutrašnja stvar države s kojom je i zbog koje je taj ugovor i potpisan. Naprotiv, Austrija je dužna da sve odredbe tog ugovora, u njihovom pozitivnom i nedvosmislenom značenju, ugradi u svoje unutrašnje zakonodavstvo.

Jugoslavija je oduvek izražavala interes za položaj svojih manjina u susednim zemljama, poštujući, pri tom, međunarodne obaveze i sprovodeći najdemokratskija i najhumanija rešenja u oblasti nacionalnih odnosa u svojoj zemlji. U stavovima, prezentiranim austrijskoj vladi, naša zemlja je opravdano zastupala gledište da obaveze koje ima austrijska strana u pogledu manjina, a prema najnovijim zakonima donetim u Austriji, ne pružaju nikakvu zaštitu manjinama ni u pogledu prava, ni u pogledu sadr-

žine i teritorije na kojoj se primenjuju, kao i to da „prebrojavanje" stanovništva predstavlja najgrublju i jednostranu reviziju Državnog ugovora i popuštanje austrijske vlade pred pritiskom ekstremističkih i neonacističkih snaga u vlastitoj zemlji. Odredbe manjinskih zakona su usmerene na oduzimanje prava ravnopravnosti hrvatskom i slovenačkom jeziku i na njihovo svođenje na dijalekte, dok formiranje takozvanih saveta narodnosnih grupa ima za cilj oduzimanje prava legitimnog zastupništva organizacijama hrvatske i slovenačke manjine. Politika „prebrojavanja" znači ne samo sužavanje prava manjina već i „moralnu pobedu" snaga reakcije u Austriji, što bi imalo nesumnjivog i dalekosežnog odraza na austrijsko-jugoslovenske odnose i na demokratizaciju odnosa u samoj Austriji. „Stalno pogoršavanje položaja slovenačke i hrvatske manjine u Austriji ne doprinosi naporima za saradnju; naprotiv, ozbiljno ugrožava dalji razvitak naših međusobnih odnosa, a time i osnove helsinške konferencije o dobrim odnosima među susedima[27].

U jugoslovenskim stavovima se kao zabrinjavajuća ocenjuje politika austrijske vlade i njenih institucija u zemlji koje nastoje da dezinformišu sopstveno i svetsko javno mnenje oko suštine spora u austrijsko-jugoslovenskim odnosima, pokušavajući, pri tom, prebaciti krivicu na jugoslovensku stranu, optužujući je za „teritorijalne pretenzije" prema Koruškoj, izazivanje „koruškog iredentizma" i slično. Na tim tezama razvijaju propagandne institucije i austrijska štampa i razne teorije o nepostojanju sloboda u Jugoslaviji, rascepu, skretanju u staljinizam i slično „kojima je cilj ne samo da truju atmosferu u međusobnim odnosima između Republike Austrije i SFRJ već i da neprekidno pokušavaju da pomute odnose SFRJ sa trećim zemljama"[28].

Na jugoslovensko-austrijske odnose bitno utiče i tolerisanje austrijske vlade i vlasti uopšte, delovanje neonacističkih organizacija i prenebregavanje obaveza iz Državnog ugovora (čl. 9) o obavezi „raspuštanja svih organizacija fašističkog karaktera", kao i svih onih organizacija „koje se bave neprijateljskom delatnošću protiv bilo koje od članica Ujedinjenih nacija". Snage profašizma, okupljene u Kerntner Hajmatdinstu, ugrožavaju egzistenciju slovenačke i hrvatske manjine u toj meri da njihovi pritisci prete da postanu izvor raspirivanja rasističkih i šovinističkih strasti i obračuna nemačke većine s manjinama. U odnosima prema Jugoslaviji austrijske vlasti u najgrubljem vidu krše međunarodnu obavezu saradnje sa nezavisnim državama tolerisanjem aktivnosti i pružanjem utočišta jugoslovenskim ekstremističkim organizacijama političke emigracije koje, zloupotrebljavajući austrijsku teritoriju, vrše prema Jugoslaviji neprijateljsku i kontrarevolucionarnu delatnost.

---

[27] Saopštenje Predsedništva Savezne konferencije SSRNJ.

[28] Vidi jugoslovenske note austrijskoj vladi od 6. 11. 1972, 13. 2. 1973. i 29. 10. 1974; 27. decembra 1974, memoar jugoslovenske vlade („Politika", 13. jul 1976), Izjavu Saveznog izvršnog veća („Politika", 14. maj 1975) i izjave predstavnika SSIP-a.

Najnovija austrijska zakonodavna delatnost ne uvažava jugoslovenska upozorenja i proteste, u njenim projektima se i ne predviđaju zabrana, niti sankcije za organizacije čija je delatnost usmerena protiv manjina u Austriji ili protiv prijateljskih država i članica OUN uopšte.

Nedostatak dobre volje za saradnju s Jugoslavijom austrijske vlasti najbolje pokazuju neispunjavanjem obaveze vraćanja arhive i kulturnih dobara, jer ako u ostalim pitanjima — manjina i ekstremističkih organizacija — austrijska vlada mora kalkulisati i nalaziti kompromise sa snagama desnice i opozicije, za vraćanje i restituciju kulturnih dobara, to nije slučaj i njeno oklevanje se ne može drugačije kvalifikovati. Jugoslavija je uložila dosta napora i volje u radnim dijalozima prilikom susreta državnika za prevazilaženje postojećih prepreka u odnosima, ali to na austrijsku stranu kao da nije imalo uticaja, što je izazvalo šire reakcije jugoslovenske javnosti.

Austrijski stavovi u pogledu obaveza iz Državnog ugovora i odnosa sa Jugoslavijom bitno se razlikuju u deklarativnom izjašnjavanju i praktičnom delovanju. Naime, austrijskim zvaničnim predstavnicima u izjavama ne nedostaje diplomatske kurtoazije i uvažavanja naše zemlje, ali su veoma retki primeri priznavanja da u tim odnosima prepreku predstavljaju neispunjene austrijske obaveze iz ovog međunarodnog akta.[29]

Austrijska vlada i njen predsednik dr Krajski, međutim, polaze od pretpostavke da sadašnja neslaganja ne mogu da ugroze celokupne odnose između dve zemlje[30]. Novi austrijski ministar inostranih poslova Vilibald Par u najnovijim izjavama, ne poštujući ni minimum pravila diplomatskog ponašanja, kao da želi demantovati svog ranijeg kolegu dr Bijelku, pa smatra da bi „optužbe iz Jugoslavije bile opravdane ako bi Slovencima u Austriji bilo osporavano pravo na život", te da im treba dati „pravo na asimilaciju"[31]. Ovaj Parov stav otkriva suštinu položaja Slovenaca u Austriji. Iz njega nedvosmisleno proizlazi da manjine imaju još samo pravo na život koje bi im asimilacijom bilo i dalje „garantovano".

Tako nešto proističe i iz odgovora austrijske vlade na jugoslovensku notu krajem 1974. godine, u kojoj se maltene tvrdi da Slovenci imaju čak i više prava nego što im po Ugovoru pripada, da u popisima nikada nije bilo mahinacija, da ne postoje nacionalističke organizacije i da je jedino „sporno" pitanje postavljanje natpisa u naseljima.

---

[29] Govoreći na austrijskom spomen-skupu pokreta otpora, austrijski ministar inostranih poslova dr Bijelka je, 27. aprila 1976. godine, rekao da Austrija nije ispunila obaveze koje ima na međunarodnom planu koje bi zalečile rane krvavih nacionalističkih okršaja u prošlosti, ukazujući pri tom na „neaustrijski ekstremistički fanatizam" i njegovu težnju da kao većina monopoliše odnose u Koruškoj (vidi izveštaj Tanjuga, „Politika", 29. april 1976).

[30] Konferencija za štampu povodom 23. kongresa Socijalističke stranke (vidi izveštaj Tanjuga, „Politika", 13. mart 1976).

[31] Vidi izveštaj Tanjuga („Politika", 31. avgust 1976).

Na takav stav austrijske vlade prvi su reagovali Koruški Slovenci u listu „Slovenski vestnik", u kojem je u vezi s notom austrijske vlade rečeno: „Ono protiv čega najoštrije protestujemo je tvrdnja i mišljenje da su Koruški Slovenci svoje kulturne ustanove, svoje zadruge i svoje kulturne i zadružne objekte obnovili i izgradili uz pomoć austrijske vlade. Kad smo počeli obnovu zadruga i udruženja nismo primili ni šilinga, a mnoge nemačke ustanove dobijale su kredite iz takozvanog Maršalovog plana. Nadležne vlasti su više godina smišljeno odugovlačile dozvolu za izgradnju zadružne centrale samo zbog toga da bi onemogućile razvoj naših s velikim teškoćama obnovljenih i izgrađenih preduzeća.

Našu kulturu i privrednu delatnost podigli smo sopstvenim snagama, pa se ona ne može prikazati kao rezultat austrijske politike unapređenja manjina, što nije samo netačno prikazivanje, da ne kažemo izazivanje, nego podla zloupotreba naše moralne snage. Jedino našoj moralnoj snazi možemo zahvaliti što uprkos pritiscima i zapostavljanju danas postojimo u Koruškoj kao nacionalna zajednica. Stoga mi, Koruški Slovenci, moramo sa svom odlučnošću odbaciti pomenute izjave kao neistinite."[32]

Internacionalizacija pitanja položaja manjina u Austriji

Pitanje položaja manjina u Austriji internacionalizovano je na različite načine — samim Državnim ugovorom, akcijom hrvatske i slovenačke manjine, demokratskih institucija i merama jugoslovenske vlade u međudržavnim odnosima s Austrijom i u telima svetske organizacije koja se bave pravima čoveka.

Samim tim što je pitanje položaja slovenačke i hrvatske manjine u Austriji i njihova zaštita regulisana međunarodnim aktom — Državnim ugovorom — ono ima internacionalni karakter, a ne predstavlja samo unutrašnju stvar austrijskih vlasti. Za njegovo sprovođenje zainteresovane su sve članice — potpisnice Ugovora.

Jugoslovenske manjine u Austriji pokušavale su da u dijalogu s austrijskom vladom, preko Komiteta za vezu, ostvare svoja prava iz Ugovora. Međutim, kada su iskorišćeni unutrašnji pravni instituti i mogućnosti, one su se, prirodno, obratile zemlji matici[33] sa zahtevima za intervenciju kod austrijske vlade u svrhu poštovanja sporazuma, pri čemu su imale punu podršku jugoslovenske vlade i naroda i narodnosti Jugoslavije.

Pitanje položaja slovenačke i hrvatske manjine stalan je predmet razmatranja u međunarodnim demokratskim organizacijama koje se bave problemom narodnosnih zajednica. U toku 1976.

---

[32] „Slovenski vestnik", list Koruških Slovenaca, Celovec, decembra 1974.

[33] Predstavnici slovenačke manjine u svojim zahtevima za intervenciju obratili su se našoj zemlji u više navrata: oktobra 1972. godine, septembra 1973. i februara 1975. godine.

godine ono je bilo na dnevnom redu na skupovima omladinskih predstavnika deset narodnosnih grupa iz Velike Britanije, SR Nemačke, Francuske, Italije, Danske i Austrije (aprila 1976. godine), koji su, okupljeni na seminaru omladinske komisije Federalističke unije evropskih nacionalnih grupa (FUEV), u posebnoj protestnoj rezoluciji osudili popisivanje nacionalne manjine kao oblik nacionalističkog pritiska na slovenačku manjinu u Koruškoj. Slične izjave i proteste uputili su austrijskoj vladi i parlamentu Međunarodna asocijacija za odbranu od ugroženih jezika i kultura (AILDCM) i Unija evropskih narodnosnih grupa sa sastanka predstavnika narodnosnih zajednica Jugoslavije, Austrije i Italije, koji je održan na Vrapskom jezeru kod Celovca septembra 1976. godine, kao i Federacija boraca pokreta otpora Evrope (FIR) sa skupa u Varšavi septembra 1976. godine.

Saglasno svom statusu iz Državnog ugovora i tome da je zemlja matica, Jugoslavija je pitanje položaja slovenačke i hrvatske manjine postavila u institucijama i organima UN koji se bave pitanjima rasne diskriminacije i prava čoveka. Tako je, aprila 1974. godine, jugoslovenski predstavnik na zasedanju Komiteta za uklanjanje rasne diskriminacije izneo sve aspekte položaja i nemogućnosti korišćenja prava garantovanih Državnim ugovorom i međunarodnim paktovima o pravima čoveka, ukazujući na snage neonacionalizma koje deluju u Austriji i sprečavaju nacionalni razvoj i kulturu manjina kojima je podlegla i zvanična austrijska politika[34]. Svoj stav i pitanje položaja manjina u Koruškoj izneli su jugoslovenski predstavnici i u Trećem komitetu Generalne skupštine UN, koji se bavi socijalnim i humanitarnim pitanjima, decembra 1974. i maja 1975. godine. Na zasedanju Potkomiteta za rasnu diskriminaciju UN u Ženevi, avgusta 1975. godine, jugoslovenski predstavnik je ocenio nameru austrijske vlade za prebrojavanje kao zvaničnu legalizaciju prinudne asimilacije slovenačke i hrvatske narodnosti. Takav stav je iznet i na zasedanju Komiteta za uklanjanje rasne diskriminacije, aprila 1976. godine, na kojem je tvrđeno da austrijsko zakonodavstvo ne obuhvata u celini zahteve Konvencije koji se odnose na gonjenje svih oblika širenja ideja o rasnoj superiornosti, nacionalnoj mržnji ili podstrekavanju na bilo kakvu diskriminaciju, akte diskriminacije bilo koje rasne ili etničke grupe.

U zvaničnim izjavama jugoslovenskih predstavnika i slovenačke manjine u Koruškoj, kao i u praktičnim potezima, ističe se odlučnost da se iskoriste „sve međunarodne mogućnosti" za rešavanje pitanja statusa i zaštite slovenačke i hrvatske manjine u Austriji, čime je internacionalizacija tog pitanja postavljena na širu osnovu.

---

[34] Većina stranih predstavnika u Komitetu za uklanjanje rasne skriminacije (Ekvadora, Čehoslovačke, Argentine, Holandije, SR Neačke, Kuvajta, Kanade, Indije i Egipta) ocenila je zakonsku zaštitu anjina u Austriji kao nezadovoljavajuću.

„Jezički popis", pritisci i rezultati „prebrojavanja"

Ne uvažavajući proteste demokratske javnosti u svojoj zemlji i druga reagovanja u svetu, austrijska vlada je pod pritiskom neonacističkih elemenata, mada i sama svesna u ishod, pristupila „jezičkom prebrojavanju" slovenačke i hrvatske manjine. U samom činu „prebrojavanja" sadržana su tri paradoksa: da bi pristupila ostvarenju prava manjina, prvi put ih jedna zemlja u svetu prebrojava; isto tako, prvi put posle rata jedna evropska vlada popušta pod pritiskom neonacističkih i drugih nacionalističkih velikonemačkih organizacija poraženih u toku poslednjeg rata i prvi put vladajuća austrijska stranka na jednom pitanju unutrašnje politike traži saglasnost i dogovor sa opozicionim partijama.

Za sam akt „prebrojavanja" izvršene su obimne pripreme u zemlji, pri čemu su došle do izražaja sve negativne pojave koje prate politiku sužavanja ili negiranja nacionalnih prava pojedinih naroda. Koristeći iskustvo iz predratnog perioda i anšlusa Austrije, šovinističke snage velikonemačkog nacionalizma su postepeno pojačavale pritisak na domaće stanovništvo, postavljajući popis kao akciju opredeljivanja za „nemačku stvar" i „pitanje otadžbine". U stavovima ovih organizacija glasačima se, i ne samo njima već i partijskim strankama, posebno u Koruškoj, postavljala alternativa opredeljenja za „popis", ili moralno diskreditovanje iz „demokratskog parlamentarnog uređenja", sa svim opasnostima koje nosi etikecija vanparlamentarne opozicije. Neposredno pred popis nacionalističke organizacije formirale su posebne pogromaške skupine, grupe za pritisak na manjinu[35] i među svima onima koji se suprotstavljaju popisu, sejali su metodu straha i terorističkih akata[36], sve sa ciljem da se slovenačka i hrvatska manjina prisili na prihvatanje nemačkog jezika kao sopstvenog. Uza sve to, bili su primenjeni i drugi vidovi propagande, razni proglasi i leci, usmereni na sejanje mržnje prema manjinama, s pozivima domaćem stanovništvu da se opredeli za Nemce „ukoliko ne želi postati manjina" i opomenom da bi uvođenje dvojezičkih tabli bio „putokaz za jugoslovenske tenkove" i slično.

U sprovođenju raznih pritisaka nisu izostali ni zvanični organi, pa čak ni snage policije i armije. Domaće vlasti su na svaki način pokušavale da onemoguće manjinama sprovođenje planiranog bojkota za vreme sprovođenja popisa, nisu dozvoljavale da nacionalne organizacije hrvatske i slovenačke manjine dostavljaju informativni materijal svojim članovima, pokušavajući, pri tom,

---

[35] Jedna takva skupina, pod nazivom Osvetnici koruške domovine, formirana je uoči popisa kao podzemna organizacija sa ciljem da šalje preteća pisma, seje razdor i strah, preteći da će likvidirati vodeće ličnosti slovenačkih nacionalnih organizacija.

[36] Početkom novembra 1976. godine, samo nekoliko dana pre popisa, nacističke snage u Austriji izvršile su, u lancu terora, demonstraciju miniranjem spomenika koruškim partizanima, nedaleko od Pliberka u istočnoj Koruškoj, i železničke pruge u južnoj Koruškoj na liniji Klagenfurt—Grafenštajn kao deo opštih mera i jačanja pritiska na opredeljivanje manjina za vreme popisa.

da izazovu razdor među njima preko manjinskih „vindišara" i pristalica asimilacije, Robaka u hrvatskoj i Ajnšpilera u slovenačkoj manjini, koji su se pred popis predstavljali kao Austrijanci veći i od samih Bečlija. Žandarmerijskim merama su šikanirani predstavnici manjina, vršeni su pretresi, privođenja i ispitivanja „neposlušnih", dok su armijske jedinice preduzele određene mere demonstracije sile i „tenkovskog zastrašivanja" slovenačkih prvaka i stanovništva u mestima gde pretežno žive manjine[37].

U takvim uslovima i atmosferi izvršen je planirani popis i „prebrojavanje" koji su doneli razočaravajuće rezultate za vladu dr Krajskog.

Osnovne karakteristike izvršenog prebrojavanja, i pored opisanih pritsaka, ogledaju se, pre svega, u: poražavajućim rezultatima odziva birača u većem delu Austrije; bojkotu manjinskog stanovništva poziva na izjašnjavanje; demonstraciji manjinskih organizacija i demokratske javnosti u znak protesta (spaljivanje i cepanje glasačkih listića, opredeljenje Austrijanaca za Slovence i slično); razočaranju stranačkih prvaka u ishod i neupotrebljivost popisnih rezultata i odzivu mnogobrojnog stanovništva u Koruškoj pod pritiskom i uticajem neonacističkih organizacija.

Pod uticajem demokratske javnosti i sopstvenog ubeđenja većina austrijskih glasača ignorisala je popis, čime je „jezički plebiscit" doživeo potpun neuspeh, jer više od dve trećine Austrijanaca nije izašlo na popis.[38] Međutim, suprotno ostalim pokrajinama, u Koruškoj se, prema nekim izjavama, odazvalo 86% glasača. Ovaj podatak ukazuje na nesumnjivu činjenicu da se ova pokrajina nalazi pod snažnim uticajem i pritiskom neonacističkih snaga na čijoj su platformi našli prostora za saradnju predstavnici triju najvećih austrijskih stranaka. Očigledno, ona je bila i ostala kolevka i bastion velikonemačkih šovinista u Austriji.

Posle izvršenog popisa i neočekivanih rezultata prvaci pojedinih stranaka, pa i sam Krajski, nastoje da se izvuku iz nastale situacije izjavama da su to i očekivali, optužujući jedni druge i nalazeći opravdanje u nedovoljnoj organizaciji. Mnogi od njih i sami izjavljuju da su se povinovali akciji popisa iz „partijske discipline", plašeći se da ih drugi ne kvalifikuju „nemačkim izdajicama".

Mada za sada nisu poznati cifarski rezultati popisa u onom smislu kako je postavljen, to jest „nemačko opredeljivanje" u konfrontaciji sa Slovencima, i ovakvi kakvi su na svetlo javnosti

---

[37] Tri dana pre popisa u istočnoj Koruškoj je došlo do manevara tenkovskih jedinica austrijske armije u Globosnici, Pliberku, Velkovcu i drugim mestima gde živi stanovništvo pretežno slovenačke narodnosti. Pojava tenkova zaoštrila je ionako napetu atmosferu, što je išlo u račun velikonemačkih šovinista, ali je i kod manjine sve više stvaralo uverenje o pravim namerama austrijskih vlasti u planiranom „prebrojavanju".

[38] Prema podacima Centralnog statističkog ureda u Beču, odziv glasača po pojedinim pokrajinama izgledao je ovako: u Gradišću 27,6% stanovništva, Štajerskoj 25,7%, Koruškoj 86,3%, Gornjoj Austriji 20,4%, Tirolu 12,3%, Foralbergu 5,5%, Beču 25,7%, Donjoj Austriji 25%, Salcburgu 18,1%, što ukupno iznosi 26,9% stanovništva.

izašli, upućuju na neke neosporne zaključke: da većina austrijskog stanovništva ne podržava sadašnju vladinu politiku rešavanja manjinskog pitanja u zemlji; da pritisci i druge mere nasilne asimilacije u savremenim uslovima ne mogu uživati međunarodnu podršku demokratskog sveta i ne mogu se sprovoditi politikom sile, pogotovu ne u ime interesa kompromitovane fašističke ideologije i snaga neonacizma; da austrijska vlada u rešavanju manjinskih prava ide pogrešnim putem koalicije s nemačkim nacionalistima umesto trezvenih dogovora s predstavnicima manjina i da su snage velikonemačkog neonacizma u Koruškoj danas toliko ojačale i stvorile u stranačkim organizacijama uticaj koji dominira razlikama u globalnim programima ovih partija i predstavlja koaliciju najkonzervativnijih struja u Socijalističkoj, Narodnoj i Slobodarskoj stranci, zajedno s predstavnicima Hajmatdinsta i sličnih organizacija.

Austrijske vlasti i zvanične ličnosti daju izjave iz kojih provejava stav da objavljivanje rezultata popisa može da potraje i nekoliko meseci. Ovakvi stavovi su izraz opravdanog straha da će rezultati popisa biti neupotrebljivi s obzirom na bojkot manjinskog stanovništva i ponašanje austrijskih demokrata. Međutim, u ovakvim akcijama, u kojima dolaze do izražaja konzervativne snage neonacizma, uvek postoji i opravdana bojazan njihove zloupotrebe i falsifikata. Ovoj akciji fašističkog stila nedostaje još jedino taj elemenat, pa da i ona nalići na period iz najcrnjih dana nacističkih manipulacija pre rata.

•

Očekivati je, ipak, da će austrijska vlada iz proteklog perioda izvući potrebna iskustva i naći snage da se odupre pokušajima da se na osnovu falsifikata popisnih rezultata i manipulacije njima zaoštrava ionako složena situacija koja bi štetila, pre svega, austrijskim unutrašnjim i međunarodnim odnosima. Sprovedeni plebiscit je austrijskoj vladi doneo dva značajna iskustva za budući stav prema pitanju prava manjina: da je dosadašnja politika (koju u poslednje vreme vlada pripisuje austrijskim konzervativcima) prema manjinama bacila veliku senku na austrijsku demokratiju i da se rešenja u ovom pitanju ne mogu nalaziti izvan konstruktivnih pregovora i saradnje sa manjinama — na unutrašnjem planu, te da se takva politika odrazila i na međunarodni ugled i posebno na odnose s našom zemljom — na spoljnom planu.

Veljko Radović

Svijet u očekivanju promjene

(Povodom Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu)

Već je sedma godina kako Međunarodni filmski festival u B
gradu, poznatiji pod odomaćenim imenom FEST, podsticajn
plodonosno postoji u našoj kulturnoj sredini, ostvarujući neog
ničene uticaje raznih oblika. O značaju Festivala rečeno je do
riječi, uglavnom pohvalnih. I ovaj časopis takođe je dao vlas
skromni doprinos popularisanju te smotre najboljih filmova s
jeta, ponekad i kudeći „širinu" i „razlivenost" nekih njenih ma
festacija. Prirodno, takav „mamutski" festival zahtijeva mno
truda, sredstava i oduševljenja, i povremene njegove slabosti mo
se oprostiti i pretpostaviti kao neizbježne.

Ono što sedmi FEST posebno i izrazito karakteriše to
da na svome ukupnom programu nije imao takozvanih epohal
djela koja postavljaju (odnosno, pomiču) granice filmske umj
nosti. Izuzetkom bi se mogao proglasiti samo film *Dvadeseti vij*
editelja Bernarda Bertolučija. Pisac ovoga teksta će ovdje, ka
vih sedam godina kako u „Socijalizmu" komentariše FEST, nap
iti uslovnu rang-listu filmova vrijednih posebne pažnje, bilo

idejama koje izražavaju bilo po svojim formalnim kinestetičkim kvalitetima. Razumije se po sebi da takva lista obavezuje samo njenog potpisnika.

Središnji događaj ovogodišnjeg FEST-a bio je, van sumnje, italijanski film *Dvadeseti vijek* Bernarda Bertolučija. Da se ne radi o riječi vrlo izlizanoj od prevelike upotrebe, taj film mogao bi se prikladno nazvati velikom italijanskom *freskom* koja duboko zahvata istoriju toga naroda od 1900, pa sve do oslobođenja zemlje od fašizma, 1945. godine. Bertolučijev film je epske forme, po svemu nalik na romanesknu, a ipak je savršen upravo po upotrijebljenim *filmskim* sredstvima?! Film počinje osvetom pobjednika, decenijama ugnjetavanog naroda, da bi čitav petosatni film kasnije „objašnjavao" razloge te osvete („zlo rađenje — gotovo suđenje", kaže se u našem narodu). Godine 1900. nastao je novi vijek u kojem će se dogoditi velike i užasne stvari, a istovremeno sa tim rođenjem vijeka rodiće se, u isti čas, jedno vlastelinsko a drugo nadničarsko dijete. Upravo ta dva dječaka će, kad odrastu, sublimirati i otjelovljavati dvije klase, dvije protivne energije u neprestanom sukobu. Bertolučijev film je, naravno, na strani naroda, te velike i oslobodilačke sile koja mijenja nepravičnu istoriju i njen tok. Porijeklom iz Apulije, Bertoluči je i stoga, možda, toliko na strani naroda i narodske kulture, i to on otvoreno priznaje u svojim izjavama. *Dvadeseti vijek*, koji se odlikuje plemenitom pretencioznošću značajnih djela, zahvata mnoge događaje odsudne za kretanje italijanske i evropske istorije, a pri tom je sve u tom kovitlacu podređeno suverenoj scenarističkoj i rediteljskoj kontroli. Da je i drugi dio filma tako savršen kao prvi, Bertoluči bi se pominjao kao stvaralac epohalnog filma; ovako, on je „samo" stvaralac izuzetno značajnog filma s greškama, povremenom razvučenošću, pa i pojednostavnjivanjem likova u drugom dijelu, kada se sa opšteg, društvenog i istorijskog prelazi na lični plan. Svaki detalj te filmske freske brižljivo je urađen, sa smislom za spektakularnost i vanrednom kompozicionom vještinom. U drugom dijelu ima, naročito kad je riječ o glumačkom izrazu, previše grotesknog izražavanja (fašistički par, provincijski Magbet i ledi Magbet, kako su ih već nazvali, suviše stilizovano glume, jednostrano i uprošćeno gradeći likove izopačenih fašista). Možda bi i kraćenje „suvišne trake" moglo da doprinese uklanjanju onih povremenih slabosti koje se, ipak, manje vide stoga što film *Dvadeseti vijek* svojom izražajnošću, poezijom i unutrašnjom vjerom neobično sugestivno djeluje na gledaoca prosto zaslijepljenog scenama neviđene snage i istinitosti najvišeg reda. U ovom izvanrednom filmu uloge tumače, pored ostalih, Bert Lankaster, Robert De Niro, Donald Saterlend i Dominik Sanda.

Film mladog španskog reditelja Rikarda Franka Rubia (rođen je 1949. godine), *Paskval Duarte*, vjerovatno je najprijatnije iznenađenje ovogodišnjeg Festivala. Osnova njegova je, inače, jedan nastran ali, na žalost, istinit događaj iz španske provincije između dva rata. Reditelj Rubio prepoznao je u tom posebnom događaju opštost nakazne španske stvarnosti zrele za promjenu i

ustanak koji će se uskoro i desiti. Nadničarev sin Paskval otjeloljuje osujećenja i môre španske stvarnosti, nečovječnu strogo jezuitskog vaspitanja, surovost i duhovnu i materijalnu ubogos Upravo u takvom svijetu mogao se roditi takav zlosrećni moma koji ubija samo one koji su mu najdraži: prvo psa, zatim maz i, na kraju, majku i veleposjednika čije je on „vlasništvo" isto ka i njegov otac — alkoholičar. „Pokušali smo da slučaj pojedinc Paskvala, uklopimo u istorijski tok događaja, u opšti pokret ko je oko njega bujao", rekao je reditelj Rubio. U filmu se ta ide podrazumijeva, ona se nigdje ne iskazuje na neposredan i n umjetnički način. Djelo Rubiovo izvanredno je autentično, upeča ljiva metafora čitavog jednog društva i njegovih nesreća. Desi se u tome filmu ono što karakteriše svako značajno djelo: poje načni događaj dobio je opšte značenje, stvaralačkim postupko doveden je do pjesničkog uopštavanja činjenice realnosti iz ko se polako i neumitno razvija klica budućeg opšteg zla. To je pra nagomilavanje zla u pojedincu i u društvu, u paralelnom toku k će se surovo ukrstiti u španskom građanskom ratu i njegovo uništenju. Film *Paskval Duarte* primjer je plemenitog skla autentičnog sadržaja i moderne forme, u kome se ispoljava ne grešiv rediteljev osjećaj za ritam i kompoziciju svakog kad Takođe, ovaj film odlikuje se izrazitom likovnom ljepotom, likovi španskih seljaka, koje misteriozni kamion *gvardia ci* nepovratno odvozi nekud u noć, liče na portrete velikih špansk slikara koji su slikali mučenike, Ribere i Murilja. Od redite Rubia, kojemu je svega dvadeset osam godina, mogu se očekiv značajna djela. Za glavnu ulogu u ovome filmu, ostvarenu izuzet moderno i na najjednostavniji način, Hoze Luiz Gomez dobio više nego opravdano, „Zlatnu palmu" Kana.

„Moj film je esej o umiranju jednog društva koje javno izlaže sliku svojih okoštalih konstitutivnih tijela: sudijâ... Des ca provocira, ljevica raskrinkava manevar. Za ljevicu je najvažn da održi svoj autoritet, snagu da efikasno interveniše na trulom jednog društva koje umire i tako ga istinski izmijeni", rekao reditelj filma *Izuzetni leševi*, Frančesko Rozi, dajući tako svo filmu politički i društveni karakter. Ta tema je, zapravo, prv stveno politička, ali je iskazana u trilerskoj formi. To filmu d nesumnjivu akcionu draž, a pri tome ga ne lišava psihološke s ženosti i vjerodostojnosti. Radi se tu o političkim ubistvima Italiji: na red su došle sudije, oni koji bi trebalo da štite prav Na žalost, ne štite nju, već društvo i njegove interese, zapra interese nemoćne vlade koja od njih traži — time što će osuđiv nevine ali nepoćudne, a nevini im se, opet, svetiti time što će u jati nepravične sudije — dobar izgovor da ograniči slobode, za de teror i ukine demokratiju. Naravno, za te događaje vlada okriviti ljevicu, ali ona prozire taj manevar i uzdržava se od ako je bi doprinijele uspostavljanju „jake vlade" čvrste ruke. Se olitičkih ubistava sudija se nastavlja, a glavni junak filma, p ijski inspektor, istražuje uzroke i traži krivce. Mislim da je R jevo djelo primjer odličnog političkog filma u kojem se prikri

koliko je to moguće, otvoreni plakatski angažman. To je, valjda, najsloženije i najbolje Rozijevo djelo, ljevičarsko po opredjeljenju, ali mu ni oni koji su tom opredjeljenju inače neskloni ne mogu osporiti višeslojnost i čisto filmske vrijednosti. U glavnim ulogama nastupaju sjajni Lino Ventura i upečatljivi Šarl Vanel.

Politički je po svome osnovnom svojstvu — mada po mnogo čemu različit od Rozijevog — i američki film *Put slave* Hola Ešbija. U čemu je to *političko?* U tome što je njegov junak, tridesetih godina, čuveni folk-pjevač Vudi Gatri (preteča Boba Dilena), čovjek nesumnjivo osviješćen u političkom i socijalnom smislu; to je pobunjenik protiv eksploatatorske klase, pjevač koji s gitarom o vratu pokušava da probudi dostojanstvo berača voća na beskrajnim plantažama Amerike. On tumara od polja do polja, praćen budnim batinašima i policajcima, i pjeva izražavajući prkos i ponos u ime poniženih i obespravljenih u vrijeme velike američke ekonomske depresije. No, ovo nije film samo o protestnom pjevaču Gatriju već je, istovremeno, i opštija priča o umjetniku i podređivanju umjetnika represivnoj vlasti. Gatri je miljenik mnogih vlasnika radio-stanica, iz siromaštva vinuo se u slavu i bogatstvo, ali će on ipak odbiti sve to bogatstvo plaćeno obmanama: odbija da povjeruje u laži, neće da pjeva idilične pjesme koje prikrivaju ružnu stvarnost. Ostaviće ga zbog toga i supruga, ali ga zato neće napustiti ponos. On se neće podrediti u ime privilegija koje mu se nude ako prestane da opjevava „osjetljive teme". Ovaj Ešbijev film sav je od pokreta, jer Gatri skita Amerikom sa svojom gitarom u vagonima za stoku, taljigama i starim automobilima u kojima ljudi traže neku svoju sreću i neke prostore u kojima se možda bolje živi. U ovom filmu izvanredno je rekonstruisana atmosfera tridesetih godina, što mu daje neobičnu poetičnost i nesumnjivu autentičnost. Ulogu folk-pjevača Gatrija igra glumac Dejvid Karadin, čijem se i najsitnijem gestu u potpunosti vjeruje. Primjer svedenog, „siromašnog" i veoma modernog glumačkog izražavanja!

U filmove takozvanog nostalgija-žanra može se uvrstiti i djelo Paula Mazurskog, *Sljedeća stanica: Grinič Vilidž.* Koliko je u tome filmu autobiografskog, zapravo nije ni važno, ali ono što jeste značajno to je da je djelo Mazurskog izvanredno istinito ostvarilo atmosferu pedesetih godina našeg vijeka, prvih poratnih godina, kada je vladala nešto veća skromnost i ljudska smjernost (kasnije je taj isti svijet postao obijesan, naravno). Ima u tome filmu neke pjesničke ljepote i nostalgije prema vremenu skromnih u kome se odvija „sitna" drama odrastanja jednog momka i njegovih drugova „usijane glave". Kako se izraziti kao ličnost? Kako se odvojiti od zaštitničkog skuta roditelja, i ispuniti prvi uslov zrelosti i samostalnosti? U Njujorku, 1953. godine, momak zvani Lari želi da postane glumac i „neko", i preseliće se u kvart ambicioznih i „avangardnih", Grinič Vilidž. U stvari, to nije samo drama jednog darovitog momka koji hoće u Holivud nego drama svakog mladog čovjeka koji želi među zrele. Zanimljivo je da je ovaj film, ispunjen finim humorom i ironijom, zapravo očajnička saga u kojoj

će se, čak, i jedno samoubistvo dogoditi: nesrećna usamljena dj
vojka u mnoštvu usamljenih dići će ruku na sebe. Humoristič
osvjetljenje bačeno je na jednu zapravo tragičnu pozornicu n
kojoj se bije bitka za osnovne stvari života, za ljubav i razumij
vanje koji svima ovdje nedostaju kao vazduh. Glavnu ulogu ig
glumac nesvakidašnjeg talenta, mladi Leni Bejker, a nekadašnj
holivudska „zvijezda" neiskazive ljepote, Šeli Vinters, postala j
izvanredno izražajna glumica.

Da više nema „malih" kinematografija pokazao je ove godin
neočekivano superiorno, turski film *Autobus* reditelja Bej Okan
Ta neočekivanost potiče od saznanja da dosadašnja ostvarenj
turske kinematografije nisu najavljivala djelo takve kinestetič
zrelosti. O *Autobusu* se može govoriti kao velikom i prijatno
iznenađenju ovogodišnjeg FEST-a, iako je to prvi film Bej Okan
inače najdarovitijeg filmskog glumca Turske! Tema: turski radni
„na privremenom radu u Švedskoj"; dakle: „gastarbajteri". Tem
evropska, pa i svjetska, i novijeg je datuma (kad je počela nov
„seoba narodâ"). Autobus s devetoricom radnika kreće iz Istan
bula i zaustaviće se u Štokholmu, na čuvenom trgu „Kulturh
set"?! Naravno, nije slučajno što je taj izubijani, jadni autob
počinuo baš na trgu koji ne služi za parkiranje olupina, već z
povremene javne kulturne priredbe: tu su se sudarile dvije ku
ture, dvije civilizacije, dva načina mišljenja, i to na prividno gru
i neiznijansiran način. Reditelj Okan bio je u opasnosti da napra
jednosmjerno djelo bez umjetničke istinitosti, ali ovaj film
ipak višeplanski i kad ne djeluje tako: imamo „gledište" došlja
iz Turske, „plemenitih divljaka"; takođe, imamo „švedski pogle
na isti prizor, i iz ukrštanja dva nepovjerljiva pogleda rađa se i
nija koja razara čas jedno, čas drugo stanovište. Na jednoj stra
su nesrećni, siroti i „necivilizovani", a na drugoj *suviše* civilizova
(lako se može pretpostaviti šta se pod tim podrazumijeva). Ovo
i film o rasnim predrasudama, lišen kosmopolitske širokogrudo
i ljubavi za druge i drukčije. Uznemirava i oplemenjuje svojo
jednostavnom čovječnošću. Ali ono što najviše iznenađuje ni
gotovo dokumentarističko svojstvo i ubjedljivost te životne prič
već modernost izražavanja te akutuelne teme. U glavnoj ulozi na
tupio je sâm reditelj Okan, i još osam glumaca vanredne aute
tičnosti („naturščici"?). Na žalost, njihova imena nisu mi pozna

Veoma angažovanim filmovima — mada je ovdje riječ o svo
vrsnoj angažovanosti — pripada svakako i film *Taksist* reditel
Martina Skorsezea, nagrađen „Zlatnom palmom" Kana. Trejv
nekadašnji marinac-povratnik iz Vijetnama, osramoćen kao i
tali koji su se borili na strani intervencionističkih „krstaša",
kako ne uspijeva da zaspi! Zaposliće se stoga kao noćni taksist,
tako „ubije vrijeme", i to će mu omogućiti da vidi „noćnu stran
života: Njujork, usnuli megalopolis pun „ološa" i „đubreta", ka
on kaže. Vidjeće i u retrovizoru svoga taksija prizore od kojih
nu se zgaditi, jer on je neprestano na ulici gdje se skuplja s
prljavština" grada — junaka filma. Taj usamljenik vozi pros
utke i njihove „zaštitnike", svakojake makroe, narkomane, p

verzne starce u zagrljaju nesrećnih i zabludjelih djevojčica. Uvijek je neko s njim u taksiju, ali on je stalno sâm! Zgađen onim u šta mora da gleda, videći da ljudi bludniče čak i s maloljetnom prostitutkom, Trejvis odlučuje — u svom manijačkom humanizmu očišćenja karakterističnom za mirne ludake što odjednom uzmu snajper u ruke — da definitivno počne „čišćenje" Njujorka. Pobiće sve makroe i „klijente" koji su se zatekli u javnoj kući u kojoj „ordinira" mala prostitutka anđeoskog lika, vjerujući da tako čisti svijet i vraća mu ljudsko lice. On postaje crni apokaliptični heroj neherojskog svijeta, sumanuti osvetnik čovječnosti. Pošto se vrati sa tog „zadatka", opet će ući u svoj taksi — kao da se ništa nije desilo!? Kakav svijet, takvi i heroji! U Skorsezeovom filmu ima i jedna nepotrebno razvučena i suviše napadna sekvenca s prodajom oružja, a takođe je više nego neumjereno i Trejvisovo (rediteljevo) paradiranje s oružjem (Skorseze samo što mu u ruke nije dao haubicu). Moglo je to biti i s malo više ukusa i mjere, pa bi ovaj inače veoma dobar film, provokativan i kritički opredijeljen na svoj osoben način, vjerovatno bio još i nešto bolji. Uloge tumače Robert De Niro i Piter Bojl, a u ulozi maloljetne prostitutke nastupa djevojčica Džodi Foster.

O „vremenu nitkova" u Americi, dobu antikomunističke histerije i pravom raju za potkazivače, već počinje da se objavljuje pozamašna optužujuća literatura. Na red je, eto, došao i film, i na FEST-u smo o tome razdoblju svedržavne paranoje vidjeli film Martina Rita — *Paravan*. To je djelo o dobu divljanja puritanskog senatora Makartija, šefa zloglasnog „Komiteta za antiameričku djelatnost", u kojem su stradali toliki nevini ljudi kao žrtve bolesti u vrijeme „hladnog rata" i u društvu očajnički zaplašenom crvenom bojom i rubaškama. Dabome, „čistka" je počela u Holivudu, „leglu crvenih", to jest među umjetnicima koji „uvijek nešto snuju protiv sistema". Stvorene su „crne liste" na kojima su stajala mnogobrojna značajna imena zabranjenih autora, sumnjivih „poretku". Desetinama pisaca, glumaca i reditelja uzet je hljeb, a zabranjeni pisci nekako su se dovijali da prežive hajke: davali su svoja zabranjena djela anonimnim prijateljima ili susjedima (često čak i kasirima po bifeima?!) da ih oni svojim „nezabranjenim" imenom ozvaniče i preporuče kompanijama koje nisu smjele da izvode „zabranjene autore"!? Naravno, *pravi* pisci davali su svojim susjedima — „paravanima" izvjestan procent honorara?! Evo kako je Komitet sve to lijepo objasnio svim kulturnim institucijama Amerike u jednom žalosnom „cirkularu": „Moramo iskreno da priznamo da ovakva politika („čišćenje" sumnjivih i nepogodnih — V. R.) nosi u sebi rizike i opasnosti. Postoji opasnost da će biti optuženi nevini ljudi. Postoji rizik da se stvori atmosfera straha, a stara je istina da kreativnosti, rada i stvaranja u atmosferi straha ne može da bude"?! U tom licemjernom i varvarskom saopštenju-naredbi sve je jasno: ni trunke razuma, a o moralu ne valja trošiti ni riječi. Tvorci filma *Paravan* usudili su se da o tome i takvom vremenu progovore, istina ne uvijek na nadmoćan način, ali sama činjenica da se o tome ipak [illegible] —

dovoljno je značajna sama po sebi. Film je opterećen dijalozim pozorišnog kvaliteta i vrste, a glavna uloga povjerena je izvanre nom komičaru Vudi Alenu. Mnogi na tome izboru zamjeraju R tu, ali možda reditelj ima pravo kad makartijevski „lov na vješt ce" smatra, zapravo, komedijom! Istina, to je krvava vrsta komed je, ali glupost koja je odlikovala taj Komitet i njegove sumanut odluke jeste, bez sumnje, tragikomedija bolesnog državnog org nizma. Inače, reditelj Rit, scenarist Bernstin, glumac Zero Most i još neki stvaraoci *Paravana* bili su — to je zanimljivost prvo reda — svi do jednoga na „crnoj listi", i to piše na „špici" film

Kao nijemi svjedok bijede straćara na jednom rimskom br žuljku u pozadini stoji moćna kupola crkve svetoga Petra, i n nju se često, u filmu Etore Skolea, *Ružni, prljavi, zli,* upravlj kamera. Skolin film rastura lažni malograđanski mit o „dobro bijednih"; naprotiv, bijeda u kojoj žive ti obespravljeni ljudi n viđenih je razmjera, ali je veća njihova duhovna i moralna bijed i to nesrazmjerno. Tu se svak bori protiv svakoga, jer ne mož svima da dotekne ni hljeba, ni ljudske topline, ni bilo čega lju skoga. Taj ubogi pod-proletarijat nema svijesti osviješćenog ital janskog proletarijata kojemu je jasno gdje je „greška", on ne vi ništa osim svoje neiskazive bijede i svog praznog tanjira. I jo nešto karakteriše ovo djelo: ono je tipično latinsko i po tom što veoma gorke stvari saopštava u humorističkoj formi. Po ža ru Skolin film je tragikomedija o ružnom životu nepriličnom čo jeku, i o pokušaju da se filmom otrijezni od nesreće pijan predgrađe. Da nije ponekad malo opterećen stilizacijom, pa i p vremenim scenografizmom, taj film bi svakako bio izuzetno doba Ovo Skolino ostvarenje ne estetizira život, ono je život sâm. Gla nu ulogu igra veliki italijanski glumac Nino Manfredi, a u ost lim ulogama nastupaju istinski lopovi i probisvijeti rimskih pre građa.

Film Stenli Kjubrika, *Beri Lindon,* poslat je u Beograd ugledom remek-djela. Blago rečeno, teško je vjerovati u potpun opravdanost takvih ocjena evropskih kritičara, jer je to očevid nazadak, makar i mali, u opusu velikog umjetnika Stenli Kjubrik *Beri Lindon* je dobar film, uspješan u svom žanru; izvanredne likovne ljepote; glumački je više nego korektan; vanredno reko struiše atmosferu i ritam davno minule epohe; dakle, posjeduj sve kvalitete koji ga preporučuju gledaocima, ali remek-djelo sv kako nije. „Istorijski filmovi imaju nešto zajedničko s naučn -fantastičnim filmom: nastojanje da se dočara nešto što ne post ji", rekao je Kjubrik, objašnjavajući šta je njega, futurističko genija, privuklo staromodnom romanu iz devetnaestog vijeka, priči koja se sporo, u mrtvom ritmu vlastitog doba, valja ka z vršetku. U divnim pejsažima i idili punoj prekrasnog zelenila boja, rasniva se klupko istinske nesreće koja tačno iz središta „idile" pogađa ljude tog sporog i prividno uravnoteženog i spoko og doba. Film je narativan kao kakav genealoški roman i, nara o, anegdotičan više no što je preporučljivo kad je o filmu rije Reditelja *Odiseje u svemiru* ovog puta je privuklo ono čega odavn

nema — prošlost. Rezultat je: jedan nekjubrikovski film, ali to nipošto ne znači da nije i dobar. Jednostavno, *drukčiji* je. Uloge tumače Mariza Berenson, Rajan O'Nil i Hardi Kriger.

Evo i jednog filma koji deromantizuje pionirsku prošlost Amerike: to je djelo Roberta Altmana — *Bufalo Bil i Indijanci.* Konfekcijski heroj mlade i agresivne Amerike, pukovnik Viljem Kodi (zvani „Bufalo Bil"), obrešće se u cirkusu, i to zajedno sa „Bikom koji sjedi", poglavicom Indijanaca! Taj cirkus stigao je, 1906. godine, čak do našeg Velikog Bečkereka!? Ovaj film je ironični doprinos Altmanov 200-godišnjici nezavisnosti Amerike, jer je ovdje riječ o istoriji jedne degradacije, herojske istorije sasvim neherojski okončane. Altman posmatra istoriju Amerike-kolosa kao istoriju šou-biznisa!? Šta o junaku svog podrugljivog filma misli sâm reditelj? „Ja sam ga sa uživanjem predstavio kao nekog dendija sa granice, sa slabošću prema operskim pjevačicama. To se zasniva na faktima, na istoriji", rekao je on. Zakleti neprijatelji, „bijeli" i „crvenokošci", napokon su sjedinjeni i pomireni u cirkuskoj šatri (u interesu „biznisa", razumije se), gdje izvode „tačke": nekadašnje ratničke „igre", samo ovog puta bez krvi. Altmanov film mjestimično je razvučen, dramaturški malo aljkav, ali u cjelini je superiorno ironično djelo jednog podrugljivog filmskog mislioca prvog reda. Uloge tumače Pol Njumen i Bert Lankaster.

Reditelja Džona Šlezindžera znamo, pored ostalog, i kao stvaraoca izuzetnog filma kao što je *Ponoćni kauboj*, a na ovom FEST-u prikazan je njegov prosječni film *Maratonac*. Iako trilerski i po sadržaju i po formi, on je pretjerano „filosofičan" i mudrijaški. Zasnovan je na labavo i nejasno izgrađenoj priči o neurozi savremenog svijeta, o mržnji i osveti kao neprekinutom lancu biblijske nečovječnosti. To je priča o zloglasnom nacistu kojeg progone jevrejski osvetnici, ali pisac scenarija je htio da tu dâ i „nešto više". Stoga u toj priči ima suviše pokrenutih tema, a ni jedna nije valjano uobličena i završena. Ima, istina, veoma uzbudljivih sekvenci, naročito tamo gdje film ne pati od suviška „umnosti". Uloge u ovom filmu tumače Dastin Hofman i Lorens Olivije.

„Klajn je potpuno ravnodušan prema socijalnim odnosima u svijetu u kojem živi. Ne zapaža svoj unutrašnji antisemitizam", rekao je o junaku svog filma *Gospodin Klajn* reditelj Džozef Lozi. Ravnodušnost ne karakteriše samo „gospodina Klajna", „ratnog dobitnika", već je to opšte svojstvo ljudi Pariza (naravno, ne onih koji su bili u Pokretu otpora) koji malograđanski ravnodušno posmatraju nacističke nečovječnosti samo kroz spuštene žaluzine. „Niko neće ništa da zna", svi nastoje da izvuku živu glavu i da se pri tom, ako je ikako moguće, još i — obogate. Tek kad Klajna — zbog prezimena očito semitskog — počnu zabunom da traže nacisti, onda se taj „gospodin" otrijezni i probudi, i to samo iz animalne sebičnosti. Lozi nigdje ne prikazuje rat, on se samo podrazumijeva: time on pokazuje moralnu i svekoliku izuzetost tih ljudi iz rata za čovječnost, njihovu amoralnu ravnodušnost. Film

Gospodin Klajn trilerskog je karaktera, ali je pomalo suv i hladn „izmjeren" i proračunat. Važnije uloge tumače Žana Moro i Ale Delon.

Američki film *Svi predsjednikovi ljudi* reditelja Alena Paku le jeste pokušaj da se „afera Votergejt" odrazi i kao metafor o neograničenoj moći pojedinca. Poznato je već da su reporter „Vašington posta", Bob Vudvord i Karl Bernstin, prvi „načeli" pokrenuli tu znamenitu aferu koja je dovela do Niksonovog pad i pada ugleda američke vlade u očima svijeta i Amerike. Novinar su junaci ovoga filma, tačnije, reportaže o tom događaju. Pakul pokušava da filmu dâ formu i privid dokumenta, ali pri tom nek činjenice suviše stilizuje i „filmuje". Ima, čak, i nekih trilerski sekvenci, sasvim nepogodnih za filmsko uobličavanje dokumenta ne građe. Uopšte, film je u odnosu na istinite događaje savršen neubjedljiv; dakle, nije u pitanju umjetničko djelo koje stvarala čki uopštava činjenice stvarnosti, već reportaža koja, izgleda, smje ra i na novčani uspjeh kod publike. To je spor, detaljistički film sitničavog duha i neuvjerljive glume. Možda je premalo odstoja nje od stvarnog događaja, i možda je trebalo pričekati da se stvar malo „slegnu". Uloge revnosnih reportera „Vašington posta" tu mače, prilično neuvjerljivo i neoduševljeno, Dastin Hofman i Ro bert Redford.

Reditelj Federiko Felini prihvatio se filmovanja *Memoar* „osvajača ženskih srdaca", Đakoma Kazanove, s gađenjem, i napra vio je djelo o — gađenju! „Ispunjava vas dosadom, gađenjem čitanje ove knjige, neke vrste telefonskog imenika avantura umjetnički ravnih nuli, te stoga veoma dosadnih. I upravo to g đenje je moj jedini pristup ovom filmu. To je film o praznin nema ideologije, osjećanja, nema čak ni emocija estetičke prirode tu nema XVIII vijeka, nema istorijskog i sociološkog pristupa" rekao je Felini. Ovdje se ispunio zakon po kome nikako nije do bro kad stvaralac krene na posao s prevelikim otporom prem „materijalu". Stvorio je stoga dosadan film o dosadi, „vrtoglav ci nad prazninom", napudrani film potpune bezosjećajnosti. „Ob šao je svijet, a čini se da nije ni izlazio iz kreveta", dodao je Felin jednu sjajnu i duboku opasku, i šteta je što je nije i filmski slije dio. Bilo bi to, možda, plodonosnije. Sasvim je moguće da je Kaza nova bio lišen ličnosti, kao što Felini kaže, taj preteča „plejboja mason, učitelj „crne magije", filosof, avanturist... Cijela „strast Kazanovina izvršava se u ovome filmu u seksualnoj gimnastic tako nakaznoj i otužnoj. Tu nema nikakve emocije, kao da gleda mo zagrljaje ledenih mašina. Ipak bi trebalo posumnjati u psiho lošku i umjetničku vjerodostojnost ovako ostvarenog Kazanovino lika, jer je njegova jednostranost doprinijela utisku jednostrano ti i monotonosti cjeline filma. Ipak, u *Kazanovi* se prepoznaje, nogim njegovim djelovima, genijalni maštar Felini, ali ovo nij lo koje će zauzimati počasno mjesto u njegovoj znamenito iografiji. Još nešto: njegov producent će sigurno bankrotira Uloge tumače Donald Saterlend i Tina Omon.

„Dendi... je film o opstanku u metropolama, i u sebi nosi preispitivanje našeg moralnog kodeksa", izjavio je reditelj filma *Dendi, prava američka djevojka*, Džeri Šacberg. Tu je riječ o djevojci za koju ne možete a da nemate izvjesnih simpatija čak i ako ona smjera da se krađama domogne skupocjenog sportskog automobila tipa „ferari", statusnog simbola uspjeha malograđanske Amerike?! Simpatična, iako po svim mjerilima „prestupnik", ova djevojka žudi da sebi pribavi malo poštovanja u društvu u kojem samo posjedovanje materijalnih vrijednosti pribavlja ljudima „rang". Reditelj Šacberg i scenarist filma očito „brane" ovu djevojku, napadajući pri tom društvo krivo za prostačku atmosferu prestiža koja ljude zaluđuje kao što je zaludjela i ovu djevojku. Ona će na kraju „nabaviti" taj „ferari" od 20.000 dolara, ali, kad joj pogine progonjeni prijatelj (koji je pokušavao da je zaštiti od policijske potjere), ona će u očajanju zapaliti taj svoj — san. Film pomalo pati od scenarističke naivnosti i uprošćavanja, ali mjestimično je uzbudljiv i autentičan. Ulogu djevojke-lopova tumači mlada i simpatična Stokard Ćening.

Novi film Ingmara Bergmana, *Licem u lice*, još je jedan pokušaj prikazivanja osnovne skandinavske opsesije: emocionalne praznine, usamljenosti i smrti. To je priča o ženi-doktoru, psihijatru, koja ni sama sebi ne može da pomogne kad na nju nasrnu strahovi nepoznatog uzroka. Dakle, kompleksi nordijske naravi, hladnoća u odnosima među ljudima, strah od ranjivosti ljudske duše i gubljenja smisla za realnost. Film je previše filosofičan, uopšteno ilustruje poznate psihoanalitičke teme, ne na pretjerano dubok način. Inače, odlikuje se perfekcijom, glumom i likovnim vrijednostima koje su, uostalom, osnovno svojstvo svakog Bergmanovog djela. Glavna uloga dodijeljena je Liv Ulman, i ona ju je ostvarila naprosto genijalno. To je vrhunska vrijednost tog sasvim prosječnog filma.

Sovjetski film reditelja Emila Lotjanua, *Tabor odlazi na nebo*, jeste metafora o slobodi i nesputanosti nemalograđanskog života. Inače, osnova ovoga filma jesu priče Maksima Gorkog o Romima, Makaru Čudri i družini. Radnja se događa u Moldaviji, početkom našeg vijeka. Romski tabor, braneći svoje shvatanje slobode, neprestano je na drumu, slobodan na svoj način, i srećan takođe na svoj način. Taj film je himna slobodi, pomalo naivna i ne malo romantična. Film *Tabor odlazi na nebo* je etnografske prirode, dosta folkloran: sa mnogo pjesme i igre, ritma, pokreta, strasti shvaćene na pomalo starinski način. Bajka, dakle, o gordima, i o dvoje gordih koji će to svoje svojstvo platiti glavom. Film-legenda, lijepe naivnosti na koju, prije svih, oduševljeno pristaju čedni. Glavnu ulogu tumači prelijepa i talentovana Svetlana Toma, glumica iznenađujuće spontanosti.

Jugoslovensku kinematografiju na ovogodišnjem FEST-u predstavljali su filmovi *Izbavitelj* Krsta Papića i *Najduži put* Branka Gapoa (ovaj drugi nije prikazan na specijalnoj projekciji). Prema noveli sovjetskog pisca Aleksandra Grina, Krsto Papić ostvario je djelo fantastičkog sadržaja. Radnja *Izbavitelja* događa

se u jednom gradu srednje Evrope, u kojem se ljudi preobraćaju u pacove. Ta pacovska epidemija nedvosmisleno asocira na rađanje i epidemiju fašizma koji će pokušati da razori cjelokupnu svjetsku kulturu i duhovni poredak. Papićev film dosta očigledno dokazuje nepogodnost za filmska prilagođenja pomalo apstraktnih i previše simboličkih tema, jer je film prvenstveno dokumentaristički medij. On to nije uvijek, ali je veoma malo uspješnih filmova ostvarenih na tako uopštenim i „stilizovanim" temama. *Izbavitelj* je film nesumnjivo talentovanog reditelja, ali i film nepodnošljivo pozorišne glume i dikcije, što ga nikako ne preporučuje kao *filmsko* djelo. Ovdje se glumi suviše teatarski, nemoderno. Uloge tumače Fabijan Šovagović i Ivica Vidović.

*

Valjalo bi pretpostaviti da je srazmjerno iscrpna analiza ovih devetnaest filmova iz „užeg izbora" „dokazala" da na ovogodišnjem FEST-u nije prikazano — ako se izuzme *Dvadeseti vijek* — više značajnih filmskih ostvarenja, kao što se to redovno događalo na ranijim festivalima. Često se ponavljaju iste ili makar srodne ideje (*Taksist* i *Džo*, recimo), preovlađuju filmovi „nostalgija-žanra", traže se teme i ideje u dalekoj prošlosti... Kao da je film i filmske stvaraoce zahvatila izvjesna osjeka, i tu relativnu krizu odražava FEST na očigledan način. Karakteristično je i to da ima dosta filmova koji su preuzeli svojstva književnosti, što se ne čini najboljim po razvoj izražajnih sredstava filmske umjetnosti. Bilo je dosta nasilja i krvi, svakojake agresivnosti koja je znak zrelosti svijeta za veliku promjenu. I svi ti filmovi, s izuzecima koji su više nego rijetki, izražavaju nezadovoljstvo svijetom u kojem su takva nasilja moguća i svakodnevna. No, čini se da je bilo previše krvi i naturalistički očigledne nastave nasilja potanko prikazanog, pa bi za kraj ovoga teksta možda dobro došle riječi reditelja Jirži Mencla koji to formuliše na svoj slikovit način: „Dramatičnije je vidjeti kap krvi nego kofu krvi." U tome se sadrži sva mjera bez koje djelo ne može biti umjetničko. Mnogim filmovima upravo je to nedostajalo, to jest — sve.

Tito në Kosovë

(„Rilindja", Priština, 1975, strana 140)

Knjiga *Tito në Kosovë (Tito na Kosovu)* izdata je povodom tridesete godišnjice „Rilindje", dnevnog lista koji u Prištini izlazi na albanskom jeziku. „Rilindja" je, na taj način, ostvarila još jedan značajan izdavački poduhvat koji upotpunjuje njenu istaknutu misiju.

Podeljena u tri dela, reprezentativno opremljena i bogato ilustrovana, knjiga svedoči o susretima druga Tita u SAP Kosovo tokom posleratnog perioda.

Prvi deo sadrži govore predsednika Tita prilikom njegovog boravka na Kosovu 1950. godine. Opšta karakteristika tih govora druga Tita jeste njegova odlučna angažovanost za jačanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Kosova i njihovu potpunu nacionalnu ravnopravnost. O tome svedoče i njegove reči iz govora na velikom narodnom zboru 31. maja 1950. u Prištini: „Komunistička partija Jugoslavije nikad nije izdala svoj princip — borbu za nacionalnu ravnopravnost svih naših naroda — koji je na našoj zastavi bio napisan od osnivanja naše Partije, kao što je bio zapisan i u djelima Marksa, Engelsa i Lenjina. Mi smo bili samo oni koji su sprovodili te velike ideje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti među narodima."

U ono vreme žestoke antijugoslovenske kampanje kominformovske mašinerije, drug Tito je isticao i potrebu što brže izgradnje zemlje i njenog izvlačenja iz zaostalosti. Garanciju uspeha drug Tito je video u jačanju socijalističke demokratije — nastavku puta za koji su se opredelili svi naši narodi i narodnosti još u toku narodnooslobodilačkog rata. „A danas", istakao je u govoru radnicima Trepče 31. maja 1950, „kad su ljudi naše socijalističke zemlje, u fabrikama i na svim poljima rada opipljivo osjetili šta znači socijalizam, kad vide da to nije samo propaganda nego objektivna real-

nost, nikakva sila neće moći više da nas skrene sa puta na kome se nalazimo."

U drugom delu knjige objavljeni su govori druga Tita iz 1967. godine, kada je ponovo posetio Kosovo. U šesnaestogodišnjem periodu, između dve njegove posete, na Kosovu su se zbile krupne istorijske promene. Lice Kosova bitno se izmenilo. Ono nema više samo Trepču... Zahvaljujući svestranom zalaganju radnih ljudi Pokrajine — Albanaca, Srba, Crnogoraca, Turaka i drugih — i solidarnosti cele naše zajednice na Kosovu su podignute nove fabrike i škole, izgrađeni putevi, podignuti novi delovi gradova i drugo.

Inspirisan tim velikim rezultatima u svim sferama društveno-ekonomskog života Kosova, drug Tito ponovo ističe zahtev još bržeg razvoja Pokrajine. Jugoslovenska zajednica treba više nego ikada da ulaže napore kako bi se privreda Kosova razvijala bržim tempom, a to je moguće — ističe drug Tito — i korišćenjem fonda za pomoć nedovoljno razvijenim područjima za izgradnju novih fabrika. S druge strane, Kosovu treba davati prioritet — naglašava on — i u korišćenju inostranih zajmova, kao što inače treba obezbediti cirkulaciju sredstava između pojedinih republika i pokrajina kako bi se investicije usmerile tamo gde će se najbolje isplatiti i ujedno pomoglo da se čim pre koriste prirodna bogatstva.

Velike rezerve raznih minerala, prirodne lepote, veliki energetski izvori, saobraćajnice i radna snaga povoljni su preduslovi za takva ulaganja u privredu Pokrajine, a i garancija njenog brzog razvoja u sklopu naše socijalističke samoupravne zajednice.

Borba za nacionalnu ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo prožima sve Titove govore: „Bilo je pogrešno govoriti o „nacionalnim manjinama". Mi u Jugoslaviji moramo dati primjer da ne može biti većine i manjine. Socijalizam to odbacuje, jer podrazumijeva ravnopravnost svih. Nema, dakle, većine i manjine, već postoje oizvođači, radni ljudi, postoje nopravni građani socijalističke oslavije." Te čuvene reči druga

Tita slede iz njegovog stava d
nema socijalizma bez potpune rav
nopravnosti svih naroda i narod
nosti.

Doslednost u borbi za potpun
ravnopravnost i bratstvo naroda
narodnosti u samoupravnom soc
jalizmu jeste osnovno obeležje T
tovog poimanja internacionalizma
To potvrđuju i njegove reči 28
marta 1967. pred Političkim akt
vom Pokrajine: „Ako u sopstveno
zemlji, u razrješavanju svih pro
tivurječnosti koje smetaju razvo
ju ravnopravnih odnosa među na
cijama i narodnostima, ne bism
bili internacionalisti, onda to n
bismo mogli biti ni u međunaro
nim okvirima". Razvitkom socija
lističkog samoupravljanja u nas
afirmisanjem konkretnih oblik
socijalističkog oslobađanja rada
čoveka, stvaraju se nove i još već
mogućnosti jačanja nacionaln
ravnopravnosti. Kvalitet tih novi
odnosa ogleda se u tome što s
demokratskim povezivanjem omo
gućuje afirmacija svih naših na
roda i narodnosti, uz istovremen
odgovornost svih za uspešan ra
zvoj cele naše zajednice i svako
njenog dela.

Govoreći o liku komuniste, nje
govoj ulozi u našoj socijalističko
samoupravnoj zajednici i o jedin
stvu SKJ, drug Tito naglašava d
komunisti ne smeju da komandu
ju, jer se komandovanjem ne mo
že postići ništa trajno, a to je do
kazala i praksa, nego sve društve
ne protivrečnosti treba rešavat
snagom argumenata. „Ako komu
nist ne može bez toga da deluje
to znači da on ideološki nije do
voljno spreman i da nije u stanj
da bude borac u prvim redovim
u izgradnji socijalizma, da upor
no i strpljivo objašnjava proces
našeg razvitka", zaključuje dru
Tito u svom govoru u Prištin
26. marta 1976. godine.

Treći deo knjige sadrži govor
predsednika Tita za vreme njegov
posete Kosovu 1971. godine. I ovi
delom, kao i u prethodna dva, do
minira — mada ovde i osobito
akcentovano — Predsednikov
zalaganje za brži ekonomski razvo
Kosova. On celovito utvrđuje po
litiku još bržeg društveno-eko
nomskog razvoja Kosova ka
najnerazvijenijeg područja naš

zemlje u kontekstu potreba stabilnijeg ekonomskog razvoja cele zajednice i ukazuje na značaj ekonomske osnove za ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti i bratstva. To, naravno, zahteva angažovanje cele naše socijalističke zajednice.

Vidno mesto u knjizi *Tito në Kosovë* zauzimaju i članci o značaju odbrane naše nezavisnosti, ustavnim promenama kao novoj revolucionarnoj pobedi našeg radnog čoveka i našoj nesvrstanoj politici, njenoj ulozi u savremenom svetu.

Knjiga je na svečan način uručena predsedniku Titu prilikom njegove četvrte posete Prištini.

Boravak i susreti predsednika Tita na Kosovu 1975. godine obeleženi su i objavljivanjem posebne brošure koja, pod istim naslovom, čini sa knjigom *Tito në Kosovë* jedinstvenu celinu.

I prilikom te posete drug Tito je zahtevao negovanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti na Kosovu i u Jugoslaviji. On je insistirao i na doslednom sprovođenju usvojene politike bržeg razvoja Pokrajine

Knjiga *Tito në Kosovë* svedoči o ličnom angažovanju predsednika Tita, o njegovoj stalnoj i neposrednoj brizi za razvoj Kosova u sklopu socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije.

Kamber Avdiu

Todo Kurtović: Komunisti i nacionalne slobode

(„Oslobođenje", Sarajevo, 1975, strana 726)

Među naslovima sarajevske novinsko-izdavačke kuće „Oslobođenje" izdvaja se nedavno objavljena knjiga Tode Kurtovića *Komunisti i nacionalne slobode, u* stvari zbirka rasprava i govora iz posljednje decenije autorovog publicističkog i društveno-političkog djelovanja, koja se podudara s vremenom izuzetno aktivne idejno-političke i društveno-ekonomske prakse, praćena, uz to, demokratskom samoupravnom dinamizacijom nacionalnih odnosa u jugoslovenskom društvu. Knjiga *Komunisti i nacionalne slobode* ulazi u korpus politološke literature, koja doživljava svoje sve veće bogatstvo i naslovima i tematikom, a čiji su autori istaknuti politički, društveni i javni radnici. Ta djela ujedno otkrivaju svu složenost i demokratsku širinu društvenih odnosa o kojima kazuju, kao što svjedoče i o vremenu u kojem je pisana i javno izgovorena riječ postala oblik komuniciranja ljudi na odgovornim političkim funkcijama i široke socijalističke samoupravne javnosti. Tim djelima prezentirana je ne samo naša idejna i strategijska orijentacija nego se u njima i neposredno kritički vrednuju tekuća zbivanja koja treba usmjeriti ili osmisliti meritornom političkom riječju.

Politološka literatura i politička publicistika o samoupravnoj društveno-političkoj praksi i o nacionalnim odnosima ne doprinosi samo osmišljavanju neposrednih tekućih ili nastajućih idejno-političkih odnosa nego pomaže savremenim i budućim istraživačima našeg vremena u stvaranju cjelovite slike poslijeratnog razvoja, njegovih protivrječnosti, prelomnih momenata, socijalno-političkih zbivanja, a u svemu tome i nacionalnih odnosa.

Promatrana u tom kontekstu, knjiga Tode Kurtovića u potpunosti ispunjava svoju namjenu i zauzima značajno mjesto u savremenoj političkoj literaturi o nacionalnim odnosima i nacionalnim slobodama kao konstituensima naše socijalističke samoupravne prakse. Konkretizirano, za buduće istraživače nacionalnih i višenacionalnih odnosa bosanskohercegovačkog i jugoslovenskog društva šezdesetih i sedamdesetih godina, knjiga *Komunisti i nacionalne slobode* osvjetljava bitna uporišta, napore i orijentaciju naših organizovanih snaga da neprimjerena stanja i shvatanja saobraze utvr-

đenim principima i strategijskoj orijentaciji socijalističke revolucije.

Imajući u vidu svu složenost nacionalnog fenomena, i teorijsku i političko-praktičku, izdavač je u svojoj napomeni s pravom istakao da je autor bitno zaokupljen „jednim od najznačajnijih problema marksističke teorije društveno-političke prakse našeg društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja". Iako je po svojoj unutrašnjoj strukturi knjiga veoma heterogena, jer je čine razni prilozi: studije i rasprave, govori i intervjui, izjave i teze, ona je tematski, sadržajno, problematski i metodološki koherentna cjelina, čvrsto usredotočena na bitne značajke socijalističkog samoupravnog ostvarivanja nacionalnih sloboda. Autor dovodi u historijsku, socijalnu, klasnu i političku korelaciju avangardne organizovane socijalističke snage našeg društva — komuniste, na jednoj strani, i faktičko ostvarivanje nacionalnih sloboda, na drugoj strani, što je i u naslovu istaknuto. U toj dijalektičkoj vezi nije samo metodološki i teorijski afirmiran klasni i ideološki odnos nego je iskazana i sva historijska potvrđenost same realizacije revolucije, po kojoj nije bilo, a nije ni moglo biti ostvarivanja nacionalnih sloboda bez komunista koji su upravo u ostvarivanju programa nacionalnih sloboda izvršili radikalnu kritiku građanskog nacionalnog porobljavanja i zadobili povjesnu utemeljenost u multinacionalnoj strukturi jugoslovenskog društva, da bi na takvom programu, uporedo, činili nužnom i diferencijaciju u vlastitim redovima. Prema tome, kao što je sloboda — ljudska, individualna, nacionalna, višenacionalna, itd. — bila jedina moguća alternativa naših komunista, tako je i svaka nacionalna sloboda u historiji naroda i narodnosti u Jugoslaviji bila nemoguća bez komunista.

Knjiga je podijeljena na dva dijela — na „*načela*", u kojima je sedam tema sa preko dvije stotine strana, i na „*aspekte*", sa trideset šest tema na preko četiri stotine strana, što, kako po tematskoj razuđenosti cjeline problema, tako i po obimu, čini ovo djelo izuzetnim.

U prvom dijelu knjige autor objavljuje cjelovite studije: *Aktuelnost nacionalnog pitanja*, *Harmoničnost stvaralačkih snaga svih naroda u Bosni i Hercegovini*, *Nacionalizam je program svih opozicionih snaga*, *Komunisti i nacionalne slobode*, *Rješenje problema nacionalnih odnosa*, *Revolucija, nacionalne slobode i ravnopravnost*. Odmah se zapaža da autor ne nastoji samo na aktuelnosti problematike u dimenziji našeg vremena nego teži da je osmisli u njenom ishodištu, u historijskim korjenima, kao i pomoću literature radničkog pokreta i proleterske misli, tražeći uvijek nit klasnih, nacionalnih i idejnih protivrječnosti koje se protežu sve do našeg doba. Pri tome on koristi i najnovija istraživanja i valorizacije, kako sociologa, tako i historičara, da bi iznio svoj vrijednosni kritički sud.

Ovom prilikom značajno je istaći napor autora da nacionalne odnose u bosanskohercegovačkom društvenom prostoru, za koje se Savez komunista opredjelio jedino mogućom alternativom zajedništva, poveže sa pojavama i događajima iz prošlosti i kulturne historije Bosne i Hercegovine koji čine spone njihove dodirne povezanosti, upućenosti i historijskih interesa, ukazujući na prostorni i historijski kontinuitet tih sadržaja, što sve ovoj tematici ulijeva svježinu.

Ako nacionalne odnose treba tumačiti kritički i historijski, jer je spoznavanje i priznavanje specifičnosti razvojne linije najbolja metoda, onda ova knjiga pokazuje da je u kritici raznih koncepcija — kvazinacionalnih, velikonacionalističkih, etnocentrističkih i sličnih — najprimjerenija ona metodologija koja razbija i osvjetljava sama izvorišta tih koncepcija, bilo prošlih, bilo sadašnjih i koja demistificira onu svijest što se reproducira pseudointerpretacijama nacionalne prošlosti i nacionalnih odnosa.

Apstrahirajući određenje po kojem se u političkoj misli primarno vrednuje ono što se i kako se kaže, a ne koliko se kaže o odre-

đenom problemu, ova knjiga dokazuje koliko se u organizovanim političkim snagama našeg društva čini i ličnih napora javnim kazivanjem kritičke riječi. Zapravo, ova knjiga je konkretan primjer koliko je borba komunista, u uslovima slobodnog djelovanja partije proletarijata kao vodeće snage društva, izuzetno složena i teška, a posebno borba da se prevladaju stara shvatanja i opterećenja koja prate radnički pokret i koja se reproduciraju i u samom tom pokretu.

Negativne težnje, koje je stvarala i u nacionalne odnose unosila građanska klasa, a koje se kao pratilac historijskog razvoja pojavljuju i u društvu koje izgrađuje radnička klasa, označene kao nacionalni ekskluzivizam sa svim svojim instrumentarijem velikonacionalne negacije i aspiracije na druge narode, prostore i kulture, sa svim svojim vidovima kao što su šovinizam, nacionalizam, velikodržavlje, unitarizam, liberalizam, kao i sa svim njihovim antipodima, koji se međusobno nadopunjuju, podstiču ili uslovljavaju, u knjizi *Komunisti i nacionalne slobode* kritički su osvijetljeni i kao pojave i kao tendencije koje nisu imale historijsku šansu da se održe, jer nikada nisu ni mogle biti demokratska alternativa višenacionalnih odnosa, nego su ostale „pratilac" revolucionarnih mijena i prijeloma u strukturi i superstrukturi društva.

U osvjetljavanju korijena i nosilaca nacionalizma u poslijeratnom razvoju autor ostvaruje relevantnu sociološku analizu pomoću koje te korijene vidi i u sporom iznalaženju sistemskih rješenja ekonomskih odnosa u federaciji: „Rješavajući sistemska pitanja rješavamo i nacionalna, a to što smo kasnili godinama, a ponegdje i više, nije moglo a da se ne odrazi i u ovoj oblasti i da, na svoj način, ne ohrabri izvjesne snage kojima je stalo da se bore protiv politike SKJ", kao što se odrazilo u istraživanju kulturnog naslijeđa, nastavnim programima i udžbenicima, u glorifikaciji i motivima nacionalne historije, negiranjima nacionalnih kultura, zatvaranju u nacionalne granice, klerikalizmu i bavljenju politikom u ime nacije i sličnom. Autor smatra da su dominacija monopolnih grupa i borba za „vlastiti prestiž na beskrupulozan način", oportunizam i nacionalno-klasno pomirenje bili ponekad i unutrašnji pratilac Saveza komunista, kao i pojave neusklađenosti samih ocjena o tome po čemu je neka pojava nacionalistička, što se, onda, nužno reflektiralo i na pomanjkanje „jasno adresirane" i konkretne borbe. Koliko god nas od toga dijelila poludecenijska prošlost, pojave o kojima je riječ još su na ovaj ili onaj način moguće. Prema tome, napori da se one u nacionalnim odnosima prevladavaju ne gube svoju aktuelnost. Otuda i tolika aktuelnost ove knjige.

Dvije se komponente, čini nam se, konstantno protežu u svim temama ovog djela. Prva je konkretizacija politike Saveza komunista, njegovih načelnih stavova i čvrste idejne usmjerenosti u nacionalnim odnosima, a druga je smještanje te problematike u medij i realnost odnosa bosanskohercegovačkih i jugoslovenskih naroda i narodnosti. Obje komponente imaju se u vidu i kada se kritički ocjenjuju i vrednuju zbivanja, ideje, koncepcije, nosioci ili vrijednosti u dimenziji prošlosti, i kada se govori o pojavama u dimenziji sadašnjosti.

Mnoga su pitanja nacionalnih odnosa našla u sadržajima ove knjige svoje mjesto, ili su bar u nekom „aspektu" dodirnuta. Sami naslovi pojedinih tema svjedoče o tome: „Ravnopravnost je uvijek praktično pitanje", „Za ravnopravne uslove privređivanja", „Paritet nije prebrojavanje", „Dijelovi ne smetaju jedinstvu", „Ravnopravnost se stiče, a ne poklanja", „Samostalne republike — izraz nacionalne ravnopravnosti" itd.

Nema dvojbe, nacionalne slobode, ukoliko istinski postaju egzistencijalna realnost, sastavni su dio socijalno-političkih odnosa i, čineći temelje višenacionalnog življenja, ostaju „lokomotive historije".

Obilježena analitičkom prodornošću, kritičnošću, visprenošću opservacija, osobitošću načina iz-

ražavanja, a prije svega cjelinom angažmana i stava, knjiga Tode Kurtovića je značajan doprinos praktično-političkom osvjetljavanju i osmišljavanju, kao i širenju naučno-teorijskih spoznaja nacionalnih odnosa. Ona je instruktivno i podsticajno štivo, kako za komuniste tako i za sve ostale graditelje socijalističkih samoupravnih odnosa među našim narodima i narodnostima.

Kasim Suljević

The Socialist Republic of Macedonia

(„Macedonian Review", Skopje, 1975, p. 204)

Savremene težnje jednog naroda — rečeno je — ponajbolje se mogu objasniti njegovom istorijom. To potvrđuje i zbornik *Socijalistička Republika Makedonija* koji je, na engleskom jeziku, objavila „Makedonska revija" u redakciji akademika Mihaila Apostolskog i Haralampija Polenakovića. Stoga zbornik zaslužuje osobitu pažnju i kao oblik informisanja inostrane naučne, kulturne i šire javnosti o svim bitnim vidovima našeg socijalističkog samoupravnog razvitka. Edicija sadrži kraći predgovor i četiri tematski strukturirana poglavlja.

U predgovoru se nagoveštava da će na stranicama što slede najprominentniji stvaraoci nastojati da prikažu razvoj Socijalističke Republike Makedonije i makedonskog naroda, njegovu bogatu prošlost i dinamičnu sadašnjost. Tri decenije celovitog i svestranog preporoda SR Makedonije u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije pobuđuju i sećanja na mnoga imena koja su u burnoj istoriji naroda i narodnosti ovog podneblja postala svedočanstva o ljudskoj časti, ponosu, slobodarstvu.

U prvom poglavlju Panče Ki- piše o prirodnim i geografskim karakteristikama SR Makedonije. Locirana u središnjem delu Balkanskog poluostrva, SR Makedonija je zemlja upečatljivih klimatskih modifikacija, raznovrsne vegetacije, izuzetne prirodne plodnosti. Ona je mozaik raznih tipova zemljišta koja, uz klimatske osobenosti, opredeljujući deluju na izdiferenciranost i raspoređenost poljoprivrednih kultura.

Drugo poglavlje obuhvata dva priloga koja su po tematici, može se reći, okosnica cele edicije.

Prvi je prilog pod naslovom *Historijski razvoj makedonskog naroda* napisao poznati naučnik i akademik Mihailo Apostolski. Odnosi se na period od prodora slovenskih plemena na Balkan u IV veku do današnjih dana. Od doseljavanja na Balkan, posebno na područje Makedonije, ta su slovenska plemena u sukobu s Vizantijom, Bugarskom, kasnije i s Otomanskom Imperijom, čija je dominacija nad makedonskim stanovništvom najduže trajala. Toliko je bezmalo trajao i otpor naroda protiv porobljivača, a taj otpor je vremenom menjao oblike i intenzitet, ali nikad nije prestajao. Narod je neumorno ustajao protiv tiranije; podigao je mnoge ustanke, među kojima je osobito značajan i poznat Karpošev ustanak iz 1689. godine. Mihailo Apostolski poklanja pažnju i društveno-političkim kretanjima, raspadu feudalizma, razvoju gradova, zanatstva i trgovine, prodoru i propagandi katolicizma itd.

Nasilje turskih okupacionih vlasti činilo je uslove života očajnim. Tokom 18. i 19. veka slabi Turska Imperija, s jedne, i jača nacionalna revolucionarna svest makedonskog naroda, s druge strane. Tajna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija (TMORO), osnovana 1893. godine, kao rezultat dugih revolucionarnih nemira, bila je istovremeno izraz nacionalne odlučnosti u okupljanju za borbu svih porobljenih — za ostvarivanje „pune političke autonomije". Na tu organizaciju su od njenog osnivanja stalno vršeni raznovrsni pritisci susednih država, naročito Bugarske, s očiglednom namerom da

se ta organizacija stavi u službu njihovih interesa, a najmanje s namerom da se pomogne ostvarivanju autentičnih težnji makedonskog naroda. Usled toga dolazi do otvorene diferencijacije u pogledu metoda vođenja oslobodilačke borbe, ali i do izmene Statuta i promene njenog naziva u Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija — VMRO. Uticaji spolja bili su od presudnog značaja da se donese i preuranjena odluka o podizanju opštenarodnog ustanka. Taj, ilindenski ustanak 1903. godine imao je početne uspehe: oslobođene su znatne teritorije na kojima je bila osnovana i dvanaest dana živela slavna Kruševska, prva balkanska republika. No, Turci su ubrzo skršili otpor ustanika i u znak odmazde počinili nečuvena zlodela nad makedonskim narodom, ali njegov revolucionarni duh nisu slomili.

S druge strane, prodor evropskog kapitala u Tursku i progresivna kretanja u samoj Turskoj, uz uticaj revolucionarnih kretanja porobljenih naroda, doveli su 1908. godine do mladoturske revolucije, koja je, ne donevši slobodu makedonskom narodu, omogućila osnivanje političkih stranaka i postavljanje temelja parlamentarizma u Makedoniji. Prvi balkanski rat je narodu Makedonije doneo oslobođenje od turskog ropstva i novi, drugi, balkanski rat između njenih suseda koji se nisu mogli međusobno nagoditi oko deobe Makedonije. Bukureštanskim mirom 1913. godine Makedonija je podeljena uglavnom između Srbije i Grčke, a poraženoj Bugarskoj pripao je manji, pirinski deo. Versajskim mirom 1919. severni i središnji deo Makedonije (teritorija današnje SR Makedonije) ušao je u sastav Kraljevine SHS. U njoj nisu priznavane nacionalna kultura i individualnost makedonskog naroda; upotreba makedonskog imena i jezika bila je zakonom zabranjena i kažnjiva. Položaj Makedonaca u Bugarskoj i Grčkoj nije se bitno razlikovao. Izbijanje drugog svetskog rata donelo je narodu Makedonije novu okupaciju i novu deobu. Monarhija Bugarska, kao privesak fašističkih sila Osovine, „dobila" je najveći deo Vardarske Makedonije. Zapadni deo je pripojen Italiji, a izvesne središnje, komunikacijski važne, delove zadržala je za sebe fašistička Nemačka.

Iskušenja, trajna i teška, kroz koja je prolazio u svojoj istoriji narod Makedonije, nisu u njemu slomila želju za slobodom, za nacionalnom nezavisnošću. Teror fašističkog okupatora tokom 1941. godine nije mogao zaustaviti organizovanje ustanka i rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe. Na Prvom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), 2. avgusta 1944. godine, donete su odluke koje, u stvari, predstavljaju dovršenje procesa formiranja narodne revolucionarne vlasti i stvaranje makedonske države u sastavu nove, Demokratske Federativne Jugoslavije.

Manifest, druga proklamacija doneta na tom zasedanju ASNOM-a, iscrpnije je obrađen u prilogu Aleksandra Hristova *Formiranje makedonske države u jugoslovenskoj federaciji (1941—1945. godine)*. Uspesi Narodnooslobodilačke vojske na području Makedonije tokom 1943. godine rezultirali su oslobođenjem većih teritorija na kojima su osnovani organi revolucionarne narodne vlasti i donete odluke od istorijskog ustavnog i pravnog značaja. Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske na teritoriji Makedonije pripremio je tekst Manifesta kojim je proklamovano nacionalno oslobođenje Makedonije. U Manifestu se ukazuje na revolucionarne tradicije Makedonaca koji su čvrsto odlučili da „žive kao slobodan narod". Uspesi NOV i POJ na teritoriji Makedonije čine osnovu Manifesta, u kojem se ističe da se ostvaruju „vekovni ideali makedonskog naroda" — formiranjem prve slobodne makedonske države, koja ulazi u sastav „nove, Demokratske Federativne Jugoslavije", i to shodno pravu na samoopredeljenje. U ovom prilogu raspravlja se o daljem razvoju ustavnosti u SR Makedoniji, njenim karakteristikama i istorij-

skoj povezanosti života makedonskog naroda s albanskom i turskom narodnošću, te ostalim etničkim grupama u SR Makedoniji.

Naredno, treće poglavlje najbogatije je po broju priloga (ukupno 11) i u celosti je posvećeno kulturi i kulturnom stvaralaštvu makedonskog naroda u istoriji i danas. U prilogu *Makedonski jezik*, Blaže Koneski daje kratak pregled nastanka prvog originalnog slovenskog pisma — glagoljice — i formiranja makedonskog narodnog i književnog jezika, uz ukazivanje na njegove osnovne specifičnosti. U svom prilogu istoriji makedonske književnosti, Haralampije Polenaković piše o nastanku i razvoju makedonske književnosti od epohalnog dela Ćirila i Metodija, te Klimenta Ohridskog, do savremenih makedonskih književnih autora. U drugom svom prilogu *Makedonska narodna književnost* Polenaković daje presek narodnog stvaralaštva koje je veoma bogat i specifičan lirski izraz istorije mnogih tegoba ovoga naroda.

U radu *Etnički uslovi u Makedoniji* Galaba Palikruševa analizira glavna obeležja etničkog razvoja stanovništva Makedonije (pišući i o Albancima, Grcima, Vlasima, Turcima, Romima, kao i o pripadnicima raznih etničkih grupa u Makedoniji, kao što su Jevreji, Armeni, Cincari, Tatari i drugi). Predmet njene pažnje su uslovi i specifičnosti istorijskog nastanka i razvoja naselja i gradova, obeležja odevanja, porodičnog i društvenog života, običaja itd.

U prilogu *Školstvo i obrazovanje*, Risto Kantardžijev i Lazo Lazaroski pišu o svetlim stranicama makedonske prosvete i pismenosti i o uzrocima koji su doveli do toga da je konačno oslobođenje 1945. godine makedonski narod dočekao sa 75% nepismenih, te o ogromnim naporima koji su učinjeni da se ti i drugi oblici zaostalosti prevladaju. Prilog *Naučna delatnost* Đorđi Filiposkog ilustruje veoma brz razvoj prosvete, obrazovanosti i naučne delatnosti u SR Makedoniji, posebno delatnost Makedonske akademije nauka i umetnosti, mnogobrojnih naučnih instituta i institucija, razvoj Univerziteta „Ćirilo i Metodije", te naučnih jedinica za industrijski razvoj i slično.

Makedonska umetnost od svojih početaka do 19. veka naslov je priloga Petra Miljkovića-Pepeka, a *Savremena makedonska umetnost* — Antonija Nikolovskog. Krum Tomovski objavljuje dva priloga: *Makedonska arhitektura u 19. i 20. veku* i *Islamska arhitektura u Makedoniji*. Poglavlje o kulturi završava se prilogom Dragoslava Ortakova *Savremena makedonska muzika*.

Četvrto, završno, poglavlje posvećeno je savremenosti i sadrži priloge Nikole Uzunova *Ekonomski razvoj Republike*, Bore Pekevskog *Demografska situacija i etničke karakteristike stanovništva SR Makedonije* i Hrista Andonovskog *Makedonske nacionalne manjine u Grčkoj, Bugarskoj i Albaniji*.

Uzunov analizira sadašnji stepen privrednog razvoja SR Makedonije, brzu industrijalizaciju, unapređivanje poljoprivredne proizvodnje, saobraćaja i trgovine, trgovinskih i drugih veza s inostranstvom, opšte poboljšanje uslova života i rada stanovništva, porast životnog standarda i blagostanja. Pekevski piše o porastu stanovništva u Makedoniji, koje se u periodu od 1921. do 1971. udvostručilo, kao i o promenama njegove strukture, a posebno je obradio izrazita migraciona kretanja na tom području. Andonovski, uz mnogobrojne podatke, obaveštava o položaju i etničkom sastavu stanovništva u delovima Makedonije koji nisu u sastavu SR Makedonije; o međunarodnim ugovorima koji se tiču prava makedonske nacionalne manjine u Grčkoj, položaju Makedonaca u pirinskom delu Makedonije i položaju Makedonaca u Albaniji. Podaci koji su izneti upečatljivo svedoče o uslovima i okolnostima u kojima Makedonci žive u tim zemljama.

Publikacija *The Socialist Republic of Macedonia* opremljena

je i većim brojem karata, ilustracija, reprodukcija i fotografija, čime je upotpunjena njena naučno-informativna vrednost.

Žarko Milošević

Ištvan Seli: Nacionalna književnost — književnost narodnosti

(„Forum", Novi Sad, 1975, strana 280)

Istraživačka interesovanja Ištvana Selia usmerena su, pre svega, na književnu problematiku Vojvodine prošlog i ovog stoleća, sa istančanim osećanjem za svu mnogodimenzionalnost Pokrajine, obeleženu oštrim klasnim protivrečnostima pre revolucije, složenim nacionalnim odnosima, zajedništvom kultura već oformljenih nacija, a zatim, nakon tri decenije socijalističkog preobražaja — svestranim promenama društvenih odnosa. Respektujući tu višedimenzionalnost, I. Seli svesno neguje u svojim istraživanjima interdisciplinarnost i priključuje se uglednoj grupi književnih i književno-istorijskih komparatista.

Knjiga-studija Ištvana Selija, koju je na mađarskom jeziku, pod naslovom *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom,* objavilo Novinsko-izdavačko preduzeće „Forum", — nije autorov prvenac. Seli je 1969. godine već objavio knjigu studija slične fizionomije pod naslovom *Putevi u susret*. Njegova nova knjiga sadrži radove koje je obradio i saopštio u periodu od 1969. do 1974. godine i razvrstao u dva ciklusa: prvi pod zbirnim naslovom *Hungarološka radionica,* koji sadrži pet radova iz opšte kulturne i duhovne problematike i, drugi, pod naslovom *Varijacije regionalizma,* sa osam studija, u kojima tretira ličnosti značajne za uže regionalne književne sredine, odjeke krupnih zbivanja u njima i opšte probleme istraživanja tih mikrosredina. U predgovoru, stoga, autor i naglašava da u ovoj svojoj knjizi zapravo „analizira obrte, tendencije i kretanja onih činilaca koji dolaze do izražaja u kulturnom životu mikrozajednica".

Praćenje tih činilaca već dugi niz godina zaokuplja autora, koji je, pored nastave mađarske književnosti XIX veka na Filozofskom fakultetu, razvio i veoma razgranatu organizatorsko-stručnu i društvenu aktivnost. Tu obimnu društvenu i naučnu angažovanost autora na svojevrstan način dokumentuje prvi ciklus ove knjige, za koji autor i sam kaže da delimično predstavlja zbir ostvarenih hungaroloških studija, ukazujući pri tom na pitanja koja treba tek istraživati u budućnosti.

Prva studija je doslovno zbrajanje desetogodišnjeg iskustva stečenog radom Katedre za mađarski jezik i književnost (u vidu referata za svečanu sednicu povodom desetogodišnjeg postojanja te katedre u sastavu Filozofskog fakulteta). Rad pod naslovom *Pokreće se nov časopis* programski je uvodnik u prvom broju Naučnih saopštenja Hungarološkog instituta, iz septembra 1969. godine. U sledećem radu razmatra se društveni i stručni angažman vojvođanske sredine u negovanju mađarskog jezika, posmatran u aktivnosti Udruženja za negovanje mađarskog jezika u Jugoslaviji. Studija pod naslovom *Jedna vizija komparativnih književnih studija* zbraja i ističe značajne rezultate na polju komparativistike srpske, hrvatske i mađarske književnosti iz perspektive 1972. godine, a sadrži i programske smernice za izbor mogućih prioriteta istraživanja u budućnosti.

U prvom odeljku knjige je za širu jugoslovensku javnost, bez sumnje, posebno interesantna studija o odnosu nacionalne književnosti i književnosti narodnosti, po kojoj je cela knjiga dobila naslov. Autor je taj svoj rad prezentovao 1973. godine kao naučno saopštenje na Letnjem univerzi-

tetu u Debrecinu, inače autoritativnom skupu stručnjaka sveta u oblasti hungarologije koji se godišnje sastaje u NR Mađarskoj. Autorova je namera očito bila da rezultate diskusija u nas i naša saznanja odmereno i argumentovano saopšti ovom međunarodnom skupu, iako nije mogao izbeći da zastupa i svoja lična viđenja i stanovišta.

Za prihvatljivo tretiranje odnosa nacionalne književnosti i književnosti narodnosti u savremenoj književnosti na mađarskom jeziku od ne malog je značaja to što trećina Mađara (oko četiri miliona) ne živi na teritoriji NR Mađarske, uprkos tome što većina te skupine živi u socijalističkim uslovima, te se više od pola veka razvija u posebnim uslovima, koji su „diferencirani u pogledu dejstva društvenih, državnih, političkih i jezičkih činilaca". Seli u ovom svom radu, u suštini, opravdano zamera pejorativnom tretiranju mađarske književnosti, nastale van granica mađarske države u prvoj polovini ovog veka, prema kojem tobož nije uopšte važna različnost tih književnosti, već problem odnosa delova mađarske književnosti, jer još dominira „shvatanje o celovitosti" mađarske književnosti, uz priznavanje pojave svojevrsne nove književnosti, ali koja je navodno bez znakova autohtone mađarske kulture i bez ikakvih drugih stvarnih korena. To shvatanje je — ukazuje I. Seli — danas bitno prevaziđeno i u potvrdu te tvrdnje se poziva na veći broj autora (Lajoš Kantor i Gustav Lang iz Rumunije, Šandor Čanda i Lajoš Turcel iz Čehoslovačke, Mihalj Cine, Laslo Deme i Tibor Klanicai iz Mađarske). Ipak, on i tim autorima zamera što u nizu složenih i međusobno isprepletanih činilaca, koji doprinose formiranju i nastanku jedne književnosti, kao što su društveni, sociopsihološki, ekonomski, istorijski, zatim oni vezani za državu, za društvenu svest itd., ističu nadasve samo jedan, to jest državni činilac, i izdižu ga kao određujući princip, sugerišući da te književnosti ranije nije ni bilo pošto se, navodno, jedino novoj državnoj formaciji može zahvaliti nastajanje i opstanak te knjiž nosti, pa, dakle, uspostavljaju posrednu kauzalnu vezu samo među dve kategorije, između žave i literature.

Ne ulazeći u podrobniju ana zu pojedinih stanovišta tih au ra, što bi zahtevalo obimnija r matranja, Ištvan Seli naglaša da se — polazeći od analize pro lema sa stanovišta koje pru jugoslovenska socijalistička sam upravna društvena zajednica — prvi plan pomeraju, pre sveg dva pitanja. Prvo: kako razlik vati manjinske književnosti književnosti narodnosti, posebn s obzirom na teze o odsustvu postojanju tradicija tih knjiž nosti, a drugo je pitanje međ sobnog odnosa književnosti naro nosti i nacionalne književnos

U nas, u Jugoslaviji, razvila šezdesetih godina prilično živ diskusija, koja je razjasnila činu idejnih, društvenih i stru no-književnih pitanja, te zato Seli izražava preovladavaju mišljenja kada ukazuje na to su mađarski književnici u burž askoj Jugoslaviji, već afirmisa u peštanskim krugovima (I. M ko, J. Šomfai, I. Rado, G. Fark D. Aslanji, B. Ambruš), živeli mo u vojvođanskoj sredini, a p gled upirali, orijentacije i form ranja književnog ukusa radi, peštansku književnu metropol Autor ukazuje da jedan kasn glasonoša lokalkulera, jedna središnjih književnih ličnosti i o ganizator književnog života trid setih godina, još 1927. tvrdi da postoji književnost u Vojvodin pri čemu ne samo da to „po neblje" smatra nepodobnim opstojanje književnog života i samu konstituciju vojvođansk čoveka. Ne bez jetkosti ukazu I. Seli da su ta stanovišta gubi iz vida da je i novija srpska kn ževnost, doba prosvećenosti i r mantizma, nikla baš na tlu Vo vodine. U odnosu na mađarsk književnost I. Seli se poziva istoričara Đ. Sekia i veli da n gli razvoj kapitalizma u prošlo veku uz pomoć državne prinud stvara od Pešte ne samo privre no već i natkriljujuće kultur središte, prekidajući ranije st

nje policentrizma, čime se učvršćuje predrasuda o izrazitoj subordinaciji provincije, iako su uloga renesansnog Bača, ističe I. Seli, zatim Kamenice, kao središta mađarske husitske pismenosti, ili takvi centri reformatstva kao što su bili Lug i Verešmart, očiti primeri snažnog uticaja lokalnih kulturnih središta.

Da je autor obratio veću pažnju na književne časopise, koje su pokretali izrazito levo orijentisani pojedinci, a posebno na književnu politiku nedeljnog lista „Organizovani radnik" na mađarskom jeziku, koji prestaje izlaziti uvođenjem monarhofašističke diktature, mišljenja smo da bi slika literarnog fronta orijentisanog na Peštu bila neuporedivo složenija. To bi zahtevalo i više prostora i istraživanja, koja su samo delimično obavljena povodom jubilarne naučne sesije posvećene predratnom časopisu „Hid", legalnom organu KPJ iz perioda Narodnog fronta.

Za dublje razumevanje suštine razvojnih tendencija književnosti Mađara u socijalističkoj Jugoslaviji autor navodi tri prevashodno društvene okolnosti koje su prouzvele dalekosežne društvene promene položaja narodnosti, a koje se reflektuju i na književne prilike. Prvi kompleks činilaca proističe iz bitno izmenjenog položaja narodnosti u nas, dok drugu grupu činilaca autor izvodi iz okolnosti da pretežni deo Mađara živi u jednoj specifičnoj društvenoj zajednici, SAP Vojvodini, čija se društvena sadržina mora shvatiti, pre svega, iz nje same, a ne na osnovu nepodobnih istorijskih paralela. Treću grupu činilaca, ističe autor, predstavljaju institucije i sredstva (izdavačka kuća, štampa, radio, televizija, pozorište, časopisi, univerzitetska katedra, naučne ustanove itd.) koja su stvorena zajedničkim naporima cele višenacionalne zajednice uz stvaralački angažman pripadnika svake narodnosti.

Autor nijansirano i obuhvatno analizira relativnu samostalnost mađarske narodnosti i veze njene književnosti sa književnošću matične nacije, a podrobnije se osvrće i na pitanje zajedništva, i to u duhu savremene jugoslovenske kulture i književnosti narodnosti koje su sastavni delovi jugoslovenske književnosti, bez obzira na moguće nesporazume i otpore. U obrazlaganju te svoje teme autor se poziva i na mišljenja izneta u javnoj diskusiji u nas.

U drugi deo svoje knjige Ištvan Seli je uvrstio, između ostalog, studije posvećene lirici Mite Popovića na mađarskom jeziku, čiji je boravak vezan za Baju i Sombor i koji kasnije, pod uticajem Zmaja i Jovana Đorđevića, stvara na svom maternjem jeziku. Aktivnost Borislava Jankulova, istoričara, koji svojim shvatanjima pripada prošlom veku, a koji već u dubokoj starosti doživljava i naše dane, razmatra I. Seli u sklopu kulturne istorije naših krajeva. Neosporno najsmeliji poduhvat u ocrtavanju pojedinih likova naše kulturne istorije je rasprava o liku Đerđa B. Saboa, javnog radnika, slikara, prvog profesora mađarske književnosti u nas, koji je raznovrsnim angažmanom znatno uticao na zbivanja na literarnom i kulturnom polju.

Najopštiju temu autor u drugom delu svoje knjige obrađuje pod naslovom „Stanovište i prilog istraživanju regionalne književnosti". Oslanjajući se na ranije rezultate I. Boria, kao i na svoje sopstvene, autor skicira veoma obuhvatan opseg istraživanja kulturne mikrosredine Sente s ciljem da se definišu njena specifična obeležja, ali i ona koja se mogu okarakterisati kao opštija.

Knjiga-studija dr Ištvana Selija odlikuje se aktuelnošću prilaza i svežinom shvatanja veza i uticaja na kulturnu i društvenu sredinu SAP Vojvodine. Obrada pojedinih tema nije dovedena do kraja, pa stoga i autor, u uvodu knjige, ukazuje da se o pojedinim temama rađaju, ili su već ostvarene, obuhvatnije i minucioznije studije, što je tačno. Ali, dodajmo i to, da je njihovom rađanju i sam autor najčešće doprineo kao pedagog i iskusan istraživač, podižući nove istraživačke snage u nas.

Laslo Rehak

tetu u Debrecinu, inače autoritativnom skupu stručnjaka sveta u oblasti hungarologije koji se godišnje sastaje u NR Mađarskoj. Autorova je namera očito bila da rezultate diskusija u nas i naša saznanja odmereno i argumentovano saopšti ovom međunarodnom skupu, iako nije mogao izbeći da zastupa i svoja lična viđenja i stanovišta.

Za prihvatljivo tretiranje odnosa nacionalne književnosti i književnosti narodnosti u savremenoj književnosti na mađarskom jeziku od ne malog je značaja to što trećina Mađara (oko četiri miliona) ne živi na teritoriji NR Mađarske, uprkos tome što većina te skupine živi u socijalističkim uslovima, te se više od pola veka razvija u posebnim uslovima, koji su „diferencirani u pogledu dejstva društvenih, državnih, političkih i jezičkih činilaca". Seli u ovom svom radu, u suštini, opravdano zamera pejorativnom tretiranju mađarske književnosti, nastale van granica mađarske države u prvoj polovini ovog veka, prema kojem tobož nije uopšte važna različnost tih književnosti, već problem odnosa delova mađarske književnosti, jer još dominira „shvatanje o celovitosti" mađarske književnosti, uz priznavanje pojave svojevrsne nove književnosti, ali koja je navodno bez znakova autohtone mađarske kulture i bez ikakvih drugih stvarnih korena. To shvatanje je — ukazuje I. Seli — danas bitno prevaziđeno i u potvrdu te tvrdnje se poziva na veći broj autora (Lajoš Kantor i Gustav Lang iz Rumunije, Šandor Čanda i Lajoš Turcel iz Čehoslovačke, Mihalj Cine, Laslo Deme i Tibor Klanicai iz Mađarske). Ipak, on i tim autorima zamera što u nizu složenih i međusobno isprepletanih činilaca, koji doprinose formiranju i nastanku jedne književnosti, kao što su društveni, sociopsihološki, ekonomski, istorijski, zatim oni vezani za državu, za društvenu svest itd., ističu nadasve samo jedan, to jest državni činilac, i izdižu ga kao određujući princip, sugerišući da te književnosti ranije nije ni bilo pošto se, navodno, jedino novoj državnoj formaciji može zahvaliti za nastajanje i opstanak te književnosti, pa, dakle, uspostavljaju neposrednu kauzalnu vezu samo između dve kategorije, između države i literature.

Ne ulazeći u podrobniju analizu pojedinih stanovišta tih autora, što bi zahtevalo obimnija razmatranja, Ištvan Seli naglašava da se — polazeći od analize problema sa stanovišta koje pruža jugoslovenska socijalistička samoupravna društvena zajednica — u prvi plan pomeraju, pre svega, dva pitanja. Prvo: kako razlikovati manjinske književnosti od književnosti narodnosti, posebno s obzirom na teze o odsustvu ili postojanju tradicija tih književnosti, a drugo je pitanje međusobnog odnosa književnosti narodnosti i nacionalne književ...

U nas, u Jugoslaviji, razvi... šezdesetih godina prilično ... diskusija, koja je razjasnila ... činu idejnih, društvenih i s... no-književnih pitanja, te za... Seli izražava preovladava... mišljenja kada ukazuje na t... su mađarski književnici u b... askoj Jugoslaviji, već afirm... u peštanskim krugovima (I. ... ko, J. Šomfai, I. Rado, G. F... D. Aslanji, B. Ambruš), živ... mo u vojvođanskoj sredini, ... gled upirali, orijentacije i ... ranja književnog ukusa r... peštansku književnu met... Autor ukazuje da jedan ... glasonoša lokalkulera, jedr... središnjih književnih ličnos... ganizator književnog život... setih godina, još 1927. tvrd... postoji književnost u Vo... pri čemu ne samo da t... neblje" smatra nepodob... opstojanje književnog živ... i samu konstituciju vojvo... čoveka. Ne bez jetkosti ... I. Seli da su ta stanovišt... iz vida da je i novija srp... ževnost, doba prosvećeno... mantizma, nikla baš na ... vodine. U odnosu na ... književnost I. Seli se p... istoričara Đ. Sekia i ve... gli razvoj kapitalizma u ... veku uz pomoć državne ... stvara od Pešte ne sam... no već i natkriljujuće ... središte, prekidajući ra...

takvi centri reformatstva [illegible]
su bili Lug i Verešmart, [illegible]
meri snažnog uticaja [illegible]
kulturnih središta.

Da je autor obratio [illegible]
nju na književne časopise [illegible]
su pokretali izrazito levo [illegible]
sani pojedinci, a posebno [illegible]
ževnu politiku nedeljnog [illegible]
„Organizovani radnik" [illegible]
skom jeziku, koji prestaje [illegible]
uvođenjem monarhofašističke [illegible]
tature, mišljenja smo da bi [illegible]
literarnog fronta orijentisanog [illegible]
Peštu bila neuporedivo [illegible]
To bi zahtevalo i više [illegible]
i istraživanja, koja su samo [illegible]
limično obavljena povodom [illegible]
larne naučne sesije [illegible]
predratnom časopisu „Híd" [illegible]
galnom organu KPJ [illegible]
Narodnog fronta.

Za dublje razumevanje [illegible]
razvojnih tendencija [illegible]
Mađara u socijalističkoj [illegible]
viji autor navodi tri [illegible]
društvene okolnosti koje [illegible]
izvele dalekosežne [illegible]
mene položaja narodnosti [illegible]
se reflektuju i na [illegible]
ke. Prvi kompleks [illegible]
tiče iz bitno izmenjenog [illegible]
narodnosti u nas, dok [illegible]
pu činilaca autor [illegible]
nosti da pretežni [illegible]
živi u jednoj specifičnoj [illegible]
noj zajednici, SAP Vojvodini [illegible]
se društvena sadržina [illegible]
titi, pre svega, iz [illegible]
na osnovu nepodobnih [illegible]
paralela. Treću grupu [illegible]
tiče autor, predstavlja [illegible]
je i sredstva [illegible]
štampa, radio, [illegible]
te, časopisi, univerzitet [illegible]
ra, naučne ustanove [illegible]
su stvorena [illegible]
na cele višenacionalne [illegible]
uz stvaralački [illegible]
nika svake narodnosti [illegible]

Autor nijansirano [illegible]
analizira relativno [illegible]
mađarske narodnosti [illegible]
ne književnosti [illegible]
matične nacije [illegible]
osvrće i na [illegible]

Laslo [illegible]

Slovenija 1945—1975.

(Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana, 1975, strana 204)

Kad čujemo riječ „statistika" obično pomislimo na dugačke kolone brojeva, dosta jednolične, koje nam ne govore mnogo. Jedino procenti i razni indeksi na prvi pogled imaju nešto bliže značenje. Radni čovjek obično nema dovoljno vremena da pronikne u suštinu beskrajnog svijeta brojki većine statističkih publikacija. Zato informacije sa područja statistike koristi uglavnom dosta uzak krug stručnjaka.

Vjerovatno je baš zbog toga izdavač publikacije *Slovenija 1945—1975.* i riješio da krene na u nas još malo primenjivan način grafičkog prikaza većine podataka. Pri tome je korišćen sistem koordinata ili linearnih indeksa, dok razne tabele imaju uglavnom funkciju dopunskih informacija.

Naravno, materijal za publikaciju, koja sadrži upravo neshvatljivo mnogo raznih podataka, nije mogao prikupiti i srediti jedan jedini čovjek. Zbog toga je u spisku saradnika i navedeno trideset i osam lica, koja su podatke skupila, sredila i obradila, uglavnom svako iz svog područja ili struke. U tome im je pomagao aparat Zavoda za statistiku i još pet institucija i organizacija udruženog rada.

Poznato je da je Slovenija najrazvijenija socijalistička republika u Jugoslaviji. Publikacija potvrđuje to, mada ne govori i o razlozima, što konačno i nije njen cilj.

Svakako postoje istorijski razlozi toga stanja. U Sloveniji se kapitalizam počeo razvijati ranije nego u drugim jugoslovenskim zemljama, u kojima je početke robne privrede turska najezda za više stoljeća zadržala na najmanjoj mogućoj mjeri. Uz to, Balkan je bio više stoljeća poprište velikih ratova.

Sredinom prošlog i početkom og vijeka austrougarska imperija je, uz podršku Njemačke, počela svoj imperijalistički prodor prema istoku i jugu, te je strategijski značaj Slovenije veoma porastao. Tako je Slovenija dobila prugu duplog kolosjeka između Beča i Trsta, jednu od prvih na svijetu, koja je uskoro postala ekonomska i strategijska kičma carevine. Uz nju je počeo ubrzani razvitak industrije.

U vrijeme stvaranja prve zajedničke jugoslovenske države Jugoslavija je bila u svakom pogledu, pa i u ekonomskom, pravi konglomerat. Za dvadeset tri godine nisu izvršene bitne promjene. U četiri ratne godine privredni razvoj jugoslovenskih zemalja je unazađen, mada ratna razaranja nisu bila svugdje jednaka. Okupatori su gradili jedino postrojenja za još veću eksploataciju naših prirodnih bogatstava.

U poslijeratnom vremenu razvoj slovenske privrede pratile su nešto niže godišnje stope rasta nego u drugim republikama, naravno uz neke iznimke i odstupanja. I u njoj postoje područja koja su veoma nerazvijena i siromašna. Godine 1972. jedna slovenska opština, koja se nalazi na dnu grafikona koji prikazuje prihod po stanovniku, bila je približno jednaka prosječnoj opštini SAP Kosovo koja je u Jugoslaviji najmanje razvijena. Između opštine s najvećim prihodom po stanovniku i one odmah iza nje — razlika je 50 posto, što je upravo neshvatljivo i ukazuje na velike socijalne razlike. Druga opština u pogledu visine dohotka po stanovniku otprilike je jednaka opštini s najvećim dohotkom u Srbiji, dok je treća odozdo jednaka opštini s najvećim dohotkom na Kosovu.

Kako je sprovođena politika umanjivanja razlika među opštinama u Sloveniji pokazuje grafikon porasta dohotka po stanovniku po opštinama u vremenu 1964—1973. Sve razvijene opštine su ispod prosječnog ili nešto malo iznad njega, dok su nerazvijene na vrhu.

U jugoslovenskom prostoru knjiga *Slovenija 1945—1975.* može poslužiti svima koji se bave pro-

jektima razvoja pojedinih društveno-političkih zajednica, privrednih grana ili organizacija udruženog rada kao iskustvo o razvoju jedne razvijenije zajednice u još razvijeniju. Neki elementi mogu biti i primjer, a neki možda čak i opomena, šta i kako treba izbjegavati da se ne bi pojavljivale iste ili slične neravnomjernosti.

Inače je sadržaj publikacije podijeljen na uvodnu riječ i četiri glave. Prva glava obuhvata prikaz oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, odnosno stvaranje SR Slovenije, druga nudi statističke podatke o razvoju po godinama, a treća po granama i sektorima, dok četvrta sadrži indekse uporednog razvoja od mjesnih zajednica do federacije.

Prikaz oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, borbe za ujedinjenje slovenskog naroda, odnosno za ispravku nepravednih granica iz 1918. godine, zatim žrtava i ratne štete, na dosta pregledan način omogućava da se utvrdi „startna osnovica" privrede 1945. godine.

Poslije 1947. godine, kada je Sloveniji priključeno Primorje i dio Istre sa otprilike jednom četvrtinom stanovništva i nacionalne teritorije, naša zajednica se suočila sa novim teškoćama. Dobili smo siromašna i ratom razorena područja, dok su industrijski gradovi Trst i Gorica ostali u Italiji.

Obnova ratom razorene privrede završena je za prve dvije poslijeratne godine i jedino su se pojedini obimniji radovi protegli i narednih godina. Obnova poljoprivrede završena je najkasnije. Sredstva za obnovu dobijena su preko visokih cijena robe, visokog oporezivanja privatnog sektora, kao i smanjivanjem proste reprodukcije, a mnogo je učinjeno i dobrovoljnim radnim akcijama. Ekonomika je vođena administrativno i taj sistem je 1950. godine postigao najveću efikasnost, ali se još 1949. počelo sa uvođenjem novog sistema, koji je 1953. godine ozakonjen Ustavom. U godinama prelaska sa starog na novi sistem došlo je i do prve poslijeratne nezaposlenosti koja je dostigla 3,3 posto svih zaposlenih.

Do reformi dolazi 1961. i 1965. godine. Postepeno se ukidaju elementi administrativnog upravljanja privredom. Nakon 1965. dolazi do ustavnih amandmana, dok je 1974. izglasan novi Ustav, koji daje još veća prava samoupravnim organizacijama na osnovu delegatskog principa.

Reforma je 1965. godine radikalno smanjila investicionu potrošnju koja je tek 1969. dostigla nivo od prije 1965. godine. Problem Slovenije je dosta „stara" industrija, pa je zbog toga u to doba težište stavljeno na modernizaciju starih postrojenja, dok su novogradnje smanjene na najmanju moguću mjeru. Time se postiglo bolje korišćenje iskusnih kadrova u proizvodnji, koji su mogli novim mašinama i u novim prostorijama proizvesti mnogo više nego novostvoreni kolektivi. Smanjilo se učešće industrije u društvenom produktu, a trgovine i ugostiteljstva povećalo. Ponovo se smanjio broj zaposlenih: samo 1965—1967. za tri posto. Baš u tim godinama otišlo je iz Slovenije i najviše ljudi na rad u razvijene zemlje, pogotovo 1968. godine. Kasnije njihov broj opada, najviše 1970—1971, kada se smanjuje otprilike za trećinu, jer tada u nas zapošljavanje doživljava nov porast.

Zapošljavanje Slovenaca u inostranstvu dosta se razlikuje od zapošljavanja naših građana iz ostalih jugoslovenskih socijalističkih republika, odnosno socijalističkih pokrajina. Prije svega, na rad u inostranstvo otišao je mnogo veći postotak kvalificiranih i visokokvalificiranih radnika, kao i stručnjaka sa visokom i višom školskom spremom. Kad je 1971. izvršen približan popis radnika koji rade u inostranstvu ustanovljeno je da ih je 48.000, od čega 40 procenata žena, što je ujedno 2,9 procenata ukupnog stanovništva Slovenije i 8 procenata svih zaposlenih u Sloveniji. Istina je da je tih radnika najviše iz nerazvijenih opština, ali to nije karakteristično i za stručnjake, koji odlaze i iz razvijenih opština, ponekad i u većem broj

Usljed odlaska tolikog broja Slovenaca na rad u inostranstvo u Sloveniju dolaze na rad radnici iz drugih naših republika. Godine 1965. bilo ih je više od 100.000, sredinom 1968. taj se broj smanjio na oko 65.000, a narednih je godina opet porastao. Krajem 1974. ponovo je dostigao 100.000. U početku su dolazili uglavnom nekvalificirani ili polukvalificirani radnici, ali su kasnije počeli dolaziti i stručnjaci, među njima ljekari, medicinske sestre, inženjeri itd.

Odlivom kvalificiranih radnika i stručnjaka nastale su teškoće u ostalim republikama, jer odlazak stručnjaka iz nerazvijenih zemalja u razvijene u suštini znači pomoć siromašnoga bogatome, a to se odnosi kako na jugoslovenske tako i na evropske i svjetske prilike.

Zbog toga kretanje radne snage, naročito stručne, treba brižljivo proučavati. Naravno, odlaženje iz zemlje nije moguće — barem ne duže — sprečavati administrativnim mjerama, već treba pronaći adekvatna ekonomska rješenja. Istina je da je recesija posljednjih godina uticala na odlazak novih radnika u inostranstvo, te se njihov broj osjetno smanjio, ali se oni nisu vraćali, bar ne u većem broju, kako se očekivalo.

Dakako, publikacija se ne upušta u razloge i uzroke odlasku radnika i stručnjaka na rad u inostranstvo, ali nam pruža mogućnost da ih uočimo i analiziramo. Među njih spadaju, najprije, mogućnosti bolje zarade, naročito za stručnjake.

Zanimljivi su podaci o kupovnoj moći stanovništva. U vremenu 1956—1971. primjećuje se veliki porast, nakon čega ona zastaje. U posljednje tri godine prilično je opala kupovina industrijske robe koja je u ranijim godinama rasla na račun kupovine namirnica. To se odnosi, prije svega, na neka „trajna potrošna dobra" kao što su automobili, televizori, mašine za pranje rublja i slično. U godinama 1960—1974. kupovina televizora i mašina za pranje rublja povećala se dvadeset puta, frižidera 14 puta, automobila sedam puta i modernih štednjaka 6 puta.

Standard Slovenije naročito je uočljiv iz grafikona koji pokazuju broj automobila i televizora na 1.000 stanovnika po pojedinim socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama. Opština sa najmanje automobila u Sloveniji približno je jednaka onoj sa najviše automobila na Kosovu, dok slovenska opština s najviše automobila gotovo za trećinu premašuje opštine s najviše kola u Srbiji i Hrvatskoj. Opština s najviše televizijskih aparata na Kosovu zaostaje za opštinom s najmanje televizora u Sloveniji.

Izgradnja stanova upotpunjuje opštu sliku. Najmanje stanova je izgrađeno 1955. godine, ali njihov broj brzo raste do 1960. godine. Tada se nešto smanjuje i ubrzo ponovo počinje rasti, da bi 1974. dostigao vrhunac. Individualna gradnja stanova je u neprekidnom porastu, izuzev 1962—1965. i 1969—1973, dok je u gradnji društvenih stanova nastupio veliki pad 1961—1971, te je tek 1974. dostignut nivo iz 1961. Stanovi u individualnoj izgradnji bili su veći od društvenih, čija se površina 1956—1960. smanjila za trećinu, ali se individualni stanovi dugo grade i sve je veći broj nedovršenih, što je posljedica velikog porasta cijena u građevinarstvu, koji 1957—1974. iznosi i do 1.000 posto, a naročito je intenzivan 1964. i 1974. godine. Najveća stambena površina na jedno lice dolazi baš u nerazvijenim područjima, što je posljedica opadanja broja stanovnika, odnosno iseljavanja u gradove i odlaska u inostranstvo.

Zanatstvo je, isto tako, dosta tačan barometar razvitka. Broj zaposljenih u društvenom sektoru penje se od 1945. sve do 1961, nakon čega ostaje približno isti. Međutim, u privatnom sektoru broj zaposljenih se smanjuje do 1963. godine, nakon čega počinje da raste.

Pošto standard ne čine samo potrošačka dobra (televizori, stanovi, automobili i slično), nego i školstvo, zdravstvo i kultura, postavlja se pitanje šta u Sloveniji

karakterizira razvitak u tim domenima.

Podaci o razvoju školstva su u ovoj publikaciji dati na više mjesta, a i dosta su skromni. Stoga će istraživač, služeći se njome, teže uočiti ogroman napredak potignut od 1945. naovamo, koji nimalo ne zaostaje za napretkom u drugim granama, ako ga i ne premašuje. Potrebno je napomenuti da u Sloveniji prije 1941, sem izuzetaka, nije bilo nepismenih. U Slovenskom primorju su fašističke vlasti razorile još u Austro-Ugarskoj uhodani školski sistem. Zbog terora, koji je drastično pogodio najviše školstvo, nivo opšteg obrazovanja na ovom, nekad cvatućem području, opao je ispod prosječnog. Tako je 1945. godine trebalo početi gotovo potpuno iznova: nije bilo kadrova ni u drugim slovenskim pokrajinanama, a većina školskih zgrada je potpuno ili djelimično uništena. Ipak, na kursevima je ubrzo osposobljeno nešto prosvjetnih radnika, koji su uspjeli likvidirati novu nepismenost iz ratnih godina. Obnovljene su sve škole, uskoro je pristigla i generacija redovno školovanih učitelja, a 1958. godine uvedeno je obavezno osmogodišnje školovanje i enormno je porastao broj srednjih škola i učenika. Od 1946. do 1975. izgrađene su 294 školske zgrade. Poslije 1945. na visokim i višim školama diplomiralo je oko 50.000 studenata, 858 lica obranilo je doktorsku disertaciju, broj žena na visokim i višim školama popeo se sa predratnih 20 na sadašnjih 50 posto!

Broj kreveta u bolnicama povećao se od oslobođenja dvostruko i Slovenija je, tako, postigla evropski prosječan broj od 8 kreveta na 1.000 stanovnika. Broj stanovnika po zdravstvenom radniku neprekidno se smanjivao — za pojedine grane i trostruko.

Kultura je, takođe, postigla veliki procvat. Međutim, broj posjetilaca bioskopa je u opadanju, očito zbog „eksplozije" televizije. Broj televizijskih pretplatnika porastao je sa 3.500 u 1960. na otprilike 340.000 u 1974. godini. Broj izdanja je od 1945. godine porastao po stanovniku tri puta, mada je bio planiran porast od 4,8 puta. I na tom području se primjećuje uticaj televizije.

Ukratko: statistička publikacija *Slovenija 1945—1975*. dokumentira velik i svestran napredak Slovenije u socijalističkoj Jugoslaviji i dokazuje da se Slovenija uspješno razvija u socijalističkoj samoupravnoj zajednici naših naroda i narodnosti. Isto tako dokazuje da je svaka autarkija vrlo štetna. Publikacija svjedoči o tome da u privrednim kretanjima socijalističko društvo poznaje brze uspone, stajanja u mjestu, čak i opadanja, ali ona svjedoči i o tome da je zahvaljujući našoj socijalističkoj samoupravnoj praksi nakon svakog zastoja uslijedio nov još brži i veći uspon.

Mile Pavlin

„Pogledi", br. 19

(Časopis za društvena pitanja)

Na tragu svoje temeljne uređivačke odrednice — biti u toku aktualnog događanja — uredništvo splitskog časopisa za društvena pitanja „Pogledi", u svom 19. broju, prezentiralo je veoma interesantnu i sadržajnu raspravu o Nacrtu zakona o udruženom radu. U kontekstu napora da pogledi na tu problematiku budu što cjelovitiji doneseni su kao uvod u „domaće" materijale i prilozi: Edvarda Kardelja *Idejna suština i značenje Nacrta zakona o udruženom radu* (u stvari, izlaganje na Trećoj sjednici SK SKJ), Romana Albrehta *Pojam socijalističkog samoupravnog udruženog rada* (ulomci iz uvodnog izlaganja na istoj sjednici CK SKJ), te Milke Planinc *Nacrt zakona o udruženom radu — rezultat pobjede i sazrijevanja revolucionarnih snaga socijalističkog samoupravnog društva* (izvodi iz uvodnog izlaganja na sjednici CK SKH u travnju prošle godine).

U „domaćem" bloku rasprava o udruženom radu na uvodnom mjestu nalazimo prilog Veljka Barovića *Cijene i njihovo formiranje u kontekstu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.* Polazeći od konstatacije da je sistem i politika cijena veoma složeno područje ekonomske politike, privrednog sistema i samoupravnog odlučivanja, V. Barović analizira najbitnije elemente tog sistema koji je u procesu oblikovanja. U tom opsegu posebno obraća panju na temelje sistema cijena date u Nacrtu zakona o udruženom radu, identificirajući udruženi rad kao nosioca sistema i politike cijena; osvrće se na značaj samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u sistemu cijena; izdvaja značaj razmatranja „normalne cijene" kao veoma bitne za vođenje politike cijena; posebno analizira fenomen tržišne i interne cijene; analizira konkretne članove Nacrta zakona koji korespondiraju s kategorijama robne proizvodnje, tržištem i cijenama; konačno, razmatra tekuću politiku cijena. U zaključnom dijelu svog priloga autor navodi: „Našem društvu na sadašnjem nivou organiziranosti je potrebna politika cijena, ali samoupravna politika cijena udruženog rada, temeljena i sprovođena na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, a ne državna politika cijena. Samoupravna će biti ako stvarno udruženi rad odlučuje o svim bitnim pitanjima koja su u neposrednoj vezi s cijenama."

Dr Slobodan Komazec, u prilogu *Cirkulacija i koncentracija sredstava i financiranje proširene reprodukcije u uvjetima udruženog rada,* razmatra veoma značajnu problematiku sistema proširene reprodukcije i novih društvenih odnosa; ekonomiju udruženog rada kao osnovne ćelije u procesu koncentracije i društvene cirkulacije sredstava reprodukcije; sfere dohotka, akumulacije, banaka i proširene reprodukcije; zatim, posebno raspravlja o emisionom novcu, akumulaciji i udruživanju sredstava reprodukcije te konačno o metodima i oblicima koncentracije sredstava posredstvom financijskog mehanizma samoupravne privrede.

Josip Vušković piše o društveno-ekonomskim pokazateljima iskazivanja dohotka, a Branko Tolić o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu. Dok Vušković razmatra ekonomske bitnosti i značajke iskazivanja dohotka, smatrajući to jednom od osnova samoupravnosti, Tolić pokušava zaći u društvene odnose u udruženom radu s očitom primjenom pravnoga aspekta u analizi. Prilog *Odlučivanje u Nacrtu zakona o udruženom radu,* iz pera Jovana Popovića, jeste sociološki pogled na fenomen odlučivanja. Iako taj prilog ima sve karakteristike teorijskog razmatranja očigledna mu je intencija da zađe i u neke praktične sfere odlučivanja.

Ivo Borković piše o samoupravnim općim aktima u Nacrtu zakona o udruženom radu, a Grgo Stipić o društvenim sredstvima i odgovornosti za obaveze. Jure Boban izdvaja sferu mjesne zajednice u Nacrtu zakona o udruženom radu, posebno se osvrćući na samoupravno povezivanje OOUR i potrošača u mjesnoj zajednici, te na probleme planiranja u mjesnoj zajednici. Isti autor daje stanovita određenja kategoriji „novčana kazna" kao prijelaznom rješenju u ZUR. Miro Ćurin u povodu pojave Zakona o udruženom radu piše o njemu kao obliku stvaralačke primjene marksističke misli.

Sve u svemu, prilozi posvećeni raspravi o ZUR iskazuju širok spektar zanimanja za ovu problematiku, a svojom raznolikošću pogleda i obrade ukazuju na mnogo praktičnih izgleda za oživotvorenje ZUR.

U prilozima koji tretiraju problematiku financijskog sistema „Pogledi" donose napise Davora Savina *Osnovni elementi strukture financijskog sistema* i Žarka Ristića *Financijski sistem kao podsistem velikog ekonomskog sistema.* U svom članku Davor Savin obraća pažnju naročito na financijske izvore (novčanu akumulaciju kao izvor financiranja,

inostrana financijska sredstva, kreiranje novca kao izvora ponude financijskih sredstava), mehanizme financiranja (samofinanciranje, tržište financijskih sredstava, fiskalni mehanizam financiranja), te na financijske institucije i instrumente, da bi, na kraju, dao globalnu shemu funkcioniranja sistema financiranja. Drugi autor, koji obrađuje domen financijskog sistema, Žarko Ristić, u svom članku daje stanovite naznake pojma financijskog sistema, strukture, funkcioniranja i ciljeva tog sistema, zatim ciljeva i zadataka monetarnog, kreditnog i fiskalnog sistema.

Pod naslovom *Marksizam i sveučilište* „Pogledi" donose više napisa — pogleda iz te domene. U stvari, to su materijali sa savjetovanja sveučilišta SRH održanog lipnja prošle godine. Tako nailazimo na prilog *Marksizam i sveučilište* Dušana Žubrinića koji obrađuje koncepciju predmeta Osnove marksizma i njegove realizacije na sveučilištu, formulirajući tezu: od marksističkog predmeta ka marksističkoj orijentaciji u obrazovanju. Pišući o putovima provođenja marksističkog obrazovanja u visokoškolskim ustanovama, Josip Marinković se posebno zadržava na problematici metodike nastave tog predmeta. Konačno, Ivan Perić objavljuje raspravu *Osnove marksizma kao nastavni predmet*, a Ante Lanc *Istraživački rad nastavnika i studenata na području marksizma*.

U posebnom bloku „Pogledi" donose materijale s Konferencije i o Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope: govor predsjednika Tita na tom skupu u Berlinu, intervju dr Aleksandra Grličkova TV-Beograd uoči Konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope, napis Jovana Popovića *Konferencija KP Evrope i nove tendencije u komunističkom pokretu* i, konačno, završni dokument sa te konferencije.

U rubrici „Općenarodna obrana" „Pogledi" donose članak Tone Žabkara *Evolucija neoružanog otpora na privremeno zaposjednutim teritorijama.*

U „Osvrtima i prilozima" časopis donosi osvrte I. Kramarića na knjigu D. Sergejeva *Otuđeni čovjek*, M. Žanetić na knjigu D. Čalića *Marksizam i samoupravljanje*, K. Abdulmar na knjigu M. Pečujlića *Sociologija između revolucije i apologije*, R. Marjanović na knjigu L. Richarda *Nacizam i literatura* i L. Salečić na knjigu Ž. Puhovskog *Interes i zajednica.*

Mirko Prelas

„Мост", кн. 41

(Литература, изкуство, наука, обществени въпроси)

I ovaj broj „Mosta" — časopisa što u izdanju NIU „Bratstvo" izlazi na bugarskom jeziku u Nišu — donosi veoma zapažene i, tematski, raznovrsne priloge. U rubrici „Naučna saopštenja" izdvaja se prilog Orde Ivanovskog pod naslovom *Značajno pismo Georgi Dimitrova iz 1934. godine Makedonskom narodnom savezu u Americi* koji je preveden sa makedonskog iz „Glasnika" Instituta za nacionalnu istoriju Makedonije u Skoplju. U uvodnom delu Ivanovski se ukratko osvrće na revolucionarnu delatnost G. Dimitrova, istaknutog vođe bugarskog i međunarodnog radničkog pokreta, i napominje da angažovanost Dimitrova na doslednom revolucionarnom rešenju makedonskog nacionalnog pitanja bitno karakteriše celokupnu njegovu teorijsku i političku aktivnost. Permanentna zaokupljenost G. Dimitrova problemima nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda u sklopu revolucionarnih zbivanja na Balkanu dokazuje ne samo da on pridaje izuzetnu važnost rešenju makedonskog nacionalnog pitanja već ukazuje i na presudnost fakta, kako navodi Ivanovski, što su roditelji Dimitrova bili Makedonci

iz Pirinske Makedonije, zahvaljujući kojima je on neposredno saosećao s vekovnim stremljenjima makedonskog naroda za nacionalnu i socijalnu slobodu i za svoju državnost. I stoga, između ostalog, podvlači Ivanovski, podrška G. Dimitrova makedonskom nacionalnooslobodilačkom pokretu nikada nije izostajala.

Zbog zauzetosti funkcijom generalnog sekretara Kominterne i fizičke iscrpljenosti po izlasku iz lajpciškog zatvora 1933. Dimitrov nije mogao da učestvuje na Četvrtom kongresu Makedonskog narodnog saveza u Americi, pa je, zato, i usledilo njegovo pozdravno pismo u kojem on iznosi svoje poglede na sva pitanja koja će Kongres razmatrati. To pismo Georgi Dimitrova je svojevrstan programski dokumenat velike istorijske vrednosti i stalne internacionalne validnosti, koja, kako ističe Ivanovski, obavezuje i danas, kao i ubuduće, sve do konačnog nacionalnog i socijalnog oslobođenja porobljenih naroda.

Pismo G. Dimitrova je i prava literarna retkost i ono je do sada, kako je utvrdio Ivanovski, publikovano jedino sa ostalim kongresnim materijalima Makedonskog narodnog saveza u Americi. U pismima Georgi Dimitrova — u izdanju Istorijskog instituta KP Bugarske, Sofija 1962 — to pismo, kao i neka druga o makedonskom nacionalnom pitanju, nije štampano.

Časopis „Most" u svom četrdeset prvom broju donosi u celini pismo G. Dimitrova upućeno Centralnom komitetu Makedonskog narodnog saveza u Americi, a u njemu, između ostalog, stoji: „Osećam se neraskidivo vezan sa sudbinom makedonskog naroda i kao bugarski proleterski revolucionar i kao sin porodice koja potiče iz Razloga — doline istorijskog Ilindenskog ustanka. Rasparčana i opljačkana, Makedonija je jabuka razdora među balkanskim imperijalistima i izvor stalne opasnosti vojnih konflikata i perturbacija na Balkanu. Svojom borbom za oslobođenje makedonski narod nema i ne može imati druge istinske prijatelje i saveznike izvan revolucionarnih radnika i seljaka Bugarske i na Balkanu. U svojoj borbi za socijalno oslobođenje bugarski proletarijat vidi u makedonskom revolucionarnom pokretu jednog od svojih najboljih saradnika. Boreći se protiv fašizma i za radničko-seljačku vladu, za Sovjetsku Bugarsku, bugarski radnici i seljaci, pod rukovodstvom Komunističke partije, istovremeno se bore i za dokidanje svakog nacionalnog ropstva, pa i ropstva makedonskog naroda... Samo jedinstvena revolucionarna borba makedonskog naroda u najtešnjoj saradnji s radnicima i seljacima u Bugarskoj, Jugoslaviji i Grčkoj može da dovede makedonsku oslobodilačku revoluciju do pobede..."

U istoj rubrici „Most" donosi članak dr Venceslava Glišića pod naslovom *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1941—1945. godine*. Složenost problematike, koja je — zbog nedostupnosti istorijske građe — do sada nedovoljno naučno osvetljena, zahtevala je da joj autor pristupi i analitički i obuhvatno.

Najvažnije aspekte jugoslovensko-bugarskih odnosa u periodu 1941—1945. Venceslav Glišić je svrstao i obradio u tri tematske potceline. U prvom delu posvećuje pažnju pitanjima koja se odnose na carsku Bugarsku kao okupatora Makedonije i dela Srbije u sklopu hitlerovske koalicije. Okupacijom tih delova naše zemlje bugarski buržoaski vladini krugovi „stvaraju" „veliku Bugarsku", a Hitler „oslobađa" nekoliko svojih divizija koje upućuje na front u Sovjetskom Savezu.

Autor posebno analizira vidove saradnje između Komunističke partije Jugoslavije i Bugarske radničke partije (komunista), kao i njihove različite pristupe makedonskom nacionalnom pitanju, te mogućnostima i oblicima pokretanja oružane borbe u Makedoniji. I pored razlika u stavovima o pojedinim pitanjima, na prostranoj slobodnoj teritoriji jugoistočne Srbije i Makedonije dolazi u toku 1942. godine do neposrednih kontakata predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta Ju-

goslavije i pokreta otpora Bugarske. Na toj teritoriji, naglašava autor, bugarski komunisti, partizani i antifašisti su, uz pomoć našeg narodnooslobodilačkog pokreta i jedinica NOV i POJ, sticali prva iskustva na organizovanju bugarskih partizanskih jedinica. Tako, naime, na slobodnoj teritoriji, zapravo po instrukcijama Vrhovnog štaba NOV i POJ, počinje 1943. proces formiranja prvih bugarskih partizanskih jedinica, te je uz pomoć jedinica NOV i POJ stvoreno više odreda, bataljona i brigada.

U poslednjem odeljku svog članka dr Venceslav Glišić analizira oblike učešća jedinica otečestvenofrontovske Bugarske u završnim borbama za oslobođenje pojedinih delova Srbije i Makedonije. To učešće je ostvareno, što je poznato, na molbu predstavnika Vlade OF Bugarske i uz dopuštenje maršala Tita, predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Tim faktom, konstatuje Glišić, pružena je mogućnost novoj Bugarskoj da se, makar i na samom kraju rata, uključi u antifašističku koaliciju, kako bi se što bezbolnije uklopila u međunarodne odnose po završetku drugog svetskog rata.

Dr Đorđe Ignjatović, autor više naučnih radova iz oblasti srpsko-bugarskih odnosa u drugoj polovini 19. veka, objavljuje u 41. broju „Mosta" članak *Srpsko društvo i podvig čete Boteva*, povodom stogodišnjice smrti istaknutog bugarskog revolucionara i pesnika Hriste Boteva.

Na osnovu sačuvanog arhivskog materijala i vesti iz onovremene srpske štampe Ignjatović utvrđuje da je podvig Boteva i njegove čete imao velikog odjeka u srpskoj javnosti. Analizirajući dokumenta iz lične arhive Jovana Ristića, poznatog političkog aktera i diplomate, autor rekonstruiše način na koji je četa H. Boteva zauzela parobrod „Radecki" i iskrcala se u Kozloduju. Vesti o zauzimanju broda od bugarskih ustanika brzo su raširene u Srbiji i Vojvodini preko „Srpskih novina", zvaničnog vladinog organa. Progresivni novosadski listovi „Zastava" i „Graničar" — konstatuje Ignjatović — doneli su detaljne opise događaja koji su se odigrali na brodu, a list „Istok" je pisao i o iskrcavanju ustaničke čete H. Boteva, oduševljenom dočeku koji joj je priredio bugarski narod, te o prvom sukobu sa Turcima kod Vrace 1876.

U rubrici „Publicistika" časopis „Most" u ovom broju donosi osvrt Bore Jevtića pod naslovom *Međunarodna uloga nesvrstanosti*. Suštinu politike nesvrstanosti autor obrazlaže na temelju Akcionog programa nesvrstanih zemalja i njihovih doprinosa demokratizaciji međunarodnih odnosa, sve širem prihvatanju i doslednoj primeni načela nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta, ravnopravnosti u međunarodnim odnosima, te učvršćenju međunarodne sigurnosti i mira u svetu. Zajednica nesvrstanih je svojom akcijom i brojnošću autoritativan faktor međunarodnog razvoja, prevazilaženja blokovske podele sveta i ravnopravnog preuzimanja odgovornosti za međunarodna zbivanja i procese. Konferencija u Kolombu, navodi autor, još jednom je potvrdila visok stepen jedinstva nesvrstanih u njihovoj borbi za mir, ravnopravnu saradnju i društveni proges u savremenom svetu.

U istoj rubrici Dimitar Manov objavljuje prilog *Društveno-ekonomski odnosi radnih ljudi u udruženom radu prema Nacrtu zakona*. Suštinu udruženog rada čini, ističe autor, društvena svojina i samoupravljanje radnika u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada. Osobitu pažnju Manov posvećuje sticanju i raspodeli dohotka, udruženom radu kao društveno-ekonomskom odnosu, slobodnoj razmeni rada, kao i udruživanju rada i sredstava preko samoupravnih interesnih zajednica.

U saopštenju *Radnička klasa — osnovni istorijski subjekt socijalističke revolucije i samoupravljanje* Ljubiša Mitrović analizira oblike ostvarivanja dominantne uloge radničke klase u našem socijalističkom samoupravnom dru-

štvu na temelju odluka Desetog kongresa SKJ, novog Ustava i Zakona o udruženom radu.

U rubrici „Književnost i umetnost" časopis „Most" u ovom svom broju predstavlja književno stvaralaštvo Slovaka u Jugoslaviji, pa objavljuje osvrt Mihala Harpanja pod naslovom *Književno stvaralaštvo jugoslovenskih Slovaka*, te poeziju Palju Bohuša, Andreja Ferka, Jana Labate, Pavela Mučajia, Mihala Babinke, Vjere Benkove-Popitove, Vićazoslava Hronjeca, Miroslava Demaka i prozu Janka Čemana i Pavela Grnje.

U istoj rubrici časopis publikuje raspravu dr Tode Čolaka *Pravi glas pesnika* povodom stogodišnjice rođenja Vladimira Nazora.

„Most" u svom 41. broju donosi osam reprodukcija slika i grafika Ismeta Mujezinovića s tematikom iz NOB.

Bogoljub Ilijev

„Jednota" 1976.

(Orgán Československého svazu v SR Chorvatsku)

Proističući iz specifičnosti višenacionalne sredine, društveno-politička revija „Jednota", koju izdaje Izdavačka ustanova „Jednota" u Daruvaru, već 31 godinu uspješno obavlja svoj zadatak — upoznavanja i povezivanja životnih interesa Čeha i Slovaka u SR Hrvatskoj. Stoga je „Jednota", organ Čehoslovačkog saveza u SR Hrvatskoj, za svoj dugogodišnji rad odlikovana Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrnim vijencem (1967), nosilac je Priznanja Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, te brončane i srebrne plakete grada Daruvara, a nagrađena je i Plaketom Centralnog komiteta Narodnog fronta ČSSR.

Težeći da svestrano, objektivno, istinito i pravovremeno informira na češkom i slovačkom jeziku iz područja društvenih, ekonomskih, političkih, kulturnih, obrazovnih i drugih zbivanja, „Jednota" je i sama krupna tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i naše socijalističke revolucije. Ustavnim organiziranjem našeg društva na delegatskom principu još više je porastao značaj „Jednote", jedinog sredstva javnog informiranja na češkom i slovačkom jeziku u SR Hrvatskoj. Neprekidno i dosljedno razvijanje i produbljivanje socijalističkih samoupravnih odnosa, te konstituiranje i afirmiranje delegatskog sistema doprinijelo je da „Jednota" na početku četvrte decenije svojeg postojanja zadobije onu angažiranost i kritičku dubinu koju od sredstava javnog informiranja zahtijeva današnja faza razvoja našeg društva.

„Jednota" uspijeva sjediniti informativnu, rekreativno-zabavnu i obrazovnu funkciju koju od ovog specifičnog periodika i očekuje višenacionalna sredina u kojoj izlazi. Isto tako, uspješno obavlja funkciju mosta između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u kojoj su Česi i Slovaci poslije gotovo jednog i pol stoljeća svojim radom stekli potpunu nacionalnu slobodu, afirmaciju i ravnopravnost, te Čehoslovačke Socijalističke Republike — zemlje sa kojom su svi pripadnici češke i slovačke narodnosti emotivno, kulturno i tradicijom vezani kao sa svojom drugom domovinom.

Svojim profilom i koncepcijom „Jednota" je, prije svega, informativni periodik. Četira stranice „Jednote" posvećene su unutrašnjoj i vanjskoj politici. Polazeći od rezultata naše narodnooslobodilačke borbe, pravaca izgradnje našeg socijalističkog samoupravnog društva, naše nesvrstane vanjske politike, te borbe za mir i ravnopravnost svih naroda suvremenog svijeta, revija prati pripreme za Petu konferenciju šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu već od prvog prošlogodišnjeg broja, da bi u svom 32. i 33. broju donijela

komentare govora predsjednika Tita u Kolombu i odjeka Konferencije kod nas i u svijetu. U nekoliko brojeva prije Konferencije „Jednota" donosi kompletan historijat razvoja nesvrstanih zemalja i nesvrstanosti kao jedine alternative suvremenog svijeta.

Unutarnja politička rubrika (osim konstantnog praćenja svih zbivanja u Jugoslaviji) komentira uglavnom odluke Skupštine SFRJ, Saveznog izvršnog vijeća i Sabora SR Hrvatske, te se — u brojevima od kraja svibnja do rujna 1976. godine — koncentrirala na tumačenje Prijedloga zakona o udruženom radu. Spomenimo i nekoliko posebnih priloga: Tanjugov članak *Tito je odredio smjer akcija SKJ* (br. 7), Tanjugov komentar intervjua predsjednika Tita „Vjesniku" pod naslovom *Titovo gledište — poticaj za akciju* (br. 8), te intervju „Jednoti" predsjednika Republičkog odbora SUBNOR Hrvatske i jednog od organizatora ustanka u SR Hrvatskoj Pere Cara.

Na pet posebnih stranica „Jednota" tjedno upoznaje čitaoce s najnovijim i najvažnijim zbivanjima u komunama Daruvar, Grubišno Polje, Pakrac, Slavonska Požega, Bjelovar, Novska, Našice, Ilok, Zagreb i ostalima u kojima žive pripadnici češke i slovačke narodnosti. Informacije se donose iz svih oblasti društveno-političkog, privrednog i kulturnog života, poljoprivrede, obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, općenarodne obrane samozaštite itd. Ta dnevna problematika tretira se posredstvom svih informativnih žanrova, od vijesti, članka, bilješke, osvrta, komentara, ankete, do intervjua s najodgovornijim ličnostima i stručnjacima za određena pitanja. U svojoj 31. godini djelovanja „Jednota" je počela sa svestranim portretiranjem pojedinih gradova i naselja u kojima žive Česi i Slovaci. Tako je br. 25 posvećen Velikim Zdencima, dvobroj 30—31 Ivanovom Selu (koje su Česi naselili prije 150 godina), br. 35 i 36 Lipovljanima, gdje se tradicionalno priređuje kulturno-umjetnička manifestacija bratstva i jedinstva „Lipovljanski susreti" i gdje bratski žive pripadnici 16 narodnosti.

Društveno-ekonomskom osposobljavanju radnih ljudi, podizanju produktivnosti i ostvarivanju većeg dohotka, te sve uspješnijem ostvarivanju samoupravnih prava i samoupravnih dužnosti posvećen je veći broj reportaža iz radnih zajednica: „Metaloprerađivač" u Daruvaru (br. 26), DIK „Stjepan Sekulić" u Novoj Gradiški (br. 37) itd.

U brojnim napisima „Jednota" (pogotovo povodom 35. godišnjice ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije) doprinosi rasprostranjivanju autentične analize oružane oslobodilačke borbe naših naroda i narodnosti u kojoj su našli svoje mjesto već u prvim danima i pripadnici češke i slovačke narodnosti. Tu treba, prije svega, spomenuti portrete boraca Ladislava Tauša (autor I. Jakovina, br. 14), Karla Duchka iz Ludine (autor V. Kadlec, br. 18) i Milana Danjka iz Slavonske Požege (autor I. Jakovina, br. 20), fotografije iz narodnooslobodilačke borbe (izlazile su u nastavcima do polovine godine), te intervju sa Josefom Vojačekom-Tarasom, učesnikom narodnog ustanka u Slavoniji i, potom, potpredsjednikom Saveza antifašističkih boraca ČSSR.

Na dvije stranice tjedno donosi „Jednota" priloge posvećene pojedinim akcijama omladine, te tretiraju život i probleme mlade generacije uopće. Ta rubrika uspijeva dovesti do izražaja i kreativnost pojedinaca iz redova mladih. Tu spomenimo intervju sa Josipom Čondićem, sekretarom RK SSO Hrvatske (br. 4), razgovore s predsjednicima općinskih konferencija SSO u Daruvaru, Grubišnom Polju, Našicama, Novskoj itd., te portrete pojedinih istaknutih omladinaca, reportaže sa raznih akcija, iz omladinskih organizacija itd. Posebno su vrijedne fotoreportaže sa tradicionalnih Daruvarskih susreta povodom 1. maja, gdje se sastaju mladi iz svih naših socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina.

Jedna stranica tjedno posvećena je aktualnoj kulturnoj pro-

blematici, ne samo iz sredine u kojoj žive Česi i Slovaci već se posebna pažnja posvećuje kulturnoj saradnji između ČSSR i SFRJ, u prošlosti i danas, čime se žele afirmirati svi kulturni, umjetnički i obrazovni potencijali naše sredine i Čehoslovačke. Tu možemo uvrstiti komentar uspjelih razgovora između predstavnika Instituta za iseljenička pitanja ČSSR i predstavnika Čehoslovačkog saveza u SR Hrvatskoj J. Zámostnog i V. Doležala (br. 1), napis J. Matuška o češkom pjesniku Petru Křički i njegovu odnosu prema NOB i jugoslavenskim narodima (br. 1), esej o knjizi M. Paulove *Tajni odbor mafije i saradnja sa Jugoslovenima 1916—1918* (br. 2), članak o posjeti jugoslavenskih književnika ČSSR (br. 2), intervju J. Stanjove sa dr J. Husom, prvim sekretarom Ambasade ČSSR u Beogradu (br. 13), članak *Jugoslavenska ostvarenja slikara Viliama Chmela* (br. 14), članak dr J. Pánka *Jugoslavenske teme na platnima čeških klasika* (br. 15), intervju sa dr J. Siráckim, saradnikom Matice slovačke u Bratislavi (br. 34). Spomenimo i poseban književni prilog „Jednote" povodom 1. maja *S tudnice* u kojemu su našli mjesto mnogi književni (uglavnom poetski) radovi Čeha i Slovaka iz SR Hrvatske — J. Koleške, S. Danjeka, L. Koudelove, A. Horáka, R. Tureka, M. Pokorné-Pařízkove, Ž. Kraskove, L. Štekoviča, M. Večerove-Zoroja, Z. Pilatove, V. Sigala, M. Černušakove, J. Brkičove-Zákorove i Z. Plavcove.

Kulturno-umjetničko i naučno stvaralaštvo pripadnika češke i slovačke narodnosti manifestira se i na ostalim stranicama „Jednote", i to preko vijesti, članaka, reportaža i razgovora, kao što su, na primjer, fotoreportaža o prvom koncertu češkog pjevačkog zbora „Josef Knytl" u Daruvaru (br. 1), serija sjećanja Ž. Kraskove na istaknute ličnosti češke i slovačke narodnosti, članak o kulturnoj djelatnosti slovačkog KUD „Ludovit Štúr" A. Kukučke (br. 2), historijat dolaska Čeha i Slovaka u Požešku kotlinu Ivana [illegible]kovine, serija naučnih monografskih članaka o Velikim Zde[illegible]cima itd.

Po dvije stranice su posveće[ne] poljoprivrednoj problematici, i[n]formacijama sa društveno-poli[]tičkih, stručnih i privrednih sku[]pova o aktuelnim pitanjima po[]ljoprivrede s područja na kojem žive Česi i Slovaci, proizvodnim rezultatima pojedinih poljopri[]vrednika i organizacija udruženo[g] rada u ovoj oblasti i stručnim prilozima za unapređenje poljo[]privrede i udruživanja. Naročito treba spomenuti članak *Povećat[i] broj kooperanata* M. Selihar (br. 4), *Razmišljanja jedne žene — proizvođača u privatnom sektoru* (br. 10), te intervju s poljopriv[]rednikom V. Vanjekom, članom Odbora za zdravstvo, socijalno osiguranje i socijalnu politiku Sa[]bora SR Hrvatske, pod nazivom *Poljoprivrednici su zainteresirani za udruživanje* (br. 22).

Ovo je samo isječak razgra[n]ate društveno-političke, kultur[]ne i obrazovne djelatnosti „Jed[]note", revije pripadnika češke [i] slovačke narodnosti u SR Hrvat[]skoj, koja je, zakoračivši u svoj[u] četvrtu deceniju, učvrstila svoj[e] mjesto u specifičnostima višena[]cionalne sredine i u novim uvje[]tima ustavnog organiziranja na[]šeg društva na delegatskom prin[]cipu. „Jednota" je ponovo potvr[]dila svoju već osvjedočenu zain[]teresiranost za sve temeljne vri[]jednosti našeg socijalističkog sa[]moupravnog razvitka i našeg vi[]sokog ugleda u svijetu.

Jindřich Stanj[...]

„Пракса", бр. 5 и 6/76.

(Часопис за друштвена питања)

Peti prošlogodišnji broj titograd[]ske „Prakse" na uvodnom mjestu objavljuje prilog Marka Orlandić[a] *Politička situacija u kontekstu najnovijih ekonomskih kretanja*. Autor ocjenjuje ekonomsku situ[...]

ciju povoljno, te naglašava da se stoga u tom kontekstu i „politička situacija može ocijeniti kao dobra". Međutim, još, po njemu, „postoje mnogi problemi u društvenoj reprodukciji, s tendencijom njihovog zaoštravanja", jer, s druge strane, ustavna transformacija svih samoupravnih struktura nije dovedena do kraja, što baš uslovljava određene protivurječnosti i teškoće.

Slijedeći takvu ocjenu, Orlandić ukazuje na tendenciju slabljenja reproduktivne sposobnosti privrede kao jedno od žarišta nestabilnosti. Navodeći više faktora, uz mnogobrojne pokazatelje, koji ilustruju takvu tendenciju, on se zalaže za jačanje reproduktivne sposobnosti privrede, zbog čega se i napori koji se ulažu moraju, po njemu, tijesno vezati „za veće i potpunije korišćenje rezervi, za veću produktivnost i efikasnost u privređivanju". Iako su u politici cijena postignuti vidni rezultati, ističe on, stalno raste pritisak jednog broja radnih organizacija da se povećanjem cijena podmire narasli troškovi, dok se kod drugih uočava tendencija „da se porast troškova života kompenzira raspodjelom koja nije u skladu sa ostvarenim rezultatima rada".

U rubrici „Diskusija o Nacrtu zakona o udruženom radu" časopis objavljuje rad dr Miloša Radulovića *Uloga minulog rada u procesu društvene reprodukcije.* Autor ističe da Nacrt zakona o udruženom radu predstavlja „krupan korak u razradi ustavnih načela (...) i pokušaj da se pri sadašnjem stepenu razvijenosti naše nauke pronađu ona rješenja kojima se onemogućuje monopolisanje minulog rada i njegova prevlast nad živim radom".

U istoj rubrici objavljen je i rad dr Aleksandra Vasića *Odnosi u sticanju dohotka.* On ističe da je Nacrt zakona učinio do sada najdalji korak u regulisanju međusobnih odnosa organizacija udruženog rada u sticanju dohodaka i da se dohodak u Nacrtu pojavljuje kao veličina koja je rezultat uticaja spoljašnjeg i unutrašnjeg tržišta, ali istovremeno i rezultat svjesno utvrđenih odnosa između OUR.

U rubrici „Misao i praksa" časopis objavljuje raspravu Budislava Šoškića *Radnička klasa i Savez komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja* koja je u cjelini objavljena prošle godine i u oktobarskom broju časopisa „Socijalizam".

U rubrici „Tokovi politike" časopis donosi tekstove Vuka Ognjenovića *Aktuelna pitanja organizacije i funkcionisanja banaka u Crnoj Gori* i dr Blaža Bogetića *Neki društveno-ekonomski aspekti organizacije unutrašnje kontrole u organizacijama udruženog rada.*

Realizacija osnovnih ciljeva srednjoročnog plana razvoja Republike, potreba planiranja i obezbjeđenja potrebnog stručnog kadra i stavovi Saveza komunista o kadrovskoj politici — čine sadržinu rada Obrena Stanišića *Stručni kadrovi u privredi.*

U broju pet je objavljen i prilog Božidara Kićovića *Kolombo — nova etapa nesvrstanosti.*

U rubrici „Istraživanja" izdvaja se rad *Društvena reprodukcija prirodne sredine* u kome dr Dragoje Žarković ističe da je „uticaj ljudi na prirodnu sredinu poprimio takve razmjere i oblike koji ozbiljno ugrožavaju budućnost čovječanstva". Autor, takođe, navodi mnoge faktore koji prouzrokuju ekološku krizu — eksplozija ljudskih potreba, tehnika i tehnologija proizvodnje, osjetno zaostajanje ljudskih znanja u toj oblasti, prevaga kratkoročnih i parcijalnih interesa nad opštim i dugoročnim, stihijni industrijski razvoj, ratovi i vojni ciljevi. S obzirom na to da „priroda i ljudsko društvo predstavljaju zatvoreni ekološki sistem, koji je izuzetan po svojoj složenosti", Žarković ukazuje i na konkretne mjere i akcije za ostvarivanje politike društvene reprodukcije prirodne sredine, zaključujući da je „briga o prirodi briga o čovjeku".

U studiji *Transformacija bratstva i porodice u Crnoj Gori* dr Novo Vujošević razmatra dugo egzistirajući fenomen plemenske ustanove u izvornom obliku i, n tom osnovu, transformaciju r

dice „u sklopu promjena bratstva kao društveno-srodničke grupe".

Milija Komatina prikazuje knjigu Edvarda Kardelja *Savez komunista Jugoslavije u revolucionarnoj akciji*, dr David Dašić knjigu dr Bogdana Trifunovića *Francuska levica i samoupravljanje*, a Vidak Aligrudić knjigu dr Gojka Grđića *Makroekonomski bilansi — njihova geneza i evolucija*.

U svom šestom prošlogodišnjem broju časopis „Praksa" na uvodnom mjestu objavljuje raspravu Veselina Đuranovića, pod naslovom *O nekim aktuelnim pitanjima ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ u savremenim uslovima*. Riječ je o značajnom prilogu teoriji razvoja Saveza komunista u uslovima ostvarivanja novih sistemskih zakona, posebno Zakona o udruženom radu, i, ujedno, instruktivnom doprinosu teorijskoj analizi postkongresnog razvitka Saveza komunista. Veselin Đuranović polazi od stava da je „političko, idejno, organizaciono i akciono osposobljavanje i jačanje Saveza komunista u bazičnim ćelijama samoupravnih produkcionih odnosa", tj. u organizacijama udruženog rada i njihovim proizvodnim asocijacijama, u stvari, „najvažnije pitanje razvoja Saveza komunista kao avangarde radničke klase" i da upravo „od uspješnog postavljanja i rješavanja ovog pitanja bitno zavisi ostvarivanje strategije razvoja Saveza komunista u uslovima više faze socijalističkog samoupravljanja, a to znači i ostvarivanje osnovnog cilja — oslobođenja radničke klase".

U rubrici „Tokovi politike" šesti broj „Prakse" donosi članak dr Mijata Šukovića *Ostvarivanje Ustava putem normativnog uređivanja društvenih odnosa*. Osnovna premisa autorovih izvođenja jeste da „sistem pravnih normi, u stepenu u kome je usaglašen sa novim ustavnim opredjeljenjima, može biti i jeste oslonac za afirmaciju novog u društvenim odnosima, katalizator u nastajanju novog". Imajući u vidu iskustva ostvarena u Crnoj Gori u izradnji novog normativnog sistema na temelju novog Ustava, konstatuje da znatan broj normativnih akata još nije usaglašen sa ustavnom sadržinom i da su se stare koncepcije zadržale u nekim aktima radnih organizacija koji su doneseni poslije usvajanja Ustava.

Kadrovska politika u sredstvima informisanja naslov je rada u kojem Matija Novosel analizira osnovne zadatke Saveza komunista u ovoj oblasti. Autor razmatra, između ostalog, postignute rezultate na tom planu u Crnoj Gori i podsjeća na zadatke definisane zamašnim planovima razvoja sredstava informisanja, osobito televizije, radija, fabričke i lokalne štampe.

U ovom broju „Praksa" objavljuje prilog dr R. Radonjića *Uloga nastavnika u našem vaspitno-obrazovnom sistemu*. Ističući da su vaspitanje i obrazovanje istorijski određeni, autor to pitanje razmatra u kontekstu socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa kao „svojevrsnog podruštvljavanja i demokratizacije vaspitanja i obrazovanja".

U rubrici „Prostori kulture" časopis objavljuje članak Vukole Vasiljevića *Dokle se stiglo u samoupravnom organizovanju kulturnih institucija i djelatnosti*. On izražava nezadovoljstvo promjenama koje su izvršene u toj oblasti „i zbog toga što smo i u kulturi ušli u jedno stanje u kojem se postepeno povećava raskorak između širine i oštrine društvene kritike i pozitivnih samoupravnih promjena u praksi". U dijelu teksta u kojem se ova postavka detaljno razrađuje autor ukazuje na odvojenost kulture od udruženog rada, na idejni i estetski nivo kulturnih dobara, te pitanje kadrova, pri čemu upozorava na zadatke koji proizlaze iz Zakona o udruženom radu i na ulogu subjektivnog faktora.

U istoj rubrici Luka Pavlović piše o „prožimanju idejnog i estetskog", polazeći od uloge i zadataka kritike u kulturnom stvaralaštvu. Kritika je, piše on, u dosadašnjem periodu bila nekompletna i analizirala je, u

malo slučajeva, samo estetsku stranu. Zbog toga se autor zalaže za kritiku koja vrednuje umjetničko djelo „sa osnova i pozicija marksističke misli u njenom najosmišljenijem značenju danas".

Pod naslovom *Osposobljavanje za novu praksu* časopis objavljuje razgovor sa Lazarom Đorđićem o aktivnosti članova Saveza komunista u Nikšiću u postkongresnom periodu, kao i o nekim aktuelnim pitanjima djelovanja i načina rada SK u savremenim uslovima.

Proširena sjednica Predsjedništva Centralnog komiteta SK Crne Gore, održana decembra mjeseca 1976. godine, bila je povod Dari Vučinić za osvrt na razvoj poljoprivrede i društveno-ekonomskih odnosa na selu u Crnoj Gori.

U svom šestom broju „Praksa" donosi i prikaze knjiga Predraga Matvejevića *Prema novom kulturnom stvaralaštvu*, dr Dragutina Marsenića *Razvoj i problemi privrednog sistema Jugoslavije*, dr Dušana M. Savićevića *Povratno obrazovanje i udruženi rad* i zbornika *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji* iz pera dr Branka Prnjata, Milice Kostić, Miomira Dašića i dr Blagoja Mujovića.

Drago Radonjić

„Pregled", br. 7—8, 9, 10 i 11—12/76.

(Časopis za društvena pitanja)

posljednjih šest brojeva prošlog dišta „Pregleda" na najbolji je ačin potvrdilo visok renome i gu tradiciju ovog sarajevskog i dnog od najstarijih jugoslovenih periodika za društvena pita. Raznovrsnost obuhvaćene oblematike (međunarodna politika, nacionalno pitanje, kulturna torija, stambeno-socijalna politika, ekonomska i sociološka tematika, udruženi rad, agrarna teorija i politika, ustavna pitanja, društvena samozaštita, filozofska antropologija, proleterski internacionalizam, naučno-tehnička revolucija, kritika savremenog razvijenog kapitalizma, privredni razvoj BiH itd.) i broj okupljenih saradnika iz cijele zemlje raznolike dobne i profesionalno-stručne strukture svjedoči o izuzetnoj dinamičnosti i otvorenosti časopisa.

Proleterski internacionalizam i odnosi u međunarodnom radničkom pokretu naslov je zanimljivog priloga Voje Čolovića objavljenog u dvobroju 7—8. Nema sumnje, ističe autor, da se u odnosima u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu mnogo toga bitno izmijenilo upravo nakon našeg epohalnog otpora Informbirou 1948. godine. Međutim, aveti prošlosti — u vidu povremenih prodora, odnosno prikrivenog ili otvorenog ispoljavanja težnji za hegemonizmom, nametanjem „jednog jedinog ispravnog puta u socijalizam", diktiranjem iz jednog međunarodnog centra, itd. — i danas, na žalost, čine i te kako aktuelnom kritiku dogmatski shvaćenog proleterskog internacionalizma. Borba jugoslovenskih komunista za ravnopravne odnose u međunarodnom radničkom pokretu, za pravo svake zemlje na vlastiti put u izgradnji socijalizma, sloboda svake partije i svakog naroda, bez obzira na njihovu veličinu, danas se suočava s transformisanim modalitetima represije u internacionalnim razmjerima. Kako drugačije okvalifikovati selektivnu politiku „bratske proleterske podrške" koja se odnosi samo na one nacionalne pokrete i socijalističke zemlje koje kopiraju i „vjerno slijede" jedan jedini tip socijalističke izgradnje, a koji se u posljednje vrijeme naziva „realnim socijalizmom". Takva koncepcija proleterskog internacionalizma i odnosa u međunarodnom radničkom pokretu — objektivno istorijski odavno prevaziđena — svoju spoljnopolitičku artikulaciju zasniva na neprihvatljivoj blokovskoj koncepciji o ograničenom suverenitetu. Međutim, dinamičan razvoj

socijalizma, borba progresivnih snaga širom svijeta, zahtijeva, dopadalo se to nekome ili ne, odgovaralo to nečijim hegemonističkim interesima ili ne, nove, demokratskije i humanije vizije i praksu odnosa među narodima u svjetskoj zajednici. Pored svjetlog i već najšire afirmisanog uzora naše nesvrstane i aktivne miroljubive vanjske politike, tu su i nova iskustva strategije „istorijskog kompromisa" talijanskih komunista, orijentacije francuskih komunista na „socijalizam nacionalnih boja", španskih komunista u okupljanju svih istinski patriotskih snaga, a da i ne govorimo o originalnoj praksi borbe progresivnih pokreta u nesvrstanim zemljama. Sva ta iskustva i primjeri nedvosmisleno potvrđuju neophodnost pune samostalnosti i nezavisnosti svake partije i služe kao dokaz već poodmaklih procesa u tom pravcu. Drugim riječima, zaključuje autor, proleterski internacionalizam je sadržan u onome čime revolucionarni pokret u jednoj zemlji bitno doprinosi jačanju snaga i uticaja radničke klase na međunarodnom planu.

U istom broju časopisa treba, svakako, skrenuti pažnju na članak dr Safeta Šerifovića o proizvodnim odnosima i tehničkom napretku. Nakon opštih razmatranja karaktera i socijalnih konsenkvenca naučno-tehnološke revolucije, on pristupa komparativnoj analizi tehničkog progresa u društvenom kontekstu državnog kapitalizma, odnosno etatističkog socijalizma našeg vremena, da bi, na koncu, iskustvima ta dva društveno-politička sistema današnjice kontrapunktirao praksu tehničkog progresa u uslovima socijalističkog samoupravljanja kao miljea optimalnog društveno-ekonomskog razvoja. Šerifović se najprije kritički zadržao na građanskom pokušaju negacije Marksove teorije radne vrijednosti kao analitičkog okvira za razumijevanje situacije i procesa u savremenom razvijenom kapitalizmu. Uprkos činjenici tendencijskog padanja profitne stope, uslijed mjene organskog sastava kapi- i „redukcije" živog rada,

„akumulacija kapitala u mamut
skim koncernima (...)", istič
autor, „sve je veća zbog već
proizvodnje i nižih troškova p
jedinici proizvoda u sve automa
tizovanijem procesu proizvodnje
pa se radna snaga tretira kao ro
ba kojom se, u pogledu većin
uslova, manipuliše onako kako t
modernoj proizvodnji i monopo
skim kompanijama, vlasnicima
zastupnicima kapitala najviše od
govara". „Po svemu, naučno-teh
nička revolucija i njen odraz n
socijalne procese i društvene od
nose u savremenom kapitalizmu n
smiruje, već u novim formam
zaoštrava klasne protivrječnos
(poboljšanjem materijalnog i pro
izvodnog statusa radnika poveć
va se njegova ekonomska zavi
nost od kapitala, uz istovremen
sve veću duhovnu i društvenu al
jenaciju, moralnu degradacij
nesigurnost i neizvjesnost). Uslje
toga, klasna borba i revoluciona
ne težnje većine radnika ne gub
na značaju, već se u drugačiji
uslovima mijenjaju oblici i sad
žaji te borbe na putu nemino
nog hoda u socijalizam." Ni dru
tveni uslovi administrativno-ce
tralističkog oblika socijalizma n
pružaju, međutim, povoljne usl
ve razmaha naučno-tehničkog pr
gresa. Savremena revolucija
sferi tehnologije i znanosti, te
tom smislu i u sferi uslova pr
izvodnje, podrazumijeva kreati
nost, autonomiju, odgovornos
motivisanost itd. radnog čovjek
Štaviše, sistem u kojem se držav
pojavljuje kao vlasnik sredsta
za proizvodnju koji unajmlju
živi rad, pa su i prava radni
ljudi u radnoj organizaciji sv
dena na minimum, bez sumn
ne pruža društvene preduslove n
samo za realizaciju Marksove v
zije asocijacije slobodnih proizv
đača, istinske socijalističke dem
kratije i humanizma nego, is
tako, ni uslove za pun polet n
učno-tehničkog progresa. Tek n
tlu socijalističkog samoupravlj
nja možemo govoriti o povije
nom susretu naučno-tehnički r
volucionisanih proizvodnih sna
i revolucionarne prakse autenti
nih socijalističkih produkcion
društvenih odnosa. Pošto jedn
umnogome podrazumijeva drug

to se lik socijalističkog samoupravljača u nizu elemenata podudara sa slikom i prilikom radnika u dokraja poznanstvenjenom proizvodnom procesu, u kojem su eliminisane rutinske, fragmentarne, neosmišljene, monotone, tegobne manuelne potfunkcije, a oslobođene najviše ljudske sposobnosti za stvaralaštvo, nadzor, imaginaciju itd. Posebnu vrijednost napisa dr Safeta Šerifovića čine završna razmatranja u kojima se on bavi problemima naučno-tehničkog progresa ovdje i sada, u praksi savremenog društveno-ekonomskog razvoja SFRJ i, još konkretnije, SR Bosne i Hercegovine kao relativno nerazvijene republike koja traži i nalazi puteve svoga ubrzanog napretka, pored ostalog, u unapređenju nauke, tehnike i tehnologije.

U broju 9 časopisa „Pregled" Dušan Pirec je objavio interesantan rad pod naslovom *O nekim aspektima društvenih odnosa u razvijenom kapitalizmu.* Autor se, što je vrlo značajno, uporedo bavi kako realnim procesima i promjenama u najrazvijenijim zemljama savremenog kapitalizma, tako i pokušajima građanske socijalne teorije da u tim procesima i promjenama pronađe elemente trajne stabilizacije kapitalizma kao sistema koji tobože garantuje materijalno obilje za sve i novu bazu klasne harmonije i saradnje. „Osnovni teorijski argument, kojim potkrepljuju svoje stavove, svodi se (u krajnjoj konsekvenci) na to da Marksova teorija vrijednosti nije više primjenjiva u savremenom kapitalističkom svijetu, budući da najamna radna snaga kao preduslov oplodnje kapitala *via facti* nestaje, a njegovo se oplođivanje zatvara u krug nauke i tehnike. Odatle i zaključak o tendenciji utapanja svih klasa u srednje slojeve." Međutim, socijalno-klasna evolucija najrazvijenijih zemalja Zapada ne vodi buržoaziranju radničke klase, što nastoje da dokažu teoretičari društva obilja, države blagostanja, doba kraja ideologije, konvergencije, postindustrijskog društva i drugih orijentacija u savremenoj građanskoj sociologiji, nego, sasvim obrnuto, proletarizaciji ukupne populacije. Naravno, nije riječ o proletarizaciji u smislu klasične materijalno-ekonomske pauperizacije radništva, nego o objektivno najamnom položaju većine stanovništva u odnosu na sve uže i krupnije internacionalizovane oblike koncentracije kapitala. Utoliko su, logično, i snage klasne negacije postojećeg poretka mnogobrojnije i snažnije nego ikada. Ali, izmijenjena situacija na strani kapitala — njegova međunarodna povezanost, visoka znanstvena organizovanost i militariziranost — zahtijeva i nove oblike borbe na drugoj strani klasne barikade. „Koliko se više kapitalizam bude nalazio politički i ekonomski razoružan pred rastućom krizom" — zaključuje Dušan Pirec — „toliko se manje radnički pokret može ograničiti samo na klasične oblike revandikacije. On mora težiti opštoj izmjeni strukture proizvodnje i potrošnje u sklopu novog tipa društva."

Oktobarski broj časopisa „Pregled" donosi na uvodnom mjestu tri instruktivne rasprave povodom Nacrta zakona o udruženom radu. Riječ je o prilozima Gaše Mijanovića pod naslovom *Samoupravni opšti akti — zapažanja uz Nacrt zakona o udruženom radu*, Ismeta Dautbašića pod naslovom *Dohodak kao proizvodni odnos — materijalna i institucionalna osnova udruženog rada*, te Mihajla Velimirovića o organizacionim formama udruženog rada.

Momir Milojević piše o pravu na brak i zasnivanje porodice, Anton Jekauc o tehničko-tehnološkom progresu u industriji Bosne i Hercegovine, Nikola Poplašen o pet godina izdavačke djelatnosti Studijskog centra GK SK BiH Sarajevo, a Muhamed Muradbegović o nekim globalnim problemima nastave i organizacije aktivnosti u slobodnom vremenu.

U posljednjem ovogodišnjem dvobroju (11—12) časopis donosi na naslovnom mjestu autentično svjedočenje Cvijetina Mijatovića i njegov spoljnopolitički komentar značaja Pete konferencije nesvrstanih u Kolombu. „Zrelost nesvrstanih zemalja i sposobnost da uočavaju gdje su njihovi suštinski interesi i problemi i

izdvajaju bitno od nebitnog dolazi sve više do izražaja" — ističe autor. „Taj se svijet mijenja i, uz sve protivrječnosti i kolebanja, tako razvija da se u mnogo čemu pomjeraju i ranija klasična mjerila naprednosti političkih pokreta i sistema, pa i njihove političke i idejne suštine. Nesvrstanost se ispoljava i kao snažan faktor narastanja stvarnih progresivnih i socijalističkih snaga u svijetu." Obrazlažući smisao i značenje jugoslovenske miroljubive i nesvrstane vanjske politike, te njenu ulogu u pokretu nesvrstanih, čija se rastuća snaga potvrdila i u Kolombu, Cvijetin Mijatović zaključuje: „Jugoslavija će dati svoj najveći doprinos daljoj afirmaciji i ostvarivanju ciljeva politike nesvrstavanja dosljednom i što neposrednijom i efikasnijom primjenom odluka Kolomba u radu naših državnih, društvenih i samoupravnih organa i organizacija, društveno-političkih organizacija i naučnih institucija u federaciji, republikama i pokrajinama."

Potpunija analiza svih priloga objavljenih u drugoj polugodišnjoj seriji časopisa „Pregled" zahtijevala bi mnogo više prostora, ali je i ovaj kratak prikaz dokaz podrške produkciji ovog uglednog sarajevskog periodika.

Nenad I. Kecmanović

CENA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 3

Studije i članci

Kiro Gligorov
Samoupravno organizovanje udruženog rada 367

Jozo Bakalar
Sistem i društvena kontrola cijena 386

Aleksandar Bajt
Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu 410

Prvoslav Ralić
Socijalizam pred alternativama koje nameću nove ljudske potrebe 428

Prilozi

Dragomir Drašković
Metod rada kao konkretno-istorijsko potvrđivanje avangarde 446

Iko Mirković
Boračka organizacija i delegatski sistem 462

Simpozijum — FEST 77

Film i mladi

(Pišu: *Miloš Ilić, Arthur Gillet, Breda Pavlič, Ronald Holloway, Aleksandar Karaganov, Kurt Habernol, Wojcieh Wierzewski* i *Claudio Trionfera)* 473

Osvrti

Veljko Radović
Stvarnost viđena izdaleka 514

Prikazi

Žarko Milošević
Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu 524

Nenad I. Kecmanović
Džemal Bijedić: Samoupravljanje kao zahtjev i praksa 526

Milan Mali
Dušan Popović: Za revolucionarni kurs SKJ 529

Živorad Đorđević
Dr Miodrag Zečević: Društvene organizacije i udruženja 532

Radoslav S. Stevanović
Dr M. Novak i dr Ž. Popović: Razvojna politika 534

Vladimir Milanović
Boris Majer: Strukturalizam 536

Nikola Saveljić
Književna kritika i njena društvena funkcija 540

Miloš Mijanović
Permanentno obrazovanje 542

Bejto Novobrdali
„Çevren", No 11 544

Jordan Jovanovski
„Pogledi", br. 6 i 7—8/76. 546

Joco Klopčič
„Teorija in praksa", št. 9—10, 11 i 12/76. 548

Содержание | Contents

Студии и статьи

Киро Глигоров
Организация объединенного труда на основах самоуправления 367

Йозо Бакалар
Система и общественный контроль цен 386

Александр Байт
Общественная собственность в Конституции и Законе об объединенном труде 410

Превослав Ралич
Социализм перед альтернативами появляющимися вследствие новых человеческих потребностей 428

Приложения

Драгомир Драшкович
Метод труда как конкретно-историческое подтверждение авангарда 446

Ико Миркович
Организация ветеранов войны и делегатская система 462

Симпозий — ФЕСТ 77

Фильм и молодежь

(Авторы: *Милош Илич, Артур Жилет, Бреда Павлич, Роналд Холловей, Александр Караганов, Курт Хабернол, Војциех Вирцевски* и *Клаудио Трионфера*) 473

Обозрения

Велько Радович
Действительность видемая издалека 514

Рецензии 524

Studies and Articles

Kiro Gligorov
Organization of Associated Labour along Self-Management Lines 367

Jozo Bakalar
The System and Social Control of Prices 386

Aleksandar Bajt
Social Property as Defined in the Constitution and Law on Associated Labour 410

Prvoslav Ralić
Socialism Before the Alternatives Imposed by New Human Needs 428

Contributions

Dragomir Drašković
Methods of Work as the Concrete-Historical Assertion of the Vanguard 446

Iko Mirković
War Veterans Organizations and the Delegate System 462

Symposium — Film Festival 1977

Film and the Youth

(Authors: *Miloš Ilić, Arthur Gillet, Breda Pavlič, Ronald Holloway, Aleksandar Karaganov, Kurt Habernol, Wojcieh Wierzewski* and *Claudio Trionfera*) 473

Surveys

Veljko Radović
Reality Seen from Afar 514

Reviews 524

Kiro Gligorov

Samoupravno organizovanje udruženog rada*

1. Samoupravno organizovanje udruženog rada je objektivna nužnost u uslovima društvene svojine i samoupravljanja radnika. Kada kažemo da je to objektivna nužnost, mislimo na neophodnost i zakonitost društvene podele rada, delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti u uslovima socijalističke robne proizvodnje i potrebe da se utvrdi doprinos svake radne jedinice i svakog pojedinca u stvaranju društvenog proizvoda.

Prirodni tok udruživanja rada i sredstava počinje od radnika — pojedinca i izrasta u oblike organizovanja i udruživanja koji, pre svega, moraju osigurati neposredno samoupravljanje, neposredno povezivanje radnika sa sredstvima za proizvodnju, likvidirajući u maksimalno mogućoj meri otuđenost radnika od sredstava za proizvodnju i omogućavajući, pri tom, da radni kolektiv raspolaže plodovima svoga rada, dohotkom i viškom rada. Otuda oblici samoupravnog organizovanja rada i sredstava treba da omogućavaju i podstiču optimalne procese udruživanja rada i sredstava i maksimalno moguću ekonomiju rada i sredstava. Tek tada je, i u društvenom i u ekonomskom pogledu, reč o sistemu produkcionih

* Izlaganje na seminaru o ostvarivanju Zakona o udruženom radu, održanom u Stubičkim Toplicama 9. februara 1977. godine. Materijale sa ovog skupa objaviće Izdavački centar „Komunist" u posebnoj publikaciji.

i društvenih odnosa koji ispoljava svoje organske prednosti, progresivno delujući na čitav tok društvenog i ekonomskog preobražaja na putu ostvarivanja slobodne asocijacije proizvođača. Prema tome, oblici organizovanja udruženog rada nisu tehničko-organizaciono, već suštinsko pitanje. Ne može se, samo zato što se udruživanje rada i sredstava obavlja u uslovima društvene svojine i samoupravljanja, ostvariti cilj bilo kakvim oblicima samoupravnog organizovanja udruženog rada, već samo takvim oblicima koji će omogućiti da se ostvare ciljevi postavljeni Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Reč je, pre svega, o neposrednom upravljanju sredstvima za proizvodnju, tekućim i minulim radom i dohotkom ostvarenim i valorizovanim na tržištu, koje je izraz novih društveno-ekonomskih odnosa, svesnog predviđanja razvoja, ali i poštovanja objektivnih ekonomskih nužnosti.

Društveno-ekonomski odnosi, bez sumnje, određujući deluju na oblike organizovanja udruženog rada, ali i sami oblici udruživanja, povratnom snagom, deluju na prirodu realnih društveno-ekonomskih odnosa. Otuda, jedan ili drugi oblik udruživanja nije prost izraz tehničko-tehnološke ili organizacione prirode procesa rada i proizvodnje; nije, dakle, neutralan elemenat u procesu udruživanja, već vrlo bitno pitanje od kojeg zavisi stepen samoupravnog organizovanja udruženog rada, koji može da sadrži, već zbog samog oblika organizovanja, više ili manje samoupravljanja. Rezimirajući, možemo reći: društvena svojina i neposredno upravljanje sredstvima za proizvodnju od strane radnika su bitni uslovi udruživanja rada i sredstava na osnovi samoupravljanja. U kakvim će se oblicima vršiti udruživanje rada i sredstava vrlo je značajno pitanje za ocenu karaktera i stepena ostvarenog samoupravljanja, kao, razume se, i za ekonomske i društvene efekte oblika udruživanja rada i sredstava, za ocenu da li su utvrđeni takvi pravci udruživanja putem kojih će se najbrže ostvariti samoupravno socijalističko društvo. To tim više što osnovni oblici samoupravljanja predstavljaju polazne tačke u izgradnji celokupnih društvenih odnosa — baze i nadgradnje društveno-ekonomskih i političkih odnosa — ostvarivanja samoupravljanja kao celovitog, integralnog sistema.

2. Na osnovu prednjih napomena, možemo slobodno reći da se osnovna funkcija i smisao polaznog i najužeg organizovanja udruženog rada izražava u mogućnosti da rad relativno najmanje grupe radnika, koji se objektivno može izraziti kao vrednost, u tim okvirima, dobije svoje samostalno društveno priznanje u obliku vrednosti. To smatramo prvim uslovom ovladavanja radnika uslovima, sredstvima i plodovima sopstvenoga rada. Takvim društvenim priznanjem, takva relativno mala grupa radnika dobija svoj subjektivitet, svoju materijalnu podlogu u vidu društvenih sredstava kojima upravlja i dohotkom koji realizuje i kojim autonomno i suvereno raspolaže. Zbog tih svojstava, takva grupa radnika postaje [illegible]lna ekonomska i društvena snaga, društvena ćelija koja ima [illegible]j identitet i sopstvenu ekonomsku snagu. To je istinsko „spušta-

nje" dohotka do onih koji ga stvaraju i stiču, što im omogućava da njime i raspolažu. U takvim oblicima udruživanja rada i sredstava moguće je govoriti o razvijanju ekonomske ravnopravnosti radnika i suzbijanju preostalih vidova privilegija pojedinaca i grupa u raspolaganju dohotkom. Reč je o ekonomskoj ravnopravnosti u uslovima socijalističke robne proizvodnje i postojanja okruženja koje na određeni način ekonomski deluje na našu privredu. Razume se, ne treba zaboraviti ni to da je reč i o raspodeli prema rezultatima rada.

Takve polazne osnove udruživanja rada i sredstava znače početak procesa slobodnog udruživanja radnika, odnosno najraznovrsnije udruživanje rada i sredstava, i po širini i po oblicima; organizovanje udruženog rada sa ciljem stvaranja uslova za novu samoupravnu integraciju društva na sopstvenoj osnovici i po sopstvenoj zakonitosti.

3. Osnovna organizacija udruženog rada definisana je u Zakonu o udruženom radu kao deo radne organizacije koji čini radnu celinu, u kojoj se rezultat zajedničkog rada radnika može samostalno izraziti kao vrednost u radnoj organizaciji ili na tržištu, u kojoj radnici mogu, kao osnovna samoupravna zajednica, ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Iz navedenih karakteristika osnovne organizacije udruženog rada je očito da je reč o ključnom, iako polaznom, rešenju u strukturi udruženog rada. Od suštine odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada zavisi ocena o karakteru samoupravnog udruženog rada u celini. Osnovna organizacija je, dakle, deo radne organizacije. Po pravilu, ona mora predstavljati radnu celinu, izražavati punu povezanost radnih i drugih interesa udruženih radnika u njoj. Njen produkt mora biti rezultat zajedničkog rada, s tim da se taj zajednički rezultat može meriti u radnoj organizaciji ili neposredno na tržištu. Uvek, razume se, kao vrednost, neposredno ili kao deo zajedničkog proizvoda, u krajnjoj liniji, opet, na tržištu. Zakon o udruženom radu pretpostavlja da radnici u takvoj osnovnoj organizaciji mogu ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Prema tome, ako nema osnovne organizacije udruženog rada — nema ni ostvarivanja samoupravnih prava radnika. Iako negativno formulisana, ova konstatacija svom svojom težinom ukazuje na to da je *conditio sine qua non* jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema puno respektovanje potrebe da se stvore upravo takve osnovne organizacije udruženog rada od kojih tek počinje dalje samoupravno organizovanje udruženog rada. Bez pravih osnovnih organizacija udruženog rada celokupno samoupravno organizovanje je na pesku, na klimavim temeljima.

Rekli smo da osnovna organizacija treba da predstavlja radnu celinu. Ali, ona je i prirodni ambijent radnika u raspolaganju dohotkom, jer je u radnoj celini stvoren i objektivno priznat. Njegovo kretanje počinje od osnovne organizacije udruženog rada i u njoj završava kao oplođeni, povećani dohodak ili gubitak zbog ne-

adekvatnog gazdovanja njim. Kretanje dohotka je, dakle, neograničeno u svim mogućim pravcima povezivanja i udruživanja, ostvarivanja zajedničkih proizvodnih i drugih ciljeva, ali, u isto vreme, to kretanje je čvrsto vezano za početnu kariku udruživanja rada i za njegovu osnovnu organizaciju.

Osnovna organizacija udruženog rada je, kao ekonomska organizacija, i osnovna društvena ćelija. Ona je baza uključivanja radnika u sistem samoupravnog odlučivanja u širim oblicima i okvirima udruženog rada i, naposletku, u sistem političkog odlučivanja u društveno-političkim zajednicama. Tek tako shvaćena osnovna organizacija udruženog rada pojavljuje se i kao činilac šire ekonomske i društvene integracije. Delegatski sistem, koji takođe počiva na osnovnoj organizaciji udruženog rada i od nje počinje, predstavlja nastavak samoupravljanja u sferi političkog sistema, osnovu podruštvljavanja ne samo društvenih sredstava i dohotka nego i politike. Tek tada se uočava da je osnovna organizacija udruženog rada najbitniji činilac procesa oslobađanja rada i istovremeno homogenizacije društva na novim društveno-ekonomskim odnosima.

Osnivanje osnovne organizacije udruženog rada nije, i ne može biti, čin ili akt nečije proizvoljnosti. To je pravo i dužnost radnika kada se za to steknu ustavne i zakonske pretpostavke. Otuda značaj pokretanja i sprovođenja postupka za osnivanje, odnosno ukidanje osnovne organizacije udruženog rada. Ona je, dakle, realna, data kategorija, za koju se radnik može boriti, jer predstavlja uslov ostvarivanja njegovih samoupravnih prava i položaja u društvu, određujući elemenat samog karaktera društva.

4. Radna organizacija je samostalna samoupravna organizacija udruženog rada. Ona je, uz osnovnu organizaciju udruženog rada, jedini obavezni oblik udruživanja rada i sredstava. Sve ostale organizacije udruženog rada, do onih najsloženijih, izvedene su iz osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije. Kao što je u osnovnoj organizaciji udruženog rada oličena mogućnost neposrednog upravljanja i samoupravljanja, u radnoj organizaciji je stipuliran oblik obaveznog udruživanja koji ukazuje na povezanost interesa u radu više osnovnih organizacija udruženog rada, povezanost procesa rada, proizvodnje i poslovanja; povezanost koja počiva na zajedničkim rezultatima rada i drugom. Upravo postojanje radne organizacije omogućava da samoupravljanje može ići do najmanjih grupa radnika, a da pri tom povezanost proizvodnje, interesa i zajedničkih rezultata rada ne bude dovedena u pitanje. Radna organizacija, kao kompletnija jedinka sposobna za širu saradnju i ostvarivanje zajedničkih društveno-ekonomskih ciljeva i interesa, još više nego sama osnovna organizacija udruženog rada upućuje radnike jedne na druge, ukazuje na povezanost i međuzavisnost rada, planova razvoja, potreba šireg naučnoistraživačkog da, zajedničkog poslovanja i istupanja na domaćem i stranom štu.

Radna organizacija, pri tome, svojim postojanjem ne obezličava osnovne organizacije udruženog rada, jer ne može ni jednu od njih eksproprisati, zameniti u njihovim originernim, neotuđivim pravima. Zbog toga, čitav postupak osnivanja, odnosno ukidanja osnovne organizacije počinje i završava se akcijom osnovne organizacije udruženog rada, ispoljavanjem njene slobodne volje, samostalnosti i uzajamne odgovornosti. Otuda se ona može konstituisati samo samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, u kome se precizno utvrđuju odredbe o zajedničkim interesima i poslovima, o udruživanju sredstava i njihovoj nameni, o načinu iskazivanja i raspoređivanja zajedničkog prihoda, o međusobnim odnosima osnovnih organizacija i njihovim pravima i odgovornostima.

Radna organizacija je prvi širi oblik udruživanja radnika, rada i sredstava, koji jasno ukazuje na društveni karakter dohotka. Kao što je u osnovnoj organizaciji sadržano neotuđivo pravo radnika da upravlja uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, u radnoj organizaciji se, i ekonomski i društveno, pokazuje međusobna povezanost i zavisnost radnika u procesu rada i stvaranja vrednosti, uslovljenost rezultata rada u osnovnoj organizaciji od rada i rezultata u drugim osnovnim organizacijama i od potrebe njihovog povezivanja u radnu organizaciju, koja omogućava da se osnovne organizacije, u daljem procesu udruživanja rada, povezuju u najraznovrsnije oblike, pokazujući na taj način svu složenost i međuzavisnost udruženog rada. Na prvi pogled duboka protivrečnost između neotuđivih prava radnika u osnovnoj organizaciji i međuzavisnosti radnika i njihovih organizacija u udruženom radu kao celini, pripadnost dohotka osnovnoj organizaciji i njegov društveni karakter samo je izraz dijalektičkog jedinstva dela i celine, priznanje individualne zasluge i udela u stvorenom društvenom proizvodu i društvenog proizvoda kao rezultata produktivnosti ukupnog društvenog rada.

Ako se ti momenti pravilno ne uoče, obeleže i razgraniče, postoji opasnost grupno-svojinskog poimanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili, pak, obezličavanja i eksproprijacije osnovne organizacije udruženog rada. I jedna i druga krajnost predstavljaju krupnu opasnost za razvoj samoupravljanja, za njegovu socijalističku sadržinu, jer znače, u stvari, zaboravljanje i zapostavljanje objektivnih zakonitosti koje pretpostavljaju uvažavanje i jedne i druge strane problema — stvaranja i raspolaganja društvenim proizvodom — što ne može ostati bez posledica po karakter i stepen razvoja društveno-ekonomskih odnosa.

Iz svih tih razloga, pažljivo modeliranje i poštovanje uslova ili, bolje reći, društveno-ekonomskih odnosa — kako ih Zakon o udruženom radu postulira — neobično je važno. Radna organizacija, kao udruženi sklop osnovnih organizacija, ima smisla ako njihova međusobna povezanost omogućuje takvo konstituisanje koje će počivati na samoupravnom sporazumu, u kome će biti sadržani neki bitni elementi zajedničkog rada. To ne sme biti organizacija incidentno nastala na nekim pretpostavljenim vezama i interesima,

već na dubljim i dugoročnijim vezama; pre svega, na zajedničkom planu razvoja svih osnovnih organizacija i radne organizacije kao celine. Treba pretpostaviti takvu proizvodnu povezanost koja omogućuje uzajamno sporazumevanje o cenama proizvoda u međusobnoj razmeni između osnovnih organizacija unutar radne organizacije i zajedničko utvrđivanje cena finalnih proizvoda koji sadrže elemente zajedničkog rada i utroška sredstava. Iza toga sledi logična pretpostavka o potrebi sporazuma o onim elementima na osnovu kojih se vrši raspodela zajednički ostvarenog dohotka. Zajednički razvojni planovi i interesi za određeni razvoj cele radne organizacije, ili nekih njenih delova, pretpostavljaju definisanje elemenata o udruživanju i nameni sredstava akumulacije i o međusobnim odnosima na osnovu zajedničkog dohotka. Njihova povezanost i međuzavisnost najčešće se izražava i u potrebi zajedničkog zadovoljavanja zajedničke potrošnje i, u vezi s tim, udruživanja sredstava zajedničke potrošnje. Naposletku, prirodno je da raspodela ličnih dohodaka i kriterijumi koji najviše odgovaraju datoj vrsti posla i stimulativni uslovi za sticanje dohotka budu sporazumno utvrđeni od strane osnovnih organizacija udruženog rada unutar zajedničke radne organizacije.

Da li se jedna *osnovna organizacija* — to je principijelno, iako izgleda praktično pitanje — *udruženog rada može naterati da učestvuje u svakom poduhvatu, pa i u onom za koji nema interesa u okviru radne organizacije?*

Mislim da će biti sve normalnije da osnovne organizacije udruženog rada — pošto je samoupravni sporazum osnova udruživanja, a ne neko nametanje spolja — tamo gde zaista nemaju nikakvog interesa ne moraju da učestvuju u svakom pojedinačnom poduhvatu samo zato što su članovi radne organizacije. Kakve koristi imamo od toga da jednu osnovnu organizaciju po svaku cenu nateramo da učestvuje u svakom pojedinačnom poduhvatu u kome ne vidi svoj interes? Time se ništa ne postiže. Insistiranje na učešću svake pojedine osnovne organizacije u svakom poduhvatu radne ili složene organizacije ima za osnovu, verovatno, znatno povoljniji ekonomski položaj i visoku akumulaciju pojedinih organizacija i javlja se kao jedan od oblika pretakanja te akumulacije za potrebe drugih organizacija itd. I takvoj organizaciji i drugim organizacijama treba ponuditi zajedničke programe u kojima će biti izražen zajednički interes, ali ne po svaku cenu, odnosno ne po cenu gubljenja ili otuđivanja dohotka ma koje osnovne organizacije.

Nekad će učestvovanje u nekom poduhvatu dobiti i oblik solidarnosti, a nekad će biti izraz i potreba dogovorenog zajedništva.

5. Osim pomenute dve organizacije udruženog rada — osnovne i radne — kao temeljnih ćelija društvenog rada, samoupravno organizovanje udruženog rada pretpostavlja bogatstvo oblika udruživanja u složene organizacije, koje su isto tako samostalne organizacije, ali ne i obavezne, jer jedna osnovna ili radna organizacija može stupiti u nekoliko složenih organizacija ukoliko ima interesa

da putem takvog povezivanja zadovolji određene potrebe, stvori povoljnije uslove za reprodukciju, razvoj i poslovanje. Bogatstvo oblika takvih složenih organizacija Zakon i ne pokušava da definiše, pretpostavljajući da će to život i praksa učiniti, već samo daje određene indikacije, uslove za njihovo osnivanje, upućujući osnovne i radne organizacije, pre svega, na to da to čine radi takvog povezivanja koje omogućuje organizovanje takozvanih reprodukcionih celina. Time se želi ukazati na opasnost inercije organizovanja na granskom principu, iako radi ostvarivanja određenih društvenih ciljeva nisu isključene ni takve složene organizacije koje se zadržavaju u okvirima iste proizvodnje.

Iako Zakon o udruženom radu ne daje egzaktno utvrđenu shemu formiranja osnovne organizacije, nekoliko jasno fiksiranih elemenata kazuju da to ne može biti proizvoljna stvar, već samoupravno organizovanje na bazi zakonskih opredeljenja. To se isto odnosi i na radnu organizaciju. Međutim, kad je reč *o stvaranju složenih organizacija,* nastaju neke dileme. Zakon o udruženom radu ne fiksira oblike složenih organizacija, već ostavlja vrlo širok prostor za udruživanje u najrazličitijim oblicima. Zašto? Zato što je to prostor najsuptilnijeg, najsloženijeg povezivanja među osnovnim i radnim organizacijama, na bazi najrazličitijih interesa koji egzistiraju u jednoj, drugoj, ili većem broju osnovnih, odnosno radnih organizacija. I, drugo, zato što se još pri koncipiranju Zakona o udruženom radu pretpostavljalo da bi u praksi mogla doći do izražaja tendencija da se prilikom formiranja složenih organizacija pođe od sadašnjih krupnih organizacija ili preduzeća, a da se u okviru njih traže sheme za njihovo održanje uz neizbežne modifikacije, organizovanje u već datom okviru radnih i osnovnih organizacija itd., što bi, svakako, bio veoma opasan put. Upravo obrnuti tok stvari: početi od formiranja osnovnih organizacija udruženog rada i na osnovu samoupravnog sporazuma doći do složene organizacije, otvoriće najširi put povezivanja osnovnih i radnih organizacija, onemogućiće ovekovečenje klasičnog preduzeća ili nekih sada zatečenih krupnih organizacija, koje, u krajnjoj liniji, mogu da znače i potpuno zaobilaženje Zakona o udruženom radu i onoga što on pretpostavlja.

Naime, moramo da pođemo od stanovišta da postojeće krupne organizacije nisu večite i nepromenljive konstante. Moramo poći od osnovne organizacije udruženog rada, kao što pri planiranju ne možemo poći od plana koji smo utvrdili na nivou federacije sa ciljem da ga dovedemo do svake osnovne organizacije udruženog rada, da ona sebe nađe u tom planu. Osnovna organizacija udruženog rada mora se konstituisati tako da bude u stanju da artikulira svoje interese, da ustanovi svoje veze i da potraži partnere sa kojima će iznalaziti adekvatne oblike zajedničkog složenog organizovanja za obavljanje delatnosti od užeg ili šireg interesa zainteresovanih organizacija. Prema tome, složena organizacija ne samo da nije obavezna nego je i po svom karakteru mnogo fleksibilniji oblik organizovanja, pa zato nije slučajno što Zakon pred-

viđa da jedna osnovna ili radna organizacija može biti član više složenih organizacija. To je prirodno, jer upravo na tom području potpuno dolazi do izražaja složenost ekonomskih odnosa i privrednih tokova. Jer, interes osnovne i radne organizacije se ne može do kraja zadovoljiti i iscrpsti time što će se prosto uključiti u jednu složenu organizaciju. Koliko god ta organizacija bila široka i složena, ona ne može da obuhvati čitav skup interesa, sve pojedinačne interese osnovnih organizacija ili radnih organizacija za rešavanjem određenih problema koji se pojavljuju u pojedinim organizacijama.

Prema tome, otvorenost i fleksibilnost složenih organizacija, po mom mišljenju, neophodna je da bismo mogli da izađemo iz sistema odnosa koje nameće već samo postojanje klasičnih preduzeća, iz sistema integracija koje sada imamo, u kojima radna, odnosno osnovna organizacija, samim udruživanjem definitivno, da tako kažem, utapa u tu organizaciju sebe celu, sve svoje interese, pa makar ih i ne mogla zadovoljiti u okviru određene konstelacije odnosa koji vladaju u toj složenoj organizaciji. Po mom mišljenju, pogrešno je stanovište koje polazi od toga da, ako neke osnovne ili radne organizacije komuniciraju sa više složenih organizacija ili se udružuju u više njih radi zadovoljavanja određenih interesa i potreba itd., one time slabe integrativni sistem u privredi koji je već bio obezbeđen stvaranjem nekih krupnih preduzeća ili integracija u prošlosti. Mislim da je upravo obrnuto. Integracija je mnogo složeniji društveno-ekonomski krvotok, koji se ne može konstruisati tako da svaki subjekt, samo zbog toga što se na jednoj tački uključuje u integrativni sistem, automatski gubi pravo povezivanja sa drugim organizacijama ili sistemima. Naprotiv, mislim da je daleko više uslova za veću integrisanost jugoslovenske privrede i same privrede sa svim drugim društvenim delatnostima ukoliko se kanali povezivanja osnovnih i radnih organizacija udruženog rada otvore u svim pravcima. Bez toga, teško je pretpostaviti da ćemo doći do reproduktivnih celina i do odgovarajućih komunikacija među samim reproduktivnim celinama. Najzad, ni te celine ne mogu biti zatvoreni sistem, jer same sebi ne mogu biti dovoljne.

Za razliku od složenih organizacija udruženog rada, poslovne zajednice ne predstavljaju samostalne samoupravne organizacije udruženog rada, već su relativno stabilan oblik saradnje organizacija udruženog rada u određenoj oblasti. Svrha te saradnje je, obično, zajedničko utvrđivanje podele rada da bi se obezbedila proizvodnja u većim serijama i sa nižim troškovima, unapređivanje uslova društvenog rada, naučnoistraživačkog rada, istraživanje tržišta za zajedničke potrebe i slično.

6. Od ostalih oblika samoupravnog organizovanja u udruženom radu izdvojio bih samo banke s obzirom na to da samoupravne interesne zajednice predstavljaju temu za sebe. Opšti postulat da su sredstva banaka, zapravo, sredstva osnovnih organizacija udruženog rada, kao i dohodak koji se na toj osnovi ostvaruje — takođe bitna polazna osnova koja jedino može sprečiti da banke popri-

me fizionomiju samostalnog faktora, u kome se stvaraju otuđeni kapital i centri ekonomske moći. Pozicija organizacija udruženog rada u njima je dosledno izvedena. Mnogo je, međutim, teže u praksi ostvariti neposredan uticaj na poslovanje banaka koje će obezbediti da banke sve više postaju organi sve šire zajednice samoupravnih subjekata, snažan faktor planiranja, inicijator pripreme i kontrolor realizacije razvojnih planova, središte u kome se stiču zajednički poduhvati zainteresovanih organizacija, neposredna pomoć u prebrođavanju raznih kriznih faza u razvoju pojedinih organizacija udruženog rada. Banke sve više treba da se u to pretvaraju, a ne da snagom inercije ponovo postaju otuđeni centri moći. Istina, sada ne više na sopstvenoj osnovi, zasnovane na pravima na društvenom kapitalu već na faktičkoj osnovi; pre svega, zato što još nismo razradili konkretne oblike njihove aktivnosti u duhu Zakona o udruženom radu. O toj strani stvari moramo razmišljati više, jer će banke samo razvojem tih i takvih funkcija privući interes i prisustvo radnih organizacija kod sebe, a ne, pre svega, insistiranjem na klasičnim oblicima bankarskog i kreditnog poslovanja. Jednom rečju, primenom Zakona o udruženom radu, ako ne odmah, onda za dogledno vreme, može se onemogućiti takva koncentracija sredstava u bankama koja će, po svojoj prirodi, značiti nove oblike eksproprijacije dohotka organizacija udruženog rada. Bitno je uočiti da se moramo neposrednije posvetiti transformaciji banaka u pravcima koji će ih sve više činiti posebnom vrstom samoupravnog udruživanja neophodnog organizacijama udruženog rada, s obzirom na njihov novi položaj i nove potrebe čitavog udruženog rada. Nije, prema tome, pred nama samo problem da banke moramo tako organizovati da ni u kom vidu ne mogu da postanu centri državnog kapitala ili klasične banke koje će zadovoljavati uobičajene potrebe bankarskog i kreditnog poslovanja, već institucije koje postepeno izrastaju u nove oblike udruživanja rada i sredstava za potrebe sadašnje etape samoupravljanja, za nove zadatke tako potrebne udruženom radu s obzirom na novi skok, novi kvalitet udruživanja koji udruženi rad u narednom periodu mora ostvariti. To je put da organizacije udruženog rada postanu aktivni osnivači u bankama, a samim tim da im uliju i novu sadržinu.

7. Sada bih, u okviru ove teme, istakao samo nekoliko pitanja koja zaslužuju posebnu pažnju, razjašnjenje, ili imaju određeni značaj sa idejno-političkog aspekta.

Prvo, dugo će trajati bitka Saveza komunista za to da osnovne organizacije udruženog rada postanu normalan način organizovanja društvenog rada i reprodukcije samoupravljanja kao sistema društveno-ekonomskih odnosa. Otpori su očiti: čitave fabrike su ponegde još uvek osnovne organizacije udruženog rada, a njihovo zadržavanje u sadašnjem statusu pravda se čitavim obiljem argumenata tehničko-tehnološke, organizacione i ekonomske prirode. Menjanje toga stanja političkom akcijom je neizbežno, ali ono

mora biti smišljeno, prostudirano, obezbeđujući sve karakteristike radne celine, kako to Zakon o udruženom radu i predviđa. Bez te akcije mi nećemo ostvariti neposredno samoupravljanje i društveno-ekonomske efekte koji iz toga treba da slede. Pri tome, treba ukazivati na mesto i ulogu radne organizacije i potrebu raznovrsnog udruživanja u šire asocijacije. Radniku treba da bude jasno da mu njegova osnovna organizacija omogućuje neotuđivost dohotka, ali i da veličina dohotka zavisi od povezanog, sinhronizovanog rada i povezivanja interesa u svim mogućnim oblicima u celini udruženog rada. Antiustavni karakter bilo kakvog eksproprisanja dohotka bilo koje organizacije udruženog rada treba u svesti radnika da otkloni svo nepoverenje usled nesretne prakse iz prošlosti i da mu budu prezentna i bliska i njegova neotuđiva prava u osnovnoj organizaciji udruženog rada i njegovi vitalni interesi, klasni i ekonomski, društveni i lični u vezi sa zakonitošću povezivanja i udruživanja, kako bi samoupravni sistem značio i optimalan ekonomski i društveni uspeh. Ispoljavanje i korišćenje svih prednosti koje sistem udruženog rada nosi u sebi upravo znači potrebu povezivanja u šire reprodukcione celine, potrebu koncentracije sredstava, udruživanja rada i sredstava, ali uvek sa stanovišta interesa i pozicije radnika koji je gospodar uslova, sredstava i plodova svog rada. Otvorenost prema drugim organizacijama udruženog rada, traženje zajedničkih dodirnih tačaka, zajedničko planiranje i građenje budućnosti, to su samo neki elementi svesti i saznanja koji treba da motivišu radnika u procesu udruživanja. Neophodno je potrebno jačati svest protiv svakog otuđivanja radnika od sredstava, ali i otvarati vidike za zajedničke, udružene poduhvate koji će uvećavati dohodak. To će, u isto vreme, značiti jačanje samoupravljačke svesti, ali i napuštanje grupno-svojinskih preokupacija.

Jačanjem društvenosti dohotka, ne u ime neke idealističke pozicije odricanja za neke više ciljeve i namene, nego u ime neophodnosti da se tim putem brže uvećava dohodak, optimalizira upotreba dohotka i viška rada — jača, dakle, ekonomski i društveni položaj radnika. Pri tome se vrši integracija društva na novim, samoupravnim osnovama, ne silom države, ujedinjavanjem državnog kapitala, nego slobodnim udruživanjem rada i sredstava neposrednih proizvođača.

Treba li, pri tome, posebno govoriti da će se takvom praksom i takvim razvojem svesti otvoriti šire mogućnosti da ujedinjavanje rada i sredstava pređe najpre opštinske, a zatim pokrajinske i republičke granice? To je naša neophodnost, ne u ime pomaganja jednih krajeva od strane drugih, nego u ime bržeg, potpunijeg razvoja samoupravljanja i postizanja većih ekonomskih efekata za sve učesnike u takvom odlučivanju. Svesni smo toga da oskudna akumulacija i glad za njom u svim sredinama predstavlja objektivni ograničavajući faktor, ali on će, razvojem proizvodnih snaga, biti lakše savladan ako prihvatimo kao prirodnu pretpostavku našeg sistema da udruživanje rada i sredstava mora donositi koristi svakom učesniku, u srazmeri s njegovim doprinosom u vidu tekućeg

ili minulog rada, odnosno i jednog i drugog. Sve dok žive demagoške parole o „izvlačenju" dohotka iz jedne organizacije udruženog rada u korist druge, zato što je koristila rad, znanje, sredstva druge organizacije, udruživanja neće biti, odnosno sredstva će se teritorijalizovati i po cenu manjeg ekonomskog efekta na sopstvenom području. Jednom rečju, zajedničko udruživanje rada i sredstava nije neki ustupak u Zakonu o udruženom radu, predviđen za jedan prelazni period, nešto što poput kamate moramo „trpeti", nego regulisan trajan oblik povezivanja zajedničkih interesa bez kojeg ne možemo ostvariti veći stepen udruženosti rada, ne možemo doći do širih asocijacija, ekonomski ne možemo naći odgovore za problem koncentracije, razvoja i, hteli mi to ili ne, bez toga će oživeti oblici državno-kapitalističkog i grupno-svojinskog korišćenja društvene akumulacije. Bez određenog metoda udruživanja rada i sredstava — kako ih Zakon o udruženom radu predviđa — svako prelivanje akumulacije izazivaće međunacionalne probleme i rasprave, jednostavno neće biti kretanja društvenih sredstava. Mi ćemo imati kretanje kapitala iz zemlje u inostranstvo i iz inostranstva u zemlju, čak i posredstvom inostranstva među nama samima, ali ne i u međusobnim samoupravno regulisanim odnosima.

Prema tome, integritet sredstava u osnovnoj organizaciji udruženog rada je moguće sačuvati, kao i neotuđiva prava radnika afirmisati, ali samo pod pretpostavkom da je i kretanje rada i sredstava i njihovo udruživanje sastavni deo, druga strana medalje, istog samoupravnog procesa, kako sa njegove društvene, nacionalno-regionalne tako isto i sa njegove ekonomske strane.

8. Drugi problem koji bih podrobnije hteo da dotaknem je mesto i značaj minulog rada u našem sistemu. I to ne slučajno. Često se u nas s različitim akcentima govori o minulom radu. Polazi se, razume se, od ispravne teze da tekući rad stvara vrednost. Pri tome neko daje veći, neko manji značaj minulom radu, koji s daljim razvojem proizvodnih snaga ima sve veću specifičnu težinu jer njegov relativni značaj i udeo u jačanju proizvodne snage rada raste, dok relativno opada udeo, da tako kažem, fizičkog doprinosa tekućeg rada novostvorenoj vrednosti. U vezi s tim problemom pred nama se postavlja jedno krupno idejno-političko i ekonomsko pitanje. Idejno-političko pitanje bismo mogli definisati na sledeći način: bez punog ovladavanja sredstvima za proizvodnju, celokupnim minulim radom, radnik se neće osloboditi svesti najamnog radnika. Sve dotle dok rezultate svoga rada posmatra samo kroz uloženi tekući rad, njega će interesovati samo lični dohodak, što na neki način determiniše i njegov odnos prema radu, gazdovanju društvenim sredstvima i dohotkom. Tek kada na jednak način bude tretirao i tekući i minuli rad u procesu društvene reprodukcije, radnik će postati samoupravljač i gospodar proizvodnog i društvenog procesa. Tek tada će postati potpuno tuđe i izlišno posezanje države za minulim radom i svako manipulisanje organizacijama udruženog rada.

Ako tako priđemo ovom problemu, onda moramo iz toga izvući i ekonomski zaključak: društveno priznati rezultati rada moraju zavisiti od upotrebe, gospodarenja i tekućim i minulim radom. Zar radnik — pojedinac, osnovna organizacija udruženog rada ili društvo kao celina mogu biti ravnodušni kako se koristi, obrće i prenosi na novu vrednost utrošeni minuli rad ili društveni kapital? Ako je to nemoguće, onda je jedini logičan zaključak da i tekući i minuli rad imaju podjednaku važnost kad je reč o društvenom priznanju za proizvedeni društveni proizvod, odnosno konkretna dobra, čija vrednost treba da bude verifikovana na tržištu. Ne treba li neke uzroke inflacije, nedovoljnog rasta ili stagnacije produktivnosti rada, dugog i neekonomskog investiranja, gubitaka i sličnih pojava potražiti i u neadekvatnom odnosu prema minulom radu u različitim njegovim vidovima — dakle, u neadekvatnom gazdovanju sredstvima, u krajnjoj liniji, u nemarnom odnosu prema društvenoj svojini.

Može se slobodno reći da i Ustav, a posebno Zakon o udruženom radu, jasno postavlja ovaj problem. Međutim, bilo zbog nekih idejnih kolebanja bilo zbog nerazrađenog složenog spleta problema vezanih za minuli rad, stavovi Ustava i Zakona o udruženom radu o njemu ostaju uglavnom opšte norme. Puno respektovanje minulog rada kao ekonomskog faktora zahteva bližu razradu ekonomskih pogodnosti, motivacija i posledica njegove uspešnije ili manje uspešne upotrebe. Prema tome, pred nama su problemi za razradu, kao, na primer: kako za gospodarenje minulim radom zainteresovati svakog radnika, kako ga dugoročno angažovati na tom interesu (penzijski sistem, recimo), kako ga kao upravljača u osnovnoj organizaciji stimulisati za bolje ukupno poslovanje organizacije itd., pa sve do podsticanja njegovog interesa da povezuje svoj minuli rad sa minulim radom druge organizacije udruženog rada, bilo neposredno bilo putem banke, složene organizacije ili putem zajedničkih ulaganja u inostranstvu itd.

Ne bih za sada ulazio u ostale aspekte ovog složenog problema, ali bih u rezimeu ponovio: bez adekvatnog valorizovanja minulog rada nisu obezbeđeni svi uslovi da iščezne najamna svest radnika, da se radnik oseti gospodarom celokupnog procesa društvene reprodukcije i da se obezbedi racionalno korišćenje društvenog bogatstva.

9. Treći problem na koji bih skrenuo pažnju je formiranje vrednosti u primarnoj raspodeli, odnosno problem cena. Cena ne sme i ne može biti subjektivistička konstrukcija, već u datim, našim produkcionim odnosima u uslovima socijalističke robne proizvodnje, objektivno ustanovljiva veličina. Ona, u osnovi, ne može odstupati od toga, pa ni kad je reč o samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju, već uvek kao podlogu treba da ima objektivnu stvarnost zasnovanu na delovanju zakona vrednosti. Upravo uspeh takve ...ove, značajne kategorije u našem sistemu kao što je sporazumeva... i dogovaranje zavisi u prvom redu od saznanja da samouprav-

ljači žive i rade pri postojanju i delovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, pri čemu je i sam sistem samoupravljanja jedna od najbitnijih objektivnih zakonitosti. Pod pretpostavkom da svi partneri polaze od poštovanja te činjenice, međusobno sporazumevanje subjekata dogovora i sporazuma o svim pitanjima vezanim za proces društvene reprodukcije, pa, u tom smislu, i o cenama, jeste na realnom tlu i znači krupan korak napred u oslobađanju od nasleđenih odnosa stihijnog ili čak anarhičnog formiranja cena. To važi i za takozvane interne cene. Iako se one dogovaraju za delove proizvoda ili, čak, i radnih operacija koje nemaju direktnu tržišnu verifikaciju, u finalnom proizvodu i te cene su *de facto* pod neumitnom kontrolom tržišta. Cena finalnog proizvoda je, u krajnjoj liniji, i objektivni okvir u koji moraju stati sve pojedinačne cene.

Znači li to što sam napomenuo da se, prilikom sporazumevanja i dogovaranja, ne mogu vršiti bilo kakve modifikacije u cenama vezanim za politiku razvoja ili određene razvojne ciljeve društva, za razvoj pojedinih radnih organizacija, za određene pogodnosti koje jedna organizacija očekuje od druge, između ostalog i zato što ulaže sredstva u njen razvoj, imajući u vidu neke naučno-istraživačke i druge ciljeve i slično? Razume se da ne znači, ali, ipak, uvek u granicama koje se mogu opravdati konačnom verifikacijom na tržištu. Pri tome, treba imati u vidu i delovanje cena koje se formiraju na svetskom tržištu ili, bolje reći, na drugim tržištima. Ne može se, kao što to pokazuju iskustva sistema zasnovanih na državno-svojinskom monopolu, bez posledica i na duži rok živeti u svetu ekonomski nerealnih i subjektivistički utvrđenih cena, a da se za to ne plati prilično visoka ekonomska, pa i politička cena u vidu unutrašnjih nezadovoljstava i previranja. Naša ekonomija je objektivno smeštena u uslove svetske razmene, a u njoj samoj deluju unutrašnje ekonomske zakonitosti o kojima se mora voditi računa. To ne znači nemogućnost menjanja postojećeg stanja ili nemoćno priklanjanje nekoj slepoj sili koja deluje van nas, nego saznanje, pa i praksu, koji nas čuvaju od voluntarizma i subjektivizma i omogućuju da svakim danom na realnom tlu, stopu po stopu, osvajamo novi prostor za delovanje zakonitosti samoupravnog socijalističkog društva, za sve šire prodiranje elemenata svesnog, saznatog i planiranog u našem ekonomskom i društvenom razvoju.

Idealističke predstave o cenama, koje možemo modelirati po našim subjektivnim opredeljenjima, unapred fiksiranim ciljevima, ispred i iznad objektivnih mogućnosti, zapostavljanje u formiranju cena svih činilaca koji na njih utiču, a pre svega udela i tekućeg i minulog rada, kao i birokratsko-etatističke pretenzije da se preko cena vrši alokacija viška rada u cilju ostvarenja nekog nerealno zamišljenog plana razvoja ili strukture privrede — život vrlo brzo razbija, ali je njihova ekonomska i društvena cena visoka. Takva politika i sistem cena vode sukobima unutar radničke klase, između klase i države. U takvom, subjektivističkom konstruisanju cena

država poprima sve više ulogu arbitra — u stvari, eksproprišc prava samoupravljanja i u ime rada, stabilnosti cena i ostvarenja razvojnih ciljeva na zadnja vrata uvodi državno-kapitalističke metode regulisanja privrede.

Ovo što sam istakao, da bih markirao kurs i princip, ne treba shvatiti kao izjašnjavanje protiv bilo kakvih, pa i administrativnih, intervencija i kontrole na području cena od strane ovlašćenih organa, ali samo kao supsidijerno pravo, a ne pravo koje u krajnjoj liniji mora svojim širenjem i zloupotrebom da se pojavi kao negacija samoupravljanja.

Primarno pitanje u oblasti cena je pravo i odgovornost osnovne i radne organizacije da samostalno utvrđuju svoje cene, uključujući i interne cene. Pitanje je po kakvom kriterijumu.

U formiranju cena ne bi trebalo polaziti od troškovnog principa, iako su troškovi realna stvar, nešto što se dogodilo i što ima određene posledice. Ako određeni troškovi ne mogu biti društveno ili tržišno verifikovani, onda se pojavljuje gubitak, a gubitak je takođe činjenica i rađa određene posledice. Međutim, veoma je opasno da se polazi od troškovnog principa, jer on obično ima za posledicu da se cene grade na bazi priznavanja individualnih troškova, što vodi u neprekidnu inflaciju. A to je, na kraju krajeva, samo konsekvenca nekog dubljeg uzroka u sferi proizvodnje i odnosa koji u njoj postoje. Suština troškovnog principa je u tome da se, bez obzira na kvalitet i kvantitet rada i gospodarenja sredstvima, individualni troškovi uvek moraju respektovati, priznavati itd. Naravno, taj princip onda vodi krajnjem negiranju bilo kakve društvene i tržišne verifikacije, a time i ponovnom ustoličenju nekog organa, vlasti, države, koja će priznavati svakome ono što je njegov rezultat kao najbolji efekat koji se mogao postići, a zna se kuda to vodi. Upravo zato što smo u praksi, iako smo bili načelno protiv toga, koristili takav put formiranja cena, i imamo tendencije stagniranja, pa i opadanja produktivnosti. I ne samo produktivnosti nego opadanja ekonomičnosti i racionalnosti u pogledu opšteg gazdovanja društvenim sredstvima itd., što ima nesumnjive posledice po našu ukupnu sposobnost za uvećavanje dohotka i, razume se, viška rada. Da o ovome kažem nešto više pobudili su me neki podaci o gubicima nekih privrednih organizacija i pokušaji da se oni objasne samo neadekvatnim odnosima u cenama. To znači da individualni rezultati rada, koji nisu društveno verifikovani, ne mogu biti parametar za formiranje cena. Taj mentalitet se mora promeniti. Jedan od uzroka pojave tog mentaliteta je i mogućnost da se pritiskom na državu i njene organe isposluju takve cene koje znače priznavanje individualnih, a ne društveno verifikovanih rezultata. To i jeste jedna od krupnih smetnji, ne samo za povoljniji razvoj naše privrede nego i za brži razvoj socijalističkih samoupravnih ekonomskih i društvenih odnosa.

10. S pravom su veoma radikalno u Zakonu o udruženom radu razrešeni *odnosi između proizvodne i prometne sfere*. Pri tome se

polazilo od toga da je budućnost povezivanje ne samo proizvodne, prometne, finansijske nego i svih sfera društvenih delatnosti i da se ne može odvojenost, pa ni privilegovanost u procesu društvene reprodukcije, sačuvati i obezbediti za neke delove ukupnog društvenog rada. Istovremeno, moramo biti do kraja određeni i jasni u tome da prometnoj sferi, u zajedničkom procesu udruživanja, priznamo puni efekat onoga što rad i sredstva uložena u toj sferi doprinose ukupnom dohotku.

Svaki pokušaj da se prometna sfera svede na prost uslužni faktor, kome će se obezbediti lični dohoci i, eventualno, neka minimalna sredstva da može da obavlja svoju delatnost i da egzistira — bilo bi pogrešno tumačenje Zakona o udruženom radu i iz toga bi nastao nepovoljan ekonomski efekat. Iako te odnose još nismo sredili, iako još ima monopolističkih pozicija u prometnoj sferi, prisutne su i suprotne tendencije, o kojima pravovremeno moramo voditi računa, kao što su opasnost zaostajanja u razvoju i opremanju prometne sfere itd., što bi se, razume se, moglo negativno odraziti upravo na sferu proizvodnje.

Moramo biti konsekventni do kraja. I rad i sredstva u prometnoj sferi, to jest i tekući i minuli rad, moraju biti uzeti u obzir i valorizovani u pogledu njihovog doprinosa i učešća u raspodeli zajedničkog društvenog proizvoda na isti način kao da su uložena u bilo koji drugi odeljak materijalne proizvodnje. Jer, sve je to udruženi rad, svaki učesnik u ukupnom procesu udruženog rada jednako je vredan u srazmeri sa onim što ulaže, što doprinosi, bilo u pogledu povećanja vrednosti društvenog proizvoda, vrednosti robe, bilo time što omogućuje njeno prometanje do kupca, očuvanje njenog kvaliteta i tako dalje.

11. Sledeće pitanje je raspodela dohotka i nagrađivanje prema radu. Ovo ću pitanje samo da markiram, jer sam duboko ubeđen da je sadašnje stanje u ovoj oblasti sistema i prakse ozbiljna smetnja da se otvori širi proces udruživanja različitih organizacija udruženog rada. Naime, sve dok se ne stvore uslovi za smeliju i slobodniju raspodelu prema radu, koja će uvažiti efekte i tekućeg i minulog rada, sve dok bitno ne izmenimo postojeće sporazume o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka i ne budemo stimulisali rad, stvaralaštvo, pokazane rezultate u realizovanom dohotku — ne možemo očekivati da radnik bude zainteresovan za drugačije poslovanje u njegovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i za postizanje dodatnih efekata do kojih može doći udruživanjem rada i sredstava sa drugim organizacijama, povećanim umnim i drugim naporima, pa, ako hoćete, i povećanim rizikom. U sadašnjoj praksi raspodele dohotka radnik je na ličnom dohotku koji često ne sledi logiku kretanja dohotka, već troškova života, usled čega u takvim situacijama radni čovek nema posebnog interesa za veći lični angažman, samoupravni potez ili ekonomski poduhvat. Prema tome, primena Zakona o udruženom radu i otvaranje intenzivnijeg procesa udruživanja osnovnih i radnih organizacija zahteva jasnije de-

finisanje politike na ovom sektoru i otvaranje širih mogućnosti da se uspeh u radu, u povećanom dohotku, u uspešnom gospodarenju sredstvima značajnije izrazi u ostvarenom ličnom dohotku. To je nužno radi afirmacije sistema, ali i radi oslobađanja neiskorišćene energije u stvaralačkim mogućnostima radničke klase i radi korišćenja neiskorišćenih kapaciteta, društvenih sredstava, koja predstavljaju naše krupne rezerve za ubrzani ekonomski i društveni razvoj. Ne treba se plašiti socijalnih razlika na toj osnovi, a i o njima, ako ih bude, lakše ćemo raspravljati u stvaralačkoj atmosferi nego u atmosferi traganja za nezakonitim bogaćenjem u uslovima niveliranih dohodaka i za one koji značajnije doprinose i za one koji relativno malo doprinose ili su neiskorišćeni potencijali u uslovima nedostatka motivacije da se bore za veći dohodak. Može se reći da je teško zalagati se za takav sistem raspodele prema radu kada značajan deo organizacija udruženog rada radi sa gubitkom ili su bez ikakve akumulacije. Mislim, međutim, da je baš ovo trenutak i upravo zbog sadašnjeg stanja u privredi, koje nije bez uzročne veze i sa stanjem u sistemu raspodele dohotka i zaostajanjem u porastu produktivnosti rada, da se radnicima otvori perspektiva pravog vrednovanja rezultata njihovog rada i stvaralaštva radi lakšeg izlaženja iz postojećih teškoća. Inače, kroz kakve će porođajne muke prolaziti naša akcija za primenu Zakona o udruženom radu može se lako pretpostaviti.

Kako prevazići probleme u sprovođenju raspodele prema radu koji se javljaju, u suštini, na bazi različitog organskog sastava i drugih uslova koji su različiti od organizacije do organizacije, a da se pri tom ne naruši u Ustavu zapisani princip — za isti kvantum i kvalitet rada treba da sledi i ista nagrada?

Suština problema je u gospodarenju sredstvima i minulim radom. Naravno, isti kvantum i kvalitet rada, nezavisno od drugih uslova, treba da povlači i jednaku ili približno jednaku nagradu. Međutim, radnici u osnovnim i svim drugim organizacijama udruženog rada nisu samo radnici koji ulažu svoj rad, nego su i gospodari sredstava za proizvodnju i upravljači tim sredstvima u uslovima socijalističke robne proizvodnje. Kao takvi, suočeni su s inostranim i unutrašnjim vrednovanjem rezultata, koji ne priznaju individualne troškove i individualne rezultate, već samo one društveno priznate. Na osnovu toga treba da se ostvaruju različiti nivoi dohodaka od jedne do druge organizacije. Ti elementi se moraju uzeti u obzir i oni će korigovati sliku, dopuniti ono što će proisteći iz prostog primenjivanja principa — za isti kvantum i kvalitet rada isti lični dohodak. Jer, radnik se ne pojavljuje samo u ulozi faktora koji troši svoj tekući rad, nego i u ulozi subjekta koji gospodari sredstvima za proizvodnju.

Naravno, postoji i druga strana tog istog problema. S obzirom na to da su u pitanju društvena sredstva, ne mora biti individualna zasluga određene organizacije što raspolaže jednim ili drugim kvantumom društvenih sredstava, naročito ako se ima u vidu da su ukupno raspoloživi fond akumulacije i naša kreditna sposobnost

prema inostranstvu određeni ili relativno poznati, i da unutar toga ne možemo zadovoljiti sve potrebe i sve mogućnosti razvoja, što, opet, znači da je onaj ko u korišćenju ukupnih sredstava privrede ili inostranih sredstava dobije primat, na određeni način privilegovan. Prema tome, imajući u vidu da je i dohodak koji se stvara društvenim sredstvima — društveni dohodak, ima mesta i društvenoj intervenciji, a pre svega sporazumevanju i dogovaranju unutar samog udruženog rada o unošenju takvih elemenata u raspodelu dohotka koji proističu iz posebnih privrednih i prirodnih uslova, iz posebnog organskog sastava sredstava, iz povoljnije pozicije na tržištu i drugih uslova koji doprinose da dolazi do različitih dohodaka koji se stiču na jedinstvenom tržištu.

Međutim, uvažavanje tih momenata u raspodeli dohotka ne sme da znači ni otuđenje tog dohotka od osnovne organizacije udruženog rada, niti sme da bude takvih razmera da iščeznu stimulansi koji su veoma bitni za upravljačku funkciju radnika. Prema tome, iz te upravljačke funkcije mora da sledi neposredni interes radnika za boljim gazdovanjem, za uvećavanjem dohotka, korišćenjem svih pogodnosti koje nisu uvek date kao na dlanu, već ljudi dolaze do njih svojom akcijom i borbom na tržištu. Ulaganje fizičkih ili intelektualnih napora da bi se stekla povoljnija pozicija u sticanju dohotka time što će se na vreme investirati i naći prava finansijska konstrukcija za investiranje, što će se sagledavati situacija na tržištu i predvideti potražnja, što će se pravovremeno pojaviti roba na unutrašnjem ili spoljnjem tržištu itd. — treba da se izrazi u povećanom dohotku i ličnom dohotku radnika. Rezultate svih tih aktivnosti treba uključiti u dohodak radne organizacije za koji mora biti zainteresovana svaka osnovna organizacija, svaki radnik, čime će se otklanjati nasleđeni, a i sada postojeći elementi koji podržavaju ili podstiču najamnu svest. To, zapravo, i treba da bude konkretna materija samoupravnih sporazuma i dogovora o sticanju, raspoređivanju, raspodeli dohotka i ličnih dohodaka.

U periodu koji je za nama, u izuzetno složenoj ekonomskoj situaciji, zadovoljili smo se ograničenim ciljevima, koje smo mogli postići samoupravnim sporazumima i dogovorima o raspodeli dohotka. Ali posle donošenja Zakona o udruženom radu s tim se ne možemo zadovoljiti. Naši zadaci i naše aspiracije u tom pogledu moraju biti mnogo šire, složenije, diferencirani je — moraju da podstaknu interes za povećanje dohotka na bazi korišćenja svih proizvodnih faktora i svih mogućnosti koje u tom pravcu daje samoupravljanje, kako bi ono i u pogledu produktivnosti rada i drugih kvalitativnih faktora privređivanja, takođe, pokazalo svoju superiornost.

2. Kako vrednovati *istraživanja i rezultate nauke*, naročito kada nije u pitanju aplikativna sfera nauke, dakle, ona koja je neposrednije vezana za proizvodnju i ostale društvene delatnosti?

Moramo detaljnije da razradimo različite solucije za uspešno rešavanje ovog pitanja. Jer, najgora moguća solucija bi bila ona

kada bismo zapostavili fundamentalna istraživanja i prave uslove za uspešan razvoj naučnoistraživačkog rada.

Prema tome, iako je neophodno obezbediti sve uslove da se povežu neposredni interesi osnovne, radne ili složene organizacije sa organizacijom čiji je rad evidentno neophodan i koristan za organizacije udruženog rada u sferi proizvodnje — obrazovanje, praktična primena naučno-tehnoloških dostignuća itd. — treba voditi računa da se fundamentalni naučnoistraživački rad ne sme prepustiti budžetskom ili kvazibudžetskom načinu finansiranja.

Razvojem privrede, njenim izlaženjem iz teškoća sa kojima je suočena zbog gubitaka, zbog balasta prenesenog iz ranijih godina, sa njenom orijentacijom da razmišlja o svojoj budućnosti na bazi programiranja i planiranja, na bazi sagledavanja sopstvenih zadataka i svojih veza na duži rok — značaj i doprinos naučnoistraživačkog rada i fundamentalnih istraživanja dobijaće na značaju. Postepeno će prevladavati mišljenje o tome da to nije finansiranje nečeg nepoznatog i neizvesnog, nečeg za šta se ne zna ko će od toga imati koristi. Pri tom se mora imati u vidu da fundamentalna istraživanja nikad ne daju i neposredno opipljive rezultate, jer ona pretpostavljaju istraživanje, eksperimentisanje. Bez eksperimenata nema nauke. Svaki eksperimenat, međutim, ne mora da uspe, ali izaziva ekonomski trošak. No, i taj trošak, čak i kad je reč o neuspelom eksperimentu, ne znači uvek i „čist" gubitak, jer upućuje nauku na nove eksperimente i nova traganja, kali i osposobljava naučne kadrove. Uostalom, do nove tehnologije i novih tehničko-tehnoloških saznanja i rešenja se, nigde i nikada, nije tako lako dolazilo, ali se, u najvećem broju slučajeva, pokazalo da su ulaganja u nauku radi dobijanja nove tehnologije, po pravilu, bila najisplativiji deo u ukupnoj strukturi velikih investicionih poduhvata.

Sve te specifične momente naučnoistraživačkog rada moramo imati u vidu. Zato unošenje saznanja o dugoročnom značaju i suštinskom doprinosu koji fundamentalna naučna istraživanja imaju za razvoj društva treba, takođe, da postane predmet društveno-političke akcije u ovom trenutku. To bi najprezentnije trebalo da dođe do izražaja u takozvanim složenim organizacijama. Recimo, organizacija koja objedinjuje energetiku, sa svim njenim širokim vezama, ne može a da ne bude zainteresovana već danas — bez obzira na to u kakvom je trenutnom ekonomskom položaju, i upravo zbog toga — da reši svoje probleme na revolucionarniji način nego što to može u uslovima sadašnjih saznanja. A to znači da bude spremna da odvoji sredstva, pod određenim uslovima na bazi samoupravnog sporazumevanja, za takvo naučno istraživanje koje će moći značajnije, dublje i dugoročnije da promeni njen ekonomski položaj i tehnološki nivo. Ako takvog saznanja nema ili ako ono nije dovoljno prisutno upravo prilikom stvaranja složenih organizacija i reprodukcionih celina, to znači da se i te celine stvaraju na pragmatističkim osnovama. U stvari, nezavisno od toga da li smo konsekventno sproveli Zakon o udruženom radu i došli do pravih osnovnih organizacija, ostaje, da tako kažem, društveno-ekonomsko,

pa i idejno-političko opredeljenje i potreba neposredne akcije i borbe za konsekventnu primenu Zakona o udruženom radu, koje, ukoliko ne postoji u sredini o kojoj je reč, mora biti uneseno spolja. Takvom orijentacijom se stvara i prostor za delovanje subjektivnog faktora koji mora da pledira za ono što vuče napred, što znači preskakanje vremenskih i drugih barijera, odnosno ublažavanje „porođajnih bolova" u ukupnom razvitku udruženog rada, posebno bržem povećavanju njegove ekonomske efikasnosti.

Ukoliko takvo saznanje zadobije prevagu u svesti udruženog rada, a to se ne može videti odmah, danas, na praktičnim rezultatima, onda ćemo kroz sporazume, dogovore i slično, unutar samog udruženog rada, naći oblike, forme i veze kako rešavati razmenu rada i sa takvim institucijama koje se bave naučnoistraživačkim radom koji ne daje uvek neposredne rezultate, ali koji — dugoročno gledano — jedino može zemlju da izvuče iz relativnog tehnološkog, a time i ekonomskog zaostajanja.

Jozo Bakalar

Sistem i društvena kontrola cijena

Postojeći sistem cijena doživio je više opravdanih i neopravdanih kritika. U tim kritikama se često brkaju sistem i politika, tako da se greške u politici pripisuju sistemu. Međutim, sadašnji sistem cijena nije imun od raznih defektnih rješenja, posebno onih koja su inkompatibilna s odredbama Ustava. Upravo zato se prišlo izradi novog sistema. Do sada je izrađeno nekoliko varijanata Nacrta zakona o sistemu i društvenoj kontroli cijena, ali u njima su egzistirale dvije suprotne koncepcije.

Pod tezom da radni ljudi ovladaju odnosima na tržištu stal no je eksponirana ideja o potrebi sveobuhvatne kontrole cijena. Toj koncepciji dodavani su i odgovarajući kriteriji. Iako se i u njoj spominje tržište kao jedan od regulatora odnosa u primar noj raspodjeli, ono je, u stvari, osporavano i sistematski potisk vano. Drugi koncept se zalagao za jači uticaj tržišnog mehanizm i njegovo indirektno regulisanje namjenskom raspodjelom doho tka, fiskalnim, monetarno-kreditnim, carinskim, spoljnotrgovin skim i deviznim instrumentarijem itd. On je polazio od veće povjerenja u tržišni mehanizam, kao i od uticaja spoljnjeg n naše tržište. Sljedstveno tome, kriteriji su više objektivizirani oslonjeni na domaće i strano tržište i razvojnu politiku kao korek tivi nepovoljnih strana tržišnog mehanizma.

Ta dva osnovna koncepta, u raznim verzijama, paralelno su egzistirala kao suprotnost jedan drugom. Suprotnost proizlazi, uglavnom, iz različitog shvatanja tri najbitnija elementa ovog područja: mehanizama za regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli, nosilaca odluka o cijenama i kriterija sistema i društvene kontrole cijena.

Mehanizmi — regulatori odnosa u primarnoj raspodjeli

Prema Ustavu SFRJ, član 251, osnovni mehanizmi preko kojih se regulišu odnosi u društvenoj reprodukciji, pa i odnosi u primarnoj raspodjeli, jesu tržište i plan. Tržište predstavlja stihijni i automatski mehanizam na kojem osnovni privredni subjekti samostalno donose svoje odluke, dok plan predstavlja svjesnu regulaciju preko samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i odluka društveno-političkih zajednica i njihovih organa.

Poznato je da tržište, u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, ne može biti jedini regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Ono to više nije, u klasičnom smislu, ni u tržišnim ekonomijama kapitalističkih zemalja, gdje takođe, u manjoj ili većoj mjeri, postoji kontrola i usmjeravanje. S obzirom na specifičnosti našeg sistema, u kojem su sredstva za proizvodnju društvena, a ne privatna svojina, a osnovni motiv privređivanja dohodak, a ne profit — svjesna akcija društva dobija mnogo značajniju ulogu u regulisanju odnosa društvene reprodukcije u ovoj etapi razvitka.

Osnovni pravci za djelovanje te svjesne regulativne funkcije društva u primarnoj raspodjeli su, svakako, usmjereni na ona područja na kojima se tržište pokazalo nepotpunim i neefikasnim mehanizmom, a to su: nemogućnost regulisanja odnosa preko tržišta i cijena u društvenim službama; nemogućnost blagovremenog informisanja i na toj osnovi i regulisanja odnosa u primarnoj raspodjeli u djelatnostima gdje tržište zakašnjava sa svojim informacijama (pretežno privredna infrastruktura); nemogućnost potpuno autonomnog regulisanja razvoja cijenama u djelatnostima sa sporim porastom produktivnosti; nemogućnost automatskog ostvarivanja pojedinih socijalnih zahtjeva društva, kao što je čuvanje standarda stanovništva sa najnižim primanjima, preko depresiranih cijena egzistencijalnih proizvoda, oslobađanja poreza na promet i slično; nemogućnost ostvarivanja posebnih ciljeva na sektoru privredne strukture i regionalnog razvoja, podrazumijevajući time brži razvoj u određenim periodima pojedinih privrednih grupacija i regiona; nemogućnost potpunog autonomnog regulisanja namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, što se preko kupovnih i robnih fondova odražava na nivo cijena u tri osnovna proizvodna sektora (sredstva za rad,

predmeti rada i roba široke potrošnje); povremene veće neravnoteže na tržištu čiji se uzroci nalaze u disproporcionalnim odnosima između ponude i tražnje i koji se manifestuju u inflacionim i nestabilnim kretanjima; organizacione deformacije tržišta koje preko raznih oblika monopolisanja utiču na stvaranje nejednakih uslova privređivanja i na odstupanje od odnosa u primarnoj raspodjeli od važećih ciljeva i principa.

To, sve skupa, upućuje na potrebu kontrole tržišta i njegovog usmjeravanja na onim punktovima gdje je ono imperfektno, i u onim periodima i situacijama kada ono svojim mehanizmom ne omogućuje ostvarivanje društvenih ciljeva i principa. Ali, smisao te kontrole treba da bude, prije svega, u utvrđivanju odnosa na tržištu na kojem se ostvaruje primarna raspodjela društvenog proizvoda i pružaju blagovremeni i argumentovani podaci odgovarajućim samoupravnim i društvenim organima u cilju njihove intervencije na onim punktovima i u onim periodima i situacijama kada je ona neophodna. Prema tome, kontrola cijena na tržištu ne znači samo kontrolu u užem smislu, to jest kontrolu i određivanje cijena konkretnih proizvoda i usluga od strane države ili samoupravne strukture. Ona podrazumijeva, prije svega, praćenje i analiziranje, a tek onda donošenje odluka čiji je cilj usmjeravanje odnosa u željenom pravcu.

Pogrešna su, međutim, shvatanja koja se zalažu za zamjenu tržišnog mehanizma totalnim sporazumijevanjem i dogovaranjem, i to isključivo neposrednim mjerama, a koja istovremeno u tržištu vide regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Sporazumijevanje i dogovaranje se mora zasnivati na nekoj ekonomskoj logici, pa čak i prinudi, a do takvih saznanja se može doći samo pomoću objektivnih ekonomskih zakonitosti, a njih otkrivamo posredstvom tržišnog mehanizma.

Koncepcija o sveobuhvatnoj direktnoj kontroli cijena pomoću sporazuma i dogovora došla je do izražaja u nekoliko radnih verzija teza o sistemu i društvenoj kontroli cijena[1], koje su rađene u sklopu opšteg programa transformacije privredno-sistemskih rješenja u duhu novog Ustava, a djelimično i u Nacrtu zakona o sistemu i društvenoj kontroli cijena.[2]

Treba imati u vidu da tržište predstavlja stihijni automatski mehanizam za razliku od planskog — svjesnog mehanizma. Ali u odnosima „proizvodnje vrijednosti" tržište je nezamjenljiva motorna snaga razvoja proizvodnih snaga, koja — sa svoje strane — neizbježno rađa i imperfektne, iracionalne i otuđene odnose. Te imperfektnosti se neutrališu planskim usmjeravanjem koje u našim uslovima predstavlja društveni odnos neotuđiv od radnika, radničke klase i radnih ljudi u cjelini. Neosporno je da samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju instrumente svjesne akcije samoupravne strukture. Tu svjesnu akciju spro

[1] *Sistem i politika cijena*, teze, Beograd, jul i septembar 1975

[2] *Nacrt zakona o sistemu cijena i društvenoj kontroli cijena*, Beograd, 1976.

vode, po pravilu, radni ljudi organizovani u šire organizacione oblike udruženog rada. Sigurno je da je to s aspekta produkcionih odnosa suštinska razlika u odnosu na etatističko odlučivanje.

Ukoliko bi se sve odluke o primarnoj raspodjeli donosile isključivo samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, podrazumijevajući tu i odluke o nivou cijena konkretnih proizvoda i usluga, ukoliko je to uopšte moguće s obzirom na njihovu brojnost, složenost i veličinu ukupne samoupravne strukture, tržišni mehanizam bi bio potisnut kao regulator odnosa u primarnoj raspodjeli i društvenoj reprodukciji uopšte. To bi, međutim, bilo protivustavno rješenje, jer je novim Ustavom jasno rečeno da u sistemu i politici cijena treba polaziti od tržišnog i planskog mehanizma, i to ne samo od našeg domaćeg nego i od inostranog tržišta.[3]

S aspekta metoda usmjeravanja nije sporno to da samoupravna tijela kontrolišu tržište i cijene dogovorima i sporazumima. Pogrešna je koncepcija da se ta kontrola provodi direktnim određivanjem cijena gotovo svih proizvoda i usluga pomoću samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, jer bi se na taj način anulirao tržišni mehanizam, inače Ustavom utemeljen, pošto služi daljem razvoju proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u našem društvu. To bi bio i neracionalan postupak, jer bi zahtijevao veliki angažman mnogobrojnih organa i vrijeme, zbog čega bi davao i neblagovremena rješenja.

Treba istaći da shvatanje o sveobuhvatnoj direktnoj kontroli cijena vodi svoje porijeklo iz odgovarajućeg poimanja principa na kojima treba da se zasniva funkcionisanje primarne raspodjele u socijalističkoj samoupravnoj privredi i — na toj osnovi — izvedenog cijenovnog oblika kojim se, po tom mišljenju, ispoljava dejstvo zakona vrijednosti u našim uslovima. Zanemarujući ona shvatanja koja se u primarnoj raspodjeli zalažu za vrijednosnu cijenu, koncepcija sveobuhvatne kontrole ima svoj oslonac, uglavnom, u raznim subjektivističkim mjerilima. S obzirom na to da tržište svojim djelovanjem ne distribuira novostvorene vrijednosti, kao normalan tok daljnje razrade tih koncepcija proizlazi zahtjev za administriranjem na temelju dogovora i sporazuma. Takvu koncepciju potpomagala je i nestabilna situacija na jugoslovenskom tržištu, inflacija koja je uzela zabrinjavajuće razmjere i vrlo često mijenjanje cijena i drugih uslova kojima se determinišu uslovi privređivanja i odnosi u primarnoj raspodjeli.

Normalno je da u izgradnji dugoročnijeg mehanizma za regulisanje odnosa u sticanju dohotka ne bi trebalo polaziti od izuzetnih prilika, jer njima odgovaraju i izuzetna rješenja i mjere. Isto tako, u postojećim društvenim razmjerama, gdje su Ustavom definisani osnovni elementi društvenog sistema u našoj zemlji, nenormalno je polaziti od teza kojima bi se te osnove derogirale. Nije ovdje u pitanju samo pozivanje na autoritativnost Ustava i zatvaranje na kakvog istraživačkog pokušaja u traženju racional-

[3] Član 251. Ustava SFRJ.

nijih rješenja, makar oni zadirali u najbitnije premise tog dokumenta, nego je jednostavno riječ o onome što je već verifikovala ekonomska teorija i praksa u našoj zemlji. Rezultat toga je da su plan i tržište komplementarni, a ne isključujući mehanizmi i da su oba našla odgovarajuće mjesto u ustavnoj koncepciji. Rješenja ne bi trebalo tražiti u isključivanju tržišta kao regulatora odnosa u primarnoj raspodjeli samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, niti u izmišljanju nepotrebnih dilema šta je meritornije — tržište ili samoupravni sporazumi i društveni dogovori, da li je primarno tržište ili dogovor i slično. Izlaz je u traženju optimalne kombinacije ova dva mehanizma na temelju utvrđene razvojne politike koja se oslanja na tržište i njegove objektivne ekonomske zakonitosti i iz njih izvedenih kriterija za sprovođenje politike cijena i svih drugih elemenata koji utiču na nivoe i odnose u cijenama. To je, u stvari, odnos između svjesnog — planskog i spontanog — tržišnog mehanizma u sferi razmjene. Oba su potrebna kao regulator odnosa između privrednih subjekata u fazi sticanja dohotka, ne isključuju jedan drugoga jer su komplementarni. Problem je naći optimalnu kvantitativnu i kvalitativnu kombinaciju te komplementarnosti.

Tamo gdje tržište ne može biti regulator, gdje je ono imperfektno, u periodima nestabilnosti, u situacijama kada s obzirom na razvojne ciljeve treba da dođe do odgovarajućih korekcija u primarnoj raspodjeli, kada to zahtijeva socijalna politika zemlje i slično, treba da se ugradi svjesno djelovanje društvenih snaga. Te snage su samoupravno organizovani radni ljudi koji na osnovu analitičkog praćenja tržišnih kretanja i svojih posebnih i ukupnih interesa ocjenjuju potrebu donošenja odluka na raznim organizacionim nivoima društvene reprodukcije. Na sektorima gdje tržište može biti regulator primarne raspodjele, što odgovara situaciji opšte ravnoteže na tržištu, ravnoteže između ponude i tražnje na konkretnom privrednom sektoru, organizacionom stanju u kojem je eliminisano monopolisanje i slično, normalno je da ono to i čini, jer će taj zadatak obaviti uspješnije nego kada se nepotrebno sputava i potiskuje. Tamo gdje tržište ne može automatski da reguliše ove odnose neophodna je svjesna društvena akcija. Pri tome, vrlo je značajno stvoriti mehanizam pomoću kojeg će se usklađivati odnosi cijena proizvoda pod kontrolom s proizvodima čije se cijene slobodno formiraju na tržištu.

Radnim ljudima organizovanim u razne organizacione oblike udruženog rada (od osnovne organizacije udruženog rada do federacije), da bi mogli obavljati svoju regulirajuću funkciju, potrebno je, prije svega, omogućiti praćenje stanja na tržištu i posebno odnosa u sticanju dohotka na temelju kojeg se donose razne usmjeravajuće odluke. Te odluke, zavisno od toga kako djeluju na formiranje nivoa i odnosa cijena, mogu biti posredne — indirektne i neposredne — direktne.

Posrednim ili indirektnim mjerama treba da se regulišu tržišni tokovi u pravcu neke optimalne ravnoteže kupovnih i robnih fondova iz koje treba da proizađu normalni odnosi cijena,

pa, prema tome, i normalni odnosi među osnovnim privrednim subjektima u sticanju dohotka. To djelovanje treba da bude osnovni metod usmjeravanja tržišnih odnosa i cijena.

Suština tog usmjeravanja sastoji se u djelovanju na sve faktore koji utiču na nivoe i odnose cijena. Osnovni faktor jeste ostvarivanje normalnih odnosa u namjenskoj raspodjeli dohotka preko koje se i stvara ravnoteža između kupovnih i robnih fondova po osnovnoj namjenskoj strukturi proizvodnje i potrošnje. Pri tome, pored dogovora i sporazuma, kojima se u našim uslovima usmjeravaju tokovi u raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju, treba, kao i u drugim tržišnim ekonomijama, efikasno sredstvo za postizanje tržišne ravnoteže da bude i odgovarajući instrumentarij iz fiskalne i monetarno-kreditne politike kao u svjetskim relacijama isproban metod regulisanja tražnje. Carinskom i deviznom politikom, intervencijama preko robnih rezervi (normalno, zavisno od platno-bilansnih mogućnosti), zatim određivanjem režima uvoza i izvoza, društveno-političke zajednice i njihovi organi treba da na osnovu razvojnih ciljeva i zadataka sprovode utvrđenu politiku u primarnoj raspodjeli ne samo u pogledu stabilnosti cijena nego i skladnosti njihovih odnosa. Pored toga, u posredne mjere spadaju i intervencije protiv monopolisanja tržišta, razna pravila ponašanja na tržištu itd.

Za razliku od posrednih neposrednim mjerama odgovarajući organi direktno utiču na nivoe i odnose cijena pojedinih proizvoda i usluga. To, po pravilu, moraju biti proizvodi i usluge proizvođača koji imaju monopolsku poziciju na tržištu, ili djelatnosti u kojima tržište ne može biti regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Isto tako, direktna kontrola neophodna je u nestabilnim situacijama.

I posredne i neposredne mjere u regulisanju odnosa na tržištu koriste se u zemljama sa tržišnim ekonomijama. One su korištene i koriste se i sada u našoj zemlji. Međutim, jači je akcenat u prošlosti bio na direktnoj, i to državnoj kontroli, nego na posrednom i preventivnom djelovanju na tržište i odnose u primarnoj raspodjeli. Pri tome je dolazilo do nesinhronizovanih akcija, kako u pogledu kvalitativne i kvantitativne povezanosti mjera tako i u pogledu njihove vremenske usklađenosti.

Na primjer, donošenje odluka o zamrzavanju ličnih dohodaka uz istovremenu liberalizaciju cijena, ili, obrnuto, liberalizacija cijena za pojedine proizvode uz uvođenje restriktivnih oblika uvoza i slično. To je, sigurno, bio jedan od faktora prilično sporog prevazilaženja inflacionih tendencija, pa i direktnog dovođenja do strukturalnih poremećaja i strukturalne inflacije u našoj privredi. Tu nije bio u pitanju samo neistražen kvantitativni model, odnosno neimanje znanja, nego i uticaj različitih interesa i nedovoljno razvijenih društveno-ekonomskih odnosa s jakim uplivisanjem administracije preko koje su takvi interesi dolazili do izražaja. Efikasno regulisanje odnosa na tržištu podrazumijeva eliminaciju i jednog i drugog faktora.

Nosioci odluka o cijenama

Jedno od centralnih pitanja iz ove problematike odnosi se na nosioce odluka o cijenama i na sve one elemente koji determinišu odnose cijena u uslovima samoupravne socijalističke robne proizvodnje. Ko će donositi odluke o cijenama i, uopšte, o usmjeravanju odnosa u primarnoj raspodjeli u ma kojem savremenom društvenom sistemu zavisi od svojinskih odnosa i snaga koje štite te odnose.

U kapitalističkom sistemu, gdje su sredstva za proizvodnju pretežno privatna svojina, nosioci odluka o cijenama su kapitalisti, uz određeni uticaj kapitalističke države i radničke klase udružene u sindikalne organizacije. U uslovima državno-svojinskog monopola, gdje su sredstva za proizvodnju državna svojina, a plan osnovni regulirajući mehanizam privrednih i društvenih tokova, cijene i sve ostale elemente u primarnoj raspodjeli određuje etatistička struktura. U socijalističkom samoupravnom društvenom sistemu, gdje su sredstva za proizvodnju društvena svojina, a samoupravljanje osnovni produkcioni odnos, nosioci odluka o cijenama su radni ljudi udruženi u razne organizacione oblike u ukupnoj organizaciji društvenog rada.

Primarni organizacioni oblik u kojem radni ljudi ostvaruju svoja prava u udruženom radu jeste osnovna organizacija udruženog rada. Među ta prava spada i pravo određivanja cijena i ostalih uslova u primarnoj raspodjeli. Međutim, to pravo imaju sve osnovne organizacije, što znači da nijedna organizacija ne može realizovati svoje pravo bez ugovora, sporazuma i dogovora sa drugim organizacijama. Zato osnovna organizacija udruženog rada nema apsolutne autonomije u donošenju odluka u primarnoj raspodjeli. Ta autonomija je relativna.

Apsolutna autonomija osnovne organizacije udruženog rada u određivanju cijena značila bi primjenu principa *laissez faire* u našem društveno-ekonomskom sistemu.

Zato, u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, radni ljudi organizovani u različite organizacije udruženog rada, u odnosima međusobne zavisnosti, ravnopravnosti, odgovornosti i uzajamnosti, utvrđuju i sprovode politiku na području primarne raspodjele. Takva uloga udruženog rada proizlazi iz novog Ustava u kojem se kaže: „Na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu radni ljudi i organizacije udruženog rada su ravnopravni u obavljanju djelatnosti i sticanju dohotka na osnovu djelovanja zakonitosti tržišta i društvenog usmjeravanja privrednog i društvenog razvoja i usklađivanja odnosa na tržištu."[4] Ta svoja prava radni ljudi mogu ostvarivati: prvo, u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada i interesnim zajednicama i, drugo, u društveno-političkim zajednicama. Za razliku od prve linije, kojom se regulišu odnosi u primarnoj raspodjeli između pojedinih privrednih subjekata međusobno povezanih različitim interesima i ci-

[4] Ustav SFRJ, član 251, stav 2.

ljevima i kojima se, uglavnom, regulišu interesi dijelova, drugom linijom se regulišu zajednički interesi i ciljevi svih organizacija udruženog rada i svih radnih ljudi kao proizvođača i potrošača u odgovarajućim teritorijalnim organizacionim jedinicama, odnosno društveno-političkim zajednicama.

Prema tome, nosilac odluka o cijenama je, kao i o kontroli i usmjeravanju odnosa u primarnoj raspodjeli u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, udruženi rad, odnosno radni ljudi organizovani u razne organizacione oblike društvene organizacije rada. U našim uslovima to su organizacije udruženog rada, interesne zajednice i društveno-političke zajednice.

Regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli između osnovnih organizacija udruženog rada u radnoj organizaciji

Pravo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada da odlučuje o cijenama svojih proizvoda i usluga, kako je već rečeno, nije apsolutno, nego relativno, jer se može ostvarivati samo u međusobnom odnosu sa drugim osnovnim organizacijama, odnosno drugim subjektima u procesu razmjene. S obzirom na to da se razmjena obavlja ne samo između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada na tržištu nego i između osnovnih organizacija u radnoj organizaciji, neophodno je najprije ukazati na one elemente u toj razmjeni koji se ne mogu regulisati isključivo samostalnim odlučivanjem svake organizacione jedinice.

To je ona regulativa kojom se determinišu odnosi u primarnoj raspodjeli među osnovnim organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji. Stepen regulisanja odnosa u sticanju dohotka pomoću cijena i drugih instrumenata u radnoj organizaciji zavisiće od njenog unutrašnjeg sastava, stepena intenziteta i vrste veza među osnovnim organizacijama udruženog rada kao njenim dijelovima.

Sa stanovišta vrste veza i međusobne uslovljenosti i zavisnosti sve osnovne organizacije udruženog rada mogu se podijeliti u tri grupe:

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju plasiraju isključivo na tržište — trećim licima;

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju plasiraju dijelom na tržište, a dijelom drugim osnovnim organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji;

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju ili usluge daju isključivo organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji, uključujući i organizacije koje imaju status radne zajednice.

Za prve dvije grupe osnovnih organizacija udruženog rada karakteristična je tržišna komponenta i veći izbor alternativa. Njihova zavisnost od drugih dijelova radne organizacije je manja nego u trećoj grupi koja je isključivo vezana za interno tržište u radnoj organizaciji. Iz toga proističe da prve dvije grupe imaju

veću mogućnost izbora asortimana i kvantuma proizvodnje, izbora metoda i sredstava za rad, izbora kupaca i uticaja na ostvarivanje nivoa cijena, koje su ovdje više objektivizirane tržišnim zakonitostima ili društvenim normama, jer važe za sve proizvođače iste vrste robâ. Praksa pokazuje da se u privredi razvija pretežno ovakav tip osnovnih organizacija udruženog rada, koje karakteriše proizvodnja za tržište, ili istovremeno i za tržište i za ostale dijelove radne organizacije. Takve osnovne organizacije udruženog rada su u pogledu primjene kriterija iz ustavne definicije i najjasnije, jer su istovremeno dio radne organizacije, zaokružena proizvodno-tehnička, odnosno radna cjelina, koja dohodak ostvaruje direktnom realizacijom svojih proizvoda i usluga na tržištu preko tržišnih cijena, jer imaju širok prostor za ekspanziju, porast i slično. Osnovne organizacije udruženog rada, koje karakterišu tržišni odnosi, istovremeno karakterišu i pretežnost horizontalnih veza i manja zavisnost od ostalih dijelova. To znači i veću autonomiju u sticanju dohotka.

Treću grupu osnovnih organizacija udruženog rada karakterišu unutrašnji odnosi i uglavnom vertikalne veze, kao i veći stepen međuzavisnosti sa ostalim dijelovima radne organizacije u procesu donošenja odluka, posebno onih koje se odnose na cijene proizvoda i usluga. Zato većinu odluka iz ove sfere treba podići na neki zajednički nivo na kojem bi se rješavale koordinacijom ili donošenjem odluka na temelju sporazuma. Inače, bez koordinativnog i usmjeravajućeg pristupa, direktnog ili indirektnog, nastajali bi problemi i konflikti.

Organizacione jedinice, koje karakterišu isključivo interni odnosi, odnosno rad za druge osnovne organizacije udruženog rada, koje su organizovane kao radne zajednice, imaju najveći stepen međuzavisnosti, jer su u direktnoj međuzavisnoj funkciji sa osnovnim organizacijama udruženog rada iz osnovne djelatnosti.

Zato je intenzitet međuzavisnih veza, koje se često ne mogu riješiti na osnovu međusobnih ugovora, neuporedivo veći. Taj faktor, upravo, nameće veći stepen koordinacije između ovih i ostalih organizacionih jedinica u radnoj organizaciji, kao i veći stepen koordinacije i usmjeravanja od strane zajedničkih organa radne organizacije. Međutim, to ne znači uzurpiranje prava radnih ljudi koji rade u takvim radnim zajednicama, nego potrebu za intenzivnijim komunikacijama, koordinacijom i usmjeravanjem čija svrha treba da bude ostvarivanje osnovnih zadataka cjelokupne radne organizacije i svake osnovne organizacije posebno pri jednakom vrednovanju rezultata rada svih dijelova i članova kolektiva.

Prema tome, potreba koordinacije i usmjeravanja odluka kojima se regulišu cijene i drugi uslovi sticanja dohotka u radnoj organizaciji zavisi, prije svega, od međusobne uslovljenosti i zavisnosti njenih osnovnih organizacija u proizvodno-prometnom procesu. Po pravilu, na nivou radne organizacije trebalo bi da se donose odluke o cijenama i uslovima sticanja dohotka koje tangiraju sve ili većinu osnovnih organizacija.

Takav zahtjev proizlazi iz potrebe ostvarivanja zajedničkih ciljeva i interesa, koji se potpuno samostalnim odlukama ne bi mogli regulisati na optimalan način, jer se mogu pojaviti i suprotni interesi. Jednom riječju, tu bi samostalne i nepovezane odluke osnovnih organizacija udruženog rada mogle prouzrokovati negativne efekte po druge osnovne organizacije, pa i ugroziti interes radne organizacije kao cjeline.

Usmjeravanje bi trebalo da se obavlja utvrđivanjem zajedničke osnove za izradu planova i cijena, donošenjem zajedničkih kriterija za regulisanje međusobnih odnosa i raznih pravila ponašanja u internim odnosima. Ako dođe do odstupanja od zajednički donetih kriterija i pravila ponašanja, onda je neophodna i direktna intervencija zajedničkih organa na nivou radne organizacije. Pri tome, odluke se moraju zasnivati na opštevažećim principima, kriterijima i propisima viših organizacionih jedinica. Kada su u pitanju cijene, to znači primjenu onih principa i kriterija koji su usvojeni na nivou jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Ako je za odgovarajuću djelatnost prihvaćen kriterij svjetske cijene, onda bi on trebalo da bude prihvaćen i za odgovarajuću osnovnu organizaciju udruženog rada. Ukoliko je riječ o isključivo internim vezama u radnoj organizaciji, onda će važeći kriterij za osnovne organizacije biti primijenjen preko izvedene cijene iz finalnog proizvoda i usluge koja se formira na tržištu posredstvom odgovarajućeg društveno verifikovanog kriterija.

Znači, zajednička osnova u kojoj su dati kriteriji i ostali elementi politike cijene radne organizacije predstavlja platformu koja omogućava skladno funkcionisanje odnosa u primarnoj raspodjeli u radnoj organizaciji. Takvo rješenje dato je i u Zakonu o udruženom radu, pa je logično da se ugradi i u predstojeći zakon o sistemu i društvenoj kontroli cijena.

Ostale komunikacije osnovnih organizacija udruženog rada održavaju se na tržištu sa organizacijama udruženog rada drugih radnih organizacija, bilo direktno ili indirektno, preko specijalizovanih službi. I u jednom i u drugom slučaju odluke o cijenama treba da donose osnovne organizacije. Odnosi na tržištu su, prema tome, odnosi između osnovnih organizacija udruženog rada koji se regulišu ugovornim odnosima na temelju tržišne situacije i regulativnih normi viših organizacionih jedinica donesenih samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima i zakonskim propisima.

Regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli u raznim reprodukcionim cjelinama i interesnim zajednicama

Analogno daljnjem toku udruživanja i povezivanja osnovnih i radnih organizacija u razne reprodukcione cjeline i interesne zajednice proizlazi i mogućnost donošenja zajedničkih odluka o pr[illegible] marnoj raspodjeli u ovim asocijacijama.

Smisao udruživanja i povezivanja osnovnih privrednih subjekata u razne reprodukcione cjeline trebalo bi da bude regulisanje međusobnih odnosa, ne samo u sferi primarne raspodjele nego, prije svega, u sferi razvojne politike, investicionih ulaganja, namjenske raspodjele dohotka, istupanja na inostrano tržište i slično. Znači, ovaj oblik povezivanja treba shvatiti, prvenstveno, kao težnju racionalnog organizovanja u privredi u razne složene organizacije udruženog rada i druge oblike udruživanja rada i sredstava. Na taj način se ostvaruje zahtjev za vertikalnim integracionim povezivanjem u privredi koji je u nas prilično apliciran u energetici, metalurgiji, poljoprivredno-prehrambenom kompleksu itd. Taj proces treba i dalje da se razvija, normalno na onim principima i kriterijima koji su dati u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. Međutim, ne zato da bi se na taj način gušili pozitivni elementi tržišnog mehanizma i stvarale monopolske organizacije na tržištu preko kojih bi se ostvarivao veći dohodak monopolskim cijenama, nego, prvenstveno, radi podizanja nivoa efikasnosti poslovanja i veće produktivnosti rada.

Inače, s aspekta funkcionisanja tržišnog mehanizma svi organizacioni oblici povezivanja i udruživanja u privredi, koji prevazilaze nivo radne organizacije pod kojim se podrazumijevaju dva nivoa odlučivanja (osnovna organizacija udruženog rada i radna organizacija), predstavljaju potencijalno monopolisanje tržišta, ukoliko se odluke o cijenama donose na nivou najviše organizacione jedinice. Da li je u pitanju neki monopolski oblik i kakav, to zavisi od stepena koncentracije sredstava, rada i proizvodnje u pojedinim organizacionim oblicima i njihovih međusobnih ekonomskih odnosa i ponašanja pri donošenju poslovnih odluka. Zato odluke o cijenama, koje se donose počev od složene organizacije udruženog rada pa dalje, treba da budu tretirane i od strane društveno-političkih zajednica.

Pored ovog oblika udruživanja su u našem privrednom sistemu inaugurisane i interesne zajednice u sferi privredne infrastrukture (elektroenergija, saobraćaj, vodoprivreda, komunalije i silčno) u kojima se, takođe, donose odluke o cijenama. Tim odlukama se, prije svega, regulišu odnosi između proizvođača i korisnika njihovih usluga, što se ostvaruje učešćem tih korisnika u odlučivanju o razvoju, cijenama i drugim elementima kojima se doprinosi tom razvoju.

Pri tome, treba imati u vidu i mogućnosti uzurpacije zajedničkih interesa od strane parcijalnih, jer sastav interesnih zajednica ne omogućuje uvijek skladan uticaj posebnog i opšteg interesa. Ta činjenica upućuje na zaključak o poptrebi regulisanja izvjesnih komponenata i na nivou društveno-političkih zajednica. Tom regulativnom funkcijom treba da se djeluje preventivnim mjerama i permanentnom kontrolom odgovarajućih društvenih organa u toku sprovođenja politike.

Usmjeravanje odnosa u primarnoj raspodjeli u društveno-političkim zajednicama

Iz analize funkcionisanja tržišnog mehanizma, s aspekta mogućnosti ostvarivanja ciljeva i principa u sferi primarne raspodjele, proizlazi da tržište slobodnim odnosima u razmjeni između osnovnih subjekata ne može u potpunosti ostvariti te ciljeve i principe. To isto ne mogu u svim situacijama postići ni organizacione jedinice kao što su reprodukcione cjeline, interesne zajednice ili ma koje slične institucionalne forme koje predstavljaju parcijalne interese. Njihove odluke bi mogle prevazići opseg sopstvenih interesa i na taj način ih suprotstaviti interesima drugih i izazvati negativne efekte po ostale dijelove i cjelinu. Zato je potrebno usmjeravanje na nivou jugoslovenske ekonomije od strane društveno-političkih zajednica i njihovih organa. To znači da društveno-političke zajednice i njihovi izvršni organi treba da usmjeravaju odnose na tržištu u pravcu određenih ciljeva i utvrđenih principa na onim punktovima na kojima tržište svojim mehanizmom to ne može učiniti, što zahtijeva, prije svega, stvaranje opštih uslova za normalno funkcionisanje tržišta.

U našim uslovima funkciju usmjeravanja tržišta i odnosa u primarnoj raspodjeli ima, prije svega, federacija čiji organi u dogovoru s republikama i autonomnim pokrajinama donose razne mjere od zajedničkog interesa. U sferi tržišta je osnovna funkcija društveno-političkih zajednica uspostavljanje jedinstva jugoslovenskog tržišta. Elemente tog jedinstva, prema Ustavu, čini: slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije i slobodna razmjena robe i usluga, naučnih dostignuća i stručnih iskustava na cijeloj teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; jedinstven novac, jedinstven monetarni i devizni sistem i jedinstvene osnove kreditnog sistema, zajednička monetarna i devizna politika i zajedničke osnove kreditne politike; jedinstven sistem i zajednička politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom, jedinstven carinski sistem i zajednička carinska politika; slobodno obrazovanje i udruživanje organizacija udruženog rada i njihova slobodna djelatnost na cijeloj teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; slobodno nastupanje na tržištu i samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje o unapređivanju proizvodnje i prometa i o integrisanju društvenog rada; usmjeravanje privrednog i društvenog razvoja i usklađivanje odnosa na tržištu društvenim planiranjem na osnovama samoupravljanja.[5]

Navedeni elementi predstavljaju ustavnu platformu i na osnovu nje društveno-političke zajednice ostvaruju jedinstvenost jugoslovenskog tržišta, te na taj način obavljaju svoje osnovne funkcije na ovom području. Iz ove konstitutivne odredbe proizlazi da su to ove funkcije: sistemsko regulisanje elemenata pomoću kojih se stvara sinhronizovan mehanizam regulisanja odno-

[5] Ustav SFRJ, član 252.

sa na tržištu; utvrđivanje razvojne koncepcije dugoročnim, srednjoročnim planovima i godišnjim rezolucijama o ekonomskoj politici i na toj osnovi i politike cijena; sprovođenje politike donošenjem odgovarajućih mjera; praćenje, informisanje i kontrola ostvarivanja utvrđene politike.

Sistemsko regulisanje problematike tržišta i cijena trebalo bi, prije svega, da izrazi osnovne ciljeve i polazne principe funkcionisanja odnosa u primarnoj raspodjeli: princip autonomije osnovnih privrednih subjekata po kojem oni međusobnim komuniciranjem na društveno usmjerenom tržištu donose odluke o cijenama; ulogu društveno-političkih zajednica u usmjeravanju tržišta, pri čemu indirektno regulisanje treba da predstavlja osnovni metod, a direktno odlučivanje o nivoima cijena izuzetak.

Da bi društveno-političke zajednice mogle uspješno obavljati svoju usmjeravajuću funkciju na području tržišta i cijena, neophodno je sistemskim propisom definisati kriterije na osnovu kojih će se voditi politika cijena, a osnovni privredni subjekti imati sasvim izvjesnu situaciju za vođenje sopstvene poslovne politike na duži rok, definisati način utvrđivanja cijena na onim sektorima na kojima tržište tu funkciju ne može uspješno obavljati, zatim slučajevi u kojima društveno-političke zajednice intervenišu direktnim mjerama na odnose u primarnoj raspodjeli (inflacija, monopoli i slično) i način praćenja i informisanja o odnosima na tržištu.

Druga funkcija društveno-političkih zajednica na području primarne raspodjele odnosi se na utvrđivanje politike cijena kao dijela ukupne razvojne politike koja se donosi u društvenim planovima razvoja (godišnje rezolucije o razvoju, srednjoročni i dugoročni planovi). Na osnovu planova se dogovorom republika i autonomnih pokrajina utvrđuju ciljevi i mjere ukupne razvojne politike na temelju koje se definišu ciljevi i mjere na području tržišta i cijena, odnosno primarne raspodjele.

Treća funkcija društveno-političkih zajednica i njihovih organa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu treba da se sastoji u sprovođenju zajednički utvrđene politike cijena. Tu politiku one mogu sprovoditi posrednim i neposrednim mjerama.

Regulisanje tržišta posrednim ili indirektnim mjerama, kao osnovni metod usmjeravanja, podrazumijeva stvaranje ravnoteže između kupovnih i robnih fondova djelovanjem na tražnju i ponudu, što se posebno odnosi na one periode i situacije kada je ta ravnoteža poremećena. U tu svrhu mogu se primijeniti mjere iz raznih sistemskih sektora u kojima sistem namjenske raspodjele dohotka ima dominantnu ulogu.

Ukoliko tržište nije moguće regulisati indirektnim mjerama, društveno-političke zajednice treba da sprovode direktnu kontrolu. To će biti pravilo za izrazito nestabilnu situaciju. Međutim, i u stabilnim uslovima je potrebna kontrola cijena tamo gdje tržište tu funkciju ne može uspješno da obavlja. To se odnosi na djelatnosti koje tržište ne može regulisati na svrsishodan način (energetika, saobraćaj, komunalije i slično). Pod neposrednom kontrolom treba, takođe, da se drže i proizvođači koji se nalaze u nekom

od monopolskih oblika (monopol, duopol ili oligopol), kao i organizacione cjeline koje svojom snagom vuku monopolizaciji.

Zavisno od spektra dejstva, odnosno širine dejstva cijena pojedinih roba na ukupne odnose na jugoslovenskom tržištu, funkciju direktne kontrole treba da imaju federacija, republike, autonomne pokrajine i opštine.

Pored navedenih funkcija društveno-političkih zajednica treba njihova uloga da se sastoji i u analitičko-informativnoj i kontrolnoj djelatnosti koju one sprovode preko odgovarajućih stručnih i upravnih organa (zavodi i inspekcijske službe).

Problem normalne cijene i kriterija za usmjeravanje odnosa u primarnoj raspodjeli

Problem kvantitativnih parametara, koji bi predstavljali platformu za mjerenje i društvenu regulaciju odnosa između osnovnih privrednih subjekata u primarnoj raspodjeli, u nas je već duže vremena u primeni i u teoriji i u praksi. On se, u oba područja, svodi na pokušaje definisanja normalne cijene kojom se mjere rezultati rada i efikasnost poslovanja na tržištu. To su pokušaji traženja jednakog mjerila rada za sve proizvođače. U robno-novčanoj privredi, kakvu i mi imamo, to mjerenje se vrši cijenama, a rezultat rada izražava dohotkom. Zato i problem ravnotežnog ili normalnog dohotka u makrorelacijama nije ništa drugo nego problem ravnotežne, odnosno normalne cijene. Teorijske rasprave o normalnoj cijeni u sistemu samoupravne robne privrede u Jugoslaviji traju više od dvadeset godina. Sve te teorije mogu se svesti na četiri tipa: vrijednosnu cijenu, dohodnu cijenu, cijenu proizvodnje i specifičnu cijenu proizvodnje.

Koncepcija vrijednosne cijene zasniva se na tezi da odnosi cijena treba da odražavaju kretanje društveno potrebnih troškova rada, da se omogući djelovanje zakona ekonomije društvenog rada. Pri tome se kao pozitivna strana ove kategorije cijena ističe dosljednost u primjeni principa raspodjele prema radu, jer ona ne dopušta prelijevanje novostvorene vrijednosti između grana i grupacija privrede na osnovu minulog rada, ili drugih faktora. Tekući, živi, rad je jedini faktor koji bi — po zastupnicima ove teorije — trebalo da bude relevantan za alokaciju ukupne novostvorene vrijednosti na pojedine grane i grupacije privrede.[6]

Slabost te teorije je ignorisanje minulog rada iz čega proističe destimulacija robnih proizvođača za ulaganja u novu teh-

[6] Dr Milivoje Trklja: „U odnosima raspodele unutar radničke klase, kao vladajuće klase u samoupravnom socijalizmu, nije moguće pronaći uzročnike transformacije vrednosti robe u neki modifikovan oblik vrednosti. Zakon raspodele prema radu nije u protivrečnosti sa delovanjem zakona vrednosti u obliku vrednosne cene. Vrednosna cena upravo reprodukuje odnose raspodele koje reguliše zakon raspodele prema radu" („Ekonomist", br. 2/71, str. 249).

niku i tehnologiju i, uopšte, u proširivanje materijalne osnove rada. Primjena vrijednosne cijene u politici cijena pretpostavljala bi administriranje. To su dva osnovna razloga zašto ova teorija u nas nema bitnijeg značaja i što ima vrlo mali broj sljedbenika u našoj literaturi.[7]

Polazna misao u teoriji dohodne cijene je da se u uslovima socijalističkog samoupravnog sistema, u kojem su ukinuti najamni odnosi, a sredstva za proizvodnju postala društvena svojina kojom upravlja radni kolektiv, zakon vrijednosti manifestuje u obliku zakona dohotka. Dohodak, a ne profit, postaje glavna kategorija ekonomskog sistema. Na toj osnovi je izgrađen model dohodne cijene kao normalne — ravnotežne cijene kojom se vrši distribucija novostvorene vrijednosti na pojedine grane i grupacije privrede. Po tom modelu je normalna cijena u našim uslovima ona kojom se ostvaruje prosječna dohodna stopa, u čijem se brojitelju nalazi ostvareni dohodak, a u imenitelju ukupna sredstva za proizvodnju i novododati rad (d' — D/Sp + Nd).[8]

Ovako obračunata cijena izazvala je kritike mnogobrojnih ekonomista. Zajedničko mišljenje u tim kritikama je da dohodna cijena ne omogućava optimalnu raspodjelu akumulacije, a time i proizvodnih faktora, da ne vodi računa o racionalnosti u korišćenju društvenog kapitala, da njena primjena u praksi zahtijeva veće administriranje od strane države nego ma koji drugi tip cijena, da ona nije ispravno mjerilo rentabiliteta i slično.

Jedan od osnovnih prigovora, na koji u ovoj teoriji nije dat odgovor, jeste problem povezivanja dohodne cijene s razvojnom politikom. Naime, postavlja se pitanje da li bi distribucija novostvorene vrijednosti na osnovu dejstva ovih cijena odgovarala potrebama razvoja zemlje?

Prigovori su upućeni i primjeni ove koncepcije u mjerenju poslovnog uspjeha i kalkulisanju cijene koštanja. Cijena koštanja je po toj koncepciji viša od cijene koštanja, kako ju je Marks formulisao, za visinu dobitka. Na taj način radni kolektivi nemaju jasne predstave o rentabilitetu. Cijena dobijena po toj osnovi je nekomparativna s cijenama svjetskog tržišta, u koje je naša privreda uključena i koje ostvaruje odgovarajući uticaj na cijene domaćeg tržišta. Pored toga, postoje i tehničke smetnje za blagovremeno dobijanje podataka o dohotku po zaposlenom u prethodnom periodu, itd. Sve su to razlozi što koncepcija dohodne cijene nije našla svoju primjenu u praksi, iako je, možda više nego druge koncepcije, akceptirala sopstveni metodološki postupak.

Postoje mišljenja da je i u našim uslovima regulirajuća cijena — Marksova cijena proizvodnje. Prema ovom shvatanju, u svim oblicima robne proizvodnje u kojima sredstva za proizvod-

---

[7] Dr Zoran Pjanić, *Teorija cena*, Beograd, 1972, str. 420; dr Franc Černe, *Tržište i cijene*, Zagreb, 1966, str. 234. — Interesantno je napomenuti da je ova teorija iz sličnih razloga naišla na otpor i u Sovjetskom Savezu. Njen najistaknutiji pristalica je S. Strumilin.

[8] Grupa autora, *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1965, str. 110.

nju igraju značajniju ulogu, odnosno zauzimaju značajnije mjesto u vrijednosti robe u odnosu na živi rad, znači i u socijalističkoj robnoj proizvodnji, normalna cijena, odnosno cijena oko koje osciliraju tržišne cijene, mora biti cijena proizvodnje.[9]

Pri ocjeni realnosti tog shvatanja treba imati u vidu uslove proizvodnje i pretpostavke od kojih je Marks pošao u svojoj analizi. To su, prije svega, uslovi kapitalističkog načina proizvodnje devetnaestog vijeka, kada je konkurentska strana tržišta bila mnogo savršenija nego danas. Današnje kapitalističko tržište je u značajnoj mjeri determinisano državnim mjerama i monopolističkim strukturama, zbog čega su i uslovi od kojih je Marks polazio u svojim postavkama drugačiji.

Prihvatajući osnovne elemente ove cijene jedna grupa ekonomista u Jugoslaviji zastupa mišljenje da na našem tržištu vlada specifičan oblik ove cijene pod nazivom specifična cijena proizvodnje ili reprodukcijska cijena.[10]

Polazni elementi u definisanju specifične cijene proizvodnje su slični Marksovoj cijeni proizvodnje, s tim što je pri njenom konstruisanju profitna stopa zamijenjena stopom akumulacije

$$\frac{A}{C + Y + Q}$$

Dakle, umjesto prosječnog dohotka, koji je sastavni dio dohodne cijene, u specifičnoj cijeni proizvodnje nalaze se dva posebna elementa: lični dohoci i akumulacija.

I ovaj model je kritikovan, posebno od pristalica dohodne cijene. Prema tim kritikama, ova cijena protivrječi suštini socijalističkog samoupravnog odnosa zato što, navodno, uvodi radnu snagu kao robu, zatim što stopa akumulacije ne predstavlja objektivan elemenat, jer zavisi od instrumenata sekundarne raspodjele, itd.

Prema tome, nijedan navedeni oblik cijene nije u teoriji ostao bez ozbiljnih kritika, bilo da je riječ o pokušaju normativnog regulisanja odnosa na tržištu raznim oblicima normalnih cijena bilo da je u pitanju korištenje tih modela pri analitičkom razmatranju ekonomskog položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodjeli.

Prigovori pojedinaca ističu da se bilo kojim od navedenih oblika cijena (vrijednosnom, dohodnom, cijenom proizvodnje ili specifičnom cijenom proizvodnje) regulišu odnosi na tržištu koji vode normativizmu, pa, prema tome, i administriranju, a to vjerovatno nije bila namjera autora tih modela. Bez obzira na to o kojem je obliku cijene riječ, ovakva njihova upotreba bila bi samo administrativno moguća, iz čega bi dalje derivirale sve one negativne reperkusije u razvoju koje takav sistem reprodukuje.

---

[9] Mijalko Todorović, *Oslobođenje rada*, „Kultura", Beograd, 1965, str. 60.

[10] Grupa autora, *Koncepcija i verifikacija cene proizvodnje u jugoslovenskoj privredi*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1968.

Praktična verifikacija navedenih modela kao normalnih cijena je teško izvodljiva. Svi modeli uglavnom polaze od nekog zamišljenog stanja koje danas nigdje ne postoji. To je stanje tržišta s potpunom konkurencijom bez monopola i svjesne društvene intervencije. Stvarnost se, upravo, sastoji u kombinovanom djelovanju konkurencije, monopola i društvene regulative na tržištu. Zato je i teško tvrditi, na osnovu empirijskih istraživanja, da li je ovaj ili onaj oblik cijene normalan. Međutim, teorijsko-logičkim putem, polazeći od ciljeva i principa na kojima treba da se temelji primarna raspodjela u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji, moguće je dati ocjenu vrijednosti pojedinih modela.

Na osnovu takvog postupka nije teško zaključiti da vrijednosna cijena jednostrano favorizuje administrativni princip raspodjele prema radu, zapostavljajući ulogu sredstava, tehnički progres i na toj osnovi i princip normalnog toka razvoja, odnosno proširene reprodukcije.

Dohodna cijena podrazumijeva raspodjelu prema ukupnom radu, tekućem i minulom. To su njene dobre strane, mada i ona zanemaruje dijalektičku vezu između živog i minulog rada. Stoga je njeno modeliranje problematično.

Cijena proizvodnje i njen specifični oblik u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje doslednije polazi od valorizovanja ukupnog rada, s tim što posebno tretira lične dohotke, a posebno akumulaciju. Ona na taj način zadovoljava zahtjev da se na tržištu valorizuje ukupni rad, i to živi, tekući, rad visinom ličnog dohotka u zavisnosti od njegovog kvaliteta i kvantiteta, a i sredstava, odnosno minuli rad cijenom tih sredstava (kamatom ili na drugi način).

Međutim, formiranje cijena tih elemenata doživjelo je svoju transformaciju i u kapitalizmu, pogotovo u nas gdje radna snaga nije roba i gdje ne postoji tržište kapitala, uz istovremeno postojanje monopolskih situacija i interventnih mjera od strane države, odnosno drugih zajedničkih organa. Model je samo djelimično povezan sa stvarnošću, koja se sastoji u kombinovanom djelovanju plana i tržišta i raspodjeli prema društveno priznatom radu koji je definisan objektivnim ekonomskim zakonitostima i planskom regulacijom. Zato je aplikativna strana i ovog modela ograničena, iako on realnije i prirodnije izražava funkcionisanje tržišnog mehanizma, pa na njegovim premisama, pogotovo kada se specifična cijena proizvodnje shvati kao neka preobražena, normalna i društveno funkcionalna cijena, uz svjesno usmjeravanje, ipak može poslužiti kao teorijska osnova i putokaz za iznalaženje validnih elemenata neke normalne cijene.

Upravo zato što nijedna koncepcija nije u potpunosti prihvaćena, jer je svakoj nađen neki nedostatak od strane zastupnika ostalih koncepcija i drugih naučnih i stručnih radnika, navedeni modeli cijena nisu prihvaćeni u praksi. Praksa je sve vrijeme operisala s drugim kriterijima, dok je navedene teorijske modele samo uzgredno koristila. Tri osnovna kriterija, kojima se služila ekonomska politika u praktičnom definisanju i sprovođenju po-

litike cijena, jesu: razvojna politika, svjetske cijene i stepen i struktura razvijenosti privrede.[11] Pored toga, za neke grane koristio se troškovni princip koji dijelom predstavlja derivat razvojnog kriterija.

Praktična politika cijena, pa i kriteriji koji su u njenom sprovođenju korišteni, doživjela je velike kritike. Te kritike su često i pogrešno adresirane na sam sistem cijena i njegove kriterije, jer su se slabosti vođene politike pripisivale slabosti sistema. Da bi se shvatila suština navedenih kriterija i ocijenila njihova naučno-praktična korektnost, potrebno je odgovoriti na ova pitanja: kako su zamišljeni i definisani navedeni kriteriji u ekonomskoj politici, kako je interpretirala te kriterije teorija i praksa i da li je opravdana njihova primjena u našim uslovima?

Već je rečeno da su osnovni kriteriji u sprovođenju politike cijena na našem tržištu bili razvojna politika, svjetske cijene i stepen i struktura razvijenosti domaće privrede. Polazni kriterij, mada to nije eksplicitno rečeno, bio je razvojna politika. S obzirom na to da je koncepcija razvoja zasnovana na uključivanju jugoslovenske privrede u međunarodnu podjelu rada, pa, prema tome, i u svjetske tržišne tokove, normalno je bilo da se kao drugi kriterij u politiku cijena uključi svjetska cijena, i to ne potpuno autonomno, nego preko razvojnog kriterija, odnosno preko režima uvoza, carinske zaštite itd. Znači, svjetska cijena kao orijentir formiranja cijena na domaćem tržištu ima svoju logiku u potrebi uključivanja jugoslovenske privrede u međunarodne tržišne tokove. Ta logika proističe iz zahtjeva za efikasnijim i racionalnijim privređivanjem, odnosno bržim uvođenjem nove tehnike, tehnologije i novih metoda rada.

Uvozne cijene trebalo je da imaju odgovarajući uticaj na formiranje cijena onih proizvoda na domaćem tržištu koji su u našoj spoljnotrgovinskoj razmjeni pretežno predmet uvoza, a izvozne tamo gdje dominira izvoz. Na primjer, uvozne cijene su imale odgovarajući uticaj u većem dijelu metalne industrije, elektroindustrije, industriji celuloze i papira, sirovoj nafti itd. Izvozne cijene trebalo je da utiču na domaće cijene rezane građe, obojene metalurgije, industrije kože i obuće i slično. Pored uvoznih i izvoznih cijena izuzetno su kao kriterij za domaće proizvođače prihvaćene inodomicilne cijene. To se, prvenstveno, odnosi na proizvode koji su u marginalnim količinama predmet međunarodne trgovine, čije su cijene često i dampinške, ili su sklone velikim oscilacijama. Takav je slučaj s proizvodima crne metalurgije.

Ovako definisan kriterij svjetske cijene trebalo je da se preko instrumentarija spoljnotrgovinske politike (režima uvoza, carinske zaštite, izvoznih beneficija i slično), znači preko razvojnog koncepta, integriše u jedinstven kriterij politike cijena u na-

[11] Ti kriteriji su prihvaćeni u ekonomskoj politici još 1965. godine prilikom inaugurisanja privredne reforme i ponovo su reafirmisani u Društvenom planu Jugoslavije za period od 1971. do 1975. godine, „Službeni list SFRJ", br. 35/72. i u Zakonu o društvenoj kontroli cijena, „Službeni list SFRJ", br. 25/72.

šoj ekonomiji. Isto tako, predviđeno je i preduzimanje odgovarajućih mjera protiv negativnih uticaja svjetskog tržišta. To su samo neke najbitnije komponente postojećeg sistema cijena koje su iznesene samo zato da bi se ostvario kontinuitet sa ostalim pitanjima.

Sljedeće pitanje odnosi se na interpretaciju i primjenu postojećeg sistema i politike cijena. U situaciji nedovoljno definisane razvojne komponente, a posebno uticaja svjetskog tržišta na naše privredne tokove, u praksi je došlo do paralelnog i autonomnog tretiranja pojedinih kriterija usvojene politike cijena, umjesto njihovog integrisanja. Tako se često postavljalo pitanje koliki kvantum treba dati razvojnom, a koliki kriteriju svjetske cijene. Osim toga, u uslovima inflacionih kretanja i administrativne kontrole cijena išlo se na traženje neke normalne svjetske cijene i na toj osnovi na administrativno utvrđivanje cijena na domaćem tržištu. Tako je umjesto zamišljenog koncepta — da svjetska cijena djeluje na domaće tržište preko relativno slobodnog mehanizma razmjene sa inostranstvom — došlo do dvostrukog administriranja: prilikom utvrđivanja svjetske cijene i prilikom donošenja konkretnih rješenja. U takvim rješenjima, normalno, bilo je subjektivizma i deformacija. Ako se tome doda i stalno predimenzioniranje uticaja svjetskog tržišta na inflaciju u našoj zemlji, zatim da je izostalo sadejstvo ostalih mjera, što se posebno odnosi na sporo snižavanje carinskih stopa u prerađivačkoj industriji, postaje jasnije zašto se u praksi, pa i u teorijskim krugovima, kritikovala primjena svjetske cijene u jugoslovenskoj privredi.

Protiv primjene kriterija svjetske cijene na našem tržištu najčešće se iznose ovakvi argumenti: prvo, da je pojam svjetske cijene neodređen, da ona objektivno postoji samo za berzanske proizvode i, drugo, da primjena svjetske cijene u našim uslovima znači unošenje slučajnih, nelogičnih i pogrešnih elemenata, spontanost i stihiju svjetskog tržišta, efekte monopolske politike i slično, čime se jedan oblik dispariteta zamjenjuje drugim.

U navedenoj kritici zanemaren je bitan elemenat, a to je da su svjetske cijene za naše uslove one cijene koje preko uvoza i izvoza objektivno djeluju na zbivanja u našoj ekonomiji i da kvantum tog dejstva ne bi trebalo da zavisi samo od autonomnih trendova i raznih drugih uticaja koji dolaze sa svjetskog tržišta nego, u značajnoj mjeri, i od svjesne politike društva, pa, prema tome, i od adaptiranja tog kriterija našim uslovima. On je u svemu tome samo pomoćni elemenat. Elemenat koji nam omogućava da pozitivni uticaji sa šireg ekonomskog prostora utiču u željenom pravcu na naše ekonomske tokove. To je sigurno bolje nego autarkija. Druga je stvar zašto se u nas odstupalo od utvrđene politike i zašto se blagovremeno nisu amortizovali negativni uticaji svjetskog tržišta.

Prigovor da je pojam svjetske cijene neodređen i da on postoji samo za berzanske proizvode opravdan je ako se traži neka jedinstvena cijena u svijetu, što se obično i čini. Međutim, tu se zanemaruje činjenica da takva cijena može da posluži samo u

teorijskim konstrukcijama, jer svjetsko tržište nije jedinstveno, niti od toga treba poći pri ocjenjivanju pravilnosti izbora svjetske cijene koja treba da utiče na naše tržište. To je ona cijena koja preko uvoza ili izvoza ima relevantan značaj za formiranje cijena u jugoslovenskoj ekonomiji. Tamo gdje je riječ o uvozu ili izvozu marginalnih količina, ili o slučajnim konjunkturnim situacijama, ne treba ovaj kriterij koristiti u praktičnom sprovođenju ekonomske politike.

Prema tome, nije bila greška u kriterijima, nego u njihovom sprovođenju, u neadekvatnim rješenjima u drugim sistemskim područjima, kao i, uopšte, u sprovođenju ekonomske politike. Pogotovo se ne bi mogao tražiti osnovni uzrok inflaciji u primjeni kriterija svjetske cijene. Tvrđenje da je taj kriterij uzrok „znatno bržem formiranju cijena nego što je to bilo ekonomski neophodno, nego što je potrebno da bi se cijene slobodno na tržištu formirale", nema svoje realne podloge. Ono, u stvari, polazi od posljedica, a ne od uzroka, a uzroci, bar što se tiče „inflatornog" dejstva ovog kriterija, nalaze se, prije svega, u njegovom nedosljednom sprovođenju i funkcionalnoj i vremenskoj nepovezanosti rješenja i mjera s drugih sistemskih područja. Na primjer, šta su značile devalvacije u uslovima visoke carinske zaštite prerađivačkoj industriji u kojoj je kao kriterij služila svjetska cijena, i to na principu: svjetska cijena × kurs strane valute + carinska zaštita = domaća cijena? Značile su povećavanje cijena i impuls za novu inflaciju. Zar je tome uzrok svjetska cijena? Može biti uzrok samo u onoj mjeri u kojoj je nismo uspjeli pravilno kanalisati na naše tržište, bila u pitanju neka momentalno nenormalna cijena, bilo visoke carine ili pogrešno donesena odluka o devalvaciji. Da su se naše cijene stvarno ravnale prema svjetskim, stopa inflacije na domaćem tržištu ne bi bila dva, pa i tri puta veća od inflacije u zemljama s kojima smo imali intenzivnu ekonomsku razmjenu.

Kritike i u ovom pogledu se svode na pitanje: koja je to cijena, da li je to uvozna, izvozna, ili inodomicilna, sa kojeg je prostora i slično, što indicira na zaključak o administrativnoj primjeni svjetskih cijena. Umjesto kritike kriterija, bilo bi opravdanije kritikovati ponašanje prema parcijalnim interesima i nedosljedno sprovođenje utvrđene politike. Potrebno je jasno i u kvantitativnom smislu definisati razvojnu politiku i u nju optimalno inkorporirati kriterij svjetskog tržišta. To znači, jasno naznačiti na kojim punktovima ekonomije možemo imati liberalnije odnose sa svjetskim tržištem, u kojem kvantumu i kakvim metodama takva politika treba da se realizuje.

U praksi je dolazilo do sličnih deformacija u primjeni kriterija razvojne politike, koji je, u stvari, bio samo verbalno definisan, bez jasnih kvantitativnih odnosa. U takvim uslovima, on nije bio uopšte primjenjivan, ili je primjenjivan od slučaja do slučaja na subjektivan način.

Rješenja bi trebalo tražiti u optimalnoj i komplementarnoj primjeni kriterija domaćeg i inostranog tržišta i razvojne poli-

tike. Zajednička razvojna politika, njeni ciljevi i posebno ciljevi i principi koji treba da važe na području primarne raspodjele, koja se oslanja na objektivne ekonomske zakonitosti i tržište kao mehanizam preko kojeg se te zakonitosti ispoljavaju, predstavljaju polaznu osnovu za definisanje kriterija u sistemu i politici cijena. Na osnovu tako definisane razvojne koncepcije moguće je dalje izvoditi zaključke o proporcionalnoj distribuciji dohotka između raznih privrednih subjekata i normalnoj cijeni kojom se obavlja takva raspodjela dohotka na tržištu. Na toj određenoj osnovi je analitički moguće definisati područja u kojima će se cijene formirati slobodno, prema kriteriju domaćih uslova, odnosno konkurencije na domaćem tržištu, zatim područja na koja može imati odgovarajući uticaj i svjetsko tržište preko svjetske cijene, kao i ona gdje je potrebna društvena intervencija direktnom ili indirektnom kontrolom.

Kriterij slobodnog djelovanja domaćeg tržišta mogao bi se primijeniti na privredne grupacije u kojima postoji približna ravnoteža u ponudi i tražnji i tržište bez monopolskih struktura. Kriterij svjetske cijene je dobro primijeniti u sektorima gdje je moguća i poželjna inostrana konkurencija na domaćem tržištu. Za ostali dio privrede neophodna je društvena intervencija određivanjem cijena radi ostvarenja razvojnih, socijalnih, stabilizacionih, antimonopolskih i drugih zahtjeva. Ukoliko te intervencije idu mimo opšteprihvaćenih pravila, što je, na primjer, slučaj s nekim egzistencijalnim proizvodima, neophodna je primjena kompenzacionih instrumenata.

Znači, pri izboru kriterija treba poći od analize funkcionisanja tržišnog mehanizma s aspekta mogućnosti ostvarivanja ciljeva i važećih principa. To znači akceptiranje kriterija koji omogućavaju skladan, dinamičan i stabilan razvoj na principu raspodjele dohotka prema radu. Što znači da primarnom raspodjelom treba omogućiti ravnomjeran i dinamičan razvoj u makrorelacijama, što pretpostavlja takvu raspodjelu novostvorene vrijednosti kojom će se u optimalnoj kombinaciji primijeniti princip rada i princip ostvarenja normalne proširene reprodukcije s alokacijom akumulacije u one sektore gdje su i društvene potrebe u razvoju prioritetnije. To se ne može postići samo pomoću tržišnog mehanizma nego i aktivnom društvenom ulogom posredstvom svjesnog usmjeravanja. Isto tako se to usmjeravanje ne može temeljiti na nekoj jedinstvenoj formuli ili upotrebi samo jednog kriterija. Rješenje je u optimalnoj kombinaciji komplementarnih kriterija.

U djelatnostima u kojima tržište ne može biti jedini regulator razvoja, pa ni odnosa u primarnoj raspodjeli (na primjer, elektroprivreda, željeznički saobraćaj, komunalije i slično), neophodno je definisati kriterij na temelju kojeg će bilo samoupravni ili državni organi donositi odluke o cijenama. Taj kriterij se jedino može izvesti iz društvenih potreba definisanih u razvojnoj koncepciji konkretne privredne grupacije koja je društveno verifikovana na nivou odgovarajuće interesne i društveno-političke

zajednice (opštine, autonomne pokrajine, republike i federacije). Iz tako utvrđene razvojne orijentacije potrebno je izvesti razvojnu komponentu koja će se ugraditi u cijenu konkretnog proizvoda ili usluge.

Sigurno je da se razvoj tih djelatnosti ne može regulisati isključivo preko cijene, pogotovo u situacijama kada se traži njihov ubrzan razvoj. Bilo bi nenormalno potrebe u proširenoj reprodukciji električne energije ili željezničkog saobraćaja u cjelini ugrađivati u cijenu. Takva solucija bi imala niz negativnih efekata po ostale djelatnosti, standard stanovništva i, uopšte, društveno-ekonomski razvoj zemlje. Posebno bi bilo neracionalno takvo rješenje u periodima kada je potreban ubrzan razvoj tih djelatnosti, što je u nas sada primjer s elektroenergijom. Zato je razvojna koncepcija samo polazna osnova za definisanje konkretne cijene. I u tom pogledu mogu se koristiti iskustva drugih zemalja, što ne znači i njihovo bukvalno prenošenje. Na primjer, praksa u zapadnoevropskim zemljama pokazuje da se finansiranje proširene reprodukcije u elektroprivredi postiže jednom trećinom iz vlastite akumulacije (znači cijenama), trećinom angažovanjem novih akcija (što bi u našim uslovima odgovaralo zajedničkim ulaganjima) i trećinom iz domaćih i inostranih kredita.

Prema tome, u normalnim uslovima funkcionisanja društvene reprodukcije treba tržišnim kriterijem da se razvoj i odnosi u primarnoj raspodjeli regulišu tamo gdje to tržište omogućava, normalno uz indirektno usmjeravanje. Tamo gdje tržište ne može cijenama regulisati reprodukciju određene djelatnosti neophodno je poći od razvojne koncepcije i na toj osnovi izvesti komponente koje će se ugraditi u cijenu.

Pored ova tri kriterija (domaćeg tržišta, svjetskog tržišta i razvojne politike), koji bi trebalo da nađu mjesto u novom zakonu o sistemu i društvenoj kontroli cijena, integralnost i sistemsko obuhvatanje ove problematike nalažu i primjenu socijalnog kriterija i kriterija stabilizacije tržišnih tokova. Prvi je neophodan zbog vođenja takve politike cijena na sektoru egzistencijalnih roba kojom će se zaštititi standard stanovništva s nižim prihodima. Normalno, uz kompenzaciju proizvođačima tih roba iznosa depresirane cijene njihovih proizvoda. Primjena stabilizacionog kriterija ne bi trebalo da se odnosi samo na stabilnu stopu rasta cijena nego i na sve ostale faktore koji omogućuju stabilan privredni porast.

Definisanje kriterija u sistemu cijena potrebno je, prije svega, radi izvjesnosti osnovnih privrednih subjekata pri donošenju poslovnih odluka, posebno onih koje se odnose na proizvodnu orijentaciju i investicionu politiku. Zato te kriterije treba ugraditi u sistem cijena kako bi imali dugoročniji karakter. Sistemsko definisanje kriterija potrebno je i za vođenje politike u nestabilnim situacijama, posebno kada je neophodno mijenjati odnose cijena, odnosno uslove privređivanja pojedinih privrednih grana i grupacija. Primjena kompenzacionih instrumenata, takođe, zah-

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 3

Studije i članci

Kiro Gligorov
Samoupravno organizovanje udruženog rada 367

Jozo Bakalar
Sistem i društvena kontrola cijena 386

Aleksandar Bajt
Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu 410

Prvoslav Ralić
Socijalizam pred alternativama koje nameću nove ljudske potrebe 428

Prilozi

Dragomir Drašković
Metod rada kao konkretno-istorijsko potvrđivanje avangarde 446

Iko Mirković
Boračka organizacija i delegatski sistem 462

Simpozijum — FEST 77

Film i mladi
(Pišu: *Miloš Ilić, Arthur Gillet, Breda Pavlič, Ronald Holloway, Aleksandar Karaganov, Kurt Habernol, Wojcieh Wierzewski* i *Claudio Trionfera)* 473

Osvrti

Veljko Radović
Stvarnost viđena izdaleka 514

Prikazi

Žarko Milošević
Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu 524

Nenad I. Kecmanović
Džemal Bijedić: Samoupravljanje kao zahtjev i praksa 526

Milan Mali
Dušan Popović: Za revolucionarni kurs SKJ 529

Živorad Đorđević
Dr Miodrag Zečević: Društvene organizacije i udruženja 532

Radoslav S. Stevanović
Dr M. Novak i dr Ž. Popović: Razvojna politika 534

Vladimir Milanović
Boris Majer: Strukturalizam 536

Nikola Saveljić
Književna kritika i njena društvena funkcija 540

Miloš Mijanović
Permanentno obrazovanje 542

Bejto Novobrdali
„Çevren", No 11 544

Jordan Jovanovski
„Pogledi", br. 6 i 7—8/76. 546

Joco Klopčič
„Teorija in praksa", št. 9—10, 11 i 12/76. 548

Содержание

Студии и статьи

Киро Глигоров
Организация объединенного труда на основах самоуправления 367

Йозо Бакалар
Система и общественный контроль цен 386

Александр Байт
Общественная собственность в Конституции и Законе об объединенном труде 410

Првослав Ралич
Социализм перед альтернативами появляющимися вследствие новых человеческих потребностей 428

Приложения

Драгомир Драшкович
Метод труда как конкретно-историческое подтверждение авангарда 446

Ико Миркович
Организация ветеранов войны и делегатская система 462

Симпозий — ФЕСТ 77

Фильм и молодежь

(Авторы: *Милош Илич, Артур Жилет, Бреда Павлич, Роналд Холловей, Александр Караганов, Курт Хабернол, Војциех Вирцевски* и *Клаудио Трионфера*) 473

Обозрения

Велько Радович
Действительность видемая издалека 514

Рецензии 524

Contents

Studies and Articles

Kiro Gligorov
Organization of Associated Labour along Self-Management Lines 367

Jozo Bakalar
The System and Social Control of Prices 386

Aleksandar Bajt
Social Property as Defined in the Constitution and Law on Associated Labour 410

Prvoslav Ralić
Socialism Before the Alternatives Imposed by New Human Needs 428

Contributions

Dragomir Drašković
Methods of Work as the Concrete-Historical Assertion of the Vanguard 446

Iko Mirković
War Veterans Organizations and the Delegate System 462

Symposium — Film Festival 1977

Film and the Youth

(Authors: *Miloš Ilić, Arthur Gillet, Breda Pavlič, Ronald Holloway, Aleksandar Karaganov, Kurt Habernol, Wojcieh Wierzewski* and *Claudio Trionfera*) 473

Surveys

Veljko Radović
Reality Seen from Afar 514

Reviews 524

Kiro Gligorov

Samoupravno organizovanje udruženog rada*

1. Samoupravno organizovanje udruženog rada je objektivna nužnost u uslovima društvene svojine i samoupravljanja radnika. Kada kažemo da je to objektivna nužnost, mislimo na neophodnost i zakonitost društvene podele rada, delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti u uslovima socijalističke robne proizvodnje i potrebe da se utvrdi doprinos svake radne jedinice i svakog pojedinca u stvaranju društvenog proizvoda.

Prirodni tok udruživanja rada i sredstava počinje od radnika — pojedinca i izrasta u oblike organizovanja i udruživanja koji, pre svega, moraju osigurati neposredno samoupravljanje, neposredno povezivanje radnika sa sredstvima za proizvodnju, likvidirajući u maksimalno mogućoj meri otuđenost radnika od sredstava za proizvodnju i omogućavajući, pri tom, da radni kolektiv raspolaže plodovima svoga rada, dohotkom i viškom rada. Otuda oblici samoupravnog organizovanja rada i sredstava treba da omogućavaju i podstiču optimalne procese udruživanja rada i sredstava i maksimalno moguću ekonomiju rada i sredstava. Tek tada je, i u društvenom i u ekonomskom pogledu, reč o sistemu produkcionih

---

* Izlaganje na seminaru o ostvarivanju Zakona o udruženom radu, održanom u Stubičkim Toplicama 9. februara 1977. godine. Materijale sa ovog skupa objaviće Izdavački centar „Komunist" u posebnoj publikaciji.

i društvenih odnosa koji ispoljava svoje organske prednosti, progresivno delujući na čitav tok društvenog i ekonomskog preobražaja na putu ostvarivanja slobodne asocijacije proizvođača. Prema tome, oblici organizovanja udruženog rada nisu tehničko-organizaciono, već suštinsko pitanje. Ne može se, samo zato što se udruživanje rada i sredstava obavlja u uslovima društvene svojine i samoupravljanja, ostvariti cilj bilo kakvim oblicima samoupravnog organizovanja udruženog rada, već samo takvim oblicima koji će omogućiti da se ostvare ciljevi postavljeni Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Reč je, pre svega, o neposrednom upravljanju sredstvima za proizvodnju, tekućim i minulim radom i dohotkom ostvarenim i valorizovanim na tržištu, koje je izraz novih društveno-ekonomskih odnosa, svesnog predviđanja razvoja, ali i poštovanja objektivnih ekonomskih nužnosti.

Društveno-ekonomski odnosi, bez sumnje, određujući deluju na oblike organizovanja udruženog rada, ali i sami oblici udruživanja, povratnom snagom, deluju na prirodu realnih društveno-ekonomskih odnosa. Otuda, jedan ili drugi oblik udruživanja nije prost izraz tehničko-tehnološke ili organizacione prirode procesa rada i proizvodnje; nije, dakle, neutralan elemenat u procesu udruživanja, već vrlo bitno pitanje od kojeg zavisi stepen samoupravnog organizovanja udruženog rada, koji može da sadrži, već zbog samog oblika organizovanja, više ili manje samoupravljanja. Rezimirajući, možemo reći: društvena svojina i neposredno upravljanje sredstvima za proizvodnju od strane radnika su bitni uslovi udruživanja rada i sredstava na osnovi samoupravljanja. U kakvim će se oblicima vršiti udruživanje rada i sredstava vrlo je značajno pitanje za ocenu karaktera i stepena ostvarenog samoupravljanja, kao, razume se, i za ekonomske i društvene efekte oblika udruživanja rada i sredstava, za ocenu da li su utvrđeni takvi pravci udruživanja putem kojih će se najbrže ostvariti samoupravno socijalističko društvo. To tim više što osnovni oblici samoupravljanja predstavljaju polazne tačke u izgradnji celokupnih društvenih odnosa — baze i nadgradnje društveno-ekonomskih i političkih odnosa — ostvarivanja samoupravljanja kao celovitog, integralnog sistema.

2. Na osnovu prednjih napomena, možemo slobodno reći da se osnovna funkcija i smisao polaznog i najužeg organizovanja udruženog rada izražava u mogućnosti da rad relativno najmanje grupe radnika, koji se objektivno može izraziti kao vrednost, u tim okvirima, dobije svoje samostalno društveno priznanje u obliku vrednosti. To smatramo prvim uslovom ovladavanja radnika uslovima, sredstvima i plodovima sopstvenoga rada. Takvim društvenim priznanjem, takva relativno mala grupa radnika dobija svoj subjektivitet, svoju materijalnu podlogu u vidu društvenih sredstava kojima upravlja i dohotkom koji realizuje i kojim autonomno i suvereno raspolaže. Zbog tih svojstava, takva grupa radnika postaje realna ekonomska i društvena snaga, društvena ćelija koja ima svoj identitet i sopstvenu ekonomsku snagu. To je istinsko „spušta-

nje" dohotka do onih koji ga stvaraju i stiču, što im omogućava da njime i raspolažu. U takvim oblicima udruživanja rada i sredstava moguće je govoriti o razvijanju ekonomske ravnopravnosti radnika i suzbijanju preostalih vidova privilegija pojedinaca i grupa u raspolaganju dohotkom. Reč je o ekonomskoj ravnopravnosti u uslovima socijalističke robne proizvodnje i postojanja okruženja koje na određeni način ekonomski deluje na našu privredu. Razume se, ne treba zaboraviti ni to da je reč i o raspodeli prema rezultatima rada.

Takve polazne osnove udruživanja rada i sredstava znače početak procesa slobodnog udruživanja radnika, odnosno najraznovrsnije udruživanje rada i sredstava, i po širini i po oblicima; organizovanje udruženog rada sa ciljem stvaranja uslova za novu samoupravnu integraciju društva na sopstvenoj osnovici i po sopstvenoj zakonitosti.

3. Osnovna organizacija udruženog rada definisana je u Zakonu o udruženom radu kao deo radne organizacije koji čini radnu celinu, u kojoj se rezultat zajedničkog rada radnika može samostalno izraziti kao vrednost u radnoj organizaciji ili na tržištu, u kojoj radnici mogu, kao osnovna samoupravna zajednica, ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Iz navedenih karakteristika osnovne organizacije udruženog rada je očito da je reč o ključnom, iako polaznom, rešenju u strukturi udruženog rada. Od suštine odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada zavisi ocena o karakteru samoupravnog udruženog rada u celini. Osnovna organizacija je, dakle, deo radne organizacije. Po pravilu, ona mora predstavljati radnu celinu, izražavati punu povezanost radnih i drugih interesa udruženih radnika u njoj. Njen produkt mora biti rezultat zajedničkog rada, s tim da se taj zajednički rezultat može meriti u radnoj organizaciji ili neposredno na tržištu. Uvek, razume se, kao vrednost, neposredno ili kao deo zajedničkog proizvoda, u krajnjoj liniji, opet, na tržištu. Zakon o udruženom radu pretpostavlja da radnici u takvoj osnovnoj organizaciji mogu ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Prema tome, ako nema osnovne organizacije udruženog rada — nema ni ostvarivanja samoupravnih prava radnika. Iako negativno formulisana, ova konstatacija svom svojom težinom ukazuje na to da je *conditio sine qua non* jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema puno respektovanje potrebe da se stvore upravo takve osnovne organizacije udruženog rada od kojih tek počinje dalje samoupravno organizovanje udruženog rada. Bez pravih osnovnih organizacija udruženog rada celokupno samoupravno organizovanje je na pesku, na klimavim temeljima.

Rekli smo da osnovna organizacija treba da predstavlja radnu celinu. Ali, ona je i prirodni ambijent radnika u raspolaganju dohotkom, jer je u radnoj celini stvoren i objektivno priznat. Njegovo kretanje počinje od osnovne organizacije udruženog rada i u njoj završava kao oplođeni, povećani dohodak ili gubitak zbog ne-

adekvatnog gazdovanja njim. Kretanje dohotka je, dakle, neograničeno u svim mogućim pravcima povezivanja i udruživanja, ostvarivanja zajedničkih proizvodnih i drugih ciljeva, ali, u isto vreme, to kretanje je čvrsto vezano za početnu kariku udruživanja rada i za njegovu osnovnu organizaciju.

Osnovna organizacija udruženog rada je, kao ekonomska organizacija, i osnovna društvena ćelija. Ona je baza uključivanja radnika u sistem samoupravnog odlučivanja u širim oblicima i okvirima udruženog rada i, naposletku, u sistem političkog odlučivanja u društveno-političkim zajednicama. Tek tako shvaćena osnovna organizacija udruženog rada pojavljuje se i kao činilac šire ekonomske i društvene integracije. Delegatski sistem, koji takođe počiva na osnovnoj organizaciji udruženog rada i od nje počinje, predstavlja nastavak samoupravljanja u sferi političkog sistema, osnovu podruštvljavanja ne samo društvenih sredstava i dohotka nego i politike. Tek tada se uočava da je osnovna organizacija udruženog rada najbitniji činilac procesa oslobađanja rada i istovremeno homogenizacije društva na novim društveno-ekonomskim odnosima.

Osnivanje osnovne organizacije udruženog rada nije, i ne može biti, čin ili akt nečije proizvoljnosti. To je pravo i dužnost radnika kada se za to steknu ustavne i zakonske pretpostavke. Otuda značaj pokretanja i sprovođenja postupka za osnivanje, odnosno ukidanje osnovne organizacije udruženog rada. Ona je, dakle, realna, data kategorija, za koju se radnik može boriti, jer predstavlja uslov ostvarivanja njegovih samoupravnih prava i položaja u društvu, određujući elemenat samog karaktera društva.

4. Radna organizacija je samostalna samoupravna organizacija udruženog rada. Ona je, uz osnovnu organizaciju udruženog rada, jedini obavezni oblik udruživanja rada i sredstava. Sve ostale organizacije udruženog rada, do onih najsloženijih, izvedene su iz osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije. Kao što je u osnovnoj organizaciji udruženog rada oličena mogućnost neposrednog upravljanja i samoupravljanja, u radnoj organizaciji je stipuliran oblik obaveznog udruživanja koji ukazuje na povezanost interesa u radu više osnovnih organizacija udruženog rada, povezanost procesa rada, proizvodnje i poslovanja; povezanost koja počiva na zajedničkim rezultatima rada i drugom. Upravo postojanje radne organizacije omogućava da samoupravljanje može ići do najmanjih grupa radnika, a da pri tom povezanost proizvodnje, interesa i zajedničkih rezultata rada ne bude dovedena u pitanje. Radna organizacija, kao kompletnija jedinka sposobna za širu saradnju i ostvarivanje zajedničkih društveno-ekonomskih ciljeva i interesa, još više nego sama osnovna organizacija udruženog rada upućuje radnike jedne na druge, ukazuje na povezanost i međuzavisnost rada, planova razvoja, potreba šireg naučnoistraživačkog rada, zajedničkog poslovanja i istupanja na domaćem i stranom tržištu.

Radna organizacija, pri tome, svojim postojanjem ne obezličava osnovne organizacije udruženog rada, jer ne može ni jednu od njih eksproprisati, zameniti u njihovim originernim, neotuđivim pravima. Zbog toga, čitav postupak osnivanja, odnosno ukidanja osnovne organizacije počinje i završava se akcijom osnovne organizacije udruženog rada, ispoljavanjem njene slobodne volje, samostalnosti i uzajamne odgovornosti. Otuda se ona može konstituisati samo samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, u kome se precizno utvrđuju odredbe o zajedničkim interesima i poslovima, o udruživanju sredstava i njihovoj nameni, o načinu iskazivanja i raspoređivanja zajedničkog prihoda, o međusobnim odnosima osnovnih organizacija i njihovim pravima i odgovornostima.

Radna organizacija je prvi širi oblik udruživanja radnika, rada i sredstava, koji jasno ukazuje na društveni karakter dohotka. Kao što je u osnovnoj organizaciji sadržano neotuđivo pravo radnika da upravlja uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, u radnoj organizaciji se, i ekonomski i društveno, pokazuje međusobna povezanost i zavisnost radnika u procesu rada i stvaranja vrednosti, uslovljenost rezultata rada u osnovnoj organizaciji od rada i rezultata u drugim osnovnim organizacijama i od potrebe njihovog povezivanja u radnu organizaciju, koja omogućava da se osnovne organizacije, u daljem procesu udruživanja rada, povezuju u najraznovrsnije oblike, pokazujući na taj način svu složenost i međuzavisnost udruženog rada. Na prvi pogled duboka protivrečnost između neotuđivih prava radnika u osnovnoj organizaciji i međuzavisnosti radnika i njihovih organizacija u udruženom radu kao celini, pripadnost dohotka osnovnoj organizaciji i njegov društveni karakter samo je izraz dijalektičkog jedinstva dela i celine, priznanje individualne zasluge i udela u stvorenom društvenom proizvodu i društvenog proizvoda kao rezultata produktivnosti ukupnog društvenog rada.

Ako se ti momenti pravilno ne uoče, obeleže i razgraniče, postoji opasnost grupno-svojinskog poimanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili, pak, obezličavanja i eksproprijacije osnovne organizacije udruženog rada. I jedna i druga krajnost predstavljaju krupnu opasnost za razvoj samoupravljanja, za njegovu socijalističku sadržinu, jer znače, u stvari, zaboravljanje i zapostavljanje objektivnih zakonitosti koje pretpostavljaju uvažavanje i jedne i druge strane problema — stvaranja i raspolaganja društvenim proizvodom — što ne može ostati bez posledica po karakter i stepen razvoja društveno-ekonomskih odnosa.

Iz svih tih razloga, pažljivo modeliranje i poštovanje uslova ili, bolje reći, društveno-ekonomskih odnosa — kako ih Zakon o udruženom radu postulira — neobično je važno. Radna organizacija, kao udruženi sklop osnovnih organizacija, ima smisla ako njihova međusobna povezanost omogućuje takvo konstituisanje koje će počivati na samoupravnom sporazumu, u kome će biti sadržani neki bitni elementi zajedničkog rada. To ne sme biti organizacija incidentno nastala na nekim pretpostavljenim vezama i interesima,

već na dubljim i dugoročnijim vezama; pre svega, na zajedničkom planu razvoja svih osnovnih organizacija i radne organizacije kao celine. Treba pretpostaviti takvu proizvodnu povezanost koja omogućuje uzajamno sporazumevanje o cenama proizvoda u međusobnoj razmeni između osnovnih organizacija unutar radne organizacije i zajedničko utvrđivanje cena finalnih proizvoda koji sadrže elemente zajedničkog rada i utroška sredstava. Iza toga sledi logična pretpostavka o potrebi sporazuma o onim elementima na osnovu kojih se vrši raspodela zajednički ostvarenog dohotka. Zajednički razvojni planovi i interesi za određeni razvoj cele radne organizacije, ili nekih njenih delova, pretpostavljaju definisanje elemenata o udruživanju i nameni sredstava akumulacije i o međusobnim odnosima na osnovu zajedničkog dohotka. Njihova povezanost i međuzavisnost najčešće se izražava i u potrebi zajedničkog zadovoljavanja zajedničke potrošnje i, u vezi s tim, udruživanja sredstava zajedničke potrošnje. Naposletku, prirodno je da raspodela ličnih dohodaka i kriterijumi koji najviše odgovaraju datoj vrsti posla i stimulativni uslovi za sticanje dohotka budu sporazumno utvrđeni od strane osnovnih organizacija udruženog rada unutar zajedničke radne organizacije.

Da li se jedna osnovna organizacija udruženog rada — to je principijelno, iako izgleda praktično pitanje — *može naterati da učestvuje u svakom poduhvatu, pa i u onom za koji nema interesa u okviru radne organizacije?*

Mislim da će biti sve normalnije da osnovne organizacije udruženog rada — pošto je samoupravni sporazum osnova udruživanja, a ne neko nametanje spolja — tamo gde zaista nemaju nikakvog interesa ne moraju da učestvuju u svakom pojedinačnom poduhvatu samo zato što su članovi radne organizacije. Kakve koristi imamo od toga da jednu osnovnu organizaciju po svaku cenu nateramo da učestvuje u svakom pojedinačnom poduhvatu u kome ne vidi svoj interes? Time se ništa ne postiže. Insistiranje na učešću svake pojedine osnovne organizacije u svakom poduhvatu radne ili složene organizacije ima za osnovu, verovatno, znatno povoljniji ekonomski položaj i visoku akumulaciju pojedinih organizacija, [illegible] javlja se kao jedan od oblika pretakanja te akumulacije za potrebe drugih organizacija itd. I takvoj organizaciji i drugim organizacijama treba ponuditi zajedničke programe u kojima će biti izražen zajednički interes, ali ne po svaku cenu, odnosno ne po cenu gubljenja ili otuđivanja dohotka ma koje osnovne organizacije.

Nekad će učestvovanje u nekom poduhvatu dobiti i oblik solidarnosti, a nekad će biti izraz i potreba dogovorenog zajedništva.

5. Osim pomenute dve organizacije udruženog rada — osnovne i radne — kao temeljnih ćelija društvenog rada, samoupravno organizovanje udruženog rada pretpostavlja bogatstvo oblika udruživanja u složene organizacije, koje su isto tako samostalne organizacije, ali ne i obavezne, jer jedna osnovna ili radna organizacija može stupiti u nekoliko složenih organizacija ukoliko ima interesa

.em takvog povezivanja zadovolji određene potrebe, stvori nije uslove za reprodukciju, razvoj i poslovanje. Bogatstvo takvih složenih organizacija Zakon i ne pokušava da defi- pretpostavljajući da će to život i praksa učiniti, već samo određene indikacije, uslove za njihovo osnivanje, upućujući os- i radne organizacije, pre svega, na to da to čine radi takvog vanja koje omogućuje organizovanje takozvanih reprodukci- celina. Time se želi ukazati na opasnost inercije organizova- a granskom principu, iako radi ostvarivanja određenih druš- n ciljeva nisu isključene ni takve složene organizacije koje se avaju u okvirima iste proizvodnje.

Iako Zakon o udruženom radu ne daje egzaktno utvrđenu she- ormiranja osnovne organizacije, nekoliko jasno fiksiranih ele- .ta kazuju da to ne može biti proizvoljna stvar, već samou- no organizovanje na bazi zakonskih opredeljenja. To se isto si i na radnu organizaciju. Međutim, kad je reč *o stvaranju nih organizacija,* nastaju neke dileme. Zakon o udruženom ne fiksira oblike složenih organizacija, već ostavlja vrlo ši- prostor za udruživanje u najrazličitijim oblicima. Zašto? Zato e to prostor najsuptilnijeg, najsloženijeg povezivanja među os- nim i radnim organizacijama, na bazi najrazličitijih interesa egzistiraju u jednoj, drugoj, ili većem broju osnovnih, odnos- radnih organizacija. I, drugo, zato što se još pri koncipiranju ona o udruženom radu pretpostavljalo da bi u praksi mogla i do izražaja tendencija da se prilikom formiranja složenih or- izacija pođe od sadašnjih krupnih organizacija ili preduzeća, a se u okviru njih traže sheme za njihovo održanje uz neizbež- modifikacije, organizovanje u već datom okviru radnih i osnov- organizacija itd., što bi, svakako, bio veoma opasan put. Upra- obrnuti tok stvari: početi od formiranja osnovnih organizacija ruženog rada i na osnovu samoupravnog sporazuma doći do slo- ne organizacije, otvoriće najširi put povezivanja osnovnih i rad- n organizacija, onemogućiće ovekovečenje klasičnog preduzeća nekih sada zatečenih krupnih organizacija, koje, u krajnjoj li- ji, mogu da znače i potpuno zaobilaženje Zakona o udruženom du i onoga što on pretpostavlja.

Naime, moramo da pođemo od stanovišta da postojeće upne organizacije nisu večite i nepromenljive konstante. Mora- o poći od osnovne organizacije udruženog rada, kao što pri pla- iranju ne možemo poći od plana koji smo utvrdili na nivou fede- acije sa ciljem da ga dovedemo do svake osnovne organizacije ud- uženog rada, da ona sebe nađe u tom planu. Osnovna organizaci- a udruženog rada mora se konstituisati tako da bude u stanju da artikulira svoje interese, da ustanovi svoje veze i da potraži part- nere sa kojima će iznalaziti adekvatne oblike zajedničkog složenog organizovanja za obavljanje delatnosti od užeg ili šireg interesa zainteresovanih organizacija. Prema tome, složena organizacija ne samo da nije obavezna nego je i po svom karakteru mnogo fleksi- bilniji oblik organizovanja, pa zato nije slučajno što Zakon pred-

viđa da jedna osnovna ili radna organizacija može biti član više složenih organizacija. To je prirodno, jer upravo na tom području potpuno dolazi do izražaja složenost ekonomskih odnosa i privrednih tokova. Jer, interes osnovne i radne organizacije se ne može do kraja zadovoljiti i iscrpsti time što će se prosto uključiti u jednu složenu organizaciju. Koliko god ta organizacija bila široka i složena, ona ne može da obuhvati čitav skup interesa, sve pojedinačne interese osnovnih organizacija ili radnih organizacija za rešavanjem određenih problema koji se pojavljuju u pojedinim organizacijama.

Prema tome, otvorenost i fleksibilnost složenih organizacija, po mom mišljenju, neophodna je da bismo mogli da izađemo iz sistema odnosa koje nameće već samo postojanje klasičnih preduzeća, iz sistema integracija koje sada imamo, u kojima radna, odnosno osnovna organizacija, samim udruživanjem definitivno, da tako kažem, utapa u tu organizaciju sebe celu, sve svoje interese, pa makar ih i ne mogla zadovoljiti u okviru određene konstelacije odnosa koji vladaju u toj složenoj organizaciji. Po mom mišljenju, pogrešno je stanovište koje polazi od toga da, ako neke osnovne ili radne organizacije komuniciraju sa više složenih organizacija ili se udružuju u više njih radi zadovoljavanja određenih interesa i potreba itd., one time slabe integrativni sistem u privredi koji je već bio obezbeđen stvaranjem nekih krupnih preduzeća ili integracija u prošlosti. Mislim da je upravo obrnuto. Integracija je mnogo složeniji društveno-ekonomski krvotok, koji se ne može konstruisati tako da svaki subjekt, samo zbog toga što se na jednoj tački uključuje u integrativni sistem, automatski gubi pravo povezivanja sa drugim organizacijama ili sistemima. Naprotiv, mislim da je daleko više uslova za veću integrisanost jugoslovenske privrede i same privrede sa svim drugim društvenim delatnostima ukoliko se kanali povezivanja osnovnih i radnih organizacija udruženog rada otvore u svim pravcima. Bez toga, teško je pretpostaviti da ćemo doći do reproduktivnih celina i do odgovarajućih komunikacija među samim reproduktivnim celinama. Najzad, ni te celine ne mogu biti zatvoreni sistem, jer same sebi ne mogu biti dovoljne.

Za razliku od složenih organizacija udruženog rada, poslovne zajednice ne predstavljaju samostalne samoupravne organizacije udruženog rada, već su relativno stabilan oblik saradnje organizacija udruženog rada u određenoj oblasti. Svrha te saradnje je, obično, zajedničko utvrđivanje podele rada da bi se obezbedila proizvodnja u većim serijama i sa nižim troškovima, unapređivanje uslova društvenog rada, naučnoistraživačkog rada, istraživanje tržišta za zajedničke potrebe i slično.

6. Od ostalih oblika samoupravnog organizovanja u udruženom radu izdvojio bih samo banke s obzirom na to da samoupravne interesne zajednice predstavljaju temu za sebe. Opšti postulat da su sredstva banaka, zapravo, sredstva osnovnih organizacija udruženog rada, kao i dohodak koji se na toj osnovi ostvaruje — takođe su bitna polazna osnova koja jedino može sprečiti da banke popri-

me fizionomiju samostalnog faktora, u kome se stvaraju otuđeni kapital i centri ekonomske moći. Pozicija organizacija udruženog rada u njima je dosledno izvedena. Mnogo je, međutim, teže u praksi ostvariti neposredan uticaj na poslovanje banaka koje će obezbediti da banke sve više postaju organi sve šire zajednice samoupravnih subjekata, snažan faktor planiranja, inicijator pripreme i kontrolor realizacije razvojnih planova, središte u kome se stiču zajednički poduhvati zainteresovanih organizacija, neposredna pomoć u prebrođavanju raznih kriznih faza u razvoju pojedinih organizacija udruženog rada. Banke sve više treba da se u to pretvaraju, a ne da snagom inercije ponovo postaju otuđeni centri moći. Istina, sada ne više na sopstvenoj osnovi, zasnovane na pravima na društvenom kapitalu već na faktičkoj osnovi; pre svega, zato što još nismo razradili konkretne oblike njihove aktivnosti u duhu Zakona o udruženom radu. O toj strani stvari moramo razmišljati više, jer će banke samo razvojem tih i takvih funkcija privući interes i prisustvo radnih organizacija kod sebe, a ne, pre svega, insistiranjem na klasičnim oblicima bankarskog i kreditnog poslovanja. Jednom rečju, primenom Zakona o udruženom radu, ako ne odmah, onda za dogledno vreme, može se onemogućiti takva koncentracija sredstava u bankama koja će, po svojoj prirodi, značiti nove oblike eksproprijacije dohotka organizacija udruženog rada. Bitno je uočiti da se moramo neposrednije posvetiti transformaciji banaka u pravcima koji će ih sve više činiti posebnom vrstom samoupravnog udruživanja neophodnog organizacijama udruženog rada, s obzirom na njihov novi položaj i nove potrebe čitavog udruženog rada. Nije, prema tome, pred nama samo problem da banke moramo tako organizovati da ni u kom vidu ne mogu da postanu centri državnog kapitala ili klasične banke koje će zadovoljavati uobičajene potrebe bankarskog i kreditnog poslovanja, već institucije koje postepeno izrastaju u nove oblike udruživanja rada i sredstava za potrebe sadašnje etape samoupravljanja, za nove zadatke tako potrebne udruženom radu s obzirom na novi skok, novi kvalitet udruživanja koji udruženi rad u narednom periodu mora ostvariti. To je put da organizacije udruženog rada postanu aktivni osnivači u bankama, a samim tim da im uliju i novu sadržinu.

7. Sada bih, u okviru ove teme, istakao samo nekoliko pitanja koja zaslužuju posebnu pažnju, razjašnjenje, ili imaju određeni značaj sa idejno-političkog aspekta.

Prvo, dugo će trajati bitka Saveza komunista za to da osnovne organizacije udruženog rada postanu normalan način organizovanja društvenog rada i reprodukcije samoupravljanja kao sistema društveno-ekonomskih odnosa. Otpori su očiti: čitave fabrike su ponegde još uvek osnovne organizacije udruženog rada, a njihovo zadržavanje u sadašnjem statusu pravda se čitavim obiljem argumenata tehničko-tehnološke, organizacione i ekonomske prirode. Menjanje toga stanja političkom akcijom je neizbežno, ali ono

mora biti smišljeno, prostudirano, obezbeđujući sve karakteristike radne celine, kako to Zakon o udruženom radu i predviđa. Bez te akcije mi nećemo ostvariti neposredno samoupravljanje i društveno-ekonomske efekte koji iz toga treba da slede. Pri tome, treba ukazivati na mesto i ulogu radne organizacije i potrebu raznovrsnog udruživanja u šire asocijacije. Radniku treba da bude jasno da mu njegova osnovna organizacija omogućuje neotuđivost dohotka, ali i da veličina dohotka zavisi od povezanog, sinhronizovanog rada i povezivanja interesa u svim mogućnim oblicima u celini udruženog rada. Antiustavni karakter bilo kakvog eksproprisanja dohotka bilo koje organizacije udruženog rada treba u svesti radnika da otkloni svo nepoverenje usled nesretne prakse iz prošlosti i da mu budu prezentna i bliska i njegova neotuđiva prava u osnovnoj organizaciji udruženog rada i njegovi vitalni interesi, klasni i ekonomski, društveni i lični u vezi sa zakonitošću povezivanja i udruživanja, kako bi samoupravni sistem značio i optimalan ekonomski i društveni uspeh. Ispoljavanje i korišćenje svih prednosti koje sistem udruženog rada nosi u sebi upravo znači potrebu povezivanja u šire reprodukcione celine, potrebu koncentracije sredstava, udruživanja rada i sredstava, ali uvek sa stanovišta interesa i pozicije radnika koji je gospodar uslova, sredstava i plodova svog rada. Otvorenost prema drugim organizacijama udruženog rada, traženje zajedničkih dodirnih tačaka, zajedničko planiranje i građenje budućnosti, to su samo neki elementi svesti i saznanja koji treba da motivišu radnika u procesu udruživanja. Neophodno je posebno jačati svest protiv svakog otuđivanja radnika od sredstava, ali i otvarati vidike za zajedničke, udružene poduhvate koji će uvećavati dohodak. To će, u isto vreme, značiti jačanje samoupravljačke svesti, ali i napuštanje grupno-svojinskih preokupacija.

Jačanjem društvenosti dohotka, ne u ime neke idealističke [illegible] za neke više ciljeve i namene, nego u ime neophodnosti da se tim putem brže uvećava dohodak, optimalizira upotreba dohotka i viška rada — jača, dakle, ekonomski i društveni položaj radnika. Pri tome se vrši integracija društva na novim, samoupravnim osnovama, ne silom države, ujedinjavanjem državnog kapitala, nego slobodnim udruživanjem rada i sredstava neposrednih proizvođača.

Treba li, pri tome, posebno govoriti da će se takvom praksom i takvim razvojem svesti otvoriti šire mogućnosti da ujedinjavanje rada i sredstava pređe najpre opštinske, a zatim pokrajinske i republičke granice? To je naša neophodnost, ne u ime pomaganja [illegible] od strane drugih, nego u ime bržeg, potpunijeg razvoja [illegible] i postizanja većih ekonomskih efekata za sve učesnike u takvom udruživanju. Svesni smo toga da oskudna akumulacija i glad za njom u svim sredinama predstavlja objektivni [illegible] faktor, ali on će, razvojem proizvodnih snaga, biti [illegible] ako prihvatimo kao prirodnu pretpostavku našeg [illegible] da udruživanje rada i sredstava mora donositi koristi svakom [illegible] u [illegible] s njegovim doprinosom u vidu tekućeg

li minulog rada, odnosno i jednog i drugog. Sve dok žive demagoške parole o „izvlačenju" dohotka iz jedne organizacije udruženog rada u korist druge, zato što je koristila rad, znanje, sredstva druge organizacije, udruživanja neće biti, odnosno sredstva će se teritorijalizovati i po cenu manjeg ekonomskog efekta na sopstvenom području. Jednom rečju, zajedničko udruživanje rada i sredstava nije neki ustupak u Zakonu o udruženom radu, predviđen za jedan prelazni period, nešto što poput kamate moramo „trpeti", nego regulisan trajan oblik povezivanja zajedničkih interesa bez kojeg ne možemo ostvariti veći stepen udruženosti rada, ne možemo doći do širih asocijacija, ekonomski ne možemo naći odgovore na problem koncentracije, razvoja i, hteli mi to ili ne, bez toga će oživeti oblici državno-kapitalističkog i grupno-svojinskog korišćenja društvene akumulacije. Bez određenog metoda udruživanja rada i sredstava — kako ih Zakon o udruženom radu predviđa — svako prelivanje akumulacije izazivaće međunacionalne probleme i rasprave, jednostavno neće biti kretanja društvenih sredstava. Mi ćemo imati kretanje kapitala iz zemlje u inostranstvo i iz inostranstva u zemlju, čak i posredstvom inostranstva među nama samima, ali ne i u međusobnim samoupravno regulisanim odnosima.

Prema tome, integritet sredstava u osnovnoj organizaciji udruženog rada je moguće sačuvati, kao i neotuđiva prava radnika afirmisati, ali samo pod pretpostavkom da je i kretanje rada i sredstava i njihovo udruživanje sastavni deo, druga strana medalje, istog samoupravnog procesa, kako sa njegove društvene, nacionalno-regionalne tako isto i sa njegove ekonomske strane.

8. Drugi problem koji bih podrobnije hteo da dotaknem je mesto i značaj minulog rada u našem sistemu. I to ne slučajno. Često se u nas s različitim akcentima govori o minulom radu. Polazi se, razume se, od ispravne teze da tekući rad stvara vrednost. Pri tome neko daje veći, neko manji značaj minulom radu, koji s daljim razvojem proizvodnih snaga ima sve veću specifičnu težinu jer njegov relativni značaj i udeo u jačanju proizvodne snage rada raste, dok relativno opada udeo, da tako kažem, fizičkog doprinosa tekućeg rada novostvorenoj vrednosti. U vezi s tim problemom pred nama se postavlja jedno krupno idejno-političko i ekonomsko pitanje. Idejno-političko pitanje bismo mogli definisati na sledeći način: bez punog ovladavanja sredstvima za proizvodnju, celokupnim minulim radom, radnik se neće osloboditi svesti najamnog radnika. Sve dotle dok rezultate svoga rada posmatra samo kroz uloženi tekući rad, njega će interesovati samo lični dohodak, što na neki način determiniše i njegov odnos prema radu, gazdovanju društvenim sredstvima i dohotkom. Tek kada na jednak način bude tretirao i tekući i minuli rad u procesu društvene reprodukcije, radnik će postati samoupravljač i gospodar proizvodnog i društvenog procesa. Tek tada će postati potpuno tuđe i izlišno posezanje države za minulim radom i svako manipulisanje organizacijama udruženog rada.

Ako tako priđemo ovom problemu, onda moramo iz toga izvući i ekonomski zaključak: društveno priznati rezultati rada moraju zavisiti od upotrebe, gospodarenja i tekućim i minulim radom. Zar radnik — pojedinac, osnovna organizacija udruženog rada ili društvo kao celina mogu biti ravnodušni kako se koristi, obrće i prenosi na novu vrednost utrošeni minuli rad ili društveni kapital? Ako je to nemoguće, onda je jedini logičan zaključak da i tekući i minuli rad imaju podjednaku važnost kad je reč o društvenom priznanju za proizvedeni društveni proizvod, odnosno konkretna dobra, čija vrednost treba da bude verifikovana na tržištu. Ne treba li neke uzroke inflacije, nedovoljnog rasta ili stagnacije produktivnosti rada, dugog i neekonomskog investiranja, gubitaka i sličnih pojava potražiti i u neadekvatnom odnosu prema minulom radu u različitim njegovim vidovima — dakle, u neadekvatnom gazdovanju sredstvima, u krajnjoj liniji, u nemarnom odnosu prema društvenoj svojini.

Može se slobodno reći da i Ustav, a posebno Zakon o udruženom radu, jasno postavlja ovaj problem. Međutim, bilo zbog nekih idejnih kolebanja bilo zbog nerazrađenog složenog spleta problema vezanih za minuli rad, stavovi Ustava i Zakona o udruženom radu o njemu ostaju uglavnom opšte norme. Puno respektovanje minulog rada kao ekonomskog faktora zahteva bližu razradu ekonomskih pogodnosti, motivacija i posledica njegove uspešnije ili manje uspešne upotrebe. Prema tome, pred nama su problemi za razradu, kao, na primer: kako za gospodarenje minulim radom zainteresovati svakog radnika, kako ga dugoročno angažovati na tom interesu (penzijski sistem, recimo), kako ga kao upravljača u osnovnoj organizaciji stimulisati za bolje ukupno poslovanje organizacije itd., pa sve do podsticanja njegovog interesa da povezuje svoj minuli rad sa minulim radom druge organizacije udruženog rada, bilo neposredno bilo putem banke, složene organizacije ili putem zajedničkih ulaganja u inostranstvu itd.

Ne bih za sada ulazio u ostale aspekte ovog složenog problema, ali bih u rezimeu ponovio: bez adekvatnog valorizovanja minulog rada nisu obezbeđeni svi uslovi da iščezne najamna svest radnika, da se radnik oseti gospodarom celokupnog procesa društvene reprodukcije i da se obezbedi racionalno korišćenje društvenog bogatstva.

9. Treći problem na koji bih skrenuo pažnju je formiranje vrednosti u primarnoj raspodeli, odnosno problem cena. Cena ne sme i ne može biti subjektivistička konstrukcija, već u datim, našim produkcionim odnosima u uslovima socijalističke robne proizvodnje, objektivno ustanovljiva veličina. Ona, u osnovi, ne može odstupati od toga, pa ni kad je reč o samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju, već uvek kao podlogu treba da ima objektivnu stvarnost zasnovanu na delovanju zakona vrednosti. Upravo uspeh takve nove, značajne kategorije u našem sistemu kao što je sporazumevanje i dogovaranje zavisi u prvom redu od saznanja da samouprav-

ljači žive i rade pri postojanju i delovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, pri čemu je i sam sistem samoupravljanja jedna od najbitnijih objektivnih zakonitosti. Pod pretpostavkom da svi partneri polaze od poštovanja te činjenice, međusobno sporazumevanje subjekata dogovora i sporazuma o svim pitanjima vezanim za proces društvene reprodukcije, pa, u tom smislu, i o cenama, jeste na realnom tlu i znači krupan korak napred u oslobađanju od nasleđenih odnosa stihijnog ili čak anarhičnog formiranja cena. To važi i za takozvane interne cene. Iako se one dogovaraju za delove proizvoda ili, čak, i radnih operacija koje nemaju direktnu tržišnu verifikaciju, u finalnom proizvodu i te cene su *de facto* pod neumitnom kontrolom tržišta. Cena finalnog proizvoda je, u krajnjoj liniji, i objektivni okvir u koji moraju stati sve pojedinačne cene.

Znači li to što sam napomenuo da se, prilikom sporazumevanja i dogovaranja, ne mogu vršiti bilo kakve modifikacije u cenama vezanim za politiku razvoja ili određene razvojne ciljeve društva, za razvoj pojedinih radnih organizacija, za određene pogodnosti koje jedna organizacija očekuje od druge, između ostalog i zato što ulaže sredstva u njen razvoj, imajući u vidu neke naučno-istraživačke i druge ciljeve i slično? Razume se da ne znači, ali, ipak, uvek u granicama koje se mogu opravdati konačnom verifikacijom na tržištu. Pri tome, treba imati u vidu i delovanje cena koje se formiraju na svetskom tržištu ili, bolje reći, na drugim tržištima. Ne može se, kao što to pokazuju iskustva sistema zasnovanih na državno-svojinskom monopolu, bez posledica i na duži rok živeti u svetu ekonomski nerealnih i subjektivistički utvrđenih cena, a da se za to ne plati prilično visoka ekonomska, pa i politička cena u vidu unutrašnjih nezadovoljstava i previranja. Naša ekonomija je objektivno smeštena u uslove svetske razmene, a u njoj samoj deluju unutrašnje ekonomske zakonitosti o kojima se mora voditi računa. To ne znači nemogućnost menjanja postojećeg stanja ili nemoćno priklanjanje nekoj slepoj sili koja deluje van nas, nego saznanje, pa i praksu, koji nas čuvaju od voluntarizma i subjektivizma i omogućuju da svakim danom na realnom tlu, stopu po stopu, osvajamo novi prostor za delovanje zakonitosti samoupravnog socijalističkog društva, za sve šire prodiranje elemenata svesnog, saznatog i planiranog u našem ekonomskom i društvenom razvoju.

Idealističke predstave o cenama, koje možemo modelirati po našim subjektivnim opredeljenjima, unapred fiksiranim ciljevima, ispred i iznad objektivnih mogućnosti, zapostavljanje u formiranju cena svih činilaca koji na njih utiču, a pre svega udela i tekućeg i minulog rada, kao i birokratsko-etatističke pretenzije da se preko cena vrši alokacija viška rada u cilju ostvarenja nekog nerealno zamišljenog plana razvoja ili strukture privrede — život vrlo brzo razbija, ali je njihova ekonomska i društvena cena visoka. Takva politika i sistem cena vode sukobima unutar radničke klase, između klase i države. U takvom, subjektivističkom konstruisanju cena

država poprima sve više ulogu arbitra — u stvari, eksproprište prava samoupravljanja i u ime rada, stabilnosti cena i ostvarenja razvojnih ciljeva na zadnja vrata uvodi državno-kapitalističke metode regulisanja privrede.

Ovo što sam istakao, da bih markirao kurs i princip, ne treba shvatiti kao izjašnjavanje protiv bilo kakvih, pa i administrativnih, intervencija i kontrole na području cena od strane ovlašćenih organa, ali samo kao supsidijerno pravo, a ne pravo koje u krajnjoj liniji mora svojim širenjem i zloupotrebom da se pojavi kao negacija samoupravljanja.

Primarno pitanje u oblasti cena je pravo i odgovornost osnovne i radne organizacije da samostalno utvrđuju svoje cene, uključujući i interne cene. Pitanje je po kakvom kriterijumu.

U formiranju cena ne bi trebalo polaziti od troškovnog principa, iako su troškovi realna stvar, nešto što se dogodilo i što ima određene posledice. Ako određeni troškovi ne mogu biti društveno ili tržišno verifikovani, onda se pojavljuje gubitak, a gubitak je takođe činjenica i rađa određene posledice. Međutim, veoma je opasno da se polazi od troškovnog principa, jer on obično ima za posledicu da se cene grade na bazi priznavanja individualnih troškova, što vodi u neprekidnu inflaciju. A to je, na kraju krajeva, samo konsekvenca nekog dubljeg uzroka u sferi proizvodnje i odnosa koji u njoj postoje. Suština troškovnog principa je u tome da se, bez obzira na kvalitet i kvantitet rada i gospodarenja sredstvima, individualni troškovi uvek moraju respektovati, priznavati itd. Naravno, taj princip onda vodi krajnjem negiranju bilo kakve društvene i tržišne verifikacije, a time i ponovnom ustoličenju nekog organa, vlasti, države, koja će priznavati svakome ono što je njegov rezultat kao najbolji efekat koji se mogao postići, a zna se kuda to vodi. Upravo zato što smo u praksi, iako smo bili načelno protiv toga, koristili takav put formiranja cena, i imamo tendencije stagniranja, pa i opadanja produktivnosti. I ne samo produktivnosti nego opadanja ekonomičnosti i racionalnosti u pogledu opšteg gazdovanja društvenim sredstvima itd., što ima nesumnjive posledice po našu ukupnu sposobnost za uvećavanje dohotka i, razume se, viška rada. Da o ovome kažem nešto više pobudili su me neki podaci o gubicima nekih privrednih organizacija i pokušaji da se oni objasne samo neadekvatnim odnosima u cenama. To znači da individualni rezultati rada, koji nisu društveno verifikovani, ne mogu biti parametar za formiranje cena. Taj mentalitet se mora promeniti. Jedan od uzroka pojave tog mentaliteta je i mogućnost da se pritiskom na državu i njene organe isposluju takve cene koje znače priznavanje individualnih, a ne društveno verifikovanih rezultata. To i jeste jedna od krupnih smetnji, ne samo za povoljniji razvoj naše privrede nego i za brži razvoj socijalističkih samoupravnih ekonomskih i društvenih odnosa.

10. S pravom su veoma radikalno u Zakonu o udruženom radu razrešeni *odnosi između proizvodne i prometne sfere.* Pri tome se

polazilo od toga da je budućnost povezivanje ne samo proizvodne, prometne, finansijske nego i svih sfera društvenih delatnosti i da se ne može odvojenost, pa ni privilegovanost u procesu društvene reprodukcije, sačuvati i obezbediti za neke delove ukupnog društvenog rada. Istovremeno, moramo biti do kraja određeni i jasni u tome da prometnoj sferi, u zajedničkom procesu udruživanja, priznamo puni efekat onoga što rad i sredstva uložena u toj sferi doprinose ukupnom dohotku.

Svaki pokušaj da se prometna sfera svede na prost uslužni faktor, kome će se obezbediti lični dohoci i, eventualno, neka minimalna sredstva da može da obavlja svoju delatnost i da egzistira — bilo bi pogrešno tumačenje Zakona o udruženom radu i iz toga bi nastao nepovoljan ekonomski efekat. Iako te odnose još nismo sredili, iako još ima monopolističkih pozicija u prometnoj sferi, prisutne su i suprotne tendencije, o kojima pravovremeno moramo voditi računa, kao što su opasnost zaostajanja u razvoju i opremanju prometne sfere itd., što bi se, razume se, moglo negativno odraziti upravo na sferu proizvodnje.

Moramo biti konsekventni do kraja. I rad i sredstva u prometnoj sferi, to jest tekući i minuli rad, moraju biti uzeti u obzir i valorizovani u pogledu njihovog doprinosa i učešća u raspodeli zajedničkog društvenog proizvoda na isti način kao da su uložena u bilo koji drugi odeljak materijalne proizvodnje. Jer, sve je to udruženi rad, svaki učesnik u ukupnom procesu udruženog rada jednako je vredan u srazmeri sa onim što ulaže, što doprinosi, bilo u pogledu povećanja vrednosti društvenog proizvoda, vrednosti robe, bilo time što omogućuje njeno prometanje do kupca, očuvanje njenog kvaliteta i tako dalje.

11. Sledeće pitanje je raspodela dohotka i nagrađivanje prema radu. Ovo ću pitanje samo da markiram, jer sam duboko ubeđen da je sadašnje stanje u ovoj oblasti sistema i prakse ozbiljna smetnja da se otvori širi proces udruživanja različitih organizacija udruženog rada. Naime, sve dok se ne stvore uslovi za smeliju i slobodniju raspodelu prema radu, koja će uvažiti efekte i tekućeg i minulog rada, sve dok bitno ne izmenimo postojeće sporazume o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka i ne budemo stimulisali rad, stvaralaštvo, pokazane rezultate u realizovanom dohotku — ne možemo očekivati da radnik bude zainteresovan za drugačije poslovanje u njegovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i za postizanje dodatnih efekata do kojih može doći udruživanjem rada i sredstava sa drugim organizacijama, povećanim umnim i drugim naporima, pa, ako hoćete, i povećanim rizikom. U sadašnjoj praksi raspodele dohotka radnik je na ličnom dohotku koji često ne sledi logiku kretanja dohotka, već troškova života, usled čega u takvim situacijama radni čovek nema posebnog interesa za veći lični angažman, samoupravni potez ili ekonomski poduhvat. Prema tome, primena Zakona o udruženom radu i otvaranje intenzivnijeg procesa udruživanja osnovnih i radnih organizacija zahteva jasnije de-

finisanje politike na ovom sektoru i otvaranje širih mogućnosti da se uspeh u radu, u povećanom dohotku, u uspešnom gospodarenju sredstvima značajnije izrazi u ostvarenom ličnom dohotku. To je nužno radi afirmacije sistema, ali i radi oslobađanja neiskorišćene energije u stvaralačkim mogućnostima radničke klase i radi korišćenja neiskorišćenih kapaciteta, društvenih sredstava, koja predstavljaju naše krupne rezerve za ubrzani ekonomski i društveni razvoj. Ne treba se plašiti socijalnih razlika na toj osnovi, a i o njima, ako ih bude, lakše ćemo raspravljati u stvaralačkoj atmosferi nego u atmosferi traganja za nezakonitim bogaćenjem u uslovima niveliranih dohodaka i za one koji značajnije doprinose i za one koji relativno malo doprinose ili su neiskorišćeni potencijali u uslovima nedostatka motivacije da se bore za veći dohodak. Može se reći da je teško zalagati se za takav sistem raspodele prema radu kada značajan deo organizacija udruženog rada radi sa gubitkom ili su bez ikakve akumulacije. Mislim, međutim, da je baš ovo trenutak i upravo zbog sadašnjeg stanja u privredi, koje nije bez uzročne veze i sa stanjem u sistemu raspodele dohotka i zaostajanjem u porastu produktivnosti rada, da se radnicima otvori perspektiva pravog vrednovanja rezultata njihovog rada i stvaralaštva radi lakšeg izlaženja iz postojećih teškoća. Inače, kroz kakve će porođajne muke prolaziti naša akcija za primenu Zakona o udruženom radu može se lako pretpostaviti.

Kako prevazići probleme u sprovođenju raspodele prema radu koji se javljaju, u suštini, na bazi različitog organskog sastava i drugih uslova koji su različiti od organizacije do organizacije, a da se pri tom ne naruši u Ustavu zapisani princip — za isti kvantum i kvalitet rada treba da sledi i ista nagrada?

Suština problema je u gospodarenju sredstvima i minulim radom. Naravno, isti kvantum i kvalitet rada, nezavisno od drugih uslova, treba da povlači i jednaku ili približno jednaku nagradu. Međutim, radnici u osnovnim i svim drugim organizacijama udruženog rada nisu samo radnici koji ulažu svoj rad, nego su i gospodari sredstava za proizvodnju i upravljači tim sredstvima u uslovima socijalističke robne proizvodnje. Kao takvi, suočeni su s inostranim i unutrašnjim vrednovanjem rezultata, koji ne priznaju individualne troškove i individualne rezultate, već samo one društveno priznate. Na osnovu toga treba da se ostvaruju različiti nivoi dohodaka od jedne do druge organizacije. Ti elementi se moraju uzeti u obzir i oni će korigovati sliku, dopuniti ono što će proisteći iz prostog primenjivanja principa — za isti kvantum i kvalitet rada isti lični dohodak. Jer, radnik se ne pojavljuje samo u ulozi faktora koji troši svoj tekući rad, nego i u ulozi subjekta koji gospodari sredstvima za proizvodnju.

Naravno, postoji i druga strana tog istog problema. S obzirom na to da su u pitanju društvena sredstva, ne mora biti individualna zasluga određene organizacije što raspolaže jednim ili drugim kvantumom društvenih sredstava, naročito ako se ima u vidu da su ukupno raspoloživi fond akumulacije i naša kreditna sposobnost

prema inostranstvu određeni ili relativno poznati, i da unutar toga ne možemo zadovoljiti sve potrebe i sve mogućnosti razvoja, što, opet, znači da je onaj ko u korišćenju ukupnih sredstava privrede ili inostranih sredstava dobije primat, na određeni način privilegovan. Prema tome, imajući u vidu da je i dohodak koji se stvara društvenim sredstvima — društveni dohodak, ima mesta i društvenoj intervenciji, a pre svega sporazumevanju i dogovaranju unutar samog udruženog rada o unošenju takvih elemenata u raspodelu dohotka koji proističu iz posebnih privrednih i prirodnih uslova, iz posebnog organskog sastava sredstava, iz povoljnije pozicije na tržištu i drugih uslova koji doprinose da dolazi do različitih dohodaka koji se stiču na jedinstvenom tržištu.

Međutim, uvažavanje tih momenata u raspodeli dohotka ne sme da znači ni otuđenje tog dohotka od osnovne organizacije udruženog rada, niti sme da bude takvih razmera da iščeznu stimulansi koji su veoma bitni za upravljačku funkciju radnika. Prema tome, iz te upravljačke funkcije mora da sledi neposredni interes radnika za boljim gazdovanjem, za uvećavanjem dohotka, korišćenjem svih pogodnosti koje nisu uvek date kao na dlanu, već ljudi dolaze do njih svojom akcijom i borbom na tržištu. Ulaganje fizičkih ili intelektualnih napora da bi se stekla povoljnija pozicija u sticanju dohotka time što će se na vreme investirati i naći prava finansijska konstrukcija za investiranje, što će se sagledavati situacija na tržištu i predvideti potražnja, što će se pravovremeno pojaviti roba na unutrašnjem ili spoljnjem tržištu itd. — treba da se izrazi u povećanom dohotku i ličnom dohotku radnika. Rezultate svih tih aktivnosti treba uključiti u dohodak radne organizacije za koji mora biti zainteresovana svaka osnovna organizacija, svaki radnik, čime će se otklanjati nasleđeni, a i sada postojeći elementi koji podržavaju ili podstiču najamnu svest. To, zapravo, i treba da bude konkretna materija samoupravnih sporazuma i dogovora o sticanju, raspoređivanju, raspodeli dohotka i ličnih dohodaka.

U periodu koji je za nama, u izuzetno složenoj ekonomskoj situaciji, zadovoljili smo se ograničenim ciljevima, koje smo mogli postići samoupravnim sporazumima i dogovorima o raspodeli dohotka. Ali posle donošenja Zakona o udruženom radu s tim se ne možemo zadovoljiti. Naši zadaci i naše aspiracije u tom pogledu moraju biti mnogo šire, složenije, diferenciranije — moraju da podstaknu interes za povećanje dohotka na bazi korišćenja svih proizvodnih faktora i svih mogućnosti koje u tom pravcu daje samoupravljanje, kako bi ono i u pogledu produktivnosti rada i drugih kvalitativnih faktora privređivanja, takođe, pokazalo svoju superiornost.

12. Kako vrednovati *istraživanja i rezultate nauke*, naročito kada nije u pitanju aplikativna sfera nauke, dakle, ona koja je neposrednije vezana za proizvodnju i ostale društvene delatnosti?

Moramo detaljnije da razradimo različite solucije za uspešno rešavanje ovog pitanja. Jer, najgora moguća solucija bi bila ona

kada bismo zapostavili fundamentalna istraživanja i prave uslove za uspešan razvoj naučnoistraživačkog rada.

Prema tome, iako je neophodno obezbediti sve uslove da se povežu neposredni interesi osnovne, radne ili složene organizacije sa organizacijom čiji je rad evidentno neophodan i koristan za organizacije udruženog rada u sferi proizvodnje — obrazovanje, praktična primena naučno-tehnoloških dostignuća itd. — treba voditi računa da se fundamentalni naučnoistraživački rad ne sme prepustiti budžetskom ili kvazibudžetskom načinu finansiranja.

Razvojem privrede, njenim izlaženjem iz teškoća sa kojima je suočena zbog gubitaka, zbog balasta prenesenog iz ranijih godina, sa njenom orijentacijom da razmišlja o svojoj budućnosti na bazi programiranja i planiranja, na bazi sagledavanja sopstvenih zadataka i svojih veza na duži rok — značaj i doprinos naučnoistraživačkog rada i fundamentalnih istraživanja dobijaće na značaju. Postepeno će prevladavati mišljenje o tome da to nije finansiranje nečeg nepoznatog i neizvesnog, nečeg za šta se ne zna ko će od toga imati koristi. Pri tom se mora imati u vidu da fundamentalna istraživanja nikad ne daju i neposredno opipljive rezultate, jer ona pretpostavljaju istraživanje, eksperimentisanje. Bez eksperimenata nema nauke. Svaki eksperimenat, međutim, ne mora da uspe, ali izaziva ekonomski trošak. No, i taj trošak, čak i kad je reč o neuspelom eksperimentu, ne znači uvek i „čist" gubitak, jer upućuje nauku na nove eksperimente i nova traganja, kali i osposobljava naučne kadrove. Uostalom, do nove tehnologije i novih tehničko-tehnoloških saznanja i rešenja se, nigde i nikada, nije tako lako dolazilo, ali se, u najvećem broju slučajeva, pokazalo da su ulaganja u nauku radi dobijanja nove tehnologije, po pravilu, bila najisplativiji deo u ukupnoj strukturi velikih investicionih poduhvata.

Sve te specifične momente naučnoistraživačkog rada moramo imati u vidu. Zato unošenje saznanja o dugoročnom značaju i suštinskom doprinosu koji fundamentalna naučna istraživanja imaju za razvoj društva treba, takođe, da postane predmet društveno-političke akcije u ovom trenutku. To bi najprezentnije trebalo da dođe do izražaja u takozvanim složenim organizacijama. Recimo, organizacija koja objedinjuje energetiku, sa svim njenim širokim vezama, ne može a da ne bude zainteresovana već danas — bez obzira na to u kakvom je trenutnom ekonomskom položaju, i upravo zbog toga — da reši svoje probleme na revolucionarniji način nego što to može u uslovima sadašnjih saznanja. A to znači da bude spremna da odvoji sredstva, pod određenim uslovima na bazi samoupravnog sporazumevanja, za takvo naučno istraživanje koje će moći značajnije, dublje i dugoročnije da promeni njen ekonomski položaj i tehnološki nivo. Ako takvog saznanja nema ili ako ono nije dovoljno prisutno upravo prilikom stvaranja složenih organizacija i reprodukcionih celina, to znači da se i te celine stvaraju na pragmatističkim osnovama. U stvari, nezavisno od toga da li smo konsekventno sproveli Zakon o udruženom radu i došli do pravih osnovnih organizacija, ost[illegible] da tako kažem, društveno-ekonomsko,

pa i idejno-političko opredeljenje i potreba neposredne akcije i borbe za konsekventnu primenu Zakona o udruženom radu, koje, ukoliko ne postoji u sredini o kojoj je reč, mora biti uneseno spolja. Takvom orijentacijom se stvara i prostor za delovanje subjektivnog faktora koji mora da pledira za ono što vuče napred, što znači preskakanje vremenskih i drugih barijera, odnosno ublažavanje „porođajnih bolova" u ukupnom razvitku udruženog rada, posebno bržem povećavanju njegove ekonomske efikasnosti.

Ukoliko takvo saznanje zadobije prevagu u svesti udruženog rada, a to se ne može videti odmah, danas, na praktičnim rezultatima, onda ćemo kroz sporazume, dogovore i slično, unutar samog udruženog rada, naći oblike, forme i veze kako rešavati razmenu rada i sa takvim institucijama koje se bave naučnoistraživačkim radom koji ne daje uvek neposredne rezultate, ali koji — dugoročno gledano — jedino može zemlju da izvuče iz relativnog tehnološkog, a time i ekonomskog zaostajanja.

Jozo Bakalar

Sistem i društvena kontrola cijena

Postojeći sistem cijena doživio je više opravdanih i neopravdanih kritika. U tim kritikama se često brkaju sistem i politika, tako da se greške u politici pripisuju sistemu. Međutim, sadašnji sistem cijena nije imun od raznih defektnih rješenja, posebno onih koja su inkompatibilna s odredbama Ustava. Upravo zato se prišlo izradi novog sistema. Do sada je izrađeno nekoliko varijanata Nacrta zakona o sistemu i društvenoj kontroli cijena, ali u njima su egzistirale dvije suprotne koncepcije.

Pod tezom da radni ljudi ovladaju odnosima na tržištu stalno je eksponirana ideja o potrebi sveobuhvatne kontrole cijena. Toj koncepciji dodavani su i odgovarajući kriteriji. Iako se i u njoj spominje tržište kao jedan od regulatora odnosa u primarnoj raspodjeli, ono je, u stvari, osporavano i sistematski potiskivano. Drugi koncept se zalagao za jači uticaj tržišnog mehanizma i njegovo indirektno regulisanje namjenskom raspodjelom dohotka, fiskalnim, monetarno-kreditnim, carinskim, spoljnotrgovinskim i deviznim instrumentarijem itd. On je polazio od većeg povjerenja u tržišni mehanizam, kao i od uticaja spoljnjeg na naše tržište. Sljedstveno tome, kriteriji su više objektivizirani i oslonjeni na domaće i strano tržište i razvojnu politiku kao korektivi nepovoljnih strana tržišnog mehanizma.

Ta dva osnovna koncepta, u raznim verzijama, paralelno su egzistirala kao suprotnost jedan drugom. Suprotnost proizlazi, uglavnom, iz različitog shvatanja tri najbitnija elementa ovog područja: mehanizama za regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli, nosilaca odluka o cijenama i kriterija sistema i društvene kontrole cijena.

Mehanizmi — regulatori odnosa u primarnoj raspodjeli

Prema Ustavu SFRJ, član 251, osnovni mehanizmi preko kojih se regulišu odnosi u društvenoj reprodukciji, pa i odnosi u primarnoj raspodjeli, jesu tržište i plan. Tržište predstavlja stihijni i automatski mehanizam na kojem osnovni privredni subjekti samostalno donose svoje odluke, dok plan predstavlja svjesnu regulaciju preko samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i odluka društveno-političkih zajednica i njihovih organa.

Poznato je da tržište, u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, ne može biti jedini regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Ono to više nije, u klasičnom smislu, ni u tržišnim ekonomijama kapitalističkih zemalja, gdje takođe, u manjoj ili većoj mjeri, postoji kontrola i usmjeravanje. S obzirom na specifičnosti našeg sistema, u kojem su sredstva za proizvodnju društvena, a ne privatna svojina, a osnovni motiv privređivanja dohodak, a ne profit — svjesna akcija društva dobija mnogo značajniju ulogu u regulisanju odnosa društvene reprodukcije u ovoj etapi razvitka.

Osnovni pravci za djelovanje te svjesne regulativne funkcije društva u primarnoj raspodjeli su, svakako, usmjereni na ona područja na kojima se tržište pokazalo nepotpunim i neefikasnim mehanizmom, a to su: nemogućnost regulisanja odnosa preko tržišta i cijena u društvenim službama; nemogućnost blagovremenog informisanja i na toj osnovi i regulisanja odnosa u primarnoj raspodjeli u djelatnostima gdje tržište zakašnjava sa svojim informacijama (pretežno privredna infrastruktura); nemogućnost potpuno autonomnog regulisanja razvoja cijenama u djelatnostima sa sporim porastom produktivnosti; nemogućnost automatskog ostvarivanja pojedinih socijalnih zahtjeva društva, kao što je čuvanje standarda stanovništva sa najnižim primanjima, preko depresiranih cijena egzistencijalnih proizvoda, oslobađanja poreza na promet i slično; nemogućnost ostvarivanja posebnih ciljeva na sektoru privredne strukture i regionalnog razvoja, podrazumijevajući time brži razvoj u određenim periodima pojedinih privrednih grupacija i regiona; nemogućnost potpunog autonomnog regulisanja namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, što se preko kupovnih i robnih fondova odražava na nivo cijena u tri osnovna proizvodna sektora (sredstva za rad,

predmeti rada i roba široke potrošnje); povremene veće neravnoteže na tržištu čiji se uzroci nalaze u disproporcionalnim odnosima između ponude i tražnje i koji se manifestuju u inflacionim i nestabilnim kretanjima; organizacione deformacije tržišta koje preko raznih oblika monopolisanja utiču na stvaranje nejednakih uslova privređivanja i na odstupanje od odnosa u primarnoj raspodjeli od važećih ciljeva i principa.

To, sve skupa, upućuje na potrebu kontrole tržišta i njegovog usmjeravanja na onim punktovima gdje je ono imperfektno, i u onim periodima i situacijama kada ono svojim mehanizmom ne omogućuje ostvarivanje društvenih ciljeva i principa. Ali, smisao te kontrole treba da bude, prije svega, u utvrđivanju odnosa na tržištu na kojem se ostvaruje primarna raspodjela društvenog proizvoda i pružaju blagovremeni i argumentovani podaci odgovarajućim samoupravnim i društvenim organima u cilju njihove intervencije na onim punktovima i u onim periodima i situacijama kada je ona neophodna. Prema tome, kontrola cijena na tržištu ne znači samo kontrolu u užem smislu, to jest kontrolu i određivanje cijena konkretnih proizvoda i usluga od strane države ili samoupravne strukture. Ona podrazumijeva, prije svega, praćenje i analiziranje, a tek onda donošenje odluka čiji je cilj usmjeravanje odnosa u željenom pravcu.

Pogrešna su, međutim, shvatanja koja se zalažu za zamjenu tržišnog mehanizma totalnim sporazumijevanjem i dogovaranjem, i to isključivo neposrednim mjerama, a koja istovremeno u tržištu vide regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Sporazumijevanje i dogovaranje se mora zasnivati na nekoj ekonomskoj logici, pa čak i prinudi, a do takvih saznanja se može doći samo pomoću objektivnih ekonomskih zakonitosti, a njih otkrivamo posredstvom tržišnog mehanizma.

Koncepcija o sveobuhvatnoj direktnoj kontroli cijena pomoću sporazuma i dogovora došla je do izražaja u nekoliko radnih verzija teza o sistemu i društvenoj kontroli cijena[1], koje su rađene u sklopu opšteg programa transformacije privredno-sistemskih rješenja u duhu novog Ustava, a djelimično i u Nacrtu zakona o sistemu i društvenoj kontroli cijena.[2]

Treba imati u vidu da tržište predstavlja stihijni automatski mehanizam za razliku od planskog — svjesnog mehanizma. Ali, u odnosima „proizvodnje vrijednosti" tržište je nezamjenljiva motorna snaga razvoja proizvodnih snaga, koja — sa svoje strane — neizbježno rađa i imperfektne, iracionalne i otuđene odnose. Te imperfektnosti se neutrališu planskim usmjeravanjem koje u našim uslovima predstavlja društveni odnos neotuđiv od radnika, radničke klase i radnih ljudi u cjelini. Neosporno je da samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju instrumente svjesne akcije samoupravne strukture. Tu svjesnu akciju spro-

---

[1] *Sistem i politika cijena*, teze, Beograd, jul i septembar 1975.

[2] *Nacrt zakona o sistemu cijena i društvenoj kontroli cijena*, Beograd, 1976.

vode, po pravilu, radni ljudi organizovani u šire organizacione oblike udruženog rada. Sigurno je da je to s aspekta produkcionih odnosa suštinska razlika u odnosu na etatističko odlučivanje.

Ukoliko bi se sve odluke o primarnoj raspodjeli donosile isključivo samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, podrazumijevajući tu i odluke o nivou cijena konkretnih proizvoda i usluga, ukoliko je to uopšte moguće s obzirom na njihovu brojnost, složenost i veličinu ukupne samoupravne strukture, tržišni mehanizam bi bio potisnut kao regulator odnosa u primarnoj raspodjeli i društvenoj reprodukciji uopšte. To bi, međutim, bilo protivustavno rješenje, jer je novim Ustavom jasno rečeno da u sistemu i politici cijena treba polaziti od tržišnog i planskog mehanizma, i to ne samo od našeg domaćeg nego i od inostranog tržišta.[8]

S aspekta metoda usmjeravanja nije sporno to da samoupravna tijela kontrolišu tržište i cijene dogovorima i sporazumima. Pogrešna je koncepcija da se ta kontrola provodi direktnim određivanjem cijena gotovo svih proizvoda i usluga pomoću samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, jer bi se na taj način anulirao tržišni mehanizam, inače Ustavom utemeljen, pošto služi daljem razvoju proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u našem društvu. To bi bio i neracionalan postupak, jer bi zahtijevao veliki angažman mnogobrojnih organa i vrijeme, zbog čega bi davao i neblagovremena rješenja.

Treba istaći da shvatanje o sveobuhvatnoj direktnoj kontroli cijena vodi svoje porijeklo iz odgovarajućeg poimanja principa na kojima treba da se zasniva funkcionisanje primarne raspodjele u socijalističkoj samoupravnoj privredi i — na toj osnovi — izvedenog cijenovnog oblika kojim se, po tom mišljenju, ispoljava dejstvo zakona vrijednosti u našim uslovima. Zanemarujući ona shvatanja koja se u primarnoj raspodjeli zalažu za vrijednosnu cijenu, koncepcija sveobuhvatne kontrole ima svoj oslonac, uglavnom, u raznim subjektivističkim mjerilima. S obzirom na to da tržište svojim djelovanjem ne distribuira novostvorene vrijednosti, kao normalan tok daljnje razrade tih koncepcija proizlazi zahtjev za administriranjem na temelju dogovora i sporazuma. Takvu koncepciju potpomagala je i nestabilna situacija na jugoslovenskom tržištu, inflacija koja je uzela zabrinjavajuće razmjere i vrlo često mijenjanje cijena i drugih uslova kojima se determinišu uslovi privređivanja i odnosi u primarnoj raspodjeli.

Normalno je da u izgradnji dugoročnijeg mehanizma za regulisanje odnosa u sticanju dohotka ne bi trebalo polaziti od izuzetnih prilika, jer njima odgovaraju i izuzetna rješenja i mjere. Isto tako, u postojećim društvenim razmjerama, gdje su Ustavom definisani osnovni elementi društvenog sistema u našoj zemlji, nenormalno je polaziti od teza kojima bi se te osnove derogirale. Nije ovdje u pitanju samo pozivanje na autoritativnost Ustava i zatvaranje ma kakvog istraživačkog pokušaja u traženju racional-

[8] Član 251. Ustava SFRJ.

nije rješenja [illegible] u najbitnije premise tog dokumenta. [illegible] o onome što je već verifikovala [illegible] i praksa u našoj zemlji. Rezultat toga je da su plan i tržište komplementarni, a ne isključujući mehanizmi [illegible] mjesto u ustavnoj koncepciji. Rje[illegible] u isključivanju tržišta kao regulatora [illegible] samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, [illegible] nepotrebnih dilema šta je [illegible] — [illegible] samoupravni sporazumi i društveni dogovori, [illegible] tržište ili dogovor i slično. Izlaz je u [illegible] kombinacije ova dva mehanizma na temelju [illegible] politike koja se oslanja na tržište i njegove objektivne ekonomske zakonitosti i iz njih izvedenih kriterija za [illegible] cijena i svih drugih elemenata koji utiču na [illegible]. To je, u stvari, odnos između svjesnog — [illegible] — tržišnog mehanizma u sferi raz[illegible] kao regulator odnosa između privrednih [illegible] dohotka, ne isključuju jedan drugoga [illegible] komplementarni. Problem je naći optimalnu kvanti[illegible] te komplementarnosti.

Tamo gdje tržište ne može biti regulator, gdje je ono im[illegible] nesavršenosti, u situacijama kada s obzirom na [illegible] treba da dođe do odgovarajućih korekcija u primarnoj raspodjeli, kada to zahtijeva socijalna politika zemlje i slično, treba da se ogradi svjesno djelovanje društvenih snaga. Te snage su samoupravno organizovani radni ljudi koji na osnovu [illegible] praćenja tržišnih kretanja i svojih posebnih i [illegible] interesa [illegible] potrebu donošenja odluka na raznim [illegible] nivoima društvene reprodukcije. Na sektorima gdje tržište može biti regulator primarne raspodjele, što odgovara situaciji opšte ravnoteže na tržištu, ravnoteže između ponude i tražnje na konkretnom privrednom sektoru, organizacionom [illegible] monopolisanje i slično, normalno je [illegible] jer će taj zadatak obaviti uspješnije nego kada se [illegible] i potiskuje. Tamo gdje tržište ne može automatski da reguliše ove odnose neophodna je svjesna društvena akcija. Pri tome, vrlo je značajno stvoriti mehanizam pomoću kojeg će se usklađivati odnosi cijena proizvoda pod kontrolom s proizvodima čije se cijene slobodno formiraju na tržištu.

Radnim ljudima organizovanim u razne organizacione oblike udruženog rada (od osnovne organizacije udruženog rada do federacije), da bi mogli obavljati svoju regulirajuću funkciju, potrebno je, prije svega, omogućiti praćenje stanja na tržištu i posebno odnosa u stvaranju dohotka na temelju kojeg se donose razne [illegible] odluke. Te odluke, zavisno od toga kako djeluju na formiranje nivoa i odnosa cijena, mogu biti posredne — indirektne i neposredne — direktne.

Posrednim ili indirektnim mjerama treba da se regulišu robni tokovi u pravcu neke optimalne ravnoteže kupovnih i robnih fondova iz koje treba da proizađu normalni odnosi cijena,

pa, prema tome, i normalni odnosi među osnovnim privrednim subjektima u sticanju dohotka. To djelovanje treba da bude osnovni metod usmjeravanja tržišnih odnosa i cijena.

Suština tog usmjeravanja sastoji se u djelovanju na sve faktore koji utiču na nivoe i odnose cijena. Osnovni faktor jeste ostvarivanje normalnih odnosa u namjenskoj raspodjeli dohotka preko koje se i stvara ravnoteža između kupovnih i robnih fondova po osnovnoj namjenskoj strukturi proizvodnje i potrošnje. Pri tome, pored dogovora i sporazuma, kojima se u našim uslovima usmjeravaju tokovi u raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju, treba, kao i u drugim tržišnim ekonomijama, efikasno sredstvo za postizanje tržišne ravnoteže da bude i odgovarajući instrumentarij iz fiskalne i monetarno-kreditne politike kao u svjetskim relacijama isproban metod regulisanja tražnje. Carinskom i deviznom politikom, intervencijama preko robnih rezervi (normalno, zavisno od platno-bilansnih mogućnosti), zatim određivanjem režima uvoza i izvoza, društveno-političke zajednice i njihovi organi treba da na osnovu razvojnih ciljeva i zadataka sprovode utvrđenu politiku u primarnoj raspodjeli ne samo u pogledu stabilnosti cijena nego i skladnosti njihovih odnosa. Pored toga, u posredne mjere spadaju i intervencije protiv monopolisanja tržišta, razna pravila ponašanja na tržištu itd.

Za razliku od posrednih neposrednim mjerama odgovarajući organi direktno utiču na nivoe i odnose cijena pojedinih proizvoda i usluga. To, po pravilu, moraju biti proizvodi i usluge proizvođača koji imaju monopolsku poziciju na tržištu, ili djelatnosti u kojima tržište ne može biti regulator odnosa u primarnoj raspodjeli. Isto tako, direktna kontrola neophodna je u nestabilnim situacijama.

I posredne i neposredne mjere u regulisanju odnosa na tržištu koriste se u zemljama sa tržišnim ekonomijama. One su korištene i koriste se i sada u našoj zemlji. Međutim, jači je akcenat u prošlosti bio na direktnoj, i to državnoj kontroli, nego na posrednom i preventivnom djelovanju na tržište i odnose u primarnoj raspodjeli. Pri tome je dolazilo do nesinhronizovanih akcija, kako u pogledu kvalitativne i kvantitativne povezanosti mjera tako i u pogledu njihove vremenske usklađenosti.

Na primjer, donošenje odluka o zamrzavanju ličnih dohodaka uz istovremenu liberalizaciju cijena, ili, obrnuto, liberalizacija cijena za pojedine proizvode uz uvođenje restriktivnih oblika uvoza i slično. To je, sigurno, bio jedan od faktora prilično sporog prevazilaženja inflacionih tendencija, pa i direktnog dovođenja do strukturalnih poremećaja i strukturalne inflacije u našoj privredi. Tu nije bio u pitanju samo neistražen kvantitativni model, odnosno neimanje znanja, nego i uticaj različitih interesa i nedovoljno razvijenih društveno-ekonomskih odnosa s jakim uplivisanjem administracije preko koje su takvi interesi dolazili do izražaja. Efikasno regulisanje odnosa na tržištu podrazumijeva eliminaciju i jednog i drugog faktora.

Nosioci odluka o cijenama

Jedno od centralnih pitanja iz ove problematike odnosi se na nosioce odluka o cijenama i na sve one elemente koji determinišu odnose cijena u uslovima samoupravne socijalističke robne proizvodnje. Ko će donositi odluke o cijenama i, uopšte, o usmjeravanju odnosa u primarnoj raspodjeli u ma kojem savremenom društvenom sistemu zavisi od svojinskih odnosa i snaga koje štite te odnose.

U kapitalističkom sistemu, gdje su sredstva za proizvodnju pretežno privatna svojina, nosioci odluka o cijenama su kapitalisti, uz određeni uticaj kapitalističke države i radničke klase udružene u sindikalne organizacije. U uslovima državno-svojinskog monopola, gdje su sredstva za proizvodnju državna svojina, a plan osnovni regulirajući mehanizam privrednih i društvenih tokova, cijene i sve ostale elemente u primarnoj raspodjeli određuje etatistička struktura. U socijalističkom samoupravnom društvenom sistemu, gdje su sredstva za proizvodnju društvena svojina, a samoupravljanje osnovni produkcioni odnos, nosioci odluka o cijenama su radni ljudi udruženi u razne organizacione oblike u ukupnoj organizaciji društvenog rada.

Primarni organizacioni oblik u kojem radni ljudi ostvaruju svoja prava u udruženom radu jeste osnovna organizacija udruženog rada. Među ta prava spada i pravo određivanja cijena i ostalih uslova u primarnoj raspodjeli. Međutim, to pravo imaju sve osnovne organizacije, što znači da nijedna organizacija ne može realizovati svoje pravo bez ugovora, sporazuma i dogovora sa drugim organizacijama. Zato osnovna organizacija udruženog rada nema apsolutne autonomije u donošenju odluka u primarnoj raspodjeli. Ta autonomija je relativna.

Apsolutna autonomija osnovne organizacije udruženog rada u određivanju cijena značila bi primjenu principa *laissez faire* u našem društveno-ekonomskom sistemu.

Zato, u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, radni ljudi organizovani u različite organizacije udruženog rada, u odnosima međusobne zavisnosti, ravnopravnosti, odgovornosti i uzajamnosti, utvrđuju i sprovode politiku na području primarne raspodjele. Takva uloga udruženog rada proizlazi iz novog Ustava u kojem se kaže: „Na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu radni ljudi i organizacije udruženog rada su ravnopravni u obavljanju djelatnosti i sticanju dohotka na osnovu djelovanja zakonitosti tržišta i društvenog usmjeravanja privrednog i društvenog razvoja i usklađivanja odnosa na tržištu."[4] Ta svoja prava radni ljudi mogu ostvarivati: prvo, u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada i interesnim zajednicama i, drugo, u društveno-političkim zajednicama. Za razliku od prve linije, kojom se regulišu odnosi u primarnoj raspodjeli između pojedinih privrednih subjekata međusobno povezanih različitim interesima i ci-

[4] Ustav SFRJ, član 251, stav 2.

ljevima i kojima se, uglavnom, regulišu interesi dijelova, drugom linijom se regulišu zajednički interesi i ciljevi svih organizacija udruženog rada i svih radnih ljudi kao proizvođača i potrošača u odgovarajućim teritorijalnim organizacionim jedinicama, odnosno društveno-političkim zajednicama.

Prema tome, nosilac odluka o cijenama je, kao i o kontroli i usmjeravanju odnosa u primarnoj raspodjeli u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje, udruženi rad, odnosno radni ljudi organizovani u razne organizacione oblike društvene organizacije rada. U našim uslovima to su organizacije udruženog rada, interesne zajednice i društveno-političke zajednice.

Regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli između osnovnih organizacija udruženog rada u radnoj organizaciji

Pravo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada da odlučuje o cijenama svojih proizvoda i usluga, kako je već rečeno, nije apsolutno, nego relativno, jer se može ostvarivati samo u međusobnom odnosu sa drugim osnovnim organizacijama, odnosno drugim subjektima u procesu razmjene. S obzirom na to da se razmjena obavlja ne samo između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada na tržištu nego i između osnovnih organizacija u radnoj organizaciji, neophodno je najprije ukazati na one elemente u toj razmjeni koji se ne mogu regulisati isključivo samostalnim odlučivanjem svake organizacione jedinice.

To je ona regulativa kojom se determinišu odnosi u primarnoj raspodjeli među osnovnim organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji. Stepen regulisanja odnosa u sticanju dohotka pomoću cijena i drugih instrumenata u radnoj organizaciji zavisiće od njenog unutrašnjeg sastava, stepena intenziteta i vrste veza među osnovnim organizacijama udruženog rada kao njenim dijelovima.

Sa stanovišta vrste veza i međusobne uslovljenosti i zavisnosti sve osnovne organizacije udruženog rada mogu se podijeliti u tri grupe:

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju plasiraju isključivo na tržište — trećim licima;

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju plasiraju dijelom na tržište, a dijelom drugim osnovnim organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji;

— osnovne organizacije udruženog rada koje svoju proizvodnju ili usluge daju isključivo organizacijama udruženog rada u radnoj organizaciji, uključujući i organizacije koje imaju status radne zajednice.

Za prve dvije grupe osnovnih organizacija udruženog rada karakteristična je tržišna komponenta i veći izbor alternativa. Njihova zavisnost od drugih dijelova radne organizacije je manja nego u trećoj grupi koja je isključivo vezana za interno tržište u radnoj organizaciji. Iz toga proističe da prve dvije grupe imaju

veću mogućnost izbora asortimana i kvantuma proizvodnje, izbora metoda i sredstava za rad, izbora kupaca i uticaja na ostvarivanje nivoa cijena, koje su ovdje više objektivizirane tržišnim zakonitostima ili društvenim normama, jer važe za sve proizvođače iste vrste robâ. Praksa pokazuje da se u privredi razvija pretežno ovakav tip osnovnih organizacija udruženog rada, koje karakteriše proizvodnja za tržište, ili istovremeno i za tržište i za ostale dijelove radne organizacije. Takve osnovne organizacije udruženog rada su u pogledu primjene kriterija iz ustavne definicije i najjasnije, jer su istovremeno dio radne organizacije, zaokružena proizvodno-tehnička, odnosno radna cjelina, koja dohodak ostvaruje direktnom realizacijom svojih proizvoda i usluga na tržištu preko tržišnih cijena, jer imaju širok prostor za ekspanziju, porast i slično. Osnovne organizacije udruženog rada, koje karakterišu tržišni odnosi, istovremeno karakterišu i pretežnost horizontalnih veza i manja zavisnost od ostalih dijelova. To znači i veću autonomiju u sticanju dohotka.

Treću grupu osnovnih organizacija udruženog rada karakterišu unutrašnji odnosi i uglavnom vertikalne veze, kao i veći stepen međuzavisnosti sa ostalim dijelovima radne organizacije u procesu donošenja odluka, posebno onih koje se odnose na cijene proizvoda i usluga. Zato većinu odluka iz ove sfere treba podići na neki zajednički nivo na kojem bi se rješavale koordinacijom ili donošenjem odluka na temelju sporazuma. Inače, bez koordinativnog i usmjeravajućeg pristupa, direktnog ili indirektnog, nastajali bi problemi i konflikti.

Organizacione jedinice, koje karakterišu isključivo interni odnosi, odnosno rad za druge osnovne organizacije udruženog rada, koje su organizovane kao radne zajednice, imaju najveći stepen međuzavisnosti, jer su u direktnoj međuzavisnoj funkciji sa osnovnim organizacijama udruženog rada iz osnovne djelatnosti.

Zato je intenzitet međuzavisnih veza, koje se često ne mogu riješiti na osnovu međusobnih ugovora, neuporedivo veći. Taj faktor, upravo, nameće veći stepen koordinacije između ovih i ostalih organizacionih jedinica u radnoj organizaciji, kao i veći stepen koordinacije i usmjeravanja od strane zajedničkih organa radne organizacije. Međutim, to ne znači uzurpiranje prava radnih ljudi koji rade u takvim radnim zajednicama, nego potrebu za intenzivnijim komunikacijama, koordinacijom i usmjeravanjem čija svrha treba da bude ostvarivanje osnovnih zadataka cjelokupne radne organizacije i svake osnovne organizacije posebno pri jednakom vrednovanju rezultata rada svih dijelova i članova kolektiva.

Prema tome, potreba koordinacije i usmjeravanja odluka kojima se regulišu cijene i drugi uslovi sticanja dohotka u radnoj organizaciji zavisi, prije svega, od međusobne uslovljenosti i zavisnosti njenih osnovnih organizacija u proizvodno-prometnom procesu. Po pravilu, na nivou radne organizacije trebalo bi da se donose odluke o cijenama i uslovima sticanja dohotka koje tangiraju sve ili većinu osnovnih organizacija.

Takav zahtjev proizlazi iz potrebe ostvarivanja zajedničkih ciljeva i interesa, koji se potpuno samostalnim odlukama ne bi mogli regulisati na optimalan način, jer se mogu pojaviti i suprotni interesi. Jednom riječju, tu bi samostalne i nepovezane odluke osnovnih organizacija udruženog rada mogle prouzrokovati negativne efekte po druge osnovne organizacije, pa i ugroziti interes radne organizacije kao cjeline.

Usmjeravanje bi trebalo da se obavlja utvrđivanjem zajedničke osnove za izradu planova i cijena, donošenjem zajedničkih kriterija za regulisanje međusobnih odnosa i raznih pravila ponašanja u internim odnosima. Ako dođe do odstupanja od zajednički donetih kriterija i pravila ponašanja, onda je neophodna i direktna intervencija zajedničkih organa na nivou radne organizacije. Pri tome, odluke se moraju zasnivati na opštevažećim principima, kriterijima i propisima viših organizacionih jedinica. Kada su u pitanju cijene, to znači primjenu onih principa i kriterija koji su usvojeni na nivou jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Ako je za odgovarajuću djelatnost prihvaćen kriterij svjetske cijene, onda bi on trebalo da bude prihvaćen i za odgovarajuću osnovnu organizaciju udruženog rada. Ukoliko je riječ o isključivo internim vezama u radnoj organizaciji, onda će važeći kriterij za osnovne organizacije biti primijenjen preko izvedene cijene iz finalnog proizvoda i usluge koja se formira na tržištu posredstvom odgovarajućeg društveno verifikovanog kriterija.

Znači, zajednička osnova u kojoj su dati kriteriji i ostali elementi politike cijene radne organizacije predstavlja platformu koja omogućava skladno funkcionisanje odnosa u primarnoj raspodjeli u radnoj organizaciji. Takvo rješenje dato je i u Zakonu o udruženom radu, pa je logično da se ugradi i u predstojeći zakon o sistemu i društvenoj kontroli cijena.

Ostale komunikacije osnovnih organizacija udruženog rada održavaju se na tržištu sa organizacijama udruženog rada drugih radnih organizacija, bilo direktno ili indirektno, preko specijalizovanih službi. I u jednom i u drugom slučaju odluke o cijenama treba da donose osnovne organizacije. Odnosi na tržištu su, prema tome, odnosi između osnovnih organizacija udruženog rada koji se regulišu ugovornim odnosima na temelju tržišne situacije i regulativnih normi viših organizacionih jedinica donesenih samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima i zakonskim propisima.

Regulisanje odnosa u primarnoj raspodjeli u raznim reprodukcionim cjelinama i interesnim zajednicama

Analogno daljnjem toku udruživanja i povezivanja osnovnih i radnih organizacija u razne reprodukcione cjeline i interesne zajednice proizlazi i mogućnost donošenja zajedničkih odluka o primarnoj raspodjeli u ovim asocijacijama.

Smisao udruživanja i povezivanja osnovnih privrednih subjekata u razne reprodukcione cjeline trebalo bi da bude regulisanje međusobnih odnosa, ne samo u sferi primarne raspodjele nego, prije svega, u sferi razvojne politike, investicionih ulaganja, namjenske raspodjele dohotka, istupanja na inostrano tržište i slično. Znači, ovaj oblik povezivanja treba shvatiti, prvenstveno, kao težnju racionalnog organizovanja u privredi u razne složene organizacije udruženog rada i druge oblike udruživanja rada i sredstava. Na taj način se ostvaruje zahtjev za vertikalnim integracionim povezivanjem u privredi koji je u nas prilično apliciran u energetici, metalurgiji, poljoprivredno-prehrambenom kompleksu itd. Taj proces treba i dalje da se razvija, normalno na onim principima i kriterijima koji su dati u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. Međutim, ne zato da bi se na taj način gušili pozitivni elementi tržišnog mehanizma i stvarale monopolske organizacije na tržištu preko kojih bi se ostvarivao veći dohodak monopolskim cijenama, nego, prvenstveno, radi podizanja nivoa efikasnosti poslovanja i veće produktivnosti rada.

Inače, s aspekta funkcionisanja tržišnog mehanizma svi organizacioni oblici povezivanja i udruživanja u privredi, koji prevazilaze nivo radne organizacije pod kojim se podrazumijevaju dva nivoa odlučivanja (osnovna organizacija udruženog rada i radna organizacija), predstavljaju potencijalno monopolisanje tržišta, ukoliko se odluke o cijenama donose na nivou najviše organizacione jedinice. Da li je u pitanju neki monopolski oblik i kakav, to zavisi od stepena koncentracije sredstava, rada i proizvodnje u pojedinim organizacionim oblicima i njihovih međusobnih ekonomskih odnosa i ponašanja pri donošenju poslovnih odluka. Zato odluke o cijenama, koje se donose počev od složene organizacije udruženog rada pa dalje, treba da budu tretirane i od strane društveno-političkih zajednica.

Pored ovog oblika udruživanja su u našem privrednom sistemu inaugurisane i interesne zajednice u sferi privredne infrastrukture (elektroenergija, saobraćaj, vodoprivreda, komunalije i silčno) u kojima se, takođe, donose odluke o cijenama. Tim odlukama se, prije svega, regulišu odnosi između proizvođača i korisnika njihovih usluga, što se ostvaruje učešćem tih korisnika u odlučivanju o razvoju, cijenama i drugim elementima kojima se doprinosi tom razvoju.

Pri tome, treba imati u vidu i mogućnosti uzurpacije zajedničkih interesa od strane parcijalnih, jer sastav interesnih zajednica ne omogućuje uvijek skladan uticaj posebnog i opšteg interesa. Ta činjenica upućuje na zaključak o potrebi regulisanja izvjesnih komponenata i na nivou društveno-političkih zajednica. Tom regulativnom funkcijom treba da se djeluje preventivnim mjerama i permanentnom kontrolom odgovarajućih društvenih organa u toku sprovođenja politike.

Usmjeravanje odnosa u primarnoj raspodjeli u društveno-političkim zajednicama

Iz analize funkcionisanja tržišnog mehanizma, s aspekta mogućnosti ostvarivanja ciljeva i principa u sferi primarne raspodjele, proizlazi da tržište slobodnim odnosima u razmjeni između osnovnih subjekata ne može u potpunosti ostvariti te ciljeve i principe. To isto ne mogu u svim situacijama postići ni organizacione jedinice kao što su reprodukcione cjeline, interesne zajednice ili ma koje slične institucionalne forme koje predstavljaju parcijalne interese. Njihove odluke bi mogle prevazići opseg sopstvenih interesa i na taj način ih suprotstaviti interesima drugih i izazvati negativne efekte po ostale dijelove i cjelinu. Zato je potrebno usmjeravanje na nivou jugoslovenske ekonomije od strane društveno-političkih zajednica i njihovih organa. To znači da društveno-političke zajednice i njihovi izvršni organi treba da usmjeravaju odnose na tržištu u pravcu određenih ciljeva i utvrđenih principa na onim punktovima na kojima tržište svojim mehanizmom to ne može učiniti, što zahtijeva, prije svega, stvaranje opštih uslova za normalno funkcionisanje tržišta.

U našim uslovima funkciju usmjeravanja tržišta i odnosa u primarnoj raspodjeli ima, prije svega, federacija čiji organi u dogovoru s republikama i autonomnim pokrajinama donose razne mjere od zajedničkog interesa. U sferi tržišta je osnovna funkcija društveno-političkih zajednica uspostavljanje jedinstva jugoslovenskog tržišta. Elemente tog jedinstva, prema Ustavu, čini: slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije i slobodna razmjena robe i usluga, naučnih dostignuća i stručnih iskustava na cijeloj teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; jedinstven novac, jedinstven monetarni i devizni sistem i jedinstvene osnove kreditnog sistema, zajednička monetarna i devizna politika i zajedničke osnove kreditne politike; jedinstven sistem i zajednička politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom, jedinstven carinski sistem i zajednička carinska politika; slobodno obrazovanje i udruživanje organizacija udruženog rada i njihova slobodna djelatnost na cijeloj teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; slobodno nastupanje na tržištu i samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje o unapređivanju proizvodnje i prometa i o integrisanju društvenog rada; usmjeravanje privrednog i društvenog razvoja i usklađivanje odnosa na tržištu društvenim planiranjem na osnovama samoupravljanja.[5]

Navedeni elementi predstavljaju ustavnu platformu i na osnovu nje društveno-političke zajednice ostvaruju jedinstvenost jugoslovenskog tržišta, te na taj način obavljaju svoje osnovne funkcije na ovom području. Iz ove konstitutivne odredbe proizlazi da su to ove funkcije: sistemsko regulisanje elemenata pomoću kojih se stvara sinhronizovan mehanizam regulisanja odno-

[5] Ustav SFRJ, član 252.

sa na tržištu; utvrđivanje razvojne koncepcije dugoročnim, srednjoročnim planovima i godišnjim rezolucijama o ekonomskoj politici i na toj osnovi i politike cijena; sprovođenje politike donošenjem odgovarajućih mjera; praćenje, informisanje i kontrola ostvarivanja utvrđene politike.

Sistemsko regulisanje problematike tržišta i cijena trebalo bi, prije svega, da izrazi osnovne ciljeve i polazne principe funkcionisanja odnosa u primarnoj raspodjeli: princip autonomije osnovnih privrednih subjekata po kojem oni međusobnim komuniciranjem na društveno usmjerenom tržištu donose odluke o cijenama; ulogu društveno-političkih zajednica u usmjeravanju tržišta, pri čemu indirektno regulisanje treba da predstavlja osnovni metod, a direktno odlučivanje o nivoima cijena izuzetak.

Da bi društveno-političke zajednice mogle uspješno obavljati svoju usmjeravajuću funkciju na području tržišta i cijena, neophodno je sistemskim propisom definisati kriterije na osnovu kojih će se voditi politika cijena, a osnovni privredni subjekti imati sasvim izvjesnu situaciju za vođenje sopstvene poslovne politike na duži rok, definisati način utvrđivanja cijena na onim sektorima na kojima tržište tu funkciju ne može uspješno obavljati, zatim slučajevi u kojima društveno-političke zajednice intervenišu direktnim mjerama na odnose u primarnoj raspodjeli (inflacija, monopoli i slično) i način praćenja i informisanja o odnosima na tržištu.

Druga funkcija društveno-političkih zajednica na području primarne raspodjele odnosi se na utvrđivanje politike cijena kao dijela ukupne razvojne politike koja se donosi u društvenim planovima razvoja (godišnje rezolucije o razvoju, srednjoročni i dugoročni planovi). Na osnovu planova se dogovorom republika i autonomnih pokrajina utvrđuju ciljevi i mjere ukupne razvojne politike na temelju koje se definišu ciljevi i mjere na području tržišta i cijena, odnosno primarne raspodjele.

Treća funkcija društveno-političkih zajednica i njihovih organa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu treba da se sastoji u sprovođenju zajednički utvrđene politike cijena. Tu politiku one mogu sprovoditi posrednim i neposrednim mjerama.

Regulisanje tržišta posrednim ili indirektnim mjerama, kao osnovni metod usmjeravanja, podrazumijeva stvaranje ravnoteže između kupovnih i robnih fondova djelovanjem na tražnju i ponudu, što se posebno odnosi na one periode i situacije kada je ta ravnoteža poremećena. U tu svrhu mogu se primijeniti mjere iz raznih sistemskih sektora u kojima sistem namjenske raspodjele dohotka ima dominantnu ulogu.

Ukoliko tržište nije moguće regulisati indirektnim mjerama, društveno-političke zajednice treba da sprovode direktnu kontrolu. To će biti pravilo za izrazito nestabilnu situaciju. Međutim, i u stabilnim uslovima je potrebna kontrola cijena tamo gdje tržište tu funkciju ne može uspješno da obavlja. To se odnosi na djelatnosti koje tržište ne može regulisati na svrsishodan način (energetika, saobraćaj, komunalije i slično). Pod neposrednom kontrolom treba, takođe, da se drže i proizvođači koji se nalaze u nekom

od monopolskih oblika (monopol, duopol ili oligopol), kao i organizacione cjeline koje svojom snagom vuku monopolizaciji.

Zavisno od spektra dejstva, odnosno širine dejstva cijena pojedinih roba na ukupne odnose na jugoslovenskom tržištu, funkciju direktne kontrole treba da imaju federacija, republike, autonomne pokrajine i opštine.

Pored navedenih funkcija društveno-političkih zajednica treba njihova uloga da se sastoji i u analitičko-informativnoj i kontrolnoj djelatnosti koju one sprovode preko odgovarajućih stručnih i upravnih organa (zavodi i inspekcijske službe).

Problem normalne cijene i kriterija za usmjeravanje odnosa u primarnoj raspodjeli

Problem kvantitativnih parametara, koji bi predstavljali platformu za mjerenje i društvenu regulaciju odnosa između osnovnih privrednih subjekata u primarnoj raspodjeli, u nas je već duže vremena u primeni i u teoriji i u praksi. On se, u oba područja, svodi na pokušaje definisanja normalne cijene kojom se mjere rezultati rada i efikasnost poslovanja na tržištu. To su pokušaji traženja jednakog mjerila rada za sve proizvođače. U robno-novčanoj privredi, kakvu i mi imamo, to mjerenje se vrši cijenama, a rezultat rada izražava dohotkom. Zato i problem ravnotežnog ili normalnog dohotka u makrorelacijama nije ništa drugo nego problem ravnotežne, odnosno normalne cijene. Teorijske rasprave o normalnoj cijeni u sistemu samoupravne robne privrede u Jugoslaviji traju više od dvadeset godina. Sve te teorije mogu se svesti na četiri tipa: vrijednosnu cijenu, dohodnu cijenu, cijenu proizvodnje i specifičnu cijenu proizvodnje.

Koncepcija vrijednosne cijene zasniva se na tezi da odnosi cijena treba da odražavaju kretanje društveno potrebnih troškova rada, da se omogući djelovanje zakona ekonomije društvenog rada. Pri tome se kao pozitivna strana ove kategorije cijena ističe dosljednost u primjeni principa raspodjele prema radu, jer ona ne dopušta prelijevanje novostvorene vrijednosti između grana i grupacija privrede na osnovu minulog rada, ili drugih faktora. Tekući, živi, rad je jedini faktor koji bi — po zastupnicima ove teorije — trebalo da bude relevantan za alokaciju ukupne novostvorene vrijednosti na pojedine grane i grupacije privrede.[6]

Slabost te teorije je ignorisanje minulog rada iz čega proističe destimulacija robnih proizvođača za ulaganja u novu teh-

[6] Dr Milivoje Trklja: „U odnosima raspodele unutar radničke klase, kao vladajuće klase u samoupravnom socijalizmu, nije moguće pronaći uzročnike transformacije vrednosti robe u neki modifikovan oblik vrednosti. Zakon raspodele prema radu nije u protivrečnosti sa delovanjem zakona vrednosti u obliku vrednosne cene. Vrednosna cena upravo reprodukuje odnose raspodele koje reguliše zakon raspodele prema radu" („Ekonomist", br. 2/71, str. 249).

niku i tehnologiju i, uopšte, u proširivanje materijalne osnove rada. Primjena vrijednosne cijene u politici cijena pretpostavljala bi administriranje. To su dva osnovna razloga zašto ova teorija u nas nema bitnijeg značaja i što ima vrlo mali broj sljedbenika u našoj literaturi.[7]

Polazna misao u teoriji dohodne cijene je da se u uslovima socijalističkog samoupravnog sistema, u kojem su ukinuti najamni odnosi, a sredstva za proizvodnju postala društvena svojina kojom upravlja radni kolektiv, zakon vrijednosti manifestuje u obliku zakona dohotka. Dohodak, a ne profit, postaje glavna kategorija ekonomskog sistema. Na toj osnovi je izgrađen model dohodne cijene kao normalne — ravnotežne cijene kojom se vrši distribucija novostvorene vrijednosti na pojedine grane i grupacije privrede. Po tom modelu je normalna cijena u našim uslovima ona kojom se ostvaruje prosječna dohodna stopa, u čijem se brojitelju nalazi ostvareni dohodak, a u imenitelju ukupna sredstva za proizvodnju i novododati rad (d' — D/Sp + Nd).[8]

Ovako obračunata cijena izazvala je kritike mnogobrojnih ekonomista. Zajedničko mišljenje u tim kritikama je da dohodna cijena ne omogućava optimalnu raspodjelu akumulacije, a time i proizvodnih faktora, da ne vodi računa o racionalnosti u korišćenju društvenog kapitala, da njena primjena u praksi zahtijeva veće administriranje od strane države nego ma koji drugi tip cijena, da ona nije ispravno mjerilo rentabiliteta i slično.

Jedan od osnovnih prigovora, na koji u ovoj teoriji nije dat odgovor, jeste problem povezivanja dohodne cijene s razvojnom politikom. Naime, postavlja se pitanje da li bi distribucija novostvorene vrijednosti na osnovu dejstva ovih cijena odgovarala potrebama razvoja zemlje?

Prigovori su upućeni i primjeni ove koncepcije u mjerenju poslovnog uspjeha i kalkulisanju cijene koštanja. Cijena koštanja je po toj koncepciji viša od cijene koštanja, kako ju je Marks formulisao, za visinu dobitka. Na taj način radni kolektivi nemaju jasne predstave o rentabilitetu. Cijena dobijena po toj osnovi je nekomparativna s cijenama svjetskog tržišta, u koje je naša privreda uključena i koje ostvaruje odgovarajući uticaj na cijene domaćeg tržišta. Pored toga, postoje i tehničke smetnje za blagovremeno dobijanje podataka o dohotku po zaposlenom u prethodnom periodu, itd. Sve su to razlozi što koncepcija dohodne cijene nije našla svoju primjenu u praksi, iako je, možda više nego druge koncepcije, akceptirala sopstveni metodološki postupak.

Postoje mišljenja da je i u našim uslovima regulirajuća cijena — Marksova cijena proizvodnje. Prema ovom shvatanju, u svim oblicima robne proizvodnje u kojima sredstva za proizvod-

---

[7] Dr Zoran Pjanić, *Teorija cena*, Beograd, 1972, str. 420; dr Franc Černe, *Tržište i cijene*, Zagreb, 1966, str. 234. — Interesantno je napomenuti da je ova teorija iz sličnih razloga naišla na otpor i u Sovjetskom Savezu. Njen najistaknutiji pristalica je S. Strumilin.

[8] Grupa autora, *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1965, str. 110.

nju igraju značajniju ulogu, odnosno neposrednije utiču na promjene u vrijednosti robe u odnosu na živi rad, znači i u socijalističkoj robnoj proizvodnji, normalna cijena, odnosno cijena oko koje osciliraju tržišne cijene, mora biti cijena proizvodnje.[9]

Pri ocjeni realnosti ove stavke treba imati u vidu uslove proizvodnje i pretpostavke od kojih je Marx pošao u svojoj analizi. To su, prije svega, uslovi kapitalističkog načina proizvodnje devetnaestog vijeka, kada je konkurentska struktura tržišta bila mnogo savršenija nego danas. Današnje kapitalističko tržište je u značajnoj mjeri determinisano državnim mjerama i monopolističkim strukturama, zbog čega su i uslovi od kojih je Marx polazio u svojim postavkama drugačiji.

Prihvatajući osnovne elemente ove cijene jedna grupa ekonomista u Jugoslaviji zastupa mišljenje da na našem tržištu vlada specifičan oblik ove cijene pod nazivom specifična cijena proizvodnje ili reprodukcijska cijena.[10]

Polazni elementi u definisanju specifične cijene proizvodnje su slični Marksovoj cijeni proizvodnje, s tim što je pri njenom konstruisanju profitna stopa zamijenjena stopom akumulacije

$$\frac{A}{C + Y + Q}$$

Dakle, umjesto prosječnog dohotka, koji je sastavni dio dohodne cijene, u specifičnoj cijeni proizvodnje nalaze se dva posebna elementa: lični dohoci i akumulacija.

I ovaj model je kritikovan, posebno od pristalica dohodne cijene. Prema tim kritikama, ova cijena protivrječi suštini socijalističkog samoupravnog odnosa zato što, navodno, uvodi radnu snagu kao robu, zatim što stopa akumulacije ne predstavlja objektivan elemenat, jer zavisi od instrumenata sekundarne raspodjele, itd.

Prema tome, nijedan navedeni oblik cijene nije u teoriji ostao bez ozbiljnih kritika, bilo da je riječ o pokušaju normativnog regulisanja odnosa na tržištu raznim oblicima normalnih cijena bilo da je u pitanju korištenje tih modela pri analitičkom razmatranju ekonomskog položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodjeli.

Prigovori pojedinaca ističu da se bilo kojim od navedenih oblika cijena (vrijednosnom, dohodnom, cijenom proizvodnje ili specifičnom cijenom proizvodnje) regulišu odnosi na tržištu koji vode normativizmu, pa, prema tome, i administriranju, a to vjerovatno nije bila namjera autora tih modela. Bez obzira na to o kojem je obliku cijene riječ, ovakva njihova upotreba bila bi samo administrativno moguća, iz čega bi dalje derivirale sve one negativne reperkusije u razvoju koje takav sistem reprodukuje.

---

[9] Mijalko Todorović, *Oslobođenje rada*, „Kultura", Beograd, 1965, str. 60.

[10] Grupa autora, *Koncepcija i verifikacija cene proizvodnje u jugoslovenskoj privredi*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1968.

Praktična verifikacija navedenih modela kao normalnih cijena je teško izvodljiva. Svi modeli uglavnom polaze od nekog zamišljenog stanja koje danas nigdje ne postoji. To je stanje tržišta s potpunom konkurencijom bez monopola i svjesne društvene intervencije. Stvarnost se, upravo, sastoji u kombinovanom djelovanju konkurencije, monopola i društvene regulative na tržištu. Zato je i teško tvrditi, na osnovu empirijskih istraživanja, da li je ovaj ili onaj oblik cijene normalan. Međutim, teorijsko-logičkim putem, polazeći od ciljeva i principa na kojima treba da se temelji primarna raspodjela u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji, moguće je dati ocjenu vrijednosti pojedinih modela.

Na osnovu takvog postupka nije teško zaključiti da vrijednosna cijena jednostrano favorizuje administrativni princip raspodjele prema radu, zapostavljajući ulogu sredstava, tehnički progres i na toj osnovi i princip normalnog toka razvoja, odnosno proširene reprodukcije.

Dohodna cijena podrazumijeva raspodjelu prema ukupnom radu, tekućem i minulom. To su njene dobre strane, mada i ona zanemaruje dijalektičku vezu između živog i minulog rada. Stoga je njeno modeliranje problematično.

Cijena proizvodnje i njen specifični oblik u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje doslednije polazi od valorizovanja ukupnog rada, s tim što posebno tretira lične dohotke, a posebno akumulaciju. Ona na taj način zadovoljava zahtjev da se na tržištu valorizuje ukupni rad, i to živi, tekući, rad visinom ličnog dohotka u zavisnosti od njegovog kvaliteta i kvantiteta, a i sredstava, odnosno minuli rad cijenom tih sredstava (kamatom ili na drugi način).

Međutim, formiranje cijena tih elemenata doživjelo je svoju transformaciju i u kapitalizmu, pogotovo u nas gdje radna snaga nije roba i gdje ne postoji tržište kapitala, uz istovremeno postojanje monopolskih situacija i interventnih mjera od strane države, odnosno drugih zajedničkih organa. Model je samo djelimično povezan sa stvarnošću, koja se sastoji u kombinovanom djelovanju plana i tržišta i raspodjeli prema društveno priznatom radu koji je definisan objektivnim ekonomskim zakonitostima i planskom regulacijom. Zato je aplikativna strana i ovog modela ograničena, iako on realnije i prirodnije izražava funkcionisanje tržišnog mehanizma, pa na njegovim premisama, pogotovo kada se specifična cijena proizvodnje shvati kao neka preobražena, normalna i društveno funkcionalna cijena, uz svjesno usmjeravanje, ipak može poslužiti kao teorijska osnova i putokaz za iznalaženje validnih elemenata neke normalne cijene.

Upravo zato što nijedna koncepcija nije u potpunosti prihvaćena, jer je svakoj nađen neki nedostatak od strane zastupnika ostalih koncepcija i drugih naučnih i stručnih radnika, navedeni modeli cijena nisu prihvaćeni u praksi. Praksa je sve vrijeme operisala s drugim kriterijima, dok je navedene teorijske modele samo uzgredno koristila. Tri osnovna kriterija, kojima se služila ekonomska politika u praktičnom definisanju i sprovođenju po-

litike cijena, jesu: razvojna politika, svjetske cijene i stepen i struktura razvijenosti privrede.[11] Pored toga, za neke grane koristio se troškovni princip koji dijelom predstavlja derivat razvojnog kriterija.

Praktična politika cijena, pa i kriteriji koji su u njenom sprovođenju korišteni, doživjela je velike kritike. Te kritike su često i pogrešno adresirane na sam sistem cijena i njegove kriterije, jer su se slabosti vođene politike pripisivale slabosti sistema.

Da bi se shvatila suština navedenih kriterija i ocijenila njihova naučno-praktična korektnost, potrebno je odgovoriti na ova pitanja: kako su zamišljeni i definisani navedeni kriteriji u ekonomskoj politici, kako je interpretirala te kriterije teorija i praksa i da li je opravdana njihova primjena u našim uslovima?

Već je rečeno da su osnovni kriteriji u sprovođenju politike cijena na našem tržištu bili razvojna politika, svjetske cijene i stepen i struktura razvijenosti domaće privrede. Polazni kriterij, mada to nije eksplicitno rečeno, bio je razvojna politika. S obzirom na to da je koncepcija razvoja zasnovana na uključivanju jugoslovenske privrede u međunarodnu podjelu rada, pa, prema tome, i u svjetske tržišne tokove, normalno je bilo da se kao drugi kriterij u politiku cijena uključi svjetska cijena, i to ne potpuno autonomno, nego preko razvojnog kriterija, odnosno preko režima uvoza, carinske zaštite itd. Znači, svjetska cijena kao orijentir formiranja cijena na domaćem tržištu ima svoju logiku u potrebi uključivanja jugoslovenske privrede u međunarodne tržišne tokove. Ta logika proističe iz zahtjeva za efikasnijim i racionalnijim privređivanjem, odnosno bržim uvođenjem nove tehnike, tehnologije i novih metoda rada.

Uvozne cijene trebalo je da imaju odgovarajući uticaj na formiranje cijena onih proizvoda na domaćem tržištu koji su u našoj spoljnotrgovinskoj razmjeni pretežno predmet uvoza, a izvozne tamo gdje dominira izvoz. Na primjer, uvozne cijene su imale odgovarajući uticaj u većem dijelu metalne industrije, elektroindustrije, industriji celuloze i papira, sirovoj nafti itd. Izvozne cijene trebalo je da utiču na domaće cijene rezane građe, obojene metalurgije, industrije kože i obuće i slično. Pored uvoznih i izvoznih cijena izuzetno su kao kriterij za domaće proizvođače prihvaćene inodomicilne cijene. To se, prvenstveno, odnosi na proizvode koji su u marginalnim količinama predmet međunarodne trgovine, čije su cijene često i dampinške, ili su sklone velikim oscilacijama. Takav je slučaj s proizvodima crne metalurgije.

Ovako definisan kriterij svjetske cijene trebalo je da se preko instrumentarija spoljnotrgovinske politike (režima uvoza, carinske zaštite, izvoznih beneficija i slično), znači preko razvojnog koncepta, integriše u jedinstven kriterij politike cijena u na-

[11] Ti kriteriji su prihvaćeni u ekonomskoj politici još 1965. godine prilikom inaugurisanja privredne reforme i ponovo su reafirmisani u Društvenom planu Jugoslavije za period od 1971. do 1975. godine, „Službeni list SFRJ", br. 35/72. i u Zakonu o društvenoj kontroli cijena, „Službeni list SFRJ", br. 25/72.

šoj ekonomiji. Isto tako, predviđeno je i preduzimanje odgovarajućih mjera protiv negativnih uticaja svjetskog tržišta. To su samo neke najbitnije komponente postojećeg sistema cijena koje su iznesene samo zato da bi se ostvario kontinuitet sa ostalim pitanjima.

Sljedeće pitanje odnosi se na interpretaciju i primjenu postojećeg sistema i politike cijena. U situaciji nedovoljno definisane razvojne komponente, a posebno uticaja svjetskog tržišta na naše privredne tokove, u praksi je došlo do paralelnog i autonomnog tretiranja pojedinih kriterija usvojene politike cijena, umjesto njihovog integrisanja. Tako se često postavljalo pitanje koliki kvantum treba dati razvojnom, a koliki kriteriju svjetske cijene. Osim toga, u uslovima inflacionih kretanja i administrativne kontrole cijena išlo se na traženje neke normalne svjetske cijene i na toj osnovi na administrativno utvrđivanje cijena na domaćem tržištu. Tako je umjesto zamišljenog koncepta — da svjetska cijena djeluje na domaće tržište preko relativno slobodnog mehanizma razmjene sa inostranstvom — došlo do dvostrukog administriranja: prilikom utvrđivanja svjetske cijene i prilikom donošenja konkretnih rješenja. U takvim rješenjima, normalno, bilo je subjektivizma i deformacija. Ako se tome doda i stalno predimenzioniranje uticaja svjetskog tržišta na inflaciju u našoj zemlji, zatim da je izostalo sadejstvo ostalih mjera, što se posebno odnosi na sporo snižavanje carinskih stopa u prerađivačkoj industriji, postaje jasnije zašto se u praksi, pa i u teorijskim krugovima, kritikovala primjena svjetske cijene u jugoslovenskoj privredi.

Protiv primjene kriterija svjetske cijene na našem tržištu najčešće se iznose ovakvi argumenti: prvo, da je pojam svjetske cijene neodređen, da ona objektivno postoji samo za berzanske proizvode i, drugo, da primjena svjetske cijene u našim uslovima znači unošenje slučajnih, nelogičnih i pogrešnih elemenata, spontanost i stihiju svjetskog tržišta, efekte monopolske politike i slično, čime se jedan oblik dispariteta zamjenjuje drugim.

U navedenoj kritici zanemaren je bitan elemenat, a to je da su svjetske cijene za naše uslove one cijene koje preko uvoza i izvoza objektivno djeluju na zbivanja u našoj ekonomiji i da kvantum tog dejstva ne bi trebalo da zavisi samo od autonomnih trendova i raznih drugih uticaja koji dolaze sa svjetskog tržišta nego, u značajnoj mjeri, i od svjesne politike društva, pa, prema tome, i od adaptiranja tog kriterija našim uslovima. On je u svemu tome samo pomoćni elemenat. Elemenat koji nam omogućava da pozitivni uticaji sa šireg ekonomskog prostora utiču u željenom pravcu na naše ekonomske tokove. To je sigurno bolje nego autarkija. Druga je stvar zašto se u nas odstupalo od utvrđene politike i zašto se blagovremeno nisu amortizovali negativni uticaji svjetskog tržišta.

Prigovor da je pojam svjetske cijene neodređen i da on postoji samo za berzanske proizvode opravdan je ako se traži neka jedinstvena cijena u svijetu, što se obično i čini. Međutim, tu se zanemaruje činjenica da takva cijena može da posluži samo u

teorijskim konstrukcijama, jer svjetsko tržište nije jedinstveno. [illegible] iti od toga treba poći pri ocjenjivanju pravilnosti izbora svjetske cijene koja treba da utiče na naše tržište. To je ona cijena koja preko uvoza ili izvoza ima relevantan značaj za formiranje cijena u jugoslovenskoj ekonomiji. Tamo gdje je riječ o uvozu ili izvozu marginalnih količina, ili o slučajnim konjunkturnim situacijama, ne treba ovaj kriterij koristiti u praktičnom sprovođenju ekonomske politike.

Prema tome, nije bila greška u kriterijima, nego u njihovom sprovođenju, u neadekvatnim rješenjima u drugim sistemskim područjima, kao i, uopšte, u sprovođenju ekonomske politike. Pogotovo se ne bi mogao tražiti osnovni uzrok inflaciji u primjeni kriterija svjetske cijene. Tvrđenje da je taj kriterij uzrok „znatno bržem formiranju cijena nego što je to bilo ekonomski neophodno, nego što je potrebno da bi se cijene slobodno na tržištu formirale", nema svoje realne podloge. Ono, u stvari, polazi od posljedica, a ne od uzroka, a uzroci, bar što se tiče „inflatornog" dejstva ovog kriterija, nalaze se, prije svega, u njegovom nedosljednom sprovođenju i funkcionalnoj i vremenskoj nepovezanosti rješenja i mjera s drugih sistemskih područja. Na primjer, šta su značile devalvacije u uslovima visoke carinske zaštite prerađivačkoj industriji u kojoj je kao kriterij služila svjetska cijena, i to na principu: svjetska cijena × kurs strane valute + carinska zaštita = domaća cijena? Značile su povećavanje cijena i impuls za novu inflaciju. Zar je tome uzrok svjetska cijena? Može biti uzrok samo u onoj mjeri u kojoj je nismo uspjeli pravilno kanalisati na naše tržište, bila u pitanju neka momentalno nenormalna cijena, bilo visoke carine ili pogrešno donesena odluka o devalvaciji. Da su se naše cijene stvarno ravnale prema svjetskim, stopa inflacije na domaćem tržištu ne bi bila dva, pa i tri puta veća od inflacije u zemljama s kojima smo imali intenzivnu ekonomsku razmjenu.

Kritike i u [illegible] je [illegible] na pitanje: koja je to cijena, da li je to [illegible] [illegible] ili [illegible], sa kojeg prostora i [illegible] što [illegible] na zaključak o administrativnoj primjeni [illegible] cijena [illegible] kritike kriterija, bilo bi opravdanije [illegible] [illegible] prema [illegible] interesima i nedosljedno [illegible] [illegible] politike. Potrebno je jasno i u kvantitativnom [illegible] definisati [illegible] politiku i u nju optimalno inkorporirati kriterij svjetskog tržišta. To znači, jasno naznačiti na kojim [illegible] [illegible] i možemo imati liberalnije odnose sa svjetskim tržištem. I [illegible] [illegible] [illegible] kakvim metodama [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

U praksi je [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] i primjeni kriterija [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] definisan, bez [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ili nije bio [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] slučaja za [illegible] [illegible]

Rješenja u [illegible] [illegible] i [illegible] primjena kriterija [illegible] [illegible] [illegible]

tike. Zajednička razvojna politika, njeni ciljevi i posebno ciljevi i principi koji treba da važe na području primarne raspodjele, koja se oslanja na objektivne ekonomske zakonitosti i tržište kao mehanizam preko kojeg se te zakonitosti ispoljavaju, predstavljaju polaznu osnovu za definisanje kriterija u sistemu i politici cijena. Na osnovu tako definisane razvojne koncepcije moguće je dalje izvoditi zaključke o proporcionalnoj distribuciji dohotka između raznih privrednih subjekata i normalnoj cijeni kojom se obavlja takva raspodjela dohotka na tržištu. Na toj određenoj osnovi je analitički moguće definisati područja u kojima će se cijene formirati slobodno, prema kriteriju domaćih uslova, odnosno konkurencije na domaćem tržištu, zatim područja na koja može imati odgovarajući uticaj i svjetsko tržište preko svjetske cijene, kao i ona gdje je potrebna društvena intervencija direktnom ili indirektnom kontrolom.

Kriterij slobodnog djelovanja domaćeg tržišta mogao bi se primijeniti na privredne grupacije u kojima postoji približna ravnoteža u ponudi i tražnji i tržište bez monopolskih struktura. Kriterij svjetske cijene je dobro primijeniti u sektorima gdje je moguća i poželjna inostrana konkurencija na domaćem tržištu. Za ostali dio privrede neophodna je društvena intervencija određivanjem cijena radi ostvarenja razvojnih, socijalnih, stabilizacionih, antimonopolskih i drugih zahtjeva. Ukoliko te intervencije idu mimo opšteprihvaćenih pravila, što je, na primjer, slučaj s nekim egzistencijalnim proizvodima, neophodna je primjena kompenzacionih instrumenata.

Znači, pri izboru kriterija treba poći od analize funkcionisanja tržišnog mehanizma s aspekta mogućnosti ostvarivanja ciljeva i važećih principa. To znači akceptiranje kriterija koji omogućavaju skladan, dinamičan i stabilan razvoj na principu raspodjele dohotka prema radu. Što znači da primarnom raspodjelom treba omogućiti ravnomjeran i dinamičan razvoj u makrorelacijama, što pretpostavlja takvu raspodjelu novostvorene vrijednosti kojom će se u optimalnoj kombinaciji primijeniti princip rada i princip ostvarenja normalne proširene reprodukcije s alokacijom akumulacije u one sektore gdje su i društvene potrebe u razvoju prioritetnije. To se ne može postići samo pomoću tržišnog mehanizma nego i aktivnom društvenom ulogom posredstvom svjesnog usmjeravanja. Isto tako se to usmjeravanje ne može temeljiti na nekoj jedinstvenoj formuli ili upotrebi samo jednog kriterija. Rješenje je u optimalnoj kombinaciji komplementarnih kriterija.

U djelatnostima u kojima tržište ne može biti jedini regulator razvoja, pa ni odnosa u primarnoj raspodjeli (na primjer, elektroprivreda, željeznički saobraćaj, komunalije i slično), neophodno je definisati kriterij na temelju kojeg će bilo samoupravni ili državni organi donositi odluke o cijenama. Taj kriterij se jedino može izvesti iz društvenih potreba definisanih u razvojnoj koncepciji konkretne privredne grupacije koja je društveno verifikovana na nivou odgovarajuće interesne i društveno-političke

zajednice (opštine, autonomne pokrajine, republike i federacije). Iz tako utvrđene razvojne orijentacije potrebno je izvesti razvojnu komponentu koja će se ugraditi u cijenu konkretnog proizvoda ili usluge.

Sigurno je da se razvoj tih djelatnosti ne može regulisati isključivo preko cijene, pogotovo u situacijama kada se traži njihov ubrzan razvoj. Bilo bi nenormalno potrebe u proširenoj reprodukciji električne energije ili željezničkog saobraćaja u cjelini ugrađivati u cijenu. Takva solucija bi imala niz negativnih efekata po ostale djelatnosti, standard stanovništva i, uopšte, društveno-ekonomski razvoj zemlje. Posebno bi bilo neracionalno takvo rješenje u periodima kada je potreban ubrzan razvoj tih djelatnosti, što je u nas sada primjer s elektroenergijom. Zato je razvojna koncepcija samo polazna osnova za definisanje konkretne cijene. I u tom pogledu mogu se koristiti iskustva drugih zemalja, što ne znači i njihovo bukvalno prenošenje. Na primjer, praksa u zapadnoevropskim zemljama pokazuje da se finansiranje proširene reprodukcije u elektroprivredi postiže jednom trećinom iz vlastite akumulacije (znači cijenama), trećinom angažovanjem novih akcija (što bi u našim uslovima odgovaralo zajedničkim ulaganjima) i trećinom iz domaćih i inostranih kredita.

Prema tome, u normalnim uslovima funkcionisanja društvene reprodukcije treba tržišnim kriterijem da se razvoj i odnosi u primarnoj raspodjeli regulišu tamo gdje to tržište omogućava, normalno uz indirektno usmjeravanje. Tamo gdje tržište ne može cijenama regulisati reprodukciju određene djelatnosti neophodno je poći od razvojne koncepcije i na toj osnovi izvesti komponente koje će se ugraditi u cijenu.

Pored ova tri kriterija (domaćeg tržišta, svjetskog tržišta i razvojne politike), koji bi trebalo da nađu mjesto u novom zakonu o sistemu i društvenoj kontroli cijena, integralnost i sistemsko obuhvatanje ove problematike nalažu i primjenu socijalnog kriterija i kriterija stabilizacije tržišnih tokova. Prvi je neophodan zbog vođenja takve politike cijena na sektoru egzistencijalnih roba kojom će se zaštititi standard stanovništva s nižim prihodima. Normalno, uz kompenzaciju proizvođačima tih roba iznosa depresirane cijene njihovih proizvoda. Primjena stabilizacionog kriterija ne bi trebalo da se odnosi samo na stabilnu stopu rasta cijena nego i na sve ostale faktore koji omogućuju stabilan privredni porast.

Definisanje kriterija u sistemu cijena potrebno je, prije svega, radi izvjesnosti osnovnih privrednih subjekata pri donošenju poslovnih odluka, posebno onih koje se odnose na proizvodnu orijentaciju i investicionu politiku. Zato te kriterije treba ugraditi u sistem cijena kako bi imali dugoročniji karakter. Sistemsko definisanje kriterija potrebno je i za vođenje politike u nestabilnim situacijama, posebno kada je neophodno mijenjati odnose cijena, odnosno uslove privređivanja pojedinih privrednih grana i grupacija. Primjena kompenzacionih instrumenata, takođe, zah-

tijeva definiciju normalne cijene, odnosno kriterija za formiranje normalnog dohotka. To sve skupa upućuje na zaključak da je, radi efikasnog funkcionisanja sistema primarne raspodjele, neophodno definisati kriterije za različite uslove. U normalnim uslovima, pogotovo ako oni imaju dugoročniju tendenciju, razvojna koncepcija i stabilizaciona politika su osnova iz koje treba da proistekne svrsishodna politika cijena. To, međutim, ne znači da se i u tim prilikama ne mogu unositi i komponente domaćeg i inostranog tržišta, niti znači da iz bilansnih odnosa datih u planu treba direktno definisati cijene. Takva politika značila bi koncept koji se ne razmatra u ovom radu. Izuzetne situacije traže i izuzetna rješenja, čiji su osnovni elementi tržište i objektivne ekonomske zakonitosti, svjesno regulisanje razvoja, te društveno dogovaranje i sporazumijevanje kao osnovni metod donošenja odluka.

Iz takve definicije kriterija proizlazi zaključak da se primarnom raspodjelom u svakom pojedinačnom slučaju ne ostvaruje princip rada, podrazumijevajući pod radom ukupni tekući i minuli rad. Dohodak često odstupa od uloženog ukupnog rada, a posebno od tekućeg rada. To odstupanje je dijelom zakonitost tržišne distribucije novostvorene vrijednosti.

Zavisno od odnosa ponude i tražnje, ukupan rad proizvođača u sektorima gdje je tražnja veća od ponude daće veći dohodak nego tamo gdje je situacija obrnuta. Društvenom intervencijom u oblasti cijena, carinskih stopa i slično ponekad se svjesno koriguju odnosi u primarnoj raspodjeli u pravcu ostvarivanja raznih ekonomskih i socijalnih ciljeva, čime se koriguje i dohodak ostvaren na principu raspodjele prema radu. Sve to skupa upućuje na zaključak da princip rada u primarnoj raspodjeli nije isključivo pravilo, pogotovo princip rada shvaćen kao princip raspodjele prema tekućem radu. Otuda i potreba za aktivnom ulogom svjesnih snaga u namjenskoj raspodjeli u kojoj treba da se ostvaruju tri osnovna principa: princip raspodjele prema radu, princip solidarnosti (princip potreba) i princip proširenja materijalne osnove udruženog rada, odnosno princip proširene reprodukcije.

Koji će konkretni kriterij pri tome funkcionisati — domaći uslovi, svjetske cijene ili kriterij razvoja — treba da zavisi od toga da li se na taj način ostvaruju razvojni ciljevi određene oblasti, a time i nacionalne ekonomije, i da li se u osnovi primjenjuje princip raspodjele prema radu. Znači, normalna cijena preko koje se ostvaruje primarna raspodjela i dohodak su determinisani radom kojim se podmiruju odgovarajuće društvene potrebe. Znači, društveno priznatim radom koji se verifikuje na društveno regulisanom i usmjerenom tržištu. Osnovica te regulacije su dugoročni i srednjoročni planovi iz kojih proističu i razne mjere u svim sistemskim područjima, pa i na području cijena. Na taj način pojedinačni interesi postaju izraz autonomnih odluka osnovnih privrednih subjekata, ali takvih odluka koje moraju voditi računa i o zajedničkim interesima.

I, na kraju, treba istaći da, pored ova tri, iako ključna elementa normativnog regulisanja sistema i društvene kontrole cijena, integralno obuhvatanje ove problematike podrazumijeva adekvatno rješavanje i drugih pitanja. To se, prije svega, tiče regulisanja odnosa društveno-političkih zajednica u pogledu nadležnosti i definicije mjesta, uloge i fizionomije institucija koje će obavljati analitičku, informativnu, koordinativnu i kontrolnu funkciju u oblasti cijena.

Aleksandar Bajt

Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu

I. Pojam svojine

a) *Polazna opredeljenja*

Kao društveno-ekonomski odnos svojina je odnos između ljudi povodom sredstava za proizvodnju. Svojina daje odgovor na pitanje ko raspolaže sredstvima, čija su ona. Pri tome, pod sredstvima podrazumevamo stvari koje daju dobra, proizvode i usluge. A sredstvima raspolaže onaj ko prisvaja proizvode i usluge sredstava. On je vlasnik sredstava. Prisvajanje proizvoda i usluga je sadržina svojine sredstava za proizvodnju.

Ko je vlasnik sredstava, taj je i vlasnik njihovih proizvoda. „Pre no što se izvrši raspodela proizvoda, vrši se ... raspodela sredstava za proizvodnju ... Raspodela proizvoda je, očevidno, samo posledica te raspodele koja je uključena u sam produkcioni proces ...", kaže Marks u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*. Struktura raspodele sredstava za proizvodnju u celini odlučuje o strukturi raspodele proizvoda. Kakva je raspodela sredstava, takva je i raspodela proizvoda.

Ove poznate istine iziskuju dvojaka objašnjenja.

Prvo, šta je odlučujuće — svojina sredstava za proizvodnju, ili svojina proizvoda?

Drugo, zar ne postoje mnogobrojni slučajevi u kojima je vlasnik sredstava jedno lice, a proizvode prisvaja drugo?

Pravni institut svojine, to jest svojinsko pravo, nastao je zato da bi se vlasnicima zaštitila svojina, odnosno omogućilo prisvajanje proizvoda stvorenih pomoću njihovih sredstava. Kada bi svojinsko pravo bilo neograničeno, onda bi se pravni institut svojine i stvarno prisvajanje ili svojina u ekonomskom smislu[1] sasvim poklapali. Vlasnik sredstava (u pravnom smislu), i samo on, prisvajao bi sve plodove sredstava. Međutim, čak i u vreme kada je obuhvatalo *ius abutendi,* svojinsko pravo su ograničavala mnoga prava stvarnog, ličnog i obligacionog značaja. Subjekti tih prava su prisvajali deo plodova sredstava i stoga je prisvajanje vlasnika srazmerno tome bilo manje. Svojina u pravnom smislu (svojinsko pravo) ni tada se nije poklapala sa stvarnim prisvajanjem. Plodove sredstava prisvajali su i nevlasnici, nosioci drugih prava, nesvojinskih. Međutim, sva prava na istu stvar kao celinu omogućavala su korišćenje svih njenih plodova.

Osim civilnopravnih prava svojinsko pravo danas ograničavaju i mnogobrojna prava javnopravne, ustavnopravne i upravnopravne prirode. U ekstremnim slučajevima vlasnik (u pravnom smislu) uopšte ne prisvaja plodove sredstava, nego ih u celini drugi uživaju. Takav primer je vlasnik stana kojem stanar plaća stanarinu blokiranu na nivou amortizacije stana. Mnoga prisvajanja uopšte i nemaju nikakve pravne osnove, nego se zasnivaju na ekonomskoj, političkoj ili socijalnoj moći onih koji prisvajaju. U takvim slučajevima govorimo o *de facto* pravima.

Engleska literatura poznaje pojam „property rights" (svojinska prava). Ona obuhvataju sva prava na kojima se temelji prisvajanje proizvoda sredstava, od svojinskog do *de facto* prava. Mada se na svojinskom pravu može zasnivati samo mali deo prisvajanja, prisvajanje svih proizvoda sredstava neizbežno ima za osnovu tako shvaćena property rights. Drukčije rečeno, dok između svojine u pravnom smislu (svojinsko pravo) i svojine u ekonomskom smislu može da postoji velika razlika u obimu prisvajanja, između property rights i svojine u ekonomskom smislu nema takve razlike.

Najznačajnija društveno-ekonomska odstupanja svojine u ekonomskom od svojine u pravnom smislu, u savremenoj privredi, omogućuju državni sistemi raspodele i preraspodele. Sistemima preraspodele, koji se pretežno primenjuju u kapitalističkim državama, moguće je sa pravnog vlasnika preneti na druge korisnike velike delove proizvoda sredstava. Najznačajnije je progresivno oporezivanje, čiji je značaj istakao već Marks u *Komunističkom manifestu.* U krajnjem slučaju, progresivno oporezivanje omogućuje uspostavljanje odnosa, koji su, uprkos privatnoj svojini, socijalizovani. Sistemima raspodele, koji se primenjuju u socijalističkim drža-

[1] Videti: A. Bajt, *Pravni in ekonomski pojem lastnine,* „Pravnik", XII, 1953.

vama (planska raspodela nacionalnog dohotka), mogu se veliki delovi dohotka preneti na raspolaganje uskom sloju ljudi, što državnu ili društvenu svojinu *de facto* pretvara u privatnu ili kolektivno-privatnu.

Odstupanja svojine u ekonomskom smislu od svojine u pravnom smislu, to jest stanje kada je jedan vlasnik, a drugi prisvaja, zahtevaju opreznost pri tumačenju pravila prema kojima o svojini proizvoda odlučuje svojina sredstava. Ovo pravilo je tačno samo ako pod pojmom svojine podrazumevamo svojinu u ekonomskom smislu, a ne i tada kada je ograničavamo na svojinsko pravo. Pošto na osnovu svojinskog prava ljudi mogu da stiču samo manji deo proizvoda sredstava, iz svojinske strukture društva (u pravnom smislu) nemoguće je dokučiti kakvi su njihovi svojinski odnosi u ekonomskom smislu, to jest u smislu produkcionih odnosa. Drugim rečima, podela (pravna) sredstava za proizvodnju ne pokazuje kakva je (stvarna) raspodela proizvoda. Prema Marksovim rečima, svojinska struktura društva (u pravnom smislu) može biti prava „buržoaska iluzija". Stvarnu svojinsku strukturu društva moguće je razotkriti samo ako nam je poznata struktura raspodele proizvoda. Samo ako svojinsku strukturu društva (u pravnom smislu) shvatamo u smislu strukture „property rights", koja se poklapa sa svojinskom strukturom u ekonomskom smislu, možemo reći da je u međusobnom odnosu svojine sredstava i svojine proizvoda odlučujuća svojina sredstava. Međutim, i to nam je poznato samo prema prisvajanju proizvoda.

b) *Suština ekonomskog i pravnog pojma svojine*

1. Upotreba viška proizvoda

Opredeljivanje ekonomskog vlasnika sredstava kao onoga koji ubira njihove plodove izgleda jednostavno kada je reč o voćki koja daje jabuke: onaj ko ih pojede, taj je ekonomski vlasnik voćke. Tu se produkt može utvrditi fizičkim merilima i zato se čini nespornim; i identitet onoga koji pojede jabuke je očigledan. U pravnom smislu je pitanje vlasnika, uopšte, uvek jednostavno. Predmet svojinskog prava su stvari, pojedinačne i grupne, imovina, a sve to se može brzo utvrditi i izmeriti. Ekonomski pojam vlasnika zahteva, kao jedinu komplikaciju, proširivanje njegove potrošnje na jabuke u svim godinama u kojima voćka rađa[2], ali je to, čini nam se, sve. U stvari, jednostavnost je ovde samo privid koji veoma zavarava.

Ta prividnost je otkrivena čim umesto voćke i ploda jabuke imamo pred očima produkcione procese, kakvi su industrijski ili građevinski, kao i celokupni društveni produkcioni proces. Sasvim je jasno da proizvod u tom slučaju nije proizvod sredstva (jednog),

---

[2] A. Bajt, *Svojina u ekonomskom smislu i imovina*, „Anali Pravnog fakulteta", IV, Beograd, 1956.

nego mnogih među sobom povezanih sredstava, mnogobrojnih produkcionih faktora. Pravilo da je vlasnik sredstava onaj ko upotrebljava njihove proizvode i dalje važi, ali je mnogo manje uočljivo.

Pre svega, postaje složenijim samo fizičko shvatanje proizvoda. Fizički proizvodi, kakvi proizlaze iz pojedinih procesa, nisu proizvodi samo tih procesa, nego ujedno i rezultat mnogobrojnih procesa na ranijim produkcionim stepenima. Na primer, automobil je proizvod automobilske fabrike, a istovremeno i čeličane, rudnika gvozdene rude, plantaže kaučuka itd. — faktički svih procesa celokupne privrede, pa, čak, ne samo domaće nego i mnogih stranih. Proizvod procesa na pojedinom produkcionom stepenu (u pojedinom preduzeću) jeste razlika između vrednosti prodatih proizvoda tog procesa i vrednosti utrošenih proizvoda procesa ranijih produkcionih stepena (materijalnih troškova), takozvana dodata vrednost. Nazivamo ga bruto-produkt za razliku od sveobuhvatnog koji obuhvata i materijalne troškove, upotrebljene proizvode ranijih produkcionih stepena. Umanjivanje produkta za materijalne troškove znači da je pravi bruto-produkt samo produkt koji prekoračuje obnovu potrošenog materijala.

U proizvodnji učestvuju i oruđa za rad. Pošto se i ona troše, i njih, takođe, treba obnavljati (amortizovati). Odbijanjem obnove dolazimo do pojma čistog produkta, to jest produkta koji prekoračuje obnovu oruđa za rad (i potrošenog materijala). Fizički se ne može predočiti ni bruto niti čisti produkt.

Kada bismo usvojili gledište da je vlasnik (ekonomski) sredstava onaj ko stiče čisti produkt, u tom slučaju bi pored kapitaliste i radnici bili vlasnici sredstava. Njihove nadnice, naime, proizlaze iz čistog produkta. Pošto se u produkciji radna snaga troši, kao što se troše i oruđa za rad, treba je, kao i oruđa za rad, obnavljati, u kojem slučaju se od produkta moraju odbiti i sredstva za obnovu radne snage. To daje takozvani višak proizvoda i samo je on kriterijum ekonomske svojine sredstava. Prema tome, vlasnik sredstava je onaj ko stiče višak proizvoda, onaj deo proizvoda koji prevazilazi obnovu i utrošenih sredstava i utrošene radne snage. To je vanredno značajna konstatacija ne samo s kapitalističkog nego bilo kojeg, a na kraju ćemo videti, i s gledišta naše privrede.

Uzgred da napomenemo da je na prvi pogled jednostavni primer jabuke, u stvari, isto toliko zamršen kao i primer bilo kojeg drugog sredstva. Prvo, plod-jabuka nije produkt voćke, nego mnogobrojnih proizvodnih tvoraca na mnogim stepenima proizvodnje, a, osim toga, produkt „voćke", u stvari, nisu jabuke, nego vrednost jabuka posle odbitka materijalnih troškova i obnove sredstava za rad i radne snage. Ekonomski vlasnik voćke je onaj ko stiče njen višak produkta, a ne onaj ko je plod-jabuku pojeo.

2. Fizička sredstva i sredstva u smislu kapitala

Rekli smo da je vlasnik sredstava onaj ko upotrebljava njihov proizvod. Postoje dve vrste upotrebe: potrošnja ili neproduktivno kon-

zumiranje dobara i investiranje, ušteda dobara, s namenom učešć
u proizvodnji novih dobara. Ko potroši ili investira produkt (visa
produkta), taj je njegov ekonomski vlasnik. Pošto je investiran
samo odložena potrošnja, umanjena u sadašnjici da bi zajedničk
-sadašnja i buduća bila veća no što bi bila bez investiranja, mož
se reći da je vlasnik onaj ko raspolaže viškom proizvoda jer g
može bilo kad potrošiti. Ako ga investira, time potrošnju samo o
laže. Iz toga proizlazi da ekonomski vlasnik može biti samo f
zičko, a ne i pravno lice. Pravna lica ne mogu trošiti.

Pravnici vlasništvo povezuju s raspolaganjem stvarima, a
raspolaganje ubrajaju, pre svega, prodaju i kupovinu. Vlasnik im
pravo da predmet svojine proda, tačnije — zameni za drugi pred
met. No, razmena sredstva ne znači njegovu potrošnju. Prilikom
razmene vrednost ostaje nepromenjena, menja se samo fizički ob
lik sredstva. Pri upotrebi, koja je, na kraju krajeva, uvek potro
nja, predmet propada i fizički i vrednosno. Pošto smo ekonomsko
vlasnika opredelili potrošnjom, očevidno je da su prodaja i kupov
na funkcija svojine u pravnom smislu. Ko ima pravo da odlučuje
kupovini i prodaji, taj je pravni vlasnik, a ako istovremeno ne up
trebljava proizvod (u smislu potrošnje i investiranja), onda je sam
pravni, a ne i ekonomski vlasnik.

Suština razmene se ogleda u promeni jednog fizičkog oblik
u drugi. Ljudi razmenjuju dobra da bi njihova imovina dobila ob
lik u kojem je mogu trošiti. Stoga je razmena proces koji omog
ćuje potrošnju. Isti cilj, to jest cilj dobijanja za potrošnju odgov
rajućeg fizičkog oblika vrednosti, ljudi postižu i preradom, odno
no produkcijom dobara. U jednom obliku ih troše, uništavaju,
time stiču dobra drugih oblika. Zbog toga je prerada, u osnov
razmena, a u nju uključena potrošnja je kao i prodaja sredstvo z
sticanje novog dobra. Stoga tu potrošnju, to jest produktivnu p
trošnju, ne ubrajamo u kategorije upotrebe produkta. Ona je su
tina proizvodnje, a ne potrošnje produkta. Ko troši u tom smisl
nije ekonomski vlasnik, a da bi u tom smislu trošio, u robnoj pri
redi u kojoj se predmeti proizvodne potrošnje kupuju, a stečen
produkti prodaju, mora biti vlasnik u pravnom smislu. To vlasni
tvo je sasvim formalno-tehničke prirode. Jedini njegov smisao je
te omogućavanje i podsticanje razmene i prerade, to jest pravno
prometa između subjekata.

Dvojstvo raspolaganja stvarima u smislu potrošnje, s jedn
i razmene, s druge strane, koje omogućava pojmovno razlikovan
svojine u ekonomskom i pravnom smislu, čini osnovu za rasp
znavanje dvaju produkcionih faktora — preduzetništva i kapital
Preduzetništvo znači pretvaranje jednih dobara u druga, a to dal
znači pretvaranje kapitala u oblik konkretnih sredstava za proi
vodnju i iz njih ponovo u kapital. Da bi mogao da obavlja tu fu
kciju, poduzetnik mora biti pravni vlasnik fizičkih sredstava k
jima posluje. Onaj ko daje proizvodnji kapital, sredstva u smisl
nediferenciranog ušteđenog dohotka, pravno je samo vlasnik kap
tala, a ne i fizičkih sredstava u koja je kapital uložen. Ako iz pr
cesa stiče višak proizvoda, čime je ekonomski vlasnik kapitala, p

sredno je i ekonomski vlasnik fizičkih sredstava. Pravno postoje kako fizička sredstva tako i kapital, a u ekonomskom smislu samo kapital opredmećen u fizičkim sredstvima.

U savremenom kapitalističkom svetu pravni vlasnici sredstava koja su uključena u produkcione procese jesu preduzeća organizovana kao posebna pravna lica. Vlasnici kapitala su kapitalisti, deoničari, kreditori itd. U svakom slučaju su pravni vlasnici kapitala. Ako iz procesa stiču višak produkta, onda su i ekonomski vlasnici kapitala posredstvom kapitala i fizičkih sredstava. U mnogim slučajevima, međutim, višak produkta ili deo viška produkta stiče neko drugi, na primer, država i preko nje (uslovno) celo društvo. Poreskim sistemom je u poslednjem slučaju kapital delimično ili u celini socijalizovan, a preko kapitala su socijalizovana i fizička sredstva proizvodnje koja nisu ništa drugo nego oblik bivstvovanja kapitala.

II. Društvena svojina

a) *Nemonopolizovanost sredstava*

Ustavno proglašavanje sredstava za proizvodnju društvenom svojinom ne uvodi, samo po sebi, društvenu svojinu u smislu produkcionih odnosa, iako razvlašćuje ranije privatne vlasnike i sredstva za proizvodnju prenosi u društvenu svojinu. Slično važi i za ustavno proglašavanje državne svojine. Zamenjuje se samo pravni subjekat. Ni država, ni društvo, međutim, nisu naročito efikasni pravni subjekti. Osim toga, subjekti svojine u ekonomskom smislu uopšte ne mogu ni biti, jer ni država, ni društvo, ne upotrebljavaju dobra u obrazloženom smislu. Svojina je društvena ako niko nema monopola u raspolaganju sredstvima, ako niko ne isključuje druge iz raspolaganja sredstvima i ako, dakle, svako može da raspolaže bilo kojim sredstvom. U najčistijem modelu društvene svojine to važi doslovce ovako: svako ima mogućnost da se zaposli u produkcionom procesu na bilo kojem sredstvu koje postoji u odgovarajućoj privredi. U stvarnoj privredi, u kojoj je produkcioni proces raščlanjen na mnogobrojne delimične procese organizovane u osnovne i radne organizacije, društvena svojina sredstava znači mogućnost svakoga da se zaposli u bilo kojoj od njih i da u njihovom sastavu učestvuje u proizvodnji dobara i sticanju dohotka.

U ekonomiji takvo stanje nazivamo slobodnom konkurencijom u raspolaganju sredstvima. Slobodna konkurencija je istovetna sa odsutnošću monopola. Suština društvene svojine je, dakle, slobodna konkurencija u raspolaganju sredstvima.

Zbog razlika u opremljenosti materijalnim proizvodnim činiocima, konkretno zbog razlika u plodnosti zemlje, veličini sredstava (u smislu kapitala) po zaposlenom, efikasnosti tehnologije po jedinici kapitala i monopolističke snage pojedinih radnih organizacija na prodajnom i nabavnom tržištu, dohoci po zaposlenom, a time i lični dohoci proizvođača, — vrlo su različiti, čak i kada

bi radni doprinosi radnika bili sasvim jednaki. Kada bi svaki radnik mogao da se zaposli u bilo kojoj radnoj organizaciji, u tom slučaju bi radnici napuštali one s nižim i zapošljavali bi se u onim s višim dohocima po zaposlenom. Time bi se dohodak po zaposlenom u prvima povećao, a u drugima smanjio. Prelazak radnika iz jednih u druge radne organizacije prestao bi kada bi oni (pod pretpostavkom da su radni doprinosi radnika u svima njima jednaki) u svim organizacijama imali jednake (lične) dohotke po zaposlenom, odnosno (ako uzmemo realističkiji primer, da su radni doprinosi različitih radnika po količini i kvalitetu različiti) kada bi (lični) dohoci po zaposlenom u svim radnim organizacijama bili proporcionalni količini i kvalitetu proizvoda njihovog rada. U tom stanju, koje u ekonomiji nazivamo uravnoteženim ili stanjem ravnoteže, društveni produkt bi se raspodeljivao na pojedine radnike prema principu „jednaka nagrada za jednak rad". U tom slučaju, radnici ne bi ispoljavali ni najmanju želju za promenom zaposlenja. Različita opremljenost radnika materijalnim produkcionim činiocima (ona se ni u socijalizmu ne može otkloniti) ne bi prouzrokovala razlike u njihovim dohocima. Jedina razlika u ličnim dohocima bila bi posledica razlika u količini i kvalitetu rada. Prema tome, posledica dosledno sprovedene nemonopolizovanosti sredstava ili slobodne konkurencije u raspolaganju sredstvima jeste raspodela prema radu. Otuda potiče česta formulacija prema kojoj je suština društvene svojine raspodela prema radu.

Ideja o društvenoj svojini s pravom svakoga da se zaposli na bilo kojem proizvodnom sredstvu, to jest u bilo kojoj radnoj organizaciji, sasvim je nerealistička. Prouzrokovala bi potpunu dezorganizaciju proizvodnje. U radnim organizacijama sa visokim dohocima po zaposlenom došlo bi do gomilanja radnika, dok bi u onim s niskim dohocima radnici nedostajali. Ustav i Zakon o udruženom radu, bez sumnje, prihvataju model slobodne konkurencije kao model idealnog socijalizma i, stoga, definišu društvenu svojinu odsustvom bilo kakvog monopola u raspolaganju sredstvima za proizvodnju, bilo da je reč o državnosvojinskom, grupnosvojinskom ili privatnosvojinskom monopolu, kao i monopolu „na osnovi ekonomske ili političke moći, ili u obliku birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije ili samovoljnog odlučivanja te svake privilegije utemeljene na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju i prisvajanju rezultata rada" (član 3. ZUR-a), ali ne i sa pravom na zapošljavanje u bilo kojoj radnoj organizaciji. Međutim, nagrađivanje prema radu, kao ekonomski smisao društvene svojine, Ustav i ZUR nastoje da sprovedu na drugi način.

Preovlađujuće rešenje tog problema u socijalističkim zemljama je u uspostavljanju važećih platnih stavki koje dobijaju radnici u preduzećima cele privrede, bez obzira na njihovu opremljenost materijalnim faktorima. Te stavke su diferencirane u skladu s količinom i kvalitetom rada, pa samim tim omogućuju nagrađivanje prema radu, naravno, onako kako ga shvataju u tim zemljama. Dohoci preduzeća, koji premašuju fond plata prema utvrđenim platnim stavkama, to jest višak dohodaka, odlazi u državni bu-

džet ili druge centralne fondove i troši se u skladu s planom. Naš sadašnji tip usmeravanja raspodele dohotka i formiranja ličnih dohodaka pokazuje da i u nas još postoje snažne tendencije takvog administrativnog definisanja nagrađivanja prema radu.

Ako sadržinu društvene svojine čini raspodela prema radu i ako se to može osigurati jedinstvenim, za svu privredu važećim platnim stavkama, moglo bi se zaključiti da se jedinstvom platnog sistema rešavaju problemi društvenog karaktera svojine. Međutim, kao što smo videli u prvom poglavlju, kriterijum društvenog karaktera svojine je upotreba viška proizvoda. Potrebni proizvod se raspodeljuje prema radu i u kapitalizmu (po Marksu, raspodela prema radu je „buržoasko" pravo, a jednakost koja iz toga proizlazi jeste „buržoaska" jednakost), pa ipak, nikome ni na pamet ne pada da kapitalističku svojinu proglasi društvenom. Nije dovoljno ako odsustvo monopola omogućuje raspodelu prema radu samo potrebnog proizvoda. Monopoli se moraju ukinuti, pre svega, u upotrebi viška proizvoda.

Osim očiglednih oblika kao što su materijalne i nematerijalne privilegije ljudi pri vrhu hijerarhijskih struktura (viši lični dohoci, kraće radno vreme, bolji stanovi, lična upotreba društvene imovine, fondovi za reprezentaciju, bolje školovanje dece, društvena i politička moć), monopoli u upotrebi viška proizvoda obuhvataju i neke manje upadljive oblike:

1. Upravljanje društvenim poslovima i obavljanje društvenih službi na datoj upravnoj tehnologiji i tehnologiji tih službi oduzima proizvodnji određeni deo društvenog radnog vremena. Nepotrebni organi i službe, udvajanje i utrostručenje organa i službi, izmišljene društvene potrebe, upravna i samoupravna hiperorganizacija, „organi za komplikovanje jednostavnih stvari" (Thackeray), neodgovarajuća stručnost, niska produktivnost, javašluk i slično, povećavaju taj odbitak od produktivnog vremena. Kao u svakom monopolu, time se umanjuje stvarni društveni produkat ispod onog potencijalnog, a iz tako umanjenog pojedinci ili uže grupe uzimaju za sebe veći deo nego što bi mogli da nemaju monopolistički položaj.

2. Za data prirodna bogatstva i raspoloživi radni potencijal investicije imaju sasvim određenu efikasnost (to jest povećavaju društveni proizvod upravo za određeni obim), koja zavisi od produkcionih sredstava u koja se ulaže, od izbora grane, tehnologije, veličine i lokacije investicija. Deo investicionih odluka je stvar radnih kolektiva, o čemu će biti reči kasnije. Međutim, pretežni deo investicionih odluka sazreva izvan radnih kolektiva, u planskim i drugim privrednim i političkim organima, a u svakom slučaju na takve odluke utiče i postojeći ekonomski sistem, pre svega sistemom cena, finansiranjem proširene reprodukcije i na druge načine. Greške u tom delu investicionih odluka umanjuju društveni proizvod ispod mogućeg. Mogući višak proizvoda iznad stvarnog precizno je merilo neznanja, neodgovornosti, komoditeta itd. fizičkih nosilaca odlučivanja u tim organima. I to je monopolistička renta

koju prisvajaju, u ovom slučaju, „na osnovu ekonomske ili političke moći, ili u vidu birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije ili samovoljnog odlučivanja" (član 3. ZUR-a). Društvena svojina, koja negira monopole, naročito u upotrebi viška proizvoda, znači ujedno i ukidanje takvih monopola.

3. Veličina društvenog proizvoda bilo koje strukture sredstava (kapitala) u velikoj meri zavisi od mera ekonomske politike kojima se reguliše globalna tražnja. Greške u ekonomskoj politici smanjuju stvarni proizvod ispod potencijalnog. Izgubljeni potencijalni proizvod možemo tretirati kao i gubitke zbog suboptimalnih investicionih odluka.

b) *Svojina svih i svakoga*

U čistom modelu socijalizma, s pravom svakoga da se zaposli u bilo kojem radnom procesu, problem upotrebe viška proizvoda rešava se sam po sebi. Na radnike se raspodeljuje celokupni društveni proizvod, i potreban i njegov višak, naravno, proporcionalno količini i kvalitetu uloženog rada. O tome kako će ga upotrebiti — potrošiti ili investirati — odlučuju sasvim samostalno svaki za sebe. Iz poznatih razloga takav model još nije ostvarljiv; to je neko predvorje komunizma o kojem je Marks raspravljao u *Kritici Gotskog programa*.[3]

Država kao subjekat društvene svojine, koja uslovljava slivanje viška proizvoda u centralne fondove, omogućuje „državnovlasničke monopole", kao i „monopole na osnovi ekonomske ili političke moći ili u obliku birokratske samovolje, tehnokratskog ili samovoljnog odlučivanja", te privilegije zasnovane „na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju i prisvajanju rezultata rada" protiv kojih su i Ustav i ZUR. Time što monopoli i prisvajanje viška proizvoda dejstvuju na nivou nacionalne privrede problem se samo povećava. Stoga Ustav i ZUR subjekat društvene svojine ne opredeljuju ni u vidu društva, ni u vidu države. U smislu citiranih stavova su subjekat društvene svojine svi i svako, jer svima i svakome pripada pravo na rad na društvenim sredstvima, a time i pravo na upotrebu proizvoda koji se njima stvaraju. Što je u društvu potpunije razvijeno pravo svih i svakoga na sredstva, što je razvijenija slobodna konkurencija, to jest što savršenije su ukinuti monopoli, utoliko više je svojina na sredstvima — društvena. Edvard Kardelj o tome vrlo jasno kaže: „Društvena svojina ... je ... zajednička svojina svih ljudi koji rade a u krajnjoj liniji i svih članova društva"[4]. Prema ovom shvatanju, društvo nije nešto što

[3] K. Marx, *Kritika Gotskog programa;* uporedi: A. Bajt, *Marxov pojam slobodne konkurencije i raspodela prema radu,* u: *Marx i savremenost*, 1975.

[4] Citirano prema: E. Kardelj, *Idejna, društveno-ekonomska i politička opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu,* „Socijalizam", br. 4/1976.

bi postojalo izvan, pogotovu ne iznad ljudi; društvo su upravo ti konkretni ljudi koji proizvode i u skladu s tim prisvajaju.

Takvo opredeljivanje društvene svojine stvara sklad između ekonomskog i pravnog subjekta svojine. Kada samo fizičko lice može biti ekonomski subjekat svojine, onda je sasvim logično ako je takva i pravna formulacija. Značajnije je suštinsko preimućstvo rešenja. Ako su subjekat društvene svojine svi i svako, a ne pravno imaginarno i ekonomski nepostojeće društvo i država, a suština svojine upotreba viška proizvoda, onda se, očevidno, pravo nemonopolističke upotrebe ne ograničava na potrebni proizvod, nego se proteže i na višak proizvoda. Svi i svako su subjekat koji odlučuje o upotrebi viška proizvoda. Kao jedini fizički subjekat koji postoji, taj subjekat može najefikasnije da sprečava nastanak privatne, grupne i državne svojine. Društvo ili država kao vlasnici sredstava sumnjivi su *a priori;* oni su zaobilazna vrata kroz koja se neopaženo vraćaju monopoli.

Svojina svih i svakoga je, bez sumnje, manje prikladna za pravnu, naročito privatnopravnu zaštitu no pravo privatne svojine. Klasično privatnosvojinsko pravo omogućuje vlasnicima raspolaganje sredstvima bez obzira na posledice njihovog raspolaganja, i to ne za fizička svojstva sredstava (*ius abutendi*), nego, pre svega, za društveno-ekonomski položaj drugih ljudi, nevlasnika. Fizička sila je dovoljna za očuvanje privatne svojine. Međutim, svojina svih i svakoga neprekidno ima pred očima položaj svih i svakoga. Pošto je neostvarljiva u smislu čistog modela društvene svojine (u smislu slobode zapošljavanja na bilo kojem sredstvu), ona iziskuje usavršen informativni sistem i sistem ekonomskih instrumenata koji svakome omogućuje nagrađivanje prema radu, a time i svakome onemogućava sticanje rente. To, međutim, ne može da bude razlog da svojinsko pravo svih i svakoga ne bismo smatrali za isto toliko prisno pravo kakvo je monopolističko svojinsko pravo. Van svake sumnje je da je moguća njegova pravna zaštita i da bi bilo moguće formulisati parnične naslove, čak, i za njenu civilnopravnu zaštitu.

Nemonopolistička upotreba viška proizvoda kao suština društvene svojine može da se ostvaruje na temelju svojine svih i svakoga samo posredstvom individualnih odluka svih i svakoga. U cilju efikasnijeg odlučivanja u savremenim privredama, gde se višak proizvoda može, čak, i utvrditi u osnovi samo na nivou cele privrede, dok je njegova upotreba u svakom slučaju pretežno kolektivna i podvrgnuta nacionalnoprivrednim kriterijumima (pre svega, investiranje), može doći do stvaranja mehanizama kolektivnog odlučivanja; ali, subjekat odlučivanja, ipak, ostaje „svi i svako". Samoupravljanje kao oblik kolektivnog odlučivanja, ako je autentično, neizbežno je način ostvarivanja svojinskog prava svih i svakoga, a time i put za realizaciju društvene svojine.

Za kriterijum socijalizma od davnina smo smatrali društvenu svojinu. Samoupravljanje samo po sebi ne znači i socijalizam. S jedne strane, može se delimično razviti i u kapitalističkoj privredi (pri tome ne mislimo na participaciju radnika u upravama

kapitalističkih preduzeća, već na samoupravljanje u sistemu zadružne ili dioničke svojine radnika), a, s druge, može se izroditi u kolektivni kapitalizam. Ako je svojina svih i svakoga pravno sredstvo za ostvarivanje društvene svojine, a efikasnost tog ostvarivanja je postignuta autentičnim samoupravljanjem, onda je autentično samoupravljanje, verovatno, potreban, mada ne i dovoljan uslov socijalizma. Bez sumnje, Ustav i ZUR samoupravljanju kao sredstvu svojinskog prava svih i svakoga daju *raison d'être* upravo u društvenoj svojini. Da bi bila društvena, svojina mora da je realizovana samoupravljanjem. U ovom smislu treba dopuniti moja dosadašnja tumačenja društvene svojine kao dovoljnog uslova socijalizma.[5]

Za razliku od interpretacije, kao što je ona E. Kardelja, Ustav i ZUR ne upotrebljavaju izraz „pravo svojine svih i svakoga". Izraz tih dokumenata je „pravo rada". Međutim, suština „prava rada" nije i pravo *na rad*. Ovo poslednje je poznato, i u velikom stepenu realizovano i u savremenim kapitalističkim društvima. Suština „prava rada" su prava koja radnici imaju u odnosu na sredstva za proizvodnju i stvoreni dohodak. Prema svojoj ekonomskoj sadržini, pravo rada je pravo *prisvajanja* na osnovu rada. Međutim, ako se ne doda: „svih i svakoga", što je gotovo neizbežno kad je u pitanju „pravo rada", subjekat prava rada i prava svojine mogao bi se interpretirati u vidu pojedinih radnih kolektiva, što bi impliciralo raspodelu u smislu grupne svojine. Pravo svojine „svih i svakoga" ističe da subjekat tog prava nisu radnici pojedinih kolektiva, nego radni ljudi celog društva. Samo je time omogućena dosledna demonopolizacija sredstava. Isti argumenat postaje jasniji u međunarodnim odnosima. Uzmimo dve privrede s različitim sastavom kapitala. Mada u kvalitetu i kvantitetu rada nema razlike (to se može pretpostaviti), radnici jedne privrede prisvajaju veće dohotke od radnika druge. I u jednoj i u drugoj uživaju „pravo rada". Kako mogu na osnovu jednakih prava i jednakih radnih doprinosa da prisvajaju različite proizvode? Je li pravo rada radnika jedne privrede „jače" od prava rada radnika druge privrede? To bi bila moguća, ali savršeno besmislena konstrukcija. Očigledno je jakost prava rada funkcija sredstava kojima raspolažu dve nacionalne privrede (a to isto, razume se, važi i za bilo kakve druge grupe proizvođača, od radnih kolektiva do pojedinaca). Ako bi u međunarodnim odnosima sredstva bila svojina „svih i svakoga", radnici obe privrede prisvajali bi jednake proizvode uprkos različitim sastavima kapitala. Razlike u prisvajanju ne mogu se objasniti pravom rada, nego samo svojinom na sredstvima za proizvodnju svake od nacionalnih privreda.

[5] To su, pre svega, interpretacije u radovima: *Svojina, naročito društvena, kao ekonomski pojam*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1965; *Društvena svojina — kolektivna i individualna*, „Gledišta", IX, 1968, uključiv i doprinos diskusiji o Nacrtu zakona o udruženom radu (*Društvena svojina u Nacrtu zakona o udruženom radu*, „Socijalizam", br. 7—8/1976).

c) *Osnove sistema raspodele*

Kao što smo utvrdili, svojina svih i svakoga pretpostavlja izgrađen informativni sistem i sistem ekonomskih instrumenata koji svakome daje nagradu prema radu i isto tako svakome onemogućuje sticanje monopolnih renti. Pošto se ne može sprovesti na taj način da svako ima pravo zapošljavanja na bilo kojem sredstvu za proizvodnju, a što bi samo po sebi dovelo do nagrađivanja prema radu, nagrađivanje prema radu treba postići posredno, stvaranjem odgovarajućeg sistema raspodele. Taj sistem mora, istovremeno, da obuhvati potreban proizvod i višak proizvoda. Ako se samo potreban proizvod raspodeljuje prema načelu jednake nagrade za jednak rad, a o višku proizvoda odlučuje država ili društvo, kao što je slučaj u sistemu jedinstvenih platnih sistema, onda je položaj radnika umnogome jednak položaju radnika u kapitalizmu.

Ustav i ZUR polaze od toga da je dohodak društvena svojina. Prema tome, znači da je dohodak svojina svih i svakoga. To, posebno, znači da nije svojina radnog kolektiva koji ga je stekao. Dohodak je svojina pojedinog radnog kolektiva samo u onoj meri do koje odgovara količini i kvalitetu njegovog rada. Pošto je dohodak po zaposlenom, zbog razlika u prirodnim bogatstvima, veličini sredstava (u smislu kapitala) po zaposlenom, efikasnosti tehnologije po jedinici sredstava (kapitala) i monopolnoj moći radnih organizacija na prodajnom i nabavnom tržištu od jedne do druge vrlo različit, prvenstveno treba odstraniti posledice tih razlika ili, izraženo svakodnevnom terminologijom, treba izjednačiti uslove za sticanje dohotka za sve radnike.

Slično 18. članu Ustava, i ZUR i 111. članu određuje: „U dohotku osnovne organizacije posebno se utvrđuje deo dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uslovima, koji je rezultat izuzetnih povoljnosti na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti u ostvarivanju dohotka" s ciljem da se upotrebi „za njegove zakonom ili samoupravnim sporazumom o udruživanju određene namene". Ovom obavezom izdvajanja monopolnih renti iz formiranja ličnih dohodaka konkretizovana je odredba Ustava i ZUR-a o protivzakonitosti monopolnog raspolaganja i prisvajanja. Pošto su rente deo viška proizvoda, reč je o protivzakonitom monopolnom raspolaganju i prisvajanju viška proizvoda.

Monopolne rente se izdvajaju iz ličnih dohodaka i u drugim socijalističkim zemljama, i to pomoću jedinstvenih platnih sistema. U tim slučajevima utvrđuju ih kao višak dohotka iznad plata prema jedinstvenim stavkama. Pomenutim odredbama Ustava i ZUR-a odbačeno je takvo utvrđivanje monopolnih renti. Takvo utvrđivanje je, naime, teorijski pogrešno: u radnim organizacijama s visokim dohotkom po radniku s pravom rentom (što je u redu) izdvaja se iz ličnih dohodaka i preduzetnička ekstradobit kao i dohodak natprosečnih radnih usluga (što deluje destimulativno), a u onim s niskim dohotkom po radniku se radne i preduzetničke usluge ispod prosečnih nagrađuju kao da su prosečne (što podstiče njihovo dalje srozavanje ispod proseka.

Značajnije od uputa kako treba da se formiraju lični dohoci usvajanje principa o izdvajanju monopolnih renti samo po se Njime je, naime, odbačen takozvani monizam dohotka, ideja da dohodak monolitna celina, od početka do kraja rezultat rada r nika odnosnih kolektiva i stoga merilo njihovog „društveno p natog rada". Kada bi bio homogena celina, uopšte ne bi bilo trebno, niti moguće, postavljati pitanje kako su nastali pojed njegovi delovi, iz kakvih je delova sačinjen. Stoga bi i u raspod i formiranju ličnih dohodaka kao kriterijum trebalo da se uz dohodak kao celina. Taj zahtev je u radovima vrlo uticajnog d jugoslovenskih ekonomista izražen u tezi da se iz višeg doho (po zaposlenom) mora odvajati više, kako za akumulaciju, tak za lične dohotke. Time bi lični dohoci bili funkcija dohotka osn ne i radne organizacije, bez obzira na to kako je on nastao, koji njegov deo rezultat rada i privređivanja kolektiva, a koji pot od monopolnih renti. Takvo shvatanje, u stvari, oličava ideolog grupne svojine. O njoj govorimo tada kada se lični dohoci ne f miraju samo prema radu već znatan njihov deo potiče od mo polnih renti koje se stiču zahvaljujući boljoj opremljenosti fak rima proizvodnje i položaju na tržištu. Pretvaranjem monopol renti u lične dohotke odnosni kolektivi postaju grupni vlasn faktora proizvodnje čija saradnja u proizvodnji daje monopol rente. Pomenuta odredba ZUR-a mora se smatrati zbog toga govorom na stranputice naše prakse i teorije u proteklih des -petnaest godina. Ta odredba je utoliko značajnija što monopol rente ne smatra nečim što se može pojaviti u nekakvim izuzetni vanrednim okolnostima, nego kao pravilo, nešto što je svakodn no iskustvo svake radne organizacije.

d) *Društvena svojina kao nesvojina*

Prema dominantnom mišljenju pravnika, kao i maločas pome tog dela jugoslovenskih ekonomista, svojina je u nas prerasla „nesvojinu". Za značaj svojine odlučujuća je njena negacija, o miranje, do čega dolazi izgrađivanjem socijalističkih odnosa: n nije, niti može postati, vlasnik sredstava za proizvodnju. Na tak tumačenje navodi i način opredeljenja društvene svojine u Usta i ZUR-u, koje je, pre svega, negativno: društvena svojina pret stavlja odsustvo svakog monopola u raspolaganju sredstvima.

S ekonomskog aspekta je mišljenje da je u nas svojina fak ki nesvojina sasvim neprihvatljivo. Svojina je odnos između lj u procesu sticanja dobara. Dokle ljudi stiču, „prisvajaju", izme njih nastaju svojinski odnosi i stoga svojina postoji. Kao što n moguće ukinuti prisvajanje i trošenje, nije moguće ukinuti svojinu. Kao društveno-ekonomski odnos svojina odgovara na tanje ko i koliko prisvaja, kakvi su odnosi između ljudi u pogle prisvajanja, a ne da li uopšte prisvajaju.[6] Mada nekima izgleda k izraz dijalektičkog mišljenja, „nesvojina" je, u stvari, obična b

[6] A. Bajt, *Svojina i monopol*, „Naša stvarnost", br. 4/1955.

mislica. Naime, ona uključuje tvrdnju da u socijalizmu niko ne prisvaja i, prema tome, niko i ne troši. Sa stanovišta društvene svojine korisnije bi bilo utvrditi kakve odnose u raspodeli zahteva, čime se ti odnosi razlikuju od kapitalističkih ili državnosocijalističkih, nego sa „nesvojinom" nekritički zaobilaziti stvarni naučni problem.

Sličan je slučaj i sa „nesvojinom" u pravnom smislu. Pravna nesvojina proizlazi iz poistovećivanja svojine s monopolističkom (privatnom) svojinom. Ali, ako je ukinuta monopolistička svojina, time još nije ukinuta i svojina uopšte. Ako neko nema prava monopolističkog raspolaganja sredstvima, to još ne znači da nema nikakvog prava raspolaganja. Zašto ne bi mogao da ima nemonopolističko pravo, jednako pravo kao i svi drugi, svojinsko pravo svih i svakoga? Ako neko nema prava da porobi čoveka, to još ne znači da on nije slobodan. Njegova sloboda je ograničena slobodom drugih ljudi. Danas u to niko ne sumnja.

Radnici, bez sumnje, prisvajaju, u skladu s ranijim tumačenjem, ne samo potrebni proizvod nego, pre svega, višak proizvoda. Kada prisvajaju moraju da postoje i odgovarajuća prava prisvajanja, svojinska prava, a subjekat tih prava, naravno, moraju biti radnici. Zar da njihovo prisvajanje bude bespravno, protivpravno? Naravno, mogli bismo u sistemu društvene svojine prisvajanje prepustiti području *de facto* prava, to jest da ga pravno ne formulišemo. Međutim, pravo je sredstvo za učvršćivanje društveno-ekonomskih temelja svakog društva. Zašto samoupravno socijalističko društvo da ispusti tu mogućnost, pogotovu kada znamo da je svojina svih i svakoga temelj samoupravljanja i garant podruštvljenosti svojine? U društvima u kojima je predmet raspodele prema radu samo potreban proizvod, pa stoga i svojina dosledno državna, prava radnika su izvedena iz originernog prava države. Zar bi i u nas radnik trebalo da prisvaja na osnovu ovlašćenja države (ili i društva), a izvorno da bude samo subjekat „nesvojine"? Zar nesvojina isuviše ne miriše na eksproprijaciju?

U već pomenutom referatu. E. Kardelj, doduše, kaže da je prema sadašnjem uređenju svojina „ničija". Ali, odmah dodaje „i svačija". Ničija u smislu monopolističke, svačija u smislu nemonopolističke svojine. Pri tome naglašava: „Time, međutim, ne ukidamo i načela svojine, ne ukidamo one svojinske odnose koji proističu iz prisvajanja na osnovu rada. Menja se samo njihova društveno-ekonomska sadržina. Društvena svojina je zajednička svojina svih ljudi koji rade, u krajnjem slučaju i svih članova društva".

III. Svojina radnih kolektiva

a) *Svojina fizičkih sredstava i degeneracija svojine u grupnu*

U našoj raspravi o društvenoj svojini radni kolektiv (kao i radna organizacija, preduzeće) ostao je na ivici interesovanja. U konstrukciji pojma društvene svojine, bilo da je reč o ekonomskom ili

pravnom, u stvari nije ni potreban. Subjekat svojine su svi i svako, to jest radnici kao celina, „u krajnjem slučaju svi članovi društva", a radni kolektivi, odnosno pojedini članovi radnih kolektiva, samo kao članovi radničke klase kao celine. Slično društvu ili državi, i radni *kolektiv* (odnosno radna organizacija), ne može postati ekonomski vlasnik sredstava pošto ih ne upotrebljava, ne prisvaja i ne troši. Trošenje radnih kolektiva je proizvodnja, a ne potrošnja dobara. Vlasnik sredstava kojima radni kolektiv proizvodi jesu „svi i svako", radnici kao celina.

Ekonomska svojina svih i svakoga, sticanje viška proizvoda, omogućeno je stvaranjem viška proizvoda koje organizuju radni kolektivi. Njihov je zadatak pretvaranje dobara sa manjom upotrebnom vrednošću u dobra veće upotrebne vrednosti. U robnoj privredi to pretpostavlja kupovinu i prodaju dobara, a time i svojinu radnog kolektiva na fizičkim sredstvima kojima proizvodi i produktima koje proizvede. U našoj literaturi, kao i u Ustavu i ZUR-u, to pravo radnih kolektiva ne kvalifikuje se kao svojina. U upotrebi su izrazi pravo raspolaganja, upravljanja, upotrebe, korišćenja i slično.

Opasnost da se raspolaganje radnih kolektiva izrodi u grupnu svojinu (u ekonomskom smislu) snažan je razlog protiv upotrebe izraza svojinsko pravo za pravo kolektiva na raspolaganje fizičkim sredstvima i produktima. Odlučujuće je, međutim, čini nam se, nepoznavanje razlike između sredstava kao fizičkih sredstava za proizvodnju i sredstava u smislu kapitala, nediferenciranog ušteđenog dohotka. To što radnim kolektivima daje „društvo" na raspolaganje, svi i svako, jeste nediferencirani ušteđeni dohodak, a ne fizička sredstva za proizvodnju. Fizička sredstva za proizvodnju kolektivi stiču kupovinom, od njihove procene zavisi kakva će kupiti. Princip očuvanja i povećanja od „društva" dobijenih sredstava odnosi se na sredstva u smislu kapitala. Fizička sredstva kolektivi moraju uništavati, a ne čuvati. Kada bi Ustav i ZUR pravili razliku između sredstava kao fizičkih sredstava i sredstava u smislu kapitala, uz dosledno uvažavanje razlika između ekonomskog i pravnog pojma svojine, mogli bismo regulisati kako pravne tako i društveno-ekonomske odnose ne samo jasnije nego, pre svega, ekonomski efikasnije.

Podruštvljenost svojine sredstava ne može se ni ostvariti, niti ukinuti, takvim ili drukčijim nazivom prava radnog kolektiva. Čak i uz vrlo skroman naziv i uz vrlo ograničena prava radnog kolektiva može doći do monopolizacije sredstava i degeneracije svojine u kolektivno-privatnu svojinu. Mogućnosti su utoliko veće što je manja tržišna konkurencija među radnim kolektivima, kakav je tipičan slučaj s monopolističkim organizacijama u komunalijama, energetici, transportu i kolektivima različitih zajednica, kako društveno-političkih tako i samoupravnih interesnih zajednica. Na izvesne teže uočljive oblike monopolizacije treba posebno ukazati.

1) Fizička sredstva za proizvodnju poseduju tehnološki određene kapacitete. Ako pomoću njih radni kolektivi dobijaju manji

proizvod no što ga omogućuje tehnološki kapacitet, onda je višak potencijalnog proizvoda iznad stvarnog — renta koju uživaju zahvaljujući svojoj nesposobnosti, komoditetu, nedisciplini itd. Neki drugi kolektiv mogao bi taj višak znatno da umanji ili u celini ukine. Kolektiv koji stvara manji proizvod od mogućeg jeste, dakle, monopolist. Svojim raspolaganjem sredstvima onemogućuje raspolaganje drugima koji bi bili efikasniji. Trebalo bi stvoriti sistem koji bi onemogućavao kolektivima da monopolistički koriste sredstva i time ekonomski postanu njihov privatni vlasnik. U principu koji je, čini nam se, praktično neostvarljiv, sredstva bi u svakom trenutku morala biti na raspolaganju najboljem kolektivu.

Slično važi i za radne kolektive kao investitore. Investiranje u procese čija produktivnost nije maksimalna znači gubitak potencijalnog povećanja proizvoda, što je, pak, renta za nesposobnost, aljkavost i slično.

2) Pretežni deo proširene reprodukcije radni kolektivi finansiraju kreditima koje otplaćuju po nominalnoj vrednosti. Usled visoke inflacije stvarne kamate su negativne. Time stiču velike delove društvenog proizvoda koji se u sadašnjem sistemu raspodele u velikoj meri preliva u ličnu potrošnju. Pošto su mogućnosti za dobijanje kredita nejednake, posredi je monopolističko raspolaganje sredstvima, a time i krnjenje društvene svojine. Ovu kategoriju monopolne rente moguće je ukinuti doslednim indeksiranjem. Indeksiranje bi, ujedno, smanjilo tražnju kredita koju sadašnja negativna kamata podstiče i ujedno navodi na neracionalno investiranje. Drugi, manje ambiciozan put bio bi likvidacija monopola u emisiji novca (u emisionom kreditiranju).

3) U odnosu prema nezaposlenima svi zaposleni radnici su monopolisti. Svojina, dakle, nije svojina svih i svakoga, već samo dela radničke klase. U vrlo sličnom položaju su i zemljoradnici ako rade nisko produktivnim sredstvima. Njihov čist proizvod ne daje im normalne lične dohotke po jedinici količine i kvaliteta rada, a proindustrijska investiciona politika uskraćuje im pravo svih i svakoga na upotrebu društvenog viška proizvoda.

Kada bi se nezaposleni zaposlili (u postojećim procesima), tada bi se granični proizvod rada smanjio, što bi, svakako, bitno smanjilo i realne lične dohotke po zaposlenom. Višak stvarnih ličnih dohodaka po zaposlenom iznad smanjenih jedan je vid monopola. Ukupni proizvod i ukupni lični dohoci bi se, naravno, povećali. Višak ukupnog proizvoda i ukupnih ličnih dohodaka iznad proizvoda i ličnih dohodaka zaposlenih, takozvani izgubljeni proizvod i lični dohoci, drugi su aspekt monopola.

S druge strane, samo postojanje nezaposlenih, kao posledica neadekvatne strukture investicija i neadekvatne kratkoročne ekonomske politike, znatnim delom je izraz ranije razmatranih monopola u upotrebi društvenog viška proizvoda (mada drugim delom i dostignutog stepena razvoja proizvodnih snaga).

b) Ekonomsko ostvarenje podruštvljenosti svojine kolektiva

Ako suštinu društvene svojine čini nemonopolistička upotreba viška proizvoda, a njegovu proizvodnju organizuju pojedini radni kolektivi, tada će subjekat društvene svojine, svi i svako, usvojiti mere za zaštitu nemonopolističke upotrebe društvenog proizvoda, a da bi ova bila i ekonomski efikasna, i mere za njegovu nesmetanu produkciju. Najopštiji metod je određivanje minimalne akumulativnosti kao granice za dodeljivanje sredstava radnim kolektivima. Smisao je u ovome: sredstva kojima raspolaže društvo ograničena su. Stoga, pre svega, treba sprečiti da se upotrebe tamo gde bi njihov doprinos (meren čistim proizvodom po jedinici sredstava) bio manji od graničnog. Ako izvesna sredstva, posle plaćanja ostalih faktora, ne mogu da ostvare minimalnu akumulaciju, treba ih preorijentisati na drugu proizvodnju.

Sredstva kojima privređuju radni kolektivi uložena su u odgovarajuće proizvodne faktore. Pošto ovi svojom saradnjom povećavaju proizvodnju, jer su, dakle, produktivni (u smislu Marksove definicije faktora produktivne snage rada), njihovu graničnu produktivnost (produktivnost sredstava u dugoročno najlošijim procesima) možemo smatrati produktivnošću samih sredstava (kapitala).

Ako je minimalna akumulativnost na nivou granične produktivnosti sredstava, onda je kolektivima onemogućeno da monopolistički upotrebljavaju višak proizvoda. Naime, deo proizvoda koji se izdvaja za akumulaciju ne može se koristiti za lične dohotke. Međutim, ako konkretnom kolektivu posle plaćanja ostalih faktora ostane više od minimalne akumulacije, tim viškom čistog proizvoda iznad granične produktivnosti kolektiv može slobodno da raspolaže, pošto je to, u stvari, proizvod njegovih preduzetničkih sposobnosti.

Minimalna akumulativnost, koja se mora ostvariti u svakom proizvodnom procesu, može se s aspekta pojedine radne organizacije tretirati kao cena, to jest trošak za upotrebu sredstava. Trošak često opredeljujemo kao proizvod koji bi se postigao alternativnom upotrebom sredstava. Stoga je za pojedini kolektiv minimalna akumulacija, prema definiciji, trošak. Kolektiv koji je ne stvori ne može pokriti sve troškove, što znači da posluje s gubitkom. U tom smislu trebalo bi poboljšati opredeljenje gubitka u članu 154. ZUR-a. Važeće opredeljenje (dohodak mora da pokrije samo lične dohotke; ako ih pokrije smatra se da kolektiv dobro privređuje) dopušta kolektivima da posluju sredstvima na štetu privrede kao celine, što znači da dozvoljava pretvaranje društvene svojine u grupnu.

Granični proizvod sredstava, kako smo ga definisali, u osnovi je monopolna renta u smislu člana 111. ZUR-a. To je čisti „proizvod" kapitala koji radnoj organizaciji daje društvo kao celina, „svi i svako". U Marksovoj terminologiji je to višak cene proizvodnje iznad vrednosti, dakle ne rezultat proizvodnje, nego preraspodele vrednosti. To što ZUR taj oblik rente ne navodi posebno,

a morao bi ga staviti na prvo mesto, ukazuje na nedovoljno razumevanje Marksove teorije cene proizvodnje, a time i razlike između proizvodnje i sticanja produkta. Odredbama člana 139. ZUR-a, u kojem su nabrojani načini utvrđivanja efikasnosti privređivanja radnih kolektiva, to nije popravljeno. Minimalna akumulacija, koja se pominje u članu 152. ZUR-a, sasvim je nešto drugo.

Najverovatniji prigovor biće: „Zar radni kolektivi i pojedini radnici nemaju prava na minuli rad? Zar da njihov lični dohodak, zaista, bude najamnina, a njihova radna snaga roba?" Razlikovanje svojine (svi i svako) i preduzetništva (radni kolektiv) u stvari je odgovor na taj prigovor. Izdvajanje graničnog proizvoda sredstava iz formiranja ličnih dohodaka i njegova upotreba za akumulaciju ostavljaju radnim kolektivima na upotrebu, to jest na upotrebu pojedinim radnicima, celokupnu takozvanu preduzetničku dobit. To je višak stvarne proizvodnosti sredstava iznad granične. Taj višak radni kolektivi stiču ulaganjem sredstava (kapitala) koja im je društvo dalo na upravljanje u procese s većom produktivnošću od granične (izborom rentabilnijih proizvoda, ekonomičnijih procesa, bolje tehnologije, bolje lokacije i slično). Samo ovaj deo proizvoda je, kao rezultat preduzetništva, proizvod njihovog, a ne tuđeg, minulog rada. Kolektivi kojima posle plaćanja svih faktora proizvodnje osim kapitala ostaje samo minimalna akumulacija nisu se afirmisali kao robni proizvođači — preduzetnici, pa im nešto više od „najamnog" dohotka i ne pripada. Takva raspodela odgovara ne samo odnosima u stvaranju proizvoda nego, u sve većim razmerima, i potrebama društvene reprodukcije.

Prvoslav Ralić

Socijalizam pred alternativama koje nameću nove ljudske potrebe

Retki su pokušaji dolaženja do karakteristične definicije socijalizma a da se kao jedna od bitnih njegovih oznaka ne navede „proizvodnja u službi ljudskih potreba, na osnovu i za njih". Uz to, socijalizam se određuje i karakterom raspodele u njemu, odnosno ističe se kao bitan socijalistički princip „od svakoga prema sposobnostima i svakome prema radu". Najčešće se tome dodaje da raspodela prema radu mora tendencijski voditi „raspodeli prema potrebama".

Gotovo svi teoretičari socijalizma se slažu u osnovnom: kvalitativna razlika između socijalizma i kapitalizma sastoji se u tome što socijalizam pretpostavlja proizvodnju kojoj je svrha podmirenje ljudske potrebe, a ne profit, višak vrednosti. Proizvodnja bi u socijalizmu trebalo da služi kao osnova za proširenje, bogaćenje i razvoj ljudskih potreba.

Prve teorijsko-praktične dileme socijalizma nastale su, upravo, oko realnih istorijskih mogućnosti da se proizvodnja podredi svrsi ljudskih potreba. Poznato je, naime, da su se socijalistički odnosi razvijali na osnovu nedovoljno razvijene proizvodnje koja nije omogućavala neposredno zadovoljavanje ljudskih potreba.

jene marksističke teorije potreba, u stvari, svedoči o dosad nerazvijenoj osetljivosti za ovu značajnu dimenziju marksističke teorije revolucije. Ima se utisak da se danas stanje u toj sferi počinje da menja. To nije slučajno: socijalizam već počinje da se bavi sopstvenom strukturom upravo sa stanovišta razvoja ljudskih potreba.

Socijalističke institucije „iza zahteva života"

Prilično je indikativno to što se u mnogim socijalističkim zemljama govori o zaostajanju institucija socijalističkog demokratizma. Istina je da se o tome još govori „na nivou" partijske publicistike, da to još nije neposredni izraz procene društvene situacije od strane samih kompartija. Međutim, već i to predstavlja određeno svedočenje o porastu svesti da institucije socijalističkog demokratizma moraju biti više okrenute svetu ljudskih potreba.

Politički razlozi „odanosti" određenim političkim sistemima u socijalističkim zemljama najčešće su jači od motiva kritičke naučne procene stvarnog odnosa toga sistema prema novim ljudskim potrebama i stvaralačkim snagama ljudi. Zato je ne samo ideološki veoma zanimljiv fenomen da kritičke izjave najviših partijskih funkcionera o stanju demokratije nailaze na opšti prijem kod ljudi koji se bave društvenim naukama, one se shvataju kao „ventili", kao skinute zavese, kao uklonjeni tabu za kritičku misao o stanju socijalističkog demokratizma, o novim *ljudskim* mogućnostima toga demokratizma.

O iskušenjima socijalizma pred svetom ljudskih potreba, o ljudskim posledicama i mogućnostima institucija socijalističkog demokratizma, sa umerenom ali jasnom kritičkom mišlju raspravlja sovjetski filozof A. Lašin. Ne stavljajući u sumnju stav, opredeljenje, da je nastupilo doba „zrelog socijalizma", Lašin smatra da to doba omogućuje da dođu do izražaja „i druga preimućstva sovjetskog političkog sistema". Pod tim preimućstvima on podrazumeva da „zreli socijalizam" „dozvoljava uvlačenje najširih masa trudbenika u upravljanje državom, proizvodnjom i svim društvenim poslovima".

Ova reafirmacija poznate Lenjinove ideje iz mladosti sovjetske republike podstiče dalje Lašina na značajan zaključak da se „učešće u socijalističkom upravljanju pretvara u *jednu od najvažnijih društveno-političkih potreba čoveka" (kurziv* — P. R.). Ovu ideju autora smatramo vrlo indikativnom u nastajanju nove svesti o novim ljudskim potrebama. Njena eksplicitnost i razgovetnost ukazuju na to da je potisnutost energije potrebe za „učešćem u socijalističkom upravljanju" izuzetna, da ona ima status neiskazanog zahteva, nestvorenog prostora za njenu uznemirenost.

Lašinova misao se dalje nastavlja: on piše da preimućstva socijalističkog političkog sistema „ne isključuju unutrašnje protivrečnosti u sistemu". Autor se, pri tome, posebno zadržava na jednoj protivrečnosti koja ima „opšti karakter". Ta protivrečnost

se ogleda u činjenici da institucije socijalističkog demokratizma „u izvesnoj meri zaostaju" u odnosu na „nove zahteve koje je doneo sam život". Sledi interesantan autorov stav koji u sebi sažima jedinstvo apologije i kritike. On, naime, tvrdi da su postojeće institucije socijalističkog demokratizma „opravdale sebe", ali da u novoj etapi „mogu prestati da odgovaraju potrebama ekonomskog i socijalnog razvoja".[1]

Poruke A. Lašina smatramo podsticajnim za razvoj nove socijalističke misli o ljudskim potrebama. One nose u sebi značajan elemenat kritičnosti prema postojećim socijalističkim institucijama koje „zaostaju" za „novim zahtevima života". U ovom stanovištu kulminira kritika političkog institucionalizma, svrhovitost institucija van ljudskih svrha, potreba za njima van celovitog sveta ljudskih potreba. Iako je ne iskazuje direktno, Lašin implicira značajnu misao: novi zahtevi, nove ljudske potrebe, koje nosi sam život, moraju imati status revolucionarnih podstrekača izmene društvenih odnosa; protivrečnosti socijalističkog društva, zatečene i nove, ne mogu se savladavati bez nove, revolucionarne osetljivosti prema novim potrebama koje donosi sam život. Dodamo li tome da Lašin misli, pre svega, na *potrebu* učešća u socijalističkom upravljanju (terminološke granice sintagme „učešće u socijalističkom upravljanju" u stvari su političke granice), još jasniji postaje značaj ove ohrabrene nove misli. Tu vidimo bar prve garancije da se socijalistička misao zasniva jednom razvijenijom marksističkom teorijom potreba, da praktični socijalistički prevrati ne budu nezavisni od ljudske svrhe tih prevrata.

Dileme oko porasta potreba i njihovog zadovoljavanja

U socijalističkim zemljama se sve više pridaje značaj analizi strukture potreba, dinamici njihovog porasta. Značaj ovakvih analiza zasniva se na stanovištu da je „viši princip socijalističkog društva, njegov osnovni zakon, maksimalno zadovoljavanje potreba radnih ljudi. Prvi put u istoriji civilizovanog društva taj cilj nastupa neposredno i otvoreno i opredeljuje usmerenost razvoja ka komunističkom društvu"[2]. Većina sovjetskih autora, koji se bave problematikom ljudskih potreba, smatra da se socijalizmom linija društveno-istorijskog progresa postepeno prekida, i to kvalitativnim skokom, podižući progres na nove, principijelno druge ravni. Taj skok se, u stvari, sastoji u činjenici otvorenosti socijalizma prema razvoju ljudskih potreba.

Ovde bismo sažeto izložili veoma interesantne i podsticajne ideje još nekih sovjetskih autora o problematici ljudskih potreba. Pod opštom redakcijom profesora V. Elemeeva i A. Kozakova iz-

---

[1] A. Lašin, *Demokratizam političkog sistema*, „Komunist", br. 8 1972, časopis CK KPSS.

[2] V. Elemeev — A. Kozakov, *Komunizam i socijalni progres*, izdanje Lenjingradskog univerziteta, 1973, str. 126.

alnih mogućnosti određene zemlje, kako se to kaže, s gledišta naučno-tehničkih mogućnosti uopšte. U stvari, teško je govoriti o tome da će se daljim razvitkom socijalističke proizvodnje zadovoljavanje realnih potreba asimptotički približavati idealnim. Naučno-tehnički progres stalno stvara i izgrađuje nove predmete za zadovoljavanje ljudskih potreba. Sem toga, nije moguće u kratkom roku, čak iako je reč o jednotipnim, ne sasvim savršenim predmetima za ljudske potrebe, proizvesti ih toliko da se zadovolje potrebe svih članova socijalističkog društva. Pored takvih potreba, kažu autori, „pojaviće se i kvalitativno nove za čiju realizaciju će biti potrebno stvoriti nove grane proizvodnje"[9].

Na osnovu svega rečenog autori zaključuju da rešenje komunističkog principa „od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama" treba tražiti u priznavanju činjenice da je puno zadovoljenje potreba moguće samo ako je reč o razumnim potrebama. Šta su to, pak, razumne potrebe? U odgovoru na ovo pitanje autori se pozivaju na mišljenje D. A. Kiknadze. On kaže:

„Pod razumnim, zdravim potrebama smatramo one koje su saglasne s mogućnostima postojećeg porasta proizvodnje i kulture i čije zadovoljavanje služi svestranom razvitku ličnosti i progresu društva. Drugim rečima, zdrave, razumne su one potrebe čije zadovoljavanje je neophodno čoveku da bi živeo i radio, učio, zabavljao se, odmarao se, razvijao se duhovno i fizički."[10] Autori, na kraju, preciziraju i ponovo naglašavaju da se maksimalno zadovoljavanje potreba ne pojavljuje kao viši cilj socijalističkog i komunističkog društva. Ono se pre pojavljuje sredstvom i pretpostavkom najvišeg cilja — svestranog i harmoničnog razvoja ličnosti[11].

Već smo rekli da ovde izložene ideje smatramo podsticajnim za razmišljanje o alternativama socijalizma koje nameću ljudske potrebe. Analizu strukture potreba i dinamike njihovog razvoja i porasta smatramo značajnom za teorijsko i praktično kvalitativno određenje suštine socijalizma. Ova, pak, analiza, ako želi da mimoiđe strukturalistička i funkcionalistička iskušenja, mora biti osmišljena revolucionarnom teorijom. Socijalizam nije dati okvir u kojem preostaje samo da se vidi kakva mu je struktura i dinamika potreba. Sem toga, ne može se svet potreba socijalizma posmatrati naglašeno sa stanovišta postojećeg nivoa i načina proizvodnje, jer je i on u ne maloj meri određen ideološko-političkom objektivizacijom ljudskih potreba. U kojoj meri je socijalizam „principijelno druga ravan" ne zavisi od strukture potreba i di-

[9] Isto, str. 129—130.

[10] Kiknadze D. A., *Potrebe, ponašanje, vaspitanje*, Moskva, 1968, str. 110.

[11] V. Elemeev — A. Kozakov, *Komunizam i socijalni progres*, cit. izd., str. 136.

namike njihovog porasta, već od kvaliteta tih potreba. Socijalizam nije prevashodno potreba, već je njegovo određenje, ono kvalitativno, bitno uslovljeno i kvalitetom ljudskih potreba.

Mislimo da je tačno da između razvoja proizvodnih snaga, porasta produktivnosti rada i strukture potreba nema direktne, automatske, zavisnosti, pa su značajne i mnogobrojne konsekvence ovakvog stava. One nas, najpre, oslobađaju ekonomskog determinizma u razumevanju razvoja ljudskih potreba. Time se ujedno otkriva izvesna autonomnost i „pokretačka snaga" samih ljudskih potreba. Ovaj stav nam ujedno omogućava da shvatimo raznovrsnost, i po nivou i pa sadržaju, sveta potreba u različitim sredinama u kojima je stepen razvoja proizvodnih snaga isti ili sličan. Najzad, ovaj stav nam indirektno otkriva da i mnogi drugi (kulturni, tradicionalni, politički itd.) činioci utiču na strukturu ljudskih potreba.

Posebno, pak, značajnu konsekvencu navedenog stava, o kojoj autori ne govore, vidimo u izvedenom stanovištu da kvalitet, ljudskost potreba u socijalizmu, nije određen jedino nivoom proizvodnih snaga i produktivnosti rada. Moramo odbaciti „tenhološka" iskušenja marksističke teorije potreba. Socijalizam ima za to istorijskih mogućnosti. Sasvim je druga stvar hoće li se one odabrati. Iz takozvane „mane" socijalizma — da je nastao u nedovoljno razvijenim zemljama („mane" u onih koji imaju tehnološki koncept socijalizma koji vrhuni u stavu „dostići i prevazići nivo razvijenosti SAD"), trebalo bi izvlačiti i moguće istorijske prednosti. Da li je nedovoljna razvijenost proizvodnih snaga, produktivnosti rada u socijalizmu nesavladiva prepreka za proizvodnju radi ljudskih potreba, za takav način proizvodnje koji je okrenut razvoju ljudskosti potreba? Mišljenja smo da nije. Zašto ne bismo pozitivno formirali pitanje: ne slede li iz činjenice nedovoljne ekonomske razvijenosti socijalizma i neke, u određenim okolnostima, istorijske prednosti — iskustvo o tome šta je iracionalna proizvodnja, proizvodnja veštačkih potreba i radi veštačkih potreba, proizvodnja koja ugrožava ljudsku sredinu, proizvodnja onih umnoženih potreba koje usamljuju čoveka, proizvodnja onih „dinamičnih" potreba koje čoveka fiksiraju u „jednoj dimenziji", u hipertrofiji jednoga nagona, strasti, čula. Proizvodnja koja savlađuje ekonomsku oskudicu proizvodnjom oskudne ljudskosti ne može biti socijalistička proizvodnja. Nerazvijeni socijalizam ima mogućnosti da prvi razvije ova oslobodilačka iskustva. Pod tim okolnostima bi, verovatno, bilo i manje spekulacije oko principa „svako prema sposobnostima, svakome prema potrebama". Videlo bi se da nijedan marksistički princip ne može biti fiksiran u svojoj formalnoj semantičkoj strukturi, da se njegov sadržaj, zvuk, određuje po istorijskom vremenu i po odlučnosti revolucionarnog subjekta. Jer, ni sposobnosti, ni potrebe, nisu date. One su istorijski (revolucijom) zadate. „Raspodela pre-

pondiraju sa postojećim načinom proizvodnje? Odgovore na ova pitanja smatramo presudnim za dalje razvijanje marksističke teorije potreba.

Naše društvo pred izazovom novih potreba

Borba koja se u Jugoslaviji vodi za socijalističko samoupravljanje ujedno je borba i za nove ljudske potrebe. Iskušenja koja nastaju na tlu oskudice, kao i iskušenja građanskog sveta potreba nisu otklonjena, ali su zato uvećane mogućnosti radikalnijeg prevrata sveta ljudskih potreba. Socijalističko samoupravljanje otvara neslućen prostor za otkrivanje dijalektike između razvoja proizvodnih snaga, zadovoljavanja postojećih i stvaranja novih potreba.

„Ono što je danas rezultat kapitala i međusobne konkurencije radnika biće sutra, kad se ukine odnos između rada i kapitala, rezultat sporazuma koji počiva na odnosu između sume proizvodnih snaga i sume postojećih potreba."[13]

Velika ideja o samoupravno udruženom jedinstvenom društvenom radu, postajući praksom naših društvenih odnosa, nosi mogućnost sporazuma koji rešava istorijski sukob između proizvodnih snaga, postojećih potreba i klasno-socijalnih grupa ljudi. Praktično ostvarivanje ideje udruženog rada, u stvari, iznosi na istorijsku scenu takvu organizaciju proizvodnje koja, u jednom procesu, ukida klasni „egoizam potreba". Poznato je, pak, da se svaki egoizam, pa i „egoizam potreba", pojavljuje u društvu i posredstvom društva[14]. Socijalističko samoupravljanje vodi ukidanju društvenih osnova egoizma. Ono je u celini u grču iznalaženja revolucionarno-humane dijalektike ličnih i društvenih potreba koje se međusobno zasnivaju, opravdavaju i zajedno razvijaju.

Bitno pitanje socijalističkog samoupravljanja je dostizanje takvog kvaliteta i kvantiteta proširene proizvodnje koja će omogućiti zadovoljavanje najpre prvih potreba svih ljudi, a zatim i proizvodnju za nove potrebe, proizvodnju samih novih potreba, kao i sredstava za njihovo zadovoljavanje. Tu još nema gotovog teorijskog i praktičnog odgovora. Kapitalizam nudi „okrnjeni obrazac": relativno spajanje rada i uživanja, razdvojeni rad i upravljanje radom i društvom. Socijalističko samoupravljanje je na sigurnom putu da nosioce rada učini subjektima upravljanja radom i društvom.

„Ali postoje i dve bitne razlike između našeg društva i razvijenih kapitalističkih zemalja. Prva se za nas pojavljuje kao *nedostatak:* naše društvo još nije društvo izobilja kao razvijeno kapitalističko društvo, već društvo relativne oskudice, naročito kada je u pitanju životni standard radnih masa, posebno onih sa najnižim primanjima; druga razlika manifestuje se kao naša velika

---

[13] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 7, Institut za međunarodni radnički pokret i „Prosveta", Beograd, 1974, str. 84.

[14] Isto, str. 128.

prednost i sastoji se u tome što nam naš socijalistički samoupravni sistem, zasnovan na društvenoj svojini, omogućava da postanemo aktivni učesnici u rešavanju opštih problema proizvodnje, raspodele i upravljanja."[15]

Iz nedostatka se uvek može izvući pozitivna energija. Društvo relativne oskudice neće se prevladati otvorenošću za veštačke potrebe, već stvaranjem onih novih potreba koje građanski svet ne može ni da sluti. Slažemo se sa Vukom Pavićevićem kada tvrdi da se naša strategija borbe protiv veštačkih potreba može zasnovati na povezivanju pomenutog nedostatka i prednosti.[16] To povezivanje upravo vidimo kao razvoj novih potreba. Može se istorijski pokazati, a mi smo u toj prilici (i zbog prednosti i zbog nedostatka), da se materijalna oskudica može savladati bez profitaških igri — na temelju novih potreba neposrednih proizvođača i svih radnih ljudi našeg društva. Puno ostvarivanje prava na samoupravljanje i upravljanje društvom i radom, razvoj kulture, obrazovanja i informisanja kao oslobodilačkih ljudskih delatnosti — sve su to nove ljudske potrebe kojima se na jedan kvalitativno nov način prevazilazi i društvo materijalne oskudice i društvo oskudnih ljudskih potreba.

Otvorena pitanja razvoja ljudskih potreba u epohi socijalističke revolucije

Pred nama je još neuobličen zadatak otkrivanja zakonitosti i one revolucionarne prakse koja vodi istorijskom razvitku ljudskih potreba u horizontu socijalističke revolucije. Mi ovde jedva da možemo skicirati svu složenost tog zadatka, i to, pre svega, isticanjem pitanja koja bi kasnija istraživanja, po našem mišljenju, morala imati u vidu.

Kasni kapitalizam je pokazao sve krajnosti protivrečnog razvitka ljudskih potreba. Mnoge analize su obavljene. Čini nam se, međutim, da je otkrivana, pre svega, fenomenologija događanja sa ljudskim potrebama; otkrivane su pojavne strane tog protivrečnog događanja. Nije se dublje ulazilo u strukturu proizvodnih snaga savremenog kapitalizma, nisu označene posledice te strukture po razvoj socijalističkog sveta, napredovanja socijalističke revolucije. Tendencijski — to ne mogu ostati dva različita sveta. Da li smo te tendencije dovoljno otkrili?

Na sceni je građanskog sveta, a i u iskušenjima socijalističkog, sistem nametanja potreba. Potrebe održavaju sistem i vladajući način proizvodnje, stvaraju uslove opstanka i reprodukcije. Klasna društvena struktura klasno dinamizuje potrebe, određuje meru njihove individualne i društvene oznake. Postoji li u ljudskim potrebama granica ekonomske prisile, ili ova može bezuslovno određivati svet potreba? Nose li ljudske potrebe, pre

[15] Vuko Pavićević, *Ogled o potrebama*, „Komunist", br. 78 od 6. aprila 1972.

[16] Isto.

marksističkih intelektualaca, kakva je u tome uloga vanpartijske marksističke inteligencije, koje realne opasnosti prete onim izolovanim intelektualcima koji radikalizam neistorijski zasnivaju, da li je — na kraju — situacija zaista takva da se teorija revolucije mora spolja, van klasnih borbi radničke klase, unositi u radnički pokret.

3. Postoji pretpostavka o začinjanju nekih formi masovnog pokreta protiv manipulacije koju obavlja savremeno kapitalističko društvo. Potrebno je utvrditi osnovanost takve pretpostavke. Ako te forme zaista postoje, kako ih, onda, organizovati, kako im dati karakter osmišljene revolucionarne prakse. Neophodan je ozbiljan rad na otkrivanju perspektive borbe protiv rastuće manipulacije. Otkriveni koren tegobe i mučnine sutra može biti klica revolucionarne prakse. Ali, taj koren se ne može otkriti bez klasne analize, bez utvrđivanja klase i socijalnih grupa koje, u ime svojih klasnih interesa, sprovode manipulaciju.

4. Sve su češće rasprave, sa nedogledivim teorijskim, idejnim i praktično-političkim posledicama, o potrebi da revolucionarni radnički pokret u mnogo većoj meri razvije „perspektivu nastanka novog čoveka". Već traju licitacije, sa značajnom političkom težinom, koji „tip" socijalizma neguje ideju i praksu „formiranja čoveka". Nezavisno, pak, od ovih licitacija, nezavisno od toga da li im je motiv politički ili drugi, humanistički, recimo, ostaje značajan problem: kako da socijalizam praktično iskoristi svoju istorijsku šansu da društveni sistem ne nastaje iza leđa čoveka, kako velikoj ulozi svesnog faktora, što je, zaista, novi momenat u istoriji, dati oslobodilački karakter, kako ekonomske odnose u socijalizmu podrediti ljudskim svrhama i potrebama. Čini nam se da je ideja o nastajanju novog čoveka nedovoljno iskorišćena ideja u revolucionarnom radničkom pokretu. Njena, pak, revolucionarna moć je izvanredno velika. Još ne postoji revolucionarna antropologija, još nema osmišljenih delatnih vizija novih ljudi na osnovu realnih istorijskih mogućnosti. Ljudi moguće katastrofe su reljefnije na sceni od ljudi moguće slobodne zajednice. To je velik i težak, ali neophodan zadatak marksističke teorije revolucije.

5. Ovde moramo reći i to da marksističkoj teoriji revolucije tek predstoji radikalna kritika građanske futurologije. Indiferentan odnos prema futurologiji samo jača građanske ideologije. Nije za radnički pokret dobra situacija u kojoj građanski svet nosi monopol na stvaranje vizija budućeg sveta. Marksistička teorija revolucije morala bi preuzeti taj monopol. Ona i objektivno i subjektivno ima mogućnosti da jedino legitimno zasniva vizije budućnosti, da te vizije oslobađa tehnološke, pozitivističke, scijentističke i političke košuljice i da im daje istorijski realan humani karakter.

6. Jedan od otvorenih problema za istraživanje je utvrđivanje uzroka i ljudskih (klasnih) posledica integrisanja naučnog istraživanja i obrazovnog sistema u kapitalistički aparat i delova-

nje zakona vrednosti. Klasna analiza, sem nekih fenomenoloških stavova, još nije dosegla suštinu kvalitativno novog problema — pretvaranje čitavog sistema društvenih potreba u konstitutivni element reprodukcije kapitalističkih sistema. Još nema odgovora na pitanje: koji je revolucionarni izlaz iz ovakve situacije. I socijalističke zemlje se mogu naći u sličnim iskušenjima. Mogu se društvene potrebe do te mere osamostaljivati da ugroze slobodan individualni razvoj ljudi. Otuda i neophodnost da marksistička teorija revolucije istraži konsekvence klasne artikulacije društvenih potreba u svim sistemima i u celini ljudske situacije.

7. Razvijeni koncept revolucije mora danas imati radikalno, znači klasno, rešenje urbanog pitanja. Klasična teorija revolucije je zapostavila klasnu, oslobodilačku suštinu urbanog. Ona ga je, zbog vremena u kojem je nastajala, razmatrala samo sa stanovišta prvih ljudskih potreba (stambena problematika kao klasna problematika). Zanimljiva je činjenica da su socijalisti-utopisti imali u vidu oslobodilački, humani karakter urbanih rešenja *(Grad sunca)*. Kasnije je ta problematika, po svoj prilici zbog neposrednih klasnih problema, iščezla. Vreme u kojem smo, na kvalitativno novom nivou, vraća urbani problem u marksističku teoriju revolucije. Revolucionarni pokret radničke klase, ako želi uspeh, ne može više ovaj problem ostavljati vladama. Mora se izneti razvijena zamisao o „revolucionarnom urbanizmu" (Lefevr). Tu zamisao ne nose stručnjaci, već osnovna socijalna snaga revolucije i njena avangarda. Nema potpune ideje-pokreta komunizma bez komunističke ideje-pokreta urbanizma. Marksistička teorija revolucije je ovaj problem tek postavila.

8. Postoji procena da građanski svet pothranjuje podsticaje i potrebe koje nije u stanju da zadovolji. Raste neproizvodna upotreba nacionalnog dohotka, razvija se „individualističko raspadanje potrošnje i građanskog života". Iracionalnost sistema je sve opštija. Da li su tačne ove ocene? Pouzdanih analiza za zaključke nema.

9. Dalji razvoj marksističke teorije revolucije, naše je mišljenje, umnogome zavisi i od otkrivanja suštine represije koja se obavlja nad ljudskim potrebama i od analize oslobodilačke snage novih ljudskih potreba.

*

Više nema sumnje da nove potrebe postaju integralni deo savremenih proizvodnih snaga. One obavljaju novu koncentraciju klasnih i, uopšte, oslobodilačkih interesa. Jedno od obeležja novih potreba jeste njihovo širenje van nacionalnih granica i granica delovanja određenih radničkih i revolucionarnih pokreta. Građanski svet je svestan opasnosti koje po njega nose te potrebe. Otuda pokušaji da im se oduzme oslobodilačka snaga premeš

treba. Klasna borba se danas mora povezati s nastajanjem tih potreba.

Raspad civilizacije, koja neće da primi nove ljudske potrebe, dat je kao znamen u samim ovim potrebama. Tamo gde trule potrebe, truli pretposlednja klasa u ljudskoj istoriji.

Marksistička teorija revolucije, noseći osmišljeni projekt sutrašnjice, mora i sama biti činilac predviđanja, ali i oblikovanja novih potreba. Jer, revolucija je njihovo rodno mesto.

Tekst čiji se redovi ovde privode kraju pokušaj je, otvoren za nove početke i studioznije napore, da se ukaže na značaj konstituisanja marksističke teorije potreba, da joj se ponudi mogući predmet, da se radno iznesu neke od mogućih hipoteza, te da se ukaže na značaj marksističke teorije potreba kao sastavnog dela marksističke teorije revolucije.

Prilozi

Dragomir Drašković

Metod rada kao konkretno-istorijsko potvrđivanje avangarde

Da li je svojstvo revolucionarnog pokreta i njegove organizacije da problem metoda *postavlja* samo onda u centar organizacijskog teorijskog razvoja kad nastanu dublje revolucionarne promene u biću društva i avangarde? Kako i na koji način problemu metoda rada avangarde valja pristupati kao prevashodno *duhovnom* pi tanju koje podrazumeva snažnu i *efikasnu* organizaciju? Zašto je, da li je, sistematsko teorijsko izučavanje metoda rada avangarde bitna zaloga njene budućnosti i kakva je u tome uloga kritičkog mišljenja? Može li metod rada avangarde ostati samo pitanje rad nika u oblasti teorije ili je to pitanje svakog člana i svakog forum u avangardi? Kako i zašto nastaju periodi „teorijskog zatišja" u delovanju avangarde i koje su posledice takvog stanja? Ima li metod rada svoju „strukturu", svoje specifične oblike koji se zas nivaju na nekim prethodnim, opštim, fundamentalnim određenj ma i da li su te specifičnosti nužan izraz delovanja avangarde?

Može se, dakle, ređati prava skala pitanja u kojima se dija lektički prepliću teorija i društvena praksa, ali se isto tako mož steći predstava da je teorija iznad prakse, pa i to da teorija nij „stigla" da praksi ponudi „rukovodstvo za akciju". Takva stanj u revolucionarnom pokretu, u biću avangarde, mogu biti epizod sa stanovišta istorijskih perspektiva uloge avangarde, ali su go tovo uvek pokazatelji stagnantne situacije i u društvu i u avangar

di. Može se pretpostaviti da ovakve situacije nastaju, između ostalog, i kada avangarda zapostavlja konkretno-istorijski razvoj nauke, svih njenih disciplina ili, pak, ako traga za *posebnim* postavljanjem pitanja svoga bića i svog konkretno-istorijskog delovanja mimo stvarnih rezultata nauke, društvenih pre svega, ali i prirodnih. Drugim rečima, avangarda mora biti u stanju ne samo da pokreće naučno mišljenje, da mu stvara socijalni prostor za kritičko istraživanje života, nego mora biti sposobna da rezultate nauke ugradi u svoje revolucionarne akcije, dajući pri tom „scijentizmu" njegov ljudski oblik i smisao. Na taj način avangarda čini onaj epohalni zahvat u promenu života ljudi, koji je revolucionaran, pre svega, po tome što sve vidove *savremenih proizvodnih snaga i političkog organizovanja ljudi stavlja u funkciju oslobođenja čoveka i oslobođenja ljudskog rada*. U ovoj, naizgled opštoj formuli, moguće je, po svemu sudeći, tražiti odgovor za aktuelan pristup problemu metoda rada SKJ kao konkretno-istorijskom potvrđivanju njegove avangardnosti.

Duhovna, odnosno teorijska strana problema metoda nije, dakle, u apstraktnom mišljenju kao polazištu, nego u nastojanju da se od konkretno-istorijske analize života, radničke borbe, radničkih interesa i potreba, stremi uopštavanju koje podrazumeva korišćenje rezultata savremene nauke i uvažavanje aktuelnih zakonitosti razvoja društva i njegove strukture. Sve to potvrđuje da je uloga avangarde *istorična*, da je podložna apsorbovanju svih savremenih potencijala društva koji služe revoluciji, ili mogu da služe revoluciji. Isto tako, sve se više moramo oslobađati zabluda da su sva aktuelna pitanja metoda rada jednom zasvagda data u Komunističkom manifestu, koji je, van svake sumnje, dao teorijsku koncepciju odnosa klase i avangarde i istorijski smisao proleterske borbe, odnosno istorijsku ulogu komunističke avangarde. Ako je tačno, što ne treba dokazivati, da se biće radničke klase bitno izmenilo za poslednjih sto godina, da je transfer naučnih informacija veći nekoliko puta, da su nauka i naučno saznanje ušli u nove tajne života, prirode i društva, da su se promenili neki opšti uslovi revolucionarne borbe radnika, da je znatno proširen sloj društva izložen eksploataciji u savremenom kapitalizmu, da je socijalizam na različitim meridijanima zemljine kugle postao materijalna sila, da su konkretna iskustva pojedinih naroda i nacija u borbi za socijalizam obogatila opštu teorijsku osnovu savremenih socijalističkih procesa, da se neki univerzalni zakoni razvoja socijalizma sve više pojavljuju u svojoj prirodnoj nužnosti, — onda je prirodno da se metod delovanja radničke avangarde mora razvijati u sklopu datih, ali i drugih društveno-političkih i materijalnih uslova života. Ne može se danas govoriti o metodu delovanja avangarde mimo spoznaje savremene sociologije utemeljene na marksističkom sociološkom metodu, ili mimo spoznaje socijalne psihologije, praksologije, teorije organizacije i drugih naučnih disciplina koje jesu i mogu biti izvor *razvoja* metoda rada avangarde. Ili, zar se neki opšti principi efikasnosti socijalne organizacije ili organizacije rada ne odnose i na organizaciju avangarde? Upravo zato svaki teor...

i konkretno-organizacioni pristup metodu rada SKJ treba da raču sa savremenim naučnim saznanjem, da to saznanje kritički val zuje, selekcioniše i da sve pozitivne vrednosti ugrađuje u opšte orijske postulate, ali i u *konkretna sredstva* revolucionarne bor

Druga strana problema, odnosno pristupa metodu rada S upućuje na potrebu kritičke analize konkretne prakse SKJ, nje vih organizacija, rukovodstava i svakog pojedinog člana. To je čin ne samo provere ostvarivanja sadržaja avangardnog delova SKJ nego i faktičke osposobljenosti avangarde da to bude u sa njosti, odnosno da svojom sadašnjom praksom otvara procese dućnosti kao fakticitet oslobođenja rada. Isto tako, svaki me ako je stvarno naučno utemeljen, a metod SKJ mora imati to s stvo, u sistematskoj spoznaji predmeta kojim se bavi, te u ot vanju stvarnih potencijala ljudskog rada i uma, mora razvijati tičko mišljenje o predmetu, odnosno o sopstvenim mogućnost da na adekvatan način iskoristi ljudske umne snage u ostvariva konkretno-istorijskih ciljeva.

Istoričnost metoda — promene u velikom istorijskom smislu

Nastajanje komunističke avangarde je, u stvari, izraz nužnosti ne borbe proletarijata. Ta borba ima svoj istorijski razvitak prati i izražava sistematsko sazrevanje socijalnih sila revol Zato je drugi bitan elemenat pristupa metodu delovanja avan *istoričnost,* ali sa elementima nužnosti koje opredeljuju sam tod u sklopu šireg društveno-političkog konteksta, datih istori uslova, konkretno-istorijskih ciljeva svake etape proleterske i subjektivnih sposobnosti avangarde da odredi teorijske i pr no-političke sadržaje metoda. Takvo postuliranje pristupa m rada samo na drugi način izražava revolucionarno svojstvo garde za razliku od drugih političkih partija klasnog društva me, komunistička organizacija može biti avangarda upravo za svojim metodom delovanja u konkretnim istorijskim situac ovladava tim situacijama na avangardan način, a uz to samu aciju čini revolucionarnom u punom istorijskom smislu.

Od borbe za osvajanje političke vlasti, primene odgovar metoda za ostvarivanje tog cilja, zatim delovanja komunistič ganizacije kao partije na vlasti, njene uloge u procesu samodel ti radničke klase i odumiranju države u Lenjinovom smisl pa sve do uspostavljanja asocijacije slobodnih proizvođača sav istorijski proces i jedna za drugom promena društvenog velikom istorijskom smislu. Avangarda ne bi potvrdila svo munističku prirodu ako u celom tom procesu ne bi menjal metod rada i činila ga potrebom istorijskog trenutka, odnosn nošću ostvarivanja avangardne uloge u klasi i društvu kao Kada ostaje „prikovana" za okamenjene dogme ili kad dogm svoj pogled na svet kao izraz birokratizacije sopstvenih redov onda su neminovne posledice. One su još veće ako metod ra

adekvatan aktuelnim konkretno-istorijskim potrebama radničke klase i naroda, to jest ako sredstva ne odgovaraju krajnjem cilju — društveno-ekonomskom oslobođenju rada. Istorija komunističkog pokreta je u tom pogledu vrlo poučna.

Analiza bitnih karakteristika promena u metodu rada KPJ, odnosno SKJ, dovodi nas do značajnog zaključka: polazeći od marksističkog utemeljenja odnosa avangarde i klase datog u Komunističkom manifestu, KPJ, odnosno SKJ, menja svoj metod rada, razrađuje sredstva političke i klasne borbe u svakoj etapi borbe za socijalističke društvene odnose. Od konspiracije do delovanja u klasi i narodu snagom argumenata, snagom idejnog predvodnika, jasno se pokazuje koliko je metod rada avangarde jedan od odlučujućih činilaca njenog odnosa prema klasi i njenim istorijskim ciljevima. Čak se može tvrditi da je pitanje metoda još složenije i „osetljivije" kad je komunistička partija na vlasti, odnosno kad se otvara proces oslobođenja radničke klase i njene revolucionarne samodelatnosti.

Istoričnost zahteva stalni i mukotrpan teorijski rad na pitanjima metoda. Teškoće su, između ostalog, i u tome što je u svakoj etapi borbe za sve razvijenije socijalističke odnose, a naročito za odnose socijalističkog samoupravljanja u udruženom radu, pronalaženje adekvatnog metoda u teorijskom pogledu interdisciplinarni problem, a u organizacijskom uvek zahteva takve promene u svesti komunista (promene navika, ponašanja, odnosa prema drugim judima i između komunista) koje se ostvaruju sa zastojem, diskon-inuitetom, ali uprkos tome nužno. U toj nužnosti su uvek, ili najčešće, zapretane velike sile avangarde. Preciznije rečeno, spoznaja e nužnosti upravo je bitna premisa snage subjektivnog faktora. U akvoj spoznaji sadržana je duhovna strana pitanja, koja, naravno, uije „celo pitanje" sve dok se teorijski stavovi ne pretvore u efikasnu organizaciju sa odgovarajućim idejnim profilom i socijalnom trukturom članstva SK. Od profesionalnih revolucionara do idejnih redvodnika, od delovanja u ime radničke klase do delovanja u klasi narodu, istina, postoji kontinuitet idejnog profila članstva SK, ali izvesnoj meri i diskontinuitet. U tom smislu nimalo ne čudi pojava dogmatske svesti u Savezu komunista, jer pojedinci, ili veće rupe komunista, nisu mogli da promene svoje navike, niti su, sigurno iz više razloga, mogli da shvate i prihvate nužnost promena u metodu rada SK, kao i nužnost promena u samom načinu organizovanja SKJ i odnosa u njemu. Staro i novo u metodu rada pokazivalo je, s jedne strane, sposobnost avangarde da daje pečat društvenom biću i društvenim odnosima u celini, da menja svoje biće i svest o sebi i svojoj društvenoj ulozi, a, s druge, da se odnos između nosilaca starog i novog metoda mora pojaviti kao političko pitanje, a, čak, i kao politička suprotnost.

Sukob starog i novog u metodu rada samo je drugi izraz za nužnost promene mesta i uloge avangarde u društvu i društvenim odnosima. Naime, istoričnost metoda rada izražava istoričnost te uloge, jer je u prirodi komunističke avangarde da u svakoj etapi borbe za oslobođenje rada i uspostavljanje dominacije interesâ

radničke klase u što punijem društveno-ekonomskom i politi-kom vidu definiše svoju ulogu u skladu sa stvarnim potrebama r volucionisanja društvenih odnosa. Na taj način se problem meto postavlja kao *izvedeno pitanje*, i u teorijskom i u političko-orga zacijskom smislu. Marksistička teorija partije se upravo u to kontekstu javlja kao elemenat stvaralačkog u biću avangarde, jest to biće čini stvaralačkim subjektom istorije i revolucionarn društvenih promena. Pri tom valja istaći da avangarda nema sv stva *prilagođavanja* na date uslove, nego date uslove čini revol cionarnim uslovima stalno otkrivajući nove snage u radničkoj k si i drugim društvenim slojevima koje su faktički najviše zainte sovane i motivirane da procesom oslobađanja rada oslobađaju s sazrele uslove slobode ličnosti i stvaralaštva u društvu.

Na ovaj način, po našem mišljenju, valja posmatrati treći tan elemenat pristupa metodu rada koji je sigurno *odlučujući* odnos između sredstava kojima se koristi avangarda da bi postig svoje ciljeve ili, preciznije, da bi kao predvodnička snaga radnič klase i naroda teorijski i praktično-politički prednjačila u razum vanju konkretno-istorijskih ciljeva socijalne revolucije i da bi ciljeve ostvarivala u samom procesu samooslobođenja radničke k se. Odnos sredstava i ciljeva kao bitnih komponenata metoda ra postavlja se, znači, kao aktuelno teorijsko i političko pitanje u s koj etapi borbe u prelaznom periodu. Iskustvo upravo potvrđuje je taj odnos bio osnovni indikator ne samo teorijskog nivoa čl stva, celine odnosa u samoj avangardi, stanja teorijske misli i sve avangarde o sebi i društvu kojem pripada, nego i stvarno pita njenog revolucionarnog potvrđivanja. U avangardi se, zapravo, javljuju konzervativne snage, koje uobičajeno nazivamo snaga dogmatizma, pre svega zato što ne priznaju dijalektiku, niti ra tak, a samim tim nisu u stanju, iz različitih razloga (karijeriza borba za vlast i privilegije, nesposobnost ili nedostatak motiva se menjaju navike i svest o stvarnosti, razvijanje i sistematsko govanje iskrivljene svesti o stvarnosti i slično) da postojeće usl čine revolucionarnim stalnim pronalaženjem odgovarajućih sr stava političke borbe i političkog delovanja u radničkoj klasi i rodu koja omogućavaju što potpuniji razmah socijalnih sila o buđenja rada i demokratizacije svih društvenih odnosa.

Dogmatizam u metodu — blokiranje revolucionarnih promena

Društveni koreni dogmatizma u metodu rada avangarde imaju složenu strukturu, pa otuda nisu jednostavni za objašnjenje i a lizu. Niz faktora koji taj dogmatizam određuju sadržan je u dovoljnom, slabom ili nesistematskom teorijskom radu i ogran vanju organizovane marksističke kritičke analize prakse. Pošto svojstvo svakog dogmatizma da život „trpa" u okamenjene form i da o njemu ima *iskrivljenu* svest, zatim da ideologiju pokreta id fikuje sa dnevno-političkim stavovima *osamostaljenih* partijs ma, da sputava inicijativu članstva i organizacija, guši de

kratizam u partiji i prenebregava stvarne avangardne sadržaje demokratskog centralizma kao fundamentalnog principa organizacije avangarde, — to je i teorijska analiza društvene prakse ukalupljena i shematizovana. Takva shematizacija lišava politički život bezmalo svih oblika egzaktnog saznanja i kritičkog mišljenja. Tako se nedemokratska hijerarhija u organizaciji, subordinacija, osamostaljeni nedemokratski autoritet i psihologija poslušnosti čine osnovnim sredstvima metoda i opštim *stilom* rada.

Drugi niz faktora, istina isprepleten sa prvim, ulazi u sferu idejnih shvatanja, sferu svesti, ali oni baš zato što su takvi deluju kao objektivno postojeće navike, način rada koji ljudi prihvataju i praktikuju „po inerciji" koja i sama postaje materijalna sila. Otuda borba protiv dogmatskog shvatanja metoda i postaje mukotrpna, uporna i sa žilavim otporima, često pretvorenim u otvoren politički i idejni sukob sa odgovarajućim posledicama. Zato se u akciji avangarde ne javlja slučajno nastojanje, a rekli bismo i stalna borba za to da kritička analiza prakse otvori put teorijskom mišljenju koje najradikalnije negira dogmatizam. Ta negacija je sa više suštinskih efekata od običnih organizacijsko-političkih sankcija koje su, takođe, nužne u procesu idejne diferencijacije u vezi s metodom i povodom metoda. Naravno, ako se dogmatizmu kao faktoru blokade revolucionarnih promena u metodu i biću avangarde pristupa samo kao *subjektivnoj slabosti*, bez dublje analize društvenih korena i objektivnih determinacija pojave, to jest ako se sama pojava do kraja i u korenu ne analizira s teorijsko-idejnog stanovišta, onda preti opasnost da se i novi sadržaji u metodu rada izlože tendencijama dogmatizacije, naravno — na novi način i u novim formulama. To znači da teorijski rad na razobličavanju dogmatizma u metodu treba da teče uporedo s teorijskim utemeljenjem novih oblika i sadržaja rada koji te nove oblike i sistem sredstava i postupaka u radu organizacije avangarde na svim nivoima njenog ustrojstva *otvara* za nove, i uvek nove, potrebe života i interese radničke klase. Tako se na „dužu stazu" onemogućava dogmatizacija metoda, što je samo drugi izraz za stvaralačku praktičnu delatnost zasnovanu na teoriji i razvoju teorije.

Dogmatska shematizacija metoda, kao i dogmatsko shvatanje uloge komunističke avangarde u savremenim uslovima, rađa iluzije o efikasnosti organizacije avangarde. Tačno je da je u tom slučaju organizacija efikasna, ali samo u idejnom horizontu dogmatizma, jer se celokupan organizacijski mehanizam, sva sredstva organizacije potčinjavaju dogmatizmu, postaju njegova funkcija. Ali, ako se i efekti procenjuju sa stanovišta marksističko-lenjinističkog poimanja uloge avangarde, onda je očito da dogmatizam metoda, kao uostalom i svaki drugi dogmatizam, predstavlja činilac blokiranja revolucionarnih promena u društvu i biću avangarde. Ti činioci blokade moraju biti pokidani, pre svega, u svojim objektivnim određenjima, a zatim i u idejnim emanacijama tih određenja. U tom smislu promena uloge avangarde i teorijsko postuliranje novih elemenata te uloge čine bitan i početni korak u uspostavljanju novih sadržaja metoda, novih sredstava rada — jednom rečju, no-

vog odnosa između sredstava i konkretno-istorijskih ciljeva avan-garde radničke klase.

Pošto se dogmatizam uvek „uljuljkuje" postignutim efektim antidogmatski metod uzima postignuto kao pretpostavku, ali ist tako u postignutim efektima otkriva potencijalne sile novih kval teta avangardne akcije u društvu i u organizaciji same avangard Tesna povezanost avangarde sa radničkom klasom i narodom, n ravno u smislu *razumevanja tokova proleterske borbe, u smisl predvođenja* radničke klase sa stalnim zastupanjem interesa celin revolucionarnog pokreta u metodu rada, otvara mogućnost rev lucionarnih promena i tim promenama daje novi socijalni peča Tako, na primer, Savez komunista Jugoslavije ne bi ušao u proce negiranja etatizma i uspostavljanja samoupravljanja proizvođač da nije menjao svoj metod rada i da nije formirao svest u svojin sopstvenim redovima, u radničkoj klasi i narodu o ograničenin mogućnostima etatizma, to jest o etatizmu kao posve preuskor socijalnom okviru za oslobođenje rada. Ta je promena bila moguć samo zato što su uloga i metod rada Saveza komunista postavljen tako da omogućuju i potenciraju procese demokratske samodela nosti radničke klase, njenog dovođenja u poziciju nezamenljivo revolucionarnog subjekta stvaranja asocijacije slobodnih proizv đača. Savez komunista se nije na taj način *prilagodio* datim uslo vima, nego je u datim uslovima svojom svesnom i organizovanon akcijom oslobađao prostor sazrelim socijalnim zakonitostima ra voja samoupravljanja, zakonitostima procesa oslobađanja rad Na taj način je on potvrđivao svoju avangardnost, „menjao je ljude i prilike" (Lenjin), stalnom demokratizacijom odnosa u so stvenim redovima i u društvu kao celini.

Interes celine revolucionarnog pokreta — bitna karakteristika metoda rada SKJ u odnosima udruženog rada

Savez komunista Jugoslavije je, kao što je poznato, u svom isto rijskom razvitku, odnosno u istorijskom razvitku klasne borb i borbe za socijalističko samoupravljanje, menjao svoj metod rad uporedo sa promenom svoje društvene uloge, ili, preciznije rečen u procesu potvrđivanja i razvijanja avangardnih sadržaja i praks svog idejno-političkog delovanja. Međutim, ta promena je mogl nastati usled kritičkog razmatranja prakse, odnosa između sre stava političkog delovanja i ciljeva svake etape razvoja socijalist čkih društveno-ekonomskih odnosa. U tom smislu je značajan d prinos Saveza komunista teorijskom i praktično-organizacijskor fondu marksističke teorije partije. Naravno, to je obaveza viš da kritički prosuđuje i o aktuelnim problemima svog metoda rad u savremenim uslovima, karakterističnim po procesu udruživanj rada, to jest istorijski novom načinu društvene proizvodnje.

Udruženi rad se kao nov način društvene proizvodnje i os nova socijalne strukture društva tek konstituiše. Taj proces pr tiče u uslovima sve razvijenijih proizvodnih snaga koje sve viš

moraju postajati njegova autentična materijalna osnova. S druge strane, objektivno postoje razlike u stepenu materijalne razvijenosti, a otuda i različiti društveni interesi u pojedinim delovima socijalne strukture društva i između njih. I razlike u interesima pojedinih društveno-političkih zajednica, nacija i narodnosti objektivno dolaze do izražaja sticajem istorijskih okolnosti njihovog društveno-ekonomskog razvoja. Ove, a i druge razlike naročito postaju aktuelne u rešavanju pitanja razvoja materijalnih snaga društva. U tome se razlike u interesima i potrebama stvarno javljaju i kao interes nacije ili narodnosti, odnosno kao interes određene društveno-političke zajednice. I u samoj radničkoj klasi postoje razlike u interesima i nejednak stepen razvoja potreba, kao i opštih društveno-ekonomskih uslova za njihovo zadovoljavanje. Zato se interes celine revolucionarnog pokreta u konkretnoj praksi u nas javlja u *specifičnom vidu.* Savez komunista u svakoj naciji i narodnosti, odnosno u radničkoj klasi naših nacija i narodnosti, ne može revolucionarno delovati ako nema u vidu postojeće interese i ako stalno ne izgrađuje svoje društveno-političke stavove o tim interesima. Pri tome on ne deluje kao klasična politička partija, niti se javlja kao zaštitnik i politički tribun parcijalnog interesa, nego, naprotiv, kao avangarda radničke klase koja u njoj i narodu izgrađuje svest i praksu o interesima celine revolucionarnog pokreta. Taj interes Savez komunista Jugoslavije ne može da oktroiše, niti da ga propisuje radničkoj klasi čiji je nerazdvojivi deo. On se, isto tako, ne može ponašati kao superstruktura društva koja nezavisno od radničke klase i naroda, te nezavisno od svih drugih subjekata društveno-političkog sistema predstavlja nosioca opšteg interesa ili njegovog jedinog zastupnika. Ako bi Savez komunista tako delovao u udruženom radu, onda bi nužno dolazilo do njegove birokratizacije i odvajanja od radničke klase i naroda i pretvaranja u silu iznad njih. Zato je takav metod rada nespojiv sa avangardnom ulogom Saveza komunista u radničkoj klasi i društvu. Međutim, ovakva shvatanja uloge i metoda rada SK postoje kao ostatak etatističke svesti koja avangardu jedino poima u sklopu delovanja u ime radničke klase ili, pak, kao njenu potpunu identifikaciju sa osamostaljenom državom. U tom idejnom opusu interes celine revolucionarnog pokreta se sasvim pogrešno interpretira i ostvaruje kao interes osamostaljenog sloja upravljača, odnosno partijske i državne birokratije. Iz toga su sledile neminovne posledice: država je bila nosilac povezivanja radova i osnovne ekonomske moći u društvu koja je značila sasvim sužen društveni prostor za razvijanje asocijacije slobodnih proizvođača.

Savez komunista Jugoslavije usavršava sasvim drukčiji metod rada u borbi za interese celine revolucionarnog pokreta u udruženom radu. On te interese, pre svega, *otkriva i razvija svest o njima u konkretno-istorijskom biću radničke klase* svake nacije i narodnosti. Takvi interesi objektivno postoje i u radničkoj klasi iako su često zapretani trenutnim interesima, interesima pojedinih delova radničke klase ili, pak, drugim interesima u društvu koji nastoje da dobiju oblik opštosti. Svi ovi interesi su u pogle-

du svog društveno-klasnog značenja „slabiji", ali tek njihova stvar na politička demistifikacija može da otkrije revolucionarno značenje i motivacionu snagu interesa celine revolucionarnog pokreta. Otkrivajući i afirmišući te interese u biću klase svake nacije i narodnosti, Savez komunista, svaki njegov član i rukovodstvo treba da ovu opštu „formulu" u svom metodu rada obogaćuju konkretno-istorijskim sadržajima života radničke klase svake nacije i narodnosti. Takva praksa sigurno čini složenim pitanje metoda rada, ali istovremeno razvija i mobiliše sve stvaralačke i revolucionarne komponente kao objektivne društvene snage takvog interesa u udruženom radu. Jedino taj i takav interes može u praksi motivisati milione ljudi da sistematski šire materijalnu i društvenu osnovu asocijacije slobodnih proizvođača.

Ne treba imati iluzija da je taj proces beskonfliktan, pošto vrlo često otkriva i slabosti u delovanju Saveza komunista, odnosno njegovih pojedinih organizacija i rukovodstava. Jer, efikasnost delovanja SKJ kao avangarde radničke klase, pre svega, zavisi od konkretne spoznaje interesa celine revolucionarnog pokreta u svakoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja, odnosno od objektivne spoznaje tih interesa u biću radničke klase svake nacije i narodnosti. Na toj spoznaji i njenom društveno-istorijskom značenju za razvoj udruženog rada Savez komunista izgrađuje svoje idejno-političko jedinstvo kao osnovu njegovih organizacijskih oblika i strukture. Njegova organizacija nije stoga „labava koalicija republičkih partija", nego jedinstvena avangardna organizacija radničke klase zasnovana na principu demokratskog centralizma u njegovom punom dijalektičkom i demokratskom značenju.

Vrlo često nemamo potpune svesti o domenu objektivnih promena koje su se desile u društvu, pa se često površno sudi o subjektivnim slabostima Saveza komunista. Naime, svako kritičko rasuđivanje, koje je, van svake sumnje, neophodno u radu SKJ, treba da se zasniva na analizi objektivnih uslova u kojima deluje svaka organizacija ili rukovodstvo SK. Da navedemo samo nekoliko primera i neke podatke.

Oko osam miliona ljudi je od 1945. godine učestvovalo u migracionim procesima, to jest bilo je u stanju horizontalne pokretljivosti. Blizu pet miliona se naselilo u gradove. Za svega deset godina (1961—1971) oko 3,4 miliona stanovnika je menjalo mesto stalnog stanovanja. Prema popisu od 1961. godine 70% onih koji su se selili došlo je iz seoskih naselja, a prema popisu iz 1971. godine 65%. Za relativno kratak vremenski period udvostručen je broj naselja preko 50.000 stanovnika. To su mahom industrijski centri sa tendencijom dalje koncentracije stanovništva. Ili, drugi primer. Godine 1951. bilo je svega 0,6 traktora na 1.000 hektara obradive površine u poljoprivredi, a 1971. godine 6,4. Tako nagli skok tehničko-tehnološke osnove poljoprivredne proizvodnje u relativno kratkom vremenskom razdoblju sigurno je izuzetan primer u svetu. Da i ne govorimo o tome da je u industriji oko 60% oruđa za rad mehanizovano.

Nije potrebno navoditi još niz činjenica koje svedoče o radikalnim promenama u načinu života ljudi. Međutim, ovaj niz činjenica ima i drugu stranu. Zapravo, novoregrutovana radnička klasa tek stiče nove navike i novu industrijsko-radničku svest u punom smislu te reči. Za tu svest su potrebne generacijske razmere i ona se ne stiče automatskom promenom životne sredine i radnih uslova. Dalje, ljudi su promenili, čak, i prirodnu sredinu svoje egzistencije, a da i ne govorimo o drugim uslovima života (kulturnim, urbanim, komunikacijskim i slično). Ako se ljudi sa sela uključuju u proizvodnju na tekućoj traci, ili koriste druga mehanizovana sredstva rada, to su značajne promene u njihovom životu, shvatanjima i ponašanju. U kontekstu realnog života deluje i tradicija sa svojim negativnim efektima (tradicionalni oblici ruralne svesti, privatno-svojinski mentalitet, nerazumevanje zahteva moderne organizacije rada i slično). Dakle, čak i mali isečak objektivne stvarnosti upućuje na zaključak da intenzitet političkog života, celokupna politička dinamika i njen karakter moraju računati na objektivno postojeće okolnosti koje tek treba učiniti revolucionarnim.

Protivrečno lice društvene stvarnosti sabira u sebi različite tendencije na koje metod rada u Savezu komunista faktički mora da računa, jer u njoj ne preovlađuju uvek „čiste" socijalističke karakteristike, pa te karakteristike tek treba stvarati u novim uslovima socijalizacije ljudske ličnosti, sa socijalističkim navikama i socijalističkom demokratskom svešću.

Ako se politički deluje u tim uslovima, onda je postavljanje metoda rada vrlo složeno. S jedne strane, treba negirati staro, naravno sredstvima demokratske borbe, a, s druge, uporedo treba uspostavljati nove odnose sve više razvijajući demokratske oblike života i demokratske odnose između ljudi. Složenost socijalne situacije zahteva, pre svega, primenu takvih sredstava u delovanju komunista, organizacija i rukovodstava u društvenim strukturama i društvenim organizacijama koja će osigurati ostvarivanje *interesa celine pokreta.* Tu se objektivno nameće niz prepreka — počev od ostataka stare svesti, do objektivno postojećih interesa i potreba koji se ili dovode u pitanje, ili se odlažu kao neracionalni za date uslove. Subjektivna snaga SKJ mora doći do izražaja u pokretanju i artikulaciji masovne inicijative ljudi, svakako uz sistematski uticaj na oblikovanje autentičnih interesa i potreba koji garantuju interes celine pokreta. U demokratskim odnosima, koji su osvedočeno efikasniji sa stanovišta razvoja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, borba za te interese je mnogo složenija i ne mogu se propisati sva sredstva političke borbe i političkog uticanja na društvene tokove. Zato, polazeći od tako definisanog interesa, ali uz stalnu analizu konkretne situacije, svih slojeva socijalne realnosti i socijalnih protivrečnosti, pa i suprotnosti, treba do izražaja da dođe inventivnost Saveza komunista, članstva, organizacija i rukovodstva. U tome cilj ne može opravdavati sredstvo, postupke i ma koji oblik delovanja, ali se zato iz analize

konkretne objektivne situacije mogu izdvojiti sredstva koja omogućavaju i motiviraju masovnu demokratsku inicijativu.

Postojeći oblici i principi organizovanja se u delovanju SK ničim ne dovode u pitanje. Međutim, ti postojeći oblici delovanja mogu i moraju imati različite sadržaje koje određuje data realna situacija. Tako, na primer, neće biti istovetni problemi neke mesne zajednice u milionskom gradu i mesne zajednice u manjim urbanim celinama. Ali, i jedna i druga organizacija SK u mesnim zajednicama treba da imaju jedinstven kriterij metoda borbe za interese celine revolucionarnog pokreta. Tako se svaka organizacija SK može jedino potvrđivati kao avangarda radničke klase i idejni predvodnik svih subjektivnih snaga društva u procesu konstituisanja asocijacije slobodnih proizvođača.

Bitno svojstvo metoda rada SK je suprotstavljanje svakoj idealizaciji socijalne situacije u kojoj deluju organizacije SK i komunisti. To znači da Savez komunista ni sebe, ni o sebi ne prosuđuje šireći iluzije. Utoliko više što se i u sopstvenim redovima, demokratskom borbom mišljenja, bori za svest o interesima celine revolucionarnog pokreta. On to može da čini utoliko uspešnije ukoliko je sva njegova politička akcija usmerena na sistematsko osposobljavanje radničke klase kao nezamenljivog revolucionarnog subjekta socijalističkog samoupravljanja. On, zapravo, ne izmišlja i ne kontroliše njene interese, nego, naprotiv, te interese čini smisaonim u konkretno-istorijskom pogledu u svakoj instituciji socijalističkog samoupravljanja i u svakoj društveno-političkoj organizaciji. Empirijsko interesno grupisanje u društvu i u radničkoj klasi i slobodno ispoljavanje interesa upravo su jedan od uslova za ostvarivanje interesa celine revolucionarnog pokreta u udruženom radu. Ali, u prirodi je SKJ da se ne opredeljuje za *svaki interes*, nego, naprotiv, da u ispoljenim interesima otkriva klasno-revolucionarno jezgro i na taj način demokratski ispoljenim interesima daje politički smisao u konkretno-istorijskom obliku. Na taj način Savez komunista direktno utiče na menjanje ljudi i prilika, njihove svesti i njihovih navika, a samim tim svoje sopstvene redove stalno osposobljava kao veliki istorijski pokret.

Tako se, zapravo, postavlja jedno krucijalno pitanje metoda delovanja svakog člana i organizacije SK: može li se biti komunist — član SKJ ako se privatnim ili užim grupnim interesima u praksi želi dati oblik opštosti? Naš je odgovor negativan. Jer, avangardno delovanje prestaje tamo gde nastaje borba ili „advokatisanje" u odbranu parcijalnih interesa, bez obzira na kojem nivou društva se to javljalo, ili u kojim oblastima udruženog rada stvarno egzistirale takve pojave i ponašanja. Naime, udruženi rad može značiti stvarno oslobođenje rada i čoveka ako u društvu vladaju interesi koji ukidaju klasnu podelu rada, a klasnu podelu društva čine predvorjem ljudske istorije. Otuda i stvarni novi odnosi u udruženom radu bitno zavise od rada komunista, njihove sposobnosti i organizovanosti da formiraju svest ljudi koja je autentičan izraz ovih novih odnosa. Takav zahtev se može ostvariti, i ostvaruje se, kad komunisti i organizacije SK u klasi i narodu uvek deluju na

avangardni način i sredstvima koja odgovaraju takvim ciljevima pokreta.

Metod delovanja SK u odnosima proizvodnje u udruženom radu

Ukoliko se može govoriti da je proces udruživanja rada kao istorijski nov način društvene proizvodnje tek u nastajanju, to su i naša iskustva u pogledu metoda rada SK u tim odnosima početna i nedovoljno teorijski istražena.

U novom načinu društvene proizvodnje udruženi proizvođači se pojavljuju kao osnovni socijalni faktor proizvodnje i celine socijalističkih odnosa, pa samim tim imaju i posve nove motive proizvodnje koje do sada nije poznavala istorija.

Savez komunista je u prilici da svoju akciju višestruko usmerava na ključna pitanja života ljudi u udruženom radu. Naime, reč je, pre svega, o tome da novi odnosi treba da dobiju svoje materijalizovane oblike u vladanju produkcijom i reprodukcijom od strane udruženih proizvođača. Za Savez komunista, njegove organizacije i rukovodstva ima, istina, puno novih područjâ koja nisu dovoljno poznata, a i stvarnih potreba da pronađe nova sredstva idejno-političkog uticaja na bezmalo sve oblasti života i rada u odnosima udruženog rada. Preporučljiva je, izgleda, sistematska analiza faktičkog stanja društvenih odnosa u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim organizacijama. Ovo ne samo sa stanovišta primene ustavnih rešenja, iako je to od izuzetne važnosti za praksu, nego i zato da se kritički valorizuje iskustvo, utvrđuju one skrivene sile u društvenim odnosima koje jačaju koheziju između ljudi u naporima da između sebe uspostave drukčije odnose: da slobodnije ispoljavaju svoje interese, slobodnije da se odnose jedan prema drugome bez obzira na mesto koje zauzimaju u organizaciji rada, da razvijaju kritički odnos prema vlastitim rezultatima rada i ukupnim efektima društvene proizvodnje. Naravno, takva analiza bi otkrila i oblike ponašanja koji su „ispod nivoa" udruženog rada u oblicima stihijnog ponašanja čiju osnovu čine stare navike i shvatanja.

Od izuzetne je važnosti, još na prvim koracima rada delegacija i delegata, analizirati postignute efekte, menjati praksu na osnovu uočenih nedostataka i grešaka, ali isto tako pomno pratiti rad svakog komuniste, svake osnovne organizacije SK. Taj posao se ne nameće spolja, niti se javlja kao pitanje partijske discipline i „sprovođenja" politike, nego kao prirodna potreba avangarde.

Ako je stvarna potreba da se metod rada SK usredsredi na društvene odnose u udruženom radu, onda SK nema „svojih posebnih zadataka" koji bi bili odvojeni od rada samoupravnih institucija, celokupnog funkcionisanja organizacija udruženog rada i sve većeg jačanja materijalne osnove udruživanja podizanjem efikasnosti proizvodnje, efikasnosti organizacije rada i poslovanja,

jednom rečju efikasnosti celokupnog sistema društvene proizvod-
nje i odlučivanja.

U dosta složenim društvenim uslovima u kojima ostvaruje
svoju ulogu Savez komunista u osnovnim organizacijama udruže-
nog rada metodom delovanja ne može i ne sme da zameni ni jedan
subjekt društvene proizvodnje i samoupravljanja. Čak i kada je
objektivno doveden u takvu poziciju (usled otpora novim odnosi-
ma, nedovoljne angažovanosti pojedinaca ili nesnalaženja ljudi u
novim institucijama delegatskog odlučivanja) Savez komunista ne
treba da koncentriše društvenu i organizacijsku moć u svojim ru-
kama, nego da konkretnim radom svojih članova i organizacija
među proizvođačima i u samoupravnim institucijama motivira
inicijativu, oslobađa i podstiče već sazrele socijalne sile udruživa-
nja rada. Svesnim izbegavanjem opasnosti „zamene" ostalih sub-
jekata samoupravljanja Savez komunista jedino može obogatiti
svoje revolucionarno iskustvo, pronalaziti nove oblike delovanja
među udruženim proizvođačima i činiti osnovnu organizaciju ud-
ruženog rada ne samo tehničko-tehnološkom celinom nego i u vi-
sokom stepenu samoupravno integrisanom društvenom ćelijom.
Takav vid socijalne integracije OOUR predstavlja jednu od zna-
čajnih osnova interesnog i radnog povezivanja sa drugima i reša-
vanja otvorenih pitanja interesnog organizovanja.

Koncentrisanost SK na rad u OOUR ne treba da prouzrokuje
zapostavljanje ostalih oblika organizacije društva i proizvodnje
Međutim, utemeljenje i što potpunije razvijanje samoupravnih od
nosa svih institucija i oblika povezivanja ljudi u osnovnim ćelija
ma ima svoje i teorijsko i političko značenje. Teorijsko u tome što
se kritičkom valorizacijom iskustva mogu naći novi odgovori na
mnogobrojna pitanja rada i odnosa i tako proširiti teorijski predu
slovi razvoja udruženog rada, a političko zato što je OOUR osnov
na ćelija društveno-političkog sistema. Zapravo, ukoliko se dru
štveni odnosi u njoj razvijaju na principima Ustava i ukoliko j
stvarni život ljudi potvrđivanje tih opredeljenja, utoliko će sv
drugi nivoi organizacije sistema proizvodnje i društvenih odnos
imati stabilniju osnovu. Činjenica da je razvoj odnosa u svojim
početnim oblicima učinio OOUR stvarnim socijalnim prostorom u
kome se sve više oslobađaju ljudske inicijative, zatim, izražavanj
potreba i interesa, te stvarno osećanje prednosti društvene svo
jine nad sredstvima i uslovima rada u pogledu ljudskog potvrđi
vanja čoveka, dovodi OOSK u položaj da pokreću više i raznovr
snije akcije i inicijative za idejno-političko usmeravanje društvenih
tokova. Taj razvoj OOUR je, na drugoj strani, lapidarnije izrazio
društvene protivrečnosti, a naročito elemente zaostale društven
svesti, što je samo drugi izraz za „čistiji" društveno-politički pro
stor u ostvarivanju avangardne uloge SK i svakog komuniste. Me
tod rada SK je sve složenije pitanje, jer su razvijenija i raznovr
snija sredstva koja omogućavaju ostvarivanje osnovnih interesa
udruženih proizvođača kao stvarnih socijalnih činilaca društvene
proizvodnje i socijalističkog samoupravljanja. Do njih se dolazi or
ganizovanim upoznavanjem datih društvenih situacija, otvorenom

i kritičkom analizom prakse, a nasuprot svakoj fetišizaciji i lakirovki. Ugled Saveza komunista, njegov stvarni demokratski uticaj tim više raste ako udruženi proizvođači u njemu vide *svoje vlastite sile*, svoju revolucionarnu organizaciju čija je aktivnost, u stvari, način njihovog identifikovanja sa konkretno-istorijskim zadacima etape zrelijeg samoupravljanja — udruženog rada.

Metod idejne borbe — idejno stvaralaštvo

U nas se često misli da se idejna borba uvek svodi na borbu dve ideologije ili dva suprotna ideološka koncepta društva. Tačno je da je taj sukob uvek u središtu idejne borbe. Međutim, idejna borba se može voditi i oko istog idejnog koncepta. To obično nazivamo borbom mišljenja. U nas se, ipak, idejna borba vodi uglavnom s koncepcijama koje su suprotne Savezu komunista. Idejnu borbu takve vrste, sigurno, treba voditi sve organizovanije, šire i dublje u teorijskom pogledu. Međutim, kad je reč o borbi mišljenja, ili o idejnoj borbi oko istog koncepta socijalističkog samoupravljanja, metod rada SKJ je dosta nerazvijen. Nedostaje smisao za toleranciju. Najčešće se poteže „institucionalizovana ideologija" s neminovnim posledicama da se izvesne protivrečnosti pretvaraju u suprotnosti idejnog karaktera. Analiza i razložnost se ponekad zamenjuju etiketiranjem. Pomišlja se da su polemike, diskusije, neslaganja ili drukčiji pogledi na predmet rasprave samo oblici borbe za pozicije, prestiž, ili jači uticaj u društveno-političkim odnosima. Pre nego što se iskoriste svi argumenti u borbi mišljenja dešava se da se zahtevaju organizacijsko-političke sankcije. Nedovoljno se koristi milionsko članstvo SKJ kao „kolektivni intelektualac", pa se i ne sluti kakva je objektivna sila stvaralaštva potencijalno moguća u razvijenoj borbi mišljenja. Nema, isto tako, borbe mišljenja u partijskim forumima i rukovodstvima. Pri tome je ispoljeno shvatanje da se svaka borba mišljenja u forumu ili nekom rukovodstvu SK mora pretvoriti u idejnu diferencijaciju sa organizacijsko-političkim posledicama. Članstvo je vrlo često neobavešteno, ili je nedovoljno obavešteno o određenim neslaganjima u rukovodstvima kada takvih neslaganja ima.

Pored toga što smo namerno pojednostavili sliku stvari, i što smo svesni da je takvo pojednostavljivanje uvek metodološki nekorektno, ipak se može konstatovati da je borba mišljenja kao metod rada u SKJ, kao sistematska praksa, njegova slabija strana. Istina, ona dolazi do izražaja u periodima pripreme najznačajnijih i značajnijih partijskih odluka, ali se posle toga ne održava isti intenzitet takvog načina rada SK.

U savremenim uslovima konstituisanja udruženog rada metod idejne borbe, borbe mišljenja, te kritika i samokritika, treba da budu ne samo svakodnevni način života organizacija i rukovodstva SK nego i inicirani kao nezamenljiv način pronalaženja odgovarajućih rešenja za probleme u društvenim odnosima i praksi udruženog rada. Postoji, zapravo, niz pitanja koja zahtevaju diskusiju u

celokupnom članstvu. Tako, na primer, SKJ ima istorijsku šansu da na originalan način reši pitanja artikulacije interesa u društvu na demokratski način. Tačno je da su sporazumevanje i dogovaranje bitna demokratska sredstva u ovoj oblasti društvenih odnosa, ali se ne može tvrditi da su jedina i da je taj mehanizam artikulacije do tog stepena teorijski fundiran da nema mesta naučnoj raspravi, diskusiji, borbi mišljenja i slično. Ili, problem socijalističke stihijnosti kao nužne zakonite pojave u našem društvu sve se manje izučava verovatno zato što se ne pravi razlika između spontanih procesa sa socijalističkim sadržajima i spontanih procesa u liberalističko-građanskoj varijanti i shvatanju. Ako je s pravom kritikovano liberalističko shvatanje spontanosti, to još ne znači da je svaka diskusija o spontanosti završena i nepotrebna. Odnos spontanog i organizovanog u njihovim teorijskim i praktično-političkim komponentama postaje sve značajnije pitanje razvoja organizacije. Isto tako se često nameće pitanje efikasnosti samoupravljanja, te samoupravnog odlučivanja. Često se misli da nema demokratskih samoupravnih odnosa ako se o *svakom* pitanju života i rada OOUR ne izjasni zbor radnih ljudi. Još se ne nalaze druga rešenja, ili se sporo nalaze upravo zato što se fetišizacija nekih oblika samoupravnog odlučivanja prosto isprečila pred nekim drugim efikasnijim samoupravnim rešenjima. Zakon o udruženom radu sigurno ide korak dalje u razvijanju efikasnosti samoupravnog odlučivanja, ali ne može da reši svaki praktični problem čije se rešenje može postići otvorenom diskusijom u OOSK, otvorenom borbom mišljenja o svakom konkretnom slučaju. Slično je s problemom apsentizma u radnim organizacijama. Naime, ako se pitanja radne i tehnološke discipline zaoštravaju na demokratski način, onda je to borba za socijalističko samoupravljanje, a nikako tehnokratski ili neki drugi autoritarni sistem moći.

Idejna borba, znači, ne zahteva uvek diskusiju o „velikim stvarima", nego upravo diskusiju o jednostavnim zahtevima života, proizvodnje, odnosa u proizvodnji i slično. Savez komunista Jugoslavije je avangarda idejnih istomišljenika, ali idejnih istomišljenika na glavnim strategijskim pitanjima borbe za socijalističko samoupravljanje. Bila bi iluzija misliti da je to stanje *datost*, a ne *zadatost*. Do idejnog istomišljeništva se dolazi intenzivnim procesom saznanja, menjanja ljudi i prilika, kako je govorio Lenjin, što se ne može ostvariti bez idejne borbe u sopstvenim redovima SKJ. Borba ideja, ako se ta borba pravilno i demokratski usmerava, ne znači da se mora pretvoriti u vid političkog sukoba, nego, naprotiv — iz takve borbe se može stvarati novo saznanje, razjašnjavati praksa, uviđati njeno protivrečno stanje. To se, drugim rečima, može izraziti i pitanjem: da li smo uvek, i da li po svaku cenu moramo biti idejni istomišljenici o svakom konkretnom pitanju prakse? Odluke se moraju donositi na principu demokratskog centralizma i sprovoditi u tom duhu, što u Savezu komunista nikad nije značilo ni „ispiranje mozgova", ni ukidanje prava člana SK na njegovo mišljenje, naravno, uz puno poštovanje demokratski donete odluke. Upravo to daje principu demokratskog

entralizma stvaralačku dimenziju, jer je njegova bitna i nezamen-
iva maksima borba mišljenja i borba ideja. Taj princip je „kru-
a dela", jer se u borbi mišljenja ne isključuju ideje, traženje re-
enja, svestrana rasprava o alternativama i efektima projekta od-
ıke.

Idejno stvaralaštvo kao rezultat idejne borbe i borbe mišlje-
ja nema svoje granice, niti može imati svoja ograničenja u Savezu
omunista. Zato je sastavni deo svake rasprave o metodu delova-
ja SK i pitanje idejnog stvaralaštva njegov krucijalni problem.
ez organizovane i slobodne marksističke sumnje, bez sistematske
nalize i kritičkog procenjivanja objektivnog i subjektivnog u prak-
, metod rada SK je izložen opasnostima dogmatizma. Zato je
onkretno-istorijsko potvrđivanje avangardnosti SKJ uvek pove-
ıno dijalektičkom vezom između sredstava organizacije i orga-
izovanog delovanja i ciljeva date etape revolucionarnog razvoja
ruštva i njegove strukture.

Iko Mirković

Boračka organizacija i delegatski sistem

Boračka organizacija je značajan dio svjesnih organizovanih socijalističkih snaga našeg društva, sa SKJ na čelu, koje vode i usmjeravaju napore radničke klase, radnih ljudi i građana u pravcu stvaranja novog, socijalističkog samoupravnog društva. Samoupravno društvo se ne može razvijati spontano i automatski uspostavljanjem države radničke klase po receptu pseudoliberala, niti u ime radničke klase snagom „jake države", koja ne odumire, kao ni po kanonima dogmatsko-etatizovane svijesti, niti prema rezonima prosvijećene tehnobirokratije i drugih elitističkih superstruktura. Njegov razvoj je stvar same radničke klase. Zato mi u praksi već ostvarujemo Marksovu ideju da je oslobođenje rada i čovjeka stvar same radničke klase, njene revolucionarne akcije na čelu sa njenom avangardom, te da niko u njeno ime, to jest ni pojedinci, ni grupe, pa ni njene organizacije, ne mogu ostvariti tu istorijsku misiju na putu stvaranja društva bez klasa. Ovi i drugi teorijski stavovi Marksa, Engelsa i Lenjina, zajedno sa idejno-političkim principima i iskustvima ostvarenim u specifičnim jugoslovenskim uslovima pod rukovodstvom SKJ sa drugom Titom na čelu, naročito u toku NOR-a i sve do danas, čine teorijski

osnov za izgradnju našeg društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema. Na taj način su naši ukupni napori usmjereni u pravcu razvijanja socijalističkog samoupravljanja koje omogućuje da radni čovjek, prije svega u udruženom radu, bude odlučujući subjekt u društvu. Borci su se za takav kurs razvoja izjasnili još u ognju naše revolucije i zajedno sa ostalim radnim ljudima borili, i bore se, za njegovo dosljedno oživotvorenje.

Svi temeljni principi, pa i delegatski sistem, kojima se u formi socijalističke samoupravne demokratije uspostavlja vlast radničke klase, začeli su se i razvili još u periodu NOB i socijalističke revolucije. Zbog svega toga životno smo zainteresovani da delegatski sistem kao važna poluga ostvarivanja vlasti radničke klase što prije i uspješnije zaživi, kako bismo realizovali savremene zadatke u sadašnjoj po mnogo čemu novoj etapi razvoja socijalističke revolucije, kako je to više puta isticao drug Tito.

Angažujući se na oživotvorenju Ustava, odluka Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije i Sedmog kongresa SUBNOR-a Jugoslavije, boračka organizacija i borci uspješno djeluju na ostvarivanju i daljem razvijanju delegatskog sistema kao bitnog uslova za neposredno odlučivanje radnih ljudi i građana i razvijanje socijalističke demokratije u našem samoupravnom društvu. Borci su svjesni da delegatski sistem predstavlja sastavni dio nastavljanja, produbljivanja i daljeg unapređivanja tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Delegatski sistem u svim oblastima stvara uslove za brže i sve potpunije razvijanje socijalističke samoupravne demokratije i odlučivanja radnih ljudi u svim sferama društvenog života i rada. Od posebnog značaja je neposredno odlučivanje radnih ljudi u oblasti proizvodnje o načinu stvaranja i raspodjele dohotka. Naše samoupravno socijalističko društvo brzo se razvija po svim linijama, i to utoliko brže ukoliko brže budemo usavršavali proizvodne odnose na samoupravnim osnovama i ukoliko budemo uspostavili ravnotežu između radnog čovjeka i društva u kolektivnom, efikasnom i racionalnom odlučivanju.

Razvoj društva mora ići ukorak sa razvojem kolektivnog delegatskog i samoupravnog odlučivanja, uz maksimalno očuvanje čovjekove individualnosti i njegove lične slobode rada i izražavanja kao odraza zajedničkih, odnosno društvenih sloboda i neophodnih potreba i čovjeka i društva.

Delegatski sistem u funkciji samoupravljanja predstavlja nov način odnosa između društva i radnog čovjeka. To je takav odnos u kojem pojedine funkcije države postepeno odumiru, pružajući priliku radnim ljudima za najširi razmah njihovih inicijativa i stvaralačkih djelatnosti.

Dosadašnja iskustva, uprkos početnim teškoćama i otporima, pokazuju da su delegatskim sistemom, kao jednom od rezultanti pobjede naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije, u praksi i životu našeg društva stvoreni uslovi za definitivno prevazilaženje posredničko-predstavničke demokratije građanskog tipa i uspješno razvijanje novog oblika neposredne socijalističke demokratije.

Time su stvoreni uslovi da radnička klasa i svi radni ljudi sela i grada, u organizacijama udruženog rada, mjesnim, interesnim i društveno-političkim zajednicama neposrednije odlučuju o rezultatima svoga rada i svim bitnim društvenim pitanjima, i to na svim nivoima.

Delegatskim sistemom i socijalističkim samoupravljanjem svi radni ljudi i građani, uključujući i borce kao subjekte, stupaju direktnije na pozornicu samoupravne akcije u borbi za ostvarivanje asocijacije proizvođača, zajednice u kojoj je „slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka svih", kako je to istaknuto u Komunističkom manifestu, odnosno za stvaranje zajednice u kojoj je čovjek najviša vrijednost, kako je to utvrđeno u Programu SKJ.

Stoga je definitivno napuštanje svih oblika klasične posredničko-političke demokratije buržoaskog ili etatizovanog parlamentarizma i predstavništva u duhu vizionarskih predviđanja Marksa, Engelsa i Lenjina, što jugoslovenski revolucionari materijalizuju u uslovima višenacionalne jugoslovenske socijalističke samoupravne i nesvrstane zajednice.

Praksa pokazuje da je delegatski sistem omogućio borcima i boračkim organizacijama da se stvaralački i kontinuirano uključe u neposredno odlučivanje na svim nivoima samoupravnog organizovanja i kreiranja politike u našem društvu, počev od OOUR-a, mjesne i interesne zajednice, opštine, pa sve do federacije. To, pored ostalog, potvrđuje i veliki broj boraca u delegatskim skupštinama. Aktivnost i odgovornost boračkih organizacija je svuda u društvu i posredstvom delegatskog sistema snažno ojačala i sve je angažovanija, a to je veoma značajno dostignuće.

Zajedno sa drugim organizovanim socijalističkim snagama, sa SKJ na čelu, Savez udruženja boraca se zalaže za to da radni ljudi u potpunosti realizuju svoje neprikosnoveno ustavno pravo na neposredno odlučivanje o ličnim, društvenim, klasnim i nacionalnim interesima. Koristeći stečeno revolucionarno i radno iskustvo, borci konkretnim radom doprinose materijalizaciji ustavnih načela i drugih samoupravnih normi i opredeljenja. Iskustva pokazuju, iako još nedovoljno afirmisana, da su radni ljudi i građani, raspravljajući o mnogim, kako strategijskim tako i tekućim društvenim pitanjima, u mogućnosti da preko svojih delegacija i delegata u svim samoupravnim i društveno-političkim zajednicama, svojim stavovima direktnije ugrađuju svoje klasne interese u odluke koje se donose na svim nivoima.

Stoga je od posebnog značaja, pored ostalog, i angažovanost boraca i boračke organizacije u mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama, naročito u zajednicama zdravstvenog i penzijskog osiguranja, stanovanja, obrazovanja i kulture i drugdje, gdje borci posebno izvršavaju važne društvene zadatke koji proizilaze iz specifičnosti i karaktera organizacije SUBNOR-a.

No, i pored zapaženih pozitivnih rezultata u ostvarivanju delegatskog sistema, iako još početnih i neujednačenih, ne smijemo zaboraviti da se delegatski sistem izgrađuje na novim osnovama

i odnosima. Stoga je za njegov dalji razvoj i racionalnu funkcionalnost nužna i odlučna borba, lomljenje otpora pristalica birokratije, tehnokratije, pseudo i anarholiberala.

Analiza dosadašnjeg funkcionisanja delegatskog sistema i njegova primjena u praksi, upravo, pokazuju da još ima dosta problema koji relativno usporavaju njegovu efikasnost i sadržajnost, sa čime se, inače, mora računati s obzirom na objektivne i subjektivne činioce.

Za uspješan razvoj delegatskog sistema informisanje predstavlja značajan faktor svih struktura i sredina. Pri tome treba imati u vidu da je samo kratka, jasna, precizna, istinita i blagovremena informacija u svim sredinama efikasna i omogućuje delegatima, delegacijama i svim zainteresovanim činiocima da na osnovu politički zauzetih stavova kvalifikovano odlučuju.

Stalno upozoravati na ovo važno je i zbog toga što još relativno sporo ostvarujemo kvalitetno informisanje delegacija i delegata. Istina, od uvođenja delegatskog sistema informisanje je unapređeno. Razvijene su nove forme informisanja u radio i televizijskim emisijama, organizovano je izdavanje delegatskih novina. U lokalnim i dnevnim listovima i u javnim glasilima uopšte informisanje dobija novi kvalitet. U mnogim opštinama omogućeno je delegacijama i delegatima da prije sjednica skupštinskih vijeća prouče materijale i blagovremeno se pripremaju za sjednice, kako bi mogli aktivno da učestvuju u raspravama i donošenju odluka. Ponegdje, na primjer u Mariboru, uvode neke korisne i efikasne mjere koje se odnose na prethodno obavještavanje svih delegata o materijalima i problemima koji će biti razmatrani na narednim sjednicama.

Međutim, i pored svih dosadašnjih uspjeha, napora i preduzetih mjera, ne možemo biti zadovoljni postignutim sadržajem i načinom informisanja delegacija i delegata u cjelini. Naš socijalistički samoupravni društveni sistem zahtijeva da se informisanje razvija na samoupravnim osnovama i u skladu sa stepenom razvoja društveno-ekonomskih i samoupravnih produkcionih odnosa, koji odgovaraju mogućnostima i potrebama svake društveno-političke zajednice, jer informisanje čini sastavni i neraskidivi dio našeg socijalističkog samoupravnog društveno-političkog sistema.

Posebnu pažnju zaslužuje odnos delegacija i delegata sa samoupravnom delegatskom osnovom. Delegatski sistem je u praksi već pokazao sposobnost da uspješno eliminiše posredničko-političko odlučivanje i da delegacije i delegati nemaju blanko ovlašćenja da mogu odlučivati u ime radnih ljudi i građana. U stvari, bitno je da radni ljudi moraju biti prethodno konsultovani o pitanjima o kojima se odlučuje. Istina, ne o svim pitanjima, jer bi to zahtijevalo svakodnevno sastajanje, što je neizvodljivo i necelishodno. Međutim, o njihovim mišljenjima i stavovima vitalne prirode, kako delegacije, tako i delegati moraju ne samo da vode računa već da od njih i polaze prilikom delegatskog dogovaranja, sporazumijevanja i odlučivanja.

Međutim, u praksi delegacije i delegati, pa i društveno-političke organizacije još ne koriste u potrebnoj mjeri razne i mnogostruke oblike izražavanja interesa radnih ljudi i građana, naročito u OOUR i mjesnim i drugim samoupravnim zajednicama. Otuda delegacije i delegati moraju ostvarivati mnogo jaču neposrednu vezu sa svim oblicima rada i udruživanja preko kojih radni ljudi ispoljavaju svoja mišljenja, predloge, stavove i slično. Zbog toga, kao sastavni dio neposrednog odlučivanja, u našu buduću političku aktivnost treba mnogo više da unosimo neke poznate forme rada kao što su: anketiranje, referendumi, usmena konsultovanja itd. To moramo raditi svjesno i organizovano.

Naš društveno-politički sistem, zasnovan na neposrednoj socijalističkoj demokratiji i delegatskom sistemu, univerzalan je i omogućuje masovno učešće radnih ljudi u odlučivanju. Ovo zahtijeva da delegacije i delegate treba shvatiti kao sastavni dio radnih kolektiva i drugih društvenih sredina.

Upravo je zato jedno od važnih pitanja na koje društveno-političke organizacije, pa samim tim i boračke, treba da usmjere svoju aktivnost na masovnije učešće radnih ljudi u odlučivanju, ne samo u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada nego i izvan njih, u društvenoj bazi života i rada u cjelini. Radni čovjek u udruženom radu neposredno učestvuje u proizvodnji i stvaranju društvenog proizvoda i dohotka i odlučuje o raspodjeli ukupnog dohotka i ličnog dohotka. Da bi odlučivanje o svim problemima iz društvenog života i rada, kako to predviđa i Ustav SFRJ, bilo izraz sve većeg podruštvljavanja politike, neophodno je da radni ljudi iz OOUR, posebno iz proizvodnih organizacija, sve više utiču ne samo na neposredno odlučivanje u svojim OOUR nego i u mjesnim i interesnim zajednicama, skupštinama opština i drugdje. Za sada u mnogim sredinama to još nije tako. Nedovoljan je broj ljudi iz radnih organizacija koji aktivno politički djeluju izvan svojih OOUR i neposredno odlučuju o vitalnim pitanjima u sredini u kojoj žive. Ovom pitanju se mora posvetiti mnogo veća pažnja, kako bi delegatski sistem u svakodnevnom životu još više postao jedan od značajnijih vidova povezivanja svih samoupravnih oblika odlučivanja u mjestu rada i življenja, odnosno oblik odlučivanja u užim i širim društvenim zajednicama.

Radnicima i svim neposrednim proizvođačima kao stvaraocima svih društvenih dobara u oblasti materijalne proizvodnje treba više, fleksibilnije i organizovanije pružiti vremenske i druge mogućnosti da učestvuju u društveno-političkom životu i odlučivanju izvan svojih radnih organizacija. Opšta je konstatacija da su vijeća udruženog rada u opštinskim skupštinama manje aktivna od vijeća mjesnih zajednica kao i društveno-političkih vijeća. A poznato je da se u ovim tijelima odlučuje o raspodjeli sredstava koja su stvorili radni ljudi iz neposredne proizvodnje. Samim tim je potrebno njihovo adekvatno angažovanje u donošenju zaključaka i odluka u mjesnoj i interesnoj zajednici i skupštini opštine o ekonomskim, komunalnim, zdravstvenim, socijalnim, kulturnim, obrazovnim i drugim pitanjima.

Zbog nedovoljnog iskustva u funkcionisanju delegatskog sistema još nijesu prevaziđene tendencije regionalnog zatvaranja u nekim opštinama, kao i tendencije centralizovanog odlučivanja. To otežava i usporava dosljedno primjenjivanje delegatskog odlučivanja i šireg uticaja baze društva na donošenje odluka. Boračka organizacija i njeni članovi, među kojima je veliki broj komunista, zajedno sa članovima Sindikata i omladinom, treba u sklopu Socijalističkog saveza, kao fronta organizovanih socijalističkih snaga, još više i angažovanije da vode konkretne političke akcije, kako bi se radni ljudi, rukovođeni sopstvenim i društvenim interesima, sve više i organizovanije uključivali u najraznovrsnije oblike odlučivanja.

Praksa ukazuje na potrebu analize načina lakšeg uspostavljanja kontakta sa samoupravnom bazom i radnim masama, kako bi se o njihovim autentičnim interesima više vodilo računa pri donošenju odluka, i kako bi se odnosi na relaciji delegacija — delegat — samoupravna baza učinili racionalnijim i jednostavnijim, a istovremeno i efikasnijim. U sklopu ovog problema mora se voditi računa o rasterećenju izvesnog broja ljudi prekomjernih zadataka i funkcija uz istovremeno angažovanje novih ljudi, naročito mlađih, koji mogu aktivno i uspješno obavljati društvene poslove u složenom i odgovornom delegatskom odlučivanju i sporazumijevanju.

Govoreći o tome, drug Kardelj ističe:

„Dosta je kritike u tom smislu da delegacije nisu dovoljno blizu radnicima, samoupravnoj bazi. U tome ima sigurno i istine. Međutim, od delegatskog sistema ne bi trebalo za tako kratko vreme tražiti i očekivati mnogo, neke velike rezultate. Osim toga, neke stvari treba realistički sagledati. Delegatski sistem nije takva forma odlučivanja koja svakom radniku treba da obezbedi da o svakom pitanju mora neposredno da kaže svoje mišljenje. To je nemoguće, jer bi u tom slučaju radnik morao svakog dana da sedi na sastancima od jutra do večeri, a u nas i inače ima i suviše sastanaka i sednica. Pravi zadatak demokratskog mehanizma delegatskog sistema je upravo u tome da radnik i građanin, uvek kada je u pitanju njegov interes, može da izrazi svoju volju i da utiče na rešavanje određenih pitanja. U nas ima sociologa koji efikasnost samoupravljanja i delegatskog sistema ocenjuju po tome da li je svaki radnik dovoljno sedeo na sastancima i zborovima i da li se o svakom pitanju izjasnio dizanjem ruke za ili protiv. U praksi, međutim, ima pitanja o kojima radnik ili građanin imaju interes da neposredno izraze svoju volju, ali ima i pitanja kada su oni skloni da odlučivanje o njima prepuste delegaciji ili drugom organu delegatskog sistema u koji imaju poverenje i koji sami biraju."

Radi stvaranja što povoljnijih uslova za organizovanije i sadržajnije učešće samoupravne baze u odlučivanju, jačanju i razvijanju neposrednih odnosa između delegata, odnosno delegacija i samoupravne baze, neophodan je efikasniji način selekcije pitanja o kojima prethodno treba da se izjasne građani i radni

ljudi, naravno prije donošenja odluka od strane odgovarajućih samoupravnih organa u OOUR, mjesnim, interesnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i skupštinama društveno-političkih zajednica. Na taj način će se racionalnije ostvariti redovno prisustvo građana i radnih ljudi iz samoupravno organizovane društvene baze i čuti njihova mišljenja i stavovi.

Od posebne važnosti je da mišljenja i stavovi koje delegacije dobijaju iz samoupravne baze budu prihvatljivi, da prevazilaze parcijalne interese, odnosno da su izraz usaglašavanja pojedinačnih interesa određene sredine i društva u cjelini, kako bi se lakše i brže dolazilo do optimalnih zajedničkih stavova i rješenja između više delegacija, odnosno odgovarajućih vijeća i u skupštinama.

Za rad delegacija veoma je značajno što se društveno-političke organizacije bore za klasnu socijalističku sadržinu stavova delegacija i delegata, kako bi se prevazilazile uske lokalne i regionalne isključivosti. Praksa i sada ukazuje da nije lako i jednostavno doći do zajedničkih i jedinstvenih stavova u nekim skupštinama opština kada se polazi od nerealnih stavova nekih mjesnih zajednica ili drugih lokalnih, odnosno užih regionalnih interesa. To zahtijeva da se radni ljudi i građani maksimalno uključe u najrazličitije oblike odlučivanja o konkretnim pitanjima i u konkretnim sredinama u odgovarajućim organima samoupravljanja. Čini nam se na članovi boračkih organizacija ovdje mogu pružiti znatnu pomoć.

Za ovo relativno kratko vrijeme od uvođenja delegatskog sistema dosta se neposredno odlučivanje promijenilo, poboljšalo i unaprijedilo. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje kvaliteta rada delegacija i delegata i njihove međusobne povezanosti, kao i povezanosti sa samoupravnom bazom. U svemu tome veoma važno pitanje je kako do radnog čovjeka i građanina stižu prednacrti raznih rješenja i odluka o kojima oni treba da se izjasne, zauzmu stavove i doprinesu njihovom konačnom rješavanju, pošto još ima pojava da donošenje nekih važnijih odluka ostaje pretežno u rukama nekog od foruma ili užih rukovodećih struktura.

Radi stvaranja uslova da radni čovjek i građanin može stvarno da učestvuje u odlučivanju moramo se boriti za to da organi koji pripremaju nacrte odluka i samoupravna tijela koja donose odluke, prije njihovog usvajanja uvedu u praksu svoga rada da se u većini slučajeva, naročito o značajnim problemima, daju dobro obrađene alternative koje pružaju mogućnost radnom čovjeku i građaninu, samoupravnim i društveno-političkim organizacijama i zajednicama, delegacijama i delegatima da se lakše opredjeljuju za najbolja rješenja. Takav način odlučivanja još nije preovladao svuda; u nekim slučajevima i u nekim sredinama postoji raskorak između normativnog i stvarnog, što dovodi do formalizma i teškoća u odlučivanju sa negativnim idejno-političkim implikacijama.

Boreći se protiv formalizma u odlučivanju istovremeno stvaramo sve povoljnije uslove za podruštvljavanje politike i oslo

lenje rada i čovjeka. To stvara pozitivne i objektivne uslove da e delegatski sistem brže i sadržajnije razvija, pošto on sam po ebi ne može rješavati složene probleme društva, niti može ići aprijed bez organizovane političke akcije svjesnih snaga društva.

Zahvaljujući politici SKJ, posljednjih godina je ostvarena nnogo povoljnija politička klima za funkcionisanje samoupravjanja i delegatskog sistema. Međutim, delegatski sistem ne može e razvijati sam po sebi. Za njegov uspješan rad neophodna je rganizovana i aktivna politička djelatnost svih društveno-političih organizacija u kojima radni ljudi stiču i razvijaju političkodeološku svijest. Društveno-političke organizacije su masovna ribina za rješavanje ideološko-političkih suprotnosti, zbog čega ı najdirektnije uključene u sve oblike delegatskog, samoupravog i političkog odlučivanja. Od političko-ideološke aktivnosti ruštveno-političkih organizacija, prvenstveno Socijalističkog saza kao fronta, zavisi brži ili sporiji razvoj delegatskog sistema. tom pravcu je značajna i uloga Saveza boraca kao društvenoolitičke organizacije koja je dio fronta organizovanih snaga nag društva. Delegacije SUBNOR-a u rukovodstvima Socijalističg saveza i celokupno članstvo Saveza boraca, radeći u sopstvej organizaciji kao i u Socijalističkom savezu, odnosno njegovim nferencijama, treba da nalaze novi i još bolji sadržaj rada koji obogaćivati našu cjelokupnu društveno-političku djelatnost i litičko odlučivanje građana i radnih ljudi.

Da bi mogao ići ukorak s razvojem društveno-političkog i legatskog sistema, Savez boraca kao društveno-politička organicija mora sadržinom svoga rada biti još više okrenut ne formaln oblicima neposredne demokratije, nego sadržajnom i stvarakom radu svojih delegata u društveno-političkim većima skupna, društveno-političkih zajednica, zatim delegacijama i delegaa u Socijalističkom savezu. Organizacija SUBNOR-a kao i sve ıge društveno-političke organizacije očekuje u tome još dosta nog posla, kako po obimu, tako i po kvalitetu djelovanja na način.

Gotovih formula za djelovanje delegatskog sistema nema. ošto je to novi i mlad sistem, iskustva se mogu sticati samo kodnevnim i praktičnim radom delegacija i delegata. Ako hoo da stvaralačkim i kritičkim prilazom obogaćujemo delegat- sistem, pre svega u našoj boračkoj organizaciji, kao i drugim gacijama u kojima borci rade, moramo se prvenstveno stvački okrenuti sebi i svome radu u boračkoj organizaciji, da u obogatimo i sadržinski više razvijamo delegatske odnose, kaismo mogli efikasnije djelovati u delegatskom sistemu uopšte.

U delegatskom sistemu kakav je danas uglavnom je sve no- Riječ je o revolucionarnom i radikalnom preobražaju odlučivai teško je govoriti o nekom većem iskustvu i drugim ocjenama tojeće prakse. Poznato je da novo uvijek nailazi na teškoće, eke i otpore. Uporedo s novim promjenama i iskustvima u gatskom sistemu mijenja se, i sve više će se mijenjati, i radni jek kao samoupravljač. Za to je potrebno vrijeme, strpljenje i

uporan ideološko-politički rad, jer je prilikom uvođenja novih institucija neophodno raditi na mijenjanju shvatanja; u protivnom, ako bi se ljudi u novim uslovima ponašali na stari način, to bi značilo kretanje nazad.

Teže je pronalaziti nove forme nego raditi po starom. Naša borba za otkrivanje novih formi rada neće biti lagan i bezbolan posao. Zato izvjesna neshvatanja i nezadovoljstva zbog određenih pojava u delegatskom sistemu, koja su posljedica trenutnih nerazumijevanja, ne treba primati kao nedobronamjernost ili otpor. Borba za novo i progresivno uvijek je iskazivala potrebu za organizovanim i aktivnim ideološko-političkim radom u masama. Uloga društveno-političkih organizacija je u tome velika, jer preko političkih akcija treba da dođe do izražaja volja i zainteresovanost radnih ljudi i širokih slojeva stanovništva.

Usavršavanje i razvoj delegatskog sistema protiču u borbi protiv zaostalih i samoupravnom socijalizmu tuđih i preživjelih shvatanja, kao i protiv sopstvenih slabosti koje se u praksi svakodnevno pojavljuju. Međutim, ima veoma poštenih i dobronamjernih ljudi koji prihvataju delegatski sistem, ali još nijesu u stanju da se za njega upornije zalažu i bore sve dotle dok u životu i praktičnom radu ne saznaju i uvjere se u to kako treba drukčije i na nov način raditi i probleme rješavati, podržavajući inicijativu i prijedloge koji dolaze iz samoupravne baze društva. S druge strane, u OOUR, mjesnim i interesnim zajednicama, delegatskim skupštinama i društveno-političkim organizacijama ima onih koji misle da su verbalnim prihvatanjem delegatskog sistema mnogo učinili za njegov razvoj, iako svoj metod i sadržinu rada nijesu prilagodili novonastalim i izmijenjenim društveno-političkim prilikama. Zato mnoge stvari iz prakse koje se odnose na delegatski sistem uljepšavaju, što otežava brže i efikasnije otklanjanje nedostataka.

Za oko četvrt vijeka u našoj zemlji stvoreno je pravo bogatstvo najraznovrsnijih oblika demokratskog odlučivanja i djelovanja u svim oblastima života i rada, iz čega se na temelju dosadašnjih uspjeha rodio i delegatski sistem. Preispitujući dosadašnju praksu, bez pretjerivanja se može reći da se borci, iako ima i onih koji zbog poodmaklih godina više ne mogu biti tako aktivni, preko Socijalističkog saveza i drugih političkih organizacija, mjesnih i interesnih zajednica i svih skupština društveno-političkih zajednica angažovano uključuju u delegatski sistem, u iniciranje i rješavanje vitalnih problema u bazi društva i društvu u cjelini. U mnogim slučajevima borci su inicijatori za uvođenje samodoprinosa za izgradnju komunalnih puteva, škola, kulturnih i drugih objekata. Ovi objekti imaju ne samo komunalni već širi društveni značaj.

Ukoliko ima, a u praksi ima, oštrih kritičkih reagovanja pojedinih boraca na način rješavanja nekih problema iz komunalne, socijalne i drugih oblasti, za koje vjeruju da su mogli biti drukčije i bolje riješeni, to može biti samo pozitivno. Suština tih reagovanja u najvećem broju slučajeva potpuno je iskrena i do-

bronamjerna, sa željom da se bolje, pravednije i demokratskije donose odgovarajuće odluke. Zato je u interesu bržeg razvoja delegatskog sistema i socijalističke demokratije, kao i uspješnog realizovanja mnogih inicijativa i ideja od zajedničkog interesa, da se tolerantno, ozbiljno i analitički raspravlja o tim sugestijama i prijedlozima i sa njima upoznaju odgovarajući samoupravni organi, delegacije i delegati i društveno-političke organizacije, prvenstveno Socijalistički savez kao društveno-politički faktor svih organizovanih snaga društva.

SUBNOR je, slijedeći politiku Saveza komunista Jugoslavije i druga Tita, u novim uslovima razvoja našeg društveno-političkog sistema dalje obogatio i proširio svoju društveno-političku djelatnost. Dosadašnje iskustvo potvrđuje, bez obzira na određene nedostatke u radu pojedinih boračkih organizacija i nekih pojedinaca, da je Savez boraca kao društveno-politička organizacija našla svoje pravo mjesto u cjelokupnoj društveno-političkoj aktivnosti i ukupnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

Sve više je osnovnih boračkih organizacija koje uspješno koordiniraju svoj rad sa drugim društveno-političkim i društvenim organizacijama. Borci su veoma aktivni u Socijalističkom savezu. U velikom broju društveno-političkih i društvenih organizacija borci su birani i za članove rukovodstava, što svjedoči o značajnoj aktivnosti i afirmaciji boraca u raznim područjima života. Takođe se veliki broj boraca nalazi u delegacijama i drugim samoupravnim organima u OOUR, mjesnim i interesnim zajednicama, skupštinama opština, pokrajina, republika i federacije.

U radnom odnosu nalazi se oko 300.000 boraca. Praksa potvrđuje da su oni intenzivno angažovani u svakodnevnom razvijanju i usavršavanju samoupravnih odnosa u svojim radnim organizacijama i na radnim mjestima, kao i u zauzimanju stavova i usvajanju samoupravnih sporazuma preko kojih se normiraju i realizuju životna pitanja radnih ljudi.

*

Uspjeh akcije svih subjekata našeg socijalističkog samoupravnog društva, a u tom sklopu i boračke organizacije, na daljem jačanju i razvijanju delegatskog sistema, veoma mnogo zavisi od rezultata naše buduće aktivnosti na sprovođenju u život Zakona o udruženom radu. Realizujući Zakon o udruženom radu i druga akta sistemskog karaktera, kao i ostale samoupravne norme o udruženom radu, kojima se omogućuje radničkoj klasi i svim radnim ljudima da postanu subjekti u odlučivanju o uslovima i rezultatima rada, stvaramo realne materijalne uslove i garancije da ćemo uspješnije razvijati delegatski sistem, odnosno ukupni sistem socijalističke samoupravne demokratije kao specifičnog oblika vlasti radničke klase u našem društvu. Uostalom, Marks je upozoravao da ne može biti političkog oslobođenja radničke klase bez njenog ekonomskog oslobođenja. Zakon o udruženom

radu, konkretizujući načela Ustava, kako to kaže drug Tito, upravo „obezbjeđuje radničkoj klasi uslove da stvarno odlučuje o rezultatima svoga rada, da ima odlučujuću ulogu i u vršenju svih društvenih poslova". Drug Tito je na Desetom kongresu SKJ istakao da je radnička klasa prihvatila novi Ustav „kao krupnu revolucionarnu promjenu koja označava početak nove etape naše revolucije i kao snažno oružje u svim bitkama koje ćemo ubuduće voditi za materijalni i društveni progres, za bolji i srećniji život našeg čovjeka".

U svim tim akcijama borci vide nastavak naše revolucionarne akcije i dugoročne strategije na izgradnji samoupravnog socijalističkog društva. Njihovo mjesto i zadaci u razvoju delegatskog sistema opredijeljeni su pripadnošću generaciji onih revolucionara koji su se borili i uspješno izborili za nove odnose slijedeći politiku Saveza komunista Jugoslavije.

Film i mladi

*(Izbor tekstova sa simpozijuma „Film i mladi" u okviru FEST-a 77)**

Miloš Ilić:
Film i mladi: simptomatika i stvarnost

„Danas si ili deo *problema*, ili deo *rešenja*".

Jane Fonda

„... Usudiću se na samo jednu generalizaciju: ako je najveća želja čoveka da živi nezabrinut, bilo bi dobro da mu se savetuje da protera umetnost iz svoga domaćinstva".

Edgar Wind

'emi „Film i mladi" može da se priđe iz nebrojeno mnogo pravaca. lo, bilo kako da joj se priđe: estetski, filozofski, kulturološki, si-ıeastički, sociološki, filmološki ili na neki drugi način, ipak u toj emi ostaje na neki način nezaobilazno pitanje o filmu kao *među-:eneracijskoj razmeni iskustava.* I molim da se naročita pažnja ›brati na to da nipošto time nisam mislio samo na činjenicu da ›rethodne generacije pomoću filma prenose neku vrstu štafete

---

* Simpozijum „Film i mladi" održan je od 11. do 13. februara 1977. ı Beogradu, u organizaciji Izvršnog odbora FEST-a i časopisa „So-ijalizam".

svoga iskustva ili svojih iskustava narednim generacijama nego i na obrnutu stranu stvari: na činjenicu da mladi pomoću filma predstavljaju i sebi i drugima svoju situaciju i time omogućuju, ako ne i primoravaju na interakcijsku razmenu iskustava među generacijama. I još nešto, radi potpunijeg razjašnjenja: film očigledno nije jedino sredstvo koje se koristi u tu svrhu. Tvrditi tako nešto bilo bi besmisleno uz postojanje najpre samog *presnog* života, a zatim i preostalih oblika imaginacije kao što su literatura, pozorište, slikarstvo, skulptura i drugi njima slični oblici. Nauka, posebno. Ali, i najpesimističnije raspoloženi duhovi ne bi mogli da poreknu praktičan porast *„celuloidne moći"*, to jest filma u dijalektici iskustvenih komunikacija. Tvrdeći tako nešto ja sam na neki način primoran da u ovim razmišljanjima ograničim svoje pretenzije. Naime, ni ja, ni svi mi drugi, možda, ne znamo do kraja, a možda nikada nećemo ni znati sve razloge zbog kojih je film tako snažno sredstvo delovanja na sve generacije čovečanstva, a pogotovu nećemo znati sve one razloge zbog kojih ga mlade generacije tako neodoljivo prihvataju. Može biti da jedan deo razloga leži u tome što je film „mlada umetnost", ili što je filmski jezik svež i mlad kao izražajno sredstvo (bilo kao „eliptičan način" izražavanja ili kao dokumenat); ali, u svakom slučaju mora biti istina da u njemu ima nešto više od svega toga kad ga mladi prihvataju ne samo imperativno nego i s ljubavlju. Ja bih čak rekao da oni to čine tako poneseno kao retko šta drugo: u stilu one drevne antičke krilatice: „S njim ili na njemu". Doduše, ta se krilatica odnosila na štit kojim su spartanske majke ispraćale u borbu svoje sinove radi očuvanja slobode. U pogledu filma situacija nije bukvalno primenljiva: s filmom se, naravno, može ući u životnu borbu, ali se žrtve te borbe ne moraju doneti na filmskoj traci kao na nekoj vrsti štita. Film, reklo bi se, ima nešto drukčiju vrstu značenja za mlade. „S njim" — to bi moglo značiti da se film iskoristi kao moćno i značajno sredstvo kako bi se čitavom društvu pokazalo kakve sve nade, očekivanja i strahovanja, kakve pretenzije i razočaranja mladi doživljavaju u životu i kako misle da ih treba rešavati. „Na njemu", to jest na filmu, to bi mogla biti druga, pasivnija, pokatkad odista prijatna, iako gotovo egzibicionistička nota ljubavi za film i njegovu privlačnost, koja se, kao što nije nepoznato, često svodi na magnetsku silu filma da se na njemu bude sniman, registrovan i prikazan, gotovo bez ikakvih većih pretenzija. Onako, po prilici, kao što statisti hrle u gomilama u svim filmskim metropolama sveta samo radi toga da bi mogli biti snimani, „da uđu u kadar" i da ne prožive svoj život „bezvredno i anonimno", završavajući svoj kratki ciklus kao „vodeni cvetovi".

Da film može biti i da je ne retko — *egzibicija,* u to nema sumnje. Ali je njegov smisao mnogo potpuniji kad se i ako se prevaziđe ova njegova egzibicionistička nota i kad se i ako se shvati kao sredstvo za *menjanje sveta.* Nije slučajno izabrana kao deza Beogradskog FEST-a njegova programska orijentacija *„hrabnovi svet".*

Što se omladine tiče, bilo bi potrebno već unapred naglasiti dva različita nivoa pomoću kojih je omladina povezana ili može biti povezana sa filmom, kako se ne bi dogodilo da živeći pod hipnozom postavljenog problema budemo jednostrani. Na prvom nivou: omladina je deo *problema* za film. To znači da film ima zadatak da je tretira kao objekat od izuzetnog značaja za sudbinu i budućnost svake zajednice i svake kulture koja želi da se razvija. Na drugom nivou: ona je manje objekat kojim film ima da se bavi, a više je *kreativna snaga* koja može i treba da iskoristi film kao izražajno sredstvo da bi pomoću njega menjala svet.. Naime, mi danas još nismo sigurni u to da li je ovaj naš svet jedini u našoj galaksiji, a pogotovu u kosmosu, ili nije, ali smo, što bi rekao Dostojevski, „egzaltirano ubeđeni" da taj naš svet nije baš pogodan kao unikat i mnogo nam se više dopada činjenica što on poseduje skrivene *„alternativne strukture"*. Drugim rečima, što može da se menja. U skladu s našim nadama, to jest revolucionarno i nabolje.

Međutim, pri svemu tome moramo biti svesni da, bez obzira na to da li se posmatra kao deo problema ili kao deo rešenja, omladina uvek predstavlja samo *deo* i jednog i drugog. Ni manje, ni više. A baš u tom pogledu ima mnogo pogrešaka i promašaja koji se po inerciji duha ponavljaju kao stereotipi. Verovatno je jedna od najčešćih i najkatastrofalnijih pogrešaka ona koja nastoji da razgraniči mladost od zrelosti i starosti samo na mehanički, odnosno biološki način, uzimajući u obzir jedino godine života koje ih razdvajaju. Tome nasuprot mogli bismo da protivstavimo mnogo elastičniju ideju koja ne poriče godine kao granicu između mladosti, s jedne, i zrelosti, pa i starosti, s druge strane. To je ideja koja sadrži u sebi mnogo više životnosti, a prema kojoj *„mladost nije samo doba života, nego je i više od toga: ona je stanja duha"*. Film je to bezbroj puta potvrdio. Ni Bunjuel, ni De Sika, ni Orson Vels, ni Bergman, kao ni mnogi drugi, nisu bili biološki u cvetu mladosti kad su stvarali pojedina dela koja spadaju u red vrhunske kinematografije i filmske umetnosti.

A *„novi talas?"* — reći će se. A Vadim, Rene, Godar, Trifo i svi ostali koji su se javljali na amplitudama „novog talasa"? Da li se filmski progres kreće po liniji sukoba dve suprotne struje: *„ućutkane generacije"* i *„novog talasa"?*

Nema uopšte potrebe da se poriče značaj i domet svih „novih talasa". Sve što je potrebno reći svodi se u suštini na tvrdnju da je mladost ne samo biološka nego i mentalna, odnosno kreativna kategorija. U kreativnom smislu „novi talas" nikad ne nastaje u većoj meri nečijom tuđom zaslugom koliko svojim sopstvenim nastojanjem i probojnom energijom, o čemu vrlo rečito svedoči onaj poznati imaginarni duel između posmatrača sa strane i mladog kreativnog aktera:

— „Dobar je i srećan dečko ovaj N. N. Uvek se nađe na vrhu talasa."

— „Da. Ali, zar vam se ne čini da sam baš ja i pripremio taj talas."

Tematski, omladina i njen odnos prema društvu, kao i obratan odnos (to jest odnos društva prema omladini), već davno su postali jedna od opsesivnih usmerenosti filma i filmskog stvaralaštva. Iz dana u dan se pokazuje da je to neiscrpan rezervoar: jednom se mlad čovek posmatra kao „buntovnik bez razloga" ili kao protagonist „sukoba generacija"; drugi put je to devojka ili mladić koji beže od kuće bilo zbog dosade, bilo zbog neslaganja s roditeljima i njihovim životnim stilom, bilo zbog ljubavnih i drugih avantura („Svlačenje" Miloša Formana, „Časovničar iz Sen-Pola" Bertranda Taverniera i drugi). Treći put su to mladalačke erotske radoznalosti (mnogobrojne verzije „Dekamerona") ili kombinacije seksa i politike („Izgubljena čast Katarine Blum" Folknera-Schlöndorfa), sukob naivnosti mladalačkih ideala i malograđanskog mentaliteta („Kad bi se ponovilo" Kloda Leluša, „Noć kod gospođice Mod" Erika Romera, „Sledeća stanica Grinič Vilidž" Pola Mazurskog i drugi), zaposlenost i „debitovanje" u životu sa blažim ili oštrijim tonovima ironije („Nešvil" Roberta Altmana, „Hleb i čokolada" Franka Brusatija, „Čuvar plaže u zimskim mesecima" Gorana Paskaljevića), ili moralni problemi vezani za svet nasilja i surovosti („Paklena pomorandža" Stenlija Kjubrika, „Kum" Frensisa Forda Kopole, „Anatomija jednog ubistva" Andžeja Tržoša Rastaveckog), kao i neposredno ugrađivanje mladih i njihovih žrtava u revolucionarno menjanje sveta („Crvena Kalina" Vasilija Šukšina, „Let iznad kukavičjeg gnezda" Miloša Formana itd.)

Da li je sve to istina ili nije? Za sve te filmove o mladima moglo bi se reći isto ono što je Sigmund Frojd rekao o snovima: „San nije istinit, ali je strah koji se u njemu doživljava — realan". Na analogan način ni sve što se kaže o mladima na filmu i pomoću filma, možda, i nije uvek istinito na bukvalan i doslovan način, ali je istinito i možda, čak, još istinitije na drugi, *simptomatičan način*. Sve to spada u velike ljudske metafore koje, kao i uvek, skrivaju nešto (banalno) u stvarima i otkrivaju nešto (problematično i dramatično) u tim istim stvarima i pojavama. U svakom slučaju, baveći se filmskom tematikom koja se odnosi na mlade — film zagriza u živo tkivo života i stiče šanse da spoji svoje tanane estetske senzibilnosti sa suštinskim, vitalnim i nekabinetskim podvizima svake velike i istinske umetnosti. To, naravno, nije sve što film može da učini, ali u vrlo velikoj meri doprinosi radikalnom menjanju sveta i njegovom ispunjavanju humanim smislom. Možda je zbog toga Adorno i nazvao film *„vukom u jagnjećoj koži"*, a Gvido Aristarko ovu figuru tumači kao suprotstavljanje filma takozvanom *„umivenom životu"*, slažući se sa Antonionijem da film, inače, pruža neverovatne mogućnosti da se laže[1]. I na bukvalnom i na metaforičnom nivou, zahvaljujući tome što su ljudski duh i njegova priroda dvosmisleni i u po-

---

[1] Theodor W. Adorno, *Minima moralia*, Torino, Einaudi, 1954. Komentar Gvida Aristarka u knjizi: *Marks, film i filmska kritika*, Institut za film, Beograd, 1971, str. 14. i 116.

zitivnom i u negativnom značenju te reči. Sve zavisi od toga šta se (filmskom) umetnošću želi da kaže i koliko to ide u korist čoveka uopšte.

I tako, mi se danas možemo složiti sa tim da je filmska tematika o mladima, ako se ne varam, samo *jedan od preduslova* da film uopšte može da odgovori nejasnim i neartikulisanim očekivanjima (filmske) publike. Taj "jedan od preduslova" može da se pretvori u *uslov* filmske umetnosti samo ako se film posmatra i koristi *kao kreacija*, to jest kao *povod da se o svetu razmišlja i da se on menja*, odnosno da se *popravlja* (iako to može da zvuči vrlo pretenciozno. Uostalom, bogovi su Prometeja smatrali ne samo pretencioznim nego i drskim, pa ipak on najviše imponuje savremenom čoveku).

Već je Brecht (a mogao bih da kažem — *tek* je Brecht) istakao misao da *film ne sme da bude „gastronomski"* (to jest prosta potrošnja i uživanje — M. I.), *već "didaskaličan"*, to jest *on mora da bude izazivačka debata o idejama*. Štaviše, i ovaj stav bi se već mogao smatrati prevaziđenim i na izvestan način anahroničnim kad se ne bi imalo u vidu da je Brecht ideju posmatrao ne samo kao kontemplativnu nego i kao vrlo operativnu kategoriju. On je istovremeno kao i svi „mladi duhovi" u svojoj agresivnosti bio sličnim za izraz „mladi vukovi" i praktično bio na onoj misaonoj talasnoj dužini koju je André Mallraux tako divno iskazao definišući svaku (istinsku) umetnost kao *„antisudbinu"*, to jest kao pokušaj i nastojanje da se sudbina koja je čoveku namenjena — promeni. U stilu: „Nema sudbine — postoje samo alternative".

Ne bi se moglo reći da je filmska kritika u svetu sistematski pratila film o mladima, mada je uvek bila vrlo zainteresovana za filmske inovacije kao i za „mlade kinematografije", shvatajući ih u vrlo različitom smislu. Neke od povremenih i u izvesnom smislu „slučajnih" kritika te vrste bile su vrlo nadahnute, čak briljantne, ali je, ipak, za žaljenje što u svemu tome nije bilo dovoljno kontinuiteta. U jugoslovenskim razmerama su, takođe, bile retke ovakve inicijative, izuzev studija dr Milana Rankovića i dr Aleksandra ...dorovića, koje su ovim problemima posvetile posebnu pažnju.[2]

Drugi moto, koji sam izabrao da figurira ispod naslova ove ...prave, ističe da je umetnost, pored ostalog, *uznemirujuće pri...le*. Čak bi se moglo prihvatiti da ona nije slučajno uznemiru...a nego *režirano, programirano i inspirisano uznemirujuća*. Za ...n bi se to, iako ne uvek, moglo reći i pre i više nego za druge ...ike komunikacije, naročito ako je reč o njegovoj pretenziji kao ...etnosti. A „mladi film", ukoliko je kreativan i avangardan, po...ovu mora biti u stanju da uzbudi, obode i podstakne često ...*stezirani* duh savremenog čoveka da makar povremeno napravi ...*ins* sopstvenih i zajedničkih kretanja. Savremeni film raspola...u tu svrhu finijim, nijansiranijim i bogatijim repertoarom ne-

[2] Studije su nastale zahvaljujući saradnji Srpskog filmološkog ...štva i Instituta za film iz Beograda. Prva nosi naslov: *Društvena ...ika u savremenom jugoslovenskom filmu*, Institut za film, Beograd, ...), a druga *Filmski ukus omladine*, Institut za film, Beograd, 1971.

go neki drugi vidovi ljudske komunikacije, zahvaljujući svojoj naglašenijoj *„intimističkoj noti"*. I odista, kada je film umetnički efektan — njegova estetika je toliko suptilna i prodorna da se i sa nivoa intimnih epizoda uzdiže na nivo najviših kritičkih i refleksivnih vrednosti. I pre nego što pređem na filmske ilustracije ovih svojih ideja, dozvolite mi, uzgred, jednu sasvim nefilmsku digresiju ove vrste, da bih napravio, koliko-toliko, zgodan uvod u srž problema: jedan moj dobar prijatelj ispričao mi je u anegdotskom obliku pričicu o tome kako je iznenada i sa zaprepašćenjem, kao ošinut munjom, saznao da je počeo da stari. On je, naravno, imao vremena da to sazna i ranije, ali nije imao *povoda*. Navodno je jednom prilikom otišao na uobičajeno pecanje ribe i gotovo se zaboravio u besprekornoj tišini iza jednog vrbaka na reci. Iznenada je čuo dug, otegnut zvižduk kojim se zaustavljaju spora volujska kola i primetio kako mu se približava čovek. Kad je prišao bliže, videlo se da je to bio neobrijan seljak, odeven u grubo sukneno odelo, koji još nije dospeo do srednjih godina. Obratio mu se rečima: „Čile, imaš li šibicu da zapalim cigaretu?" Najednom mu je kao blesak sinula ideja da je morao početi ozbiljno da stari kad mu se čovek ovakvog izgleda obraća kao još starijem od sebe. I to je bio ozbiljan povod da na svoj život pogleda u retrospekciji i da od tog trenutka počne drukčije da računa i da raspolaže vremenom. Ta epizoda bila je dovoljna da potpuno promeni njegovu dotadašnju životnu filozofiju.

Uzimajući u obzir navedenu epizodu, mogli bismo se zapitati da li se civilizacije, kulture, revolucije i ideje dovoljno brinu da ne zastare? Film, ukoliko je mlad i vitalan, ima pored ostalog zadatak da im pruži povod da razmišljaju o sopstvenom zastarevanju i mogućnostima, odnosno potrebi neprestanog podmlađivanja. No, sve to, pre svega i ne manje nego za druge, važi i za sam film. On sâm ne sme da dozvoli sebi da zastareva, da gubi sokove životnosti i humanosti. Takve dileme su neodvojive od filma kao umetnosti, kao što nam svedoči Louis Skorecki.[3] Uostalom, ta ideja za film mora da bude opsesivna i mora da bude neka vrsta njegove groznice.

Veliki i snažan film ima veoma izoštren refleks za odnos prema mladosti i mladim generacijama, čak i bez obzira na žanr. Biće, nadam se, dovoljno da se navedu bar dva primera iz filmskog sveta, koji su u ponečemu suprotni po intonaciji, ali zato podudarni u smislu meditiranja o odnosima među generacijama. Meni se čini da su u tom pogledu dovoljno paradigmatični: „Časovničar iz Sen Pola" Bertranda Taverniera i „Svlačenje" Miloša Formana, koji nam nadahnuto pomažu da odgovorimo na pitanje: postoji li ili ne postoji „sukob generacija"? Je li to stvarno ili fiktivno pitanje?

Prvi od njih je, kao što je poznato, nagrađen (Prix Louis Delluc 1974). Kritičari su već primetili da je literarna podloga

---

[3] Skorecki Louis, Toulon, 12e Festival du Jeune Cinéma, str. 41 (dans: „Cahiers du cinéma", № 271, novembre 1976).

za taj film inače osrednji roman Georgesa Simenona *Časovničar iz Evertona* („L'horloger d'Everton"). Međutim, filmska transpozicija ovog romana spada u vrhunska ostvarenja. Sam režiser B. Tavernier, kome je ovo bio prvi igrani film (da li je po tome možda „mlad"?), kategorično tvrdi: „pred kamerom je, pored ostalog, u toku čitavog snimanja bilo pitanje o odnosima između oca i sina"[4]. Ovaj relativno neutralan iskaz zaoštrio je kritičar Guy Braucourt, citirajući poznato mesto književnika Roger Martin du Garda koje već dobija ukus ako ne sukoba među generacijama, a ono bar *nerazumevanja* među njima: „Kad susretnem dva čoveka od kojih je jedan odrastao, a drugi mlad, koji idu jedan pored drugog, a ne nalaze za potrebno da bilo što jedan drugom kažu, znam da je jedan od njih otac, a drugi njegov sin..."[5] To je već ona poznata vrsta srdačnosti na odstojanju pri kojoj otac nema šta da kaže sinu zato što ga smatra „još zelenim", a sin zauzvrat nema mnogo laskavije mišljenje o sopstvenom ocu smatrajući ga već „prevaziđenim", „démodé", duhovno zastarelim, ako ne i „izlapelim".

Scenario sugeriše vrlo uzavrele društvene odnose u Francuskoj pomoću zgusnutog preseka tih odnosa: u kojima prostitutke demonstriraju zahtevajući legalizaciju svoga „prava na rad", oštri politički sukobi između levice i desnice boje političku scenu, vode se žučne polemike čak i u kafanama o tome da li treba ukinuti ili dozvoliti smrtnu kaznu za najteže zločine i da li eventualno treba dozvoliti snimanje za televiziju izvršenja smrtnih kazni. Međutim, ma koliko izgledala napeta ta spoljašnja dramatika, čini se da naizgled bezazlena unutrašnja psihološka dramatika kipti od još većih tenzija: neoženjeni muškarci strastveno dokazuju prednost svoga statusa povoljnom okolnošću što mogu slobodno da jedu luk i da se ne obaziru ni na kakvu diskreciju, i to u kafanskim konverzacijama, dok roditelji sa zaprepašćenjem saznaju da su im deca pobegla od kuće. *Kako to i zašto?* Svet odjednom dobija potpuno nove i dotle neslućene dimenzije: časovničar iz Sen Pola Mišel (u izvrsnoj interpretaciji Philippa Noirea), vraćajući se iz restorana, saznaje od gospodina i gospođe Torrini da je njegov sedamnaestogodišnji sin pobegao sa njihovom šesnaestogodišnjom devojčicom. Ne verujući sopstvenim očima, otac to proverava na klasičan način, u sinovljevoj spavaćoj sobi. I, mada bi žarko želeo da se prevari, u to ne može biti nikakve sumnje: njegov krevet je nekorišćen i u savršenom je redu. Tek onda se otkriva famozna pukotina između oca i sina, odnosno u širem smislu između roditelja i dece.

Da ironija bude veća, policijski inspektor mu saopštava da je njegov sin, koji je odbegao od kuće sa svojom devojkom, u međuvremenu postao ubica. Otac želi da aranžira susret sa sinom u zatvoru ili na sudu, ali ovaj to izbegava. U takvim okolnostima vodi se između oca, koji tek naknadno uviđa da se nije u dovolj-

---

[4] „Cinéma", № 147, mai 1974, str. 6.

[5] Filmska kritika u „Les nouvelles Littéraires", 21. januar 1974; citirano prema: „Cinéma", № 147, mai 1974, str. 42.

noj meri posvetio svome sinu, te naslućuje njegove neme prekore, i policijskog inspektora blistav dijalog u kojem otac neveselo zaključuje nešto što ima karakter iznenadne i neočekivane, ali duboko istinite umetničke epifanije, odnosno vrlo lucidnog otkrića: *„Nije najgore to što ćete ugledati svoga sina između dvojice žandarma, već je najgore to kako će vas pri tom on pogledati."*

Da li je to kvintesencija međugeneracijskih odnosa? Nipošto nije. Iz daljeg filmskog raspleta se saznaje da su ti odnosi mnogo zamršeniji. Pošto sin odbija viđenje sa ocem, otac pokušava da uđe u suštinu čitave stvari preslušavajući magnetofonsku traku koju mu je pozajmio advokat koga je on unajmio radi sinovljeve odbrane na sudu. Sinovljev glas sa magnetofonske trake uverava da je ubio gospodina Razona zato što je ovaj bio „đubre" i sinonim za sve ono što je mladić osporavao. Naime, uprkos lažnom i prividnom ugledu, gospodin Razon je bio „otpadna materija". Na advokatovo pitanje da li je Razon bio grub prema njemu, sin odgovara da ga nikad ne bi ubio kad bi ovaj bio grub samo prema njemu lično. „A prema vašoj prijateljici?" — „Ni zbog toga se čovek ne ubija." — „Pa zbog čega se onda ubija?" — „To se ne čini uvek iz istih razloga: da to nisam učinio baš toga dana, rizikovao bih da to nikada više i ne učinim." — „A da li se ona, vaša devojka, slagala s tim?" — „Recimo da je to bio moj mali *svadbeni poklon."*[6]

U finalu: otac je, najzad, nastojao i uspeo da shvati i razume sina, kao i sinovljevo insistiranje na tome da nije bio posredi „zločin iz strasti", iako bi to za tezu odbrane bilo najpovoljnije. Uzroci su bili mnogo složeniji, a dijagnoza društveno dalekosežnija... Nesporazumi među generacijama su mnogo više simptomatični nego što su određeno faktični. Njihov život je zajednički, ali su im aspiracije delimično nepodudarne... Jedini odgovor koji ne bi mogao biti prihvatljiv u smislu traženja rešenja za te odnose jeste onaj inkriminisani i cinični odgovor kojim je Brecht ismevao površnost ovoga sveta: „Ne znamo, čak ni za pare..." Mi to, jednostavno, moramo saznavati...

Drugi filmski primer je ne manje pronicljiv i inventivan, mada žanrovski nešto drukčiji. U pitanju je komičan, ironičan i satiričan postupak u filmu „Svlačenje" režisera Miloša Formana. Deca, a naročito devojke, masovno beže od kuće i od roditelja, tako da su ovi primorani da osnuju posebno „Udruženje roditelja kojima su deca pobegla od kuće..." sa ubistvenim i prividno skraćenim naslovom: „URKSDPOK". Ispostavlja se, međutim, da je u pitanju fiktivno bekstvo, a njima nasuprot mnoga nefiktivna. Šta bi tek moglo da se kaže ovim povodom kad se ima u vidu da mnogim roditeljima deca (još) nisu fizički odbegla od kuće, ali su njihovi mentalni razlazi već davno imali svoj debi. Ne usuđujem se, čak, ni da skiciram jedan eventualni i rogobatni skraćeni naziv niti za udruženje takvih roditelja, još manje za klupsku pripadnost njihove zabludele dece. Što je sve to dato u jednoj

[6] „Cinema", № 147, mai 1974, str. 32.

armantnoj striptiz atmosferi i golotinji starijih generacija, ne amo što ne umanjuje opšti domet poruke nego se na diskretno umoran način bukvalno usađuje pod kožu svima nama. Iako to ije klasičan porno-film, nego ironično, ali umereno dozirana filoofija preispitivanja, izgleda da je potpuno u skladu sa onom ıkonskom ocenom savremenog filma, pa čak i čitave kulture koju e nedavno dao Jean Luc Godard: „Porno-filmovi su bili časniji d svih ostalih", to jest toliko je sve ostalo bilo lažno, neistinito ispunjeno licemerjem.[7] Ta Godardova izjava u Kanu 1975. gone neodoljivo asocira na sličnu Bergmanovu filmsku aluziju u ilmu „Persona": glumica Elizabet Fogler je jedne večeri prekiıula da igra svoju ulogu u pola predstave i otada ostala nema. Naime, zasitila se neiskrenosti i laži u svakodnevnom životu, pa e zaključila da je i svaka gluma samo specijalna vrsta laži. Ako ovo prihvatimo, možemo da zamislimo kako se glumica pita: kako da prestanem da lažem? Odgovor: prestani da govoriš. I njena anemelost je samo dosledna konzekvenca izvedena iz potopa laži neiskrenosti. Strašna figura i još veća metafora, pogotovu kad e kasnije dočara njena poenta: Alma pokušava da je različitim ukavstvima navede da progovori. Besna zbog Elizabetinog ćutanja, Alma viče: „Kaži nešto, čak iako je laž". I na kraju filma Elizabet kaže to nešto: „Ništa".

Hteo sam da kažem da veliki, vrednostan i umetnički film podmlađuje čoveka na bezbroj načina: prinuđujući ga da preispituje svoje odnose prema svetu i prema drugim ljudima, prema ebi, prema istini, pravdi i poštenju. Drugim rečima, prema svim kapitalnim vrednostima čovečanstva. Jer, ako je istina da je sav ovaj svet ogrezao u neiskrenosti i grehu, onda je divno *„što nladi ne znaju ništa"*, jer bi to značilo da nisu dovoljno inficirani da još poseduju potrebnu ljudsku meru naivnosti i bezazlenosti. A, osim toga, iako je divno što oni ne znaju ništa, izgleda da, pak, nije istina da „oni ne znaju ništa". Možda svet zna premalo o njima. I u jednom i u drugom slučaju film ima šta da nam kaže o tome. I čovečanstvo mu stoga mora staviti na raspolaganje kaneru, a ispred i iza nje *talentovanog čoveka.*

Arthur Gillet, predstavnik UNESKA

Pre svega, želim da sa zadovoljstvom prenesem tople pozdrave moje organizacije, kojoj pripada i gospodin Davičo, organizacije UNESKO, a posebno našeg generalnog direktora Amadu Mahtar M'Boa. To nije samo puka formalnost, jer naš generalni direktor ma mnogo interesovanja za obnavljanje kulture u smislu omoгućavanja autentičnog širenja kulture u zemljama koje su do

[7] Vidi: „Cahiers du cinéma", fevrier 1976, Paris, str. 6.

sada bile pod dominacijom i, posebno, za kulturu nesvrstanih zemalja.

Lično sam veoma zadovoljan što se ponovo nalazim u Jugoslaviji, između ostalog i stoga što u jugoslovenskoj federativnoj republici nalazim raznolikost u zajedništvu ili — ako hoćete — zajedništvo u različitosti, što karakteriše i našu organizaciju UNESKO i što pruža istovremeno izazov i nadu da će se i u budućnosti održati ta dijalektika različitosti i zajedništva.

Ja nisam filmski stručnjak, niti sam, u stvari, stručnjak za bilo šta. Mi, u Odeljenju za mlade u UNESKU, jednostavno pokušavamo da budemo u toku kompleksnih i često kontradiktornih preokupacija omladine i da, koliko je to moguće, budemo njihovi tumači, tumači njihovih nemira, preokupacija i težnji. U ovom smislu želeo bih ne da donosim poruke, već da postavim neka pitanja. To neće biti ni dugometražni, ni kratkometražni, to će pre biti — crtani film.

Zašto se UNESKO interesuje za omladinu i kako? Dva su osnovna pravca: prvo — da bi se upoznale i shvatile preokupacije, nemiri i težnje mladih, kao što sam već rekao. Ali, i da se ne bi maskirala stvarnost, da se ne bismo nametnuli kao posrednici, već da bismo podsticali mlade, da bismo im omogućili da učestvuju u promenama, sve do onih revolucionarnih, u kompetencijama UNESKA, a to će reći — u oblasti obrazovanja, nauke, kulture i informacija.

Reč je, dakle, o posmatranju mladih, ponekad u pasivnoj ulozi, u ulozi posmatrača, ali i o pružanju pomoći mladima da stvaraju, da budu aktivna bića, da budu faktori promena.

Rekao sam da imam neka pitanja. Pre svega, izvinite ako vam se neka od njih učine banalnim. Vi ste stručnjaci, a mi nismo. Ali, ako vam se pitanja i učine banalnim, to je možda zato što, u stvari, nema dovoljno komunikacija između vas, mladih stručnjaka, i nas koji pokušavamo da posmatramo, da upoznamo, da shvatimo mlade.

Prvo pitanje bilo bi:

Da li u izvesnim zemljama postoji preobilje filmova? Ako je to tačno, da li se može reći da to preobilje filmova olakšava mladima pristup filmu, kulturi i obrazovanju? Naš generalni direktor, koga ne citiram iz formalnih razloga, moram to da ponovim, nedavno se suočio sa tom preobilnošću u izvesnim zemljama, sa prevelikom količinom informacija, bujicom slika, reči i poruka, na koje javnost više nije u stanju da reaguje, da počne dijalog, već ostaje pasivna, traumirana ili manipulisana. Prvo pitanje bi, dakle, bilo o suvišnoj količini filmova.

Drugo pitanje — kakvo je preobilje filmova u pitanju? Da li je klima u kojoj oni nastaju plodna, ili je kvalitativno slaba? Da li je tu uglavnom reč o osrednjim filmovima, koji i u odraslih i mladih izazivaju osećanja suprotna definicijama zdrave klime, individualne i kolektivne.

Tokom 1969. i 1970. godine, u jednom velikom zapadnoevropskom glavnom gradu — neću reći kojem, jer nemamo prava

kritikujemo zemlje-članice, ali možete da uzmete da je to bilo koji veliki zapadnoevropski grad, bilo je 450 premijernih filmova. Od toga broja,92,7 procenata filmova sadržalo je scene ekstremnog nasilja.

Treće pitanje: ako nasilje preovlađuje, čak i u dobrim filmovima, zar to nije znak da film, dobar kao i loš, reprodukuje i prikazuje dimenziju društva u kojem je nastao. A to važi i za realističke filmove, kao i za one koji pozivaju na beg u perverziju. Treba, dakle, uspostaviti vezu između filma i realnosti, čak i kad film skriva stvarnost.

Četvrto pitanje je zapravo: zašto zaoštrenu krizu u nekim zemljama, u kojima je previše filmova, tu krizu film jednostavno odražava kao — preveliku količinu.

Ali, nije li tačno, i nije li to paradoksalno, da je taj odraz najčešće iskrivljena slika, koja romantizuje ili skriva stvarnost i njene uzroke, koja oduzima značenje na koje film pretenduje, ako takvog značenja uopšte ima, najsmeliji i najopasniji potencijal — buđenje individualne i kolektivne savesti kao prethodnice manje ili više dubokih ličnih i društvenih promena.

Peto pitanje — kakva je situacija u zemljama u kojima vlada nestašica filmova? U zemljama u kojima vlada glad uopšte, pa i „glad" za filmom (naravno, mislim na zemlje Afrike, Latinske Amerike i Azije), koji mladi u tim zemljama imaju pristupa filmovima? — Oni koji imaju sredstava za bioskop? To su oni privilegovani, iz urbanih sredina. Paradoksalno je, ali ti privilegovani mogu biti i siromašni, koji su tim više podložni uticaju filmova, kojima iz industrijalizovane zemlje prosto dopinguju i koji su korenom malo vezani za selo, gde nema filma, a još nisu, i možda neće nikada ni biti korenom vezani za grad.

„Ja — Crnac", film Žana Ruša, pokazuje pravu sliku svakodnevnog života jedne grupe mladih u Abidžanu (Obala Slonovače), grupe mladih predstavnika te većine koja nadire, mladih koji žive u glavnom gradu te zapadnoafričke zemlje. Taj isečak života, osim snažne preokupacije materijalnim, dakle „super-životom", prolazi u konfuznom sanjarenju koje za osnov ima uglavnom gangsterske i kaubojske filmove. Prema Žan Rušu, mašta te omladine postaje jaka isto toliko, ako ne i više, koliko i preokupacija materijalnim. Ona je toliko jaka da ti mladi Afrikanci, koji žive u bedi, daju jedni drugima imena zapadnih filmskih zvezda, kao što je Edi Konstantin, i — što je još gore — počinju da preziru Afriku i same sebe! I sve to zahvaljujući privilegiji što mogu da gledaju filmove.

Šesto pitanje — kako reagovati? Za nesvrstane prvi korak je, dabome, stvaranje nacionalnih kinematografija. One već postoje u nekim zemljama, ali stvorene po kojem uzoru? Lično mislim da na svaki film kao što je „Panter Panšali" dolazi sto konfuznih filmova. Koliko je gledalaca u nas, u industrijski razvijenim zemljama, kao i u svetu nesvrstanih, među tim privilegovanima koji idu u bioskop, videlo film „Panter Panšali", ili „Antonio Das Mortes", ili „San Bizanga", „Lusia" ili „Sećanje

nerazvijenost"? Pod izgovorom da treba sprečiti štetni uticaj Zapada, neke zemlje se u ovom trenutku bacaju na nacionalnu proizvodnju — pornografskih filmova!

Sedmo pitanje je — kako mladi na to reaguju? Tačno je, oni reaguju. Ali — reaguje manjina. Većina to podnosi. Treba prvo znati dešifrovati, „pročitati" film. Zato imamo kino-klubove, domove kulture, a u nekim zemljama postoje i začeci školskih ili vanškolskih aktivnosti u tom smislu, zasnovanih na onome što bih nazvao filmskim „opismenjavanjem" mladih.

Međutim, u kojoj meri kino-klubovi i aktivnosti u školi i izvan nje uspevaju da se otrgnu od uticaja društva podložnog nasilju i prodoru neokolonijalističke kulture? Ne gledajmo na to mehanički. Ima mnogo i mnogo izuzetaka. Međutim, u celini, zar se ne mora pomisliti da škola, na primer, odražava kulturno-društveni model koji vlada u datom društvu isto toliko koliko i film? Pitanje je, dakle: ako film samo u ređim slučajevima osvetljava školsku stvarnost, zar nije onda, u krajnjoj liniji, i škola samo retko okrilje analiza i kritika filma.

Šta u takvim okolnostima učiniti da bi se mladima masovno dala mogućnost da nauče da „čitaju" filmove? Na to nemam odgovora.

Osmo pitanje — u kojoj meri mladi mogu da se bave filmom? Tu ne mislim na mlade profesionalce, na mlade genije, na mlade reditelje izuzetne darovitosti, već govorim o prosečnima koji bi želeli da se bave filmom. U industrijalizovanim zemljama konstatujemo da je ta manjina u porastu, da filmove prave i mladi, u školskim ili vanškolskim uslovima, u Engleskoj, Sovjetskom Savezu, Sjedinjenim Državama, Kanadi. Ali, mi smatramo da ni to nije način da se nađe pravi izraz; jer — po stepenu ideja — to je, možda, nešto suptilniji način, neposredniji, jednostavniji, a ne mora biti ni skuplji način koji privlači mlade filmske stvaraoce. Tu mislim na „Videograf" Monreala, koji možda poznajete, film koji su stručnjaci analizirali i zaključili da dopušta mladima da se upletu u lance dotokatalitike, koji proizlaze iz lupetanja, psovki, opsenosti i političke provokacije.

Napomenimo da je film „Videograf" finansiran prilozima publike.

U nesvrstanim zemljama, međutim, film se još malo koristi, iako se mogu navesti izvesni primeri rada amaterskim kamerama od 8 milimetara, koji su gotovo uvek u tesnoj vezi s programom učešća omladine u razvoju. Tako sam video, na primer, u Peruu, gde postoji program obrazovanja odraslih — obrazovanja u smislu proširenja svesti ljudi, a ne u smislu učenja odraslih ponašanju — da mladi koriste amaterske kamere od 8 milimetara za filmove koji su neiskrivljeno ogledalo realnosti, problema iz seoskih sredina. Na taj način oni pomažu samoj suštini obrazovanja odraslih, onakvog kakvo je zamišljeno u Peruu.

Deveto pitanje — na koje probleme nailaze mladi nesvrstanih zemalja pri stvaranju filmova? Mislim da je to teren izuzetno interesantan za otkrivanje, ali do sada malo istraživan. Mislim da

je tu reč i o dijalektici: s jedne strane, o težnji mladih da se afirmišu nezavisnost — kulturna, ideološka, politička, društvena, čak i lična. S druge strane, ostaje niz zavisnosti koje se nastavljaju — tehnička zavisnost u domenu napretka kinematografije, na primer. Ne treba zaboraviti da ima preko trideset zemalja sveta čiji je prosečni dohodak po stanovniku manji od cene jedne kino-kamere od osam milimetara! Tu je zatim i ideološka zavisnost: ti mladi bi želeli da napuste uhodane puteve, ali je pitanje da li njihovi ideološki tutori, koji imaju odlučujući uticaj, pristaju na širenje autentičnosti o Senegalu, Šri Lanki, Čileu... I, najzad, zavisnost ideja, koja bi se odnosila na plastičnost, estetiku, izražajnost. Mladi sineasti iz nesvrstanih zemalja rade u uslovima dugih narodnih tradicija u domenu pozorišta, pesme, usmene baštine. Da li film može da „mobiliše" te tradicije, da ih sačuva, da očuva njihovu životnost, spontanost, ili film odvlači mlade u zatvorenost kulture i u dihotomiju između onog koji proizvodi i onog ko troši?

To je kratka panorama problema, onako kako ih mi vidimo. Problema mladih koji posmatraju, reaguju, stvaraju, ili koji bi želeli da stvaraju. Mislim da bi se ovo moglo nazvati „procesom kino-opismenjavanja". Mladi uče ne samo da „čitaju" film nego i da ga „pišu".

Poslednje pitanje je, naravno, kako proširiti i poboljšati proces „kino-opismenjavanja" omladine svuda u svetu.

Eto, to su bila pitanja koja bismo želeli da postavimo. Završio bih, želeći vam uspeh u radu na ovom sastanku i zahvaljujući vam na pažnji.

Breda Pavlič:
Film kao faktor socijalizacije: otvorena pitanja

(Marksističke teorije o masovnom komuniciranju)

Film (kao i televiziju) možemo, naravno, posmatrati, odnosno proučavati iz raznih uglova. Zavisno od toga da li ga vidimo prevashodno kao tehničko dostignuće, kao područje umetničkog stvaralaštva, kao faktor vaspitanja i obrazovanja, kao sredstvo za upoznavanje među narodima ili, pak, kao oblik savremene međunarodne podele rada na području filma, to jest kao granu industrije i međunarodne trgovine (distribucije), povećava se ili smanjuje naše ushićenje ovim sredstvom masovne komunikacije. Drugim rečima, za (našu) ocenu filma kao društveno značajnog i uticajnog sredstva masovne komunikacije vrlo je važno u kakvom ga širem ili užem sociološko-političkom i ideološkom kontekstu istražujemo, polazeći od toga da film nije — i ne može biti — od društva izolovana pojava, već je, naprotiv, svakim danom sve bitniji integralni deo celokupnosti društvenih odnosa.

Pošto je u pitanju vrlo složena problematika, neminovno je da se u ovom izlaganju ograničimo na takav pristup kojim težište stavljamo na pojavu filma (i televizije) kao proizvoda određenog stepena istorijskog razvoja kapitalističkog sistema proizvodnje i njemu odgovarajućih oblika društvenih odnosa, uključujući oblike lične i društvene potrošnje, razonode, odnosno korišćenja takozvanog slobodnog vremena, itd. Polazna tačka našeg razmišljanja je film kao oblik društvene delatnosti koja uključuje kako komponente naučno-tehničkog razvitka i umetničkog stvaralaštva, tako i komponente industrijske proizvodnje i trgovine (uključujući marketing i sve što ide uz to), i koja se nije razvila slučajno[1], već, naprotiv, predstavlja organizovanu društvenu instituciju; kao takva, ona ima svoje istorijske korene i zasniva se na određenoj društvenoj podeli rada i njoj odgovarajućim, manje ili više, partikularističkim interesima. U osnovi tih interesa, naročito u kapitalističkim uslovima proizvodnje, odnosno filmske i TV industrije, na prvom je mestu težnja za stvaranjem što većeg profita — što je već notorna konstatacija. Manje poznata i zasada još vrlo malo proučavana, međutim, jeste problematika kojom se uspostavlja veza između težnje za stvaranjem što većeg profita i socijalizacijskih efekata određene preovladavajuće sadržine filmskog i TV programa koja se bira, odnosno stvara, na osnovu kriterijuma koji u prvi plan stavljaju finansijski uspeh.

Na prvi momenat filmskog stvaralaštva počelo se relativno rano upozoravati; ovde spominjemo samo, kao primer, knjigu *Filmska kultura* Béle Balázsa, koja je objavljena 1948. godine. Već tada, kako to vidimo kod Balázsa, nije se ostalo samo na ovoj konstataciji, nego su se pojavili i prvi pokušaji povezivanja ovog problema s problemom ukusa publike, što se u današnjim raspravama pojavljuje kao obuhvatnije pitanje ideologije publike ili, konkretnije, kao kritika mita o takozvanim željama publike koje filmski stvaraoci teže da zadovolje. Srž ovih rasprava, naročito onih koje izviru iz naprednijih shvatanja i koje polaze od osnovnih postavki političke ekonomije, pa se približavaju marksističkim shvatanjima[2], potvrđuje saznanja do kojih je i Balázs došao: ukus publike nije nikakva metafizička pojava, već je, u stvari, manje-više, nesvesna ideologija koja se razvija i održava u klasnoj strukturi društva. U tom smislu, kako kaže Balázs, bilo bi od velike koristi razgrnuti ideologiju filma i svesti je na njene ekonomske i društvene korene.[3] Prihvatajući ovaj izazov, pojavili su se krajem 60-tih i 70-tih godina na području proučavanja masovnog

---

[1] O izvesnom stepenu slučajnosti možemo govoriti samo u vezi sa samim otkrićem filma ili televizije kao tehničkog izuma, ali ne i kao društvene institucije O tome: Raymond Williams, *Television: Technology and Cultural Form*, Fontana, London, 1974.

[2] Najpoznatija su dela napisali H. Skornia, H. I. Schiller, T. H. Guback, R. Williams, R. Barthes, A. Mattelart, K. Nordenstreng, H. J. Kleinsteuber itd.

[3] Béla Balázs, *Filmska kultura*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1966, str. 374.

komuniciranja radovi napredno usmerenih ekonomista i sociologa, naročito u zemljama Latinske Amerike, koji na razvoj i ulogu savremenih masovnih komunikacijskih sredstava gledaju, pre svega, kroz prizmu klasne strukture društva, odnosno kroz prizmu postojeće društvene podele rada i klasne borbe koja u njoj ima svoje korene.

Iz široke palete problema koji se otvaraju ovim pristupom u ovom prilogu istakli bismo ulogu filma kao jednog od sve značajnijih faktora *procesa socijalizacije*, zadržavajući se, pri tom, naročito na dva komplementarna vida ovog problema:

(1) prikazivanje nasilja u filmu i na televiziji, uz pravu eskalaciju, kako u pogledu kvantiteta, tako i intenziteta prizora nasilja, koja je tim više zabrinjavajuća budući da društvene nauke, naročito psihologija i socijalna psihologija, još nisu uspele da utvrde kakve su posledice stalnog prikazivanja nasilja na ekranu;

(2) povećanje frustracija u većine stanovništva, naročito među mladima, koje izaziva objektivni konflikt između vrednosne orijentacije pretežnog dela filmskog i televizijskog sadržaja i stvarnih mogućnosti zadovoljenja želja (potreba), odnosno ostvarenja aspiracija koje takva vrednosna orijentacija stimuliše.

O problematičnosti i jednog i drugog vida, kao i o stepenu njihove komplementarnosti, postoje zasada različita mišljenja; uprkos tim razlikama, međutim, većina rasprava sve očiglednije potvrđuje hipotezu da često prikazivanje nasilja na velikom i malom ekranu ima relativno mali neposredni efekat na ponašanje takozvanih *„stabilnih" odraslih osoba* (to jest, psihički odraslih osoba), za koje se smatra da imaju dovoljno iskustva s kojim mogu neutralizovati ponuku, to jest prikaz nasilja na ekranu. To, međutim, ne važi za drugu kategoriju gledalaca, takozvanih *prosečnih gledalaca* među koje spadaju deca i omladina, kao i mnogi formalno odrasli ljudi, čiji je, međutim, psihičko-emotivni razvoj ostao na relativno niskom stupnju. U osoba ove kategorije pojavljuje se visok procenat promena u ponašanju posle dužeg perioda izloženosti dejstvu nasilja sa ekrana. Naročito se ispoljava promena *u odnosu prema nasilju:* povećava se spremnost osobe da primi nasilje kao, manje-više, normalan način rešavanja problema, kako ličnih, tako i društvenih, i zadovoljavanja želja i potreba, to jest postizanja željenih ciljeva. Slične konstatacije pojavljuju se i u pogledu sve veće i raznovrsnije frustriranosti savremenog čoveka, pogotovo mladog. Nema sumnje da veliki deo sadržaja koji se dnevno nudi preko velikog i malog ekrana u svetu i u nas doprinosi svojom u osnovi (malo)građanskom vrednosnom orijentacijom opštem stanju frustriranosti koja je karakteristična u većoj ili manjoj meri za pretežni deo stanovnika u svim zemljama danas. Mnogi stručnjaci na području sociologije masovnog komuniciranja tim povodom govore o takozvanoj revoluciji rastućih aspiracija, koja se, usled delovanja masovnih medija, s jedne strane, i ograničenosti stvarnih mogućnosti, s druge strane, pretvara u takozvanu revoluciju rastućih frustra-

cija koja je naročito karakteristična za zemlje u razvoju. Kakve su stvarne posledice takvog stanja za pojedince i za društvo u celini i čemu to vodi u smislu teorije revolucije, zasada su, manje-više otvorena pitanja. Gledano kroz prizmu marksističke teorije o otuđenom čoveku u uslovima kapitalističkih društvenih odnosa, može se, međutim, reći da rezultati kojima za sada raspolažemo ukazuju na stvarnu opasnost od postepenog otupljivanja i sve veće neosetljivosti ljudi prema nasilju, s jedne strane, i sve veće pasivizacije, kao odgovora na frustriranost, s druge strane, što u sklopu delovanja ostalih oblika ljudske otuđenosti vrlo verovatno pojačava eroziju humanističkih vrednosti, odnosno sprečava razvoj humanijih socijalističkih odnosa.

Naravno, ovim ne tvrdimo da su prvenstveno film i televizija odgovorni za konstatovani porast kako nasilja tako i frustriranosti u savremenom društvu. U krajnjoj liniji, osnovne razloge treba tražiti u mnogim nerešenim ili samo delimično rešenim konfliktima koji proizlaze iz klasne strukture društva i njoj karakterističnih društvenih odnosa. Budući da savremena sredstva masovne komunikacije, uprkos velikoj moći, ne predstavljaju neku silu *izvan ili iznad društva*, već su njegov integralni deo, logično je da se osnovni uzroci pojavi nasilja, frustriranosti i njima sličnih manifestacija traže u širem društvenom kontekstu, obuhvatajući sve vidove opšte krize savremenog društva koja se odražava u promenama funkcija, kako primarnih, tako i sekundarnih društvenih grupa. U tom se sklopu savremena sredstva masovne komunikacije, naročito film i televizija, pojavljuju, pre svega, kao *katalizatori* u društvu već postojećih anomalija, a ne kao osnovni uzročnici. To, međutim, ne skida odgovornost, odnosno deo odgovornosti koju u ovom pogledu snose i masovni mediji, zapravo ljudi koji u njima odlučuju o sadržaju programa, kao ni odgovornost istraživača masovnog komuniciranja koji se isuviše sporo hvataju u koštac s ovom vrlo složenom problematikom.

Namerno smo istakli da je pretežni deo sadržaja koji se prenosi preko velikog i malog ekrana u *osnovi* (malo)građanski po svojoj vrednosnoj orijentaciji. Time smo želeli naglasiti da nije uvek reč — pa čak ni u većini slučajeva — o *eksplicitno* formulisanim vrednostima sadržaja, pogotovo kad je ovaj uvezen iz inostranstva, već o pretežno *implicitnim* vrednostima koje je teško identificirati i analizirati u postojećoj relativno nerazvijenoj metodologiji na području proučavanja masovnog komuniciranja. Istina je, naime, da (preo)vladajuća ideologija prožima i determiniše svaki vid simbolizacije u određenom društvu. Po rečima Rolanda Barthesa, „sve, naši filmovi, naša masovna literatura, razgovori, kulinarstvo o kojem sanjamo, odeća koju nosimo, sve zavisi od predstava koje buržoazija ima o odnosima između čoveka i sveta, i koje (spomenutim načinima) nameće svim ostalim društvenim klasama i slojevima"[4], čime, u stvari, ponavlja i aktualizuje poznati Marksov stav o idejama vladajuće klase kao vla-

[4] Roland Barthes, *Mythologies*, Paladin Books, London, 1973, s. 140.

dajućim idejama određene epohe. Potvrdu te konstatacije možemo naći u mnogim delima, pogotovo u empirijskim istraživanjima poznatog bolivijskog stručnjaka za masovne komunikacije Luis Ramira Beltrana i drugih istraživača Latinske Amerike.[5] Iz tih dela proizlaze mnoga otvorena pitanja koja zaslužuju ozbiljnije razmatranje, naročito u opsegu marksističke teorije društva, a zbog ograničenosti vremena ovde ih se samo dotičemo.

1. U najopštijem pogledu, sve je očitije da se dosadašnja teorija nije temeljnije pozabavila pitanjem uloge savremene masovne komunikacije tehnologije, naročito njenog prenosa iz industrijski razvijenih zemalja u zemlje u razvoju, kao bitnog faktora razvoja materijalno-ekonomske baze društva i njegove ideološko-kulturne nadgradnje, kao i njihove dijalektičke međuzavisnosti. Veliki deo kritike takozvanog potrošačkog društva, odnosno potrošačke kulture, ima svoje korene upravo u tom još nedovoljno proučenom problemu. Grubo formulisano, reč je o ovome: masovna proizvodnja na kojoj se zasniva sav industrijski sistem, neminovno je povezana, to jest zavisi od masovne potrošnje; masovna potrošnja, međutim, koliko zavisi od masovne proizvodnje, koja je njen preduslov, isto toliko zavisi i od delovanja sredstava masovne komunikacije koja su u savremenom društvu sve značajniji prenosni mehanizam i veza između mase potrošača i proizvođača. Stavljeni u tu spregu međuzavisnosti, masovni mediji, kao što su film i televizija, kojima su potrebna ogromna sredstva da bi funkcionisala, neminovno se uključuju u borbu za što veći finansijski uspeh. U praksi to znači boriti se za što veći broj gledalaca, s jedne strane, i za zadovoljenje zahteva, odnosno potreba, naručilaca (u slučaju televizije to su neposredno preduzeća), s druge strane. Najeksplicitniji oblik takvog stanja jeste uloga ekonomske propagande (reklame) na velikom i malom ekranu. Manje očigledan je, a zato mnogo teži za proučavanje, problem opšte komercijalizacije ovih masovnih medija, što nalazi svoj poseban oblik u stalnoj težnji stvaralaca filma da se sadržina filma približi maksimalnom broju gledalaca; što to znači u pogledu kvaliteta, odnosno intelektualnog nivoa saržaja pretežnog dela filmova, i kako to utiče na srazmeru između dobrih filmova i onih koji se svrstavaju u takozvane „špagete" — kaubojski filmovi, istorijski spektakli, James Bond i Kung-Fu filmovi, itd., nije potrebno naročito objašnjavati. O toj temi možemo naći mnogo literature, a u novije vreme, usled sve dublje kritike delovanja transnacionalnih korporacija, koje obuhvataju i glavne proizvođače filmova i TV-programa, kao i njihove distributere, pojav-

[5] Naročito je značajno delo L. R. Beltrana: *TV Etching in the Minds of Latin Americans: Conservatism, Materialism, and Conformism*, referat na 10. konferenciji AIERI/IAMCR, Leicester, septembra 1976; Armand Mattelart, Carmen Castillo y Leonardo Castillo: *La ideologia de la dominacion en una sociedad dependiente; la respuesta ideologica de la clase dominante chilena al reformismo*. Buenos Aires, Signos, 1970.

ljuje se i literatura koja se celovitosti ovog problema približava s aspekta političke ekonomije i međunarodnih odnosa.[6]

Ostaje, međutim, otvoreno pitanje uloge najuticajnijih sredstava masovnog komuniciranja, kao faktora u procesu socijalizacije, naročito u pogledu razvitka revolucionarne društvene svesti, to jest klasne svesti najvećeg broja stanovništva — pogotovo omladine.

2. Stavljeno u neposredniji odnos razmatranja, to pitanje bismo mogli formulisati na ovaj način: Uzimajući u obzir sve što znamo o razvitku i delovanju velikog i malog ekrana u sadašnjim uslovima, pitanje je: *za kakav se život sprema (vaspitava) današnja omladina,* u nas i u svetu pod dejstvom filma i televizije kao bitnih faktora socijalizacije u sklopu opšte krize porodice, školskog sistema i drugih primarnih grupa? Problem možemo postaviti i drugačije: *Koliko,* da li uopšte, i *kako,* to jest kakvim osnovnim vrednosnim sistemom današnji filmovi (a tu ne mislimo prvenstveno na vrhunska dostignuća nego na poplavu ranije spomenutih filmova koji spadaju u kategoriju kiča) *pomažu mladima* u njihovom svakodnevnom suočavanju s problemima lične i društvene prirode, i to ne u smislu pružanja recepata za „pravilno" ponašanje, nego, pre svega, u smislu stimulisanja njihovih sposobnosti za traženje i iznalaženje novih, naprednijih rešenja svakodnevnih problema egzistencije?

Tražeći odgovore na ta i njima slična pitanja neki od najnaprednijih istraživača masovnog komuniciranja, kao, na primer, Čileanci Armand Mattelart i Ariel Dorfman, čija je knjiga *How To Read Donald Duck* (Kako čitati Paju patka) javno spaljena u prvim danima Pinochetovog fašističkog režima (a i dalje ostaje pri vrhu indexa zabranjenih knjiga), kritički su se dohvatili čak i sveta fantazije Walt Disneya. Prve reakcije javnosti, čak i kod nas, bile su zaprepašćenje i ismejavanje kritike koja se usudila okarakterisati poznate omiljene junake Disneyevog sveta kao instrumente kapitalističke-buržoaske ideologije, čak i ideologije imperijalizma i fašizma. Takva reakcija još je i danas živa, što u osnovi potvrđuje teze o dubokoj usidrenosti buržoaske ideologije, odnosno uloge hegemonije koju je zasada najdublje analizirao Antonio Gramsci, naglašavajući da je jedini način uspešne borbe protiv takve ideologije svesno i organizovano stvaranje *proleterske kontrahegemonije.*

3. Nema sumnje da film i televizija mogu — i moraju — da odigraju vrlo važnu ulogu upravo u suzbijanju nepotisnute buržoaske ideologije u razvijanju vrednosnog sistema, koji u centar stavlja, pre svega, interese radničke klase, seljaštva i marginalnih grupa —, što je za zemlje u razvoju od prvorazrednog značaja — i svih radnih ljudi, a u njihovom sklopu interese dece i omladine

[6] Videti: Breda Pavlič, *Filmska in TV industrija v službi multinacionalnih družb,* „Teorija in praksa", let. 12, br. 8—9, Ljubljana, 1975; Breda Pavlič, *Uloga transnacionalnih kompanija iza velikog i malog ekrana,* „Međunarodni problemi", Beograd (u štampi).

kao budućih graditelja demokratičnih socijalističkih odnosa. Međutim, da bi oni bili osposobljeni za takvu društvenu funkciju, neophodna je kontinuirana kritička analiza delovanja te savremene masovne komunikacijske tehnologije čiji cilj mora biti oslobađanje postojeće tehnologije od svih implikacija, naročito ideološke prirode, koje mogu imati duboke razorne posledice po dalji razvoj humanističkih socijalističkih odnosa.

U tom smislu zaključili bismo ovo izlaganje mislima Béle Balázsa koje, ovde slobodno kazane, ističu: Uprkos svim negativnim pojavama, koje su pratile (i prate) razvitak filma, nema sumnje da film predstavlja odlučujući korak ka emancipaciji čovečanstva. Duh tehnike ne dozvoljava da ga ograničava njegova slučajna upotrebljivost; zato se i film svojom unutarnjom sudbinom i porukama suprotstavlja svojim vlasnicima. Duh filma je, uprkos svemu, duh napretka. I taj duh nalaže da film postaje umetnost naroda, umetnost radnih masa sveta. Tada će i film naći svoju adekvatnu tehniku.[7]

Ronald Holloway: Mladi Holivud

Tokom poslednje decenije imali smo prilike da vidimo propast starog i rođenje novog, mladog Holivuda. Od velikih producentskih kompanija prvo je propao „Metro Goldvin Majer", čija se nekadašnja slava svela na nivo običnog hotela u Las Vegasu. „Varner Braders", čiji je sadašnji vlasnik korporacija „Kini" (poznata i po firmi garaža u Njujorku), usredsredila je svoje interesovanje na televiziju, naročito na određene specijalne programe za odabrane gledaoce. Nekad nerentabilna holivudska firma „Univerzal" ostvarila je 1970. ogromne profite (realizovala je sve „velike" filmove, od „Ajkule" pa dalje), ali danas u Holivudu ne predstavlja više od turističke atrakcije.

Sposoban investicioni posrednik predstavlja formulu za uspeh u sedamdesetim godinama. Koprodukcija donosi udeo u prihodu i vrlo se često primenjuje i u međunarodnim razmerama, dok se istovremeno svi bore za velike zvezde i čuvene reditelje. Sa gotovo svakog investitora je siguran plasman velikih filmova kao što je to bio slučaj sa „Ajkulom", „Paklenim tornjem", „King Kongom"... Nova senzacija na filmskoj sceni je, svakako, Dino De Laurentis, producent koji je omogućio da se istog dana održe premijere filma „King Kong" u Americi, Evropi i Japanu u poslednjoj nedelji decembra 1976. i time ostvario 26 miliona dolara za samo deset dana prikazivanja u 1500 bioskopskih sala širom sve-

[7] Béla Balázs, op. cit., str. 388—390.

ta. Dino očigledno želi da dostigne rekord filma „Ajkula", prošlogodišnjeg rekordera svih vremena.

Novajlija na sceni, koji nas zapanjuje, međutim, nije Dino, već mladi talentovani filmski stvaralac Stiven Spilberg, koji je imao nepunih trideset godina kada je snimio „Ajkulu", a to je bio tek njegov treći film. Još više zaprepašćuje činjenica da je polovina boljih filmova snimljenih u Americi poslednjih desetak godina zasluga mladih talenata. Film kojem pripada ključno mesto za preobražaj u Holivudu šezdesetih godina jeste „Goli u sedlu" koji je preko noći na Kanskom festivalu 1968. izazvao pravu senzaciju. Zvezde filma, reditelj Denis Hoper, producent Piter Fonda i glumac Džek Nikolson sačinjavali su nezaboravni trio i svaki od trojice imao je punu slobodu da ostvari svoje zamisli.

Finansijeri su smatrali da ne mogu mnogo da izgube na filmu u koji je malo uloženo. Dvostruko su bili u pravu: film koji malo košta predstavljao je mali ili nikakav rizik, a pokazalo se da je dalji razvoj mladih umetnika tekao različitim pravcima. S jedne strane, Hoper je posle „Golih u sedlu" snimio „Poslednji film", a Fonda je bio reditelj i producent filma „Najamnik"; oba filma imala su dosta loš plasman. S druge strane, Nikolson je ušao u kategoriju velikih zvezda modernog američkog filma, ali tek posle kratkotrajnog neuspeha pisanja scenarija, režiranja i produkcije filma „Vozi, rekao je". Junak svih ovih filmova bio je smušeni egzistencijalista u pseudomelodramama namenjenim mladom modernom gledaocu.

U prvo vreme reditelji mladog Holivuda snimali su uglavnom filmove o ljudima-lutalicama i filmove o pop-koncertima na otvorenom prostoru. „Pet lakih komada" u režiji Boba Rafelsona (koji je sa scene nestao isto toliko misteriozno kao što se pojavio) obeležio je moderni pravac lutanja i nekonformizma u kojem ponovo gledamo Džeka Nikolsona u ulozi osetljivog antijunaka lišenog iluzija. Festivali pop-muzike ulaze u žižu interesovanja: Penbejkerov film „Festival u Montreju" proslavio je rok-scenu San Franciska, a zatim je sledio „Vudstok", masovna pastorala Majkla Vedlija posvećena „Isusovcima", „Jipicima" i drugim sličnim pokretima. Mikelanđelo Antonioni je analizirao religioznu stranu američkih običaja u filmu „Kota Zabriski", uspešnom delu „Metro Goldvin Majera", koje je suptilno prikazalo zanos studentskog pokreta s kraja šezdesetih godina.

Neki mladi reditelji su se u to vreme okrenuli snimanju umetnički modifikovanih dokumentarnih filmova da bi analizirali i prokomentarisali tadašnja vremena. „Led" Roberta Kramera celovito je prikazao studentsku „revoluciju", ali sa krajnje pesimističkog stanovišta sa kojeg je budućnost izgledala veoma mračna. Njegov kasniji film „Miljokaz", prikazivan širom Amerike sredinom sedamdesetih godina, pružio nam je trezvenu realističku sliku mlade energične generacije koja pokušava da stvori novu samosvesnost. Džon Kasavetes nastavio je da dokazuje da na filmskom platnu improvizacija može biti zabavna. Njegov film „Žena pod uticajem" bio je čak predložen za akademsko prizna-

nje, ali se ubrzo pokazalo da publika nije naročito oduševljena „andergraund" stilom, odnosno eksperimentalnim filmom koji je bio popularan u posleratnom periodu u Njujorku i na univerzitetima. Njujorški, pak, reditelji „andergraund" filmova okrenuli su se video-stilu kao sigurnijem obliku izražavanja. Jedini film snimljen na osnovu prethodno nagrađenog šesnaestmilimetarskog eksperimentalnog kratkometražnog filma, „T. H. X. 1138" Džordža Lukasa, kratko se održao u bioskopima. Reditelj se zatim ponovo okrenuo dinamičnim, danas nostalgičnim šezdesetim godinama, filmom „Američki grafiti", mladalački ležernoj temi namenjenoj da zadovolji gledaoce.

Tokom sedamdesetih godina naučna fantastika, triler i filmovi nasilja postali su, na neobavezan način, apsolutni favoriti. Kjubrikova „Paklena pomorandža" bori se za priznanja na bučnoj pozornici filmske konkurencije zajedno sa filmovima „Psi od slame" Sema Pekinpoa, „Francuskom vezom" Vilijama Fridkina, „Žaokom" Džordža Roj Hila i „M. A. S. H"-om Roberta Altmana. Filmovi strave i užasa vraćaju se na scenu u punom sjaju pojavom „Isterivača đavola" i „Predskazanja", filmova pod uticajem sećanja na „slavne" dane Frankenštajna. Značajna je konstatacija da su gotovo sve ove filmove snimili veterani starog Holivuda ili televizije: ostvarili su savršenost u tehničkom smislu upravo u vreme kada se nova generacija spremala da istupi napred.

Prvi reditelj novog Holivuda, koji je na sebe skrenuo pažnju, bio je bivši kritičar Piter Bogdanović, snimivši serije filmova koji su jasno pozdravili slavnu prošlost Holivuda. „Mete" sa ostarelim, ali dostojanstvenim Borisom Karlovim; „Poslednja bioskopska predstava", snimljen u prašnjavom tekšaškom gradu, prikazao je Bena Džonsona (jednog od omiljenih glumaca sporednih uloga Džona Forda) kao vlasnika jedne bioskopske sale u kojoj se poslednji put prikazuje „Crvena reka" Hauarda Hoksa; „Što te tata pušta samu" podsetio je na mirne dane „fizičke" komedije; „Mesec od hartije", film o Kanzasu tridesetih godina, stvarao je utisak kao da je stvarno snimljen u ono vreme. Bogdanović je pokušao da ponovi uspeh sa klasičnim filmom „Dejzi Miler", ali ovaj film nije dobro prošao ni među kritičarima, ni u komercijalnom pogledu, ali je sada ponovo u centru pažnje (u vreme kada ga mladi reditelji nadmašuju) sa filmom „Bioskop za groš", još jednim pregledom prošlosti sa središnjim motivom Holivuda.

Reditelj koji je, možda, više od ostalih uticao na razvoj novog Holivuda jeste televizijski veteran Robert Altman koji je rešio da na svoju ruku na komercijalnom tržištu formira jedan sveži novi stil. Njegov film „M. A. S. H", satirični prikaz mentaliteta studentskih domova, služi se snažnim i pokretnim izražajnim sredstvima. Veliki uspeh ovog filma širom sveta osigurao je reditelju potpunu slobodu u njegovom daljem radu. Kao i Bogdanović, Altman smatra stari Holivud i nostalgičnu prošlost svojom najzahvalnijom temom, a svoje priče nadgrađuje akcionim scenama i superpozicijom audio-vizuelnih slika. „Dugi pozdrav" (The Long Good-

bye) odao je priznanje Rejmondu Čandleru i dobro smišljenoj detektivskoj priči; „Mekejb i gospođa Miler" značio je vraćanje vesterna; „Lopovi kao mi" razbio je mit o Boni i Klajdu; a „Nešvil" je konačno sve rekao što ima da se kaže o savremenoj Americi za vreme proslave dvestogodišnjice SAD, pretežno nevaspitanim ali osećajnim izražajnim sredstvima. Altmanov poslednji film „Bufalo Bil i Indijanci" nije film bez grešaka, ali je zato impresivan u trenutku gledanja.

Još jedan filmski stvaralac, koji se osamostalio i stekao retku privilegiju nemešanja producenata i investitora (koji obično traže poslednju reč), jeste Frensis Ford Kopola. Preko noći je postao multimilioner filmovima „Kum I" i „Kum II deo" (izuzetno delo filmske umetnosti u svakom pogledu). Kopola je i talentovani pisac, a scenarijima koja piše za druge reditelje omogućuje uspeh tih filmova (napisao je scenario za film „Paton — general od čelika" Frenklina Šefnera). Međutim, osnovni talenat ovog reditelja je njegova sposobnost da duboko pronikne u iskustvo Amerike i da nam pruži mnogo više nego što se na prvi pogled vidi. (Ova se vrednost pripisuje i Altmanu). „Kum II deo", značajno delo u razvojnom putu novog Holivuda, znatno je bogatiji prikaz američkog načina života nego što to kazuje obična priča o njujorškoj mafiji italijanskog porekla koja je romantično inspirisala „Kum I". Njegovo viđenje tragedije vijetnamskog rata u najnovijem filmu „Apokalipsa", čije je snimanje bilo remećeno od samog početka, označava još dublje prodiranje u želju nacije da zabeleži svoju istoriju. Jedno je od ključnih pitanja, koje izaziva opštu radoznalost poslednje godine, da li će on u tome uspeti.

Kopola se nalazi na čelu grupe koju štampa naziva „novim Holivudom". Većina tih reditelja diplomirala je na filmskim univerzitetima U.C.L.A i U.S.C u Los Anđelosu (University of California, Los Angelos i University of Southern California). Tu grupu čine Martin Skorsis i Brajan De Palma (iz Njujorka), Hol Ešbi (bivši filmski urednik), Džon Milius (predstavnik grupe), Stiven Spilberg i scenarijski pisci Pol Šreder i Robert Taun. Povezani istim poreklom svog obrazovanja i profesionalnim kontaktom, oni se često konsultuju i međusobno obraćaju jedan drugom za pomoć. Svaki se od njih ističe intelektualnom smelošću i stručnim poznavanjem tehničke strane svog posla. Šreder je, na primer, napisao izvrsnu knjigu o filmskom stvaralaštvu Ozua, Bresona i Drejera, a njegova scenarija za Skorsisa i De Palmu predstavljaju nastavak tradicionalno dobrog stila pisanja kakvim se odlikovao stari Holivud.

Reditelj koji je nedavno postao miljenik Kanskog festivala i filmskih časopisa jeste Martin Skorsis, čiji je film „Gadne ulice" označio pravac njegovog kasnijeg stvaralaštva okrenutog portretisanju sitnih kriminalaca, dakle mračnoj strani Njujorka. Film se pune tri godine prikazivao u bioskopima Kana, da bi u međuvremenu Skorsis stekao ugled filmovima „Taksista" i „Njujork, Njujork". Zajedno sa „Kumom I" i „Kumom II deo", ovi filmovi zabeležili su italijansko iskustvo u Americi od godina imigracije

početka ovog veka do danas. Na scenu su uveli i Roberta De lira, talentovanog mladog glumca koji se prirodno uklapa u gru-u novog Holivuda.

Dva imena, koja su nedavno stekla veliki ugled, jesu Hol šbi i Brajan De Palma. Ešbi se proslavio filmom „Harold i lod", pričom o otuđenim ljudima, kojom se istovremeno obraća sobama koje su im slične. I sam reditelj je snažni individualista, čemu svedoči i opšti ton njegovog rada: svi njegovi filmovi pri-azuju nervozne, nesređene, ljude koji se zatvaraju u svoj svet izbegavaju kontakte s društvom. „Poslednji zadatak", „Holivud-ki frizer" i „Put slave" su sažeti, potresni filmovi koji navode a razmišljanje. Najupečatljiviji je „Put slave", priča o pevaču 'udi Gatriju, koja prikazuje u teškoj ekonomskoj krizi neustra-ivi duh eksproprisanih farmera Oklahome. Scenario za film na-isao je mladi talentovani Robert Gereč, autor scenarija „Alisa e živi više ovde".

Brajan De Palma ima osećaj za hičkokovsku napetost i fil-nove strave i užasa. Posle serije spretno snimljenih zabavnih fil-nova, koje štampa, međutim, nije zabeležila. De Palma snima Opsesiju", čudnu priču o čoveku koji se zaljubljuje u sopstvenu erku (zbog opsednutosti tragedijom iz prošlosti, u kojoj je ma-o nedostajalo pa da i ćerka izgubi život kad i majka). Složenost judskog uma i mašte predstavljaju De Palminu specijalnost, osve-očenu i u njegovom poslednjem filmu strave „Keri", priči o mla-loj otuđenoj devojci.

Što se tiče humora u novom Holivudu, Vudi Alen i Mel ruks od starog materijala stvaraju likove koji su tradicionalno miljeni među američkim gledaocima da bi ih prikazali na nov ačin. Alenov film „Zasviraj to ponovo, Same" (adaptirano pozo-išno delo sa Brodveja u kojem, kao i u filmu, igra glavnu ulogu), komičnom duhu oživljava za one koji poznaju original završnu cenu Bogartove „Kazablanke". Bruksova sigurna ruka u opro-anim holivudskim filmskim žanrovima, kao što su „Vruća sed-a" (vestern), „Frankenštajn junior" (strava), „Tišina, smejemo e" (Zlatno doba komedije), donela mu je više sledbenika. Sva-im filmom odlazio je korak dalje da bi poslednjim — „Tišina, mejemo se" postigao izuzetan komercijalni uspeh.

Među filmovima koji su oduševili publiku tokom božićnih raznika u Njujorku nalazili su se Sidni Lametova „TV mreža" Džon G. Avildsonov „Roki". „TV mreža" ogoljava nehumanost omercijalnih televizijskih korporacija strastvenim satiričnim sce-ama koje je pisao veteran Pedi Čajevski. „Roki" je pokušaj da e na sličan način pristupi boksu, ali uspeh ovog filma leži u tome to nalikuje na bajku u kojoj neka vrsta čuda dovodi gotovo do obede u bokserskom ringu. Mada je film, poput starih holivud-kih filmova o boksu, ispunjen klišeima, zvezda filma i autor sce-arija Silvester Stalon uspeva da ga osmisli.

S engleskog Milica Uvalić)

Aleksandar Karaganov: Odgovornost mladih

Za sadašnji razvoj filmske umetnosti sve veći značaj ima učešće mladih autora. Filmskoj umetnosti je potrebno njihovo životno iskustvo, razumevanje duše vršnjaka. Filmskoj umetnosti je potrebna spremnost i sposobnost stvaralačke omladine koja bi sutra postala sigurna smena majstorima starijih pokolenja. Bez smelog isticanja omladine, bez njenog vaspitanja sa određenim ciljem, današnji razvoj umetnosti ne može imati punu vrednost, a sutrašnji izvestan.

Pri rešavanju mnogih složenih problema mladog pokolenja filmskih radnika ne mogu se zaobići neke specifičnosti njegove socijalne biografije.

Sovjetska kinematografija je bila stvorena talentom, razumom, srcem filmskih radnika-prvopozivaca, koji su u filmska studija došli „iz revolucije", sa frontova građanskog rata, s praktičnog rada na preobražaju života revolucijom. Njima je nedostajalo obrazovanje, profesionalna pripremljenost. Ali, imali su neprocenjivo iskustvo kontakta s tim ljudima koji su stvarali revoluciju, koji su ugradili prve cigle u zgradu socijalizma, iskustvo koje je bilo nadahnuto i obogaćeno opštim verovanjima i težnjama.

Postojala je u njima neka strast za prepoznavanjem, neutoljiva žeđ za znanjem koja će od njih ubrzo stvoriti najobrazovanije ljude svog vremena.

Drugo pokolenje filmskih radnika (ako prihvatimo sa svim neizbežnim tolerancijama tu deobu na starosne grupe) može se nazvati pokolenjem otadžbinskog rata. Mnogi sadašnji pedesetogodišnjaci stigli su u filmsku akademiju u vojničkim šinjelima ili s iskustvom radničke omladine iz teške frontovske pozadine. Pre nego što su postali filmski radnici oni su bili praktični učesnici u borbi i radu naroda tamo gde se rešavala sudbina istorije. Podudarnost narodnog života na njenim glavnim pravcima davala je neobično opsežan početni materijal stvaralaštvu. Davala je snažne impulse razvoju istinski socijalnog mišljenja umetnika i njegovom odnosu prema stvarnosti. Mnogo toga je bilo viđeno, oprobano, doživljeno na poprištu rata koji se, kako je to u pesmi opevano, „ne može zaboraviti". Životna opažanja tadašnjih mladih ubrzo su postala vlasništvo umetnosti.

Današnje mlade generacije imaju veliko preimućstvo nad filmskim radnicima starijih pokolenja u obrazovanju i kulturi koja se ne stiče samo tokom regularnog školovanja nego je podstiče i atmosfera detinjstva i mladosti. U zaleđini oni imaju veliko nasleđe stvoreno naporima starijih pokolenja sovjetskih filmskih radnika i bogatstvo svetskog filma. Ali, u njihovim relativno srećnim biografijama postoje osobenosti koje daju dopunsku oštrinu problemima njihovog vaspitanja i samovaspitanja. Mladi danas dolaze u filmsku akademiju, po pravilu, iz školskih klupa. Na ta

način oni poznaju školu, potom studentsku sredinu. Međutim, mnoge oblasti i strane narodnog života poznate su im samo iz književnosti, umetnosti, štampe, televizije, iz razgovora sa starijim generacijama. Takvo znanje ne smemo da potcenjujemo, ali ono ne može da zameni živa opažanja i doživljavanja. Oni bi trebalo da rade u širokom tematskom dijapazonu sovjetske kinematografije reagujući na vrlo složene probleme s kojima živi narod.

Pri formiranju mladih talenata treba imati na umu još jednu teškoću. Prilazeći delu realistički, oni su povezani, makar to zvu-čalo i paradoksalno, sa već pomenutim preimućstvima sadašnje generacije mladih filmskih stvaralaca. Bogatstvo nasleđa, njegovo dobro poznavanje naoružava mladog umetnika fimskim iskustvom, a istovremeno i otežava novatorsko traganje. Praksa je pokazala da su mladi majstori, pošto su mnogo videli i saznali, bili još dugo nesamostalni nastavljači, a ponekad i podražavaoci starijih. Mogli biste mi reći da je nesamostalnost i podražavanje večiti pratilac umetnikove mladosti i da su mnogi danas u svetu poznati majstori filma počinjali podražavajući svoje učitelje. Da, to je stvarno tako. Pa, ipak, današnja omladina se u tom smislu prilično razlikuje. Kao što je iz istorije poznato, kinematografija je sebe postupno otkrivala. Njena mladost zahvata period burnih promena, novine su se smenjivale, išle jedna za drugom. Pred našim očima se završila početna etapa formiranja mlade umetnosti. Estetski arsenal kinematografije je danas, više ili manje, potpuno kompletiran. To dozvoljava da se otkrije sintetička priroda umetnosti, njena raznovrsna snaga u spoznaji života i delovanju na nj. Tu postoji vlastita istorijska zakonomernost koja se ogleda u tome što je sada u filmu vrlo teško izdvojiti bilo kakav opšti zanos ili preovlađujuće tendencije. Film je postao iskusniji, mudriji i ne zanosi se novinama s pionirskom spremnošću da preuveliča svako svoje otkriće.

U razmatranju budućnosti ne predviđaju se oštri zaokreti i takve novine koje bi privukle veliki broj obožavalaca (kako je to bilo ne samo u vreme mladosti filma ili, recimo, pri ovlađivanju sredstvima montažne slikovitosti, već na granici 50-tih i 60-tih godina pri pojavi tadašnjih novina u sadržaju, snimanju i montaži filma). Ipak, razvoj će se nastaviti, umetnost se ne može zaustaviti. Ali, probijati se svojim putevima postaje teže. Ponavljati se, eksploatišući akumulaciju i iskustvo umetnosti koja je prošla vreme svoje prve mladosti, povoljnije je. Pred filmskim stvaraocem otvara se veliki broj proverenih puteva, a predusretljivo pamćenje mu predočava ono što je već viđeno, nađeno, oprobano: mešaj, kompiliraj, unosi promene.

Sve te faktore i momente ne možemo ne uzeti u obzir pri rešavanju problema filmskog stvaralaštva mladih — na studijama, u filmskoj kritici, u stvaralačkim organizacijama. Delimično, mi u Savezu filmskih radnika SSSR, težimo da proširimo „proizvodnu praksu" studenata VGIK-a, da je izvučemo van granica školskog studiranja, da damo mogućnost mladima da češće borave na mestima na kojima će se odigrati radnja njihovih budućih filmova, da se sretnu sa svojim budućim junacima, da dublje proniknu u nji-

hove probleme. Sistematski se organizuju susreti mladih s naučnicima koji rade u prvim linijama naučno-tehničkog progresa, sa partijskim i državnim rukovodiocima, rukovodiocima u privredi, sa majstorima kulture. To bi moralo da pomogne proširenju socijalnog i duhovnog iskustva mladog filmskog stvaraoca do razmera „problemske i tematske karte" današnjeg filma, to bi pomoglo mladima da se dobro pripreme za rešavanje njihovih sutrašnjih zadataka.

Za poslednjih nekoliko godina u Moskvi, Lenjingradu, Kijevu, Tbilisiju, Minsku i drugim centrima sovjetske kinematografije realizovano je više od 100 režiserskih debija, pojavilo se mnogo novih talentovanih scenarista, glumaca. Neki debitanti, čiji su radovi razmatrani na Prvom svesaveznom savetovanju mladih filmskih radnika 1972. godine, već su snimili svoje druge, treće, a poneki i četvrte filmove. Među tim filmovima koji su dobili priznanja gledalaca i kritike su i ovi filmovi: „Sto dana posle detinjstva" Sergeja Solovjeva, „Ključ bez prava prenosa" Dinare Azanove, „Konačna igra" Vladimira Menjšova, „Dnevnik direktora škole" Borisa Fumina... To su filmovi koji govore o problemima života savremene škole, o procesima nastanka ličnosti, o vaspitanju kulture misli i osećanja na prelasku iz detinjstva u mladost. Sadržaj filma „Reč za zaštitu" Vadima Abrašidova gradi se na složenim uzajamnim odnosima dvoje mladih: advokata i optužene, na istoriji ponovnog procenjivanja vrednosti „mirne", „srećne", unekoliko apstraktne ljubavi, koja se gasi pod jarkom svetlošću te druge ljubavi koja nije podređena zdravom smislu razumnih shvatanja i, uprkos svemu, utvrđuje sebe, svoju vrednost. Pavel Ljubimov je režirao film „Jesenji poziv". To je film o savremenoj armiji, o mladićima koji stiču novu meru zrelosti služeći armiju. Nikita Mihalkov je kao režiser bio zanimljiv u svoja prva dva filma „Svoj među tuđima, tuđ među svojima" i „Robinja ljubavi", ali, s mojeg gledišta, nije bio dovoljno dosledan svojim stilskim traganjima, što ga je ne malo puta dovodilo u pograničnu zonu iza koje počinje eklektika i odsustvo ukusa. Nov film, koji je režirao Mihalkov, „Mehanički pijanino" (pa Čehovljevom „Platonovu"), ocenjen je upravo kao film visokog nedeljivog stila, s prefinjenim i tačnim režiserskim rešenjima, s visokom kulturom glumačkog izvođenja.

Analiza ovog i drugih filmova mladih režisera pokazuje da majstori koji počinju da rade filmove sa ovakvom temom na kraju najčešće i izlaze kao pobednici. Naime, reč je o temama morala i moralnih traganja mladog pokolenja. U tom smislu, naročito se uspehom istaklo nekoliko filmova o školi. Ne umanjujući značaj takve vrste uspeha, učesnici Drugog svesaveznog savetovanja mladih filmskih radnika govorili su o tome kako se mnogi od njih plaše socijalne teme, životnog materijala i problema koji prevazilaze neposredno iskustvo, pa se za sada ne nailazi na biografije bogate traganjima i doživljajima.

Pred samo savetovanje bila je publikovana rezolucija CK KPSS „O radu sa stvaralačkom omladinom". U rezoluciji se govori o neophodnosti stalnog jačanja i unošenja promena u povezanost

mlade umetničke inteligencije sa životom, o razvijanju njene društvene aktivnosti, davanju mladima u zadatak interesantnih dela, njihovom vaspitanju u duhu čvrstih boraca za komunističke ideale. CK KPSS je istakao da celokupan rad s mladima treba da se zasniva na povezivanju osećajnosti, na odnosima punim poštovanja, uz energičnost i principijelnost.

Ove ideje i zadaci imali su odlučujući uticaj na rad omladinskog savetovanja, na diskusiju koja se vodila na njegovim plenarnim sednicama, na rad njegovih seminara po profesijama. Učesnici savetovanja su govorili o tome kako da što bolje počne rad u eksperimentalnom udruženju „Debi", koje se po odluci CK KPSS otvara pri „Mosfilmu", o praktičnim merama za poboljšanje školskog procesa i proizvodne prakse na fakultetu za film, o stvaranju ambijenta koji ide u prilog prvim nastupima mladih na studijama. Ali, i o tome kako je veoma važno da učitelji i nastavnici ne postupaju sa odraslima kao s decom, da ih ne smatraju nedoraslom de-com koju tek treba negovati, da im ne čine ustupke prilikom oce-njivanja njihovih radova i da im brinući se pri tome o njima pre-zentiraju potpunost zahteva koje diktira savremeni razvoj kinema-tografije. Pri tome se, rečeno je, veoma često događa da su nove režije mladih, imajući u vidu njihovo opšte filmsko obrazovanje, nesamostalne, a da se ponekad događa da su jednostavno bezlične, bez stvaralačke snage. U njima se oseća filmska erudicija, ali nema zamaha smele misli. Demonstrira se znanje stečeno u školskoj klupi, ali nema želje da se prokrče novi putevi kroz široke slojeve prikladnih novina, nema te spoznaje i otkrića koji obogaćuju umetnost ekrana.

Pojave takve vrste zahtevaju da se u radu s mladima čine odlučniji napori u vaspitavanju stvaralačke samostalnosti, umešnosti, ubokim i smelim istraživanjem života, traženjima umetničkih redstava kojima se filmski može izraziti istina i da se tom istinom ainteresuju milioni gledalaca. Poznato je da je sadašnjoj omladini alo u deo da svoje stvaralačke biografije počne u uslovima u koma pred umetnikom niču složeni problemi, jedan teži od drugog. stvaralačkom razvoju mladih da se naslutiti organsko jedinstvo rofesionalnog obučavanja sa socijalnim vaspitanjem i samovaspiinjem. Pravi umetnik ne može da bude egoista, činovnik umetnos-, koji radi od danas do sutra: širina interesovanja za život, osećaje svog sudelovanja u opštoj stvari sovjetske kinematografije i op-e odgovornosti za nju, praktična realizacija tih osećanja u radu olektiva sovjetskih filmskih radnika — sve to nije važno samo za ndikalnu karakteristiku već i za biografiju duše, za formiranje čnosti umetnika koja se neizbežno odražava na njegove stvaračke zamisli i ostvarenja.

Vaspitavati socijalno aktivne, idejno usmerene, profesionalno posobne umetnike — to je naš opšti zadatak i briga. Pa, ipak, svi apori vaspitača mogu da budu uzaludni ako sama omladina ne rihvati osećanje odgovornosti za svoje stvaralaštvo, za umetnost oja može i treba da postane deo njenog života.

O tome se uglavnom i vodio ozbiljan i zanimljiv razgovor na već pomenutom Svesaveznom savetovanju — seminaru mladih filmskih stvaralaca. Naročito je za mene bilo interesantno kada su mladi počeli da nas kritikuju zato što ih ne pokrećemo na samostalan rad s potrebnom energijom i smelošću, zato što im dajemo malo složenih zadataka, kako na studijama, tako i u savezu. Svaka kritika je neprijatna, kritikovani nikada ne likuju. Ali ova kritika je izazivala radost obećanjima koja su bila sadržana u njoj, perspektivom koja se ukazivala.

Razgovor je bio o tome da, ne otkazujući pomoć nastavnika, mladi žele više teškoća da svale na svoja pleća. Patos vaspitanja smelosti, stvaralačke aktivnosti dopunjuje se patosom samovaspitanja. I to svima nama uliva nove nade.

(S ruskog Aleksandar Sergejev)

Kurt Habernol:
Omladina i film u zapadnonemačkom bioskopu

Statističari su izračunali: 73%, dakle gotovo 3/4 svih posetilaca bioskopa u Zapadnoj Nemačkoj su uzrasta od 14 do 29 godina. To znači da imamo pretežno mladu publiku. Ali, pošto, s druge strane starosna grupa od 14 do 29 godina sačinjava samo 23% celokupnog stanovništva Savezne Republike Nemačke, može se kao negativna pojava utvrditi da su u SR Nemačkoj stariji gledaoci pobegli iz bioskopa. Oni vrlo retko idu ili uopšte više ne idu u bioskop.

Naravno, u tome televizija ne igra malu ulogu. Godine 1975 na tri TV programa prikazana su 422 filma. U 1976. i 1977. neće ih biti manje. I baš u danima kada ljudi najradije idu u bioskop, kra jem nedelje, a naročito praznikom, na televiziji se prikazuju popu larni zabavni filmovi, često sa zvezdama koje starija publika jo nije zaboravila. U SRN, doduše, još ne postoje precizna ispitivanj uticaja prikazivanja filmova na TV na udaljavanje ljudi od biosko pa. Jedino je sigurno da su mladi ljudi pokretljiviji, da traže nov utiske i stoga ih je lakše namamiti u bioskop. Ne malu ulogu tome igra i smanjen broj bioskopa. Većina bioskopa je koncentr sana u centru grada, u delu zvanom City, dok na periferiji, ili n selu, bioskopa gotovo i nema.

Koji su to filmovi koje mlada publika voli? Evo filmova ko se prema popularnosti nalaze na čelu liste mladih gledalaca (z svaki od njih distributeri su prihodovali preko 10 miliona maraka „Robin Hud", „Dva misionara", „Dva prijatelja" (u ova dva posle nja filma igraju Bad Spenser i Terens Hil), „Jedan čovek je p besneo" sa Čarlsom Bronsonom, „Ime mi je Niko" sa Terenson Hulom, „Ajkula" i „Isterivač duhova".

Očigledno je da mlada publika, pre svega, voli zabavno-akci ne filmove, prilično jednostavne i neproblematične. Ona ceni sur ve avanture i jednostavno hoće da se zabavlja. Karakteristično je d

su se gledaoci u bioskopu smejali čak i kada je Čarls Bronson u filmu „Jedan čovek je pobesneo" brutalno sam sprovodio zakon. I, još jedan primer: većina gledalaca u filmu Miloša Formana „Let iznad kukavičjeg gnezda" vidi samo jednu „ludo komičnu" burlesku.

Nemački film, uopšte uzev, ne može konkurisati američkim produkcijama. Što se tiče omiljenosti, pre nemačkih filmova su i francuski komični filmovi sa Luis de Finesom ili Žan-Pol Belmondom. Pored njih, seks-film, na primer „Emanuela", zauzima najviše mesto.

Pre dvadeset godina, dakle oko 1957, domaća proizvodnja je mnogo više gledanija od strane konkurencije. U bioskopima je prikazivano oko 60% nemačkih i austrijskih filmova. Godine 1975. udeo na tržištu je spao na 12,8, dok 1976. neće dostići ni 10%.

Da li naši mladi reditelji proizvode filmove koji nisu za publiku? Izgleda da je tako. Folker Šlendorf je decembra 1976. rekao: „Mi ne želimo nikakvu „filmsku industriju", mi želimo da ostanemo zanatlije". U svakom slučaju, Šlendorf je, pored dr Aleksandra Klugea, ovlašćeni predstavnik „novog nemačkog filma". On sedi na uticajnom mestu u predsedništvu ustanove za unapređenje filma. Šlendorf razmišlja i dela kao i njegove kolege Kluge, Fasbinder, Hercog ili Vimvenders, ekstremno individualistički. „Kapitalistički" sistem proizvodnje se odbija, ali bi se želeo, bez ikakvog rizika, ipak profitirati. To znači: od države se zahteva finansiranje, da bi se, zatim, moglo bezbrižno raditi u ličnoj stvaralačkoj slobodi „filmskog zanata". Šlendorf je svoj film „Izgubljena čast Katarine Blum" prepustio velikoj američkoj distributerskoj kući CIC. To je bio vrlo unosan posao. Njegov novi film „Ubistvo iz milosrđa", za koji se može predvideti da ima vrlo ograničene komercijalne šanse, prepustio je Filmskoj izdavačkoj kući autora, firmi koja je došla u tešku ekonomsku krizu time što je distribuirala samo teške filmove.

„Izgubljena čast Katarine Blum" je film koji je do sada tom američkom distributeru doneo više od 3 miliona maraka. „Ubistvo iz milosrđa" još nije uspelo da pokrije ni sve troškove za reklamu i kopije. Vodeći nemački kritičari su smatrali da je sa „Katarinom Blum" najzad izvršen „proboj" novog nemačkog filma do široke publike. Međutim, taj film je do sada ostao izuzetak. Zapažen uspeh imali su i filmovi koji, međutim, nisu uspeli ni da pokriju svoje troškove: Fasbinderova „Efi Brist", Zinkel-Brustelinov „Berlinger", „Pogledi jednog klovna" Jasnog, „Na letovanju" Petera Štajna, „Markiza od O" Erika Romera i jedini dečji film, „Smrtonosno Severno more", Harka Boma. Svi drugi ambiciozniji filmovi doprli su do vrlo ograničenog broja gledalaca. Čak i reditelji koji su na internacionalnom planu imali uspeha, kao Šlendorf i Hercog, još nemaju stalne publike za svoje filmove. U Zapadnom Berlinu je Šlendorfov film „Ubistvo iz milosrđa" već posle nedelju dana nestao sa repertoara jednog premijernog bioskopa koji ima samo 200 mesta. Hercogovo „Stakleno srce" uspelo je jedino u Berlinu i Minhenu da nađe odvažnije mlađe vlasnike bioskopa koji su pristali da film prikažu vrlo kratko i uz izuzetno slab odziv publike.

Uopšteno govoreći, moramo, na žalost, konstatovati: mladi film mladih reditelja nije do sada uspeo da za sebe zaista pridobije mladu publiku. Razlozi su različiti. Jedan od tih razloga je svakako opšta „amerikanizacija "svakodnevice. Današnja zapadnonemačka omladina nema više nikakve veze sa duhom pobune koja je 1968. išla ka radikalnim promenama. Ta pobuna je ionako bila ograničena na studentsku omladinu i zbog toga je morala neumitno da propadne. Preteća besposlica čini da je današnji omladinac, razume se, lakše spreman da se pokori ustaljenom sistemu. U takvim uslovima film ima zadatak da pruži surogate doživljaja u zamenu za sivu svakodnevicu. Čovek ne želi da se u bioskopu suoči s problemima, pogotovo ne kada je reč o njegovim sopstvenim problemima.

Stvarno, u filmovima u SR Nemačkoj veoma retko dolazi do prikazivanja svakodnevice. Izuzetak su filmovi Berlinske škole, dela politički angažovanih filmskih stvaralaca. Međutim, ni film Maksa Viluckog „Veru Romajke je teško nositi", koji tretira problem „zabrane obavljanja posla", ni „Uspravan hod" Kristijana Civera, koji tretira temu izgrađivanja svesti jednog radnika, nisu uspeli da nađu put do komercijalnog distributerskog aparata. Nepoverenje ustoličene konzervativne filmske branše je suviše veliko. Ljude kao što su Vilucki ili Civer izdvajaju u geto nekomercijalnih prikazivačkih mesta.

Maks Vilucki je putovao sa svojom „Verom Romajke" sam po celoj zemlji. On je pojedinačno ubeđivao vlasnike bioskopa da prikažu njegov film o „zabrani obavljanja zanimanja". Gde god mu je to uspelo, dolazila je mlada publika raspoložena za diskusije. Predstave su stalno bile rasprodate. Međutim, pojedinac ne može da uspe da promeni bioskopsku mrežu.

Zato bi bila potrebna solidarnost mladih filmskih stvaralaca u Saveznoj Republici Nemačkoj. Na žalost, za sada solidarnosti mladih filmskih radnika ima samo na rečima. Svak radi samo za svoj sopstveni uspeh. I pored svih dobijenih priznanja za umetnička dostignuća, stečenih širom sveta, ako im ne uspe, i to vrlo skoro, da oduševe mladu publiku, mladi nemački film neće više postojati onoga trenutka kada državne subvencije budu prekinute.

Wojcieh Wierzewski:
Ethos mladog junaka

Čini mi se da je evolucija ličnosti mladog heroja i nagli uspon u njoj oličenih vrednosti jedno od interesantnijih iskustava poljskog filma poslednjih nekoliko sezona. Očigledno je da su mladi ljudi bili heroji, kako u najvažnijim delima „poljske škole" na prelomu šezdesetih godina tako i u novom poljskom filmu u daljih deset godina. Pa ipak, te su ličnosti imale drugo značenje, imale su drukčiji rodoslov i umetničko obrazloženje. Prisetimo

se: mladi junaci iz „Pokolenja", „Kanala" ili, pak, iz filma „Pepeo i dijamant" Andrzeja Wajde, imaju funkciju tragičnog simbola istorijskih zbivanja. Njegova mladost predstavlja dodatni emocionalni adut, ističući cenu ponesene žrtve. Dalje, u vodećim delima novog poljskog filma, zadržavajući se samo na najvažnijim primerima kao što su „Lični opis" ili, pak, „Barijera" Jerži Skolimovskog, mladost je bila sastavni deo vrednosti koje se suprotstavljaju zatečenom poretku. Pobunjeni junak Skolimovskog služi se mladošću kao alibijem za postavljanje veta na životna razrešenja koja je društvo postavilo kao obavezu.

Da bismo sažetije obuhvatili situaciju iz prošlosti, trebalo bi reći da se film služio više simboličnim razumevanjem mladosti (pod znacima navoda) no što se suštinski interesovao za probleme mladih ljudi. Proizlazilo je to, svakako, iz toga što je glavni tok diskusije doticao ratno i poratno pokolenje i obračune sa bližom i daljom prošlošću. Tek promena „straže", kako se obično naziva generacijska smena u umetnosti, i preuzimanje dirigentske palice od naredne generacije stvaralaca, uslovili su novu situaciju. Na prelomu sedamdesetih godina počelo se govoriti o „pokolenju urođenika" koje je, nasuprot prethodnim formacijama ljudi i filma, počelo da crpe svoja znanja i inspiraciju iz stvarnosti koja se oko njih formirala i okruživala ih. Tu su se rodili, tu su rasli, nisu preživeli kataklizme rata, niti, pak, potrese istorije, tako da sve to nije ni moglo da bude glavna tema njihovih kazivanja. Kinematografija Kristofa Zanusija (Krzysztof Zanussi), Mareka Pivovskog (Marek Piwowski) ili Romana Zaluskog (Roman Załuski) tretirala je upoznavanje sveta na način svojstven mladim ljudima, rođenim na pragu pedesetih godina, čije su glavne preokupacije bile šanse na profesionalnom, društvenom i individualnom planu.

To prividno sužavanje skale interesovanja predstavljalo je, u stvari, priliku za „treće kino", kako je te nove tokove nazvala kritika. Realističan i faktografski opis svog ovozemaljskog mesta nije, međutim, bio jedina i obavezna formula. Na sreću, svaki od tih mladih režisera tretirao je tu temu individualno i, na kraju, interesantno je iskoristio. Zanusi je u svojim prvim filmovima krenuo od dokumentarne opservacije u pravcu filozofskog eseja. Ni „Struktura kristala", a još manje „Porodični život", nisu ostali na konstataciji običaja i analize sredine. Predstavljali su samo polaznu tačku za istinitu, opipljivu situaciju, poznatu svima, koja je dopuštala emocionalnu i intelektualnu identifikaciju sa mladim herojima. Posao u provinciji — iz potrebe ili po sopstvenom izboru — nije retka pojava, isto kao ni kidanje veza sa roditeljskom sredinom i želja da se uđe u drugi društveni i profesionalni krug. Ipak, svi Zanusijevi filmovi su obrađivali, a i dalje to čine — uključujući i njegov poslednji film „Zaštitne boje" — moralno iskustvo i odluke koje se proveravaju na starom stablu etike ili na savremenim ethos-vrednostima.

Drukčije je, opet, svoju mogućnost iskoristio, primera radi, Marek Pivovski — autor filmova „Linija" i „Izvinjavamo se, da li ovde tuku", koji je odnedavno u distribuciji. Služeći se analitičkom opservacijom, koja nas podseća na najbolja ostvarenja i iskustva „Cinema directa", Pivovski pokušava da pronikne kroz spoljnu opnu svakodnevnice, na koju smo suviše navikli kako bi je grubo razotkrio. Njegovi mladi junaci igraju ulogu „detonatora" u običnom šarenom materijalu, izvlačeći paradokse i suprotnosti života koji ih okružuje. U filmu „Linija" predmet tog tako zamišljenog eksperimenta bilo je mikrodruštvo rečnog putničkog broda u kojem su važeća pravila, norme i prava naizgled potisnuta u drugi plan. Ulaskom mladog mistifikatora u takvu jednu sredinu, gde se ljudi međusobno ne poznaju, držeći se pravila društvene igre, zahvaljujući čemu on može da ostane nekažnjen, neočekivano izvlači iz njih čudne osobine. Oni se ponašaju kako im to diktira instinkt samoodržanja na kopnu, u njihovim kancelarijama i preduzećima, na radnim mestima i položajima.

U filmu „Izvinjavamo se, da li ovde tuku" Pivovski usavršava svoju metodu „rendgenskog pregleda" stvarnosti, kako bi došao, kao i Zanusi, do konstatacija koje imaju etičke i moralne vrednosti. Reprodukujući dokumentarnom tačnošću životno tlo velikog grada u kojem funkcioniše kao i svugde svet prestupnika i sila vlasti koja ga suzbija, režiser se interesuje za sve ono što proizlazi iz ove opservacije. To znači da nam se, prikazujući komplikovanu igru, koju su organi gonjenja primorani sve češće da vode prilikom borbe sa svetom prestupnika, pošto je protivnik postao inteligentniji i lukaviji, nameće pitanje više moralne prirode nego društveno-kriminalističke. Zapravo, postavlja se pitanje da li ova igra postaje opasna, destruktivna, isto tako i za stranu koja je po tradiciji imala uvek pravo i da li cena koju u toj igri treba platiti ne prerasta krajnji dobitak.

Obratimo sad pažnju na funkciju koju u oba slučaja ispunjava junak, njegovo iskustvo i njegov vek. Ta konstatacija će nam koristiti za dalje analize koje ćemo zasnivati na širem činjeničnom materijalu, na filmu o mladim ljudima (u poljskoj kinematografiji i uopšte). Citirani primeri nisu slučajni. To su vrlo karakteristični i instruktivni primeri, ali bi se njima mogao pridodati i niz drugih interesantnih rešenja, ostvarenih u filmovima Kristofa Kišlovskog (Krzysztof Kieslowski) „Personal", a delimično i „Ožiljak", ili, pak, u filmovima Januša Zaorskog (Janusz Zaorski) „Pobeći što bliže" i „Avans", kao i u filmovima već pomenutog Romana Zaluskog, i to, pre svega, u „Kardiogramu", kao i u njegovom debitantskom televizijskom filmu „Dom". Zato možemo rizikovati postavljajući tezu da su konstrukcije mladog junaka, ili pak svet viđen iz perspektive njegovih iskustava i nivoa opažaja, pre svega lične aspiracije i pogledi na svet ovih mladih autora i da je to ono što diktira ovakav način iskazivanja.

Posledice tih činjenica su izuzetno plodne. Novi ton, koji su u svojim delima ostvarili i Zanusi, Pivovski ili Kišlovski, pove-

a je sa odbacivanjem dva tradicionalno upotrebljavana načina
zmatranja u toj oblasti. Prvi način je bio trag koji je vodio u
mladinski film", sa svojim karakterističnim deformacijama po-
anja stvari i redukcijom ambicija na imaginarni nivo prihvat-
v za mlade gledaoce. Važna osobina tog filma bila je uvek
fantilnost u prikazivanju sveta i spuštanje do tobožnjeg pravog
voa didaktičkog standardnog stvaralaštva. Drugi način rešenja
o je simbolična upotreba „ključa mladosti". Naime, dosta često
u diskusijama, ili, pak, u određenom tipu argumentacije —
o na primeru „Poljske škole" i „Novog filma" — pozivalo na
malo apstraktnu i funkcionalno simboličnu generacijsku kate-
riju.

Novo u filmovima poljskih režisera (a to se ne ograničava
mo na to stvaralaštvo i na tu kinematografiju) počiva, pre sve-
ı, na principu „govorenja sopstvenim jezikom", a zatim i na
nošenju pogleda i vrednosti sa kojima se sami autori često iden-
fikuju. To je prvi deo principa — iskazivanje u skladu sa sop-
venim ethosom. Sledeća osobina, ali ne i manje važna, povezana
: sa izborom sredine i problema koji autentično interesuju ume-
iika. Tako dolazimo u ovom momentu do vrlo bitne teze koja
na uopštavajuću vrednost: *film o mladima prestao je biti ko-*
junkturna pojava u kinematografiji i ima malo zajedničkog sa
idaktičnim tokovima namenjenim mladoj publici. Nova pojava
značava, pre svega, „promenu straže" u kinematografiji. Uvodi
ovu osetljivost i pasiju umetnika, pogled na svet koji se razliku-
: od pogleda prethodnikâ, isto kao i krug najbitnijih vrednosti.

Samim tim nemerljivo raste značaj novih tokova. Od jedne
ojave, koja dopunjava stvaralačku sliku društva, nekada samo
a margini događaja, postaje pojava koja se pomiče u sam centar
anašnjih sporova i diskusija. Tu temu bih hteo odmah da ilus-
rujem primerima iz našeg miljea, pozivajući se na širi krug
mena i filmova poljskih režisera. Da bih zadržao tok dosadaš-
ijih razmatranja, hteo bih da ugradnju karika u dokazni lanac
očnem od najnovijeg filma Kristofa Zanusija „Zaštitne boje".
a mene je to izuzetno značajan primer i predstavlja gotovo krun-
ki argument. Novo delo autora „Iluminacija" i „Kvartalni bi-
ans" ostaje u krugu njegovih dosadašnjih interesovanja i filmske
oetike. Opet imamo naučnu sredinu, konkretnije — letnji logor
tudentske naučne grupe, u kojem se konfrontiraju stilovi, miš-
jenja i postupci u više pravaca. Kao prvo — u dodiru sveta
čenika i učitelja, to jest vaspitača i štićenika. Kao drugo — u
amoj sredini pedagoga i dodiru njenih raznih pokolenja. I kao
treće — na osnovu različitih pogleda ljudi sa strane, takođe mla-
dih, inostranih studenata, koji s interesovanjem prate ovde oba-
vezujuće običaje — i svest samih junaka.

„Zaštitne boje", koje su gorki i oštar obračun sa etikom vas-
pitača, kada štićenici usvajaju bez jakih skrupula sisteme i odnose
svojih starešina, podležući bez diskusije neumitnoj preferenciji

— prikazuju istovremeno destruktivni proces „privikavanja" mladih pedagoga na norme ponašanja obavezne za ovu sredinu — jasno nam prenose opservacije i dijagnoze na mnogo širu društvenu platformu. Ovaj naučni logor predstavlja, u stvari, minijaturu mnogo uopštenijih iskustava, ima funkciju minidruštva, tako da možemo da pratimo procese i pojave koji se dešavaju na uopštenom nivou. U ovom slučaju snažan adut predstavlja konkretnost same analize i zaključaka, naravno uz visok stepen apstrakcije. To se dešava u filmu „Zaštitne boje". Govorim o sistemu neformalnih pritisaka na izbor jedinke, u svakom momentu i u skoro svakoj situaciji. Ukazujući na to, taj film razmatra istovremeno i načine suprotstavljanja tom pritisku koji razobličava sopstveno ubeđenje i volju izbora. Te su mogućnosti plastično dočarane siluetom docenta Šelestovskog (Szelestowski) i stažera Krušinskog (Kruszynski). Prvi stvara refleks samoodbrane time što navlači masku cinika i negatora, a drugi jedostavnošću i poštenjem, svojstvenim mladosti, pokušava da utvrdi granice mogućeg protesta. Kao što vidimo, mladi junak i mlada sredina predstavljeni u filmu Zanusija ne služe toliko kao pretekst za refleksiju načina bitisanja i izbora određenih vrednosti limitiranih praksom grupe ili tradicijom sredine, već, naprotiv, dozvoljavaju tačnije istraživanje i praćenje same situacije.

Sledeći je primer interesantan i već dovoljno poznati debi već spomenutog Kristofa Kišlovskog filmom „Personal" koji dočarava novu stvaralačku mogućnost. To je film o pripravniku u krojačkoj radionici velikog operskog teatra, o vrlo mladom, ali malo nespretnom momku, ošamućenom kako „svetinjom umetnosti" tako i kontrastom međuljudskih odnosa koji ovde vladaju. Mirno registrujući iskustva svoga junaka, koji polako sve realnije počinje da gleda na sredinu koja ga okružuje i na svoje sopstvene mogućnosti, Kišlovski, na kraju, postavlja svog momka na tešku probu karaktera. Znajući već sve mehanizme i principe igre, obavezne na radnom mestu, mladi krojač mora da bira, svestan svih konsekvencija, kojim će putem dalje krenuti. Lagano pritiskan od direktora da dâ pismenu izjavu o nekoj konfliktnoj situaciji, koja se odigrala između njegovog kolege krojača i jednog operskog umetnika, koja bi, svakako, opteretila kolegu, a njega samog predstavila kao odanog vlasti direktora i time otvorila put napredovanju u službi, junak zadržava olovku u vazduhu. Zadržava ga u toj poziciji poslednji kadar filma. Ovde je važan ne sam izbor, već dramatika izbora. Pogotovu kada ono što je moralno i etički čisto zahteva odricanje i delovanje protiv instinkta samoodržanja.

Metoda Kišlovskog nije prosto nastavljanje formanovske formule iz „Crnog Petra", već se problematika filma „Personal", iako ima isti izlazni momenat, povezuje sa drugim događajima. Forman posmatra omladinu kao neformiranu stihiju koja traži uzroke takvom svom stanju. Kišlovski u mnogo većem stepenu analizuje lnos svog mladog junaka — koji se dosta brzo sam prosvećuje

— prema društvenoj stvarnosti koja ga okružuje. Istovremeno o su „godine učenja", priča o formiranju karaktera i sopstvenih pogleda na svet, kao i o neizbežnom konfliktu čoveka usmerenog na sopstveni put, vernog određenoj etici u odnosima, s beskrupuoznim i zatečenim stilom mišljenja sredine u kojoj su savitljivost moralnih principa i neizbežni kompromisi postali neprimetan deo svakodnevne prakse. Zapaža se, za razliku od tradicionalnih filmova „sa tezom", da dela Kišlovskog ne suprotstavljaju u kategoričnom smislu „dobrog i uljudnog junaka" — „zloj i prevrtljivoj sredini" starijih. Izbor krojačkog kalfe važan je, pre svega, za njega samog. I taj aspekt najviše interesuje režisera: mislim da takav zaključak, kao i primenjena metoda, predstavljaju nešto originalno u tradiciji filma „o mladima".

Treći primer pokazaće nam raznobojnost palete u novom prilazu prikazivanju mladog junaka i sveta mladih ljudi — ovog puta sa pozicije stvaralaca mladih duhom odomaćenih već godinama u kinematografiji. Taj slučaj izgleda zato interesantniji što dozvoljava otkrivanje neizbežnosti procesa evolucije filma, koji obrađuje ethos moralnih vrednosti pripisivanih po tradiciji mladosti. Tim više, jer su primeri za to tri vrlo zanimljiva filma — „Trag senke" Andžeja Vajde, „Ukleti rejoni" Januša Majevskog (Janusz Majewski) i najnovije Vajdino delo „Mermerni čovek". Te naizgled različite filmove povezuje sličan način kreacije, mišljenja, način aktuelizovanja doživljenih iskustava i metaforizacije zaključaka. Počnimo od filma „Ukleti rejoni" Majevskog, smeštenog u međuratno razdoblje, epohu koja nam je poprilično duhovno daleka, u kome se tretiraju dosta specifična iskustva. U pitanju je rad kelnerskog pripravnika u velikom hotelu „Pacifik". Ne treba nam mnogo vremena da bismo došli do nekoliko bitnih akcenata koji obrazlažu ceo poduhvat. Prvi: svet hotela, u kojem radi i živi mladi junak, predstavlja jedan zatvoreni univerzum, društvo u društvu. Odnos između kelnera na raznim nivoima, kao i odnos između direkcije i gostiju, podsećaju na društvene hijerarhije, odnosno njena su metafora, tim više što ovde obavezuju isti mehanizmi i principi karijere. Drugi: način na koji se ponaša Marek Konrad igrajući glavnog junaka, njegova uzdržljivost i jednostavnost glumačkog izražaja, uspostavlja vidnu sličnost između njega i ličnosti mladog pripravnika krojačke radnje u filmu „Personal" reditelja Kišlovskog. Treći: smisao zaključka i lekcije koju Roman Boričko (Roman Boryszko) iznosi iz svoje kelnerske škole na neki način jasno izlazi iz opsega i vremena same akcije.

Primer „Ukletih rejona" karakteristično dopunjava Vajdin film „Trag senke" kao delo koje je usmereno po vrlo sličnoj liniji ka istom cilju. Vajdin film, pored priznanja i izjave samog režisera, nije akt vernosti prema prozi klasika-mariniste Jozefa Konrada (Joseph Conrad). U stvari, Vajdi se nikada nije dogodilo da kopira tekst adaptirane knjige, čak i kada su to bila dela poznatih savremenih pisaca ili, pak, cenjenih predstavnika minulih epoha. Tako je i sa filmom „Trag senke". Vajda je utišao i ogr

ničio ulogu kopna kao i egzotičnost prvobitnog scenarija, a isto tako i morske stihije. Sve što se ovde važno dešava odigrava se isključivo između mladog kapetana broda i njegovih antagonista na palubi ili, pak, u njegovoj psihi. Dolazeći tako do momenta u kojem junak uviđa svoj poraz, priznajući da je pogrešio, zbog prevelikih ambicija, misleći da nema dovoljno sposobnosti za kapetana broda, odjedanput se ocrtava čitljivo aktuelni smisao čitavog iskustvenog događaja. Kako je mladi kapetan, u stvari već dobio bitku sa morem, uhvaćeni momenat poniznosti baca samo dodatnu svetlost na njegove duhovne vrednosti.

Zato se citiranim momentom „Trag senke" postavlja kao film o životnoj inicijativi, o teškoći preduzimanja prvog samostalnog koraka koji prate hiljade bojazni. Taj momenat je kao moralno iskustvo ostao isti kao i za vreme Konrada, te prestaje da bude i istorijski, muzejski kostim. Aktuelnost „Traga senke" je diskretna i nenametljiva. Film omogućava identifikaciju doživljaja i iskustava hiljadama savremenih gledalaca koji nisu nikad komandovali sopstvenim brodom, ali su u svoje vreme preživeli „trag senki". To je traka koja deli novajliju, koji počinje nešto važno da za svoj račun radi, od traga životne zrelosti i samostalnosti. Isto je to i sa filmom „Ukleti rejoni". Roman Boričko se uporno i dugo penje stepenicama karijere svoga zanata, podnosi poniženja i hirove svojih starešina, da bi u momentu ostvarenja cilja — funkcije o kojoj sve njegove kolege maštaju — pobegao sa bojnog polja.

Gost mladog kelnera iz „Ukletih rejona" čudno podseća na nezaboravni kraj filma „Usamljeni dugoprugaš" Tonija Ričardsona (Tonny Richardson). Kao i junak proze novog talasa Silitoa ceneći iznad svega nezavisnost i dostojanstvo, ima u programskom nekonformizmu dosta osobina Boričke, ličnosti iz knjige koja je napisana pre četrdeset godina. Ne tražim ovde doslednu analogiju, već u načelu govorim o neočekivanim podudarnostima. Izrasto iz srodnih i sebi sličnih sistema moralnih vrednosti. Ukolik kojim slučajem filmovima Vajde i Majevskog pripisujem ulog značajniju od čiste kulturne adaptacije literature, koja se, uostalom, i dan-danas čita, to činim, pre svega, zato što oni dočaravaju jedno novo poimanje ličnosti mladih ljudi na filmu. Isto kao što su filmovi Zanusija, Pivovskog i Kišlovskog pretendovali d izraze određene refleksije na temu etike, sistema vrednosti, mogućnosti njihovog izbora — kao da su iznad opisa savremeni situacija i konflikata, tako se dela koja idu tragom Majevskog i Vajde (kojih je mnogo više i ne samo u poljskoj kinematografiji priključuju istoj diskusiji o istim vrednostima, polazeći samo s druge početne tačke. Spoljne razlike koje ih dele vezane s s razmatranom epohom, s realizatorskom tehnikom, filmskom stilizacijom i generacijskom pripadnošću režisera, a naglo s smanjuju ili, čak, prestaju da budu važne u odnosu na istovetn način mišljenja i sličan ethos vrednosti.

Možda će najupečatljiviji argument o tom utisku biti najnovi- film Andžeja Vajde „Mermerni čovek", koji savremenom rad- jom izgrađuje ono što je veoma važno — emocionalni i misaoni ost između današnjeg dana i epohe autorove mladosti, četrdese- h i pedesetih godina. „Mermerni čovek" govori o traženju posto- ćeg pokolenja, koje prekoračuje svoje „tragove senki" i preživ- ava afirmaciju svoje životne samostalnosti.

Veze sa epohom njihovih očeva, upoznavanje njihovih ideala njihovo upoređivanje sa sopstvenim nisu slučajne u Vajdinom :lu. Dva ravnopravna junaka — mlada apsolventkinja filmske :ole, koja priprema svoj diplomski film o udarniku iz pedesetih odina — i taj čovek, čije tragove rekonstruiše režiser uz pomoć :ma u filmu. Devojka koja sprema temu o junaku rada iz epohe kojoj ne može ništa da zna — nije se ni rodila kada je udarnik)arao rekorde u slaganju cigli — vidi tu ličnost u starim hroni- ıma, skulpturama (mermernih ljudi), a kada završi svoj put u odavnu prošlost, tako daleku, uveriće se koliko je njoj sličnih ırakternih crta imao mladi zidar iz Nove Hute; koliko srodan, ada sigurno manje svestan toga kakav je životni program on ·edstavljao.

Mladi udarnik i mlada devojka nisu simboli svojih vremena. Mermerni čovek" je daleko od didaktične priče o afirmaciji dela eva u budućim pokolenjima. Vrednost predloga Andžeja Vajde melji se na odabiranju originalnog ključa o istorijskoj proble- atici današnjih dana. Traženje nelake didaktične istine o udar- ku iz Nove Hute reflektuje se kao ravnomerni stepen provere ji aktuelizuje vrednosti zatvorenih istorijskom epohom, kao i t mlade realizatorke u dubinu same sebe. Objašnjavajući sebi z osnovnih pitanja spoznajom sopstvenog ja — u konfrontaciji utem koji je već neko drugi premerio, mladost ovde nije nikak- apstraktna kategorija; to je vreme odlučujućeg izbora svog sta u radu i životu u društvu. Mladost junaka nije vrlina koja uvećava na jednostavan način; ne izaziva pripisivanje pozitivnih negativnih vrednosti po mehaničkom principu. Tu Vajda raski- s nedavnim shemama i uprošćavanjima, približavajući filmski ran složenoj i neulepšanoj istini.

Ujedno, to nije opisana istina; i ne dovodi do arbitrarnih đenja. Naprotiv, usmerava se raslojavanju onoga što je do tada šilo za očigledno, do pronicanja u slojeve svakodnevice, s inten- om izvlačenja bitnog smisla. Zaključujući o novom i uzvišenom mentu u poljskoj kinematografiji poslednjih godina, čini mi da ovaj krug moralnih refleksija, koje predstavljaju predmet servacije stanja mladih ljudi i priklanjanje tim problemima, a ambiciju da kaže nešto bitno o temi ethosa vrednosti višeg la, to jest o etičkim vrednostima. Stvaraoci kako mladog tako starog pokolenja prihvataju ove vrednosti kao nepogrešiva dska opredeljenja savremenog čoveka koji je teškoj probi izlo- ı gotovo svakog dana i gotovo u svakoj situaciji.

poljskog Tavčiorski Dragan)

Claudio Trionfera: Mladi na filmu — pokretačka snaga i ogledalo društvenih transformacija

Nove generacije su poslednjih trideset godina apsolutni protago- nisti stalnog traganja za likom koji bi dale sebi i društvu. Kako je film zabeležio ovo njihovo neprekidno pulsiranje? Očigledno nije moguće svesti ga u jedinstvenu šemu koja bi odgovarala sva- koj zemlji. Svaka zemlja je svedok originalnih fenomena, jedin- stvenih, većinom vezanih za ekonomske, političke, kulturne fak- tore, kao i za običaje, što uslovljava i pojedinačne načine razvoja problematike mladih. Prevedeni na filmski jezik, čas gusto pisa- i pun sadržaja, značenja, čas ređi i neodređeniji, ti impulsi znač- različit stepen uklapanja i utkivanja mladih snaga u društven- potku, ili, jednostavnije, stepen moći koju su osvojile nove gene- racije.

Zajednički je uvek bio podstrek, težnja mladih raskidu s starim sistemom, koje tematika i filmske priče nisu uvek vern- prenosile, već su ih prenosile u konkretnoj akciji, u razvoj „nouvelles vagues", u vremenskom periodu koji obuhvata otpri- ke jednu deceniju, od kraja pedesetih godina do početka sedam- desetih godina, težnja za okončanjem jedne idealno strukturaln- krize filma, skretanje zbog istrošenosti i otkrivenih granica pra- njavih i trulih okvira.

Tako se rađala opozicija takozvanom „tatinom filmu" („c- nema de papa"), sklerotičnom i jedino usmerenom stvaranj- spektakla i davanju spektakla o sebi samom, u statičkoj viz- pred pasivnom publikom. Oblikuje se i širi subjektivan film. s- protstavljen objektivističkoj realističkoj školi razvijenoj toko- prethodnih dvadeset godina; u njemu dolazi ne samo do ideolo- ke obnove jezika, narativnog mehanizma, već i produktivnih stru- tura; pokušava se stvoriti alternativa vladajućim sistemima z- novanim na isključivo industrijskom i robnom korišćenju pro- voda, film koji organizuje, makar i u svedenoj meri, samouprav- forme.

Tako iskaču jedna za drugom opruge novog filma: u Fra- cuskoj se rađa „la nouvelle vague", u Čehoslovačkoj „Nova vln- u Brazilu „Cinema novo", u SAD „New American Cinema", Nemačkoj „Mladi nemački film", u Velikoj Britaniji „Free Ci- ma", fenomen koji se širi na mnoge zemlje, među kojima i - Jugoslaviju, Japan, Mađarsku, Poljsku, Indiju, Sovjetski Sav- Švajcarsku, Kanadu, Švedsku. Lice i dimenzije novim kinema- grafijama daju oni autori koji obaveze često preuzimaju mun- vito, preko novih izražajnih formula, raznovrsnih ali ujedinje- pod natpisom „protiv" i „drugo": od Trifoa do Godara, do M- u Francuskoj, od Formana do Pasera u Čehoslovačkoj, od Meka- do Markopulosa, do Varhola u SAD, od Pereire dos Santos - Roče u Brazilu, od Janča do Kovača u Mađarskoj, od Petrovi- do Mimice i drugih Jugoslovena, od Klugea do Šlendorfa u Nema-

koj. Spisak koji bi mogao da se produži i koji bi ovde zauzeo neodgovarajući prostor. Dovoljan je kao trag i tačka oslonca u evoluciji pokreta koji se iscrpljuje u zoru velikih protesta šezdeset osme: padajući ovde pod udar političkog ugušenja kao u Brazilu; tamo iscrpljujući se ne toliko što obavlja svoje zadatke koliko zbog osvojenih pozicija vlasti i što je prestao da bude avangarda. Da bi ustupio mesto obnovljenim težnjama u ovim sedamdesetim godinama, ka filmu otvoreno političkom, kojeg kao neka vrsta besa antisubjektivnog prati istraživanje nove objektivnosti (shvaćene kao negacije one stare) i spasavanje oblika borbe za stvaranje alternativnih struktura. U globalnom osporavanju, koje se ne suprotstavlja filmu šezdesetih godina, već dolazi gotovo kao njegova prirodna posledica.

Situacija se u Italiji razlikuje od one u drugim zemljama, sem možda nekih dodirnih tačaka sa pozicijom novih švedskih autora (odlučnih da raskinu s tradicijom) prema osloncu — Bergmanu.

Posle iskustava neposrednog posleratnog perioda i velikog neorealističkog zaokreta, za kojim su usledila sređivanja pedesetih godina, decenija '60—'70 se otvara bljeskom i genijalnim delom Antonionija, Felinija i Viskontija; filmovima kao što su „Avantura", „Sladak život", „Roko i njegova braća", dok se Roselini okreće filmskoj objektivnosti za svoj novi televizijski rad. Samo delimično dotaknute, velikim italijanskim filmom veoma personaliziranim, novotarske težnje tih godina nalaze plodan teren u mladim stvaraocima, naročito u Bernardu Bertolučiju, koji trpi direktno godarovski uticaj i, uopšte, uticaj nove škole, dok drugi režiseri, od Pazolinija do Petrija, od Rozija do Fererija i Tavianija, hrane svoje filmove više pojedinačnim inspiracijama nego idealnim pripajanjem ovoj ili onoj struji.

Sledeći tako autonomni put, ali pošto mu nedostaje odgovarajuća kulturna politika oslonca, italijanski film je stigao na prag sedamdesetih godina sa tek stvorenim imenima. Kao da se ceo proces kulturne i generacijske razmene iznenada zaledio neposredno posle šezdesetih godina. Režiseri, sa otežavajućim bolnim gubicima Viskontija i De Sike, ostali su isti; skoro mumificirani u nekadašnjem položaju, u celokupnom nazadovanju koje potiče upravo od nedostatka potrebne transfuzije. Periodični bočni udari — progresivno proređeni godinama — Antonionija, Felinija i malog broja drugih nisu, na žalost, dovoljni da spasu kinematografiju. Aktuelna kriza italijanskog filma, a možda i završna, tu je da to pokaže. Zbijanjem novih tendencija u smrtno ukrućenje strukture, izborani znak starosti koja očigledno obeležava i na tematskom planu i po vrstama već istrošenim i trulim svu produkciju naše zemlje. Prostor, rezervisan za mlade, u današnjem kontekstu, očigledno je krajnje ograničen. Da bismo ih našli kao protagoniste priča ispričanih na platnu, moramo da lovimo po sećanju ili da prebiramo po policama kinoteka u potrazi iz koje proizlaze i malobrojne vredne stranice, nekad izgužvane, još češće osvetljene i moćne. Kao one iz „Čistača cipela" Vitorija de

Sike. Protagonisti, upravo dva čistača cipela, koji radeći svoj posao za vreme oslobođenja uspevaju da nakupe od Amerikanaca dovoljno novca za ispunjenje svog sna, kupovinu konja, što nagoveštava dramatičnija iskustva od onih već preživljenih: zatvor, nasilje, dodir smrti. Film iz '46, surova i gorka slika jedne stvarnosti u samo prividnoj transformaciji. U temama tog perioda obrađeni su i razvijeni većom snagom i češće nego pedesetih godina život siromaha, naročito u provinciji, u borbi za osvajanje, metar po metar, novih prostora u društvu u kojem je teško živeti i preživeti. I priča vojnika iz filma „Za dve pare nade" (koji je ostvario Renato Kastelani '51), koji se vraća svom mestu blizu Napulja: ali, umesto da misli na samog sebe, prinuđen je da radi i u najčudnijim uslovima da obezbedi miraz za svojih pet sestara. To je momenat događaja ispričanih pomalo podsmešljivim tonovima komedije koji nijansiraju drame, ostavljajući tek da se nazru. U brižnoj potrazi za oslobođenjem i za svojom sopstvenom dimenzijom, makar i ekonomskom, mladi nalaze način da budu srećniji. „Siromašni, ali lepi" — kako ih opisuje Dino Rizi, ili „Verni prijatelji" prema priči Franka Rosija. I evo, najzad, „Dangube" u majstorskom opisu Federika Felinija. U pozadini Rimini snimljen pedeset treće, gde neki prijatelji žive, dok ih porodice izdržavaju, besposličeći, u dokolici po kafeima, između snova o velikim avanturama i stvarnih žalosnih avantura. Život koji se umorno vuče i koji se protrese tek kad stigne mala družina koja remeti osetljivu i čudesnu ravnotežu tih praznih, ali istovremeno bogatih egzistencija. To je spoljašnji elemenat koji budi iz sna i prouzrokuje traume, ali koji će samo za jednog protagonistu značiti pravo buđenje i preporod, prevedeno — u bekstvo iz sela i od prijatelja.

Mladost, ovde kao sećanje i kao nostalgija kojoj će se Felini vratiti mnogo godina kasnije, izvodeći u „Amarkordu" veliku i melanholičnu pesmu sa odlomcima lucidnog i vedrog sećanja iz detinjstva. Društvo, običaji, politika, ljudski odnosi. Izgleda da su ti aspekti najčešće ispisani u italijanskom filmu koji govori jezikom mladih u komediji i u tragediji.

Dok se malo-pomalo izdižu na površinu i sve preciznije oortavaju obrisi krize identiteta i neprekidnog duhovnog mučenja, prvi trzaji, prvi znaci koji najavljuju pokret mnogo šireg dometa, to su dečaci iz filma „Pobeđeni" Mikelanđela Antonionija. Film-anketa posvećen je njihovim sukobima, njihovom susretu-sukobu sa novim društvom. To su „Begunci" Frančeska Mazelija u političkoj i duhovnoj struji, i „Delfini" istog režisera koji o ovom filmu daje potpunu sliku provincijske buržoaske sredine. To je film koji proučava klase, prodire u njih kamerom, ne zaboravljajući, pored duhovnih problema, neposredne probleme rada kao u priči o mladom službeniku u filmu Ermana Olmija, dostižući verovatno svoje najviše vrhunce inspirisane neponovljivim senzibilitetom Lukina Viskontija, šezdesete, u filmu „Roko i njegova braća", dajući sjajno i uravnoteženo delo, držeći moralnu lekciju i lekciju o ponašanju preko svojih likova vezanih među-

sobno ljubavlju, mržnjom i siromaštvom. Govor, koji svakako nije prazna poruka, o netolerantnosti i dobru kao krajnostima jedne iste greške u ponašanju, o pobedi prava i ispunjavanju obaveza kao pravednih objektiva koje čovek treba da postigne.

Proći će pet godina od realizacije filma „Roko i njegova braća" pre nego što mladi opet nađu mesto u nekom značajnom filmu, možda poslednjem po redosledu koji italijanska kinematografija može da dâ baveći se isključivo i njihovim problemima.

Godine 1965. Marko Belokio priča u filmu „Ruke u džepu" propast jedne sitnoburžoaske porodice iz Pjaćence. O majci, slepoj udovici i o njeno četvoro dece, pre i posle propasti njihovih egzistencija. Zatim, šesnaest godina tišina... Mladi svet, upravo kad su usavršeni instrumenti za njegovo praćenje, ostaje neistražen i osamljen, beskorisno nudeći svoje tajne. Autori, u neshvatljivom odbijanju ili, možda, predajući se bez borbe, vezuju se i podvrgavaju industrijskoj logici filma, ostavljajući u mraku čitav jedan istorijski momenat, lišavajući ga najdragocenijeg svedočanstva. To je učvršćivanje te vrste, tih „struja"; dodeljuju se precizne uloge u ponavljanju koje transformiše u stereotipna najsrećnija rešenja i „karaktere" prošlosti. Za film koji upravo svom strogom pridržavanju nametnutih šema tih vrsta na kraju pokaže sve svoje siromaštvo i suvoparnost, prodajući ih kao semiološki raznovrstan i živahan svet.

Ko su danas mladi o kojima priča italijanski film?

Sitni lopovi, dečaci koji su se uhvatili u koštac sa seksualnim problemima koje rešavaju u sumnjivim odnosima sa starijim ženama, plačljiva i bezvoljna deca, protagonisti i žrtve u trijumfu usproizvoda. Deca iz filma „Hvala, tetka" i „Zloba" Salvatora Samperija, deformisani i lažni predstavnici studentskog sveta ili lumpenproletarijata, opisani uvek kao nasilnici ili prostaci. Jedini izuzetak naših dana jeste, možda, iskustvo mlade Ane iz istoimenog filma Grifija i Sarkijelija (koja postaje, pre svega, tehničko iskustvo u izuzetnosti ostvarenja u video-tejpu). To je mladi svet milanskog neofašizma koji je sa distance, ali kritički, opisao Karlo Licani u filmu „San babila 20 H". Što se ostalog tiče, vredan je pomena rad koji su izvršile neke grupe sa vizuelnim eksperimentima, ali zaražene preteranom dozom individualizma koji ih vodi do „očuvanja" sopstvenog proizvoda i do čitanja u tesnim elitnim prostorima. Sve to, ili samo to, svedoči da u Italiji nema mladog filma ni po sadržaju, ni „drugog" filma koji bi se suprotstavio paralizovanoj industriji lišenoj ideja, gde reditelji uvek izgledaju nesposobni da uhvate i zadrže generacijske promene i gde mladi umetnici ne uspevaju da prodru u tajne svog doba. Italijanska kinematografija, znači, *sedi* ne okrećući se unazad, ostavljajući svoje moćne novatorske snage da presuše. Za ove poslednje nemoguće je oslobođenje čak i kad imaju intelektualne mogućnosti za to. Ukupno pomanjkanje odgovarajućih struktura za prihvatanje novog filma transformiše ionako siromašan prostor koji su mladi uspeli sami da osvoje u neku vrstu *geta*, zatvora. Bekstvo iz njega postaje utopija. Nove ideje u njemu umiru pre nego što se rode.

Veljko Radović

Stvarnost viđena izdaleka

(Povodom 24. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu)

Iduće godine, u martu, biće jubilej Festivala jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma i već sada se može reći da je, tokom proteklih dvadeset pet godina, jugoslovenski film imao slavnih i ponesenih trenutaka, da je iskreno i talentovano svjedočio o odsudnim časovima ovog društva, da je postavljao dramatična pitanja jednoj dramatičnoj stvarnosti u neprestanom preispitivanju i samoprevazilaženju. Jugoslovenski kratkometražni dokumentarni film imao je sjajnih dometa koji čine čast kulturi ove zemlje, posredno proslavljane istinama na koje je ona spremno i zrelo pristajala kao na dobronamjeran kritički doprinos filmskih stvaralaca opštem napretku. Nije, dakle, potrebno čekati formalni tren jubileja da se to kaže, pa makar i ovako sumarno i načelno. U interesu istine, kojom se baš film služi kao jedinim uslovom, valja reći da je naš dokumentarni film imao i povremene ozbiljne krize, i to uvijek kad se bavio apstraktnim problemima i okretao glavu od života i istinskih problema ljudi s ovog tla. Mislim da je ovo trenutak jedne od najdubljih kriza, i to će autor ovog osvrta pokušati da dokaže tekstom koji sljeduje.

Opet nam je, na žalost, data prilika kojom se, evo, već drugi put „koristimo", pa još jednom osporavamo rđavo shvaćenu demokratičnost koju Savjet Festivala uporno zastupa ukinuvši selekciju filmova i dajući svima, tobož, „jednaka prava". Za pisca ovo-

;a teksta nema nikakvog dvoumljenja o tome da je ta odluka iše nego sumnjiva, s posljedicama koje sad svi uočavaju. Ta dluka se već preispituje i u nju se ozbiljno sumnja, i valjalo bi e nadati da će se dobri duh izbora opet vratiti na Festival, a a njim podruku i temeljito rastjerana beskrajno odana beogradka publika. Veoma je karakteristično da se publika proredila pravo nakon tog čina ukidanja selekcije, a znamo da se na ranim festivalima tražila „karta više" i po cijenama začuđujuće visoim. Trebalo je vidjeti veliku dvoranu Doma sindikata posljedje večeri kad su se davali nagrađeni, dakle *izabrani* filmovi, pa : u to uvjeriti: bila je praznično puna, kao nekad! Nije, ipak, ristojno očekivati i tražiti od posjetilaca da satima gledaju filiove različitih namjena i nedostojnog kvaliteta da bi doprli baım do jednog *filma*. Ako se poneki čitalac ne dosjeća zbog čega : selekcija ukinuta, evo za to „razloga": ranijih godina se, naodno, događalo da je i poneki dobar film zvanični žiri „kaznio" formativnom selekcijom, ali ne valja praviti nestvaralački strol i kruta pravila od veoma rijetkih izuzetaka (uostalom, uopšte isam siguran da je takvih „slučajeva" bilo baš previše). U svaom slučaju, manja je šteta ako se žrtvuje pojedini nepravedno i ekvalifikovano procijenjeni film nego sâm Festival! Kako je i im bio u prilici da bude „nepravedan" i svrstava filmove — ıjedno sa ostalima — u dvije selekcije, pisac ovog komentara isli da ima pravo da se, na osnovu vlastitog iskustva, bori za »vratak duha selekcije, videći u tome jedinu mogućnost obnove :luševljenja za ovaj Festival. U stvaralaštvu se ne smije gajiti ıh jednakosti, jer u toj oblasti važi samo zakon kvaliteta. Bolje , ipak, izabrati i pri tom, možda, i pogriješiti nego prosipati :lovu traku pred publikom s ograničenim strpljenjem. Kako se 'ema ovim filmovima bioskopi (pa i televizija, na neki način) inose maćehinski nepravedno, mislim da taj naš proslavljeni dokumentarni film ne bi trebalo lišavati bar onih nekoliko hiljada ıdi koji dolaze da ih vide u kući na Trgu Marksa i Engelsa. ožda za tu oseku publike postoje i neki drugi razlozi, možda u pitanju neobjašnjiv ili objašnjiv pad kvaliteta filmova, ali odsustvo selekcije, van svake sumnje, najveći „krivac" što je ıalo interesovanje publike.

Dvadeset četvrti festival otvoren je filmom van konkurene i bez prava na nagradu, *Tito*, reditelja Krsta Škanate. U fil- ı je riječ o vođi jugoslovenske revolucije, i to u razdoblju od egova dolaska na čelo Partije, 1937. godine, do danas. Jedan ızetno talentovan dokumentarist kao što je Škanata koristio se ıterijalom s ukusom i mjerom, a pronašao je, poslije upornog strpljivog traženja, i dosta nepoznatog dokumentarnog mateala. Film prikazuje Tita kao vođu u odsudnim istorijskim situıjama, kao čovjeka koji određuje put svome narodu na osnovu jerenja revolucionara od iskustva i talenta da uoči bitne probne i rješava ih zajedno sa svojim narodom kojem je na čelu. anata se klonio deklarativnosti i ilustrativnosti svojstvenih ovakj vrsti filmova, razrješujući sve filmskim, a ne direktnim žur-

nalističkim jezikom. Škanata je, stvaralački montirajući materijal kojim je raspolagao, uspostavljao simbolične odnose među pojedinim kadrovima i sekvencama na način koji im daje veću asocijativnost i univerzalnost (na primjer, Titov sumnjičavi pogled i rezervisanost prema Staljinu; blag i pitom pogled Titov sa poznate fotografije „prati" kadrove ranjenika sa Sutjeske, i tako dalje). Mislim da je film *Tito* ipak malo opterećen „viškom" teksta bez kojeg bi se moglo, jer je riječ o opštepoznatim činjenicama svjetske i jugoslovenske istorije.

Najbolji film ovogodišnjeg Festivala je, bez sumnje, *Malj* Aleksandra Ilića. Ilić se i u ovom filmu prikazuje kao suvereni majstor uopštavanja svakidašnjice, to jest kao rođeni umjetnik otvorenog pogleda kojim jasno uočava i osvjetljava činjenice dajući im značenje opštosti. Sve je, na izgled, jednostavno, kao i u svakom umjetničkom djelu od formata: iz inkubatora izlazi žuta armija pilića što trakom idu u život ili u smrt. Radnice odvajaju zdrave piliće sposobne za rastenje (da bi ih što ranije zaklali) od obogaljenih i na nogama nesigurnih. „Nesposobni" će silaziti trakom koja će ih izručiti na gomilu sastavljenu od iskljastih pilića i kora jaja iz kojih su se maločas izlegli. Onda će se na sve to spustiti malj i napraviće se smješa od nekakve koristi, valjda za ishranu nekih drugih gladnih bića. Ta genetska intervencija, koja brani čistotu vrste, asocijativna je, iako je ovdje u pitanju sasvim pragmatični čin (nesposobne su, na primjer, u Sparti bacali u more sa Tarpejske stijene), i to je samo jedan od planova ovog višeslojnog djela. Drugi može biti odbrana individualiteta: naime, pojavljuje se na traci i jedno veliko, zdravo pile, ali jedino crno među žutima. Samo stoga što je drukčije, naći će se na traci koja vodi pod malj. No, to pile će se, braneći život herojski, izvući iz te paklene smješe mrtvih pilića i kora i pobjeći. Film se i završava neprekinutim trkom pileta crne boje. Ilićev film publika je pratila s frenetičnim odobravanjem, jer je u njemu prepoznala humanost i ideje koje su univerzalne i opštevažeće. Film je izvanredna metafora izgrađena na jednoj „običnoj" činjenici svakidašnjice i izražena vanredno preciznim ritmom i velikom kinestetičkom kulturom.

Dugometražni dokumentarni film *Tulgeš* reditelja Koleta Maneva takođe je dramatičan i vjerodostojan, ali bi mogao da bude znatno sažetiji (vjerovatno iz „bioskopskih razloga", traje punih 67 minuta). Poslije sloma Demokratske armije Grčke u građanskom ratu, krajem četrdesetih godina, djeca iz Egejske Makedonije bivaju raseljena po Evropi, pa i van nje: ima ih u Poljskoj, Rumuniji, Čehoslovačkoj, Latinskoj Americi ... Tulgeš je, inače, rumunska varoš u kojoj je odrastao i sâm reditelj Manev, inspirisan svojom tulgeškom sudbinom i sudbinom raseljenog naroda uopšte. Mnogi su se vratili svome ognjištu kad su odrasli i saznali koje je to njihovo ognjište, ali mnogi i nisu: duhovna veza sa zavičajem je ostala, ali neke druge veze su prekinute. Posljedice tog građanskog rata su tragične i one najdublje djeluju upravo na nedužne — na djecu. Ta nekadašnja djeca prepoznaju

vlastite korijene, njeguju domovinski kult, ali svejedno žive van svoje pradomovine. Ovaj film-anketa pravljen je darovito i autentično (Manev je i reditelj jednog samosvojnog filma, *Baskarskite izvori*, recimo). Njegova osnovna i jedina mana jeste što je neosnovano predug. Iskazi raseljenih i njihove svojte u Makedoniji mogli su, i morali, da budu kraći, a time i dramatičniji i upečatljiviji. No, svejedno, film Maneva je dostojno otplaćivanje duga svojoj tulgeškoj i egejskoj uspomeni. Ona je, ovim djelom, postala i zabrinjavajuća uspomena svih koji su ga vidjeli.

U selu Hrtkovcu, u Sremu, na brijegu kraj Save, arheolozi traže ostatke materijalne i duhovne kulture naših predaka koji su tu živjeli prije oko 4.500 godina. Ti ljudi koji otkrivaju sve što je glina pokrila u toku tolikih milenija zainteresovali su reditelja Savu Trifkovića i on je o tome stvorio film simboličnog naslova: *Otkrivanja*. Ne znam, na žalost, kojih je godina reditelj ovoga filma, ali vjerujem da je riječ o talentovanom čovjeku koji zna šta je film i koji filmski misli. Arheolozi nad lobanjama predaka, nad grnčarijom koja im je služila dok je služila — eto, u tome Trifković traži simboličko otkrivanje identiteta. To je pokušaj da se otkrije tajna predačkog lanca, da se nazre prvi uzrok i prva karika (iako se nikad taj prvi uzrok neće pronaći, jer je zagubljen u neprozirnoj tami prapočetka). Šta bi, inače, tražili ti uporni arheolozi osim što traže nas i sebe! Film otkriva tragove jedne stravično udaljene kulture pored ravnodušne Save koja nosi svoju vodu ne mareći za kratkotrajne ljudske istorije. Ovaj film je pogrešno kvalifikovan kao reportaža, jer je nesrazmjerno dublji i univerzalnijeg značenja nego što to može biti i najbolja reportaža, ma koliko mi, inače, poštovali taj žanr.

Ironijom bez jetkosti zrači film *Kasabe* Mirze Idrizovića. Nestajanje tradicionalnog i ritualnog i nasrtanje i prodiranje novoga proizvodi sukobe ponekad srazmjerno smiješne, kao što je smiješno sve što je odživjelo svoje i postalo nesavremeno. No, to „staro-novo" brzo bi zamorilo da se reditelj Idrizović (ili scenarist Zuko Džumhur, svejedno) nije dosjetio jednog vješto primijenjenog dramaturškog postupka: naime, on je ta preinačenja života u kasabi pratio preinačenjima i novim „aranžmanima" jedne tradicionalne kasablijske pjesme „Emina"! Prvo je pjeva Zaim Imamović u sevdalijskom tonu i ritmu, zatim se ta ista pjesma pjeva na engleskom jeziku, da bi „završila" kao pop-melodija! „Emina" u ovome Idrizovićevom filmu nije samo pjesma što ilustruje živu sliku, već dramaturški ključ i ideja filma, dobar izum koji ovo djelo spasava izvjesne površinske duhovitosti i mjestimične shematičnosti koja prati svaku ideju osnovanu na sukobu „staro-novo".

Jedan od najdarovitijih naših dokumentarista, dobitnik mnogobrojnih priznanja u zemlji i inostranstvu, Živko Nikolić, ove godine se predstavio beogradskoj publici filmom *Oglav*. Kako je pisac ovoga osvrta „sukrivac" (naime, koscenarist ovog djela), prenosim stoga mišljenje o ovom filmu kritičara „Politike" Milutina Čolića: „*Oglav* Živka Nikolića je priča o magarcu, ali, kako sâm

napominje, mogla bi da bude priča i o svakom od nas. Dakle, simbolična, pri čemu oglav, to jest ular, ima odlučujuću metaforičku funkciju. Jedan stožer i glava magarca, oko koje je čvor konopca ili lanca, dovoljni su da Nikolić razvije svoju asocijaciju o životu i čoveku, fatumski, valjda, predodređenom da tako traje, kako bi, na kraju, kada nađu da je islužen — skončao, bačen na sprud izolacije. Lepa, senovitom bojom naslikana poetika stradanja, nešto malo direktnija i imaginacijom sužena, ali mudra i darovita."

Crtani film Vere Vlajić-Janevske *U aleji velikana i velikih događaja* je, u stvari, svijet „oživljenih" karikatura našeg poznatog karikaturista Zuke Džumhura, koji već trideset godina, na prvoj stranici nedjeljne „Politike", sažima svjetsku istoriju, tražeći u njoj posvudašnju karikaturalnost. Džumhurove karikature su pravi politički eseji, aktuelni, lapidarno izraženi, gotovo uvijek bez riječi. Samo u nekoliko džumhurovskih poteza izrazi on svoju viziju svijeta u kojem „veliku" politiku vode „veliki", svoj aktivni politički i satirični komentar. Reditelj Vera Vlajić-Janevska udahnula je pokret ovim karikaturama, a mi smo te već svima znane karikature vidjeli animirane, kako su dobile dušu. Džumhurova misao jezgrovita je i univerzalna, pa se može vjerovati da će ovaj animirani film o njegovom svijetu moći da saopšti te ideje i istine i van naše zemlje.

Film *A srce spava* („pravi" naslov glasi: *Oči moraju da gledaju, a srce spava)* Meta Petrovskog jedan je od rijetkih na ovogodišnjem Festivalu koji uspješno i dokumentaristički efikasno saopštava gledaocu probleme od izuzetnog društvenog značaja. Ovdje je riječ o problemima jugoslovenskog željezničkog saobraćaja i o ljudima iz prvog „gvozdenog odreda", mašinovođama. Petrovski se bavi sudbinama onih mašinovođa koji su umalo izbjegli udes ili, pak, onih koji, na nesreću, nisu to uspjeli. To su dramatične ispovijesti ljudi s osjećanjem odgovornosti, koji se stalno pitaju jesu li krivi i koliko, i ima li krivice i do drugih, onih koji ih umorne šalju na šine. Zašto gotovo uvijek otkazuje čovjek, a rijetko mašina? Gledajući film Petrovskog, stekli smo utisak da nije uzrok u moralnoj labavosti i neodgovornosti mašinovođa (možda tu ima koji izuzetak, to ne poričemo), nego u izuzetno nesrećnim i teškim uslovima u kojima oni upravljaju gvozdenim kolosima kad neprestano voze, na primjer, po šesnaest i više sati! Oči moraju da gledaju, a srce im spava! Svi anketirani mašinovođe imaju svoje bolne priče i svoja opravdana i neopravdana kajanja, pa su zbog pretrpljenih šokova rano otišli u penziju, to jest „invalidizirani", kako se to birokratski sažeto i odsječno kaže u filmu. Film Petrovskog odlikuje se uzbudljivošću problema i reporterskim izrazom lijepe prodornosti koja uznemirava ne samo savjesti mašinovođa nego i onih koji su, možda, veći krivci za nesreće na šinama.

Dugometražni dokumentarni film *Izdajice i ratni zločinci* Stoleta Jankovića svjedočanstvo je o izdaji pojedinaca, i o fenomenu izdaje uopšte. Dokumentarni materijal stravično optužuje

izdajnike i zločince koji su se ogriješili o interese svoga naroda i o čovječnost uopšte. Pred kamerama prolaze moralne nakaze (i fizičke, ponekad): smiješni čovječuljak koji se, mizerno i preduboko, stalno nekome klanja — bugarski car Boris, prostačka fizionomija Benita Musolinija u operetskoj „latinskoj" pozi na balkonu... Počelo je s Kvislingom, pa su ga „naslijedili" generali Vermahta Ler, Rezener, Majsner, i „naši" Draža Mihailović, Slavko Kvaternik, Mile Budak, Dragi Jovanović, Leo Rupnik... Gledajući te slabiće i njihovu mizernu borbu da pred narodnim sudom sačuvaju svoja tijela, nameće se svijest o tome kako je moguće da su sudbinu svijeta krojile takve smiješne budale?! Taj film stoga opominje i posredno ukazuje na okolnosti koje u svijetu malograđanštine i u moralnoj krizi čovječanstva stvaraju mogućnosti za rađanje novih „firera" i manijaka veličine smiješnih samo dok počne klanje. Veoma uzbudljivo svjedočanstvo koje iri prezir prema tim ljudima koji su izdali ono što je najsvetije, voju domovinu, izdajući svaku čovječnost. Stole Janković se, nače, očito nije mnogo zamarao traženjem filmskih rješenja za bjedinjavanje tog dokumentarnog materijala, stvorivši samo panoramu slučajeva pojedinačnih izdaja, ali se ne može reći da taj materijal sâm po sebi ne djeluje posebno poučno, uzbudljivo i dramatično.

Mladi zagrebački reditelj Milivoj Puhlovski donio je u Beograd film *Moj prijatelj N. P.*, o „slučaju" jednog mladog čovjeka a raskrsnici. Što je on glumac, to gotovo nije ni bitno, jer može a se odnosi na bilo kojeg mladog čovjeka koji poslije školovanja traži sebi mjesto u društvu. U toj drami odrastanja ima dovoljno opšteg da se u njoj prepoznaju osnovni problemi mlade generacije, ne samo naše. Taj mladi čovjek, poštenog i naivnog lica (izabran svakako zbog tog svojstva), otišao je poslije Akademije u Split, tamo „potonuo" pod teretom „provincije", i potom vratio u Zagreb da tu potraži svoje mjesto, možda slavu, ili dnostavno mogućnost da progovori i da se svestrano ispolji kao nost. On se tu, opet, gubi u sitnicama i trivijalnim poslovima, snuje o velikim ulogama i značajnim zadacima. Film je nespojnih tonova, završen melodijom rodne grude „tvrde" Dalmacije koje je u svijet otišao „prijatelj N. P.". Ta melodija ga, možda, ve natrag, ili samo svjedoči o gubitku korijena i o pokušaju se pusti korijen u tvrdi velegradski pločnik.

Filmove Nikše Jovićevića odlikuju naglašena čovječnost i olina, katkad i nezlobivi humor i u „ozbiljnim" situacijama. vi njegov film, *Dva zavičaja*, priča je o bratstvu i solidarnosti, svezavičajnosti ljudske dobrote: radnici „Čazmatransa" iz Slavonije, saznavši da se siromašna djeca iz crnogorske varošice rino muče pješačeći do škole satima, odlučili su da im poklo autobus. I taj autobus postaje simbol povezanosti ta dva djeja zavičaja, iako fizički udaljena ravno osam stotina kilomea. Iako toplih i plemenitih tonova, Jovićevićev film kao uzgred opštava da je zaslužni učitelj iz Murina, koji je toliko zadužio djecu i kraj u kojem živi (njegova zasluga je i to što je taj

autobus poklonjen, dobrim dijelom), otišao u penziju sa položaja direktora škole stoga što nije imao visoku stručnu spremu. I direktor „Čazmatransa", nekadašnji vozač i osnivač tog preduzeća, koje je počelo da radi samo s jednim kamionom da bi doguralo do „zbirke" od osam stotina vozila, umalo nije dobio otkaz iz istih razloga kao i učitelj iz Murina?! Nisu ga, međutim, dali njegovi drugovi radnici na jednoglasnom referendumu. Eto, u toj Jovićevićevoj reportaži sjedinjuju se toplina i gorčina, birokratska i ljudska logika. Život!

U filmu Laki Čemčeva *Ja, Blaga Micanova* riječ je o prvoj Makedonki — vožaču buldožera, predstavniku jednog oduševljenog i nesebičnog pokoljenja koje je i izgradilo ovu zemlju. Ona je simbol, primjer koji uopštava sve osnovne vrline tog pokoljenja na koje se ne smije zaboraviti: upornost, poštenje, čestitost, skromnost. Taj film je i posredna kritika malograđanštine kojoj smo često skloni. Ta Blaga Micanova, pred kojom se valja kamenje, odgajila je primjernu djecu preko koje će se, možda, nastaviti micanovska etička linija. Veoma dobar film, asocijativan i znatne moralne ljepote.

Meteori, film Mike Miloševića, predstavlja nam fantastičnu realnost Meteora, u Tesaliji (centralna Grčka). Na tim čudesnim megalitima izgradili su isposnici, podvižnici i odselnici iz „ovoga svijeta" svoje kelione, manastire, bogomolje. Bježeći od svijeta, oni su svili ta svoja gnijezda što bliže svome nebu, s neizmjernom i fanatičnom upornošću. Na najistaknutijem vrhu Meteora podigao je manastir Preobraženje carević Jovan Uroš (svešteno ime: otac Joasaf) u doba vladavine cara Dušana. Milivoje Milivojević upravljao je svoju kameru na taj fantastični pejsaž tako da istakne čudesnost i uzbudljivu monumentalnost tih građevina za koje se ne zna kako su stvorene na tim strmim i nepristupačnim liticama Meteora.

Animirani film *Bijela loptica* Darka Markovića slikovito i upečatljivo simbolizuje ideju nesvrstavanja i očuvanja individualiteta. Jedna bijela loptica (simbolika bjeline!) nikako neće da se „svrsta" u blok loptica strogo i geometrijski poređanih. Slobodna loptica neće u shematični vojnički pravougaonik koji pokušava da je „usiše". Film jasne ideje, novatorski po animatorskim sredstvima koja je izražavaju.

Film *Gastarbajter* Bogdana Žižića djelo je graničnog žanra mješavina dokumentarnog i grafičkog postupka. Prikazuje grafike „samorastnika" iz Zagorja, naivca i radnika Dragutina Trumbetaša, koji, pošto dođe iz neke fabrike u Frankfurtu na Majni prikazuje na svojim grafikama svoju sudbinu i sudbinu svih „gastarbajtera", jedinstvenu samoću i izolaciju od društva i kulture zemlje u kojoj rade za hljeb. Usud stranca je na ovim Trumbetaševim grafikama vanredno plastično i darovito prikazan putokazima na kojima čitamo imena gradova: Beograda, Zagreba, Istanbula, Madrida, Atine... Kao kontrast tome svijetu, Žižić prikazuje karneval u Frankfurtu na Majni i radnike različiti

asa koji čak i na karnevalu izgledaju izdvojeni i neuklopljeni. ,Gastarbajteri" na velikoj evropskoj promaji!

Još jedan crtani film dolazi nam iz Skoplja, *Adam (5 do 12)* 'etra Gligorovskog. On prikazuje biblijski strah od potopa jedıe prezasićene i „grešne" civilizacije koja ugrožava sam opstaıak čovjekov. Ideja nije naročito maštovito iskazana i originalna, li Gligorovski pokazuje jasne i nesumnjive znake posebnosti koa ga preporučuje, prije svega zbog zavidne animatorske vještiıe i likovne ljepote njegova crteža.

Ukus meda reditelja Petra Lalovića, iako o pčelama i svietu košnica, zapravo je metafora o rađanju, marljivosti i borbi a opstanak i očuvanje vrste. Pčele lete s cvijeta na cvijet, skupjajući i med i gorčinu. Nailaze vjetrovi, snijegovi, kiše, i ozeble ›čele — ta blagorodna, jedinstvena stvorenja! — jedna po jedna, ›adaju mrtve ispod ramova i saća punih meda. No, iz voštane ›pne pojavljuju se mlade pčele, zaloge opstanka pčelinje vrste :oja pruža uzor organizacije i kulture rada.

Zlatko Sudović je reditelj filma *Josip Vaništa* o lijepim sli:arskim sanjarijama Vaništinim. Ko poznaje slike Josipa Vanište, nakar i površno, biće mu jasno zašto se Sudović opredijelio baš a ovog prefinjenog slikara čistih, netaknutih prostora u kojima 'ladaju tišina i spokojstvo idile. Njegov crtež vanredno fino hvata ›aučinu jednog izgubljenog sna i Sudović prikazuje slikara sanog i u sniježnom, čistom prostoru. Iz Vaništinih slika zrače mud'ost, jednostavnost i ljepota koje Sudović vjerno i uspješno ›renosi.

Kriza originalnosti i kriza tema najbolje i najkomičnije se spoljila na ovom festivalu kada su, iste noći, voljom šali skloıog žirija, prikazana dva filma na istu temu?! To su *Ja, Straıinja* Milivoja Nestorovića i *Selo Stevanac* Ratka Orozovića. Seo Stevanac, dva sata hoda daleko od Ćuprije, spalo je samo na lva stanovnika! I to na Strahinju Jeftića i suprugu mu Živku. Morava poplavila imanja sela, ljudi pobjegli kud koji zna i može, ı Strahinja ostaje sa svojom babom da vjerno čuva posljednje ›gnjište Stevanca. Prvi film je poštenije i odgovornije stvaran, a lrugi pokušava da se šali bez mnogo duha (recimo, kad se baba 'azboli — razboli se pola sela, i slično). Drugi film je, dakle, ;labiji, mada i prvi taj problem zahvata krajnje površno i debiantski nesigurno i neopredijeljeno. No, svejedno, manje se vidi ıepretencioznost od netalentovane „nadgradnje".

Vetar sa pustare Stevana Stanića je zamisao koja nije pot›uno ostvarena. Trebalo je da taj film bude stvaralačka evoka:ija događaja iz predratne Subotice, kada su, 1936. godine, pojoprivrednici počeli veliki štrajk. Koliko je živa simbolična ve:a tog štrajka i sadašnjeg radništva Subotice, na svoj način revoucionarnog? Stanićev film je „nečistog" stila (potpuno nepotrebıe igrane sekvence). Mislim, takođe, da je ovo djelo opterećeno preopširnim tekstom, uz to i nešto kićenim. Ovo nikako nije najraspričaniji film Festivala, ali valja reći da je čudno kako naši filmski reditelji ne poštuju ni osnovni zakon te umjetnosti: film

govori prvenstveno slikom, a riječ joj samo pomaže kad se ne može izbjeći. Na teorijskom nivou njima je to, pretpostavljam, jasno, ali, valjda, ne znaju da to svoje znanje stvaralački primjene. No, to je, svakako, i pitanje talenta, jer se čistota stila u darovito ostvarenom djelu podrazumijeva.

Ima neke ljudske veličine u filmu *Neretljanski izazov* (iako je namjenski!) i mislim da to dolazi od bodrog duha borbe ljudi koji od mora otimaju zemlju i pretvaraju je u plodnu oranicu na kojoj izrastaju bogate plantaže bresaka, grožđa, mandarina, jabuka... Prije osamnaest godina počela je ta velika „otimačina" u delti Neretve, kraj Opuzena, i ne prestaje. U filmu je, inače, umontirano i nešto dokumentarnog materijala koji prikazuje poznatu aferu sa Stankom Parmačem, aferu u kojoj se ispoljio oštar sukob progresivnog i konzervativnog. Film je djelo dvojice reditelja, Ratomira Ivkovića i Mike Miloševića.

Kurir Jovica je junak iz čitanki, jedan od simbola narodnooslobodilačke borbe, ovjekovječen i na čuvenom crtežu Đorđa Andrejevića-Kuna. O njemu je Srđan Hadžić snimio film *Kurir Jovica.* Jovica Tolomir, nekadašnji „kurir Jovica", sada je poljoprivrednik. Reditelj filma došao je, na žalost, na „ideju" da priču svog junaka prosto ilustruje „neutralnim" kadrovima u kojima prepoznajemo samo svakidašnjicu koja okružuje Tolomira, ništa drugo, ali mi ne vidimo *izraz* tog čovjeka u naporu prisjećanja. On stalno govori izvan kadra, a to je nedopustivo. Inače, u Tolomiru nema ničega „herojskog"; gotovo nesvjestan legende koja se isplela oko njega (ili je nje svjestan na način skromnih) on ima onaj unutrašnji herojizam koji se ogleda u primjernom i običnom životu kojim danas živi kao i uvijek što je. Film je nemaštovito pravljen, iako su dramski potencijali ove priče oči[...] Ipak, zapamtili smo tog jednostavnog i običnog čovjeka koji je svoje ime pozajmio jednoj legendi o četrnaestogodišnjem kuriru Vrhovnog štaba koji uvijek ima četrnaest godina.

To što je film *Sporazumijevanje* ostavljen za kraj ovog izbora karakterističnih filmova ovogodišnjeg Festivala ne znači da je i najslabiji među njima, ali nije ni dobar. Srećko Jurdana je reditelj ovog filma o — filmu. Naime, on bi se mogao krstiti modelom u kojem se prepoznaje mentalitet koji vlada filmskom industrijom: svi traže pare za film, a nemaju ideja! Ono na čemu počiva umjetnost — pa i filmska, razumije se — to je ideja. No, ona kao da više nije ni važna, važne su pare i slava! I to „teške" pare i brza slava. Jurdanin film je direktna kritika takvog mentaliteta, ali je bez prave poente, pa često i bez duha. U svakom slučaju, tema njegova filma može da se, s punim pravom, odnosi na većinu filmova prikazanih na ovogodišnjem Festivalu. Na žalost.

Dvadeset četvrti festival jasno pokazuje kako je kriza našeg dokumentarnog filma još produbljena i kako je njegov svjetski ugled ozbiljno ugrožen. Naročito je zapostavljen dokumentarni žanr, a baš po tome smo se i pročuli po svijetu. Kad bi se sudilo samo na osnovu filmova koje smo ove godine gledali, dobio bi se

utisak o jednom statičnom, beskonfliktnom društvu koje se zaustavilo u razvoju, samozadovoljno i gotovo bez ijednog problema. Dinamičnom i otvorenom društvu kakvo je naše takva „podrška" uopšte nije potrebna; društvu koje neprestano traži i koje problemima hrabro gleda u oči nisu potrebne besmislene i nekreativne „lakirovke". Ovom društvu su potrebniji iskreni stvaraoci koji će podvrgavati konstruktivnoj kritici razne deformisane oblike našeg života, jer je odavno svima jasno da nema idiličnog društva koje je riješilo sve svoje probleme. Time bi dali doprinos razvoju društva koje će na filmu prepoznati ne samo svoje uzlete nego i situacije u kojima je tangiran čovjek. U našim novijim dokumentarnim filmovima stvarnost se posmatra izdaleka, „panoramski", bez oštrine i uvjerenja. To su, najčešće, lijepe razglednice, kao snimci iz aviona. Društvo, svakako, ne naručuje demagoške filmove, ali ne znam otkuda prevlast tema za koje izvjestan soj reditelja nalazi da su „konjunkturne", i tema koje se, zbog svoje načelnosti, nikoga ne tiču. Naš novi dokumentarni film manje je zrio od društva o kojem govori, mada film ne bi smio da igra drugorazrednu ulogu posmatrača, već da anticipira, vuče naprijed, doprinosi društvenoj zrelosti i samospoznaji. Samo talentovani stvaraoci mogu probleme ovoga društva da vide pošteno, kritički i dijalektički. Za početak, trebalo bi rediteljima, posebno scenaristima, savjetovati da malo bolje protrljaju oči i da upru pogled u svoju najbližu okolinu — možda u blizini ima i živih i života.

Pozitivan znak Festivala, koji ovaj komentator ističe i u zaključku, jeste to što srazmjerno mlada filmska kuća, „Vardar-film" iz Skoplja, već drugi put uzastopce dobija zlatnu medalju za najbolju selekciju filmova na Festivalu. Takođe, počinje da se objavljuje, sve zrelije, jedna nova škola crtanog filma, takođe skopska. Kako se slavna zagrebačka škola crtanog filma već očito umorila, buđenje druge škole u sredini bez animatorske tradicije mora radovati. To je, može biti, dosta slaba utjeha poslije jednog sivog festivala bez događaja i bez pravog stvaralačkog i društvenog značaja. Tu istinu ne bi trebalo skrivati ni od koga, jer time stvari neće poći nabolje.

Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu

(IC „Komunist", Tanjug, „Međunarodna politika", Beograd, 1977, strana 182)

Pred nam je zbirka zvaničnih dokumenata Pete konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, održane od 16. do 19. avgusta 1976. godine u Kolombu. Edicija je opremljena predgovorom izdavača, a u završnom delu donosi uvodni govor na Konferenciji šefa delegacije, odnosno predsednika vlade Šri Lanke Sirimavo R. D. Bandaranaike i govor predsednika SFRJ Josipa Broza Tita, kao i osnovne podatke o zemljama učesnicama, te zemljama sa statusom posmatrača i statusom gosta (površina, stanovništvo, glavni grad, naziv nacionalne monete, bruto nacionalni dohodak po stanovniku, i naznake o učešću zemalja na ranijim konferencijama nesvrstanih na vrhu).

Knjiga je veoma koristan priručnik za sve koji žele da izvorno upoznaju glavne karakteristike savremenih kretanja u svetu i međunarodnih odnosa uopšte, a naročito težišne tačke aktivnosti pokreta nesvrstanih zemalja. Čitalac će, razume se, istovremeno sagledati i platformu međunarodne aktivnosti Jugoslavije.

Konferencija je održana u fazi pune zrelosti pokreta. Okupila je do sada najveći broj država i nije potrebno posebno isticati da je broj zemalja opredeljenih za politiku nesvrstanosti u stalnom porastu i da su se uporedo sa tim množile i diverzifikovale aktivnosti nesvrstanih zemalja. Koliko je pokret nesvrstanosti dobio u dimenzijama svedoči činjenica da se pitanje njegovog širenja, u vremenu pre i u toku ove konferencije, postavljalo kao krupno političko pitanje. Da li kriterijumi nesvrstanosti doneti na Prvoj, beogradskoj konferenciji 1961. godine i razrađeni i dopunjeni na Drugoj, kairskoj konferenciji 1964. godine, omogućuju i nekim zemljama koje su u vojno-političkim savezima da se na osnovu sopstvene želje približavaju pokretu nesvrstanih i razvijaju aktivnosti s njegovim članovima?

Odgovorna primena tih kriterijuma ne može značiti zatvaranje mogućnosti tim zemljama da se i one, štiteći sopstvene interese i polazeći od sopstvenog shvatanja,

odlučuju na taj korak, s obzirom da „sutrašnjica čovječanstva pripada svijetu bez blokova", kako kaže u svom govoru predsednik Tito.

Na dnevnom redu Konferencije našla su se sva ključna pitanja dosadašnjeg i budućeg razvoja pokreta nesvrstanosti, njegovog jedinstva i efikasnosti. No, važno je naglasiti da su nesvrstani pokretali ta pitanja da bi istraživali puteve sopstvenog delovanja, te u cilju sagledavanja problema savremenog sveta i mogućnosti njihovog rešavanja. „Jer, rekao je predsednik Tito u svom referatu, nesvrstane zemlje nisu nikada samo identifikovale probleme već su uvijek istupale i s konkretnim programima za njihovo rješavanje." Otuda ne treba da začuđuje koliko je pažnje posvećeno širokom spektru političkih i ekonomskih problema s kojima se ne suočavaju samo nesvrstane zemlje već savremena civilizacija u celini. Od uspešnosti u otklanjanju prepreka u rešavanju nagomilanih problema, kao i od „redosleda" njihovog rešavanja, upravo zavisi i budućnost sveta. „U našim odlukama i programima, ističe u svom govoru predsednik Tito, data je vizija sutrašnjeg sveta, čije se ostvarenje ne može spriječiti. Ali, ta vizija se neće ni ostvariti sama po sebi — za nju se treba boriti."

U istupanjima šefova delegacija i u usvojenim dokumentima data je upečatljiva slika nesvrstanosti, i kao doktrine i kao pokreta. Ponovo je afirmisana univerzalnost preokupacija pokreta nesvrstavanja, njegova unutrašnja demokratičnost, izuzetna vitalnost. Istovremeno, još jednom se pokazalo i šta nesvrstanost nije. Ponovo se jasno ističe da se nesvrstanost ne može nikako shvatiti kao nekakva neutralnost, da ona nije ničiji „trojanski konj" ili pak „rezervni kolosek", da ishodište pokreta nije u „ekonomizaciji", kao izrazu navodne žudnje siromašnih za bogatstvom drugih, da nesvrstanost pogotovo nije skup zemalja koje, postavši većina, otvaraju eru pune konfrontacije s blokovskim grupacijama i industrijskim silama. Osvrćući se na takva shvatanja, opovrgavajući osnovanost napada na nesvrstane zemlje u telima OUN i drugde, da one navodno sprovode „tiraniju većine", predsednik Šri Lanke S. Bandaranaike rekla je i to da „nesvrstavanje nikada nije bilo, niti je bilo zamišljeno da bude, niti će ikada postati tiranija. U svakom slučaju ono je bilo najmoćnije oružje protiv drugih tiranija, koje je svet, a naročito treći svet, upoznao".

Politička deklaracija (str. 1—39) opsežan je i sadržajan dokument o sadašnjem stanju odnosa na svetskoj pozornici. U dvadeset dva poglavlja i 170 tačaka ona analizira sva pitanja od značaja, a nesvrstavanje, između ostalog, definiše kao „težnju čovečanstva ka miru i bezbednosti među zemljama i njegovu rešenost da uspostavi nov i pravičan međunarodni privredni, društveni i politički poredak". Deklaracija govori i o uslovima čuvanja i građenja mira u svetu, pruža najodlučniju podršku svim narodima koji se bore za slobodu i nezavisnost i zalaže se za rešavanje sporova putem pregovora i uz ravnopravno učešće svih zainteresovanih subjekata.

Privredna deklaracija (str. 40—54) u osam poglavlja ukazuje na neodrživost položaja zemalja u razvoju i upozorava da su razlike u stepenu razvijenosti sve veće, da su te razlike najozbiljniji izvor zategnutosti u svetu i potencijalna opasnost njegovom miru. Zato tu deklaraciju prati Akcioni program privredne saradnje (str. 55—81) koji nesvrstane upućuje na međusobnu saradnju i na saradnju sa svim zemljama u cilju prevazilaženja takvog stanja.

U domen akcionog dogovora spada i Odluka o sastavu i mandatu Koordinacionog biroa (str. 78—81). Biro sačinjavaju predstavnici 25 zemalja članica, među njima i Jugoslavije, i između dve konferencije, kao organ nesvrstanih zemalja, povremeno usklađuje njihove zajedničke aktivnosti na sprovođenju odluka konferencija na vrhu ili ministarskih sastanaka.

Pored globalnog pristupa ekonomskim i političkim pitanjima, s obzirom na mogućnosti međusobne multilateralne saradnje, pogledi nesvrstanih na posebne privredne i političke probleme formulis.

su u posebnim rezolucijama. U dvanaest privrednih rezolucija (str. 82—100) govori se o stvaranju uslova konkretnog prevazilaženja osnovnih privrednih problema zemalja u razvoju koji su i osnovni izvor tegobnog položaja tih zemalja danas. Jednaku važnost imaju i pitanja definisana u dvadeset političkih rezolucija (str. 101—133).

Žarko Milošević

Džemal Bijedić: Samoupravljanje kao zahtjev i praksa

(„Oslobođenje", Sarajevo, 1976, strana 368)

Sadržajno ova knjiga Džemala Bijedića obuhvata upravo onaj bogati spektar tema koje se objektivno mogu smjestiti u širok raspon naznačen u njenom naslovu — između *samoupravljanja kao zahtjeva* za neprestano društveno i individualno usavršavanje, s jedne, i aktuelne revolucionarne *prakse* samoupravljanja u našoj zemlji, te njene saradnje sa svijetom, s druge strane. Sačinjeno od radova, pretežno govora i intervjua, koji su u autentičnom obliku tematski i hronološki grupisani u tri cjeline (samoupravni preobražaj političkog sistema; stabilizacija okosnica razvoja; putevi saradnje), Bijedićevo djelo je i retrospekcija političkih stavova i ocjena foruma i tijela SFR Jugoslavije i SR Bosne i Hercegovine, ali je istovremeno i evokacija vlastitog udjela u tim epohalnim zbivanjima. I ne samo to, djelo predstavlja snažan pledoaje za dalji socijalistički samoupravni razvitak jugoslovenske zajednice.

Već impresivna činjenica da autor vrlo konkretno, eksplicitno jasno vrijednosno opredijeljeno istovremeno izlaže o Ustavu, SKJ, skupštinskom sistemu, federalizmu, nacionalnom pitanju, problemima razvoja nerazvijenih, reformi univerziteta, nauci, stabilizaciji, zelenom planu, potrošačkom mentalitetu, inflaciji, samozaštiti, delegatskom principu, detantu, nesvrstanosti itd. — ukazuje na izuzetnu širinu stvaralačkog pristupa. A komunikativan način kazivanja o složenom tematsko-problemskom kompleksu u kojem se autor kreće nesvakidašnjom sigurnošću predstavlja nam dosljednog revolucionara, iskusnog narodnog tribuna i lucidnog državnika koji se formirao na najboljim tradicijama naše revolucije i poslijeratne izgradnje.

Pledirajući kroz čitavo djelo za socijalistički samoupravni razvitak na osnovama koje je utvrdila revolucionarna orijentacija Saveza komunista, a normativno utvrdio Ustav SFRJ, Bijedić insistira na fundamentalnom kriteriju da radni čovjek „o rezultatima svoga rada treba da odlučuje neposredno, jer bi bez toga naša samoupravna praksa izgubila glavni konstitutivni element. (. . .) Ako proizvođača u radnoj jedinici lišimo takvog prava, onda za njega gotovo nema razlike između najamnog i novostvorenog odnosa. To je najamni odnos, jer je proizvođač otuđen u svome rezultatu rada, pošto o njegovom rezultatu rada odlučuje neko treći. I bez obzira na obimnu decentralizaciju, gotovo je svejedno ko je taj treći, da li je to centralni radnički savjet, direktor ili neko van radne organizacije na nivou opštine, republike ili federacije" (str. 55). Bijedić se, pri tome, suprotstavlja stavovima koji nedijalektički tumače proizvodne snage i produkcione odnose kao jednosmjerno određene, a ne uzajamno determinisane. „Tvrdnje koje su se čule u tim diskusijama, da relativna privredna nerazvijenost BiH predstavlja prepreku za razvijanje samoupravljanja i raspodjele, netačne su i birokratske. One dolaze od onih koji ne razumiju naše procese i koji ovim problemima ne prilaze marksistički. Samoupravljanje napreduje i kao proces i kao ima za pretpostavku svjesnog proizvođača, ali ono istovremeno i

vaspitava tog istog proizvođača. Stoga u našim bosanskohercegovačkim uslovima, i to upravo u nerazvijenim područjima, treba još više insistirati na razvijanju samoupravljanja..." (str. 75). Pri tome Bijedić ne zapostavlja materijalno-ekonomski aspekt globalnog razvoja, nego naglašeno analizira „potencijale za prevazilaženje nerazvijenosti". „Poznato je da se BiH u jugoslovenskoj zajednici tretira kao privredno nedovoljno razvijena republika, jer je njen razvoj u proteklom razdoblju bio relativno sporiji od prosječnog jugoslavenskog tempa. Međutim, pojam „nerazvijenosti" treba shvatiti relativno (...) kapaciteti izraženi u masi osnovnih sredstava u privredi, broj naučnih i stručnih institucija, a posebno postojeći kadrovi, govore o kvalitetno drugačijem nivou, a time i o neospornom potencijalu za budući razvoj" (str. 105). Posebno mjesto u prevladavanju nerazvijenosti, kako konstatuje autor, naravno, pripada Programu modernizacije i rekonstrukcije putne mreže. „Usvajanju Programa (...) prethodila je višemjesečna diskusija, pa je kao rezultat brojnih mišljenja i prijedloga došlo do racionalnog rješenja. Pri tome je ostvaren visok stepen saglasnosti, što je vrlo značajno za realizaciju ove koncepcije. Odluka je donesena plebiscitarno" (str. 108).

Dinamika hoda ka materijalno i samoupravno visokorazvijenom socijalističkom društvu bremenita je i mnogim objektivnim i subjektivnim protivrječnostima. Svojevremeno se čulo mnogo mišljenja za i protiv ekspanzije i reforme visokog školstva. „Nezaposlenost izvjesnog broja školovanih ljudi" — upozorava Bijedić — „mi smo skloni da objašnjavamo ekspanzijom školstva. Međutim, pri tome zaboravljamo podatak da 52% od ukupnog broja zaposlenih u BiH nemaju niti osnovnu školu, ili da preko 50% zaposlenih u privredi BiH radi na mjestima za koja se traži srednja stručna sprema a takvu spremu nemaju (...). Nerealno je očekivati da se kvalifikaciona struktura kadrova u privredi, pa i u upravi, može brzo izmijeniti, jer se radi o desetinama hiljada radnih mjesta za koja nemamo odgovarajuću zamjenu. Ali, ono što možemo i što moramo da učinimo jeste to da svjesnom društvenom akcijom usmjeravamo zapošljavanje mladih stručnjaka, naročito na ona radna mjesta koja u prirodnom procesu i fluktuaciji ostaju upražnjena" (str. 110—111).

Brz, skladan i kontinuiran razvoj Republike podrazumijeva dosljedno klasno-proletersko oblikovanje položaja naroda i narodnosti. „Pri tome treba voditi računa o nacionalnim specifičnostima BiH na koje treba gledati kao na objektivne činjenice. Svaka pa i najmanja zategnutost u međunacionalnim odnosima na jugoslovenskom planu ne može da se ne odrazi i na međunacionalne odnose naroda koji žive u BiH. A svaki poremećaj među nacionalnim odnosima u okvirima Jugoslavije na području BiH se dvojako reperkutuje: u odnosu prema federaciji, a i unutar nje same, među njenim narodima. Pošto nacionalna heterogenost u BiH ima uticaj i na druge republike, mi bismo na tom planu morali imati više konstruktivne koordinacije sa drugim republikama, otvarajući se prema njima kroz razne vidove pozitivne saradnje, popularišući tu otvorenost i saradnju, naročito preko institucija koje utiču na formiranje javnog mnjenja" (str. 68).

„Proces zbližavanja nacija je postepen i proporcionalan stepenu njihovog međusobnog razumijevanja, saradnje, kao i njihove solidarnosti. A šta čini sadržinu naše međunacionalne saradnje? Sa društvenog stanovišta ta saradnja podrazumijeva punu ravnopravnost svih naroda. Takav odnos potiskuje svaku mogućnost protekcionizma federacije u odnosu na ovu ili onu republiku. Njegov konstitutivan elemenat je samoupravni odnos, a pod samoupravljanjem mi danas podrazumijevamo decentralizaciju i demokratizaciju odlučivanja u svim domenima od federacije do opštine (...) Svijest o pripadnosti socijalističkoj zajednici Jugoslavije, za koju smo se borili i u kojoj sve više dolazi do izražaja interes naših naroda i narodnosti za zajedničkim životom, a zatim jedinstvo njihovih ciljeva ništa ne gubi na

svojoj jačini zbog toga što smo mnogonacionalna zemlja, niti nacionalnost sprečava da gušimo sve nacionalizme i da u bratskoj zajednici naroda izgrađujemo društvo samoupravljača na principima bratstva, jednakosti i slobode. Bosna i Hercegovina, u jugoslavenskim razmjerama kao specifična republika, treba da bude most prijateljstva i razumijevanja između jugoslavenskih naroda. Ona ne bi smjela da bude niti izvoznik, niti uvoznik nesporazuma, nego, naprotiv, izvoznik i uvoznik razumijevanja i saradnje."

Iako su navedeni stavovi izrečeni u različitim prilikama, unazad pet, šest, pa i deset godina, sve ih, bez izuzetka odlikuje svježina, aktuelnost i primjerenost sadašnjem trenutku, što svjedoči koliko o kontinuitetu i dosljednosti našeg samoupravnog socijalističkog razvoja toliko i o političkoj principijelnosti i dugoročnosti revolucionarnih vidika Džemala Bijedića .

Sa bogatim iskustvom visokog i omiljenog rukovodioca, koji je duboko proživljavao vrenja rasta svoje uže sredine Bosne i Hercegovine, Džemal Bijedić je preuzeo funkciju predsjednika SIV-a, da bi se potvrdio i na jednom od najodgovornijih i najdelikatnijih poslova u organima jugoslovenske federacije. Brojna su mjesta u knjizi koja svjedoče o autorovoj izuzetnoj sposobnosti da odredi pravu mjeru u složenoj dijalektici opšteg i posebnih interesa, globalne strategije i regionalnih specifičnosti, a posebno u konkretno-istorijskoj prezentaciji interesa aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti savremene Jugoslavije koje je neumorno pronosio na sve četiri strane svijeta.

„Nesvrstana Jugoslavija, kao socijalistička samoupravna i ravnopravna zajednica naroda i narodnosti, i dalje je spremna za najšire povezivanje i saradnju sa svim demokratskim zemljama i snagama koje se bore za razvijanje široke međunarodne saradnje na principima aktivne miroljubive koegzistencije. Sa tih pozicija i dalje ćemo biti jedna od najaktivnijih i najprivrženijih članica Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih institucija koje doprinose stvari mira i napretka. (...) Svjesni smo složenosti problema razoružanja i nemamo iluzija u mogućnost lakog i brzog pronalaženja široko prihvatljivih rješenja. Ne umanjujući značaj dogovora dviju velikih sila, smatramo da se Ujedinjene nacije i svijet ne smiju zadovoljiti očekivanjem rezultata pregovora van okvira svjetske organizacije. Ako je mir nedjeljiv — a jeste — i ako svako prema tome ima svoj dio odgovornosti, onda je teško prihvatiti praksu da se suštinski razgovori o razoružanju vode mimo Ujedinjenih nacija ili bez njihovog učešća. Otuda se Jugoslavija zalaže za sazivanje svjetske konferencije o razoružanju kojom bi trebao da otpočne proces pregovaranja uz ravnopravno učešće svih zemalja."

Djelujući kao državnik izvan konvencionalnih obrazaca političkog profesionalizma, Džemal Bijedić se i kao autor ove knjige nije podvrgavao spisateljskim normativima „ljudi od pera". Za Džemala Bijedića ne bismo mogli izdvojeno isticati da je bio partizanski borac, politički rukovodilac, diplomata, politički publicista itd., jer je bio čovjek koji se u svim dimenzijama svoga mnogostrukog angažovanja ispoljavao kao čvrsta, integralna ličnost. To se potvrđuje i u ovoj knjizi. Stoga je knjiga *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa* koliko autentično svjedočanstvo o revolucionarnom djelovanju toliko i živo i trajno podsjećanje na ljudski lik njenog autora. Pažljivom čitaocu političko-publicističkih djela, objavljenih posljednjih godina, među koja svrstavamo i ovo Bijedićevo, neće promaći upadljivo jedinstvo stavova i ocjena o ključnim pitanjima našeg razvitka. To je garancija da misao i djelo Džemala Bijedića neće ostati samo trajno zabilježeni na stranicama ove knjige nego i akciono zastupljeni u radu njegovih saboraca.

Nenad I. Kecmanovi[ć]

ušan Popović: a revolucionarni urs SKJ

entar PK SKV za političke udije i marksističko brazovanje, Novi Sad, 1976, trana 268)

snovna poruka knjige Dušana opovića *Za revolucionarni kurs KJ* sastoji se u zahtevu za dosledno ostvarivanje revolucionarnog jedinstva teorije i prakse. To je jedno bitna intencija autorovog političkog i teorijsko-analitičkog ngažovanja u mnogobrojnim bitkama protiv pritisaka dogmatske, narholiberalističke, malograđanske i buržoaske orijentacije, a a „neposrednu društvenu ulogu odgovornost Saveza komunista ...) da naučnom svešću prožme deologiju savremenog jugoslovenkog društva i učini je aktivističkom, delatnom, stvaralačkom".

Iako je povode za pojedine priloge nalazio u dnevno-političkoj dinamici, pretežno u novosadskoj organizaciji Saveza komunista, autorova izlaganja karakteriše širina pogleda i izuzetna teorijsko-analitička prodornost. Knjiga je, međutim, bitno određena i njegovom sposobnošću da se istovremeno i kompetentno suočava s mnogim konkretnim pitanjima delovanja Saveza komunista na razuđenom prostoru naše revolucionarne prakse — od teorijskog rada, kulture, filma, pozorišta, do negovanja revolucionarnih tradicija, uspostavljanja adekvatnih međunacionalnih odnosa, jačanja dominantne uloge radničke klase, itd. Knjiga je, dakle, posebno privlačna, ali, da dodamo, ne samo stoga što je sadržinski veoma raznovrsna nego i stoga što dokazuje da se borba za revolucionarni kurs SKJ mora shvatati integralno i ostvarivati na našem celokupnom društvenom prostoru. Ona ujedno dokumentuje autorove lične napore da revolucionarne kritičko-teorijske spoznaje u Savezu komunista i revolucionarna orijentacija naše radničke klase presudno ubrzaju obračun sa skretanjima i otporima socijalističkom samoupravljanju, jedinstvu zemlje i njenoj nesvrstanoj politici. Kao što je poznato, taj revolucionarni prelom obeležen je 21. sednicom Predsedništva SKJ i Pismom, a njegov klasno-politički sadržaj i domašaj imaju istorijski karakter, te bitno premašuju rešenje pojedinačnih problema.

Smeštajući se u taj revolucionarni prelom, knjiga Dušana Popovića *Za revolucionarni kurs SKJ* sadrži tekstove (govore, referate, članke i intervjue) nastale između 1967. i 1974. godine, pa i izdavač napominje da je ovaj „izbor obuhvatio radove usredsređene na jednu jedinu temu: borbu za revolucionarni kurs Saveza komunista Jugoslavije protiv oportunističkog liberalizma". Zato se i može reći da knjigom zapravo dominiraju kritičke analize onih pitanja koja su tek 21. sednicom Predsedništva SKJ potpuno rasvetljena i rešena.

Dušan Popović raspravlja o pojedinim pitanjima u zavisnosti od njihove predmetne određenosti da bi utvrdio njihov idejno-politički profil i odnos prema socijalističkoj revoluciji kao univerzalnom društvenom preobražujućem procesu. Idejno-političkom aspektu, dakle, ne prilazi aprioristički, već na temelju precizne analize društvene funkcije nekog postupka utvrđuje njegove idejne koordinate. Reč je o analizama idejno-političkog značenja svake javne delatnosti jer one spadaju među bitne preduslove idejnog jedinstva u revolucionarnoj akciji Saveza komunista. Da bi jačali svoju avangardnu ulogu, komunisti moraju voditi računa o tome kako se u javnosti prihvataju njihove inicijative, a primarno u kojoj meri te inicijative afirmišu interese radničke klase. To je ujedno oblik afirmacije socijalističkog samoupravnog demokratizma koji — demokratskim sučeljavanjem stavova i pogleda — stalno otvara nove prostore idejno-političkom osmišljavanju na revolucionarnoj osnovi. Negovanje idejno-političkih istraživanja nije za autora puko „birokratsko dežurstvo", već

„prirodan" oblik društvene prakse, jer se, po njemu, „na svim područjima našeg života, u idejno-političkoj borbi, rešava pitanje orijentacije i načina daljeg razvitka socijalizma". Stoga, suprotstavljajući se prakticističkom i sektorskom prilazu, insistira i na tome da se svako pitanje razmatra „u funkciji borbe za oslobođenje radničke klase i razvitka socijalističkog samoupravljanja". Demokratska i revolucionarna opredeljenost stvarna je oznaka slobode stvaralaštva i mora se potvrđivati svakim činom.

Autorovo poimanje uslova, karaktera i mogućnosti političke borbe i revolucionarnih društvenih promena je naučnoistorijski korektno, jer polazi od toga da su u procesu društvene borbe pobeđivale one teorije i ideologije koje su bile izraz objektivnih zakonitosti kretanja u konkretnim društvenim prilikama. Pisac naglašava da je „neposredna društvena uloga i odgovornost Saveza komunista da skrati i ublaži bolove rađanja socijalističkog društva zasnovanog na samoupravljanju, da naučnom svešću prožme ideologiju savremenog jugoslovenskog društva i učini je aktivističkom, delatnom, stvaralačkom".

Sa sigurnošću iskusnog revolucionara Dušan Popović ustaje u odbranu naučne, metodološke i teorijske zasnovanosti ideologije najsvesnijih snaga socijalističkog samoupravljanja (kao oblika diktature proletarijata) u vreme kada su se mnoga devijantna stanovišta tek pojavila. Ubedljivo ističe da se ideologija ne može interpretirati neistorijski i nedijalektički i bez svog konkretnog revolucionarnog sadržaja, te da se Marksova i Engelsova kritika ideja iz ranijih istorijskih epoha ne može mehanički primeniti na socijalizam.

Na samom početku „novog talasa" neodrživog konfrontiranja nauke, politike i ideologije autor se obara na moguću hegemoniju i apriorizam političkih kriterijuma i na monopolističke pretenzije naučnika na upravljanje društvom, što bi bilo ili „jahanje etatističko-birokratskog konja" u pravcu suprotnom od progresivnog razvoja društva, ili bespomoćno koprcanje u glibu anarholiberalizma i malograđanštine. Dušan Popović zato 1969. godine ističe: „Zapostavljanje i negiranje ideologije ili njeno apsolutizovanje značilo bi u našem društvu odstupanje pred stihijom liberalizma i birokratizma, stvaranje izvora unutrašnjih protivrečnosti koje mogu dovesti do dubljih poremećaja i privremenih političkih kriza". Isto tako, autor tad upozorava da je na pomolu ekspanzija ideologije relativizma i da „ona teži stvaranju povoljne klime za najrazličitija shvatanja, a razume se, i za ona koja su neprijateljska socijalizmu", te da se upravo stoga „nje valja osloboditi!" Zaista je prilika da se istakne da je istovremeno silno jačala idejna i akciona osnova poraza liberalizma koju će Titova revolucionarna ruka pokrenuti i, kao uvek, dovesti do pobede.

Polazeći od toga da je posle Devetog kongresa SKJ „pobedila samoupravna orijentacija, ideologija i politika", da „veoma brzo sazreva svest o tome da stupamo u novu etapu društvenog razvitka", Dušan Popović naglašava da osnovno obeležje novoj etapi mora dati „kontinuitet sa onim što smo dosad radili". Međutim, on je u isto vreme svestan teškoća i složenosti budućih preobražaja, jer „zbog toga što smo razorili stare odnose, a još nismo uspeli da konstituišemo nove samoupravne socijalističke odnose — što je istorijski nemoguće u ovako kratkom razdoblju — javljaju se u nas, i to je razumljivo, krize društvene svesti". Predviđajući na šta će izaći osnovni problem revolucionarnog kontinuiteta, autor naznačuje 1969. godine da su se osnovni idejni i teorijski problemi u našem društvu svili oko mesta, uloge i načina rada Saveza komunista Jugoslavije. Tada, na autoritativnom političkom kolokvijumu, otvoreno nastupa: „Pre svega, kada se sada ponovo čitaju naša teorijska razmatranja sa seminara o aktuelnim problemima reorganizacije i daljeg razvoja Saveza komunista iz juna 196- godine može se doći do zaključka da smo onda govorili o Partiji iz sličnog ugla iz kojeg smo govorili o državi ... i to je delova-

u procesima reorganizacije". Iako nije mogao pretpostaviti kakve će sve razmere dobiti liberalistički oportunizam, autor jasno otkriva ključ problema: „moramo preispitati neke naše stavove o Partiji, korigovati naše izvesne poglede na ovaj kompleks pitanja", pre svega sa stanovišta jačanja idejno-političke uloge avangarde.

Dušan Popović zahteva da se u „žižu naše pažnje stave pitanja o SKJ — i teorijska i praktična", posebno ona koja „u poslednje vreme pokreću drugovi Tito i Kardelj", da ih treba rešavati u punom jedinstvu teorijsko-idejnog rada i praktično-političke akcije, i time prevazilaziti negativne aspekte sadašnjeg stanja i aktivnosti Saveza komunista. Svoje revolucionarno interesovanje on definiše pitanjem: „Na čemu su te pojave nikle?"

Oportunistički liberalizam — smatra autor — nije samo izraz i posledica odstupanja od utvrđene revolucionarne linije i politike SKJ, već on ima i svoje ideološke i teorijske obrise i konsekvencije. Oblikom ideologije, shvatanja i ponašanja anarholiberalizam je delovao kao konstituisani blok oportunizma, i koliko je značio „vraćanje" buržoaskim korenima i sadržajima demokratije, u pokušaju njihovog „proturanja" u tok i sadržinu nove istorijske stvarnosti, toliko je značio i reviziju onoga što se već stvaralo na tlu socijalističkog samoupravljanja, otpor perspektivama revolucije. Dok socijalističko samoupravljanje gazi u dubinu istorijskog prostora, dotle oponentske političke snage, ideologije i ponašanja traže priliku u stvaranju bloka, u „hvatanju za ruke", bez obzira na različite „lične" karakteristike. Zato anarholiberalizam i varira od ultraradikalizma i birokratizma do oportunističkog liberalizma i spontaniteta, te ulazi u vrlo različite saveze protiv socijalističkog samoupravljanja.

Posle revolucionarnog proloma, sa bogatim iskustvom borca protiv antisocijalističkih snaga, Dušan Popović nastavlja da vodi odlučnu bitku za realizaciju kriterijuma i principa kursa SKJ s težištem na jačanju akcione sposobnosti i revolucionarnog jedinstva Saveza komunista, ističući da i „sadašnja velika zalaganja članova i organizacija Saveza komunista mogu oslabiti, pa čak i usahnuti, ukoliko ne prerastu u stvar socijalne potrebe baze".

U vreme odlučne bitke za jačanje uticaja neposrednih proizvođača u Savezu komunista autor istupa na jugoslovenskom planu s tezom da je središte spora u teorijskom i praktičnopolitičkom neprihvatanju neposrednih proizvođača kao realno postojećeg, klasno određenog i u akciji Saveza komunista nezaobilaznog političkog činioca. Svoju angažovanost u čišćenju negativnih nanosa oportunističkog liberalizma izražava zahtevima za pozitivnim promenama, što je bilo bitno za jačanje revolucionarnog kursa, i za to da revolucionarna akcija ovlada prostorom koji se pred njom otvorio. Ulazeći u direktan obračun s liberalističko-oportunističkim frakcionaštvom Dušan Popović ističe: „Socijalističko samoupravljanje može razvijati samo idejno-politički jak i organizaciono sređen Savez komunista. Nama je vrlo jasan značaj Titovih reči da je prioritetno konsolidovanje Saveza komunista, da on nije tu samo da posmatra, ili donosi odluke, a da se one ne sprovode u delo, da se mi moramo mešati u sve osim u ono što ne znamo i što nije naša dužnost da znamo, da treba da očistimo svoje redove i zavedemo red u Savezu komunista. Ali, ima i takvih koji bi hteli da prave red i čiste sa drugih pozicija i sa druge političke platforme, različite od naše, od Titove platforme."

Knjiga Dušana Popovića je okrenuta opštim tokovima našeg revolucionarnog preobražaja, a njeno bavljenje vojvođanskom stvarnošću ima i poseban značaj za Savez komunista Vojvodine, jer ukazuje na puteve stvaralačke i konzekventne konkretizacije revolucionarne linije SKJ. Ona pokazuje kako je Savez komunista Vojvodine ispoljio sposobnost i našao snage da razobliči grupaško i frakcionaško delovanje i da pruži pun doprinos Titovom zahtevu izloženom u govoru rukovodećem aktivu Srbije — da od SKJ stvorimo „jedinstvenu, snažnu partiju, organizaciju radničke klase". Aktuel-

nost je knjige naročito u tome što razmatra pitanja koja jasno pokazuju da „kurs Saveza komunista Jugoslavije duboko prožima sve savremene društvene tokove i dobija nove podsticaje" i da se u tome procesu stalno otvaraju i nova pitanja koja revolucionarna akcija u svom kontinuitetu mora da rešava. Autor široko pruža ruke vremenu koje dolazi, shvatajući svu težinu obaveza koje ono sa sobom nosi. Naročito ističe da „mladi naraštaji moraju biti u prvim redovima borbe za ostvarivanje titovskih vizija našeg društva".

Milan Mali

Dr Miodrag Zečević: Društvene organizacije i udruženja

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1976, strana 166)

Poslednjih godina ostvaruju se u nas sve ozbiljniji doprinosi osmišljavanju političke prakse socijalističkog samoupravnog društva, ali je teorijsko istraživanje samoinicijativnog i slobodnog interesnog udruživanja radnih ljudi ipak donekle zanemareno. Stoga studija dr Miodraga Zečevića *Društvene organizacije i udruženja* plauzibilno obogaćuje našu političku misao i nauku, osobito time što je u celini usmerena na naučno dokazivanje stava da u socijalističkom samoupravljanju bitno dobijaju na značaju slobodno interesno formirana udruženja i organizacije, upravo kao brojni i raznovrsni) oblici socijalizacije ličnosti i delotvorne konkretizacije klasne svesti.

U tome smislu, i dr Najdan Pašić ističe, u predgovoru ovoj studiji, da su ljudski odnosi humanizovani, a čovek slobodan uvek, zapravo, „u onoj meri u kojoj može da slobodno i nep[…]sredno izrazi svoje autentične i[…]terese i potrebe i da sam bu[…] subjekt u njihovom ostvariv[…]nju". Uostalom, da podsetimo, j[…] je Marks u *Građanskom ratu […] Francuskoj* — pišući o iskustvim[…] Pariske komune — napomenuo […] su mnogovrsnost interesa i pot[…]ba, kao i mogućnosti afirmaci[…] ličnosti, bitne odlike novog, so[…]jalističkog društva.

Konačno, pošto su društve[…] organizacije i udruženja značaj[…] oblik i činilac ostvarivanja cilje[…] socijalističkog samoupravljan[…] studija dr Miodraga Zečevića […] u tome aspektu i posebno aktu[…]na, sem toga što podsticajno int[…]gira teorijska istraživanja sam[…]tog društveno-političkog fenome[…] i procesa.

Knjiga je podeljena na 8 g[…]va i „zaključna razmatranja". […] prvoj glavi autor raspravlja […] društvenim osnovama udruži[…]nja, polazeći od stava da je p[…]ralizam interesa — osnova raz[…]vrsnih oblika udruživanja, a da […] raznovrsnost udruživanja usl[…]ljena složenošću razvoja globaln[…] društva i konkretne društve[…] sredine. Društvo koje se dina[…]čno razvija ima, dakle, složen[…] strukturu oblika izražavanja i […]tvarivanja društvenih intere[…] Autor naglašava da je opšta […]jednička karakteristika udruži[…]nja u nas u tome što se ono ost[…]ruje u funkciji dominantne ulo[…] radničke klase. Zato i napomi[…] da u nas „udruživanje sve više […]bi svoja klasična obeležja i […] više se transformiše u jedan […] oblika samoorganizovanja rad[…] ljudi i građana — društva, po[…]ću koga se ostvaruju makro[…] mikrociljevi samoupravnog s[…]jalizma koji vode stvaranju s[…]bodne komunističke zajednice […]di" (str. 10).

U osnovi udruživanja, sma[…] autor, nalaze se potrebe onih […] se udružuju, a produkcioni od[…] determiniše ostvarivanje tih lj[…]skih potreba u konkretnom d[…]tvu: „Ti interesi i potrebe su […]rasli iz osnovnog produkcion[…] odnosa, kao oblik kroz koji […] ostvaruje njegova društvena r[…]nost" (str. 15). U stvari, udr[…]

vanje radnih ljudi i građana razvija se kao „pogodan oblik apsorbovanja, povezivanja, diferenciranja i identifikovanja raznovrsnih interesa u rađanju i transformisanju koji nastaju i prate ostvarivanje sveukupne ličnosti čoveka, u svakom, a posebno u socijalističkom društvu" (str. 21). U našem posleratnom razvitku neprestano se javljaju novi oblici samorganizovanja i udruživanja i oni su prirodan izraz ostvarivanja raznovrsnih interesa građana i njihovog organizovanog uticaja na ukupne društvene odnose.

U drugoj glavi knjige data je opšta klasifikacija slobodnih oblika udruživanja radnih ljudi i građana. Autor najpre razmatra pitanje usklađivanja opštih i pojedinačnih interesa u socijalističkom samoupravnom društvu, upozoravajući da je „dijapazon" od ličnih do opštih društvenih interesa i ciljeva „prostor na kome se ostvaruje udruživanje i samoorganizovanje radnih ljudi i građana". Pojedinačni i kolektivni interesi su deo opšteg društvenog interesa: „opšti društveni interes socijalističkog samoupravnog društva ne identifikuje se sa interesom države — državnim aparatom, on je znatno širi i u sebi apsorbuje sve interese koji su u funkciji jednog društva". Iz toga autor izvlači zaključak da se u socijalističkom samoupravnom društvu interesi ne mogu deliti na javne i privatne: „Podela je više vezana za samoupravno i antisamoupravno — na društveno i antidruštveno" (str. 25).

Polazeći od normativno-političkih opredeljenja i same prakse, to jest ciljeva udruživanja i prirode aktivnosti, M. Zečević sve društvene organizacije i udruženja razvrstava u tri osnovne grupacije: 1) organizacije koje imaju odlučujuću ulogu u političkom procesu upravljanja (klasne organizacije), 2) organizacije koje izražavaju posebne interese radnih ljudi i građana (društvene organizacije) 3) organizacije koje izražavaju lične interese građana (udruženja građana).

U narednoj, trećoj glavi, autor istražuje političko-pravne osnove udruživanja. Pored uporednog prikaza prava na udruživanje u savremenim socijalističkim i kapitalističkim društvima, on ukazuje i na ustavnopravne osnove udruživanja u Jugoslaviji, te analizira zakone i druge akte o udruživanju.

Četvrta glava studije usredsređena je na oblike i ciljeve udruživanja: „Osnovni smisao udruživanja je da se kroz selektivno uobličavanje interesa i organizaciono objedinjavanje radnih ljudi i građana poveže i usmeri njihova aktivnost na ostvarivanju ovih težnji, ciljeva i interesa (stručnih, kulturnih, socijalnih, humanih, umetničkih, sportskih, pasionerskih itd.) zbog kojih se i ostvaruje udruživanje." U petoj glavi udruživanje se razmatra kao deo samoupravnog društveno-političkog sistema i organizovanja. Ali, autor upozorava i na oprečne i negativne tendencije koje su posledica protivrečnosti našeg društvenog razvoja. Te tendencije se ogledaju, s jedne strane, u privatizaciji društava i udruženja, a, s druge, u njihovom preteranom i ponekad, čak, prinudnom „uvlačenju" u institucionalnu strukturu društva. Prevazilaženje tih protivrečnosti omogućeno je samoupravno-demokratskom organizacijom Socijalističkog saveza.

Završne glave posvećene su pitanjima organizacionog ustrojstva društava i udruženja i unutrašnjih odnosa. Na osnovu konkretnog uvida autor iscrpno analizira uslove i načine zasnivanja članstva, vrste članstva, prava i obaveze, oblike odgovornosti, postupak osnivanja, organizacionu strukturu, izvore finansiranja i drugo.

Ukratko, studija dr Miodraga Zečevića *Društvene organizacije i udruženja* dokazuje da su postojeći oblici udruživanja radnih ljudi značajna oblast društvenog organizovanja u nas i da im stoga i u političkoj teoriji treba posvetiti odgovarajuću pažnju.

Živorad Đorđević

Dr M. Novak i dr Ž. Popović: Razvojna politika

(„Informator", Zagreb, 1976, strana 252)

U knjizi *Razvojna politika* dr Mijo Novak i dr Žarko Popović ističu, između ostalog, da se u pojedinim fazama naše socijalističke izgradnje razvojnim problemima nije pridavalo dovoljno pažnje, kao i da je poslovna, a i razvojna politika često bila usmerena na iskorišćavanje trenutnih stanja. Tek privrednom reformom iz 1965. godine inicirano je temeljito rešavanje problema razvoja, dok su usvajanjem novog Ustava konačno utvrđeni temelji i institucionalni okviri razvojne politike, te i razvojna politika definisana kao zadatak samih radnih ljudi udruženih u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada.

Knjiga je nastala od već objavljenih radova, ali oni nisu mehanički spojeni, već su znatno aktuelizirani, pa, zahvaljujući tome, čine koherentnu celinu. Inače, knjiga je podeljena na ove teme: 1) Problemi razvoja u radnim organizacijma, 2) Razvojna politika, 3) Istraživanje i razvoj, 4) Razvoj proizvoda i sredstava, 5) Razvoj radne organizacije, 6) Formiranje razvojne politike radne organizacije, 7) Formiranje proizvodnog programa, 8) Razvoj radne organizacije i sredstava, 9) Razvoj radne organizacije i kadrovi, 10) Financiranje razvoja radne organizacije i 11) Efikasnost ulaganja u razvoj radne organizacije.

Razvojna politika je osnova opšte poslovne politike i autori je definišu kao „svjesnu aktivnost neposrednih proizvođača da poslovanje svoje radne organizacije i svojih asocijacija prilagode promjenama što će se dogoditi u budućnosti kako bi se osigurao opstanak radne organizacije i poboljšao njezin položaj u narodnoj odnosno svjetskoj privredi" (str. 13. i 14). Iz definicije razvojne politike proizlazi da radna organizacija mora da se razvija u pravcu povećanja rezultata procesa reprodukcije i jačanja materijalne baze rada članova kolektiva, jer bi u suprotnom izgubila egzistenciju kao robni proizvođač. Taj razvoj mora biti i apsolutan i relativan, to jest razvoj i spram drugih radnih organizacija i s obzirom na vlastiti položaj u ukupnoj privredi. U tom smislu sve promene u vezi s kapacitetima, tehnologijom, organizacijom, finansiranjem itd. moraju imati dugoročan karakter.

Dr M. Novak i dr Ž. Popović analiziraju ciljeve i principe razvojne politike. Najvažniji ciljevi razvojne politike su ekonomski i socijalni, dok su osnovni principi razvojne politike, pre svega: princip racionalnosti, princip osiguranja kontinuiteta procesa reprodukcije, princip osiguranja dugoročne orijentacije, princip stabilnosti radne organizacije i drugi. Pri tome autori ukazuju na razliku između razvojne i investicione politike. Utoliko pre što je boljom organizacijom i boljim iskorišćenjem raspoloživih resursa i rezervi moguć razvoj i bez investicionih ulaganja. Takođe, treba praviti razliku između plana i razvojne politike, jer plan ima više, a investiciona politika jednu i jedinstvenu vremensku dimenziju.

Razvojna politika je rezultanta velikog broja faktora različitih po prirodi, vrsti i intenzitetu uticaja. U cilju realizacije adekvatne razvojne politike neophodno je da se utvrde najvažniji faktori, da se oceni njihov uticaj, odnosno da se izvrši njihovo grupisanje na faktore stanja i faktore razvoja. Da bi se to postiglo, treba da postoji odgovarajuća organizacija istraživanja i razvoja. Ovde se posebno razmatra industrijski inženjering, odnosno izgradnja krupnih objekata. Problemi razvoja su, dakle, višestruki i odnose se na: razvoj proizvodnje, razvoj realizacije, nabavke, kadrove, troškove i finansiranje, što znači da se odnose na celokupan proces reprodukcije radne organizacije. Autori razmatraju i mogućnost korišćenja licenci umesto sopstvenih ulaganja

u istraživanje i razvoj proizvoda i tehnologije.

Razvoj proizvodne organizacije postiže se razvojem proizvodnje u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu, a pre svega razvojem proizvoda i uvođenjem novih proizvoda. O tome šta je novi proizvod postoje mnoge definicije. Međutim, novi proizvod se može shvatiti jedino kao „proizvod koji se prvi put proizvodi u radnoj organizaciji, a kojega proizvodnja zahtijeva određene izmjene, bilo u tehnici i tehnologiji, bilo u sredstvima ili organizaciji" (str. 70). Razvoj radne organizacije znači povećanje obima aktivnosti na svim područjima: u proizvodnji, plasmanu, ekonomskoj efikasnosti, kadrovima, unutrašnjim odnosima itd. Pri tome treba praviti razliku i između razvoja i rasta radne organizacije. Razvoj se definiše kao povećanje obima poslovanja, a rast se izražava preko ukupnog prihoda i broja zaposlenih.

U uslovima robne proizvodnje i snažnog naučnog i tehničko-tehnološkog progresa, radna organizacija se mora boriti za neprekidno poboljšanje svog ekonomskog i tržišnog položaja. Međutim, moguće je da u realizaciji razvojne politike, ipak, dođe do stagnacije, čak i do nazadovanja u poslovanju radne organizacije, što se događa prilikom krupnih rekonstrukcija. U tom kontekstu autori analiziraju sledeće pravce budućeg poslovanja radne organizacije: ekspanziju, kontrakciju, konverziju i integraciju. Radna organizacija se prilagođava nastalim promenama u privredi odgovarajućim akcijama i merama, u zavisnosti od faza njenog razvoja koje se vremenski ne poklapaju, već osciliraju uz određene uspone i padove.

U razvoju radne organizacije postoji uvek određen stepen nesigurnosti, zbog čega je potrebno da se utvrdi stepen ostvarljivosti postavljenih razvojnih ciljeva, odnosno da se u razvoju računa i na rizik. Autori izučavaju veličinu i vrste rizika, kao i metode analize rizika, te iznose pravilo da je rizik „veći što je veličina sredstava koja se ulažu veća i što je aktivizaciono razdoblje duže, i obrnuto" (str. 105). Posebno analiziraju problematiku finansijskog i tržišnog rizika, kao i rizika tehnoloških promena.

U poglavlju o formiranju razvojne politike radne organizacije dr M. Novak i dr Ž. Popović ističu da formiranje razvojne politike znači predviđanje budućih uslova privređivanja i dejstva faktora, ocenjivanje budućih efekata i donošenje odluka za budućnost. Pri formiranju razvojne politike najpre je potrebno utvrditi ciljeve razvoja, koncepciju razvoja, tempo razvoja, izraditi razvojni program i projekciju razvoja, troškove razvoja i slično. Zatim upozoravaju na važnost formiranja proizvodnog programa koji se utvrđuje još pri osnivanju radne organizacije. Međutim, promene nastaju i kao rezultat razvoja nauke i tehnike (nova oruđa za rad, novi materijali, novi proizvodi na temelju novih potreba). U tom svetlu autori ukazuju i na probleme i aspekte obima proizvodnog programa, cena proizvoda i usluga, apsorpcione sposobnosti tržišta i dugoročnog projektovanja prihoda.

Svaki projekat razvoja radne organizacije uključuje i studiju o potrebnim sredstvima, pre svega o izboru tehnologije i kapaciteta i o faktorima koji određuju visinu obrtnih sredstava. Takođe, za razvoj je važno da se poznaje i sastav radnog kolektiva, naročito potreban broj kadrova i mogućnost angažovanja kadrova.

Realizacija razvojnog programa, odnosno troškovi razvoja, moraju biti u skladu s raspoloživim sredstvima. Finansijska sredstva mogu biti sopstvena i tuđa. O tome kakav odnos treba da postoji između sopstvenih i tuđih sredstava u teoriji vlada mišljenje da „tuđa sredstva ne bi smjela prijeći visinu vlastitih sredstava, što znači da u ukupnoj sumi potrebnih sredstava tuđa sredstva mogu iznositi najviše 50%" (str. 210). Pošto se sva ulaganja čine da bi se postigli određeni efekti koji mogu biti ekonomske, socijalne i političke prirode, to za ekonomske efekte nije zainteresovana samo radna organizacija već i šira društvena zajednica, kako radi jačanja ekonomske snage zem

i povećanja životnog standarda stanovništva, tako, pre svega, i radi razvijanja socijalističkih društvenih odnosa.

Knjiga dr Mije Novaka i dr Žarka Popovića *Razvojna politika* jedna je od retkih edicija koje tretiraju probleme razvoja naših osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Ona je značajan doprinos našoj ekonomskoj teoriji i, zato, može biti od velike koristi naučnim radnicima, stručnjacima iz proizvodnih organizacija udruženog rada i svima onima koji se na bilo koji način bave problemima razvoja. Na osnovi konsultacije šire domaće i svetske literature autori su ponudili i niz grafikona i obrazaca, imajući na umu i potrebe prakse i zahteve boljeg razumevanja ove složene materije.

Radoslav S. Stevanović

Boris Majer: Strukturalizam

(„Komunist", Beograd, 1976, strana 184)

Mnoge teze preuzela je iz strukturalizma i naša filozofija, a mnoge koncepcije koje naša koncepcija pripisuje strukturalizmu u suštini i nisu izvorno strukturalističke. Već ta okolnost opravdava pojam filozofske rasprave Borisa Majera, sa svim njenim doprinosima određivanju suštine filozofije strukturalizma, njenog odnosa prema marksizmu, mesta i značenja u istoriji građanske filozofske misli, podstreka razvitku nauke i filozofije. Upravo na sva ta pitanja Majer je dao odgovor u ovoj koliko konciznoj toliko i sadržajno i misaono bogatoj studiji.

Kakvo je mesto strukturalizma u istoriji filozofije? „Pojava strukturalizma znači diskontinuitet u dosadašnjem razvoju građanske filozofije" (str. 6), piše Majer. Strukturalizam nije proistekao iz filozofske tradicije „nego iz lingvistike". Pa ipak, on je posledica određenih potreba za novom filozofijom koje su nastale pošto se egzistencijalistička filozofija iscrpla ne mogavši dati odgovor na pitanja koja je sama postavila. Prema oceni Majera, „strukturalizam ponavlja razvojni put egzistencijalizma, mada se čini da nema u sebi toliko filozofske težine kao njegova egzistencijalistička prethodnica" (str. 7). Sam strukturalizam, prema rečima Rolanda Barthesa, jednog od vodećih strukturalista, osporava filozofiju kao samostalnu teoriju, pa čak i mogućnost i potrebu filozofske indoktrinacije posebnih nauka. U prve dve faze svog razvitka strukturalizam je ostao na nivou „nerefiektiranog scijentizma", da bi u drugom periodu prešao sa „strasti sistema" na „velike teme" filozofije i politike (str. 6—7). U svojoj pretfilozofskoj fazi strukturalizam se „javio i afirmisao kao novi naučni metod u posebnim naučnim disciplinama" (str. 9). U filozofskoj fazi on nastupa sa pretenzijom transformacije humanističkih nauka na temelju novoizgrađene naučne, odnosno filozofske teorije. Dok u prvoj fazi „strukturalizam prvenstveno nastupa kao kritika koja u ime nauke „osporava antropološki status subjekta, prioritet čoveka" (str. 10), u drugoj on „prelazi u izgradnju kompaktnih teorijskih sklopova zasnovanih na jedinstvenoj metodologiji", nastojeći „da konstituiše strukturalizam kao novu naučnu teoriju" (str. 11) koja pretenduje na to da zameni dosadašnju filozofiju. „Transcendentalnu filozofiju subjekta, koja se našla u raspadanju, trebalo je da zameni strogo naučni sistem koji bi iz teorije isključio pojam čoveka u filozofskom smislu, „lažne probleme" humanizma koji od njega potiču, a samu istoriju bi protumačio kao proces transformacije struktura bez subjekta. Istorija, istorijski redosled nisu u suštini ništa drugo nego logički redosled varijanata koje obuhvata bezvremenska struktura kao matrica permutacija svojih elemenata" (str. 9).

Poststrukturalizam je pokušaj prevazilaženja teorijskih deficita

klasičnog strukturalizma, a u filozofskom i metodološkom pogledu predstavlja „prelazak sa proučavanja strukture kao (filozofski nereflektiranog sinhronog reda) na proučavanje procesa koji proizvode „strukture" kao svoj efekat" (str. 12). U društveno-političkom smislu levi radikalizam jednog dela poststrukturalista u njihovoj tekstuelnoj praksi dolazi do izražaja u težnji „da subverzijom lingvističkog koda subvertiraju buržoaske društvene odnose" (str. 12). Ali, njihova filozofija „produkcije razlika" predstavlja, po mišljenju Borisa Majera, reformističku i idealističku varijantu prehegelovske filozofije. Ipak, on ukazuje na potrebu razlikovanja strukturalista-mislilaca od „bučne rulje pisaca i pojedinaca" nesposobne „da proizvede ni jednu jedinu originalnu ideju", ali sposobne da svaku od njih „nemilosrdno eksploatiše" — rulje koja iz karijerističkih i pomodarskih razloga prati svaki novi pravac. Nema sumnje da ova izvanredna opservacija asocira i jugoslovensku situaciju, mada to nije eksplicite rečeno.

Kakav je odnos između strukturalizma i marksizma? Prema oceni Majera, u prvoj fazi oni nemaju mnogo dodirnih tačaka, s izuzetkom nekih Goldmanovih i Lotmanovih dela, dok u drugoj fazi dolazi do izvesnih uticaja strukturalizma na marksističku misao, što se ogleda i u delu Althussera i Julije Kristeve koji pripadaju krugu oko časopisa „Tel Quel".

Koje su osnovne koncepcije strukturalizma? Kao što sam termin pokazuje, u centru se nalazi pojam strukture shvaćen na jedan specifičan način. To shvatanje strukture Majer je definisao (na osnovu mnogih drugih definicija) kao celinu međuzavisnih elemenata u jednoj dinamičnoj ravnoteži koju „sama struktura održava i reguliše (str. 17), u „dijalektičkom jedinstvu statičnog i dinamičnog". Ferdinand de Saussure je te strukture otkrio u lingvistici (što predstavlja doprinos strukturalizma), ali je apsolutizovao statični elemenat strukture (str. 18), takozvane sinhronije, što je takođe karakteristično za strukturalizam. Mada je „dovelo ... do nekih novih značajnih otkrića", to je predstavljalo i nepr elaznu granicu razvitka samog strukturalizma. Takođe, „struktura" nije zamišljena kao zbir „realnih" elemenata, niti kao „realni objekt", „nego kao zbir znakova". Na taj način, „epistemološka osnova postaje ... semiologija koja bi trebalo da omogući da se društvene nauke pretvore u egzaktne discipline". Živa reč nije predmet lingvistike, nego jezik, kao fiksiran nadindividualan sistem, kao metagovor, kao superstruktura, kao apstraktno „opšte, odvojeno i osamostaljeno nasuprot konkretnom i individualnom" (str. 21). Saussure poriče postojanje zakonitosti u razvitku jezika. Promene u jeziku su „posledica sasvim slučajnih spoljnjih uzroka i motiva koji, samim tim, ne mogu biti predmet lingvističke nauke" (str. 22). Presek jezika (sinhronija) i istorijski razvoj (dijahronija) su „različite stvari koje se ne mogu izvesti jedna iz druge" (str. 23). Svaki sistem, svaka struktura objašnjavaju se sami iz sebe, „nema opšteg kretanja" (str. 25). Majer se u zaključku slaže sa Piagetom da strukturalizam oscilira između „geneza bez strukture" i „celina bez geneze" (str. 59). Pa ipak, prema Majeru, „preimućstvo strukturalizma nad površnom, neoperacionalizovanom dijalektikom sastoji se u tome što on svoja načela primenjuje u proučavanju konkretnog gradiva i zato dolazi do značajnih naučnih rezultata, dok dijalektika, uprkos izvanredno velikim mogućnostima koje poseduje, često ostaje suviše na nivou opšteg i zato ne dolazi do rezultata do kojih bi mogla" (str. 28). Tako se strukturalizam indirektno javlja kao prevazilaženje i kritika „površnog istoricizma i filozofski nerefleksivne i teorijski nedovoljno zasnovane predstave razvoja kao preobražaja iz nižeg u više, iz nesavršenog u savršenije. Strukturalizam je u znatnoj meri pokolebao ovu donekle suviše optimističku predstavu opšteg razvoja i napretka koja je dosta dugo bila osnovna premisa mnogih političkih doktrina" (str. 28). Strukturalizam je, dakle, uprkos svojoj jednostranosti, prokrčio puteve novim rešenjima.

Interpretirajući strukturalističku književnu teoriju i estetiku Majer ističe da je njen cilj „formalizacija i matematizacija načela", „najopštijih semiotičkih zakona koji konstituišu književno delo kao sistem znakova", dakle utvrđivanje „opšte strukturne zakonitosti književnog stvaralaštva uopšte", a ne „strukture pojedinog literarnog dela kao originalne i neponovljive umetničke realizacije" (str. 66). Ocenjujući pojedine nacionalne umetničke škole Majer je mišljenja da je ruski strukturalizam, koji se nazivao „formalnom školom", zahvaljujući svom shvatanju strukturalističke teorije kao radne hipoteze, „uprkos svom naivnom pozitivizmu" došao do značajnih naučnih rezultata, da je ta škola prevazišla svoje formalističko ishodište i u istraživanje unela istorijsku dimenziju" (str. 73), čime je „prokrčen put i za proučavanje umetničkog dela kao estetskog objekta". Majer je, takođe, analizirao razvitak strukturalizma u Čehoslovačkoj, njegova nastojanja da prevaziđe suprotnost između sadržinske i formalne estetike, zaključujući da je cena naučnosti strukturalističke estetike „plaćena gubitkom filozofske dimenzije", zbog čega se „češka strukturalistička estetika na kraju našla tamo gde je ruski formalizam počeo" (str. 78). Nasuprot tome, strukturalizam u francuskoj estetici sadrži veliki broj različitih, pa i kontroverznih misaonih tokova, te se Majer ograničio na prikazivanje genetičkog strukturalizma L. Goldmana, ideološke grupe Tel Quel i Derridove gramatologije.

Lisjen Goldman je u svojoj analizi romana pošao od teze o homologiji romana i života u svetu robne proizvodnje u kojem „svaka autentična veza sa kvalitativnim vidom predmeta i bića sve više iščezava, kako iz odnosa ljudi prema stvarima, tako i iz odnosa među ljudima, i biva zamenjena posredovanom vezom — vezom sa čisto kvantitativnim vrednostima" (str. 83). Žudnja za novcem, za vlašću i erotizam potiskuju autentične vrednosti. Moderna umetnost traga za vrednostima koje ekonomski život potiskuje „na nivo onoga što prećutno postoji u većine članova društva" (str. 83), dajući svom postojanju „transce[...] dentalnu istorijsku dimenziju[...] Majer kritikuje Goldmanovu n[...] dovoljnu određenost u definisan[...] odnosa društva i stvaraoca, njeg[...] vo mehaničko razdvajanje stvar[...] oca i klasne pozadine. On, takođ[...] smatra da je Goldmanovo shvat[...] nje međuzavisnosti strukture dru[...] tvene svesti i ekonomske struktur[...] mehanicističko, a da je objašnj[...] nje otpora postvarenju biologi[...] tičko. Ipak, on naglašava da j[...] Goldman dao izvanrednu analiz[...] uticaja fetišizma i reifikacije n[...] umetničko stvaranje, da je razvi[...] shvatanje umetnosti ne kao p[...] kog odraza nego kao konstituti[...] nog elementa društvene svesti, d[...] je nastojao da objedini „razum[...] vanje" i „objašnjavanje", struktu[...] ralnu analizu i sociološki pristu[...]

Grupa oko časopisa „Tel Quel[...] prema sopstvenim rečima, želi d[...] literarnu produkciju „demistifik[...] je" „kao prostor stalne alijenacij[...] i mistifikacije" (str. 93), da [...] domenu literature učini ono št[...] je u političkoj ekonomiji svoj[...] vremeno učinio Marks. Ona t[...] postiže metodom „skriptural[...] produkcije". „Pisanje je ... prevo[...] nauke, nauka prevođenja". To [...] „realna istorija koja postaje pri[...] tupačna masama" (str. 94). Od[...] gledno je reč o pokušaju spajan[...] nauke, literature i socijalizma, [...] taj je pokušaj, po Majeru, da[...] „rezultate koji imaju neospor[...] naučnu, filozofsku i literarnu vre[...] nost" (str. 95), ali on, ipak, smat[...] otvorenim pitanje da li je [...] „skripturalna produkcija" zais[...] prevazišla okvire „buržoaskog [...] sanja".

Derridova gramatologija je p[...] kušaj da se u Saussureovu semio[...] giju unesu elementi Heideggero[...] filozofije, „što ponovo dokazu[...] teorijsku nesamostalnost i filoz[...] ski sinkretizam strukturalizm[...] (str. 99).

Sovjetski strukturalizam Maj[...] nije prikazao u kontinuitetu uti[...] ja sovjetskih formalista, nego [...] je povezao sa savremenim stru[...] turalizmom pošto je Staljin nas[...] no prekinuo razvitak te škole. N[...] ta veza se savremenim nije toli[...] filozofsko-teorijske koliko naučn[...] -tehnološke prirode, te nam se z[...] ključak Borisa Majera, da je r[...]

vitak sovjetskog strukturalizma tesno povezan sa revolucijom u razvitku kibernetike i elektronike, čini sasvim opravdanim. Mada je danas sovjetski strukturalizam na neuporedivo višem naučnom nivou, Majer smatra da se u savremenoj sovjetskoj varijanti strukturalističke estetike „krije isti nerefleksivni pozitivizam, karakterističan za sve druge pravce i pokušaje strukturalistički zasnovane književne teorije" (str. 108). Majer kritikuje i stav poznatog sovjetskog strukturaliste Lotmana da je naučni model jedino uključen u analošku vezu sa objektom, jer je veza između umetničkog dela, stvaraoca i sveta složenija.

Majerova analiza strukturalizma u socijalnoj antropologiji ima u svom središtu delo C. Lèvi-Straussa. Majer je, pre svega, istakao ono što delo Lèvi-Straussa donosi savremenoj nauci — a to je analiza „konkretne društvene svesti određene epohe — mišljenja i stavove primitivnih naroda" (str. 125). Strauss je naučnim metodom uspeo da razume primitivno mišljenje i egzaktno odredi njegov odnos prema civilizovanom mišljenju. Mada je prevazišao razne mistifikacije u ovom domenu, on je posredstvom strukturalnog determinizma „stvaralačku ulogu čoveka sveo na minimum" (str. 123). Straussova filozofija je „kantovstvo bez transcendentalnog subjekta".

Kakvo je strukturalističko shvatanje odnosa čoveka i istorije? U središtu strukturalizma je, po Majerovoj oceni, „osporavanje antropološkog statusa, statusa subjekta, prioriteta čoveka" (str. 127—128). Strukturalisti ističu tezu o čovekovoj smrti, podrazumevajući pod tim osporavanje njegovog stvaralačkog čina. Iskrivljavajući Marksov determinizam, oni svode čoveka na pasivnu česticu čija je sudbina „naddeterminisana". Istorija je za Straussa metod bez sopstvenog predmeta, „poslednje utočište transcendentalnog humanizma" (str. 133), a za Foucaulta transformacija struktura, „uzastopnost diskurzivnih praksi" (str. 158). Za Lacana „istorija ne postoji kao istorija subjekta, već kao istorija podsvesnog" (str. 134). Althusser interpretira Marksa kao strukturalistu, a Hegelovoj dijalektici protivrečnosti suprotstavlja kompleksnu protivrečnost „strukture s dominantom". To, prema Majerovim rečima, nije materijalistička transformacija dijalektike, nego njena zamena strukturalističkim i psihoanalitičkim kategorijama, te ne predstavlja „epistemološki rez" samo u odnosu na Hegela nego i u odnosu na Marksa. Za razliku od drugih Althusser prihvata humanizam kao ideološko oruđe, ali ga smatra teorijski prevladanim. Razdvajajući humanizam i socijalizam on poriče naučnu osnovanost, mogućnost i vrednost humanizma. Ideologija je samo sredstvo čovekove adaptacije, te nema objektivne zasnovanosti. Foucault definiše humanizam čak kao reakcionarnu ideologiju. „To nije samo oproštaj od humanističkih iluzija, koje su se pretvorile u reakcionarnu ideologiju", piše Majer, „već istovremeno oproštaj od bilo kojeg revolucionarnog angažmana — socijalnog ili individualnog, prilagođavanje čoveka postojećem „naučnom i tehničkom svetu" bez ikakve revolucionarne perspektive i vizije" (str. 156).

Majer je svoju studiju napisao, pre svega, na osnovu veoma temeljnog poznavanja savremene filozofije i našeg vremena, bogatog ne samo intelektualnim nego i društvenim protivrečnostima koje traže svoje razrešenje. On je veoma uspelo otkrio u mnogo čemu pomodarski karakter i neoriginalnost filozofsko-teorijskih koncepcija strukturalista, ali je bez oklevanja istakao i racionalne plodove naučnog istraživanja ovog pokreta. Majerova interpretacija strukturalizma ima društvenu i revolucionarnu dimenziju i jasno nas upućuje na konfrontiranje i prevazilaženje određenih kategorija kako u sferi mišljenja tako i u društvenoj praksi.

Vladimir Milanović

Književna kritika i njena društvena funkcija

(„Jedinstvo", Priština, 1976, strana 80)

Zbornik *Književna kritika i njena društvena funkcija* sadrži izlaganja Radomira Ivanovića, Bogdana A. Popovića, Vladete Vukovića, Hasana Mekulija, Milana Šešlije, Rada Pavlovića, Radoslava Zlatanovića i Ali Sutaja u okviru Pesničkih susreta „Lazar Vučković" septembra 1975. godine u Prištini.

Svrha zbornika je rasvetljavanje nekih oblika tekuće književne kritike i odnosa prema njoj, s težnjom skretanja pozornosti na idejna uporišta vrednovanja književnog dela. Iznimna pažnja, što je i razumljivo, poklonjena je raspravi o tome da li je književna kritika naučno utemeljena, kakav je odnos književne kritike prema drugim književno-naučnim disciplinama, u čemu je njen društveni angažman, a šta smisao vrednovanja književnog dela. Dosta je prostora posvećeno aktuelnim kulturnim zbivanjima u SAP Kosovo, uslovima razvitka književnog stvaralaštva na albanskom, turskom i srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku u proteklih trideset godina života u slobodi, specifičnostima toga razvitka i stremljenjima savremene kosovske kulture da se još svestranije utka u sve jugoslovenske i svetske stvaralačke tokove.

Radomir Ivanović analizira opšte probleme vrednovanja književnog dela i, tim povodom, konstatuje da je za filozofe vrednovanje literature kamen spoticanja, jer je književna kritika, po njima, u neprekidnoj opasnosti od negiranja svog sopstvenog predmeta. Po mišljenju Ivanovića, problem vrednovanja je relevantan i za istoriju književnosti, kao i za nauku o književnosti uopšte, zbog čega se književni kritičar, po prirodi posla koji obavlja, ne može odreći ni tih pretenzija. Napominjući da je vrednovanje književnog dela zasnovano na dijalektičkom poimanju sveta, on na jednom mestu kaže: „Vrednovanje, uspostavljanje vrednosnog sistema (budući da književna kritika, kao ni književnost, umetnost, ne egzistira pod staklenim zvonom, nego je svim svojim nitima egzistencijalno vezana za društveni okvir i društvene tokove razvoja) može se uzeti i kao svedočanstvo njene društvene funkcije..."

Bogdan A. Popović se osvrće na mesto književne kritike i njenu društvenu funkciju danas i u tom kontekstu upozorava na to da smo često, upravo, društvenu funkciju književne kritike nameni da posmatramo izolovano od društvene funkcije same književnosti i da kritiku svodimo na neke posebnosti njenog dejstva, specifične mogućnosti tog dejstva. Takva gledanja, ističe Popović, upućuju na razmišljanje da li kritika danas ostvaruje veću društvenu ulogu i uticaj nego što je potrebno, ili je ona manje značajna i manje delotvorna od one uloge koju joj namenjujemo. Po uverenju ovog autora je reč o tome da tradicionalna književna kritika ne ostvaruje odgovarajuću društvenu funkciju i da nova kritička i književna svest treba da dokine onu specifičnu kritiku od koje se ponekad traži da interveniše, da leči, da bude nadređena književnosti.

Vladeta Vuković usredsređuje svoju pažnju na pojave polarizacije estetskih pristupa u literaturi uopšte i kriterijuma vrednovanja književnog dela posebno, na pojave precenjivanja i potcenjivanja naše književne prošlosti, modernih koncepcija itd. Stoga Vladeta Vuković zahteva da savremena književna kritika, i pored niza izvanrednih ostvarenja, u estetskom raščišćavanju i valorizovanju bude društveno znatno angažovanija pri tom „zasnovana na određenoj činjenici života i humanistički opredeljenim mislima koje određeno književno delo pruža". Društveno angažovana literatura, zaključuje Vuković, imala je i trajno će imati svoju osobenu životnu vrednost, te baš stoga i zavređuje adekvatniji književno-kritički tretman.

Hasan Mekuli smatra da kod nas kritika kao književni rod nikada nije bila tako popularna kao danas i da nikada kao danas li-

:erarni stvaraoci, pesnici, prozaisti : kritičari nisu bili aktivniji u ormulisanju svog književnog sula i slobodnom izražavanju svoih procena i utisaka. U kritici, stiče Mekuli, ima krupnih ostvaenja. Ona je na dosta visokom nivou, u stalnom usponu, ali je istovremeno pomalo lenja", jer ije uspela da se dovoljno spusti lo mnogih vrlo razuđenih obala aše literature, do svih njenih nnogojezičkih tokova i šarolikosi tema i motiva. Takva je, približo, i njena društvena funkcija — ogata, a ipak nedovoljno razuena, na visokom nivou, pa, ipak, edovoljno prisutna i dinamična, nudra i misaona, ali ne i uvek fikasna u kritičkom praćenju njiževnih dela, pojava stilova i deja. Ovo, u osnovi, tačno shvaanje književne kritike ukazuje a neophodnost njenog većeg i otpunijeg angažovanja u oblastia koje su trpele od njenog izosajanja.

Milan Šešlija definiše postojeu društvenu klimu kao bitno odsticajnu za kulturno stvaralašvo, ocenjuje doprinose stvaralaa, književnika i kritičara, analizi itnih pitanja razvoja umetnosti celokupnog književnog stvaralašva, te ukazuje na zainteresovaost Saveza komunista i društva celini — afirmisanu i u odlukaa i dokumentima Desetog konresa SKJ — za sva zbivanja u voj oblasti. Pozitivno ocenjujući kupno stanje u oblasti kulturnog tvaralaštva, Šešlija istovremeno avodi da danas ima i takvih dela a kojima čitaoci teško „uspostavaju kontakt", da je jedan deo noga što se stvara dosta daleko d govornog jezika, svakodnevnog vota i prosečnog čoveka, jer su noga dela nerazumljiva, čak, i atprosečno literarno obrazovaom čoveku.

Šešlija naglašava da se jedan eo književne kritike nedovoljno avi aktuelnim književnim trenutom, savremenim književnim toovima i procesima, konkretnim njiževnim delima i stvaraocima da radije „gazi" po sigurnom neo po neispitanom terenu. On osetljava i odnos ideologije i krike, ideologije i stvaralaštva, i aključuje da ni marksizam ni Savez komunista, kao avangarda radničke klase, nikad od umetnosti nisu zahtevali da umetnički izraz poistoveti s pukom parolom ili dnevnim političkim zadatkom, nego, pre svega, sa trajnim humanim ciljevima.

Rade Pavlović dokazuje da su u našoj savremenoj književnosti izgrađeni stavovi o vrednostima, ali da književna kritika nema adekvatnog tretmana, onog kojeg ona u sistemu oblika društvene svesti, inače, objektivno ima. Protivrečnosti, proizvoljnosti, dileme i polileme o prirodi, društvenoj funkciji i moralnoj odgovornosti književne kritike, ističe Pavlović, ne postoje samo među ljudima koji je posmatraju iz drugih uslova, već i u mišljenjima samih kritičara. Govoreći o efektima kritike, Pavlović se zalaže za njen dvostruko aktivan stav — i prema piscu i prema društvu. „Objašnjavajući delo, filtrirajući njegove vrednosti i prezentirajući ga čitaocu, sa svim njegovim estetskim osobinama, ona (književna kritika — N. S.) sintetiše i svoje kriterijume i stavove o problemima čovekovog duhovnog i egzistencijalnog prostora; prikazujući delo, odužuje dug prema piscu, a svojim estetskim opredeljenjem deluje na čitaoca, nameće mu stavove, budi radoznalost, goni ga u duhovne prostore progresa..."

Radoslav Zlatanović se posebno osvrće na zadatke pisaca i književnih kritičara i, između ostalog, apostrofira da su za neke pojave u literaturi „krivi sami pisci i književni kritičari". To se, po Zlatanovićevom mišljenju, uglavnom odnosi na nedovoljan broj poklonika literature, „osipanje" čitalaca, „nerazumevanje" književnih dela, na nedovoljno prisustvo literarnih stvaralaca u radničkim halama — među radnicima. On se zalaže za uključivanje književnih stvaralaca u sve društvene tokove, osobito za njihovo veće učešće u kreiranju izdavačkih planova i programa, u odlučivanju o ceni knjige i njenoj komunikaciji. Po Zlatanoviću, neophodna je stalna i dobro organizovana međurepublička i međupokrajinska saradnja u razmeni i uzajamnom predst[illegible] ljanju kulturnih vrednosti nar[illegible]

i narodnosti, stvaranju stalnih organizovanih institucionalnih oblika u kojima će se, na osnovu dogovora, ostvarivati zajedničke inicijative, projekti i akcije. On se zalaže i za veću zastupljenost pisaca sa Kosova u književnim antologijama jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Ali Sutaj ističe da kultura naroda i narodnosti Kosova poslednjih godina napušta ekstenzivnost, istorijski neminovan period, i sve više prelazi u intenzivan, kvalitetan, selektivan i reprezentativan stadijum. Stvaralački dometi i široka afirmacija kulturnih dobara, veli Sutaj, predmet su stalnog interesovanja poslenika u kulturi i društvu u celini. Govoreći o zadacima književne kritike, Sutaj se, pošto je originalna književnost na Kosovu mlada, zalaže za to da književna kritika vrednujući književna dela ne zapostavlja istorijske okolnosti u kojima se ona razvijala i društvene uslove koji su pretpostavka njenih daljih uspona. Ona bi morala brižljivije i s više ljubavi da prati sve novine i uticaje prema kojima nisu mogli da ostanu indiferentni kosovski književni i drugi stvaraoci. Književni kritičar treba — zaključuje Sutaj — da bude savest svog vremena, vredan intelektualac, pravedan, nepovodljiv u izricanju ocena, progresivan, da stremi istini, bratstvu i jedinstvu među ljudima i narodima.

Na kraju ovog prikaza treba reći da zbornik *Književna kritika i njena društvena funkcija* — ukupnošću prezentiranih analiza, pregleda i poruka — eksplicitno podstiče kulturno i književno stvaralaštvo u SAP Kosovo i šire, a posebno našu književnu kritiku, na otkrivanje novih mogućnosti njihove svestrane afirmacije u uslovima našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Nikola Saveljić

Permanentno obrazovanje

(Nakladni zavod „Marko Marulić", Split, 1976, strana 456)

U izdanju Nakladnog zavoda „Marko Marulić" iz Splita pojavila se knjiga *Permanentno obrazovanje,* sastavljena od priloga šesnaest autora, a uredio ju je Nikša Nikola Šoljan, asistent na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Knjiga je snabdevena prologom, a ispred svakog priloga nalazi se prezentacija sadržaja teksta koji sledi. Prezentacije su na našem i engleskom jeziku, što, svakako, predstavlja doprinos priređivača širem popularisanju ideja iznesenih u ovoj knjizi. Ovo tim pre što je većina prezentacija, u stvari, iscrpno informisanje o sadržaju osnovnog teksta.

Priređivač je istakao da su se pojedini autori, uglavnom, zadržali na pristupnim pitanjima osnovnoj temi. Međutim, zbog relativno velikog broja autora normalno je što postoje ne samo različiti pristupi već i različita shvatanja onog što svi nazivaju istim imenom. Dok se u pojedinim prilozima korení permanentnog obrazovanja traže u dalekoj prošlosti, dotle drugi smatraju da je ono relativno novijeg datuma; jedni ga posmatraju, manje-više, samo kao pedagošku pojavu (misao i praksu), a drugi isključivo sa stanovišta promjena u savremenom društvu. U analizu se uvodi i termin „obrazovno društvo" čiji sadržaj ostaje nejasan i maglovit. Ima autora koji smatraju da su stavovi zauzeti u našem društvu i u Savezu komunista identični sa konceptom permanentnog obrazovanja, a relativno je malo priloga u kojima se razmatra naša situacija. Iako je priređivač istakao da to i nije bila namjera, ova knjiga bi u tom slučaju bila nesumnjivo interesantnija, pošto donosi priloge autora iz nekoliko naših republika.

Šta je permanentno obrazovanje? Ta sintagma stoji u naslovu svakog priloga ove knjige. Jedinstvenog odgovora, međutim, u

ıjima nema, a Nikša Nikola Šo-'jan ističe da je tako i u stranoj iteraturi. On daje preglede različitih shvatanja: jedni ga promatraju u vremenskoj dimenziji, to est smatraju da takvo obrazovanje prati čovjeka od njegovog rođenja do kraja života; drugi vremenskoj dimenziji dodaju kvantitativnu: obrazovanje svih ljudi tokom cijelog njihovog života i u vim životnim situacijama. Na raju, sve više preovlađuje shvaanje da je to nov model, nov oncept i nov pristup obrazovanju cjelini — novo pedagoško rješeıje, ali i drugačiji uticaj društva ıa ovu oblast.

Prilozi bi se mogli grupisati u ri skupine: na one u kojima se ermanentno obrazovanje razmata sa opšteg društvenog i pedaoškog aspekta; zatim (najmnogorojniji) radovi koji taj koncept ovode u odnos sa dosadašnjim istemom obrazovanja ili sa nekim jegovim delom; i oni u kojima se ermanentno obrazovanje posmara u sklopu neke posebne društvene pojave.

Pol Langran i Bogdan Suhodolki dva su jedina strana autora čiji e radovi nalaze u ovoj knjizi. U ratkom ali veoma inspirativnom ekstu Pola Langrana (za čije je ne u nas u znatnoj mjeri vezan očetak rasprava o permanentnom brazovanju) ističe se da je taj ojam prošao početne faze razvita i da je „osvojio teren". Istoremeno on upozorava na opasost od iluzija da su postignuti spjesi konačni, jer ako u razumom roku ne dođe do očekivanih romjena može doći do sumnji i evjerica. Ta opaska je jednake rijednosti i za našu praksu u učajevima u kojima se permaentno obrazovanje — ne ulazeći sadržinu onoga šta se time kaže - navodi kao čarobna formula za ešenje svih problema u ovoj obsti.

Poljak Bogdan Suhodolski zaupljen je prilogom *Filozofski roblemi permanentnog obrazovaja.* Suhodolski ukazuje na njeovu dugu istoriju, a kao izvore avodi aktivnosti u području obrazovanja odraslih (krajem prošg i početkom ovog vijeka u razvijenim zemljama), zatim naprelak nauke i tehnike, iskustvo obrazovanja u vezi sa tim i, na kraju, „izmjenu životnog stila širokih masa". Analizirajući i ne nalazeći perspektivu u konzumentskim društvima, a takva je, po njemu, savremena civilizacija, on ističe humanizam kao filozofiju permanentnog obrazovanja, čime upućuje na nužnost neuporedivo svestranijeg promišljanja nego što je pedagoško shvatanje permanentnog obrazovanja.

Od jugoslovenskih autora u ovoj su knjizi zastupljeni Pero Šimleša, Stjepan Haladin, Veseljko Velčić, Ana Krajnc (dva priloga), Dragomir Filipović (dva priloga), Arjana Miljak, Borivoj Samolovčev, Vlatko Previšić, Dragutin Franković, Vladimir Mužić, Milan Bakovljev, Tihomir T. Prodanović, Vladimir Poljak, Nikša Nikola Šoljan i Dušan M. Savićević (prema redosledu objavljenih priloga).

U tekstovima koje smo grupisali u prvu skupinu na različite načine se varira u osnovi ista misao — da je permanentno obrazovanje ne samo nov pedagoški koncept već i mogućnost novog pristupa životu i svim njegovim osobenostima u savremenom društvu.

Radovi druge grupe su najmnogobrojniji i u većini polaze od kritike sadašnjeg stanja sistema obrazovanja i vaspitanja, istovremeno shvatajući permanentno obrazovanje kao priliku za njegovu korenitu promjenu. Arjana Miljak analizira permanentno obrazovanje u odnosu na predškolski odgoj i ukazuje da su naučna istraživanja u ovoj oblasti upozorila na ogromne potencijale koji postoje u razvoju djeteta do sedme godine života. To je neophodno iskoristiti, ali ne na način koji se sada primjenjuje u osnovnoj školi. Dragutin Franković analizira sve mogućnosti koje koncept permanentnog obrazovanja pruža za racionalizaciju sadašnjeg obrazovnog sistema i dolazi do zaključka da su one velike, posebno u našem društvu: od osnovne škole, koja treba postati osnovom ukupnog daljeg učenja, do učenja uz rad i smenjivanja perioda rada i učenja. U prilogu Tihomira T. Prodanovića razmatraju se različiti aspekti samoobrazovanja i perma-

nentnog obrazovanja, polazeći od tvrdnje da je permanentnost uvijek ugrađena u obrazovanje i samoobrazovanje. Ovaj autor smatra da potpunijoj integraciji permanentnog obrazovanja i permanentnog samoobrazovanja najviše doprinosi osmišljena primjena savremene tehnologije obrazovanja i samoobrazovanja. I za Milana Bakovljeva i Vladimira Poljaka je samoobrazovanje osnovni put i temelj realizacije koncepta permanentnog obrazovanja.

Dragomir Filipović razmatra domete permanentnog obrazovanja u društveno-ekonomskim uslovima socijalističkog samoupravnog društva. Ističući da su mogućnosti u našem društvu izvanredno velike, on izlaže i svoja zapažanja o nekim nedostacima koji sputavaju brži razvoj permanentnog obrazovanja. U stvari, Filipović misli na odsustvo projekcija razvoja pojedinih područja i na nedovršenost sistemskih rješenja za finansiranje permanentnog obrazovanja. Stanje u oblasti naučno-tehničkih informacija takođe je, po ovom autoru, ograničavajući faktor bržeg razvoja permanentnog obrazovanja u nas. U pogledu daljeg razvoja permanentnog obrazovanja u nas. U pogledu daljeg razvoja permanentnog obrazovanja Filipović smatra da „ono postaje središte traganja za krupnim rešenjima" kojima će se bitno prevazići koncepcijska kriza tradicionalnog obrazovanja.

U zbornik je uvršten i prilog Veseljka Velčića *Od općeg koncepta permanentnog obrazovanja do kriterija za definiranje jugoslovenskog koncepta permanentnog obrazovanja*. Pošto smatra da reforma obrazovanja mora prihvatiti taj koncept kao metodološki jedino ispravan pristup, Velčić postavlja deset grupa pitanja i dokazuje da bi se odgovorima na njih moglo utvrditi da li je reforma koncipirana u duhu permanentnog obrazovanja. Analizom odnosa permanentnog obrazovanja i njemu srodnih oblika Ana Krajnc se bavi problemima definicije našeg koncepta, a Stjepan Haladin utvrđuje da je permanentno obrazovanje proces revolucionarnog prevladavanja tradicionalnog i tehnokratskog koncepta i prakse obrazovanja. Dušan Savićević ka[...] najefikasniji put za realizacij[u] permanentnog obrazovanja navodi takozvano povratno obrazovanje u čijoj osnovi leži povezivanje r[a]da i obrazovanja i njihovo naizmenično smenjivanje. Interesantan je prilog Vladimira Mužića, koj[i] dovodi u vezu permanentno obrazovanje i kibernetiku, postavljajući, pri tom, pitanje da li obrazovanje ostvaruje svoj osnovni zadatak u mjeri u kojoj ga društvo materijalno i finansijski omogućava. Vlatko Previšić istražuje odnos slobodnog vremena i permanentnog obrazovanja, a Borivo[j] Samolovčev ispituje kako se permanentno obrazovanje može učiniti funkcijom ukupne kulturne transformacije našeg društva.

I, bez obzira na to što ne nudi jedinstvene odgovore, vrednost knjige je u tome što daje pregled mišljenja istaknutih autora o permanentnom obrazovanju kao osnovi reforme obrazovanja i vaspitanja u našem društvu.

Miloš Mijanović

„Çevren", No 11

(Toplum, bilim, yazin ve sanat dergisi)

Jedanaesti broj „Çevrena" (Horizont) — časopisa za društvena pitanja, nauku, književnost i umetnost, koji na turskom jeziku izlazi u Prištini u izdanju Novinsko-izdavačkog preduzeća „Tan" — obiluje prilozima domaćih i inostranih autora iz oblasti društvenih nauka i književnog stvaralaštva.

Međutim, zapaža se da, ipak, nema dovoljno napisa o savremenim političkim, društvenim i kulturnim temama. *Osim uvodnika*, časopis ovog puta ne donosi nijedan prilog koji tretira našu *savremenu* društveno-ekonomsku, prosvetnu, kulturnu i drugu problematiku, što bi redakcija „Çevrena"

trebalo ubuduće da ima u vidu. Osim književnih priloga najčešće su teme iz prošlosti, posebno turske imperije, i oblasti turkologije u užem smislu.

U delu časopisa, u kojem se objavljuju napisi iz oblasti nauke, turskog jezika i folklora, „Čevren" donosi više značajnih radova domaćih i inostranih autora.

Dr Andraš Kelemen iz Mađarske, u članku pod naslovom *Mađarska turkologija*, analizira i prikazuje razvoj turkologije u Mađarskoj. Iznosi da je u Mađarskoj još od 1870. godine zvanično i organizovano počelo izučavanje turkologije i da su tokom 106 godina aktivnog rada u toj oblasti postignuti veoma značajni rezultati. Autor članka navodi imena najpoznatijih turkologa Mađarske koji su posvetili skoro ceo svoj život proučavanju turskog jezika i prošlosti osmanlijske imperije, osobito periodu pada Mađarske pod Tursku. U nastavku iznosi i podatke o mađarskim naučnicima, koji su se bavili tim pitanjima još od 1788. godine, navodeći njihova imena i objavljene naučne radove.

Dr Adem Hadžić iz Sarajeva, u prilogu *Značaj puteva u 16. i 17. veku za razvoj gradova i naselja u Bosni*, iznosi da je otomanska imperija u to vreme pridavala veliki značaj izgradnji putne mreže i njenom održavanju, što je posebno doprinelo razvoju nekih gradova i drugih naselja u Bosni. Navodeći konkretne podatke o usponu pojedinih gradova u Bosni za vreme turske imperije (Sarajeva, Foče, Zvornika, Dervente i drugih), smatra da su se baš zahvaljujući putnoj mreži ti gradovi razvili u tom periodu u administrativne centre (Sandžaka ili Pašaluka). Kao administrativni centri i raskrsnice puteva oni su se još brže povećavali.

Dr Enver Mahmut iz Rumunije piše o nastanku turskih imena naselja i objekata u Dobrudži, dokazujući da su ona u Dobrudži nastala za vreme turske vladavine, i to u periodu između 16. i 19. veka. Smatra da bi ta imena trebalo temeljito i sistematski izučavati sa lingvističkog aspekta, jer su se ona menjala s promenom strukture stanovništva, pa su vremenom dobila i nove fonetske i druge karakteristike.

Dr Nimetulah Hafiz, iz Prizrena, opisuje tekije derviške sekte „Bekteši" u Jugoslaviji i ulogu te sekte za vreme turske imperije. Nakon faktografskog prikaza tih tekija u Jugoslaviji konstatuje da one danas imaju funkciju istorijskih spomenika.

Mefkire Molova iz Bugarske piše o upotrebi turskih reči u naroda balkanskih zemalja i analizira vokalne promene u rečima turskog porekla. U vezi sa tim navodi mnoge podatke da se turske reči i sada dosta upotrebljavaju u govorima naroda Balkanskog poluostrva, ali sa različitim vokalnim promenama. Dr Nedred Mahmut iz Rumunije tematski analizira priče krimskih Turaka u Dobrudži i konstatuje da su one tematski slične pričama drugih balkanskih naroda.

Dr Durmiš Celina, iz Prizrena, u članku *Prizren pre 100 godina*, opisuje razvoj tog grada između 1875. i 1975. i navodi podatke o broju stanovnika Prizrena, njihovoj verskoj pripadnosti, broju hamama, česama, vodenica, verskih objekata, škola itd., ukazujući ujedno na bitne karakteristike nekih gradova jugoistočne Srbije i Makedonije na prelazu iz 19. u 20. veku.

U uvodniku ovog broja „Čevrena" B. Novobrdali, član Predsedništva SAP Kosovo, u svom dužem prilogu — pod naslovom *Položaj i funkcije socijalističkih autonomnih pokrajina u našem ustavnom i političkom sistemu, s posebnim osvrtom na SAP Kosovo* — piše o promenama koje su kod nas izvršene novim Ustavom i ističe da su socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine proširenjem funkcija postale bitan činilac kreiranja i sprovođenja politike federacije.

Autor studije naglašava da je izgradnja našeg političkog sistema na novim osnovama, u stvari, dalji revolucionarni korak u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva uopšte, ističući potrebu daljeg ostvarivanja pune ravnopravnosti naroda i narodnosti, razvijanja socijalističkog sa-

moupravljanja i jačanja uloge radnih ljudi i udruženog rada u svim oblastima društvenog života.

Pišući o nastanku i razvoju socijalističkih autonomnih pokrajina u našoj zemlji, Novobrdali analizira i neka rešenja u drugim zemljama, da bi se zadržao na obradi razvoja funkcija i specifičnosti Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo. Posebno ističe da su u nas socijalističke autonomne pokrajine i socijalističke republike rezultirale iz narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kao izraz istorijskih i ostalih specifičnosti i težnji naših naroda i narodnosti, te ispravnosti politike KPJ, odnosno SKJ u nacionalnom pitanju.

Naglašavajući da su socijalističke autonomne pokrajine u nas nastale i razvijale se uporedo s nastankom i razvojem socijalističke Jugoslavije i da su njihovi temelji postavljeni kad i temelji nove Jugoslavije, pisac uvodnika zaključuje da socijalističke autonomne pokrajine kao konstitutivni elementi federacije ne samo da učestvuju u kreiranju politike SFRJ nego da su i odgovorne za njeno sprovođenje. Isto tako, naglašava da su najnovije ustavne promene u našem političkom sistemu krupan doprinos razvoju socijalističke misli i prakse, kako u nas, tako i u svetu.

U ovom broju „Čevrena" objavljena je po jedna pesma prošlogodišnjih učesnika Struških večeri poezije: Ace Šopova, Esada Mekulija, Envera Đerđekua, Rahmana Dede, Fahredina Gunge, Azema Škreljija, Besima Bokšija, Ali Podrije, Bekira Muslia, Sadri Hamitia, Fazula H. Dagla đe, Ilijki Tomera, Petra Sarića, Darinke Jevrić, Radoslava Zlatanovića, Ljube Popovića, Bajrama Ibrahimia i Arifa Bozadžia.

U ovom svom broju „Čevren" donosi književne i druge priloge čiji su autori Nedžati Zekirija, Imet Kaftanđioglu, Ejen Givlik, Talip Apajdin, Dbdurahim Deda, Sedžaetin Koka, Mudžavit Asim, dr Haslan Kaleši, Riza Molova, Tadžide Hafiz, Musa Dindar i Orhan Šoik Gojpaj.

Bejto Novobrdali

„Погледи", бр. 6 и 7—8/76.

(Списание за општествени прашања)

Šesta, pretposlednja, prošlogodišnja sveska skopskog časopisa „Pogledi" donosi priloge Duška Popovskog: *Položaj etničkih i jezičkih manjina u međunarodnoj kulturnoj saradnji,* Tode Kurtovića: *O položaju narodnosti u jugoslovenskoj praksi,* dr Vasila Grivčeva: *Osnovne karakteristike prednacrta deviznog zakona,* Branka Kosevskog: *Udruživanje rada i sredstava i integracija u privredi,* mr Ljubomira Jakimovskog: *Razvijeno socijalističko društvo i komunističko društveno samoupravljanje* i dr Georgi Stardelova: *Marksizam i umetnost.*

I pored toga što se svi ti prilozi odnose na značajna zbivanja kod nas i teorijski ih osmišljavaju, zadržaćemo se, ukratko, samo na radovima Duška Popovskog, Tode Kurtovića i Ljubomira Jakimovskog.

Prilogom *Položaj etničkih i jezičkih manjina u međunarodnoj kulturnoj saradnji* Duško Popovski je učestvovao na Simpozijumu o principima i formama međunarodne kulturne saradnje koji je održan u Savonlini u Finskoj krajem avgusta prošle godine. Prilog značajno doprinosi — kako je u više navrata na raznim stranama ocenjeno — razradi ove složene problematike.

Polazeći od problema definisanja nacionalnih manjina, autor primećuje da je tek formiranjem OUN i njenih organa i specijalizovanih agencija, izgradnjom i usavršavanjem međunarodnih normi i standarda došlo, na široj osnovi, do savremenog i humanog tretmana, unapređenja položaja i zaštite prava nacionalnih manjina, i to kako u pojedinim zemljama, tako i u međunarodnim razmerama. Pored toga, znatan broj naučnih priloga posvećen je analizi odredaba Povelje OUN o zaštiti prava čoveka, Univerzalnoj deklaraciji prava čoveka, Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciji o za-

brani svih oblika rasne diskriminacije i nekim drugim dokumentima koji se implicitno i eksplicitno odnose na probleme nacionalnih manjina, ili se u njima posebno razrađuju pitanja međunarodnopravnog regulisanja stanja, unapređenja i zaštite manjina. Međutim, nastavlja autor, uprkos tome se u praksi vrlo često nailazi na tvrdnje da se pomenuta dokumenta, zatim norme i standardi ili ne odnose na zaštitu i unapređivanje prava nacionalnih manjina, ili da, čak, i sâmo interesovanje za njihovu primenu znači mešanje u unutrašnje stvari zemalja članica. Uz to se, zapaža autor, primenjuju i različite mere diskriminacije prema nacionalnim manjinama i njihovim pripadnicima da bi se reducirao njihov broj, ili se daju jednostrane izjave da nacionalne manjine u njih i ne postoje. Vrši se postupna direktna i indirektna revizija mirovnih državnih i drugih ugovora i napušta se već uspostavljena pozitivna praksa priznavanja prava nacionalnim manjinama. U tim nastojanjima koriste se metode unutrašnjeg zakonodavstva, a u novije vreme i takozvani posebni popisi, odnosno posebna prebrojavanja praćena „teorijama" o izgradnji „homogenih nacija", „integraciji", što se, uopšteno uzevši, ne može objasniti drugačije nego kao likvidacija manjina i njihovih pripadnika prinudnom asimilacijom. U nastavku priloga, iscrpno analizirajući različite oblike učešća nacionalnih manjina u međunarodnoj kulturnoj saradnji i razmeni, autor iznosi niz suštinskih indikatora politike i prakse Jugoslavije u ovoj oblasti. Zatim osobito osvetljava pravno i političko regulisanje položaja narodnosti u Jugoslaviji, te delova jugoslovenskih naroda kao nacionalnih manjina u susednim zemljama, da bi se, na kraju, između ostalog, založio za to da ljudi iz oblasti obrazovanja, kulture i nauke stanu na čelo saradnje na polju unapređenja položaja i zaštite nacionalnih manjina, slobodnog razvoja naroda i nacionalnih manjina kao bitnog faktora daljeg razvoja svestrane saradnje naroda i zemalja.

Naredni prilog koji zaslužuje posebnu pažnju, po problematici sličan prethodnom, jeste analitička skica Tode Kurtovića o položaju narodnosti u jugoslovenskoj praksi. Autor polazi od definisanja pojma, a zatim vrlo iscrpno raščlanjuje ovu složenu problematiku. Pri tome se zadržava na analizi ostataka prošlosti, izlaže principe naše politike u ovoj oblasti, opovrgava tradicionalističke poglede na odnos manjina—većina, afirmiše stavove o narodnostima kao mostovima među narodima i zemljama. Iznoseći sadržaj tog priloga, valja reći da su posebno aktuelna i interesantna Kurtovićeva izlaganja o manipulacijama „makedonskim pitanjem" od sredine prošlog veka, pa do kraja II svetskog rata, uključujući i one novijeg datuma u bugarskoj nauci i zvaničnoj politici.

U svom obimnom prilogu mr Ljubomir Jakimovski iscrpno i kritički analizira značajnije kategorije novije sovjetske političke teorije. Polazeći od pojmova „opštenarodna država" i „razvijeno socijalističko društvo", autor ukazuje na konstante u sovjetskoj političkoj teoriji, da bi potom izložio različita i često, kako kaže, protivrečna gledišta sovjetskih autora o nekim suštinskim problemima, kao što su, pored ostalih, pitanja o odnosima „društvenog samoupravljanja" i „socijalističkog samoupravljanja", „društvenog samoupravljanja" i „državnog upravljanja" itd.

Koncept „razvijenog socijalističkog društva", po Jakimovskom, samo osavremenjuje neke tradicionalne poglede na sadržaje i oblike socijalizma i komunizma. Tako, na primer, preovladava i stav da razvijeno socijalističko društvo „ne predstavlja poseban način proizvodnje ili samostalnu društvenu formaciju", nego je „društvo u kojem su sazrele osnovne pretpostavke za izgradnju komunizma", te je „neposredna osnova praktičnog prelaza komunizmu". Ovaj se prilog odlikuje i nizom interesantnih kritičkih zapažanja o ulozi proleterske partije, metodima njenog rukovođenja, položaju radničke klase, mestu i ulozi države, vidovima njenog odumiranja itd.

Poslednja sveska časopisa „Pogledi", u stvari, dvobroj 7—8, do-

nosi izbor referata i reči u diskusiji na Međunarodnoj tribini „Socijalizam u savremenom svetu", održanoj krajem septembra i početkom oktobra 1976. u Cavtatu. Sa tog naučnog skupa časopis donosi priloge Josipa Vrhovca: *Marksističko zasnivanje strategija socijalističke prakse,* Vladimira Bakarića: *O koncepciji udruženog rada i dohotka,* Vjekoslava Mikecina: *Socijalizam i problemi teorije revolucije,* Aleksandra Grličkova: *Međunarodni uslovi i strategija borbe za socijalizam,* Budislava Šoškića: *Radnička klasa i Savez komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja,* Branka Pribićevića: *Razvijeno kapitalističko društvo, radnička klasa i socijalizam,* Petre Georgievskog: *O društvenim protivrečnostima u socijalizmu,* Najdana Pašića: *Socijalistička demokratija i društveno oslobođenje rada,* Miroslava Pečujlića: *Revolucije ne idu pravolinijski,* Danča Zografskog: *Borba za nacionalnu slobodu i socijalistički razvoj u savremenom svetu,* Muhameda Filipovića: *Socijalizam i pitanja strategije borbe za socijalizam u savremenom svetu,* Dušana Pireca: *Kriza kapitalizma i neophodnost borbe za nove međunarodne ekonomske odnose,* Zorana Trputeca: *Socijalistička sadržina antiimperijalističkih revolucija,* Božidara Debenjaka: *Samoupravni socijalizam i humanističke perspektive,* Staneta Južniča: *Ideologija antikolonijalne revolucije,* Miladina Koraća: *Dileme i razvoj robne proizvodnje u socijalizmu.*

U broju 6 i dvobroju 7—8 „Pogledi" objavljuju i recenzije najnovijih knjiga Tode Kurtovića, Novice Blagojevića, Rista Kantalova i drugih.

Jordan Jovanovski

„Teorija in praksa", št. 9—10, 11 i 12/76.

(Revija za družbena vprašanja)

U prošlogodišnjem dvobroju 9—10 ovoga ljubljanskog časopisa objavljeno je nekoliko priloga koji svojom sadržinom više ili manje neposredno zadiru u rešavanje nekih osnovnih problema našeg razvoja i tako na teorijskom nivou reaguju na različite praktične dileme i teorijske izazove koje nameće društvena praksa.

Uvodnik Franca Šetinca o odgovornosti odnosi se prvenstveno na odgovornost svih samoupravljača, a posebno komunista, u ostvarivanju Ustava i Zakona o udruženom radu. U tom sklopu autor naročito ukazuje na nametljivost tehnobirokratskih interesa i potrebu sprečavanja da se društveni dogovori i samoupravni sporazumi pretvore u spiskove dobrih namera.

Časopis je povodom diskusije o Zakonu o udruženom radu objavio četiri priloga o preduslovima za ostvarenje Zakona i nekim problemima koji se Zakonom rešavaju. Bogdan Kavčič ukazuje na neke dimenzije samoupravljanja o odnosu društvene svojine i Zakona o udruženom radu raspravlja Alojzij Finžgar; otvorena pitanja društvenih dogovora u Nacrtu zakona analizira Josip Globevnik; Ivan Svetlik se prvenstveno bavi pitanjima diferencijacije i integracije rada.

Među člancima i raspravama izdvaja se prilog Aleksandra Bajta (napis u povodu stogodišnjice Marksove *Kritike Gotskog programa)* o problemu raspodele prema radu sa stanovišta Marksove kritike slobodne konkurencije. Pisac pledira za takav princip raspodele dohotka u našem društvu koji bi negirao hijerarhijski shvaćenu strukturu zanimanja i afirmisao princip raspodele prema radu.

Karel Šiškovič analizira rezultate parlamentarnih izbora u Italiji 1976. godine. Dragan Taškovski piše o tome kako i zašto Bugari prisvajaju tuđu istoriju i uverljivo identifikuje neke interesima

uslovljene faktore oblikovanja i interpretiranja podataka o bugarskoj naciji i njenoj istoriji. Marija Ambrožič-Počkar je objavila prvi od tri članka (drugi i treći u brojevima 11 i 12) o problemima „malih država", a naročitu je pažnju posvetila kriterijumima za definiciju „malih država".

Među beleškama i glosama pomenuli bismo zapise Jožeta Štera o etici i nastavi morala i o ocenama Konferencije nesvrstanih u Kolombu Mojce Drčar-Murko.

Adolf Bibič je objavio belešku, u stvari svoju reč u diskusiji na redovnoj godišnjoj skupštini Politološkog društva Slovenije o širenju i većem uticaju politologije u slovenačkom društvu. Gojko Stanič u svom prilogu raspravlja o ideološko-političkom opsegu američke sociologije.

Području međunarodnih problema pripadaju prilozi Borisa Verbiča, koji pokušava da ukaže na stvarne karakteristike stava Evropske ekonomske zajednice prema zemljama u razvoju, i Branka Pribićevića o socijaldemokratiji danas.

Maca Jogan je objavila recenziju knjige Vide Tomšič *Ženska, delo, družina* (Žena, rad, porodica).

Jedanaesti broj časopisa upozorava na rad međunarodnog seminara o uporednoj ekološkoj analizi društvenih promena (SOECO), koji je održan avgusta 1976. u Ljubljani, — referatima i beleškama naših stručnjaka iz oblasti društvenih nauka koji su učestvovali u organizaciji i stručnom radu seminara. Anton Vratuša je, otvarajući seminar, u svojoj reči upozorio, pre svega, na značaj i neophodnost svesnog planiranja društvenog razvoja i predviđanja mogućih posledica društvene prakse (posebno u samoupravnom društvu).

Ostale priloge, koji kompleksno prikazuju rad seminara i ocenjuju njegove uspehe i radne dileme, napisali su: Zdravko Mlinar (*Ekološke koncepcije, prostorno-društvene promene i razvoj*), Avguštin Lah (*Pitanja skladnijeg razvoja svih regiona SR Slovenije*), Dolfe Vogelnik (*Integrišuća težnja savremene nauke*), Andrej Caserman (*Angažovanost naše sociologije*), Anuška Ferligoj (*Metodološki aspekti proučavanja razvojnih procesa*), zatim Stane Saksida, Pavle Gantar, Zinka Venta, Ranko Bon i Tomaž Banovac. Mišljenja smo da noseća tema novembarskog broja „Teorije i prakse" spada u ona nastojanja kojima dolazi do korisnog povezivanja dva interesa: časopis je obogatio i proširio svoj inače raznolik sadržaj, a seminar (naročito njegovi jugoslovenski učesnici) dobio je na taj način odgovarajuće priznanje.

Drugi kompleks sadržaja na koji želimo ukazati je inicijativa uredništva da podstakne na razmišljanja o paleti međunarodnih pitanja sa stanovišta veze između konferencije u Helsinkiju i junskog beogradskog sastanka. Razmišljanja o toj temi su izložena u četiri priloga. Mojca Drčar-Murko je, u članku *Nastajanje evropskog sistema bezbednosti pomoću saradnje*, naglasila kao osnovno pitanje: da li je Povelja Helsinške konferencije izraz sadašnje ocene budućih potreba pojedinih država, ili je samo pomoćno sredstvo za održavanje primirja među sistemima. Boris Verbič analizira probleme koji prate izbore za evropski parlament, Janez Stanič komentariše oblike i ciljeve političke integracije socijalističkih zemalja, a dileme naoružanja i razoružanja prikazao je Anton Bebler. Izvan ta dva sadržajna kompleksa časopis je objavio i članke koji iz više razloga zaslužuju da ih pomenemo. Problematici manjina posvećeni su uvodna beleška Vladimira Klemenčiča (*Slovenačka manjina u Austriji pri popisu stanovništva posebne vrste, godine 1976*) i članak Gazmenda Zajmija o problemu nacionalnih manjina u našem vremenu. Ludvik Čarni je dao članak o marksističkoj periodizaciji razvoja ljudskog društva, u kojem je naglasio da marksistička periodizacija istorijskog razvoja ljudskog društva prvenstveno vodi računa o promenama u produkcionim i društvenim odnosima, a ne samo o razvoju oblika privređivanja.

Zanimljivu i aktuelnu problematiku u svojim su člancima obradili Marija Ambrožič-Po…

(Razvoj malih država) i Bojan Grobovšek, koji je kritički ocenio ulogu stranog kapitala u razvoju Brazila i njegovom preobražaju u novu svetsku silu.

Recenzije su predstavile tri zanimljiva dela: *Izvori in temelji neuvrščenosti* Vojana Rusa (Vlado Benko), *Profesionalizem v politiki* Stojana T. Tomiča (Joco Klopčič) i *Kulturna protislovja kapitalizma* Danijela Bella (Dimitrij Rupel).

Poslednji, decembarski broj časopisa je prilično prostora posvetio okruglom stolu u Cavtatu. U uvodnoj informaciji Adolfa Bibiča dat je prikaz osnovnih dilema i pitanja što ih je otvorio i postavio cavtatski skup, a izbor priloga izvršen je očevidno sa željom da predstavi širok spektar pogleda na suvremeni socijalizam. U članku o ideologiji antikolonijalističke revolucije Stane Južnič je ukazao na razloge pojave te progresivne ideologije. Uredništvo je, osim toga, izabralo priloge Dušana Popovića *(Marksizam — celovita spoznaja istorijskog kretanja)*, Vjekoslava Mikecina *(Socijalizam i problemi teorije revolucije)*, Miladina Koraća *(Dileme i razvoj robne proizvodnje u socijalizmu)*, Lucija Libertinija *(Demokratija i socijalizam u zemljama razvijenog kapitalizma)*, Gastona Aloloa *(Socijalizam u savremenom svetu — NR Kongo)* i Žan-Pjera Ševnmana *(Aspekti socijalizma u južnoj Evropi)*.

Na uvodnom mestu ovoga broja časopis donosi prva dva poglavlja iz knjige Edvarda Kardelja *O sistemu samoupravnog planiranja*. U njima autor raspravlja o sadržinskim dimenzijama razlike centralizovanog i decentralizovanog planiranja, obaveznog ili neobaveznog planiranja, da li je plan državni akt ili prognoza, i o jednom od osnovnih pitanja: da li plan treba da bude prvenstveno instrument razvojne politike ili instrument učvršćivanja samoupravnog položaja radnika.

Dva priloga u tom broju su posvećena pitanju odnosa nauke i društva. Stane Dolanc je, u članku *Društvene nauke i socijalistička praksa* (govor na proslavi petnaestogodišnjice Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo u Ljubljani), naročito ukazao na ulogu društvenih nauka i odg vornost kadrova koje sprema kultet (sociolozi, politolozi i vinari) u revolucionarnom pro su menjanja naše stvarnosti. U zao je i na poseban značaj istin humanističkog angažovanja za dinstvo nauke i revolucionarn menjanja društvenih odnosa.

U svojoj analizi društvene predeljenosti savremene nauke stvari naučnika), Andrej Ki podvrgava kritici koncept idej i društveno neutralne nauke, znatnu pažnju posvećuje i odg vornosti današnje inteligencije idejnu i društvenu orijentac generacija što dolaze.

U rubrici „Nauka i društvo" javljeni su još prilozi Ota No ča *(Smitova „nevidljiva ruka"* *uloga države u istorijskoj p spektivi)* i Antona Beblera *(R voj vojne sociologije u Jugoslavi*

Peter Klinar u članku pod slovom *Imigrantski staž i re gracije* analizira neka dosad znata stanovišta o problemu v ćanja emigranata. Kao osnov faktor koji utiče na dužinu bor ka u imigrantskom društvu i odluku za povratak kući on oz čava opšte uslove (kapitalistič -eksploatatorske) u imigrantsk društvima.

Časopis je objavio i više mentara, od kojih se ističu pril Janka Rupnika *(Značaj ustavno i ustavnog sudstva u Austriji* Tome Martelanca *(Najrobijs dimenzije budućnosti UNESKO-* Rudolf Rizman je dao opširan iscrpan izveštaj o savetovanju *lozofsko-društveni aspekti prir nih, medicinskih i tehničkih n ka* koje je prošle godine održa u Portorožu.

Na kraju, možemo konstatov da je časopis više nego na za voljavajući način izvršio svo ulogu koju ima u oblasti dr tvenih nauka u SR Sloveniji. se kontinuirano odazivao na m ga pitanja i dileme, teorijske praktične prirode, a i sam je vao ne malo podsticaja kritičko razmatranju različitih pitanja otvaranju novih vidika na p dručju društveno-naučne teorije društveno-političke prakse.

Joco Klopč

NA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 4

Tema broja:

Novi međunarodni ekonomski poredak 553

Tomislav Popović
Polazne osnove koncepcije novog međunarodnog ekonomskog poretka 555

Rikard Štajner
Refleksije o novom ekonomskom poretku 581

Dušan Pirec
Teorijsko-metodološki pristup NMEP-u 598

Zoran Trputec
Novi i „novi" međunarodni ekonomski poredak 620

Džemal Hatibović
Nova strategija privrednog razvoja u fukciji izgradnje NMEP 631

Dušan Čalić
Novi ekonomski poredak — etapa zakonomjernog razvoja svjetske privrede 636

Ivo Fabinc
Kriterijum progresivnosti protiv dominacije i eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima 648

Milan Vojnović
Kontrola transnacionalnih korporacija — bitan element NMEP 655

Slobodan Ristić
Transfer tehnologije i uspostavljanje NEMP-a 674

Miodrag Stojiljković
Prilaz ZUR procesu izgrađivanja novog sistema međunarodnih monetarnih odnosa 684

Oskar Kovač
Međusobna saradnja zemalja u razvoju 693

Boris Cizelj

Teorijska osnova i osvrt na ekonomsku saradnju i regionalnu integraciju zemalja u razvoju 706

Jelica Minić — Blagoje Babić

Oblici međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju 715

Darko Bekić

Jugoslavija u novom ekonomskom poretku — slučaj Integralnog programa sirovina 725

Prikazi

Žarko Milošević

Afrika i socijalizam. Panorama socijalističkih opredeljenja u zemljama Crne Afrike 745

Vlado Benko

Vojan Rus: Izvori in temelji neuvrščenosti 749

Vlado Strugar

Gligor Todorovski: Okupacijata na zapadna Makedonija 751

Miloje Petrović

„Dijalog", br. 1/77. 754

Novi međunarodni ekonomski poredak

U organizaciji časopisa „Socijalizam", Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda i Instituta za zemlje u razvoju iz Zagreba, u Beogradu je, 15. i 16. marta ove godine, održan naučni skup posvećen raspravi o novom međunarodnom ekonomskom poretku. Želja organizatorâ ovog skupa je bila da se o jednoj izuzetno značajnoj temi, koja interesuje savremeni svet, a posebno pokret nesvrstanih i zemalja u razvoju, čuju kvalifikovana mišljenja istaknutih jugoslovenskih naučnih radnika: politekonomista, politologa, pravnika i sociologa.

Uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka je složen i dugoročan proces koji ima svoju istorijsku, pa i svojevrsnu klasnu dimenziju. Taj proces se odvija pod uticajem složenih međunarodnih političkih i ekonomskih uslova i odnosa, ali predstavlja objektivnu zakonitost savremenog sveta. U nastojanju da se izmene važeći neravnopravni međunarodni ekonomski odnosi ne može se zanemariti postojeće stanje tih odnosa i institucija, ni stečene pozicije i interesi najrazvijenijih zemalja. Sve to predstavlja objektivnu realnost koja se mora postepeno menjati, pre svega da se, kroz Ujedinjene nacije, upornom borbom vrše izmene i usavršavaju instrumenti međunarodne razmene, stvaraju međunarodne agencije i institucije, ali isto tako da se i koordiniranom akcijom i saradnjom među nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, korak po

korak, uspostavljaju i njihovi međusobni odnosi koji u suštini treba da znače i kvalitativne promene u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Na ovom naučnom skupu rasprava se, u osnovi, vodila u dva pravca. Jedan je značio teorijski pristup različitim aspektima novog međunarodnog ekonomskog poretka, od kritike i analize savremenih odnosa, tendencija u savremenom svetu, uslova i pretpostavki da se u postojeće odnose unose kvantitativne i kvalitativne promene, do mogućnosti i doprinosa koje tim procesima mogu pružiti pokret nesvrstanih, zemlje u razvoju i socijalističke zemlje. Drugi krug tema odnosio se na regionalnu i subregionalnu saradnju među zemljama u razvoju, što im omogućuje pravičniju međusobnu razmenu, aktiviranje sopstvenih prirodnih bogatstava i finansijskih izvora, dugoročnije planiranje i skladniji razvoj proizvodnih snaga. Mogućnosti koje u tom pogledu postoje tek su naznačene, a njihovo pretvaranje u akciju i konkretne forme i oblike saradnje predstavlja značajan doprinos uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Kao jedan od organizatora, časopis „Socijalizam" se oseća obaveznim da svojim čitaocima i široj javnosti prezentira što veći broj saopštenja podnetih na ovom skupu. Razume se, zbog broja i obima tih saopštenja redakcija nije u mogućnosti da ih sve uvrsti u ovaj broj, pa se ograničila na uži izbor. Međutim, sva saopštenja, sa celim materijalom dvodnevne rasprave, biće objavljena u posebnoj knjizi koja je već u pripremi.

Tomislav Popović

Polazne osnove koncepcije novog međunarodnog ekonomskog poretka

(Elementi strategije menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa i uslova razvoja zemalja u razvoju)

I. Postavljanje problema

Dosadašnja međunarodna aktivnost na rešavanju osnovnih problema ekonomskih odnosa i uslova razvoja zemalja u razvoju (ZUR) ukazuje na široku skalu vrlo različitih i promenljivo intoniranih koncepcija i pristupa, kao i specifičnih ekonomsko-političkih interesa koji iza toga stoje. No, uprkos tome, danas je već moguće identifikovati koncepcijske razlike osnovnih suprotstavljajućih rešenja, odnosno bazičnih opredeljenja i odgovarajućih teorija. Suština glavnih spornih tačaka među njima, kao što je poznato, svodi se na to da li postojeći sistem (i principe) međunarodnih ekonomskih odnosa treba zadržati uz određena prilagođavanja kao trajnu, stabilnu i zdravu osnovu za regulisanje ponašanja i odnosa u svetu, ili je, pak, taj sistem iz osnova prevaziđen dostignutim stepenom ekonomskog i socijalno-političkog razvoja u svetu, zbog očiglednih znakova njegove destruktivne i usporavajuće funkcije u svim važnijim oblastima svetske privrede.

Pobornici očuvanja postojećeg sistema polaze od neprikosnovenosti slobodne cirkulacije dobara, usluga, kapitala, radne snage i znanja, odnosno potrebe punog i time „racionalnog" ispoljavanja tržišnih mehanizama i zakona, koji vode „optimalnoj" alokaciji, selekciji i, na kraju, distribuciji bogatstva, kako u nacionalnim, tako i u međunarodnim razmerama. Ova postavka je neposredno izvedena iz klasične građanske ekonomske teorije, koja ističe da se u pretpostavljenim liberalističkim uslovima privređivanja i privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju tržišnim kriterijumima omogućava racionalni razmeštaj resursa — ljudskih, prirodnih i tehničkih, odnosno odgovarajuća podela rada među nacijama.

Nekada, kada je značaj svetskog tržišta bio marginalan i koncentrisan na vrlo ograničen krug zemalja, kada su procesi proizvodnje bili preovlađujuće radno intenzivni, neizdiferencirani po granama i trgujućim zemljama, gotovo uvek vezani za preradu sopstvenih sirovina iz prirodnih resursa, primena načela ove teorije mogla je, u izvesnom smislu, da se tumači kao razmena ekvivalenata (rada i uopšte troškova) i, preko kontrolne uloge prosečnih troškova proizvodnje, kao faktor mobilizacije raspoloživih potencijala u nacionalnim i međunarodnim razmerama, odnosno kriterijum tržišne međunarodne podele rada. U savremenim uslovima su oborene ili praktično radikalno izmenjene sve premise iz kojih se izvodilo racionalno „zrno" ove teorije i njenog demagoškog obličja takozvane slobode i jednakosti u međunarodnim ekonomskim odnosima. U meri u kojoj su nastajale i uvećavale se razlike u uslovima i nivoima razvoja među zemljama, ovaj kriterijum međunarodnih ekonomskih odnosa bitno je menjao svoj smisao i sadržinu: od komparativnih troškova ka komparativnim stečenim prednostima i kasnije stečenim odnosima dominacije.

II. Osnovni uzroci diskvalifikacije klasičnih kriterijuma međunarodne podele rada

Prvi faktor transformacije sadržine i posledica primene bazičnog tržišnog kriterijuma proistekao je iz tehnološkog razvoja. U meri u kojoj je rastao značaj tehničkog progresa i ubrzavan njegov razvoj rastao je i značaj tehnoloških prednosti i tehnološke rente kao faktora preraspodele bogatstava među nacijama. Diferencijacija tehničkih osnova proizvodnje značila je diferencijaciju ne samo uslova primene rada nego u još većoj meri diferencijaciju proizvodne snage rada. Proizvodi različitih grana i, sledstveno, zemalja postali su trajno odvojeni od supstance i kvantuma uloženog tekućeg rada. Ukupno ulaganje rada u proizvod jedne nacije valorizuje se na svetskom tržištu, po pravilu, u proširenom razmeru utoliko povoljnije ukoliko je veći udeo opredmećenog rada pri njegovom stvaranju. Uz to, rastući značaj tehničkog progresa u

savremenom razvoju uslovio je retkost tog činioca u apsolutnom i relativnom smislu i odgovarajući (viši) nivo cena, odnosno nejednake uslove razmene.

Drugi faktor polarizacije ekonomskih snaga po osnovu i u sklopu kriterija „slobode i jednakosti" proističe iz efekata procesa rastuće monopolizacije na svetskom tržištu koji, najčešće u sprezi s tehnološkom komponentom, omogućavaju procese preraspodele bogatstva preko monopolske rente i monopolistički kontrolisanih odnosa i ponašanja.

Gotovo obuhvatna kontrola strategijskih sirovina, prometnih kanala, patenata i licenci, tržišta kapitala i drugih važnijih elemenata reprodukcionog ciklusa, koncentrisana u najrazvijenijim ekonomijama, rezultat je dugog istorijskog političko-ekonomskog procesa. U osnovi toga leži složen odnos najčešće niza unilateralnih zavisnosti prema metropolama koji pokriva ne samo ekonomsko-tehnološke nego i kulturne i druge aspekte ukupnog života privredno nerazvijenih nacija. Klasični ekonomski liberalizam u tim okolnostima ne stvara samo monopolizovanu preferenciju u korist metropola u bilateralnim ekonomskim odnosima nego, još šire, ostalim kanalima zavisnosti (školstvo, kultura i drugo) daje karakter potrebe i relativne stalnosti, nekada i uprkos krupnim promenama u socio-političkim strukturama i opredeljenjima ZUR. Drugim rečima, ma koliko da postoji, opšta monopolizovanost svetskog tržišta roba, kapitala i tehnologije od strane RZ je istovremeno i unilateralna ili unilateralno-regionalna. Upravo u tome leži potreba i značaj određenog tretiranja ukupnih problema, ne samo ekonomskih odnosa ZUR prema RZ, i njihovog prošenja iz bilateralnog na multilateralni kolosek, opšti i regionalni, kao načina prevazilaženja istorijski nasleđenih pojedinačnih odnosa zavisnosti.

Monopolizovanost ima još jednu u posleratnom razdoblju veoma influentnu dimenziju koja je odraz kontrole RZ nad svetskom akumulacijom, uslovima opstanka i uopšte razvoja ZUR. Ona proizvodi regresivno ponašanje ponude (naročito najmanje razvijenih ZUR), koje — pod pritiskom velike zaduženosti, ograničenih resursa i urgentnih potreba razvoja — ekonomskom logikom vodi ekstenziji najčešće ciklični uzrokovanih besističkih trendova cena primarnih proizvoda iz ZUR. Naime, nepovoljni devizni efekti nižih cena kompenzuju se uvećanom ponudom koja dalje obara cene.

Treći domen diferencijacije uslova i nivoa razvoja među nacijama, koji je došao do izražaja naporedo, ali i neposredno povezan sa navedena dva procesa, odnosi se na efekte ekonomije obima u užem i širem smislu. Ekonomiji obima je razgranatom i vrlo intenzivnom mrežom međunarodne specijalizacije rada porastao i značaj i širina. Ne samo da potencira značaj tehnoloških i monopolističkih prednosti u međunarodnim ekonomskim odnosima nego je istovremeno i specifičan značajni činilac diferencijacije, koji dolazi do izražaja kako među zemljama različitog nivoa raz-

voja, tako i među zemljama različite veličine a relativno ujednačenog i visokog nivoa razvijenosti (na primer, uloga SAD i SR Nemačke povodom i posle „energetske krize" u odnosu na male iako razvijene zemlje zapadne Evrope).

Prednosti ekonomije obima, ma koliko da su koncentrisane u razvijenijim i krupnim privredama, u uslovima razgranate međunarodne podele rada odnose se na širok krug razvijenih iako malih privreda. Njih uživaju praktično sve industrijski zrele ekonomije koje su u dugom razdoblju uspele da pokriju sve atraktivnije oblasti i područja međunarodne specijalizacije rada. Stvoren je rastući i neprelazni ekonomski, tehnološki, istraživački, organizacioni, kadrovski i institucionalni neprelazni „prag ulaska" novih ekonomskih subjekata u sve i, naročito, važnije industrijske grane i ostale privredne oblasti. Probleme ove vrste osetile su već sada poluindustrijalizovane ZUR, kojima će se pridružiti u jednom srednjoročnom razdoblju sve zemlje izvoznice nafte i nekih drugih strategijskih sirovina, a u dužem razdoblju sve zemlje u razvoju, u meri u kojoj se njihove sirovinske proizvodne strukture preorijentišu na prerađivačke komponente ili dopunjuju sa njima.

Četvrti i svodni momenat diskvalifikacije principa komparativnih troškova kao racionalne osnove međunarodne podele rada u savremenim uslovima, odnosno načela „slobode i jednakosti" viđenih kroz prizmu privatnosopstveničke logike, odnosi se na proces institucionalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa. Donekle prihvaćen iz refleksne potrebe manjih a razvijenih zemalja za institucionalnom zaštitom od neželjenog i nepredvidivog ponašanja SAD, institucionalni mehanizam međunarodnih ekonomskih odnosa je mnogo više ispoljio date i perspektivne odnose ekonomske dominacije (na primer, pozicija dolara u međunarodnom monetarnom sistemu). Pojavom velikog broja novooslobođenih zemalja kao ekonomskih subjekata na svetskoj sceni enormno su prošireni opseg i posledice polarizacije ekonomske snage: većih RZ u odnosu na male RZ i drastično ovih zajedno na ZUR. Osnovni principi i mehanizmi postojećih međunarodnih institucija (kao GATT, MMF...) tako su koncipirani da ne samo što „zakivaju" postojeću diferencijaciju nego, istovremeno, otklanjaju sve date i moguće smetnje koje bi, eventualno, mogle da ugroze proširenje i produbljenje dejstva tri navedena polarizaciona faktora.

Naporedo se pojavljuju momenti koji i formalno diskvalifikuju primenu principa „slobode i jednakosti" u ekonomsko-privatističkom smislu sa stanovišta svih onih nacija koje iz objektivno-istorijskih razloga još nisu našle adekvatne prostore i sektore u međunarodnoj podeli rada, što je, pak, uslov svakog njihovog socijalno-ekonomskog razvoja, a često i egzistencije (na primer, zemlje zavisne od kupovine prehrambenih artikala).

Naime, da bi tržišni pokazatelji bili osnova za opredeljenja pri izboru proizvodno-tehničke strukture zemalja, pravaca, načina

i dinamike uklapanja u tokove međunarodne podele rada, cene moraju biti objektivizirane, naročito u dugoročnom kontekstu. One to već duže vreme nisu i sve manje će biti. Prvo, zbog visokog stepena monopolizovanja međunarodnih ekonomskih odnosa u kojima transnacionalne kompanije imaju dominantnu poziciju i u svim važnijim sektorima vode aktivnu, često špekulantsku politiku cena i količina, dajući parametre za ponašanje svih ekonomskih subjekata, uključujući naročito nove manjerazvijene zemlje. Transnacionalne kompanije pokrivaju sve oblasti proizvodnje, od sirovina do najsavremenije tehnologije, i sve stadijume reprodukcionog ciklusa, od marketinga i distribucije do istraživanja. Drugo, različiti zaštitni i diskriminacioni mehanizmi sa vrlo širokim međunarodnim implikacijama autonomno kreiraju (kao carine) ili dopunjuju (kao necarinske barijere) opštu konfuziju cena. Treće, cena je novčani izraz vrednosti, odnosno troškova u najširem smislu. Međutim, novac je već duže vreme manipulativni i transferni instrumenat najrazvijenijih nacija. Gotovo sve važnije rezervne valute, koje skupa čine takozvani svetski novac, divergentno osciluju među sobom i, što je značajnije, u odnosu na materijalnu osnovu. Usled toga je ostvarena cena na tržištu promenljiva veličina, zavisno od pozicije i ponašanja glavnih trgujućih partnera. Bekstvo od ovakvog rizika u plasman novca i kapitala na tržište multiplicira i proširuje neizvesnost, dajući joj opšti karakter, a pojačava mogućnosti manipulacije zemalja rezervnih valuta. Četvrto, u nacionalnim granicama država koristi cene kao instrumenat rešavanja široke skale problema — socijalnih tenzija, strukturnih promena, dinamiziranja privrede i, uopšte, regulisanja pozicija i ponašanja osnovnih ekonomskih subjekata. Ona je prinuđena i usmerena na ekspanziono ponašanje (na primer, ogromni budžetski deficiti), ali su u istom pravcu usmerena i ponašanja ostalih ekonomskih subjekata (na primer, preduzeća na pojačano investiranje i druge vidove), što se, u globalu, manifestuje u eskalaciji inflatornih procesa. U različitom stepenu i različitim kanalima nacionalna inflacija se prenosi izvan granica, i to najčešće jednosmerno, od krupnijih i razvijenijih zemalja ka manjim i naročito manje razvijenim. Naporedo sa ogromnim transferom bogatstva postaju različiti i promenljivi a uvek snažni inflatorni procesi samostalan faktor distorzije objektivnosti cenovnog kriterija sa stanovišta međunarodne podele rada.

Uz to, deformacija klasičnog ciklusa, počev od sredine 60-ih godina, unela je haos u raniju cikličku determinisanost kretanja cena. Oscilacije cena su neuniformne, nepredvidljive, a često i protivrečne.

Novija pojava su i krupni međudržavni barter-aranžmani koji, naročito kada su odraz kombinacije tehnološko-finansijskih i političkih prednosti i ambicija krupnih razvijenih zemalja, znače sužavanje i deformaciju „objektivnosti" tržišnih kriterijuma međunarodne podele rada.

III. Polazne osnove za pristup izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka

Iz izloženog proizilaze najmanje dve premise veoma relevantne za pozitivno određenje strategije menjanja odnosa u svetskoj privredi. Prvo, u datim ili modifikovanim institucionalnim razmerama su nepovoljne perspektive položaja ZUR u svetskoj privredi determinisane ukupnim razvojnim performansama u najširem (ne samo ekonomskom) i relativnom smislu (u odnosu sa RZ). Naime, bez ublažavanja razlika u nivou i opštim uslovima razvoja, ekonomski (tržišni) odnosi između RZ i ZUR ne mogu nikada biti ravnopravni, koje ne bi opterećivali procesi prelivanja novostvorene vrednosti među nacijama. Štaviše, ovi odnosi, ako su građeni isključivo na principu „slobode i jednakosti", reprodukuju jednom stečenu neravnopravnost uvek u proširenim razmerama.

Ta okolnost ukazuje na to da trajnije i radikalnije rešenje položaja ZUR u svetskoj privredi mora obuhvatiti celovitu i usklađenu transformaciju unutrašnjih i spoljnih, ekonomskih i širih kulturnih i socijalno-političkih komponenata razvoja, uz oslanjanje na jasnu opredeljenost, podeljenu odgovornost i, u skladu sa tim, dosledno ponašanje svih učesnika svetske zajednice. No, pošto je sadašnja konstelacija političkih i ekonomskih snaga u svetu, manje ili više, daleko od svih tih preduslova, pravci i mehanizmi poboljšanja položaja ZUR u svetskoj privredi moraju biti istovremeno selektivni — zasnovani na užim ili širim, a često i promenljivim prioritetima — i uvek koherentni u zajedničkoj političkoj akciji ZUR.

Drugo. Osnovni kriterijum ravnopravnijeg i efikasnijeg uklapanja ZUR u međunarodnu podelu rada ne može biti tržišnog karaktera, a još manje može biti monistički postavljen u pogledu sadržine, područja i vremena delovanja.

Sadašnje svetsko tržište roba, usluga, kapitala, radne snage i znanja je vrlo složen, protivrečan i u najširim makro-razmerama statičan konglomerat različitih političko-ekonomski i tehnološki relativno zaokruženih celina, u kojima i među kojima na kratak i srednji rok postoji dosta ustaljen raspored ekonomskih snaga, interesa i ponašanja. Tome odgovaraju i kriterijumi formiranja odnosa među njima. To su kriterijumi različitih nivoa i kvaliteta, koji pored tržišnih odnosa izražavaju različite stepene i kombinacije monopolizovanosti — tehnološke, organizacione, prometne, prirodne i druge.

Za zemlje u razvoju, u čijoj proizvodno-izvoznoj strukturi dominira proizvodnja jednog ili manjeg broja primarnih proizvoda, što je do sada najčešće slučaj, ekonomske prednosti, koje bi mogle poticati od posedovanja neke vrste prirodnog monopola nad određenom vrstom primarnog proizvoda, anuliraju RZ posredstvom dva glavna osnova: prvo, strategijski povoljnom pozicijom i odgovarajućim ponašanjem transnacionalnih kompanija

ısuprot neorganizovanoj, usitnjenoj i nerazvijenoj ponudi iz UR i, drugo, naglašeno jednostrana (i nerazvijena) privredna ruktura ZUR sa sebi svojstvenim neracionalnim ponašanjem onude u uslovima oscilacije i, još više, u uslovima depresivnih retanja cena određenih primarnih proizvoda na svetskom tržištu. aime, nerazvijenost i jednostranost privredne strukture praćeni ı suženom, a često i regresivnom elastičnošću reagovanja ponue u raznim tržišnim situacijama. Sa tog razloga je jasno da ni osebni međunarodni aranžmani o povoljnijem međunarodnom retmanu proizvoda takvih zemalja (na primer, tipa indeksacije ena) ne mogu ukinuti ili bitnije izmeniti ovu materijalnu pozainu nepovoljnog položaja proizvoda tih zemalja, u svakom sluaju ne trajnije, a još manje radikalno. Naglašena elastičnost tražıje na srednji i duži rok oslanja se, pored ostalog, na aktiviraıje procesa supstitucije i štednje, kao i ekstrakartelizaciju već nonopolizovanih potrošača. Sve dok postoji jednostranost (i praeća nerazvijenost) proizvodne strukture najvećeg broja ZUR, sve oscilacije na svetskom tržištu i posebno dugoročniji nepovoljni rendovi cena, imaju ekstremno nepovoljne efekte na njihov položaj i ponašanje, a to povratno deluje na svetski tržišni tretman njihovih glavnih proizvoda. Sve to pod pretpostavkom da ne postoji, inače, jasno izražena dominacija monopolskih struktura na strani tražnje, koja multiplicira ili autonomno indukuje takve odnose između RZ i ZUR.

U istom smislu, iako na drugi način, sa drugačijim akcentima i relativno blažim nepovoljnim efektima, ispoljava se uticaj nižeg nivoa opštih uslova razvoja na svetski tržišni tretman proizvoda viših faza prerade iz ZUR čije se proizvodne i izvozne strukture u većoj meri oslanjaju na prerađivačke komponente i sektore. Jedan proizvod više faze prerade ovakvih ZUR, ukoliko nije bitno zasnovan na sopstvenoj jeftinijoj i u svetskim razmerama retkoj sirovini i jeftinijoj radnoj snazi, kumulira u sebe po vertikalnoj proizvodnoj i horizontalnoj liniji sve zaostalosti i u uslovima postojanja produktivnosti rada (transport, tehnologija, distribucija, marketing...), te stoga najčešće njihov prosečni trošak premašuje granični trošak priznat na svetskom tržištu. Takav proizvod, a stoga i takav izvoz ZUR, najčešće zadovoljava rezidualni deo konjunkturne tražnje. To povlači sobom relativno trajno nestalan i nepovoljan položaj takve zemlje na svetskom tržištu.

U dosadašnjoj praksi najčešće se ovaj jaz u opštim uslovima razvoja pokušavao premostiti kombinovanjem tri vrsta zahvata: dobijanjem preferencijalnog statusa na tržištima RZ, ugovorima o poslovno-tehničkoj i proizvodnoj kooperaciji sa RZ, subvencionisanjem odabranih privrednih grana, od investicija i proizvodnje do izvoza. Za zemlje u razvoju, u kojima izvozno-uvozna aktivnost doseže oko 20% BDP, a koje se u značajnijem stepenu oslanjaju na prerađivačke sektore, ovakva orijentacija, ma koliko bila dobro postavljena, nailazi pre ili kasnije na mnoge i često neprelazne limite, a, između ostalog, na pojačani uvoz tehnoloških i

reprokomponenata, kao i pojačano strano zaduženje. Time se stvaraju slični regresivni i nepovoljni efekti u poziciji i ponašanju ZUR s monokulturnom sirovinskom proizvodnom i izvoznom strukturom.

Ostali tipovi proizvodnih i izvoznih struktura ZUR povlače sobom odgovarajuće različite kombinacije nepovoljnih spoljnih uticaja na nacionalni razvoj i međunarodni tretman njihovih proizvoda.

Očigledno, na osnovu tradicionalnih ili noveliranih tržišnih kriterijuma i njima odgovarajućih tokova i datim uslovima diferencijacije nivoa razvoja u svetskoj privredi, ne može se izmeniti međunarodni ekonomski tretman proizvoda ZUR, niti stvoriti adekvatan prostor za njihovo učešće u međunarodnoj podeli rada. Međutim, uprkos tome, tržišne i tržišni kriterijumi u datim unutrašnjim, i još više međunarodnim političko-ekonomskim uslovima, jesu i biće realnost koja determiniše oblike, tokove i rezultate međunarodnih ekonomskih odnosa, a pre svega predominantni deo svetskog tržišta koje funkcioniše kao kapital-odnos.

Ta protivrečnost — između rešenja koja proizilaze i koja se nameću iz određenog međunarodnog tržišnog okruženja ZUR i rešenja koja su njihova negacija, dopuna ili korekcija — opredeljuje u mnogo čemu obim, pravce i uopšte karakter međunarodne akcije koja teži stvaranju i iskorišćenju spoljnih impulsa za razvoj ZUR koji su u savremenim uslovima od sve bitnijeg značaja. No, ovaj zaključak zahteva prethodnu distinkciju: ma koliko nepovoljni uslovi razvoja ZUR bili istorijski spolja nametnuti — u poznatoj kolonijalnoj političko-vojnoj i ekonomskoj konstelaciji i do sada u raznim oblicima potvrđivani — izmena pozicije i statusa ZUR u svetskoj privredi odlučujuće zavisi i od „unutrašnjih" momenata, i to u dvostrukom smislu: naime, od sadržine i formi organizacije privrede i društva u nacionalnim razmerama ZUR i od stepena i karaktera međusobne ekonomske saradnje ZUR. Na šta se svodi ova bazična protivrečnost mogućnosti rekonstrukcije odnosa u svetskoj privredi i koji su pravci za njeno rešenje?

Ako je dato tržišno okruženje razvoja ZUR perspektivna realnost, a kapital-odnos i u doglednom vremenu njegova određujuća supstanca — s obzirom na formirane odnose tehnološke, finansijske i uopšte ekonomske zavisnosti u svetskoj privredi —, suština problema svodi se na koncipiranje sadržine i međuodnosa tri naznačena procesa — rešenja, u dijalektičkom smislu komplementarnih: procesa unapređenja unutrašnje socijalno-ekonomske transformacije ZUR, procesa stvaranja novih osnova i mehanizama trajnije i kompleksnije međusobne podele rada ZUR i, konačno, procesa uspostavljanja novih institucionalnih osnova odnosa u svetskoj privredi.

7. Unapređenje socijalno-ekonomskog razvoja ZUR: cilj i sredstvo uspostavljanja NMEP

Značaj unutrašnje društveno-ekonomske transformacije ZUR za proces uspostavljanja NMEP

rako rešenje koje teži uspostavljanju NMEP mora se očigledno ločiti najpre sa činjenicom postojanja i delovanja datog sistema eđunarodnih ekonomskih odnosa... zasnovanog na privatno-svonskom poimanju načela „slobode i jednakosti", čiji su polarizuući i destruktivni efekti na razvoj i odnose u svetskoj privredi već taknuti. To implicira i dalje postojanje partnera bitno različite konomske snage, kao i različite oblike i nivoe monopoliziranosti, ajčešće od strane ekonomskih subjekata iz razvijenih privreda. stvari je reč o sučeljavanju istorijski formiranih različitih razojnih potencijala pojedinih nacionalnih privreda, koji se svakonevno i neposredno odražavaju na tržišne odnose i ukupne trošovno-cenovne performanse — respektivnih ekonomskih subjekaa, kumuliranih bilo po vertikalnoj liniji — preko različitih kvalieta inputa na raznim stadijumima proizvodnje, ili po horizontaloj liniji — preko doprinosa svih ostalih domena reprodukcije u irem smislu kao što su informisanje, istraživanje, prometna sfea, uslovi finansiranja i slično. Kao što je rečeno, u prirodi je kaital-odnosa da u normalnim okolnostima jednom stečene diferenije u ekonomskoj snazi stalno reprodukuje, po pravilu, u proširenim razmerama. Generatori toga su još u prošlom veku registrovani u ekonomskoj teoriji u vidu tendencije ka koncentraciji (i entralizaciji) proizvodnje i tendencije ka porastu tehničkog (organskog) sastava kapitala.

Nezavisno od toga da li je i u kojoj meri kapital-odnos „sklon"[1] transformaciji ili prinuđen na nju u međunarodnim ekonomskim odnosima, osnova za rešenje neutralizacije ili ublažavanje polarizujućih i destruktivnih efekata na njemu građenog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa mora trajno počivati na procesu unutrašnje transformacije privreda i društava zemalja u razvoju. Jedino ta komponenta stvaranja NMEP trajno sadrži u opštem smislu organsko jedinstvo cilja i sredstva. Sve ostale komponente stvaranja NMEP su, pre svega, sa stanovišta ZUR, instrumentalne varijable sa izvedenim i promenljivim ciljevima.

Značaj ovog momenta za ustanovljenje NMEP proističe još iz najmanje dva razloga. Pre svega, bazična opredeljenja sistema i programi socijalno-ekonomskog razvoja ZUR moraju omogućiti u određenom stepenu „sadržinsku" homogenost aktivnih komponenata u politici nesvrstavanja, koja će — u meri u kojoj raste saznanje i iskustvo da je uspostavljanje NMEP vrlo složen i idejno-politički delikatan proces, dugoročan i klasno-istorijskog karaktera, a

[1] Ima dosta osnova za zaključak da su ograničene mogućnosti spontane transformacije „kapital-odnosa" u međunarodnim ekonomskim odnosima, bez njegove unutrašnje transformacije, o čemu će biti reči kasnije.

često i protivrečan u odnosu na parcijalne i kratkoročne interese — dobijati sve veći značaj kao određujući i usmeravajući činilac izgradnje NMEP. Uz to, već je rečeno da su RZ već „pokrile" praktično sve ekonomski interesantne prostore u međunarodnoj podeli rada, tako da novi i naročito nerazvijeni učesnici (koji nemaju i ne prerađuju u većim količinama neku retku i važnu sirovinu) nailaze na neprelazne ekonomsko-tehnološke i druge „pragove" ulaska u određena polja međunarodne podele rada, usled čega izuzetno raste značaj ekonomske saradnje partnera relativno ujednačene ekonomske snage, odnosno značaj ustaljene, kompleksne i dugoročno usklađene njihove ekonomske saradnje. Neophodni uslov za to je postojanje određene usklađenosti programa privrednog razvoja čiji su prioriteti, po pravilu, u većoj ili manjoj meri izvedeni iz bazičnih socijalno-političkih opredeljenja.

b. Potencijalna dvosmerna ekonomska međuzavisnost ZUR i RZ i uspostavljanje NMEP

Ako do sada načelno nije sporno da je socijalno-eknomski razvoj ZUR trajan i opredeljujući cilj tih zemalja, sporno je i do sada nedovoljno razmatrano tumačenje realizacije tog cilja u dugoročnom smislu kao preduslova političko-ekonomske stabilnosti i dinamičnog razvoja u svetu. Ne ulazeći u, mada izuzetno važne, političke i bezbednosne aspekte i efekte stabilizujućeg delovanja uspešnog socijalno-ekonomskog razvoja ZUR, moraju se istaći elementi formiranja tekuće i, naročito, perspektivne dvosmerne ekonomske međuzavisnosti razvijenih i zemalja u razvoju, iz čega moraju proizići izmene u pozicijama i ponašanjima sada glavnih aktera u svetskoj privredi. Do sada je uglavnom isticana potencijalna međuzavisnost po osnovu rastuće relativne retkosti primarnih proizvoda koja će trajati otprilike do kraja ovog veka. Mišljenja smo da vremenski znatno bliži i, možda, neposredniji odnos međuzavisnosti RZ — ZUR treba očekivati usled rastuće limitiranosti daljeg razvoja podele rada u RZ, i to, svakako, limitiranosti posmatrane na osnovu smanjenja propulzivnih efekata takve podele rada, kao i dugoročnog privrednog rasta tih zemalja.

Može se izdvojiti nekoliko činilaca koji ukazuju na to da su u dugoročnom, pa, pak, i srednjoročnom razdoblju, iscrpene ili bitno modifikovane snage na kojima je počivao gotovo eksplozivni porast inter-OECD robne razmene i njen odlučujući uticaj na izuzetan dinamizam privrednog porasta RZ u posleratnom periodu.[2] (1) Uglavnom je završen proces i iscrpen pozitivni uticaj regionalne liberalizacije spoljnotrgovinskih odnosa, koji je naročito u zapadnoj Evropi podstakao natprosečni porast robne raz-

[2] U periodu 1948—1969. svetska industrijska proizvodnja rasla je po godišnjoj stopi od 6%, a spoljna trgovina industrijskih proizvoda po stopi od 9% (u periodu 1913—1969. po stopi 4% i 3,5%, respektivno). *The European Economy from the 1950s to the 1970s*, N, New York, 1972, str. 25.

mene i privredne aktivnosti uopšte. (2) Liberalizacija „međunarodne" razmene ustanovljena sporazumom u okviru „Kenedi runde" samo je neutralisala protekcionističke mere preduzete u doratnom i poratnom periodu. Dalja liberalizacija se sučeljava s potrebom napuštanja ili razvodnjavanja nekih strategijskih ciljeva razvojnih politika niza RZ (poljoprivreda u EEZ, hemijska i čelična industrija u SAD itd.). (3) U RZ već je dostignut visok stepen izvozne orijentacije (50—60% proizvodnje nekih grana), a dalje produbljenje specijalizacije stvara rizik često i strategijskog značaja, vezan za monetarnu nestabilnost i, naročito, visoke, diferencirane i promenljive stope inflacije, kao i delikatne odnose zavisnosti za manje a razvijene zemlje. (4) Izuzetno značajan i trajniji depresivni uticaj na budući razvoj međunarodne razmene očekuje se od nekih bitno izmenjenih pristupa strategijama razvoja i njihovih parametara kao posledice eruptivnih promena na svetskom tržištu sirovina i energije. Zajednička crta tih promena ogleda se u naglašenoj diversifikaciji spoljnoekonomskih veza i zavisnosti, a naročito u opštoj težnji samosnabdevenosti razvojem supstituta, reciklažom otpadaka i usavršavanjem lokalnih izvora, često nasuprot tekućim troškovno-cenovnim pokazateljima. To se, sve skupa, tumači kao proces reaktiviranja autarkičnih politika i osećanja pojedinih nacija, što je bilo obeležje razvoja svetske privrede u međuratnom periodu.[8] (5) U narednom periodu inflacija i monetarna nestabilnost podsticaće špekulantsku aktivnost, a ona, opet, obazrivost prema investiranju i dugoročnim aranžmanima, što neće voditi ekspanziji izvozno-uvozne aktivnosti. Uz to, postojeće i očekivane visoke stope nezaposlenosti podsticaće defanzivnu politiku uvoza i na suboptimalna tehnološka rešenja, okrenuta zadovoljavanju unutrašnje tražnje. Očigledno je da su u pitanju uticaji najnovijih i očekivanih promena u karakteru ciklusa u RZ.

Pored uticaja ovim uzrokovane limitiranosti dalje ekspanzije inter-OECD razmene, i to dugoročnijeg karaktera, zatim „prigušenog", ali vrlo snažnog interesa RZ za potencijalna tržišta ZUR, u statičnom i dinamičnom smislu, iz čega proizilazi i „otvaranje" RZ prema zahtevima ZUR za uspostavljanje NMEP, od značaja je, u istom smislu, sadašnja i još više moguća buduća konstelacija ekonomskih odnosa RZ sa socijalističkim zemljama članicama SEV i zemljama članicama OPEC. U trgovinskim odnosima sa socijalističkim zemljama-članicama SEV akutne su teškoće oko uravnoteženja razmene, koje nisu prolaznog karaktera s obzirom na ograničenu komplementarnost privrednih struktura u kvalitativnom smislu, kao i problemi institucionalne prirode i, naročito,

---

[8] Ovakav zaključak izvode i eksperti UN za naredno srednjoročno razdoblje, koji decidirano ističu da će za razliku od 60-tih godina porast svetske trgovine biti sporiji od porasta proizvodnje, odnosno da će se srazmerno smanjiti doprinos svetske trgovine ekspanziji svetske privrede *(Etude sur l'economie mondiale, 1975*, Chapitre II, Consiel economique et social, str. 27—32). Nasuprot, eksperti OECD očekuju samo smanjenje uvoznog clasticiteta OECD sa 1,9 na 1,5. *(OECD, Economic Outlook*, July, 1976, str. 150).

problemi finansiranja razmene u tim uslovima. U trgovinskim odnosima sa zemljama članicama OPEC, koje su u periodu 1974—1976. značajno supstituirale posledice depresije na razvoj i odnose RTP, već su ispoljeni oštri limiti usled skučene apsorpcione snage tržišta tih zemalja, nerazvijenosti infrastrukturnih objekata, oskudice kadrova i sve više opadajuće snage finansijskih izvora.

U takvim okolnostima, dugoročno gledano, neizbežno je očekivati promenu u odnosu na sadašnji još kruti i odbijajući pristup RZ NMEP-u i slabljenje indiferentnosti prema programima socijalno-ekonomskog razvoja ZUR. Svakako, to će najpre biti male razvijene zemlje, sa ograničenim kapacitetima unutrašnjeg tržišta i visokim stepenom spoljnoekonomske orijentisanosti.

Međutim, opšta i dugoročna tendencija u ovom pravcu, u svom konkretnom ispoljavanju u datim društveno-ekonomskim uslovima savremenog sveta, verovatno će biti praćena destruktivnim pojavama i protivrečnim kretanjima. Pre svega, naporedo s rastućom zainteresovanošću i borbom RZ za tržišta ZUR, uz napor za očuvanje tradicionalnih veza i posebnih interesa, aktiviraće se pritisci vodećih država za očuvanje kohezije RTP nametanjem zajedničke strategije nastupa prema ZUR. Uz to, verovatna je sve jača politička uslovljenost preferencijalnih i dugoročnih oblika ekonomske saradnje RZ sa ZUR, na bilateralnoj ili multilateralnoj osnovi, zatim sve jača koncentracija ekonomske saradnje i pomoći na određena perspektivna i strategijski važna tržišta ZUR[4], s polarizujućim efektima u grupaciji ZUR, kao i pothranjivanje uskih regionalno-nacionalnih interesa i ambicija pojedinih ZUR.

V. Međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju: bitan preduslov uspešnog socijalno-ekonomskog razvoja ZUR i uspostavljanja NMEP

Za dalje određivanje strategije menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa i uslova razvoja ZUR od posebnog značaja su dva zaključka koja proizilaze iz prethodnih razmatranja. (1) Enormno velike razlike u stepenu razvoja između RZ i ZUR u savremenim i još veće u perspektivnim uslovima, objektivno uzrokovane velikom spoljnoekonomskom orijentisanošću privrede, stvorile su za ZUR visoke i nedostupne „standarde" (tehnološke, finansijske i druge) koje treba dostići prilikom ulaska u sva važnija područja međunarodne podele rada, a koja su, uz to, okružena različitim oblicima monopolizovanosti. U tim okolnostima može prodor ZUR na područje visokospecijalizovane (serijske) i time, za njihov

[4] Tako, na primer, krajem 1974. služba otplate javnih dugova u grupaciji ZUR natprosečno je opterećivala izvozne prihode zemalja relativno dinamičnim, razvijenim i krupnim apsorpcionim kapacitetima tržišta: Brazil 15,2%, Argentina 16,2%, Meksiko 18,4%, Indija 15,9%, ...at 32,0% (*IMF Survey*, October 6, 1976, str. 292—293).

razvoj, efektne podele rada biti samo sporadičan, usporen i politički-ekonomski konfliktan i uslovljavan proces. (2) Ako se teorijski privremeno zanemare unutrašnje komponente uspostavljanja NMEP, proizilazi da značajniji dopunski impulsi ubrzanju proširenju tog procesa mogu biti kreirani isključivo radikalnijom ransformacijom institucionalnih osnova međunarodnih ekonomskih odnosa. U tom pogledu već je rečeno da je vladajući institucionalni sistem u svetskoj privredi nastao, manje-više, kao autonatska refleksija unutrašnjih ekonomskih (i društvenih) sistema emalja koje dominiraju u rasporedu svetskog ekonomskog poencijala. Shodno tome, i mogućnosti spontanih a radikalnih transformacija međunarodnog sistema uslovljene su karakterom i razmerama unutrašnje transformacije sistema RZ, što je iz sadašnjeg ugla posmatranja stvari ozbiljna neizvesnost u svim aspektima — u pogledu intenziteta, pravaca i stepena rasprostranjenosti.

Relativno ograničeni prostori na kojima će teći proces uspostavljanja NMEP, a koji se mogu očekivati ako se pođe od navedene interpretacije delovanja ta dva momenta, ukazuju na to da težište strategije ZUR u menjanju odnosa i položaja u svetskoj privredi mora počivati na autonomnim snagama i mogućnostima ih zemalja. Očigledno, neophodno je uspostavljanje jednog razumenog i konzistentnog sistema međusobnih ekonomskih odnosa u ovim pravcima:

— najpre, ka stvaranju principa i mehanizama za saniranje akutnih nesavladivih ekonomskih teškoća pojedinih ili grupa ZUR, izrokovanih vanrednim okolnostima različitog porekla, kao što u suše i poplave većih razmera, spoljni političko-ekonomski i vojni pritisci, fundamentalne spoljnoekonomske neravnoteže i slično, a, pre svega, za zemlje na granici biološkog i ekonomskog održanja;

— drugo, ka stvaranju sistema prevencije i odbrane od destruktivnih efekata razvoja ZUR u tradicionalnim ekonomskim odnosima sa RZ;

— treće, ka uspostavljanju sistema međusobnih preferencija ZUR, u najopštijem smislu, radi jačanja opšte konkurentnosti proizvoda iz ZUR na tržištima samih ZUR, u oblastima koje su manje ili više integralni deo klasičnog svetskog tržišta, kao posledica poznatih istorijskih okolnosti nastanka i razvoja ZUR;

— četvrto, formiranje „autonomnog" sistema međusobnih ekonomskih odnosa ZUR — subregionalnog, regionalnog i interregionalnog — na novim osnovama, radi uspostavljanja trajnije, kompleksnije i usklađenije međusobne podele rada, pre svega koordinacijom programa i planova razvoja.

Poslednji od navedena četiri elementa — unapređenje međusobne ekonomske saradnje ZUR — jedini ima potpuna obeležja sistema kao alternative (u odnosu na tradicionalnu) i trajnije osnove međunarodne podele rada ZUR koji može bitno uticati na dinamiku i karakter celokupnog procesa uspostavljanja NMEP.

Višestruke su moguće posledice uticaja ovog „autonomnog" sistema međusobne ekonomske saradnje ZUR na izmenu njihovih ukupnih međunarodnih odnosa i uslova razvoja: (1) Omogućuje se izbor granske strukture privrede u dinamičkom i dugoročnom smislu, u sklopu trajne i usklađene podele rada u širim ili užim regionalnim razmerama, čime se izbegava reprodukovanje iskustava i oblika spontane konfrontirajuće i stoga usporene specijalizacije i podele rada između razvijenih tržišnih privreda. (2) Tehnološka rešenja u tim uslovima nisu direktno i uvek ograničena vrlo često skučenom i nestabilnom apsorpcionom snagom unutrašnjeg tržišta, niti, po pravilu, evolutivnim procesom njegovog širenja. (3) Stvaraju se uslovi za dinamičku usklađenost i dugoročno programiranje optimalne kombinacije upotrebe i raspodele raspoloživih resursa — ljudskih, prirodnih, tehničkih i finansijskih. (4) Svodna i najvažnija posledica postavljanja i primene novih osnova međusobne podele rada ZUR treba da se ispolji u ubrzanom aktiviranju prednosti „ekonomije obima", koja je, inače, trajan i opšti motiv i dosadašnje međunarodne specijalizacije i podele rada, tržišno-stihijski podsticane i vođene. (5) Na toj osnovi pojačava se konkurentnost ZUR prema proizvodima iz RZ, efikasnije neutrališu negativne posledice različitih oblika neuravnotežavajućih kretanja imanentnih klasičnom svetskom tržištu i sužavaju sfere delovanja i značaj tog sistema, što na kraju i čini suštinsku stranu procesa uspostavljanja NMEP. (6) Svaka varijanta sistema unapređenja međusobnih ekonomskih odnosa ZUR mora poći od postojanja i potrebe prevazilaženja značajnih razlika u nivou razvoja u grupaciji ZUR, a time regionalne ili nacionalne lociranosti različitih interesa uvođenjem u sistem elemenata socijalizacije i solidarnosti, što može i treba da posluži kao uzor i jezgro za rešavanje tog drastično ispoljenog fenomena u svetskim razmerama.[5] (7) Šire gledano, efekti sistema unapređenja međusobne ekonomske saradnje ZUR treba da se ispolje u neutralizaciji političkih pritisaka i kombinacija izvedenih iz određenih odnosa ekonomske zavisnosti i, obrnuto, njihovog korišćenja kao motiva uslovljavanja i nametanja određenih nepovoljnih ekonomskih odnosa. U svakom slučaju, dinamika, oblici i uopšte karakter razvoja međusobne ekonomske saradnje ZUR, kao uslov njihovog socijalno-ekonomskog razvoja i emancipacije u svetskoj privredi, mora biti organski deo novog, u mnogo čemu autentičnog sistema vrednosti, koji će polaziti od novog viđenja smisla i krajnjih konsekvenci ekonomske aktivnosti, odnosno ciljeva, sredstava i načina njegove realizacije. Očigledno je da se, pri tome,

[5] Ostaje u teorijskom pogledu otvoreno izuzetno značajno pitanje načelne prirode, koje se tiče odnosa i uloge tržišnih i planskih elemenata u odnosima među ZUR i, što je bitnije, granica primene i odnosa čisto ekonomskih i socijalno-solidarističkih (etičkih) kriterijuma.

Takođe, u ovom momentu ostaje otvoreno pitanje ograničavajućeg uticaja razlika u socio-političkim strukturama i opredeljenjima ZUR na razmere i karakter međusobne ekonomske saradnje.

mora pristupiti preispitivanju mnogih sadašnjih i očekivanih dometa i potrošačkih i tehnokratskih društava.

VI. Međuodnos ekonomskih i političkih činilaca uspostavljanja NMEP

Presudan i opšti značaj aktiviranja (i usklađivanja) unutrašnjih komponenata društveno-ekonomskog razvoja ZUR za proces uspostavljanja NMEP uslovljen je samom prirodom tog procesa. U suštini, uspostavljanje NMEP po svojoj prirodi može biti, pre svega, dvojni proces međusobno uslovljenog menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa i institucionalnih osnova (sistema) tih odnosa. Takav zaključak, svakako, uslovljava da su klasno-istorijski, bar za dogledno vreme, omeđeni domeni i sadržina ispoljavanja dominirajućeg kapital-odnosa u svetskoj privredi, njegova rigidnost, sfere i način delovanja.

Jedan aspekt tog procesa odnosi se na uticaj međunarodnih ekonomskih odnosa, kao materijalnih odnosa i odnosa ekonomskih snaga i interesa, na institucionalni sistem koji reguliše te odnose. Naime, međunarodni ekonomski odnosi kao odnosi razvojnih potencijala, odnosi proizvodno-tehničkih i društvenih struktura, odnosi troškovno-cenovnih performansi i, na kraju, iz svega toga izvedeni odnosi udela pojedinih nacija u raspodeli stvorenog dohotka u svetu, bitan su činilac koji uslovljava i karakter i dinamiku promena institucija (njihovih ciljeva, principa i mehanizama), koje na određeni način i načelno regulišu te odnose u skladu s dominirajućim interesima. To prilagođavanje institucija „materijalnim" odnosima je evolutivan i često konfliktan proces usklađivanja međunarodnih regulativa sa određenim rasporedom ekonomskih snaga i interesima u svetskoj privredi. U tom smislu je očigledno da rekonstrukcija i u krajnjem slučaju zamena postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, zasnovanog na „kapital-odnosu", u pravcu stvaranja prostora i mehanizama za uravnotežen razvoj i aktiviranje do sada neiskorišćenih potencijala u svetu (lociranih uglavnom u ZUR), odlučujuće zavisi od karaktera i homogenosti bazičnih principa, mehanizama i iz toga izvedenih programa socijalno-ekonomskog razvoja samih ZUR. Tri su dimenzije značaja uticaja toga na uspostavljanje NMEP: (1) Gotovo isključivo na toj osnovi mogu se efikasno neutralisati ili ublažiti negativne posledice delovanja postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, što je posredno sastavni deo procesa uspostavljanja NMEP u navedenom smislu. (2) Na toj osnovi se mogu najefikasnije uspostaviti razvijeni oblici međusobne ekonomske saradnje ZUR, koji će na dugoročnoj osnovi pokriti širok i raznovrstan dijapazon reprodukcionog ciklusa u odnosu na klasične oblike saradnje, što, u stvari, znači uspostavljanje svojevrsnog alternativnog (novog) sistema u odnosu na klasični sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. (3) Već je rečeno da na toj osnovi izmenjeni „materijalni" odnosi u svetskoj privre-

di, na evolutivan, iako često konfliktan način, uzrokuju transformaciju vladajućih institucionalnih osnova (sistema) međunarodnih ekonomskih odnosa. U datom političko-ekonomskom okruženju ZUR ta transformacija, spontanog karaktera, još za dogledno vreme ne može se objektivno karakterisati dubljim zahvatanjem bazične supstance postojećeg sistema, takozvanog kapital-odnosa, sve dok ovaj svoju snagu i logiku crpe iz prirode unutrašnjih društveno-političkih sistema RTP.

Drugi osnov i tok procesa uspostavljanja NMEP je bitno drugačije, neekonomske, prirode i, vremenski posmatrano, od prioritetnog je značaja i uticaja. Taj momenat se vezuje za uticaj i ulogu politike nesvrstavanja, usmerene na ukidanje protivrečnosti uslova i nivoa razvoja u svetu, uglavnom izmenom tradicionalne institucionalne osnove međunarodnih ekonomskih odnosa. Značaj ovog momenta za uspostavljanje NMEP uslovljen je opštom političko-vojnom i ekonomskom konstelacijom savremenog sveta. (1) Blokovska podeljenost i dostignuti nivo trke u naoružavanju odvraćaju u materijalnom, strategijsko-političkom i koncepcijskom pogledu pažnju RZ od ekonomskih zahteva ZUR, kao i od takozvanih globalnih rešenja usmerenih na stabilizaciju, uravnoteženje i dinamiziranje razvoja svih područja u svetu. (2) Heterogenost društveno-političkih sistema ZUR, njihovih institucija, bazičnih opredeljenja socijalno-ekonomskog razvoja, a dosta izrazito i nivoa razvoja, uzrokuju razlike u ekonomskim interesima, a često i u ponašanjima ZUR, usled čega nesvrstanost ima svojstvo osnovne zajedničke kohezione i „udarne" snage u odnosu na RZ u svrhu uspostavljanja NMEP. U istom smislu su od uticaja i različiti oblici i domeni neokolonijalističkog učešća RZ u ZUR. (3) Protivrečnosti razvoja u svetskoj privredi između RZ i ZUR dostigle su takve razmere da se u dogledno dugom roku ne mogu očekivati krupnije „spontane" izmene u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa posredstvom izmene rasporeda svetskog ekonomskog potencijala u navedenom smislu.

U sadašnjim okolnostima razvoja i odnosa u svetskoj privredi — krajnje zaoštrene polarizacije uslova i nivoa razvoja između RTP i ZUR, ekonomskim sredstvima teško ranjive dominacije kapital-odnosa u svim važnijim domenima funkcionisanja svetske privrede (tehnološkoj, finansijskoj i drugoj), ofanzivne politike, naročito SAD, radi konzerviranja sistema političko-ekonomskih odnosa u i između RZ, te ideološko-vojne i političke polarizacije sveta — težište oslonca aktivnosti ZUR za uspostavljanje NMEP bilo je determinisano političkim sredstvima i uslovljenostima. Presudni značaj političkog momenta u sadašnjim okolnostima manifestuje se, pre svega, u aktiviranju i podršci ekonomskih činilaca emancipacije ZUR (na primer, u skoroj prošlosti petrolej, sada oblast sirovina). Druga faza ispoljavanja odlučujućeg uticaja političkog momenta u procesu uspostavljanja NMEP biće usredsređena na proširenje i usklađivanje procesa transformacije sistema međunarodnih ekonomskih odnosa u raznim oblastima funkcionisanja svetske privrede i odgovarajuće restruktuiranje svetske pri-

vrede (međunarodni trgovinski sistem, sistem međunarodnih robnih sporazuma za primarne proizvode, transfer tehnologije, međunarodna migracija radne snage i drugo). Konačno, treća faza aktivnosti, najsloženija i najdelikatnija, obuhvatiće proces preispitivanja i ukidanja samih osnova sistema međunarodnih ekonomskih odnosa: dok će u prethodnoj fazi transformacija sistema, verovatno, imati karakter rešenja u vidu stvaranja više podsistema — rezidualnih, marginalnih i iznuđenih sa stanovišta RZ u odnosu na vladajući sistem zasnovan na unutrašnjoj i spoljnoj dominaciji kapital-odnosa — ova, treća faza aktivnosti obuhvatiće proces konstituisanja integralnog međunarodnog ekonomskog sistema na novim osnovama. U svakoj od ove tri faze ovaj aspekt uspostavljanja NMEP (kao odnosa RZ i ZUR) biće predestiniran, podstican i u izvesnom smislu supstituiran unutrašnjom transformacijom odnosa u ZUR i između njih i, na kraju, stalnim i sve većim aktiviranjem ekonomskih sredstava postati i uslovljenost ukupnog procesa za uspostavljanje NMEP.

VII. Metodološke i teorijske osnove modela NMEP

Teorijski model uspostavljanja NMEP mora poći od realnosti date prirode i uloge navedenih uslova koji predstavljaju sadašnje i perspektivno okruženje procesa uspostavljanja NMEP — ekonomskih, političkih, tehnoloških i drugih. Za njegovu konstrukciju od posebne važnosti je pet implicitno već istaknutih momenata koji u metodološkom pogledu imaju funkciju premisa, čije se različite interpretacije i kombinacije nalaze u osnovi sadašnje polarizacije koncepcija o NMEP, oko takozvanih reformističkih i radikalističkih pravaca.

(1) Uspostavljanje NMEP ima karakter *heterosfernog i dugoročnog procesa*, vrlo kompleksnog u sadržinskom, funkcionalnom i institucionalnom pogledu.

(2) Taj proces ima *klasno-istorijski karakter*, koji svoje regulišuće komponente crpe iz rasporeda i karaktera unutrašnjih društvenih opredeljenja i sistema, pre svega u zemljama najsnažnijim učesnicima u svetskoj privredi.

(3) U suštini, proces se može svesti na *dve vrste promena* u stanju promenljive interakcije: na promene *materijalnih (ekonomskih) odnosa* kao odnosa različitih proizvodnih i uopšte reproduktivnih potencijala zemalja i promene *institucionalnih osnova* kao odraza i regulišućeg sistema tih odnosa. U tom sklopu su promene materijalnih odnosa primarni cilj i sredstvo uspostavljanja NMEP.

(4) Na toj osnovi u sadržinskom, institucionalnom i funkcionalnom smislu mogu se *akcentirati tri međusobno uslovljavajuća kruga i pravca rešenja, koja čine dijalektičko jedinstvo uspostavljanja NMEP* kao procesa međunarodnog homogenizovanja uslova i nivoa razvoja, a time i odnosa svih učesnika svetske privrede

posredstvom kombinovanog sadejstva „ekonomskih" i socijalno-solidarističkih (etičkih) kriterijuma. Ta tri kruga rešenja obuhvataju: a) unapređenje i opštu usklađenost baznih ciljeva i mehanizama socijalno-ekonomskog razvoja ZUR, b) dugoročnu i kompleksnu međusobnu ekonomsku saradnju ZUR na novim načelima, sa drugačijim kriterijumima i vremenskim horizontima u odnosu na klasični model saradnje i c) transformaciju i konačno prevazilaženje načela tradicionalističkih sistema, koji generiraju i pothranjuju protivrečnosti uslova razvoja i odnosa u svetskoj privredi.

(5) Ispitivanje objektivnih mogućnosti transformacije klasičnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa kao glavnog izvorišta protivrečnosti u svetskoj privredi ukazuje na njene veoma rigidne klasne razmere (prostorno, vremenski i sadržinski) u postojećim i dogledno perspektivnim okolnostima političkih i ekonomskih odnosa u svetu, što će činiti taj proces *složenim, dugoročnim i u doglednoj perspektivi verovatno evolutivnim.* Uz to, sisteme koji regulišu odnose u različitim oblastima svetske privrede (svetski trgovinski sistem, svetsko tržište primarnih proizvoda, međunarodni monetarni sistem, sistem međunarodnog finansiranja, međunarodno tržište rada, međunarodni transfer tehnologije i drugo) karakteriše kako naglašena međusobna i često unutrašnja disfunkcionalnost[6], tako i disfunkcionalnost u odnosu na probleme i potrebe razvoja u svetu, konjunkturno i dugoročno posmatrano. To isto se može reći i za mogućnosti homogenizovanja ciljeva, kriterijuma i institucija socijalno-ekonomskog razvoja ZUR, katalizatora spoljnih uticaja i promena, kao i za sistem međusobne ekonomske saradnje ZUR, supstituta i ofanzivnog elementa u borbi za novi sistem i odnose u svetskoj privredi.

U tako složenim okolnostima teorijski model uspostavljanja NMEP — koji pretenduje na konzistentnost (ciljeva, principa i mehanizama) i realističnost (polazeći od objektivnih makroekonomskih i političkih pozicija i odnosa u svetu i iz tog izvedene polarizovanosti interesa), model koji polazi od NMEP shvaćenog ne kao užeg ili šireg institucionalnog zahvata, nego kao procesa, *protivrečnog i heterosfernog* (pored ekonomskih obuhvata socijalne, političke i, u krajnjem, kulturne aspekte) — mora precizirati *vremensku dimenziju tog procesa, odnosno sadržinu, ulogu, redosled i međuodnos pojedinih faza* kao odraza različitih i promenljivih uslova, polazeći od jedinstvene opšte usmerenosti procesa. To je prevashodno metodološko pitanje, koje samo po sebi odražava i sintetizuje elemente pristupa i pravila ponašanja, kao i realne

[6] Sa tog razloga može se reći da svetska privreda funkcioniše pre kao rastrešena mreža heterogenih sistema nego kao konzistentan sistem sastavljen od više podsistema. Ta disfunkcionalnost „sistema" međunarodnih ekonomskih odnosa ispoljava se i vertikalno, po oblastima ekonomskih odnosa, i horizontalno, po regionima i, naročito, kategorijama zemalja. Sadašnje institucionalne osnove svetske privrede imaju obeležja sistema najviše zbog toga što on stvara „jednakost" u uslovima opšte nejednakosti ekonomske snage, a time punu realizaciju vrednosti i interesa snažnijih ekonomskih subjekata.

krajnje domete svake od „faza" procesa rekonstrukcije svetskog ekonomskog sistema i ekonomskih odnosa.

U modelu Novog međunarodnog ekonomskog poretka u navedenom *pristupu „koncepcije širokog zahvata"* (u sadržinskom i vremenskom smislu), za svrhe i ambicije ovog rada, dovoljno je i jedino moguće ustanovljenje glavnih koordinata tog procesa. One su date uslovima i razmerama očekivanih promena, od sadašnjeg stanja — oštre neujednačenosti rasporeda ekonomskih potencijala u svetu, neravnopravnosti odnosa i učešća u međunarodnoj podeli rada i stoga protivrečnosti baznih interesa — do perspektivnog stanja, to jest naglašene homogenosti ciljeva, te sredstava i načina njihove realizacije koje zahteva rešenje široke skale problema bitno različitih po karakteru i složenosti. Oni se kreću u rasponu od određenih institucionalnih dopuna ili prilagođavanja elemenata sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, te osmišljenog i sistematskog restruktuiranja svetske privrede do novog viđenja prirode i smisla ekonomske aktivnosti ljudi, ćelijskih oblika njihove organizacije rada i odnosa u unutrašnjim i međunarodnim razmerama. To znači da proces uspostavljanja NMEP, u stvari, mora da doseže do vrlo složenih pitanja kao što su mesto ekonomske u ostalim sferama ljudske aktivnosti (odnos socijalno-etičkih i ekonomskih kriterijuma, prevazilaženje vizija potrošačkih i tehnokratskih društava i slično), te priroda i oblik mikro i makroodnosa ljudi u različitim segmentima reprodukcionog procesa svetske privrede.

Imajući u vidu sve rečeno mogu se teorijski izdvojiti *tri „nivoa" problema, posmatranih u dinamičkom smislu kao faze uspostavljanja NMEP*, zbog objektivne nužnosti protoka različitih vremenskih perioda za njihovo rešavanje. Stoga se i model uspostavljanja NMEP može shvatiti kao trosektorski model u kojem su „sektori" povezani jedinstvom usmerenosti, jedinstvom zajedničke i međusobne uslovljenosti i potrebom vremenske sinhronizovanosti. Ovo poslednje u smislu uslovnog shvatanja tri sektora kao faza procesa uspostavljanja NMEP. Zapravo, tri „nivoa" problema shvaćeni su ne kao tri strogo sukcesivne faze, naročito ne u pogledu pristupa njihovoj konceptualizaciji na međunarodnom planu, niti mobilizacije snaga za stvaranje odgovarajuće klime i uslova za akciju. U tom pogledu, nužna je njihova vrlo visoka vremenska podudarnost. Međutim, sa stanovišta uslova i mogućnosti realizacije, zbog navedene bitno različite prirode i složenosti problema, ceo proces uspostavljanja NMEP izgleda *kao trofazni stepenasti proces*. Usled, ipak, različite sadržine i „nivoa" problema te tri „faze" procesa uspostavljanja NMEP teorijski se uslovno model NMEP može raščlaniti na *tri odgovarajuća podmodela: polazni model, strukturni model i perspektivni model* uslova razvoja i odnosa u svetskoj privredi.

Polazni model odgovara realnostima postojećih uslova u kojima funkcioniše svetska privreda, političkim i ekonomskim, unutrašnjim i međunarodnim. To su, uglavnom, već navedeni uslovi oštre polarizacije nivoa razvoja u svetskoj privredi, dominacije

RZ u oblasti tehnologije, finansija, svetskog tržišta primarnih proizvoda i svetskog tržišta uopšte i u nizu drugih oblasti svetske privrede, zatim odnosi jednosmerne naglašene zavisnosti ZUR od RZ, visok stepen monopolizovanosti od strane RZ, političko-vojna i ideološka podeljenost i pritajena konfrontiranost najvažnijih aktera na svetskoj sceni i drugi faktori.

U takvim i sličnim okolnostima očigledno je da su područja, razmere i oblici promena odnosa u svetskoj privredi veoma ograničeni po osnovu „spontanih" ekonomskih procesa, kako je ranije već istaknuto. Ova „zakovanost" strukture i karaktera „materijalnih" odnosa uslovljava usmeravanje težišta akcija u ovom polaznom modelu na promene institucionalne osnove međunarodnih ekonomskih odnosa. Između ostalog, zbog akutnog oštrog ispoljavanja nepovoljnih spoljnih efekata u pravcu daljeg relativnog pogoršanja položaja ZUR u svetskoj privredi (zaostajanje BDP *per capita* i usled toga smanjena relativna akumulativnost, pogoršanje terms of trade i slično) i rastuće kohezije i uticaja aktivnosti nesvrstanih, sve više sadržinski usmerenih na rešavanje ekonomskih protivrečnosti, kao i zbog rastućeg saznanja sve širih krugova RZ, naročito manjih razvijenih zemalja, o ne tako dalekoj neizbežnoj perspektivi „sveta međuzavisnosti", kako su to upečatljivo ukazale takozvana energetska i sirovinska kriza.

Međutim, već istaknuta „rigidnost" osnova unutrašnjih političko-ekonomskih sistema razvijenih zemalja, koje determinišu, manje-više, karakter vladajućeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa kao kapital-odnosa, bitno sužava obim mogućih rešenja u pravcu naznačenih promena institucionalnih osnova. Tim pre što su limitirane i unutrašnje materijalne i društvene osnove ZUR, kao i mogućnosti brze i radikalne preorijentacije na razvijanje međusobne ekonomske saradnje (oskudni finansijski izvori, nerazvijena tehnologija, postkolonijalna strukturna i institucionalna zavisnost od određenih RZ itd.).

Usled toga su dosadašnji zahvati na tom polju, kao i oni koji su na dnevnom redu, ipak ograničenog dometa, iako su, iz retrospektivnog ugla posmatrani, od istorijskog značaja. Ti su zahvati usmereni uglavnom na: a) kompenzatorne transfere za privremeno saniranje akutnih spoljnih neravnoteža (kao oil facility), b) preferencijalne aranžmane za ograničeni krug proizvoda i ograničenih efekata, c) ograničeni retransfer sredstava, d) stabilizacione fondove i aranžmane za izvozne proizvode ZUR, e) parcijalna rešenja za problem ishrane, f) regulisanje prava mora i g) formulisanje pristupa demografskim problemima. To ujedno čini organsko jedinstvo bitnih komponenata i pravaca procesa uspostavljanja NMEP uslovno nazvanih kao polazni model NMEP.

Činjenica da u datim okolnostima najvažniji početni impulsi izmene međunarodnog položaja i odnosa ZUR u svetskoj privredi treba i jedino mogu da poteknu od „presecanja" ili ograničavanja ređenih tokova prelivanja dohotka i protivrečnosti u svetskoj vredi, koji svoje uporište imaju i u institucionalnim osnovama tske privrede, uslovila je dosta rasprostranjene pojednostav-

ljene pristupe NMEP, tako da se može govoriti o određenom fetišu institucionalizacije. To bitno sužava karakter, sredstva, pa i horizonte emancipacije ZUR u svetskoj privredi. U suštini, takav pristup prećutno znači dugoročno saživljavanje s protivrečnostima, makar time delimično ublaženim.

Na primeru sada akutne implementacije integralnog programa za sirovine i njegovog najvažnijeg dela, formiranja i finansiranja regulirajućih stokova, uočavaju se dimenzije i uzroci nesporazumima između pristupa „koncepcije širokog zahvata" i pristupâ čiji je bazični kriterijum koncipiran iz retrospektivnog ugla. Naime, već u samom materijalu u kojem je izneta koncepcija takozvanog integralnog programa za sirovine, formulisana od strane UNCTAD-a[7], iznosi se podatak da je ukupni godišnji izvoz 18 primarnih proizvoda pogodnih za stokiranje poreklom iz ZUR (bez petroleja) činio 55—60% njihovog ukupnog izvoza primarnih proizvoda, odnosno u apsolutnom iznosu 15,9 mlrd dolara. Ako bi se pošlo od maksimalne solucije da se ostvari i stabilizacija i indeksacija cena primarnih proizvoda iz ZUR i industrijskih proizvoda iz RZ, ukupni godišnji dodatni neto-priliv iznosio bi 1,2 do 1,5 mlrd dolara, ukoliko izvozne cene industrijskih proizvoda rastu po godišnjoj stopi od 8 do 10%. Taj iznos predstavlja, zaista, zanemarivu veličinu u odnosu na iznos javnog duga ZUR od 150 mlrd dolara (1974), u odnosu na iznos trgovinskog deficita od 45 mlrd dolara (1976) i, naročito, zanemarivu veličinu u odnosu na potrebe razvoja tih zemalja.[8]

Drugim rečima, svođenje suštine NMEP na integralni program za sirovine, a ovog na finansiranje regulacionih stokova na svetskom tržištu, znači krajnje pojednostavljenje celokupnog problema, ignorisanje razmera, prirode i perspektiva rešenja problema i apsolutno potčinjavanje oportunitetu trenutka.

Međutim, u konceptu „širokog zahvata" ta akcija se može shvatiti samo kao značajna (bilo suštinska, bilo sa drugima jednako važna) komponenta uspostavljanja NMEP u sadašnjim okolnostima, odnosno komponenta „polaznog modela" NMEP. Shvaćena kao preduslov inicijalnih promena u svetskoj privredi, u materijalnom i institucionalnom pogledu.

Postoje i određeni razlozi „taktičke" prirode za osporavanje navedenog pristupa, a odnose se na opšti smer i koheziju aktivnosti ZUR. Između ostalog, bitnije promene položaja proizvođača

---

[7] *An Integrated Programme for Comodities Report by the Secretary-General of UNCTAD*, United Nations Conference on Trade and Development, TD/B/C. 1/166, 9 Dec. 1974, str. 7.

[8] Iako je u sklopu jednog tehnokratsko-ekonomicističkog viđenja budućnosti svetske privrede, interesantan i prilično osnovan stav Leontijeva da je „ubrzani razvoj ZUR moguć samo pod uslovom da se 30 do 35 procenata, a u nekim slučajevima i do 40 procenata njihovog bruto-produkta troši za investiciona ulaganja". To pretpostavlja početno reduciranje učešća troškova za ličnu potrošnju u ukupnoj finalnoj unutrašnjoj potrošnji sa sadašnjih 68—71 procenata na oko 50—60 procenata, kao i odgovarajuće institucionalno i društveno prilagođavanje. *The Future of the World Economy*, UN, Department of Economic and Social Affairs, 1976, str. 31, 49.

sirovina su neostvarive bez njihove značajne „lokalne" prerade i opsežnije diversifikacije privrede usled poznatih uticaja kretanja cena na regresivno ponašanje ponude u ovakvim okolnostima. Ako se pođe od toga, i taj podatak inkorporira u model, onda primarni proizvodi prestaju da budu osnov za parcijalizaciju i antagonizam interesa u grupaciji ZUR. Oni postaju time sastavni deo dugoročnih i zajedničkih napora ZUR. To znači i napora ZUR koje su u širim ili užim oblastima privrede dostigle određeni stepen razvoja i diversifikacije privrede, a nailaze na neprelazne limite (tehnološke, finansijske, institucionalne i druge) u pokušajima uklapanja u postojeću šemu međunarodne podele rada. Time se formira neposredno i dugoročno ekonomsko jedinstvo interesa koje obuhvata najširi krug ZUR: poluindustrijalizovanih zemalja, zemalja proizvođača nafte, manje razvijenih zemalja u razvoju koje su dostigle određeni stepen razvoja za sada u ograničenim tačkama privredne strukture i, na kraju, u ne tako dalekoj perspektivi, zemalja monokulturnih proizvođača, prerađivača i izvoznica primarnih proizvoda. No, time ulazimo u komponente strukturnog modela uspostavljanja NMEP.

Usled navedene ograničenosti stepena i efekata transformacije institucionalnih osnova svetske privrede, suština je naredne faze procesa uspostavljanja NMEP, *strukturnog modela NMEP*, u znatno dubljim ekonomskim zahvatima, uglavnom po osnovu i u sklopu neizbežno rastuće ekonomske međuzavisnosti u svetu. Taj proces svodi se, u stvari, na globalno restruktuiranje svetske privrede koje će voditi izgradnji i punoj afirmaciji „nacionalnih" privrednih profila preko slobodnog, ravnopravnog i „usklađenog" izbora privrednih struktura na dug rok. Takvo idealizovano dinamično stanje, relativno udaljenih perspektiva, zahteva, pre svega, sinhronizovanost očekivanih vrlo burnih promena u privrednim strukturama ZUR i, uopšte, nastavljanje i proširenje područja ispoljavanja intenzivnih tehnoloških promena. Okosnicu tog „zahvata" treba da čini proces rastuće usklađenosti i međusobne prilagodivosti razvojnih programa ZUR, kao i velikog niza institucija i sistemskih opredeljenja. Naime, potrebno je puno aktiviranje dve bitne komponente procesa uspostavljanja NMEP u već istaknutom smislu, pre svega sistema i programa socijalno-ekonomskog razvoja ZUR mobilizacijom i racionalizacijom unutrašnjih razvojnih potencijala i razvijanjem sistema međusobne ekonomske saradnje na dug rok i na osnovu novih kriterijuma. Očigledno, to je dug i složen proces „osvajanja" određenih sadašnjih uporišnih tačaka RZ u stihijski formiranoj strukturi svetske privrede. Naporedo, to će biti i objektivno uzrokovan ekonomski proces „prenošenja" određenih elemenata privrednih struktura RZ na ZUR usled rastuće „lokalne" prerade sirovina i razvoja proizvodnji namenjenih zadovoljavanju potreba agregiranih tržišta ZUR različitih nivoa i oblika. Verovatno će to u procesu restruktuiranja biti za ZUR i neki nepovoljni oblici, kao što su oslobađanje RZ od zagađujućih tehnologija i onih sa slabim i besperspektivnim multiplikativnim efektima na ukupni razvoj i troškove.

U pozadini procesa restruktuiranja svetske privrede, nezaisno od oblika i dinamike, leže istorijski već potvrđene neizbežne endencije ka rastućoj specijalizaciji i podeli rada među nacijaıa, sve više bitnom uslovu dinamičkog i uravnoteženog razvoja u avremenim uslovima. Sa stanovišta globala svetske privrede i olitičke stabilnosti u svetu optimalno je rešenje ako se restrukuiranje sprovodi osmišljeno, usklađeno i da duži rok. To je dijaıetralno suprotno dosadašnjoj praksi, koja je dovela do gotovo esavladive tehnološke stratifikacije zemalja po vertikalnoj liniji, oja, pak, u sprezi s političkim strategijama ima razorne posleice sa stanovišta ravnopravnosti u unutrašnjim (tehnokratizam odgovarajuće strukture moći) i međunarodnim odnosima (primer azvoja atomskih električnih centrala, telekomunikacionih sistema, vio-kosmičke industrije, elektronske industrije i slično).

Očigledno je da navedeno restruktuiranje svetske privrede ao faza uspostavljanja NMEP iziskuje eliminisanje niza sada graničavajućih uslova, a naročito političko-bezbednosne i ideooške prirode. No, istovremeno, sraščivanje privrednih struktura time formirana komplementarnost čini te činioce, bar u princiu, manje „elastičnim" i upotrebivim za međunarodne spekulacie. Ekonomski posmatrano, uostalom, tehnologija velikih i razgraıatih proizvodnih sistema relativizuje odnose veličina.

Polazeći od rečenog mogu se u opštim crtama formulisati ovi elementi strukturnog modela NMEP:

— koncipiranje dugoročnih opredeljenja socijalno-ekonomskog razvoja ZUR, a time i njihovih privrednih struktura;

— dugoročna usklađenost i permanentna međusobna prilagodivost privrednih struktura ZUR kao odgovarajućih mehanizama i instrumenata (privrednih sistema);

— „usklađeno" formulisanje dugoročnih ciljeva, sredstava i perspektiva razvoja u svetskim razmerama i odgovarajuće prilagođavanje privrednih struktura;

— izgradnja sistema institucija koje će mobilisati, usmeravati i podsticati proces konstituisanja i što potpunije afirmacije „nacionalnih" privrednih profila u sklopu ideje punog i ravnomernog iskorišćavanja proizvodnih i uopšte stvaralačkih potencijala u svetu;

— sinhronizovanost tokova finansijskih sredstava sa predviđenim i „usklađenim" promenama u strukturi svetske privrede.

Ma koliko da se takvim zahvatom stvaraju preduslovi za suštinsko menjanje rasporeda potencijala i odnosa u svetskoj privredi, kao i celokupne regulative (sistema) tih odnosa, ostaju praktično netaknuti vrlo značajni činioci očuvanja protivrečnosti i neravnopravnih odnosa u dalekoj perspektivi. Između ostalog, restruktuiranje svetske privrede ne omogućuje prodor ZUR u određene segmente privreda RZ čiji je razvoj zasnovan na snažnom i rastućem uticaju tehnološke komponente. To su takozvane nove i perspektivne grane, koje zahtevaju veliku koncentraciju kapitala i istraživačkog potencijala, razvijeno „nacionalno" tržište i visok

nivo razvoja pratećih grana, što je predestinirano u visokom stepenu za krupne razvijene zemlje.

Osnove za rešenje tog kompleksa problema treba stoga tražiti u limitiranosti razvoja velikih tehnoloških sistema usled suprotnosti koje oni izazivaju na mikroplanu. Između ostalog, to su problemi otuđenosti u društvenim odnosima, problemi vezani za podređenost čoveka mašini i, svakako, problemi duhovne emancipacije, koji dobijaju na značaju u meri u kojoj raste stepen saturacije „materijalnih" potreba, a ekonomija rada skraćuje dužinu dnevne takozvane rad-nužnosti. To je u celini problem karaktera i međuodnosa tehnoloških, društvenih i duhovnih aspekata čovekove aktivnosti, koji će neizbežno dovesti do relativiziranja i osporavanja „standardâ" potrošačkih društava u sva tri domena, odnosno međusobno uslovljenog rekonstituisanja mikro i makrojedinica u kojima se stvara klima za odnose između ljudi kao pojedinaca i kao ekonomskih subjekata. Ima dosta osnova za pretpostavku da na određenom stepenu razvoja tehnološka komponenta umesto činioca prednosti može postati svojevrstan okov razvoja ukupnog čovekovog bića sa stanovišta izmenjenih parametara i kriterijuma. Svi se ti momenti moraju objektivno reflektovati i u „međunarodnim" razmerama na tip društveno-ekonomskih subjekata i karakter njihovih unutrašnjih i međusobnih odnosa. Na tim osnovama treba tražiti sadržinu problema, način i pravce njihovih rešenja u relativno dalekoj perspektivi *takozvanog svodnog ili završnog modela procesa uspostavljanja NMEP*.

Već sama činjenica da navedeni pristup perspektivnom modelu razvoja i odnosa u svetskoj privredi predviđa pokretanje vrlo širokog spektra procesa, koji pored ekonomske aktivnosti paralelno zahvataju i to međusobno uslovljeno i socijalne, etičke, duhovne i druge aspekte čovekovog života, ukazuje na izvanrednu složenost problema metodološke prirode. Uz to, postavljanje svodnog modela ima još dve posebne dimenzije složenosti. Prvo, kao sastavni deo ukupnog modela uspostavljanja NMEP on ima određenu važnost još u sadašnjoj fazi kao putokaz i ohrabrenje, kao pokazatelj razmera problema koji postoje i u ZUR i u svetskoj zajednici. Međutim, u sadašnjim okolnostima multipolarizacije filozofskih, ideoloških, političkih i ekonomskih pristupa i kriterijuma, kao i opravdanih pritisaka urgentnih potreba razvoja i opstanka ZUR, jedna opšta i usklađena vizija u teorijski pojednostavljenim, takozvanim čistim (idealizovanim) uslovima, izgleda gotovo nemoguća, nestvarna i suvišna. Drugo, premošćenje provalije „dugog perioda" koja deli sadašnje stanje oštrih protivrečnosti i perspektivno stanje relativne homogenosti interesa i položaja subjekata u svetskoj privredi, ima u vidu već sada aktiviranje vrlo složenog procesa rastućeg transformisanja na osnovama pristupa takozvanog svodnog modela. Drugim rečima, elementi svodnog modela, kao i elementi strukturnog modela (restruktuiranje svetske privrede), shvaćeni su kao procesi koji treba da teku već u sadašnjoj fazi uspostavljanja NMEP (kao što je rečeno, koncentrisanog na izmenu institucionalnih osnova), ali čije puno aktiviranje pada u odgovarajućim kvali-

tativno izmenjenim uslovima. To znači da tako posmatran završni model uspostavljanja NMEP zahteva rešenja za ceo niz prolaznih i promenljivih prioriteta inkorporiranih u polaznom i strukturnom modelu shodno promenama društvenih i materijalnih uslova u svetskoj privredi.

Tokom najnovijeg razvoja neki od tih elemenata, ili bolje reći nagoveštaja, već su postali sastavni deo tekućih konsideracija i konkretnih ponašanja, iako sporadično i parcijalno. To su, na primer, pitanja zagađivanja čovekove radne i životne sredine, pitanja korišćenja i dužine radnog vremena, pitanja participacije radnika, antimonopolski zakoni i slično.

Navedena složenost postavljanja i realizacije takozvanog završnog modela kao „poslednje" faze procesa uspostavljanja NMEP, i to, pre svega, u smislu relativiziranja ili zamene klasičnih kriterijuma, ciljeva i oblika ekonomske aktivnosti, zahteva vrlo širok multidisciplinarni pristup, uz to vremenski segmentiran. Mi ćemo se ograničiti samo na ukazivanje na neka od pitanja koja ne mogu biti zaobiđena u bilo kojem procenjivanju karaktera i oblika budućih odnosa u svetskoj privredi. Prvo pitanje odnosi se na (ne)mogućnost uspostavljanja ekvivalentnih odnosa u međunarodnoj razmeni, ako se pođe od pretpostavke da će svetska privreda funkcionisati u određenom smislu kao složeni tržišni mehanizam, na manje ili više objektiviziranim načelima, što bitno odudara od sadašnjih uslova.

Ekvivalentnost na načelima teorije radne vrednosti — pod pretpostavkom jednakosti ponude i tražnje, jednakih organskih sastava sredstava, jednake stope viška vrednosti i jednakih nadnica — u suštini je jednakost količina društveno priznatog rada ako je rad jedini i homogen činilac proizvodnje. Međutim, okolnost što se rad već dugo primenjuje u uslovima različite i rastuće tehničke opremljenosti, u proizvodnjama sa različitim trajanjem ciklusa proizvodnje i u različitim kombinacijama s drugim resursima — manje ili više ekonomski gledano retkim i različitog uticaja na proizvodnu snagu rada — bitno menja i, čak, onemogućuje tržišno uspostavljanje ekvivalentnih odnosa koji ne bi značili prelivanje dohotka u svetskim razmerama. Uz to, radovi u različitim delovima privrede su različite i gotovo neuporedive složenosti, preko uslovnih jedinica prostog rada, što je dodatni izvor teškoća merenja i uspostavljanja ekvivalentnih odnosa.

Drugo pitanje polazi od odnosa tržišnih (spontanih) i svesnih elemenata u međunarodnim ekonomskim odnosima, jer je očigledno da spontani procesi ne mogu rešiti njima uzrokovane protivrečnosti u svetskoj privredi. Pošto su međunarodni ekonomski odnosi izvedeni iz rasporeda i odnosa privrednih struktura zemalja, protivrečnosti u svetskoj privredi mogu biti rešene samo osmišljenim restruktuiranjem svetske privrede, često suprotno klasičnim tržišnim tokovima.

To je teorijski problem odnosa tržišnih i svesnih elemenata, odnosno problem prirode, razmera i načina inkorporiranja svesnih elemenata u međunarodni tržišni mehanizam. Složenost tog

problema uzrokovana je, pre svega, time što on zadire u vrlo suptilna pitanja političke i ideološke prirode, kao i odnose nacionalnih i nadnacionalnih kriterijuma i mehanizama.

Treće je pitanje implicitno zastupljeno u sva tri modela uspostavljanja NMEP, a povezano je sa odnosom ekonomskih i socijalno-solidarističkih (etičkih) kriterijuma u procesu rešavanja protivrečnosti savremene i buduće svetske privrede. Značaj ovog momenta proističe iz toga što će i u budućoj svetskoj privredi neizbežno postojati polovi neravnoteže uslova i nivoa razvoja, između kojih su tržišni odnosi uvek neekvivalentni, ili, drugim rečima, odnosi eksploatacije. Rešavanje tih problema mora biti zasnovano na primeni specifičnih neekonomskih kriterijuma, socijalno-etički inspirisanih.

Rikard Štajner

Refleksije o novom ekonomskom poretku

Kako to često biva u toku intenzivnih historijskih procesa, ideologija i teorija novog međunarodnog ekonomskog poretka kreira se uporedo i istovremeno s nastojanjima na njegovoj implementaciji.

Na takvom putu neizbježno nastaju nesporazumi. Dijelom je to odraz nedorečenosti među nama o tome koji novi poredak tretiramo kao dijalektičku neminovnost, iako ga još nismo u teoriji iscizelirali, a drugim dijelom razlika od onih, koji mu se idejno i pragmatski protive, jer ga već dovoljno shvaćaju.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se sačini djelimični inventar aktualnih nesporazuma na gornjim relacijama i da inicira razmišljanja i argumentaciju za dalji dijalog.

Svjetski sistem kapitalističkih međunarodnih ekonomskih odnosa ne može da se održi pošto ne postoji svjetski kapitalistički sistem

Jedna od teza protivnika novog poretka je provjerena efikasnost sadašnjeg poretka i nepostojanje adekvatne alternative. Međutim, još prije nego što se upustimo u tu konfrontaciju treba raščistiti

sa tim da li sadašnji poredak teorijski može da se održi, da preživi, da služi svojoj namjeni u novim uslovima.

Znamo da svaka istorijska epoha zahtijeva i nameće sistem koji je pogodan da reproducira odnose koji njome dominiraju. Pri tome nije riječ samo o odnosima u društvenim organizmima dotične epohe nego i o odnosima među tim organizmima. Tako je bilo u robovlasništvu, feudalizmu i ranom kapitalizmu; poslije trampe nov kvalitet je doneo pojavu novca, a zatim kapital-odnosa i u međunarodnim relacijama.

Razvijeni kapitalizam, u imperijalističkoj fazi svoga razvitka, kada je uspeo da svoj mehanizam privređivanja nametne kvazicjelini svjetske privrede, nužno je izgradio i međunarodne ekonomske odnose kao svjetski sistem razmjene, uključujući svjetski kapitalistički tržišni mehanizam, kao i odnose eksploatacije, politiku, ekonomiju, ideologiju i pravo gospodstva i potčinjenosti, borbu i ratove za podjelu i ponovne preraspodjele sfera utjecaja, sirovinskih izvora, tržišta i ukupnog svjetskog bogatstva.

Takva je bila situacija do poslije drugog svjetskog rata. Iza toga, u posljednjih 30 godina, svjetska situacija se bitno mijenja. Godine 1919. manje od 8% svjetskog stanovništva živjelo je u (tada jedinoj) socijalističkoj zemlji, a danas više od 34% nalazi se u zemljama koje grade socijalizam. Gotovo polovina stanovništva živjela je tada u razvijenim kapitalističkim zemljama, a sada manje od 20%. Poslije prvog svjetskog rata preko 69% čovječanstva živjelo je u kolonijama, izvjesno vrijeme poslije drugog svjetskog rata 25%, dok je to sada gotovo beznačajna veličina. Prema tome, 80% svjetskog stanovništva živi u političkim uvjetima koji se bitno razlikuju od ranijih.[1]

Kolonijalne imperije su se raspale usled oslobodilačkih pokreta i formirao se veliki broj novih zemalja. One su većinom uspostavile mješovite društveno-ekonomske sisteme. To znači da je unutarnja kapitalistička komponenta još dosta jaka i da djelimično na temelju ranijih, a dijelom novostvorenim vezama između ovih i razvijenih kapitalističkih zemalja postoje mnoge međuzavisnosti. Ali, ove zemlje i pored toga nisu više integralni deo međunarodnog kapitalističkog sistema privređivanja. Od tog sistema odvaja ih njihova politička nezavisnost, vlastiti društveni sistem koji većinom sadrži niz socijalističkih obeležja ili težnji i, najčešće, koncepciju ili viziju vlastitog dugoročnog razvoja koja se gotovo nigdje ne opredjeljuje isključivo ili pretežno za kapitalistički način privređivanja.

Učešće socijalističkih zemalja u svjetskoj proizvodnji je u stalnom porastu[2]:

---

[1] Grupa autora, *Međunarodni ekonomski odnosi,* „Informator", Zagreb, 1973.

[2] Little, Scitovsky, Scott, *Industry and trade in some Developing Countries,* Oxford University Press, 1970.

1950. g.	17,5%
1955. g.	22,9%
1960. g.	28,3%
1965. g.	30,3%
1970. g.	33,8%

Ako se tome doda proizvodnja zemalja u razvoju, koja prema World Bank Atlasu Međunarodne banke (Washington, 1975) znosi oko 14%, vidimo da se samo nešto više od polovine svjetke proizvodnje ostvaruje u kapitalističkim zemljama. (Doduše, azvijene kapitalističke zemlje još zadržavaju svoje učešće u svjetkoj trgovini sa oko 70%.)

Originerni i autentični kapitalizam se, dakle, sabija na sve nanji prostor. Nastaje izrazita protivrečnost između načina i tenlencije razvoja privređivanja i društvenih odnosa u većini zemaja svijeta i mehanizma i suštine vladajućih međunarodnih ekoıomskih odnosa. Postojeći međunarodni sistem ekonomskih odıosa ne održava se više zbog svoje analogije s načinom privređianja i tendencijom razvoja društvenih odnosa u ogromnom broju emalja, nego, uprkos njima, kontradiktorno, logikom snage razijenog kapitalizma koji se ne odriče prevaziđenih mehanizama, ještački produžavajući njihov vijek.

Historijski razvoj ne trpi ovakve protivrječnosti. Svjetski istem kapitalističkih međunarodnih ekonomskih odnosa ne može a se održi bez postojanja svjetskog kapitalističkog sistema, niti osle njega. Otud dijalektička potreba i izvjesnost postepenih ransformacija.

lovi međunarodni ekonomski poredak ne izgrađuje se jednostranom interesu zemalja u razvoju

anije su obostrano postojale pretpostavke da novi ekonomski oredak treba da služi isključivo ciljevima i interesima zemalja u azvoju.

Tome je pogodovala okolnost što je prvu fazu borbe novih :malja i društava za svoju međunarodnu ekonomsku afirmaciju satisfakciju u novim međunarodnim ekonomskim odnosima arakterizirao revandikativni pristup. Po tome, novooslobođene :mlje u razvoju zaostale su zbog svoje ranije kolonijalne zavisɔsti i sada je moralna obaveza kolonizatora i eksploatatora da ɔmognu razvoj svojih dojučerašnjih kolonija.

U ovoj fazi otpor ideji novog poretka bio je frontalan; etiɑi argumenti imaju ograničeno dejstvo pred snagom interesa. ɔvod za drugu fazu je „petrolejska kriza". Od tada zemlje u razɔju sve više lansiraju ideje o međuzavisnostima u savremenom ijetu, a razvijene zemlje su sve spremnije da razmišljaju o toj rani svoga interesa. Rezultat je da razvijene kapitalističke zeme manje insistiraju na perpetuiranju postojećih odnosa i više graničavaju svoju strategiju na produženje umjesto ovjekovječianje sistema svojih privilegija.

Pojavljuju se i sumnje u to da li postojeći poredak odgovara, čak, i razvijenima? Ove dileme je zanimljivo formulirao generalni sekretar OUN[3]:

„Sve je jasnije da odnosi između bogatih i siromašnih nacija treba da se transformiraju u odnose zasnovane na partnerstvu u uzajamnoj koristi. U suprotnom, postojeći jaz između ovih grupa nacija sve će više predstavljati potencijalnu opasnost za međunarodni mir i sigurnost.

Štaviše, zavisnost zemalja u razvoju od razvijenog svijeta mijenja se, — u izvjesnim slučajevima se događa suprotno. Mnoge razvijene nacije nalaze se u ozbiljnim ekonomskim teškoćama. Međunarodni sistem ekonomskih i trgovinskih odnosa, uspostavljen prije 30 godina, očigledno je postao neadekvatan za cijelu svjetsku zajednicu. Ranije se smatralo da taj sistem djeluje u korist bogatih, a na štetu siromašnih. Sada se ne može više reći ni da je povoljan za bogate. To je dodatni elemenat za konstituiranje novog ekonomskog poretka."

U novoj fazi se multipliciraju ideje i o izvjesnoj podudarnosti interesa.

Prema nedavno objavljenim britanskim analizama se pomoć Velike Britanije zemljama u razvoju udvostručila u posljednjih deset godina, ali se istovremeno britanski izvoz u te zemlje utrostručio. Prije 10 godina, one su iz Britanije godišnje uvozile robe u vrijednosti od 800 miliona funti, a poslije 10 godina taj su uvoz povećale na 2,5 milijardi funti. Velika Britanija danas daje godišnje oko 400 miliona funti zemljama u razvoju, a izvozi u te zemlje pomenutu vrijednost od 2,5 milijardi. Proračuni dalje pokazuju da bi se porastom britanske pomoći zemljama u razvoju za 5% godišnje i zadržavanjem sadašnje kvote izvoza u te zemlje izvoz praktično povećao za 65% i predstavljao 20% ukupne britanske vanjske razmjene.

U svojoj izjavi američkoj štampi januara 1977. godine C. Cheysson, komesar Komisije Evropske ekonomske zajednice, zadužen za pomoć za razvoj, rekao je da sredstva koja zemlje EEZ-a ulažu u zemlje u razvoju imaju isti efekat na proizvodnju, odnosno porast EEZ-a, kao da su ih zemlje EEZ-a uložile u vlastitu ekonomiju. Navodi primjer da je EEZ u vrijeme prvog povećanja cijena nafte, zajedno s drugim razvijenim zemljama, uložila 3 milijarde dolara u fond za potrebe najugroženijih zemalja, a ove su uskoro ostvarile nove nabavke u razvijenim zemljama koje prelaze iznos od 3 milijarde.

Potencijalno širenje tržišta zemalja u razvoju je sa stanovišta razvijenih industrijskih zemalja jedna od najbitnijih komponenata međuzavisnosti i uzajamnih interesa. Računi pokazuju[4] da će

[3] Kurt Waldheim, govor povodom VII specijalnog zasjedanja GS OUN, 1975.

[4] *Les dimensions des aménagements de structures à apporter à la production et au commerce mondiaux d'articles manufacturés pour atteindre l'objectif de Lima*, UNCTAD dokum. br. 185/Supp. 1, 1976.

s obzirom na povećanje kupovne moći zemalja u razvoju, proizvodnja prerađenih proizvoda u razvijenim zemljama tržišne privrede, za potrebe izvoza u zemlje u razvoju, do 2000-te godine porasti na 6% ukupne produkcije prema 3% u 1972. Značaj ovih 6% pokazuje okolnost da su razvijene zemlje 1972. godine među sobom razmjenjivale 11% svojih prerađenih industrijskih proizvoda.

Novi poredak ne znači preraspodjelu do sada stvorene vrijednosti

Osnovni izvor (naročito ranijeg) generalnog i nepomirljivog otpora ideji novog poretka bila je pretpostavka da zemlje u razvoju zahtijevaju statičnu preraspodjelu postojećeg svjetskog bogatstva, kao i egalizatornu raspodjelu novostvorene vrijednosti bez obzira na efekte privređivanja i arbitražu međunarodnog tržišta. Koliko je ukorijenjen ovaj nesporazum, vidi se na ovom primjeru: jedan od onih zapadnih političara, koji najviše shvaćaju i prihvaćaju novi ekonomski poredak, holandski premijer den Uyl, u jednom izlaganju 1975. govori o novom poretku koji bi donosio ne samo solucije za pravednu raspodjelu svjetskog dohotka nego i pravičniju podjelu vlasništva.

Međutim, u fundamentalnoj koncepciji novog poretka, ni prema međunarodnim sporazumima, a niti na temelju revandikacija zemalja u razvoju, nema takvih akcenata i tendencija.

U Deklaraciji o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka i programa akcije[5] utvrđeno je da taj poredak treba da bude zasnovan i proveden, pored ostalog, na poštovanju ovih načela:

(1) Suverena ravnopravnost države...; (2) Najšira saradnja... zasnovana na pravičnosti, tako da se preovlađujuće nejednakosti u svijetu mogu ukloniti i ostvariti prosperitet za sve; (3) Puno i efikasno učešće svih zemalja na osnovi ravnopravnosti u rješavanju svjetskih ekonomskih problema u zajedničkom interesu svih zemalja... (4) Pravičan i pravedan odnos između cijena sirovina, primarnih proizvoda, gotovih i polugotovih proizvoda koje zemlje u razvoju izvoze i cijena sirovina, primarnih proizvoda, gotovih proizvoda, kapitalnih dobara i opreme koje one uvoze, kako bi došlo do trajnog poboljšanja nezadovoljavajućih uslova njihove trgovinske razmjene i ekspanzije svjetske privrede; (5) Poboljšanje konkurentnosti prirodnih materijala...; (6) Preduzimanje mjera u cilju zaustavljanja daljeg trenda stagnacije ili opadanja stvarne cijene nekih proizvoda koje izvoze zemlje u razvoju; (7) Preduzimanje mjera u cilju proširenja tržišta prirodnih proizvoda... (8) Preduzimanje mjera unapređenja prerade sirovina u zemljama u razvoju proizvođačima sirovina. Itd.

[5] Usvojeno na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda 1974.

U Povelji o ekonomskim pravima i dužnostima država[6] naglašavaju se ovakvi principi: suverenitet, jednakost svih država, nemiješanje u unutrašnje stvari, saradnja u uzajamnom interesu i na temelju pravičnosti, ispravljanje nepravdi... koje otuđuju prirodna sredstva zemalja, izvršavanje međunarodnih obaveza. Dalje se kaže da je svaka država dužna da sarađuje na ekspanziji i liberalizaciji svjetske trgovine, da pri uspostavljanju odnosa sa drugim zemljama vodi računa o uzajamnosti interesa, da nijedna država neće tražiti privilegije za svoje investitore u drugoj zemlji, da se nijedna država neće diskriminirati u međunarodnoj ekonomskoj razmjeni.

U osnovnim elementima „Manila — deklaracije"[7] traži se da se (1) restruktuira međunarodna trgovina; (2) i (3) da se poboljša struktura svjetske industrijske proizvodnje, što bi osiguralo povećanje učešća zemalja u razvoju u svjetskom izvozu; (4) da se postignu bitni rezultati u multilateralnim trgovinskim pregovorima, poboljšavajući opštu šemu preferencijala; (5) da se odbace svi oblici diskriminacije, prijetnje restriktivnom ekonomskom politikom i praksom; (6) da se ostvari reforma međunarodnog monetarnog sistema; (7) da se poveća finansiranje razvoja zemalja u razvoju i poboljša pristup tih zemalja tržištima kapitala razvijenih zemalja; (8) da se olakša teret zaduženosti; (9) unaprijedi transfer tehnologije, itd.

U embrionalnoj fazi idejno-teorijske razrade budućih odnosa između razvijenih i zemalja u razvoju bilo je povoda da se podrazumijeva i podjela do sada stvorenih vrijednosti. Međutim, navedene osnovne koncepcije savremenih meritornih međunarodnih dokumenata isključuju ovaj pristup i zasnivaju se na teoriji novog ekonomskog poretka kao osnove ravnopravne međunarodne ekonomske saradnje u cilju pravedne raspodjele novostvorenih vrijednosti.

Ovakvo teorijsko i idejno sazrijevanje promijenilo je i drugi aspekt odnosa: dok je u prvoj fazi kreiranja ideje novih odnosa dominirala adekvatna ekonomska pomoć razvijenih u korist zemalja u razvoju, u sadašnjoj fazi (ne isključujući ni pomoć) riječ je, prije svega, o novim odnosima koji treba da izjednačavaju izglede i uslove svih učesnika u međunarodnoj razmjeni i podjeli rada, kako bi njihovo učešće u (novom) svjetskom dohotku bilo adekvatnije njihovoj proizvodnji i produktivnosti, njihovom ukupnom inputu.

Promjenu bismo mogli okarakterizirati kao prijelaz sa pasivne (iščekivanje pomoći i većeg udjela u svjetskom bogatstvu) na aktivnu poziciju (povećanje vlastite proizvodnje, eksportne moći i dohotka na osnovu boljih uslova razmjene).

---

[6] Usvojena od Generalne skupštine Organizacije ujedinjenih naroda 1974.

[7] Manila — Declaration and programme of action, usvojeno na ministarskom sastanku Grupe 77 zemalja u razvoju, 1976.

Novi međunarodni ekonomski poredak ne stvara se za relacije među zemljama u razvoju

U manjem dijelu zemalja u razvoju i među malobrojnim teoretičarima novog poretka i dalje egzistira shvaćanje da zadatak novog međunarodnog ekonomskog poretka nije zamjena zastarjelog svjetskog poretka drugim, nego pružanje nove osnove za uspostavljanje i funkcionisanje ekonomskih odnosa među samim zemljama u razvoju.

Idejna osnova ovog koncepta je postojanje i učvršćivanje „trećeg svijeta", paralelnog s kapitalističkim i socijalističkim. Politička konzekvencija ideje nije prevazilaženje i rušenje blokovskih podijeljenosti, nego mirenje s blokovskom podjelom svijeta i njeno produbljivanje dodavanjem trećeg bloka koji ne bi bio antiteza nego organski deo podijeljenog svijeta. Ekonomska konzekvencija ideje nije u saradnji na univerzalnim osnovama, nego u zatvaranju i konfrontaciji.

Opisane posljedice, koje proizilaze iz logike tiermondističke ideologije, već po sebi pružaju dovoljnu antitezu. Ipak, dodali bismo još koji argumenat. Efikasno privređivanje u uslovima nove tehnološke revolucije, optimalna alokacija i korišćenje resursa s masovnom proizvodnjom i racionalnom međunarodnom podjelom rada može danas da se oslanja samo na svjetski ekonomski prostor. Svako vještačko zoniranje i neprirodno limitiranje može samo da umanjuje efikasnost i ritam svjetske ekonomske ekspanzije. Zemlje u razvoju su naučile da svako sužavanje prostora prvenstveno znači njihovo isključivanje iz fokusa zbivanja i da svako ograničavanje opšte efikasnosti prevashodno limitira optimalnost njihovog porasta.

Zato adekvatni i suvremeni cilj ne može da bude izgrađivanje različitih sistema međunarodnih ekonomskih odnosa za grupe zemalja koje se integriraju na temelju svojih koncepcija, nego stvaranje jedinstvenog i suštinski novog poretka, u skladu s novom ekonomsko-političkom strukturom i novim univerzalnim moralom svijeta. Samo takav jedinstveni i pravičniji sistem može da otvori put snažnijem i ravnopravnom porastu zemalja u razvoju.

Konstituiranje vlastitog organizma kao trećeg bloka nužno bi umanjilo izglede i razvojne uvjete zemalja u razvoju. A priori bi se time priznala dva snažna postojeća bloka koja su, ionako, previše okrenuta sebi, a u razmjeni sa tim blokovima bi „treći svijet", po svim zakonitostima neekvivalentne razmjene, dalje gubio svoju supstancu.

Najzad, treba uočiti da je ogroman dio minulog rada zemalja u razvoju stoljećima prelivan u razvijene zemlje, koje su se upravo stoga ekonomski distingvirale, pa bi zatvaranje „trećeg svijeta" u sebe značilo ne samo prihvaćanje i priznanje činjenica o definitivnoj otuđenosti tog vlastitog minulog rada nego i mirenje s njegovim neminovnim daljim otuđenjem. I nerevandikaciona koncepcija izgrađivanja novog općeg ekonomskog poretka ostavlja više prostora za povrat makar i malog dijela otuđenog

minulog rada i buduću ekvivalentniju razmjenu nego ideologija novog poretka samo za potrebe međusobne razmjene zemalja u razvoju.

Novi ekonomski poredak ne identificira se s napuštanjem međunarodnih tržišnih mehanizama

Prema veoma rasprostranjenim shvaćanjima u građanskoj ekonomskoj teoriji novi međunarodni ekonomski poredak, kako ga koncipiraju teoretičari zemalja u razvoju, negacija je i suprotnost postojećeg svjetskog tržišnog sistema i oslanja se na elemente dirižizma, netržišne distribucije resursa, administrativnog formiranja cijena, vještačkog ograničavanja cirkulacije roba i radne snage.

I iz citata u poglavlju „Novi poredak ne znači preraspodjelu do sada stvorene vrijednosti" lako ćemo se, podsjetiti da koncepcija novog poretka ne sadrži praktično ništa u tom duhu. Međutim, proučavanje spomenute teze podstiče i ne dublja razmišljanja i dovodi do neočekivanih rezultata.

Slobodnu cirkulaciju roba ometaju upravo razvijene kapitalističke zemlje. One su u toku ogorčenih borbi za prisvajanje tuđeg viška rada, osvajanje i novu podjelu tuđih bogatstava uvele i usavršile mehanizme „zaštitnih" carina. Zatim, kada su se međusobno sporazumjele o smanjivanju carina, izigravajući vlastite sporazume, sankcionirale su razuđene i teško uhvatljive sisteme „vancarinskih barijera". Kada su došle do zaključka da u interesu slobodne cirkulacije roba i proširenja tržišta za naraslu proizvodnju treba da ukinu, ili sasvim ograniče barijere u svom međusobnom prometu, pojedine grupe tih zemalja su, istovremeno, ostavile ili podizale barijere prema trećima. Zato razvijene zemlje ne traže lakši pristup tržištu zemalja u razvoju, nego zemlje u razvoju nastoje da steknu ravnopravnije uslove za pristup tržištima razvijenih zemalja. Po istoj logici, nisu zemlje u razvoju ograničile slobodnu cirkulaciju radne snage, nego su to svojim imigracionim ograničenjima učinile razvijene zemlje. Ne provode zemlje u razvoju, nego razvijene kapitalističke zemlje centralno-administrativnu agrarnu politiku uz striktno diktiranje cijena, veliku redistribuciju dohodaka radi subvencioniranja proizvodnje i u međunarodnim prostorima, uz istovremene mjere često neekonomske zaštite vlastite proizvodnje i prohibitivnog eliminiranja tuđe.

Do kakvih je dalekosežnih, upravo fatalnih promjena na štetu zemalja u razvoju dovela ova protekcionistička agrarna politika, koja je, u stvari, vođena mimo svih tržišnih logika i zakonitosti, pokazuju ovi podaci[8]:

---

[8] Lester R. Brown, *The politics and responsibility of the North American Breadbasket*, Worldwatch paper, 1975.

Međunarodna trgovina žitom 1934/38. i 1975 (u mil. tona)

Zemlje	1934/38. Uvoz	1934/38. Izvoz	1975. Uvoz	1975. Izvoz
Latinska Amerika		9	3	
Afrika		1	10	
Azija		2	47	
SSSR		5	25	
Zapadna Evropa	24		17	
Sjeverna Amerika		5		94
Australija i Novi Zeland		3		9

Funkcioner Međunarodne banke Mahbub ul Haq računa[9] da objektivni gubitak, koji nastaje neekonomičnom distribucijom međunarodnih kredita, nepravednom raspodjelom prihoda od izvoza prirodnih resursa i vještačkim restrikcijama slobodne cirkulacije dolara, usluga i rada, dostiže godišnje iznos od 50 do 100 milijardi dolara.

Zato zemlje u razvoju ne traže eliminiranje tržišta i sputavanje djelovanja zakona vrijednosti, nego efikasniju organizaciju svjetskog tržišta u interesu cijele svjetske ekonomske ekspanzije i ravropravnijeg rasporeda novih vrijednosti, umjesto dosadašnje dezorganiziranosti svjetskih tržišta, koja je, prije svega, išla na njihovu štetu, dok je visoka organiziranost tržišta razvijenih zemalja, u krajnjoj liniji, također služila za odliv i preraspodjelu viška rada zemalja u razvoju.

Ubrzanje razvoja zemalja u razvoju ne ostvaruje se nužnim usporavanjem porasta razvijenih zemalja

Jedan od argumenata nekih teoretičara i političara u razvijenim zemljama protiv ideje bržeg razvoja zemalja u razvoju na osnovama novog ekonomskog poretka je pretpostakva da se taj ubrzani razvoj može realizirati samo istovremenim usporavanjem porasta razvijenih zemalja. (Doduše, i u tom pogledu je pristup u razvijenim zemljama često kontradiktoran. Jer, paralelno sa ovim stavom, često se ističe da je brži razvoj zemalja u razvoju neposredna funkcija ekspanzije i dobre konjunkture u razvijenim zemljama.[10])

Međutim, koliko god i teza o neposrednoj uslovljenosti razvoja zemalja u razvoju brzom ekspanzijom razvijenih podliježe kritici, tako je teško prihvatljivo i shvaćanje da je brži razvoj zemalja u razvoju ostvarljiv samo uz cijenu usporenog porasta industrijskih zemalja. Ne bismo ovdje ulazili u mnogobrojne aspekte ovog problema, na primjer okolnost da, upravo, brže povećavanje apsorpcione moći i tržišta zemalja u razvoju otvara nove

[9] Vidi: International Herald Tribune, 4. februar 1977.
[10] Vidi, npr., Kissingerov govor na IV UNCTAD-u 1976. godine.

mogućnosti za ekonomsku ekspanziju razvijenih (o tome govorimo i na drugom mjestu), zatim da brži porast proizvodnje sirovina u zemljama u razvoju mora povoljno da utiče na rad i razvoj prerađivačkih djelatnosti i u razvijenim zemljama itd. Ograničili bismo se na prikaz nekih proračuna ubrzanja porasta zemalja u razvoju.

Tako se u Tinbergenovom izvještaju Rimskom klubu[11] u projekcijama budućeg razvoja većinom operira ekstrapolacijom trenda stope rasta razvijenih zemalja od 3,3% iz razdoblja 1960—1970, a kada se ova stopa u nekoj varijanti umanjuje to se čini samo radi prikaza mogućnosti smanjivanja relativnih razlika u nivou razvijenosti, ali ne kao materijalni uslov bržeg razvoja zemalja u razvoju u apsolutnim veličinama.

UNCTAD u svojim proračunima budućeg razvoja, također, polazi[12] od ostvarene stope rasta industrijske proizvodnje u periodu 1960—1972. godine u razvijenim kapitalističkim zemljama od 5,6% i u socijalističkim zemljama od 9%. U ovom slučaju se kao radna pretpostavka uzima nešto umanjena stopa do 2000, što se, također, ne čini zbog uslovljenosti bržeg razvoja zemalja u razvoju usporavanjem razvoja u industrijaliziranim zemljama, nego na osnovu ocjene realnih mogućnosti samih razvijenih zemalja, nezavisno od razvoja ZUR.

Problemi zemalja u razvoju ne rješavaju se niti isključivim oslanjanjem na vlastite, niti samo na tuđe snage

Postoje dvije protivrječne tendencije u teoriji novog poretka: prema jednoj, pošto dijalog sa razvijenima, naročito na temeljima revandikalističke koncepcije ne uspijeva, treba se osloboditi iluzija, okrenuti se sebi i osloniti se na vlastite snage; prema drugoj, potisna snaga i akumulativna sposobnost zemalja u razvoju tako su slabe da one moraju gotovo isključivo da se oslone na spoljnu pomoć.

Međutim, u Ekonomskoj deklaraciji i Programu akcije V konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja[13] i Manilskoj deklaraciji Grupe 77 zemalja u razvoju dat je odgovor: u mogućoj mjeri se osloniti na vlastite snage i u tu svrhu se organizirati, a istovremeno očekivati i oslanjanti se na pomoć i podršku međunarodne zajednice, posebno razvijenih zemalja. Ovdje ćemo ukratko obraditi pitanje spoljnih impulsa, s naročitim osvrtom na teškoće u vezi sa takozvanom demografskom eksplozijom u najmanje razvijenim zemljama.

Do postepenog povećavanja stepena razvijenosti zemalja u razvoju došlo bi i bez dodatnih vanjskih utjecaja, ali bi proces bio tako dugotrajan da bi degradirao ekonomsku i socijalnu si-

[11] Jan Tinbergen, J. Dolman, J. van Ettinger, *Reshaping the International Order*, E. B. Dutton, New York, 1976.
[12] Citirani dokumenat TD/185/Supp. 1.
[13] Usvojeno u Kolombu 1976.

tuaciju u svijetu, dovodeći time u pitanje i prosperitet razvijenih, bogatih zemalja. Otud zajednički interes da se ubrza razvoj zemalja u razvoju.

U historiji su malo koja zemlja ili region ostvarili snažniju ekonomsku ekspanziju bez dodatnog egzogenog impulsa. Osnovu industrijske revolucije u Engleskoj činila su teritorijalna osvajanja, uspon Amerike objektivno je uvjetovan dolaskom desetine miliona Evropljana koji su svoje sposobnosti udružili za osvajanje neslućenih prostora i prirodnih bogatstava, a poslijeratnu ekspanziju zapadne Evrope su početno financirale Sjedinjene Države. Vijekovima iscrpljivanim i osiromašivanim, sada većini zemalja u razvoju, kao podrška probuđenim endogenim faktorima, kao mogući vanjski dodatni impuls, pored mijenjanja ekonomskog poretka uopće, ostaje međunarodno financiranje, transfer resursa, tehnologije i znanja.

U ovakvom kontekstu razmotrimo vrijednost teorija i shvaćanja na Zapadu da siromašne zemlje u razvoju treba da preduzmu efikasne mjere za ograničavanje nataliteta, čime će steći uslove za brže povećavanje dohotka *per capita*. Na primjer, američki profesor i novi savjetnik za nacionalnu bezbjednost Zbigniew Brzezinski piše 1976. g. u Wall-street Journal-u da su Afrika, Azija i Latinska Amerika siromašne, jer se u njima rađa previše djece, a da nisu ništa ili su vrlo malo poduzele da rješavaju taj problem.

U stvari, dovoljno je poznato da se zemlje u razvoju nalaze u začaranom krugu. Niski životni i kulturni nivo ne omogućuje im bitno smanjenje stope nataliteta, a visoki natalitet im sprečava brži razvoj *per capita*. Iako su demografi napustili raniju generalnu pretpostavku da će poboljšanje ekonomsko-socijalnih uvjeta života automatski i u svim svjetskim regijama smanjivati stopu nataliteta, pokazalo se da se to u većini slučajeva ostvaruje, naročito ako je povezano s mjerama planiranja porodice. Neki primjeri:

Stopa nataliteta na 1.000 stanovnika[14]

	1960.	1973.
Tunis	4,4	3,9
Jamajka	4,1	3,2
Šri Lanka	3,6	2,9
Singapur	3,6	2,2
Hongkong	3,6	2,0

Za razliku od apokaliptičkih priviđenja Meadowsa i drugih iz Rimskog kluba, jednostavno teorijsko objašnjenje i prognozu u vezi sa ovim nalazimo u najnovijoj studiji Hudson-Instituta[15] (koju, inače, primamo s uobičajenim opravdanim rezervama). Kahn i saradnici u suštini ovako opisuju dugoročni proces: u

[14] UN, materijali Svjetske konferencije o stanovništvu, 1974.
[15] H. Kahn i saradnici, Hudson-Institut: *The next 200 Years*, izd. William Morrow, New York, 1976.

predindustrijskoj fazi razvoja stopa nataliteta iznosila je 4, ali je porast svjetskog stanovništva bio spor, jer je zbog vrlo loših ekonomskih i socijalnih uslova života, ratova i epidemija i smrtnost bila velika. U novije vrijeme natalitet je ostao visok, dok je mortalitet osjetno opao zbog poboljšanja zdravstvenih uslova i jačanja opće sigurnosti. Otuda sadašnja demografska eksplozija. Međutim, primjer razvijenih zemalja (mi ćemo dodati: i zemalja u razvoju koje su uspjele da osiguraju početno ubrzanje za svoj razvoj) pokazuje da se paralelno s poboljšanjem ekonomskih uslova života natalitet smanjuje, što će se postepeno proširiti i na ostali svijet. Tako će doći do uspostavljanja ravnoteže u pozitivnom smislu za razliku od ravnoteže u negativnom smislu koja je postojala u proteklim milenijima.

Rješenje je, dakle, u tome da se uspostavljanjem novog poretka i neposrednim mjerama stvore uslovi da zemlje u razvoju probiju pomenuti krug i da dostignu takav materijalni i kulturni nivo u kojem će njihov natalitet opadati i one biti osposobljenije da povećavaju svoje dohotke *per capita*. Samo na taj način može da dođe do promjene trendova koji su upravo zbog pomenutih okolnosti dramatični: i pored relativno osjetne stope rasta ostvarene u zemljama u razvoju zahvaljujući njihovim izuzetnim naporima, u periodu između 1960. i 1970. godine prosječna stopa povećanja dohotka *per capita* u ovim zemljama iznosila je 0,7%, a između 1971—73. uopće nije zabilježen porast.

Potrebna je realnost u procjeni efekata mehanizama novog poretka (primjer: sirovine)

Prosperitet i razvoj mnogih zemalja u razvoju danas velikim dijelom zavise od kretanja cijena sirovina i poljoprivrednih proizvoda. Uzmimo neke primjere:

Struktura izvoza nekih najmanje razvijenih zemalja u 1973.[16]

— Izvoz u % —

Zemlje	Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi	Sirovine	Prerađeni proizvodi
Avganistan	25	58	17
Botsvana	41	59	—
Burundi	80	16	4
Centralna Afrička Republika	31	67	2
Čad	11	83	6
Etiopija	68	30	2
Zambija	16	84	—
Gvineja	18	80	2
Malavija	72	19	9
Mali	39	56	5
Somalija	92	7	1
Sudan	9	91	—

[16] *Pays en dévéloppement les moins avancés, pays en dévéloppement insulaires et pays en dévéloppement sans littoral.* Sekretarijat UNCTAD, dok. br. TD/191/Supp. 1.

Slika se dalje pogoršava ako se ima u vidu monokulturni karakter proizvodnje i izvoza velikog broja zemalja u razvoju: u polovini zemalja u razvoju jedan proizvod donosi više od 50% izvoznih prihoda. Zato su zemlje u razvoju, kao što je dobro poznato, većinom teško pogođene nametnutom neekvivalentnom razmjenom na svjetskom tržištu, uglavnom na štetu sirovina, kao i nepodnošljivim fluktuacijama cijena sirovina.

Naime, dvadesetgodišnji period, koji se završava sa 1972. godinom, karakterističan je po postepenom pogoršavanju odnosa cijena primarnih proizvoda i industrijske robe, uz izvjesne prekide i varijacije. Ako taj indeks 1953. označimo sa 100, godine 1957. indeks pada na 81, 1961. na 70, pa nakon izvjesnog kolebanja naviše poslije izbijanja vijetnamskog rata, do 1972. g. se indeks smanjuje na ispod 60%.[17] To znači da je te godine trebalo prodati gotovo dva puta više sirovina i drugih primarnih proizvoda nego dvadeset godina ranije da bi se kupila ista količina industrijske robe. Uzmemo li proračun po drugoj tehnici, vidimo da je između 1962. i 1973. g. situacija proizvoda razvijenih zemalja poboljšana za 115 poena, a nerazvijenih za 31.

Mnogo manje je poznato da taj proces ne teče oduvijek ovako. U toku velike svjetske krize, zaključno sa 1937. godinom, pozicija proizvoda razvijenih zemalja pogoršala se za 16 poena, a nerazvijenih za 30. Proces je bio mnogo sporiji. A pred prvi svjetski rat položaj razvijenih zemalja razvijao se povoljnije[18]:

Godine	Razvijeni	Nerazvijeni
1867—1880.	94	67
1886—1900.	84	54
1913.	100	100

Evo zaključka koji se nameće[19]: u doba političkog imperializma, kada su nerazvijene zemlje velikim dijelom bile u kolonijalnoj zavisnosti, metropole nisu bile zainteresirane za ekstremno obaranje cijena sirovina, jer ih je eksploatirao monopolistički kapital metropola. Raspadanjem kolonijalizma bitno se pojačava pritisak na nerazvijene, novooslobođene zemlje u razvoju, iz kojih se sada metodama ekonomskog imperijalizma, uz sve nepovoljnije uslove za proizvođače sirovina, izvlači njihovo bogatstvo.

---

[17] Prema podacima Međunarodne banke za obnovu i razvoj, objavljenim u *Međuzavisnost problema trgovine, financiranja razvoja i međunarodnog monetarnog sistema,* UNCTAD, 1975.

[18] M. B. Brown, *Economics of imperialism,* Penguin, Harmondsworth, 1974.

[19] Vidi šire u: R. Štajner, *Kriza — anatomija savremenih kriza i (jedna) teorija kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma,* Ekonomski institut, Zagreb i „Savremena administracija", Beograd, 1976.

U kojoj mjeri se cijenama sirovina manipulira, može se uočiti iz još dvije okolnosti. Prvo, cijene industrijskih proizvoda formiraju se na svjetskom tržištu (ovakvom kakvo je, uz sve jače djelovanje monopola) u načelu zavisno od prosječnih troškova proizvodnje i formirane prosječne profitne stope. Međutim, pošto su sirovine većinom berzanski artikli, troškovni princip se ne primjenjuje, a neposredna posljedica toga je da prihodi od izvoza sirovina većinom nisu funkcija uloženog rada, niti zemlje-proizvođači na njih mogu utjecati, jer se cijene formiraju na burzama, zavisno od općih varijacija u ponudi i tražnji, a pretežno od špekulacija u svjetskim razmjerima. Drugo, ovakva je situacija sirovina koje sada eksploatiraju pretežno zemlje u razvoju. Cijene onih sirovina koje su pretežno u rukama kartela i multinacionalnih kompanija kreću se sasvim drukčije. Dok je bakar u jesen 1974. bio jeftiniji za preko 50% nego u prvim mjesecima iste godine, a cink za 2,5 puta, nikal je poskupio za 12%, a cijene aluminija, koje određuje pet američkih kompanija, ostale su stabilne. Prema tome, sada je životno pitanje većine zemalja u razvoju da se, radi sigurne ekvivalentnije razmjene sirovina, uspostave međunarodni sporazumi, stabilizacioni stokovi i mehanizmi u sklopu Integralnog programa za primarne proizvode.

Međutim, uza sve to su neophodne realne i kompleksne analize. Jer, one ubrzo pokazuju da bi jednostranim rješavanjem cijena sirovina, bez komplementarnih mehanizama, krajnji efekat za zemlje u razvoju u cjelini mogao biti problematičan, čak i negativan.

Naime, zemlje u razvoju učestvuju sa 39,9% u svjetskom izvozu sirovina. To znači da jednostavno i linearno povećanje cijena sirovina može da ima nepoželjne posljedice, pošto većim dijelom sirovina danas raspolažu razvijene zemlje. Prema Van Lennepu, generalnom sekretaru OECD-a, zona OECD-zemalja proizvodi oko 80% ukupnih količina primarnih proizvoda koje troši. Otuda pojava da su zemlje u razvoju izvezle 1972. godine u razvijene zemlje sirovina u vrijednosti od 19 milijardi dolara, a uvezle ih u vrijednosti od 20,5 milijardi (uključujući 5,5 milijardi za gorivo).

Slična je situacija na polju hrane. Iz pregleda u ovom poglavlju vidimo da mnoge zemlje u razvoju neposredno zavise od izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ali smo ranije uočili i to da ogromnim dijelom viškova prehrambenih proizvoda danas raspolažu razvijene zemlje: njihovi izvozni viškovi žita prelaze količinu od 100 miliona tona godišnje. Zato generalna rješenja na polju sirovina i hrane nisu moguća; potrebne su pažljive analize koje će pokazati koji mehanizmi u međunarodnim ekonomskim odnosima mogu da budu od efektivne koristi zemljama u razvoju.

Međunarodno utvrđeni ciljevi nisu neostvarljivi

I u mnogim krugovima zemalja u razvoju često se izražavaju sumnje u realnost ciljeva koje je međunarodna zajednica utvrdila u pogledu bržeg razvoja zemalja u razvoju, u mogućnosti njihove realizacije.

Ovaj pesimizam zasniva se na teškim iskustvima nedavne prošlosti. Tako se u šestoj deceniji ovog stoljeća bruto-proizvod povećao u razvijenim zemljama za blizu 1.000 dolara po stanovniku, a u nerazvijenima za manje od 60 dolara. Prema računima Mihnea Gheorgiua, predsjednika rumunjske Akademije za socijalne i političke nauke, dohodak po stanovniku u zemljama u razvoju smanjio se u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje za blizu 50% između 1953. i 1970. Još je dramatičnija razlika ako se uporedi nivo najviše razvijenih i najmanje razvijenih zemalja. Početkom decenije one najbogatije bile su 29,3 puta razvijenije, da bi se krajem desetljeća razlika povećala na 34,1.

Na koji način, dakle, realizirati ciljeve koji treba da preokrenu trendove i stvore potpuno novu situaciju za zemlje u razvoju, da se, na primjer, učešće zemalja u razvoju u svjetskoj industrijskoj proizvodnji poveća sa sadašnjih 6—7% na 25% do kraja ovog vijeka? Analize pokazuju da se uz velike i usklađene napore svjetske zajednice, a napose samih zemalja u razvoju, mogu ostvariti i ovakvi krupni ciljevi. Na primjer, u pogledu industrijalizacije, ako se pretpostavlja da će porast proizvodnje razvijenih kapitalističkih zemalja do 2000-te godine i dalje iznositi 5,6%, a u socijalističkim zemljama 9% godišnje, industrijska proizvodnja obje grupe zemalja iznosit će po vrijednosti 6,5 hiljada milijardi dolara, tako da bi proizvodnja zemalja u razvoju morala da iznosi 2 hiljade milijardi 165 miliona dolara da bi dostigla učešće od 25%. Da bi se to postiglo trebalo bi da do 2000-te godine industrijska proizvodnja u zemljama u razvoju raste godičnje za preko 11% prema 6,6% u razdoblju 1960—1972. Ako se realno pretpostavi da će proizvodnja u razvijenim zemljama rasti nešto sporije nego u pomenutom periodu neprekinutog i brzog povećanja, ostaje da bi industrijska proizvodnja u zemljama u razvoju morala da se povećava po stopi od 9,6% godišnje.[20] Polazeći od postojećih iskustava, to je ostvarljivo.

U svjetlu svega što je ranije rečeno, a naročito u svjetlu iskustava naše zemlje i drugih socijalističkih zemalja, na realnost ukazuje i cilj međunarodne strategije razvoja da se ostvari 3,5% godišnjeg porasta po stanovniku, što bi, također, prema računima UNCTADA[21], prouzrokovalo ovakve, skromne, ali za njihove prilike značajne promjene u nekim zemljama u razvoju:

---

[20] Prema proračunima Sekretarijata UNCTAD-a, dokumenat broj TD/185/Supp. 1, maj 1976.

[21] UNCTAD, TD/191/Supp. 1.

Zemlje	Bruto-nacionalni dohodak po stanovniku u dolarima 1974.	Projekcija dohotka po stanovniku 1980.		
		A	B	C
Avganistan	81	81	89	100
Bangladeš	100	106	107	123
Burundi	73	54	85	90
Etiopija	81	89	83	100
Gvineja	147	138	161	181
Nepal	93	93	94	114
DR Jemen	109	78	98	134

Napomena: u koloni A označen je dohodak u uslovima nastavka trenda porasta ostvarenog između 1960—1970; u koloni B uz nastavak porasta 1970—1974. i u koloni C uz pretpostavku da se ostvari porast od 3,5% godišnje po stanovniku.

Tinbergen računa da bi za ublažavanje najgorih posljedica siromaštva do sredine osamdesetih godina trebalo u narednoj dekadi uložiti 15—20 milijardi dolara godišnje. Najmanje razvijene zemlje su i do sada uložile 3—4 milijarde, a mogu i da povećaju svoje napore, tako da bi međunarodna zajednica morala za tu svrhu da uloži 10—12 milijardi godišnje. To je realistično ako se, na primjer, ovaj iznos uporedi sa blizu 300 milijardi dolara, koliko se sada godišnje troši za vojne svrhe.

James Grant iz Savjeta SAD za inostrani razvoj smatra[22] da bi se ovakvim naporima do sredine osamdesetih godina velikim dijelom mogli ukloniti glad, pothranjenost i apsolutno siromaštvo u zemljama u razvoju. Sasvim je moguće da se u najsiromašnijim zemljama, u kojima živi milijardu ljudi, u pomenutom roku produži životni vijek za deset godina, prepolovi smrtnost djece, osjetno smanji demografski pritisak i udvostruči broj opismenjenih. A do sredine devedesetih godina realizacija programa bi povećala prosječni ljudski vijek na 65 godina i broj opismenjenih na 75% ukupnog stanovništva.

Razumije se da pri ocjeni realnosti ciljeva, u krajnjoj liniji, nije najbitnije da li će oni moći da se striktno realiziraju u predviđenim rokovima, nego da li je ostvarljivo da se trendovi okrenu i da počne realizacija velikih zadataka izlaženja iz bijede, gladi i neznanja. Promjena trendova će, nesumnjivo, uljevati novo povjerenje i samopouzdanje u narode i davati im nove impulse.

*

Razmišljajući o ovom poretku i njegovim realnostima povodom ovog savjetovanja, nije suvišno napomenuti to kakav se naročiti doprinos izgrađivanju koncepcije novog poretka očekuje od ju-

[22] Vidi: International Herald Tribune, 4. februara 1977.

goslovenske nauke i iskustva. Tako, nobelovac Tinbergen u svom već citiranom prošlogodišnjem izvještaju Rimskom klubu kaže: „Jugoslovenska teorija i praksa pokazuje duboku svijest o interakciji između unutrašnje i spoljne politike. Vanjski aspekt jugoslovenske politike je nesvrstanost i uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Jasno je da principi i praksa, koje je izgradila ova višenacionalna zajednica, sa svojim razvijenim regijama i republikama u razvoju, može da pruži veliki doprinos kreiranju novog međunarodnog poretka." Sa istog stanovišta se naglašava i značaj i primjenljivost koncepcije društvenog vlasništva.

Dušan Pirec

Teorijsko-metodološki pristup NMEP-u

1. U poslednje vreme se mnogo govori i piše o *novom međuna-rodnom ekonomskom poretku*. Taj pojam je ušao i u mnoga do-kumenta usvojena na međunarodnim forumima. Stoga bi, možda bilo celishodno ako pokušamo da teorijski bliže odredimo sam po-jam ne bi li nam to omogućilo strategijsko i taktičko uobličavanj njegove operacionalizacije.

No, da bismo tome mogli pristupiti, potrebno je, pre svega utvrditi šta je to uopšte, teorijski posmatrano, međunarodni eko-nomski sistem, zatim šta karakteriše postojeći sistem koji treb menjati i, najzad, da li se već nešto promenilo u datom sistemu

2. Svaki ekonomski sistem (pa i međunarodni) čini, teorij-ski posmatrano, zbir svih obeležja koja karakterišu osnovne izvedene odnose društvene proizvodnje na svetskom planu, njiho-ve oblike ispoljavanja i mehanizam funkcionisanja, njihovu kau-zalnu i funkcionalnu međuzavisnost (Samardžija, Dragičević, Mak-simović i drugi).

S druge strane, dati međunarodni ekonomski sistem uslovlje-n je dominantnim odnosima proizvodnje (bar je tako dosad bilo), njene neposredne i posredne aktere sačinjavaju učesnici u druš

:venoj reprodukciji (to jest zemlje), posmatrano kroz prizmu in- :erakcije u proizvodnji i raspodeli, razmeni i upotrebi dobara i ısluga na međunarodnoj razini.

Naravno, nijedan međunarodni ekonomski sistem nije dat ednom za svagda samim tim što je u funkciji, kako razvitka pro- zvodnih snaga, tako i bujajućih društvenih potencija (u sistemu van datog sistema). Drugim rečima, svaki međunarodni ekonom- ki sistem je vremenski omeđen, bilo u pogledu celine obeležja, li samo određenih. Čak bismo, možda, mogli reći na osnovu dosa- lašnjeg istorijskog iskustva, da je bilo razdoblja kada se novi istem sve više uvlačio u stari, razarajući ga. Upravo stoga je celishodno da se osvrnemo, pre svega, na poznatu kontroverzu *edinstveno versus nejedinstveno svetsko tržište*, a zatim na pro- es razaranja postojeće podele rada (otvaranje procesa preraspo- ele realnih resursa leži u osnovi novog međunarodnog ekonom- kog sistema), pre nego što priđemo analizi dejstva vladajućeg dnosa u međunarodnoj ekonomskoj konstelaciji na razvojne mo- ućnosti zemalja u razvoju.

. Oktobarskom revolucijom je počeo, pored ostalog, i proces arušavanja jedinstva svetskog tržišta. Taj proces je naročito in- :nziviran posle drugog svetskog rata formiranjem sve više soci- ılističkih zemalja. Sem toga, posle drugog svetskog rata pojavilo :, naporedo sa procesom političke dekolonizacije, više teorija eorija centra i periferija, semi-periferija, tampon-zemlje, itd.). 'aravno, korišćenje tih ili sličnih termina od koristi je s obzirom a to da se na taj način može bliže definisati politički, pa i eko- ɔmski položaj mnogih zemalja koje se, manje-više, nalaze u iden- čnom položaju. Sve to nije najmanje sporno. Ali, da li je time 'etsko tržište izgubilo svoja određujuća obeležja jedinstvenosti?

Tom pitanju se može prići sa dva (uslovno govoreći) teorij- :o-metodološka nivoa: prvi je teorijski, a drugi istorijski. Prvi ɔistup treba da dâ odgovor da li je došlo i do bitnih promena u ımoj celini međunarodnih ekonomskih odnosa ako se promenilo ɔuštveno ustrojstvo dela celine. Ukoliko to nije slučaj, ne bi- no mogli govoriti o nepostojanju organskog jedinstva celine tih lnosa. Drugi pristup ima zadatak da izloži (posmatrano vremen- :i) promene do kojih je došlo u oblasti međunarodnih ekonom- :ih odnosa upravo zbog razlika u društveno-ekonomskim odno- ma dela celine, zbog promena odnosa klasnih snaga u drugom :lu te celine i zbog promena odnosa između pojedinih de- va celine.

Da pođemo od teorijskih koncepata koji, manje-više, domi- raju u svetu.

Govoreći o postojanju ili nepostojanju organicističkog jedin- va svetske privrede, *posmatrano kroz prizmu međunarodnih :onomskih odnosa*, u analizi se najčešće polazi sa empirijskog

stanovišta o postojanju razlika u bitnim određenjima grupa zemalja (paralelno egzistiranje razvijenih kapitalističkih zemalja i sve većeg broja socijalističkih zemalja, kao i jačanje pokreta nesvrstanosti). Uglavnom, na takvo polazište se oslanjaju i teorijske eksplikacije, usled čega su one (dobrim delom) i prilagođene ovim ili onim potrebama. Tako, pretežan deo teorijske misli u razvijenim kapitalističkim zemljama zalaže se za to da egzistira pluralitet sistema na inače jedinstvenom svetskom tržištu. Ovi sistemi se takmiče međusobno. Zemlje se razvrstavaju u zavisnosti od mesta državnog, odnosno privatnog sektora u privredi, ili nivoa produktivnosti, ili u zavisnosti od kombinovanih obeležja. S druge strane, ekonomska misao socijalističkih zemalja je na stanovištu da ima bitnih razlika između jednog i drugog sistema. Međusobne veze sistema uspostavljaju se jedino spoljnotrgovinskom razmenom i platnim bilansom. Stoga ne postoji, prema njima, jedinstveno svetsko tržište, već dva tržišta. Kad su, pak, u pitanju zemlje u razvoju, pravi se razlika između zemalja koje su pošle kapitalističkim putem razvoja i onih koje su pošle nekapitalističkim.

Ako se pođe sa tog stanovišta, nužno je pristupiti teorijskoj analizi pojedinih sistema, budući da se jedino tako može odgovoriti na postavljeno pitanje. Ali, ako se tako priđe analizi, međunarodni ekonomski odnosi dobijaju supsidijarni karakter. Samim tim, i svetska privreda se atomizira u veći ili manji broj autarkičnim ogradama međusobno izdvojenih celina, što je, opet, u suprotnosti sa samom logikom proizvodnih snaga. S druge strane, i međunarodni ekonomski odnosi zasnivali bi se, u tom slučaju, pretežno na klirinškoj osnovi.

Međutim, možemo postaviti pitanje, polazeći upravo od empirijskih činjenica, da li je to baš tako? Jer, da je tako, ne bismo mogli objasniti (ni teorijski, ni praktično-politički) datu međunarodnu podelu rada, njene uzroke i posledice, pa ni unutrašnju logiku datih međunarodnih ekonomskih odnosa, sa svim svojim inter i intraimplikacijama. Samim tim, ne može se objasniti ni potreba za izgradnjom *novuma* u ovoj oblasti ljudske delatnosti, pa ni putevi njegove izgradnje. To pretpostavlja i odgovarajuće prilagođavanje Marksovog teorijsko-metodološkog postupka tom stanovištu, a time i apstrahovanje mesta i uloge proizvodnih snaga u procesu društvenog razvoja, pa i menjanju društvenih odnosa. Time se rešenje problema svodi *isključivo* na svest, a i materijalističko učenje supstituiše *in extremis* idealističkim.

No, možda ima i potrebe za tim. Pokušaćemo da na to odgovorimo. Ali, da se prethodno podsetimo na istorijat problema.

Kontroverza: jedinstveno *versus* nejedinstveno svetsko tržište potiče još pre oktobarske revolucije. Naime, početkom ovog veka vodile su se u marksističkoj ekonomskoj misli teorijske diskusije o tome da li Marksova analiza kapitala može dati zadovoljavajući odgovor o njegovom funkcionisanju. Ova diskusija se nije ograničila samo na metodološku stranu problema već je zahvatila (što je razumljivo) i sam sadržaj analize (to jest samo

prirodu kapitalističkog sistema). Prema jednima, razvijeni kapitalizam je samo etapa u razvoju društva. To nije sporno. Ali, ovaj pravac je vezivao razmah kapitalizma u XIX veku i za nekapitalističke formacije, pa i kolonijalna osvajanja. To je, međutim, samo delimično tačno. Naravno, ovom prilikom ne možemo bliže ulaziti u sam problem. Ograničićemo se, naime, samo na ono što je, prema nama, bitno. Tako, ako se pođe od toga da kapitalistički odnosi nastaju, razvijaju se i rastvaraju (pre i sada) zahvaljujući, pre svega i iznad svega, postojanju drugih društvenih formacija (analogno tome, i socijalizma), bilo bi otežano teorijsko objašnjenje samog sistema, njegovih razvojnih mogućnosti i njegovih granica. To, naravno, ne znači da se taj aspekt ne prepliće sa spoljnim aspektima. Time teorijsko rešenje problema postaje samo složenije, ali ne dobiva nešto bitno novo. Uostalom, ni Marks nije u svojoj analizi prenebregavao taj aspekt problema, ali mu nije davao odlučujući značaj. Jer, „tendencija za stvaranje svjetskog tržišta neposredno je dana u samom pojmu kapitala" (Marks). Drugim rečima, on je pristupio problemu sa drugojačijeg teorijsko-metodološkog polazišta. Naime, on je u *Kapitalu* analizirao unutrašnju logiku kapitalističkih odnosa proizvodnje (to jest samu prirodu kapitala). Ako je ponekad i ponegde i bilo kakvih odstupanja (na primer, deo o akumulaciji ili o novcu), ona su služila pre za ilustraciju problema no kao polazište za njegovo izvođenje. Otuda je Marks morao pribeći i apstrahovanju određenih obeležja kapitalizma u analizi mehanizama čistog kapitalizma i načina njegovog funkcionisanja. Posredstvom te teorijske optike je Marks dao suštinu protivrečnosti u samom kapitalu, a time *implicite* same promene kroz koje kapitalizam prolazi u toku procesa samodestrukcije. Međutim, taj proces nije u Marksovom opusu dat nekim hronološkim redosledom, već kao analiza određujućeg u datim odnosima proizvodnje, to jest onog obeležja kapitalizma koje će, usled delovanja njemu inherentnih zakonitosti, dovesti proces dokidanja i do njegovog ukidanja.[1]

Tim povodom možda treba da se podsetimo na teorijske primedbe R. Luksemburg *(Akumulacija kapitala)* na Marksove šeme reprodukcije. Naime, višak vrednosti proizveden u prvom odeljku ne može se, prema njoj, realizovati u čistim kapitalističkim odnosima, već jedino ako su i nekapitalistički elementi prinuđeni da kupuju kapitalističke proizvode. Tako objašnjava R. Luksemburg ekspanziju kapitala i na nekapitalistička tržišta, pa i proces uvlačenja periferije u kapitalističku orbitu. Ako se pođe sa tog stanovišta, mogao bi se *mutatis mutandis* odatle izvući zaključak da *danas* socijalističke zemlje i zemlje u razvoju *ipso facto* omogućuju dalji razvoj kapitalizma upravo zbog toga što pružaju kapitalu mogućnost realizacije. Ako je već tako, onda se *ipak* ne može osporavati činjenica o postojanju jedinstvenog svetskog tr-

[1] Marks je u predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* eksplicitno istakao nameru da osvetli logičku povezanost teorijskih kategorija kapitalističkog sveta, a ne da izloži hronološkim redosledom nastanak kapitalizma i njegov razvoj.

žišta, nezavisno od razlika koje postoje među delovima te celine u pogledu unutrašnjih odnosa. Jer, kapitalizam može egzistirati i razvijati se dokle god se političke granice ne poklapaju sa granicama kapitalističke ekonomije. U protivnom, sužava se polje reprodukcije kapitala. Naravno, svi ti procesi ne znače (u svojoj krajnjoj konsekvenci) ništa drugo do proces rastakanja kapitala kao odnosa proizvodnje, ali ne i njegovo ukidanje, već (još) samo *dokidanje*. No, njihovim uključenjem u teorijsku analizu razbija se logičko jedinstvo danas čistih odnosa kapitala na međunarodnom ekonomskom planu. Njihovim uvlačenjem se, zapravo, odstupa od Marksove teze time što se ističe da do rastvaranja tog odnosa neće doći (u procesu) usled delovanja njemu svojstvenih zakonitosti, već da su, pre svega, nužni impulsi sa strane. Na taj način se razara homogenost Marksove analize.

Ali, nije samo to u pitanju. Naime, realna je činjenica da je za razvitak kapitala nužan ne samo razvoj u dubinu već i u širinu, što nije ništa drugo do prodor kapitala u zaostale zemlje. To niko i ne spori. No, ovde nije reč o tome da li je ili nije odlučujuće, posmatrano sa teorijskog stanovišta, postojanje nekapitalističkih tržišta za realizaciju proizvoda prvog odeljka, već da li kapital stvara u samom sebi preduslove za samodestrukciju. Doduše, njegova ekspanzija u nekapitalističke zemlje ubrzava taj proces (takozvani reverzibilni efekat). Međutim, dinamičke elemente samodestrukcija kapitala dobija usled delovanja njegovih unutrašnjih zakonitosti, u njemu samom. Otuda se uključenjem nekapitalističkih tržišta u logiku Marksovog razmišljanja razbija koherentnost i istorodnost njegovog teorijsko-metodološkog koncepta.

Drugo je, međutim, pitanje da li još postoji, kao u Marksovo doba, totalitet odnosa kapitala i na međunarodnom planu i u unutrašnjim odnosima ove ili one grupe zemalja. Ako ne postoji (a on, po meni, ne postoji — bar ne u ovom klasičnom obliku), šta to znači za sam odnos kapitala u oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa? Jer se, u tom slučaju, ne može, zbog objektivne međuzavisnosti jednog i drugog segmenta, prenebreći povratno delovanje unutrašnjih odnosa na međunarodne odnose (i *vice versa*).[2] Ali, to još ne znači i negaciju odnosa kapitala u međunarodnim ekonomskim odnosima. No, ostavimo taj aspekt problema zasad po strani, budući da to zahteva mnogo svestraniju teorijsku analizu nego što nam predmet savetovanja dozvoljava.

I svetska kriza početkom tridesetih godina (pa i najnovija, mada u drugojačijim uslovima) podstakla je ponovo diskusiju oko

---

[2] Kako osamostaljenje svetskog tržišta (u koje je uključena delatnost svakog pojedinca) raste sa razvitkom novčanih odnosa (razmenske vrednosti) i, *vice versa*, u isti mah s nezavisnošću i ravnodušnošću onih koji troše i onih koji proizvode, jednih prema drugima, raste opšta povezanost i svestrana zavisnost u proizvodnji i potrošnji, kako to protivrečje vodi do kriza itd., to se istovremeno s razvitkom ovog otuđenja pokušava da ukine ono na njegovom vlastitom tlu (K. Marx, *Grundrisse der politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953).

kontroverze o postojanju ili nepostojanju jedinstvenog svetskog tržišta.[3] Naime, i velika kriza i najnovija (1974 — ?) ukazale su na (sve više) ograničene mogućnosti upravljanja kapitalističkim, odnosno socijalističkim, privredama na postojeći način. Stoga je u kapitalizmu umesto klasične kapitalističke konkurencije došlo do sve veće intervencije kapitalističke države u privredne tokove (ove tendencije same sebe podstiču u datim inter i intraodnosima klasnih snaga), što je samo pothranjivalo autarkične tendencije. U socijalističkim zemljama, opet, rigidan način upravljanja privredom sužava zamah inicijative potencijalnih stvaralačkih snaga. I, dogod svetska privreda (u celini posmatrano) nije bila suočena s većim ili manjim teškoćama u svom razvojnom ritmu, nisu se ispoljavale na tako očigledan način ni odnosne slabosti u upravljanju privredom. Zar i to nije jedan od argumenata koji znači prilog tezi o postojanju jedinstva, a ne nejedinstva svetske privrede? Ta situacija je ponovo pokrenula razmišljanja ne malog broja naučnih poslenika i o vremešnosti jednog odnosa proizvodnje i o mogućem razorenju jedinstva svetske privrede, pa i o poslednjoj etapi u razvoju kapitalizma. Ali, time još nije teorijski objašnjeno funkcionisanje kapitala na polju međunarodnih ekonomskih odnosa (nezavisno od njegovih pojavnih oblika) u savremenim uslovima, već je objašnjenje traženo u heterogenosti njegovih manifestacija.[4] Ali, da li za to postoje opravdane teorijske osnove?

Ako je dokazano *quod erat demonstrandum* (i u meri u kojoj je tako), onda je još reč o robnoj proizvodnji, nezavisno od modifikacija robnih vrednosti usled ovakve ili onakve spoljnotrgovinske politike ove ili one zemlje. Otuda ni razvoj svetske privrede (samim tim, ni raspored strukture razmene dobara i usluga na međunarodnoj razini) nije harmoničan, po jednom prethodno usvojenom planu, već se delovi celine razvijaju skokovito i nejednakim ritmom. Naime, zakon vrednosti dobija svoj izraz u ceni roba. Cena roba, pak, formira se na svetskom tržištu uz učešće svih zemalja, bilo kao kupaca ili prodavaca, ili i jedno i drugo (*Kapital*, III). Stoga je i društveno potrebno radno vreme određujući element svetske cene. To društveno potrebno radno vreme je determinisano na međunarodnoj razini uslovima proizvodnje i međunarodnom produktivnošću rada. Samim tim se ono formira kao prosečno za različite nacionalne uslove proizvodnje i nacionalne produktivnosti rada. Pri tom, svaka zemlja dobija, pri realizaciji roba na svetskom tržištu, određeni ekvivalent koji je srazmeran međunarodno društveno priznatom radu. To, zapravo, znači da svetske cene ne rezultiraju *in extremis* iz sfere prometa, već iz sfere proizvodnje. Jer, „na svetskom tržištu se pro-

[3] Vidi: *Ekonomičeskie svjazi Vostok—Zapad: problemi i vozmožnosti*, „Mysl", Moskva, 1976; J. Bjelajew — L. Siemionow, *Intergracja socjalistyczna a gospodarka swiatowa*, Ksianzka i Wiedta, Warszawa, 1975; i dr.

[4] Od ovakvog pristupa, nezavisno od idejnih stajališta, nije imuna teorijska misao ni na Zapadu, ni na Istoku.

duktivniji nacionalni rad uzima u obzir kao intenzivniji dogod konkurencija ne prinudi produktivniju naciju na sniženje cena na njenu vrednost. Zato se rešavanje problema razlika između nacionalne i međunacionalne vrednosti roba izražava u njihovim cenama pre nego što uđu u promet, odnosno — one su preduslov prometa, a ne njegov rezultat" (Marks). Otuda se i međunarodna vrednost roba, koje su proizvedene na *bilo kojem tržištu*, određuje u međunarodnoj razmeni po osnovu nivoa proizvodnosti rada u *sklopu svetske privrede*. Samim tim se ni delovanje zakona vrednosti još ne može eliminisati na svetskom tržištu administrativnim merama. Budući, pak, da je dati sistem međunarodnih ekonomskih odnosa opredeljen dominantnim odnosima proizvodnje, onda je i kapital-vrednost koja donosi svom vlasniku (na ovom nivou razmatranja nije bitno da li je to pojedinac ili država) višak vrednosti, to jest profit kao njegov preobraženi lik. To je, u stvari, određujuće obeležje jedinstvenog svetskog tržišta na kojem tržišta pojedinih zemalja čine, ipak, samo njegove sastavne delove.

2. Polazeći od Marksovog teorijsko-metodološkog postupka pokušali smo da dokažemo postojanje jedinstva svetskog tržišta. Da li smo i uspeli — to treba drugi da kažu.

No, nezavisno od korektnosti ili nekorektnosti te teze, postojana je činjenica da je tendencija za oplođivanjem kao preduslovom reprodukcije vrednosti osnovna zakonitost kapitala. Samim tim, i zakonitost viška vrednosti je njegova unutrašnja granica. Višak radnog vremena, pretvoren u razmensku vrednost ili opšti ekvivalent (to jest novac), postaje, pak, granica upotrebnih vrednosti ili potrošačke moći radnika (Marks).

S obzirom na taj opšti stav, može biti od interesa da vidimo kako je na međunarodnoj razini tekao proces delovanja zakonitosti viška vrednosti i šta je sobom nosio.

Svetski sistem reprodukcije se izgrađivao i izgradio poslednjih 200 godina pod dominantnim uticajem kapitalističkog načina proizvodnje. Promene koje je doneo sobom kapitalistički način proizvodnje u strukturiranju svetskog sistema reprodukcije dvojakog su karaktera: s jedne strane, razvoj proizvodnih snaga u dubinu podsticao je međuuslovljeno prožimanje proizvodnog aparata na sve širem geografskom prostoru, a samim tim i manju ili veću uniformnost institucionalne nadgradnje; s druge strane, ekspanzija proizvodnih snaga u širinu uvlačila je i uvlači u „vrtlog" svetske privrede zemlje koje su, u prvo vreme, bile na „periferiji" kapitalističkog procesa reprodukcije (to jest nekapitalističke društvene formacije). Ova dva procesa, inače međusobno uslovljena, dovela su do formiranja takvog sistema reprodukcije koji je, svojim razvojem u dubinu (to jest na polju tehnologije) podsticao ekspanziju u širinu (odnosno na međunarodnom planu), i *vice versa*. Na taj način, kapitalizam je uvlačio u „vrtlog" svetske privrede sve veći broj zemalja, kao što je podsticao i proces koncentracije i centralizacije kapitala, odnosno integracione procese u nacionalnim i svetskim razmerama. Usled

toga je bilo omogućeno i prelivanje viška vrednosti (ili bar dela) iz nerazvijenih zemalja u kapitalističke centre. Budući, pak, da je uticao na ispoljavanje tendencije neravnomernosti, mehanizam međunarodne razmene dobara i usluga, zasnovan na robnoj proizvodnji, s jedne strane je podsticao kontinuelno i međusobno prestizanje jednih zemalja od strane drugih zemalja, a, s druge, pothranjivao tendenciju isključenja dela sveta iz tog procesa. Stoga su ti procesi tekli naporedo s procesom reprodukovanja, pa i produbljivanja razlika, kako u samom kapitalu, tako i polarizaciji sveta na visokoindustrijalizovane zemlje i zemlje proizvođače sirovina i drugih primarnih proizvoda, što je bitno uticalo na produbljivanje jaza u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Posmatrano sa tog stanovišta, zemlje u razvoju čine autonoman i između sebe koherentan ekonomski organizam.

Do prvog svetskog rata (pa, u izvesnoj meri, i u prvoj deceniji posle njega) egzistirao je totalitet kapitala kao odnos proizvodnje zasnovan na privatnoj svojini i privatnoj inicijativi. Drugim rečima, nije bilo bitnih razlika u funkcionisanju kapitala na međunarodnom polju od njegovog funkcionisanja na unutrašnjem. No, počev od oktobarske revolucije (odnosno — u izvesnom smislu — od jedne od njenih posledica — velike ekonomske krize 1929—33) taj totalitet počeo je da rastače i na unutrašnjem planu ove ili one zemlje (negde brže, a negde sporije) i na međunarodnom planu, da bi u poslednje dve decenije dobio izrazitije obrise. Zapravo, začeli su se ovakvi međusobno zavisni procesi: s jedne strane, „moderna industrija nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan", zbog čega je njena tehnička osnova revolucionarna; dalje, „rastuća akumulacija kapitala uključuje i njegovu rastuću koncentraciju" i, najzad, „nužnost prirodnog procesa kapitalističke proizvodnje rađa svoju vlastitu negaciju" — porast mase sredstava za proizvodnju ... i porast te mase je preduslov i posledica društvene proizvodne snage rada" (Marks); s druge strane, pak, naporedo sa ekspanzijom kapitala i u širinu i u dubinu, niču i razvijaju se elementi njegove sopstvene negacije i na međunarodnom ekonomskom planu. Naime, jačanje svetskih veza i međuzavisnosti, internacionalizacija saobraćaja, dobara, kapitala i ideja praćeni su istovremeno i ispoljavanjem tendencije ka očuvanju individualiteta nacionalnih privreda i buđenju naroda (do juče zavisnih) i sazrevanju njihove svesti o *potrebi* i mogućnostima sve bržeg procesa dokidanja odnosa dominacije i eksploatacije, a time i procesa ugrađivanja ekonomske samostalnosti u političku nezavisnost. U prvom slučaju (to jest u kapitalističkim društvenim uslovima) protivrečnost između opšte društvene moći u koju se kapital pretvara i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje razvija sve upadljivije „... rešenje tog odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje" (Marks). U drugom slučaju, pak, reč je o tri međuzavisna procesa. Jer, dok razvoj proizvodnih snaga podstiče integrisa-

nja nacionalnih ekonomija u svetsku privredu, dotle istorijski nastale razlike u vrednosti radne snage, profitnih stopa, veličine zemlje i drugo preferiraju strategijske elemente nacionalnih razvojnih politika. Najzad, ekonomski razvoj zemalja u razvoju pokazao je do sada da koncepti razvoja, preuzeti iz razvijenih kapitalističkih ekonomija, ne garantuju tim zemljama ostvarivanje njihovih razvojnih aspiracija, kao i da postojeći oblici međunarodnih ekonomskih odnosa čine trgovinu, pomoć, investicije, monetarnu politiku i tehnologiju instrumentima dominacije razvijenih privreda.[5] U celini tog procesa (naravno, sa specifičnim vidovima ispoljavanja, u zavisnosti od zatečenih i stečenih okolnosti na užem i širem planu), nicali su i jačali, saglasno sa intenzifikacijom samih procesa, pokreti koji tragaju za *vlastitim* putovima socijalnog preobražaja i ekonomskog oslobađanja. Na unutrašnjem planu razvijenih zemalja ovi procesi se manifestuju jačanjem progresivnih pokreta i traganjem za takvim društvenim odnosima koji bi bili primereni datoj zemlji, a u zemljama u razvoju — u nastojanju pokreta nesvrstanosti menjanju postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i uspostavljanju novih koji bi počivali na ravnopravnosti i uzajamnosti interesa, nezavisno od toga da li su ti odnosi u skladu ili ne s tradicionalnom predstavom o socijalizmu.

Ukoliko su tačno iskazane ispoljene tendencije, odnosno u meri u kojoj je to tako, mogli bismo reći da i ovaj proces ne samo što nije jednoznačan (kako zbog delovanja kontrasila, tako i stoga što se u sam proces, objektivnom nužnošću, ugrađuju elementi novog), već je i ambivalentan po razlikama u kojima su situirane razvijene zemlje u odnosu na one nerazvijene.

3. Pomenute tendencije ispoljavaju se, konkretno posmatrano, i na trgovinskom i na monetarnom planu, a samim tim i na institucionalnom. Jer, kako bismo, inače, mogli tumačiti, s jedne strane, bujanje intervencionizma na međunarodnom trgovinskom planu naporedo sa nastojanjem razvijenih zemalja da uspostave veću međusobnu saglasnost o ciljevima daljeg razvoja sredstava za njihovo ostvarenje (vidi zasedanje OECD na ministarskom nivou juna 1976), odnosno da kompleksnim programom razvoja ostvare ekonomsku homogenizaciju zemalja uključenih u taj proces, a, s druge strane, otvaranje procesa što tešnje ekonomske saradnje na regionalnoj osnovi (na primer, formiranje arapskog monetarnog tržišta, ili osnivanje udruženja latinskoameričkih banaka radi zajedničkog nastupanja zemalja Latinske Amerike na tržištu kapitala, kako bi sebi osigurale dopunska sredstva za razvoj i pod povoljnijim uslovima nego dosad). Ili, na primer, kako bismo mogli tumačiti ukidanje konverzije dolara u zlato (takozvane demonetizacije zlata)[6], devalvaciju, odnosno revalvaciju jed-

---

[5] Ove međusobno protivrečne tendencije su danas od ne malog značaja za mehanizam međunarodne razmene, kako u pojedinim ekonomskim grupacijama, tako i između njih i nerazvijenog dela sveta.

[6] Kurioziteta radi napominjemo samo da na Zapadu vaskrsava, istina još stidljivo, težnja rehabilitaciji uloge zlata u međunarodnim

ne valute za drugom, uvođenje fluktuirajućih kurseva, nego kao činjenicu da se više ne može govoriti o međunarodnom monetarnom sistemu, već o međunarodnim monetarnim odnosima. Pored toga, mogli bismo reći da su krize u oblasti međunarodnih monetarnih odnosa *samo* refleksi procesa dubljeg prestrojavanja u društvenim odnosima savremenog sveta, budući da novac čini (ili je činio) vezivno tkivo kapitala kao društvenog odnosa u njegovom totalitetu.

Imajući u vidu rečeno, postavlja se pitanje da li se danas uopšte može govoriti na stari način o nekom opštevažećem međunarodnom ekonomskom sistemu, i to posmatrano bilo u celini bilo po pojedinim njegovim segmentima (međunarodni trgovinski sistem, međunarodni monetarni sistem, međunarodni finansijski sistem). To, međutim, ne znači da dosadašnji sistem nije i dalje zadržao neka obeležja. No, i ta obeležja moraju nužno biti degradirana samim tim što su imala svoju određenost u sklopu celine.

Naravno, ovde je reč o svetskom sistemu, a ne i o tome da ne postoje određena pravila igre između ove ili one grupacije zemalja, identičnih u određenim karakteristikama. Uostalom, bliže analize svih segmenata celine potvrdile bi, po svemu sudeći, rečeno. To, opet, ne znači da kapital kao društveni odnos ne deluje i dalje u međunarodnim ekonomskim odnosima. Drugim rečima, svetsko tržište još nije izgubilo svoju dosadašnju ulogu na polju bar dugoročnog izjednačavanja odnosa vrednosti, iako se ti odnosi u svetu sve više i sve brže menjaju, kako pod uticajem napretka tehnologije tako i usled promena u društvenim odnosima.[7] No, budući da su se promenili uslovi, nužno će se (pre ili posle) i njegovo delovanje prilagoditi promenjenim odnosima.

II

1. Nerazvijenost je, u relaciji sa razvijenošću, istovremeno i odnos (moguć stepen korišćenja prirodnih i ljudskih resursa), i stanje (raspoloživ kapital, kvalifikaciona struktura radne snage, stepen diverzifikovanosti ekonomske strukture, strukture i obima spoljnotrgovinske razmene) i proces (uticaj razvoja na sve oblasti društvenog života). S obzirom na to, trebalo bi tako i stipulisati novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa da on simultano deluje na sve aspekte nerazvijenosti. Drugim rečima, novi međunarodni ekonomski sistem bi morao uticati i na stepen korišćenja

---

odnosima. Identične predloge su dali i autori iz socijalističkih zemalja istočne Evrope.

[7] „... mase proizvoda koje odgovaraju različitim potrebama, iziskuju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Da o d r e đ e n i oblik proizvodnje ni u kojem slučaju ne ukida ovu n e o p h o d n o s t p o d e l e društvenog rada u određenim proporcijama, nego samo može izmeniti njen n a č i n i s p o l j a v a n j a" (K. Marks, *Pisma Kugelmanu*, „Kultura", Beograd, 1951, str. 74).

prirodnih i ljudskih resursa u zemljama u razvoju, na diverzifikaciju ekonomske strukture u tim zemljama, na obim i strukturu njihove spoljnotrgovinske razmene, itd. Jedino na taj način on bi u sebi sadržao, a time i afirmisao promene do kojih je došlo u procesu razvoja u oblasti društvenih, političkih i ekonomskih odnosa na međunarodnom planu. Znači, ne sme se poći od toga da bilo koja komponenta novog međunarodnog ekonomskog sistema može biti (samostalno ili zajedno sa nekom drugom komponentom) okosnica tih odnosa. Novi međunarodni ekonomski sistem može se posmatrati samo u njegovoj celovitosti, u čijem je sklopu ova ili ona njegova komponenta u uzročno-posledičkoj vezi sa drugim segmentima celine, kao i sa samom celinom. Tek tako se, zapravo, može jednom zasvagda stati na put onom što na planu međunarodnih ekonomskih odnosa utiče usporavajuće na razvojne mogućnosti zemalja u razvoju. Prema tome, mora se naći put za modifikaciju osnovnih pravila u međunarodnom ekonomskom sistemu, i to tako da se prihodi koje ostvaruju zemlje u razvoju izvozom stalno ne smanjuju suprotnim kretanjima odnosa razmene, odnosno da „pomoć" koju primaju ne bude smanjivana povećanjem otplata. Ovde je, u stvari, reč o uspostavljanju takvih međunarodnih ekonomskih odnosa koji će autohtono uticati na smanjivanje jaza u razvijenosti, a time i na otvaranje procesa ukidanja podele sveta na bogate i siromašne, na koncentraciju imovine i znanja — na jednoj strani, a bede i zaostalosti — na drugoj strani. U svojoj krajnjoj konsekvenci, to zahteva redistribuciju svetskog društvenog proizvoda u korist zemalja u razvoju i suverenost nad prirodnim resursima kao preduslovima ubrzanog ekonomskog razvitka zemalja u razvoju. Samim tim, taj proces je istovremeno i proces rastakanja kapitala kao društvenog odnosa na planu međunarodnih ekonomskih odnosa.

No, time se konstatuje samo jedna opšta i poznata činjenica, ali ne daje i zadovoljavajući odgovor na postavljeno pitanje. Jer, u uslovima date međunarodne podele rada i datog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa razvitak proizvodnih snaga na svetskom nivou čini danas funkcionalno jedinstvo. To se neprekidno odslikava na razvojne napore zemalja u razvoju zbog njihove inkorporiranosti u funkcionalno međuzavisni razvoj proizvodnih snaga na svetskom nivou. Takav razvoj proizvodnih snaga sadrži u sebi elemente zavisnosti od razvijenih zemalja (tehnologija, kapital, kadrovi, tržište), a time i elemente neravnopravnosti. Ako je tako, onda se teško može pretpostaviti da će proces izgradnje novog međunarodnog ekonomskog sistema biti tako jednostavan i tako brz.

2. U prvom delu našeg izlaganja bilo je reči o sistemu reprodukcije u svetu koji se izgrađivao pod dominacijom kapitalističkog načina proizvodnje. Ostaje da vidimo kako se taj sistem danas odslikava na razvojne aspiracije zemalja u razvoju, budući da sticanje političke samostalnosti bivših kolonijalnih i zavis-

nih zemalja još nije uticalo na menjanje tog odnosa na međunarodnom ekonomskom planu.[8]

Tim povodom zadržaćemo se na nekim pitanjima koja su, inače, u žiži svih rasprava između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

a) Svetski sistem reprodukcije izgradio se pod dominantnim uticajem kapitala kao društvenog odnosa. Samim tim je i podela rada zadržala funkciju reprodukcije tog sistema, što je determinisalo i mesto pojedinih zemalja (pa i celih regiona) u rasporedu svetske proizvodnje, a time i u razmeni i raspodeli. Stoga, tržišta pojedinih zemalja čine sastavne delove svetskog tržišta povezanih međusobno međunarodnom podelom rada. Promene, pak, koje je u strukturisanju svetskog sistema reprodukcije doneo sobom kapitalistički sistem proizvodnje u procesu razvoja, dvojakog su karaktera: s jedne strane, razvoj proizvodnih snaga u dubinu podsticao je međuuslovljeno prožimanje proizvodnog aparata u sklopu određenih geografskih prostora, a time i (manje ili više) određenu uniformnost internacionalne nadgradnje; s druge strane, ekspanzija proizvodnih snaga u širinu imala je dezintegrišuće dejstvo na dotad relativno homogene i autonomne procese reprodukcije u nekapitalističkim društvenim formacijama. Ova dva procesa dovela su do formiranja takve strukture svetskog sistema reprodukcije koji je omogućavao slivanje akumulacije u centre kapitalizma.[9] Drugim rečima, razvoj u širinu bio je, u tim uslovima, u funkciji interesa razvijenih kapitalističkih zemalja.

Političko oslobađanje kolonija je počelo po prvom svetskom ratu, da bi posle drugog svetskog rata dobilo svoj puni zamah. Ono je, nesumnjivo, bilo progresivno. Međutim, taj proces nije, u prvo vreme, bitno uticao na menjanje ekonomske slike sveta i na jedinstvenost svetskog sistema reprodukcije kapitala. Jer, ekonomski odnosi dominacije su se i dalje perpetuirali, mada u novim oblicima, pa i uz zadržavanje mnogo ranijih oblika. Usled toga se jaz u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja i dalje širio (i apsolutno i relativno), nezavisno od nastojanja svetske zajednice da se, ovakvim ili onakvim oblicima pomoći (koja, u stvari, to i nije), suzi taj jaz. U novooslobođenim zemljama, opet, svaki napor za realizaciju razvojnih aspiracija i, na toj osnovi, za ekonomske promene na planu proizvodnje i potrošnje, nailazio je, i još nailazi, nezavisno od ovih ili onih promena na unutrašnjem planu zemlje u razvoju, na prepreke usled delovanja sila inercije. Jer, odnosi zavisnosti i eksploatacije između raz-

[8] Pojam zavisnosti, mada nema nikakve sumnje da njegovo korišćenje podrazumeva kritičku intenciju, vodi poreklo iz strukturalističke teorije istraživača Latinske Amerike (J. Wallerstein, *Sous-développement et dépendance*, Esprit, 2/47, str. 211; vidi i S. Bodenheimer, *Dependency and Imperialism: The Roots of Latin American Underdevelopment*, Politics and Society, maj 1971, s. 327—357; F. H. Cardoso, *Politique et devéloppement dans les societés dépendantes*, Anthropos, Paris, 1971; I. D. Cockroft and others (ed), *Dependence and Underdevelopment: Latin Amerisa's Economy*, Garden City, 1972. i drugi).

[9] Z. Trputec, *Pokret nesvrstanosti i kriza kapitalizma*, „Marksistička misao", br. 4/1975.

vijenih zemalja i zemalja u razvoju (bile one neposrednog ili posrednog karaktera) u dotad formiranom sistemu svetske reprodukcije, u znatnoj meri su objektivnog karaktera, nezavisno od motivacija jedne ili druge grupe zemalja. Razlog tome treba tražiti, čini nam se, ne samo u razlici u produktivnosti rada već i u razlici u robnoj strukturi razmene između više i manje razvijenih zemalja, a samim tim i u razlici u relativnim vrednostima i cenama proizvoda koji se razmenjuju. Drugim rečima, zakonitosti i mehanizmi koji su oduvek štitili bogatstvo razvijenih zemalja ne mogu se tako brzo, pa ni tako lako izmeniti. U stvari, u pitanju su protivrečnosti između, inače, imperativnog zahteva za stvaranje autohtonih razvojnih mogućnosti zemalja u razvoju i datih dominantnih odnosa u svetskom sistemu reprodukcije kapitala i na tome zasnovanoj međunarodnoj podeli rada.

b) Posmatrano u tom kontekstu postavlja se pitanje: u čemu je ekonomski interes razvijenih zemalja za zemlje u razvoju na planu izvoza kapitala, plasmana industrijskih roba i sirovina?

— Posle drugog svetskog rata izvoz kapitala u zemlje u razvoju relativno je smanjen s obzirom na to da se najveći deo međunarodnog prometa kapitala danas realizuje između razvijenih zemalja. Otuda se teško može pretpostaviti, sa ekonomske tačke posmatrano, da te tendencije mogu biti, *in ceteris paribus*, bitno promenjene samo po osnovu postavljenih zahteva zemalja u razvoju. No, ne treba isključiti mogućnost da će ta tendencija ne samo postepeno gubiti dah upravo pod uticajem ekonomskih postulata (razvoj zemalja u razvoju, odnosno proces saturiranja kapitalom razvijenih zemalja), već da će do preokreta doći i iz političkih razloga (uostalom, i to je ekonomska potencija, inače sve značajnija u sve međuzavisnijem svetu).

— Nešto drugačija je situacija u pogledu značaja tržišta zemalja u razvoju za industrijski razvijene zemlje. Naime, nesklad između tehnološkog razvoja i, na toj osnovi, povećanja proizvodnje i efektivne tražnje izložen je protivrečnim uticajima. S jedne strane, problem realizacije se ublažava (s vremena na vreme) povećanjem tražnje bilo usled pritiska odozdo bilo usled razvoja međunarodnih političkih odnosa koji zahtevaju relativan porast ulaganja u naoružanje (simultano i alternativno). Usled toga može (bar povremeno) da slabi potreba za jačanjem izvozne ekspanzije u pravcu zemalja u razvoju. S druge strane, problem realizacije se zaoštrava pod uticajem skokovite naučno-tehnološke revolucije. To je, opet, praćeno daljom centralizacijom i koncentracijom kapitala ne samo u manjem ili većem broju zemalja (koje se, uglavnom, nalaze približno na identičnoj razini razvoja)[10] već i proširivanjem tržišta posredstvom procesa ekonomske integracije između zemalja, odnosno stvaranjem multinacionalnih kompanija. Sve to impulsira ekspanziju van nacionalnih granica.

---

[10] Naravno, to ne znači da ne može biti i koncentracije proizvodnje između preduzeća iz razvijenih i nerazvijenih zemalja.

— Zainteresovanost razvijenih zemalja za sirovine opredeljena je, u najvećnoj meri, strategijskim motivima i tehnološkim parametrima. Ali, ta zainteresovanost se, uglavnom, odnosi samo na određene sirovine, pa su mogućnosti supstitucije praktično beznačajne. Doduše, i tu smo očevici protivrečnosti sadržane u tom interesu. Naime, istovremeno sa tehnološkim razvojem slabi i jača zavisnost zemalja u razvoju od razvijenih, budući da taj proces ubrzava relativno ekonomsko oslobađanje dotada zavisnih zemalja, jačajući istovremeno njihovu trgovinsku zavisnost.

Prema tome, interesi razvijenih kapitalističkih zemalja za nerazvijene zemlje motivisani su, ali *samo metodama*, drugačijim razlozima od onih iz kolonijalnog perioda. Naime, kapitalističke zemlje su se u ranijoj epohi služile političkim instrumentima (uspostavljanje kolonijalnih odnosa i institucija) da bi mogle eksploatisati zaostala područja. Danas se, pak, služe ekonomskim sredstvima da bi u nerazvijenim zemljama sačuvale svoju političku dominaciju. To je, u stvari, suština neokolonijalizma, nezavisno od načina njegovog ispoljavanja.[11] Istina, podržavajući i pothranjujući te tendencije kapitalističke zemlje istovremeno podstiču i formiranje snaga otpora u nerazvijenim zemljama, pa i van njih. Jer, dominantan odnos na međunarodnom planu (zahvatajući društva s različitim svojstvima, menjajući ta svojstva i stvarajući nove podele u njima) dovodi i do zaoštravanja na unutrašnjem i na međunarodnom planu, a time i do rastvaranja samog dominantnog društvenog odnosa. U prvom slučaju je reč o procesu sužavanja klasne osnove društvene moći kapitala kao ishodišta sukoba između rada i kapitala, a u drugom o, manje-više, simultanim procesima u uslovima postojanja socijalizma kao svetskog procesa, odnosno pokreta nesvrstanosti, a u kapitalističkom svetu i između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Ali, to je i ono što podstiče i ubrzava proces *prerastanja političke potencije u neposrednu ekonomsku snagu*, a time i u izvorište uspostavljanja novih odnosa između razvijenog i nerazvijenog dela sveta na osnovi kompleksnijih ekonomskih odnosa i novih oblika komplementarnosti.

3. Čime se, uopšte, objašnjavaju ekonomske teškoće zemalja u razvoju? Šta ometa njihov privredni razvoj? Ko stvara prepreke na putu tih zemalja?[12]

a) Od kolonijalizma je nasleđena jednostrana struktura privrede (hipertrofirana monokulturna orijentacija). Ona predodređuje sirovinama mesto osnovnog izvora deviznih sredstava. Stoga mogućnost razvoja zavisi (umnogome) ne samo od obima izvoza i stabilnosti izvoznih cena već i od nivoa cena i odnosa razmene, pa i njihove stabilizacije. Ali, odatle i počinju teškoće. Postavlja

---

[11] Uticajem na društveno-politički i privredni razvoj, podržavanjem domaćih kapitalista i nastojanjem da se izvozna struktura nerazvijenih zemalja ne promeni, ili, ako se i menja, ta promena je u skladu sa interesima razvijenih zemalja.

[12] D. Pirec, *Energetska kriza i zemlje u razvoju*, „Gledišta", br. 9/1975.

se, naime, pitanje: kolike treba da budu cene sirovina? Kako ih obračunavati? Kako ih stabilizovati? Jer, ako su suviše niske, cene sirovina su neprihvatljive za zemlje u razvoju, jer bi ove, na taj način, još više osiromašile. Ako su, pak, suviše visoke, one će podstaći potrošače tih sredstava da traže izlaz u supstituciji prirodnih sirovina veštačkim, čime bi se neravnoteža između ponude i tražnje sirovina još više pogoršala.[13] S obzirom na to, postavlja se pitanje da li se rešenje, možda, može naći u utvrđivanju (fiksiranju) proizvodnih kvota ili uvoza? Međutim, raspodela tih kvota na pojedine proizvođače sukobljava se sa ne malim teškoćama. Naime, svaki proizvođač biće zainteresovan, pre početka pregovora o raspodeli kvota, da poveća proizvodnju ili, bar, da „naduva" statistiku, koristeći se podacima iz godine kada je proizvodnja bila najveća. Na taj način se, zapravo, dolazi u inverznu situaciju, to jest umesto da se proizvodnja prilagodi kvotama, kvote se prilagođavaju proizvodnji. Znači, suviše visokim cenama, odnosno kvotama, može se (u nepromenjenim uslovima) položaj ove ili one zemlje u razvoju pre pogoršati nego što bi se na taj način postiglo neko trajnije rešenje. Pogotovo što bi i jedno i drugo rešenje bilo plodno tle za političko-ekonomske manipulacije razvijenih kapitalističkih zemalja.

Zbog toga nam se i čini da rešenje treba tražiti i na kratkoročnom i na dugoročnom planu: na kratkoročnom osigurati poboljšanje (indeksacijom) odnosa razmene u korist zemalja u razvoju i omogućiti stabilni porast izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju uklanjanjem svih prepreka koje stoje tome na putu; na dugoročnom — preferirati i kapitalom podsticati, pre svega, razvoj one prerađivačke industrije koja može koristiti sopstvene sirovine. Da bi se to ostvarilo, razvijene zemlje moraju prestati da štite proizvodnju koju mogu razvijati nerazvijene zemlje po nižim troškovima proizvodnje, otvarajući svoje granice tim proizvodima. Što se, pak, tiče zemalja u razvoju, traganje za rešenjem upućuje ih na napuštanje ciljeva zapadnog modela potrošnje, kao i na stvaralačku tehnološku autonomiju. U protivnom, i jedno i drugo stvara uslove samo za perpetuiranje postojeće podele rada.[14]

S druge strane, da bi sporazumi o stabilizaciji cena osnovnih sirovina funkcionisali, potrebni su, isto tako, i regulacioni stokovi koje bi finansirale razvijene zemlje i zemlje u razvoju koje raspolažu platnobilansnim viškovima. Još nije nađeno rešenje budući da razvijene zemlje nisu pokazivale interesovanje za to, a ostali nisu imali sredstava. Na konferenciji o sirovinama u Dakaru odlučeno je da se osnuju regulacioni stokovi za najvažnije sirovine zemalja u razvoju. Taj sporazum bi trebalo što pre oživeti, kako u

---

[13] Naravno, to ne znači da ne treba uopšte povećati cene sirovinama iz zemalja u razvoju. Naprotiv, njih treba povećati srazmerno njihovoj depresiji u periodu 1952—1957. u odnosu na cene proizvoda koje te zemlje uvoze.

[14] Upor.: S. Amin, U. Hussein et G. Massian, *La crise de l'impérialisme*, Ed. de Minuit, Paris, 1975.

pogledu potrebnih finansijskih sredstava tako i u pogledu finansijske participacije pojedinih grupa zemalja.

b) Postoji i protivrečnost interesa između *industrijalizacije* nerazvijenih zemalja i industrijske ekspanzije razvijenih zemalja. Naime, ako se pođe od nepromenjenih uslova, industrijalizacija zemalja u razvoju je pretežno u funkciji interesa razvijenih zemalja (dakle, sektorska), povećanja tražnje (to jest u skladu sa demografskim porastom ili povećanjem dohotka) i, najzad, izvozne tražnje.[15]

Primedbe na tu soluciju mogu da stave, pre svega, razvijene zemlje. Naime, kako će razvijene zemlje povećavati svoje stope rasta ako ne mogu povećavati svoj industrijski potencijal? One bi, verovatno, morale limitirati kapacitete one industrije koja koristi sirovine iz zemalja u razvoju. Da bi industrijski razvijene zemlje mogle to da kompenzuju moraće stalno unapređivati tehnologiju, kao što će morati (pored pružanja tehnološke i finansijske pomoći) da osnivaju (onoliko koliko ograničavaju svoje kapacitete) afilijacije u zemljama u razvoju, koristeći se prednostima nižih nadnica, smanjenjem raznih opterećenja i blizinom mesta snabdevanja. Na taj način bi razvijene zemlje osigurale plasman svojih proizvoda po konkurentnim cenama ne samo u zemljama u razvoju već i u razvijenim zemljama. Sa svoje strane, zemlje u razvoju smatraju da bi usvajanjem takvog rešenja ostale pretežno proizvođači primarnih proizvoda. Razvijene zemlje bi, naprotiv, na taj način istovremeno transformisale svoju proizvodnju, koristeći se savremenim tehnološkim dostignućima. Osnivanjem afilijacija, pak, stepen ekonomske zavisnosti (a time i političke) ne bi se smanjio, već povećao.

Doduše, jeftinija radna snaga u nerazvijenom delu sveta i eventualna blizina prirodnih resursa može podstaći razvijene zemlje na prenošenje jednog dela svojih kapaciteta (brže ili sporije) u nerazvijeni deo sveta. Svakako, to je podsticaj razvoju tih zemalja. Ali, izvesno je i to da bi se time samo razbuktale protivrečnosti između zemalja korisnika kapitala i zemalja izvoznika, budući da se, u tom slučaju, ne bi ništa promenilo u neokolonijalističkoj eksploataciji; uz to, realizacija ovog koncepta zahteva i dosta vremena (i za zemlju davaoca i za zemlju primaoca). Stoga se teško može (bar zasad) prihvatiti stanovište da će taj vid pomoći biti pravilo, kao što se ne može prihvatiti ni stanovište da bi se time mogao bitnije ubrzati porast nedovoljno razvijenih zemalja. Znači, to mogu biti samo delimična rešenja. Samim tim ona neće uticati na sužavanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Očigledno, rešenje tog problema treba tražiti negde drugde. Naime, ovde je reč o tome da novi međunarodni ekonomski sistem treba, s jedne strane, da podstiče razvoj u skladu sa interesima zemalja u razvoju i, s druge, da doprinosi ukidanju svih smet-

---

[15] Ovde je, u stvari, reč o rikardijanskom putu razvoja i logici teorije komparativnih troškova.

nji (bile one carinskog ili necarinskog karaktera) koje stoje na putu industrijskom izvozu iz nerazvijenih zemalja u razvijene.

c) Politika *„pomoći"* zemljama u razvoju predmet je mnogih diskusija. Na to su uticale tri okolnosti: prvo, finansiranje zemalja u razvoju iz spoljnih izvora je u krizi (stagnacija, pa i relativno opadanje „pomoći"), kao što je u krizi i metod politike „pomoći"; drugo, efikasnost „pomoći" zemljama u razvoju uslovljena je politikom stvarno zasnovanom na podsticaju razvoja, a ne kao sredstvu iza kojeg se kriju (u najvećoj meri) politički (to jest vojno-strategijski i ekonomski, u njihovoj međuzavisnosti) interesi zemalja davalaca; treće, problem razvoja nerazvijenih zemalja predstavlja danas jednu od osnovnih protivrečnosti sveta.

U *datim* društvenim odnosima, kapitalistički svet ne može odvajati mnogo više sredstava za razvoj nerazvijenih zemalja, kao što ni zemlje u razvoju ne mogu postići (bar jedno vreme, dok se ne iscrpu impulsi koji pothranjuju „demografsku eksploziju") značajnije povećanje unutrašnje štednje.[16] Drugim rečima, krug siromaštva je zatvoren. Ali, to zahteva i traganje za izlazom.

Najpre da vidimo kako stoji sa mogućnošću razvijenih kapitalističkih zemalja da odvajaju, *in ceteris paribus, bar* 1% svog društvenog bruto-proizvoda za razvoj zemalja u razvoju. Svako odvajanje sredstava, posmatrano na izvestan rok, jeste ograničenje raspoloživog kapitala za zemlju zajmodavca. Tome bi se, doduše, moglo prigovoriti da razvijene kapitalističke zemlje, inače, izvoze kapital (portofolio ili direktne investicije). Kada je već to tako, zašto onda ne bi mogle ulagati u razvoj zemalja u razvoju? To je sasvim moguće ukoliko kapital ne bi bio kapital, to jest ukoliko kapital, po svojoj unutrašnjoj logici, ne bi tražio udomljenje tamo gde je ili plasman osiguran (veliki broj uslova stvara sigurnost plasmana), ili je stopa profita dovoljno podsticajna. Kada je reč o zemljama u razvoju, prvo, svakako, nije slučaj (posmatrano kroz prizmu logike kapitala), dok drugo nije u interesu zemalja u razvoju (visoke otplate). Istina, mogli bismo se zapitati zašto se onda privatni kapital ne supstituiše javnim? Ali, i to se mora staviti pod znak pitanja. Naime, kapital ne predstavlja samo toliku i toliku sumu novca (u svom materijalnom ili novčanom obliku), već je to (pre svega i iznad svega) određen društveni odnos. To, u stvari, znači da privatni i javni kapital ove ili one kapitalističke zemlje, pi i kapitalizam u celini, treba posmatrati u njihovom jedinstvu. U ovom slučaju, reč je o tome da bi bilo kakvo zahvatanje profita privatnog kapitala radi pružanja pomoći zemljama u razvoju pod povoljnijim uslovima od onih koji vladaju na tržištu kapitala, uticalo dvostruko (a time i multiplikativno) nepovoljno na reprodukciju takvog sistema, i to: s jedne strane — smanjilo bi raspoloživa sredstva za njihovo samooplođivanje, a s druge strane, nepovoljno bi uticalo na tržište kapitala. I jedno i drugo delovalo bi negativno na stopu akumulacije kapitalističkih zemalja, a time i na reprodukciju sistema.

---

[16] To bi, delom, bilo ostvarljivo zavisno od društvenih promena.

Kad je reč o zemljama u razvoju, povećanje privatnih zajmova (pod uslovima u kojima se oni nude na tržištu kapitala) opteretilo bi njihove ionako relativno skromne izvozne prihode, a time suzilo i obim raspoložive akumulacije. I jedno i drugo dovelo bi, u krajnjoj konsekvenci, do usporenja stope rasta (posle određenog perioda).

Prema tome, i u pitanju pomoći trebalo bi štošta menjati. Naime, bilo bi neophodno, pre svega, da se konsoliduju i konvertuju (to je najmanje što se može učiniti) već odobreni krediti u jedan manji broj kredita, s tim što bi se smanjila kamatna stopa (i to znatno), a otplata kredita produžila (tako da se sa otplatom počne deset godina po dobijanju kredita); zatim, da se reformiše postojeći sistem finansiranja razvoja zemalja u razvoju, i to: da se ostvaruje, najvećim delom, preko međunarodnih institucija (s tim da uticaj, prilikom odlučivanja, ne bude u funkciji finansijskog učešća pojedinih zemalja), i to u uslovima koji moraju biti mnogo povoljniji nego do sada; dalje, da ova pomoć bude na nivou koji će, zajedno s akumulacijom zemalja u razvoju, omogućiti do kraja ovog veka (kao minimum) porast učešća industrijske proizvodnje nerazvijenih zemalja u svetskoj industrijskoj proizvodnji sa sadašnjih oko 7% na 25%; isto tako, finansijska pomoć, iako neophodna u ovoj fazi razvoja, nije i ne može biti trajna mera, a još manje krajnji cilj. Jer, ovakva pomoć objektivno dovodi u neravnopravan položaj one koji je primaju. Zbog toga je finansijska pomoć nužna zemljama u razvoju dok ekonomski ne ojačaju. Samim tim, na „pomoć" se mora gledati kao na ekonomsku meru i sredstvo koje treba da ubrza ekonomsku emancipaciju zemalja u razvoju; najzad, nužno je da bar petina deviza, koje bi stajale na raspolaganju zemljama u razvoju, dolazi od „pomoći" spolja, a četiri petine od trgovine i usluga.

d) Ekonomska teorija i praksa usvojile su i transfer tehnologije kao važan faktor za ubrzanje ritma i razvoja proizvodnje, pa i kao osnovnog elementa za uspostavljanje relativne ravnopravnosti u ekonomskom razvoju i međunarodnoj podeli rada. To zahteva usklađivanje njegove dimenzije i dejstva sa takvom koncepcijom ekonomskog razvoja zemalja u razvoju koja bi bila u skladu sa njihovim interesima.[17] To, opet, iziskuje takvu strategiju transfera tehnologije koja se ne bi smela svesti samo na usvajanje inostrane tehnologije.

II

> „Kao što je istorija politika koja se događala, tako je i politika istorija koja se stvara" (Marks).

[17] Multinacionalne kompanije uspevaju da sačuvaju, manje ili više, onaj segment proizvodnje koji čini osnovicu porasta proizvodnosti, te da ga onda eksternalizuju preko finalne proizvodnje koju plasiraju po celom svetu. Čuvajući, pak, monopol porasta proizvodnosti u jednom centru, u taj centar neprekidno pritiče deo viška vrednosti.

1. Sistem međunarodnih ekonomskih odnosa bio je, a i ostao (mada situiran u nešto drugačije uslove) u funkciji interesa razvijenih kapitalističkih zemalja. To je dovodilo do oticanja bogatstva iz zemalja u razvoju u razvijeni kapitalistički svet. Jer, kao što je već rečeno, kapital podstiče, usled delovanja njemu inherentnih zakonitosti, porast organskog sastava kapitala na unutrašnjem planu, a menjanje metoda eksploatacije manje razvijenih zemalja na međunarodnom planu. Da bi ta eksploatacija bila efikasnija, kapitalističke zemlje su (i zbog toga) morale dati političku samostalnost tim zemljama. Na taj način je klasični kolonijalizam supstituisan neokolonijalizmom. No, ostao je nepromenjen međunarodni ekonomski poredak samim tim što kapital kao društveni odnos dominira u međunarodnim ekonomskim odnosima. Usled toga u međunarodnoj podeli rada (u oblasti: razvijene — nerazvijene zemlje) nije došlo do promena u odnosu na kolonijalni period. Budući, pak, da je od kolonijalizma nasleđena jednostrana struktura privrede sa hipertrofiranom monokulturnom orijentacijom, ona još predodređuje izvoz sirovina i nekih agrarnih proizvoda umesto osnovnog izvoza deviznih sredstava zemalja u razvoju. Otuda mogućnosti njihovog razvoja zavise, u velikoj meri, i od mogućnosti izvoza i odnosa razmene sirovinskih i industrijskih proizvoda.

Zemlje u razvoju ne mogu, u datim uslovima, rešiti problem ekonomskog zaostajanja isključivo osloncem na pomoć međunarodnih institucija, odnosno ovih ili onih zemalja. Otuda i odgovor na postavljeno pitanje treba tražiti, pre svega, u menjanju postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa. Zemlje u razvoju, pak, nemaju druge alternative za rešavanje svojih problema no da se zajedničkom akcijom bore na međunarodnom planu za nove i pravičnije odnose u oblasti ekonomske saradnje u svetu. Organizovani nosilac ovih težnji je pokret nesvrstanosti, prerastavši s političkih na ekonomske akcione programe. To je, pak, bilo praćeno i prebacivanjem težišta u stavovima nesvrstanih zemalja sa zahteva za podrškom razvoju nerazvijenih zemalja na zahteve za konkretna rešenja u njihovu korist, kao i na okretanje tešnjoj međusobnoj saradnji nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju.

2. Naravno, daleko smo od pomisli da će biti jednostavno i lako uspostavljanje suverenosti i stvarno ravnopravnog učešća zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima. Može se pretpostaviti (čak s velikom verovatnoćom) da će razvijene kapitalističke zemlje pružati ne mali otpor praktičnoj aplikaciji svakog načela koje bi derogiralo delovanje zakonitosti kapitala.

Uostalom, godinama su razvijene zemlje prigovarale nerazvijenim da je realizacija njihovih zahteva praktično nemoguća u uslovima tržišne privrede. Jer, s jedne strane, državni organi ne mogu uticati na privatna preduzeća kada su ona osnovni agensi

u razmeni, a, s druge, to bi remetilo tradicionalne tokove roba, pa i sam proces (kapitalističke) reprodukcije. Stoga se one i suprotstavljaju na razne načine bilo kakvom ozbiljnijem zahvatu koji bi zalazio u postojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa (pokušaj zbijanja razvijenih zemalja na ekonomskom, političkom vojnom planu, naporedo s nastojanjem da rastoče kompaktnost nesvrstanih, itd.). Ako su razvijene kapitalističke zemlje bile i primorane na određeno odstupanje, ono može biti, u datim uslovima, ipak samo od sporadičnog značaja dogod budu ostale nedirnute osnovne poluge kapitala kao društvenog odnosa. No, i samo odstupanje razvijenih kapitalističkih zemalja, makar ono bilo (u prvo vreme) sporadičnog karaktera, uticaće *volens-nolens* na dalje mekšavanje tkiva kapitala i njegove uloge na međunarodnom ekonomskom polju. To, opet, ne može ostati bez povratnog uticaja na delovanje zakonitosti kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama. Upravo tu pokret nesvrstanosti igra i te kako značajnu ulogu — u miroljubivoj izgradnji *novuma*.

No, ako bi novi međunarodni poredak podsticao razvoj i kriterijume koji bi bili identični onim u kapitalističkom društvu, problem zavisnosti nerazvijenih zemalja od razvijenih ostao bi (u suštini) nedirnut. To, svakako, ne znači da se nerazvijene zemlje neće, iz godine u godinu, razvijati. No, ne može se očekivati, s obzirom na identičnost osnovnih parametara i kriterijuma, da bi to moglo dovesti do razvoja koji će odgovarati skali vrednosti te ili one zemlje. Samim tim bi taj sistem delovao ograničavajuće na mobilizaciju unutrašnjih resursa u ovoj ili onoj zemlji. I jedno i drugo bi nepovoljno delovalo na proces sužavanja jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

3. Proces izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka suočava se kako sa otporom razvijenih zemalja da bitnije pođu u susret opravdanim zahtevima zemalja u razvoju, tako i s nepostojanjem jednog teorijski konzistentnog i operacionalizovanog predloga novog sistema, iako je pokret nesvrstanih odredio i pravce i polja aktivnosti na tom polju.[18]

Povodom prvog razloga treba podsetiti na to da se on jasno manifestovao (bar kada je reč o ekonomski najjačim zemljama kapitalističkog sveta) i u Najrobiju (UNCTAD IV) i u Parizu (Konferencija Sever — Jug). I u svom govoru na sastanku OECD u Parizu (juna 1976), tadašnji sekretar za spoljne poslove SAD Kisinger je još jedanput istakao taj stav („Atmosfera iznuđivanja ili pritiska nerealnih predloga ili preteranog oslanjanja na parlamentarne manevre konačno će potkopati podršku javnosti u pojedinim zemljama koje su u stanju da daju efikasan doprinos raz-

[18] Ima već takvih predloga (na primer, Forum trećeg sveta, Tinbergen po zahtevu Rimskog kluba; Leontijevljev i drugi).

voju"), insistirajući istovremeno na uspostavljanju većeg jedinstva među razvijenim kapitalističkim zemljama („moramo poboljšati usklađivanje naših stavova na velikim međunarodnim konferencijama").[19] U osnovi, članice OECD povezuju, inače, ubrzanje porasta zemalja u razvoju sa oživljavanjem privredne aktivnosti u razvijenim zemljama. To, drugim rečima, znači da razvoj zemalja u razvoju treba i dalje da bude u funkciji razvoja razvijenih zemalja, što, *via facti*, nije ništa drugo do širenje još većeg jaza u razvijenosti između jedne i druge grupe zemalja. No, ako to i apstrahujemo, te pogled bacimo samo na problem oživljavanja kapitalističke privrede, videćemo da se time slika samo pogoršava. Naime, dosta je već pisano o tome da trajnije oživljavanje kapitalističke privrede ne zavisi samo od oživljavanja lične i opšte tražnje, već i od jačanja investicione tražnje. Upravo, tu još nema nekih značajnijih promena nabolje. Nećemo ulaziti bliže u to pitanje. Dovoljno je ako napomenemo da će se u narednoj deceniji osećati glad za kapitalom u svetu. Tako, prema Simonu, sekretaru za finansije SAD, samo Sjedinjene Države imaju potrebe do 1985. godine za 4,5 triliona dolara dugoročnog kapitala. Manje-više, slična je situacija i u ostalim razvijenim kapitalističkim zemljama. Identičan stav, mada protkan drugim argumentima, iskazuju i socijalističke zemlje u istočnoj Evropi. U onoj meri u kojoj je to tako, raspoloživi kapital na svetskom nivou koristiće se, u dobroj meri, za zadovoljavanje potreba razvijenih zemalja. Stoga se može pretpostaviti da će teško biti *in ceteris paribus* zadovoljeni svi zahtevi zemalja u razvoju za kapitalom (vidi materijal Svetske banke). Naprotiv, mnogo je verovatnije da će zemlje u razvoju ostati kratkih rukava, što će samo potencirati u tim uslovima još veće produbljivanje jaza, posmatrano u celini. To, zapravo, znači da oživljavanje privredne aktivnosti u razvijenim kapitalističkim zemljama može samo donekle doprinositi razvoju zemalja u razvoju.

U pogledu, pak, potrebe za osmišljavanjem teorijski konzistentnog i operacionalizovanog koncepta novog međunarodnog ekonomskog poretka čini nam se da tu nema nikakve dvojbe. Tako su, primera radi, svojevremeno zemlje u razvoju zahtevale da se omogući, indeksacijom, sinhronizovano kretanje cena roba koje one izvoze sa cenama roba koje uvoze. Taj predlog je ispitan na računaru u jednom zapadnonemačkom institutu, te je utvrđeno da bi usvajanje tog predloga bilo nepovoljno za razvijene zemlje. Istina, valja napomenuti da takav nalaz treba ipak primiti s rezervom s obzirom na to da nam nije poznat metodološki postupak; ili zahtev za „link", iako su razvijene zemlje još čvrsto na stanovištu da Međunarodni monetarni fond treba da služi isključivo kao institucija za rešavanje kratkoročnih platnobilansnih

[19] Institucionalizacija povremenog održavanja sastanaka šefova država i vlada najrazvijenijih kapitalističkih zemalja (ta odluka je doneta u Portoriku krajem juna 1976. godine) je najočigledniji dokaz nastojanja SAD da zbiju kapitalistički svet, da bi tako ojačan pregovarao sa drugim zemljama o najaktuelnijim problemima.

problema zemalja članica Fonda; na to nas, isto tako, upućuju i pregovori u Parizu. Očigledno je, prema tome, da nepovoljan položaj zemalja u razvoju u pregovorima sa razvijenim zemljama nije prouzrokovan samo ekonomskom zavisnošću tih zemalja od razvijenih zemalja već i nepostojanjem strategijski i taktički operacionalizovanog i osmišljenog novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Naravno, kada to kažemo ne mislimo ni u kojem slučaju na to da zemlje u razvoju, podsticane i inspirisane političkom aktivnošću pokreta nesvrstanosti, nisu do sada ostvarile i te kako značajne rezultate, pre svega što su, zahvaljujući svom jedinstvu, naterale razvijene zemlje u defanzivu.

Zoran Trputec

Novi i „novi“ međunarodni ekonomski poredak

Oni na čijem se podređenom položaju gradila suvremena kapitalistička civilizacija s pravom očekuju, traže i žele da izgrade novi međunarodni ekonomski poredak. Postići takav cilj nije nimalo lako. Ovo ne samo zbog toga što sve što je novo nastaje u mukotrpnom sukobu i borbi sa starim već i zbog mnogih zamki koje se kriju na svakom koraku tog novog i nepoznatog puta. Šta je zapravo novo što se želi postići? Ako samokritično pregledamo stavove, deklaracije i pravce akcija zemalja u razvoju i, posebno, nesvrstanih zemalja, u ekonomskoj domeni ističu se kao odrednice — jednakost, ravnopravnost, obostrana korist suradnje svih aktera na međunarodnom ekonomskom području, kao i suverenitet nad vlastitim prirodnim i društvenim resursima, pravo na određivanje pravca razvoja i vlastite budućnosti, uz isticanje potrebe za uklanjanjem jaza između razvijenih i nerazvijenih, jaza koji je nastao kao posljedica eksploatacije i neravnopravnog položaja različitih dijelova čovječanstva u svjetskom sistemu reprodukcije.

Ovdje je, vjerojatno, među svima nama malo spornoga. No, zamke koje se mogu već danas uočiti upozoravaju nas da sve što se može imenovati promjenom, pa, prema tome, i nečim novim,

ne mora suštinski mijenjati odrednice svjetskog sistema reprodukcije, niti je nužno izraz prevladavanja osnovnih proturječnosti suvremenog svijeta. Potrebe za promjenama osjećaju ne samo potčinjeni i eksploatirani nego i povlašteni. Samo, teško je pretpostaviti da su te željene promjene u oba slučaja identične, premda se ne može poreći da u određenim slučajevima i bar za stanovito vrijeme iste promjene, makar na izgled, mogu biti rezultat potreba i interesa većine zemalja svijeta.

Pokušat ćemo ovdje iznijeti neke razloge koji, po našem mišljenju, leže u osnovi potreba i zahtjeva za promjenama razvijenih kapitalističkih zemalja, ali koje, ipak, na duži rok, mogu dovesti do rezultata koji će znatno manje riješiti probleme zemalja u razvoju, a mnogo mogu doprinijeti novom strukturiranju svjetskog sistema reprodukcije u kojem će i dalje kapital-odnos biti dominantan. Drugim riječima, gdje će se gledišta osnovnih parametara sadašnjeg sistema reprodukcije perpetuirati u promjeni.

Dosadašnji razvoj razvijenih kapitalističkih zemalja bio je veoma čvrsto povezan s razvojem zemalja u razvoju i zasnivao se, posebno tokom dvadesetog stoljeća, na jeftinim sirovinama, energiji i, dijelom, jeftinoj radnoj snazi svih profila i nivoa obrazovanja iz zemalja u razvoju. Centralni dio svjetskog sistema reprodukcije, u kojem se koncentrirala akumulacija stvarana na svjetskom nivou, zauzvrat je osiguravao znatnim dijelom snabdijevanje industrijskim proizvodima, zatim sve više suvremenom tehnologijom i organizacijom proizvodnje svoju periferiju, pri čemu je iznova znatno povećavao svoju akumulaciju, posebno nejednakom razmjenom.[1] Kriza ovog modela razvoja povezana je sa sviješću o potrebi njegova mijenjanja (koja je naročito razvijena u centrima upravljanja i kontrole svjetskog sistema reprodukcije zasnovanog na kapital-odnosu kao dominantnom). Dalje gomilanje proizvodnih kapaciteta na relativno malom području „svjetske industrijske radionice" (posebno na malom prostoru Japana, zapadne Evrope i nekih užih područja Sjeverne Amerike) dovodi do sve većih „vanjskih dizekonomija" u najširem smislu riječi. Gušenje prometnih i komunikacijskih kanala zahtijeva otvaranje novih. Kompleksna infrastruktura za proizvodne potrebe nailazi na sve veće probleme u realizaciji, što troškove njena izvođenja naglo uvišestručuje. To je praćeno stalnim porastom već mjestimično fantastično visokih cijena zemljišta i usluga, kao i obaveznih davanja administraciji i/ili visokih fiskalnih opterećenja. Neke komponente nužne u procesu proizvodnje, na primjer voda u proizvodnji sintetskih materijala i mnogih drugih proizvoda, naglo se iscrpljuju i automatski im raste cijena. Materijalne komponente proizvodnje, sirovine, posebno minerali, te energija, naročito nafta, uvoze se u sve većim

[1] Detaljniji opis i analizu transformacija svjetskog sistema reprodukcije vidjeti u: Z. Trputec, Projekt: „Elementi za određivanje strategije Jugoslavije u ekonomskim odnosima sa zemljama u razvoju", finalna studija, I dio, Zagreb, lipanj, 1976, posebno glava II.

količinama i proizvodnju čine zavisnom od njihove redovne dopreme. Rizici se nastoje ublažiti stokiranjem sirovina, što opet podiže njihovu cijenu. Bez obzira na masovan uvoz jeftine radne snage, njene cijene pod pritiskom organizirane radničke klase neprekidno rastu i kontinuirano utiču na profitnu stopu u razvijenim zemljama Zapada. Svi su ovi troškovi tradicionalno većim dijelom „internalizirani" u kapitalističko poduzeće. Međutim, rastu naglo troškovi koje je ovo poduzeće ranije uspješno „eksternaliziralo", prebacujući ih na široke narodne mase i državni aparat.

Poznato je da spontani kapitalistički razvoj proizvodnih snaga dovodi do koncentracije proizvodnih kapaciteta na užem prostoru, što stvara poticaj za formiranje golemih urbanih aglomeracija. Stoga na uskom prostoru nastaju za stanovništvo slični problemi kao i za proizvođače — sve veće potrebe i sve skuplja rješenja infrastrukture i stanovanja, rastuće potrebe za kvalificiranom radnom snagom i rastući troškovi školovanja, problemi redovnog snabdijevanja gradova vodom, hranom i energijom.

No, ovaj model razvoja posebno pogađaju sve teži ekološki problemi vezani za tip i način kapitalističke tehnologije, proizvodnje, urbanizacije i potrošnje. Iscrpljivanje zemlje, vode i zraka u gigantskim razmjerama, ne samo u industriji nego i u poljoprivredi, stvara proizvodnji troškove koje klasične analize, pa čak ni one proširene instrumentima „cost-benefit" analizom, uključivanjem „social-costs" i sličnih metoda, ne mogu obuhvatiti i obračunati. Kao posljedica ovih pojava nastaju različito motivirani, ali sve jači ekološki pokreti koji politički uplivišu na sve nivoe vladajuće strukture i svojim zahtjevima za „regeneriranje prirodnog okruženja" i „očuvanja kvaliteta života" sve uspješnije ograničavaju nesmetan tok privrednih djelatnosti i povećavaju ekološke normative za zaštitu okoline.

Ovi problemi se neposredno i posredno vraćaju samim proizvođačima u vidu stalno rastućih troškova proizvodnje koji se više ne mogu tako jednostavno prebaciti na nekog trećeg izvan kapitalističkog poduzeća — troškovi se sve više internaliziraju. Već se dulje vremena, posebno u velikim transnacionalnim kompanijama, stručnjaci intenzivno bave proučavanjem ovih problema i traženjem novih rješenja. Naravno, jedan dio kapitalističke privrede nalazi u proizvodnji sistema pročišćavanja unosne zarade, ali, u mjeri u kojoj to ne mogu prebaciti na potrošače, zagađivači osjećaju znatan porast troškova proizvodnje zbog ekoloških razloga.

Krizi postojećeg modela razvoja treba dodati još neke veoma važne momente. Prvo, nacionalne politike velikog broja zemalja u razvoju otežavaju neposredni uvoz industrijskih proizvoda iz centara zbog razvojnih i platnobilancnih razloga. Drugo, dosadašnja politika jeftinih sirovina i energije postaje nepodobna u realizaciji određenih razvojnih planova transnacionalnih kompanija i zemalja centra. Pokušat ćemo ovo posljednje ilustri-

ati na primjeru nafte kao važnom energetskom (i manje važnom irovinskom) izvoru.

U dvanaest godina dinamičnog razvoja svijeta (1962—1973), osebno razvijenih kapitalističkih zemalja, uloga nafte kao energetskog i sirovinskog izvora stalno je u porastu. Ovaj trend je spoljen, međutim, znatno ranije (1950. godine 12% potrošnje energije otpadalo je na naftu).

Svjetska potrošnja energije 1962—1975. godine
(u milionima tona naftnog ekvivalenta)

Godina	Nafta	% ukupne domaće potroš.	Ostali izvori energije	% ukupne domaće potroš.	% svjetske potrošnje energije	Neto-uvoz kao dio ukupne potrošnje
OECD						
1962.	896,7	42,3	1.185,9	57,7	61,6	21,3
1968.	1.362,5	49,1	1.410,7	50,7	61,1	30,0
1973.	1.952,1	54,1	1.659,5	45,9	59,8	37,3
1975.[2]	1.757,0	51,5	1.656,0	48,5	—	36,0
Svijet						
1962.	1.243,5	37,3	2.091,2	62,7	100	—
1968.	1.949,2	43,0	2.587,3	57,0	100	—
1973.	2.870,9	47,5	3.168,5	52,5	100	—

Izvor: International Energy Agency, *World Energy Consumption and Supply — Statistical Data and Projections*, 18. mart 1976, str. 6. i 7.

Ukupna potrošnja energije u zemljama OECD rasla je približno paralelno s društvenim bruto proizvodom, što znači da je koeficijent elastičnosti potrošnje energije po dohotku iznosio oko 1 za razdoblje 1960—1975. godine.

Porast društvenog bruto proizvoda i potrošnje energije, posebno nafte, i uvoza zemalja OECD (1960 = 100)

Godina	Društveni bruto proizvod	Ukupna potrošnja energije	Potrošnja nafte	Porast uvoza
1962.	112	108	115	125
1968.	152	146	181	240
1973.	188	190	261	390
1975.	184	180	234	343

Izvor: Isto, str. 16.

[2] Za 1975. godinu imamo samo podatke za zemlje OECD-a.

Istovremeno, potrošnja nafte kao izvora energije raste znatno brže i dok se ukupna potrošnja energije u 14 godina (1973. godine) povećala 0,8 puta, potrošnja nafte se više nego udvostručila, a uvoz nafte porastao čak za 2,5 puta. Trend uvoza je logičan, jer od svih danas komercijalno korištenih izvora energije zemlje OECD raspolažu upravo najmanjim izvorima nafte. Kad bi se eksploatacija energetskih izvora, koji se nenadomjestivo iscrpljuju (nafta, zemni plin, ugljen, uran), nastavila postojećim tempom, zemlje OECD bi, prema sadašnjem poznavanju i procjeni zaliha, mogle koristiti ugljen *još 628 godina* (a zemlje u razvoju, na primjer, samo 130 godina), dok njihove zalihe urana predstavljaju gotovo 3/4 ukupnih svjetskih zaliha. Istovremeno, poznate rezerve nafte i zemnog plina omogućuju eksploataciju još svega 37, odnosno 45 godina za svijet u cjelini, a rezerve nafte samih zemalja OECD, koje troše 70% ukupne proizvodnje nafte, bile bi dostatne za potrošnju tih zemalja za još znatno kraće vrijeme. Pa ipak, usprkos ovako disproporcionalnom odnosu između zaliha i potrošnje, najbrže je u razvijenim zemljama rasla potrošnja onog izvora energije koji će svijet u cjelini najbrže iscrpsti, zahvaljujući prvenstveno potrošnji onih koji ga danas najmanje ili gotovo nikako ne posjeduju.

Zahvaljujući politici izvanredno niskih cijena energije dobivene iz nafte, kapitalističke su zemlje razvile civilizacijski oblik koji u tom vidu nema perspektiva za dugoročnu egzistenciju, a kamoli za razvoj. Ovo je dovelo u tim zemljama do tri pravca daljeg djelovanja:

— traženje novih izvora nafte, posebno pod morem;

— istraživanje novih izvora energije, posebno u oblasti nuklearne, solarne, geotermalne i drugih fuzija;

— usmjeravanje istraživanja u pravcu novih tehnologija (posebno u proizvodnji), koje štede energiju, odnosno u kojih se mogu koristiti alternativni izvori i oblici energije.

Istraživanjima u svim tim oblastima bave se već dulje vremena transnacionalne kompanije, posebno naftne kompanije, ali i druge velike korporacije. Ove prve već davno ulaze u područje eksploatacije svih izvora energije. U vezi sa njima, ili samostalno za državnu administraciju zemalja OECD, na istom području rade i istražuju mnogobrojne naučne institucije i univerziteti.

Danas se može tvrditi da su dugoročna ispitivanja i simulacije različitih scenarija budućnosti u pogledu strategije u energetskom području ukazali na ove pojave[8]:

1. Zadržavanje niskih cijena nafte dovodi do ohrabrenja raznih tipova potrošnje koji ubrzavaju njeno trošenje.

2. Niske cijene nafte destimuliraju istraživanja usmjerena na pronalaženje novih izvora nafte, koje ima u velikim količinama

[8] Ovdje se koristimo posebno rezultatima simulacije M. Mesarovića i E. Pestela (*Strategie pour demain*, Seuil, Paris, 1974), koje su objavljene 1974, ali su vršene ranije. Osim toga, i druge grupe i institucije, koje su radile za vladu SAD, došle su do sličnih rezultata, ali ih nisu objavljivale.

na podmorskim kontinentalnim rubovima, ali joj je cijena eksploatacije i 16 puta veća nego cijena eksploatacije na kopnu.

3. Niske cijene nafte destimuliraju naučnoistraživački rad na nalaženju načina korištenja energetskih izvora koji su praktično neiscrpivi[4] i kojima i razvijene zemlje neograničeno raspolažu.

4. Isti razlozi usporavaju razvoj i primjenu proizvodnih tehnologija koje se zasnivaju na alternativnim energetskim izvorima i oblicima.

5. Raspoložive izvore nafte trebalo bi sačuvati za neke oblike potrošnje u kojih su supstitucije teže provodljive ili ih kapitalistička privreda želi zadržati u sadašnjem obliku.

Na osnovu ovih konstatacija, koje postavljaju imperativ razvoju novih metoda eksploatacije starih i nužnom razvoju novih izvora energije, tražena je optimalna cijena nafte koja treba da zadovolji ove potrebe:

— da poveća akumulaciju transnacionalnih kompanija radi osiguranja sredstava za podmorska istraživanja nafte;

— da poveća priliv sredstava za opća istraživanja alternativnih energetskih izvora u zemljama OECD;

— da stimulira korištenje postojećih alternativnih izvora energije;

— da intenzivira naučnoistraživačke napore na pronalaženju alternativnih tehnoloških rješenja;

— da dugoročno stabilizira porast razvijenih proizvoda i očuva ih od kriznih situacija koje mogu dovesti do dugoročnih recesija.

Sve ovo treba izvesti tako da ne dovede do pretjeranih teškoća u trenutku promjene cijena. Navedene simulacije pokazale su da je dugoročni porast privrede zemalja OECD optimalan i uz pretpostavku naglog skoka cijena približan onom koji se odigrao 1973/74, polovinom sedme decenije, pa bi 2025. godine društveni bruto proizvod zemalja OECD dosegao 8.000 milijardi dolara. Pod pretpostavkom da cijene ostanu na nivou 1970, bruto proizvod bi 2025. godine iznosio samo 5.500 milijardi dolara. Kako smo to već iznijeli, izvori nafte bi po tim cijenama bili iscrpljeni početkom slijedećeg stoljeća.

Sadašnja je procjena da će biti potrebno oko 20—30 godina eksperimentiranja i razvoja tehnologija da se alternativni izvori energije stave u komercijalnu upotrebu. Kriza koju bi oko 2000. godine izazvala nestašica jeftine nafte bila bi veoma duboka za razvijene zemlje i prinudila bi ih na proporcionalno pretjerane izdatke za nagli razvoj alternativnih energetskih rješenja koja bi niska cijena nafte destimulirala do tog trenutka.

---

[4] Deuterija i tricija za nuklearnu fuziju ima u vodi u praktički neograničenim količinama. Na kopno dolazi do 690 O/godina solarne radijacije, dok je ukupna energija koju je proizveo čovjek 1970. godine iznosila 0,24 O. Prema: J. Tinbergen i suradnici: *Reviewing tle International Order* — Technical Reports — treća verzija, 1976, str. 5—6.

Ne može se decidirano tvrditi da su razvijene zemlje u cjelini i njihove transnacionalne kompanije same odabrale trenutak spektakularnog porasta cijena nafte 1973/74 godine, jer su na to, nesumnjivo, utjecali i drugi važni momenti, kao što su opravdani zahtjevi zemalja u razvoju za valorizacijom njihovih neobnovljivih (a i obnovljivih) prirodnih bogatstava, posebno političke konsideracije u vezi s arapsko-izraelskim sukobom, kao i evidentna (i uspješna) nastojanja SAD da porastom cijena nafte povrate bar dio konkurentskih pozicija koje su izgubile za račun zapadne Evrope i Japana i da na njih prebace dio tereta krize u koju su SAD uplovile prije „energetske krize". Sigurno je, međutim, da ove promjene nisu došle tako neočekivano, da su za njih razvijene zemlje bile dobro pripremljene i da se one uklapaju u strategiju razvoja koja predviđa restrukturaciju njihovih privreda u uvjetima bitno neizmijenjenih odnosa u svjetskom sistemu reprodukcije. U cijeloj situaciji znatno su nespremnije zatečene zemlje u razvoju čija platnobilancna situacija i razvojne performanse u skoroj budućnosti već sada pokazuju zabrinjavajuće trendove.[5]

Promjene modela razvoja usmjerene su, prvenstveno, na proizvodnu strukturu. Na izgled, one se ispoljavaju kao stanovito zatvaranje razvijenih zemalja prema zemljama u razvoju, jer se razvijene zemlje nastoje sve više oslanjati na vlastite, makar i skuplje energetske izvore, povećavaju svoju samodostatnost u reproduktibilnim sirovinama i hrani. Osnovni cilj ovih poteza su strukturne promjene proizvodnog aparata koje zadržavaju, ali i stavljaju akcent na centre za razvoj propulzivnih industrija koje, između ostalog, imaju i ove karakteristike:

1. Visoku elastičnost tražnje po dohotku.
2. Visok porast produktivnosti zbog:
— inovacija u tehnologiji i organizaciji proizvodnje i
— ekonomije razmjera.
3. Visoku dinamiku inovacija
— novih proizvoda,
— usavršavanja starih.
4. Velik udio dodatne vrijednosti posrednog rada
— udio nauke i istraživanja u vrijednosti proizvoda i
— edukativni efekt i relativno visoka kvalifikaciona struktura.
5. Visoke input-output veze (backward i forward linkages).
6. Relativno mala uposlena radna snaga u neposrednom procesu proizvodnje.
7. Relativno mali energetski inputi.
8. Minimalne ekološke posljedice.

[5] Već smo ranije pokazali da su promjene cijena nafte podjednako odgovorne za platnobilancne deficite zemalja u razvoju kao i porast cijena uvoznih proizvoda iz zemalja OECD. Sve je to, uzevši u cjelini, odraz nepripremljenosti zemalja u razvoju za ovakav razvoj situacije u kojoj su se razvijene kapitalističke zemlje vrlo dobro snašle, jer su je i predviđale.

Razdoblje restrukturacije ne mora biti praćeno padom konjunkture. No, izvozno-uvozna dinamika će oslabiti, da bi kasnije u nekim sektorima postupno jačala. Već su u toku, a očekuju se i dalje promjene u međunarodnim ekonomskim transakcijama; udaljavanje od „slobodnog tržišta" i „svjetskih cijena" kao reprezentativnih već je gotova činjenica. Svjetska proizvodnja transnacionalnih kompanija može se procijeniti na oko 700 milijardi dolara[6], a njihov udio u svjetskoj trgovini, u obliku intrakompanijske i interkompanijske trgovine na preko 30%[7]. U tim tokovima igre ponude i tražnje liberalnog tipa uopće nema. Osim toga, sve je snažnije izražena tendencija državne intervencije razvijenih kapitalističkih zemalja zaključivanjem robno-financijskih ugovora, dugoročnim vezivanjem uvoza za izvoz, jačanjem financijsko-monetarnih veza i formiranjem sistema neformalnog karaktera među razvijenim zemljama. Ovome treba dodati intervencionističke mjere u oblasti poljoprivredne proizvodnje, izvoza i uvoza, kojima se tržište za ove proizvode pretvara u inzularno, zatim mjere preferencijalnog privlačenja zemalja u razvoju (kao što je konvencija iz Loméa) i slične akcije.

Dalja posljedica restrukturiranja privreda razvijenih zemalja bit će usporeni i selektivni priliv radne snage iz zemalja u razvoju, orijentiran prvenstveno na „brain-drain" i polukvalificirane manuelne radnike za teške i prljave poslove.

Sudeći prema sadašnjim trendovima, nekih bitnih promjena u potrošačkom mentalitetu neće biti, ali se mogu očekivati veće državne intervencije u to područje i usmjeravanje potrošnje u željenim pravcima.

U sve strategije razvoja kapitalističkih centara zemlje u u razvoju direktno su uključene.[8] Njihova se uloga u svjetskom sistemu reprodukcije mijenja, ali dok je kapital-odnos u tom sistemu dominantan, njihov periferni položaj i dalje ostaje i produbljuje se. Pojava i razvoj transnacionalnih kompanija, čija je djelatnost predmet mnogobrojnih analiza i studija — ali je zapravo veoma malo poznata široj javnosti, odnosno van uskih upravljačkih krugova ovih kompanija — na nov i prilično adekvatan način objašnjava razvoj međunarodne podele rada. Građanski ekonomisti ne prihvaćaju teoriju o centralnom i perifernom di-

---

[6] Na osnovu podataka u: *Trade and Investment Policies in the Seventies*, referati sa Konferencije u Tokiju, 1971, New York, i predviđene stope rasta proizvodnje od 10% godišnje, te podataka o stopi inflacije u zemljama OECD, korigirano za pad konjunkture između 1973—1975. godine.

[7] Vidi: Vernon R., *International Investment and International Trade in the Product Cycle*, „Quarterly Journal of Economics", februar 1976.

[8] Vidi također: *Politika ekonomske stabilizacije*, radna grupa Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, Beograd, 1976, str. 28—36.

jelu sistema svjetske reprodukcije[9], ali se početkom šesdesetih godina pojavljuju teze o razvoju proizvodnih snaga u „koncentričnim krugovima", koji se, poput valova koji nastaju kad se kamen baci u vodu, šire iz određenih centara razvoja tehnologije i proizvodnje. Ovu je teoriju upotpunio, formalizovao i elegantno prezentirao R. Vernon u konceptu takozvanog ciklusa proizvoda, u kojem zastupa i razvija koncepciju transnacionalnih kompanija.

Do sada su ove kompanije investirale u zemlje u razvoju pretežno radi osiguranja, održavanja i proširivanja postojećih tržišta za svoju masovnu proizvodnju. To su bile, prvenstveno, tvornice za sklapanje uvoznih dijelova u proizvod za tržište u zemljama u razvoju. Takva je bila politika pretežno svih transnacionalnih kompanija.[10] U takozvanoj politici „ciklusa proizvoda", zatim sa ekoloških razloga, kao i kad su u pitanju radno veoma intenzivni proizvodi, traže se područja s niskim troškovima proizvodnje kao osnovica za reeksport gotovih proizvoda u matičnu i druge zemlje.

Pri tome se, pored vlastitih filijala, često koriste forme kao što su mješovita poduzeća. Što se transfera tehnologije tiče, obično je riječ o jednostavnijim i manje kompleksnim projektima i proizvodnji jednog ili manjeg broja tipiziranih proizvoda.

Evo kako, prema gledanju krupnog američkog businessa, izgleda perspektiva obostrano korisne suradnje između sjevera i juga: „Porast cijena energije i napori industrijskih zemalja da suzbiju zagađivanje *dramatično mijenjaju (podvukao* — Z. T.) strukturu komparativnih prednosti... mnoge zemlje trećeg svijeta imaju goleme energetske potencijale za razvoj jeftine energije, kao što je hidroenergija, i mnogo ih više brine nezaposlenost i nedostatak deviznih sredstava nego zagađivanje. Te su zemlje logičan dom onih sjevernih industrija koje su *odjednom postale neekonomične (podvukao* — Z. T.) na njihovoj sadašnjoj lokaciji".[11]

U okviru regionalnih grupacija zemalja u razvoju kao što je, na primjer, LAFTA, ili jednostavno velikih regija kakva je jugoistočna Azija, transnacionalne kompanije pripremaju i provode osvajanje regionalnih tržišta razvijanjem industrijske proizvodnje za zadovoljenje tih tržišta u jednoj ili više zemalja re-

---

[9] Krajem 1975. godine u OECD je formirana grupa stručnjaka koja će s transdisciplinarnih pozicija proučavati budućnost u sklopu projekta „Budući razvoj industrijskih društava u harmoniji sa razvojem zemalja u razvoju" *(Kretanja u svetskoj privredi i njihov uticaj na privredu Jugoslavije,* mjesečni pregled IMPP za april 1976, str. 11).

[10] Drugačiji je slučaj s poznatom ekonomskom školom Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku, gdje su R. Prebish i H. Singer izričito uveli terminologiju i analizu tipa odnosa centar—periferija.

[11] Vidi: „Fortune", novembar 1976.

gije.[12] Takva proizvodnja traži polukvalificiranu radnu snagu za automatizirane funkcije, ne doprinosi mnogo tehnološkom napretku zemlje proizvođača, a posebno ne tehnološkoj samostalnosti zemlje receptora, niti sama posjeduje veći autonomni razvojni potencijal.[13] Proizvodni kapaciteti transnacionalnih kompanija, raspoređeni diljem svijeta, pružaju ovima ogromne manevarske mogućnosti na svim područjima i jačaju njihovu superiornost u odnosu na nacionalno ograničene konkurente. Spomenut ćemo ovdje jedan vrlo važan moment koji je vezan za inovativne sposobnosti ovih kompanija. Široka mreža raznovrsnih proizvodnih kapaciteta omogućuje im da za kratko vrijeme svuda po svijetu izvrše komercijalnu difuziju nekog novog proizvoda, repromaterijala ili proizvodne komponente i da na tome odmah, prije „sazrijevanja" proizvoda, ostvare velike zarade.[14] Ove su aktivnosti praćene obično relativno malim investicionim izdacima matice, koja kapitalizira svoju tehnologiju, od partnera u zemljama u razvoju dobiva neophodne materijalne uvjete rada (zgrade, zemljište, infrastrukturu, radnu snagu), a potrebna financijska sredstva pretežno osigurava na domaćem tržištu kapitala. Stoga je priliv kapitala u potpunoj disproporciji s proizvodnjom i kontrolom koju transnacionalna kompanija postiže nad tim tržištem.[15]

Nova strategija razvijenih kapitalističkih zemalja, temeljena prvenstveno na politici transnacionalnih kompanija, uključuje se u proces industrijalizacije periferije, koji nije samo satelitiziran, okrenut van i, s obzirom na razvojne i tehnološke impulse, ovisan o tehnologiji i tržištima u centrima, već se definitivno u područje industrijalizacije utiskuje pečat kapitalističke civilizacije, kako u tehnologiji i proizvodnji tako i u modelu potrošnje. Istovremeno, i u ovo se područje uvlači najočiglednije nejednaka razmjena koja onemogućuje porast nadnica i drugih posrednih i neposrednih troškova koji faktički osiguravaju difuziju rezultata dostignutog nivoa i daljeg porasta produktivnosti u tim aktivnostima za sve sektore nacionalne privrede. Zbog opasnosti od gubitka konkurentne sposobnosti na domaćem, a posebno na izvoznom tržištu, troškovi proizvodnje smiju rasti vrlo sporo ili nikako, pa je difuzija rezultata porasta proizvodnosti na ukupnu privredu moguće samo u srazmeri sa tim koliko domaće tržište apsorbira dotične proizvode. Međutim,

---

[12] Korporacija „Ford" osnovala je 1970. „Asia-Pacific Inc." sa sjedištem u Melbournu, koja ima za cilj da za tržišta zemalja jugoistočne Azije razvije poseban tip automobila (tzv. *fiera)* koji je već 1975. pojavio na filipinskim cestama. Veći broj zemalja regije uključen je u ovu proizvodnju, a slobodna razmjena komponenata obavlja se kao intrakompanijska trgovina. (Vidi: Allen, T. W., *Direct Investment of United States Enterprises in Southeast Asia*, ECOCEN, studija br. 02, Bangkok, 1973, prema: „Fortuna", novembar 1976, str. 68).

[13] Vidi: „National Times" (Sydney), 16—21. jul 1973. str. 67—69.

[14] Vidi: Catly B., *The Development of Underdevelopment in Southeast Asia*, „Journal of Contemporary Asia", Vol. 6, br. 1, 1976.

[15] Vidi: Johnson D. L., *Technological Dependence, Patents and Transnational Corporations*, „Science for the People", jul 1973.

poznato je da u domaćoj potrošnji cijene tih proizvoda često znatno nadmašuju izvozne. To proizlazi kako iz politike izvoza pojedine zemlje, kad je riječ o domaćim proizvođačima, tako, naročito, iz politike cijena transnacionalnih kompanija koje u zemlji koriste svoj monopolni položaj i podižu cijene iznad onih koje mogu postići na trećim tržištima. Razumije se da se u takvim uvjetima akumulacija po novim, „suvremenim" kanalima ponovo koncentrira u centrima smještaja matica transnacionalnih kompanija.

U globalnom smislu nova strategija razvoja razvijenih zemalja, koja direktno uključuje i zemlje u razvoju, može se tražiti u tendencijama:

— održavanja monopola svih aktivnosti koje neposredno ili posredno određuju način, tip i pravac razvoja proizvodnih snaga i učestvuju u porastu produktivnosti rada u neposrednoj proizvodnji;

— stvaranja horizontalnih sistema, što se očituje u širenju proizvodnih kapaciteta preko kojih se šire inovirani proizvodi;

— formiranja vertikalnih sistema u cilju osiguranja snabdijevanja sirovinama i energijom po dugoročno optimalnim cijenama;

— maksimizacije liberalizacije na linijama prodora u treće zemlje radi nesmetanog osvajanja tih tržišta i realizacije intrakompanijskih financijskih, supstancijalnih, energetskih i informacionih tokova;

— osiguravanja konjunkture u propulzivnim granama u centru;

— zaštite onih proizvodnih kompleksa (u industriji i poljoprivredi) u razvijenim zemljama čija je zastupljenost najpoželjnija u novoj proizvodnoj strukturi;

— podsticanja maksimalne konkurencije na vlastitim tržištima među uvoznicima primarnih, ali sve više i industrijskih proizvoda, naročito onih iz zemalja u razvoju.

Do koje mjere u ovoj strategiji idu ruku pod ruku interesi kapitalističkog sjevera i interesi juga, iz ovoga se ne može u cjelini ustanoviti. Izgleda nam, međutim, očito da se njihovi putovi moraju negdje razići ukoliko se suštinske promjene u svjetskom sistemu reprodukcije žele stvarno uvesti. Ili, pak, dio svijeta mora pristati i prihvatiti promjene u vlastitom projiciranom modelu razvoja tog sistema. Prema tome, borba za novi međunarodni ekonomski poredak, već i na osnovu ovdje iznesenih i nužno parcijalnih analiza, mora se nastaviti i dalje uz veliko zalaganje i mnogo opreza od strane nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, kako bi se mimoišle mnogobrojne klopke i dugoročno realizirali ciljevi koje su akteri ove borbe jasno odredili.

)

)žemal Hatibović

Nova strategija privrednog razvoja ı funkciji izgradnje NMEP

konomski sistemi pojedinih zemalja i međunarodni ekonomski oredak kao skup međunarodnih ekonomskih veza čine zajedno jetski ekonomski poredak. Oba ova dijela svjetskog ekonomskog oretka čvrsto su međusobno povezana nalazeći se u stalnoj inrakciji. Zbog toga radikalni preobražaji jednog zahtijevaju raikalne preobražaje drugog — izgradnja *novog međunarodnog conomskog poretka* zahtijeva izgradnju novih unutrašnjih ekomskih poredaka, to jest novu strategiju privrednog razvoja i, rnuto, nova strategija privrednog razvoja zahtijeva novi međurodni ekonomski poredak. Izgradnja *novog svjetskog ekonomog poretka* znači, dakle, izgradnju novog međunarodnog ekomskog poretka uz usvajanje nove strategije privrednog razvoja.

Svjetski ekonomski poredak, međutim, samo je dio *ukupnog jetskog poretka* kojeg čine i svjetski *vojni, politički, pravni, ılturni, obrazovni, naučni, ideološki* i drugi poreci koji isto tako o i svjetski ekonomski poredak imaju svoju međunarodnu i oju unutrašnju dimenziju. Među svim porecima, to jest među im dijelovima ukupnog svjetskog poretka, postoji stalna inter-

akcija sa različitim stepenima intenziteta. Zato radikalne promjene u nekim od ključnih dijelova ukupnog svjetskog poretka kao što su, na primjer, ekonomski, vojni ili politički, prije ili kasnije, dovode do krupnih promjena u drugim porecima ili ih uslovljavaju.

II

Usvajanje Deklaracije o uspostavljanju NMEP-a i Programa akcije za uspostavljanje NMEP-a na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN uslijedilo je krupnim promjenama u mnogim dijelovima ukupnog svjetskog poretka. Ako za vremenski horizont posmatranja ovih promjena uzmemo poslijeratni period utvrdićemo da se prvo radikalno promijenio *međunarodni vojni poredak*, i to prvo pobjedama Saveznika u drugom svjetskom ratu, a zatim, kasnije, neuspjesima kolonijalnih sila da ponovo uspostave svoju vlast u ranijim kolonijama, ovladavanjem nuklearnim oružjem od strane Sovjetskog Saveza i Kine, izgradnjom vlastitih oružanih snaga u nizu novooslobođenih zemalja, neuspjehom američke intervencije u Indokini itd. Srazmjerno brži porast sposobnosti uništenja kojom raspolažu nuklearne sile u odnosu na ostale zemlje nije bitnije zaustavio proces difuzije vojne moći, jer je njihova sposobnost upotrebe vojne sile i vladanja drugim narodima stalno opadala.

Poslije vojnog radikalno se promijenio *međunarodni pravni poredak* usvajanjem Povelje UN i niza drugih međunarodnih akata inspirisanih duhom Povelje. Iako su neki elementi međunarodnog pravnog poretka uspostavljenog Poveljom danas prevaziđeni i zahtijevaju usaglašavanje sa ostalim dijelovima savremenog svjetskog poretka, u prvim poslijeratnim godinama je on odigrao krupnu ulogu u mijenjanju tih drugih dijelova svjetskog poretka, naročito svjetskog političkog poretka.

Novi međunarodni politički poredak formirao se, s jedne strane, oslobađanjem kolonijalnog ili polukolonijalnog statusa i stupanjem na svjetsku političku pozornicu velikog broja zemalja, čak, i celih kontinenata, a, s druge, opredeljivanjem znatnog broja tih zemalja za socijalistički put razvoja. Bitan element formiranja novog svjetskog političkog poretka bila je koordinirana aktivnost niza zemalja okupljenih u pokretu nesvrstanih. Izgradnji novog svjetskog političkog poretka doprinijele su i krupne političke promjene u razvijenim kapitalističkim zemljama, naročito u zapadnoj Evropi i dolazak na vlast u skoro svim zapadnoevropskim zemljama socijaldemokratskih i socijalističkih vlada i vidan porast uticaja komunističkih partija na spoljnu politiku vlada nekih krupnih zapadnoevropskih zemalja.

Od ne malog značaja je i formiranje *novog međunarodnog obrazovnog i kulturnog poretka* koje je bilo omogućeno sticanjem spoljnopolitičke nezavisnosti niza zemalja i njihovim izborom novih puteva obrazovnog i kulturnog razvoja. Danas zemlje u razvoju raspolažu većim brojem studenata nego što su ga u 1960. godini

male sve industrijalizovane zemlje zajedno, često obrazovanim političkim vođstvima i, takođe, vrlo često, kulturnom baštinom čija će revalorizacija znatno obogatiti svjetsku kulturu.

Sve ove promjene u ključnim dijelovima ukupnog svjetskog poretka uslovile su rađanje i vrlo obimno međunarodno prihvatanje ideja o izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka. Njegova stvarna izgradnja, međutim, zahtijevaće dalje promjene u ostalim porecima i duži vremenski period.

III

Neposredni cilj izgradnje NMEP-a je preraspodjela svjetskog dohotka ukidanjem podređenosti zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima i pružanje mnogo obimnije ekonomske pomoći ovim zemljama od bogatih. Glavni dugoročniji cilj izgradnje NMEP-a je, pak, ubrzanje privrednog razvoja ZUR uz dalji privredni napredak industrijalizovanih zemalja. Za postizanje ovog cilja nije, međutim, dovoljno samo mijenjanje međunarodnih ekonomskih odnosa nego su neophodne i nove strategije privrednog razvoja, i to za sve zemlje.

1. Sadašnji teorijski koncepti ZUR i njihova praksa su pod vrlo snažnim uticajem koncepata i prakse koji odgovaraju stvarnosti i interesima bogatih zemalja, a ne samih ZUR i njihovih širokih i uglavnom siromašnih narodnih slojeva.

Tako, na primjer, u ekonomskoj teoriji, u odsustvu sintetičkog pokazatelja privrednog razvoja, najčešće se kao njegovi pokazatelji koriste stope privrednog porasta, a zanemaruju kvalitativni pokazatelji. Ova zloupotreba pokazatelja privrednog porasta (koja odgovara interesima uskih društvenih grupa koje kontrolišu sredstva za proizvodnju) nedopustiva je naročito u ZUR, u kojima se često dešava da se paralelno s privrednim porastom povećava broj siromašnih i stepen njihovog siromaštva, jer plodovi privrednog porasta pritiču u ruke pomenutih uskih društvenih grupa, često dijelom i u ruke stranog kapitala.

U stvarnosti, pak, u nizu ZUR i dalje ima iskrivljenosti i jednostranosti u privrednim strukturama naslijeđenim iz kolonijalnog perioda (kada su te strukture bile prilagođene potrebama kolonijalnih sila), a one se i danas iskrivljavaju i prilagođavaju bilo potrebama tankih društvenih slojeva ZUR, bilo stranom kapitalu, i to često na račun nezadovoljenih egzistencijalnih potreba širokih narodnih slojeva. Pored ovog, namjernog, ima i spontanog iskrivljavanja, naročito struktura potrošnje ZUR uslijed slijepog ugledanja na strukture potrošnje bogatih zemalja.

Čest je slučaj i prijenosa neadekvatne tehnologije u ZUR. Prijenos savremene tehnologije iz industrijalizovanih zemalja u ZUR je nužan i poželjan, jer je to put bržeg i jeftinijeg razvoja domaće tehnologije, ali bi on trebalo da bude strogo selektivan, da se ostvaruje pod mnogo povoljnijim finansijskim uslovima, a prenesena tehnologija da bude prilagođavana domaćim uslovima, zapravo mogućnostima i potrebama ZUR.

Iz svih pomenutih razloga bi nove strategije privrednog razvoja ZUR trebalo da budu autentične i demokratične, to jest da izrastaju iz uslova i potreba najširih slojeva naroda svake zemlje. Istina, neke ZUR su ostvarile u tom pogledu vidne rezultate izgradivši autentične strategije privrednog razvoja, ali većina ZUR to nije učinila, ili je to učinila samo djelimično.

U novim strategijama privredni razvoj mora biti shvatan kao skup i kvantitativnih promjena (izraženih stopama privrednog porasta) i kvalitativnih promjena (izraženih strukturnim promjenama, prije svega strukturnim promjenama u odnosima raspodjele uslova i rezultata proizvodnje. ZUR, naročito one sa izraženim socijalnim razlikama, ne mogu tražiti svjetsku preraspodjelu bogatstava i dohotka ako same u svojim društvima ne izvrše slične promjene).

Da bi strategije privrednog razvoja ZUR bile nove, da bi bile autentične, demokratične, strategije ubrzanog privrednog razvoja, potrebno je da se prethodno ostvare neki uslovi, prije svega sticanje domaće kontrole nad svim privrednim aktivnostima u ZUR, oslobađanje robovanja stranim naučnim konceptima i kulturnim vrijednostima koji odgovaraju drugačijem društveno-ekonomskom i kulturnom kontekstu bogatih zemalja, u nizu slučajeva da se radikalno promijene svojinski, prije svega zemjišni odnosi, da se, dakle, progresivno izmijene vanekonomski dijelovi unutrašnjih poredaka u mnogim ZUR.

2. Nove strategije privrednog razvoja potrebne su industrijalizovanim zapadnim zemljama prosto zato što izgradnja NMEP-a zahtijeva zaustavljanje neto-priliva, pa čak i neto-odliva realnih izvora iz tih zemalja u ZUR. Široke narodne mase zapadnih industrijalizovanih zemalja mogu to prihvatiti samo ako to ne dovede do realnog smanjenja njihovog životnog standarda, a to smanjenje se može izbjeći samo ako se pomenuta međunarodna preraspodjela dohotka bude finansirala iz onog dijela društvenog proizvoda bogatih zemalja koje se danas rasipa.

Potrebna je otuda takva nova strategija privrednog razvoja koja će drastično smanjiti rasipanje u industrijalizovanim zapadnim zemljama u vidu vještačkog ugrađivanja zastarjelosti u proizvode (tehnološki je moguće uz iste ili neznatno veće izdatke znatno produženje upotrebnog vijeka mnogih proizvoda), nezaposlenosti činilaca proizvodnje, ogromnih izdataka na vojsku itd.

Nova strategija privrednog razvoja za zapadne industrijalizovane zemlje potrebna je i u smislu određenih strukturnih promjena u potrošnji i proizvodnji koje su jednim svojim dijelom iracionalne. I u ovim zemljama je potrebna pravičnija raspodjela društvenog bogatstva i dohotka, jer dosadašnji privredni porast, iako je doveo do značajnog povećanja dohotka širokih slojeva naroda, nije smanjio jaz između gornjih i donjih društvenih slojeva u pogledu bogatstva i dohodaka, jer su bogatstvo i dohoci gornjih društvenih slojeva, takođe, rasli vrlo brzo.

Konačno, nova strategija privrednog razvoja potrebna je i iz ekoloških razloga. Postalo je sasvim jasno da ni unutrašnji

kosistemi industrijalizovanih država, ni ekosistemi koje one pasno ugrožavaju, a koji se nalaze van njihove teritorije i akva-orije, neće moći dugo izdržati ukoliko se nastavi sa dosadašnjim olovičnim mjerama zaštite fizičke sredine i ukoliko nove stra-egije privrednog razvoja hitno ne dadu primat ekološkim nad konomskim činiocima.

3. Za izgradnju NMEP-a neophodno je da novu strategiju pri-rednog razvoja usvoje i industrijalizovane istočnoevropske zemlje. Prvo, jer sadašnje njihove strategije uključuju i postizanje nekih racionalnih ciljeva, to jest jednim svojim dijelom predstavljaju mitaciju onog što je iracionalno i u zapadnim industrijalizovanim zemljama. Takva orijentacija povećava tehnološku i finansijsku zavisnost istočnoevropskih od zapadnih industrijalizovanih zema-ja i time automatski smanjuje njihovu sposobnost da pruže obim-niju ekonomsku pomoć ZUR (na šta ukazuje i podatak da je od 36 milijardi dolara, koliko je u 1976. iznosio priliv stranih finan-sijskih izvora u ZUR, 20 milijardi priteklo iz zapadnih industrijali-zovanih zemalja, 15 iz članica OPEC-a i svega 1 milijarda iz istoč-noevropskih zemalja).

Drugo, i u istočnoevropskim zemljama je nova strategija privrednog razvoja potrebna iz ekoloških razloga, jer je postalo očito da njihovi društveno-ekonomski sistemi, sami po sebi, nisu spriječili ozbiljna narušavanja životne sredine. Preduzeća i u tim zemljama nastoje da eksternalizuju troškove, a internalizuju do-hotke, što dovodi ponašanje privrednih subjekata prema životnoj sredini na nivo sličan onom u zemljama sa tržišnim privredama.

Konačno, i najvažnije, nova strategija privrednog razvoja po-trebna je za istočnoevropske zemlje da bi se povećala efikasnost privređivanja u njima i smanjili kapitalni koeficijenti, da bi u ve-ćoj meri došla do izražaja uloga pojedinaca i preduzeća u privred-nom životu i da bi se ublažile vrlo izražene strukturne neravnoteže.

Dušan Čalić

Novi ekonomski poredak — etapa zakonomjernog razvoja svjetske privrede

Novi međunarodni ekonomski poredak (dalje u tekstu NMEP) tre ba da predstavlja višu fazu ekonomske međuzavisnosti u svijetu od postojeće. Drugim riječima, to je određena faza u razvoju svjetske privrede. Međuzavisnost u ekonomskim odnosima u svi jetu se manifestira najizrazitije u: spoljnoj trgovini, investicionim ulaganjima, raznim oblicima proizvodne kooperacije, financijskim i valutarnim vezama, u promicanju i korištenju naučno-tehnološ kog razvoja, inženjersko-konzultativnim uslugama, kretanju radne snage, međunarodnom turizmu, zajedničkom ulaganju i dobijanju sirovina. Svaki od ovih tokova međuzavisnosti se dalje raščlanju je na niz konkretnih pojavnih oblika. Sve to opet u svojoj ukup nosti čini suštinu razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa. Na mjera nam je da se pozabavimo pitanjem uslovljenosti razvoja pomenutih procesa djelovanjem objektivnih ekonomskih zakona, ali u kontekstu potrebe izgradnje NMEP kao etape razvoja svjet ske privrede.

Iako su ekonomski zakoni historijske kategorije određene uštinom i oblikom procesa rada u datoj epohi, ipak oni u tom

razdoblju izražavaju djelovanje objektivne zakonitosti. Realizatori te objektivne zakonitosti su društvene individue, odnosno društvene klase, a one u svojoj akciji polaze prvenstveno od svojih interesa. Zato se efekat djelovanja objektivnih ekonomskih zakona ne kreće pravolinijski, već u sklopu dijalektičke suprotnosti. Kako se to danas konkretno manifestira u razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa jeste predmet naših istraživanja.

Čovjek proizvodi prvenstveno zato da bi zadovoljio svoje sve veće potrebe. Zadovoljenje rastućih potreba je, prema tome, jedan od prvostepenih impulsa društvenog razvoja. Danas u svijetu postoji ogromna razlika u stepenu zadovoljavanja ljudskih potreba u pojedinim klasama i zemljama. Ovoga puta nas interesira razlika u obimu zadovoljenih ljudskih potreba u zemljama. Ova razlika se obično označava podjelom zemalja na bogate i siromašne, a uprošćeno se iskazuje veličinom nacionalnog dohotka po stanovniku u pojedinim zemljama. Prema podacima Svjetske banke u 1975. godini najveći brutto-nacionalni dohodak po stanovniku imale su ove zemlje: Kuvajt sa 11.510 američkih dolara, Švicarska sa 8.050, Švedska sa 7.880, SAD sa 7.060, Kanada sa 6.950, Danska sa 6.920, SR Njemačka sa 6.610, Norveška sa 6.540, Belgija sa 6.070, Francuska sa 5.760, DR Njemačka sa 4.230, Velika Britanija sa 3.840, Čehoslovačka sa 3.710, SSSR sa 2.620, dok se među zemljama sa najnižim brutto-nacionalnim dohotkom po stanovniku, prema istim izvorima, nalaze: NR Kina sa 350 dolara, Indija sa 150, Mali, Gornja Volta i Ruanda sa 80 do 120, a na dnu je Butan sa 70 dolara po stanovniku. Prije 100 godina raspon između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja bio je u omjeru 6:1, a pedesetih godina našeg stoljeća 18:1. Danas, ako za grupu najbogatijih uzmemo prosječan brutto-nacionalni dohodak po stanovniku 7.000 dolara SAD, a za grupu siromašnih 200 dolara po stanovniku, razlika je 35:1. Vladajuće je uvjerenje da nema općeg napretka u svijetu ako se ne samo nastavi trend povećanja gornje razlike već ako se ona ne počne smanjivati, i to bržom stopom rasta najnerazvijenijih zemalja svijeta. Poznati građanski ekonomist P. A. Samuelson u načelu zastupa takvo gledanje.

„...Ali, kao što znate, narodi su podložni istorijskom zaostajanju. Krajem drugog svetskog rata polovina celokupne svetske proizvodnje dobara i usluga otpadala je na Ameriku. Od tog vremena američki udeo u svetskoj proizvodnji smanjivao se prvo sa 50 na 40 odsto, zatim na 35, pa na 30 odsto. Danas iznosi oko 26 odsto. Ako bude sreće i uslovi budu povoljni, američki udeo će tokom naredne decenije pasti sa 26 na 20 odsto. Kao građanin sveta ja se tome radujem..."[1]

Sve više je sličnih shvaćanja među građanskim ekonomistima i političarima. Pošto su pregovori između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, poznati kao pregovori Sjever-Jug, u Parizu došli u ćorsokak, predsjednik Svjetske banke Robert Maknamara

---

[1] *Neki znaci koji ohrabruju* — Razgovor sa nobelovcem P. A. Samuelsonom, „Pregled", br. 6/1975.

predlaže da se zatraži pomoć od grupe sastavljene od formalno privatnih lica, ekonomista i političara, ali poznatih u svijetu kao osoba koje imaju više razumijevanja za probleme zemalja u razvoju. U tu grupu on predlaže i holandskog ministra razvoja Jana Pronka, koji je na posljednjem zasjedanju OUN zastupao tezu da „sadašnji međunarodni ekonomski sistem suštinski nije zadovoljio, jer u njemu nema elemenata ravnopravnosti i da ga treba mijenjati novim ekonomskim poretkom".

To se vrlo lijepo pokazalo u vrijeme takozvane energetske krize. Kao što vidimo, ubjeđenje o potrebi smanjivanju razlike u stupnju razvijenosti najrazvijenijih i najzaostalijih zemalja postaje dominirajuće kada su stvoreni uslovi da počne proces smanjivanja same razlike, ali i borbom antiimperijalističkih snaga protiv imperijalizma. No, već pri slijedećem koraku — kako to realizirati — nastaju ne male razlike u shvaćanjima i postupcima pojedinih država. U zemljama u razvoju gotovo je postalo općevažeće shvaćanje da njihov ubrzani razvoj mora biti, prije svega, rezultat njihovih vlastitih napora, što se odražava u devizi: oslonac na vlastite snage, ali u za njih povoljnim međunarodnim ekonomskim odnosima. Ovim se primarno traži stabilan odnos cijena sirovinama i opremi, povoljni krediti za ubrzani razvoj zemalja u razvoju, transfer tehnologije i odgoj kadrova po povoljnim uslovima i slično. Kao što vidimo, traži se promjena u međunarodnim ekonomskim odnosima, a to je sastavni dio izgradnje NMEP, što bi, opet, uslovilo brži razvoj zemalja u razvoju i time smanjivalo jaz između razvijenih i nerazvijenih, ali na liniji ostvarenja ekonomskog zakona zadovoljenja sve većih potreba ukupnog ljudskog rada. Prema tome, ostvarivanje zakonitosti zadovoljavanja rastućih potreba danas se u svijetu pojavljuje i kao problem ubrzanog razvoja proizvodnih snaga nedovoljno razvijenih zemalja.

U naše doba ubrzani razvoj proizvodnih snaga uspješno se realizira obuhvatnijom i što potpunijom mehanizacijom svih procesa rada. Sa stanovišta svake zemlje u razvoju ova se zakonitost manifestira kao pitanje ubrzane industrijalizacije. Ali, za ubrzanu industrijalizaciju su potrebna određena materijalna sredstva, prije svega sirovine i povoljni prirodni uslovi, zatim financijska sredstva, kadrovi, iskustva u organizaciji, poslovanju itd. Zemlje u razvoju moraju da računaju i na pomoć razvijenih zemalja u svakom ovom problemu. U ovome se gotovo svi slažu. Razlike nastaju kada se postavi pitanje uvjeta pod kojima će se dati pomoć zemljama u razvoju i u kojem pravcu da se usmjeri sam proces industrijalizacije. Narodi zemalja u razvoju zastupaju stanovište da industrijalizacija njihovih privreda treba ne samo da razvija proizvodne snage njihovih nacionalnih ekonomija već da ih razvija tako da jača njihova nezavisnost, kao i njihova ravnopravnost, da bi kao ravnopravni faktor, zahvaljujući svojem višem nivou razvijenosti, uspješnije učestvovali u promicanju povezivanja svih naroda kao članova svjetske ekonomike.

Nasuprot tome, imperijalističke snage, a prvenstveno multinacionalne kompanije, problemu ubrzane industrijalizacije zema-

lja u razvoju prilaze sa sasvim drugih pozicija. Te snage su godinama i poslije sloma kolonijalnog sistema pokušavale da ograniče industrijski razvoj zemalja u razvoju kao proizvođača sirovina i njihove prerade, ali samo u najnižim fazama njihove prerade. Uzmimo primjer nafte. Trebalo je da zemlje u razvoju povećavaju dobivanje sirove nafte kao sirovine i da se one djelomično prerade u sopstvenim rafinerijama, dok bi se petrokemija razvijala u najrazvijenijim zemljama. Multinacionalne kompanije su pokušavale, i dalje nastoje, da i financijski, i kadrovski i iskustvom pomognu industrijski razvoj u određenoj zemlji u razvoju određene proizvodnje, koja je u svakom pogledu čvrsto vezana za proizvodnju i poslovanje multinacionalne kompanije u matici, razvijenoj zemlji. Takva proizvodnja u zemlji u razvoju postaje neka vrsta jezgra uz koje se vezuje ukupni privredni razvoj date zemlje u razvoju, a time i za razvoj određene multinacionalne kompanije.

Na taj način, s napredovanjem industrijalizacije, zemlja u razvoju sve više postaje ekonomski dio ekonomike razvijene zemlje. Prema tome, različite društvene snage različito prilaze pitanju ubrzane industrijalizacije zemalja u razvoju. Razlike su uvjetovane klasnom suštinom različitih društvenih snaga. Ne treba se zavaravati. Dok budu učestvovale u promicanju procesa industrijalizacije zemalja u razvoju različite društvene snage diferencirane po svom klasnom biću, dotle će postojati i razlike u prilazu pitanju industrijalizacije zemalja u razvoju. A sam razvojni proces teče i teći će i dalje kroz borbu suprotnosti u gornjem smislu, a obilježje samom procesu ubrzane industrijalizacije daje u svakom momentu odnos snaga u svijetu, shvaćen u svom totalitetu kao skup raznih interesa i kao skup interesa svih zemalja. Kada, u kojem momentu će koji interes prevagnuti u usmjerivanju procesa ubrzane industrijalizacije zemalja u razvoju nemoguće je unaprijed odrediti. Ne tako rijetko to mogu biti politički i vojni interesi, ili tradicija i običaji, pa i vjerovanja. U tome i jest sva kompleksnost društvenog razvoja.

Znamo da je ubrzana industrijalizacija zemalja u razvoju objektivna zakonitost, da je proces u interesu svih zemalja u svijetu i da će se on kao zakonitost probijati kroz sve prepreke u svojoj realizaciji. Kojim tempom, u kakvim konkretnim formama će sam proces teći, ne možemo to danas reći. I same multinacionalne kompanije su objektivno zainteresirane za ubrzanu industrijalizaciju zemalja u razvoju. Što su zemlje u razvoju razvijenije, veće su mogućnosti da na njihovim tržištima multinacionalne kompanije prodaju i veću količinu svojih roba. I na taj način se daju povoljniji uslovi maksimalizacije sume profita, što je osnovni interes multinacionalnih kompanija. Ali, multinacionalne kompanije, baš zato da bi postigle optimalnu sumu profita, žele držati pod kontrolom ubrzanu industrijalizaciju zemalja u razvoju, koristeći sva sredstva, što je, pak, razlog stalnog sukobljavanja različitih društvenih snaga savremenog čovječanstva i u realizaciji objektivne zakonitosti ubrzane industrijalizacije zemalja u razvoju. No, bez obzira na to kojim tempom i u kojim formama će

teći, proces se ostvaruje. Zemlje u razvoju postaju sve razvijenije i industrijski snažnije, što pred savremeni svijet postavlja nužnost ostvarivanja i drugih zakona razvoja savremenog društva.

Suštinska karakteristika razvoja proizvodnih snaga je stalno razvijanje društvene podjele rada. Marks je pisao: „... u Engleskoj je veliko napredovanje podjele rada počelo poslije pronalaska mašina... Zahvaljujući primjeni mašina i pare, mogla se podjela rada tako proširiti da krupna industrija, otrgnuvši se od nacionalnog zemljišta, bude zavisna jedino od svjetskog tržišta, od međunarodne podjele rada".[2] Od vremena kada je Marks ovo pisao razvoj tehnike je tako uznapredovao da se utjecaj podjele rada na razvoj međunarodnih ekonomskih odnosa nekoliko puta multiplicirao u Marksovom smislu. Recimo, osobni automobil ima nekoliko stotina hiljada dijelova, a avion Boing 747 čak oko 4,5 milijuna različitih dijelova.

Bitna karakteristika tehničkog progresa je i u tome da su novi proizvodi, prije svega sredstva rada, tehnički sve efikasnija, sve preciznija i sve obuhvatnija u djelovanju na predmet rada. U principu, takav razvoj je praćen sve većom složenošću tehničkih sredstava, a to najčešće uključuje i veći broj elemenata od kojih je sastavljeno tehničko sredstvo. S obzirom na ove karakteristike tehničkog progresa pružaju se i sve veće mogućnosti društvenoj podjeli rada, i to nezavisno od mjesta gdje se radni proces obavlja. S druge strane, savremeni tehnički progres traži sve veću koncentraciju faktora proizvodnje. Nastavlja se i dalje koncentracija i centralizacija kao razvojna karakteristika društvenog procesa rada. Odlučujući motiv dalje koncentracije i centralizacije proizvodnje je postizanje veće rentabilnosti izgradnjom optimalnih kapaciteta. Navedimo kao primjer da je, danas optimum u proizvodnji osobnih automobila 300—600 hiljada godišnje. Tako je i s mnogim drugim proizvodima. Svega je nekoliko zemalja u svijetu čije je unutarnje tržište dovoljno veliko da apsorbira svu proizvodnju ovakvih kapaciteta. Znači da je većina velikih proizvođača upućena na izvoz. Naime, od ukupne proizvodnje osobnih automobila Zapadna Njemačka izvozi 2/3, Italija 2/5, Francuska 1/3, Japan 1/4, SAD svega 10—15 posto.

I ovi razvojni tokovi traže širenje i produbljivanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Tehnički progres, također, sadrži svoju suštinsku komponentu — stalni proces specijalizacije. Prisjetimo se Lenjinovih riječi: „Napredak tehnike nužno uslovljava specijalizaciju dijelova proizvodnje, njihovo podruštvljavanje i, prema tome, uvećanje tržišta".[3]

Za nas se postavlja ovakvo pitanje: kakve forme i pravce kretanja u naše doba poprimaju ove zakonitosti u svojoj realizaciji. Načelno govoreći, sve zavisi od klasne suštine društvenih snaga koje su nosioci realizacije tih zakona. Zemlje u razvoju i soci-

---

[2] K. Marx, *Bijeda filozofije*, „Naprijed", Zagreb, 1959, str. 146/147.

[3] V. I. Lenjin, *Povodom takozvanog pitanja tržišta*, u: *Izabrana dela u 6 tomova*, knjiga 1, „Kultura", Beograd, 1960, str. 97.

jalističke zemlje, kao i napredne snage u kapitalističkim zemljama, nastoje da realizacijom ovih zakonitosti stvore uslove ravnopravnih ekonomskih odnosa zemalja i naroda i na toj osnovi razvijaju podjelu rada u svijetu, specijalizaciju procesa rada, kooperaciju i udruživanje. Ali, za ovakav društveni razvoj je potrebno osigurati niz konkretnih preduslova koji danas ni izdaleka nisu osigurani. Prema tome, progresivne snage u svijetu paralelno se aktiviraju i na realizaciji navedene politike i na osiguranju uvjeta da ta politika može biti što dosljednije ostvarena.

Nasuprot tim društvenim snagama, snage imperijalizma, a prvenstveno multinacionalne kompanije, nastoje svojom djelatnošću usmjeriti utjecaj gornjih zakonitosti isključivo u pravcu optimalizacije sume vlastitog profita, što se najsigurnije postiže ako one posjeduju što čvršći hegemonistički položaj, a to znači položaj neravnopravnosti sa stanovišta zemalja u razvoju i ostalih progresivnih snaga društva. Kako se ta suprotna stremljenja danas u životu sukobljavaju? Naše doba nazivamo epohom naučno-tehnološke revolucije. Tko je u posjedu naučnih i tehničkih dostignuća taj ima snagu, moć i može je koristiti prema prilikama. Pred zemlje u razvoju se taj problem postavlja u dva osnovna vida. Prvo, kao problem transfera tehnologije i, drugo, kao stvaranje uvjeta za samostalno ravnopravno učestvovanje u naučnom i tehničkom progresu savremenog čovječanstva. Zadaci su vrlo komplicirani, a u realizaciji su dugoročnog karaktera. Zemlje u razvoju danas već organiziranije nastupaju sa konkretnim programom transfera tehnologije na za njih najpogodniji način. Savremenu tehniku, opet, uglavnom posjeduju najrazvijenije zemlje, prije svega zemlje kapitalističkog zapada. Razvijene zemlje Zapada žele, u biti, transfer savremene tehnike i tehnologije prodajom licenci. Princip prodaje licenci je dobar kao forma sa stanovišta interesa, primarno multinacionalnih kompanija.

Vrijednost prodatih licenci u razdoblju 1965. do 1970. godine porasla je u SAD, Velikoj Britaniji, Zapadnoj Njemačkoj, Francuskoj i Japanu oko tri puta. Ako bi iznosio samo 5 posto, čisti prihod bi tada u svijetu bio oko 60 milijardi dolara. Ali, nije problem samo u tome. Pri prodaji licence vlasnik postavlja i određene uvjete, na primjer da korisnik licence ne smije uopće ili niz godina izvoziti u druge zemlje proizvode izrađene na temelju tih licenci i slično. Uglavnom, veći dio tih uvjeta osigurava dominantan položaj vlasnika licence. Tokom osvajanja licence kupac stalno treba pomoć prodavca licence, te je, znači, u određenoj zavisnosti. Podsjetimo se kakvih samo problema sa nabavom i osvajanjem licenci imamo mi u našoj zemlji, a poznata je naša briga za apsolutnu nezavisnost i samostalnost u svakom pogledu. Tada možemo pretpostaviti kakve teškoće ove vrste imaju mnoge zemlje u razvoju.

Ovakvo stanje u pogledu korištenja tehničkog progresa od strane zemalja u razvoju moguće je definitivno likvidirati samo ako se i te zemlje razviju i osposobe da saglasno zakonu specijalizacije i kooperacije ravnopravno sudjeluju u promicanju

razvoja nauke. A to je u biti historijski zadatak. Kao što znamo, nauka se danas u svijetu sve brže razvija. Ona za svoj ubrzani razvoj traži sve veću koncentraciju, specijalizaciju i kooperaciju, kako sredstava tako i kadrova, te samih zadataka. Uklopiti se ravnopravno u taj proces mogu samo neke zemlje i to u nekim oblastima. Ilustrirajmo ovo: danas je sve brži proces kompjutorizacije sve većeg broja procesa rada. Programirani strojevi ili grupa strojeva sve više silaze u proizvodne hale; ali, iza konstrukcije određenog programiranog stroja stoji ogroman naučni, financijski i materijalni potencijal. I zato danas jedino SAD i SSSR imaju monopol naučno-tehničkog progresa, dok ostale razvijene zemlje mogu da kooperiraju u određenim segmentima razvoja. Izbijanjem krize nafte postao je sve akutniji problem izgradnja „brzo oplođavajućeg" reaktora u domenu najkompliciranije oblasti — atomistike. Jasno je da se u njegovom rješavanju opet mogu angažirati, u potpunosti, samo SAD i SSSR. Takvih situacija je sve više u domenu naučno-tehnološkog progresa.

SAD i njene multinacionalne kompanije, a one su i najmnogobrojnije i najsnažnije, nastoje da realizacijom zakonitosti naučnog i tehničkog progresa i povodom njega ostvare društvenu podjelu rada, specijalizaciju, kooperaciju, koncentraciju i centralizaciju, te ojačaju svoje pozicije dominacije, da bi pomoću nje osigurale maksimalizaciju sume profita. Krajnji rezultat njihove politike je još veća zavisnost i neravnopravan položaj ostalih zemalja, prvenstveno zemalja u razvoju, od SAD i njenih multinacionalnih kompanija. Kad je Lenjin pisao svoj *Imperijalizam* izvoz kapitala je bio dominirajući faktor u politici eksploatacije i dominacije imperijalizma. Danas to nije tako. Posjedujući najsavremenija naučna i tehnička saznanja, dovoljno je bilo multinacionalnim kompanijama SAD da investiraju svega 10 posto kapitala u najpropulzivnije grane privrede u zapadnoj Evropi, pa da osiguraju dominaciju u tim privrednim granama. Ali, zato multinacionalne kompanije SAD, uz pomoć države, koriste sva sredstva da osiguraju dominaciju u naučnoistraživačkom radu, što najteže pogađa zemlje u razvoju. Poznat je poguban metod takozvane pljačke mozgova, „brain-drain". Kao što znamo, 1965. godine je predsjednik Johnson potpisao zakon kojim se još više liberaliziraju uvjeti dolaska osoba izuzetnih sposobnosti u SAD. I zaista, u SAD se slijevaju rijeke talentiranih naučnih mislilaca iz čitavog svijeta (osim socijalističkih zemalja), čime se snaga SAD u promicanju naučnog i tehničkog progresa još više potencira.

Ima i drugih formi kojima se služe multinacionalne kompanije u realizaciji svoje politike. Konačni rezultat bi trebalo da bude realizacija zakonitosti društvene podjele rada na takav način koji jača njihov dominirajući položaj u svijetu. Elementi procesa rada se razvijaju i preko specijalizacije i osamostaljenja pojedinih faza. Već danas su česte relativno osamostaljene faze privređivanja. Spomenimo najvažnije: proizvodnja, financiranje, investicije, izobrazba kadrova, ispitivanje tržišta, promet. Svakako, u toj međuzavisnosti primat ima proizvodnja. Sama proizvodnja se

opet dijeli u svoje osnovne sastavne faze: naučnoistraživački rad, konstrukciona djelatnost, priprema rada, organizacija samog procesa proizvodnje, kontrola kvaliteta proizvoda. Svaka od ovih faza se, opet, dijeli na niz svojih sastavnih elemenata. Ali, svemu ovome su izvorišta dostignuća naučnoistraživačkog rada i konstrukcione djelatnosti. Oni svim slijedećim fazama procesa rada daju svoj pečat. Multinacionalne kompanije su za društvenu podjelu rada, ali takvu u kojoj one žele za sebe osigurati apsolutnu dominaciju u oblasti naučnoistraživačkog rada i konstrukcione djelatnosti. Adekvatno tome, one žele ostvarenje specijalizacije i kooperaciju. Multinacionalne kompanije pomažu specijalizaciju i kooperaciju u svjetskim razmjerima, što uključuje i zemlje u razvoju, ali uglavnom tako da njima nude proizvodnju jednostavnijih elemenata određenog proizvoda, a pod svojom kontrolom zadržavaju one u kojima je najvažnija koncentracija „materijalizirane sume znanja".

U promicanju razvoja specijalizacije i kooperacije u svjetskim razmjerima multinacionalne kompanije, uz ovaj osnovni faktor u svojoj aktivnosti, koriste i neke druge kao što su poreski sistem u pojedinoj zemlji, cijena radne snage, izvori osnovne sirovine i slično. Konačno, u ostvarivanju zakona društvene podjele rada, specijalizacije, kooperacije i koncentracije između multinacionalnih kompanija kao najsnažnijih predstavnika imperijalizma, s jedne strane, i zemalja u razvoju, socijalističkih zemalja i drugih progresivnih snaga, s druge strane, interesi i ciljevi su dijametralno suprotni. Osnova prvih je osiguranje donimacije, neravnopravnosti, a drugih saradnja ravnopravnih, uz ostvarenje uvjeta za saradnju saglasno postignutoj izgradnji odgovarajućih međunarodnih ekonomskih odnosa.

Prema tome, napredne snage u svijetu učešćem u realizaciji spomenutih ekonomskih zakona angažiraju se i u izgradnji NMEP. Rezultanta društvenog kretanja se u pojedinom vremenskom razdoblju ostvaruje, zavisno od odnosa društvenih snaga. Ipak, uz sve kretanje u cik-cak liniji, realizacija objektivnih ekonomskih zakona teče kao proces izgradnje svjetske ekonomike u kojoj je sve više ravnopravnog dogovaranja i usaglašavanja. Nije to bilo davno kada su zemlje Bliskog istoka uglavnom bile proizvođači sirove nafte i, eventualno, imale izgrađene rafinerije, a danas neke od tih zemalja ulaze u izgradnju vlastite petrokemijske industrije.

Na taj ustupak su morale pristati i multinacionalne kompanije razvijenog kapitalističkog svijeta. Istim putem su krenule, ili se spremaju da krenu, i druge zemlje proizvođači nafte. Život prisiljava multinacionalne kompanije Zapada, prerađivače nafte i koncerne pretrokemijske industrije da se sve više i sve čvršće povezuju s poduzećima proizvođača sirove nafte u zemljama u razvoju. Ovakav proces povezivanja postoji i u drugim oblastima društvenog procesa rada. On će u budućnosti biti sve obuhvatniji i sve dublji. Dodajmo uz to povezivanje SSSR, pa čak i dalje, azij-

skih zemalja sa zemljama zapadne Evrope, izgradnjom gigant-skih plinovoda.

Ovakav razvoj sve više i čvršće ekonomski povezuje mnogo-brojne zemlje u određenim privrednim oblastima, konstituiraju-ći te oblasti kao određenu cjelovitost svjetske ekonomike. Ovi i drugi elementi izrastanja svjetske privrede, bez obzira na suprot-nosti u kojima teče proces razvoja, neminovno moraju u određe-nom smislu uklanjati prepreke koje mu stoje na putu, prije sve-ga krute barijere nacionalnih granica. Sa stanovišta historijske perspektive to je stvaranje preduvjeta za socijalizam kao svjet-ski sistem. No, dalek je put do njega. Ono što je karakteristično danas u tom razvojnom procesu jesu regionalni organizmi kao što su: Zajedničko evropsko tržište, Savjet za uzajamnu pomoć — SEV, kao i niz drugih manje značajnih. Oni kao organizacije odre-đenih zemalja pružaju pogodnosti za saradnju i povezivanje svo-jim članovima, ali je zato umjetno stvorena barijera ravnoprav-noj saradnji sa onim zemljama koje nisu članovi dotičnih orga-nizacija. Zato se moraju praviti specijalni dogovori ili posebni tretmani nečlanova. Sve su to prepreke koje mora savladati iz-gradnja svjetske ekonomike kao totaliteta. No, zakon se u svojoj realizaciji stalno kreće naprijed i ići će sve brže i brže.

Sve veća međuzavisnost zemalja u svijetu, koja postaje sve dublja sa napretkom izgradnje svjetske ekonomike, još očitije na dnevni red stavlja potrebu planomjernog razvoja. Planiranje po-staje sve jače izražena potreba razvoja kako pojedinog ekonom-skog subjekta, tako i pojedine zemje i, konačno, čovječanstva kao cjeline. Sve su snažniji zahtjevi koji traže utvrđivanje plan-skih granica razvoja naše planete kao cjeline koje bi postale ob-mom planskog razvoja svakog pojedinog dijela te cjeline. N bismo ovdje ukazivali na takve elemente, koji traže zajednički od-govor svih, kao što je odnos prirode i čovjeka, najkonkretnije iz-ražen u očuvanju čovjekove sredine od zagađenja. Zadržat ćem se, saglasno našoj temi, na pitanjima međunarodnih ekonom-skih odnosa.

Svjetsko tržište postaje sve više cjelovitost na kojoj se, bez obzira na bezbroj prepreka i barijera, postepeno izjednačavaju uvjeti realizacije za sve. Mogućnosti izvoza postaju limitirajuć uvjeti razvoja nacionalnih ekonomija pojedinih zemalja. Do ko-jih razmjera je međunarodna razmjena postala određujući faktor razvoja nacionale privrede pokazuje i konstatacija kancelara Šmi-ta, koji naglašava da je za Zapadnu Njemačku vrlo važno da raz-vija saradnju sa zemljama u razvoju, jer svaka črtvrta marka na-cionalnog dohotka njegove zemlje dolazi sa svjetskog tržišta, a svaki četvrti radnik zaposlen u industriji Zapadne Njemačke pro-izvodi za izvoz. Još je V. I. Lenjin za kapitalizam epohe imperi-jalizma pisao: „To je već sasvim nešto drugo nego stara slobodna konkurencija raštrkanih vlasnika koji ništa ne znaju jedan o dru-gom i proizvode za prodaju na nepoznatom tržištu. Koncentracija

je došla dotle da se može napraviti približan proračun svih izvora sirovina ... Pravi se približan proračun opsega tržišta ..."[4]

Ovaj stav V. I. Lenjina želimo povezati s Marksovom analizom uloge trgovine u razvoju kapitalizma prema kojoj trgovina u određenom momentu razvoja prestaje istupati kao posrednik između samostalnih proizvođača, već postaje preduvjet same proizvodnje. U naše doba vanjska trgovina, odnosno mogućnost izvoza sve više postaje preduvjet razvoja svake nacionalne privrede. Pošto živimo u doba snažnog jačanja svake zemlje kao samostalnog subjekta, nijedna zemlja neće i ne može da prihvati da samo uvozi jednu vrstu proizvoda, a izvozi drugu, manje vrijednosnu. Nijedna zemlja više ne prihvaća status proizvođača i izvoznika sirovina, a uvoznika proizvoda više faze obrade. Svaka zemlja nastoji da i po strukturi izbalansira svoj uvoz i izvoz. Rješenje je moguće naći jedino u razvoju industrijske kooperacije na ravnopravnoj osnovi.

Iako je taj proces, iz spomenutih razloga, vrlo spor, ipak se postepeno ostvaruje, a to znači da ne samo međunarodna razmjena postaje uslov razvoja nacionalnih ekonomija već i planiranje kao dogovor svih zemalja sve više postaje obaveza i potreba svih. Konačno, planiranje kao zakonitost razvoja svjetske privrede dobiva sve snažnije impulse iz zakonitosti podruštvljenja procesa rada u svjetskim razmjerima. Ti objektivni zakoni krče sebi put za vlastitu realizaciju, ali, kao i u drugim slučajevima, različite društvene snage žele im dati za njih najpogodniji pravac kretanja.

Multinacionalne kompanije vođene svojom klasnom suštinom bitni su nosioci podruštvljenja procesa rada u svjetskim razmjerima. Iako nije točna izjava nekih istaknutih menadžera multinacionalnih kompanija da su one prerasle nacionalni opseg u svakom pogledu, premda u tome ima ponešto istine, one razvijaju svoju djelatnost gdje god mogu, ali samo onda ako im to nudi optimalnu sumu profita. Vođene tim interesom otvaraju pogone tamo gdje je najjeftinija radna snaga za proizvodnju pojedinih elemenata nekog proizvoda ili faze proizvodnje, da bi slijedeću fazu rada organizirale u onoj zemlji gdje su najniži porezi za tu proizvodnju. Pa, ako je riječ o firmama SAD, one uvoze dijelove proizvedene u mnogim zemljama i pri tome paze da 51 posto vrijednosti bude proizvedeno u SAD, da bi tako, po američkim zakonima, ukupni proizvod bio registriran kao proizveden u SAD i time uživao beneficije američkih zakona.

Zbog takve svoje politike multinacionalne kompanije dolaze i u sukob sa sindikatom u SAD, jer, po njegovoj ocjeni, špekulirajući sa otvaranjem pogona izvan SAD, smanjuju otvaranje novih radnih mjesta u SAD. Ali, isto tako, multinacionalne kompanije iz SAD, koje imaju svoja poduzeća u zemljama zapadne Evrope, prijete vladama tih zemalja da će zatvoriti svoja poduzeća ako vlade ne spriječe štrajkove u njihovim tvornicama. Svemu

---

[4] V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, „Kultura", Beograd, 1947, str. 24.

ovome treba dodati da se multinacionalne kompanije direktno miješaju u unutarnje poslove pojedinih zemalja, služeći se svim sredstvima, sve do organiziranja pučeva i pobuna. Tako su u krizi nafte umjetno izazivale manjak nafte i benzina na unutarnjem tržištu SAD, okrivljujući za to proizvođače nafte, iznudivši povećanje cijena benzina u maloprodaji i pljačkajući građane SAD za basnoslovne sume.

Kao što smo spomenuli, kada multinacionalne kompanije razvijaju proizvodnju u nekoj zemlji u razvoju, celu nacionalnu privredu žele usmjeriti u takvom pravcu razvoja da postane samo produžetak djelovanja multinacionalne kompanije. Da bi svoje namjere sakrile, nude vladama tih zemalja pomoć, od financijske, preko angažiranja stručnjaka za razvoj, do izrade planova razvoja. Jasno je da ovakvo usmjeravanje planskog razvoja nijedna zemlja ne želi da prihvati, pa je sve organiziraniji otpor nesvrstanih zemalja ovakvom djelovanju multinacionalnih kompanija. Prema tome, i multinacionalne kompanije promiču realizaciju zakona planiranja, kao i zakonitosti podruštvljenja procesa rada, ali na način koji je neprihvatljiv za napredne društvene snage savremenog svijeta.

Na koncu naših razmatranja možemo istaći da objektivne zakonitosti razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa i izgradnje svjetske privrede djeluju adekvatno svojoj neminovnosti, ali su realizatori tih zakonitosti danas u svijetu različite društvene snage koje svaka u svom interesu nastoji odrediti pravac kretanja ekonomskih zakona. Oni će se ostvariti u konačnoj liniji samo imanentno svojoj suštini kao objektivne zakonitosti. No, da li će to biti ostvareno brže i uspješnije, sa manje napora i muka, zavisi od odnosa društvenih snaga koje su realizatori samih zakona. Prema tome, realizacija ekonomskih zakonitosti o kojima smo govorili je sastavni dio društvenih procesa, društvenih tokova razvoja. U borbi za svoje interese imperijalističke snage koriste i sredstva sile, pritiska, ucjene, pa i vojnu silu. Ali, i napredne snage moraju do maksimuma koristiti sredstva koja ih vode što brže do cilja. Pošto je, u stvari, riječ o razvoju društva, i to čovječanstva u cjelini, ti su procesi vrlo komplicirani.

U svim ovim kretanjima neobično značajnu ulogu igraju nesvrstane zemlje. Njihov globalni interes je jedinstvo. On naročito dolazi do izražaja u angažiranju na ostvarenju NMEP. One stiču iskustva i nova saznanja koja im daju osnovu za sve određenije definiranje suštine NMEP. Poslije konferencije u Kolombu nesvrstane zemlje su kao glavne elemente NMEP istakle: restrukturiranje svjetske proizvodnje na osnovi nove međunarodne podjele rada, stvaranje uvjeta za povoljniju realizaciju industrijskih proizvoda zemalja u razvoju na tržištima razvijenih zemalja, transfer tehnologije u zemlje u razvoju pod povoljnim uvjetima, korjenite izmjene u međunarodnoj trgovini radi stvaranja boljih uvjeta razmjene za zemlje u razvoju i rješavanje problema sirovina na način koji bi odgovarao interesima zemalja u razvoju, suštinsko reformiranje međunarodnog monetarnog i platnog sistema,

siguranje financijskih sredstava pod povoljnim uvjetima za brzu ndustrijalizaciju zemalja u razvoju, prihvatljivo rješavanje dugoa u inostranstvu zemalja u razvoju, pravo korištenja morske bale pod povoljnim uvjetima zemalja koje je nemaju. U svemu ome bitno je da su nesvrstane zemlje došle do uvjerenja da se a realizaciju ovih principa same moraju izboriti i, drugo, da se noraju prvenstveno osloniti na vlastite snage i međusobnu solilarnost i pomoć.

Ipak treba naglasiti da zemlje u razvoju, iako imaju opće ajedničke interese, svaka od njih polazi od svojih neposrednih nteresa. Pošto društvene klase i socijalne grupe, koje su na lasti u pojedinoj zemlji u razvoju, nisu istovjetne, treba biti svjestan i mogućnosti različitih pristupa rješavanju pojedinih pitanja razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa. Uzmimo za ilustraciju razlike u određivanju povećanja cijena nafti na zasjedanju OPEC-a koncem prošle godine. Bilo je, ima ih i danas, a bit će i sutra raznih ponuda, obećanja, pritisaka sa strane snaga imperijalizma na pojedine nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju oko postizanja određenih ciljeva korisnih za snage imperijalizma.

Zemlje Perzijskog zaljeva su za SAD, u najmanju ruku, dvostruko interesantne. Prvo, kao veliki proizvođači nafte i, drugo, kao važni strategijski regioni. To su dovoljni razlozi da prema njima SAD imaju posebnu taktiku. No, i pojedine zemlje u razvoju ili grupe zemalja diferencirano se postavljaju u pojedinim situacijama bilo iz različitih razloga bilo zbog specifičnog prilaza pojedinim međunarodnim ekonomskim pitanjima. Društveni razvoj je vrlo složen proces, te ga zato moramo pomno pratiti i izučavati. U svemu tome naša zemlja treba da bude što više angažirana, da bismo potpomogli, prema svojim snagama, realizaciju zakonitosti izgradnje NMEP i svjetske privrede kao novih društvenih odnosa korisnih za ukupno radno čovječanstvo.

Ivo Fabinc

Kriterijum progresivnosti protiv dominacije i eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima

1. Teorija i praksa međunarodnih ekonomskih odnosa su bili i ostali najkonzervativniji refleks društvenih odnosa svoje epohe. To važi podjednako za tužnu historiju kolonijalnih poduhvata (ne samo Velike Britanije) kao i za kompleksnu šemu modernih oblika ekonomske dominacije, a time i eksploatacije.

Nosioci nekog sistema odnosa, pa i sadašnjeg međunarodnoekonomskog, mogu, čak, biti dobronamerno protiv ispoljavanja njegovih rđavih osobina, ali to uopšte ne može promeniti ocenu sistema i njihovu ulogu u njemu. Zato treba nastojati da se shvate otpori protiv postojećih odnosa koji dolaze iz redova onih koji su u njima — uz pomoć državne sile, religije i nauke vodećih — bili potiskivani. Treba ih razumeti i u njihovoj racionalnoj i, naizgled, neracionalnoj dimenziji.

To je često teško za egocentrički obrazovanog i nespremnog na intimni susret s drugim mentalnim i sociološkim strukturama. Ne treba se stoga čuditi što se rasprava o napuštanju

›ostojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i pri najboljoj voji ne može uvek reducirati na akademsku kategorizaciju i rašlanjavanje. Ne možemo joj oduzeti, kad bismo i hteli, emotivni ›olet koji je uvek pratio velike revolucije u odnosima. A brz lom nasilnog kolonijalnog sistema je u suštini bio revolucija *ui generis* svetskih dimenzija, posledica koje ni učesnici, a kaıoli posmatrači, nisu još do kraja svesni.

2. Poentirajući konzervativnost međunarodnih ekonomskih dnosa, izražava se i uverenje da bez njihove promene nema ovog međunarodnog ekonomskog reda. Suprotno bi bilo moguɜ samo ako bismo verovali, nerealno, ili u univerzalnu, istoremenu društvenu revoluciju u svetu, ili u totalno izolovanje ekoć „poniženih i uvređenih" (što je svojevrsno odricanje po·ebe za novim međunarodnim ekonomskim redom uopšte). apad na postojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa, ‹o ga pravilno interpretiramo i ne odvajamo od mreže međusobɔ višeslojno povezanih nacionalnih ekonomskih prostora[1], ujedno ıdrži i zahtev za promenom pravaca i načina razvoja tih proora.

Tu dolazimo na raskrsnicu puteva poznatu iz prakse:

a) moguće je da se insistiranjem na dramatizaciji stanja i lvojenim građenjem revolucionarne vizije ostane van praktične :cije;

b) moguće je i da se poveruje u mogućnost evolucije od›sa i institucija prema boljem svetu, iščekujući delovanje priednog automatizma ili benevolentnog intervencionizma;

c) ali je moguće i osloniti se:

— na realističnu analizu materijalnog stanja, društvenih .nosa i odnosa ekonomske moći u svetu, zatim

— na ulogu, značaj i mogućnosti promene društvenih i me.narodnih odnosa svesnom akcijom i, konačno,

— na „tu i sada" vođenu revolucionarnu akciju za ostvareɜ vizije koja se upravo njome stalno nanovo oblikuje i potvrje.

Zalažući se za treću mogućnost, u suštini se i iz ostalih dve alternativa uzima najbolje što u njima postoji (ako postoji). puštamo jednostavna suprotstavljanja „dobrog" nerazvijenog lošeg" razvijenog i probijamo se do progresivnog, gde god po·ji, koje može i hoće da menja svet.

3. Međutim, i na ovom putu se ne možemo prepustiti emizmu i spontanim nadahnućima (i raspoloženjima). Sve poa na promenu paradigme oficijelne nauke na kojoj počiva pojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. To revolucioanje nauke ne osporava korištenje prethodno stečenih znanja ιο što se i Einstein koristio dostignućima klasične mehanike), osporava njen kontinuitet na starim osnovama. Ne postoje .edi da se nova misao osnaži na tradicionalnoj sekvenci Smit-

---

[1] Fabinc Ivo, *Razvoj matrike mednarodnih ekonomskih odnosov mednarodni ekonomski položaj Jugoslavije* („Ekonomska revija", bljana, 1975, br. 3—4, str. 387—405).

-Ricardo-HOS (Heckscher-Ohlin-Samuelson), iako nitko ne želi osporiti značaj i korisnost poznavanja i ovog lanca ekonomskih mislilaca.

Od posebnog je značaja uočavanje kategorijalne sekvence: ekonomska moć — ekonomska dominacija — ekonomska eksploatacija, koja ispunjava prošlost i sadašnjost međunarodnih ekonomskih odnosa, i to baš kao *odnosa*. Ta se sekvenca često zapostavlja.[2] Ona može da obuhvata takozvani kapital-odnos, ali se u njemu ne iscrpljuje. Ona polazi od datih klasnih odnosa, ali ih i prevazilazi u proširenom sadržaju međudruštvenih veza i sukoba. Stoga fenomeni ekonomske dominacije i ekonomske eksploatacije u svim dosadašnjim društvenim uređenjima i iz njih mogu da proizađu.

Ekonomska nauka mora ove kategorije u međunarodnim ekonomskim odnosima da objasni ne zato da bi ih konzervirala, nego zato da bi dominacija i eksploatacija mogle biti prevaziđene, a ekonomska moć okrenuta prema dobrom. Ako nauka neće ili ne može da objasni stvarnost, to će i dalje činiti praksa nezadrživog ukljanjanja ovih kategorija i odnosa na njima zasnovanim, poznata iz antikolonijalne historije, a i iz historije zemalja kao što je naša.

4. Dobro je vratiti se, pri tome, mislima Karla Marksa, iako ne možemo samo na ostati. U renesansi svetskog interesovanja za njegov opus izgleda značajno povezivanje (modifikovanog) zakona vrednosti na svetskom tržištu:

a) s matričnim pristupom sistemu veza i tokova u međunarodnim ekonomskim odnosima i

b) s njegovom dvostrukom kritikom teorije spoljne trgovine[3] i teorije uravnoteženja platnog bilansa Davida Ricarda.[4]

Pošto se ova kritika Davida Ricarda odnosi i na njegovu teoriju vrednosti i teoriju kapitala, možemo danas sa sigurnošću tvrditi da Karl Marks po celokupnoj svojoj teorijskoj orijentaciji nije mogao prihvatiti teoriju komparativnih troškova (pa ni izvedene teorije komparativnih prednosti) u njenoj specifičnoj rikardijanskoj interpretaciji. To nam olakšava intelektualni kontakt sa savremenim antirikardijancima i, što je još važnije, sa svim onima koji kriterijima korisnosti, odnosno uspešnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima, prilaze na drugi način.

5. U toj teorijskoj konstrukciji omogućuje dinamizirani matrični pristup osvežavajuću historijsku interpretaciju promenljive polarizacije ekonomske moći u svetu i približavanje praktičnim aspektima strategije međunarodnih ekonomskih odnosa, od tolikog značaja za sudbinu sveta danas, juče i ubuduće.

---

[2] „Poznato je da u stvarnoj historiji osvajanja podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom reči nasilje, igra glavnu ulogu. U krotkoj političkoj ekonomiji oduvijek je vladala idila" (Karl Marx, *Kapital* I, „Kultura", Zagreb, 1947, str. 639).

[3] Fabinc Ivo, *Zaštitna politika u međunarodnim ekonomskim odnosima*, „Informator", Zagreb, 1970, str. 170 i slično.

[4] Fabinc Ivo, *Kompozicija teorije novca i kredita Karla Marksa* (Institut za spoljnu trgovinu, Narodna banka Slovenije, 1977).

o je prostor susreta ekonomske teorije s praktičnim težnjama a novim međunarodnim ekonomskim redom.

Povucimo demarkacionu liniju između strategija međuarodnih ekonomskih odnosa koje se oslanjaju (svesno ili ne) a dominaciju i eksploataciju i onih koje to ne čine (ili ne mogu a čine). Ako pri tome želimo zaboraviti da u praksi takvu denarkacionu liniju nije uvek i u svakoj prilici lako povući, ipak e neosporno da se i po tome danas svet raspoznaje, pa i deli. 'o je, svakako, znatno kompleksnija podela nego što je ona na ogate i siromašne, pa i na razvijene i nerazvijene. Ali se ona približuje podeli koja na jednoj strani razlikuje takozvane neuvršene od onih koji to nisu. Semantika je rogobatna i opterećena blokovskom historijom sveta, ali se odnosi svejedno dobro raspoznaju. Uz nešto slobodnije izražavanje, mogli bismo govoriti o novoj dimenziji klasnih odnosa, međunarodnoj i međudruštvenoj.

6. Tu nam rasprava o ekvivalentnoj i neekvivalentnoj razmeni kao jednom od mogućih znakova raspoznavanja eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima sve manje može da pomogne. U krajnjoj liniji, ona nas — kao što znamo — može dovesti i do apsurdno pojednostavljene arghirijevske teze o eksploataciji među nacionalnim radničkim klasama.

Suština pitanja, međutim, uopšte nije u tome da li je neekvivalentna razmena oblik eksploatacije ili ne, nego da li je:

a) ekonomska eksploatacija moguća pri *ekvivalentnoj* razmeni, i b) zašto dolazi do neekvivalentne razmene?

Analiza nas dovodi do odgovora da je ekonomska eksploatacija moguća i pri ekvivalentnoj razmeni, a da su osnovni razlog neekvivalentne razmene nejednaki globalni uslovi privređivanja osnovnih ekonomskih subjekata. To nas, u krajnjoj liniji (i ostajući na globalnom), dovodi do nejednakih uslova razvoja tih subjekata i nacionalnih ekonomskih prostora u celini.

Ovi nejednaki uslovi privređivanja i razvoja, međutim, nisu samo uslovi materijalne prirode, pa ni samo elementi unutrašnjeg društveno-ekonomskog uređenja, nego su, upravo, i odnosi međunarodne dominacije i eksploatacije u kojima proizvođači, ali i sve druge strukture subjekata žive i deluju. Nema takmičenja tamo gde startni uslovi za takmičare nisu jednaki. Imamo sukobe i povezivanje nosilaca ekonomske moći u kojima slabiji — uz postojeću nacionalnu, a pogotovo međunarodnu etiku — zaista stalno gube (čak i kad napreduju).

7. Sad smo već daleko od svake teorijske obmane kojom se eliminišu privredni subjekti (i njihovi odnosi) iz ekonomske analize i stvarnosti i kojom se reducira ekonomski život na tokove i bilanse, što je — da produžimo poznatu misao — samo razvijeniji oblik fetišiziranja robe u kojem su skriveni odnosi ljudi.

Nalazimo se u praksi tako dobro poznatih odnosa dominacije i zavisnosti, koji u određenim strategijskim kombinacijama

mogu postati samostalan oblik ekonomske eksploatacije delovanjem ekonomske moći struktura jednih privrednih subjekata na druge u procesu reprodukcije na domaćim ili stranim nacionalnim ekonomskim prostorima.

„Eksploatacija se javlja u ograničavanju subjekata drugih ekonomskih prostora prilikom njihovog izbora područja iz kojih će se snabdevati određenim proizvodima ili gde će upućivati svoju robu u skladu sa sopstvenim kriterijima korisnosti. Dominirajući privredni subjekt može uticati na formiranje proizvodne strukture drugih koja nije u skladu s potrebama njihovog društveno-ekonomskog razvoja. Na toj osnovi moguće je blokirati razvoj mladih generacija u nekim zemljama, usmeravajući ih pogodnim metodama prema kriterijima servilnosti i potkupljivosti. Moguće je nametnuti sistem potreba koji vodi prema neracionalnoj potrošnji i ovekovečuje odnos zavisnosti prema dominirajućem. Velike su mogućnosti da se tehnološkim prodorima koči kreativna inicijativa drugih i da se tako sprečava optimalno angažovanje njihovih raspoloživih resursa."

U ovim i sličnim varijantama — poznatim u praksi i onim koje se još mogu zamisliti — dominirajući subjekt ograničava ili usmerava volju drugih prilikom *odlučivanja* o svom ekonomskom životu. Na taj način ostvaruje on sebi ekonomske (i društveno-političke) prednosti koje stavlja u vrh ekonomske racionalnosti, a zatim ostalima nameće ili efikasno sugerira. Dominirajuća snaga menja ciljeve drugih, čak i motive njihovih ponašanja. U tom stvorenom mehanizmu podređenosti ona nalazi izvor oblikâ eksploatacije, koji se mnogo razlikuju od klasičnih, poznatih u sferi prodaje radne snage, pa ih je često teško i identifikovati. Prepoznavanje je teško, jer prava naslaga informacija prikriva suštinu odnosa dominacije i zavisnosti koji se označavaju kao ideal i ostvarenje vizija. Samo se tako može protumačiti što i neki socijalistički orijentisani ekonomisti misle da su transnacionalne kompanije, takve kakve su, nosioci buduće integracije sveta.

Ako se sa sintezom pođe korak dalje, moći će se eksploatacija po osnovi odnosa dominacije i zavisnosti izraziti u *podvrgavanju* društveno-ekonomskog razvoja drugih privrednih subjekata (preduzeće, država, skup zemalja) ciljevima i kriterijumima dominirajućih. Iz tog podvrgavanja za dominirajućeg proizlaze nove prednosti nezavisno od onih koje potiču iz ostvarivanja kriterija korisnosti spoljnoekonomskih odnosa.

Moguće je da se zbog postojanja odnosa dominacije potenciraju prednosti koje, inače, proističu iz ostvarivanja kriterija korisnosti. Pri tome nije više ni bitno da li na području prometa roba i usluga postoje pravila igre koja svode na minimum uticaj neekvivalentne razmene. Ako postoji odnos podvrgavanja privrednog razvoja (u celini ili na značajnim područjima), onda je to eksploatacija i u slučaju „ekvivalentne razmene".

Tada je reč o *regresivnim* međunarodnim ekonomskim odnosima. Oni mogu biti korisni za učesnike, čak su u stanju da

umanje (eliminišu) negativne vrednosne efekte učešća različito efikasnih proizvodnih kompleksa u razmeni. Ali, i tada bi međunarodni ekonomski odnosi bili opterećeni teškom eksploatacijom sve dok postoji dominacija i podređenost.

Suština današnjeg izazova upućenog svetu iz dubina prostora ekonomski slaborazvijenih i jeste u tome da se promene baš ti odnosi dominacije i podređenosti, kojima su impregnirane veze među zemljama i privrednim subjektima, što i dovodi do ogorčenja.[5]

8. Ovo se moralo i ekstenzivnije reći da bismo objasnili sav otpor ekonomski manjerazvijenih redosleda: spoljnoekonomski odnosi — razvoj. On može u praksi dovesti, i dovodi, do ranije nepoznatih geneza ekonomskog izolacionizma ovih zemalja, iako se, u suštini, traži okretanje tog redosleda i ne podstiče paušalna averzija prema takvim spoljnoekonomskim odnosima.

Stoga više nego ikada ranije dobiva na aktualnosti produbljivanje spoznaja o kriterijima korisnosti i nekorisnosti međunarodnih ekonomskih odnosa i o relativitetu tih kriterija u raznim ekonomskim i društveno-ekonomskim sredinama. Teorijske šeme, koje počivaju na večitosti i univerzalnosti kriterija korisnosti i nekorisnosti spoljnoekonomskih odnosa, a onda i ciljeva tih odnosa, isto su toliko neupotrebljive kao i šeme o uniformnom razvoju različitih društvenih zajednica. Tek se u sintetičkom povezivanju kriterija korisnosti, ciljeva i uslova razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom prevazilazi anahronistička dilema liberalizam-protekcionizam, koja i danas prožima praksu, ako ne više i teoriju međunarodnih ekonomskih odnosa.[6]

Kad bismo ostali na tome još ne bismo dovoljno kazali sa stanovišta današnjih zahteva za promenom međunarodnog ekonomskog reda. U suštini, zahtev onih sa donjeg dela lestvice ekonomske razvijenosti ne ide više samo za pravom autonomnog odabiranja nacionalnih kriterija korisnosti i ciljeva ekonomskih odnosa s inostranstvom, jer je to pravo u isuviše dugoj praktičnoj borbi već stečeno. Prvi i minimalni zahtev ide za tim da, pre svega, oni s velikom ekonomskom moći i s potencijalnom ili efektivnom pozicijom hegemonističkog dominiranja u svetu, prihvate nacionalne kriterije koji će pored sopstvenog interesa priznati i potrebu neizazivanja štete u drugim zemljama. Ma koliko naoko elementaran, ovaj zahtev još u praksi nailazi na gotovo nesavladive otpore u ponašanjima moćnih privrednih i političkih subjekata, iako se na to u osnovi svode i zahtevi gotovo svih već postojećih kodeksa međunarodnog ekonomskog ponašanja (koji se u ovoj bitnoj tački više ne poštuju nego poštuju).

---

[5] Fabinc Ivo, *Strategija međunarodnih ekonomskih odnosa*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1976, str. 190. i 191.

[6] Teško je gotovo verovati koliko su klasici marksizma intenzivno doživljavali i sintetički rešavali ovu dilemu. Dovoljno je prisetiti se različitih intonacija sadržanih u gotovo istovremenom londonskom govoru K. Marksa i u drugom elberfeldskom govoru F. Engelsa o slobodi trgovine, odnosno o zaštitnoj politici. Videti: Fabinc Ivo, *Zaštitna politika* ... op. cit., str. 37.

Pravi zahtev — u suštini vizionarskog karaktera — ide i mora ići dalje od ove interesne tolerance. To nije neki apel na pravednost apstraktne međunarodne zajednice, nego poziv na shvatanje da ostvarivanje sopstvenog uspeha mora biti i uspeh drugoga. To je poziv na priznavanje nužnosti uporednog uspeha u međunarodnim ekonomskim odnosima, poziv na međunarodnu solidarnost, u stvari. Mogli bismo taj kriterij nazvati *kriterijem progresa*, da ga razlučimo od tradicionalnog *mog i tvog* kriterija uspešnosti. On je negacija egoizma i dominacije. Njegovo ostvarenje nije stvar etike od života odvojene, nego uvođenja *novih međunarodnih društveno-ekonomskih odnosa* u praksu kroz praksu.

Ti se odnosi ne stvaraju spontano. Oni se grade, oni su plod organizovanja. Odbija se nadnacionalno, a teži sistemu odnosa između ravnopravnih (iako nejednakih) subjekata koji u gradnji novih međunarodnih društvenih odnosa poštuju kriterij progresivnosti. Sve to u vreme kada se živi drukčije, po drugim pravilima.

Odgovornosti i prava koncentrisani su u nacionalnim ekonomskim prostorima. Zajednička organizovanost znači i spremnost na samoograničenje u izvršavanju prava i samoobvezivanje u preuzimanju odgovornosti (a ne odricanje od prava i nametanje obaveza). Tada i samo tada organizovanost označava kvalitativno *proširenje* mogućnosti subjekata koji se organizuju, dok bi nadnacionalni oblici organizacije značili njihovu redukciju. Samoorganizovanost lakše priznaje posebnosti i delimično zajedničko u raznovrsnom. Njoj je univerzalnost prirodna.

U tom smislu se svet nesvrstanih po prirodi svoje pozicije u svetu opredeljuje za *samoorganizovanost* i *samoupravljanje* u međunarodnim ekonomskim odnosima. Kao generalizovani princip on postaje jezgro novog međunarodnog društvenog odnosa i polazna osnova za oslobađanje od prošlosti i otkrivanje puteva budućnosti.

Evo nas i pred konkretnim strategijama koje će podržavati ili suzbijati nove pristupe i koje će, u krajnjoj liniji, opredeljivati svakodnevni sadržaj novog međunarodnog društveno-ekonomskog odnosa. Agregiramo li ih u tri velike grupe — strategije usmerene unutra, na međusobne odnose i na druge — dobivamo sistemski okvir koji omogućuje da u mnoštvu ideja i akcija zadržimo crvenu nit događaja i promena u našim rukama. Nije ovo prostor za njihovo obrazlaganje. Ali, sve one upućuju na neophodnost korištenja i primene kriterija progresivnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima pri zajedničkom traženju izlaza iz mraka dominacije i eksploatacije u svet zaista ljudskih odnosa.

Milan Vojnović

Kontrola transnacionalnih korporacija — bitan element NMEP

Nakon dekolonizacije zemlje u razvoju su se suočile s novom strukturom svetske privrede u kojoj bitnu ulogu imaju transnacionalne korporacije kao najdinamičnija snaga savremenog kapitalizma. Ove korporacije su se prvo postarale za eksploataciju sirovinskog bogatstva zemalja u razvoju, a zatim su prodrle u njihovu prerađivačku industriju, tako da su ostvarile značajnu, često odlučujuću, kontrolu nad ključnim sektorima nacionalnih privreda. Transnacionalne korporacije su jezgro ekonomskog sistema koji održava dinamiku tehnološkog i industrijskog razvoja metropola, ali ne prenosi taj impuls u periferne privrede. Privredne strukture koje stvaraju transnacionalne korporacije u zemljama u razvoju nisu integralni deo privrednog tkiva nacionalnih privreda, koji bi bio katalizator ubrzanog nacionalnog razvoja, već većinom predstavljaju enklave: inostrane afilijacije su produžena ruka metropola, integralni deo „centra".

Prodor transnacionalnih korporacija u privrede zemalja u razvoju doprineo je da se učvrsti ekonomska i politička zavisnost zemalja u razvoju prema industrijskim kapitalističkim zemljama. Transnacionalne korporacije, na osnovu svoje dominacije na tržištu i tehnološkog monopola, kontrolišu spoljnotrgovinsku

razmenu i finansijske transakcije mnogih zemalja u razvoju. Nacionalni privredni sektori, koje kontrolišu transnacionalne korporacije, uključeni su u svetski reprodukcioni proces kapitala koji je koncentrisan u industrijskim kapitalističkim zemljama; razvoj ovih sektora je u funkciji potreba i interesa „centra", a ne potreba i interesa perifernih privreda. Veliki deo akumulacije, koja je stvorena u zemljama u razvoju, zahvataju transnacionalni monopoli i prenose u razvijene zemlje.

Procesi razvoja i nerazvijenosti teku simultano. Proizvodna struktura i mehanizmi preraspodele akumulacije svetske kapitalističke privrede produkuju istovremeno transnacionalnu kapitalističku integraciju i nacionalnu dezintegraciju. Internacionalno jezgro kapitalističkog sistema, pre svega transnacionalne korporacije, karakteriše visok nivo razvoja proizvodnih snaga, te relativno visoke stope rasta. U dezintegrisanom sektoru perifernih privreda proizvodne snage su samo delimično razvijene, mase stanovništva su marginalizovane, dok su stope rasta veoma niske ili, čak, negativne. Ova transnacionalna kapitalistička integracija, prvo, dovodi do odliva akumulacije iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Drugo, ona dovodi do gušenja lokalnih ekonomskih aktivnosti. U transnacionalnoj firmi korišćenje unutrašnjih potencijala ima prioritet nad aktiviranjem lokalnih i regionalnih potencijala. Tako ekspanzija inostranih afilijacija deluje ne samo protiv razvoja kompleksne nacionalne privrede, autonomne domaće proizvodnje, već često vodi gušenju sektora koji se nalaze izvan transnacionalne korporacije. Uvezena tehnologija zamenjuje lokalnu tehnologiju i lokalne inovacije, a koncentracija istraživačke aktivnosti u matičnim korporacijama cementira tehnološku zavisnost. Usled svega ovoga se produbljuje jaz između vodećih kapitalističkih zemalja i perifernih privreda, a zemlje u razvoju ne mogu da postanu aktivan subjekt u međunarodnoj podeli rada, te ostvare samostalan i samodinamičan razvoj.

Doskora su zemlje u razvoju nastojale da podstaknu direktne investicije, utrkujući se u davanju različitih pogodnosti i privilegija inostranim firmama. Međutim, poslednjih godina mnoge zemlje u razvoju su počele da menjaju svoju politiku prema inostanim investitorima, stavljajući sve veći naglasak na kontrolu inostranih investicija. Mada je ova kontrola tek u povoju, nesumnjivo je povećanje interesa u zemljama u razvoju za parcijalnu ili u nekim slučajevima celovitu kontrolu nekih ili svih aktivnosti inostranih firmi koje deluju na njihovim teritorijama. Mada pregovaračka moć zemalja u razvoju prema transnacionalnim korporacijama nije mala, one su još daleko od mogućnosti da diktiraju odgovarajuće uslove koji bi bili najpoželjniji sa stanovišta razvoja nacionalnih privreda. Transnacionalne firme su nosioci monopolističke prakse. U mnogim vidovima transnacionalne korporacije su proizvod „imperfektnosti" svetskog tržišta i istovremeno ih pojačavaju. Pregovaranje s transnacionalnim korporacijama je veoma složen proces koji često uključuje i podmićivanje i političke i druge pritiske. Naročito su u nepovoljnom položaju zem

lje u kojima su ove korporacije još u kolonijalnoj epohi stekle povoljne uslove i koncesije u eksploataciji sirovina; pokušaji vlada ovih zemalja da promene nepravedne ugovore o eksploataciji njihovog prirodnog bogatstva izazvali bi konfrontaciju s moćnim transnacionalnim monopolima.

Nakon gotovo dve decenije odista fenomenalnog porasta transnacionalnih korporacija pojavljuju se zahtevi i preduzimaju konkretne mere za njihovu kontrolu. Jedan od glavnih razloga što su se u tako izrazitoj formi ispoljili negativni efekti delovanja transnacionalnih kompanija jeste u tome što uporedo s njihovom ekspanzijom nisu izgrađeni i adekvatni instrumenti za kontrolu ovih korporacija. Sve više zemalja reaguje na globalno širenje transnacionalnih korporacija, a o međunarodnoj kontroli ovih preduzeća diskutuje se na raznim konferencijama i u više institucija. Karakteristično je da za kontrolu transnacionalnih korporacija nisu zainteresovane samo zemlje u razvoju već u određenom stepenu i razvijene zemlje; u pitanju je to što su razvijene zemlje odredile prostor i uslove za internacionalizaciju kapitala kao neophodne preduslove za dalji razvoj kapitalizma, ali su i same počele da osećaju neke negativne efekte nekontrolisane aktivnosti ovih korporacija. U OECD su već prihvaćene Smernice za multinacionalna preduzeća, dok se u EEZ planiraju i preduzimaju mnoge mere za regulisanje aktivnosti transnacionalnih kompanija. Naravno, mere koje se preduzimaju u industrijskim kapitalističkim zemljama nisu uperene protiv liberalne investicione klime u ovim zemljama, već više imaju za cilj zaštitu određenih širih društvenih vrednosti i interesa.

Kontrola transnacionalnih korporacija je postala integralni elemenat svake rasprave o ekonomskom razvoju. To je postalo neizbežno ako se ima u vidu dalekosežan uticaj ovih korporacija u međunarodnoj trgovini, transferu tehnologije, razvoju zemalja u razvoju, strukturi odnosa između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Sve više sazreva uverenje o neophodnosti kontrole transnacionalnih korporacija kakó bi se sprečili i otklonili mnogi ozbiljni negativni efekti njihovog delovanja. Zaokret u tom pravcu čine rezolucije donete u OUN o permanentnom suverenitetu nad prirodnim resursima i Deklaracija i Program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, te Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima država. Odeljak V ovog Programa akcije posvećen je pitanju „regulisanja i kontrole aktivnosti transnacionalnih korporacija". Tu se ističe da treba uložiti sve napore da bi se formulisao, usvojio i sproveo u delo međunarodni kodeks ponašanja transnacionalnih korporacija.

Kontrola transnacionalnih korporacija tek je u povoju. Naravno, to nije nimalo lak i jednostavan zadatak. Razlike u stavovištima su veoma krupne: o poželjnosti i mogućnosti kontrole, njenoj prirodi, domašaju, formi itd. Jedni smatraju da velike transnacionalne monopole nije moguće efektivno kontrolisati. Prema mišljenju Toni Čejtera, moć transnacionalnih korporacija je toliko velika i tako se brzo širi da je nacionalizacija jedini

realno efektivni način da se ostvari javna kontrola.[1] A Nil Majkajnes, opisujući delovanje transnacionalnih kompanija u Australiji, kaže: „Smernice i slične male iritacije mogu im malo naškoditi, potrebna je istinska fidelistička revolucija da bi se iskorenile, ali niko o tome ne razmišlja... Mi možemo rasti u sklopu sistema koji oblikuju internacionalne korporacije, ali ne izvan njega i zacelo ne protiv njega. Da li to znači da moramo jednostavno prihvatiti pravila igre koja diktiraju velike kompanije? Bojim se da će na kraju doći do nečeg sličnog."[2]

Po mišljenju A. Šefera, „multinacionalna korporacija će imati centralnu ulogu u razvoju međuzavisne svetske privrede. Danas je to jedan od nekoliko elemenata globalne integracije u inače razjedinjenom svetu". On procenjuje da se u jednom broju zemalja pogoršala investiciona klima, te da su multinacionalne korporacije pretrpele štetu usled raznih pritisaka i nametnutih obaveza. Stoga on poručuje zemljama u razvoju da je u njihovom sopstvenom interesu da preokrenu ovaj trend i poboljšaju investicionu klimu. Prema Šeferu će svaka zemlja koja ima diskriminatorski stav prema multinacionalnim korporacijama u privrednom pogledu zaostajati.[3]

Zanimljivo je stanovište H. Šafnera, člana Grupe eminentnih osoba Ekonomskog i socijalnog saveta, koja je dala poznati izveštaj: „Uticaj multinacionalnih korporacija na razvoj i međunarodne odnose". U dodatku ovom izveštaju Šafner je izdvojio svoje mišljenje, iznoseći neka načelna i niz konkretnih neslaganja s navedenim izveštajem. Šafner se ne slaže sa osnovnom premisom izveštaja da je najefektivniji način da se poveća doprinos multinacionalnih korporacija zemljama trećeg sveta jačanje pregovaračke moći zemalja u razvoju i jačanje kontrole nad ovim korporacijama. U pitanju je pogrešna procena da multinacionalne korporacije nisu dobrodošle u zemljama u razvoju, pri čemu se zanemaruje znatan pozitivni doprinos ovih korporacija. Kada je reč o zahtevima za kontrolom multinacionalnih korporacija Šafner smatra da izveštaj zanemaruje bitnu činjenicu da multinacionalne korporacije deluju prema sistemu tržišne privrede i moraju zasnovati svoje odluke na ekonomskoj realnosti i racionalnosti. Svako mešanje u slobodu poslovanja ovih korporacija nužno dovodi u pitanje njihovu efikasnost. Samo u uslovima ekonomske i političke stabilnosti, povoljne investicione klime i slobode delovanja mogu se ostvariti pozitivna svojstva multinacionalnih korporacija, naročito kao faktora koji nastoji da sačuva ekonomsku ravnotežu u međunarodnim razmerama.[4]

---

[1] „Marxism Today", № 10, 1973, p. 289.

[2] Neil McInnes, *The Challange to Australia of the Multi-national Corporation*, u knjizi: *Big Business in Australia*, u redakciji G. G. Masterman, Sydney, 1970, p. 76.

[3] *International issues-Swiss views*, Credit Suisse Special Publications, Vol. 41, November 1976, pp. 18—19.

[4] *The Impact of Multinational Corporations on Development and on International Relations*, United Nations, New York, 1974, pp. 140—161.

Postavlja se bitno pitanje: da li će se novi međunarodni ekonomski poredak stvarati uz učvršćivanje pozicija transnacionalnih korporacija, pa i uz njihovo aktivno angažovanje, ili mimo njih, ili, čak, protiv njih, onakvih kakve su sada u aktuelnoj formi.

Razvoj transnacionalnih korporacija izražava objektivnu tendenciju internacionalizacije svetske privrede i međunarodne integracije. Međutim, neophodno je da se izmene konkretni uslovi i načini u kojima se izražava ova tendencija u smislu oslobađanja od odnosa eksploatacije koje nameće monopolistički kapital. Međuzavisnost je imperativ savremenog sveta i novog povezivanja i saradnje na ekonomskom i drugim područjima. Ali, transnacionalne korporacije kao izraz i oblik povećanja ekonomske i tehnološke međuzavisnosti u savremenom svetu često su bile i instrument gušenja nacionalne samostalnosti i samosvojnosti, naročito zemalja u razvoju. Stoga je neophodno stvarati nove uslove međunarodne saradnje i povezivanja, pri čemu bi se poštovao samostalni i slobodni razvoj nacionalnih privreda, a autonomni subjekti, države ili privredne organizacije, nosili procese međuzavisnosti i povezivanja.

Naravno, zadatak progresivnih društvenih snaga i međunarodne zajednice uopšte nije apriorno suprotstavljanje transnacionalnim korporacijama koje su realnost i oblik savremene međunarodne koncentracije kapitala i izraz objektivne tendencije za međunarodnom integracijom proizvodnih snaga. U stvari, potrebno je izmeniti opšte uslove njihovog delovanja i odnose koji im omogućuju nekontrolisanu aktivnost i čine ih instrumentom prebacivanja akumulacije stvorene u zemljama u razvoju (pa i u slabije razvijenim zemljama) u vodeće kapitalističke zemlje. Naše stanovište nije protiv transnacionalnih korporacija, već protiv kontinuiranog postojanja kapitalizma kao društvenog sistema; međutim, u sadašnjim okolnostima i u uslovima kapitalističke dominacije svetskom privredom antiimperijalistička borba u zemljama u razvoju objektivno će biti upravljena i protiv transnacionalnih korporacija sve dok one predstavljaju najdirektniji vid mešanja u političke odnose u ovim zemljama, kao i prepreku u nastojanjima da ove zemlje ostvare suverenitet nad svojim prirodnim i privrednim bogatstvima.

Transnacionalne korporacije mogu poslužiti i kao instrument međunarodne saradnje, posebno u prenosu tehnologije, veštine upravljanja i drugih znanja, ako bi se potčinile određenim uslovima i pravilima ponašanja. U tome je nesumnjiv značaj donošenja jednog kodeksa ponašanja koji bi doprineo obuzdavanju štetne i neokolonijalističke prakse transnacionalnih korporacija i pomogao stvaranju povoljnijih uslova u kojima bi transakcije ovih korporacija odgovarale potrebama zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju se bore za ekonomsku i političku nezavisnost od metropole, one se zalažu za promenu postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka koji je i nastao radi održavanja i jačanja dominantnih pozicija transnacionalnih korporacija i

uopšte razvijenih kapitalističkih zemalja. U tome je najvažnije da zemlje u razvoju ostvare suverenitet nad svojim prirodnim i privrednim resursima, to jest da ostvare slobodan nacionalni razvoj i samostalno raspolaganje svojom materijalnom bazom. Time bi se otvorile i perspektive za autonomni i dinamički razvoj privreda zemalja u razvoju, novu međunarodnu podelu rada i demokratsku integraciju svetske privrede saradnjom i ekonomskim povezivanjem suverenih država.

Ako ističemo da su transnacionalne korporacije ograničavajući faktor razvoja zemalja u razvoju, to nikako ne znači da su one nepoželjne; u promenjenim okolnostima ove korporacije bi mogle da odigraju značajnu ulogu u razvoju zemalja u razvoju, pre svega u transferu moderne tehnologije. Kapital je potreban zemljama u razvoju da bi se aktivirali postojeći resursi, odnosno krenulo putem industrijalizacije; u nekim slučajevima se moderna tehnologija može ostvariti jedino saradnjom s transnacionalnim korporacijama. Osim toga, transnacionalne korporacije mogu olakšati pristup inostranim tržištima. Poslednjih godina ispoljava se tendencija da afilijacije transnacionalnih korporacija služe kao baza za izvoz proizvoda prerađivačke industrije, a u principu je takav razvoj u skladu s ciljevima zemalja u razvoju da prošire i diverzifikuju izvoz proizvoda svoje prerađivačke industrije. Međutim, ako delovanje transnacionalnih korporacija može olakšati ekspanziju industrijske proizvodnje u zemljama u razvoju, to nipošto ne znači i razvoj sposobnosti za samodinamični razvoj, pre svega sposobnost da se usvoji, usavrši i stvara nova tehnologija; naprotiv, sve dok u zemljama u razvoju postoji tip zavisne industrijalizacije, dok je njihova industrija pod inostranom kontrolom, ne postoji mogućnost za razvoj domaće tehnološke baze.

Regulisanje aktivnosti transnacionalnih korporacija je neophodno radi maksimalizovanja njihovog doprinosa razvoju, kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju; u ovih poslednjih ovo regulisanje je potrebno i radi ohrabrujućeg oslanjanja na sopstvene snage i stvaranje osnova za njihov samodinamični razvoj. Pitanje kontrole transnacionalnih korporacija u suštini znači promenu uslova u kojima ove korporacije kontrolišu vitalne aspekte ekonomske politike u zemljama u razvoju, a u širokom stepenu i u razvijenim zemljama, u kojima posebno dolazi do nepravične distribucije koristi između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Polazišta za kontrolu transnacionalnih korporacija jesu prihvatanje skupa principa i normi.

1. Transnacionalne korporacije treba da budu potčinjene suverenom državnom regulisanju na teritoriji na kojoj se nalaze njihove afilijacije. Oblast delovanja transnacionalnih korporacija nije zona slobodne volje privatnih poslovnih organizacija, već je neophodna intervencija države kako bi se zaštitile nacionalne privrede i nacionalni interesi. Pitanje investicija transnacionalnih korporacija jeste stvar javnog poretka i ne može biti ostavljeno ivatnoj inicijativi. Celinom svog zakonodavstva i instrumenti-

ma i merama ekonomske politike država stvara prostor za delovanje inostranih preduzeća, te nastupa kao reprezentant nacionalnog interesa i štiti i podupire interese domaćih preduzeća radi povećanja njihove pregovaračke moći.

2. Inostrano preduzeće, usled svojih spoljnih veza s matičnom korporacijom, a i po karakteristikama i strukturi, u biti se razlikuje od domaćih preduzeća. Upravo stoga što inostrano preduzeće često ima mnogo veću pregovaračku moć i mnoge prednosti u odnosu na domaća preduzeća i što u ekonomskom i administrativnom smislu predstavlja integralni deo transnacionalnih korporacija, neophodan je princip diferencijacije u pravno-ekonomskom tretmanu domaćih i inostranih preduzeća. Domaća i inostrana preduzeća treba da se tretiraju različito, što znači napuštanje klasičnih principa nediskriminacije i jednakog tretmana inostranih i domaćih preduzeća; ovo implicira, između ostalog, mogućnost eventualnog preduzimanja restriktivnih mera u odnosu na inostrana preduzeća i istovremeno rezervisanje različitih pogodnosti isključivo za nacionalno preduzeće.

3. Neophodne su mere i akcije međunarodnog karaktera radi dopune i podrške regulativne aktivnosti u nacionalnim razmerama radi što efikasnijeg kontrolisanja operacija transnacionalnih korporacija. Iako nacionalna država ostaje glavno tlo za regulisanje aktivnosti transnacionalnih korporacija, postoje velike teškoće za njihovu efektivnu kontrolu upravo zbog transnacionalnog karaktera ovih kompanija i nacionalnog karaktera suverenih država. Stoga veliku važnost ima akcija za donošenje opšteprihvaćenog kodeksa ponašanja transnacionalnih korporacija. Veliki je značaj saradnje između zemalja u razvoju, harmonizovanju njihovih politika i zakonodavstava, ali je nesumnjiva i potreba da razvijene zemlje svojim pravnim i ekonomskim instrumentima podrže i podupru akciju zemalja u razvoju, kako bi se otklonili negativni uticaji transnacionalnih korporacija na takve aspekte nacionalnih politika zemalja u razvoju kao što su autonomni razvoj, socijalno blagostanje i industrijska efikasnost.

Transnacionalne korporacije su realnost svetske privrede, a saradnja s njima je moguća na više sektora, naročito u prenosu tehnologije. Pri tome je potrebno dogovoriti se o određenim uslovima, pa stoga veliki značaj ima donošenje kodeksa za transnacionalne korporacije kao važnog instrumenta u međunarodnom regulisanju njihovog delovanja. Uporedo s razvojem saradnje s transnacionalnim korporacijama, neophodno je jačati otpor ulaganju kapitala pod takvim eksploatatorskim uslovima koji omogućavaju odliv najvećeg dela akumulacije iz zemalja u razvoju. Međutim, neophodna je i korenita promena principa na kojima je dosada počivao međunarodni ekonomski poredak, te u tom sklopu i pozicija i metoda delovanja transnacionalnih korporacija u zemljama u razvoju. Uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka podrazumeva, na prvom mestu, stvaranje uslova za samostalan ekonomski razvoj zemalja u razvoju, te ostvarenje punog suvereniteta nad njihovim prirodnim i pri-

vrednim resursima, kako bi se uključile kao aktivan subjekt u međunarodnu podelu rada. U sklopu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa menjali bi se i opšti uslovi delovanja transnacionalnih korporacija u savremenom svetu, kako bi umesto da budu instrument ekonomske i političke dominacije monopolističkog kapitala postajale oblik internacionalizacije privrednih procesa u uslovima ravnopravne međunarodne saradnje. Tek u sklopu ukupnih promena u međunarodnim ekonomskim odnosima, u finansiranju, prenosu tehnologije, međunarodnoj trgovini itd., koji bi imali za cilj stvaranje povoljnijih uslova za razvoj zemalja u razvoju, smanjivala bi se i zavisnost ovih zemalja od transnacionalnih kompanija i povećavala njihova pregovaračka moć, što bi omogućilo ravnopravnije odnose.

Stalna ekspanzija transnacionalnih korporacija i njihova povećana penetracija u nacionalne privrede širom sveta, posebno u zemlje u razvoju, izazvala je povećanu zabrinutost i akciju međunarodne zajednice; ova akcija međunarodne zajednice porasla je uporedo sa saznanjem da efekti ove intervencije transnacionalnih korporacija u privredi zemalja u razvoju, kao i u njihove političke strukture, ugrožavaju nacionalne interese zemalja u razvoju, njihove mogućnosti razvoja i njihov suverenitet nad prirodnim bogatstvima. Usled toga su razne organizacije u sistemu Ujedinjenih nacija počele da se bave različitim manifestacijama delovanja transnacionalnih korporacija; ove korporacije su analizirane i iz različitih uglova, a i njihov uticaj na zemlje u razvoju. Pravo ovih zemalja na njihove prirodne resurse i na nacionalizaciju prirodnog bogatstva jesu pitanja kojima je posvećena puna pažnja u sistemu Ujedinjenih nacija. Naročito je pitanje državne suverenosti nad prirodnim bogatstvima bilo svestrano razmatrano u Ujedinjenim nacijama, te su o tome donete mnogobrojne rezolucije.

U UNCTAD-u je naročito vidan napredak postignut u pogledu razmatranja pitanja monopolističke prakse koje je počelo već od drugog zasedanja Konferencije 1968. godine. Sekretarijat UNCTAD-a je preduzeo obimna istraživanja prirode, pojavnih oblika i stepena raširenosti restriktivne poslovne prakse. Ove studije su preduzete programom UNCTAD-a za liberalizaciju i ekspanziju spoljnotrgovinske razmene proizvoda prerađivačke industrije (uključujući i poluprerađene ili prerađene sirovine) u interesu zemalja u razvoju. Zapravo, restriktivna poslovna praksa, koju sprovode transnacionalne korporacije i druga privatna preduzeća, krupna je prepreka porastu izvoza zemalja u razvoju.

Četiri glavna pitanja u području restriktivne poslovne prakse, koja figuriraju u mnogim dokumentima Sekretarijata UNCTAD-a i u Izveštaju Grupe eksperata o restriktivnoj poslovnoj praksi, jesu:

— ograničenja izvoza zemalja u razvoju proistekla iz kartelskih sporazuma preduzeća razvijenih zemalja;

— ograničenja izvoza vezana za inostrane direktne investicije i ugovore o licencama koji mogu ograničiti aktivnost predu-

eća u zemljama u razvoju i tako uticati na izvozne aktivnosti ih zemalja;

— zloupotrebe monopolne i oligopolne moći transnacionalnih korporacija i

— politika cena transnacionalnih korporacija i njihov uticaj na međunarodnu trgovinu.

UNCTAD je do sada publikovao veći broj dokumenata i izveštaja o ovim pitanjima. Treba obratiti pažnju na studije o Indiji i Filipinima, koje se odnose na restrikcije u ugovorima o kooperaciji sa stranim partnerima; evidentno je prema ovim izveštajima da se mnogi od ovih ugovora tiču transnacionalnih korporacija. Dalje, studije su bile preduzete u Pakistanu, Meksiku i zemljama Andske grupe i rezultati su izloženi u raznim izveštajima Sekretarijata UNCTAD-a. U ovim dokumentima ispituje se širok spektar restriktivne poslovne prakse, naime kartelne aktivnosti različite vrste u razvijenim zemljama, eksplicitna ograničenja u ugovorima o licencama i implicitna ograničenja koja proističu iz kontrole matične korporacije nad aktivnošću njenih afilijacija.

Treba pomenuti i dva dopunska izveštaja; jedan izveštaj sadrži podrobna istraživanja u Velikoj Britaniji, SAD i Japanu, i to zakonodavstva i poznate slučajeve restriktivne poslovne prakse, posebno one u kontekstu kartelnih sporazuma. Drugi izveštaj se odnosi na restriktivne poslovne prakse transnacionalnih korporacija SAD u zemljama u razvoju.

Grupa eksperata za restriktivnu poslovnu praksu UNCTAD-a diskutovala je detaljno o širokom spektru restriktivne prakse u vezi sa spoljnotrgovinskom razmenom i razvojem zemalja u razvoju. Ona ih je ispitivala u ova tri konteksta:

— restriktivna poslovna praksa koja proističe iz odnosa inostranih preduzeća s preduzećima u zemljama u razvoju, naročito u kontekstu ugovora o licencama, što uključuje patente, know-how i zaštitne znakove;

— kartelne aktivnosti u razvijenim zemljama;

— specifične restriktivne prakse u vezi s operacijama transnacionalnih korporacija u zemljama u razvoju. U odnosu na ovo poslednje pitanje ispitivani su ovi aspekti:

a) teritorijalne alokacije tržišta i proizvodnje u transnacionalnim kompanijama;

b) patenti, know-how i zaštitni znakovi;

c) politika cena, uključujući pitanje transfernih cena, plaćanje za tehnologiju itd., i

d) fuzije i kupovine preduzeća od strane transnacionalnih korporacija.

U UNCTAD-u se sprovode i mnoga nova istraživanja raznih vidova restriktivnih poslovnih praksi. Dosadašnje studije Sekretarijata UNCTAD-a i izveštaj UNCTAD-ove grupe eksperata pokazali su da restriktivne prakse, naročito u odnosu na izvoz zemalja u razvoju, jesu zajednička crta koja proističe delom iz ugovora o licencama, a delom iz kontrole matične korporacije nad njihovim afilijacijama. Dalji zaključak je da u velikom broju

slučajeva ove restriktivne prakse nisu opravdane i da ih treba odstraniti. Najzad, značajan zaključak, koji proizlazi iz rada UNCTAD-a, jeste da su postojeće informacije o aktivnosti transnacionalnih korporacija veoma fragmentarne i da je neophodno sistematsko sakupljanje činjenica radi pravilnog procenjivanja njihove aktivnosti i formulisanja neophodnih zaključaka za međunarodnu akciju.

Kao rezultat prethodnog intenzivnog rada bilo je moguće na IV zasedanju UNCTAD-a, održanom u Najrobiju, doneti izvestan broj značajnih odluka koje se odnose na širok krug konkretnih akcija na nacionalnom i međunarodnom nivou. Niz relevantnih odluka sadržan je u Rezoluciji 96/IV.[5] Prvo, Konferencija je odlučila da treba da se organizuju pregovori, posebno u UNCTAD-u, radi formulisanja zbira multilateralno dogovorenih pravičnih principa i pravila za kontrolu restriktivnih poslovnih praksi koje imaju negativne efekte na međunarodnu trgovinu, posebno zemalja u razvoju i na njihov ekonomski razvoj. Drugo, odlučeno je da treba da se preduzmu akcije radi elaboriranja modela zakona o restriktivnoj poslovnoj praksi da bi se pomoglo zemljama u razvoju u stvaranju odgovarajućeg zakonodavstva. Treće, donet je izvestan broj značajnih odluka u pogledu snabdevanja i širenja informacija o restriktivnoj poslovnoj praksi i razmeni informacija između vlada razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Osim ovoga, Konferencija je tražila osiguranje tehničke pomoći, da se pomognu zemlje u razvoju, posebno u obučavanju javnih službenika. U sprovođenju pomenutih zadataka Konferencija je odlučila da treba da budu održani novi sastanci međudržavnih eksperata.

Konferencija je preporučila preduzimanje akcija na nacionalnom, regionalnom i internacionalnom planu radi eliminisanja ili efektivne kontrole restriktivnih poslovnih praksi, uključujući one transnacionalne korporacije koje negativno pogađaju međunarodnu trgovinu, posebno zemalja u razvoju, te njihov ekonomski razvoj.

Razmatrajući mere za ekspanziju i diverzifikaciju izvoza proizvoda prerađivačke industrije zemalja u razvoju, i posebno služući se s preduzimanjem mera koje se međusobno povezuju i uzajamno dopunjuju, Konferencija je našla za potrebno da ispituje aktivnost transnacionalnih korporacija za koje je priznato da imaju značajan uticaj na svetsku trgovinu proizvodima prerađivačke industrije.[6] U tom pogledu je prihvaćena posebna rezolucija. Konferencija je preporučila akciju koja treba da bude preduzeta na nacionalnom, regionalnom i internacionalnom nivou radi preorijentisanja aktivnosti transnacionalnih korporacija

[5] Conference resolution 96/IV/. A set of interrelated and mutually supporting measures for expansion and diversification of exports of manufactures and semimanufactures of developing countries, 31. May 1976.

[6] Conference resolution 97/IV/. Transnational corporations and expansion of trade in manufactures and semimanufactures, 31. May 1976.

rema kompletnijoj prerađivačkoj aktivnosti u zemljama u razoju i prema daljoj preradi — u ovim zemljama — sirovina za omaća i inostrana tržišta. Ona, takođe, poziva na preduzimanje era radi jačanja participacije nacionalnih preduzeća zemalja u zvoju u aktivnostima koje preduzimaju transnacionalne korporacije na njihovim teritorijama, posebno onima koje se odnose a transakcije uvoza i izvoza proizvoda prerađivačke industrije. aviše, u rezoluciji je stavljen poseban naglasak na potrebu da : razviju specifična pravila u kontekstu rada UNCTAD-a o restiktivnoj poslovnoj praksi radi kontrolisanja restriktivne prakse ansnacionalnih korporacija. Cilj akcije, koja se traži, jeste da igura da aktivnosti transnacionalnih korporacija postanu pozivan faktor u izvoznim naporima zemalja u razvoju. U postizau ovih ciljeva na IV zasedanju Konferencije je odlučeno da NCTAD treba da nastavi i pojača svoj rad, posebno u oblastima oje se odnose na aktivnosti transnacionalnih korporacija kao o su restriktivne poslovne prakse, aspekti distribucije i maretinga i povećane prerade sirovina u zemljama u razvoju. Osim oga, ona traži da UNCTAD ostvari punu saradnju s Komisijom a transnacionalne korporacije ECOSOC-a i Istraživačkim i Inormacionim centrom za transnacionalne korporacije radi efekvnog doprinosa njihovom radu.

Pitanju transnacionalnih korporacija posvećena je pažnja i Organizaciji Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj (UNIDO), eđunarodnoj organizaciji rada, ali je središte aktivnosti u sisteu UN o problemu ovih korporacija u Privrednom i socijalnom avetu (ECOSOC).

Najpozitivnije je to što su formiranje i aktivnost Grupe ninentnih osoba stvorili novu situaciju u Ujedinjenim nacijama pogledu tretiranja transnacionalnih korporacija, pošto se iz faze pštih debata prešlo na preduzimanje niza konkretnih mera i akja. U tom smislu važan momenat predstavlja formiranje Komije za transnacionalne korporacije u sastavu ECOSOC-a kao i Isaživačkog i informacionog centra za transnacionalne korporaci:. Komisija za transnacionalne korporacije je ustanovljena Reolucijom 1913 (LVII) Ekonomskog i socijalnog saveta UN od decembra 1974. godine i održala je svoje prvo zasedanje od '. do 28. marta 1975. godine u Njujorku, a drugo u Limi od do 12. marta 1976. godine. Komisija je ustanovljena kao meudržavno telo i u njenom sastavu nalaze se predstavnici 48 žava: 12 iz zemalja Afrike, 11 iz Azije, 10 iz Latinske Amerike, iz socijalističkih zemalja i 10 iz zapadne Evrope i drugih razjenih zemalja. Na svom drugom zasedanju u Limi Komisija je onela program rada koji treba da bude odobren na 61. zasedaju ECOSOC-a, i on je koncentrisan na ovih pet oblasti:

1. rad na formulisanju kodeksa ponašanja;

2. uspostavljanje obuhvatnog informacionog sistema;

3. istraživanje političkih, ekonomskih i društvenih efekata peracija u praksi transnacionalnih korporacija;

4. organizacija i koordinacija, na zahtev vlada, programa tehničke saradnje koji se odnose na transnacionalne korporacije;

5. rad na određivanju definicije transnacionalne korporacije.[7]

U programu rada Komisije ističe se da se „Komisija složila sa tim da najviši prioritet treba da se da radu koji je usmeren na formulisanje kondeksa ponašanja".

Grupa 77 je podnela „listu problema" oko operacija i aktivnosti transnacionalnih korporacija, zalažući se da ova lista čini polaznu orijentaciju pri izradi kodeksa o ponašanju transnacionalnih korporacija. Ova lista obuhvata 21 tačku.[8]

1. Zahtevi transnacionalnih korporacija za preferencijalnim tretmanom u odnosu na nacionalna preduzeća.

2. Nedostatak prilagođavanja transnacionalnih korporacija zakonodavstvu zemalja domaćina u pitanjima, između ostalog inostranih investicija i politike kredita, devizne politike, oporezivanja, cena, komercijalnih poslova, industrijske svojine i politike rada.

3. Negativan odnos transnacionalnih korporacija prema ponovnom pregovaranju o prvobitnim koncesijama ako takve postoje i ako bi vlade zemalja domaćina ovo smatrale neophodnim.

4. Odbijanje transnacionalnih korporacija da prihvate isključivu jurisdikciju domaćeg zakonodavstva u slučajevima spora.

5. Direktno ili indirektno mešanje transnacionalnih korporacija u unutrašnje poslove zemalja domaćina.

6. Zahtevi transnacionalnih korporacija vladama zemalja porekla da posreduju kod zemalja domaćina akcijama političke ili ekonomske prirode radi podrške njihovih privatnih interesa.

7. Odbijanje transnacionalnih korporacija da prihvate isključivu jurisdikciju domaćeg zakonodavstva u pogledu kompenzacija pri nacionalizaciji.

8. Proširenje zakona i regulativa zemlje porekla ka zemlji domaćinu delovanjem transnacionalnih korporacija.

9. Aktivnosti transnacionalnih korporacija koje služe kao instrument inostrane politike, uključujući tu i aktivnost u obaveštajne svrhe, suprotno interesima zemlje domaćina.

10. Doprinos transnacionalnih korporacija održanju rasističkih i kolonijalnih režima i podrška politici aparthejda i inostrane okupacije.

11. Uloga transnacionalnih korporacija u ilegalnoj trgovini oružjem.

12. Opstrukcija transnacionalnih korporacija naporima zemalja domaćina da preuzmu svoju opravdanu odgovornost i vršenje kontrole nad razvojem i upravljanjem svojim resursima, kršeći tako prihvaćeni princip permanentne suverenosti zemalja nad svojim prirodnim resursima.

---

[7] Commission on transnational corporations, Report on the second session (1—12 Marc 1976). E/C. 10/16, Economic and social council, Supplement № 5, United Nations, New York, 1976, pp. 1—8.

[8] Ibid., pp. 21—22.

13. Tendencije transnacionalnih korporacija da se ne prilagode nacionalnim politikama, ciljevima i prioritetima razvoja koje su ustanovile vlade zemalja domaćina.

14. Uskraćivanje davanja informacija transnacionalnih korporacija o svojoj aktivnosti, što dovodi do toga da zemlje domaćini ne mogu da sprovedu efektivan nadzor i regulisanje ovih aktivnosti.

15. Preterani odliv finansijskih resursa iz zemalja domaćina usled prakse transnacionalnih korporacija i neuspeha da ostvare očekivana devizna sredstva u zemljama domaćinima.

16. Otkup i kontrola nacionalnih preduzeća koje vrše transnacionalne korporacije snabdevanjem tehnologijom i drugim sredstvima.

17. Nametanje uvezene tehnologije bez ma kakve adaptacije lokalnim uslovima, pri čemu se stvaraju različiti vidovi poremećaja.

18. Neuspeh transnacionalnih korporacija da unaprede istraživanje i razvoj u zemljama domaćina.

19. Sprečavanje ili ograničavanje pristupa zemalja domaćina svetskoj tehnologiji kojom se koriste transnacionalne korporacije.

20. Uspostavljanje restriktivnih poslovnih praksi, između ostalog, u afilijacijama u zemljama u razvoju kao cena za tehnički know-how.

21. Nedostatak uvažavanja društveno-kulturnog identiteta zemalja domaćina.

Dakle, pored opsežne akcije u svetu, naročito u zemljama u razvoju, ali i u razvijenim zemljama, za određeno regulisanje aktivnosti transnacionalnih korporacija u toku je i akcija na međunarodnom planu, u Ujedinjenim nacijama, za donošenje opšteprihvatljivog kodeksa za transnacionalne korporacije. Taj kodeks treba da omogući međunarodno regulisanje delovanja ovih korporacija i dâ pravnu osnovu za regulisanje njihovog ponašanja u zemljama u kojima deluju. U dosadašnjoj aktivnosti na izradi kodeksa došlo je do krupnih razlika u pogledima na niz važnih pitanja, naročito između izvesnog broja razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Ovde ćemo izložiti ta osnovna pitanja.

1. Dok se izvestan broj razvijenih zemalja zalaže za to da se kodeks odnosi i na transnacionalne korporacije i na države, zemlje u razvoju izričito traže da se kodeks isključivo odnosi na transnacionalne korporacije. Ovo je suštinsko pitanje, jer je reč o nastojanju grupe razvijenih zemalja da se transnacionalnim korporacijama dâ međunarodnopravni status koji uživaju države, što, naravno, nije prihvatljivo za zemlje u razvoju. Nastoji se, zapravo, da se tim kodeksom nametnu određene obaveze zemljama u kojima deluju ove korporacije, kako bi se ujednačili uslovi njihovog poslovanja, što bi išlo u korist najmoćnijih korporacija vodećih kapitalističkih sila. Međutim, zemlje u razvoju ističu da bi se to kosilo s njihovom suverenošću i nezavisnošću. Države i transnacionalne korporacije ne mogu se staviti u istu

ravan. Transnacionalne firme su privatne organizacije koje na-
stoje da maksimalizuju dobiti na globalnom planu, dok države
slede šire društvene ciljeve i interese.

2. Razlike se pojavljuju i u pogledu prirode kodeksa. Dok
razvijene zemlje smatraju da prihvatanje kodeksa treba da bude
na dobrovoljnoj osnovi, zemlje u razvoju se u principu zalažu za
to da kodeks bude obavezne prirode. Kada je reč o pravnoj snazi
kodeksa obično se postavlja pitanje kako u praksi ostvariti nje-
govo poštovanje.

S obzirom na postojeće razlike u vezi sa tim da li kodeks
treba da bude obavezne prirode, rešenje bi moglo biti takvo da
kodeks bude obavezan za izvestan broj fundamentalnih principa
koji su, inače, univerzalno prihvaćeni. Ti fundamentalni principi
su, između ostalog, ovi: transnacionalne korporacije ne treba da
se mešaju u unutrašnje poslove zemalja domaćina; one treba
da doprinesu ciljevima nacionalnog razvoja i deluju u skladu sa
nacionalnom politikom u raznim domenima privrednog i soci-
jalnog života; treba da poštuju pravo zemalja domaćina da os-
tvaruju permanentni suverenitet nad svojim prirodnim resursima
i privrednim aktivnostima; ne treba da se angažuju u korupti-
noj praksi, itd. Ovi fundamentalni principi kodeksa postali bi
obavezni za transnacionalne korporacije na taj način što bi se
matične zemlje i zemlje domaćini zamolili da preduzmu pogod-
ne mere, u svetlosti svojih nacionalnih interesa, te da ih ozakone
svojim nacionalnim zakonodavstvom. Trebalo bi stvoriti i pogo-
dan internacionalni mehanizam za informacije, istraživačke re-
zultate i nadzor, te dostavljanje informacija određenim zemlja-
ma; zapravo, uloga internacionalnog mehanizma bi bila da po-
mogne da nacionalna kontrola bude što efektivnija. Drugi deo
kodeksa satojao bi se od odredaba koje bi transnacionalne kor-
poracije prihvatile na principu dobrovoljnosti (naravno, i ove
odredbe bi postale obavezne ako bi ih države propisale svojim
nacionalnim zakonodavstvom).

3. U pogledu sadržine kodeksa ispoljavaju se, takođe, bitne
razlike između vodećih razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.
Razvijene zemlje imaju svoju „listu zabrinutosti", koja se bavi
odnosima između transnacionalnih korporacija i država.[9] Ona sa-
drži 23 tačke od kojih su najvažnije:

a) Razvijene zemlje se protive različitom tretmanu doma-
ćih i inostranih preduzeća, to jest određivanju nepovoljnijih us-
lova za inostrana preduzeća u odnosu na domaća. Razvijene zem-
lje se protive „diskriminatorskom tretmanu" i zalažu za tako-
zvani nacionalni tretman, što znači da se inostrana preduzeća ne
tretiraju nepovoljnije od domaćih preduzeća.

b) Razvijene zemlje su naročito protiv toga da se prilikom
određivanja odštete za nacionalizovanu imovinu primene odredbe
nacionalnog zakonodavstva zemlje domaćina. One se zalažu za
„neodložnu, adekvatnu i efektivnu" odštetu; međutim, zemlje u

[9] Ibid., pp. 23—25.

razvoju zalažu se samo za „odgovarajuću" odštetu, pri čemu bi se prilikom određivanja protivvrednosti za nacionalizovanu imovinu uzele u obzir „sve okolnosti". U slučaju spora razvijene zemlje se zalažu za internacionalnu arbitražu, naročito revitalizaciju Međunarodnog centra za rešavanje investicionih sporova pri Svetskoj banci. Međutim, zemlje u razvoju smatraju da je to neprihvatljivo sa stanovišta punog suvereniteta država i traže da se nastali sporovi rešavaju pred nacionalnim sudovima zemlje domaćina.

Pored ovih glavnih zahteva, razvijene zemlje su još naročito zainteresovane za postojanje „stabilne investicione klime" (što bi moglo biti paravan za mešanje u politiku zemlje domaćina), za pridržavanje ugovora i sporazuma između korporacija i vlada (što nije u interesu onih zemalja u razvoju kojima su u prošlosti, naročito u kolonijalnoj epohi, nametnuti neravnopravni ugovori).

4. Najzad, treba pomenuti i nastojanje da se univerzalno prihvati politika razvijenih zemalja prema internacionalnim investicijama i transnacionalnim korporacijama, te da ona bude neka vrsta modela za budući kodeks o transnacionalnim korporacijama. Industrijske kapitalističke zemlje, zapravo, nastoje da se zaobiđu Ujedinjene nacije i da se izvan njih reguliše status transnacionalnih korporacija u međunarodnim razmerama. Ovom politikom zemalja OECD se, između ostalog, afirmiše stav da je liberalna investiciona klima u zajedničkom interesu zemalja, da inostranim preduzećima treba pružiti „nacionalni tretman", da transnacionalne korporacije treba da slede Smernice za njihovo ponašanje koje je doneo OECD, na dobrovoljnoj bazi, kako bi se održali poželjni standardi dobrog poslovnog ponašanja, itd. Međutim, smatramo neprihvatljivim nastojanja da se politika zemalja OECD prema transnacionalnim korporacijama prenese i na područje zemalja u razvoju (mada se, naravno, mogu prihvatiti neki njeni elementi). Razlog tome je što su zemlje OECD na sličnom nivou ekonomskog razvoja i sa sličnim industrijskim strukturama, dok su nerazvijene zemlje na znatno nižem stepenu razvoja i sa specifičnom privrednom strukturom. Zemlje u razvoju imaju specifičan položaj u svetskoj privredi, određene strukturne osobenosti, specifične probleme razvoja, te u njihovim odnosima s transnacionalnim korporacijama postoje mnoge osobenosti. Industrijske nacije su i zemlje porekla i zemlje domaćini transnacionalnih korporacija, dok su zemlje u razvoju samo zemlje domaćini ovih korporacija. Neophodno je da se u izradi kodeksa za transnacionalne korporacije uzmu u obzir specifične potrebe i interesi zemalja u razvoju, kako bi transakcije transnacionalnih korporacija maksimalno doprinele razvoju ovih zemalja. Kodeks treba da bude važan instrument u jačanju pregovaračke moći zemalja u razvoju; regulisanje inostranih investicija i delovanja inostranih preduzeća ima za zemlje u razvoju poseban značaj sa stanovišta njihovih nastojanja da ostvare suvere-

nitet nad svojim prirodnim resursima i podrže razvoj domaćih preduzeća.

Kodeks treba da doprinese tome da se transnacionalne korporacije adekvatno uklope u privrede zemalja u razvoju, da budu faktor njihovog ubrzanog i samodinamičnog razvoja. Sa tog stanovišta potrebno je, između ostalog, da operacije transnacionalnih korporacija dovedu do neto-priliva finansijskih resursa u zemlju domaćina, da pozitivno doprinesu izvoznim naporima zemalja domaćina, omoguće razvoj kompleksnijih prerađivačkih aktivnosti u zemljama u razvoju i osigura veća participacija zemalja u razvoju u preradi sirovina za domaća i inostrana tržišta, da pozitivno doprinesu rešavanju problema nezaposlenosti, da se transfer tehnologije i veština upravljanja ostvaruju pod povoljnijim uslovima, da se razvija i prenosi tehnologija prikladna lokalnim uslovima itd.

Saradnja s monopolnim kapitalom može biti korisna samo u striktno određenim uslovima. Ako se u odnosima između zemalja u razvoju i transnacionalnih korporacija razrade i sprovedu principi uzajamnih koristi i poštovanja uzajamnih interesa moguće je postepeno eliminisati neravnopravnost u kojoj se nalaze zemlje u razvoju i eksploatacija koja nije prihvatljiva za privredu, društvo i političke odnose u ovim zemljama. Realno je očekivati da bi se sprovođenjem u život opšteprihvaćenog kodeksa o ponašanju transnacionalnih korporacija ostvarivali uslovi za pozitivan doprinos transnacionalnih korporacija razvoju zemalja u razvoju. Naravno, promena u odnosima transnacionalnih korporacija i zemalja u razvoju duboko je uslovljena ukupnim promenama u svetskoj privredi, realizacijom osnovnih ciljeva novog međunarodnog ekonomskog poretka. Najzad, ako se dozvoli transnacionalnoj korporaciji da ima svoju imovinu na nacionalnoj teritoriji, naročito da osnuje svoju afilijaciju, to je potencijalno uvek izvor reprodukovanja odnosa koji su nepovoljni za zemlju domaćina, tada uvek postoji potencijalna opasnost da se monopolni kapital razmahne, mrvi slabije konkurente, u krajnjoj liniji istupa s pozicija snage, diktira uslove, nameće svoj sebični interes. Iskustvo je nedvosmisleno pokazalo da porastom stepena inostrane svojine u određenom preduzeću raste i tehnološka zavisnost i odliv dobiti iz zemlje domaćina. Stoga je od suštinskog značaja da dođe do što šire primene principa „dezinvestiranja", koji su razradile andske države, koji kontinuirano omogućava prelaz inostranih preduzeća u nacionalne ruke. Pored toga, potrebna je što šira primena takvih oblika saradnje koji dovode do prenosa tehnologije, veštine upravljanja, itd., a da to nije praćeno i ulaganjima inostranog kapitala, niti sticanjem imovine u domaćoj privredi. U određenim slučajevima, u kojima se vrhunska tehnologija ne može dobiti bez transfera inostranog kapitala, neophodno je da majoritet u pogledu svojine i kontrole bude u domaćim rukama.

Koliko je transnacionalni kapital spreman da menja metode svoje aktivnosti, da čini ustupke, da prihvati određena ograniče-

nja i obaveze? Krupni transnacionalni kapital, u krajnjoj liniji, nastoji da očuva svoje pozicije, to jest da zadrži *status quo* u međunarodnom ekonomskom poretku. Osnova kritike transnacionalnih korporacija jeste u širenju pokreta za socijalnu reformu u industrijskim kapitalističkim zemljama kao i u zemljama u razvoju. Ako je reč, na primer, o akcijama za povećanje prehrambene proizvodnje i iskorenjivanje gladi, ili demokratizaciji upravljanja preduzećima, poboljšanju međunarodne bezbednosti, stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka, ovaj pokret se suočava sa naporima transnacionalnih kompanija da blokiraju put ka efektivnim reformama.

Delovanje oslobodilačkih pokreta i postojanje političkih snaga, koje teže društvenim i političkim reformama u nizu zemalja u razvoju, učinili su poziciju transnacionalnih kompanija krajnje ranjivom. Na drugoj strani, birokratska elita, vojna oligarhija i rastuća buržoazija u pojedinim zemljama čine sve da privuku transnacionalne korporacije. Domaća buržoazija ili njeni delovi postaju saveznik i izvršilac interesa inostranog privatnog kapitala; domaći i strani kapital nalaze zajednički interes u nadeksploataciji radničke klase. Karakteristično je da najpre nacionalna buržoazija nastoji da privuče inostrani privatni kapital i zadrži ga sve dok od njegovog angažovanja očekuje koristi. Kada se određeni delovi nacionalne buržoazije osete ugroženi dolazi do rascepa i slabljenja buržoazije. Da bi se suprotstavila inostranom kapitalu ona je prinuđena da se osloni na radne mase; najveći deo odbija to da učini, a oni koji pokušavaju, sprečeni su u tome vojnim državnim udarom. Iz toga rezultira nemogućnost opstanka nezavisnog nacionalnog kapitalizma, a buržoazija može nastaviti da postoji samo kao kompradorska klasa, saučesnik transnacionalnog kapitala.

Iskustvo je pokazalo da u pojedinim zemljama, u kojima su preduzete određene mere kontrole i regulisanja operacija transnacionalnih korporacija, inostrani kapital nije napuštao nacionalnu teritoriju niti se otvoreno suprotstavljao vladama dotičnih zemalja. Transnacionalni kapital je spreman na mnoge ustupke, ali ne i na one koji *bitno* ugrožavaju njegove vitalne interese. Tu je posredi, najpre, nacionalizacija, ako nije praćena „neodložnom, efektivnom i adekvatnom odštetom", što ugrožava same temelje transnacionalnih kompanija. Ali, nije reč samo o tome; transnacionalne korporacije neće pasivno primati promene koje *bitno* pogoršavaju uslove sticanja maksimalnog profita koji im u stvari omogućuje da zahvataju u svoju orbitu akumulaciju ostvarenu u zemljama domaćinima. Uostalom, sledimo reči H. Šafnera koje svakako izražavaju stanovište transnacionalnih korporacija: „Povoljna investiciona klima ne znači da zemlje domaćini moraju pružiti specijalne pogodnosti inostranim investicijama kao što su poreski stimulansi, carinska zaštita itd. Ono za šta su odista zainteresovane multinacionalne korporacije, to je politička i ekonomska stabilnost, poštovanje ugovora, dovoljna jasnoća regulacija, odsustvo eksproprijacije (ili bar neodložna, pra-

vična i efektivna kompenzacija), da ne budu diskriminisane (ili pod nacionalnim tretmanom), odobrenje da uvoze neophodni kapital i repatriraju adekvatne dobiti, da se vlada ne meša isuviše u efikasnu operaciju afilijacije i — u slučaju prerađivačke industrije koja uglavnom snabdeva tržište zemlje domaćina — dovoljnu slobodu da razvije poslovanje, da unosi inovacije u proizvodnju itd."[10]

Da li to znači da su unapred osuđeni na neuspeh svi pokušaji za kontrolu transnacionalnih kompanija? Zapravo, da li je moguće usklađivanje njihovih operacija sa novim međunarodnim ekonomskim poretkom? Neće li se, i u uslovima kontrole transnacionalnih korporacija, ove vitalne organizacije prilagoditi novim okolnostima i sačuvati ono što je suština njihovog koncepta: realna ili potencijalna tendencija podele na „centar" i privredne priveske?

Po našem mišljenju, ako zemlja domaćin i transnacionalna korporacija ustanove i ostvare obostrani interes, onda je ostvarena i svrha kontrole. To ne znači da su time sasvim eliminisane mogućnosti da u određenim situacijama i uslovima ne dođe do reprodukcije odnosa eksploatacije i zavisnosti. Otklanjanje ovakvih tendencija moguće je jedino u kontekstu opštih promena koje će dovesti do ukidanja odnosa eksploatacije u svetskoj privredi i uspostavljanja međunarodne saradnje na osnovama ravnopravnosti.

Postoje bar dva razloga koji će verovatno usloviti to da transnacionalne korporacije pokažu veću spremnost na ustupke i prilagođavanje zahtevima zemalja u razvoju. Prvo, može se očekivati porast značaja ovih zemalja kao područja za direktne investicije transnacionalnih korporacija. Poznato je da je do sada većina (oko dve trećine) ukupnih direktnih investicija transnacionalnih korporacija bila locirana u razvijenim zemljama; zapadna Evropa je bila glavno područje plasmana direktnih investicija transnacionalnih monopola, nudeći im razne pogodnosti, pre svega političku i ekonomsku stabilnost. Ali, verovatno je da će se transnacionalni monopoli sve više okretati zemljama u razvoju, nastojeći da u njih investiraju kapital, iskorišćuju jeftinu radnu snagu, eksploatišu izvore sirovina itd. U zemljama zapadne Evrope, u SAD i Japanu pogoršali su se uslovi sticanja profita i akumulacije usled latentnih tendencija hiperakumulacije, porasta realnih nadnica, povećanog oporezivanja profita izazvanog ekspanzijom državne aktivnosti. Vodeći monopoli su stoga prisiljeni da deluju na svetskom planu, da na svetsko tržište plasiraju ne samo robu već i kapital. U traganju za najvećim mogućim profitima vodeći monopoli nalaze naročito povoljne uslove za investiranje u pojedine zemlje u razvoju. U ovim zemljama, pored jeftine radne snage, inostrani investitori uživaju mnoge pogodnosti i olakšice (sve veća tržišta, obilje radne snage, slabi

[10] *The Impact of Multinational Corporations on Development and on International Relations*, United Nations, New York, 1974, pp. 143—144.

ili ugušeni sindikati, niski porezi itd.). Tako transnacionalni monopoli izvlače višak vrednosti na temelju proširenja kapaciteta i povećanja broja zaposlenih, proletarizovanja masa širom sveta, povećanja i apsolutnog i relativnog viška vrednosti.

Drugo, može se očekivati i porast pritiska matičnih razvijenih zemalja na transnacionalne korporacije. Naime, i razvijene zemlje osećaju neke negativne posledice nekontrolisane aktivnosti ovih korporacija. Uostalom, na državu, pored krupnog monopolističkog kapitala, utiču i druge društvene snage i strukture. Načelno, država može preduzimati i mere koje nadvisuju uski horizont i interese monopolističkog kapitala (zanimljivo je da su SAD dale inicijativu, u ECOSOC-u, da se donese konvencija o koruptivnim praksama).

Najzad, nije dovoljno da se samo na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu preduzme kontrola aktivnosti transnacionalnih korporacija. Potrebno je da i same zemlje u razvoju preduzimaju pozitivne mere za jačanje privredne moći, potrebno je da ostvaruju alternativu transnacionalnim korporacijama. Reč je o potrebi da zemlje u razvoju maksimalno angažuju i aktiviraju svoje privredne potencijale, da formiraju sopstvena multinacionalna preduzeća krupnih dimenzija za velikoserijsku proizvodnju, da ostvare svestranu privrednu saradnju, razvijaju sopstveni tehnološki potencijal itd.

Činjenica da se i u socijalističkim zemljama razmišlja o formiranju socijalističkih multinacionalnih preduzeća dokaz je da je posredi tendencija koja ima objektivne korene, pre svega u savremenoj naučno-tehnološkoj revoluciji.[11] Već postoji dosta iskustava u stvaranju multinacionalnih preduzeća u regionalnim sistemima u zemljama u razvoju, naročito u Latinskoj Americi, a u EEZ dosta su poodmakli napori na stvaranju pravnih i drugih uslova za formiranje evropskih kompanija. Praksa je, dakle, najubedljiviji dokaz da su velike transnacionalne korporacije, kako se pojavljuju u aktuelnoj formi, samo jedan mogući oblik ispoljavanja sve veće koncentracije i centralizacije kapitala i proizvodnje. Postoje realne nade da će rasti i snage koje će osporavati dominantnu ulogu ovih korporacija i istovremeno voditi sve većem uticaju novih formi istinske međunarodne saradnje, povezivanja i integracije.

---

[11] E. Kemenes, *Role possible de l'entreprise multinationale dans l'economie des pays socialiste*, „Acta Oeconomica", № 1, 1971, reprodukovano u časopisu „Problèmes Economiques", № 1260, 1972.

Slobodan Ristić

Transfer tehnologije i uspostavljanje NMEP-a

1. Dinamičan društveni i ekonomski progres uslovljava visoku međuzavisnost pojedinih društvenih delatnosti. Uprkos jakim tendencijama određenih delatnosti da održe visoki stepen akademske nezavisnosti i liderstva u progresu (ovo je, svakako, veoma karakteristično za nauku i obrazovanje), danas preovlađuju shvatanja da se samo dugoročnom interakcijom pojedinih delatnosti može ostvariti harmonični prosperitet i racionalno iskorišćavanje raspoloživih resursa zemlje i spoljnih inputa. Tehnološki progres sve snažnije utiče na razvoj ostalih delatnosti nacionalne ekonomije i društva u celini. On, takođe, doprinosi ne samo uvođenju novih proizvoda i poboljšanju postojećih već i racionalizaciji investicija, kreiranju novih poslova, povećanju životnog standarda, kao i kvalitetu i efikasnosti u zdravstvu, obrazovanju, javnim službama, urbanom razvoju, itd.

2. Posmatrajući međunarodne odnose u ukupnoj strukturi međunarodne razmene roba i usluga, uočava se sve veće učešće i uticaj transfera tehnologije i znanja uopšte. Očigledno je da intelektualne usluge — konsultantska i inženjering delatnost, licence i patenti i slično — dugoročnim sporazumima i zajedničkim ulaga-

njima, plasmanom kompleksnih postrojenja, raznim vidovima bilateralne i multilateralne tehničke pomoći i direktno, predstavljaju danas sve dominantnije, a u mnogim slučajevima i opredeljujuće, činioce u međunarodnoj konkurenciji. Razvijene zemlje su već poodavno usvojile stanovište da je organizovano znanje i uska njegova korelacija sa drugim oblicima razmene na međunarodnom tržištu preduslov konkurentne sposobnosti. Transfer tehnologije i znanja, što je posebno značajno, stvara uslove za stabilnost i dugoročnost povezivanja sa pojedinim tržištima, odnosno partnerima. Najzad, ne treba gubiti iz vida da razni oblici intelektualnih usluga predstavljaju veoma efikasan kanal ekonomske, a i političke dominacije razvijenih zemalja.

Zemlje u razvoju, suočavajući se s problemima nerazvijenosti, nedostatka kapitala, kadrovskih, istraživačkih i drugih potencijala, nalaze se u inferiornoj poziciji, odnosno ne predstavljaju odgovarajućeg partnera u ovoj politički, ekonomski i tehnološki složenoj međunarodnoj situaciji. Uvoznici su tehnološkog know-how-a, čime objektivno dolaze u ekonomsku i tehnološku zavisnost od razvijenih zemalja,

3. U uslovima visokoizražene kompleksnosti međuzavisnosti i dinamike promena postaje i tehnološki progres veoma kompleksan fenomen. Tehnologija prevazilazi uska područja projektovanja i produkcije određenih proizvoda. U pojam tehnologije danas se uključuje i ekonomsko i tržišno vrednovanje individualnih programa, projekata i proizvoda, upravljanje i proces odlučivanja, racionalizacija i efikasnost iskorišćenja raspoloživih resursa upravljanja u istraživanjima i razvoju i izgradnji kadrova i slično. Na jednom međunarodnom radnom sastanku u našoj zemlji usvojena je ova definicija američkog naučnika F. G. Mesthenea: „Tehnologija je organizovanje znanja za ostvarenje praktičnih ciljeva"[1]. Slično stanovište je izraženo i u OECD publikaciji *Tehnološka predviđanja u perspektivi*[2], u kojoj je data ovakva definicija: „Tehnologija obuhvata široka područja primenjenih istraživanja u oblasti fizičkih i društvenih nauka". Ona uključuje i skup tehnika kao i upravljanje u medicini, poljoprivredi i drugim oblastima sa svom svojom „software i hardware" sadržinom. Ove definicije jasno opredeljuju interdisciplinarnost, koja u isto vreme upućuje i na stav da se tehnološki progres ne može staviti isključivo u nadležnost tehničkoj inteligenciji.

4. Transfer tehnologije i znanja uopšte je sastavni deo ekonomskog i tehnološkog prosperiteta svake zemlje. To je posebno značajno za male zemlje i zemlje u razvoju. Međutim, treba zaključiti i to da sposobnost da se uvezeno znanje efikasno i racional-

[1] Jugoslovenski komitet za elektroniku, telekomunikacije, automatizaciju i nuklearnu tehniku — ETAN je počevši od 1971. imao više studija i radnih sastanaka uz učešće i inostranih naučnika o temi: „Tehnološki uzroci promena u savremenom svetu". U poslednje vreme u centru pažnje je pozicija zemalja u razvoju.

[2] E. Jantsch, *Technological Forecasting in Perspective*, OECD, 1967.

no adaptira i iskoristi kao potencijal, odnosno komplementarna komponenta sopstvenih istraživačkih rezultata, zavisi od definisanosti strategije razvoja, unutrašnjih istraživačkih i drugih potencijala, unutrašnje organizovanosti u transferu tehnologije i slično. Tehnološki kolonijalizam, karakterističan za većinu zemalja u razvoju, veliko je ograničenje za suštinsko političko i ekonomsko oslobođenje. On je, upravo, proizvod nedovoljne unutrašnje sposobnosti zemlje da postigne selektivnost u izboru i kreativnosti u adaptaciji lokalnim uslovima i potrebama. Razvijene zemlje baš ove objektivne teškoće zemalja u razvoju obilato koriste za ostvarenje svojih ekonomskih, a i političkih ciljeva i interesa.

5. Svaka zemlja ima na raspolaganju određene limitirane resurse za tehnološki prosperitet (prirodne izvore, sredstva, istraživačke i kadrovske potencijale, uvezena tehnološka znanja i slično), ali je neophodan organizovan pristup da se oni efikasno iskoriste za postizanje realnih rezultata u praksi, da stvarno doprinesu ekonomskom i društvenom razvoju zemlje. Potreba za kreativnom koordinacijom raspoloživih resursa i međuzavisnih dinamičkih aktivnosti u specifičnim društveno-ekonomskim uslovima zemalja uslovljava postojanje efikasnog procesa odlučivanja i upravljačkog sistema na raznim nivoima privrede i društva u celini.

Zemlje u razvoju su suočene s nizom objektivnih teškoća – nedostatak kadrova, iskustva i tradicije itd. — u izgradnji sopstvenog koncepta upravljanja i organizacije. I na ovom polju razvijene zemlje nude teoriju, tehniku i metode, pa je transfer znanja u ovoj oblasti veoma intenzivan. Međutim, imajući u vidu da je upravljanje u svojoj suštini društveni proces, odnosno da društveno-ekonomski odnosi i uslovi opredeljuju u osnovi i koncept upravljanja, ovaj transfer, najčešće mehanički i nekritički primenjivan, ne pruža trajniji doprinos ekonomskom i tehnološkom prosperitetu zemalja. U isto vreme, transferom upravljačkog know-how-a se unosi i niz negativnih uticaja stranih društava na ekonomsko opredeljenje zemalja, što takođe doprinosi ekonomskoj i političkoj zavisnosti zemalja u razvoju od razvijenih.

6. Prethodna izlaganja ukazuju na usku korelaciju tehnološkog i društveno-ekonomskog prosperiteta zemlje. Na međunarodnom planu transfer tehnologije i znanja sve odlučnije utiče na razmenu roba i usluga, stvaranje monopola, ekonomsku ekspanziju razvijenih zemalja preko investicionih ulaganja i slično. Zemlje u razvoju u međunarodnom transferu know-how-a objektivno traže rešenja za prevazilaženje ekonomskog i tehnološkog jaza, ali to istovremeno predstavlja i snažno oružje razvijenih zemalja za ostvarenje sopstvenih monopolističkih ciljeva i ekonomske dominacije. Sve ove konstatacije omogućuju da se donese generalni zaključak da su neophodne promene u odnosima na međunarodnom tržištu know-how-a i da je to jedan od elemenata u izgradnji novog međunarodnog nacionalnog poretka. Uključenjem tehnoloških komponenata u kreiranje novog međunarodnog ekonomskog poretka doprinosi se stvaranju uslova za kvalitetne promene u međunarodnim odnosima. Akcioni program privredne sa-

ıdnje, usvojen u Kolombu, ovo akceptira u pitanju koordiniraih akcija nesvrstanih zemalja na polju nauke, tehnologije, ehničke saradnje, konsultativnih usluga i slično.

leki međunarodni pokazatelji

. Cilj ovog dela izlaganja je da se odgovarajućim pokazateljima ukaže na sadašnje stanje u međunarodnom transferu znaja. Ne postoje pouzdani pokazatelji o ukupnom obimu razmene koji se ostvaruje raznim kanalima transfera tehnologije. Teškoće proizilaze iz toga što se transfer znanja realizuje i tokom raznih lugoročnih proizvodnih kooperacija, ulaganjem kapitala, isporukom kompleksnih objekata i slično, a ne postoje pouzdani izvori nformacija o obimu i asortimanu. U ovim uslovima ograničili bismo se na neke izolovane pokazatelje koji ilustruju saznanje la međunarodna razmena znanja postaje sve odlučniji činilac ukupne međunarodne razmene.

8. U 1970. godini konsultantske-inženjering organizacije, članovi Svetske organizacije konsultanata inženjera — FIDIC, usmeravale su (preko tehno-ekonomskih istraživanja, predinvesticionih analiza, projektovanja nadzora u izgradnji kompleksnih objekata i slično) oko 60 milijardi dolara investicija godišnje.[3] Jedan kasniji pokazatelj[4] ukazuje na to da su u 1973—1974. godini samo članovi Evropskog komiteta konsultativne-inženjering organizacije CEBI usmeravali 60 milijardi dolara investicija godišnje. Imajući u vidu vrlo visok udeo razvijenih vanevropskih zemalja, a prvenstveno SAD, Kanade i Japana, u ukupnoj konsultantskoj aktivnosti, može se ekstrapolacijom proceniti da danas samo konsultantsko-inženjering firme usmeravaju oko 150 milijardi dolara investicija godišnje. U isto vreme, ovi pokazatelji potvrđuju da obim konsultantsko-inženjering usluga veoma brzo raste po obimu, a u isto vreme, što je posebno značajno, povećava se njihovo učešće i u ukupnim investicionim ulaganjima.

Na IV međunarodnoj konferenciji konsultanata u oblasti upravljanja u Kopenhagenu 1972. godine procenjeno je da konsultantske usluge samo u oblasti upravljanja i organizacije dostižu u svetu obim od oko 2 milijarde dolara. U SAD je u to vreme procenjeno da konsultantske usluge u ovoj zemlji dostižu iznos od 10 milijardi dolara, od čega za tehnologiju i arhitekturu 5—6, upravljanje i organizaciju 1,5, software (računari i njihova primanja) 2—3 milijarde dolara, što je predstavljalo 1% društvenog proizvoda, a neki poznati ekonomisti prognoziraju da će 2000-te godine ovaj udeo iznositi 4—5%.

Interesantno je ukazati i na nosioce konsultantske delatnosti u svetu. Procenjuje se da oko 60% svih konsultantskih usluga u oblasti upravljanja i organizacije nosi Severna Amerika (SAD i

---

[3] „Counsalting Engineer", St. Joseph, USA, August 1971.
[4] „The Consultin Engineer", London, May 1974.

Kanada), 30% zapadna Evropa, 7—8% zemlje SEV, dok je učešće zemalja u razvoju zanemarljivo, odnosno one uglavnom predstavljaju korisnike usluga razvijenih zemalja. U inženjersko-konsultantskim uslugama taj odnos je nešto drugojačiji, odnosno učešće firmi zapadne Evrope je veće. Ovi pokazatelji ukazuju na to da razvijene zemlje Zapada imaju monopol u konsultantsko-inženjering uslugama.

9. Konsultantske i inženjering usluge su veoma značajan činilac u međunarodnoj ekonomskoj ekspanziji razvijenih zemalja i njihov udeo na međunarodnom tržištu veoma dinamično raste. Podatak[5] da su samo inženjering organizacije razvijenih zemalja Zapada u periodu 1970—1973. godine registrovale prosečno 283 izvozna ugovora u vrednosti od 3.045 miliona dolara, i to samo u hemijskoj industriji, to nepobitno ilustruje. U periodu 1960—1966. godine bilo je 393 ugovora u vrednosti od 1.195 miliona dolara prosečno godišnje, to jest tri puta manje. A 400 vodećih inženjering organizacija SAD zaključilo je u 1974. godini 11,7 milijardi dolara izvoznih poslova u poređenju sa 3 milijarde dolara u 1965. godini. Oba ova podatka pokazuju da raste obim izvoza know-how-a, a, s druge strane, da su u pitanju sve veći projekti.

Na međunarodnom tržištu je primetna međuzavisnost plasmana postrojenja i opreme, s jedne strane, i nivoa konsultantskih i inženjering usluga, s druge strane. Intelektualne usluge utiču:

— na proširenje tržišta postrojenja i opreme

— na dinamiku razvoja, strukturu i geografski razmeštaj plasmana roba i, posebno, kompleksnih postrojenja.

Francuski stručnjak Žak Perin u radu *Izbor i adaptacija tehnologije u zemljama u razvoju*[6] ocenjuje „da inženjering firme učešćem u realizaciji investicionih projekata u zemljama u razvoju doprinose povećanju eksportne sposobnosti proizvođača opreme i postrojenja". Zvanično se procenjuje da je 25% izvoza mašina i opreme iz Francuske usledilo posle angažovanja konsultantskih i inženjering firmi.

Predsednik Asocijacije konsultantsko-inženjering organizacija Engleske takođe konstatuje da „konsultantske i inženjering firme otvaraju britanskim preduzećima vrata na tržištu oko 125 raznih zemalja sveta"[7].

U tom kontekstu je ilustrativan i podatak da su zemlje OECD u 1971. godini izvezle 21,4% opreme i mašina kao kompletnih postrojenja, dok je takav izvoz u SAD, Zapadnoj Nemačkoj i Velikoj Britaniji iznosio i 29%. Kad je reč o opremi za hemijsku industriju, taj procenat se kreće čak do 90% i u većini slu-

---

[5] Korišćeni podaci objavljeni su u Konjunkturnom naučnoistraživačkom institutu SSSR u publikaciji *Trgovina kapitalističkih zemalja inženjersko-konsultantskim uslugama i njeno dejstvo na tržište mašina i opreme*, Moskva, 1975.

[6] *Choise and Adaptation of Technology in Developing Countries*, Paris, 1972.

[7] *Overseas Work Entrasted to members during 1971*, „Association of Consulting Engineers", London, 1972.

:ajeva praćen je licencama i raznim drugim uslugama. Iz ovih podataka se izvlači zaključak o značaju konsultantskih i inženje-ring usluga u plasmanu proizvoda mašinogradnje i elektro-ndustrije.

Ova uska međuzavisnost plasmana intelektualnih usluga i ekonomske ekspanzije, a posebno plasmana opreme i postroje-ija, učinila je da nastup inženjering i konsultantskih organizacija snažno podržava državna administracija, banke i krupni koncerni. Nezavisnost ovih organizacija, potvrđena u međunarodnim i nacio-nalnim kodeksima, uglavnom ostaje na papiru.

10. Međunarodne organizacije — Program za razvoj UN—-UNDP, specijalizovane organizacije UN, Međunarodna banka za obnovu i razvoj i druge međunarodne finansijske korporacije — veoma su angažovane u međunarodnoj razmeni konsultantskih i inženjering usluga.

Program za razvoj UN pruža pomoć zemljama u razvoju koja je najvećim delom usmerena na intelektualne usluge, a me-đunarodne finansijske korporacije veoma često uslovljavaju do-delu kredita angažovanjem konsultantskih organizacija. To se od-nosi na područja predinvesticionih analiza, programiranje razvo-ja, tehno-ekonomske studije, upravljanje i slično, a cilj im je da postignu veću racionalnost i efikasnost u razvoju i inves-ticionim ulaganjima. Međutim, i ovaj kanal međunarodne razmene znanja predstavlja monopol razvijenih zemalja. Prema jednoj analizi[8], sačinjenoj u sklopu priprema za UN konferenci-ju o tehničkoj saradnji među zemljama u razvoju, učešće zema-lja u razvoju u programima UN je u individualnim ekspertnim uslugama 27, a u konsultantskim organizacijama svega 6,2% i opremi čak 2,5%. Imajući u vidu da samo organizovani oblici in-telektualnih usluga stvaraju uslove za širu ekonomsku ekspanziju, jasan je interes razvijenih zemalja da očekuju dominantan polo-žaj u međunarodnom transferu know-how-a. Akcioni program privredne saradnje, usvojen na V samitu nesvrstanih u Kolombu, posebno se zalaže za uspostavljanje novih dimenzija u delatnosti UN u smislu većeg učešća zemalja u razvoju u realizaciji programa.

Razni vidovi bilateralne tehničke pomoći, koju razvijene zemlje pružaju zemljama u razvoju, takođe se realizuju preko konsultantskih organizacija i njena vrednost iznosila je 1972. godine 3,2 miliona funti. Ova pomoć se odnosi na tehnološke uslu-ge, predinvesticione analize, programe razvoja, upravljanje, obra-zovanje i slično i predstavlja efikasno sredstvo za dugoročno eko-nomsko povezivanje sa zemljama u razvoju, odnosno za plasman postrojenja, opreme, inženjering i drugih usluga. Ostvarenje eko-nomskih ciljeva preko tehničke pomoći opredeljuje angažovanje konsultantskih organizacija za realizaciju pojedinih projekata.

---

[8] J. Odero-Jowi, *Technical Co-operation among Developing Co-ntries*, United Nations Development Program, New York, 1976.

Veoma izražena karakteristika savremenih kretanja u konsultantskoj delatnosti je, osim objedinjavanja konsultantske i inženjering delatnosti, i povezivanje konsultantskog rada u oblasti tehnologije, upravljanja i ekonomskih studija. Naime, posle perioda veće specijalizacije i usitnjenosti organizacija vidljiv je proces okrupnjavanja, s jedne strane, i kompleksnosti usluga koje se pružaju na domaćem i inostranom tržištu, s druge strane. To je prirodno kada se ima u vidu da konsultantske usluge — bilo da se odnose na projekcije razvoja, izgradnju kompleksnih objekata, investicije, upravljanje itd. — zahtevaju kompleksnost, zapravo uključenje istraživanja u oblasti tehnologije, ekonomike i upravljanja.

Kako je inženjering delatnost veoma usko povezana sa plasmanom kompleksnih industrijskih postrojenja, to niz krupnih multinacionalnih i nacionalnih kompanija mašinogradnje, procesne i druge industrije imaju svoje konsultantske i inženjering organizacije. Pošto inženjering doprinosi plasmanu opreme, licenci i slično, većina ovih organizacija je ili u sastavu marketing funkcije ili je tesno povezana sa njom.

Kompleksnost i multidisciplinarnost su posebno karakteristične u plasmanu na međunarodnom tržištu. Naime, kao izvoznici konsultantskih i inženjering usluga pojavljuje se u razvijenim zemljama svega 5—10% organizacija, i to krupnih, sposobnih da pruže kompleksne konsultantske usluge, da stalno razvijaju svoju metodološku i kadrovsku osnovicu, da organizuju međunarodni marketing i ostvare čvrstu i dugoročnu povezanost sa izvozom roba, kapitala i drugih usluga. Neke manje razvijene zemlje (na primer Norveška i Finska) izvoz svojih usluga, radi uspešnog uključenja u međunarodnu konkurenciju, koordiniraju u nacionalnim razmerama, to jest preko jedne asocijacije.

Kada se govori o institucionalnoj osnovi konsultantskih i inženjering usluga u razvijenim zemljama potrebno je pomenuti i snažan uticaj multinacionalnih kompanija intelektualnih usluga. Ove po kapitalu, kadrovima i metodološkoj osnovici snažne organizacije, usko povezane sa međunarodnim korporacijama u sferi proizvodnje i prometa i finansijskim korporacijama, ostvaruju snažan uticaj na ekonomsku orijentaciju zemalja u razvoju.

Institucionalna i kadrovska osnova konsultantskog i inženjering rada u zemljama u razvoju znatno zaostaje za realnim potrebama ovih zemalja. Suočene sa nerazvijenošću proizvodnih snaga, sa nedostatkom tradicije, kadrova i iskustva, zemlje u razvoju se u međunarodnom transferu tehnologije i know-how-a pojavljuju uglavnom kao krupni uvoznici.

Najkreativniji kadrovi se nalaze u administraciji ili takozvanim industrijskim i tehnološkim institutima. Međutim, ovi instituti su akademski orijentisani, naslonjeni na državu, bez dovoljno motiva za postizanje realnih rezultata u praksi. Konsultantski pristup istraživanjima se sporo prihvata, organizacije su usitnjene i pod jakim uticajem onih iz razvijenih zemalja. Ni stvaranje filijala krupnih multinacionalnih i nacionalnih konsultantskih orga-

izacija razvijenih zemalja nije retka pojava, što u većini sluča-
eva negativno utiče na razvoj sopstvene konsultantske baze. Naj-
ad, malo je zemalja u razvoju koje su razradile dugoročnu stra-
egiju razvoja sopstvene konsultantske baze, a u skladu sa real-
im potrebama i društveno-ekonomskim uslovima razvoja zemlje.

U pojedinim zemljama u razvoju tek nastaju inženjering-iz-
vođačke organizacije (na primer, takvih je u Kolumbiji 60, Indo-
neziji oko 80, itd). To su, svakako, početni napori i potrebno je
očekivati njihov dalji ubrzan porast. Međutim, u većini zemalja
u razvoju nedostaje dugoročna strategijska orijentacija u ovom
pravcu. Karakteristična je i pojava mešovitih konsultantsko-inže-
njering organizacija, posebno u zemljama u razvoju koje raspo-
lažu izvorima nafte. Takav je, na primer, sporazum zaključen
1974. godine između vlada Irana i Zapadne Nemačke (firma Krupp)
o formiranju mešovite konsultantsko-inženjering organizacije.

11. Izmene u međunarodnom regulisanju transfera tehnolo-
gije imaju veliki značaj za promenu odnosa u međunarodnoj raz-
meni znanja (Kodeks ponašanja za međunarodni transfer tehno-
logije, Revizija Pariske konvencije, Kodeks ponašanja transnacio-
nalnih kompanija, preferencijalni tretmani zemalja u razvoju za
transfer tehnologije i slično), ali dosada nisu urodili plodom. Oči-
gledno je da su zemlje u razvoju suočene sa neophodnošću da se
ovo pitanje postavi u širem kontekstu odnosa između zemalja u
razvoju i razvijenih zemalja. To se, pre svega, odnosi na područje
sirovina, energije, industrijalizacije, nove dimenzije u delovanju
UN i slično. To još jednom upućuje na zaključak da se i područje
transfera tehnologije može regulisati samo u sklopu promena eko-
nomskih odnosa u celini, odnosno izgradnje novog međunarod-
nog ekonomskog poretka.

12. Iako nije predmet ovog razmatranja, korisno bi bilo uka-
zati i na našu sposobnost za uključenje u međunarodnu razmenu
know-how-a. Ograničili bismo se samo na kraću ocenu autora. Kon-
sultantska delatnost nema veće tradicije u našoj zemlji, a na među-
narodnom tržištu postiže tek prve rezultate, i to uglavnom u iz-
radi širih inženjering projekata i izgradnji krupnijih investicionih
objekata. Inženjering-izvođačka delatnost ima prednost u odnosu
na konsultantsku, s tim što je građevinski inženjering mnogo
afirmisaniji od tehnološkog. Naše inženjering organizacije postižu
određenu afirmaciju i na međunarodnom tržištu, ali je učešće na-
še tehnologije postrojenja i opreme u tim projektima ispod real-
nih mogućnosti industrije. Najzad, tehnička, bilateralna i multila-
teralna saradnja naše zemlje na nivou UN, ograničava se pretežno
na klasične oblike — individualni eksperti i stipendije, dok su or-
ganizovani oblici saradnje preko konsultantskih, inženjering i is-
traživačkih organizacija malo zastupljeni.

Jugoslavija poseduje institucionalnu i sposobnu kadrovsku
bazu za konkurentno uključenje u međunarodnu razmenu zna-
nja, ali su neophodne neke promene. Institucionalna baza je usit-
njena, metodološki nedovoljno pripremljena i bez odgovarajućeg
multidisciplinarnog obeležja, a nije izgrađen ni metod sistemat-

ske dopunske obuke kadrova za konsultantski orijentisana primenjena istraživanja. Za prevazilaženje ovog stanja neophodno je definisati dugoročnu strategiju razvoja konsultantske i inženjering delatnosti i povezati je s međunarodnim tržištem znanja, a takođe i akcija za okrupnjavanje organizacija, njihovo metodološko osposobljavanje i čvrsto povezivanje sa udruženim radom u privredi i bankama.

*

U ovom izlaganju učinjen je pokušaj da se transfer tehnologije i znanja uopšte posmatra u sklopu ukupnih ekonomskih odnosa danas u svetu. Očigledno da se i dalje temeljitije promene u međunarodnom transferu know-how-a ne mogu postići bez izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka koji će polaziti i od interesa zemalja u razvoju za ubrzani razvoj i ravnopravnije uključivanje u međunarodnu konkurenciju. Postoji niz dokumenata koje su usvojile nesvrstane zemlje, ili, pak, UN (Akcioni program privredne saradnje usvojen u Kolombu, Tehnička saradnja među zemljama u razvoju u sklopu UN, Akcije na pravnom regulisanju međunarodnog transfera i slično), ali se promene mogu ostvariti samo ako se u celovitoj aktivnosti, osim koncepcijskih rešenja, afirmišu i pragmatske komponente, odnosno ako se nađu praktična rešenja koja će te promene dugoročno stabilizovati. Najzad, izgradnju novih odnosa u međunarodnom transferu tehnologije i znanja uopšte, kao značajnu komponentu međunarodnog ekonomskog poretka, treba prihvatiti kao proces, ne očekujući, međutim, da će se isključivo kompleksnošću rešenja ostvariti zadovoljavajuće promene.

Radi uspešnijeg uključivanja u savremeni tehnološki progres i transfer tehnologije svaka zemlja u razvoju treba da razradi skup internih akcija i mera. Pomenuli bismo neke od njih:

a) Razrada sopstvene strategije tehnološkog razvoja koji treba da odrazi interakciju sopstvenih istraživanja i transfer tehnologije.

b) Razrada efikasnih mera za izgradnju sopstvene institucionalne i kadrovske konsultantske i inženjering baze u cilju uspešnijeg transfera tehnologije u sklopu zemje, a i uključenja u međunarodni transfer znanja.

c) Razrada interne pravne regulative u transferu tehnologije, čime treba da se stvore uslovi da se uvoz znanja uskladi sa interesima društveno-ekonomskog razvoja zemlje i osiguraju ravnopravniji odnosi s partnerima.

d) Razrada koncepta upravljanja, uz korišćenje i adaptaciju iskustava iz inostranstva, koji odgovara specifičnim potrebama i društveno-ekonomskim odnosima zemlje. To je značajan faktor u iskorišćenju raspoloživih resursa i efikasnom i racionalnom transferu inostrane tehnologije.

Veoma važan preduslov ubrzanog tehnološkog prosperiteta :malja u razvoju je ostvarena saradnja nesvrstanih zemalja u omenu nauke i tehnologije, kao i određene akcije u sklopu UN. kcioni program privredne saradnje, usvojen na V samitu nesvr:anih u Kolombu, posebno definiše program međunarodne saradje nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju na ovom području. kazali bismo na neke međunarodne akcije koje treba da dopriesu uspostavljanju novih odnosa u oblasti transfera tehnologije:

a) Razvijanje svestrane tehničke saradnje među zemljama u azvoju ima pun prioritet u dokumentima Kolomba, a u pripremi e i konferencija UN o međusobnoj tehničkoj saradnji zemalja u azvoju. Uspešna realizacija Akcionog programa Kolomba, kao i spech Konferencije UN, zavise od spremnosti zemalja u razvoju a se koordinirano izbore za promene sadašnjih odnosa. U mere oje bi doprinele znatnijem razvoju tehničke saradnje među zemjama u razvoju spada i razrada sistema informisanja o mogućiostima i potrebama, definisanje zajedničkih projekata i slično. 'roširenje međusobne saradnje zemalja u razvoju je, u stvari, ut za prevazilaženje monopola razvijenih zemalja u međunarodiom transferu tehnologije i znanja uopšte.

b) Uključenje UN u izgradnju konsultantske i inženjering nstitucionalne i kadrovske baze kao nosioca transfera tehnolorije na unutrašnjem i međunarodnom planu. Ova pomoć UN je ieophodna, a pri tom svaka zemlja treba da izrazi svoje speciičnosti koje uslovljava stepen njenog društveno-ekonomskog raz'oja, u isto vreme treba da se ostvari opsežnija saradnja i razmeia iskustava među zemljama u razvoju.

c) Koordiniranom akcijom nesvrstanih i drugih zemalja u azvoju, i u sklopu UN, treba kontinuirano raditi na regulisanju ransfera tehnologije u međunarodnim razmerama, kao i na reviiji Pariske konvencije o industrijskoj svojini i slično. To treba la doprinese otklanjanju niza barijera i ograničenja, koje razvijene zemlje postavljaju transferu tehnologije, odnosno povoljniiem pristupu zemalja u razvoju svetskim tehnologijama.

Miodrag Stojiljković

Prilaz ZUR procesu izgrađivanja novog sistema međunarodnih monetarnih odnosa

1. Pokušaj da se ostvari obuhvatna reforma međunarodnog monetarnog sistema, čemu se pristupilo posle raspada bretonvudskih sporazuma 1971. godine, nalazi se u ovom momentu u stadijumu mirovanja. Sporazum ostvaren na Jamajci januara 1976. godine (usvajanje Drugog amandmana na Statut MMF) predstavlja ograničeni aranžman. Njime su vodeće razvijene zemlje dobile sankciju za rešenja uvedena u periodu nepostojanja konzistentnog monetarnog sistema i u uslovima normativnog „vakuuma" (legalizacija flotiranja valuta i drugo), a zemlje u razvoju ostvarile neke manje korekcije kojima se olakšava, uz određene uslove, njihova platnobilansna pozicija, korišćenjem postojećih i uvođenjem novih mehanizama u MMF.

Sva suštinska pitanja, na kojima su ZUR insistirale u toku rada Komiteta-20, ostala su otvorena za kasnije usaglašavanje, pri čemu za buduće odluke — ako i kada budu donete — nije potrebno pregovaranje o novim amandmanima na Statut MMF, ukoliko se dobije odgovarajući broj glasova. To praktično znači, pri sadašnjem rasporedu glasova u MMF, pravo veta SAD.

Ocenjujući da su sporazumom na Jamajci ostvarile pretežan o svog interesa u ovoj etapi, vodeće razvijene industrijske zem-lje nisu bile spremne da se u sklopu MMF ili u drugim forumi-ma, u kojima su ova pitanja tokom 1976. godine pokretana (IV UNCTAD, Pariska konferencija), nastavi traženje rešenja za pre-ostale otvorene probleme reforme u skladu sa zaključcima i is-hodom diskusija Komiteta-20. One su praktično time blokirale proces daljeg pregovaranja o bitnim pitanjima reforme.

2. Ako se etapa od formiranja Komiteta-20 do sporazu-ma na Jamajci posmatra u svetlosti borbe nerazvijenih zemalja i drugih ZUR za suštinsko menjanje postojećih neravnopravnih ekonomskih odnosa u svetu, u cilju izgradnje novog sistema svet-skih monetarnih odnosa, onda se ta faza može okarakterisati na ovaj način:

— Ostvarujući saglasnost o pristupanju rada na reformi svetskog monetarnog sistema vodeće razvijene industrijske zemlje Zapada su nastojale da izgrade mehanizam kojim bi se regulisala ravnoteža u njihovim međusobnim plaćanjima. Njihova namera nije bila prestruktuiranje finansijskih i monetarnih odnosa izme-đu razvijenih i zemalja u razvoju.

— Mada raspolažu većinom glasova u MMF (77%), razvijene zemlje nisu mogle pristupiti razmatranju problema reforme me-đunarodnog monetarnog sistema same, bez učešća zemalja u razvoju. One u Komitetu-20 nisu mogle osigurati zastupljenost adekvatnu njihovoj glasačkoj snazi u MMF. U tom organu ZUR su dobile 9, a razvijene 11 predstavnika. (Takav predstavnički odnos je primenjen i u telima koja su nastala kao rezultat zaključaka i preporuka Komiteta-20, to jest u Privremenom komitetu za reformu međunarodnog monetarnog sistema i Komitetu za trans-fer realnih sredstava u ZUR.) Time je prvi put u MMF napušten princip glasačke snage na osnovu učešća u kapitalu.

— ZUR su radu Komiteta-20 dale svoj koristan doprinos. Predložena rešenja u ovom telu bila su daleko od zahteva koje ZUR smatraju opravdanim, ali je — posmatrano u celini — po-sebno u II delu dokumenta („Outline of Reform")[2] nađen odre-đen, mada nedovoljno razrađen, kompromis koji je obećavao da u toku evolutivnog procesa reforme zadovolji neke bitne zahteve ZUR.

— Vodeće razvijene zemlje Zapada, delujući sa pozicije sna-ge, nastojale su sve vreme — a to čine i sada — da ograniče po-dručje pregovaranja i sporazumevanja sa ZUR, a otvore moguć-nost da se u sopstvenom krugu dogovaraju o bitnim pitanjima međusobnih monetarnih i finansijskih odnosa, s ambicijom da

---

[1] Reč je o nekoliko najrazvijenijih zemalja Zapada (uglavnom SAD, SRN, Japan) za razliku od desetak drugih razvijenih zemalja Zapada koje u pitanju reforme svetskog monetarnog sistema ispolja-vaju određeni stepen razumevanja za potrebe ZUR, a neke (npr. Holan-dija i skandinavske zemlje) zauzimaju po mnogim pitanjima stavove slične ili vrlo bliske gledištu ZUR.

[2] International Monetary Reform — Documents of the Committee of Twenty — IMF — 1974.

ostvare i usklađivanje ciljeva nacionalnih ekonomskih politika. Ignorišući i preporuke VI i VII GS OUN, isključujući ili limitirajući ulogu MMF, vodeće razvijene zemlje su nastojale da učestalošću susreta i učvršćenjem mehanizma svog konsultovanja u raznim forumina i klubovima (Grupa-10, Grupa 5, 6 i 7, Samit u Rambujeu, Samit u Portoriku), eliminišu ZUR (i ostale industrijske zemlje) i rezervišu za sebe odlučivanje o bitnim pitanjima.

— Tokom dijaloga u Komitetu-20 ZUR su aktivnošću svoje Grupe-24 ostvarile visok stepen jedinstva i solidarnosti. U završnoj fazi pregovora na Jamajci neko od ZUR, pritisnute krupnim platnobilansnim teškoćama, nisu mogle odbaciti predloženi „paket", jer su pojedina rešenja delimično ublažavala neke od njihovih akutnih problema, pa je vezani aranžman tako bio prihvaćen.

— Najveći nedostatak aranžmana sa Jamajke je odstupanje od zahteva ZUR za rešenje nekoliko fundamentalnih pitanja monetarnog sistema:

(a) kontrola kreiranja međunarodne likvidnosti i smanjenje uloge nacionalnih valuta u strukturi rezervi,

(b) uloga SPV ne samo kao „numerera" — u čemu je postignut određeni napredak — već stavljanje SPV u centar sistema,

(c) „čvrsti ali prilagodljivi" kursevi,

(d) uvažavanje specifičnosti potreba ZUR i neophodnost za posebnom platnobilansnom podrškom,

(e) ukupna sredstva MMF su ostala i dalje vrlo mala i neadekvatna te institucija nije u mogućnosti da obavlja osnovnu funkciju.

— Ocena V KNZ u Kolombu — da su se pokušaji uvođenja reforme u postojeće monetarne odnose, koje kontroliše nekoliko razvijenih kapitalističkih zemalja, završili neuspehom — adekvatno odražava ovu etapu i objašnjava osnovanost zahteva NZ i ZUR za uspostavljanje novog univerzalnog i ravnopravnog monetarnog sistema.

3. Postojeći „nesistem" ili provizorijum u međunarodnim monetarnim odnosima karakteriše povećana uloga tržišta, kako u pogledu kurseva valuta, tako i pribavljanja kredita. Takvu ulogu privatnog tržišta koncipirale su vodeće razvijene zemlje uglavnom kao supstituciju, a ne kao dopunu službenog međunarodnog regulisanja na ovom području. (Takav stav je istovremeno došao do izražaja i u nekoliko drugih pitanja: limitiranju volumena kreditiranja Međunarodne banke za obnovu i razvoj i povišenju kamate na njene zajmove, pregovorima o sporazumu u OECD o jednoobraznim uslovima i povišenju kamatne stope na eksportne kredite, to jest kartelizaciji.)

4. Svet je doveden u fazu u kojoj praktično ne postoji celovit međunarodni monetarni sistem, jer su ranija pravila ponašanja napuštena, a nova su ostala neusaglašena i nedefinisana u nizu ključnih oblasti: (a) blagovremeno utvrđivanje pravca, stepena i odgovornosti za prilagođavanje valutnih kurseva, (b) raspored odgovornosti i izbor mera za uravnoteženje platnih bilansa između zemalja sa deficitom i onih sa suficitom, (c) kriterijumi i metod

nultilateralne kontrole i upravljanja stvaranjem međunarodne ikvidnosti.

5. Kada nacionalne valute predstavljaju gro u strukturi vetskih rezervi, funkcija kreditiranja međunarodne likvidnosti renosi se *de facto* sa službene međunarodne institucije na naionalnu.

Ovu funkciju je preuzeo privatni bankarski sistem, prventveno američke banke.

Tako je Međunarodni monetarni fond, usled neadekvatnosti opstvenih sredstava za platnobilansne intervencije, limitiran i egradiran u odnosu na osnovnu funkciju.

To ilustruju ovi podaci:

	— milijarde SAD dolara —		
	1946.[4]	1969.	1975.
'rednost uvoza članica MMF[3]	169,0	232,4	753,7[5]
bir kvota MMF	21,3	28,9	47,4
)dnos u %	12,6	12,4	6,2

(Izvršeno poređenje nepotpuno ilustruje ulogu sredstava MMF kao potencijalnog izvora finansiranja platnih deficita. Prisup bi bio sasvim zadovoljavajući ako bi se moglo pretpostaviti la je u celom periodu iznos deficita bio u jednakoj srazmeri s rednošću uvoza. Ako se uzme u obzir da je veličina platnih neavnoteža rasla brže od ukupnog uvoza, proizlazi da je *relativan načaj sredstava MMF u finansiranju deficita zemalja-članica još iše opao.)*

6. Tokom protekle decenije svetska likvidnost se stvarala acionalnim odlukama najbogatijih industrijskih zemalja, pre vega SAD. Porast svetskih rezervi je, u stvari, posledica deficita latnog bilansa SAD. Posle ukidanja konvertibilnosti dolara 1971. rovizorni monetarni sistem je praktično preveden na dolarski tandard. Na taj način, dok je relativni značaj SAD u svetskoj priredi postepeno opadao u celom periodu posle II svetskog rata, loga dolara u međunarodnim finansijskim transakcijama je asla.[6]

---

[3] Izvor: International Financial Statistics, IMF.

[4] Izbor godina izvršen u skladu s godinama pripreme odluka o evidiranju kvota MMF.

[5] Novodogovoreni iznos kvota od SDR 39 milijardi, preračunat o prosečnom kursu SAD $ za 1 SDR (za 1975 = 1,21415).

[6] U 1975. SAD su imale oko polovinu ukupnog BNP svih OECD emalja. Međutim, udeo SAD u svetskom BNP je pao sa 39% 1950. na 7% 1974. U svetskom izvozu učešće SAD je, takođe, palo sa 16% 950. na 12% 1974. U svetskim deviznim rezervama učešće SAD je, akođe, opalo sa 50% u 1950. na 7% u 1974. Marina V. N. Whitman, *eadership without Dominance: The U.S. Role in the world economy* National Affairs, 1975).

Za pet godina, između 1970. i 1976, ukupna svetska likvidnost povećana je sa 92 na 227 milijardi, to jest za 135 milijardi dolara. U tome su rezervne valute povećane za 116 milijardi, od čega najviše dolar. Krajem 1975. službena potraživanja od SAD iznosila su 80 milijardi dolara, a neslužbena potraživanja dostigla su približno isti iznos. Dugoročna i kratkoročna spoljna zaduženost SAD porasla je sa 47 milijardi dolara krajem 1970. na 126 milijardi krajem 1975.

7. U uslovima visokog deficita platnog bilansa SAD i ogromnog porasta svetske likvidnosti došlo je do snažne ekspanzije uloge američkih banaka u svetu, pre svega na evrodolarskom tržištu. Između 1972. i 1975. godine ukupni fondovi inostranih filijala američkih banaka porasli su sa 78 na ukupno 176 milijardi dolara.[7]

Boreći se za plasman slobodnih viškova bankarska mreža, pre svega ona na evrodolarskom tržištu, u uslovima smanjene poslovne aktivnosti usled sporog izlaska privrede razvijenih zemalja iz recesije, obilato je snabdevala sve tražioce kredita odgovarajućom ponudom. Tokom protekle tri godine komercijalne banke su pokrile veliki deo povećanih finansijskih potreba zemalja u razvoju — neproizvođača nafte. (ZUR — uvoznice nafte imale su tokom protekle tri godine kumulativni deficit tekućeg platnog bilansa od oko 100 milijardi dolara. Ukupan spoljni dug ovih zemalja ocenjuje se u 1976. na oko 160—180 milijardi, od čega oko 75 milijardi predstavljaju potraživanja privatnih banaka.)

Pošto većina obaveza ZUR ima kratkoročni karakter, usled čega je vrlo visoko porasla služba otplata zajmova i kredita, privatni bankarski krugovi ocenjuju da su „preangažovani" i nalaze se pred dilemom: ograničiti svoje nove plasmane u ZUR, ispoljiti uzdržanost, odnosno smanjivati operacije (i profit) ili angažovanjem međunarodnih finansijskih institucija (pre svega MMF) u odgovarajućim formama pružiti podršku visokozaduženim ZUR, čime bi se omogućilo nastavljanje kreditnih operacija na bankarskim tržištima u bitno nesmanjenom obimu i bez većeg rizika, to jest ostajući i dalje na klasičnom „kapital-odnosu".

Istovremeno, ima znakova da je u porastu uverenje u nekim razvijenim zemljama Zapada da je poremećena ravnoteža u međunarodnim plaćanjima dugoročan strukturalni problem koji se sve teže može rešavati finansiranjem preko privatnog bankarskog tržišta kapitala.

8. Vodeći bankarski krugovi u SAD i SRN u najnovije vreme direktno se zalažu za uspostavljanje „izbalansirane uloge službenih i privatnih izvora" u pokrivanju platnobilansnih potreba ZUR

---

[7] To ilustruju i bilansi američkih banaka: 31. XII 1975. svi depoziti u knjigama Bank of America iznosili su 56, a u tome depoziti inostranih filijala 23 milijarde dolara. Oko 41% dobiti ove banke (prema 29% u protekloj godini) proizašlo je iz međunarodne aktivnosti. Isti podaci druge vodeće City Bank pokazuju: ukupni depozit 45, a inostranih afilijacija 25 milijardi dolara. Chase Bank — ukupni depozit 34, a inostranih afilijacija 15 milijardi dolara (G. Carli, *Why Banks are Unpopular*, Basle, June 1976).

— neproizvođača nafte. Pri tome, jedna od vodećih banaka, Moran Guarant Trust (Bilten — januar 1977) naglašava da razmatraje alternativa vodi jednom zaključku: „MMF je organizacija koja a najbolji način kombinuje kako funkciju finansiranja, tako i adzora."[8]

Najnovija razmatranja u međunarodnim bankarskim i služenim krugovima — pre svega u SAD — izgleda da ukazuju na to a jača procena o neophodnosti značajnije uloge MMF u platnoilansnoj podršci zemljama-članicama.[9] Pri tome se ne posmara samo situacija ZUR — neproizvođača nafte. Krupni platnobiansni problemi nekih razvijenih zemalja (Velika Britanija, Italija, rska i druge) po učestalosti i hitnosti su prevazilazili kumulaivne debalanse većeg broja ZUR. Angažovanje SAD i SRN da se Velikoj Britaniji i Italiji hitno pomogne nije moglo biti realizoano ni bankarskim kreditima, ni u bilateralnim međudržavnim odnosima razvijenih zemalja, a ni preko Fonda EEZ koji je u ve svrhe i bio formiran. Bilo je neophodno da se na adekvatan način i u vrlo značajnom obimu uključi MMF, uz aktiviranje mehaizma GAB (General Agreement of Borrowing).

9. Mnogi susreti najviših predstavnika razvijenih zapadnih emalja već nekoliko godina nisu doneli trajnija rešenja za monetarne, a ni za druge krupne probleme sa kojima su ove zemlje ile suočavane. Iza prividnih sporazuma u deklaracijama i koninikeima ostajale su duboke razlike i nejedinstvo. Dogovori — ad ih je bilo — nisu bili ništa više do labavi provizorijum od edne do druge krize. Sva krupna pitanja ostala su nerešena (inlacija, nezaposlenost, redosled mera i akcija u oživljavanju priredne aktivnosti, kao i pitanje koja zemlja treba tome i koliko la doprinese, negativne posledice plivanja valuta i druga).

10. Orijentacija na vraćanje suštinskim i obuhvatnim pregoorima o novom međunarodnom monetarnom sistemu jačaće u neri u kojoj deluje pritisak ZUR i šire međunarodne zajednice, koja se na VI i VII SZ GS UN izjasnila o tome, kao i u meri u kooj raste sopstveno saznanje razvijenih zapadnih zemalja da salašnji provizorijum i palijativna rešenja ne odgovaraju njihovom lugoročnom interesu, odnosno da bez strukturalnih promena nena trajnijih rešenja za probleme inflacije, nezaposlenosti i druge koji od hroničnih ekonomskih prerastaju, u nekim razvijenim zenljama, u prvorazredne društvene i političke probleme koji se nogu ublažiti tokom dužeg perioda privredne ekspanzije.

Takve konsideracije podstiču u poslednje vreme sve češće liskusije o restruktuiranju svetskog sistema ekonomskih i monetarnih odnosa i razradu novih pristupa i modela. (Uz već pozna-

---

[8] Prošle nedelje je Artur Burns, predsednik Federal Reserve Board, istupajući u jednom odboru američkog Kongresa, podržao deju o neophodnosti veće uloge MMF u rešavanju problematike dugova i novih zaduživanja ZUR. Sličnu izjavu dao je u isto vreme i visoki rukovodilac Centralne banke SRN.

[9] Pri čemu se implicitno podrazumeva da način odlučivanja u MMF ostane neizmenjen.

tu inicijativu Rimskog kluba i doprinos, koji je dao Tinbergen sa grupom ekonomista[10], najavljena je — za sada bez elaboriranja i najnovija opsežna američka studija — razrada šire osnove političkog i ekonomskog angažovanja SAD u svetu i data nova definicija uloge MMF, banaka za razvoj, GATT i drugih.)[11]

11. Ako dođe do izražaja politička spremnost razvijenih zemalja, pre svega onih najrazvijenijih, dalji proces bi verovatno mogao poći dvojnim kolosekom:

(a) globalne diskusije o modelu, načelima i institucionalnim oblicima, za šta postoje — uz poznate stavove NZ i ZUR — i mnogobrojni predlozi, studije i ideje autorâ iz razvijenih zemalja;

(b) „operativna" rešenja za modifikovanje nekih mehanizama i postavki sadašnjeg važećeg provizorijuma. Ove nužne intervencije, radi rešavanja tekućih i hitnih problema, mogu biti od značaja, jer će se time, u stvari, definisati i uvoditi nova praksa, pa neke solucije mogu predstavljati i komponente budućeg sistema.

Taj dugoročni proces bi, verovatno, išao uporedo i isprepletano, a pregovori bi mogli teći istovremeno u više foruma — uglavnom onim koji su i do sada bili angažovani, pa verovatno neće biti saglasnosti za eventualno isključenje iz daljeg toka pregovaranja i razmatranja (UNCTAD, MMF, Međunarodna banka, Interim komitet za reformu sistema i Komitet za transfer realnih sredstava u ZUR, ECOSOC, a verovatno i Pariska konferencija), a ne treba isključiti ni formiranje novih tela.

12. ZUR su zainteresovane za to da iz kompleksa svojih ukupnih zahteva i stavova, razrađenih i definisanih na različitim skupovima (Grupa-24, Grupa 77, Peta KNZ u Kolombu, IV UNCTAD), grupišu tematiku za odgovarajuće buduće dijaloge. U tim strategijskim ciljevima i zahtevima NZ i ZUR moguća je ovakva kategorizacija s gledišta praktičnog pristupa, redosleda i dinamike u procesu pregovaranja, kao i očekivanih neposrednih efekata:

A. *„Operativna" (ali suštinski značajna) rešenja*

Ona ne traže posebne pregovore o statutarnim ili institucionalnim izmenama, ona bi relativno brzo mogla dati pozitivne efekte, jer bi popravljala platnobilansnu i ukupnu situaciju ZUR i štitila ih od negativnih posledica fluktuiranja kurseva vodećih valuta i slično. (Neka od takvih rešenja mogla bi predstavljati i začetak pojedinih komponenata budućeg sistema.)

— Povećanje sredstava MMF za platnobilansne intervencije (prilagođavanje aranžmana MMF — GAB — General Agreement of Borrowing i druge šeme).

— Povećanje kvota zemalja članica MMF.

— Ukidanje postojećih ograničenja za pristup ZUR tržištu kapitala.

---

[10] „Reshaping The International Order", 1976.

[11] Jedna od najnovijih je i studija M. ul. Haq, *The Poverty Curtain — Choices for the Third World — 1976*, Columbia University.

— Sistem multilateralnih garancija za kredite koje koriste UR.

— Odlaganje dugova najmanje razvijenih ZUR po osnovu DA (službene pomoći za razvoj).

— Povećanje kapital (i proširenje obima kreditiranja) Međuarodne banke i regionalnih banaka za razvoj.

— Jača i preciznije definisana uloga i prerogativi MMF u adzoru nad fluktuiranjem valuta.

B. *Važnija načelna pitanja budućeg sistema*

— Razrada i uvođenje međunarodnog mehanizma za kontrou stvaranja međunarodne likvidnosti u nacionalnim valutama.

— Jačanje uloge SPV i podsticanje, na multilateralnoj osiovi dogovorene, međunarodne likvidnosti.

— Problem zlata.

— Revizija postojeće formule MMF o izračunavanju svetske ikvidnosti (uz uvažavanje regionalne distribucije likvidnosti) i akiviranje nove tranše SPV.

— Precizniji dogovor o izboru mera i međunarodnim podsticajima za adekvatniju podelu tereta uravnoteženja platnih bilansa neđu zemljama sa deficitom i onim sa suficitom.

— Uspostavljanje čvršćih, ali prilagodljivih kurseva valuta.

C. *Bitne političke odluke koje proizlaze iz preporuka VI i VII Specijalnog zasedanja GS UN*

— Uspostavljanje „veze" (LINK) između kreiranja nove međunarodne likvidnosti i pomoći za razvoj.

— Demokratizacija procesa odlučivanja u međunarodnim finansijskim institucijama i odgovarajuća zastupljenost ZUR.

13. Dosadašnje iskustvo ZUR ukazuje na to da će borba za izgradnju novog svetskog monetarnog sistema biti izvanredno teška, da će to verovatno biti dugotrajan proces, jer područje međunarodnih finansijskih i monetarnih odnosa karakteriše znatna neravnopravnost i eksploatacija.

Može se očekivati da u procesu budućeg pregovaranja najrazvijenije zemlje prihvate određene *korekcije* sadašnje prakse uz unošenje nekih olakšica za sve ZUR (ili samo za pojedine kategorije), *ali bez bitnih izmena* sadašnjeg načina funkcionisanja sistema, zadržavajući postojeće odnose, svoju dominantnu poziciju u odlučivanju i svoj privilegovani položaj.

Za ZUR je zato od bitnog značaja da pojačaju inicijative u svim forumima (Privremeni komitet za reformu međunarodnog monetarnog sistema, Komitet za transfer realnih sredstava u ZUR, Pariska konferencija), u kojima se sada marginalno i usporenom dinamikom tretiraju neki od zahteva ZUR. Nužne su nove inicijative ZUR ne samo u međunarodnim radnim telima već kao šira

politička akcija — može biti nužno obraćanje i Generalnoj skupštini UN, pošto je, u stvari, u pitanju (ne)realizacija preporuka VI i VII SZ GS UN.

14. Nesvrstane i druge zemlje u razvoju razradile su i ponudile celovitu koncepciju za uspostavljanje ekonomskih (i političkih) odnosa u svetu, a u tom sklopu i načelne postavke za izgradnju novog sistema međunarodnih monetarnih odnosa. Taj globalni koncept treba detaljnije razraditi, pri čemu se ne može ostati samo na elaboriranju komponenata i mehanizama tog novog sistema. Pokazuje se neophodnim da se odgovori ne samo na pitanje *kakav* (detaljno razrađeni) *sistem* već i *kako u postojećim uslovima i odnosu snaga doći do njega.* Šestogodišnje iskustvo zemalja u razvoju posle 1971. godine može za to biti od koristi i verovatno bi ga trebalo detaljnije analizirati.

Oskar Kovač

Međusobna saradnja zemalja u razvoju

Marksističko tumačenje odnosa između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u društvenom razvoju najbolja je osnova za analizu nastanka i uslova ostvarivanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Malo ko će osporavati, naime, da je dosadašnji ekonomski poredak u svetu proizvod odnosa ekonomskih snaga formiranog krajem drugog svetskog rata, odnosno da je on omogućio nesmetanu reprodukciju u to doba preovlađujućih kapitalističkih produkcionih odnosa.

Tada kreirana institucionalna nadgradnja u međunarodnim ekonomskim odnosima (Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, a kasnije i GATT) odražavala je koncepte i uticaje dominirajućih interesa SAD, s obzirom na odsustvo socijalističkih zemalja, znatnu oslabljenost ostale Evrope i kolonijalni status većine današnjih zemalja u razvoju. U tim uslovima je J. M. Keynes predlagao zamenu zlata i rezervnih valuta kreiranjem istinskog svetskog novca, automatsko usmeravanje platnobilansnih viškova jednih za finansiranje deficita drugih zemalja, formiranje banke za stabilizaciju cena primarnih proizvoda i strukturu međunarodnih finansijskih istitucija koja bi bila manje pod kontrolom SAD.

Njegove ideje nisu prihvaćene pošto je tadašnja konstelacija snaga bila protiv njih. Predlozi H. Whitea su prihvaćeni, jer je iza njih stajala jedina angažovana supersila.[1]

Nakon tri decenije posleratnog razvoja promene u rasporedu proizvodnih snaga dovele su do sloma doskorašnjeg monocentričnog međunarodnog ekonomskog sistema.[2] Tri faktora imaju u tome posebnu zaslugu. (1) Širenje socijalizma u svetu i uspešan razvoj socijalističkih zemalja ukazali su na postojanje nove alternative u društvenom razvoju, što je, bez sumnje, podstaklo mnoge, posebno mlade zemlje, na emancipaciju od kapitalističkog puta. (2) Dekolonizacija i formiranje velike porodice zemalja u razvoju stvorili su novi segment u svetskoj privredi (sa većinom svetskog stanovništva, značajnim delom privrednih izvora sveta i velikim budućim tržišnim potencijalom) koji je u dosadašnjem ekonomskom poretku bio sistematski diskriminisan. Otuda za zemlje u razvoju ni posle izvojevane političke slobode nema ekonomske samostalnosti bez izgradnje novog međunarodnog privrednog poretka.[3] (3) Diferencijacija ekonomskih snaga u samom zapadnom svetu takođe je ozbiljno narušila sposobnost funkcionisanja dosadašnjeg monocentričnog privrednog poretka. U tim zemljama je, takođe, sve više onih snaga koje se zalažu za nova pravila ponašanja u međunarodnim ekonomskim odnosima na osnovu principa jednakosti i ravnopravnosti svih učesnika.[4] I u tom delu sveta se uviđa da se novi poredak ne može ostvariti bez dalekosežnih društvenih transformacija u pravcu socijalizma.

Uz ove dugoročne faktore prestanak akutne opasnosti od nuklearne konfrontacije i određena preraspodela finansijske moći (posle 1973. godine) od tehnološki jakih prema zemljama bogatim resursima takođe su doprineli stvaranju uslova (na zahtev nesvrstanih i zemalja u razvoju) za definisanje osnova novog međunarodnog ekonomskog poretka u Ujedinjenim nacijama.

Zemlje u razvoju, međutim, nisu jedini faktor koji se zalaže za svoju viziju sveta. Ne osporavajući u načelu potrebu menjanja dosadašnjih odnosa, sa svojim konceptima se pojavljuju i velike

---

[1] M. ul Haq, *The Third World and The International Economic Order*, Overseas Development Council, Development paper 22, Washington, 1976, str. 22—23.

[2] J.Tinbergen se poziva na Marksa kada ističe da tehnološki progres kao jedna od najsnažnijih poluga društvenog razvoja razara društvene institucije koje su zastarele. Po njemu je jedna od najzastarelijih međunarodna institucionalna struktura. (J. Tinbergen, *Towards a Better International Economic Order*, UNITAR Lecture Series 2, New York, 1971, str. 1.

[3] Mnoge od njih gledaju i dalje od toga. U takozvanom latinoameričkom svetskom modelu eksplicitno se kaže da su ograničenja u društvenim strukturama sveta danas ozbiljnija prepreka napretku zemalja u razvoju nego što je ograničenost resursa. Model se zalaže za tip razvoja koji bi u suštini bio socijalistički. (A. O. Herrera, ed., *Catastrophe or New Society? A Latin American World Model*, International Development Research Centre, Ottawa, 1976, str. 7—8.

[4] Zalažući se za koncept „humanističkog socijalizma". Videti: J. Tinbergen, *Reshaping the International Economic Order*, E. P. Dutton and Co., New York, 1976, str. 63.

ile (koje po logici očuvanja *statusa quo* u odnosima snaga, u uštini žele prolongiranje sadašnjeg sistema), zatim splet multiacionalnih interesa (privrednih, birokratskih, finansijskih i akaemskih), kojima bi pogodovala depolitizacija svetskog ekonomkog sistema i njegovo oslanjanje na čiste koncepte tržišne efiasnosti i, na kraju, „globalni populisti" koji umesto političkog, ehnokratskog i birokratskog elitizma rešenja traže u donošenju lobalnih odluka na temelju participacije.

Neke od ovih alternativnih vizija sveta zasnovane su više a etičkim argumentima (na potrebi pružanja svima minimuma gzistencije i osnovnih ljudskih prava) nego na ekonomskim razozima. S druge strane, neke od najznačajnijih razvijenih zemaja osporavaju ekonomsku efikasnost novog međunarodnog poetka iniciranog u UN. Čak i predsednik Komiteta za pomoć razoju OECD M. Williams smatra da, dok su neki zahtevi u noom međunarodnom ekonomskom poretku opravdani, drugi mogu a povećaju globalnu ekonomsku nestabilnost. I po njemu moalni i politički razlozi obavezuju zapadne zemlje da prihvate češće u „stvaranju globalnog poretka koji bi omogućio ravopravan pristup bar minimalnom standardu života svim njeovim učesnicima"[5].

Sve ovo pokazuje da se na mnogim stranama novi međunaodni ekonomski poredak ne shvata kao temeljit preokret u trukturi i institucionalizaciji međunarodnih privrednih odnosa oji implicira i transformaciju proizvodnih odnosa, odnosno ruštvenih struktura. Teškoće u pregovorima između razvijenih zemalja u razvoju o nekim ključnim problemima međunarodih ekonomskih odnosa ukazuju na to da za ostvarenje novog oretka neće biti dovoljni moralni i teorijski argumenti. O njeovoj sudbini, kao i uvek do sada, u najvećoj meri će odlučivati adašnje i buduće promene u odnosu ekonomskih (i političkih) naga u svetu. Zemlje u razvoju, a nesvrstane posebno, zato imaju azloga da unapređenjem međusobne saradnje očuvaju i ojačaju voj položaj u svetskoj privredi.

Kolektivno oslanjanje na sopstvene snage — snovni motiv međusobne ekonomske saradnje emalja u razvoju

ticanje odgovarajućeg položaja u svetskoj privredi i sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa jeste jedan od ciljeva svestrane međusobne saradnje zemalja u razvoju, ali njihovo kolektivno oslanjanje na sopstvene snage ima kompleksnije značenje nego što e sticanje povoljnijih pregovaračkih pozicija. Sa stanovišta njihoog odnosa prema razvijenim zemljama, kolektivno oslanjanje zemalja u razvoju na sopstvene snage nadovezuje se na dve prethod-

[5] OECD, *Development Cooperation, 1976. Review*, Paris, 1976, str. 0—11.

ne faze: zavisnost i nezavisnost, a prethodi fazi recipročne međuzavisnosti. Pošto su se oslobodile kolonijalne zavisnosti, zemlje u razvoju se (u mnogim slučajevima) još bore za ekonomsku nezavisnost. U za njih izuzetno nepovoljnom međunarodnom ekonomskom poretku kolektivna akcija postala je instrument borbe za privrednu samostalnost. Istovremeno je kolektivno oslanjanje na sopstvene snage postalo sredstvo unapređenja njihovog privrednog razvoja i način njihove identifikacije kao inicijatora i partnera u ostvarivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Na taj način one mogu da izgrade odnos recipročne međuzavisnosti sa razvijenim zemljama. Taj odnos će, zatim, pokazati dugoročni interes svih delova sveta za izgradnju pluralističkog demokratskog sistema ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa.

Kolektivno oslanjanje zemalja u razvoju na sopstvene snage, prema tome, ima najmanje tri značajna cilja: maksimalno aktiviranje (pojedinačno i kolektivno) sopstvenih potencijala za privredni i društveni razvoj, jačanje položaja u svetskoj privredi i uticaja na ostvarivanje novog međunarodnog poretka i izgradnja ravnopravnog recipročnog odnosa ekonomske međuzavisnosti sa ostalim delovima sveta.

U određenim krugovima se na kolektivno oslanjanje zemalja u razvoju podozrivo gleda. Čak i jedan od saradnika na RIO projektu (R. Gibrat) smatra da sadašnja politika oslanjanja zemalja u razvoju na sopstvene snage može da oslabi popularnost pokreta za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka.[6] Oslanjanje na sopstvene snage, međutim, ne znači autarkičan razvoj. Ono implicira savlađivanje razvojnih impulsa sopstvene privrede, ali ne i povlačenje iz međunarodne podele rada, već, pre svega, veću selektivnost i promenu karaktera odnosa sa drugim privredama.

Aktiviranje sopstvenih potencijala za privredni i društveni razvoj

U prošlosti je struktura privrede zemalja u razvoju više odgovarala zahtevima glavnih industrijskih zemalja nego potrebama sopstvenog stanovništva. I pored visoke koncentracije izvoza, zemlje u razvoju bile su zavisne od razvijenih zemalja u pogledu tehnologije, informacija, kapitala, opreme i većine industrijskih proizvoda. Shodno tome je i moć odlučivanja o strukturi proizvodnje i spoljnotrgovinske razmene više bila u domenu preduzeća, institucija i vlada razvijenih zemalja nego njihovih sopstvenih.

Suština oslanjanja na sopstvene snage jeste mogućnost samostalnog donošenja odluka o pitanjima privrednog i društvenog razvoja, o kontroli upotrebe sopstvenih resursa i o razvijanju tehnologije primerene sopstvenim potrebama. Značajne struk-

[6] J. Tinbergen, RIO, op. cit., str. 320.

turne promene u privredama zemalja u razvoju treba da budu zasnovane na potpunijem korišćenju domaćih potencijala, na razvoju domaće osnove za dalji tehnološki, društveni i kulturni progres. Kolektivno oslanjanje na sopstvene snage znači primenu ove razvojne politike u pojedinim regionima i zemljama u razvoju u celini posredstvom različitih oblika njihove međusobne saradnje[7].

Tačnost i opravdanost ovih konstatacija može se efikasno dokazivati i analitičkim jezikom. Opisani odnos zavisnosti zemalja u razvoju od razvijenih delova sveta najeksplicitnije iskazuju globalni makroekonomski modeli porasta svetske trgovine. U mnogima od njih (uključujući i one koji se primenjuju u međunarodnim ekonomskim organizacijama) sve eksplicitno formulisane pretpostavke porasta zemalja u razvoju date su egzogeno. Uzima se obično da stopa rasta društvenog proizvoda zemalja u razvoju zavisi od stopa rasta investicija i uvoza. Njihov investicioni i uvozni kapacitet se, zatim, definiše kao funkcija njihovog izvoza i priliva inostranog kapitala. Izvoz zemalja u razvoju uzima se kao funkcija porasta uvoza OECD koja je, opet, determinisana stopom rasta ovih razvijenih zemalja. U krajnjoj konsekvenci, stopa rasta, karakteristike uvozne tražnje i izvoza kapitala razvijenih zemalja, na taj način, određuju razvojne mogućnosti zemalja u razvoju.

Naravno, ne treba kriviti ove modele porasta što velikim delom tačno prikazuju jednu zalosnu istinu. Ali, zato treba smatrati više nego legitimnim pokret oslanjanja na sopstvene snage kojim ovaj deo sveta želi da se emancipuje od takvog modela porasta koji reprodukuje njihovu zavisnost i nerazvijenost. Ova emancipacija je moguća samo iznalaženjem i korišćenjem endogenih impulsa sopstvenog privrednog porasta, definisanjem sopstvenih (društvenih i kulturnih) uslova primerenih strategija razvoja i korišćenjem međusobne saradnje zemalja u razvoju kao dopunskog faktora i izvora porasta.

Jačanje položaja zemalja u razvoju u svetskoj privredi i njihovog uticaja na ostvarivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka

Pošto će se novi međunarodni ekonomski poredak ostvarivati dugotrajnim pregovorima i postepenom transformacijom odnosa između veoma dobro organizovanih razvijenih zemalja, s jedne, i zemalja u razvoju, s druge strane, prirodno je da međusobna saradnja zemalja u razvoju treba da se koristi i za jačanje njihovih pregovaračkih pozicija. Njihovo kolektivno oslanjanje na sopstvene snage u ovom smislu podrazumeva i izgradnju zajedničkih stavova i politike za efikasnije pregovaranje sa razvijenim zemljama i transnacionalnim korporacijama. Zajedničkom politikom izvoza i uvoza, transfera tehnologije i investiranja mogu se poboljšati

[7] UNCTAD, Report of the Group of Experts, *Economic Cooperation Among Developing Countries*, TD/B/C. 19, Geneva, 1975.

uslovi međusobne trgovine u korist zemalja u razvoju. Ovakvo jačanje pregovaračkih pozicija zemalja u razvoju u suštini znači uspostavljanje neophodne ravnoteže između ranije veoma nejednakih partnera.

Kolektivno oslanjanje na sopstvene snage podrazumeva i stvaranje jače integrisane, odnosno više međuzavisne privredne strukture samih zemalja u razvoju. Međusobna saradnja zemalja u razvoju u proizvodnji, infrastrukturi, informacionim sistemima i finansijama treba da vodi uravnoteženijoj svetskoj ekonomskoj strukturi. Direktne ekonomske veze između zemalja u razvoju mogu isključiti posredovanje razvijenih i na taj način povećati globalnu efikasnost međunarodnih ekonomskih odnosa.

Često se postavlja pitanje koji su to osnovni faktori koji mogu trajnije da jačaju pregovaračke snage zemalja u razvoju.

Sudeći po demografskim trendovima sadašnje razvijene zemlje činiće krajem ovog veka oko 20% svetskog stanovništva. Teško je verovati da takva opadajuća manjina može na duži rok zadržati kontrolu privredne, finansijske i političke sudbine sveta. Ne postoje više mogućnosti efikasne izolacije ove privilegovane manjine sveta. Njihov nuklearni zastrašivač može biti doveden do apsurda. Neke zemlje u razvoju mogle bi ovladati ovom tehnologijom.[8] Ta mogućnost, naravno, treba da se koristi isključivo radi ubrzanja i globalizacije pregovora o razoružanju.

Osim nafte, većina poljoprivrednih i mineralnih resursa sveta locirana je u zemljama u razvoju. Razvijene zemlje, sa izuzetkom SAD, postaju sve zavisnije od uvoza prirodnih resursa. Promene u ceni nafte stvaraju nove komparativne prednosti zemalja u razvoju na području prirodnih resursa.[9] I u pogledu uvoza manje esencijalnih proizvoda (čaj, kafa, kakao, kaučuk i slično), razvijene zemlje su veoma zavisne, kako zbog nemogućnosti stvaranja adekvatnih supstituta, tako i zbog značajnog stepena angažovanosti njihovih proizvoda u preradi, transportu, marketingu i distribuciji.

Na duži rok se mora računati sa tim da će zemlje u razvoju biti sve veći segment svetskog tržišta, a od sve većeg značaja i za plasman proizvoda razvijenog dela sveta. Novi trgovinski tokovi, koji su nastali posle akcije OPEC zemalja, to najbolje pokazuju. OPEC zemlje su, međutim, i za neke zemlje u razvoju postale novo tržište. One su, zatim, delimično već ostvarile preraspodelu monetarnih rezervi sveta, a imaju izgleda da postignu i veći uticaj na razvoj međunarodnog monetarnog sistema.

Zemlje u razvoju mogu u privredi uspostaviti efikasniju kontrolu nad inostranim investicijama i aktivnostima transnacionalnih korporacija. Bez saglasnosti zemalja u razvoju biće nemoguće da se utvrde načini korišćenja zajedničkih resursa čovečanstva (morsko dno, vasiona).

---

[8] M. ul Haq, op. cit., str. 13—14.

[9] J. Tinbergen, RIO, op. cit., str. 106.

Pojedinim od ovih činilaca jačanja položaja zemalja u razvoju u svetskoj privredi različiti autori mogu pridavati različit značaj, ali se mnogi od njih slažu u oceni da su za realizaciju novog međunarodnog ekonomskog poretka od najvećeg značaja njihova solidarnost i politička kohezija. Razume se, navedeni faktori utoliko više dobijaju u značaju ukoliko ih zemlje u razvoju kolektivno koriste. Pored toga, već ostvareno prisustvo zemalja u razvoju u sistemu Ujedinjenih nacija, a pogotovu u toku njegove neizbežne reforme, može se u punoj meri iskoristiti samo pri postojanju njihovog političkog jedinstva.

Razvoj recipročnog odnosa međuzavisnosti

Pošto su nam poznati činioci i mehanizmi koji uslovljavaju zavisnost zemalja u razvoju od razvijenih, i nakon identifikacije osnovnih faktora njihove emancipacije od takvog odnosa, postavlja se pitanje hoće li odnos razvijenih i nerazvijenih evoluirati u pravcu stvaranja recipročne ravnopravne međuzavisnosti? Pošto sve što znamo o zakonitostima društvenog razvoja ukazuje na to da do spontanog razvoja u tom pravcu neće doći, umesnije je pitati: šta se može preduzeti da se omogući izgradnja novog međunarodnog ekonomskog poretka zasnovanog na stvarnoj ravnopravnosti i recipročnoj međuzavisnosti svih?

Prvo, moguće je i potrebno približiti pregovarače ukazivanjem na to da cilj novog međunarodnog ekonomskog poretka nije masovna redistribucija *postojećeg* dohotka i bogatstva u svetu. Brži napredak zemalja u svetu ne bi mogao trajno da se oslanja na takve mehanizme. Ono što novi poredak treba da pruži jeste stvaranje ravnopravnih mogućnosti za njihov razvoj po autonomnim razvojnim strategijama, na endogenim izvorima porasta. Otklanjanjem akutnih problema i uz stabilan porast svetske privrede može se ubrzani porast zemalja u razvoju, koji podrazumeva drugačiju raspodelu *budućeg* dohotka u svetu, postići bez značajnijeg usporavanja porasta razvijenih zemalja.

Drugo, akutne probleme međunarodnih ekonomskih odnosa, kao i ona pitanja koja na duži rok blokiraju ostvarivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, treba postavljati na način koji će ukazati na objektivnu međuzavisnost i obostranu zainteresovanost učesnika u njihovom rešavanju. Primera radi, uz garanciju sigurnosti izvoznih prihoda zemalja proizvođača primarnih proizvoda zemlje potrošači stekle bi stabilnost i kontinuitet isporuke. Većim udelom zemalja u razvoju u dohotku stvorenom eksploatacijom njihovih prirodnih resursa one postižu stabilnije uslove inostranog investiranja. Demokratizacija međunarodnih finansijskih institucija moguća je ako osigurava adekvatnu zastupljenost zemalja u razvoju, a da pri tom ne izazove gubljenje interesa razvijenih zemalja za razvoj ovih međunarodnih ustanova.[10]

---

[10] Third World Forum, *Proposals for a New International Economic Order,* Mexico City, 1975, str. 14.

Treće, potrebno je ukazati na posledice konfrontacije do kojih bi neminovno došlo ako se u rešavanju ključnih pitanja novog međunarodnog ekonomskog poretka ne bi postigao odgovarajući napredak. Konfrontacija bi zemljama u razvoju mogla doneti dalje otežavanje uslova za pristup tržištima razvijenih, otežavanje trgovinskih pregovora o primarnim proizvodima, odbrambenu politiku zaliha u razvijenim zemljama i dalje smanjenje bilateralnih programa pomoći, odnosno manji doprinos razvijenih zemalja međunarodnim finansijskim institucijama. Za razvijene zemlje bi konfrontacija značila više cene sirovina (zbog nedovoljnog porasta proizvodnje i visokih troškova supstitucije), mnogobrojne investicione sporove i smanjenje prihoda transnacionalnih korporacija, sužavanje izbora potrošača (zbog povećane zaštite), smanjenje mogućnosti plasmana industrijskih proizvoda na tržištima zemalja u razvoju.[11] Sve ovo, bacajući preteće svetlo na već postojeću međuzavisnost u svetskoj privredi, trebalo bi da vodi saradnji svih zemalja u uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Ključna područja međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju

Pored toga što će se, prvenstveno u sistemu Ujedinjenih nacija (ali i van njega), angažovati u pregovorima sa razvijenim zemljama, zemlje u razvoju mogu u značajnoj meri doprineti ostvarivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka i samostalnim akcijama, i to unapređenjem međusobne ekonomske saradnje.

Oblici međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju obuhvataju ceo spektar savremenih međunarodnih privrednih transakcija koje su, inače, predmet institucionalnog regulisanja u novom međunarodnom ekonomskom poretku iniciranom u Ujedinjenim nacijama. Primenom osnovnih principa novog međunarodnog poretka u međusobnoj ekonomskoj saradnji zemlje u razvoju daće značajan prilog njihovoj afirmaciji u veoma širokom opsegu različitih oblika međunarodne ekonomske kooperacije. Ako se one budu usredsredile na saradnju u oblastima koje su ključne u novom poretku, zemlje u razvoju će unapređivanjem međusobne saradnje najefikasnije ubrzavati ostvarivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Zemlje u razvoju su od Lusake, Alžira, VI specijalnog zasedanja UN i Najrobija do Kolomba i Meksika neprestano produbljivale svoj program međusobne saradnje. On danas već obuhvata mnoga područja i oblike saradnje koji se do detalja razrađuju u podeli rada ustanovljenoj u Kolombu. Među svim oblicima saradnje, sa stanovišta ostvarivanja novog poretka, od najvećeg su značaja: (1) koordinacija razvojne politike i saradnja u proizvodnji, (2) trgovinska saradnja i (3) monetarno-finansijska saradnja.

---

[11] G. F. Erb, *The Developing World's „Challenge" in Perspective*, u knjizi *Beyond Dependency*. Overseas Development Council, Washington, 1975, str 148—149.

Saradnja u razvoju i proizvodnji

Za razliku od mnogih drugih oblika saradnje (uključujući trgovinsku i monetarno-finansijsku), koji do određene mere stvaraju prostor, odnosno olakšavaju uslove za razvoj, direktna saradnja u razvojnoj politici i proizvodnji kreira privredni razvoj i daje neposredne (a ne indirektne) efekte. Otuda proizilazi ključni značaj ovog područja saradnje za pojedinačno i kolektivno oslanjanje zemalja u razvoju na sopstvene snage. Bez krupnih strukturnih promena u privredama zemalja u razvoju i promene njihove uloge u međunarodnoj podeli rada liberalizacija trgovine i međunarodno kretanje kapitala mogli bi više da koriste transnacionalnim korporacijama da povećaju efikasnost svog poslovanja nego zemljama u razvoju.

Saradnjom u razvojnoj politici i proizvodnji (na regionalnom, interregionalnom i globalnom nivou) zemlje u razvoju mogu da ubrzaju promenu strukture investicija, proizvodnje, potrošnje i međunarodne razmene. Takvim strukturnim promenama zemlje u razvoju bi ostvarile veću proizvodnju (jednih za druge) dobara koje troše, smanjile svoju tehnološku zavisnost od razvijenog sveta i izbegle njihovo posredovanje, formirale strukturu potrošnje prilagođenu potrebama većine svog stanovništva.

Značaj ovog oblika saradnje proističe iz iskustvenog saznanja zemalja u razvoju da koncepti, politika i obrasci razvoja preuzeti od razvijenih zemalja ne dozvoljavaju učešće većine u razvoju, kao i da u tim uslovima međunarodna trgovina, ekonomska pomoć, monetarna politika i tehnologija ostaju instrumenti dominacije u rukama razvijenih.[12]

Analiza dokumenata nesvrstanih i zemalja u razvoju, kao i dokumenata UN o novom međunarodnom ekonomskom poretku, pokazuje da na ovom području ostvarivanje razvojno-političkih ciljeva novog poretka nije daleko odmaklo. Zemlje u razvoju će uskoro verovatno prihvatiti dijalog o trećoj dekadi razvoja, a da prethodno, na žalost, nisu u dovoljnoj meri definisale svoju razvojnu strategiju. Ne potcenjujući razvojne potrebe u poljoprivredi, koja ima ogromne zadatke u zadovoljavanju osnovnih ljudskih potreba, mora se istaći uverenje da ključni element razvojne strategije u zemljama u razvoju treba da bude industrijalizacija. Pored toga što su u dokumentima sa Dakarske konferencije o sirovinama i razvoju i u Kolombu nesvrstane i zemlje u razvoju definisale program saradnje u oblasti sirovina i primarnih proizvoda, u oblasti industrijalizacije do sada jedini kvantitativno utvrđeni cilj potiče sa konferencije UNIDO u Limi, na kojoj je ocenjeno da udeo zemalja u razvoju u industrijskoj proizvodnji sveta 2000. godine treba da iznosi 25%.[13] Razume se, ovi dokumenti pozivaju na koordinaciju nacionalnih planova industrijalizacije i direktnu proizvodnu saradnju osnivanjem multinacionalnih preduzeća nesvrstanih

---

[12] The Belmont Statement, ODC *Beyond Dependency*, op. cit., str. 166—167.

[13] UNIDO, *Lima Declaration and Plan of Action on Industrial Development and Co-operation*, 1975, paragr. 28.

i drugih zemalja u razvoju.[14] Ostaje, međutim, saznanje da na globalnom nivou još ne postoji politika industrijalizacije zemalja u razvoju koja bi bila strukturno potpunije definisana i koja bi nagoveštavala buduću ulogu ovih zemalja u svetskoj industrijskoj podeli rada.

Alternativne analize pokazuju da za ostvarenje prosečne stope ukupnog rasta do 2012. godine od 5% *per capita* zemlje u razvoju moraju postići znatno viši udeo u industrijskoj proizvodnji sveta.[15] Ove analize sugerišu politiku industrijalizacije koja bi bila usmerena na zadovoljavanje osnovnih društvenih potreba u zemljama u razvoju. Industrije vezane za proizvodnju hrane i energije u takvom konceptu imaju znatan prioritet (đubriva, insekticidi, poljoprivredne mašine i oprema, kapaciteti prerade, transporta i uskladištenja i agroindustrija u celini, oprema za tekstilnu proizvodnju, građevinski materijali, farmaceutski proizvodi). Ostale industrije morale bi biti odabrane po kriterijumu najefikasnije upotrebe resursa i komparativnih prednosti.[16]

Ne treba gubiti iz vida da strategiji industrijalizacije u određenoj meri treba da bude podređena i politika saradnje među zemljama u razvoju u oblasti transporta i komunikacija, nauke i tehnologije.

Međusobna trgovinska saradnja zemalja u razvoju

Do sada su predlozi mera za unapređenje međunarodne trgovine zemalja u razvoju pretežno upućivani razvijenijim zemljama. Boreći se za ove mere definisane u osnovama novog međunarodnog ekonomskog poretka, zemlje u razvoju i u međusobnoj trgovini mogu u velikoj meri da primenjuju neke od njih. Na ovom području će zemlje u razvoju možda i najpre morati sopstvenim snagama da realizuju neke elemente novog poretka. Ova napomena se odnosi na formiranje specijalnog fonda za finansiranje zaliha osnovnih sirovina. Iako je ovo pitanje većim delom u sferi proizvodne i finansijske saradnje, ovom akcijom zemlje u razvoju, u stvari, žele da ubrzaju prihvatanje integralnog programa UNCTAD za primarne proizvode. Ona treba da rezultuje dalekosežnim poboljšanjem sistema međunarodne trgovine i stabilizacijom izvoznih prihoda po adekvatnim cenama za ove proizvode.

Opšti princip preferencijalnog tretmana zemalja u razvoju u svetskoj trgovini zemlje u razvoju mogu afirmisati njegovom primenom u međusobnoj razmeni. Postepenim povezivanjem postojećih regionalnih sistema preferencijalne trgovine može se stvoriti globalni sistem preferencijalne trgovine koji bi uključivao sve zemlje u razvoju. U tom pogledu je Tripartitni sporazum iz 1968. godi-

---

[14] Posebno dobar pregled takvih preporuka daje UNCTAD IV TD/192, supp. 1. Nairobi, 1976, str. 39—46.

[15] J. Tinbergen, RIO, op. cit., str. 92—94.

[16] Isto, str. 239—240.

između Egipta, Indije i Jugoslavije pružio pozitivna iskustva. nas je najznačajnija preferencijalna šema zemalja u razvoju držana u Protokolu o trgovinskim pregovorima između zemalja razvoju koji je stupio na snagu februara 1973. godine uz učešće naest zemalja. Preferencijali iz te šeme odnose se na oko 500 rinskih pozicija, prvenstveno poluproizvoda i industrijskih pro-oda. U regionalnim razmerama nedavno je sklopljen sporazum Bangkoku između zemalja u razvoju sa područja Ekonomske misije UN za Aziju i Pacifik.

Koncept preferencijalnog tretmana međusobne saradnje ze-alja u razvoju u novije vreme evoluira u pravcu stvaranja obu-vatnog sistema preferencijala određene piramidalne strukture. Regionalni i subregionalni preferencijalni sporazumi treba da bu-u međusobno povezani, tako da, u stvari, omoguće interregionalno globalno uključivanje svih zemalja u razvoju.[17] Cilj je da se pro-iri lista obuhvaćenih proizvoda, kao i da se preferencijali odnose na necarinske prepreke. Preferencijalni tretman bi trebalo pri-menjivati i na trgovinske usluge. Preferencijalna marža mogla bi iti veća za proizvode najmanje razvijenih zemalja.

Jedan od najradikalnijih predloga na ovom području do sada nije privukao veću pažnju. M. ul Haq je, naime, predlagao da se jedinstveno područje preferencijalne trgovine zemalja u razvoju ostvari skoro jednim potezom: simultanom devalvacijom njihovih nacionalnih valuta za (na primer) 50%.[18]

Druge moguće mere međusobne trgovinske saradnje zemalja u razvoju odnose se na zajedničku politiku uvoza na regionalnoj osnovi, kojom se u odnosu na razvijene zemlje omogućuje ravno-pravnija pregovaračka pozicija, osnivanje multinacionalnih predu-zeća zemalja u razvoju za izvozni marketing, zaključivanje dugo-ročnih međusobnih sporazuma o isporukama pojedinih proizvoda i druge mogućnosti koordinacije trgovinskih politika.

Monetarna i finansijska saradnja zemalja u razvoju

Još od Alžirske konferencije nesvrstanih čine se napori da se olak-šaju teškoće zemalja u razvoju koje proizilaze iz nedostatka kon-vertibilnih sredstava plaćanja. U sklopu monetarne saradnje nasto-ji se na tome da se što većem broju zemalja u razvoju omo-gući međusobno plaćanje u nekoj od njihovih nacionalnih valuta. Ovakav sistem plaćanja je najrazvijeniji u postojećim regionalnim klirinškim sporazumima.

Centralnoamerički monetarni sporazum sadrži i multilate-ralnu klirinšku instituciju za plaćanja po tekućim i kapitalnim transakcijama, a funkcioniše od 25. X 1974. godine. Platni spo-razum između centralnih banaka zemalja Latinoameričke zone

[17] UNCTAD, TD/B/AC. 19. Geneva, 1975, str. 5—11.
[18] M. ul Haq, op. cit., str. 52.

slobodne trgovine (od 22. IX 1965) takođe omogućava multilateralno prebijanje salda međusobnih plaćanja. Azijska klirinška unija omogućava međusobna plaćanja zemalja sa područja Ekonomske i socijalne komisije UN za Aziju i Daleki istok. Centralne banke zemalja zapadne Afrike takođe su sklopile sporazum (14. III 1975) o stvaranju zapadnoafričke klirinške institucije.[19] U većini ovih klirinških unija kao obračunska jedinica služi dolar ili neka nacionalna valuta vezana za specijalna prava vučenja. Može se očekivati da će vremenom doći do međusobnog povezivanja ovih regionalnih klirinških sistema u jednu mrežu koja će omogućavati plaćanja međusobnom razmenom između zemalja u razvoju.

Na osnovu elemenata akcionog programa ekonomske saradnje nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju iz Kolomba, u zemljama koordinatorima u toku je i aktivnost usmerena na definisanje predloga za ostvarenje alternativne jedinice međunarodne likvidnosti i za osnivanje Banke zemalja u razvoju.

Međusobna finansijska saradnja zemalja u razvoju je komplementarno područje aktivnih mera koje mogu podstaći njihov privredni razvoj, proizvodnu i trgovinsku saradnju. Nedovoljna finansijska snaga i nedostatak saradnje u toj oblasti u velikoj meri su bili uzrok dosadašnjoj nedovoljnoj povezanosti privrede ovih zemalja. Iskustvo posle 1973. godine pokazalo je da je novostvoreni finansijski potencijal OPEC zemalja, i pored njihove dobre volje, posredstvom postojećih tržišta novca i kapitala (posebno evro-deviznog tržišta) više plasiran u razvijene zemlje nego u zemlje u razvoju.

Ova tendencija se ne može prevazići bez izgradnje finansijskog sistema koji bi povezivao zemlje u razvoju. Samo u tim uslovima bi se moglo izbeći uticajno i skupo posredovanje razvijenih zemalja u međusobnoj finansijskoj saradnji zemalja u razvoju.

Mehanizmi međusobne finansijske saradnje zemalja u razvoju trebalo bi da imaju tri vrste zadataka. Oni treba da povežu centralne i komercijalne banke zemalja u razvoju u jedinstvenu mrežu koja će da olakša međusobna plaćanja i kreditira robnu razmenu između tih zemalja. Zatim bi na osnovu viškova pojedinih zemalja trebalo srednjoročnim zajmovima i kreditima olakšati platnobilansno prilagođavanje zemalja u razvoju. Zadatak sistema bio bi i da dugoročna sredstva jednih usmerava na finansiranje razvoja drugih zemalja u razvoju. U finansiranju privrednog razvoja učestvovali bi i mnogi nedavno osnovani nacionalni i regionalni fondovi zemalja u razvoju.

Neka razmišljanja sugeriraju da bi predložena Banka zemalja u razvoju osim platnim prometom i kreditiranjem međusobne razmene zemalja u razvoju trebalo da se bavi i mobilizacijom dugoročnijih sredstava na osnovu kojih bi finansirala prilagođavanje platnih bilansa i imala funkciju razvojne banke.

---

[19] J. G. del Valle, *Monetary Co-operation Among Developing Countries*, UNCTAD, TD/B/AC. 19, Geneva, 1975, str. 2—3.

kazivanjem na tri ključna područja međusobne ekonomske radnje zemalja u razvoju želelo se pokazati da zemlje u razvoju, primenjujući načela novog međunarodnog ekonomskog poretka u međusobnim odnosima, olakšavaju njegovu globalnu afirmaciju. Gradeći tako sopstvenim snagama deo buduće institucionalne strukture i mehanizama međunarodnih ekonomskih odnosa, zemlje u razvoju posebno vode računa o dva momenta.

Prvo, mehanizmi saradnje i novi institucionalni aranžmani koje one stvaraju treba od regionalnog nivoa postepeno da evoluiraju ka interregionalnom i ukupnom obuhvatanju zemalja u razvoju, jer je to put jačanja njihove solidarnosti i kohezije.

Drugo, mehanizmi i institucionalne strukture međunarodne saradnje koje grade zemlje u razvoju treba da se razvijaju tako da mogu u potpunosti da se uklope u globalni sistem međunarodne saradnje kada se steknu uslovi da se u celini ostvari novi međunarodni ekonomski poredak.

Boris Cizelj

Teorijska osnova i osvrt na ekonomsku saradnju i regionalnu integraciju zemalja u razvoju

I

Kao što je bilo potrebno izvesno vreme (i iskustvo) da zemlje u razvoju odbace liberalističke i njihovim prilikama i interesima nepodešene teorije ekonomskog razvoja, i na području spoljnotrgovinske teorije te su se zemlje počele emancipirati tek nedavno. U tom smislu je kompletno odbačena filozofija slobodne trgovine sa svojim postulatom nediskriminacije i klauzulom najpovlašćenije nacije kao sistem odnosa u međunarodnoj razmeni koji onemogućuje privrednu emancipaciju svetskog Juga i njegovo ravnopravnije uključenje u međunarodnu podelu rada. Takav stav potiče od saznanja da je jednakost postupka pravedna samo među jednakim partnerima[1], a to se, svakako, ne može primeniti na odnos razvijeni — zemlje u razvoju. Danas je najšire prihvaćena koncepcija uključivanja zemalja u razvoju u

[1] Indijac N. P. Pillai je postavio izreku „Equality of treatment is equitable only among equals".

eđunarodnu razmenu pod uslovima adekvatne zaštite[2] njihovih ·ivreda i podrške izvoznim delatnostima.

Ukoliko se više ekonomska misao, koja se bavi spoljnotr›vinskom strategijom zemalja u razvoju, oslobađala ostataka ›oklasične teorije spoljne trgovine, utoliko više je funkcija meınarodne razmene u procesu društveno-ekonomskog preobražaı zemalja u razvoju dobijala uravnoteženo optimalno mesto. ›orijski ta funkcija više nije ni precenjena, a ni potcenjena.

Delimično iz objektivnih razloga (međusobna razmena redstavlja samo oko 20% ukupnog izvoza zemalja u razvoju), delimično i zbog toga što je veliki deo te teorije nastao među ıtorima sveta Zapada, veoma mali deo razmišljanja posvećen : trgovinskoj razmeni među zemljama u razvoju. To se može bjasniti i činjenicom da — statički posmatrano — te zemlje ra›olažu ograničenim mogućnostima za unapređenje obima i robe strukture međusobne trgovine.

Baš iz tog razloga (pored drugih, o kojima će kasnije biti ›či) mnogi autori koji se bave spoljnotrgovinskom problematiom zemalja u razvoju, a i drugi, koncentrisali su svoju pažnju a proces regionalne integracije. Taj problem je — naročito od redine 60-tih godina naovamo — privukao toliko pažnje naučika da danas raspolažemo dosta velikim fondom literature[3], od isto teorijskih rasprava do monografija o pojedinim regionalim grupacijama sa kvantitativnim računima efekata integracije. 'reba konstatovati da čak i među najistaknutijim teoretičarima konomije razvoja (na primer, Tinbergen, Prebish, Myrdal itd.) ›ško nalazimo pojedinca koji problemu ekonomske integracije emalja u razvoju nije posvetio deo svog rada.

Teorija koja se bavi integracijom zemalja u razvoju je iz'esno vreme bila suviše pod uticajem neoklasične škole carinske ınije[4] i na njoj temeljenih modernizovanih verzija opšte teorije konomske integracije.[5] U kontekstu doktrine slobodne trgovine ıeoklasična teorija carinske unije postavila je analitičku osnovu a srednju fazu ekonomske integracije među visokorazvijenim ›rivredama.[6] Već u vreme kada se pojavila (pedesete godine), ›na je u mnogim aspektima bila prevaziđena, pošto su njena ·tatična predviđanja bila suviše nerealna za tadašnje prilike. Međutim, pošto je tada integracija bila ekonomsko-politički im›erativ Evrope, neoklasična teorija je brzo razrađena i unapre-

---

[2] T. Balogh je još 1963. godine („Unequal Partners", Brasil Blackvell, Oxford) postavio koncepciju „infant country" — proširujući Lisov argument u prilog diskriminaciji da bi se zaštitile „infant industri›s" zemalja u razvoju.

[3] Vidi: *Ekonomska saradnja i regionalna integracija među zemjama u razvoju — uvodna, selektivna bibliografija,* Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana, 1976.

[4] Njeni su glavni autori J. Viner, J. E. Meade, R. G. Lipsey i H. Swibata.

[5] Među značajnijim predstavnicima te škole mogu biti pomenuti B. Balassa, B. F. Bassell, C. A. Cooper, T. Scitovsky i drugi.

[6] V. Dragomanović, „Teorija carinske unije i nerazvijene privrede", doktorska teza, Zagreb, 1971, str. 103.

đena, kako bi dala oslonac praktičnim naporima i određivanju daljih faza integracionog procesa.

Neoklasična teorija sa svojim modernijim verzijama imala je dosta uticaja na razmišljanja o integraciji među zemljama u razvoju. Stoga valja ukazati na njenu neadekvatnost u odnosu na prilike u tim zemljama:

(a) Pre svega, pomenimo glavne okosnice neoklasične teorije koje sve redom nisu relevantne za zemlje u razvoju:

— konstantnost raspoloživih faktora proizvodnje,

— izjednačenost prosečne i marginalne produktivnosti,

— puna zaposlenost, iskorišćenost kapaciteta i puno korišćenje resursa,

— slobodna konkurencija na unutrašnjem tržištu i slobodna trgovina sa svetom,

— nema platnobilansnih debalansa zemalja i carinske unije kao celine.

(b) Svojim apriorno negativnim stavom o carinskoj zaštiti neoklasična teorija se nikako ne uklapa u realnost zemalja u razvoju, koje nemaju mogućnosti da izvrše industrijalizaciju — naročito kada je njen pravac uvozna supstitucija — ukoliko ne bi koristile sve vidove carinske i vancarinske zaštite.

(c) U svojoj osnovnoj verziji (naročito Vinerovoj) neoklasična teorija ocenjuje efekte carinske unije po kriterijumu stvaranja i skretanja trgovine („trade creation" i „trade divertion"). Kad se uzme u obzir da je nova međunarodna podela rada uslov za smanjenje jaza između razvijenih i zemalja u razvoju, ovaj kriterijum postaje praktično neupotrebljiv. Naime, razvoj svetskog Juga i njegovi integracioni procesi, koji su već realni i sve jači, neminovno će dovesti do izvesnog „skretanja trgovine" (integracione grupacije će zameniti jeftinije izvore snabdevanja iz trećih zemalja skupljim izvorima snabdevanja u grupaciji), ali će to donositi ovakve pozitivne rezultate za zemlje u razvoju, a time posredno i za razvijeni svet:

— povećaće se zaposlenost, iskorišćenost kapaciteta i resursa,

— porašće izvoz, diverzifikovaće se njegova robna struktura i poboljšaće se položaj (zemalja u razvoju) na svetskom tržištu,

— smanjiće se platni debalansi,

— formiranjem većih tržišta otvaraju se mogućnosti naročito za izgradnju industrije kapitalnih dobara, a time se smanjuje tehnološka zavisnost od razvijenog sveta.

(d) Ako uporedimo uslove koje neoklasici postavljaju za uspešnu integraciju sa faktičkim uslovima zemalja u razvoju, vidimo kako — po kriterijumima te teorije — ove zemlje od ekonomske integracije ne mogu očekivati značajnije rezultate.

Primera radi navodimo neke od tih uslova (po Vineru i Meadu):

— grupacija bi trebalo da bude što veća u odnosu na ukupnu svetsku proizvodnju, trgovinu i potrošnju,

— ekonomska struktura grupacije bi trebalo da bude takva a otvara što veće mogućnosti podele rada među zemljama-članicama,

— visok stepen privredne međuzavisnosti zemalja pre foriranja grupacije,

— što veća konkurencija među proizvođačima u grupaciji,

— što veće razlike u proizvodnim troškovima (pojedinih roizvoda) među zemljama u grupaciji,

— nivo zajedničke carinske zaštite bi trebalo da bude što iži u poređenju s prosečnim nivoom u pojedinim zemljama pre ormiranja grupacije.[7]

U 60-tim godinama je proces subregionalne i regionalne integracije zemalja u razvoju postao sve važniji segment njihove azvojne politike. Ubrzano su se formirale nove grupacije (naroito na afričkom tlu), menjalo se njihovo članstvo, sklapali su e mnogi sporazumi i donosili veliki planovi od kojih znatan broj ikad nije realizovan. Mnogi su ocenjivali postignute rezultate eoma kritično, a u analizama celokupnog burnog procesa videlo e da ekonomska misao, sa svoje strane, nije napredovala toliko oliko je taj proces od nje tražio. Ekonomska integracija u zemjama u razvoju je morala da rešava razne probleme (koji u teoriji nisu bili razmatrani), pa stoga i nije iznenađujuće što se nije uklapala ni u definicije, ni u faze koje je predviđala i formulisala ekonomska teorija.

Bez obzira na dosadašnje dosta skromne rezultate, treba očekivati da će ekonomska integracija među zemljama u razvoju zauzimati sve značajnije mesto u razvojnim naporima tih zemalja. Stoga se pred ekonomsku nauku postavlja zadatak da razradi odgovarajuća rešenja za ove probleme: pod kojim uslovima i na koji način integracija može da doprinese ubrzanom privrednom razvoju zemalja u razvoju uz minimalne štetne posledice; kroz koje faze proces integracije treba ili može da ide; koji su glavni motivi i uslovi uspešne integracije; i kakvim metodima optimalno podeliti koristi i žrtve integracionog procesa među zemlje članice grupacije.

Nedostaje i metodologija za kompleksno merenje svih efekata integracije i postignutih rezultata u pojedinim grupacijama, što bi omogućilo i međusobne komparacije. Pošto takva metodologija ne postoji, često se daju paušalne, vrlo negativne ocene integracija u zemljama u razvoju, a da se pri tom: (1) ne uzimaju dovoljno u obzir objektivni istorijski uslovi, zajedno sa svim preprekama koje te zemlje moraju savladavati, i (2) ne uzimaju se u obzir svi relevantni podaci i pokazatelji po kojima se mogu oceniti direktni i indirektni efekti integracije na privredni razvoj pojedine zemlje i grupacije kao celine.

Od približno 30 postojećih subregionalnih i regionalnih grupacija nema nijedne koja bi u celini ispunjavala bar jedan od uslova koje su Viner i Mead predviđali za uspešnu integraciju.

---

[7] P. Robson (ed.), *International Economic Integration*, Penguin, Harmondsworth, 1972, pp. 41—43, i Dragomanović, op. cit., str. 43—44.

Još više, pored često dosta sličnih monokulturnih privreda, one se sukobljavaju s velikom kulturom, istorijskom, etničkom, jezičkom i političkom heterogenošću. Vrlo su često pojedine zemlje u grupaciji vezane za različite spoljne faktore, što ih još više razdvaja, a na tome rade aktivno i sistematski (i, na žalost, često sa dosta uspeha) razne strane službe i transnacionalne korporacije.

Pre formiranja pojedinih grupacija dotične zemlje su, po pravilu, imale malo međusobnih ekonomskih veza — izvoz je bio pretežno sirovinski, a nacionalne privrede tek su počele sa industrijalizacijom. Ako to zanemarimo, pa onda ocenjujemo, na primer, samo kretanje učešća međusobne trgovine u ukupnom izvozu pojedinih zemalja, stope rasta društvenog produkta pre i posle integracije itd., verovatno nismo obuhvatili sve relevantne pokazatelje efekata integracije. U empirijskom istraživanju rezultata Centralnoameričkog zajedničkog tržišta J. B. Nugent[8] je pokazao šta se može učiniti na planu evaluacije postignutih efekata integracije koristeći metode raznih autora (Cooper, Massell, Johnson, Bhambri, Balassa, Mikesell, Kreinin), da bi na kraju razvio sopstveni ekonometrijski simulacioni model za ocenu potencijalnih koristi od koordinacije fiskalne i monetarne politike u pomenutoj grupaciji.

Odgovarajući na pitanje kakvu korist zemlje u razvoju mogu imati od integracije, P. Robson[9] (sintetizirajući doprinose većeg broja savremenih autora) nabraja ove:

(a) povećanje proizvodnje zbog specijalizacije na osnovu komparativnih prednosti,

(b) porast proizvodnje zbog boljeg korišćenja proizvodnih faktora (ekonomija obima),

(c) poboljšanje odnosa razmene (terms of trade) pojedinih zemalja sa ostalim članicama grupacije, sa zemljama u razvoju u celini i ostalim svetom,

(d) poboljšanje privređivanja zbog veće konkurencije u grupaciji,

(e) strukturalne promene u nacionalnim privredama koje utiču na uslove privređivanja (kvantitet i kvalitet produkcionih faktora).

II

Relativno najjednostavnije je oceniti šta su zemlje u razvoju postigle u unapređenju ekonomske saradnje na području trgovine — iako tu ima metodoloških teškoća s nesređenim podacima.[10]

---

[8] J. B. Nugent, *Economic Integration in Central America — Empirical Investigations*, John Hopking University Press, Baltimore and London, 1974.

[9] Op cit., str. 10.

[10] Po našem saznanju, za sada ne postiji nijedna statistička edicija iz ove oblasti, a kad se uporede podaci iz standardnih međunarod-

Kao što vidimo iz tabele 1 u prilogu, u poslednjih 12 godina ukupna vrednost trgovine zemalja u razvoju porasla je skoro 8 puta, ali polovina tog porasta otpada na period 1973—1975. u kojem je veliki uticaj ispoljio skok cena nafte i nekih drugih primarnih proizvoda. Istovremeno, kretanje procentualnog učešća međusobne razmene u ukupnom izvozu zemalja u razvoju (porast učešća za oko 1/10) i u celokupnom svetskom izvozu (porast učešća skoro 1/2) potvrđuje takav zaključak. To se vidi po tome što u prethodnom periodu, to jest 1968—1972, zemlje u razvoju beleže pad učešća međusobne trgovine u ukupnom izvozu sa 23,1% na 19,7% i učešća sa 4,6% na 3,9%.

S druge strane, to isto kretanje treba uporediti i sa učešćem zemalja u razvoju u celokupnom svetskom izvozu: ono je 1960. godine iznosilo 21%, a u 1971. godini samo 17%. U istom periodu učešće međusobne trgovine zemalja u razvoju u svetskom izvozu palo je sa 4,9% na 3,9%, što znači da se međusobna razmena zemalja u razvoju relativno smanjila (u odnosu na celokupnu svetsku trgovinu) kao što se to desilo i sa ukupnim izvozom tih zemalja.[11]

Kad uporedimo učešće međusobne trgovine u izvozu pojedinih zemalja u razvoju (raspolažemo podacima za period 1968 - 1974. za 91 zemlju) vidimo dosta velike razlike:

Učešće međusobne trgovine u ukupnom izvozu pojedine zemlje u razvoju	Broj zemalja sa odgovarajućim učešćem međusobnog izvoza u njihovom ukupnom izvozu
Iznad 50 %	2
41—50 %	6
31—40 %	17
21—30 %	26
11—20 %	28
Do 10 %	12

zvor: „Direction of Trade", IMF, Washington (odgovarajući brojevi).

Više od polovine zemalja spada u kategoriju između 11% i 0% međusobne razmene. Glavni objektivni faktori koji utiču na stepen međusobne ekonomske vezanosti za zemlje u razvoju su: veličina i struktura privrede dotične zemlje, nivo njene razvijenosti i diverzifikacija njene spoljne trgovine, tradicionalne ekonomske veze s velikim zemljama ili u novije vreme uspostavljeni preferencijalni sistemi (naročito na subregionalnom planu) itd.

ih izvora, susrećemo se sa ozbiljnim razlikama. Od metodoloških problema pomenimo samo reeksport i trgovinu koju obavljaju filijale transnacionalnih korporacija u zemljama u razvoju (u mnogim slučajevima samo između sebe). Kad su u pitanju industrijski proizvodi, e korporacije u mnogim zemljama u razvoju kontrolišu glavninu spoljne trgovine.

[11] Namerno ostajemo pri tim usporedbama za period pre 1973. godine pošto se — zahvaljujući cenama nafte — učešće zemalja u razvoju u svetskom izvozu u godinama 1973—1975. povećalo.

U poslednjim godinama sve više dolaze do izražaja nastojanja velikog dela zemalja u razvoju da prošire i unaprede međusobnu trgovinu, pa se to — bar u nekim sektorima — ostvaruje. Tako se, na primer, udeo međusobnog uvoza finalnih industrijskih proizvoda u ukupnom uvozu istih u periodu 1965—1973. povećao sa 7,4% na 9,6%. To je naročito značajno jer ukazuje na međusobnu podršku zemalja u razvoju u oblasti njihovog „netradicionalnog izvoza". U tom kontekstu treba napomenuti da će se preko industrijske kooperacije i drugih područja više privredne saradnje (što je sada u programima dobilo prioritet) otvoriti šire mogućnosti dugoročne i obostrano korisne saradnje među zemljama u razvoju, pa će to uticati i na porast obima njihove robne razmene.

Regionalna integracija zemalja u razvoju je delom vezana i za tendenciju tih zemalja da veliki deo svoje međusobne razmene obavljaju u svom regionu. Podaci za period 1960—1973. pokazuju da u tome ima izvesnih razlika, što se može objasniti razlikama u razvijenosti spoljne trgovine, u njenoj robnoj strukturi i geografskom lokacijom s obzirom na glavne svetske potrošačke centre. Procentualno učešće „regionalne" razmene u ukupnoj razmeni sa zemljama u razvoju izgledalo je — u pomenutom periodu — po regijama, odnosno kontinentima, ovako: jugoistočna Azija 84,4%, Latinska Amerika 89,0%, Afrika 79,0% i Bliski istok 34,3%.

S obzirom na veliki broj integracionih procesa, moglo bi se očekivati da će regionalizam međusobne trgovine zemalja u razvoju jačati. Međutim, dosadašnji pokazatelji to ne potvrđuju. Ako pogledamo koliko je trgovina u tim grupacijama povećala svoj udeo u ukupnoj trgovini integrisanih zemalja u razvoju, nailazimo čak na suprotan trend: u periodu 1960—1974. taj udeo je u 12 grupacija[12] prosečno smanjen sa 9,4% na 6,4%. Razlike među grupacijama su, čak i u regijama u celini, međutim, dosta velike. Sve latinskoameričke grupacije imaju pozitivan trend, u Africi postoje različita iskustva, dok je trend u arapskom svetu i u Aziji negativan.

U tabelama 2 i 3 dati su podaci o kretanju izvoza i uvoza u grupaciji u Andskom paktu i u Istočnoafričkoj zajednici, u odnosu na ukupnu spoljnu trgovinu zemalja članica. U Andskom paktu jasno se uočava postepeno i neprekidno jačanje ekonomske međuzavisnosti svih zemalja članica grupacije — kako na uvoznoj, tako i na izvoznoj strani. U Istočnoafričkoj zajednici trend je suprotan, a dosta je uočljiv i jedan od osnovnih razloga za tešku krizu te grupacije: dok je Kenija, koristeći preferencijalni tretman, plasirala sve više svog izvoza, naročito u Ugandi, ova je za svoj izvoz morala tražiti plasman izvan grupacije. Tan-

[12] To su: LAFTA, ANCOM, CACM, CARICOM, PCCM, EAC, UDEAC, ECOWAS, ASEAN, CAEU, ACM i RCD. Vidi: *Handbook of International Trade and Development Statistics, UNCTAD*, New York, 1976, tabela 1. 14, str. 52.

anija od članstva u grupaciji nije imala koristi na području iz-
'oza, ali je bitno smanjila i svoj uvoz iz grupacije.

Pored svih ostalih ekonomskih i političkih problema u toj grupaciji (kao i u mnogim drugima) nije bilo sistema ravno-ravne podele koristi i solidarnog podnošenja štetnih posledica ntegracionog procesa.

'abela 1

'rednost međusobne trgovine zemalja u razvoju, njen bazni i lančani indeks, njeno učešće u ukupnom izvozu tih zemalja i u ukupnom svetskom izvozu, u periodu 1964—75.

Godina	Vrednost međusobnog izvoza zemalja u razv. (u mil. US dolara)	Indeks (1964 = 100)	Lančani indeks	Učešće međusobnog izvoza ZUR u njihovom ukupnom izvozu (u %)	Učešće međusobnog izvoza ZUR u ukupnom svetskom izvozu (u %)
964.	6.477	100	—	19,3	4,3
965.	6.577	102	102	18,5	4,0
966.	6.849	106	104	18,1	3,8
967.	6.629	102	97	17,1	3,5
968.	9.799	151	148	23,1	4,6
969.	9.954	154	102	19,9	4,0
970.	10.929	169	110	19,6	3,9
971.	12.285	190	112	19,8	3,9
972.	14.526	224	118	19,7	3,9
973.	22.442	346	154	20,4	4,3
974.	44.455	686	198	22,0	5,8
975.	46.420	712	104	22,8	5,9

zvor: „Statistika međusobne razmene zemalja u razvoju 1964—1975", Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana (edicija u štampi).

'abela 2

Andski pakt: procentualno učešće intragrupacijskog izvoza i uvoza u ukupnom izvozu i izvozu pojedinih zemalja članica i u ukupnom izvozu grupacije (1967—1975)

ı) Izvoz

'emlja	1967.	1968.	1969.	1970.	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.
'olivija	1,76	2,34	2,53	3,51	5,19	7,91	6,26	8,16	7,96
'ile	1,20	1,06	1,02	1,52	2,70	2,22	1,95	2,74	6,38
'kvador	6,61	7,53	7,23	7,14	8,76	8,67	13,78	16,27	14,84
'olumbija	1,57	2,15	4,09	4,80	7,63	8,08	7,57	7,45*	8,79*
'eru	1,81	1,96	2,43	2,00	2,35	3,06	4,28	4,47	9,21*
'enecuela	—	—	—	—	—	—	0,75*	0,78*	1,41*

B) Uvoz

Bolivija	2,65	2,63	2,42	2,52	2,92	4,62	3,63	1,67*	4,21*
Čile	2,31	2,56	3,31	3,54	3,98	4,25	5,64	9,20	9,27*
Ekvador	3,18	3,46	4,98	7,66	10,00	6,94	10,71	6,88	7,19*
Kolumbija	1,72	2,64	3,06	3,18	4,20	3,73	4,52	3,45*	5,85*
Peru	0,12	2,86	3,65	6,46	6,77	8,27	8,87	10,44	9,28*
Venecuela	—	—	—	—	—	—	0,91	1,31	1,60*
							(3,16)	(2,69)	(3,64)
Učešće intragrupacijskog izvoza u ukupnom izvozu grupacija (u %)	1,99	2,23	2,51	2,85	4,39	5,13	5,84**	6,47**	7,81**

Izvor: Izračunato prema podacima citirane statističke publikacije Centra.

* na osnovu preliminarnih podataka.

** bez Venecuele, koja je pristupila grupaciji tek u 1973. godini, a vrednost njenog izvoza predstavlja skoro isto koliko je zbir izvoza svih ostalih 5 zemalja. Podatak u koji je uključena i Venecuela dat je u zagradi.

Tabela 3

Istočnoafrička zajednica: procentualno učešće intragrupacijskog izvoza i uvoza u ukupnom izvozu i uvozu pojedinih zemalja i u ukupnom izvozu grupacije, 1969—1975.

Zemlja	1969.	1970.	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.
A) Izvoz							
Kenija	29,56	28,85	30,25	25,63	23,63	21,72	21,54
Tanzanija	5,53	8,11	9,71	5,64	7,33	7,38	6,18
Uganda	12,00	12,19	9,23	7,75	4,31	3,36	1,79
B) Uvoz							
Kenija	10,77	10,18	7,86	6,92	5,84	3,70	3,49
Tanzanija	17,01	14,78	11,26	11,44	9,84	6,64	6,52
Uganda	28,86	29,65	23,60	29,63	41,46	38,03	34,51
Učešće intragrupacijskog izvoza u ukupnom izvozu grupacije (u %)	16,22	16,96	17,13	13,82	13,23	12,81	12,55

Izvor: Izračunato iz podataka citirane statističke publikacije Centra

Jelica Minić — Blagoje Babić

Oblici međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju

I

Istorijski trenutak u kojem se izražavaju zahtevi za menjanje postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka karakterišu jačanje borbe protiv ekonomskog imperijalizma, širenje socijalizma kao svetskog procesa i krupne promene u strukturi proizvodnih snaga u razvijenim zemljama. Zato se, i pored toga što su zemlje u razvoju danas glavni nosioci borbe za novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa, sam proces promena posmatranog sistema može shvatiti samo ako se prate kretanja u ukupnoj svetskoj privredi, njenoj društveno-političkoj i institucionalnoj nadgradnji.

Postojeći međunarodni ekonomski poredak predstavlja jednu od najvećih smetnji za ubzani privredni razvoj zemalja u razvoju. Proces integracije njihovih privreda u svetski ekonomski sistem učinio je privrede ovih zemalja privescima razvijenih kapitalističkih privreda. Na taj način je stvorena osnova za neravnopravnu raspodelu svetskog dohotka i sistematsko sputavanje zemalja u razvoju u izboru autentičnih puteva razvoja.

Neravnopravan položaj zemalja u razvoju u odnosima sa razvijenim zemljama bitno je obeležje postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa. Mada je u praksi veoma teško izvršiti jasna razgraničenja, razlikujemo dva osnovna uzroka ovoj neravnopravnosti. To su: prvo, razlike u stepenu razvijenosti proizvodnih snaga i, drugo, sama priroda međunarodne institucionalne nadgradnje koja dejstvuje po principima dominacije, diskriminacije, ekonomske i političke prinude. Neposredni cilj borbe za novi međunarodni ekonomski poredak je otklanjanje upravo ovog drugog „neekonomskog" uzroka neravnopravnosti, kako bi se stvorili uslovi za prevazilaženje prvog uzroka neravnopravnosti, to jest uslovi za sužavanje jaza u stepenu razvijenosti proizvodnih snaga.

Koncepcija o novom međunarodnom ekonomskom poretku i novim razvojnim strategijama zemalja u razvoju sazrevale su u višegodišnjoj borbi ovih zemalja za ekonomsku emancipaciju. Jačanjem pokreta nesvrstanih i njegovom sve izrazitijom orijentacijom na ekonomske aspekte antiimperijalističke borbe zemalja u razvoju, ideja o novom ekonomskom poretku se dalje razvijala i artikulisala u relativno celovit koncept ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa i strategije suverenog razvoja nacionalnih privreda, uz što čvršće oslanjanje na sopstvene snage.

Sam koncept novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa podrazumeva odgovarajuća rešenja na dva nivoa — jedna za svet u celini, i druga za podsisteme zemalja u razvoju. Pri tome, ova druga vrsta rešenja treba da bude takve prirode da na dugi rok postane određujuća za međunarodni ekonomski poredak i u njegovoj globalnoj dimenziji.

a) Rešenja za svet u celini imaju kao osnovni cilj, pre svega, ukidanje postojeće monopolske strukture svetske privrede i demokratizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa, to jest stvaranje uslova za to da zemlje u razvoju ravnopravno koriste mogućnosti razvoja koje pružaju narasle proizvodne snage i za pravedniju raspodelu svetskog dohotka. Pri tome je, u sadašnjim uslovima, od prioritetnog značaja poboljšanje položaja zemalja u razvoju na svetskom tržištu ukidanjem diskriminatornih mera i stvaranje preferencijalnih uslova u onim oblastima u kojima su privrede ovih zemalja posebno ugrožene (na primer, međunarodna trgovina, finansiranje razvoja, transfer tehnologije). Time bi zemlje u razvoju bile osposobljene za razvoj koji im omogućava povoljnije mesto u međunarodnoj podeli rada, što je jedina trajna zaloga njihove ekonomske ravnopravnosti.

b) U podsistemima zemalja u razvoju osnovni cilj koncipiranih rešenja je poboljšanje uslova razvoja što jačim oslanjanjem na sopstvene snage, što bi se ostvarilo razvijanjem kompleksne međusobne saradnje. Time bi se postigla, sa jedne strane, veća samostalnost i bolja pregovaračka pozicija u odnosu na razvijene industrijske zemlje i, sa druge strane, jače koncentrisanje pojedinačnih napora za rešavanje zajedničkih problema razvoja.

Moglo bi se reći da su zemlje u razvoju već odavno imale u vidu pogodnosti međusobne ekonomske saradnje. Međutim, kre-

tanja u svetskoj privredi sve više ukazuju ne samo na pogodnosti već i na nužnost ove saradnje. S obzirom na strukturu sopstvene privrede i položaj u međunarodnoj podeli rada, zemlje u razvoju su mnogo osetljivije na poremećaje u svetskoj privredi. Razvijeni deo sveta uspeva da na njih dobrim delom prevaljuje posledice tih poremećaja. Zemlje u razvoju nemaju mogućnosti da se odupru ovim tendencijama, niti da, uopšte, izdejstvuju povoljniji položaj u svetskoj privredi u postojećem sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa.

U datim uslovima novi pravci u međunarodnoj podeli rada, uslovljeni intenzivnim procesom industrijalizacije zemalja u razvoju, ne menjaju bitno karakter njihove ekonomske zavisnosti. Čak i kada osvajaju određene oblasti bazične industrije (proizvodnja čelika, neke grane hemijske industrije, neke vrste industrijske opreme), ove zemlje i dalje ostaju na najnižim pragovima visokohijerarhizovane strukture svetske privrede sve dok je razvoj ovih grana proizvodnje diktiran potrebama i interesima prvenstveno razvijenih zemalja, njihovim modelima proizvodnje, potrošnje i raspodele (u krajnjoj liniji njihovim pristupom organizovanju, usmeravanju i primeni rezultata naučnog i tehničkog progresa). Jedina vidljiva promena ogleda se u izvesnom pomeranju težišta sa direktne proizvodne i trgovinske na finansijsko-monetarnu i tehnološku zavisnost njihovih privreda od privreda razvijenih industrijskih zemalja.

Dosadašnji pokušaji da se smer kretanja u svetskoj privredi okrene u korist zemalja u razvoju ostali su, manje-više, bezuspešni. Odnos snaga u svetu je još za njih nepovoljan. Razvijene zemlje nisu spremne da se odreknu međunarodnog ekonomskog poretka koji su same uspostavile i pored određenih protivrečnih interesa koji se među njima zapažaju. Nerazvijene, pak, zemlje nisu bile u stanju da im novi poredak nametnu. Stoga im preostaje da traže izlaz u međusobnom povezivanju.

II

Kolektivno rešavanje nekih opštih zajedničkih razvojnih problema zemalja u razvoju (nedovoljnost investicionih fondova, uska domaća tržišta, nedostatak transportne, komercijalne i finansijske infrastrukture, neadekvatna tehnologija, oskudan ili neadekvatno lociran kvalifikovan kadar itd.) moguće je ukoliko se bude zasnivalo na jačanju postojećih i uspostavljanju novih veza u oblasti trgovine, transporta, monetarnoj i finansijskoj oblasti, poljoprivredi, naučnoj i tehničkoj saradnji, uz veći stepen harmonizacije programa industrijalizacije, programa horizontalne i vertikalne diversifikacije proizvodnje roba i razvojnih ekonomskih politika uopšte. U tom smislu dolazi do izražaja velika međuzavisnost svih oblika i sektora njihove međusobne saradnje.

1. Trgovinska saradnja predstavlja najustaljeniji vid međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju i ispoljava se, sa

jedne strane, kao vid tešnjeg povezivanja i proširivanja međusobne razmene, a, s druge strane, kao zajedničko ili usklađeno nastupanje proizvođača i izvoznica primarnih i drugih proizvoda na svetskom tržištu.

U prvom slučaju sklapanje dugoročnih sporazuma o nabavci i isporukama pojedinih primarnih proizvoda i kompenzatornih sporazuma među zemljama u razvoju stvara povoljne uslove za zadovoljenje njihovih rastućih potreba za nizom primarnih proizvoda. Ovi direktni sporazumi, koji zaobilaze monopolske posredničke strukture na svetskom tržištu, istovremeno štite zemlje izvoznice od neopravdanih i špekulativnih fluktuacija cena.

Međutim, relativan značaj međusobne trgovinske razmene zemalja u razvoju, i pored izvesnog napretka u poslednje tri godine, još je prilično mali (20—25% njihove ukupne robne razmene). Ne bi se moglo reći da su u ovoj oblasti postignuti zadovoljavajući rezultati u smislu preporuka Alžirske konferencije i drugih relevantnih skupova. Znatan porast vrednosti međusobne razmene nije praćen odgovarajućom promenom njenog obima i strukture, što je razumljivo ako se uzme u obzir sporo menjanje samih proizvodnih struktura u većini posmatranih zemalja, ali istovremeno ukazuje i na njihovo nedovoljno angažovanje u promeni pravaca i prirode ukupnih spoljnoekonomskih veza.

Regionalni trgovinski aranžmani u sklopu slobodnih trgovinskih zona, zajedničkih tržišta i ekonomskih zajednica zemalja u razvoju, kao ni mere koje se preduzimaju na nacionalnom (podsticanje izvoza i uvoza iz zemalja u razvoju) i međunarodnom planu (GATT-ov Protokol o trgovinskoj razmeni među zemljama u razvoju) ne primenjuju se dovoljno obuhvatno. To se odnosi kako na broj zemalja, tako i na vrste i količine ovim aranžmanima obuhvaćenih proizvoda. Ima slučajeva da se ulažu veliki napori za liberalizovanje trgovine većim brojem proizvoda bez selektivnog pristupa i izvlačenja onih najbitnijih stavki međusobne razmene značajnih sa stanovišta razvojnih potreba i prioriteta zemalja u razvoju trgovinskih partnera. Uz to, komplikovani mehanizmi i instrumenti, koji se primenjuju u trgovini među razvijenim zemljama, često uopšte nisu adekvatni za regulisanje i podsticanje međusobne trgovine zemalja u razvoju.

Mere trgovinske politike kao što su ukidanje i snižavanje carinskih i necarinskih barijera imaju zato ograničen domet u razvijanju međusobne trgovinske razmene zemalja u razvoju. Ove mere moraju biti praćene kompleksnijim rešenjima za stimulaciju izvoza (izvozni krediti, subvencionisanje izvoza, itd.), kao i dugoročnim sporazumima o trgovini značajnijim određenim proizvodima, klirinškim aranžmanima, platnim povlasticama i slično. Od ne manjeg značaja je i stvaranje sopstvene trgovinske mreže koja podrazumeva i dobar sistem međusobnog informisanja, razvijanje zajedničkog marketing-sistema, sistema bankarskih i monetarnih olakšica, sistema osiguranja i transportnog sistema sa odgovarajućim olakšicama.

U poslednje vreme ističu se multinacionalna preduzeća zemalja u razvoju kao preporučljiv i, tako reći, univerzalan instrument međusobne ekonomske saradnje na svim područjima. U oblasti trgovinske saradnje zemalja u razvoju predlaže se osnivanje multinacionalnih preduzeća zemalja u razvoju, kako za izvoz u razvijene industrijske zemlje i uvoz iz njih, tako, posebno, i za prevazilaženje pomenute zavisnosti ovih zemalja od marketing-sistema, distribucionih kanala i interne trgovine transnacionalnih korporacija razvijenih zemalja, koja samo fiktivno sudeluje u međusobnoj razmeni zemalja u razvoju. Pored mogućnosti za postizanje povoljnijih cena, poboljšanja uslova kreditiranja, boljeg kvaliteta i drugih uslova nabavke, prevoza i osiguranja i ostalih pratećih poslova, regulisanja transfera tehnologije, kao izuzetno značajne ističu se mogućnosti povezivanja uvozne saradnje i multinacionalnog planiranja proizvodnje zemalja u razvoju. To bi se ostvarivalo agregacijom tražnje, standardizacijom i racionalizacijom specifikacije proizvoda, garancijom kupovine i snabdevanja, dogovornim formulama za određivanje cena, specificiranim vremenskim faktorom i drugim uvoznim klauzulama. Ovakva organizacija trgovine s razvijenim zemljama uključivala bi i zajedničko prikupljanje informacija i njihovu analizu itd.

U celini posmatrano, ograničavanje tradicionalnih ekonomskih veza i ukidanje trgovinskih povlastica, koje neke razvijene zemlje uživaju u nekim zemljama u razvoju, predstavljaju osnovni preduslov intenziviranja međusobne trgovinske saradnje i razmene zemalja u razvoju.

2. Finansijska saradnja je zasnovana na načelu dopunjivosti sredstava i potreba koje su zemlje u razvoju već usvojile. U skladu sa tim načelom treba stvoriti uslove za kretanje javnih i poslovnih sredstava iz jednih u druge zemlje u razvoju. To podrazumeva, između ostalog, odgovarajući sistem garantovanja glavnice i prinosa, ispitivanje podobnosti projekata, usaglašavanje programa razvoja i slično. Od posebnog značaja je u tom pogledu, svakako, stvaranje odgovarajućeg institucionalnog sistema čija izgradnja podrazumeva napore na više nivoa.

Od izuzetnog značaja je razvijanje saradnje između banaka, centralnih i poslovnih, neposredno i preko odgovarajućih udruženja pojedinih zemalja u razvoju radi rešavanja ovih pitanja od zajedničkog interesa: međusobna plaćanja, zasnivanje i razvoj korespondentskih, kontokorentnih, deponentskih i kreditnih odnosa, zajedničko prikupljanje sredstava na svetskom tržištu, zajedničko jemstvo za kredite dobijene u razvijenim zemljama, zajedničko finansiranje projekata u zemljama u razvoju i slično. Razvijanje ovakve saradnje vodilo bi postupnom uklanjanju posredovanja zapadnih banaka u poslovanju između zemalja u razvoju koje je i danas jedna od glavnih kočnica širenju međusobne saradnje ovih zemalja uopšte. Ostvarivanje nezavisnosti u oblasti bankovnog poslovanja olakšalo bi unapređivanje trgovinske razmene, kretanje finansijskih sredstava, transfer tehnologije i slično među zemljama u razvoju.

Od mnogih međunarodnih ustanova užih i širih područja, namenjenih finansiranju razvoja, trebalo bi stvoriti manji broj ustanova s većim sredstvima i sa usaglašenim programima delatnosti. Posebno bi trebalo ojačati finansijske ustanove od značaja za nerazvijeni deo sveta u celini kao što su Fond solidarnosti nesvrstanih zemalja i Fond za finansiranje zaliha sirovina.

Dovršenje institucionalnog sistema za finansijsku saradnju među zemljama u razvoju zahtevalo bi odgovarajući preobražaj Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Pre svega, trebalo bi omogućiti zemljama u razvoju da, u skladu s merilima i uslovima utvrđenim na svetskom nivou, same odlučuju o raspodeli sredstava koja razvijene i zemlje u razvoju s finansijskim viškovima namenjuju finansiranju razvoja manje razvijenih zemalja.

Stvaranje celovitog institucionalnog sistema za finansijsku saradnju omogućilo bi i lakše prikupljanje i svrsishodnije korišćenje sredstava namenjenih finansiranju razvoja. Time bi istovremeno bio učinjen krupan korak u izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka, budući da ovakav sistem ne bi isključivao, nego bi, naprotiv, podrazumevao i odgovarajuće učešće razvijenih zemalja.

U razvijanju monetarne saradnje nerazvijene zemlje nailaze na posebno velike teškoće. Zapadne valute su ne samo glavne rezervne valute ovih zemalja nego i glavna sredstva plaćanja u njihovom međusobnom poslovanju. Ukidanje konvertibilnosti u zlato i uvođenje plivajućeg kursa zapadnih valuta otežalo je, u stvari, monetarnu saradnju među zemljama u razvoju, jer je u odsustvu čvrstog merila za njihovo poređenje otežano korišćenje domaćih valuta u međusobnim plaćanjima. Ove okolnosti su, isto tako, donekle otežale korišćenje klirinških aranžmana, budući da zapadne valute, koje više nemaju čvrstih kurseva, i dalje služe kao mera poređenja.

Ulaganjem ogromnih deviznih viškova na Zapadu zemlje OPEC za sada odlažu izglede za stvaranje posebnog monetarnog sistema zemalja u razvoju. Uvođenje regionalnih valuta sudara se sa dve ključne teškoće: nemanje merila za poređenje mogućih regionalnih valuta i nejednakost privredne i političke moći zemalja u razvoju pojedinih područja.

U krajnjoj liniji, na putu monetarne saradnje zemalja u razvoju stoji, pre svega, skučenost ukupnih privrednih veza među njima. Kao što je već rečeno, njihova međusobna robna razmena iznosi manje od četvrtine njihove ukupne spoljne trgovine. Upućenost na razvijene zemlje još je veća u pogledu tehnologije, transporta, osiguranja itd. Na takvoj osnovi teško je moguće ostvariti monetarnu nezavisnost u odnosu na razvijene zemlje.

Oslobađanje od monetarne zavisnosti može se, dakle, ostvariti širenjem trgovinske i drugih oblika privredne saradnje. Ograničavanje posredovanja zapadnih valuta u međusobnim plaćanjima zemalja u razvoju moguće je, u sadašnjim uslovima, uglavnom širim korišćenjem kliringa i trampe. Ovaj način uređivanja među-

obnih plaćanja zahteva odgovarajuće sporazume, a možda i institucionalna rešenja, i to osnivanjem klirinških ustanova i uvođenjem obračunskih jedinica za šira i uža područja, ili za manje razvijeni deo sveta u celini. No, za to je neophodna i odgovarajuća politička volja" zemalja u razvoju.

3. Saradnja zemalja u razvoju u oblasti nauke i tehnologije dalo je ograničena usled relativno niskog nivoa razvijenosti naučnoistraživačkog rada u najvećem broju ovih zemalja, što ih čini krajnje zavisnim od naučnog i tehnološkog tržišta razvijenih industrijskih zemalja. Visoka centralizacija naučnoistraživačkog rada omogućava monopolsko ponašanje razvijenih zemalja prilikom transfera naučnih i tehnoloških dostignuća u zemlje u razvoju.

Zato se kao jedno od ključnih pitanja ekonomske emancipacije zemalja u razvoju nameće potreba kreiranja i razvoja takvih tehnoloških rešenja koja bi odgovarala prilikama i razvojnim potrebama ovih zemalja (obilje određenih sirovina i energetskih potencijala, obilje radne snage i njena niska kvalifikaciona struktura, nedostatak investicionih sredstava, veličina lokalnog tržišta, razvijenost transportne mreže i infrastrukture u celini, posebno potrošački modeli koji nose pečat određenih tradicionalnih kulturnih navika i običaja itd.).

Kao najpogodniji oblici međusobne saradnje zemalja u razvoju u ovoj oblasti mogu se, pored standardnih oblika naučno-tehničke saradnje — organizovanje međunarodnih naučnih skupova, konferencija i seminara, specijalističkih usavršavanja i razmene stručnjaka, uspostavljanje i učvršćivanje veza između nacionalnih naučnih društava ili stručnih udruženja, povezivanje istraživačkih instituta, izrada zajedničkih projekata i razmena informacija i dokumentacije — izdvojiti ovi oblici povezivanja i saradnje:

— uspostavljanje sistema razmene informacija o naučno-tehnološkom razvoju i mogućnostima za saradnju;

— formiranje sopstvenog tržišta tehnologije zemalja u razvoju na kojem bi se, pod određenim specifičnim uslovima, nudili sopstveni pronalasci, rešenja i inovacije, ili rezultati adaptacije uvezene tehnologije;

— saradnja između specijalizovanih ustanova zemalja u razvoju koje se bave naučnoistraživačkim radom ili primenjenim istraživanjima i stručno povezivanje saradnjom na zajedničkim projektima, formiranjem međunarodnih timova stručnjaka iz zemalja u razvoju koji bi pored direktnih istraživanja mogli činiti i konsultantske usluge;

— osnivanje zajedničkih i povezivanje postojećih nacionalnih konsultantskih agencija zemalja u razvoju, praćeno određenom specijalizacijom, programima adaptacije uvezene tehnologije, raznim merama koje bi olakšale uzajamni transfer tehnologije, uz odgovarajuće masovno osposobljavanje stručnjaka;

— osnivanje regionalnih centara za razvoj i transfer tehnologije i povezivanje i specijalizacija odgovarajućih nacionalnih centara, uz maksimalno korišćenje usluga i pomoći budućeg Centra za transfer tehnologije nesvrstanih zemalja.

Saradnju zemalja u razvoju u oblasti nauke i tehnologije treba posmatrati, prvenstveno, u funkciji razvoja, kao integralni deo njihove ukupne privredne saradnje. Osnovne podsticaje ovakvoj saradnji daju slični problemi, uslovi i moguća rešenja. Zato, prilikom odmeravanja relativnog značaja ovog vida njihove međusobne saradnje, i pored eksternih i internih ograničavajućih faktora za njeno još intenzivnije i uspešnije ostvarenje, treba istaći da je u pitanju jedno od ključnih područja na kojima se vodi borba za ekonomsku emancipaciju zemalja u razvoju, pa, prema tome, i područje na kojem je njihova međusobna saradnja i sinhronizovana akcija na međunarodnom planu od izuzetnog značaja.

4. Izgradnja kompleksnog sistema mera za unapređivanje međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju, koji bi se u najgrubljim crtama sastojao od navedenih komplementarnih podsistema i pojedinačnih mera, trebalo bi da se zasniva na međusobnoj proizvodnoj saradnji i odgovarajućim pomeranjima u međusobnoj podeli rada, imajući ih istovremeno kao osnovni cilj. Promena proizvodnih struktura zemalja u razvoju predstavlja, naime, i osnovu i krajnji cilj razvijanja međusobne ekonomske saradnje. To se može videti, na primer, iz redosleda ciljeva koji je ponudila Grupa 77 na prošlogodišnjem sastanku u Manili:

— efektivna kontrola sopstvenih sredstava za razvoj: nacionalnog bogatstva, prirodnih resursa, sistema proizvodnje i drugih vidova njihovih ekonomskih aktivnosti;

— ekspanzija i diversifikacija njihove poljoprivredne proizvodnje u cilju postizanja opšte samodovoljnosti u proizvodnji hrane;

— ekspanzija svih stupnjeva prerade njihovih prirodnih sirovina;

— ekspanzija njihovih izvoznih tržišta i porast izvoznih prihoda;

— ekspanzija i diversifikacija njihovog izvoza industrijskih i poluindustrijskih proizvoda u druge zemlje u razvoju i na tržišta razvijenih zemalja;

— opšti porast nivoa njihovog tehnološkog razvoja itd.

Zato, ističemo da proizvodna saradnja među zemljama u razvoju, koja se pojavljuje u vidu sektorske, odnosno intersektorske specijalizacije, industrijske kooperacije, osnivanja zajedničkih preduzeća i u perspektivi sve više i multinacionalnih preduzeća zemalja u razvoju, predstavlja veliki podsticaj međusobnoj trgovinskoj, monetarno-finansijskoj i naučno-tehnološkoj saradnji. Ovi vidovi saradnje sreću se kako u oblasti prerađivačke industrije, tako i u proizvodnji primarnih proizvoda, dok je saradnja u izgradnji i razvoju infrastrukture i saobraćaja već ustaljena i dosta razvijena, naročito na regionalnom nivou.

II

ri razmatranju saradnje među zemljama u razvoju u funkciji gradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka treba imati vidu i ove tri okolnosti:

Prvo, ključno je pitanje unapređenja saradnje zemalja u zvoju kontrola procesa njihovog međusobnog privrednog povevanja. Naime, razvijene zemlje su zainteresovane za niz oblika eđusobnog povezivanja privreda zemalja u razvoju. Velika reonalna tržišta i proizvodna kooperacija zemalja u razvoju sami o sebi mogu biti izuzetno povoljni za ostvarivanje interesa razjenih industrijskih zemalja. Ukoliko su integracioni procesi u erazvijenim područjima pod kontrolom razvijenih industrijskih emalja, čak i proces intenzivne industrijalizacije ovih područja ovodi do povećavanja njihove strukturne zavisnosti i pored pridnog napretka, što pokazuju neka iskustva iz pojedinih zemalja atinske Amerike i Azije.

Drugo, privredno povezivanje među zemljama u razvoju moe nositi opasnost reprodukovanja odnosa kakvi već postoje na vetskom kapitalističkom tržištu. Mogu se, naime, pojaviti novi blici zavisnosti jednih od drugih zemalja u razvoju, s obzirom na eejednakost privredne i političke snage svake od njih pojedinačno. Nameće se, dakle, zaključak da ravnopravna međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju, na širim i užim područjima, očiva, u krajnjoj liniji, na razuđivanju unutrašnje podele rada svake od njih pojedinačno, kao i na odgovarajućim unutrašnjim promenama društvenih struktura. Samo na takvoj osnovi moguće je graditi novu međunarodnu podelu rada uopšte, te otuda i novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. Prema tome, saradnja među zemljama u razvoju mora biti dugoročno usmerena na osposobljavanje svake pojedine zemlje u razvoju za samostalan razvoj u skladu s njenim potrebama i konkretnim materijalnim i društvenim uslovima. Tako shvaćena, ova saradnja, bez obzira na to da li je reč o međusobnom poslovanju pod tržišnim ili povlašćenim uslovima, mogla bi po svom stvarnom ishodu da ima značaj međusobnog pomaganja.

Treće, postoji uverenje da je, s obzirom na to da nasleđeni sistem međunarodnih ekonomskih odnosa omogućava trajnu dominaciju i prelivanje ogromnih bogatstava iz zemalja u razvoju u svetske kapitalističke centre, prava prilika za razvoj manje razvijenog dela sveta u njegovoj privrednoj autarkiji, to jest u kolektivnom raskidu zemalja u razvoju sa svetskim kapitalističkim tržištem. Smatramo da ovakvo verovanje, pored toga što je nerealno, u izvesnom smislu predstavlja i korak nazad. Internacionalizacija svetske privrede istorijska je činjenica. Na jedan ili drugi način sve zemlje sveta su njome obuhvaćene. S obzirom na strukturu svojih privreda malo bi zemalja u razvoju bilo u stanju da u kratkom roku raskine ekonomske odnose sa razvijenim zemljama. Na dugi rok takav raskid bi bio sa stanovišta ubrzanog razvoja neracionalan. Suština problema nije, dakle, u s[illegible] interna-

cionalizaciji, nego u njenoj protivrečnoj prirodi i funkciji. Problem je u načinu na koji su zemlje u razvoju integrisane u svetsku privredu i u karakteru međunarodnih ekonomskih odnosa koji iz toga proističu. Prema tome, cilj borbe za novi međunarodni ekonomski poredak nije dezintegracija svetske privrede, nego menjanje osnova i uslova njene integracije. U tom smislu je saradnja zemalja u razvoju usmerena ne na dezintegraciju svetske privrede, nego na njenu integraciju na novim osnovama. Put ka toj integraciji na novim osnovama vodi, pre svega, preko stvaranja nove međunarodne podele rada, u kojoj bi nerazvijeni deo sveta i svaka zemlja u razvoju posebno imali takvo mesto koje im omogućava samostalan i autentičan razvoj u skladu sa njihovim opštim i specifičnim potrebama. Nova međunarodna podela rada treba da menja sadržinu internacionalizacije svetske privrede, kako bi se umesto jednostrane dobila uzajamna zavisnost, odnosno međuzavisnost svih njenih delova.

Dakle, saradnja zemalja u razvoju ni u kom slučaju ne predstavlja težnju ka autarkiji manje razvijenog dela sveta, odnosno težnju ka zaoštravanju podele sveta na razvijeni i manje razvijeni deo, nego, naprotiv, težnju ka prevazilaženju te podele i povezivanju ovih delova na novim osnovama.

Darko Bekić

Jugoslavija u novom ekonomskom poretku – slučaj Integralnog programa sirovina

Sudjelovanje Jugoslavije u međunarodnoj akciji za izgradnju novog ekonomskog poretka načelno je i praktično motivirano.

Socijalistička Jugoslavija u ocjeni svoga položaja i međunarodnoj orijentaciji rukovodi se načelima znanstvenog socijalizma, a u praksi dijeli sve probleme što ih malim, nesvrstanim i ostalim zemljama u razvoju nameću postojeći međunarodni odnosi i, konkretno, vladajući svjetski ekonomski poredak.

Na tim osnovama, procjenjujući sve relevantne čimbenike, Jugoslavija je izgradila načelan stav u korist izgradnje novog ekonomskog poretka. On se svodi na nastojanje da u sklopu pokreta nesvrstanih i s drugim zemljama u razvoju, odnosno sa svima što uvažavaju nagomilane probleme, djelatno radi na izgradnji takvog svjetskog ekonomskog poretka u kojem bi, umjesto odnosa moći, nametanja i iskorištavanja prevladavali odnosi zajedništva, uvažavanja, suradnje i ravnopravnosti.

Ti načelni stavovi uključeni su u najvažnije jugoslavenske dokumente. Tako SKJ, kao jedan od najvažnijih pravaca borbe za

mir i progres, smatra: „... zalaganje za brži ekonomski i društveni razvitak zemalja u razvoju na osnovi njihova prava da slobodno raspolažu proizvodima svoga rada i vlastitim prirodnim izvorima te njihove ravnopravnosti u međunarodnoj podjeli rada"[1].

Ovakvim stavom konzistentno su zaokruženi globalni interesi Jugoslavije, jer borbu za socijalizam kao neomeđeni, svjetsko-povijesni proces situira u borbu za mir i pravedne, ravnopravne međunarodne odnose te društveni i ekonomski napredak, posebno mladih i drugih zemalja u razvoju.

Proces izgradnje novog poretka dugotrajan je i složen, a obuhvaća niz momenata i zadataka. U sadašnjoj fazi su među najvažnijim i najaktuelnijim međunarodni pregovori o takozvanom Integralnom programu sirovina. Od rješenja ovog problema, krucijalnog za zemlje u razvoju, u velikoj mjeri ovise izgledi za uspostavljanje novog ekonomskog poretka. Uspješan završetak pregovora o Integralnom programu doveo bi do ugrađivanja prvog „sistemskog" elementa novog ekonomskog poretka u praksu međunarodnih ekonomskih odnosa.

Stalni razvoj međunarodne situacije mijenja neprestano odnose snaga i u tim pregovorima, pa su tako, u sadašnjem trenutku, oni zapali u stanovite teškoće. Zbog toga je potrebno valorizirati najnovije međunarodne trendove, posebno one na svjetskom tržištu, odnosno na tržištu sirovina i, na osnovu njihovog poznavanja, podesiti strategiju za naredno razdoblje. U sklopu ovoga činilo se relevantnim da se ispita položaj i testira pozicija Jugoslavije, što ju je, u sklopu kompleksa novog ekonomskog poretka, zauzela spram Integralnog programa sirovina.

U ovom se radu iznose prethodni rezultati odgovarajućeg istraživanja što se obavlja u Institutu za zemlje u razvoju u Zagrebu.

Aspekti krize iz 1973/74.

Poskupljenje nafte u jesen 1973. označilo je početak krize, šire po dometu i značajnije po posljedicama od one iz 1929. Da bi se ovaj proces bolje razumio potrebno je, prethodno, ekonomske rezultate poslijeratnog ekonomskog razvoja situirati u određujuće fenomene suvremenog svijeta i iz toga izlučiti elemente neposrednih i dugoročnih izgleda međunarodnih ekonomskih odnosa.

Nakon iskustava iz 1973/74. postalo je jasno da je 1929. označila svršetak cikličkih kriza, u onom obliku kako ih je Marx opisivao. Umjesto njih kapitalizam potresa novi tip poremećaja koje određuju tri bitna čimbenika:

---

[1] Vidi: *Deseti kongres SKJ*, rezolucija „SKJ u borbi za mir, ravnopravnu međunarodnu saradnju i socijalizam", „Komunist", Beograd, 1974, str. 319.

1. znanstveno-tehnološka revolucija
2. ekonomski neokolonijalizam i
3. institucija državnog kapitalizma.

Ad 1) Zahvaljujući ZTR kapitalizam je razvio nove oblike
korištavanja, proširio ekonomsku osnovu reprodukcije kapita-
na masovnu proizvodnju i nove privredne grane (petrokemija,
ektronika, nuklearna energija itd.). Dokidaju se preostali pret-
pitalistički oblici proizvodnje (poljoprivreda), a nadzor siste-
a širi se na sve oblasti društvenog rada (obrazovanje, zdrav-
vo, uprava).

Ad 2) Nakon rata SAD su krenule u globalnu ekspanziju.
kcija je tekla u dva pravca: a) neokolonijalističko popunjavanje
raznog prostora" u zemljama u razvoju, nastalog raspadom ko-
nijalnih carstava i b) usporedno poticanje ekonomske obnove
padnih saveznika i bivših ratnih protivnika. Na toj osnovi je,
: umjetno proširivanje jaza između cijena sirovina i energije
ispram cijena industrijske robe, pokrenut tok kapitala iz zema-
a u razvoju prema najrazvijenijim zemljama, poglavito SAD.[2]

Ad 3) Treći bitni čimbenik poslijeratnog razvitka jeste ra-
uća ekonomska uloga države. Najveće tvrtke povezale su svo-
ekspanziju s potrebama državnih aparata, pa je korištenje jav-
ih financija za njihove osamostaljene interese postalo temelj-
om odrednicom suvremenog stupnja razvoja kapitalizma. To je
temelja izmijenilo ekonomsko-političku kartu razvijenih zema-
a Zapada i, istovremeno, snažno utjecalo na cjelokupni svjet-
ki ekonomsko-politički razvitak.

Međutim, sredinom šezdesetih godina posvemašnja ekspan-
ja počela je, najprije u SAD kao najrazvijenijoj kapitalističkoj
rivredi svijeta, odbacivati i negativne efekte. Proturječnosti izme-
u nejednakog tempa tehnološkog razvitka i globalnog opsega eks-
anzije, državnog intervencionizma i privatnog vlasništva nad sred-
tvima za proizvodnju dovele su do stanja koje se zbog visokoraz-
ijenih i suptilnih obrambenih mehanizama ne mogu više poisto-
jećivati s klasičnim krizama, već su poprimile novi oblik tako-
vane recesije koju karakterizira istovremena stagnacija proizvod-
je i trajna, neizlječiva, inflacija.

U SAD ovaj se proces počeo očitovati premještanjem kapi-
ala iz proizvodne u financijsku sferu i u vanjsku trgovinu, što
: potaklo destabilizaciju valute, povećanje platnog deficita[3] i
ruge negativne efekte.

---

[2] Prema procjenama Ekonomske komisije UN za Latinsku Ame-
iku (CEPAL), samo u toj regiji djeluje 2.000 podružnica najvećih
ransnacionalnih tvrtki, od kojih 80 posto s domicilom u SAD. Ove
vrtke su u razdoblju 1964—1967. u Latinsku Ameriku uložile 3.361
ilijun dolara, a izvukle čiste dobiti od 12.433 milijuna dolara, od
ega je 10.859 milijuna prebačeno u SAD (vidi: „Borba", 18. januar
976).

[3] Godine 1971. deficit platne bilance SAD dosegao je rekordnih
,8 milijardi dolara.

Porijeklo profita u SAD
(u mlrd US dolara)

	1966.	1968.	1970.	1972.	197
Proizvodna sfera					
— neraspodijeljeni profit	23,0	17,5	8,2	18,1	2
— obračun zaliha	−1,8	−3,3	−4,8	−6,9	−31
Preostaje	21,2	14,2	3,4	11,2	−3
Financije, promet, nafta					
— neraspodijeljeni profit	4,3	4,3	4,0	7,7	10
Ostatak tržišta					
— neraspodijeljeni profit	1,8	2,4	2,4	3,5	11
Ukupno	27,3	20,9	9,8	22,4	19

Izvor: Le Monde Diplomatique, Novembre 1974, p. 12.

Porast SAD u odnosu na japanske i zapadnoevropske ta mace počeo se usporavati tako da je sa 70 posto u 1950. pao n 57 posto u 1965, odnosno na samo 49 posto ukupne proizvodn Zapada u 1973.

Od 1973. ekonomski porast SAD tendira nuli (zero growth a razina realnog dohotka radničkog staleža stagnira na onoj 1969. Mogućnosti samofinanciranja privrede sve su se više sm njivale i sve više ovisile o inflatornoj ekonomskoj politici i inje cijama petrodolara. Krizu su zaoštravali i rastući troškovi vije namskog rata, odnosno konkurencija dvaju odvojenih centa moći: krupnog industrijskog kapitala („vojno-industrijski kor pleks") i financijskog kapitala vezanog za ulaganja u inozemstv i u velike naftne tvrtke koji su naizmjenično manipulirali ameri kim političkim strukturama.

Raspored privredne moći Zapada

	Ukupni druš. proizvod (u mlrd dolara)			Čelik (u mln tona)			Automobili (u mln kom.)		
	1950.	1960.	1973.	1958.	1960.	1973.	1950.	1960.	197
SAD	288	511	1.289	88	99	136,4	8	7,9	9,
Japan	12	43	418	5	22	119,3	—	0,5	4,
ZET	152	330	1.150	50	106	150,0	1,5	5,5	10,

Izvor: Le Monde Diplomatique, Novembre 1974, p. 21.

U takvoj situaciji sprega korporativnog interesa i admini tracije ocijenila je da je došlo vrijeme za odlučno djelovanje. Usl jedili su krupni globalni potezi: prvo je „vijetnamiziran", a zatin i završen rat na Dalekom istoku i otvoren proces popuštanja (tako zvani detant), da bi se oslobodio prostor za ekonomski obraču

.ı neposrednim protivnicima na svjetskom tržištu — zapadnoev- ›pskim i japanskim takmacima. Na ekonomskom planu akcija je ıpočela ukidanjem zlatne podloge i devalvacijom dolara, što je, eđutim, bila tek predigra za najvažniji potez — poskupljenje ıfte, koje je sobom u vrtloge oscilacije povuklo i cijene ostalih rovina. Nakon što je to izvršeno aferom Watergate je likvidirana ıkovodeća političko-ekonomska ekipa i tako stvorene osnove za ovu etapu razvoja sistema.

Koincidentno je sve ovo odgovaralo i interesima Istoka, toč- ije SSSR-u, jer su se u tom razdoblju počeli generirati negativni ekti usporavanja privrednog razvoja zemalja SEV-a, odnosno ra- :ućeg financijsko-robnog povezivanja tih zemalja s efikasnijom i ıodernijom zapadnom privredom.[4]

Deficit trgovinske bilance SEV-a spram ZET-a
(u mlrd US dolara)

	1965.		1970.		1975.	
	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz
·SSR	1.645,7	1.505,5	2.851,4	2.450,6	9.813,3	5.253,5
›RNJ	587,3	578,2	1.082,4	903,4	403,6	376,5
'oljska	580,9	640,0	933,4	1.011,4	3.574,1	1.817,6
3ugarska	261,3	184,4	315,6	263,7	807,2	246,2
₹umunjska	360,8	275,2	776,3	596,9	1.459,6	1.081,2
:SSR	510,3	465,0	912,7	778,1	1.136,3	892,7
Ukupno	4.346,3	3.993,5	7.618,0	6.699,8	17.437,0	10.489,4
Deficit SEV-a	−352,8		918,2		−6.947,6	

Izvor: Statistiques du commerce exterieur des pays du COMECON, zatim Le Monde, 31 aout 1976. i drugi.

SSSR-u je, dakle, kao glavnom snabdevaču sirovinama zema- ja SEV-a odgovaralo povećanje cijena i opća kriza, bar utoliko što su mu oni pomogli da učvrsti unutrašnju koheziju grupacije i zaus- tavi pretjerano povezivanje i zaduživanje na Zapadu.

Američki ciljevi bili su, također, jasni: ponovno osvajanje izgubljene prevlasti na kapitalističkom tržištu i nametanje nove međunarodne podjele rada u kojoj bi svjetske privredne i državne velevlasti dogradile i sačuvale tehnološki monopol u najvitalnijim privrednim granama i u novim energetsko-sirovinskim resursima.

Razmotrimo sada scenarij „mondijalizacije" američke recesije: — u prvoj fazi ona je teško pogodila one na koje su SAD i ciljale — ekonomije zapadne Evrope i Japana. Nedovoljno jake da kontroliraju događaje i ograničene zakonitostima vlastitog sistema, one su bile prisiljene da, prvo, priznaju papirnati dolar

[4] Stopa rasta narodnog dohotka zemalja SEV-a smanjuje se ustrajno sa 10% u razdoblju 1955—1960. na 8,5% u razdoblju 1961—1966, odnosno oko 4,2% u 1973/74.

kao međunarodno sredstvo plaćanja i, drugo, da likvidiraju svoje već osiromašene zlatne rezerve (Njemačka 5 milijardi dolara, Francuska 4,3 filijarde, Švicarska 3,5 itd.), kako bi nadoknadile velika zaduženja nastala povećanjem cijena nafte. Prihvatiti sve ovo praktički je značilo dopustiti da SAD svoje ogromne nabavke (više od 100 milijardi dolara) podmire novcem bez realnog pokrića i da se, istovremeno, na razlici cijena nafte, što su je ostvarile njene najveće naftne tvrtke, izvuku iz najvećih teškoća[5];

— u drugoj fazi, bitno pacifizirani, zapadnoevropski i japanski ortaci, zajedno sa SAD, svoju su recesiju (o čemu će u dijelu o sirovinama biti više riječi) naprosto prebacili dalje — na teret zemalja u razvoju. Time je otvorena nova svjetsko-povijesna suprotnost: razvijeni vs. nerazvijeni. Ako je hladni rat nakon II svjetskog rata bio prvenstveno idejno-političke prirode, a suprotstavljene strane bile razmještene istočno, odnosno zapadno od zamišljene linije fronta, motivi krize otvorene 1973/74. bili su bitno ekonomski, a linija razgraničenja nametnuta je na razmeđu između razvijenog i nerazvijenog dijela svijeta.

Na toj su osnovi, tijekom 1975, zapadna Evropa i Japan započeli stabilizaciju svojih poremećenih ekonomija i postigli stanovite rezultate. Serijom bilateralnih ugovora sa zemljama u razvoju, prije svega izvoznicama nafte, izbjegli su posredničku ulogu papirnog dolara i transnacionalnih kompanija, stišali galopirajuću inflaciju iz 1973/74 (samo u Japanu 27%!) i porast maloprodajnih cijena uspjeli svesti na podnošljivih 12% (u zemljama ZET-a), odnosno 8,1% (u 24 zemlje članice OECD). Ovo je, među ostalim, postignuto restrikcijom uvoza i manipulacijom cijena sirovina, čime je, ujedno, stišano nezadovoljstvo radnih slojeva izazvano porastom troškova života i nezaposlenosti (15 milijuna nezaposlenih krajem 1974). I prvu polovicu 1976. karakteriziralo je daljnje obnavljanje privredne aktivnosti, ali je u drugoj polovici godine ponovo došlo do pogoršanja. Naime, na prve znakove ozdravljenja obnovljena je i konkurentska borba na svjetskom tržištu, pri čemu se odnos snaga pomakao u korist Japana, a na štetu SAD i ZET, s tim što su u najtežoj situaciji Francuska, Velika Britanija i Italija, dok se SR Njemačka i dalje uspješno opire svim teškoćama.

U međuvremenu ekonomski hladni rat najteže je posljedice ostavio na male zemlje i zemlje u razvoju. Trgovački deficit nerazvijenih zemalja-uvoznica nafte dosegao je 1975. čak 45, a platni 37,5 milijardi dolara. Uzevši kumulativno, ukupna dugovanja 86

[5] Da je porast cijena nafte 1973/74. posljedica manipulacije velikih svjetskih, točnije, američkih naftnih tvrtki priznaju već i građanski ekonomisti. Najnovija pregnantna analiza u tom smislu data je u knjizi dugogodišnjeg eksperta senatske potkomisije za „antitrust" kontrolu u SAD, John-a Blair-a, *The Control of Oil*, Pantheon Books, New York, 1976.

Svim zapadnim zemljama zajedno povećanje cijena nafte odnijelo je više od 40 milijardi dolara, od čega je najveći dio, via transnacionalne tvrtke, reinvestiran u SAD.

zemalja u razvoju premašila su 150 milijardi dolara. Čak se i povećanje tražnje zemalja-izvoznica nafte sa 40% u 1975. smanjilo na 11,5% u 1976. godini.

Posebnosti krize sirovina

Aktualnu svjetsku krizu sirovina razmatramo ovdje u sklopu opće krize što je izvozom recesije iz SAD i drugim događajima na svjetskom tržištu zahvatila svijet u 1973/74.

Sirovinska kriza, prema prethodnom uopćavanju, proizilazi iz druge faze „mondijalizacije" američke recesije i, rekli bismo, njen je krajnji domet. Rekli smo da je zamiranje privredne aktivnosti u zapadnoj Evropi u jednom trenutku pogodilo uvezenu radnu snagu i prekinulo njen daljnji transfer prema zapadnoj Evropi, a zatim zaustavilo i isporuke sirovina, čime je kriza konačno proširena na zemlje izvoznice radne snage, odnosno sirovina, dakle, sve zemlje u razvoju.

Klasično ekonomsko, pa i marksističko čitanje ovih činjenica navodilo bi na zaključak da je jedina moguća posljedica ovog procesa — tendencijski pad cijena sirovina. U stvari, dogodilo se upravo obrnuto: u prvo vrijeme cijene sirovina vrtoglavo su oscilirale, a zatim počele ustrajno rasti. Po našem mišljenju, i u sirovinskoj krizi, kao sastavnom dijelu opće ekonomske krize, objašnjenje treba, također, potražiti u fenomenima suvremene etape razvoja kapitalizma, točnije u problemima implementacije tekovina znanstveno-tehnološke revolucije u korpus kapitalističke privrede.

Ovaj je proces, sa stajališta sirovina, za kapitalističku privredu relevantan na više razina:

1. u sklopu prodora tekovina znanstveno-tehnološke revolucije u poljoprivredu;

2. u vezi s korištenjem rezultata ZTR u masovnoj proizvodnji industrijske robe, odnosno masovne eksploatacije zaliha sirovina mineralnog porijekla i

3. zbog korištenja tekovina tehnološke revolucije u osvajanju novih proizvoda privrednih grana i energetskih i sirovinskih izvora.

Ad 1) u prethodnim etapama razvoja kapitalizma sistem je umjetno snižavao cijene poljoprivrednih proizvoda da bi smanjio cijenu reprodukcije radne snage i maksimalno povećao naplaćeni višak rada. Ovo se osvetilo u novijoj fazi razvoja, jer je poljoprivreda, zbog nedostatnog ulaganja, ostala jedini pretkapitalistički segment privrednog sistema koji je počeo kočiti njegov daljnji razvoj. Zato su u poljoprivredu uložena velika sredstva i tekovine znanstveno-tehnološke revolucije, što je prehrambene sirovine ubrzano i masovno uključilo u proces reprodukcije, ali je imalo svoju cijenu, što je osobito došlo do izražaja kada su u

masovnu proizvodnju i preradu uključeni i tropski proizvodi iz zemalja u razvoju.

U tom kontekstu nije naodmet podsjetiti da su SAD najveći svjetski izvoznik hrane koji u svoju ekonomsko-političku strategiju uključuje, upravo, ovu vrstu sirovina. Na unutrašnjem planu to je potrebno, stoga, što zbog višeg organskog sastava kapitala u industriji profitna stopa stagnira, pa se porastom cijena sirovina dodatno kompenzira uloženi kapital i unosi ravnoteža u profitne bilance. Na međunarodnom planu poskupljenje hrane u uvjetima svjetske nestašice može poslužiti kao sredstvo za ekonomsko, odnosno političko ucjenjivanje.

Ad 2) Porast cijena mineralnih sirovina vezan je uz drugi važan aspekt tehnološkog napretka kapitalističke privrede: sve masovnija proizvodnja, ali i dirigirano skraćivanje vijeka trajanja industrijske robe, posebno trajnih potrošnih dobara, s ciljem da se ubrza obrtaj kapitala. Ovo zahtijeva nova povećana ulaganja u eksploataciju postojećih, zatim korištenje manje bogatih, kao i istraživanje novih nalazišta. Razumljivo je što je u takvoj situaciji osnovni preduvjet bržeg prelijevanja kapitala u ekstraktivnu industriju povećanje cijena mineralnih sirovina.

Ad 3) Za evaluaciju karaktera suvremene sirovinske krize posebno je relevantno pitanje korištenja rezultata znanstveno-tehnološke revolucije u istraživanju i osvajanju novih proizvoda i cijelih privrednih grana, te njima sukladnih novih energetskih i sirovinskih izvora. U ovom segmentu sirovinske problematike, po našem mišljenju, leži ključni dio objašnjenja sirovinske krize. Desetgodišnja recesija u SAD i psihoza ograničenosti postojećih resursa što su, posebno u SAD, zavladale početkom sedamdesetih godina, označile su početak grozničave potrage za novim robama i novim resursima koji bi omogućili daljnji razvoj sistema, odnosno njegove prvenstvene svrhe — profita.[6] Na tom zadatku najviše su se angažirali nosioci kapitalističkog razvitka — transnacionalne tvrtke i strukture što ih one kontroliraju. Iz povećanja cijena energije i sirovina, što su ih same i prouzročile, one su jedine izvukle korist, a sve to da bi u borbu za definitivno ovladavanje svjetskim tržištem mogle uložiti ogromna sredstva potrebna za osvajanje novih proizvoda, novih resursa i, u krajnjoj liniji, za izgradnju kapitala kao svjetskog odnosa. Pri tome, transnacionalne kompanije i snage što ih one inspiriraju vode bitku protiv mnogobrojnih, ali manjih i slabijih kapitalističkih takmaca, koji nisu uspjeli uhvatiti korak i objektivno ne spadaju u nosioce razvoja sistema. Isto tako, one su prisiljene na borbu protiv zemalja, odnosno proizvođača sirovina kojima na razne načine oduzimaju gotovo svu razliku nastalu povećanjem cijena sir-

---

[6] Vidi: D. Meadows et al., *The Limits to Growth*, MIT, 1972, zatim njoj suprotstavljenu studiju H.S.D. Cole et al., *Thinking about the Future*, Science Policy Research Unit, University of Sussex, 1973, zatim P. Connelly — R. Perlman, *The Politics of Scarcity*, Oxford University Press, London, 1973., R. Bolz et al., *Kooperation oder Konfrontation*, Materialen zur Rohstoffpolitik, PDV, Bonn, 1975. i druge.

ina.[7] Međutim, transnacionalne kompanije su pri tome — gleano usko ekonomski — neka vrsta ovrhovoditelja koji kažnjava roizvođače sirovina zbog niske proizvodnosti, visokih troškova roizvodnje, zastarjelosti sirovinskog seta što se nudi svjetskom žištu i niza drugih nedostataka karakterističnih za svjetsku siovinsku proizvodnju. U tom svjetlu gledano, svjetska kriza sirona kao segment opće svjetske krize odražava prijelazno razdobe na novu etapu razvoja kapitalizma i, na taj način, ima svoje pravdanje prema unutrašnjoj logici toga sistema.

Zemlje u razvoju, posebno nesvrstane, općenito uzevši, svjese su ovih karakteristika svjetske ekonomske situacije, ali, po ašem mišljenju, pritisnute egzistencijalnim problemima, ne uvaavaju u punoj mjeri opisane unutrašnje proturječnosti razvijeog svijeta, da bi iz njih izvukle pouke uspješnije vođenje meunarodnih pregovora na svim razinama i u svim forumima.

U tom smislu kao naredna faza istraživanja nametnula se naliza jugoslavenske strategije za realizaciju novog ekonomskog oretka, posebno dijela kojim se ovdje bavimo, za realizaciju ovog sistema svjetske trgovine sirovinama.

ugoslavenska strategija za NEP
Integralni program

dnos Jugoslavije spram novog ekonomskog poretka, kako smo aglasili na početku, bitno je vezan s njenim temeljnim vanjskopotičkim načelima: nesvrstanosti i borbom za mir i pravedne i avnopravne međunarodne odnose. Na načelno-teorijskom planu rug Tito izneo je ovo još 1955. u svom poznatom govoru prilikom proglašenja za počasnog doktora Rangunškog sveučilišta.[8]

Na osnovu ovoga Jugoslavija je u cjelokupnoj svojoj međuarodnoj aktivnosti djelatno pridonosila realizaciji novih ekoomskih odnosa kao neodvojivog dijela ravnopravnih i pravedih međunarodnih odnosa.

---

[7] Na primjer, metodom transfera cijena (transfer pricing) koom se umjetno poskupljuje oprema i roba što se iz središnjice upuuje podružnicama kompanije, poglavito u zemljama u razvoju, a, s ruge strane, potcjenjuju isporuke što se iz tih podružnica upućuju u omicilnu zemlju tvrtke. Istrage provedene u Kolumbiji pokazale su a je američka tvrtka Pfizer kolumbijskoj podružnici naplaćivala 82 uta više nego ostalim kupcima, zbog čega je samo 1968. Kolumbija gubila 20 milijuna dolara (R. J. Barnett — R. E. Mueler, *Global each*, Simon and Chuster, New York, 1974).

[8] „Pojava novih nezavisnih država koje su mahom nerazvijene ao i sve veća uloga manjih država uopće u međunarodnom životu na značajan uticaj na razvoj i karakter međunarodnih odnosa. One, rije svega, neosporno djeluju u pravcu učvršćenja mira u svijetu. o je sasvim prirodno, jer su te zemlje sve podjednako zainteresovane a ekonomski razvitak i duboko svjesne da mogu svoje napore na avlađivanju svoje ekonomske zaostalosti i svoje napore u pravcu vestranog razvitka s uspjehom privesti kraju samo u uslovima mira." „Jugoslavenski pregled", jul-august 1958, str. 326).

Tako Deklaracija 1. konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961, pored ostalog, sadrži uvjerenje da: „... svi narodi mogu za svoje sopstvene ciljeve da slobodno raspolažu svojim prirodnim izvorima bogatstava, a da to ne ide na štetu bilo kakvih obaveza koje proističu iz međunarodne ekonomske saradnje zasnovane na principu uzajamne koristi i međunarodnog prava"[9]. Borbu za nove međunarodne ekonomske odnose Jugoslavija je nastavila i kasnije svojom aktivnošću u sklopu pokreta nesvrstanih, u Organizaciji ujedinjenih naroda i njenih specijaliziranih organizacija kao i u svojoj praktičnoj ekonomskoj orijentaciji.

Nesvrstane zemlje, pa tako i Jugoslavija, pojačale su svoje napore u tom pravcu osobito sedamdesetih godina, kada su se takozvana Prva dekada razvoja, odnosno Međunarodna strategija razvoja UN, pokazale neuspešnima, preporuke III zasjedanja UNCTAD-a ostale nesprovedene, a svjetska kriza 1973/74. naglo pogoršala ionako težak položaj zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Na 4. konferenciji nesvrstanih zemalja u Alžiru, rujna 1973, prvi put su stavovi nesvrstanih zemalja u vezi s reformom međunarodnih ekonomskih odnosa dobili obrise zaokružene koncepcije o „novom sistemu međunarodnih privrednih odnosa zasnovanom na ravnopravnosti i zajedničkom interesu svih zemalja"[10]. Pokazala se, naime, potreba da sve opravdane nade i zahtjeve zemlje u razvoju osmisle i uključe u konzistentan sistem novog svjetskog ekonomskog poretka, u kojem bi i razvijeni i nerazvijeni našli svoje mjesto i svoje koristi.

Problem sirovina je tako postao konstituitivni dio borbe za realizaciju cjeline novog ekonomskog poretka, ali zbog svoje akutnosti i složenosti i jedan od kamena spoticanja u toj borbi.

U Ekonomskoj deklaraciji i u Akcionom programu 4. konferencije nesvrstanih zemalja u vezi sa sirovinama preporučuje se „obrazovanje organa stvarne solidarnosti za obranu interesa proizvođača sirovina, kao što su Organizacija zemalja izvoznika petroleja (OPEC) i Međuvladin komitet zemalja izvoznica bakra (CIPEC), koje su takve prirode da olakšavaju opsežnu akciju za povraćaj prirodnih bogatstava i dozvoljavaju sticanje izvoznih prihoda"[11], kao i u jednoj rečenici pod naslovom Primarni proizvodi, već tada se spominje da bi „... problem primarnih proizvoda kao što je čaj, čija cijena stalno opada, trebalo (bi) bez odlaganja razmotriti u sklopu globalnih sporazuma"[12].

Treba, međutim, napomenuti da je Jugoslavija problem sirovina isticala još davno prije izbijanja sirovinsko-energetske krize. Tako se još 1954, na XVII zasjedanju Ekonomsko-socijalnog savjeta UN, jugoslavenski delegat J. Stanovnik založio da „... Naši napori u pogledu stabilizacije sirovinskih cijena treba da budu

---

[9] Vidi: *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961—1971*, „Međunarodna politika", Beograd, 1974, str. 34.

[10] Ibidem, str. 210—211.

[11] Ibidem, str. 205.

[12] Ibidem, str. 212.

smjereni u pravcu pomaganja privrednog razvitka nerazvijenih zemalja. To će, međutim, značiti dinamičku stabilizaciju u smislu uspostavljanja pariteta s kretanjem cijena industrijskih roba. To treba da bude stabilizacija eksportnih prihoda, a ne prosto cijena ili volumena izvora."[13] Deset godina kasnije, 1964, na I konferenciji UNCTAD-a u Ženevi, predstavnik naše zemlje dr R. Lang obrazlagao je jugoslavenski predlog deklaracije o principima međunarodne ekonomske suradnje[14] koji je kasnije poslužio kao osnova za izradu dokumenata Konferencije, ali, što je još važnije, i kao platforma oko koje se okupilo 77 zemalja u razvoju čija je Deklaracija 77 zemalja u razvoju na svršetku Konferencije morala biti prihvaćena kao aneks završnom aktu. Jugoslavija je na I konferenciji UNCTAD-a odigrala vrlo važnu ulogu, osobito u konceptiranju i uravnoteženju stavova zemalja u razvoju, ulogu koju je među zemaljama u razvoju i danas sačuvala.

Uprkos svim naporima zemalja u razvoju, posebno nesvrstanih, međunarodni ekonomski odnosi, naročito „terms of trade" u trgovini sirovinama, neprekidno su se pogoršavali za zemlje u razvoju. Zato je točno 20 godina nakon J. Stanovnika, a 10 godina nakon R. Langa, 1974, na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine i treći jugoslavenski predstavnik M. Minić morao gotovo od riječi do riječi ponoviti sve argumente i zahtjeve koje su i oni iznosili, a koji su prihvaćeni u dokumentima i ovog skupa, posebno u Deklaraciji o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka i u Programu akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, u kojem se (točka 3, stav 4) spominje „... Izrada sveobuhvatnog programa smernica za regulisanje tržišta velikog broja sirovina koje igraju značajnu ulogu u izvozu zemalja u razvoju"[15]. Ova ideja je dalje razvijena, zahvaljujući zalaganju i naše zemlje, na Konferenciji zemalja u razvoju o sirovinama, održanoj u Dakaru, u veljači 1975, na kojoj je prihvaćeno da se problem trgovine sirovinama rješava u sklopu Integralnog programa.[16]

Niz mjera za realizaciju novog ekonomskog poretka i, u njegovu sklopu, Integralnog programa sirovina prihvaćenog u Dakaru, podržan je i na Ministarskoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Limi, u kolovozu, zatim na VII specijalnom zasjedanju Generalne skupštine OUN, u rujnu i, konačno, na XXX redovnom zasjedanju OUN, što je održano u jesen iste 1975. godine.[17] Najveći rezultat ovih skupova, po našem mišljenju, sastojao se u tome što su na njima zemlje u razvoju, predvođene nesvrstanim zemljama, ustrajno jačajući svoju solidarnost, uskladile stavove, izgradile zaokruženu strategiju i tako u velikoj mjeri povećale svoju zajedničku pregovaračku moć. To se odmah odrazilo u međunarod-

---

[13] Vidi: „Jugoslavenski pregled", jul-august 1958, str. 39.
[14] Vidi: isto, jun 1964, str. 268—269.
[15] Vidi: „Spoljnopolitička dokumentacija", IMRP, Beograd, br. 1, god. XXVI, str. 3—29.
[16] Vidi: isto, br. 1, god. XXVII, str. 18—31.
[17] Vidi: isto, br. 4 i 5, god. XXVII, str. 289—356, odnosno 385—419.

nim odnosima tako što su razvijene zemlje bile prisiljene da obnove rad Međunarodne konferencije o ekonomskoj suradnji u Parizu koja je zbog bitno različitih stavova bila prekinuta u travnju 1975. Prema zaključcima VII specijalnog zasjedanja nastavljene su i pripreme za IV zasjedanje UNCTAD-a koje je održano u svibnju 1976. u Nairobiju. Na tom skupu je Integralni program sirovina i formalno prihvaćen kao sastavni dio novog ekonomskog poretka i oblik rješavanja ekonomske krize u oblasti sirovina.

Rezolucija 93 IV UNCTAD-a[18], među ostalima, utvrdila je: a) ciljeve, b) broj i vrste sirovina o kojima bi se integralno pregovaralo, c) potrebne međunarodne mjere i d) dodatne akcije, te njihov vremenski slijed.

Ad a) Među ciljevima Integralnog programa Rezolucija navodi: 1. stabilnost u trgovini sirovinama, 2. unapređenje i održanje realnog prihoda zemalja u razvoju, 3) poboljšanje pristupa tržištima i pouzdanosti opskrbe sirovinama, 4) diverzifikaciju proizvodnje u zemljama u razvoju, 5) unapređenje konkurentnosti, odnosno, poticanje istraživanja zamjene prirodnih sirovina supstitutima, 6) unapređenje ustroja tržišta sirovina, i 7) unapređenje tržišta, raspodjele i prijevoza izvoznih sirovina zemalja u razvoju.

Ad b) U Integralni program sirovina uključeno je 18 sirovina odabranih tako da to budu one koje su najznačajnije za platne bilance pojedinih zemalja ili grupa zemalja u razvoju. To su banane, boksit, kakao, kava, bakar, pamuk i pamučna vlakna, tvrda vlakna i proizvodi, željezna ruda, juta i proizvodi, mangan, meso, fosfati, kaučuk, šećer, čaj, tropsko drvo, kalaj i biljna ulja, uključujući maslinovo i uljarice. Ovaj popis je, prema Rezoluciji, otvoren u tom pogledu da se može popunjavati ili mijenjati prema „terms of trade" koji će važiti za pojedine sirovine.

Ad c) Među mjerama što ih treba poduzeti u realizaciji Integralnog programa u Rezoluciji navode se, među ostalima: 1) postizanje dogovora o međunarodnom skladištenju sirovina; 2) utvrđivanje dogovora o cijenama, posebno rasponima cijena koji bi se povremeno preispitivali i mijenjali, vodeći računa o promjenama u cijenama industrijske robe, cijenama proizvodnje, odnosima razmjene, svjetskoj inflaciji itd.; 3) mjere o upravljanju opskrbom, uključujući izvozne kvote i proizvodnu politiku, a gdje je moguće, multilateralne i dugoročne obaveze o nabavci i isporukama; 4) unapređenje načina obavještavanja i savjetovanja o stanju na tržištu; 5) posebne mjere za najsiromašnije ili/i zemlje u razvoju, koje bi realizacija Integralnog programa teško pogodila, odnosno za one sirovine koje nisu uključene u Program, a važne su za pojedine zemlje u razvoju.

Ovdje treba napomenuti da su razvijene zemlje bile posebno protivne uspostavljanju Zajedničkog fonda za finansiranje među-

---

[18] Vidi: UNCTAD, TD/217 *Report of the United Nations Conference on Trade and Development on its Fourth Session,* held at the Kenyatta Conference Centre, Nairobi, Kenya, from 5 to 31 May 1976, str. 2—8 i 94—106.

ırodnih zaliha sirovina, tako da ovaj bitni element Integralnog 'ograma nije bio prihvaćen na samoj Konferenciji, nego je ušao

Ad d) među Dodatne akcije, u tom smislu što je Generalsekretar UNCTAD-a zadužen da sazove Pregovaračku konferenju UNCTAD-a o Zajedničkom fondu do ožujka 1977. U dodatne jere ušli su, zbog pritiska razvijenih zemalja, i pripremni saanci, odnosno pregovori o pojedinim sirovinama, koji bi trebalo ı se završe do kraja 1978. godine i tako prethode usvajanju ıtegralnog programa sirovina.

U radu IV konferencije UNCTAD-a, na kojoj se problem siɔvina, odnosno Integralnog programa za njihovo rješavanje, poızao ključnim, Jugoslavija je imala prvorazrednu ulogu, prven:veno u usaglašavanju stavova između zemalja u razvoju i razviɛnih zemalja Zapada i bila je među prvim zemljama koje su ajavile svoj doprinos spornom Zajedničkom fondu za financiınje međunarodnih zaliha sirovina.

Tri mjeseca kasnije, u kolovozu 1976. u Kolombu, održana : V konferencija nesvrstanih zemalja na kojoj su rezimirani reıltati dosadašnjih napora nesvrstanih zemalja u pogledu realiıcije novog međunarodnog ekonomskog poretka, odnosno njegoı ključnog elementa, Integralnog programa sirovina.

Govoreći o dotadašnjim dostignućima nesvrstanih na realiıciji ovih ciljeva, drug Tito je u raspravi na Konferenciji isıkao: „... Šesto i Sedmo specijalno zasjedanje Generalne skupštie UN ulili su nade da je takav zaokret na pomolu i pružili osove za pregovore koji su slijedili. Dosadašnji rezultati, međutim, isu zadovoljavajući i daleko zaostaju za onim što je već do sada ilo neophodno učiniti (...) U isto vrijeme pokazalo se da su nažni i otpori koji se tome pružaju. Krupna je historijska odgoornost na svima onima koji se suprotstavljaju takvim odnosima. lislim da su sve razvijene zemlje dužne da u tome pruže svoj uni doprinos."[19]

Ovi načelni stavovi uneseni su u dokumente V konferencije esvrstanih, posebno u Ekonomsku deklaraciju, Rezoluciju o roama i u Akcioni program privredne suradnje, u kojima se traži fundamentalno prestruktuiranje ukupnog aparata međunarodne rgovine" u korist zemalja u razvoju, zatim „hitna i puna primjea Integralnog programa roba" i donosi odluka o osnivanju Fona za financiranje regulativnih zaliha sirovina, ukoliko međunaroni pregovori što su o toj temi zakazani u sklopu UNCTAD-a ropadnu. Isto tako, podržan je stav Ministarske konferencije iz ime o osnivanju Savjeta udruženja proizvođača sirovina, cjeloupna ekonomska strategija nesvrstanih zemalja još više produbjena i zaokružena.[20]

---

[19] Vidi: Govor druga Tita na Petoj konferenciji nesvrstanih zemaja, „Vjesnik", 18. august 1976.

[20] Vidi: Dokumenti Pete konferencije šefova država ili vlada nevrstanih zemalja, Kolombo 1976, poseban prilog „Vjesnika", 25. au;ust 1976.

U jesen 1976, na XXXI redovnom zasjedanju OUN, dokumenti iz Kolomba objavljeni su i prihvaćeni kao dokumenti svjetske organizacije. U prosincu Generalna skupština jednoglasno je prihvatila Rezoluciju kojom se traži osnivanje Fonda za financiranje zaliha sirovina, iako pregovori u UNCTAD-u još nisu ni počeli. To je, nesumnjivo, bio rezultat odlučnosti nesvrstanih koji su u Kolombu najavili osnivanje Fonda i bez suglasnosti razvijenih zemalja Zapada, odnosno Istoka.

Ovaj događaj prošao je, međutim, pomalo nezapaženo u svjetlu novog zastoja Međunarodne konferencije o ekonomskoj suradnji, što se održava u Parizu s gotovo identičnim dnevnim redom kao i pregovori u sklopu UNCTAD-a.

Očigledno je da se, gledajući cjelinu dosadašnjeg zalaganja Jugoslavije, nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju, može uočiti visok stupanj jedinstva i zaokruženosti njihove globalne ekonomske strategije, ali i ograničene mogućnosti za njihovu neposrednu realizaciju u praksi međunarodnih ekonomskih odnosa. Prije nego što razmotrimo aspekte i mogućnosti rješenja ovog problema potrebno je da ispitamo konkretan položaj i interese Jugoslavije, posebno u odnosu na posljedice što će ih eventualna realizacija Integralnog programa imati na jugoslavensku vanjskotrgovinsku razmjenu.

Sirovine Integralnog programa u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj razmjeni

Do sada smo strategiju i aktivnost Jugoslavije u odnosu na uspostavljanje novog ekonomskog poretka i, posebno na realizaciju Integralnog programa sirovina, promatrali općenito, na temelju njenih načelnih interesa i političkih opredjeljenja.

Treba, međutim, znati da u Jugoslaviji, osim nekih agregatnih pokazatelja i parcijalnih analiza, po našem saznanju, do sada nisu izvršena temeljita ekonomska istraživanja uloge i utjecaja što bi ih na vanjskotrgovinsku razmjenu naše zemlje imala realizacija nekih bitnih elemenata novog ekonomskog poretka. To je u svakom slučaju fundamentalan i prioritetan zadatak naše ekonomske znanosti u narednom razdoblju, a istraživanje koje se upravo obavlja u Institutu za zemlje u razvoju u Zagrebu prilog je tom zadatku.

Naše istraživanje uloge i značaja sirovina Integralnog programa u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj razmjeni situirali smo u desetgodišnje razdoblje što ga pokrivaju dva petogodišnja plana društvenog razvoja: onaj što se odnosio na razdoblje od 1971. do 1975. i naš tekući plan razvoja, do godine 1980.

Analizu međunarodnoekonomskog iskustva, odnosno planova Jugoslavije u promatranom razdoblju, obavljamo na dvije razine:

a) cjelokupne međunarodne razmjene, s osobitim osvrtom na regionalni raspored, strukturu roba i usluga, odnosno proble-

ıe platne bilance, a u svjetlu svjetske ekonomske, energetske i .rovinske krize;

b) vanjskotrgovinske razmjene Jugoslavije za grupu od 18 roizvoda što su obuhvaćeni Integralnim programom sirovina.

U ovom radu, kako je to naglašeno i u njegovu naslovu, ograičavamo se na prikaz prethodnih rezultata i prva uočavanja iz rugog dijela istraživanja.

Za Integralni program je izabrano 18 sirovina, tako da zajedičko rješavanje njihove međunarodne trgovine bude na korist emalja u razvoju, a iz izbora tih proizvoda proizilazi da se, pri ome, prvenstveno mislilo na afroazijske i latinskoameričke zemje tropskog i suptropskog podneblja. U samom početku istraživanja i na temelju činjenice da je Jugoslavija neto-uvoznik gotovo vih tih sirovina, postavilo se pitanje u kojoj mjeri i na kakav .ačin će integralno regulisanje trgovine tim proizvodima utjecati ıa vanjskotrgovinsku bilancu naše zemlje. Prva uopćavanja pokaala su, međutim, da grupa od 18 proizvoda Integralnog programa ini relativno malu stavku u dosadašnjoj jugoslavenskoj vanjskorgovinskoj razmjeni.

Sirovine Integralnog programa u vanjskotrgovinskoj razmjeni Jugoslavije

(u mln US dolara)

	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.
				Izvoz		
SFRJ — ukupno	1.814	2.237	2.853	3.805	4.072	4.864
%	100	100	100	100	100	100
Od toga — ZUR	171	157	279	431	687	781
%	9,4	7,0	9,8	11,3	16,9	16,1
Integ. progr. ukupno	147	242	295	269	205	283
%	8,1	10,8	10,3	7,1	5,0	5,8
				Uvoz		
SFRJ — ukupno	3.252	3.233	4.511	7.520	7.697	7.414
%	100	100	100	100	100	100
Od toga — ZUR	325	311	562	1.207	1.111	1.093
%	10,0	9,6	12,5	16,1	14,4	14,7
Integ. progr. ukupno	228	340	451	686	551	564
%	7,0	10,5	10,0	9,1	7,2	7,6

U razdoblju 1971—1976. su u jugoslavenskom izvozu ovi proizvodi obuhvaćali najveću stavku 1972. godine — 10,8 posto. Te godine izvezli smo dosta bakra, boksita, jutenih i pamučnih proizvoda, a osobito našeg najjačeg izvoznog artikla koji ulazi u sastav Integralnog programa — goveđeg mesa. Najmanje smo u spomenutom razdoblju izvezli 1975 — samo 5,0 posto ukupnog izvoza,

zahvaljujući, između ostalog, i prepolovljenom izvozu mesa. Na strani uvoza je 18 proizvoda Integralnog programa najveću stavku činilo, također, 1972, 10,5 posto našeg ukupnog uvoza, da bi se od tada smanjivao njihov udeo u jugoslavenskom uvozu i 1976. dosegao svega 7,6 posto.

Ovako mali udio proizvoda Integralnog programa u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj razmjeni objašnjava se općenito vrlo niskim udjelom razmjene naše zemlje sa zemljama u razvoju koje su glavni izvoznici tih sirovina.

Tako od našeg cjelokupnog izvoza na zemlje u razvoju otpada svega 16,1 posto u 1976. godini, 16,9 posto u 1975, 11,3 posto

Robna razmjena SFRJ sirovina iz Integralnog programa prema regijama

(u 000 US dolara)

Godina	Ukupno	Razv. zemlje Zapada	Socijal. zemlje	Zemlje u razvoju
		Izvoz		
1971.	147.044	129.837	13.916	3.291
%	100	88,3	9,5	2,2
1972.	242.125	213.883	23.411	4.812
%	100	88,3	9,7	2,0
1973.	294.725	268.325	21.633	4.767
%	100	91,1	7,3	1,6
1974.	268.943	178.585	81.388	8.970
%	100	66,4	30,3	3,3
1975.	205.134	119.301	71.783	14.050
%	100	58,2	35,0	6,8
1976.	283.382	199.427	63.385	20.570
%	100	70,3	22,4	7,3
		Uvoz		
1971.	228.027	66.654	28.289	132.989
%	100	29,2	12,4	58,4
1972.	340.122	108.705	54.056	177.361
%	100	32,0	15,9	52,1
1973.	451.112	111.999	91.557	247.556
%	100	24,8	20,3	54,9
1974.	685.760	108.058	89.707	487.995
%	100	15,8	13,1	71,1
1975.	551.039	57.758	93.214	400.067
%	100	10,5	16,9	72,6
1976.	564.063	24.136	126.785	413.142
%	100	4,3	22,5	73,2

1974, 9,8 posto u 1973. itd. Na uvoznoj strani stanje je još nepo-
oljnije: 1976. Jugoslavija je iz zemalja u razvoju uvezla svega
4,7 posto svojih uvoznih potreba, 1975. godine 14,4 posto, 16,1
osto u 1974, 12,5 posto u 1973. itd.

Ispitujući dalje jugoslavensku razmjenu proizvoda Integral-
og programa izlučili smo pokazatelje o regionalnoj raspodjeli
: razmjene i došli do saznanja da Jugoslavija sirovine iz Inte-
ralnog programa, uprkos tome što oni čine glavni izvozni pri-
od mnogih nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, samo djelo-
ıično nabavlja iz te grupe zemalja. Tako je 1971. godine Jugosla-
ija kupila samo 58,4 posto svojih nabavki sirovina iz Integralnog
rograma u zemljama u razvoju, 1972. taj se postotak, čak, sma-
jio na 52,1 posto, a zatim opet počeo lagano rasti, da bi u 1976.
ugoslavija u zemljama u razvoju nabavila 73,2 posto svojih ukup-
ıih potreba za sirovinama iz Integralnog programa.

Ako se pri tome sirovine razmotre pojedinačno, onda proizi-
azi da je u odnosu na prosječno 73,2 posto svojih nabavki siro-
ina iz Integralnog programa u zemljama u razvoju za devet od
ıjih postotak još niži, a za preostalih devet viši. Tako Jugoslavija
1975) u zemljama u razvoju nabavlja svega 14,9 posto svojih ku-
ovina boksita, 48,2 posto mangana, 65,6 posto željezne rude i
9,1 posto kalaja, a od agroindustrijskih sirovina iz Integralnog
rograma samo 24,2 posto biljnih ulja i uljarica, 47,4 posto pamu-
ka, 49 posto šećera i 67,6 posto tvrdih vlakana i njihovih proizvo-
la. Ostalih devet sirovina iz sastava Integralnog programa — ba-
ıane, čaj, kakao, kava, kaučuk, juta, fosfati, bakar i tropsko drvo
— Jugoslavija gotovo u cjelosti nabavlja u zemljama u razvoju
(od 86,7 posto bakra do 100 posto kave i banana).

Pošto smo izlučili pokazatelje sudjelovanja sirovina iz Inte-
gralnog programa u proteklom dijelu promatranog desetgodišnjeg
razdoblja, upustili smo se u prognoziranje udjela sirovina iz Inte-
gralnog programa u vanjskotrgovinskoj razmjeni Jugoslavije za
naredno srednjoročno razdoblje, zaključno sa 1980. godinom.

U analizi smo pošli od sadašnjeg sastava i broja sirovina
obuhvaćenih Integralnim programom, jer su nam se sve druge
mogućnosti (smanjivanje broja ili uključivanje novih sirovina)
prema današnjem stanju stvari učinile suviše arbitrarnim. Odmah
smo se susreli s nekoliko teškoća metodološkog i, rekli bismo,
tehničkog karaktera. Prvenstveno je trebalo odrediti stopu privre-
dnog porasta, odnosno stopu privrednog porasta predviđenu teku-
ćim društvenim planom prilagoditi stvarnim kretanjima, odnosno
prilagoditi je najnovijim međunarodnim predviđanjima koja u
(Svjetskoj banci, OECD-u i drugim) procjeni privrednog porasta
u narednom razdoblju korigiraju prema različitim scenarijima što
ih pišu stalno rastuće cijene, osobito nafte, nekih sirovina i infla-
ciona spirala na Zapadu. Od tehničkih problema spomenuli bismo
nepostojanje obuhvatne projekcije bilance sirovina u Jugoslaviji,
zatim nepouzdanost podataka o realnim zalihama sirovina mine-

ralnog porijekla, kao i do sada još nepotpisane društvene dogovore i samoupravne sporazume za proizvodnju nekih sirovina za plansko razdoblje 1976—1980. Stanovitu teškoću pričinjavao nam je i povjerljivi karakter nekih podataka, što smo, međutim, u stanovitoj mjeri prevladali.

Kao polazna točka proiciranja poslužili su nam Društveni plan SFRJ Za razdoblje 1976—1980[21], kao i niz društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma što su za pojedine proizvode i isto razdoblje do danas potpisani (meso, šećer, ulje, bakar i drugi). Iz ovih dokumenata proizilazi da su temeljni planski i razvojni zadaci Jugoslavije u prestruktuiranju privrede u pravcu prioritetnih sektora: energetika, sirovina i hrana. Po njima će se 1980. neto-uvoz sirovina svih vrsta smanjiti za 50 posto, s tim što će se povećati izvoz finalnih proizvoda od domaćih sirovina. Ako sada u obzir uzmemo 18 sirovina iz Integralnog programa proizilazi da ćemo do 1980. prestati uvoziti ili postati neto-izvoznici bakra, željezne rude, boksita, šećera, biljnih ulja i uljarica i mesa, dok ćemo za ostalih 11 sirovina i dalje ostati neto-uvoznici.

Napominjem da cjelovitu dinamiku jugoslavenske razmjene sirovina iz sastava Integralnog programa još nismo dovršili, ali iz dosad izvršenih aproksimacija može se zaključiti da ova grupa proizvoda, kao ni u proteklom razdoblju, niti do 1980. godine neće činiti značajniju stavku u vanjskotrgovinskoj razmjeni naše zemlje, odnosno da najvjerojatnije neće bitno preći 10 posto ukupnog jugoslavenskog uvoza.

Sve ovo navodi nas na zaključak da se Jugoslavija u sferi Integralnog programa bez teškoća uklapa u međunarodnu razmjenu i da, štoviše, zbog politike uvozne supstitucije na izvoznoj strani može očekivati stanovite koristi, osobito u pogledu stabilizacije cijena, pristupa tržištima i cijena izvoznih prihoda za svoj najvažniji izvozni proizvod iz Integralnog programa — goveđe meso.

Ovim se istovremeno potvrđuju načelna opredjeljenja i praktična politika Jugoslavije u borbi za novi ekonomski poredak i realizaciju Integralnog programa sirovina kao njegovog ključnog elementa.

U našem istraživanju preostaje samo da ispitamo vladajuće tendencije u međunarodnim pregovorima i na svjetskom tržištu i da na osnovu toga provjerimo elemente jugoslavenske, odnosno strategije nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju.

Aspekti zastoja pregovora i izgledi za njihovo uspješno okončanje

Već smo naglasili da naše istraživanje pokazuje kako se Jugoslavija za razliku od mnogih drugih zemalja, razvijenih ili nerazvijenih, bez teškoća uklapa u međunarodnu trgovinu 18 proizvoda iz Integralnog programa, barem prema našem sadašnjem poznavanju

[21] Vidi: Društveni plan Jugoslavije za period od 1976. do 1980. godine, „Službeni list", Beograd, 1976.

ıterijala. Ovo Jugoslaviji, međutim, daje priliku da bez optere-
ıja i s isključivo načelnih stajališta govori i djeluje na međuna-
dnoj pozornici.

Podsjetimo se pri tome na aktualno stanje:

— relativna stabilizacija privredne situacije na Zapadu, s
lne strane, a daljnje pogoršavanje stanja za zemlje u razvoju do
jega je došlo u prošloj godini, nepovoljno su se odrazili na
ɔđunarodnu konferenciju o ekonomskoj suradnji što se održava
Parizu. Situacija je utoliko teža što su, pritisnute sve većim teš-
ćama, neke zemlje, odnosno grupe zemalja u razvoju, svojim
cijama objektivno smanjile ili prijete da smanje kolektivnu
egovaračku moć koju su u proteklom razdoblju s teškom mu-
m izgradile. Ovo je osobito došlo do izražaja u zemljama izvoz-
ːama nafte (OPEC), čija je višegodišnja usklađena politika pred
aj prošle godine ozbiljno narušena, što može imati nesagledive
sljedice za ostale grupacije zemalja izvoznica sirovina i za čitav
ıkret zemalja u razvoju. Slična su kretanja zabilježena i na
ugim stranama. Tako 46 zemalja Afrike, Kariba i Pacifika, pot-
snica Deklaracije iz Lomée, diplomatskim akcijama nastoje sa-
vati privilegije što su ih postigle na zapadnoevropskom tržištu
tako, objektivno, narušavaju zajednički front. U slične poteze
ɔglo bi se ubrojiti djelatnost takozvanog kluba iz Dakra koji
uplja stanovit broj predstavnika zapadnoafričkih zemalja i za-
dnoevropskih tvrtki, a radi na partikularističkom povezivanju
ı dviju regija, zatim akcije oko obnavljanja Ekonomske zajedni-
država zapadne Afrike, pod francuskim patronatom, ideje o
nivanju Afričkog zajedničkog tržišta itd. Očigledno je da zastoj
ultilateralnih pregovora, s jedne, a politika selektivnog povezi-
nja i grupiranja zemalja u razvoju, osobito sa bivšim kolonijal-
m metropolama, s druge strane, vodi slabljenju njihova zajed-
čkog fronta i pregovaračke moći zemalja u razvoju, a time i
ʒleda za realizaciju novog ekonomskog poretka.

Pri razmatranju izgleda za 1977. treba uvažiti još nekoliko
mbenika:

a) rezultati američkih predsjedničkih izbora i proklamirana
eđunarodna ekonomska strategija nove američke administracije
ode se na jačanje savezništva sa zapadnoevropskim i japanskim
tacima i, očigledno, na bojkot multilateralnih pregovora u ko-
st bilateralnih kontakata sa zemljama u razvoju. U tom svjetlu
eba gledati i pripreme za zapadni „summit", koji se najavljuje
k za lipanj, iako je prema pregovaračima iz razvijenih zemalja
ıravo on bio neophodnim preduvjetom za usklađivanje i ubla-
vanje njihovih stavova u međunarodnim pregovorima o Zajed-
čkom fondu za financiranje zaliha sirovina što se upravo održa-
ı u Ženevi. Kako sada stvari stoje, bitan napredak u pregovori-
a ne treba ni u najboljem slučaju očekivati prije jeseni, što
aktično znači još jednu godinu izgubljenu u bitki za novi eko-
ɔmski poredak;

b) zemlje u razvoju ne treba da očekuju podršku socijalis-
čkih zemalja i SSSR-a niti u 1977. godini, jer se i ova grupacija

protivi multilateralnim pregovorima i orijentira na bilateralne kontakte. Zemlje SEV-a, na čelu s SSSR-om, u nekoliko posljednjih mjeseci ostvarile su nekoliko značajnih ugovora i dugoročnih sporazuma sa zemljama izvoznicama nafte, a svi su izgledi da će tako biti i u buduće; i

c) nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju moraju spriječiti centrifugalne tendencije u vlastitu krilu i pojačati aktivnost za očuvanje zajedničke strategije u borbi za novi ekonomski poredak, a ne dozvoliti osipanje snaga i pregovaračke moći.

Sve ovo, međutim, ne znači da treba odustati ili izbjegavati detaljnu analizu do sada postignutih rezultata, realniju ocjenu zrelosti međunarodne situacije i, u skladu s time, odgovarajuću prilagodbu, odnosno preformuliranje zajedničke ekonomske i pregovaračke strategije.

U tom smislu već smo spomenuli veliki raskorak koji trenutačno postoji između stupnja jedinstva zemalja u razvoju, odnosno razine zaokruženosti njihove zajedničke ekonomske koncepcije, s jedne strane, i ograničenih mogućnosti za njenu neposrednu provedbu u praksi, s druge.

U takvoj situaciji, držimo, pred nesvrstanim zemljama i ostalim zemljama u razvoju stoji alternativa: ili da svoju zajednički izgrađenu koncepciju novog međunarodnog poretka preispitaju i preformuliraju tako da ona bude prihvatljiva za razvijene zemlje Zapada, ili da ustraju u namjeri da pojedine elemente novog ekonomskog poretka, a među njima i Integralni program, uspostave sami, oslanjajući se na vlastite, kolektivne snage.

I za jednu i za drugu mogućnost nameću se istraživaču argumenti za i protiv. Pomisao na prvu mogućnost ohrabruju rezultati glasanja za famozni Kissingerov prijedlog o osnivanju Međunarodne sirovinske banke na IV zasjedanju UNCTAD-a, kada je od zemalja što su bile pozvane na V konferenciju nesvrstanih u Kolombu kao punopravni članovi ili promatrači njegov prijedlog podržalo ili se uzdržalo od glasanja (među njima i Jugoslavija, Indija, Egipat itd.) čak 42 zemlje, a protiv Kissingerova prijedloga glasalo 20 zemalja pozvanih u Kolombo. Za drugu mogućnost, pak, govore svi dosadašnji napori nesvrstanih zemalja i očekivanja milijuna ljudi u najteže pogođenim zemljama u razvoju, načelni ali i realni ekonomski interesi Jugoslavije.

Definitivan odgovor na ovu dilemu ostavljamo, stoga, zbog nedovršenosti našeg istraživanja, raspravi ovog uvaženog skupa.

Afrika i socijalizam. Panorama socijalističkih opredeljenja u zemljama Crne Afrike

(Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1976, strana XI + 406)

Ova knjiga je antologijski izbor tekstova istaknutih mislilaca i naučnika, političara i državnika Afrike o stremljenjima savremene Afrike, temeljima socijalističkog opredeljenja, sve više zastupljenog na tom kontinentu, i o konceptima socijalističke izgradnje, uz dosta raščlanjeno razmatranje snaga promene, subjektivnih i objektivnih. Cilj ovog antologijskog izbora je „da se jugoslavenskom čitaocu pomoću originalnih tekstova afričkih autora omogući upoznavanje različitih teorija socijalističkog razvitka koje se danas ukrštaju na tlu „crnog" kontinenta. Želja je da se prikaže bogatstvo i originalnost intelektualnih tokova, ali i Afrika onakva kakvu je vide sami Afrikanci, sa svim njenim željama, dilemama i protivrječnostima" (str. 27).

Autor izbora, uvoda i beležaka o piscima, Ivan Iveković, očigledno nije štedeo truda da čitaocu predstavi, reklo bi se, celovit razvitak socijalističkih opredeljenja zemalja Crne Afrike, kako to s pravom stoji u podnaslovu ove knjige.

Metodološki pristup Ivana Ivekovića zaslužuje posebnu pažnju. On je iz stvaralaštva mislilaca savremene Afrike, rukovođen merom i prostorom, izdvojio njihove temeljne poruke. Time je umnogome pomogao čitaocu, ali se nije zaustavio na tome. Pre nego što će izvodima predstaviti nekog autora, Iveković nam uvodnom napomenom još za jedan krupan korak olakšava poimanje ideja i shvatanja svakog od njih pojedinačno i zajedno. U tim uvodnim napomenama sažeto je dato nekoliko bitnih biografskih podataka i pregled naučne, političke i druge javne delatnosti svake ličnosti. U obimnom uvodnom razmatranju — pod naslovom *Razvoj socijalističke misli u Africi* — Iveković izlaže, međutim, svoje celovito viđenje stremljenja današnje Afrike, među kojima dominiraju izjašnjavanje i opredeljivanje za socijalistički put razvitka.

Analizujući tekstove ove antologije uočavamo da socijalistička opredeljenja u Africi nisu ni slučajna, ni prolazna epizoda, a naročito ne plod nekih uglavnom idejnih projekcija savremenih sve-

tskih zbivanja na afričkom tlu. Ona imaju duboke društvene i ekonomske korene.

Iz pera eminentnih predstavnika savremene Afrike izbijaju kao dominantna upravo opredeljenja za socijalistički put razvitka. Teško je 70-tih godina ovog veka naći politički pokret ili partiju, političkog mislioca ili državnika, koji u svoju političku terminologiju nije uključio i reč socijalizam. Socijalizam je danas u Africi, reklo bi se, reč magične privlačnosti za narodne mase, katalizator mnogih htenja, odgovor na mnogobrojne probleme razvoja, metod na koji se svi pozivaju, cilj kome se teži. To što se socijalizmu pripisuju raznorodni, često međusobno suprotstavljeni sadržaji, što se od zemlje do zemlje, od pokreta do pokreta, različito akcentuju pojedina pitanja — ne treba da zbunjuje. Ne treba da zbunjuju ni razlike u interpretaciji tog pitanja u tekstovima jednog autora. To su realnosti savremene Afrike suočene sa surovom stvarnošću u kojoj su sami autori morali revidirati i prilagođavati vlastite stavove. Zato se i oni u međusobnim raspravama dele na „umerene" i „radikalne". Jedni se pozivaju na „afrički", ili na neke druge, navodno, posebne vrste socijalizma, dok drugi govore o „naučnom" socijalizmu i slično.

U predgovoru dr Aleksandar Grličkov, ističući značaj potrebe proučavanja socijalističke misli i prakse u Africi, ukazuje na to da se tamošnje prilike iz osnova razlikuju od prilika, na primer, u Evropi juče i danas. Pošto su evropska i slična merila neprimenjiva za afričke uslove, sva se naša posmatranja moraju „situirati u kontekst savremene Afrike" u kojoj se susreću veoma raznolike i raznorodne društvene formacije. On ukazuje da je socijalistička samoupravna i nesvrstana Jugoslavija mnogostruko zainteresovana za proučavanje političke misli savremene Afrike, jer je s mnogim njenim državama i narodima vezuju „godine iskrenog prijateljstva... i sve razvijenije saradnje", jer živimo u svetu sve dublje međuzavisnosti i povezanosti i jer, kao i mnoge afričke zemlje, pripadamo pokretu nesvrstanosti, a borba protiv neokolonijalizma i dominacije je konstantna i vezivna snaga pokreta nesvrstavanja. Jugoslavija, i ne samo ona, ima duboke razloge da proučava Afriku i zato što će od napora Afrike da se otrgne od zaostalosti, da se oslobodi zavisnosti, da razvija svoje moći, zavisiti i budući razvoj sveta u celini i socijalizma kao temeljnog procesa u njemu. Od toga će zavisiti i kako će se u krajnje složenim uslovima progresivne snage sveta odnositi i prema samoj Africi. Da li će se brže probijati saznanje da pomažući Africi svet, u stvari, pomaže sebi, a da nastavljanje sa praksom koja je suprotna tome i koja, na žalost, višestruko nadmašuje snage, na drugoj strani produbljuje postojeće jazove i stvara nove protivrečnosti. Afrička stremljenja treba proučavati stoga što je inače „nemoguće upoznati sve bogatstvo socijalističke misli i prakse u svetu", a i stoga što je Afrika — kako akcentuje dr Aleksandar Grličkov — kontinent koji je „užurbano krenuo da bi svojim putem išao ka punoj nezavisnosti, slobodi, na kojem treba da stvori mnoge preduslove koje ranije, ne svojom krivicom, nije mogao stvarati".

Proces dekolonizacije je tokom 60-tih godina — ističe se u uvodnim razmatranjima Ivana Ivekovića — ostavio i u sklopu jedne zemlje upečatljive razlike u razvijenosti nacionalne (i klasne) svesti. Pošto je učinio kratak osvrt na društvene uslove, korene nastanka narodnooslobodilačkih pokreta i na period nacionalno-demokratskih revolucija, Iveković objašnjava da je otuda i ideologija narodnooslobodilačkih pokreta u trenutku ostvarivanja nezavisnosti imala obeležja heterogene i nerazvijene klasno-slojevne osnove na kojima je nastala. Pokreti su prerastanjem u vladajuće partije u svojim programima insistirali na izgradnji i učvršćenju političkog jedinstva kako bi se brže išlo ka (punoj) nezavisnosti. Pri tom se poseban značaj pridaje postavkama kao što su: jedinstvo afričkog kontinenta, uslovljenost zajedničke antikolonijalne borbe, traženje novog afričkog identiteta (pojedin-

ca, kolektiva, naroda). Za ostvarivanje ciljeva političke borbe tim pokretima je svojstveno zalaganje za nenasilne metode (uglavnom pod uticajem ideja gandizma), put pregovora sa metropolom uz kombinovanje, po potrebi, političkih pritisaka. Već u tom periodu se termin „socijalizam" sve češće izgovara.

Na razvoj socijalističke misli na tlu Afrike, razume se, uticale su i međunarodne okolnosti. Dekolonizovane zemlje izlaskom na svetsku scenu zatekle su formirane odnose i principe međunarodne saradnje, prema kojima su morale određivati svoje ponašanje. Međutim, sa zatečenim stanjem se nisu mogle miriti, jer nisu mogle da se podvrgnu novim oblicima dominacije i prisile. Odbijajući da postanu objekat blokovskog nadmetanja, zemlje „trećeg sveta" su, u stvari, prinuđene na nastavljanje borbe za sopstvenu političku i ekonomsku emancipaciju. Uticaj međunarodnih prilika ogleda se u spoznaji da su novooslobođene zemlje — nerazvijene i izvoznice sirovina — izložene neravnopravnim uslovima u međunarodnim ekonomskim odnosima. U opredeljivanju pogleda na svet i izboru sopstvenog mesta u svetu, za te su zemlje značajne i druge okolnosti. Naime, reč je o velikom uticaju subjektivnih ideoloških raspoloženja pojedinih afričkih lidera, u znatno većoj meri nego u zemljama razvijenih klasnih antagonizama. Rukovodioci oslobodilačkih pokreta mahom su intelektualci koji su, radi školovanja i iz drugih razloga, duže odsustvovali i donekle pogubili spone s užom sredinom iz koje su potekli, ali nisu oklevali da žrtvuju neke prednosti, koje su im pružale vladajuće strukture, da bi postali revolucionari, „zarobljenici" ideje nezavisnosti. Druga okolnost je u suštini varijacija prethodne. Reč je o zemljama bez političkih tradicija, pa se politika ne vodi po nekim kanonskim pravilima, već dosta pragmatično, „kako se mora" — uz stalno prilagođavanje spoljnim i unutrašnjim potrebama. Takvo stanje prate još i tendencije jačanja izvršnih organa i koncentracije političke moći, bilo u rukama šefova država, ili užih vladajućih — civilnih ili vojnih — garnitura. Borba za ostvarivanje neophodnog jedinstva često ne teče u znaku negiranja različitih klasnih interesa, nego se insistira na nacionalnom interesu, mada je nezavisnost, treba napomenuti, po pravilu ubrzavala procese klasne diferencijacije.

Izabrani originalni tekstovi su razvrstani u pet poglavlja.

U prvom — *Htenja nove Afrike* (str. 31—66) — dat je sažet pregled misli Džordža Padmora, jednog od rodonačelnika socijalističke misli u Africi i pobornika panafrikanizma i pristalice gandijevskih metoda, koji zaključuje da svet bogatstva i socijalizma treba da pripada svima narodima ma gde bili, a zatim sledi tekst Agostina Neta *Smisao borbe za nezavisnost* koji ga predstavlja kao uspešnog organizatora ustanka i predsednika MPLA, dubokog poznavaoca teškoća ostvarivanja i očuvanja nezavisnosti. Treći prilog je tanzanijskog predsednika Džulijusa Njererea *Svrha i različitost socijalizma* (predavanje na Kairskom univerzitetu 1967. godine) u kojem se kaže da su knjige o socijalizmu pisali ljudi koji time mogu mnogo doprineti rešavanju problema, ali valja imati na umu da „nijedan čovek nije nepogrešiv". „Ideja o postojanju „čistog socijalizma" uvreda je ljudskog razuma." Za Njererea socijalizam ima tri bitna elementa. On je, prvo, određen način života i mišljenja zasnovan na ideji afričkog komunitarizma, „bratstva" — „ujamaa". Zatim na radu, uz posebno naglašavanje ogromnih mogućnosti rada u poljoprivredi, jer 90% ljudi živi na selu, a zemlja je osnova ljudskog života i trebalo bi svi Tanzanijci da je koriste kao vrednosnu investiciju budućeg razvoja. Treći elemenat socijalizma su humanizam i demokratičnost. Temeljna svrha socijalizma je blagostanje naroda, a temeljni preduslov — ljudska jednakost, zaključuje Njerere.

U drugom poglavlju — *Tri velikana socijalističke misli* (str. 167—178) — predstavljeno je delo Leopolda Sedara Sengora *Afrički socijalizam*, Ahmeda Seku Turea *Demokratska revolucija* i Kvame Nkrumaha *Kontinentalno jedinst-*

vo. Sengorova politička misao neposredan je izraz njegovog poetsko-filozofskog stava. Polazeći od afričke stvarnosti, on se zalaže za afrička rešenja, a rešenje koje nudi „afrički socijalizam" polazi od koncepta negroafrikanizma. Socijalizam nije ni cilj niti doktrina, već, pre svega, metod: „Za nas socijalizam znači usvajanje najmodernije tehnike, najracionalnijeg rada, najistaknutijeg poštenja". „Razvoj je cilj" — ističe on, i dodaje — „sve ostalo je tehnika, a tehnika postaje socijalistička kada se nerad privatne inicijative (ili odsustvo takve inicijative) zameni usmerenom i svesnom akcijom direktivnih centara društva". Država primenjuje socijalističku tehniku kada se opredeljuje za planiranje, unapređenje i raznolikost poljoprivredne proizvodnje, izgradnju industrije, dobrovoljnu radnu mobilizaciju građana. „Naš socijalizam nije ništa drugo nego tehnička i duhovna organizacija ljudskog društva inteligencijom i srcem." Sengor je u traženju „afričkog puta u socijalizam" istakao i tri bitna elementa za uspeh: prvo, prilagođavanje marksizma negroafričkim konstantama; drugo, vođenje računa o ekonomskim uslovima razvoja afričkog kontinenta (agrarna struktura i vezanost za naturalno privređivanje) i, treće, svest o socijalnim realnostima Afrike.

U delu A. S. Turea, koji je ovde predstavljen svojim ranijim razmišljanjima, dosta pažnje je posvećeno mogućnostima isključivanja kapitalističke faze u razvoju i neposrednijeg prelaza u višu etapu istorijskog razvoja, kao i pitanjima pozitivnog neutralizma, što je ranije bio sinonim pokreta i politike nesvrstavanja.

Delu Kvame Nkrumaha dato je toliko prostora da se i po tome zaključuje da je reč o najplodnijem misliocu Afrike. U njegovim razmišljanjima istaknuto mesto imaju pitanje svesti i klasne borbe, a naročito pitanja kontinentalnog jedinstva i slobode.

Naredna dva poglavlja — treće *Koncepcije socijalističke izgradnje* (str. 177—244) i četvrto *Snage promene* (str. 245—320) — nu-e pregled empirijskih i teorijskih razmatranja afričke stvarnosti i veoma upečatljivo dokumentuju raznovrsnost preokupacija u Africi, odnosno da li će u ostvarivanju socijalističke izgradnje u tom, „afričkom načinu života", preovlađivati parlamentarna demokratija, ili, pak, paternalistička država, te gde su koreni i granice afričkog humanizma. Za snage promene ostavljeno je dosta mesta, a time i za razmatranje uloge ličnosti, uloge radničke klase, intelektualaca, masovne i avangardne partije, jer razmišljanja nisu ni slučajna, ni uzgredna.

Osobito je interesantno razmišljanje Malijca Diara Idrisa o ulozi partije u izgradnji socijalizma. I on, kao i velik broj afričkih mislilaca koji su svojim delom dali trajan doprinos razvoju socijalističke misli u Africi, u samokritičkom osvrtu kaže da se u njegovim rukama ne nalazi baš istina, i da će o tom pitanju, kao i svim drugim, poslednju reč dati praksa. Objašnjavajući zašto u Africi nisu nastale avangardne partije u uobičajenom smislu reči, Idris primat daje ekonomsko-socijalnim uslovima: do ostvarivanja nezavisnosti nisu postojali uslovi za delatnost partija avangarde, ali su uslovi po sticanju nezavisnosti promenjeni i znatno su povoljniji.

U ova dva poglavlja uvršteni su i izvodi iz dela Keneta Kaunde, Toma Mboja, Kofi Busija, Mamadu Dija, odnosno Franca Fanona, Amilkara Kabrala, Maria de Andradea i drugih.

U petom poglavlju — *Pogled na Afriku* (str. 321—390) — objavljuje se izbor radova jugoslovenskih autora: Milentija Popovića *Neki metodološki problemi izučavanja savremenih društvenih kretanja u zemljama u razvoju*, Edvarda Kardelja *Istorijski koreni nesvrstavanja*, Jokice Hadži Vasileve *Socijalistička opredeljenja u Tropskoj Africi* i Novice Blagojevića *Ekonomska uloga države u nerazvijenim afričkim zemljama*.

Na kraju su publikovane *Sumarna hronologija događaja u Africi od 1944—1974.* i *Osnovna bibliografija*.

Žarko Milošević

'ojan Rus: zvori in temelji euvrščenosti

ankarjeva založba, jubljana, 1975, strana 388)

vakako se možemo složiti s konatacijom Vojana Rusa da su teijsko-metodološki radovi o neizvijenim zemljama veoma retki. u konstataciju možemo bez rizia proširiti i na istraživanje izvoı nesvrstanosti. Karakteristično , takođe, da se autori pojedinih ıdova — možda s izuzetkom enleskog pisca Johna Burtona — bae nesvrstanošću, pre svega, iz asekta njene međunarodne uslovenosti, pri čemu većina vidi raon d'être nesvrstanosti u blokovkoj podeli sveta i protivrečjima to ih ta podela stvara i u razlitim oblicima perpetuira. Očigleno je da takav pristup ne omoućava da se odgovori na pitanja ašto nesvrstanost posle oscilacija periodu između Kaira i Lusake obija nov polet i veću širinu, te ebi postavlja nove zadatke unierzalnog značaja, baš kako su deinisani u dokumentima Alžira i olomba. U Sloveniji, potrebno je onstatovati, studije takvih i sličih ambicija još nema, naravno, od uslovima da izuzmemo danas eć klasičan spis Edvarda Kardeja *Istorijski koreni nesvrstavanja.*

Za dublje istraživanje nesvrstaosti i, na toj osnovi, definisanje jene epohalne relevantnosti — ne amo kao antiteze politici sile i e jedino kao strategije, a još manje taktike izvesnog specifičnog tia država (pre svega, nerazvijeih), nego primarno s obzirom na o što je nesvrstanost „jedna od akonomernih međunarodnih moućnosti da se savremeno čovečantvo otrese klasnog društva" (str. 3) — neophodno je, pak, istražiati unutrašnje izvore nesvrstanoti. U tome osobito jugoslovenski utori ostvaruju mnogobrojne komparativne" prednosti, a te rednosti vidimo u marksističkom eorijsko-metodološkom pristupu našem — naglašavamo! — društenom iskustvu, koje je tako reći neiscrpno, a samim tim su, tako reći, neiscrpne i mogućnosti istraživanja interakcija unutrašnje i spoljne delatnosti naše zemlje. Tog zadatka latio se Vojan Rus te svojim radom dao vredan doprinos istraživanju nastanka nesvrstanosti.

Knjiga ima uvod i tri poglavlja. Prvo poglavlje *Nesvrstanost i svet* posvećeno je utvrđivanju značaja nesvrstanosti sa stanovišta savremenog preobražaja čovečanstva, drugo poglavlje *Izvori koegzistencije — nesvrstanosti* obrađuje pokret nesvrstanosti u vremenskom isečku Bandunga, dok treće poglavlje *Društveni temelji nesvrstanosti* obuhvata tri studije pod naslovima: *Neuspeh stranih društvenih modela, Narodni pokreti — subjekt nesvrstanosti, Socijalistička usmerenost zemalja u razvoju i njeno mesto u preobražaju sveta.* Kako autor kaže, ta tri poglavlja odgovaraju dosadašnjim glavnim fazama razvoja nesvrstanosti koje približno razgraničuju pedesete, šezdesete i sedamdesete godine našeg veka. Iako su pojedine studije objavljene i pre pojave Rusove knjige treba istaći da ih povezuje ista crvena nit, to jest osvetljavanje individualnog i posebnog oblika zakonitosti pojave i afirmacije socijalizma na područjima nerazvijenog i nesvrstanog sveta, modifikovanih klasnih elemenata društava u tim područjima itd., o čemu pisac najopširnije raspravlja u uvodu, s tim što konstatacije opšteg teorijsko-metodološkog karaktera najviše aplicira u studiji iz trećeg poglavlja *Socijalistička usmerenost zemalja u razvoju i njeno mesto u preobražaju sveta.*

U Lenjinovoj raspravi *O našoj revoluciji* — iz 1923. godine — možemo čitati i ovo:

„Njima je potpuno strana misao da u općoj zakonitosti razvitka u čitavoj svjetskoj istoriji valja pretpostaviti pojedine razvojne etape, koje, po svom obliku ili načinu razvitka, čine specifičnosti, a ne isključiti ih. Njima ne pada na pamet da Rusija stoji na granici civilizovanih i onih zemalja koje su zbog rata konačno uvučene u civilizaciju, zemalja čitavog Istoka, da Rusija zbog toga može i

mora pokazivati izvjesne specifičnosti. Radi se o specifičnostima koje, razumljivo, leže na općoj liniji svjetskog razvitka, ali zbog kojih se ruska revolucija razlikuje od svih ranijih revolucija u zapadnoevropskim zemljama i koja donosi u analizi ovih istočnih zemalja izvjesne novosti".

I sam pišući o „njima" u sklopu uvodnih teorijskometodoloških analiza, Vojan Rus misli — kako on veli — na nosioce „krajnjih stavova" u pedesetim godinama, po kojima u novooslobođenim zemljama, s jedne strane, vlada državni kapitalizam, koji je, u stvari, krajnji oblik kapitalizma, iz čega proizlazi da u tim zemljama tobože nema nikakvih zbiljskih unutrašnjih društvenih impulsa za progresivnu međunarodnu politiku, dok, s druge strane, govoriti o klasama i klasnoj borbi u bivšim kolonijama znači, po nosiocima tih „ekstremnih gledišta", ni manje, ni više, nego propagirati zastareli dogmatizam, pošto se u Aziji i Africi — navodno — značajne klasne razlike nikada nisu ni oformile (str. 10. i 11). Analizom borbe nerazvijenih i nesvrstanih zemalja za preobražaj svetskog sistema u pravcu socijalizma Vojan Rus se, dakle, u uvodu i u poslednjoj studiji trećeg poglavlja, eksplicitno, a na drugim mestima i implicitno, konfrontira takvim i sličnim neodrživim shvatanjima ujedno pitajući: šta je novo u opštim zakonitostima razvitka društva, šta se razvilo kao posebno, savremeno i kako individualni i posebni oblici opšte zakonitosti konkretno menjaju opštu zakonitost, ili doslovce: „kakav je poseban odnos posebne društveno-ekonomske osnove i posebne klasne strukture nerazvijenih zemalja i njihove koegzistencije i nesvrstanosti prema blokovima", (str. 17), čime on prelazi na razmatranje posebnih konstanti nesvrstanosti.

U prvom poglavlju Vojan Rus određuje te društvene konstante i to mu utoliko lakše polazi za rukom, ukoliko su se te konstante poslednjih godina sve određenije uobličavale. Bez detaljnijeg upuštanja u definisanje tih — posle Alžira i Kolomba — svakako sve očiglednijih konstanti nesvrstanosti, naveli bismo samo neke od onih što ih navodi Vojan Rus: sveta je postalo konačno jasno da je nesvrstanost jedan od savremenih i razgovetno određenih oblika antiimperijalističke borbe; duboke razlike što ih je stvorio imperijalizam između razvijenih i nerazvijenih zemalja, te nužnost borbe za političku i ekonomsku emancipaciju bivših kolonija, traže i od mnogobrojnih nesocijalističkih zemalja i vlada da se uključuju u pokret nesvrstanosti; nesvrstanost nije ograničena isključivo na određena geografska područja kao što su Azija, Afrika i Latinska Amerika.

Trajne izvore pokreta nesvrstanosti u sadašnjem svetu, sa značajnim međunarodnim posledicama (str. 45 i dalje), Rus vidi, prvo, u sve većoj ekonomskoj i tehničkoj povezanosti i međuzavisnosti savremenog sveta; drugo, u nerešenim temeljnim društvenim i međunarodnim problemima i, treće, u unutrašnjoj dinamici socijalističkih zemalja, socijalističkih i naprednih pokreta.

U ovom prikazu ne možemo se upuštati u analizu stavova i Rusovih konstatacija izloženih u prvom poglavlju, nego ćemo samo upozoriti na to da on raspravlja i o dogovaranju velikih sila i o uticaju toga dogovaranja na dinamiku pokreta nesvrstanosti, čime ujedno polemizira i sa koncepcijom „ravnoteže moći", koja je toliko privlačna, kako za praktičare u oblasti međunarodnih odnosa tako i za teoretičare. U širi međunarodni kontekst zalazi i rasprava o takmičenju u naoružavanju i njegovim ekonomskim, političkim i drugim konsekvencijama. Originalna su, dalje, Rusova razmišljanja o konstantama, koje zbližavaju socijalističke i nesvrstane zemlje, kao i akcentiranje odgovornosti socijalističkih zemalja osobito za ekonomski razvoj nesvrstanih. Treba se, svakako, složiti s autorovim stavom da još dugo neće prestati da postoje jaki životni razlozi da se nesvrstane zemlje sve upornije zalažu za izmenu međunarodnog ekonomskog poretka (str. 129). Neosporno je naše slaganje i s autorovom tezom da je „akcija nesvrstanih i nerazvijenih

zemalja unela u međunarodni život nov elemenat, tj. međunarodno i svetsko planiranje, čime je u međunarodnoj zajednici afirmisan način mišljenja koji je, svakako, bliži socijalističkom nego kapitalističkom" (str. 131).

Kako je već rečeno, drugo i treće poglavlje Rusove knjige čine studije, koje su nastale ranije, međusobno su skladno i funkcionalno povezane, ali i s prvim poglavljem. Tako se u drugom poglavlju daje i produbljeni prikaz geneze aktivne i miroljubive koegzistencije i oblika njene afirmacije na azijskom i afričkom području. Ta skladnost i funkcionalnost dolazi do izražaja u analizama društvene osnove nesvrstanosti, bilo da se autor koncentriše na regionalne karakteristike i, u njima, na specifičnosti pojedinih zemalja, bilo da analizira klasne strukture i narodne pokrete u zemljama u razvoju.

Naročito taj deo Rusovog rada pobuđuje na dalja razmišljanja. Potpuno je jasno da sve veća širina pokreta nesvrstanosti sužava na svetskom planu prostor za delovanje imperijalizma, pa pokret nesvrstanosti i po tome ima objektivan klasni karakter. Međutim, priklanjajući se toj tezi ne bi trebalo gubiti iz vida i „nejasnoće koje obavijaju savremeni antiimperijalizam" (Jean-Pièrre Olivier, *Afrika: Ko koga eksploatiše*, „Marksizam u svetu", april 1976), pogotovo stoga što se tim nejasnoćama gde-gde zakriljuju i štite baš klasni interesi „perifernih" buržoazija. Otuda bi valjalo bitno produbiti pravce istraživanja klasne strukture u nesvrstanim zemljama, a, u toj vezi, postaviti i pitanje: kakav i koliki je uticaj međunarodne antiimperijalističke delatnosti nesvrstanih zemalja na karakter vlasti u njima sâmima. Na taj način bi se mogle i dodatnim argumentima verifikovati teze koje razvija Vojan Rus, na primer: „da dosledna nesvrstanost, koja se ne meša u unutrašnje stvari drugih nesvrstanih zemalja, predstavlja najpogodniji okvir za razmah klasne borbe u pojedinim društveno zaostalim zemljama" (str. 168) ili: „da međunarodna politika nesvrstanosti još i napose jača... društveno-političke nosioce socijalističkog preobražaja — narodne pokrete i radničke partije" (str. 176) u nesvrstanim zemljama.

Vlado Benko

Глигор Тодоровски: Окупацијата на западна Македонија

(„Мисла", Скопје, 1975, страна 202)

Italija i Nemačka okupirale su 1941. Kraljevinu Jugoslaviju podelivši svu njenu teritoriju. Zapadna Makedonija je tako dospela u sastav italijanske okupacione zone i rimska vlada ju je priključila svom protektoratu Albaniji. Vojska i žandarmerija zavode okupacionu vlast shodno Dekretu predsedinka Vlade Benita Musolinija od 17. maja 1941. godine. I kad je kraljevski namestnik u Tirani Frančesko Jakomini izdao 12. avgusta dekret o pripajanju zadobijenih makedonskih i kosovskih krajeva Albaniji potvrđeno je da fašističku hegemoniju uz Italijane provode i albanski kolaboracionisti. Anektirani krajevi su dobili korporativne ustanove i organizacije, a i sve oblike zavisne povezanosti koje je Kraljevina Albanija već imala služeći fašističkoj Italiji. A kad je i Italija pala (1943), zbog nemoći da izdrži dalji teret rata za odbranu svojih zavojevanja i sebe same, Nemačka je požurila da vojskom posedne sve ono što je pripadalo njenoj saveznici. Trupe Rajha su brzo stigle u zapadnu Makedoniju i na Kosovo i, ne menjajući zatečeni italijanski sistem kao polugu građanske uprave podredile ga nemačkim vojno-teritorijalnim komandama. Preuzela je nemačka komanda i kolaboracioniste, goneći ih da novom gospodaru posluže kao pređašnjem. Nemačka okupacija se završila povlačenjem (1944) nacističke vojske sa

Balkana i uspehom i pobedom oslobodilačkih snaga.

To je predmet ove knjige, jezgro hronike i sav sabir problema za nauku.

Gligor Todorovski je na početku postavio osnovu, dosta sažeto izložio kako se oblikuje okupacijska vlast i koje su se promene u njoj desile, sve dovoljno za političku hroniku. Prikazavši tako najpre sklop vlasti, dalje se naročito trudio da objasni jednu osobenost. Uočio je kako okupacijska vlast nastoji da u kulturnim motivima potčinjenog naroda nađe sebi neku vrstu potpore, a da, u stvari, nacionalno obezličava celu pokorenu zemlju.

Fašisti su hteli, dakako, da sve Albance pridobiju, premda su upravo izokretali albanske nacionalne vrednosti i razloge. Dopustili su bili upotrebu albanskog jezika, no svuda praćenu „preimućstvom" italijanskog jezika, da bi se pomoću oba, u svemu i svuda, zavodila i očvrsnula prevlast Italije. Albanski je „dopušteno" govoriti i pisati u školama i pred fašističkim vlastima, kako je odgovaralo osvajaču: sve rimsko da je prvo i važnije, sve da se „združuje u fašizmu", koji bejaše zarobio i same Italijane, stegao ih i bacio u razne tuđine — da tuku tamo ljude i narode.

I Gligor Todorovski je video kakva je u tom „dopuštenju" istorijska obmana, ali je nije u celosti analizirao. On se, međutim, vrlo uspešno potrudio da, zatim, opiše sejmenluk i desetinu, te ustanove, kako kaže, koje okupacijska vlast zavodi. Obavezujući seljaštvo da sejmene (čuvare) novcem i proizvodima plaća i da daje desetak nekadašnjim feudalnim vlasnicima, gotovo da je zapadnoevropska fašistička država pokušala da vrati u život jedan vid ovde već pokopanog osmanlijskog spahiluka. Narod se uporedo odupirao što vlasti koja zapoveda, što negdašnjim vlasnicima (od kojih je zemlja bila oduzeta agrarnom reformom u Kraljevini Jugoslaviji). Patriotski oslobodilački pokret, preko organizacije i svoje štampe, odupirao se oduzimanju desetka od seljaka i uvođenju spahiluka, jer su se, kao i negda, pojavljivali povrh ovih i zakupci desetka koji su ga neštedimice ubirali od naroda. Komunisti su organizovali oslobodilački otpor okupaciji i obnovi feudalnih nameta, tom starom obliku porobljavanja seljaštva.

Posle prikaza oblìčja okupacijske i kolaboracionističke vlasti kao prvog težišta celokupne ove obrade, pa zatim analitičkog rasvetljavanja pokušaja oživljavanja jednog vida turskog spahiluka, treće težište u knjizi je stavljeno na raspravu o nesporazumima Italije i Bugarske oko demarkacione linije u zapadnoj Makedoniji.

Kao svojem pridruženiku, Nemačka i Italija su Bugarskoj dozvolile da vojskom posedne (sem grčke Trakije) jugoslovenske oblasti — istočnu i srednju Makedoniju i deo jugoistočne Srbije. Ne štedeći se u zahvaljivanju, bugarska vlada je odmah izrazila nezadovoljstvo zbog podele Makedonije. Domaća nacionalistička propaganda, na poziv celokupnog građanstva u Bugarskoj, primoravala je vladu da, mimo svu dužnu smernost prema tutorstvu i darodavcima, zahteva izmenu i proširenje. A rimska vlada je smatrala i objavila da demarkaciona linija nije baš ni ta linija kojom bi Italija htela da obeleži granicu imperije u središtu Balkana. U Bugarskoj su tražili da im pripadne sve što je makedonsko; u Italiji, pak neka imperija ima svoje predstraže do Morave i Vardara, da bi preko njih dobila izlaz na Solun. Ta dva zahteva — jednake forme a suprotne sadržine — jer svaka strana grabi „svojinu" druge — izazivaju nepoverenje, nezadovoljstvo i trvenje, čak sudaranje dva okupatora i saveznika, Bugarske i Italije.

Bugarska je najupornije ostajala pri svojim zahtevima, a Italija se držala nepopustljivo. I hronika beleži uzaludan put (u leto 1941) delegacije sofijske vlade u Rim, da Musolinija uveri u to kako čvrstina Trojnog pakta mora počivati i na punoj slozi Bugarske i Italije i u pogledu pretenzija Bugarske i italijanskih interesa na Balkanu. Na bugarsko javno nastojanje u parlamentu i novinama i dokazivanje „istorijskog prava"

[n]a makedonske krajeve u Italiji [o]dgovara da su Bugari već do[bi]li nagradu, koju ratovanjem [ni]su ni zaslužili, i da se ne nada[ju] tome da će se Italija pomaći [n]a zapad, jer joj je Vardarska do[li]na neophodna.

No, Italija je, ipak, pristala da [sa] Bugarskom stvori zajedničku [k]omisiju koja će predložiti neke [iz]mene na liniji dodira u Make[do]niji. To se desilo zato što su u [R]imu već zebli zbog opadanja [u]nutarnje moći i raspoloženja za [ra]t. Ali, ta slabost nije dovela do [ve]ćih ustupaka suprotnoj strani, [p]a komisija oteže sa radom i [nj]en se zaključak (potpisan 29. [m]arta 1943) nekako ispunjava [č]etiri meseca docnije) ulaskom [b]ugarske vojske u selo Peštane i nekoliko zaselaka pored obale [o]hridskog jezera, odakle se itali[ja]nska vojska pomakla na zapad. [J]oš neki diplomatski i konzular[n]i ustupci su učinjeni Bugarskoj, [al]i je Italija uto brzo kapitulira[l]a pred angloameričkim armi[ja]ma koje su izbile na njene oba[le]. Pala je Italija i položila oru[ž]e ustaničkim vojskama na Bal[k]anu, a nemačke trupe su dohi[ta]le da okupiraju Apeninsko po[l]uostrvo i da u drugim krajevi[m]a nastave prekinutu italijansku [o]kupaciju.

Bila je to prava prilika, gle[d]ano spolja, da bugarska vojska [u]đe u zapadnu Makedoniju i la[k]o ostvari želju svoje vlade i ce[le] građanske javnosti. Zašto bu[g]arska vojska nije dobila takvo [n]aređenje, pitamo se zajedno s [a]utorom ove knjige (str. 112).

I pitamo se još: da li je Gli[go]ru Todorovskom i svakom dru[g]om piscu još nemoguće da dos[p]e na izvore iz kojih će saznati [z]ašto je bugarska vlada tada, [j]ak, odbila da okupira zapadnu [M]akedoniju (veli autor), iako je [n]aziva bugarskom zemljom, a is[t]ovremeno, po nemačkom planu, [š]iri okupacionu zonu svoje vojske [u] Srbiji.

Celokupno razmišljanje Todo[r]ovskog o verovatnim razlozima [b]ugarske „uzdržljivosti" je raz[b]orito. On postavlja tezu koja [o]mogućuje višestran prilaz, ali ne [u]tvrdnju, pošto je — pre otkri[ć]a u arhivskim izvorima — nemoguće znati, na primer, šta je zadržalo ruku Bugarske: strah od sopstvenog sloma, kakav se već desio Italiji, ili nemačko protivljenje.

U Berlinu su ozlojeđeno konstatovali da Bugarska nije sasvim ispunila nemačka očekivanja, nije se dovoljno odužila Rajhu za ono što joj je — zbog vernosti — poklonjeno posle pobede nacističke vojske u aprilskom ratu 1941. Doista, svrstana jednom u falangu, prožeta u svemu nemačkim tutorstvom u tom savezništvu, Carevina Bugarska nije više mogla da izvuče ni jedan vredan nemački mamac, jer se prosto računalo da se neće isplatiti.

Za nacističku vladu su vrlo zanimljivi bili albanski nacionalisti, koji su se spremno priklanjali Rajhu, ne bi li uz pomoć nemačke vojske sačuvali celinu — veliku Albaniju — koja se u tom obliku pojavila kao posledica italijanskog zavojevanja, a koju bi, i pod Nemcima, želeli da i dalje zadrže, čak i kao vid tuđinskog imperijalnog prisustva. Zato je Nemcima milije bilo — jer im se činilo da njome raspolažu — da zapadnu Makedoniju privežu za Albaniju nego da je prisajedine inače prenagrađenoj Bugarskoj. Rajhu je bilo potrebno da ugađanjem drugom nacionalizmu stekne što jaču vojnu pomoć kolaboracionista protiv partizanskih snaga u samoj Albaniji i na jugu Jugoslavije. A vojske je nacističkoj Nemačkoj trebalo, tako reći, neizmerno mnogo u drugoj polovini drugog svetskog rata. Najzad su agresorske države, Italija i Nemačka, kraj doživele u porazu, pa su preko istog razbojišta u propast povukle sobom i sve svoje odane saveznike i kolaboracioniste.

Dalje, u knjizi Gligora Todorovskog slede prikazi celishodno biranih dokumenata o dva prva težišta autorove obrade: zavođenju i obličju okupatorske i kolaboracionističke vlasti i o fašističkoj vaspostavi spahiluka. Prilozi su zauzeli srazmerno zamašan deo knjige, a neki su dobili mesto koje im ne pripada strogo se pridržavajući vremenskog redosleda.

Ima tu dokumenata koji navode na pitanje: je li bilo moguće po izvorima ustanoviti koji domaći socijalni slojevi sačinjavaju kolaboracionističke snage. Da se to istraživanjem utanačilo, da je dobijen pouzdan skupan pregled ili se, bar, predmet analitički raščlanio, bio bi to pionirski poduhvat. Jer, sva dosadašnja istoriografska izučavanja fašističke okupacije Jugoslavije odlažu ispitivanje socijalnih slojeva domaćeg ljudstva koje prihvata spregu s okupatorom i u kolaboraciji se jedinstveno odupire patriotskom pokretu narodnog oslobođenja.

Gligor Todorovski je izvanredno svoj tekst zasnovao na arhivskim dokumentima i drugim verodostojnim izvorima, a o izvorima je dao i dragocene beleške.

Svoju knjigu je Todorovski nazvao prilogom izučavanju okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji. Recenzent, pak, želi da je nazove temeljem toga izučavanja ne samo stoga što je Gligor Todorovski potpunije od iko ga do sada pisao o fašističkoj okupaciji zapadne Makedonije, već još više zato što je ovom obradom uhvatio čvorna mesta naučnog predmeta. Njegova je knjiga prvi sabir izvedenih saznanja o ovoj temi i nezaobilazno polazište za svako dalje istraživanje.

Gligor Todorovski je, nesumnjivo, uvideo da arhivske građe, zaista, nema, ili je negde ima, ali je piscu nepristupačna. Dakle, nema je toliko da bi se prema njoj mogla projektovati i od nje načiniti celovita monografija o zapadnoj Makedoniji u okupiranoj Albaniji (1941—1944). Zato je sebi odredio ostvarljiv zadatak: da opiše i reši ono što se može prema dostupnim izvorima. Doneo je još jednu odluku: da ne piše opsežnije o onome što sa izvora ne dolazi, čak ni o spoljnim prilikama, iako bi za tu svrhu literatura izvanredno dobro poslužila.

Ono što je hteo, autor je uradio sasvim dobro, pronašavši i prikazavši bitne elemente teme. Prvo, uspostavu i oblik okupacione vlasti, a zatim i dve osobenosti koje posebno karakterišu stanje i odnose stvarane njenom akcijom i prisustvom. Naime, okupacijska vlast je imala, rekli bismo se, tri nejednaka nosioca i [illegible]šitelja: italijanske gospodare (fašizma i nemačke), zavisne i [illegible]liko autonomne albanske [illegible]naliste i, na najnižem stupnju sitne izvršioce u licu mesnih kolaboracionista. Drugo, fašističko totalitarno uređenje industrijalizovanog kapitalističkog društva u pokorenoj zemlji oživljuje [illegible] oblik osmanlijskog feudalizma. Agresor, fašistička Italija, do[illegible]ši na tuđoj zemlji za suseda [illegible] komerno proširenu Bugarsku, [illegible]li sa njom ovu zemlju, i u [illegible] deobi se sa njom prepire i pre[illegible]nja, iako je to što obe razdva[illegible]ju i grabe postojbina naroda [illegible]ji ni jednog ni drugog osvaja[illegible] ne priznaje ni za otadžbinu, [illegible] za svoju vladu.

Te tri okupatorske sile i [illegible]hova zlodela u Makedoniji obra[illegible]dio je Gligor Todorovski za na[illegible]ku — pouzdano, za prosvetu — vrlo prikladno i uputno, za pou[illegible]ku — jezgrovito. Jer, ono što se be nasiljem drži, od dobre će sile poginuti.

Vlado Stru[illegible]

„Dijalog", br. 1/77.

(Časopis za filozofiju i društvenu teoriju)

Pojava novog časopisa nameće pitanje: čemu on? Tim neodoljivije kad je reč o filozofskom periodiku, jer on mora smislenije i oštrije od drugih periodika definisati razloge svoje pojave, pretpostavke, svrhe i načine ostvarivanja svojih zadataka u vremenu u kojem deluje i sudeluje, budući da pretenduje da je časopis svoga vremena.

Kako je sebe zamislio časopis „Dijalog"? Šta je njegov program? Koja je njegova svrha? Jednom rečju, čemu časopis za filozofiju i društvenu teoriju? Odgovor na to pitanje valja potražiti u uvodnom

:kstu *(Uz pojavu „Dijaloga")* pr-
og broja „Dijaloga" iz pera glav-
og i odgovornog urednika Arifa
anovića. Umesto uobičajenog
rograma autor podseća da je
deja o pokretanju novog teorijs-
og časopisa iskazivana... posled-
jih godina u više navrata" i izra-
ava uverenje da je nastupilo po-
odno vreme da ta ideja posreds-
vom „Dijaloga" dobije svoju rea-
zaciju. Dakle, časopis je rezultat
edne stvarne potrebe: „svrha mu
: da doprinese daljem razvoju na-
: filozofske misli i društvene teo-
je i da, takav, učestvuje u širim
oordinatama jugoslovenskog filo-
ofskog života". Dakle, časopis se
efiniše kao angažovan, stvaralač-
i i jugoslovenski. Zašto nosi ime
Dijalog"? Glavni i odgovorni ure-
nik odgovara da ime „nije slu-
ajno izabrano", nego da proizilazi
ajpre iz „srži same filozofije" i,
atim, iz „bića našeg savremenog
ruštva". Dakle, ime časopisa je
razlogom opredeljeno prirodom
roblema u čijem rešavanju on
deluje. Stoga se časopisu name-
ulo i pitanje načina vođenja di-
aloga o otvorenim i protivrečnim
itanjima filozofije i života (druš-
venog bića). Časopis se opredelju-
: za argumentovan dijalog na pre-
postavkama marksizma i nije za-
išljen samo kao dijalog u marksi-
mu i s marksistima, nego i s ori-
entacijama izvan marksizma, a
rotiv „neutralizma" akademske
ideološko-političke provenijenci-
e. Takva opredeljenost izvire iz
iti naše društvene situacije koju
nauguriše udruženi rad. Okrenut
raksi, časopis pretenduje da bu-
e organ prakse, njena teorijska
samosvest". Njegov „govor je
eorijski, ali nije zatvoren u kulu
d slonovače, može biti apstrak-
an samo u teorijskom smislu, ali
e i odvojen od života" — našeg
vakidašnjeg. Stoga je časopisu
trana pozicija „čistih ruku", „či-
te filozofije", „čiste teorije". „Di-
alog" je očito za raspravu, pole-
niku, „ali prije svega, dostojanst-
enu, kulturnu, naučnu, sadržins-
u, argumentovanu..."

Prvi broj časopisa ima rubrike:
azgovori, rasprave, marksizam i
ilozofija, iz istorije socijalnih te-
rija, konfrontacije, kontroverze,
iskusije, prevodi, baština filozof-
ske i socijalne misli, esej, osvrti, prikazi i dijalog. Već toliki broj rubrika svedoči o bogatstvu časopisa u tematskom i problemskom pogledu. Poželeti je da časopis održi neke od tih rubrika kao stalne elemente svoje strukture.

„Dijalog" valja podržati u njegovom karakteru i u njegovoj nameri, ali ga isto tako u budućnosti treba podvrći oštrom sudu kritike ako njegovi prilozi budu ispod i izvan toga. Obim poslova što ih je za sebe omeđio „Dijalog" — nije mali, način na koji je zamislio da ih obavi — nije jednostavan. Stoga mu predstoji krupan napor da oko sebe okupi sve one kojima je na srcu i na umu ono do čega je stalo i samom časopisu. Njegova namera da bude jugoslovenskog karaktera zaloga je da će on u tome uspevati.

Saradnici prvog broja su gotovo iz svih krajeva naše zemlje.

Mislimo da je širok krug saradnika garancija protiv dosta čestog regionalizma karakterističnog i za neke domaće filozofske časopise iz prošlih vremena. Jugoslovenski po svojim saradnicima, časopis će izbeći grupaški način okupljanja. Iako je osnivač časopisa Društvo za filozofiju, sociologiju i politologiju SR Bosne i Hercegovine, danas verovatno jedno od najaktivnijih ove vrste u zemlji, časopis je potvrdio svoju otvorenost za sve kojima je osnovna pozicija marksistička, socijalistički samoupravna i kritička.

Nije nam namera da se podrobnije bavimo pojedinim prilozima. Umesto toga izgleda nam važnije da ukažemo na neke, rekli bismo, osnovne karakteristike programa i stanovišta. Istina, valja odmah dodati da bi prikaz pojedinih tekstova doprineo jasnijoj predstavi o prvom broju „Dijaloga", ali bi verovatno, zbog obima, morao ići nauštrb uticanja bitnih opredeljenja i pozicije časopisa. Ali, prilog Edvarda Kardelja, pod naslovom *Značaj marksističke literature za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja*, privlači opštu pažnju, a ujedno je krupan doprinos konkretizaciji programa i tematsko-teorijskom profiliranju časopisa. Stoga izdvajamo autorov pogled na urgentnost kritičkog dijalo-

ga o savremenim društvenim procesima u razvoju socijalizma, jer, kako on ističe, „mnoge socijalističke zemlje teško podnose bilo kakav socijalistički dijalog ne samo u svojoj zemlji nego i u međunarodnim odnosima".

„Na prigušivanje takvog dijaloga" — piše drug Kardelj — „veoma snažno utiče i stanje u međunarodnim odnosima, to jest stalna pretnja uvoženja kontrarevolucije spolja raznim oblicima intervencije. Ipak, mislim da bi jedan konstruktivan dijalog na teorijskom i naučnom planu, bez soljenja pameti drugome, uz iznošenje argumenata za određene socijalističke teze i rezultatâ analize konkretnih situacija, bio veoma koristan i potreban za dalji razvoj socijalizma. Na kraju krajeva, bez toga socijalistička misao ne može da objasni zašto od jedne do druge socijalističke zemlje postoje različiti oblici socijalističke prakse, zašto postoji konflikt između Sovjetskog Saveza i Kine, ili zašto je postojao sukob između Staljina i nas itd. Razlike i kontradikcije u praksi razvoja socijalizma i njihove izvore treba marksistički objasniti. Nije dovoljno ako se samo kaže da je to zbog toga što ljudi greše. Treba objasniti zašto je ljudima ovladala takva svest, odnosno gde su objektivni uzroci koji stvaraju takve odnose. Međutim, tim prigušivanjem dijaloga ili njegovim pretvaranjem u političku kontradikciju i politički konflikt otežava se marksističko raščišćavanje tih problema. Zato bi naša izdavačka delatnost trebalo da publikuje takva dela koja mogu biti osnova za jedan marksistički dijalog i koja su istovremeno konstruktivna — da upotrebim izraz koji ponekad može biti pomalo i sumnjiv, jer „konstruktivno" se ponekad upotrebljava i u apologetskom smislu. Međutim, to u ovom kontekstu nije slučaj. Dakle, iako je reč o kritičkom dijalogu, on istovremeno omogućuje jedan pozitivan prilaz problemu socijalizma kao jedinstvenog svetskog procesa. Cilj takvog dijaloga mora biti sagledavanje zajedničkih interesa svega onog što se u svetu kreće socijalističkim putem i davanje doprinosa tom procesu."

Ako bi o rubriciranju časopisa ipak valjalo još štogod posebno reći, onda bi na prvom mestu trebalo naročito pohvaliti nastojanje redakcije da otvori i zadrži rubriku *Baština filozofske i socijalne misli*. To stoga što je u našoj filozofskoj periodici, u revijama filozofskog karaktera, onim prošlim, pa i nekim tekućim, ta oblast nezasluženo zapostavljena. Takođe mislimo da je rubrika prevoda neophodna. Upravo je preko nje dobar deo čitalaca u mogućnosti da održava kontakt sa svetskom marksističkom teorijom. Ovoga puta tu rubriku je popunio A. Lefevr čiji je prevedeni tekst redakcija propratila predgovorom. Tu praksu valjalo bi zadržati.

Prvi broj „Dijaloga" nije tematski. Mislimo da je to dobro. Neka iskustva potvrđuju da su filozofski časopisi preferiranjem „centralnih tema" često zapravo sužavali krug saradnika i stoga se postepeno pretvarali u revije isključivih i netolerantnih grupa kojima je svaki dijalog bio stran. Iz tih krugova je izrastao monopolizam na istinu, provincijalni i sektaški. Međutim, uprkos tome posvedočenom negativnom iskustvu stranih pa i nekih naših revija, ne bi valjalo da se časopis posve liši i „osnovnih tema", a mislimo da će ih i sam filozofski i naučni život osnivača časopisa nametati. Doduše, jedinstvo časopisa nije toliko u problematici koju tretira koliko u poziciji s koje to čini, a ona je ovog puta jasno i nedvosmisleno određena kao marksistička, sa svim specifičnim razlikama spram mnogih izama što se danas samodefinišu kao marksistički. Međutim, nije u središtu pažnje časopisa teorijsko nadmetanje oko toga koji je marksizam autentičan, neautentičan ili malo autentičan. Od toga je preča potreba dijaloga o problemima koji se pojavljuju na praktičnom i teorijskom nivou ne samo našeg društvenog razvitka nego i svetskog socijalizma, u njegovim različitim oblicima. Nije sporno da i danas u različitim aspektima „koegzistiraju" dogmatizam i njegovo naličje doktrinarni komunizam, jedna vrsta derivata kritičke teorije društva. Te „orijentacije" su često davale ot-

novni ton i određivale smer prevođenja dela iz područja što su ga same definisale kao marksističko. Stoga je opravdano zalaganje Edvarda Kardelja da „bi trebalo promeniti kurs koji je u nas bio prisutan do pre nekoliko godina" — i u prevođenju i izdavanju dela iz svetske marksističke literature. Valjalo bi da se „Dijalog" angažuje kritičkom rečju u proceni dela što ih izdavačke kuće najavljuju. „Prethodni razgovor" delovao bi „preventivno" protiv kasnijih, katkad teških „gašenja požara". Da se ne bi išlo, po rečima druga Kardelja, „na izdavanje uglavnom dela onih autora u svetu koji su odlazili od marksizma". Ovaj časopis je pravo mesto i za takve razgovore, jer javni dijalog o knjigama i autorima najbolji je „lek" protiv apsurda različitih provenijencija, među kojima nije bio izuzetak ni posao trampe — prevoda za prevod.

Autori priloga u prvom broju „Dijaloga" dobro su poznata imena naše marksističke filozofije i društvene teorije. Pored tekstova nekih najistaknutijih članova Društva za filozofiju, sociologiju i politologiju SR Bosne i Hercegovine, osobito se ističu prilozi Edvarda Kardelja i Vuka Pavićevića, a treba i posebno upozoriti na dva klasična teksta Veselina Masleše — *Marksov Kapital u našem prevodu* i *Odgovor dr V. Buniću na kritiku prevoda Kapitala.* Sadržinu, smisao i formu svih priloga na adekvatan način izražava baš ime časopisa. Takvom formom i sadržinom oni će naići na širok odjek i dobar prijem.

Miloje Petrović

ISPRAVKA

U članku Dragana Taškovskog *Koreni velikobugarskog nacionalizma,* objavljenom u broju 2/1977, potkrale su se sledeće štamparske greške:

Strana	Red	Stoji:	Treba:
284.	14. odozgo	Bugarsku Trakiju	Bugarsku, Trakiju
284.	20. odozgo	druge velikobugarske političke aspiracije	druge bugarske političke doktrine
287.	11. odozgo	nas	vas
301.	5. odozgo	1819.	1891.

168

CENA 15.— DIN.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03979 6530